

ACADEMIA ROMÂNĂ

ANUARUL

INSTITUTULUI DE ISTORIE „A.D.XENOPOL“

XXXIX–XL

2002–2003

OMAGIU PROFESORULUI DAN BERINDEI

P. 124

IAȘI

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

**ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ISTORIE „A. D. XENOPOL“**

COLEGIUL ȘTIINȚIFIC

SORIN ANTOHI, DENNIS DELETANT, DEMIR DRAGNEV, CATHERINE DURANDIN,
DUMITRU IVĂNESCU, PAUL MICHELSON, GHEORGHE ONIȘORU,
acad. GHEORGHE PLATON, DUMITRU ȘANDRU, DUMITRU VITCU,
EKKEHARD VÖLKL, AL. ZUB, membru corespondent al Academiei Române (președinte)

FOȘTII RESPONSABILII AI ANUARULUI

VAL. POPOVICI, LEONID BOICU, M. PETRESCU-DÎMBOVIȚA, IOAN CAPROȘU,
LEON ȘIMANSCHI, ȘTEFAN-SORIN GOROVEI, VASILE DOCEA, FLOREA IONCIOAIA

COLEGIUL DE REDACȚIE

ALEXANDRU ZUB (redactor șef)
ANDI MIHALACHE (secretar de redacție)
MIHAI-ȘTEFAN CEAUȘU, DORIN DOBRINCU,
FLAVIUS SOLOMON, CĂTĂLIN TURLIUC

TEHNOREDACTARE

MIHAELA DANILUC

*Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol“ apare o dată pe an.
Abonamentele se primesc la / Toute commande sera adressée à :*

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNÊ, Calea 13 Septembrie nr. 13, sector 5,
P.O. Box 5-42, București, România, RO-76117, Tel.: 4021-411 9008,
Fax: 4021-410 3983.

RODIPET S.A., Piața Presei Libere nr. 1, P.O. Box 33-57, București,
România, Fax: 4021-222 6407, Tel.: 4021-618 5103.

ORION PRESS IMPEX 2000 S.R.L., Șos. Viilor nr. 101, bl. 1, sc. 4, ap. 98,
parter, P.O. Box 77-19, București, sector 5, Tel.: 4021-301 8786,
Fax: 4021-335 0296.

ADRESA REDACȚIEI

Institutul de Istorie „A. D. Xenopol“, Str. Lascăr Catargi nr. 15, 6600-Iași
Telefon/ Fax: ++40/232/212614, e-mail: institut@xenopol.is.edu.ro

© 2003, EDITURA ACADEMIEI ROMÂNÊ

Calea 13 Septembrie nr. 13, București
Telefon 410 32 00
E-mail: edacad@ear.ro
www.ear.ro

ACADEMIA ROMÂNĂ

ANUARUL

INSTITUTULUI DE ISTORIE „A. D. XENOPOL“

XXXIX–XL

2002-2003

OMAGIU PROFESORULUI DAN BERINDEI

IAȘI

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

OMAGIU PROFESORULUI DAN BERINDEI

S U M A R

IN HONOREM DAN BERINDEI

<i>Ur senior al istoriografiei românești</i> (Gh. Platon)	1
<i>Sub semnul măsurii: istoricul Dan Berindei</i> (Alexandru Zub)	5
<i>Căstăuarea statului național român în opera istoricului Dan Berindei</i> (Dumitru Ivănescu)	11
<i>Acad. Dan Berindei despre locul românilor în relațiile internaționale, 1821–1877</i> (Liviu Brătescu)	15
<i>Dcn Berindei. Bibliografie științifică, 1945–2003</i> (Dorina N. Rusu)	17

STUDII ȘI ARTICOLE

ITINERARII MEDIEVALE

ALEXANDRU BABOȘ, HANS LINDERSON, <i>Mănăstirea veche de lemn a Putnei în arhitectura medievală românească</i>	43
PETRICĂ DUMITRACHE, <i>Politica externă a lui Bogdan al III-lea (1504–1517)</i>	61
PETRONEL ZAHARIUC, <i>Din istoria luptei pentru putere. Răsturnarea lui Vasile Vodă Lupu</i>	79
SORIN IFTIMI, <i>Doamnele și puterea. Statutul doamnei în Țările Române</i>	103

SOCIETĂȚI, ECONOMII, INSTITUȚII

OGANA IONEL, <i>Vilicus rusticus în Italia central-meridională</i>	119
SIMION CĂLȚIA, <i>Avatarurile unui concept: protoindustria</i>	139
ANA LIPSIUC, <i>Câteva considerații privitoare la consecințele social-economice ale circulației monedei moldo-valahe în Țara Moldovei</i>	169
RUXANDRA MOAȘA NAZARE, <i>Funcționarii companiei comerciale grecești din Sibiu (mijlocul secolului XVIII – primele decenii ale secolului XIX)</i>	177
LUCIAN DRONCA, <i>Observații privind situația economică a Imperiului Austro-Ungar (sfârșitul secolului XIX – începutul secolului XX)</i>	195
DANIEL NAZARE, <i>Activitatea Consiliului dirigent reflectată în corespondența G. Moroianu – Al. Vaida-Voevod (1919)</i>	205

ISTORIA CULTURII

MIRELA CREȚU, <i>Sate și orașe moldovenești în însemnările călătorilor străini (secolele XV–XVII)</i>	221
MARIUS DIACONESCU, <i>Péter Zöld și „descoperirea” ceangăilor din Moldova în a doua jumătate a secolului XVIII</i>	247
LEONIDAS RADOS, <i>Fanariotism și antifanariotism în istoriografia română pașoptistă</i>	293
VIRGINIA ISAC, <i>Informații bibliofile în documente de arhivă</i>	311
GABRIEL ASANDULUI, <i>Economia și învățământul în gândirea lui A.C. Cuza</i>	319

VĂRSTELE PAȘOPTISMULUI

ALEXANDRU ZUB, <i>N. Bălcescu: patosul resurecției</i>	339
DUMITRU IVĂNESCU, <i>Contribuții privind activitatea Comitetului revoluționar de la Cernăuți (1848)</i> ..	343
MIHAI-ȘTEFAN CEAUȘU, DUMITRU VIȚCU, <i>Emigrația românească și epilogul revoluției pașoptiste</i> ..	351

RELAȚII INTERNAȚIONALE

VENIAMIN CIOBANU, <i>Implicații ale păcii habsburgo-otomane de la Vasvár (Eisenburg) în spațiul carpato-danubian (1664-1683)</i>	371
GHEORGHE CLIVETI, <i>Preludiile concertului european (II). „Coaliția antinapoleoniană” și „medierea austriacă” (1812-1813)</i>	383
LIVIU BRĂTESCU, <i>Proclamarea regatului. Reacții interne și externe</i>	409
CLAUDIU LUCIAN TOPOR, <i>Alianța balcanică din 1912 și relațiile germano-române</i>	419
LUCIAN LEUȘTEAN, <i>Ungaria, România și capitalul extern la începutul anilor '20</i>	431
RĂZVAN LOCOVEI, <i>Cehoslovacia în primii ani ai statalității. Informații din arhivele militare</i>	445

SECOLUL EXTREMELOR

DORIN DOBRINCU, <i>Transformarea socialistă a agriculturii, răscoalele țărănești și deportările din nordul Moldovei (1949)</i>	459
FLORIAN BANU, <i>Câteva considerații privind longevitatea rezistenței armate din România (1944-1960)</i>	489
DUMITRU ȘANDRU, <i>Atitudinea evreilor din România față de comunism (1944-1948)</i>	499
PAUL NISTOR, <i>Reacții românești la formarea pactului Nord Atlantic (1949)</i>	517
BOGDAN-ALEXANDRU SCHIPOR, <i>Congresul al XX-lea al Partidului Comunist al Uniunii Sovietice. Cercetări asupra conținutului mediatizărilor românești imediate</i>	531

ISTORIA ISTORIOGRAFIEI

MIHAI DORIN, <i>O temă politico-juridică în dezbateri publice: tratatele de capitulație</i>	543
STELA MĂRIEȘ, <i>Dunărea în istoria raporturilor politice internaționale ale României moderne. Repere istoriografice</i>	553
DAN PRODAN, <i>Préoccupations roumaines de turcologie-osmanistique du XVe siècle jusqu'au milieu du XXe siècle. Considerations générales</i>	561
MIHAI CHIOVEANU, <i>Istoricii și politica în România interbelică</i>	595
ALEXANDRU-FLORIN PLATON, <i>Doi concepții istorice și istoriografice înrudite: Fernand Braudel și Gheorghe I. Brătianu</i>	613
ANDREI EȘANU, <i>Istoriografia din Republica Moldova (1989-2002)</i>	631

DISCUȚII

N. A. URȘU, <i>Relatarea protopopului Lazăr Asachi despre răscoala de la Iași din anul 1819. O interesantă pagină din istoria reportajului românesc</i>	651
---	-----

DOCUMENTE

VENIAMIN CIOBANU, <i>Noi informații documentare privind evoluția problemei orientale (sfârșitul sec. XVIII)</i>	669
STELIAN MĂNDRUȚ, <i>Ilie Minea inedit (1906-1907)</i>	683

ADDENDA ET CORRIGENDA

DUMITRU AGACHE, <i>Documente (I)</i>	689
VIOREL M. BUTNARIU, <i>Note numismatice (VI)</i>	699

RECENZII

JOSEPHUS FLAVIUS, <i>Istoria războiului împotriva romanilor</i> (Betinio Diamant).....	709
ALEXANDRU V. BOLDUR, <i>Adunările de stări sociale în istoria Moldovei și a Țării Românești. Sfatul mare de obște</i> (Maria Magdeș).....	710
FRÉDÉRIC HITZEL, <i>L'empire ottoman XV-XVIIIe siècles</i> (Emanuel C. Antoche).....	715
BOGDAN FLORIN POPOVICI, EMIL STOIAN, <i>Carantina Branului. Considerații istorice</i> (Ruxandra Moașa Nazare).....	718
JEAN-JACQUES LANGENDORF, <i>Faire la guerre: Antoine-Henri Jomini, t. I: Chronique, situation, caractère</i> (Emanuel C. Antoche).....	721
CRISTIAN GRAF von KROCKOW, <i>Die preussischen Bruder: Prinz Heinrich und Frederick der Grosse. Ein Doppelportrait</i> (Stela Mărieș).....	724
GHEORGHE ZBUCHEA, <i>România și războaiele balcanice, 1912-1913. Pagini de istorie europeană</i> (Sebastian-Dragoș Bunghez).....	726
LUCIAN LEUȘTEAN, <i>România, Ungaria și Tratatul de la Trianon, 1918-1920</i> (Bogdan-Alexandru Schipor).....	730
SILVIU MARIAN MILOIU, <i>România și Țările Baltice în perioada interbelică</i> (Bogdan-Alexandru Schipor).....	733
ION ȚURCANU, <i>Moldova antisovietică. Aspecte din lupta basarabenilor împotriva ocupației sovietice. 1944-1953</i> (Victor Spinei).....	735
ALEXANDRU ZUB, SORIN ANTOHI, <i>Oglinzi retrovizoare. Istorie, memorie și morală în România</i> (Mihai Chiper).....	739

NOTE BIBLIOGRAFICE

VICTOR SPINEI, <i>Marile migrații din estul și sud-estul Europei în secolele IX-XII</i> (Bobi Apăvăloaici).....	743
EUGENIO GARIN (coord.), <i>Omul Renașterii</i> (Cătălina Chelcu).....	744
MICHEL VOVELLE (coord.), <i>Omul Luminilor</i> (Cătălina Chelcu).....	744
VLADIMIR MISCHIEVA, PERKLIS ZAVITSANOS, <i>Principele Constantin Ipsilanti, 1760-1816</i> (Loredana Talpan).....	745
ROGER DUFRAISSE, <i>Napoleon. Revolutionär und Monarch. Eine Biographie</i> (Stela Mărieș).....	746
FRANÇOIS FURET (coord.), <i>Omul romantic</i> (Cătălina Chelcu).....	748
MIHAELA ORJANU, <i>Din începuturile instituționalizării activității informative românești</i> (Ionel-Claudiu Dumitrescu).....	748
DUMITRU IVĂNESCU, <i>Al. I. Cuza în conștiința posterității</i> (Liviu Brătescu).....	749
IANCU BRAUȘTEIN, <i>Evreii în prima universitate din România. Catalogul documentelor aflate în Fondul Rectorat de la Arhivele Naționale</i> (Mircea Ciubotaru).....	752
EM. BOLD. I. CIUPERCĂ, <i>Europa în derivă (1918-1940). Din istoria relațiilor internaționale</i> (Bogdan-Alexandru Schipor).....	753
NARCIS IONUȚ GHERGHINA, <i>Istoria bombardamentelor americane asupra fostelor județe Argeș și Muscel, 1943-1944</i> (Ionel-Claudiu Dumitrescu).....	756
VASILE NOVAC, <i>Generali piteșteni, vol. I</i> (Ionel-Claudiu Dumitrescu).....	756
ANCU DAMIAN, FLORENTIN BREAZU, EMIL PĂUNESCU, <i>Vlașca sub bombe (1941-1944), Documente</i> (Ionel-Claudiu Dumitrescu).....	757
DENNIS DELETANT, <i>Teroarea comunistă în România. Gheorghiu-Dej și statul polițienesc. 1948-1965</i> (Andrei Muraru).....	758
ȘERBAN RĂDULESCU ZONER, GHEORGHE CLIVETI, GHEORGHE ONIȘORU, DUMITRU ȘANDRU, APOSTOL STAN, <i>Istoria Partidului Național Liberal</i> (Liviu Brătescu).....	761
FLORIN PINTESCU, DANIEL HRENCIUC, <i>Din istoria polonezilor în Bucovina</i> (Liviu Brătescu)...	763
I. KARA, <i>Obștea evreiască din Bacău</i> (Betinio Diamant).....	764
<i>Römisch-Germanisches Museum Köln</i> (Betinio Diamant).....	765
<i>Muzeul evreiesc din Frankfurt, Jewish Museum</i> (Betinio Diamant).....	765
ALEXANDRU ZUB, ADRIAN CIOFLÂNCĂ (ed.), <i>Globalism și dileme identitare. Perspective românești</i> (Mihai Chiper).....	767

REVISTA REVISTELOR

„Hrisovul”, tom III, 1998 (Marius Chelcu)	771
„Codrul Cosminului”, 3-4 (13-14), 1997-1998; 5 (15), 1999 (Marius Chelcu)	771
„Studia Asiatica. Revue internationale d'études asiatiques/International Journal for Asian Studies”, I, 2000, 1-2 (Marius Popa)	773
„Analele Universității București”, istorie, XLIX, 2000 (Marius Chelcu)	774
„Carpica”, XXX, 2001 (Liviu Brătescu)	775
„Revue historique de droit français et étranger”, no. 1, janvier-mars 2002 (Betinio Diamant)	776
„Revue historique de droit français et étranger”, no. 2, avril-juin 2002 (Betinio Diamant)	777
„Zargidava”, 2, 2003 (Liviu Brătescu)	778

VIAȚA ȘTIINȚIFICĂ

Activitatea științifică a Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” în anul 2002 (Dumitru Ivănescu)	781
Retrospective, cooperare zonală, deschideri (Alexandru Zub)	786
„Formarea națiunii române și gândirea publică română și maghiară actuală”, dezbateri publică, Kaposvár, Ungaria, 31 august-1 septembrie 2002 (Bogdan-Alexandru Schipor)	796
Stagiu de documentare în Ungaria, 1-15 decembrie 2002 (Sorin D. Ivănescu)	797
Un proiect de cercetare americano-român: „Colectivizarea în România, 1949-1962”	797

ANIVERSĂRI

<i>Un model de civilitate. Profesorul Vasile Neamțu la 80 ani</i> (Ion Toderașcu)	807
<i>Dr. Anton Despinescu – 75</i> (Alexandru Zub)	810
<i>Dr. Ecaterina Negruți la 75 de ani. Povara modestiei</i> (Dumitru Vitcu)	811
<i>Un mare cărturar: Șerban Papacostea la 75 de ani</i> (Victor Spinei)	813
<i>Dr. Alexandru Moșanu – 70</i> (Alexandru Zub)	816
<i>Dr. Florin Constantiniu – 70</i> (Alexandru Zub)	818
<i>Dr. Victor Spinei – 60</i> (Alexandru-Florin Platon)	820

IN MEMORIAM

Emanuel Turczynski (Mihai-Ștefan Ceașu)	823
Georgeta Ignat (Dumitru Agache)	825

ABREVIERI	827
------------------------	-----

HOMMAGE AU PROFESSEUR DAN BERINDEI

SOMMAIRE

IN HONOREM DAN BERINDEI

<i>Un seigneur de l'historiographie roumaine</i> (Gh. Platon).....	1
<i>Sous le signe de l'équilibre: l'historien Dan Berindei</i> (Alexandru Zub).....	5
<i>La genèse de l'Etat roumain dans l'oeuvre du historien Dan Berindei</i> (Dumitru Ivănescu).....	11
<i>L'Académicien Dan Berindei sur le rôle des Roumaines dans l'histoire des relations internationales, 1821-1877</i> (Liviu Brătescu).....	15
<i>Dan Berindei. Bibliographie scientifique, 1945-2003</i> (Dorina N. Rusu).....	17

ÉTUDES ET ARTICLES

ITINÉRAIRES MÉDIÉVAUX

ALEXANDRU BABOȘ, HANS LINDERSON, <i>La vieille monastère en bois de Putna dans l'architecture médiévale roumaine</i>	43
PETRICĂ DUMITRACHE, <i>La politique extérieure de Bogdan III (1504-1517)</i>	61
PETRONEL ZAHARIUC, <i>De l'histoire de la lutte pour le pouvoir. Le renversement du Prince Vasile Lupu</i>	79
SORIN IFTIMI, <i>Le Dames de Moldavie et le pouvoir. Le statut de Madame dans les Pays Roumaines</i>	103

SOCIÉTÉS, ÉCONOMIES. INSTITUTIONS

OANA IONEL, <i>Vilicus rusticus en Italie centrale-méridionale</i>	119
SIMION CĂLȚIA, <i>Les avatars d'un concept: la proto-industrie</i>	139
ANA LIPSIUC, <i>Quelques considérations sur les conséquences socio-économiques de la circulation de la monnaie moldo-valaque dans la Moldavie</i>	169
RUXANDRA MOAȘA NAZARE, <i>Les fonctionnaires de la compagnie commerciale grecque de Sibiu (milieu du XVIIIe - début du XIXe s.)</i>	177
LUCIAN DRONCA, <i>Observations concernant la situation économique de l'Autriche (fin du XIXe - début du XXe s.)</i>	195
DANIEL NAZARE, <i>L'activité du Conseil Directeur (Consiliul dirigent) reflétée dans la correspondance de G. Moroianu et Al. Vaida-Voevod (1919)</i>	205

HISTOIRE DE LA CULTURE

MIRELA CREȚU, <i>Villages et villes moldaves dans les notes des voyageurs étrangers (XVe-XVIIe s.)</i>	221
MARIUS DIACONESCU, <i>Péter Zöld et la «découverte» de la population magyare de Moldavie (ceangăi) dans la deuxième moitié du XVIIIe siècle</i>	247
LEONIDAS RADOS, <i>Phanariotisme et antiphanariotisme dans l'historiographie roumaine de la première moitié du XIXe siècle</i>	293
VIRGINIA ISAC, <i>Informations bibliophiles dans des documents d'archive</i>	311
GABRIEL ASANDULUI, <i>L'économie et l'enseignement dans l'oeuvre de A. C. Ciuza</i>	319

LES POSTÉRITÉS DE LA RÉVOLUTION DE 1848

ALEXANDRU ZUB, <i>N. Bălcescu: le pathos de la résurrection</i>	339
DUMITRU IVĂNESCU, <i>Contributions concernant l'activité du Comité révolutionnaire de Cernăuți (1848)</i>	343
MIHAI-ȘTEFAN CEAUȘU, DUMITRU VITCU, <i>L'émigration roumaine et l'épilogue de la révolution de 1848</i>	351

RELATIONS INTERNATIONALES

VENIAMIN CIOBANU, <i>Implications de la paix habsbourg-ottomane de Vasvár (Eisenburg) dans l'espace carpato-danubien (1664-1683)</i>	371
GHEORGHE CLIVETI, <i>Les préludes du concert européen (II). "La coalition anti-napoléonienne" et "la médiation autrichienne" (1812-1813)</i>	383
LIVIU BRĂTESCU, <i>La proclamation du royaume. Réactions intérieures et extérieures</i>	409
CLAUDIU LUCIAN TOPOR, <i>L'alliance balkanique de 1912 et les relations roumaino-allemandes</i>	419
LUCIAN LEUȘTEAN, <i>Hongrie, Roumanie et le capital extérieur à la fin des années '20</i>	431
RĂZVAN LOCOVEI, <i>La République tchécoslovaque dans les premières années de l'indépendance. Informations des archives militaires</i>	445

LE SIÈCLE DES EXTREMÈS

DORIN DOBRINCĂ, <i>La transformation socialiste de l'agriculture, émeutes paysannes et déportations au nord de Moldavie (1949)</i>	459
FLORIAN BANU, <i>Quelques considérations sur la longévité de la résistance armée en Roumanie (1944-1960)</i>	489
DUMITRU ȘANDRU, <i>L'attitude de la population juive de Roumanie à l'égard du communisme (1944-1948)</i>	499
PAUL NISTOR, <i>Repliques roumaines à la création du Pacte de l'Atlantique du Nord (1949)</i>	517
BOGDAN-ALEXANDRU SCHIPOR, <i>Le XXe Congrès du P.C.(b) de l'Union Soviétique. Recherches concernant l'attitude immédiate de la presse roumaine</i>	531

HISTOIRE DE L'HISTORIOGRAPHIE

MIHAI DORIN, <i>Un thème politico-juridique de débat public: les traités de capitulation</i>	543
STELA MĂRIEȘ, <i>Le Danube dans l'histoire des rapports politiques internationales de la Roumanie moderne. Repères historiographiques</i>	553
DAN PRODAN, <i>Préoccupations roumaines de turcologie-osmanistique (XVe - milieu du XXe s.). Considérations générales</i>	561
MIHAI CHIOVEANU, <i>Les historiens et la politique en Roumanie de l'entre-deux-guerres</i>	595
ALEXANDRU-FLORIN PLATON, <i>Sur deux idées apparentées de l'histoire: Fernand Braudel et G.I. Brătianu</i>	613
ANDREI EȘANU, <i>L'historiographie de la République de Moldavie (1989-2002)</i>	631

DISCUSSIONS

N. A. URȘU, <i>Le récit de l'archiprêtre Lazăr Asachi sur l'émeute de Iași en 1819. Une page intéressante de l'histoire du réportage roumain</i>	651
--	-----

DOCUMENTS

VENIAMIN CIOBANU, <i>Nouvelles informations documentaires concernant l'évolution du problème orientale (à la fin du XVIIIe siècle)</i>	669
STELIAN MĂDRUȚ, <i>Ilie Minea inédit (1906-1907)</i>	683

ADDENDA ET CORRIGENDA

DUMITRU AGACHE, <i>Documents (I)</i>	689
VIOREL M. BUTNARIU, <i>Notes numismatiques (VI)</i>	699
COMPTES RENDUS	709
NOTES BIBLIOGRAPHIQUES	743
REVUES	771
VIE SCIENTIFIQUE	781
ANNIVERSAIRES	807
IN MEMORIAM	823
ABBREVIATIONS	827

ACAD. DAN BERINDEI

UN SENIOR AL ISTORIOGRAFIEI ROMÂNEȘTI

Orice aniversare implică o anumită stare de spirit, o desfășurare protocolară de idei și de cuvinte. Cu atât mai mult o aniversare a 80 ani de viață și de muncă ai unui om al științei, a cărui sărbătorire înseamnă de fapt *permanență*, existența și activitatea sa contopindu-se cu evoluția istoriografiei românești în ultima jumătate de secol. Sunt, acestea, motive care mă determină, ca *membru al breslei*, să folosesc evenimentul nu doar ca un prilej de comunicare a unor sentimente, pe care, de altfel, nimeni nu le poate ocoli, ci și ca un moment al unei mai bune cunoașteri a destinului său individual și al unei drepte recunoașteri a dimensiunilor operei sale, de marcată profesionalitate. Activând în spațiul larg al aceluiași domeniu, cu avantajul privirii din lăuntru și al raportării la propria noastră viziune asupra istoriei naționale moderne, aprecierea principalei sale îndeletniciri în devenirea și unitatea ei organică, ni se pare nu numai necesară, ci și obligatorie. Aceasta, cu atât mai mult, cu cât, din studiul de adâncime al istoriei noastre moderne, ne-am făcut, noi înșine, un proiect major și am simțit, alături de Dan Berindei, bucuria și consecințele benefice ale trudei investite.

Am făcut-o, de fapt, încă de acum un sfert de veac, când, în noiembrie 1980, Institutul de istorie „N. Iorga”, din București, m-a înștiințat că am fost numit în comisia de concurs, pentru ocuparea unui post de cercetător principal II, de către Dan Berindei. Pentru a motiva această promovare, am fost solicitat să întocmesc un referat de specialitate cu privire la activitatea științifică și social-obștească a candidatului și să-mi formulez un punct de vedere față de inițiativa, de târzie recunoaștere, a respectivei instituții.

Câteva zile mai târziu, am expediat referatul, considerând invitația drept un prielnic prilej de a da expresie – și pe această cale – prețuirii ce o acordăm omului de știință și activității sale exemplare, consacrată, cu conștiința unei nobile responsabilități, științei istorice românești.

Iată ce am scris atunci, cu o convingere rezultată din respectul absolut al adevărului:

Dan Berindei „s-a aflat prezent la toate înfăptuirile de seamă ale istoriografiei noastre din ultimul sfert de veac și a contribuit, prin scrisul și prin preocupările sale, manifestate pe diverse planuri, dar, mai ales, în contextul investigațiilor istoriografice, la afirmarea științei noastre istorice pe plan național și internațional.

Activitatea sa științifică s-a concretizat într-o impresionantă producție... Aria de cercetare este vastă, cuprinzând problemele cele mai importante ale epocii de constituire și de afirmare a României moderne. Dan Berindei figurează printre exegeții de seamă ai *fenomenului revoluționar românesc*. Lucrările sale, privind revoluțiile de la 1821 și 1848, substanțiale în informație, propunând, în interpretare, noi puncte de vedere, reprezintă opere de serioasă referință. Pe aceeași linie se situează și numeroasele cărți, studii și articole care abordează problema *independenței României*.

Efortul principal al istoricului s-a concretizat, însă, asupra perioadei *constituirii și organizării statului național*... Cercetări solide, tinzând spre exhaustiv, cu o abordare sistematică a fenomenului istoric, ordonate în funcție de finalitatea practică a investigațiilor, lucrările lui Dan Berindei, consacrate acestei perioade, constituie sinteze de mare valoare, care învederează calități exegetice remarcabile, o capacitate de muncă uriașă și un talent real în ale scrisului. Stabilirea interdependențelor, constanta punere în relație a faptelor, revalorificarea fundamentului analizei lor și, în sfârșit, încadrarea fenomenului românesc în cuprinsul istoriei universale, conferă cercetătorilor din acest domeniu o autoritate recunoscută.

Valoarea istoricului și a operei acestuia se cuvin a fi apreciate nu numai în raport cu numărul, impresionant, al titlurilor și cu aria de extindere a investigațiilor. În egală măsură, această valoare este conferită de orizontul larg, în limitele căruia sunt cercetate și interpretate faptele și fenomenele. Erudiția istoricului este dublată, tot timpul, de o cuprinzătoare viziune integratoare și de capacitatea de a preciza și defini nuanțele cele mai subtile ale trecutului istoric, iar această perspectivă de ansamblu și finețe analitică, întregite cu pregnanța unei expresii atent cenzurate, condus la exegeze pe deplin convingătoare în concluziile lor pertinente.

În slujba cercetării istorice, Dan Berindei mai pune și o solidă și variată cultură, care-i particularizează, în chip singular, personalitatea.

Dan Berindei nu este numai un cercetător cu prodigioase realizări pe tărâm științific național. Alături de o operă, care-l cinstește pe istoric și onorează știința românească, el desfășoară o activitate, cu rezultate la fel de definitorii, pentru reprezentarea și promovarea istoriei românești în afara hotarelor țării. Ca membru al mai multor comisii internaționale, dar, mai cu seamă, în calitate de *Secretar al Comitetului Național al istoricilor din România*, sarcină care, prin ea înseși, reprezintă o recunoaștere a meritelor ce și le-a câștigat, Dan Berindei contribuie, cu o responsabilă autoritate, la soluționarea multiplelor probleme ridicate de integrarea științei istorice românești în circuitul internațional. Activitatea în acest domeniu își găsește expresie în stabilirea de contacte, în participarea la numeroase reuniuni de lucru sau la congrese științifice, împrejurări în care Dan Berindei a reprezentat, și reprezintă, cu competență și prestigiu, știința noastră istorică. Aprecierea de care s-a bucurat activitatea diversă ce o desfășoară peste hotare și-a găsit expresie în alegerea sa ca membru în numeroase comisii și comitete internaționale.

Este greu de separat, la Dan Berindei, activitatea științifică de cea obștească, civică, investită cu putere de dăruire, în folosul colectivității. Istoric angajat, el servește, prin tot ceea ce face, interesele societății noastre, cu care știința istorică s-a identificat atât de deplin. Opera sa istorică reliefează atât erudiția și valoarea omului de știință, rafinamentul intelectualului cât și patosul și convingerile cetățeanului. Dan Berindei este un cetățean-patriot, în înțelesul înalt al cuvântului, nu numai prin opera sa științifică, ci și prin efortul imens de popularizare a istoriei, în strânsă concordanță cu funcțiile social-educative ale științei (istorice) în cuprinsul vieții noastre contemporane. Sutele de articole din presă sau din revistele de cultură, sutele de conferințe publice, de audiții radio, de prezențe la televiziune sunt o vie mărturie a unei activități clocotitoare, desfășurată în miezul problemelor de actualitate, cu o audiență și o eficiență incontestabile.

Istoric de prestigiu, intelectual distins, cetățean strâns legat de realitățile vremii noastre, pe care le slujește prin vocație, cu o înaltă competență și cu o nobilă pasiune, Dan Berindei este o personalitate de aleasă factură.“

Pronunțându-ne firesc, în favoarea promovării, în încheierea referatului ne exprimăm convingerea că aceasta reprezenta „o binemeritată recunoaștere a unei activități integrate deplin și fertil în domeniul istoriografiei și în orizontul culturii timpului nostru“.

Am retranscris aceste pagini, cu o vechime de un sfert de veac, pentru a proba că aprecierile pe care le vom rosti, din nou, în continuare, nu sunt unele de circumstanță, prilejuite, doar, de o împrejurare calendaristică, ci sunt expresia unor convingeri și simțăminte, care izvorăsc din legitimă cunoaștere și participare sufletească.

Dacă, în clipa de față, am încerca să schițăm profilul profesional și moral al istoricului Dan Berindei, tot ceea ce am afirmat, cu 25 ani în urmă, rămâne neclintit, reprezentând, însă, o imagine palidă a omului și a istoricului de astăzi. Odată cu vârsta, dar nu datorită doar acesteia, ci faptului că activitatea istoricului se desfășoară sub alte auspicii, domeniile s-au diversificat, responsabilitățile au crescut, opera, de o prolificitate remarcabilă, a sporit în valoare, substanță și autoritate.

Eliminat din activitatea de cercetare, la începutul carierei sale științifice, din nedreptele rațiuni politice ale regimului totalitar, Dan Berindei a parcurs, cu răbdare, devotament pentru profesiune, credință în adevăr, servite de o neobișnuită capacitate și putere de muncă, un impresionant *cursus honorum* (Secretar științific și, apoi, Vicepreședinte al Consiliului științific al Institutului de istorie „N. Iorga“, membru fondator, vicepreședinte și, apoi, Președinte al Comisiei de Heraldică, Genealogie și Sigilografie, membru în Comitetul de conducere al Societății de științe istorice, Secretar General al Comitetului național la istoricilor din România, membru corespondent și, apoi, titular al Academiei Române și Președinte al Secției de Științe istorice și Arheologie a Academiei Române, Profesor asociat al Universității din București și al Universității „Hyperion“,

delegat permanent al Academiei Române pe lângă Uniunea academică internațională și membru a 16 organizații internaționale de profil, redactor șef sau membru în comitetele de redacție ale publicațiilor de istorie ale Academiei Române și ale unor organisme internaționale), desfășurând în țară sau peste hotare o activitate prodigioasă, de mare consistență și autoritate științifică.

Domeniul principal al activității lui Dan Berindei a rămas, cu îndreptățită motivație, cercetarea trecutului istoric, încununată cu apariția recentă a *Tratatului de istorie a Românilor*, al cărui redactor responsabil este. S-a afirmat drept unul din cercetătorii cei mai avizați ai istoriei noastre moderne, aria de investigație cuprinzând istoria politică și socială a secolului al XIX-lea, istoria orașelor, istoria culturii și a relațiilor internaționale. Contribuțiile, impresionante ca diversitate și volum, sunt remarcabile prin temeinicia informației, proprietatea observațiilor analitice, ca și prin maniera de comunicare, pilduitoare sub raportul conciziunii, sobrietății și al unui remarcabil simț al măsurii.

Indispensabilele instrumente de lucru alcătuite (*Documente privind unirea Principatelor*, *Documente Hurmuzaki*, seria nouă, *Documente militare din războiul de independență*, altele privitoare la domnia lui Alexandru Ioan Cuza, ca și publicare de *Texte social-politice esențiale* și *Bibliografia analitică a periodicelor românești* ș.a.), monografiile cuprinzătoare, consacrate unor problemele fundamentale ale istoriei naționale (*Reforma agrară din 1864*, *Revoluția din 1821*, *Revoluția din 1848*, *Epoca Unirii. Începuturile diplomației românești moderne*, primei perioade a *Domniei lui Carol I* ș.a.), totalizând peste 50 volume, peste 400 articole și studii, reprezintă o operă impresionantă pentru o viață de om, întemeiată pe un constructiv cod profesional și un înalt cod moral.

Dan Berindei a reprezentat – și reprezintă – știința istorică românească în numeroase țări ale lumii, participând la reuniuni și congrese internaționale, scriind și publicând sute de articole și comunicări precum și conferințe, care se bucură de o largă audiență și apreciere. Este o prezență vie, activă, de o energie clocotitoare, în viața culturală a țării, cinstindu-și profesiunea și respectându-și credo-ul, de timpuriu afirmat: „*Patria, pasiunea cercetării și munca, dăruirea către națiune*“.

Cu supraviețuirea ce se cuvine a fi respectată și în acest moment sărbătoresc, consacrat unui senior al istoriografiei românești, am ținut să cinstim, prin cuvânt scris, omul și fapta lui de-o viață, urându-i mulți ani în împlinirea – și de acum înainte –, cu aceeași pasiune și strălucire, a unui nobil credo, asumat cu gravitate și demnitate.

GH. PLATON

SUB SEMNUL MĂSURII: ISTORICUL DAN BERINDEI

Recitindu-i unele studii, monografiile, sinteze publicate de-a lungul anilor, precum și secvențele memorialistice din ultimul timp, am fost frapat de accentul pus de istoricul Dan Berindei pe „dreapta măsură în judecata trecutului”, expresie prezentă de altfel în chiar titlul cărții sale de memorii¹. Este un fel de a sintetiza o atitudine ce se regăsește la mai toți istoricii de seamă, de n-ar fi să-i amintim acum e.g. decât pe Cicero și Lucian, alături de moraliști sau filozofi din timpurile mai noi, pentru care „le juste milieu” constituie, cu bun temei, o normă de conduită. Este spiritul în care, la noi, Kogălniceanu definea istoria însăși ca „măsură” a progresului², atent cum era și el la „dreapta judecată”³. Exemplele se pot înmulți, fiindcă istoricii au năzuit mereu să afle „măsura justă”, ca în poemul goethean, însă ascultând de îndemnuri cu mult mai vechi. Astăzi nu se mai miră nimeni când a *măsurat, a cântări, a estima* neconținut, e o conduită curentă în istoriografie⁴. O întâlnim și la noi, uneori sub forme impresionante, ca în cazul istoricului Dan Berindei.

Ajuns la o vârstă venerabilă, academicianul de azi se prezintă, în spațiul istoriografiei și în dezbaterile actuale de un caracter mai amplu, ca o personalitate de prim rang. Modernist ca formație și angajament continuu, el face parte dintr-o categorie, arareori bine reprezentată, de istorici capabili să ia în studiu, cu răbdătoare stăruință, orice perioadă, fenomen, proces, figură semnificativă, dacă nu și ansamblul aventurii cronotopice a omului.

Mărturie a acestei disponibilități stau numeroasele sale studii, monografiile, sinteze, alcătuind acum, la octogenat, o bibliografie vastă, cu neputință de valorizat într-un demers ca acesta. Ea privește nu numai istoria modernă a României, perioadă căreia Dan Berindei i-a închinat cea mai mare parte a ostanelilor sale, timp de șase decenii, însă și contribuții demne de pus în lumină din mai toată istoria noastră, iar ocazional secvențe de istorie generală privind momente, figuri, contexte, fenomene de un larg interes, de regulă în raport cu problematica românească. Nu i-au rămas străine, cum era și firesc, nici științele

¹ Dan Berindei, *Memorii sincere sau dreapta măsură în judecata trecutului* (12), în *Dosarele istoriei*, VI, 10, 2001, p. 55-56.

² M. Kogălniceanu, *Opere*, II, ed. Al. Zub. București. 1976, p. 404.

³ *Ibidem*, p. 392.

⁴ Cf. J. Le Goff, Pierre Nora (eds), *Faire de l'histoire*, I-III, Paris, 1974.

auxiliare, socotite ca adjuvante ale discursului istoric, capabile să ofere uneltele de lucru, metode speciale, conexiuni imposibile de stabilit altfel. Este un palmares explicabil prin biografia autorului și deopotrivă prin contextul socio-politic sau cultural, deloc simplu și adesea traumatizant pentru istoric.

Născut la 3 noiembrie 1923, un lustru după Marea Unire, într-o familie cu tradiții intelectuale, de obârșie oltenească, Dan Berindei și-a făcut studiile medii, apoi cele superioare la București, beneficiind de îndrumarea unor dascăli de aleasă ținută, pedagogi și savanți în egală măsură. Liceul „Spiru Haret”, absolvit în 1941, era prin el însuși un garant al pregătirii sistematice, ca și Facultatea de Istorie din capitală, al cărei licențiat *magna cum laude* a devenit în 1945, pe când societatea românească și o bună parte a lumii începeau să evolueze într-un eon dramatic, de care biografia istoricului avea să fie sensibil atinsă.

Angajat la *Institutul de Studii și Cercetări Balcanice* din capitală (1946-1948), apoi la *Institutul de Istorie și Filozofie*, până în 1952, Dan Berindei a fost silit un timp a presta munci de supraviețuire, ca și alți istorici, reintrând în sfera cercetării abia la 1 octombrie 1955, spre a rămâne acolo, activ și fecund, la *Institutul de Istorie* din capitală, până la 30 aprilie 1990, când s-a produs pensionarea și a început, practic, o nouă etapă, aceea a activității sale de profesor la Universitatea din București și alte instituții de rang înalt. Membru corespondent (1991), apoi titular (1992), el prezidează din 1993 secția de resort, în cadrul căreia a inițiat proiecte de mare însemnătate pentru istoriografia națională.

Ca cercetător științific, s-a dedicat mai ales perioadei moderne, la toate nivelele, publicând documente, colaborând la bibliografia analitică a periodicelor, coordonând volume tematice, elaborând studii secvențiale, monografii, sinteze, toate într-un spirit ce voia să continue, în fond, marea tradiție istoriografică. A asumat misiuni dificile în stimularea travaliului științific, îndeosebi după 1970, când a devenit secretar al *Comitetului Național al Istoricilor Români*, iar în această calitate a contribuit masiv la organizarea *Congresului Internațional de Științe Istorice* din București (1980), ceea ce i-a atras o vastă recunoaștere externă și multiple oportunități de a colabora cu istorici străini, publicând apoi numeroase lucrări, rostind conferințe pe teme de istorie românească, participând la diverse reuniuni științifice etc.

Spirit echilibrat și tenace, a știut să profite de împrejurări pentru a-și spori zestrea informațională, odată cu orizontul teoretic și de metodă, la contactul cu diverse școli istorice din lume, dar continuând mai ales îndemnuri ce se degajau din istoriografia noastră, ajunsă la o deplină omologare mondială în perioada interbelică. Ucenicia de la institutul de balcanologie, condus de Victor Papacostea și reactivat, în 1963, ca *Institut de Studii Sud-Est Europene*, pe calea trasată de N. Iorga, a fost de bun augur, căci i-au înlesnit apropierea optimă a științelor auxiliare și a instrumentarului respectiv, dându-i posibilitatea să valorifice, pe cont propriu sau în echipă, o cantitate considerabilă de informații noi, în lumina cărora a remodelat evenimente, figuri istorice, stări de spirit, idei, cu o râvnă care i-a atras stima breslei de oriunde.

Ca în vechiul adagiu, se poate spune că nimic din ce e omenesc și intră în orizontul istoriografiei nu i-a rămas străin. L-au interesat evenimentele, instituțiile, structurile sociopolitice, dar și oamenii, cu ideile, aspirațiile, destinele lor particulare. Epoca modernă, căreia a știut să-i atribuie un sens extensiv, spre trecut și spre viitor, îi oferea pe toate planurile o materie vastă, incitantă, inepuizabilă. Trebuind să aleagă, a selectat acele momente, contexte, figuri, instituții care îi permiteau să aprofundeze cunoașterea epocii în ansamblu. Restituția istorică stă oricum sub semnul fragmentului, oricât s-ar sili breasla întregă să o cuprindă fără rest, „așa cum a fost“.

Cunoscător eminent al pașoptismului, s-a preocupat monografic de epocă, dar a avut preferințe susceptibile să scoată în lumină anumite figuri, aspecte, împrejurări: „Am fost atras din prima tinerețe de figura eroică a lui Nicolae Bălcescu, luptătorul pasionat, intelectualul militant, patriotul înflăcărat, omul care a știut, cu mult simț al măsurii și al echilibrului, cu înțelepciune, dar și cu intransigență, să se impună respectului contemporanilor săi și al generațiilor următoare“⁵.

Această confesiune relevă nu numai un model pe care istoria îl conturase deja cu pregnanță, dar și unul de care istoricul Dan Berindei se atașase în chip salutar. Militantismul, angajarea socială, folosirea istoriei ca instrument autocognitiv etc. aveau să nutrească și propriile-i impulsuri, atunci când a hotărât să scrie *Memorii sincere sau dreapta măsură în judecata trecutului*⁶.

Istorici de seamă din generația care a fost silită a suporta dictatura comunistă (Cornelia Bodea, Apostol Stan, Gh. Zane ș.a.) au reușit să continue linia de gândire bălcesciană despre revoluția de la 1848, considerând-o nu ca un fenomen izolat, efemer sau de imitație apuseană, ci unul de sursă multiseculară, consecința unui lung proces evolutiv. Pe această linie, Dan Berindei obține o sinteză ce împacă oarecum tezele antinomice formulate de Șt. Zeletin și E. Lovinescu, unul punând accent pe dezvoltarea economică, înlesnită de tratatul de la Adrianopol, altul pe contaminarea ideologică venită din Apus. O asemenea sinteză era neîndoielnic oportună, mai ales după ce numeroase date noi au fost compulsate și puse în lumină, îndeosebi cele privitoare la studioșii români din Occident, la societățile secrete (de tip masonic îndeosebi), la proiectele de reformă, la fenomenul modernizării în spațiul carpato-danubian etc.

Sub acest unghi, contribuțiile semnate de Dan Berindei se vădesc de o însemnătate considerabilă. Ele aduc numeroase noutăți în domeniu, redimensionează fapte, resemnifică împrejurări, recontextualizează evenimente, astfel ca sinteza obținută, de orice anvergură, să fie cât mai aproape de adevăr și cât mai durabilă.

Nu poate surprinde, în consecință, faptul că autorul a revenit mereu asupra momentului pașoptist, ca fenomen central în explicarea modernității românești,

⁵ Dan Berindei, *Pe urmele lui Nicolae Bălcescu*, București, Ed. Sport-Turism, 1984, p. 5.

⁶ Sub acest titlu Dan Berindei a publicat fragmente de amintiri în „Dosarele istoriei“, „Magazin istoric“ etc.

temă vastă și complexă, antamabilă cu folos numai în perspectivă diacronică. Este motivul pentru care s-a ocupat de preludiile modernizării, de mișcarea condusă de Tudor Vladimirescu, socotită decisivă pentru schimbările produse, dar și de frământări, agitații, proiecte de reformă încă mai vechi, susceptibile să explice, pe linia lui Bălcescu, fenomenul în cauză. Secole întregi, dacă nu milenii, se vădesc solidare, în această perspectivă, cu marile împliniri din secolul XIX, un secol lung, prelungindu-se până la întâia conflagrație mondială.

Marea „temă“ a acestui secol era desigur națiunea, iar în raport cu aceasta se cuveneau lămurite numeroase, complexe, inextricabile aspecte, de care s-au ocupat atâția istorici, economiști, filozofi, etnosociologi, literați, practic toți cei interesați de modernitatea societății noastre, în raport cu *trendul* modern al lumii în ansamblu. Este o perspectivă deja bine conturată mai înainte, prin marii noștri istorici, de la Kogălniceanu și Bălcescu la A.D. Xenopol, N. Iorga, I. Lupaș, C.C. Giurescu, P.P. Panaitescu, G. Brătianu, ca să nu amintim aici decât puține vârfuri ale domeniului.

Ceea ce configurează pregnant felul său de a trata istoria noastră modernă, printr-o cât mai deplină și nuanțată raportare la fazele dinainte și la cele următoare, este convingerea că un istoric nu poate construi corect, după normele profesiei și după exigențele lumii în care se află, decât alăturându-și eforturile la străduințele celorlalți, breasla toată vădindu-se solidară cu un mare, nepuizabil, proiect restitativ.

Regăsim aceeași atitudine și în studiile despre epoca Unirii, căreia Dan Berindei i-a închinat, de asemenea, eforturi considerabile, sporindu-i substanțial zestrea documentară și nuanțând exegeza multor aspecte.

Tot astfel, problematica modernizării i-a reținut interesul, alimentând studii legate de asimilarea ideilor apusene, instituții, elite, istoricul fiind preocupat mereu de găsirea unui bun raport între acțiunea factorilor interni și a celor din afara spațiului românesc. În analiza ansamblului, a știut să vadă rolul elementelor alogene, important oriunde în asemenea procese. Dan Berindei a fost printre primii care, înainte chiar de schimbarea regimului, a pus în discuție, prudent, echilibrat, o temă ca aceasta.

Este unghiul sub care a încercat să examineze, secvențial, și *Cultura națională română modernă* (1986), dimensiune prezentă în mai toată opera și abordată în chip folositor până azi, cu un efort evident de a pune în lumină temele rămase până nu demult în obscuritate sau chiar prohibite de sistemul comunist.

„Imaginea *celuilalt*“, distorsionată adesea la unii istorici, constituie o asemenea preocupare, prezentă în volumul mai sus citat, în *Călători români pașoptiști* (1989), dar mai cu seamă în *Români și Europa*, titlu sub care Dan Berindei a conceput pesemne o serie, cu un prim volum despre secolele XVIII-XIX, subintitulat *Istorie, societate, cultură* (1991) și revizuit apoi, cu mențiunea că se ocupă de „perioadele premodernă și modernă“ (1997). Un capitol despre *România și Europa* deschide, altminteri, o lucrare privind *Societatea românească în vremea lui Carol I* (1992), temă de care s-au ocupat cândva și alți

istorici, însă care căzuse cumva în desuetudine sub dictatură. E o sinteză *sui generis*, în care se reflectă „marile probleme ale națiunii“, definite succint, dar exact, cu o continuă grijă de a găsi „măsura justă“, capabilă să asigure un echilibru al judecății, perspectiva integratoare.

Opțiunile tematice ale istoricului nu sunt deloc aleatorii, nici lipsite de consecințe pentru tipul de discurs la care face apel. O evoluție în suita abordărilor sale se poate identifica, în legătură cu cerințele unui moment sau altul, dar și cu gradul de imixtiune a factorului politic în istoriografie. Dan Berindei a știut să aleagă mereu teme, aspecte, figuri ce puteau fi puse în valoare cu mai multe șanse de izbândă cognitivă. Opera lui, vastă și polimorfă, ar putea fi examinată cu folos sub această latură, ca și apariția de accente noi, pe baza documentelor inedite, a schimbării de climat socio-cultural, de viziune și metodă etc. Cu atât mai mult, disoluția sistemului comunist i-a permis să extindă aria cercetărilor, prin asumarea de noi teme, prin aprofundarea și remodelajul altora. Istoria evreilor și problematica masoneriei, cvasi interzise anterior, au devenit teme predilecte după 1989, ca și tema monarhiei, examinată sporadic și mai înainte, dar cu insuficientă libertate de spirit, cu distorsiuni jenante, lucru lesne de înțeles pentru cine a trăit în epocă, însă anevoie de explicat pentru noile generații. Studiile mai recente denotă o preocupare constantă a istoricului de a emite un discurs echilibrat, cu stabilirea cât mai exactă a faptelor și o exegeză menită a reține sensuri valabile, date pe care să se poată conta în restituția unui moment sau altul, a unui fenomen, a unei instituții, a faptelor de cultură etc.

Tocmai perspectiva ansamblului integrator i-a îngăduit istoricului Dan Berindei să rămână constant în studiile întreprinse, atent la măsură, echilibru, construcție sistematică, întemeiată pe o cât mai deplină documentare și pe o bună înțelegere a ceea ce este mai durabil în istorie. În lumina unor constante a căutat să examineze fragmentele, aspectele, personalitățile puse în lumină, convins că numai așa ele pot fi înțelese cum se cuvine. Este o lecție de echilibru, de măsură (*est modus in rebus*), cu atât mai valoroasă cu cât ea s-a conturat progresiv, într-o epocă a nemăsurii, a dezechilibrului și a cacofoniei semantice.

Nimic mai semnificativ decât modul în care, rostindu-și cuvântul de recepție la Academia Română, Dan Berindei a ținut să definească pașoptismul (2001): „Superbă și voluntară, generație de real sacrificiu, dedicată unei cauze, cea a zidirii României, generația pașoptistă ne apare, la peste un secol și jumătate, dezbrătată de sechelele ironiilor caragialești și ale ironiei necruțătoare a lui Maiorescu, fiu de pașoptist, marele filtru al culturii naționale, neînțelegător însă și nedrept judecător“ al celor dinainte sa⁷. Un apel, din nou, la măsură! În mod evident, radicalismul judecății emise de spiritul rector al *Junimii* se situa în dezacord cu nuanța căutată de istoric. Trebuie spus numai că acel radicalism era salutar în epocă și rămâne o exigență continuă, pentru a limpezi spiritele și a face ca „sfântul nesațiu“ al unui timp (expresia lui Heliade) să

⁷ Acad. Dan Berindei, *Generație pașoptistă*, Discurs rostit la 26 aprilie 2001 în ședință publică, București, Ed. Academiei Române, 2001, p. 19.

rodească mai cu spor. În alocuția de răspuns, acad. Eugen Simion a știut să aprecieze, cu subtilitate, acea „epocă de înnoire a spiritului românesc, de ieșire de sub dominația inerției răsăritene, de afirmare a statului unitar românesc”⁸, epocă pe care istoricul recipiendar o studiasse temeinic, privilegiind faptele și analiza lor cât mai obiectivă, însă fără a ignora sensurile, „realitatea” subiacentă și inefabilă, la care nu se parvine realmente decât în momente de grație.

Îndemnul la rigoare, profesionalism, echilibru în judecată, construcție și reconstrucție permanentă e un fapt ce se degajă din ansamblul operei elaborate de academicianul Dan Berindei și el nu poate fi decât benefic pentru istoriografia română.

ALEXANDRU ZUB

⁸ *Ibidem*, p. 20.

CONSTITUIREA STATULUI NAȚIONAL ROMÂN ÎN OPERA ISTORICULUI DAN BERINDEI

Cu câteva decenii în urmă, pe vremea când activam la Arhivele Statului din Iași, l-am cunoscut pe istoricul Dan Berindei. Întâmplarea s-a consumat după un eveniment fericit pentru mine; profesorul îmi făcuse favoarea de a fi comentat, în termeni mai mult decât măgulitori, într-o revistă de cultură, debutul nostru editorial (D. Ivănescu, Virginia Isac, *Alexandru Ioan Cuza. Acte și scrisori*, Ed. Junimea, 1973). Aprecierile făcute de domnia sa atunci au însemnat mult pentru noi, ca și întâlnirile care au urmat, de data asta într-un context puțin diferit. Reprezentând mediul academic, a făcut parte din Consiliul de conducere al *Revistei Arhivelor* și, de asemenea, mult mai important, din Comisia științifică pe probleme arhivistice, care aviza lucrările elaborate de colegii mei. Îl așteptam la asemenea întâlniri cu nerăbdare și justificate motive, deoarece, în acele împrejurări, nu tocmai prielnice cercetării, devenea susținătorul și purtătorul nostru de cuvânt în fața autorității administrative, iar vocea sa era ascultată. Cu calm, cu măsură, cu o argumentație fără reproș, reușea să convingă și să învingă acolo unde noi, arhiviștii, nu reușeam.

Calitățile omului le-am regăsit în opera istoricului Berindei. De multe ori a trebuit să citesc sau să recitesc studiile, articolele, volumele de documente, monografiile sau sintezele pe care le-a publicat de-a lungul a șase decenii. Apelul continuu la opera sa, una de referință pentru preocupările mele, e vorba de *Epoca Unirii*, m-a făcut să înțeleg strategia folosită de autor pentru a ridica o construcție impunătoare, credibilă și durabilă.

Mai întâi și-a întocmit instrumentele de lucru prin editarea izvoarelor (impunătoarele volume de *Documente privind Unirea Principatelor*, I și II, apărute în anii 1959 și 1961), atât interne cât și din arhivele străine. Relativ recent (1991), tot din inițiativa sa, a apărut și primul volum de *Documente privind domnia lui Alexandru Ioan Cuza, 1859-1861*. Cu acest din urmă tom capătă contur un proiect mai vechi ce urmărea să faciliteze specialiștilor, dar și marelui public, accesul integral la Arhiva Cuza. Lor le-a adăugat textele social-politice cele mai importante (*Gândirea social-politică despre Unire – 1859*, București, 1966) despre organizarea și constituirea statului național român. Aria

investigațiilor arhivalice nu s-a oprit aici, multe dintre analizele istoricului fiind însoțite de scrisori, memorii, acte oficiale etc.

Suportul documentar astfel asigurat i-a permis tratarea sistematică și în profunzime a temei. Și dacă la începutul carierei accentul cade pe chestiuni de ordin social – mișcarea țărănească condusă de Mircea Mălăeșu, frământări politice și sociale în jurul alegerii lui Cuza, frământările orășenești, mișcările grănicerilor și dorobanților, date despre Ion Roată – ulterior aria preocupărilor se diversifică. Activitatea divanurilor ad-hoc, dubla alegere, lupta diplomatică pentru recunoașterea Unirii, guvernele și domnia lui Al. I. Cuza, reformele, problema agrară, învățământul, industria, biserica, presa, rolul lui M. Kogălniceanu și V. Alecsandri în realizarea statului român modern, sunt doar câteva dintre subiectele abordate.

La toate acestea trebuie adăugate preocupările istoricului de a evidenția în studiile sale contextul intern și internațional în care a luat naștere statul național român și direcțiile majore ale politicii sale externe; consolidarea autonomiei și obținerea componentelor esențiale ale suveranității naționale. Așa încât, pare firesc pentru cel familiarizat cu opera profesorului Dan Berindei să găsească în ea răspuns la acele probleme care privesc politica de alianțe a Principatelor Unite (1859-1866), raporturile lor cu puterile garante, interesul național în politica externă de la Unire la Independență, Alexandru Ioan Cuza și independența României, unitate – modernizare – independență, diplomația românească și instituțiile diplomatice, unirea Principatelor – preludiviu al independenței, impactul revoluției franceze asupra românilor, relațiile cu Franța, înființarea agenției de la Paris, românii și lupta de eliberare națională a popoarelor din sud-estul Europei etc. Și această înșiruire, care înseamnă tot atâtea studii făcute cu profesionalism, cu talent, cu seriozitate ar putea continua. Ea avertizează însă pe cititor că în acest fel a fost pregătit terenul pentru importante sinteze care au urmat.

Una dintre ele, sugestiv intitulată *Epoca Unirii*, apărută în 1979 și reeditată în 2000, s-a bucurat de o largă audiență în rândul specialiștilor și a marelui public. Diferită ca structură de sintezele care au precedat-o, semnate de A.D. Xenopol, T.W. Riker și C.C. Giurescu, ea a fost anticipată, după cum s-a văzut, de o serie întregă de studii dedicate Unirii și domnitorului ei. Autorul a urmărit să lărgescă imaginea asupra epocii și personalității lui Al. I. Cuza prin apelul continuu la sursele documentare – multe dintre ele puse pentru prima dată în lumină acum – să verifice și să corecteze datele istorice, pentru a nu rămâne la o simplă sinteză cu privire la tema care face obiectul cercetării, să evite repetiția faptelor cunoscute dintr-o bibliografie deconcertant de bogată, să desprindă din noianul de informații pe acele menite a oferi și sugera noi dimensiuni momentelor sau evenimentelor parcurse și în felul acesta să pună la dispoziția cititorului substanța unei redimensionări contemporane.

Este cazul să arătăm acum că cel care cunoaște opera istoricului Berindei va sesiza cu ușurință că demersul său cel mai important a vizat această perioadă a constituirii și organizării statului național. Sinteza de care am amintit mai înainte nu e nici prima și nici singura. În strânsă legătură cu ea sunt cele ce au premers-o și au fost dedicate diplomației (*Din începuturile diplomației moderne românești*, în 1966), reformei agrare (*Reforma agrară de la 1864*, în 1966 versiunea franceză și în 1967 versiunea română) și evoluției ideii de unitate și contextului în care s-a realizat (*Unirea Principatelor române*, în 1967 versiunea franceză).

Originalitatea și valoarea operei istorice a acad. Dan Berindei trebuie apreciate nu numai în raport de impresionantul număr de studii, articole, monografii etc. sau de importanta bază documentară pe care a utilizat-o la elaborarea lor, ci mai ales datorită calităților deosebite de exeget și talentului veritabil – lucru nu la îndemâna oricui – în a pune pe hârtie, cu cuvinte potrivite, adevărul istoric.

Referitor la tema noastră, nu poate surprinde gestul repetat de autor de a reveni asupra ei, căutându-i noi valențe. Este și cazul consistentului volum apărut în 1986 despre *Cultura națională română modernă*. Atent la mutațiile înregistrate de societatea românească în ansamblul ei pe durata secolului XIX, autorul găsește argumente convingătoare asupra rolului jucat de cultură în construirea României moderne și măsura în care ea a slujit marilor idei de unitate, independentă și modernizare.

O preocupare mai veche, dar mereu nouă, una din temele care l-au atras și l-au pasionat, asupra căreia ne-a lăsat consistente și valoroase studii, cea a diplomației, în strânsă legătură cu formarea statului național român, s-a concretizat într-o incitantă sinteză, *Diplomația românească modernă de la începuturi la proclamarea independenței de stat (1821-1878)*, tipărită în 1995. Realizarea României moderne, din punctul de vedere al autorului, nu se putea face decât prin integrarea conștientă a politicii românești în contextul internațional al epocii, prin afirmarea națiunii române pe plan politic european, prin cucerirea unei poziții independente României în ansamblul relațiilor dintre state, iar în obținerea acestor deziderate o misiune importantă revenea „diplomației” românești.

N-am putea încheia aceste modeste rânduri, dedicate celui pe care breasla îl sărbătorește la împlinirea a opt decenii, fără a aminti un alt aspect ce privește statul național român, deosebit de important, tratat de distinsul istoric, cel al relației noastre cu lumea din care facem parte, adică *România și Europa*. Două tomuri având acest titlu, editate în 1991 și 1997, analizează cu discernământ, profunzime și subtilitate importante probleme cu care națiunea română s-a confruntat în timpii premoderni și moderni, precum și măsura în care Europa și ideile ei au influențat evoluția noastră.

Cu o nouă lectură a cărților sale, ocazionată de aceste rânduri, credem necesar să precizăm aici că cercetarea acestei importante probleme a modernității noastre, constituirea și organizarea statului național român, a găsit în acad. Dan Berindei istoricul potrivit. De la studiile și articolele de mai mică întindere până la marile sinteze, încheind cu recentul *Tratat de istorie a românilor*, al cărui redactor responsabil este, întreaga operă a celui pe care îl sărbătorim stă sub semnul seriozității, sobrietății și „dreptei măsuri în judecata trecutului“.

DUMITRU IVĂNESCU

ACAD. DAN BERINDEI DESPRE LOCUL ROMÂNILOR ÎN RELAȚIILE INTERNAȚIONALE (1821–1877)

Preocupat de istoria modernă a românilor, cu numeroase incursiuni în domeniile politic, social, economic, academicianul Dan Berindei nu putea neglija istoria diplomației sau implicarea tânărului stat român în relațiile internaționale.

Eforturile întreprinse de reprezentanții noștri pentru a ieși din cadrul „jocului” diplomatic al Marilor Puteri au fost urmărite de către Dan Berindei în numeroase lucrări. Astfel, în 1965, apărea o amplă investigație asupra acestui tip de demersuri, intitulată *Din începuturile diplomației românești moderne*, care este și o interesantă retrospectivă asupra istoriei medievale și moderne a românilor. Expresie a numeroase și temeinice cercetări, lucrarea se constituie într-o pledoarie convingătoare asupra existenței instituțiilor diplomatice odată cu apariția formațiunilor statale românești. Modul de organizare a activităților diplomatice, apariția unor instituții specifice precum solia, capuchehaia ș.a.m.d. sunt avute și ele în vedere.

Istoricul Dan Berindei realizează prin lucrarea apărută în 1979 și intitulată *Unirea Principatelor* sinteza unui număr impresionant de studii ce subliniază inițiativele pe care mai multe generații de români le-au avut pentru constituirea și consolidarea statului român. Dintre acestea merită amintite: *Les révolutionnaires de 1848 et l'idée de l'unité; L'Union des Principautés Roumaines; Constituirea statului național român în context european; Adunările ad-hoc. Lupta pentru unire în anii 1856-1858; Documente privind Unirea Principatelor* ș.a. În lucrarea amintită mai sus, profesorul Dan Berindei, prezintă într-un stil cursiv și alert momentele ce au anunțat actele de la 5 și 24 ianuarie 1859, nepierzând din atenție contextul internațional la care se raportează în permanență. Dacă prima parte este consacrată evenimentelor de la începutul secolului XIX ce au permis impunerea în atenția cancelariilor europene a problemei românești și alegerii ca domn a lui Al. I. Cuza, cea de a doua parte este axată pe activitatea de șef al statului român, desfășurată de către domnul Unirii. Pe lângă analiza obiectivă pe care o face asupra greutăților economico-sociale din perioada 1859-1866, autorul revine la una din preocupările sale constante, politica externă, întocmind un adevărat bilanț al acesteia în timpul domniei lui Cuza. Concluzia la care ajunge profesorul Dan Berindei la sfârșitul capitolului consacrat acțiunilor diplomatice, prin care s-a încercat impunerea statului român ca un stat distinct, este aceea că prin întreaga sa activitate „domnul unirii” a pregătit, practic, obținerea independenței.

Pentru un istoric interesat de momente marcante ca 1859 și 1877, cele de la 1866 și din anii ce au urmat nu puteau fi, la rândul lor, ignorate. Sinteza monografică ce are ca titlu *Societatea românească în vremea lui Carol I (1866-1877)* dă dovada priceperii academicianului Dan Berindei de a oferi cititorilor o adevărată frescă a societății românești dintr-o perioadă caracterizată, în primul rând, prin complexitate și dinamism. Angajarea unei clase politice conștiente de misiunea ei în acțiunea de reducere a diferențelor față de societatea occidentală este surprinsă aici cu obiectivitate. Profesorul Berindei este preocupat, în egală măsură, să ofere cât mai multe informații necesare în înțelegerea procesului de modernizare ce avea să fie accelerat în deceniul premergător independenței.

Scurta noastră intervenție ar fi cu siguranță incompletă dacă nu am aminti, în spațiul ce-l avem la dispoziție, și contribuția adusă la evidențierea demersurilor politico-diplomatice pe care românii le-au desfășurat pentru atingerea unuia dintre cele mai importante obiective ale programului național întocmit de generația pașoptistă: independența.

Fidel convingerii sale, potrivit căreia documentele reprezintă un instrument util și necesar celui ce vrea să înțeleagă complexitatea unor evenimente, istoricul Dan Berindei a coordonat și un volum de documente militare privind participarea României la războiul ruso-turc din 1877-1878. Cu ajutorul instrumentului de lucru pe care ni-l oferă, intitulat *Războiul pentru independența națională, 1877-1878. Documente militare*, avem posibilitatea să înțelegem contribuția armatei române la obținerea independenței dar și la imaginea pe care o va avea România în rândurile oamenilor politici europeni și a presei internaționale, după îndepărtarea suzeranității otomane.

În afară de culegerea de documente menționată, istoricul Dan Berindei a consacrat mai multe scrieri laturii politice și diplomatice a momentului amintit. Studii cum ar fi cele apărute în anul centenarului: *Cucerirea independenței, 1877-1878*; *Statul național român în lupta pentru independență*; *Acțiuni diplomatice pentru recunoașterea și consolidarea independenței* se remarcă prin caracterul lor accesibil, chiar și pentru cei care au prea puține tangențe cu domeniul istoriei.

Ca o însumare a cercetărilor profesorului Dan Berindei, lucrarea *Diplomația românească modernă*, apărută în 1992, are în centrul atenției activitatea desfășurată pe plan extern de oamenii politici români în perioada 1821-1878. Unul din obiectivele lucrării a fost acela de a sublinia demersurile constante ale românilor pentru depășirea statutului de „obiect de compensație“ în cadrul relațiilor internaționale și dificultățile ce au fost întâmpinate în atingerea acestui deziderat.

Fără a ne propune să amintim numărul impresionant de lucrări ale academicianului Dan Berindei, axate pe locul românilor în relațiile internaționale în secolul XIX, am dorit ca în rândurile de față să sugerăm doar coplesitoarea contribuție a domniei sale la un domeniu istoriografic ce se intersectează cu interesele noastre, ale tinerilor moderniști în general.

DAN BERINDEI
BIBLIOGRAFIE ȘTIINȚIFICĂ
1945 – 2003

1945

1. *Revoluția din 1848 din Franța și tinerii români aflați la Paris*, în „Revista Istorică Română”, XV (1945), p. 171-192.

1946

2. *Din viața „Revistei Române”*, în „Revista Istorică Română”, XVI (1946), p. 185-186.
3. *Note genealogice*, în „Revista Istorică Română”, XVI (1946), p. 376-377.
4. *O scrisoare a lui Gheorghe Asaki din 1856*, în „Arhiva Românească”, X (1946), p. 363-371.

1947

5. *Cuza Vodă și ordinul „Unirii”*. Proiectul instituirii unei decorații naționale, în „Revista Istorică Română”, XVII (1947), p. 98-106.
6. *Dionisie Pop Marțian și Congresul internațional de statistică din 1863 de la Berlin*, în „Hrisovul”, VII (1947), p. 168-181.

1951

7. *Mișcarea țărănească condusă de Mircea Mălăeru – ianuarie 1862 st.v.*, în „Buletinul științific al Academiei R.P.R., Secțiunea de științe istorice, filologice, economico-juridice”, III (1951), p. 37-63 (sub pseudonimul B. Dan).

1955

8. *Frământări politice și sociale în jurul alegerii domnitorului Cuza în Țara Românească*, în „Studii”, VIII (1955), nr. 2, p. 51-74.
9. *Orașul București în veacurile XIV, XV, XVI*, în „Comunicări și articole de istorie”, București, 1955, p. 5-16.
10. *Despre unele probleme privind știința istorică în R.P.R.*, în „Studii”, VIII (1955), nr. 4, p. 87-94.
11. *Știri noi cu privire la Mircea Mălăeru și la mișcarea țărănească din 1862*, în „Studii”, VIII (1955), nr. 4, p. 95-101.
12. *Organizarea „Corpului Arhitecților” în România (1864)*, în „Industria Construcțiilor”, București, 1955, nr. 11, p. 600-601.

1956

13. *Frământări orășenești din noiembrie 1860 în Țara Românească. Tulburările de la Craiova și Ploiești*, în „Studii și articole de istorie”, I (1956), p. 265-313.
14. *Despre relațiile dintre Carol Davila și Mihail Kogălniceanu*, în „Ocrotirea sănătății în R.P.R.”, nr. 3, p. 275-280.
15. *Înființarea Societății Literare (Academeice) (1866) și sesiunea din 1867*, în „Studii”, IX (1956), nr. 5, p. 21-44.

1957

16. *Aspecte ale problemei agrare în Țara Românească la începutul domniei lui Cuza Vodă. Exploatarea țărănimii*, în „Studii și materiale de istorie modernă”, I (1957), p. 167-245.
17. *Știri despre starea unor spitale din Muntenia în 1856*, în *Istoria Medicinii. Studii și cercetări*, București, 1957, p. 378.
18. *Frământările grănicerilor și dorobanților în jurul formării taberei de la Florești – vara anului 1859*, în „Studii”, X (1957), nr. 3, p. 113-133.
19. *Spitale în Bucureștii veacului al XVIII-lea*, în „Munca sanitară”, București, 1957, nr. 3, p. 274-279.
20. *Din unelțirile lui Mihail Sturdza (toamna anului 1854). Pe marginea a trei scrisori inedite de la Petre Asaki*, în „Studii și cercetări științifice. Istorie”. Iași, VIII (1957), nr. 2, p. 239-250.

1958

21. *Înființarea Societății Academice și localurile Academiei*, în „Monumente și Muzeu”, București, I (1958), p. 237-246.
22. *Cu privire la biografia inginerului și „arhitectonului” Moritz von Ott*, în „Monumente și Muzeu”, București, I (1958), p. 205-214.
23. *Problema agrară în dezbaterile Divanului ad-hoc și a Adunărilor Țării Românești (1857–1861)*, în „Studii”, XI (1958), p. 29-52.
24. *Un moment din legăturile româno-ruse în timpul lui Cuza Vodă. „Aranjamentul” telegrafic din 1860*, în „Analele Româno-Sovietice”, seria „Istorie”, București, 1958, nr. 1-2, p. 77-81.
25. *Les premiers hôpitaux de Bucarest. Communication présentée au XVIe Congrès International d’Histoire de la Médecine*, București, 1958, 14 p. (în colaborare cu G. Barbu).
26. *Contradicțiile de clasă în desfășurarea revoluției muntene din 1848*, în „Studii”, XI (1958), nr. 3, p. 27-49.
27. *Știri noi despre Ion Roată*, în „Studii și cercetări științifice. Istorie”. Iași, IX (1958), nr. 1-2, p. 152-158.

1959

28. *Învățământul în anii Unirii Țărilor Române (1856–1862)*, în „Revista de Pedagogie”, VIII (1959), nr. 1, p. 74-92.
29. *Documente privind politica externă a Principatelor în anii Unirii (1859–1861)*, în „Studii”, XIII (1959), nr. 1, p. 275-304 (în colaborare cu I. Vlasiu).
30. *Guvernele lui Alexandru Ioan Cuza. Liste de miniștri*, în „Revista Arhivelor”. II (1959), nr. 1, p. 147-163.
31. *Unirea Țărilor Române oglindită în literatura și arta vremii*, în *Bibliotecile aniversază centenarul Unirii Țărilor Române*, București, 1959, p. 9-25.
32. *Rapoartele Consulatului Austriei din Iași (1856–1859)*, București, 1959, LIX+550 p. (vol. II din *Documente privind Unirea Principatelor*).
33. *Marșul Libertății din 1850*, în „Revista Arhivelor”, II (1959), nr. 2, p. 175-179.
34. *Contribuția medicilor din Moldova la pregătirea și înfăptuirea Unirii*, în „Muncitorul Sanitar”, București, nr. 3, din 24 ianuarie 1959, p. 3.
35. *Dezbateri asupra problemelor revoluției din 1848*, în „Studii”, XII (1959), nr. 3, p. 221-244 (nesemnlat).
36. *Dezvoltarea urbanistică și edilitară a orașului București în perioada regulamentară și în anii Unirii (1829-1861)*, în „Studii”, XIII (1959), nr. 5, p. 133-158.
37. *Contribuții la istoricul Divanului ad-hoc din Moldova. Protocoalele lui Baragnon*, în „Studii și cercetări științifice. Istorie”, Iași, X (1959), nr. 1-2, p. 141-150.
38. *Amintiri inedite din anii luptei pentru Unire (1857–1859)*, în „Studii și cercetări științifice. Istorie”, Iași, X (1959), nr. 1-2, p. 187-194.

1960

39. *Lupta diplomatică a Principatelor Unite pentru desăvârșirea Unirii (24 ianuarie 1859 – 24 ianuarie 1862)*, în *Studii privind Unirea Principatelor*, București, 1960, p. 413-449.
40. *Quelques aspects de la politique étrangère des Principautés Unies. Le problème de l'indépendance et de l'unité pleine et entière du peuple roumain (1859-1861)*, în „Nouvelles Etudes d'Histoire“, II (1960), p. 391-405.
41. *Mihail Kogălniceanu, prim-ministru al Moldovei și emigrația maghiară (1860-1861)*, în „Studii și materiale de istorie modernă“, II (1960), p. 223-244.
42. *Înființarea agenției diplomatice a Principatelor Unite la Paris – 7 septembrie st.n.*, în „Studii“, XIII (1960), nr. 6, p. 99-120.

1961

43. *Documente interne. 1854-1857*, București, 1961, XCI+781 p. (vol. I din *Documente privind Unirea Principatelor*) (responsabilul volumului și autorul studiului introductiv, în colaborare cu El. Alexiu și Ap. Stan).
44. *Viața sanitară și medicală a orașului București în timpul războiului ruso-turc din 1806-1812*, în „Analele Româno-Sovietice“, seria „Medicină“, 1961, nr. 3, p. 65-89 (în colaborare cu G. Barbu).
45. *Proiecte de înființarea a unei societăți literare sau academice în vremea lui Alexandru Ioan Cuza*, în „Studii și articole de istorie“, III (1961), p. 203-233.
46. *Presa din Principate și lupta pentru unitatea Italiei (1859-1860)*, în „Analele Academiei R.P. Române“, XI (1961), p. 388-395.

1962

47. *Ispravnicii sau ispravnicul scaunului Bucureștilor. Notă*, în „Studii și cercetări științifice. Istorie“, Iași, XIII (1962), p. 129-138.
48. *Locuri istorice și monumente de artă pe arterele Capitalei*, în *București. Ghid*, București, 1962, p. 131-151 (o ediție rusă în 1963).
49. *Noi documente privind revoluția de la 1848*, în „Revista Arhivelor“, V (1962), nr. 1, p. 194-220.
50. *Dezvoltarea presei bucureștene în perioada formării și organizării statului național român (1856-1864)*, în „Studii“, XV (1962), nr. 3, p. 667-684.
51. *Aspecte militare ale răscoalei populare din 1821*, București, 1962, 226+9 pl. (în colaborare cu Tr. Mutașcu).
52. *1947-1962. Cercetarea istoriei României în anii puterii populare. Revoluția de la 1848-1849*, în „Studii“, XV (1962), nr. 6, p. 1579-1595 (în colaborare cu V. Curticăpeanu).

1963

53. *La lutte pour l'unité de l'Italie reflétée dans la presse des Principautés Unies (1859-1862)*, în „Revue Roumaine d'Histoire“, II (1963), nr. 1, p. 101-114.
54. *Primele instituții diplomatice românești*, în „Probleme internaționale“, București, 1963, nr. 3, p. 62-71, și nr. 4, p. 30-41.
55. *Istoriografia italiană din ultimii ani și problemele etapei finale a Risorgimentului*, în „Studii“, XVI (1963), nr. 4, p. 943-949.
56. *Orașul București, reședință și capitală a Țării Românești (1459-1862)*, București, 1963, 301 p.

1964

57. *Frământări social-politice bucureștene în anii 1859-1862*, în „Materiale de Istorie și Muzeografie“, București, I (1964), p. 81-100.
58. *Problema reformei agrare în Principate la mijlocul veacului trecut. Legea rurală din 1864*, în „Studii“, XVII (1964), nr. 3, p. 519-545.
59. *L'historiographie à l'époque de la révolution bourgeoise-démocratique*, capitol în lucrarea colectivă *Introduction à l'historiographie roumaine jusqu'en 1918*, București, 1964, p. 36-53.

60. *Izvoare, Dezvoltarea economică și socială a Principatelor în anii 1848-1864* (în colaborare cu Valerian Popovici), *Adunările ad-hoc, Lupta pentru Unire în anii 1856-1858, Unirea Moldovei cu Țara Românească. Formarea statului național român (1859-1862)* (în colaborare cu Valerian Popovici), *Înfăptuirea reformelor burgheze. Lovitura de stat și legea rurală (1862-1865)*, capitole în *Istoria României*, București, 1964, vol. IV, p. XIX-XXXVII, 180-221, 261-397.
61. *Situația internațională și politica externă a Austro-Ungariei în primele două decenii ale secolului al XX-lea*, capitol (în colaborare cu A. Oțetea, E. Campus, N. Fotino și C. Mureșan) în volumul *Destrămarea monarhiei austro-ungare. 1900-1918*, București, 1964, p. 191-215; o versiune germană în volumul *Die internationale Lage Österreichs-Ungarns. 1900-1918*, Berlin, 1965, p. 84-110, și alta franceză în volumul *La désagrégation de la monarchie austro-hongroise. 1900-1918*, București, 1965, p. 213-241.

1965

62. *Date noi referitoare la Tănase Constantin*, în *Omagiu lui P.Constantinescu-Iași*, București, 1965, p. 491-496.
63. *Bucureștii anului 1906 și al răscoalei din 1907*, în „Materiale de Istorie și Muzeografie”, II (1965), p. 231-246.
64. *Din începuturile diplomației moderne românești*, București, 1965, 182 p.
65. *La politique extérieure de la Valachie pendant la révolution bourgeoise-démocratique de 1848*, în „Nouvelles Etudes d'Histoire”, II (1965), p. 231-246.
66. *Țărâtimea munteană și evenimentele din 22-24 ianuarie 1859*, în „Studii”, XVIII (1965), nr. 4, p. 871-878.
67. *Orașul București în anii 1822-1847*, în *Istoria orașului București*, București, 1965, vol. I, p. 180-203.

1966

68. *La réforme agraire de 1864 en Roumanie et son application*, Bucarest, 1966, 127 p. (în colaborare cu N. Adăniloiaie).
69. *Gândirea social-politică despre Unire – 1859*, București, 1966, 359 p.
70. *Locul istoric al Adunărilor ad-hoc*, în „Studii”, XIX (1966), nr. 1, p. 23-31.
71. *La double élection d'Alexandre Ioan Cuza à la lumière de la correspondance diplomatique autrichienne*, în „Revue Roumaine d'Histoire”, V (1966), nr. 1, p. 13-34 (în colaborare cu Emil Cojocaru).
72. *Nicolae Bălcescu*, București, 1966, 79 p. (o ediție în engleză și alta în rusă).
73. *București*, București, 1966, 64 p.+ilustrații (ediții în franceză, engleză, germană și spaniolă).
74. *Le rôle de la presse dans le mouvement de la renaissance nationale roumaine*, în „Bulletin de l'Association Internationale des Etudes et Recherches sur l'Information”, Praga, 1966, nr. 5-6, p. 65-68.
75. *1848-1856. Acțiuni diplomatice ale emigrației revoluționare române*, în „Lumea”, nr. 15, din 7 aprilie 1966.
76. *Societatea Academică Română (1867-1878)*, în „Studii”, XIX (1966), nr. 6, p. 1069-1089.
77. *L'activité de la Section d'histoire de la Société Académique Roumaine et de l'Académie Roumaine jusqu'au parachèvement de l'unité nationale (1867-1918)*, în „Revue Roumaine d'Histoire”, V (1966), nr. 6, p. 963-978.
78. *Un moment din viața și activitatea lui George Barițiu*, în „Studii și articole de istorie”, VIII (1966), p. 405-409.

1967

79. *L'Union des Principautés Roumaines*, București, 1967, 225 p.
80. *Documente privind istoria României. Colecția lui Eudoxiu Hurmuzachi*, seria nouă, București, 1967, vol. II, CXXVII+1020 p.

81. *Cum s-a desfășurat prima luptă de la Drăgășani (29 mai 1821). Răspuns unei critici*, în „Studii”, XX (1967), nr. 2, p. 357-361 (în colaborare cu Tr. Mutașcu).
82. *1907. Răscoala. Ecouri în lume*, în „Secolul XX”, 1967, nr. 3, p. 18-21 (în colaborare cu Emil Manu).
83. *L'eco nella stampa liberal-radicala di Bucarest degli avvenimenti italiani dell'estate 1866*, Trieste, 1967, 10 p.
84. *M. Kogălniceanu, Texte social-politice alese*, volum coordonat de Dan Berindei, București, 1967, 423 p.
85. *Reforma agrară din 1864*, București, 1967, 361 p. (în colaborare cu N. Adăniloie).
86. *Ideea de republică la români*, în „Magazin Istoric”, 1967, nr. 9, p. 6-10.
87. *Cucerirea independenței României*, București, 1967, 83 p.
88. *Paris*, în *Reprezentanțele diplomatice ale României*, București, 1967, vol. I, p. 101-133.
89. *Roma*, în *Reprezentanțele diplomatice ale României*, București, 1967, vol. I, p. 234-255.
90. *L'Académie de la République Socialiste de Roumanie. 1866-1966. Bref historique*, București, 1967, 153 p. (în colaborare cu A. Oțetea și I. Goliat).
91. *Orașul București și viața academică în România*, în „București. Materiale de istorie și muzeografie”, V (1967), p. 294-302.

1968

92. *Tableau chronologique de l'histoire roumaine*, în *Archives diplomatiques et consulaires*, Paris, mai 1968.
93. *Programul cultural al revoluției de la 1848*, în „Revista Bibliotecilor”, 1968, nr. 6.
94. „*Neamul românesc*” al lui N. Iorga și Italia în timpul primului război mondial, în „Buletin de studii și referate al Asociației de drept și relații internaționale”, București, 1968, nr. 7.
95. *Nicolae Bălcescu la Londra*, în „Magazin Istoric”, 1968, nr. 7, p. 69-71.
96. *Neuere rumänische Geschichtsschreibung. Probleme und Entwicklung seit dem 19. Jahrhundert*, în „Österreichische Osthefte”, Viena, X (1968), nr. 5, p. 303-308; nr. 6, p. 340-352.
97. *Les révolutionnaires roumains de 1848 et l'idée de l'unité*, în „Revue Roumaine d'Histoire”, VII (1968), nr. 6, p. 931-947.
98. *A. D. Xenopol și Academia Română*, în „Studii și articole de istorie”, XII (1968), p. 39-46.
99. *Anul 1848 în documente artistice*, în „Revista Muzeelor”, 1968, nr. 3, p. 197-201.

1969

100. *La reconnaissance de la double élection d'Alexandre Jean Cuza, vue à la lumière de la correspondance diplomatique autrichienne*, în „Revue Roumaine d'Histoire”, VIII (1969), nr. 1, p. 15-33 (în colaborare cu Emil Cojocaru).
101. *Nicolae Bălcescu. 1819-1952*, București, Comisia Națională a R.S. România pentru UNESCO, 1969, 51 p.+ilustrații.
102. *Bălcescu*, București, 1969, 272 p.
103. *Bălcescu și „Magazin Istoric pentru Dacia”*, în „Magazin Istoric”, 1969, nr. 5, p. 58-64.
104. *Nicolae Bălcescu, personalitate marcantă a istoriografiei românești*, în „Revista de Filosofie”, 16 (1969), nr. 9, p. 1113-1119; o versiune franceză în „Revue Roumaine d'Histoire”, VIII (1969), nr. 6, p. 957-965.
105. *Aspecte ale gândirii pașoptiste românești în domeniul relațiilor externe*, în *Comunicările sesiunii științifice de istorie a Asociației de Drept Internațional și Relații Internaționale din 25-26 iulie*, București, 1969, vol. I, p. 3-8.
106. *Mihail Kogălniceanu*, în *Diplomați iluștri*, București, 1969, vol. I, p. 239-282.
107. *Mihail Kogălniceanu și problemele politicii externe românești*, în „Revista Română de Studii Internaționale”, II (1969), nr. 1, p. 113-130; o versiune franceză în „Revue Roumaine d'Etudes Internationales”, II (1969), nr. 1, p. 117-136.
108. *Momenti di storia comune*, în „Il Veltro”, Roma, XIII (1969), nr. 1-2, p. 95-99.

109. *Revoluția română din 1848*, București, 1969, 375 p. (în colaborare cu C. Căzănișteanu, Marin Florescu și Vasile Nicolae).
110. *L'abolition du régime féodal dans les Principautés Roumaines*, în „Annales Historiques de la Révolution Française”, 1969, nr. 2, p. 283-295.
111. *Les Principautés Roumaines Unies et la lutte de libération nationale du Sud-Est de l'Europe*, în *Actes du premier Congrès International des Etudes Balkaniques et Sud-Est Européennes*, Sofia, 1969, vol. IV, p. 319-325.
112. *Nicolae Bălcescu ca om de știință*, în „Studia et Acta Musei Nicolae Bălcescu”, I (1969), p. 15-23.
113. *Nicolae Bălcescu și revoluția de la 1848 din Țara Românească*, în „Studii și articole de istorie”, XIV (1969), p. 21-30.
114. *Legături culturale dintre Transilvania și Principate în perioada formării și organizării statului național român*, în „Cumidava”, Brașov, III (1969), p. 259-269.

1970

115. *Uciastieto na Rumânia v osvoboditelna voina*, în „Osvobojudenieto na Bălgaria. 1878-1968”, Sofia, 1970, p. 43-56.
116. *Nicolae Bălcescu. Ein Wegbereiter des modernen Rumänien (1819-1852)*, în „Österreichische Osthefte”, XII (1970), nr. 2, p. 94-109.
117. *Bibliografia analitică a periodicelor românești. 1851-1858*, București, 1970, vol. II, prima parte, p. 1-448 (în colaborare cu I. Lupu, N. Camariano și Ov. Papadima).
118. „*Gazeta Transilvaniei*” și *Unirea Principatelor*, în *130 de ani de la apariția „Gazetei de Transilvania”*, Brașov, 1970, p. 67-74.
119. *L'idéologie politique des révolutionnaires roumains de 1848*, în „Nouvelles Etudes d'Histoire”, IV (1970), p. 207-221.
120. *L'historiographie roumaine et le problème de l'unité étatique*, în „Revue Roumaine d'Histoire”, IX (1970), nr. 4, p. 745-765.
121. *Le problème de l'édification d'un Etat national roumain jusqu'en 1848 et pendant les événements révolutionnaires*, în „Rumanian Studies”, Leiden, I (1970), p. 45-68.

1971

122. *Madrid*, în *Reprezentanțele diplomatice ale României*, București, 1971, vol. II, p. 68-76.
123. *Rapports italo-roumains dans le domaine du journalisme pendant la période du Risorgimento*, în „Revue Roumaine d'Histoire”, X (1971), nr. 2, p. 312-328.
124. *Lupta de clasă a țărănimii din Principate în perioada formării și organizării statului național*, în „Studia et Acta Musei Nicolae Bălcescu”, II (1970-1971), p. 85-112.
125. *Victor Hugo și românii. „Avem același viitor”*, în „Magazin Istoric”, 1971, nr. 2, p. 312-328.
126. *Un ecou al apariției volumului lui V. Alecsandri „Doine și Lăcrămioare” – 1853*, în „Revista de istorie și teorie literară”, 20 (1971), nr. 1, p. 172-175.
127. *Știri noi privind conclucrarea muntelui și moldovenilor în lupta pentru Unirea Principatelor*, în *File din trecutul istoric al județului Prahova*, Ploiești, 1971, p. 5-14.
128. „*Palatul Cuza*” din Iași și *proprietarii săi din secolul XIX*, în „Buletinul Monumentelor Istorice”, 1971, nr. 1, p. 49-52.
129. *La crise orientale et le problème des Principautés Roumaines en été 1821. Informations tirées des archives de Vienne*, în „Revue des Etudes Sud-Est Européennes”, IX/1971, nr. 2, p. 203-224 (în colaborare cu Emil Cojocaru).
130. *Programul mișcării revoluționare din 1821*, în „Revista de Filosofie”, 18 (1971), nr. 6, p. 791-798.
131. *Bibliografia analitică a periodicelor românești. 1851-1858*, București, 1971, vol. II, partea a II-a, p. 449-955 (în colaborare cu I. Lupu, N. Camariano și Ov. Papadima).
132. *N. Iorga et les moments de faîte du processus de constitution de la Roumanie moderne*, în „Revue Roumaine d'Histoire”, X (1971), nr. 4, p. 623-640.
133. *Războiul pentru independență națională. 1877-1878. Documente militare*, București, 1971, LII+658 p. (în colaborare cu L. Loghin și Gh. Stocan).

134. *Opera militantă a lui Nicolae Bălcescu*, studiu introductiv la Horia Nestorescu-Bălcești, Nicolae Bălcescu. *Contribuții biobibliografice*, București, 1971, p. V-XII.
135. *Développement des sciences historiques en Roumanie au cours des dix dernières années*. București. Centrul de informare și documentare în științe sociale al Academiei de Științe Sociale, 1971, 90 p. (în colaborare).
136. *Atlas istoric*, București, 1971 (membru al colectivului de autori).
137. *L'abolition du régime féodal dans les Principautés Roumaines*, în *L'abolition de la féodalité dans le monde occidental*. Toulouse, 12-16 novembre 1968, Paris, 1971, p. 427-437.

1972

138. *Reformele din timpul domniei lui Alexandru Ioan Cuza*, în „Studii și articole de istorie”, XVII (1972), p. 25-31.
139. *Bibliografia analitică a periodicelor românești. 1851-1858*, București, 1972, vol. II, partea a III-a, p. 956-1345 (în colaborare cu I. Lupu, N. Camariano și Ov. Papadima).
140. *A.D. Xenopol și istoricii din vremea sa*, în *A.D. Xenopol. Studii privitoare la viața și opera sa*, București, 1972, p. 113-121.
141. *Vasile Alecsandri diplomatul*, în „Studii”, XXV (1972), nr. 2, p. 257-264.
142. *La libération de Rome reflétée dans la presse progressiste de Bucarest (1870)*, în „Revue Roumaine d'Histoire”, XI (1972), nr. 3, p. 439-446.
143. *Die Staatswerdung Rumäniens*, în „Österreichische Osthefte”, XIV (1972), nr. 2, p. 149-160.
144. *L'écho des événements de France dans la vie politique de la Roumanie durant les années 1870-1871*, în „Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine”, Paris, XIX (1972), nr. 2, p. 362-375.
145. *1871 et l'Europe orientale*, în „Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine”, Paris, XIX (1972), nr. 2, p. 328-334 (în colaborare cu N. Fotino).
146. *Caracterul și tipologia lucrărilor științifice de istorie și structura lor*, în „Studii și articole de istorie”, XVIII (1972), p. 88-92.
147. *N. Iorga și A.D. Xenopol*, în „Studii”, XXV (1972), nr. 5, p. 925-932.
148. „*Neamul românesc*” (*La nation roumaine*) de N. Iorga et l'Italie pendant la première guerre mondiale, în *Atti del VII Congresso Nazionale di storia del giornalismo*, Trieste, 1972, p. 355-362.
149. *Știri consulare austriece privind epidemia de ciumă din Principatele Române în anii 1812-1814*, în volumul *Din istoria luptei antiepidemice în România*, București, 1972, p. 195-198.
150. *Mișcarea revoluționară din 1821 la București*, în „București. Materiale de istorie și muzeografie”, IX (1972), p. 181-186.
151. *Cu privire la caracterul mișcării revoluționare din 1821*, în „Studii și articole de istorie”, XX (1972), p. 94-99.

1973

152. *Aspecte militare ale mișcării revoluționare din 1821*, București, ediția II-a revăzută, 1973, 219 p. +1 hartă (în colaborare cu Traian Mutașcu).
153. *L'époque de la renaissance nationale bulgare (1850-1878)*, în „Revue Roumaine d'Histoire”, XII (1973), nr. 2, p. 245-250.
154. *Alexandru Ioan Cuza și politica externă a Principatelor Unite Române*, în „Revista Română de Studii Internaționale”, VII (1973), nr. 1, p. 101-109; o versiune franceză în „Revue Roumaine d'Etudes Internationales”, VII (1973), nr. 1, p. 107-116.
155. *Știri din presa din Heidelberg privind moartea lui Alexandru Ioan Cuza*, în „Studii”, XXVI (1973), nr. 3, p. 555-558.
156. *La révolution roumaine de 1848 dans le contexte européen*, în „Revue Roumaine d'Histoire”, XII (1973), nr. 3, p. 473-488.
157. *Constituirea statului național român în contextul european, în Cuza Vodă. In memoriam*, Iași, 1973, p. 113-146.

158. *Programul extern al revoluției române de la 1848*, în „Revista Română de Studii Internaționale”, VII (1973), nr. 2, p. 55-60; versiunea franceză în „Revue Roumaine d'Etudes Internationales”, VII (1973), nr. 2-3, p. 131-137.
159. *L'année révolutionnaire 1821 dans les Pays Roumains*, București, 1973, 246 p.
160. *La famille Maiorescu en Valachie et en Roumanie*, în *Recueil du 11e Congrès International des Sciences Généalogique et Héraldique – Liège*, 1972, Braga, 1973, p. 71-78.
161. *Rumâno-bălgarskite v răzki prez 1850-1870 g. v rumânskata istoriografia*, în *Problemi na bălgarskata istoriografia sled vtorata svetovna voina*, Sofia, 1973, p. 382-386.
162. *Das europäische Revolutionsjahr 1848. Seine Bedeutung für die rumänischen Länder*, în „Österreichische Osthefte”, 1973, nr. 4, p. 325-335.
163. *Die Lage der Bauernschaft in der Walachei und der Moldau und das Agrarregime in der Periode des Organischen Reglements (1831-1858)*, în *Der Bauer Mittel- und Osteuropas im sozio-ökonomischen Wandel des 18. und 19. Jahrhunderts*, sub îngrijirea lui Dan Berindei, Wolfgang Gescmann, Alfred Hoffmann, Walter Leitsch, Albrecht Timm și Sergij Vilfan, Köln-Viena, 1973, p. 66-82.

1974

164. *Revoluția română din 1848*, București, 1974, 79 p.
165. *Danni za Bălgaria v rumânskite periodični izdania do 1858 g.*, în *V cest na akademik Dimităr Kosev*, Sofia, 1974, p. 369-375.
166. *Programul intern al revoluției române din 1848-1849*, în volumul miscelaneu *Revoluția română în țările române*, București, 1974, p. 35-57.
167. *Publicarea documentelor privind istoria modernă a României*, în „Revista de Istorie”, XXVII (1974), nr. 9, p. 1351-1355.
168. *Eudoxiu de Hurmuzaki și istoriografia epocii sale*, în „Revista Arhivelor”, LI (1974), nr. 4, p. 516-520; versiunea franceză în „Revue Roumaine d'Histoire”, XIII (1974), nr. 5-6, p. 755-763.
169. *Jules Michelet et l'Europe orientale*, în „Revue des Etudes Sud-Est Européennes”, XII (1974), nr. 4, p. 485-489.
170. *Împămintărirea lui Carol Davila*, în *Sub semnul lui Clio. Omagiu acad. prof. Ștefan Pascu*, Cluj, 1974, p. 526-532.
171. *La constitution de la Roumanie moderne dans le contexte sud-est européen*, în „Nuova Rivista Storica”, Milano, LVIII (1974), fasc. V-VI, p. 590-609.
172. *Academia Română în anii 1878-1918*, în „Studii și materiale de istorie modernă”, V (1975), p. 247-276.
173. *Mihai Viteazul în viziunea generației făuritorilor României moderne*, în *Mihai Viteazul. Culegere de studii*, București, 1975, p. 37-50.
174. *The opening of diplomatic relations between the United States and the States of Europa*, San Francisco, 1975 (în colaborare cu Fr. Kellogg).
175. *Câteva informații genealogice referitoare la descendența lui Alexandru D. Ghica*, în „Revista Arhivelor”, XXXVII (1975), nr. 2, p. 210-211.
176. *Unirea Principatelor – preludiu al independenței de stat depline a României*, în „Anale de Istorie”, XXI (1975), nr. 3, p. 45-56.
177. *Unité, modernisation et indépendance dans le processus de constitution de la Roumanie moderne (jusqu'en 1849)*, în „Nouvelles études d'histoire”, V (1975), p. 121-140.
178. *The Romanian War of Independence (1877-1878)*, în *Pages from the History of the Romanian Army*, București, 1975, p. 133-150.
179. *Revoluționarii români de la 1848 și mișcarea democratică și socialistă din Europa*, în „Revista de Istorie”, XXVIII (1975), nr. 9, p. 1387-1399.
180. *La Roumanie en 1944-1945: L'insurrection nationale et la participation à la guerre antihitlérienne*, în „Bulletin de la Société d'Histoire Moderne”, Paris, 74 (1975), nr. 13, p. 7-15.
181. *Rumänische Probleme in den ersten 20 Jahrgänge des „Archivs des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde“ (1843-1862)*, în volumul miscelaneu *Siebenbürgen als Beispiel europäischen Kulturaustausches*, Köln-Viena, 1975, p. 46-56.

1976

182. *Union of the Principalities – a prelude to Romanian's full State Independence*, în „Romania. Pages of History”, București. I (1976), nr. 1, p. 44-59; versiuni în franceză, germană, rusă și spaniolă.
183. *Răscoala poporului bulgar din aprilie 1876 și România*, în „Revista Română de Studii Internaționale”, X (1976), nr. 2, p. 195-202; versiune în rusă în „Revue Roumaine d'Etudes Internationales”, X (1976), nr. 2, p. 213-221.
184. *Cinci ani de activitate a Comisiei de Heraldică, Genalogie și Sigilografie de pe lângă Institutul de Istorie „N. Iorga”*, în „Revista de Istorie”, XXIX (1976), nr. 5, p. 759-762; versiune franceză în „Revue Roumaine d'Histoire”, XV (1976), nr. 2, p. 346-348.
185. *La Roumanie et les événements balkaniques des années 1875-1876*, în „Revue Roumaine d'Histoire”, XV (1976), nr. 2, p. 207-223.
186. *Die Vorläufer der Rumänischen Akademie der Wissenschaften*, în volumul *Wissenschaftspolitik in Mittel- und Osteuropa. Wissenschaftliche Gesellschaften, Akademien und Hochschulen in 18. und beginnenden 19. Jahrhundert*, Berlin, 1976, p. 174-186.
187. *Independent Romania. 1877*, București, 1976, 103 p.+1 hartă; versiuni în franceză, rusă, germană, arabă și spaniolă.
188. *România și redeschiderea problemei orientale (1875)*, în volumul miscelaneu *Locuri și momente legate de războiul pentru independența de stat a României*, București. Ministerul Turismului. 1976, p. 18-23.
189. *Din istoria Bucureștilor*, în volumul lui George Șerban, *București*, București, 1976, p. 7-39.
190. *Cadrul internațional al cuceririi independenței României*, în „Studii și articole de istorie”, XXXIII-XXXIX (1976), p. 49-55.
191. *Die revolutionäre Ereignisse von 1821 in den Rumänischen Fürstentümern*, în „Southeastern Europe”, Pittsburgh, vol. 3 (1976), nr. 2, p. 153-166.

1977

192. *Constantin Moisil și Comisia Consultativă Heraldică a României*, în „Revista Arhivelor”. LIV (1977), nr. 1, p. 81-82.
193. *Statul național în lupta pentru independență*, în volumul *Independența, lupta milenară a poporului român*, sub îngrijirea lui Dan Berindei, Leonid Boicu și Gh. Platon, Iași, 1977, p. 35-45.
194. *De la Unire la Independență*, în volumul *România în războiul de independență*, București, 1977, p. 29-52.
195. *De la Unirea Principatelor la Independența României*, în volumul *Independența României*, București, 1977, p. 115-133; versiuni prescurtate în franceză, germană, spaniolă și rusă.
196. [*Cucerirea independenței României, moment decisiv al istoriei României*], în „Revista de studii istorice”, Societatea de Studii Istorice a Japoniei, Tokio, 1977, nr. 44 (mai), p. 29-36 (în japoneză).
197. *Représentants étrangers à Bucarest et l'Indépendance de la Roumanie (1875-1877)*, în „Revue Roumaine d'Histoire”, XVI (1977), nr. 2, p. 279-295.
198. *Independența României. Documente*, București, 1977, vol. II, partea I, LXIII+412 p.+19 ilustr., redactor responsabil adjunct al volumului și autorul studiului introductiv.
199. *Independența României. Documente*, București, 1977, vol. II, partea a II-a, LIV+381 p., redactor responsabil adjunct al volumului și autorul studiului introductiv.
200. *Dezvoltarea științei istorice în România în ultimul deceniu. Rezultate și perspective*, în *Lucrările Comisiei mixte de istorie româno-ungară*, București, 1977, p. 61-108 (în colaborare).
201. *Reforma agrară în Principatele Unite Române în contextul evoluției agrare din centrul și sud-estul Europei*, în *Lucrările Comisiei mixte de istorie româno-ungară*, București, 1977, p. 129-135.
202. *1877. A függetlenségi háború és Erdély*, București, 1977, 237 p. (în colaborare cu Csucsuya István).
203. *Romanian itenäistymiben ja Suomi (Independența României și Finlanda)*, în „Historiallinen Aikakauskinja”, Helsinki, 1977, nr. 2, p. 110-118.
204. *Cucerirea independenței (1877-1878)*, București, 1977, 133 p.

205. *Documente ale istoriei. Gândirea politică românească în sec. XVIII-XIX în memorii și programe*, în „Magazin Istoric”, XI (1977), nr. 7, p. 2-5; nr. 8, p. 11-14; nr. 9, p. 6-9; nr. 10, p. 2-5; nr. 11, p. 8-10; nr. 12, p. 7-9.
206. *Ultimii ani de viață și activitate ai lui Nicolae Bălcescu*, în „Revista de Istorie”, XXX (1977), nr. 11, p. 1993-2008.
207. *Premisele economico-soziale ale constituirii României independente*, în „Carpica”, Bacău. IX (1977), p. 61-79.
208. *La Révolution Ruman en 1848. Ideologia y Programa*, în „Semestre Historico”, Caracas, nr. 6 (iulie-decembrie 1977), p. 125-141.
209. *Ațiuni diplomatice pentru recunoașterea și consolidarea independenței naționale*, în „Revista Arhivelor”, vol. XXXIX (1977), supliment, p. 30-34.
210. [România independentă], Beijing, 1977, 92 p.+2 h. (în limba chineză).

1978

211. *Der Unabhängigkeitskrieg und seine Bedeutung für die Geschichte Rumäniens*, în „Forschungen zur Volks- und Landeskunde”, Sibiu, 21 (1978), nr. 1, p. 110-113.
212. *Evoluție și revoluție în istoria modernă a României*, în „Revista de Istorie”, XXXI (1978), nr. 8, p. 1409-1417.
213. *Préludes de la révolution roumaine de 1848. Les sociétés secrètes*, în „Revue Roumaine d'Histoire”, XVII (1978), nr. 3, p. 427-445.
214. *Les objectifs nationaux et sociaux de la Révolution roumaine de 1848*, în „Roumanie. Pages d'histoire”, III (1978), nr. 2, p. 15-28.
215. *Die südosteuropäischen Völker und die Orientkrise*, în „Osterreichische Östhefte”, XX (1978), nr. 3, p. 407-420.
216. *Genealogische Beziehungen der Anführer der walachischen Revolution von 1848 in der Walachei*, în *12. Internationales Kongress für genealogische und heraldische Wissenschaften. München 1974*, Stuttgart, 1978, vol. G, p. 113-120.
217. *Die rumänische bürgerliche Revolution von 1848. Hauptmerkmale und europäische Bezüge*, în „Revue des Etudes Sud-Est Européennes”, XVI (1978), nr. 3, p. 501-509.
218. [Introducere, note explicative și bibliografie] la C.C.Giurescu, *Formarea statului național unitar român*, Beijing, 1978, p. 1-4, 144-150 (în limba chineză).
219. *Cucerirea independenței reflectată în corespondența vremii*, în „Muzeul Național”, București, IV (1978), p. 211-214.
220. *București. Ghid turistic*, Bnucurești, 1978, 253 p.+1 plan; și o versiune germană (în colaborare cu Sebastian Bonifaciu).
221. *Enciclopedia istoriografiei românești*, București, 1978 (membru al colectivului de autori).
222. *Date privind viața lui Carol Davila*, în volumul *Din tradițiile medicinei și ale educației sanitare. Studii și note*, București, 1978, p. 329-336.
223. *130 de ani de la revoluția din 1848. Revoluția din Țara Românească*, în „Memoriile Secției de Științe Istorice a Academiei”, seria IV. III (1978), p. 29-35.

1979

224. *Epoca Unirii*, București, 1979, 272 p.
225. *Semnificația formării statului național român modern*, în „Revista de Istorie”, XXXII (1979), nr. 1, p. 21-30.
226. *Condițiile interne și internaționale ale săuririi statului național modern*, în „Cercetări istorice”, București, I (1979), p. 10-14.
227. *Legături și convergențe istorice româno-franceze*, în „Revista de Istorie”, XXXII (1979), nr. 3, p. 405-428.
228. *Dicționar diplomatic*, București, 1979 (membru al colectivului de autori).
229. *Relații culturale între Transilvania și România anilor 1867-1918*, în „Studii și materiale de istorie modernă”, VI (1979), p. 181-200.

230. *Independența României. Bibliografie*, București, 1979. XXV+307 p. (membru al comitetului de redacție al volumului).
231. *Revoluția română de la 1848 și Europa*, în „*Studia et Acta Musei Nicolae Bălcescu*”, V-VI (1979), p. 11-20.
232. *Locul lui Gh. Șincai în istoriografia românească*, în „*Revista Arhivelor*”, LVI (1979), nr. 2, p. 139-142.
233. *Gh. Lazăr, purtător de cuvânt al progresului și al iubirii de neam*, în „*Revista Arhivelor*”, LVI (1979), nr. 3, p. 281-289.
234. *Geheimgesellschaften und die Befreiungsbewegung der rumänischen Nation*, în volumul *Beförder der Aufklärung in Mittel- und Osteuropa*, Berlin, 1979, p. 161-173.
235. *The Romanian Armed Forces in the Eighteenth and Nineteenth Century*, în volumul *War and Society in East Central Europe*, New York, 1979, vol. I, p. 215-247.
236. *Le professeur Marcel Emerit lors de son 80e anniversaire*, în „*Revue Roumaine d'Histoire*”, XVIII (1979), nr. 4, p. 667-671.
237. *Libération nationale et formation d'un Etat unitaire*, în „*Revue des Etudes Sud-Est Européennes*”, XVI (1979), nr. 4, p. 730-733.

1980

238. *The Independence of Romania. Selected Bibliography*, București, 1980, XXI+130 p. (membru al comitetului de redacție al volumului).
239. *Coroștenii din exil a fiilor lui Dinicu Golescu. Însemnări*, în „*Revista de istorie*”, XXXIII (1980), nr. 1, p. 81-96.
240. *Revoluția din 1821 condusă de Tudor Vladimirescu*, în „*Revista de Istorie*”, XXXIII (1980), nr. 5, p. 823-845.
241. *Realizări și perspective ale istoriografiei epocii moderne*, în „*Revista de Istorie*”, XXXIII (1980), nr. 7-8, p. 1377-1402.
242. *Nation et Etat national chez les Roumains. Un exemple de renaissance nationale*, în „*Revue Roumaine d'Histoire*”, XIX (1980), nr. 2-3, p. 301-311.
243. *La création de la Roumanie moderne. L'impact des facteurs intérieurs et extérieurs*, în „*Nouvelles Etudes d'Histoire*”, VI (1980), partea a II-a, p. 55-65.
244. *Personalitatea generalului Gheorghe Magheru*, în *Documente noi descoperite și informații arheologice*, București, Academia de Științe Sociale și Politice, 1980, p. 3-6.
245. *Le développement de l'armée nationale roumaine sous le règne d'Alexandru Ioan Cuza*, în *Pages from the Military History of the Romanian People*, București, 1980, p. 123-130.
246. *București. Ghid turistic*, București, 1980, ediția II-a revăzută, 260 p. (în colaborare cu Sebastian Bonifaciu).
247. *Die Reisen des rumänischen Bojaren Constantin (Dincu) Golescu nach Mittel- und Westeuropa*, în *Reisen und Reisebeschreibungen im 18. und 19. Jahrhundert*, Berlin, 1980, p. 117-126.

1981

248. *Frământări politice în Țara Românească în primăvara și vara anului 1861. Petiția de la 11 iunie 1861*, în „*Revista de Istorie*”, XXXIV (1981), nr. 1, p. 75-109.
249. *Nouvelles données concernant les rapports roumano-danois au XIXe siècle*, în „*Revue Roumaine d'Histoire*”, XX (1981), nr. 1, p. 57-63.
250. *Mutații în sânul păturilor conducătoare românești în a doua jumătate a secolului al XIX-lea în lumina genealogiei*, în *Documente nou descoperite și informații arheologice*, București, Academia de Științe Sociale și Politice, 1981, p. 72-78.
251. *Despre convenția dintre Vladimirescu și Eterie și alte probleme ale revoluției din 1821*, în „*Revista de Istorie*”, XXXIV (1981), nr. 8, p. 1555-1559.
252. *Geschichte und Nationalliteratur bei den Rumänen der ersten Hälfte des XIX. Jahrhunderts*, în volumul *Ostmitteleuropa. Berichte und Forschungen. Gotthold Rhode zum 28. Januar 1981*, Stuttgart, 1981, p. 167-172.
253. *Locul și semnificația revoluției din 1821 în istoria României*, în „*Biserica Ortodoxă Română*”, XCIX (1981), nr. 5-6, p. 609-617.

254. *Petiția de la 11 iunie 1861. Comitetul pentru subscripție și sigiliul său*, în „Revista Arhivelor”, LVIII (1981), nr. 3, p. 318-324 (în colaborare cu Maria Dogaru).
255. *La paysannerie et la Roumanie moderne*, în „Revue Roumaine d'Histoire”, XX (1981), nr. 4, p. 717-726.
256. *Mutații în sânul clasei dominante din Țara Românească în perioada de destrămare a orânduirii feudale*, în „Revista de Istorie”, XXXIV (1981), nr. 11, p. 2029-2046 (în colaborare cu Irina Gavrilă).
257. *Tudor Vladimirescu și Eteria*, în „Studii și articole de istorie”, XLIII-XLIV (1981), p. 28-32.
258. *Discorso del Sr. Don Dan Berindei*, în *Discorsos pronunciados en Bucarest y Madrid con motivo del centenario del establecimiento de relaciones diplomaticas entre Rumania y Espana (22 de junio 1981)*, în „Estudios Internacionales”, Madrid, 1981, p. 311-316.
259. *Opinion publique et politique extérieure en Roumanie de l'indépendance à la veille de la Guerre mondiale*, în volumul *Opinion publique et politique extérieure*, Rome, 1981, p. 411-425.

1982

260. *Die Modernisierung von Staat und Gesellschaft Rumäniens, 1849-1877*, în volumul *Der Berliner Kongress von 1878*, Wiesbaden, 1982, p. 349-368.
261. *Mutations dans le sein de la classe dirigeante valaque au cours du deuxième quart du XIXe siècle*, în *Genealogica et Heraldica*, Copenhaga, 1982, p. 349-368.
262. *Breve historia de Rumania*, Caracas, 1982, 208 p. (în colaborare cu Mihnea Gheorghiu, Florin Constantiniu, N.S. Tanașoca și Gh. Buzatu).
263. *Unirea Principatelor din 1859 și însemnătatea ei istorică*, în „File de istorie militară”, X (1982), p. 241-257.
264. *Relations roumano-polonaises pendant la quatrième décennie du XIXe siècle*, în „Revue des Etudes Sud-Est Européennes”, XX (1982), nr. 1, p. 129-144.
265. *Tradiții în gândirea diplomatică românească*, în „Revista Română de Studii Internaționale”, XVI (1982), nr. 4-5, p. 289-293.
266. *La Commission d'héraldique, de généalogie et de sigillographie (1971-1982). Bilan et perspectives*, în *Recueil d'études généalogiques et héraldiques roumaines*, București, 1982, p. 1-11.
267. *Cum trebuie apreciat programul revoluției de la 1848?*, în „Revista de Istorie”, XXXV (1982), nr. 9, p. 1040-1041.
268. *Giuseppe Garibaldi în ansamblul relațiilor risorgimentale româno-italiene*, în „Revista de Istorie”, XXXV (1982), nr. 10, p. 1116-1123.
269. *Ein angehender rumänischer Staatsmann in Berlin (1835-1838)*, în *Kulturbeziehungen in Mittel- und Osteuropa im 18. und 19. Jahrhundert. Festschrift für Heinz Ischreyt zum 65. Geburtstag*, Berlin, 1982, p. 17-26.
270. *Statul modern în viziunea făuritorilor Unirii Principatelor*, în volumul *Stat. Națiune. Societate. Interpretarea istoriei*, Cluj, 1982, p. 118-127.
271. *Revoluția condusă de Tudor Vladimirescu în contextul ei internațional*, în „Studii și articole de istorie”, XLV-XLVI (1982), p. 58-64.

1983

272. *Industria în perioada 1859-1864. Muntenia*. Partea I, în „Studii și materiale de istorie modernă”, VII (1983), p. 115-145.
273. *Analiza situației clasei dominante din Țara Românească în temeiul catagrafiei din 1829*, în „Revista de Istorie”, XXXVI (1983), nr. 4, p. 349-362 (în colaborare cu Irina Gavrilă).
274. *Analyse de la composition de l'ensemble des familles de grands dignitaires de la Valachie au XVIIIe siècle*, în XV Congreso Internacional de las Ciencias Genealogica y Heraldica, Madrid, 1983, vol. I, p. 239-253 (în colaborare cu Irina Gavrilă).
275. *Date privind corpul medical din România într-o arhivă franceză*, în volumul *Momente din trecutul medicinei. Studii, note și documente*, sub îngrijirea dr. G. Brătescu, București, 1983, p. 409-410.

276. Bălcescu, în *Diplomați iluștri*, București, 1983, vol. IV, p. 65-111.
277. *Locul revoluției de la 1848-1849 în istoria României*, în „Revista de Istorie”, XXXVI (1983), nr. 5, p. 431-440.
278. *Revoluția română și revoluția maghiară în 1848-1849: relații și responsabilități istorice*, în „Revista de Istorie”, XXXVI (1983), nr. 8, p. 835-837.
279. *Studiu introductiv la Mihail Kogălniceanu, Opere, III, Oratorii I (1856-1864)*, București, 1983, p. 5-8.
280. *The Military Reforms of Alexandru Ioan Cuza and the Modernisation of the Army*, în volumul *War, Revolution and Society in Romania. The Road to Independence*, New York, 1983, p. 165-182.
281. *Le témoignage de J.A. Vaillant sur la société roumaine*, în „Revue Roumaine d'Histoire”, XXII (1983), nr. 4, p. 325-330.
282. *În capitala României independente. București, 1888-1890: Bülow raportează lui Bismarck*, în „Magazin Istoric”, XVII (1983), nr. 11, p. 17-21; nr.12, p. 73-76.
283. *Nationalkultur und Nationalstaat: Rumänien im 19. Jahrhundert*, în „Österreichische Osthefte”, 25 (1983), nr. 4, p. 383-398.
284. *1784–1944: Genèse de la Roumanie moderne*, capitol în volumul *La Roumanie*. apărut prin îngrijirea lui Albert d'Haenens, Bruxelles, 1983, p. 91-103.

1984

285. *Puteri garante și acțiune națională în procesul de fărîmire a României*, în volumul *Unirea Principatelor și puterile europene*, București, 1984, p.187–201.
286. *Trăsături definitorii ale începuturilor procesului de constituire a statului român modern*, în „Revista de Istorie”, XXXVII (1984), nr.1, p. 3–12.
287. *Constituirea unui stat național european: România*, în „Revista Română de Studii Internaționale”, XVIII (1984), nr.1, p. 5–12; versiune franceză în „Revue Roumaine d'Etudes Internationales”, XVIII (1984), nr. 1, p. 5–12.
288. *Le 1er décembre – résultat d'un processus objectif et nécessaire*, în „Revue Roumaine d'Etudes Internationales”, XVIII (1984), nr. 2, p.178–180.
289. *Un aspect inedit din biografia lui Carol Davila*, în volumul *Apărarea sănătății ieri și azi*, București, 1984, p. 271-274.
290. *L'an 1848 dans les Pays Roumains*, București, 1984, 120 p.
291. *1848 în țările române*, București, 1984, 120 p.
292. *Giuseppe Garibaldi e i Romeni*, în *Garibaldi, generale della libertà. Atti del Convegno internazionale (Roma, 29–31 maggio 1982)*, Roma, 1984, p. 313-330.
293. *Noi direcții de cercetare în istoriografia română*, în „Revista de Istorie”, XXXVII (1984), nr. 9, p. 845-853 (nesemnat).
294. *Propaganda internă pentru Unirea Principatelor în perioada Adunărilor ad-hoc*, în „Revista de Istorie”, XXXVII (1984), nr. 9, p. 854-868.
295. *L'image de l'Amérique latine chez les Roumains (jusqu'au milieu du XIXe siècle)*, în *Studia Historica et Philologica in Honorem M. Battlori*, Roma, 1984, p. 59-64.
296. *Legăturile genealogice dintre fruntașii revoluției de la 1848 din Țara Românească*, în „Caietele Bălcescu”, IX-X (1984), p. 113-120+1 tab.
297. *Fanariotische Herrscher und rumänische Bojaren in den rumänischen Fürstentümern (1711-1821)*, în „Revue Roumaine d'Histoire”, XXIII (1984), nr. 4, p. 313-326.
298. *București – centru al luptei pentru Unirea Principatelor*, în „Studii și articole de istorie”, XLIX-L (1984), p. 122-127.

1985

299. *Bernhard von Bülow und Rumänien in den ersten Jahren seiner Mission in Bukarest*, în *Deutsche Frage und europäisches Gleichgewicht. Festschrift für Andreas Hillgruber zum 60. Geburtstag*, Köln-Viena, 1985, p. 47-66.

300. *Die Idee der Völkerunion bei Nicolae Bălcescu*, în *Friedenssicherung in Südosteuropa. Föderationsprojekte und Allianzen seit dem Beginn der nationalen Eigenstaatlichkeit*, München, 1985, p. 71-84.
301. *Mélanges offertes au XVIe Congrès International des Sciences Historiques*, în „Revue Roumaine d'Histoire”, XXIV (1985), nr. 5, p. 3-5 (editorial nesemnăt).
302. *Constitutions d'Etats nationaux au XIXe siècle (Italie, Roumanie, Allemagne). Parallèles historiques*, în „Revue Roumaine d'Histoire”, XXIV (1985), nr. 1-2, p. 83-99.
303. *Particularităţi ale dezvoltării istorice a României moderne*, în „Revista de Istorie”, XXXVIII (1985), nr. 5, p. 429-432 (editorial nesemnăt).
304. *Istorici români și lumea germană (de la mijlocul secolului al XIX-lea la începutul secolului al XX-lea)*, în „Revista de Istorie”, XXXVIII (1985), nr. 5, p. 457-470.
305. *Rumänen über Deutschland. Mitte des 19. Jahrhunderts*, în „Nouvelles Etudes d'Histoire”, VII (1985), p. 177-191.
306. *Bäuerliche Klassenkämpfe im Entstehungsprozess des rumänischen Nationalstaates*, în *Bauern und bürgerliche Revolution*, Berlin, 1985, p. 135-144.
307. *Modernisation politique et culturelle des petits Etats de l'Europe orientale jusqu'au Congrès de Berlin*, în *Les Petits Etats face aux changements culturels, politiques et économiques de 1750 à 1914*, Lausanne, 1985, p. 33-40 (în colaborare cu Cornelia Bodea).
308. *Istoria – factor de consolidare a păcii și cooperării internaționale*, în „Revista de Istorie”, XXXVIII (1985), nr. 8, p. 763-767.
309. *Clăcași și stăpâni de moșii în Comisia proprietății din Țara Românească (august 1848)*, în volumul *Civilizație medievală și modernă românească. Studii istorice*, Cluj-Napoca, 1985, p. 149-165.
310. *Les Roumains et Giuseppe Mazzini*, în „Revue Roumaine d'Histoire”, XXIV (1985), nr. 4, p. 313-322.
311. *Date medico-sanitare în recensământul Țării Românești din 1859–1860*. în volumul micelaneu *Retrospective medicale*, București, 1985, p. 295-296.
312. *Concepția social-politică a lui C.A. Rosetti*, în „Studii și articole de istorie”, LI–LII (1985), p. 95-100.
313. *C.A. Rosetti și făurirea României moderne*, în „Memoriile Secției de Științe Istorice a Academiei”, seria IV, tom X (1985), p. 109-114.

1986

314. *Nicolae Bălcescu și planurile confederale în Europa de centru și de sud-est*, în „Caietele Bălcescu”, XI-XII (1979-1982) [Râmnicu Vâlcea, 1986!], p. 15-26.
315. *Liaisons généalogiques roumaines des princes phanariotes de Moldavie et de Valachie (1711–1821)*, în *Genealogica et Heraldica. Report of the 16th International Congress of Genealogical and Heraldic Sciences in Helsinki, 16–21 august 1984*, Helsinki, 1986, p. 57-76.
316. *Cultura națională română modernă*, București, 1986, 502 p.
317. *Rumänische Periodika- und Zeitschriftentypen in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts*, în *Zeitschriften und Zeitungen des 18. und 19. Jahrhunderts in Mittel- und Osteuropa*, Berlin, 1986, p. 175-186.
318. *De la Baltique à la Mer Egée*, în „Bulletin de la Confédération internationale de généalogie et d'héraldique”, nr. 20 (automne 1986), p. 7-8.
319. *Sección rumana*, în volumul *Bolívar y Europa en las crónicas, el pensamiento político y la historiografía*, Caracas, 1986, vol. I, p. 1071-1078.
320. *Problema Dunării și România modernă (1829–1918)*, în „Revista Română de Studii Internaționale”, XX (1986), nr. 6, p. 477-485; versiunea franceză în „Revue Roumaine d'Etudes Internationales”, XX (1986), nr. 6, p. 563-572.
321. [Intervenții la cel de-al XVI-lea Congres Internațional de Științe Istorice], în *Comité International des Sciences Historiques. XVIe Congrès International des Sciences Historiques, Stuttgart du 25 août au 1er septembre 1985. III. Actes. Grands thèmes. Methodologie. Sections Chronologiques. Tables Rondes. Organismes affiliés et Commissions internes*, Stuttgart, 1986, p. 310 și p. 477-478.

322. *La conquête de l'indépendance de la Roumanie. Conditions historiques et internationales*, în „Revue Roumaine des Sciences Sociales”. Sociologie, 30 (1986), nr. 1-2, p. 3-12.
323. *Ateneul român și locul său în cultura națională*, în „Memoriile Secției de Științe Istorice a Academiei”, seria IV, tom XI (1986), p. 81-86.

1987

324. *File din cronica Unirii Principatelor [N.Pisowski]*, în „Revista Muzeelor și Monumentelor. Muzeu”, 1987, nr. 1, p. 36-44 (în colaborare cu Maria Dogaru).
325. *Sozialer Wandel der rumänischen Führungsschichten im 19. Jahrhundert*, în „Österreichische Osthefte”, 29 (1987), nr. 1, p. 56-69.
326. *Cucerirea independenței României, moment decisiv al istoriei naționale*, în „Viitorul social”, LXXX (1987), nr. 2 (martie-aprilie), p. 91-99.
327. *Rumänische Studenten im Ausland und die Entstehung des modernen Rumänien im 19. Jahrhundert*, în *Wegenetz europäischen Geistes. II. Universitäten und Studenten. Die Bedeutung studentischer Migrationen in Mittel- und Südosteuropa vom 18. bis zum 20. Jahrhundert*, Viena, 1987, p. 83-100.
328. *Problèmes de la réorganisation en Roumanie après la 1ère Guerre mondiale*, în volumul *Les conséquences des traités de paix de 1919-1920 en Europe centrale et sud-orientale. Colloque de Strasbourg (24-26 mai 1984)*, Strasbourg, 1987, p. 269-279.
329. *De internationale positie van de Roemeense Donauvorstendommen en de bevrijdingsstrijd*, în *ÖstEuropa in het verleden. Liber amicorum Z.R. Dittrich*, Groningen, 1987, p. 123-134.
330. *Fragen der Aussenpolitik Rumäniens im Jahrzehnt vor der Erringung der Unabhängigkeit*, în „Revue Roumaine d'Histoire”, XXVI (1987), nr. 4, p. 305-319.
331. *Studiu introductiv la Mihail Kogălniceanu, Opere*, București, 1987, vol. III, partea a II-a, p. 5-15.
332. *Les relations économiques entre la Roumanie et l'Allemagne entre 1871 et 1914 (résumé)*, în *Commission internationale des études slaves. Sobranie Komissi. 28-30 Augusta 1985 g. Stuttgart*, Moscova, 1987, p. 28-29.
333. *Independența – opera întregului popor român*, în „Memoriile Secției de Științe Istorice a Academiei”, seria IV, vol. XII (1987), p. 7-12.

1988

334. *Economic prerequisites for the establishment of independent Romania*, în „East European Quarterly”, XXII (1988), nr. 1, p. 23-35.
335. *Données concernant la révolution quarant'huitorde roumaine et ses suites dans la presse révolutionnaire et démocratique française*, în „Revue Roumaine d'Histoire”. XXVII (1988), nr. 1-2, p. 27-36.
336. *Les descendants du prince Constantin Brancovan et leur place dans l'histoire de Roumanie. Généalogie et histoire*, în *Recueil d'études généalogiques et héraldiques roumaines*, Bucarest, 1988, p. 66-75.
337. *Întregiri și îndreptări la genealogia Brâncovenilor*, în „Revista de Istorie”, XLI (1988), nr. 9, p. 91-920.
338. *Friedrich der Grosse und die Rumänischen Fürstentümern, 1740-1777*, în *Deutschland und Europa in der Neuzeit. Festschrift für Karl Oimar Freiherr von Aretin zum 65. Geburtstag*, Stuttgart, 1988, p. 325-346.
339. *Innere und äussere Faktoren der Herausbildung des modernen Rumänien*, în „Jahrbuch für Geschichte der sozialistischen Länder Europas”, Berlin, 32 (1988), p. 173-188.
340. *Revoluția de la 1848 din Țara Românească. Opinii la comemorarea a 140 de ani de la desfășurare*, în „Memoriile Secției de Științe Istorice a Academiei”, seria IV, XIII (1988), p. 75-78.

1989

341. *Les centennaires de la Révolution de 1848 et de la Commune en Roumanie*, în „1848. Révolutions et mutations au XIXe siècle”, Paris, 5 (1989), p. 81-87.

342. *Gânduri despre un fost profesor, în Confluențe istoriografice românești și europene. 90 de ani de la nașterea istoricului Gheorghe Brătianu*, Iași, 1988, p. 511-513.
343. *Acțiuni diplomatice românești pentru recunoașterea Unirii Principatelor și desăvârșirea ei (1859-1862)*, în „Revista Română de Studii Internaționale”, XXIII (1989), nr. 1, p. 81-90; versiune engleză în „Revue Roumaine d'Etudes Internationales”, XXIII (1989), nr. 1, p. 85-92.
344. *Urmașii lui Constantin Brâncoveanu și locul lor în societatea românească. Genealogie și istorie*, în volumul miscelaneu *Constantin Brâncoveanu*, București, 1989, p. 275-285+2 tabele genealogice.
345. *La Révolution française et la résurrection roumaine*, în volumul miscelaneu *La Révolution française et les Roumains*, Iași, 1989, p. 53-69.
346. *Diffusion des „idées françaises” dans les pays roumains et l'impact de la Révolution de 1789*, în volumul miscelaneu *Weltwirkung einer grossen Revolution*, Leipzig, 1989, vol. II, p. 472-492.
347. *Difuzarea și difuzorii ai „ideilor franceze” în secolul al XVIII-lea în Principatele Române*, în „Revista de Istorie”, XLII (1989), nr. 6, p. 553-563.
348. *Sozial-kulturelle Aspekte der Gesellschaft Rumäniens im Jahrzehnt vor der Erringung der Unabhängigkeit*, în „Österreichische Osthefte”, 31 (1989), nr. 3, p. 403-416.
349. *Considérations sur les dignités de seconde et troisième classes en Valachie au XVIIIe siècle. Le problème de la pénétration gréco-phanariote*, în *Genealogica et Heraldica. Actos do 17 Congresso Internacional das Ciencias Genealogica e Heraldica*, Lisabona, 1989, p. 49-62 (în colaborare cu Irina Gavrilă).
350. *Descendants des princes régnants face à la constitution de l'Etat roumain moderne*, în *Staaten. Wappen. Dynastien. XVIII. Internationales Kongress für Genealogie und Heraldik. Innsbruck vom 5. bis 9. September 1988*, Innsbruck, 1989, p. 81-88.
351. *Documente privind domnia lui Alexandru Ioan Cuza*, București, 1989, vol. I, XLIV+347 p. (în colaborare cu Elisabeta Opreșcu și Apostol Stan).
352. *Călători români pașoptiști. Studiu introductiv, antologie și note*, București, 1989, 199 p.
353. *Declarația drepturilor omului și cetățeanului din 1789 și procesul de constituire a României moderne*, în „Viitorul social”, LXXXII (1989), nr. 4, p. 340-347.
354. *Die Korrespondenz der Söhne Dinicu Golescu aus dem Exil*, în volumul miscelaneu *Brief und Briefwechsel in Mittel- und Osteuropa in 18. und 19. Jahrhundert*, Essen, 1989, p. 241-257.
355. *Nationale Bewegung und internationale Bestrebungen bei den Rumänen im 18. Jahrhundert*, în volumul miscelaneu *Vaterlandsliebe und Gesamtstaatsidee im Österreichischen 18. Jahrhundert*, Viena, 1989, vol. I, p. 233-245.
356. *Die rumänisch-deutschen Wirtschaftsbeziehungen vom 19. und 20. Jahrhundert*, în *Von der Pruth-Ebene bis zum Gipfel des Ida. Festschrift zum 70. Geburtstag von Emanuel Turczynski*, München, 1989, p. 233-245.
357. *Paris et Vienne – centres de formation des cadres intellectuels roumains au XIXe siècle*, în „Etudes danubiennes”, Strasbourg, V (1989), nr. 2, p. 72-82.
358. *Formarea statului național român – moment dominant al istoriei naționale*, în „Memoriile Secției de Științe Istorice a Academiei”, seria IV, XIV (1989), p. 7-11.
359. *Impactul revoluției din 1789 asupra procesului de constituire a României moderne*, în „Memoriile Secției de Științe Istorice a Academiei”, seria IV, XIV (1989), p. 43-48.
360. *Az 1888-as és 1907 – es Romaniai parasztfelkelés elözményei és okai. A Fanariota-kori történelmi előzmények*, în volumul *Kelet-Európa agrárfejlődése a századfordulón (1880-1914)*, Budapesta, 1989, p. 145-212.

1990

361. *Les pays du Sud-Est européen sous l'impact de la révolution et de la réforme au cours du XIXe siècle*, în *17e Congrès International des sciences Historiques. I. Grands thèmes. Methodologie. Sections chronologiques. 1. Raports et abrégés*, Madrid, 1990, p. 98-100.
362. *Les prémisses et les débuts de la conscience nationale moderne chez les Roumains*, în *Państwo, naród, stany w świadomości wieków średnich*, Warszawa, 1990, p. 50-76.

363. *Il radicale romeno Constantin A. Rosetti e il Risorgimento italiano*, în *La liberazione d'Italia nell'opera della massoneria*, 1990, p. 113-132.
364. *Paris-Bucarest. Itinéraires roumains en 1848. Les Roumains à Paris avant 1848. Révolution et répression en Roumanie en 1848*, în „1848. Révolutions et mutations au XIXe siècle”, Paris, 1990, nr. 6, p. 39-54.
365. *Anfangsprobleme eines kleinen modernen Staates: Rumänien 1859-1878*, în „Nouvelles Etudes d'Histoire”, București, 1990, vol. VIII, p. 163-172.
366. *La jeunesse et le processus de constitution de la Roumanie moderne (jusqu'en 1878)*, în „Revue Roumaine d'Histoire”, XXIX (1990), nr. 1-2, p. 51-68.
367. *La révolution de décembre 1989 en Roumanie*, în „Revue d'histoire diplomatique”, Paris, 1990, nr. 1-2, p. 159-173.
368. *Voyage sur le front de Transylvanie du prince Guillaume de Hohenzollern-Sigmaringen (novembre 1916)*, în „Analele Universității București. Istorie”, XXXIX (1990), p. 59-91.

1991

369. *L'historiographie roumaine sous l'impact de la Révolution de 1789*, în *La storia della storiografia europea sulla Rivoluzione francese*, Roma, 1991, vol. III, p. 111-139.
370. *Les Pays latins dans la politique extérieure de la Roumanie de 1859 à 1878*, în *Diplomazia e storia delle relazioni internazionali. Studi in onore di Enrico Serra*, Milano, Giuffrè editore, 1991, p. 167-187.
372. *Înființarea Societății Academice Române*, în „Memoriile Secției de Științe Istorice”, seria IV, XVI (1991), p. 19-23.
373. *Locul revoluției din 1821 și al lui Tudor Vladimirescu în istoria națională*, în „Memoriile Secției de Științe Istorice”, seria IV, XVI (1991), p. 7-17.
374. *Mihail Kogălniceanu – reformatorul*, în „Memoriile Secției de Științe Istorice”, seria IV, XVI (1991), p. 87-91.
375. *Românii și sașii la mijlocul secolului al XIX-lea*, în „Memoriile Secției de Științe Istorice”, seria IV, XVI (1991), p. 129-132.
376. *Le phalanstère de Scăieni en Valachie*, în „Cahiers «Charles Fourier»”, Besançon, 1991, nr. 2, p. 69-80.
377. *Revoluția română din 1821*, București, 1991, 271 p.
378. *Genealogiata v sãvremennia sviat (Genealogia astăzi)*, în „Pomostni istoriceski distziplini”, Sofia, 1991, vol. 5, p. 55-66.
379. *Zorii unei activități moderne de politică externă (1821-1828)*, în „Revista istorică”, București, serie nouă, II (1991), nr. 9-10, p. 495-523.
380. *En pensant à Karl Dietrich Erdmann*, în *Nachdenken über Geschichte. Beiträge aus der Ökumene der Historiker. In memoriam Karl Dietrich Erdmann*, Neumünster, 1991, p. 45-47.
381. *L'historiographie roumaine et la communauté œcuménique des historiens jusqu'à la première guerre mondiale*, în *Nachdenken über Geschichte. Beiträge aus der Ökumene der Historiker. In memoriam Karl Dietrich Erdmann*, Neumünster, 1991, p. 241-246.
382. *Monarhia în istoria modernă a României*, în „Studii și articole de istorie”, București, seria nouă, LIX (1991), p. 63-71.
383. *Românii și Europa. Istorie, societate, cultură*, București, 1991, vol. I, 96 p.
384. *Rumänische Donauhäfen im 19. Jahrhundert und ihre Rolle in Südosteuropa*, în *Wirtschafts- und Kulturbeziehungen zwischen dem Donau- und dem Balkanraum seit dem Wiener Kongress. Zur Kunde Südosteuropas*, II/17, Graz, 1991, p. 45-51.
385. *La France et le processus de constitution de la Roumanie moderne*, în „Revue Roumaine d'Etudes Internationales”, XXV (1991), nr. 5-6, p. 381-385.
386. *Princes phanariotes des Principautés Roumaines: une forme de résurrection de Byzance?*, în „Byzantinische Forschungen”, XVII (1991), p. 71-84.

1992

387. *Wandel in Rumänien, in Von der Ost-West-Konfrontation zur Europäischen Friedensordnung*. München, 1992, p. 143-148.
388. *Les médias à l'épreuve de la révolution roumaine*, în „Le trimestre du monde“, Paris, 1992, trimestrul III, p. 95-101.
389. *România și francmasoneria*, în „Magazin istoric“, București, seria nouă, XXVI (1992), nr. 5 (mai), p. 48-51; nr. 6 (Juni), p. 18-22; nr. 7 (Juli), p. 51-54.
390. *Societatea românească în vremea lui Carol I (1866-1876)*. București, 1992, 311 p.
391. *L'impact de la Révolution française sur le processus de construction de la Roumanie moderne. Bilan d'un centenaire, în 1889: Centenaire de la Révolution Française. Réactions et représentations politiques en Europe*, Berne, 1992, p. 65-73.
392. *La jeunesse et le processus de constitution de la Roumanie moderne (jusqu'en 1878)*, în *La jeunesse et ses mouvements*, Paris, 1992, p. 157-167.
393. *România. Documente străine despre români*, București, 1992, a 2-a ediție (coautor) (și o ediție engleză).
394. *Rumänien und die Freiheitsbewegungen der Nationen Südosteuropas zwischen 1866 und 1877, în Nationalrevolutionäre Bewegungen in Südosteuropa im 19. Jahrhundert*, Wien-München, 1992, p. 152-159.
395. *La politica estera della Romania dall'indipendenza nazionale alla Triplice Alleanza, în Risorgimento. Italia e Romania. 1859-1879. Esperienze a confronto*, Milano-București, 1992, p. 21-28.
396. *Il processo di unificazione dei Principati Danubiani e l'avvio dell'unità nazionale, în Risorgimento. Italia e Romania, 1859-1879. Esperienze a confronto*, Milano-București, 1992, p. 243-252.
397. *L'idée de Rome chez les Roumains (XVIIIe-1848)*, în *Idea giuridică și politică de Roma și personalități istorice. II*, Roma, 1992, p. 165-176.
398. *Temeiurile dreptului istoric și dreptului natural al Memorandului*, în „Memoriile Secției de Științe Istorice“, seria IV, XVII (1992), p. 49-52.
399. *Dunărea în perioada contemporană: un secol și jumătate de istorie a unui fluviu european*, în „Revista Română de Studii Internaționale“, București, XXVI (1992), nr. 5-6, p. 309-314, și în limba franceză în „Revue Roumaine d'Etudes internationales“, XXVI (1992), nr. 5-6, p. 313-318.
400. *Die Rumänen und die Habsburger Monarchie, 1867-1918*, în „Regional Contact“, Copenhagen, 1991/2, 1992/1-2, p. 155-165.

1993

401. *Biserica și făurirea României moderne*, în „Studii și articole de istorie“, București, LX-LXI (1993), p. 48-52.
402. *Les Juifs dans les Principautés Unies (1859-1866)*, în „Shvut“, Tel-Aviv, 1993, p. 133-149.
403. *La Roumanie sur la voie de la transition démocratique*, în „Revue d'Europe Centrale“, Strasbourg, I (1993), nr. 1, p. 93-101.
404. *1848. Le „printemps des peuples“ réveille l'Europe*, în *L'Esprit de l'Europe*, Paris, Flammarion, 1993, vol. I, p. 153-160.
405. *Convergences historiographiques franco-roumaines*, în „Academica“, București, III (1993), nr. 8 (32), p. 16-17, și în „Memoriile Secției de Științe Istorice și Arheologie“, seria IV, XVIII (1993), p. 13-17.
406. „Discursul politic“ al țăranului român la mijlocul secolului al XIX-lea, în „Caiete critice“, București, 1993, nr. 4, p. 42-48.
407. *Ioan Hudiță. Pagini de Jurnal*, în „Magazin istoric“, București, XXVII (1993), nr. 6, p. 36-44; nr. 7, p. 43-50; nr. 8, p. 14-18; nr. 8, p. 17-20; XXVIII (1994), nr. 2, p. 9-14; nr. 3, p. 26-31; nr. 4, p. 18-25; nr. 5, p. 42-48; nr. 6, p. 7-14; nr. 7, p. 36-42; nr. 8, p. 6-12 și nr. 9, p. 7-13.

408. *South Eastern Europe and the Great Peace Treaties, 1815–1878*, în *Great Peace Congresses in History, 1648-1990*. Sonderdruck von „Utrechtse Historische Cahiers“, Utrecht, 14 (1993), nr. 2, p. 53-60.
409. *La nascita della democrazia rumena*, în *Il Sud-Est Europeo tra passato e presente*, Cosenza, 1993, p. 107-118.
410. *Le prince roumain Alexandre Jean Cuza et l'Empire ottoman*, în *X.Türk Tarih Kongresi'nden ayribasim*, Ankara, 1993, p. 1555-1560.
411. *Politica de alianță a Principatelor Unite, 1859-1866*, în *România și politica de alianțe. Istorie și actualitate*, București, 1993, p. 119-122.
412. *Die Nationalbewegung der Rumänen im 18. und 19. Jahrhundert*, în *Die Entstehung der Nationalbewegung in Europa, 1750-1849*, Berlin, 1993, Duncker & Humblot, p. 251-260 (Vol. 71 din *Dokumente und Schriften der Europäischen Akademie Otzenhausen*).
413. *Nicolae Titulescu et la paix en Europe*, în *Nicolae Titulescu, précurseur de l'unité européenne*, Bucarest, 1993, p. 58-63.
414. *Nicolae Titulescu – personnalité européenne*, în *Nicolae Titulescu, précurseur de l'unité européenne*, Bucarest, 1993, p. 176-185.
415. *Les rapports franco-roumains pendant le règne du prince Cuza (1859-1866)*, în „*Etudes danubiennes*“, Strasbourg, IX (1993), nr. 2, p. 113-119.
416. *Bucarest, Prague et Bratislava: un siècle et demi de relations*, în „*Revue d'Europe Centrale*“, Strasbourg, I (1993), nr. 2, p. 215-222.
417. *Nicolae Iorga și Franța*, în „*Revista Română de Studii Internaționale*“, București, XXVII (1993), nr. 5-6, p. 337-342; în franceză în „*Revue Roumaine d'Etudes Internationales*“, XXVII (1993), nr. 5-6, p. 363-367.
418. *Unirea Basarabiei cu România*, în „*Memoriile Secției de Științe Istorice și Arheologie*“, București, seria IV, XVIII (1993), p. 7-11.
419. *Dezvoltarea istoriografiei în statul național desăvârșit*. în „*Memoriile Secției de Științe și Arheologie*“, seria IV, XVIII (1993), p. 65-69.

1994

420. *Echi dell'Italia rivoluzionari nei Paesi romeni prima del 1848*, în *Sentieri della libertà e della fratellanza ai tempi di Silvio Pellico*, Bastogi-Foggia, 1994, p. 59-64.
421. *Revolutionäre Ereignisse in den rumänischen Ländern in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts*, în *Gesellschaft und Kultur Mittel-, Ost- und Südosteuropa im 18. und beginnenden 19. Jahrhundert*, Frankfurt am Main, 1994, p. 265-275.
422. *Cultură și stat național*, în „*Caiete critice*“, București, 1994, nr. 1-3 (74-76), p. 37-42.
423. *Trecerea de la scrierea cu litere chirilice la scrierea cu litere latine la români*, în *Comunicările Hyperion*, vol. 3, București, 1994, p. 15-24.
424. *Der 23. August 1944 in Rumänien. Hintergründe und Folgen*, în „*Südostdeutsche Vierteljahrsblätter*“, 43 (1994), nr. 3, p. 239-248.
425. *La Roumanie face à la France et à la Prusse pendant la guerre franco-allemande de 1870-1871*, în „*Revue Roumaine d'Histoire*“, XXXIII (1994), nr. 1-2, p. 63-89.
426. *La Roumanie et la question yougoslave*, în „*Revue d'Europe Centrale*“, Strasbourg, II (1994), nr. 1, p. 115-125.
427. *Eminescu – comentator de politică externă, în anii '70 ai secolului al XIX-lea*, în *Istoria ca lectură a lumii*, Iași, 1994, p. 557-566.
428. *Bukarest – Hauptstadt der rumänischen Nation, in Hauptstädte in Südosteuropa. Geschichte – Funktion – Nationale Symbolkraft*, Wien-Köln-Weimar, 1994, p. 37-53.
429. *Formarea elitei românești peste hotare în cel de-al doilea sfert al secolului al XIX-lea*, în „*Revista Istorică*“, București, seria nouă, V (1994), nr. 5-6, p. 515-521.
430. *Les Eglises roumaines dans la Monarchie des Habsbourg: 1815-1867*, în „*Etudes Danubiennes*“, X (1994), nr. 2, p. 175-181.
431. *Începuturile istoriei moderne a României în viziunea lui Andrei Oțetea*. în „*Memoriile Secției de Științe Istorice și Arheologie*“, seria IV, XIX (1994), p. 9-12.

432. *Locul actului de la 23 august 1944 în istoria României*, în „Memoriile Secției de Științe Istorice și Arheologie”, seria IV, XIX (1994), p. 45-47.
433. *Dimitre Onciul și Academia Română*, în „Memoriile Secției de Științe Istorice și Arheologie”, seria IV, XIX (1994), p. 77-80.
434. *Eventualitatea intrării Turciei în război în vara anului 1944, în lumina unui izvor inedit*, în „Memoriile Secției de Științe Istorice și Arheologie”, seria IV, XIX (1994), p. 87-90.

1995

435. *L'historiographie du Sud-Est européen à la fin du XXe siècle. Son impact sur les sociétés de la zone*, în „Bulletin de l'Association Internationale d'Etudes du Sud-Est Européen”, XXIV-XXV (1994-1995), p. 117-120.
436. *Negustori, societate și cultură în țările române de la începutul secolului al XVIII-lea la mijlocul secolului al XIX-lea*, în D. Prodan. *Puterea modelului*, Cluj-Napoca, 1995, p. 101-108.
437. *Diplomația românească modernă de la începuturi la proclamarea independenței de stat (1821-1878)*, București, 1995, 212 p.
438. *Les quarante-huitards roumains en exil*, în „Revue d'histoire du XIXe siècle”, Paris, 11(1995), p. 65-76.
439. *Bogdan Petriceicu Hasdeu – istoricul*, în „Comunicările «Hyperion»”, vol. 4. București, 1995, p. 3-8.
440. *Programmes et plate-formes socio-politiques de la révolution roumaine de 1848*, în „Revue Roumaine d'Histoire”, XXXIV (1995), nr. 1-2, p. 67-73.
441. *La mission de Basset à Sigmaringen (août 1916)*, în „Revue Roumaine d'Histoire”, XXXIV (1995), nr. 1-2, p. 189-194.
442. *Les Pays Roumains au XVIIIe siècle entre la suzeraineté ottomane et la domination de l'Empire des Habsbourg*, în „Romanian Journal of International Affairs”, București, I (1995), nr. 1-2, p. 119-127.
443. *Le groupe dirigeant valaque de 1848 et la France*, în „Etudes Danubiennes”, XI (1995), nr. 1, p. 11-23.
444. *Interesul național în politica externă a României de la Unirea la Independență*, în *Interesul național și politica de securitate*, București, 1995, p. 224-229.
445. *Dalla Romania*, în *L'Italia contemporanea e la storiografia internazionale*, a cura di Filippo Mazzonis, Venezia, Marsilio, 1995, p. 205-218.
446. *L'historiographie des relations internationales en Roumanie dès la fin du XIXe siècle à 1914*, în *The History of International Relations in Central and Eastern Europe*, Cluj-Napoca, 1995, p. 49-77.
447. *Roumains et Hongrois: réalités historiques et perspectives*, în „Revue d'Europe Centrale”, III (1995), nr. 1, p. 87-95.
448. *Les Roumains sous l'impact idéologique de la troisième Rome aux XVIIIe et XIXe siècles*, în *Umanità e nazioni nel diritto e nella spiritualità da Roma, Constantinopoli a Mosca*, Roma, Herder Editrice, 1995, p. 119-130.
449. *La politique extérieure de la Roumanie pendant les années 1920*, în *Une occasion manquée: 1922. La reconstruction de l'Europe*, Bern/Berlin/Frankfurt/New York/Paris/Wien, Lang, 1995, p. 441-449.
450. *Les Roumains et la francophonie*, în „Revue d'Europe Centrale”, Strasbourg, III (1995), nr. 2, p. 249-256.
451. *I.C. Filitti – personalitate complexă a istoriografiei naționale*, în „Memoriile Secției de Științe Istorice și Arheologie”, seria IV, XX (1995), p. 55-58.
452. *Însușeșitorul și mesagerul națiunii [N. Iorga]*, în „Memoriile Secției de Științe Istorice și Arheologie”, seria IV, XX (1995), p. 55-58.
453. *Terre et histoire des Roumains dans la conscience française*, în „Memoriile Secției de Științe Istorice și Arheologie”, seria IV, XX (1995), p. 83-86.
454. *Modernizarea instituțională a României la începutul domniei lui Carol I*, în „Memoriile Secției de Științe Istorice și Arheologie”, seria IV, XX (1995), p. 87-90.

455. *Documente inedite privind începuturile domniei principelui Carol I*, în „Memoriile Secției de Științe Istorice și Arheologie”, seria IV, XX (1995), p. 7-23.
456. *Imaginea lui Mihai Viteazul la Florian Aaron*, în „Memoriile Secției de Științe Istorice și Arheologie”, seria IV, XX (1995), p. 91-94, și în volumul *Călugăreni. 400*, București, 1996, p. 34-36.

1996

457. *Pe Dunăre, în căutarea trecutului*, în „Magazin istoric”, ianuarie 1996, p. 23-27.
458. *Le dernier siècle de l'histoire de Byzance dans la vision de l'historien roumain Georges Brătianu*, în „Byzantinische Forschungen”, XXII (1996), p. 221-230.
459. *Le grand incendie de Bucarest de 1847*, în „Revue d'histoire du XIXe siècle”, Paris, 1996, nr. 12, p. 53-56.
460. *Les frontières de la Roumanie de 1919 à 1947*, în *L'établissement des frontières en Europe après les deux guerres mondiales*, Bern/Berlin/Frankfurt a. M./New York/Paris/Wien, Lang, 1996, p. 362-368.
461. *Les Roumains et l'Europe au cours de l'histoire*, în „Romanian Journal of International Affairs”, II (1996), nr. 4, p. 6-11.
462. *Recherches de généalogie sociale en Roumanie*, în *Genealogica et Heraldica*, Uppsala, 1992, Stockholm, 1996, p. 37-43.
463. *Pro und kontra Ion Antonescu: Eine Geschichtsdebatte in Rumänien*, în „Südosteuropa”, 45 (1996), nr. 11-12, p. 840-854.
464. *Gânduri despre romanitatea orientală*, în „Comunicările «Hyperion»”, București, 1996, p. 7-11.
465. *À propos des frontières et des territoires polonais et roumains entre le Congrès de Vienne et le Congrès de Berlin (1815-1878)*, în „Revue Roumaine d'Histoire”, XXXV (1996), nr. 3-4, p. 161-170.
466. *Historiens du XIXe siècle et l'Espagne*, în „Revue Roumaine d'Histoire”, XXXV (1996), nr. 3-4, p. 229-238.
467. *Corelări și convergențe ale istoriei naționale cu istoria umanității*, în „Memoriile Secției de Științe Istorice și Arheologie”, XXI (1996), p. 7-10.
468. *Contribuția Academiei Române la cercetarea istoriei naționale*, în „Memoriile Secției de Științe Istorice și Arheologie”, XXI (1996), p. 21-24.
469. *Bisericile române și constituirea României moderne*, în „Memoriile Secției de Științe Istorice și Arheologie”, XXI (1996), p. 57-60.
470. *Gânduri despre Constantin Moisiu*, în „Memoriile Secției de Științe Istorice și Arheologie”, XXI (1996), p. 67-69.
471. *Prémices et commencements de l'Etat albanais*, în „Revue d'Europe Centrale”, Strasbourg, IV (1996), nr. 2, p. 141-146.
472. *Die Kulturbeziehungen zwischen der Republik Moldova und Rumänien*, în „Der Donauraum”, Viena, 1996, nr. 3-4, p. 103-106.
473. *Gheorghe Bevizconi (1910-1966)*, în „Arhiva Genealogică”, III (1996), nr. 3-4, p. 31-36.

1997

474. *The constitution and evolution of the national romanian culture*, în *Ekpaideusi kai diapolitismiki epikointnia*, Athena, 1997, p. 98-105.
475. *Ioan Hudiță, Jurnal politic*, publicat cu un studiu introductiv și note de..., București, 1997, 573 p.
476. *Revoluția română din 1848-1849*, Cluj-Napoca, 1997, 412 p.
477. *Gheorghe Zane. Memorii*, București, 1997, studiu introductiv: p. 19-41.
478. *L'actualité de la barricade à la fin du XXe siècle: l'exemple de la révolution roumaine de décembre 1989*, în volumul miscelaneu *La barricade, publicat de Alain Corbin si Jean-Marie Mayeur*, Paris, Publications de la Sorbonne, 1997, p. 513-518.
479. *La diplomatie moderne roumaine à ses débuts*, în „Romanian Journal of International Affairs”, III (1997), nr. 4, p. 7-12.

480. *Rumänien vor und nach der Potsdamer Konferenz*, în *Potsdam 1945. Konzept, Taktik, Irrtum?*, Berlin, Duncker et Humboldt, 1997, p. 153-166.
481. *Academia Română la 130 de ani de existență*, în „Comunicările Hyperion”, 1997, p. 5-12.
482. *România și Europa în epoca premodernă și modernă*, București, 1997, 454 p.
483. *Die Fanarioten und die rumänischen Fürstenthäuser*, în volumul *Europa in der Frühen Neuzeit. Festschrift für Günter Mühlhpfordt*, Köln-Wien, Böhlau, 1997, p. 635-641.
484. *Les relations diplomatiques franco-roumaines au cours du règne du prince Cuza, 1859-1866*, în „Bulletin de l'Académie du Second Empire”, nos 15-16 din 1996-1997, p. 31-37.
485. *Liens historiques franco-roumains*, în „Revue d'Europe Centrale”, Strasbourg, V (1997), nr. 1, p. 1-8.
486. *Deux personnalités féminines dans la révolution roumaine de 1848*, în volumul miscelaneu *Femmes dans la cité, 1815-1871*, Crest. Créaphis, 1997, p. 547-554.
487. *Regele Mihai I al României, prizonierul comuniștilor*, în „Dosarele istoriei”, II (1997), nr. 11, p. 3-10.
488. *Jules Michelet – le grand ami des Roumains*, în „Etudes danubiennes”, Strasbourg, XII (1997), nr. 2, p. 1-14.
489. *Jean-Alexandre Vaillant et la Transylvanie*, în „Revue Roumaine d'Histoire”, XXXVI (1997), nr. 3-4, p. 201-205.
490. *La Roumanie et le plan Tardieu*, în „Revue d'Europe Centrale”, Strasbourg, V (1997), nr. 2, p. 51-61.
491. *Ion Ghica – făuritor și martor al istoriei României*, în „Memoriile Secției de Științe Istorice și Arheologie”, seria IV, tomul XXIII (1997), p. 19-22.
492. *Alexandru Ioan Cuza și independența României*, în „Memoriile Secției de Științe Istorice și Arheologie”, seria IV, tomul XXIII (1997), p. 23-27.
493. *România și Europa anilor 1877-1878*, în „Memoriile Secției de Științe Istorice și Arheologie”, seria IV, tomul XXII (1997), p. 35-39.
494. *Le système politique roumain de 1878 à 1939. Traits généraux*, în „Memoriile Secției de Științe Istorice și Arheologie”, seria IV, tomul XXII (1997), p. 55-59.
495. *La constitution des Etats modernes italien et roumain. Parallèles historiques*, în „Littérature de frontiera. Littératures frontalières”, Roma, VII (1997), nr. 2, p. 31-38.

1998

496. *Istoriografia română sub impactul regimului totalitar*, în „Caiete critice”, nr. 1-4 (122-125) din 1998, p. 56-59.
497. *Ioan Hudiță. Pagini de jurnal*, în „Magazin istoric”, XXXII (1998), nr. 1 (ianuarie), p. 52-57; nr. 2 (februarie), p. 20-24; nr. 3 (martie), p. 23-28; nr. 4 (aprilie), p. 24-29.
498. *1848 în Țările Române. O revoluție națională și europeană*, în „Magazin istoric”, nr. 6, iunie 1998, p. 5-9.
499. *The Nineteenth Century*, în volumul colectiv *Romania. A historic perspective*, edited by Dinu C. Giurescu and Stephen Fischer-Galati, Boulder-New-York, 1998, p. 201-234.
500. *Kultur und Nationalbewegung der Rumänen*, în volumul miscelaneu *Entwicklung der Nationalbewegung in Europa, 1850-1914*, sub redacția lui Heiner Timmermann, Berlin, Duncker and Humblot [1998], p. 455-468.
501. *Revoluția română din 1848-1849. Însemnătate și programe*, București, 1998, 188 p.
502. *La Révolution roumaine de 1848-1849. Son importance et son programme*, București, 1998, 200 p.
503. *Începuturile lui Nicolae Titulescu. Din copilărie la 1918*, în *Zilele Nicolae Titulescu, 16-17 martie 1998. Caietul Simpozionului*, Slatina, 1998, p. 4-6.
504. *Dezvoltarea istoriografiei moderne române în a doua jumătate a secolului al XIX-lea*, în „Comunicările «Hyperion»”, 7 (1998), p. 19-26.
505. *Die bürgerliche Opposition in Rumänien von 1918 bis zur Abdankung König Carls II*, în volumul miscelaneu *Rumänien in Brennpunkt. Sprache und Politik. Identität und Ideologie im Wandel*, München, Südostdeutsches Kulturwerk, 1998, p. 57-66.

506. *L'impact de Rome et du droit romain sur le processus de constitution de la Roumanie moderne*, în volumul miscelaneu *Antichità e rivoluzioni da Roma a Constantinopoli a Mosca*, Roma, [1998], p. 275-285.
507. *Două scrisori ale lui Dimitrie Sturdza către prințul Carol – Anton de Hohenzollern-Sigmaringen (1868)*, în volumul miscelaneu *Timpul istoriei. II. Profesorului Dinu C. Giurescu*, București, 1998, p. 204-216.
508. *Revoluția română – parte integrantă a revoluției europene din 1848-1849*, în volumul miscelaneu *Revoluția română de la 1848. Aspecte politico-militare*, București, 1998, p. 13-26 (versiune română și engleză).
509. *Amintirile generalului medic Grigore Georgescu Dima*, în „Studii și materiale de istorie modernă”, vol. XII (1998), p. 183-196.
510. *La Roumanie et le Plan Briand*, în volumul miscelaneu *Le Plan Briand d'Union fédérale européenne*, Berna/Berlin/Frankfurt/New York/Paris/Viena, Peter Lang, 1998, p. 461-471.
511. *Un tânăr moldovean la Paris în 1822*, în *Național și social în istoria românilor. Profesorului Gh. Platon la a 70-a aniversare*, Iași, 1998, p. 249-254 (supliment la tomul XLII-XLIII (1996-1997) al „Analelor științifice ale Universității «Al.I.Cuza» Iași”).
512. *La constitution des Etats nationaux aux Balcans et les grandes puissances au XIXe siècle*, în volumul miscelaneu *Encounter or conflict of civilizations on the Balkans*, Belgrad, 1998, p. 101-106.
513. *Dezvoltarea istoriografiei moderne române în a doua jumătate a secolului al XIX-lea*, în „Comunicările «Hyperion»” Filologie, 7 (1998), p. 19-26.
514. *Le régime révolutionnaire quarant-huitard de Valachie*, în „Revue Roumaine d'Histoire”, XXXVII (1998), nr. 1-2, p. 89-95.
515. *Ioan Hudiță, Jurnal politic (1 ianuarie 1940 – 6 septembrie 1940)*, studiu introductiv și note de acad. Dan Berindei, Iași, Institutul European, 1998, 358 p. (încă un tiraj cu indicația: vol. I).
516. *Gheorghe I. Brătianu – istoric al umanității*, în „Memoriile Secției de Științe Istorice și Arheologie”, seria IV, tomul XXIII (1998), p. 15-22.
517. *O zi memorabilă – 27 martie/9 aprilie 1918*, în „Memoriile Secției de Științe Istorice și Arheologie”, seria IV, tomul XXIII (1998), p. 41-43.
518. *Regimul revoluționar din Țara Românească*, în „Memoriile Secției de Științe Istorice și Arheologie”, seria IV, tomul XXIII (1998), p. 65-70.
519. *Bilanțul unei împliniri istorice [1918]*, în „Memoriile Secției de Științe Istorice și Arheologie”, seria IV, tomul XXIII (1998), p. 113-116.

1999

520. *Francomasoneria sub principele Carol I*, în „Francomasoneria Magazin”, 1999, nr. 1, p. 20-22.
521. *Mehrheit und Minderheiten im Nationalstaat Rumänien 1918–1945*, în volumul *Nationalismus und Nationalbewegung in Europa 1914–1945*, Berlin, [1999], p. 315-326.
522. *Edgar Quinet „Va exista o Românie”*, în „Magazin istoric”, XXXIII (1999), nr. 1 (382), p. 5-8.
523. *Ioan Hudiță. Pagini de jurnal [1940 septembrie – 1914 ianuarie]*, în „Magazin istoric”, nr. 4 din aprilie 1999, p. 13-18; nr. 5 din mai 1999, p. 12-17; nr. 7 din iulie 1999, p. 36-39.
524. *Der Übergang von kyrillischen zu lateinischen Buchstaben in der Schrift der Rumänen*, în volumul miscelaneu *Methoden der Schriftbeschreibung*, sub redacția lui Peter Rück, Stuttgart, Jan Thorbecke, 1999, p. 171-175.
525. *Die Revolution von 1848 in Rumänien und ihre Folgen*, în volumul miscelaneu *1848. Revolution in Europa. Verlauf, politische Programme, Folgen und Wirkungen*, sub redacția lui Heiner Timmermann, Berlin, Duncker et Humblot, 1999, p. 525-534.
526. *Locul revoluției române din 1848-1849 în istoria națională*, în „Comunicările «Hyperion»”. Filologie, 8 (1999), p. 5-8.
527. *Régions historiques et Etat national, 1848-1918*, în „Anuario dell'Istituto Romeno di Cultura e Ricerca Umanistica di Venezia”, 1999, p. 177-188.
528. *Transilvania în preocupările regimului revoluționar din Țara Românească [în 1848]*, în volumul miscelaneu *Blajul și amintirea revoluției. Blaj, 1848*, Cluj-Napoca, 1999, p. 15-20.

529. *Modernizarea la români în pragul veacului al XX-lea*, în „Milenium III”, vara 1999, p. 39-44.
530. *9 sau 10 mai: o falsă dilemă*, în „Caiete critice”, nr. 5 (139) din 1999, p. 109-113.
531. *Carol cel Mare*, în „Caiete critice”, nr. 6-7 (140-141) din 1999, p. 119-124.
532. *Fanariozii pro și contra*, în „Caiete critice”, nr. 6-7 (140-141) din 1999, p. 131-136.
533. *Grandes familles de boyards roumains d'origine étrangère*, în „Annuaire. Jahrbuch. 1995. Association Luxembourgeoise de Généalogie et d'Héraldique” (vol. II din *Actes du XXIe Congrès International des Sciences Généalogique et Héraldique. Luxembourg. 28 août – 3 septembre 1994*), Luxembourg, 1999, p. 549-559.
534. *Vladimirescu*, în „Caiete critice”, nr. 10-12 (144-146) din 1999, p. 129-133.
535. *Elite politice românești în a doua jumătate a secolului al XIX-lea*, în „Anuarul Institutului de Cercetări Socio-Umane «Gheorghe Șincai””, II (1999), p. 136-145.
536. *Le modèle français et les rapports franco-roumains pendant la révolution quarante-huitarde de Valachie*, în „Etudes danubiennes”, Strasbourg, XV (1999), nr. 2, p. 11-19.
537. *Barthou et Titulescu*, în „Revue d'Europe Centrale”, Strasbourg, VII (1999), nr. 2, p. 89-98.
538. *1918 – un an al miracolului național*, în „Destin românesc”. Chișinău-București, VI (1999), nr. 1 (21), p. 3-5.
539. *Un tournant décisif: La France et la crise roumaine de 1866*, în „Revue Roumaine d'Histoire”, XXXVIII (1999), nr. 1-4, p. 37-57.
540. *Victor Place en 1857*, în „Revue Roumaine d'Histoire”, XXXVIII (1999), nr. 1-4, p. 277-285.

2000

541. *Les représentants consulaires français et les Roumains au cours du second quart du XIXe siècle*, în „Nouvelles Etudes d'Histoire”, București, 2000, vol. X, p. 133-153.
542. *Vers un nouvel ordre européen [XIXe siècle]*, în *Les Européens, directeurs de la publication Hélène Ahrweiler et Maurice Aymard*, Paris, Hermann, 2000, p. 355--362.
543. *24 ianuarie 1859 – „ziua de aur a veacului”*, în „Comunicările «Hyperion””. Filologie, București, 2000, vol. 9, p. 3-8.
544. *Vlăstarul teribil al dinastiei Hohenzollern-Sigmaringen: Carol al II-lea al României*, în „Dosarele istoriei”, V (2000), nr. 5 (mai), p. 4-7.
545. *Epoca Unirii*, ediție revăzută și adăugită, București, Corint, 2000, 318 p.
546. *Ioan Hudiță, Jurnal politic (7 septembrie 1940 – 8 februarie 1941)*, vol. II, studiu introductiv și note de acad. Dan Berindei, Iași, Institutul European, 2000, 294 p.
547. *Aspecte ale relațiilor culturale româno-franceze în perioada interbelică*, în volumul miscelaneu *O viață închinată istoriei. Constantin Bușe*, București, Editura Curtea Veche, 2000, p. 213-220.
548. *À propos de l'histoire de la franc-maçonnerie roumaine*, în „Revue des Etudes Roumaines”, Paris-Iași, XIX-XX (1995-1996), p. 281-295 (publicată în 2000).
549. *L'Union Soviétique et ses voisins*, în volumul miscelaneu *L'Europe au XXe siècle. Eléments pour un bilan*, Posnan, 2000, p. 237-247; cu participări la discuții: p. 110-111, 277-280, 366-368.
550. *Memorii sincere sau dreapta măsură în judecata trecutului*, în „Dosarele istoriei”, nr.11 (39) din 1999, p. 54-57; nr. 1 (41) din 2000, p. 52-55; nr. 2 (42) din 2000, p. 58-60; nr. 3 (43) din 2000, p. 60-61; nr. 4 (44) din 2000, p. 52-53; nr. 8 (48) din 2000, p. 62-63; nr. 9 (49) din 2000, p. 54-55; nr. 4 (56) din 2001, p. 57-59; nr. 5 (57) din 2001, p. 60-62; nr. 7 (59) din 2001, p. 48-49; nr. 9 (61) din 2001, p. 62-64; nr. 10 (62) din 2001, p. 55-56; nr. 11 (63) din 2001, p. 43-48; nr. 12 (64) din 2002, p. 50-53; nr. 4 (68) din 2002, p. 45-49; nr. 10 (74), p. 59-62.
551. *Einige Aspekte des Echos in Rumänien auf die ungarische Revolution von 1956*, în *Ungarn 1956: Reaktionen in Ost und West*, Berlin, Duncker und Humblot, 2000, p. 67-74.
552. *Acordarea cetățeniei române unor personalități franceze în 1866*, în volumul miscelaneu *Fetele istoriei. Existențe, identități, dinamici. Omagiu academicianului Ștefan Ștefănescu*, București, 2000, p. 709-721.
553. *Un an fatidic în destinele României – 1940*, în „Memoriile Secției de Științe Istorice și Arheologie”, XXVV (2000), p. 9-15.

554. *Nemuritorul Nicolae Iorga*, în „Memoriile Secției de Științe Istorice și Arheologie”, XXV (2000), p. 51-54.
555. *La violence et les Roumains aux XIXe et XXe siècles*, în „Revue Roumaine d'Histoire”, XXXIX (2000), nr. 1-4, p. 169-187 (în colaborare cu Grigore Ploșteanu și Mihai Sorin Rădulescu).

2001

556. *Generația nașterii României*, în „Magazin istoric”, nr. 3 din martie 2001, p. 5-10.
557. *N. Iorga: Titan al istoriografiei*, în „Dosarele istoriei”, nr.6 (58) din iunie 2001, p. 2-6.
558. *Ioan Hudiță. Dejun în huruit de tancuri*, în „Magazin istoric”, nr. 6 din iunie 2001, p. 15-21.
559. *Upadek systemu Komunistycznego w Rumunii*, în volumul miscelaneu *Europa środkowa w ostatniej dekadzie XX wieku*, Kraków, 2001, p. 59-67.
560. *The Beginning of the Iron Curtain and the Romanians*, în volumul miscelaneu *On Both Sides of the Iron Curtain*. [București]. 2001, p. 7-9.
561. *Generația pașoptistă. Discurs de recepție în Academia Română*, București, 2001, 24 p.
562. *Prodigiousul Nicolae Iorga*, în volumul miscelaneu *Nicolae Iorga. 1871-1940*, București, Editura Universității București, 2001, p. 19-31.
563. *Komunismus und Nation in Rumänien 1944-1989*, în volumul miscelaneu *Nationalismus in Europa nach 1945*, Berlin, Duncker et Humblot, 2001, p. 81-91.
564. *Românii și francmasoneria în epoca modernă*, în *Inorogul. Caiete masonice*, București, 2001, p. 103-144.
565. *Un model [C.C. Giurescu]*, în *Centenar Constantin C. Giurescu. Amintiri și documente inedite*, Craiova, 2001, p. 79-80.
566. *Rapports franco-roumains pendant l'entre-deux-guerres*, în *Mélanges Paul Sabourin*, Bruxelles, Bruylant, 2001, p. 29-40.
567. *Portrete istorice*, București, Viitorul Românesc, 2001, 463 p.

2002

568. *Locul lui Tudor Vladimirescu în istoria românilor*, în „Anuarul Institutului de Cercetări Socio-Umane «C.S. Nicolăescu-Plopșor»”, Craiova, 3 (2002), p. 21-24.
569. *Alexandre Xenopol et Nicolae Iorga, historiens de l'humanité*, în volumul *Une passion de l'histoire. Histoire, Mémoire et Europe. Hommage au professeur Charles-Olivier Carbonell*, Toulouse, Editions Privat, 2002, p. 57-65.
570. *Societatea românească în vremea lui Caragiale*, în „Conferințele Teatrului Național”, București, 2002, p. 7-12.
571. *Locul lui Ion Heliade Rădulescu în procesele de formare a României moderne*, în „Conferințele Teatrului Național”, București, 2002, p. 130-135.
572. *La révolution roumaine de 1848. Le modèle français et les rapports franco-roumains*, în *La Révolution de 1848. La France et l'identité nationale roumaine. Actes du colloque franco-roumain qui s'est tenu à Mâcon les 19, 20 et 21 novembre 1998*, Dijon, Editions Universitaires de Dijon, [2002], p. 123-135.
573. *Ioan Hudiță. Jurnal politic (9 februarie – 21 iunie 1941)*, vol. III, Studiu introductiv și note de acad. Dan Berindei, Iași, Institutul European, 2002, 230 p.
574. *O revistă națională de familie*, în „Magazin Istoric”, XXXVII, nr. 4 (aprilie 2002), p. 5-8.
575. *„Antonescu este cam îngrijorat de proporțiile măcelului populației evreiești din Basarabia de către nemți” [R.V.Bossy]*, în „Dosarele istoriei”, nr. 6 (70) din 2002, p. 22-27.
576. *La révolution de 1848 dans les Pays Roumains, în 1848. Actes du colloque international du cent cinquantaire tenu à l'Assemblée nationale à Paris, les 23-25 février 1998*, Paris, Créaphis, 2002, p. 489-498.
577. *Prima parte a domniilor lui Barbu Știrbei și Grigore Al. Ghica (1849-1853)*, în *Omagiu. Virgil Cândea la 75 de ani*, București, 2002, p. 77-86.
578. *Dreapta cumpănire*, în *Mareșalul Antonescu la judecata istoriei*, București, 2002, p. 15-17.
579. *Societatea românească în vremea lui Carol I (1866-1876)*, ediția II-a revăzută și adăugită, București, 2002, 314 p.

580. *Ioan Hudiță, Jurnal politic. 1938 1 ianuarie – 15 septembrie*, Introducere și note de acad. Dan Berindei, București, 2002, 411 p.
581. *Profesorul, istoricul, omul politic, memorialistul Ioan Hudiță (1896-1982)*, în „Dosarele istoriei“, nr. 7 (71) din 2002, p. 1-4, 5-58 (textul Jurnalului dintre 26 august și 14 septembrie 1944).
582. *Les Roumains et la France au carrefour de leur modernité*, Paris, 2002 („Etudes danubiennes“, XVIII/2002, nr. 1-2, 222 p.).
583. *Istoria Românilor*, vol. VII, tom I. *Constituirea României moderne (1821-1878)*, București, Editura Enciclopedică, 2003, coordonator al tomului și autor; p. XIII-XVI, 3-54, 241-245 (în colaborare), 266-269, 279-290, 298-302, 329-631, 813-898.
584. *Locul românilor în istoria umanității. Les Roumains dans l'histoire de l'humanité. The Romanians' Place in the History of Mankind*, în *România Panoramic. Roumanie Panorama. Panoramic Romania*, București, 2003, p. 6-11.
585. *Istoria – factor fundamental al existenței românilor*, în *Eugen Simion. Manual de trudire a cuvântului*, București, Univers Enciclopedic, 2003, p. 300-305.
586. *Le problème de la Bessarabie aux années 1875-1878*, în *Studies in Honor of Prof. Vesselin Traykov* („Studia Balcanica“), Sofia, 2003, p. 201-205.

DORINA N. RUSU

ALEXANDRU BABOȘ
HANS LINDERSON

MĂNĂSTIREA VECHĂ DE LEMN A PUTNEI ÎN ARHITECTURA MEDIEVALĂ ROMÂNEASCĂ

„Înțeles-am noi de [la] oameni bătrâni, lăcuitori de aicea, den țară, cum se trage cuvântul den om în om, că o biserică de lemn la Olovăi, să fie făcută de Dragoș Vodă, și acolo dzic, să fie îngropat Dragoș Vodă. Și aceea biserică de lemn au mutat-o Ștefan Vodă cel Bun de o au clădit la Mănăstirea Putna, unde stă și acum.”

(Nicolae Costin, *Letopiseșul Țării Moldovei de la zidirea lumii până la 1601 și de la 1709 la 1711*, Opere, Iași, 1976, p. 74; apud Bratiloveanu, 1985, n. 4.)

Vechea biserică de lemn din Putna s-a distins în istoriografia noastră prin aura acestei legende care i-a însoțit și protejat existența de-a lungul veacurilor. Tradiția i-a conferit chiar un loc de înțâietate în complexul de ctitorii domnești așezate la temelie Țării Moldovei¹. Cu toate acestea, până astăzi nu s-a putut stabili cu certitudine adevărata ei vechime și însemnătate pentru istoria arhitecturii. Datarea ei recentă prin metoda dendrocronologică aduce definitiv la lumină neașteptata ei vechime, până la posibila împletire cu legenda. Pe de altă parte, mutarea, adaosurile și reparațiile, prin care a fost adaptată necesităților și salvată până în vremurile noastre, au creat unele dificultăți în analiza corectă a structurii originale, conducând la repetate erori. Starea ei de conservare ne oferă totuși șansa unei necesare reconstituiri. Rezultatele acestui studiu pun în evidență valoarea documentară deosebită a bisericii de lemn de la Putna pentru istoria arhitecturii de pe cuprinsul României și mult dincolo de granițele ei. În mod firesc, nu se pot dezlega aici toate necunoscutele acestui important lăcaș. De aceea, ne-am propus să le înscriem în agenda unor cercetări viitoare.

¹ La 17 martie 1723, voevodul Mihai Racoviță însemna în hrisovul său: „.... Scris-am Domnia me la boieri și toți slujitorii, cari veți umbla ori cu ce fel de slujbă a Domniei mele la ținutul Sucevei, facem știre tuturor pentru sfânta biserică de lemn, ce este lângă mănăstirea Putna, care această biserică dinceputul ei au fost făcută de Dragoș Vodă la Volovăi și au fost acolo până în zilele răposatului Ștefan Vodă bătrânul, și atunce Ștefan Vodă au mutat-o acolo la Putna zidind în locul ei alta de piatră, care din pricina acestei biserici, căci au fost veche, s’au suit rândul și mănăstirii Putnei de este mai naintea altor mănăstiri și până astăzi” (Dan, 1905, 125-127).

I. UN DESTIN APARTE

Cercetarea construcțiilor de lemn de pe întregul continent a fost mereu frânată de imposibilitatea abordării lor cronologice, deoarece de puține ori ele au fost date prin inscripții și arareori s-au supus datărilor stilistice. Datarea dendrocronologică a schimbat fundamental această situație. Construcțiile de lemn și chiar șarpantele de lemn ale construcțiilor de zid oferă astăzi posibilitatea unor datări certe, independente de orice altă metodă de datare tradițională. Trist este însă că în România multe din acestea au dispărut și încă dispar necunoscute, înainte de a le putea data, documenta și înscrie în patrimoniul de valori naționale.

Față de majoritatea construcțiilor de lemn din Moldova, biserica de lemn de la Putna s-a bucurat de o atenție cu totul particulară. Încă din prima jumătate a secolului XVIII, cronicarii moldoveni Nicolae Costin² și Ion Neculce³ au înscris tradiția orală păstrată la Putna despre biserica veche de lemn direct în istoria țării. Aproape două veacuri mai târziu, de la începutul secolului XX, cercetătorii istoriei naționale au pornit în căutarea adevărului ridicând serioase întrebări cu privire la vechimea ei⁴. A fost această biserică de lemn ctitorită la Volovăț de Dragoș, „descălecătorul Moldovei“? A fost ea adusă de Ștefan cel Mare de la Volovăț la Putna? Sau pur și simplu este mai recentă, preluând numai tradiția de la o biserică anterioară? Prin efortul lor, o parte din istoria mai recentă a bisericii a putut fi recuperată. Pe baza pomelnicului⁵ dar mai ales a unei inscripții⁶ s-a putut chiar stabili că această biserică de lemn exista la sfârșitul secolului XVI. Însă pentru perioada de dinainte lipseau documentele iar structura bisericii, ca mai toate construcțiile noastre de lemn nedatate, apărea greu de așezat într-un context istoric. În lipsa unor instrumente efective de datare, mulți dintre cercetătorii români au îmbrățișat părerea că, datorită perisabilității materialului, nu se putea păstra nici o construcție de lemn din Evul mediu, ci prin înlocuiri repetate s-a păstrat numai modelul vechi nu însă și construcția originală. Prin această mentalitate se căuta prea repede o rezolvare definitivă, descurajând indirect continuarea cercetărilor. Fără o datare certă cercetarea bisericii de lemn din Putna a rămas pe loc. Mai mult decât atât, starea ei de conservare pendulează astăzi între degradarea lentă și primejdia unei

² Vezi nota 1.

³ Ion Neculce, *Opere*, București, 1982, p. 161-162. Apud Valer Hossu, *Maramureș - pecete de țară*, Cluj, 1998, p. 120.

⁴ Înșiruirea lor cu bibliografia mai veche la Solcanu, 1975, p. 95-100, la care se adaugă mai recent Al. Artimon, Gheorghe Bratiloveanu, Mihai Spânu și probabil alții.

⁵ Șt. Gorovei, *Biserica de la Volovăț și mormântul lui Dragoș Vodă*, MMS, 1971, p. 374-384; apud Solcanu, 1975, p. 96, n. 7.

⁶ Ion Solcanu (1975, 96) a citit anul inscripției, de pe latura estică a altarului, 7085 (1576-1577). După o recitare propunem anul 7089 (1580-1581). Un alt text în litere chirilice, pictat pe latura de sud-est a altarului, aproape șters, apare pe grinzile de brad, care au fost puse în timpul unei reparații din secolele XVIII-XIX. Din acest motiv textul nu poate fi mai vechi. Cu ajutorul unor tehnici noi acesta s-ar putea totuși citi, aproape în întregime.

restaurări exagerate, ce poate conduce la mari pierderi de material original. Din aceste motive datarea ei dendrocronologică se impunea ca un obiectiv pe cât de semnificativ pe atât de necesar.

2. DENDROCRONOLOGIA

Numele de *dendrocronologie* provine de la grecescul „*dendron*“, care înseamnă lemn, și „*chronos*“, care înseamnă timp, și se poate traduce ca *datare cu ajutorul lemnului*. Dendrocronologia este cea mai exactă metodă de datare atunci când lipsesc documentele scrise și a fost pusă la punct la începutul secolului XX de astronomul american A.E. Douglass⁷. Potențialul acestei tehnici de datare pentru țara noastră a fost arătat de Victor Giurgiu încă din 1987, în urma cercetărilor începute la esențele de brad și molid, însă aplicarea ei s-a făcut pentru prima dată în 1997 în cadrul proiectului de datare a bisericilor de lemn din Maramureșul istoric românesc⁸.

Metoda a fost pe larg descrisă în literatura de specialitate românească⁹, de aceea o vom prezenta numai pe scurt, cu scopul de a înlesni înțelegerea rezultatelor obținute. Metoda dendrocronologică se bazează pe însușirile naturale ale arborilor de a forma inele în fiecare an, transformând variațiile de creștere radială anuale în serii cronologice întinse pe sute de ani. Inelul de sub coajă este ultimul format și implicit cel care datează anul în care s-a tăiat lemnul. Înainte de a lua probe pentru datare dendrocronologică este nevoie de o serie cronologică de referință pentru respectiva esență lemnoasă. Construirea unei serii cronologice de referință începe prin a lua probe din copaci bătrâni într-o pădure. Un arbore cu 200 de inele prezintă un model caracteristic de variație de creștere de la un an la altul ce merge 200 de ani înapoi în timp. Dacă o casă din apropiere a fost construită din lemne tăiate din aceeași pădure în urmă cu circa un secol și jumătate, atunci primele aproximativ 50 de inele existente în copacul viu prezintă aceleași variații caracteristice cu ultimele aproximativ 50 de inele aflate în lemnele folosite la casă. Lemnele din construcție sunt astfel cert datate. Acestea, la rândul lor, pot avea 200 de inele, putând data cert construcții și mai vechi. Se obține așadar un lanț de serii cronologice care formează împreună o cronologie de referință pentru datare absolută valabilă în acea regiune¹⁰. O astfel de cronologie de referință pentru stejar a fost construită în Maramureș pentru

⁷ Eggertsson, 1997, p. 21.

⁸ Rezultatele proiectului sunt comunicate de Ólafur Eggertsson și Alexandru Baboș, *Dendrochronological dating in Maramureș with special emphases on objects from the Maramureș museum in Sighetul Marmației, Romania*, în curs de apariție în revista „Tradiții și Patrimoniul”, nr. 2, a Muzeului Maramureșului din Sighet.

⁹ Autorilor le-a fost accesibil numai studiul lui Victor Giurgiu (1987), însă avem cunoștință de existența și a altor lucrări pe această temă, editate în România. De câțiva ani funcționează un laborator dendrocronologic la Stația de cercetări din Câmpulung Moldovenesc aparținând Institutului de Cercetări și Amenajări Silvice din București.

¹⁰ Eggertsson, 1997, și Eckstein, 1984.

1406-1996, verificată și confirmată prin cronologia de referință stabilită în Carpații polonezi¹¹.

Când lemnele ce se doresc a fi datate nu se pot secționa, probele se scot cu ajutorul unui cap de burghiu special conceput pentru a permite extragerea unor cilindrii de lemn subțiri, dar cât mai lungi, pe direcția de creștere radială a lemnului. Inelele acestor probe sunt măsurate apoi în laborator cu un instrument de măsurat Aniol, conectat la computer operat cu program CATRAS. Toate cronologiile obținute sunt calitativ verificate cu programul COFECHA¹².

3. UN PROIECT DE COLABORARE

În vara anului 2002, arhitectul Alexandru Baboș a cercetat structura bisericii. Cu această ocazie a urmărit și documentat partea ei cea mai veche. Au fost luate în vedere starea de conservare, esența lemnoasă și tehnica de execuție fiind apreciat potențialul de datare dendrocronologică a părții vechi. În toamna anului, în cursul întâlnirii la laboratorul de dendrocronologie din Lund, autorii au stabilit detaliile colaborării pentru datarea acestui monument. În noiembrie, arhitectul a revenit la Putna cu instrumentele puse la dispoziție de laboratorul din Lund. Cu sprijinul preotului paroh Constantin Croitoru și a d-nei muzeografa Erika Croitoru au fost extrase 16 probe pentru datare din diferite părți ale vechii structuri. Probele au fost trimise laboratorului și datate benevol în primăvara anului 2003 de dendrocronologul Hans Linderson.

4. RAPORT DENDROCRONOLOGIC

Din cele 16 probe prelevate la biserica de lemn din Putna au fost datate 12, toate fiind din stejar (*Quercus sp.*). Arborii probelor 1, 3, 4, 5, 6, 7 și 12 au fost tăiați probabil odată, între iarna anilor 1399-1400 și iarna anilor 1401-1402. Probele 11 și 14 aparțin probabil aceluiași grup, însă în lipsa alburnului nu se poate face o datare mai exactă decât cea din tabel. Datorită condițiilor de conservare a lemnului, alburnul s-a distrus în mare parte în timpul extragerii probelor. Trebuie precizat că la stejar alburnul reprezintă lemnul viu și se distinge de inima lemnului prin culoarea sa albă. Păstrarea alburnului este esențială pentru datare deoarece cuprinde ultimele inele de creștere, acestea fiind în general limitate la circa 20 ± 5 inele.

În ceea ce privește probele 8 și 13, alburnul a fost interpretat conform tabelului. La fața locului, însă, nu s-a putut face distincție între alburn și duramen (inima lemnului). Dacă aceste probe păstrează numai inele din duramen, atunci datarea acestora ar fi după 1355 respectiv după 1357. Considerând

¹¹ Eggertsson, 2003.

¹² Linderson, 2002, p. 716.

prezența alburnului conform tabelului, cele două probe împreună cu proba 16 indică tăierea acestor arbori între 1345-1346. Faptul că aceste trei probe prezintă cea mai ridicată corelație internă dendrocronologică dintre toate celelalte ($t=5,4-7,2$) este încă un indiciu că acești arbori formează un grup aparte. Totuși, cele trei probe notate „AA” prezintă corelații suficient de clare și cu celelalte probe marcate „A” în tabel.

CATRAS nr. dendro	Proba nr.	Localizarea probei	Nr. raze/ani	Alburn (Al)	Datarea ultimului inel	Datare D (după)	Grupuri arbori
OROPT01	1	bârna 2, N	1/103	Al = 5	1383	1398 ± 5	B
OROPT02	2	bârna 4, N	1/118	Al = 1	-	-	?
OROPT03	3	bârna 2, NE	1/103	Al = 12	1387	1395 ± 5	A
OROPT04	4	bârna 4, NE	1/143	Al = 1?	1388	1404 ± 5	A
OROPT05	5	bârna 6, NE	2/134	Al = 1	1387	1404 ± 5	?
OROPT06	6	bârna 3, E	1/125	-	1376	D = 1396	A
OROPT07	7	bârna 8, S	1/97	-	1359	D = 1373	A
OROPT08	8	bârna 3, iconostas	1/122	Al = 19	1340	1343 ± 3	AA
OROPT09	9	fereastră SE	1/36	Al = 6	-	-	?
OROPT10	10	absida S, bârna 2, V	1/114	Al = 5	-	-	?
OROPT11	11	talpa-soclu S	1/84	-	1296	D = 1311	A
OROPT12	12	absida S, bârna 1, S	1/97	lângă Al	1376	1396 ± 5	?
OROPT13	13	talpa-soclu N	1/109	Al = 13	1342	1350 ± 5	AA
OROPT14	14	absida N, bârna 1, E	1/84	-	1357	D = 1372	B
OROPT15	15	bârna 8, V	1/138	lângă Al	-	-	?
OROPT16	16	bârna 6, iconostas	1/62	-	1307	D = 1322	AA

Bârnelor din pereții exteriori sunt numerotate de jos în sus peste talpa-soclu. La absidile laterale nu există soclu. La iconostas numerotația începe peste nivelul fostelor uși la altar, numărul bârnelor fiind stabilit după urmele lăsate în pereții laterali. Alburnul a fost aproximat la 20 ± 5 ani. Acolo unde alburnul lipsește, s-au adăugat 15 ani la ultimul inel datat al probei.

Corelațiile dendrocronologice dintre probe sunt în general mici, ceea ce poate fi interpretat prin faptul că pădurea din care s-au tăiat lemnele a fost afectată de factori externi, ca de exemplu activitatea directă sau indirectă umană, sau prin faptul că lemnele au fost aduse din mai multe locuri. Prima variantă pare cea mai credibilă deoarece, la toate probele, succesiunea de inele anuale prezintă neregularități după 1350, când creșterea arborilor accelerează brusc, după un secol și jumătate de descreștere latentă. Aceasta înseamnă că pădurea din care au fost tăiate lemnele de construcție a fost rărită în jurul anului 1350 (fig. 1).

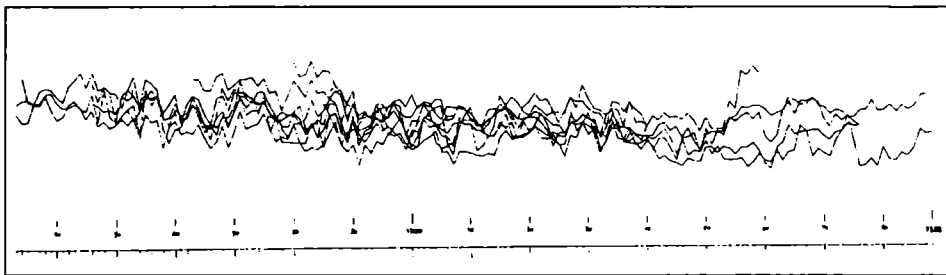

Fig 1. Graficul variațiilor inelelor de lemn ale probelor 3, 4, 6, 7, 8, 11, 12, 13 și 16, date. Datorită construcției logaritmice a graficului variațiile sunt atenuate, acestea fiind mult mai pronunțate în realitate, după 1350.

Probele 1 și 14 formează un grup separat din punct de vedere dendrocronologic.

Nici o serie cronologică de referință din România și Ucraina nu a putut fi utilizată la datarea probelor de la biserica de lemn din Putna. În schimb, seria cronologică de referință din Carpații polonezi prezintă corelații concludente, de până la $t=6,0$ ($n=124$).

În încheierea raportului se poate afirma existența unei singure faze certe de datare, dată de nouă probe între 1399-1402, și o fază anterioară nesigură, indicată de alte trei probe între 1345-46. Celelalte patru probe nu au putut fi date.

5. O BISERICĂ DE LEMN NEOBIȘNUITĂ

Relevanța datărilor dendrocronologice poate fi asigurată numai prin o cunoaștere aprofundată a construcției. De aceea este necesar să stabilim cât de mult s-a păstrat din vechea biserică de lemn de la Putna și să ne imaginăm cum a arătat ea în faza sa inițială.

Reconstituirea bisericii de lemn inițiale nu cere mari eforturi deoarece s-a păstrat într-o mare măsură, distingându-se vizibil de părțile adăugate ulterior (fig. 2-4). Mai mult decât atât, aspectul unitar al structurii vechi și datarea ei prin probe luate din toți pereții perimetrali indică o singură etapă de construcție, fixată la începutul secolului XV.

În mod cu totul surprinzător, biserica veche nu are pronaos ci numai o navă aproape pătrată și un altar în prelungire, despărțite printr-o tâmplă. Împreună, cele două încăperi formează un plan dreptunghiular de 477 cm x 825 cm, cu un contur poligonal în trei fețe spre răsărit. Amândouă spațiile sunt acoperite cu o boltă unică ce descrie în secțiune un arc de semicerc perfect. Întreaga biserică inițială a fost construită numai din bârne de stejar, fasonate pe patru părți și încheiate în cheotori cu dinte și ureche ascunse, formând colțuri netede. La bază sunt puse tălpi groase de stejar care formează un soclu jur împrejurul bisericii. La sud și la nord, rândul cel mai de jos al tălpii a fost înlocuit sau dublat cu tălpi noi de molid. În partea superioară, ultimele patru bârne de sub nașterea bolții ies

în console lungi, în trepte, pentru a susține cosoroaba acoperișului. O parte din aceste bârne ieșite în console au fost înlocuite cu lemn de molid, două dintre ele cu rolul de a lega părțile noi de cele vechi. O fereastră originală, se pare, s-a păstrat parțial la altar, orientată spre SE. Cealaltă, din axul altarului, este refăcută din material mai nou după modelul celei de dinainte. Este posibil ca, înainte de tăierea pereților pentru absidă și pronaos la 1778, să fi existat cel puțin încă o fereastră, asemănătoare cu celelalte, orientată spre sud. Nu avem certitudinea dar putem bănui că intrarea se afla deschisă spre vest. Semnele discrete de pe perețele vestic sugerează o numerotație a bânelor întregi de peste ancadramentul ușii, marcate cu ocazia unei mutări. Perețele iconostasului păstrează numai trei din cele șase grinzi ce formau vechea tâmplă până la nivelul nașterii boltei. Este posibil ca talpa originală a peretelui iconostasului să mai existe sub pardoseala actuală. Între acea talpă și tâmplă putem presupune că au existat două intrări spre altar, flancate de stâlpi verticali. Judecând după dăltuiturile din grinda superioară a tâmplei ne putem imagina existența, la un moment dat, a trei cruci de lemn peste iconostas, profilate în golul de sub boltă. Nu știm în ce măsură căpriorii originali s-au păstrat. Este de presupus că la una dintre cele două extinderi acoperișul s-a refăcut peste tot în mod unitar. O cercetare atentă în timpul unei reparații la învelitoare poate spune mai mult. Presupunem, totuși, că acoperișul inițial nu putea fi mult diferit de cel actual.

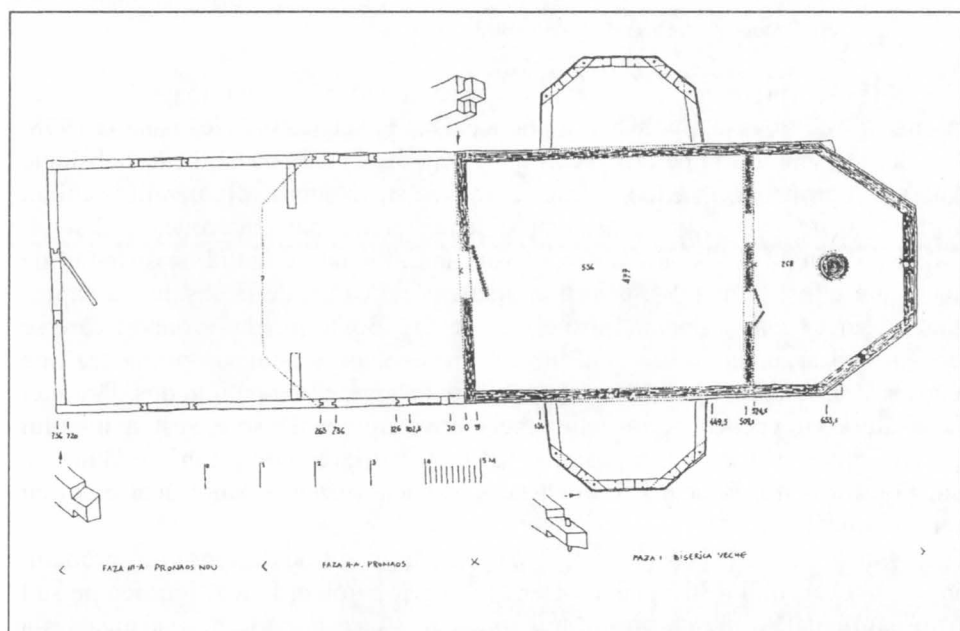

Fig. 2. Putna. Planul bisericii și etapele extinderilor ei. Desen la scara 1:100, AB 2002.

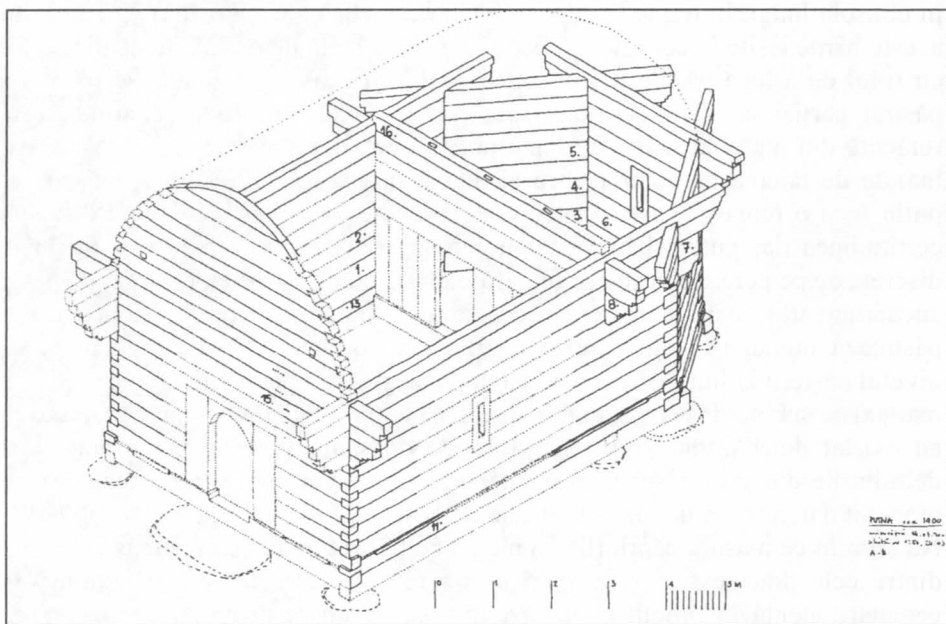

Fig. 3. Putna. Reconstituire axonometrică a pereților de stejar ai bisericii vechi. Numerotarea corespunde probelor scoase pentru datare și prezentate în tabel. Desen la scara 1:100, AB 2002.

Erorile anterioare de apreciere a vechii structuri sunt toate legate de pronaos. Acesta, însă, pur și simplu nu a existat la vechea biserică până la 1778. Cele trei deschideri în pereții vechii nave s-au făcut toate odată, pentru absidele laterale și pronaos. O parte din fragmentele de stejar scoase din pereții vechi au fost refolosite pentru abside, așa cum o demonstrează datarea probelor 12 și 14. Adaosurile de la 1778 sunt, altfel, construite din lemn de molid iar sistemul de încheiere a fost probabil și pentru pronaos, la fel ca cel de la abside, cu capete plate, ușor evazate și legate între ele cu cepuri. Bolta micului pronaos, care se credea a fi argumentul cel mai clar al apartenenței acestuia la prima fază de construcție, este mai joasă și așezată peste un arc dublu pe intrados, fără nici o legătură cu vechea construcție. Încheierea poligonală spre vest a micului pronaos nu este sigură, însă posibilă, dat fiind păstrarea noii intrări pe latura de sud. Prin urmare, în cea de a doua fază biserica a primit planul unei cruci cu terminațiile poligonale și acces dinspre sud.

Într-o ultimă fază pronaosul a mai fost prelungit odată spre vest, probabil în decursul secolului XIX, când biserica a servit parohiei Putna. Intrarea pe sud a fost înfundată și deschisă din nou spre vest. Această parte nou adăugată s-a ridicat din bârne de molid fasonate, încheiate de data aceasta în cheotori în coadă de rândunică (nemțești). Biserica, în ansamblul ei, și-a păstrat lățimea inițială, însă lungimea totală a ajuns la aproximativ 1560 cm.

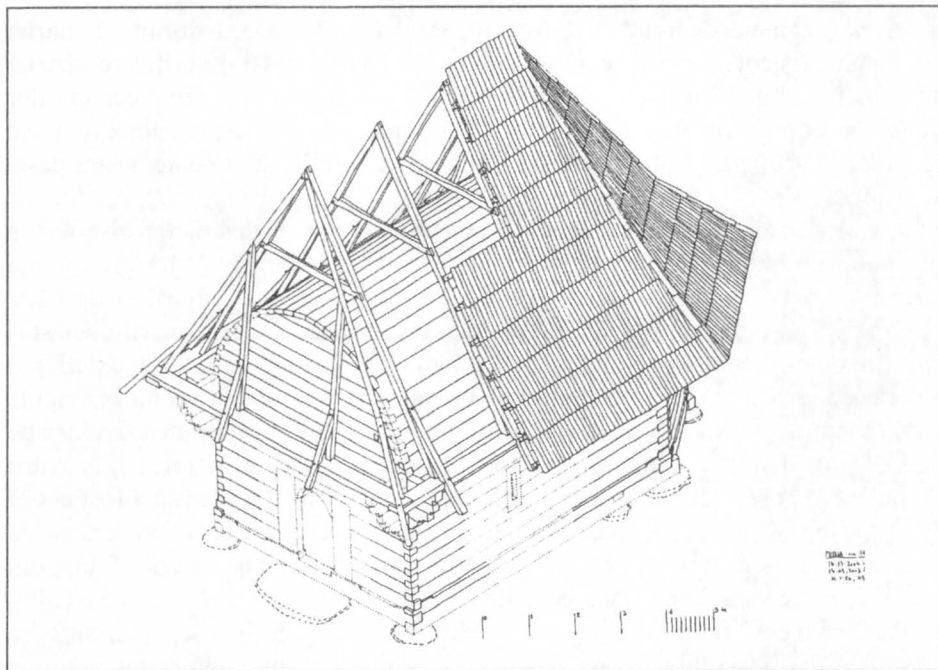

Fig 4. Putna. Reconstituire axonometrică a acoperișului vechii biserici. Desen la scara 1:100, AB 2002.

6. CONFRUNTAREA CU LEGENDA

Biserica de lemn din Putna, așa cum se prezintă ea în partea cea mai veche, a fost, așadar, ridicată în chiar primii ani ai secolului XV, împlinind astăzi venerabila vârstă de 600 de ani. Dacă probele „AA“ într-adevăr își păstrează alburnul, atunci se poate spune că o parte din materialul de construcție este refolosit dintr-o construcție mai veche cu aproximativ 50-60 de ani. Această întoarcere în timp ne-ar aduce chiar în perioada în care poate fi acceptată prezența lui Dragoș în Moldova începuturilor. Tradiția ridicării ei în 1346¹³ și cercetarea științifică par să se susțină reciproc. Ne întrebăm, chiar, dacă sursa tradiției orale nu a fost cumva un document sau o inscripție dispărută¹⁴. Din perspectiva cercetării dendrocronologice este bine, totuși, să rămânem rezervați,

¹³ Dan, 1905, p. 125.

¹⁴ Atragem atenția aici asupra acelei pisanii din timpul lui Ștefan cel Mare, existente la intrarea în fosta bucătărie a mănăstirii, cu referințe directe la voevodul Dragoș. Se presupune că aceasta a fost piatra de mormânt ridicată lui Dragoș la Putna. Din păcate nu am avut acces la numeroasele studii ce tratează acest subiect ci numai la trimeri. Reluarea acestei probleme din perspectiva deschisă de datarea certă a bisericii de lemn de la Putna ar fi binevenită. Trimeri la Valer Hossu, *Maramureș, pecete de țară*, 92, Cluj, 1998; Victor Brătulescu, *Biserica de la V'olovăț adusă de Ștefan cel Mare la Putna*, MMS, 5-6, 414, Iași, 1967.

dat fiind semnele de întrebare în jurul acestei datări. Dacă dorim să mărim siguranța existenței unei faze anterioare este de recomandat o verificare vizuală a prezenței alburnului la probele 8 și 13, dar mai ales o extindere a cercetărilor dendrocronologice și la alte bârne originale, îndeosebi cu ocazia unor eventuale reparații la acoperiș. Bolta poate fi în mare parte originală și poate păstra peste altar piese refolosite de dimensiuni mai reduse¹⁵.

Chiar dacă tradiția nu a reținut construcția sau reconstrucția bisericii la începutul secolului XV, vechimea ei ne permite să acceptăm, fără prea multe rețineri, cea de a doua parte a legendei bisericii, aceea a mutării ei de către Ștefan cel Mare de la Volovăț la Putna, ca biserică secundară a mării mănăstiri ctitorite de el. Semnele de numerotare a bârnelor, vizibile pe laturile exterioare de la nord și vest, confirmă de altfel demontarea și remontarea vechii biserici la un moment dat¹⁶. Nu știm mult, însă, despre momentul în care putea fi adusă de la Volovăț. Tradiția indică anul 1468¹⁷, moment în care biserica mănăstirii Putna era în construcție¹⁸. Putem însă la fel de bine bănui că aceasta a fost adusă după incendiul din 1484¹⁹, când viața mănăstirească a fost brusc întreruptă de lipsa unui lăcaș provizoriu. În 1490, la Volovăț existau două biserici²⁰, una din ele putând fi cea de lemn, încă nedemontată. Un deceniu mai târziu, între 1500-1502, Ștefan cel Mare ridică deja la Volovăț o ultimă ctitorie a sa, ca urmare, se pare, a mutării vechii biserici de lemn la Putna²¹. Prin urmare, înclinăm să credem că mutarea a avut loc numai în ultimul deceniu al secolului XV. Numele de *veche mănăstire a Putnei* aceasta îl dobândește probabil după 1653, când biserica de piatră a mănăstirii a fost demolată și reconstruită din temelii²².

Ridicarea bisericii de lemn la Volovăț aduce câteva noi semne de întrebare asupra realităților locale. Ce legătură era între biserica de lemn și cea de piatră, ridicată la Volovăț cu puțin timp înainte ei? Cum se explică ridicarea a două biserici în Volovăț la scurt timp una după cealaltă? În care din ele au fost păstrate rămășițele pământești ale voievodului maramureșean Dragoș? La ultima dintre întrebări se pot aduce câteva sugestii. Se știe că biserica de piatră a fost o ctitorie nouă, posterioară înhumării lui Dragoș la Volovăț²³. Biserica de lemn, chiar dacă a fost ridicată ulterior celei de piatră, pare să păstreze material refolosit de la o altă biserică de lemn, din vremea lui Dragoș, pe care este

¹⁵ Din experiența câștigată în Maramureș se poate spune că cele mai bune probe se pot lua din bârnele bolții, atunci când aceasta este originală, deoarece fața ei ascunsă sub acoperiș a fost mai puțin finisată, păstrându-se mai bine alburnul și uneori chiar coaja.

¹⁶ Datorită inconsecvenței succesiunii numerelor pe latura de nord la bârna a 7-a (numai 1 semn) și a 8-a (9 semne) s-ar putea crede că bârnele au fost încurcate la remontare. Nu se văd însă urmele vreunei îmbinări deplasate s-au refăcute.

¹⁷ Dan, 1905, p. 125.

¹⁸ Moiescu, 1982, p. 5-6.

¹⁹ Moiescu, 1982, p. 7.

²⁰ Artimon, 1981, p. 384.

²¹ Vezi nota 2.

²² Moiescu, 1982, p. 9.

²³ Artimon, 1981, p. 386.

posibil să o fi înlocuit. În plus, tradiția a indicat mereu o biserică de lemn ca loc de înhumare a lui Dragoș și nu una de piatră. Pe de altă parte, pare semnificativ faptul că biserica de piatră ctitorită de Ștefan cel Mare a fost ridicată pe un alt amplasament decât cea de piatră mai veche²⁴, probabil chiar peste locul vechii biserici de lemn. Se impune o cercetare arheologică în perimetrul bisericii din 1502 de la Volovăț pentru a verifica dacă se păstrează sau nu urmele uneia sau mai multor biserici de lemn anterioare. Dacă acesta a fost și locul de înhumare al lui Dragoș ar putea fi, eventual, și el evidențiat arheologic.

7. SEMNIFICAȚIA BISERICII

Toate aspectele legate de tipologie, structură și tehnică ale bisericii de lemn de la Putna câștigă, prin determinarea vechimii ei, o valoare de unicat pentru cercetarea arhitecturii medievale românești, îndeosebi pentru cea de lemn, unde până astăzi nu s-au putut studia în profunzime construcții atât de bine păstrate și cert datate. Se deschide, așadar, un capitol nou în cercetarea românească. Semnificația acestei datări depășește chiar și granițele țării, biserica de lemn de la Putna afirmându-se drept una din extrem de rarele construcții de lemn medievale păstrate pe continent, extinzând aria lor de cercetare până în părțile noastre.

Unul din aspectele cele mai interesante și neașteptate ale acestei biserici, reieșite în urma documentării structurii, este împărțirea interioară în numai două încăperi: altar-naos. Numai acest singur aspect ar fi trebuit să dea de gândit asupra vechimii ei, dacă nu ar fi fost trecut cu vederea sau pur și simplu greu de conceput. Numeroasele biserici de lemn păstrate în România din secolele următoare prezintă în mod constant o împărțire interioară tripartită: altar-naos-pronaos, specifică tipicului bizantin. În acestea, naosul este rezervat numai bărbaților iar pronaosul doar femeilor. În limita cunoștințelor noastre, alte biserici de lemn de rit oriental fără pronaos nu se cunosc decât din săpături arheologice, toate evidențiate în Moldova. Existența lor confirmă, totuși, că acest aspect nu este întâmplător aici²⁵. O biserică de lemn cu numai două încăperi a fost identificată arheologic la Rădăuți, la numai 5 km de Volovăț, sub biserica episcopală. Aceasta a fost, până la înlocuirea sa, necropolă pentru celălalt voievod maramureșean, Bogdan I, și urmașul său Lațcu²⁶. Urmele unei alte biserici de lemn medievale, asemănătoare celei din Putna, a fost descoperită în nordul Bucovinei, la Vicno–„Martinovca“²⁷.

Asemănarea planimetrică a acestor biserici cu cele de lemn catolice este izbitoare. La Baia, de exemplu, a fost evidențiată arheologic o astfel de biserică

²⁴ Artimon, 1981, p. 385.

²⁵ Folosirea acestei împărțiri interioare la vechile biserici de zid este deja bine documentată în tot spațiul românesc (Moisescu, 2001).

²⁶ Bătrâna, 1994, p. 146.

²⁷ Moisescu, 2001, p. 26.

de lemn catolică cu navă și sanctuar²⁸. Din fericire, la Putna putem observa separarea altarului de naos, tipică cultului ortodox, prin cele șase grinzi transversale ale tâmplii, bine legate cu pereții laterali. Nu știm cum arătau bisericile de lemn medievale ale catolicilor de pe teritoriul României în dreptul acestei semnificative demarcații între sacru și profan, dar ne putem face o idee la cele păstrate în Polonia. La acestea se poate observa existența unei grinzi orizontale ce marchează trecerea din navă spre sanctuar²⁹. Asemănarea este în continuare foarte mare, numai accentuarea separației printr-un număr mai mare de grinzi deosebește biserica de la Putna de cele poloneze. În plus, la Putna, golul de sub tâmplă putea fi redus la numai două uși cu ajutorul unor stâlpi verticali, fără a avea, însă, certitudini în acest sens³⁰.

O deosebire esențială între bisericile de lemn catolice și ortodoxe pare să existe la nivelul închiderii superioare a spațiului interior. În timp ce la bisericile de lemn poloneze predomină tavanul, la Putna se ridică o boltă semicilindrică peste întreg spațiul interior. Bolta, de altfel, o recunoaștem drept una dintre cele mai specifice trăsături ale bisericilor de lemn de pe tot cuprinsul țării noastre și este semnificativ să o întâlnim la această atât de veche biserică de lemn. Bolta aduce inevitabil cu sine și deosebiri în rezolvarea structurii acoperișului, care, la bisericile de lemn românești din secolele următoare, apare aproape generalizat sub forma unor căpriori prinși în cosoroabe, așezate la rândul lor pe capetele ieșite în consolele bănelor superioare ale pereților.

Un detaliu semnificativ pentru diferențierea arhitecturii de lemn sacre de cea profană este tipul de cheotoare. La Putna observăm că s-a folosit o cheotoare ce formează colțuri netede (fig. 5), în contrast cu cheotorile vechi românești de la construcțiile gospodărești, ce lasă capetele ieșite afară din cheotoare. Putem așadar spune că această diferențiere importantă de limbaj în arhitectura lemnului, cu valențe ierarhice, era practică deja în evul mediu românesc. Tipul acesta de cheotoare, cu dinte și ureche ascunse, se întâlnește și la cele mai vechi biserici de lemn din Maramureș, cunoscute începând cu secolul XVI³¹.

Pentru arhitectura sacrală de lemn din România, domeniu în care arta și pricepera meșterilor lemnari s-a manifestat pe deplin, biserica din Putna se afirmă drept un exemplu de referință. În această biserică de lemn ne putem întoarce în timp și constata cât de puțin s-au schimbat bisericile de lemn românești în trăsăturile lor fundamentale. Singura diferențiere notabilă fiind cea amintită a planimetriei, unde, ca și în arhitectura de zid, s-a impus definitiv în secolele următoare modelul tripartit. În rest, se poate urmări aceeași distincție și simplitate în tehnica pereților netezi, în arcuirea boltei și rezolvarea acoperișului, de-a lungul a șase secole. Recunoaștem chiar trăsături regionale, specifice

²⁸ Lia și Adrian Bătrâna, "Date despre biserica catolică din Baia", Succava, AMI, X, 431. 1983; apud Moiescu, 2001, p. 165.

²⁹ Inwentarz drewnianej architektury sakralnej w Polsce, zeszyt 4b, Koscioly w Wielkopolsce XVI wieku, Warszawa, 1993.

³⁰ Noul iconostas, cu trei uși, poate fi datat de cele patru icoane împărătești la 1760.

³¹ Baboș, 2002, 236.

bisericilor de lemn moldovenești. Acestea se disting clar în pereții înalți protejați de streșini largi și în ferestrele înguste, tăiate în grinzi scurte așezate pe verticală (fig. 6). Toate acestea ne arată nu numai formarea timpurie a bisericilor de lemn românești, așa cum le cunoaștem noi astăzi, ci și vechimea diferențierilor regionale, care se pare că n-au lipsit niciodată din arhitectura noastră tradițională.

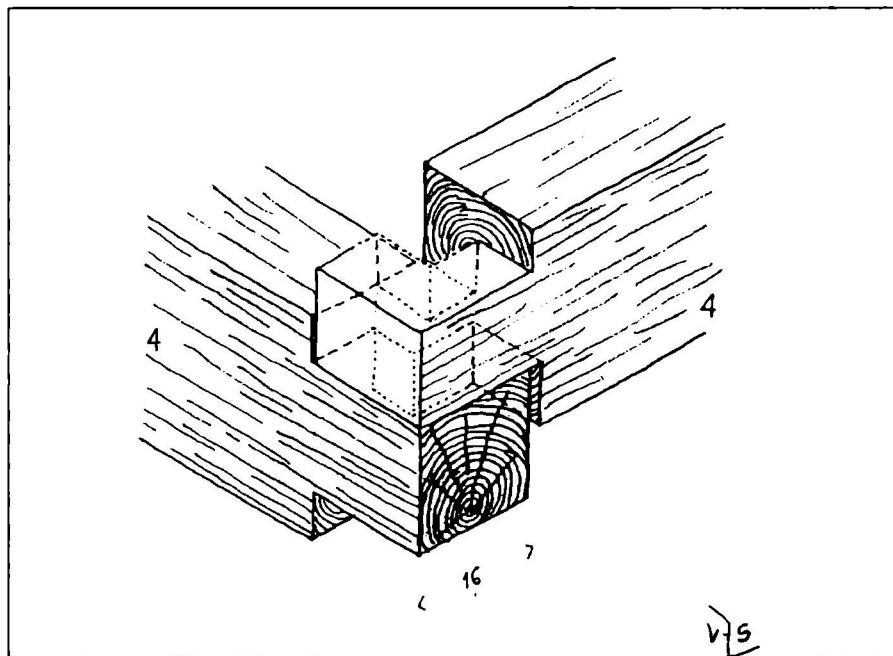

Fig 5. *Putna*. Cheotoarea cu dinte și ureche ascunde în colțul de sud-vest al navei. Desen axonometric la sc. 1:10, AB 2002.

Ne întrebăm pe drept dacă biserica de lemn din Putna va rămâne un exemplu singular, fericit salvat prin mijlocirea câtorva personalități de marcă și a multor anonimi, sau ne putem aștepta la identificarea și datarea unor noi construcții de lemn medievale, astăzi necunoscute. Literatura de specialitate semnaleză câteva biserici de lemn românești ca fiind potențial ridicate în Evul mediu³², însă, în unele cazuri, verificările au infirmat așteptările³³. Cu toate

³² Numai în Moldova ni se atrage atenția asupra bisericilor de lemn de la Chițcani (1470). Odobasca-Cotești (1471) și Străoane (1477), toate trei în jud. Vrancea (Cristache-Panait, 1983, 247, 254), precum și asupra celei din Curteni (1475) în jud. Vaslui (Cristache-Panait, 1972, 40). Toate aceste datări necesită verificări.

³³ Biserica de lemn din Miroslavești (jud. Iași) a fost greșit datată ca fiind din 1535 prin citirea unor litere în cifre. Inscripția de pe portal ne transmite foarte clar că această fermecătoare biserică este ridicată în întregime: „Din zilele lui Constantin Vodă în luna lu martie în 2 dene (zile) văleat 7264 (1756). Stan meșter, Miron meșter și Toader meșter”. Aceeași greșeală a condus și la datarea bisericii de lemn din Păroși-Leleasca (jud. Olt) în 1549. De fapt, biserica a fost cititorită de Nițu Enc prin meșterul Stan între 1766-1771, conform inscripțiilor de la intrare.

acestea, avem speranța că extinderea aplicării datărilor dendrocronologice va aduce la lumină noi surprize cercetării românești. Cu gândul la patrimoniul încă bogat în construcții de lemn dar și la șarpantele celorlalte monumente istorice de zid, deschiderea unui laborator dendrocronologic în fiecare mare provincie istorică a țării este o necesitate națională.

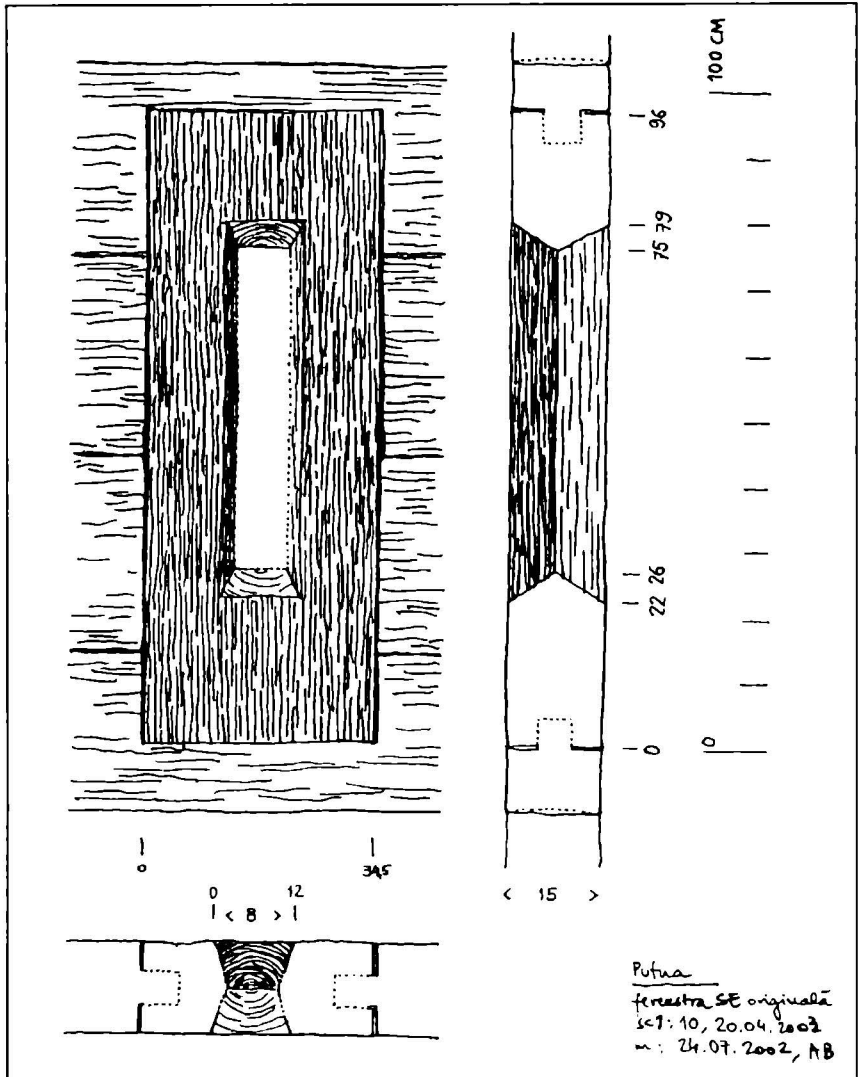

Fig 6. Putna. Reconstituirea ferestrei originale din peretele sud-estic al altarului. Desen la scara 1:10, AB 2002.

În final, constatăm că, prin simpla datare, în plan istoric, biserica de lemn din Putna a readus în discuție tradiția păstrată în jurul ei, iar în domeniul arhitecturii în lemn a deschis o pagină nouă pentru cercetarea românească. Structura

ei originală, în mare măsură păstrată, pe de o parte atrage atenția asupra vechiului plan bipartit, iar pe de altă parte evidențiază continuitatea până în timpurile moderne a trăsăturilor formale caracteristice bisericilor de lemn românești. Studiul de față demonstrează că neclaritățile din jurul acestui monument pot fi mai bine depășite prin lărgirea spectrului de abordări interdisciplinare. Din acest motiv, propunem continuarea cercetărilor endrocronologice, arheologice, istorice și, nu în ultimul rând, de arhitectură, prin măsurători și documentări în cele mai mici detalii.

THE OLD WOODEN CURCH FROM PUTNA IN ROMANIAN MEDIEVAL ARCHITECTURE

(Summary)

The wooden church in Putna is well known in Moldavia thanks to the oral tradition that links it to voivode Dragoș, the very founder of this Romanian principality. According to this tradition the church was built by voivode Dragoș in Volovăț in 1346 and moved by voivode Ștefan cel Mare to Putna monastery in 1468. The Romanian researchers succeeded to determine its existence at the end of the 16th century, but the legend was much too old to be verified, and therefore many discussions arose from it. Another open debate was the state of conservation of the oldest part of the building, after a dismantling, two additions and several repairs. Some reconstructions were proposed but none of them respected all the evidences. The purpose of this paper is to provide a firm dating and a careful documentation for this important wooden church. These two directions of research are necessary steps towards a good understanding of the construction and its relevance for the history of architecture.

The oldest part of the wooden church, built only of oak timbers, showed good conditions for a dendrocronological analyse, from the first visual examination. A number of 16 samples were later collected from different parts of the old structure. The following dendrocronological investigations dated the felling years of 9 samples from 1399-1402. Three other samples, dated from 1345-46, even indicated that some timbers might have been reused from a previous construction. This later result must be however verified and strengthened by further research, because the sapwood rings determined in the laboratory for two of the 3 samples were not visually observed in the field.

The structure of the church was documented with emphasis on the oldest part and its state of conservation. As a result, the extent of the medieval wooden church was determined and it appeared surprisingly well preserved. The old church has only two rooms, a nave and a sanctuary. They form together an oblong plan, 477 cm wide and 825 cm long, ended eastwards with a polygonal shape. A vault, with a perfect semicylindrical shape, covers both rooms. The wall timbers were smoothed on all four sides and their joints were cut to build flash corners. The only parts left uncertain are the western portal, the lower part of the iconscreen and the rafting.

Knowing this church was built in the first years of the 15th century, we are now able to accept at least some parts of the legend. Thus the church could well have been built initially in Volovăț, on the site of a previous wooden church, and used as necropolis of the voivode Dragoș for some decades, until it was dismantled and rebuilt in the monastery of Putna, probably in the last decade of the 15th century. Soon

afterwards, between 1500-1502, a new masonry church was built by voivode Ștefan cel Mare in Volovăț to replace it. Although we have reservations for the dating of the 3 samples from 1345-46, we are astonished by its resemblance with the year of construction named by the legend. We can only wonder if the source of the tradition, written down at the beginning of the 18th century, wasn't a document or an inscription unknown for us.

The wooden church from Putna is the first wooden construction firmly dated from the Middle Ages in the country and therefore it is of invaluable importance for the Romanian history of architecture. Moreover, its importance goes well beyond the national borders, since only a few medieval wooden constructions, firmly dated and still standing, are known in Europe. With the wooden church from Putna, the research in this specialised field widens far in the east, offering good material for comparisons across the continent. For example, several aspects regarding the circulation of certain techniques in wood are now open for reevaluation.

For the research of wooden churches in Romania, the church from Putna also provides unexpected possibilities for comparison. We can for the first time see how little the Romanian wooden churches changed during the last 6 centuries. The same way of cutting smooth walls with flash corners and of building vaults protected by proper roofs characterise them. Furthermore, in Putna church, there are traceable even some features specific only for the Moldavian wooden churches. These are distinguishable in the high walls protected by large eaves and in the narrow windows, opened in vertical pieces of timbers. The continuity is visible in all the main patterns except one. The plan with only a nave and a sanctuary is an old feature in the Romanian ecclesiastical architecture, recorded before the generalisation of the tripartite plan in the following centuries.

For the wooden constructions, in general, the use of a certain type of joint can signal a significant distinction. In the case of the wooden church from Putna, the carefully cut flash joints must have been used to mark the higher status of this sacred building towards the profane ones. The common constructions of the same date were probably all built with projecting joints, which were much easier to cut and work with. It is important to notice that this specific type of language was already practiced in the Romanian wooden architecture, by that time.

Finally, we wish to stress the necessity to continue the research around this wooden church in order to answer all the questions derived from the results.

BIBLIOGRAFIE

- Artimon, Al. (1981), *Câteva considerații istorico-arheologice asupra bisericii din secolul al XIV-lea descoperită la Volovăț*, în SCIVA, T 32, 3, 383-405, București.
- Baboș, Al. (2002), *Bârnela vechii biserici de lemn din Botiza*, în „Arhitectura religioasă medievală din Transilvania”, II, 230-248, Satu Mare.
- Bătrâna L. și A. (1994), *Contribuția cercetărilor arheologice la cunoașterea arhitecturii ecleziastice din Moldova în secolele XIV-XV*, în SCIVA, T 45, 2, 145-169, București.
- Bratiloveanu, Gh. și Spânu, M. (1985), *Monumente de arhitectură în lemn din ținutul Sucevei*, București.

- Cristache-Panait, I. și Elian, T. (1972), *Bisericile de lemn din Moldova*, în BMI, 2, 39-59, București.
- Cristache-Panait, I. (1983), *Bisericile de lemn din curbura Carpaților*, în „Spiritualitate și Istorie la Întorsura Carpaților“, II, 244-256, Buzău.
- Dan, D. (1905), *Mănăstirea și comuna Putna*, București.
- Eckstein, D. (1984), *Dendrochronological dating*, în „Handbooks for Archaeologists“, 2, Strasbourg.
- Eggertsson, Ó. (1997), *Dendrokronologi och dess möjligheter i Sverige*, în „Ale“, 3, 21-25.
- Eggertsson, Ó., și Baboș, A. (2003), *Dendrochronological dating in Maramureș with special emphases on objects from the Maramures museum in Sighețul Marmației. Romania*, în curs de apariție în revista „Tradiții și Patrimoniu“, nr. 2, editată de Muzeul Maramureșului din Sigheț.
- Giurgiu, V. (1987), *Dendrocronologia ca metodă de cercetare a istoriei poporului român*, în *Pădurea și poporul român*, 15-22, Cluj.
- Linderson, H. (2002), *A dendrochronological analysis of the church in Sarasău, Maramureș, Romania*, în AMET, 716-717, Cluj.
- Moisescu, C., Musicescu M. A., Șirli A. (1982), *Putna*, București.
- Moisescu, C. (2001), *Arhitectura românească veche I*, București.
- Solcanu, I. (1974), *Datarea și planul bisericii de lemn de la Putna*, în SCIA – AP, 1, 95-100, București.

POLITICA EXTERNĂ A LUI BOGDAN AL III-LEA (1504 – 1517)

Istoriografia problemei. Cele mai vechi știri asupra domniei lui Bogdan al III-lea le avem din Letopisețul de la Bistrița (1359-1506). După ce se menționează moartea lui Ștefan cel Mare, acesta preciza: „și lua schiptrul moldovenesc fiul său Bogdan voievod...”¹.

Grigore Ureche a cunoscut acest vechi letopiseț de vreme ce îl folosește pentru evenimentele petrecute înainte de Bogdan, iar pentru domnia acestuia, preia faptele care nu puteau fi cunoscute din alte surse. Referiri la domnia urmașului lui Ștefan cel Mare mai avem în *Cronica sârbo-moldovenească de la Neamț* (1325-1512) și în *Cronica Țării Moldovei și a Munteniei alcătuită de Miron Costin* (1684)². Din păcate, *Cronica de la Putna* (*Analele putnene*) în redacția de la Slatina are știri numai despre data urcării pe tron a lui Bogdan și numărul anilor săi de domnie³.

În redacția sa moldo-polonă, *Letopisețul de la Putna* dă mai multe lămuriri⁴. *Cronica lui Macarie* menționează urcarea pe tron a lui Bogdan și povestește năvălirea domnului Moldovei în Țara Românească, „ațâțat fiind de Radu, voievodul muntenesc”⁵.

Pentru scrierea letopisețului său, Grigore Ureche a întrebuintat și izvoare poloneze, Nicolae Costin, în adnotările sale la *Cronica lui Ureche*, retraducându-le acolo unde i s-a părut că Ureche nu accentuase suficient⁶. Dimitrie Cantemir s-a referit și el, atât în „*Descrierea Moldovei*”, cât și în „*Istoria Imperiului Otoman*” la domnia lui Bogdan, afirmând că Moldova nu a plătit tribut până în vremea urmașului lui Ștefan cel Mare, care a închinat-o sub formă de feud turcilor⁷.

¹ *Cronici inedite atingătoare de istoria românilor*, adunate și publicate cu traduceri și adnotațiuni de Ioan Bogdan, București, Editura Librăriei Socec, 1895, p. 63.

² *Ibidem*, p. 101 și 187.

³ *Vechile cronici moldovenești până la Ureche*, texte slave cu studiu traduceri și note de Ioan Bogdan, București, Lito-Tipografia Carol Gobl, 1891, p. 197.

⁴ *Ibidem*, p. 228-229.

⁵ *Ibidem*, p. 199-200.

⁶ Iulian Marinescu, *Bogdan al III-lea cel Orb (1504-1517)*, București, Institutul de Arte Grafice Carol Gobl, 1910, p. 13.

⁷ *Ibidem*, p. 15.

Dintre autorii care au scris în perioada modernă și care au venit cu informații noi trebuie amintiți: Engel care dă o cronologie exactă a domniei lui Bogdan; Fotino care nu aduce totuși prea multe noutăți; Șincai cu multe știri asupra domniei fiului lui Ștefan; Manolache Drăghici care îl urmează pe Ureche; Ion Heliade Rădulescu care dă un rezumat asupra domniei lui Bogdan; iar A.T. Laurian care vine cu o povestire mai apropiată de adevărul istoric⁸; A.D. Xenopol care urmează până la 1510 cronică lui Ureche după această dată folosind, pentru relațiile lui Bogdan cu vecinii, „Acta Tomiciana”; D. Onciul care tratează renunțarea lui Bogdan la Pocuția și tratatul de căsătorie în 1505; Nicolae Iorga care aduce multe contribuții la acest capitol al istoriei Moldovei, în numeroasele sale studii aducând la cunoștința publicului știri prețioase privitoare la domnia lui Bogdan al III-lea⁹; Constantin Giurescu care consideră că tratatul atribuit lui Bogdan încheiat cu poarta, nu a existat și că sultanii nu au dat nici un privilegiu Moldovei¹⁰.

În 1910, Iulian Marinescu a încercat să dea o monografie cât mai completă (după propria mărturisire) a domniei lui Bogdan. Lucrarea se ocupă mai mult de politica externă, situația internă a Moldovei fiind mai puțin tratată.

În ceea ce privește relațiile moldo-otomane, Constantin Giurescu, prin studiul său, scris în 1908, a pus la îndoială veridicitatea informațiilor transmise de Grigore Ureche, Dimitrie Cantemir ș.a. demonstrând că „tractaturile” (capitulațiile) sunt o plâsmuire alcătuită cu puțin timp înainte de pacea de la Kuciuk-Kainargi. El crede că o schimbare în relațiile moldo-otomane a avut loc în anul 1489 când cresc obligațiile Moldovei față de Poartă și că, la urcarea lui Bogdan pe tron, „situația Moldovei față de turci era bine definită”¹¹.

Gh. Zagoritz, un alt cercetător al relațiilor moldo-otomane a fixat închinarea Moldovei față de poartă în anul 1497¹². Problema închinării Moldovei față de Poartă a fost tratată și de mai sus amintitul Iulian Marinescu. Potrivit acestuia, închinarea Moldovei a avut loc în timpul domniei lui Bogdan, în anul 1514, susținându-și teza pe baza unui document – raportul regelui Sigismund către papa despre forțele Imperiului Otoman, întocmit în același an, și unde Moldova apare în rândul țărilor supuse Imperiului Otoman – dar și pe o deducție – după această dată (1514) Bogdan nemaifiind amenințat de turci¹³. Argumentele lui Iulian Marinescu nu par a fi concludente pentru că menționarea unei stări de lucruri într-un anumit an, fără să se specifice dacă situația respectivă a fost creată în acel interval de timp nu înseamnă că ea poate fi datată în momentul elaborării aceluia document.

⁸ *Ibidem*, p. 16-17.

⁹ *Ibidem*, p. 18-19.

¹⁰ Constantin Giurescu, *Capitulațiile Moldovei cu Poarta Otomană*, București, Institutul de Arte Grafice Carol Gobl, 1908, p. 64-65.

¹¹ Manole Neagoe, *Contribuții la problema aservirii Moldovei față de Imperiul Otoman (înțelegerea dintre Bogdan cel Orb și Selim din anul 1512)*, în SRDI, 2, anul XVII, 1964, p. 311-312.

¹² Gh. Zaporitz, *Stabilirea suzeranității turcești în Moldova*, în CvL, nr. 7-8, iulie-august 1914, p. 728.

¹³ Iulian Marinescu, *op. cit.*, p. 83.

În dezacord cu toate opiniile prezentate mai sus, N.A. Constantinescu, într-o lucrare unde încearcă să reconstituie relațiile moldo-otomane de la începutul lor și până în anul 1538, crede că și închinarea de fapt a Moldovei s-a făcut numai cu ocazia expediției sultanului Soliman Magnificul¹⁴.

Manole Neagoe, într-un articol publicat în 1964, susține că în anul 1512 a avut loc o înțelegere pe care tradiția a socotit-o prima închinare a Moldovei față de poarta otomană¹⁵. Această opinie este întărită de publicarea unui document descoperit la Topkapi Sarai, prin care se demonstrează că la 25 ianuarie 1512 Selim i-a întărit lui Bogdan al III-lea stăpânirea asupra unei întinse și bogate regiuni din apropierea gurilor Dunării. Acest privilegiu fusese acordat domnului Moldovei de către Baiazid al II-lea probabil în 1486, cu ocazia reglementării raporturilor moldo-otomane¹⁶. Ideea a fost preluată și de Tahsin Gemil care a venit cu un plus de informație pentru a o argumenta¹⁷. Credem că este suficientă această „trecere în revistă” a principalelor opinii privind relațiile moldo-otomane, păreri care au fost exprimate după 1910 pentru a ne da seama de evoluția cercetărilor privind domnia lui Bogdan al III-lea.

În ceea ce privește relațiile cu Țara Românească, Ungaria, Polonia, trebuie amintite câteva articole și studii suficient de convingătoare pentru a demonstra evoluția istoriografiei române în cadrul problemelor de politică externă: articolul lui Matei Cazacu din Buletinul Bibliotecii Române de la Freiburg¹⁸ sau deosebita contribuție a cercetătorului ieșean Veniamin Ciobanu¹⁹ etc. În privința bisericii Moldovei în timpul lui Bogdan al III-lea trebuie amintite contribuțiile prof. univ. T.G. Bulat²⁰, preotului prof. dr. Mircea Păcurariu²¹ etc.

*

În anii când a condus destinele Moldovei, Bogdan al III-lea (2 iulie 1504 – 20 aprilie 1517) a trebuit să facă față unor situații politice și militare deosebit de grele. Cei mai primejdioși dușmani ai Moldovei erau tătarii, în timp ce polonezii, cu care a fost într-un conflict cvasipermanent, susțineau uneltirile pretendenților

¹⁴ N.A. Constantinescu, *Începuturile și stabilirea suzeranității turcești în Moldova*, București, Institutul de Editură și Artă Grafică „Flacăra”, 1914, p. 69.

¹⁵ Manole Neagoe, *op. cit.*, p. 322.

¹⁶ Marcel Dumitru Ciucă, *Din relațiile Moldovei cu Imperiul Otoman în timpul domniei lui Bogdan al III-lea*, în RdI, 31, nr. 7, p. 1262-1263.

¹⁷ Tahsin Gemil, *România și otomanii în secolele XIV-XVI*, București, Editura Academiei Române, 1991, p. 160.

¹⁸ Matei Cazacu, *Poziția internațională a Țării Românești și implicațiile ei poloneze la începutul secolului al XVI-lea, pe marginea unui document*, extras din „Buletinul Bibliotecii Române”, vol. IX (XV), serie nouă, Freiburg, 1984.

¹⁹ Veniamin Ciobanu, *Țările Române și Polonia (sec. XIV-XVI)*, București, Editura Academiei RSR, 1985.

²⁰ T.G. Bulat, *Biserica Moldovei în vremea lui Bogdan al III-lea cel Orb (1504-1517)*, extras din „Mitropolia Moldovei”, nr. 2-3, 1940, Iași, Tipografia Alexandru Terek.

²¹ Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, București, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, ediția a II-a, 1991.

la tron și ale altor nemulțumiți de stăpânirea sa. El nu a acceptat suzeranitatea vecinilor din nord în condițiile sugerate de regele Sigismund I, din această cauză conducătorii polonezi calificându-l drept „prieten al perfidiei“, un „hoț“ care nu ar fi urmărit decât încălcarea păcii. Răspândind asemenea zvonuri, polonezii își justificau incursiunile în Moldova și intențiile consilierilor regali de a-l înlocui din domnie²². Ei au fost totuși nevoiți să încheie tratatul de pace și alianță aprobat la 7 februarie 1510 de logofătul Ioan Tăutu, de pârcălabii tuturor cetăților, de portarul Luca Arbore, de postelnicul Cozma Șarpe și de toți ceilalți boieri dregători²³. Puterea Moldovei a simțit-o și domnul din Țara Românească, unde, uneori, se adăposteau pretendenții la tron²⁴. Totuși, în ultimii ani ai vieții sale, Bogdan al III-lea a inițiat o politică de bună vecinătate, mai flexibilă, atenția sa fiind îndreptată îndeosebi către Transilvania, zguduită de grave frământări sociale, și către tătari, care au pricinuit Moldovei mari pierderi de bunuri și de vieți omenești²⁵.

Relațiile cu Polonia domină prima parte a domniei lui Bogdan. Nu se împlinise un an de la moartea lui Ștefan cel Mare și Bogdan trimitea deja o solie la regele Alexandru al Poloniei pentru a-i cere de soție pe sora lui, Elisabeta. Cererea a fost determinată probabil de rațiuni politice, voievodul, notează cronică, „dacă au stătut la domnie gândi să-și întărească lucrurile întâi cu vecinii și să-și arate nume bun“²⁶.

Pentru a-și dovedi bunele intenții, el a restituit Pocuția cu centrele Kolomeea, Tysmienica și Czechybiesy, primind mulțumiri pentru gestul său, dar nu și mâna Elisabetei; regina mamă s-a opus din cauza deosebirii confesionale, iar Elisabeta („Elisaftea“ – în cronică lui Grigore Ureche), nu a vrut să se căsătorească cu Bogdan fiindcă acesta „era grozav la față și orb de un ochi“²⁷.

Cu toate că propunerea domnului Moldovei fusese acceptată de Seimul de la Radom, a trebuit mai întâi să moară regina mamă (Elisabeta de Habsburg) pentru a fi repetată cererea în căsătorie și, în ciuda opunerii magnaților din Rusia Roșie (în frunte cu Stanislav de Chodcza), regele Alexandru Jagello, care dorea să și-l apropie pe Bogdan, și-a impus punctul de vedere, astfel încât, la 16 februarie 1506, a fost încheiat tratatul matrimonial și de alianță²⁸. Prin tratat, Bogdan se angaja să accepte un episcop catolic în Moldova, ceea ce nu însemna

²² Nicolae Grigoraș, *Ștefan vodă cel tânăr și Luca Arbore*, în AIIA, IX, 1972, p. 2.

²³ Mihai Costăchescu, *Documentele moldovenești de la Bogdan voievod (1504-1517)*, București, 1940, p. 468 și urm.

²⁴ Grigore Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, ediție îngrijită, studiu introductiv, indice și glosar de P.P. Panaitescu, București, ESPLA, 1958, p. 128-129.

²⁵ Nicolae Grigoraș, *op. cit.*, p. 3.

²⁶ Grigore Ureche, *op. cit.*, p. 126.

²⁷ *Ibidem*, p. 126-127; Iulian Marinescu, *op. cit.*, p. 26; Nicolae Iorga, *Studii asupra evului mediu românesc*, ediție îngrijită de Șerban Papacostea, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1984, p. 317; A.D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia Traiană*, vol. II, ediția IV, ediție critică publicată sub îngrijirea lui Alexandru Zub, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1986, p. 420-421.

²⁸ Veniamin Ciobanu, *op. cit.*, p. 106.

implicat și adoptarea catolicismului ca religie de stat; clauzele politice confirmau astfel raporturile stabilite între Moldova și Polonia de către Ștefan cel Mare. În schimb, Bogdan urma să lupte alături de Polonia atât împotriva tătarilor cât și a turcilor. Decesul lui Alexandru Iagello, la 19 iulie 1506, a fost considerat însă de senatorii polonezi ca un motiv destul de puternic pentru a se crede dezlegați de orice obligație pe care defunctul rege și-o asumase față de domnul Moldovei. Ca urmare, solia trimisă lui Bogdan pentru a-i comunica decesul nu mai făcea nici o aluzie la tratatul polono-moldovean încheiat recent. Reacția fiului lui Ștefan a fost promptă. Profitând de situația creată de interregnum, el a recapat Pocuția (sfârșitul lui septembrie 1506). Acțiunea domnului moldovean a provocat o vie neliniște în Polonia, mai ales că se considera că el avea aprobarea Ungariei, circumstanță cu atât mai gravă cu cât ultima putea încheia oricând cu Moldova o alianță antipolonă²⁹. Riposta nu a întârziat, polonezii reușind să ocupe cetățile pierdute și să prade nordul Moldovei până la Botoșani (septembrie-octombrie 1506)³⁰.

După un interregnum care a durat aproape 4 luni, dieta întrunită la Piotrkow I-ales ca rege al Poloniei pe Sigismund ce Bătrân, al cincilea frate Iagello, la 31 decembrie 1506. Încoronat la 24 ianuarie 1507, noul rege s-a văzut confruntat din primele luni ale domniei lui cu o gravă primejdie: atacurile îndreptate împotriva Lituaniei de către statul moscovit, condus acum de cneazul Vasile al III-lea. Înainte de a porni la lupta cu puternicul său vecin de la răsărit, Sigismund a trimis soli la fratele său, Vladislav al Ungariei, pentru a încheia un tratat de alianță între cele două regate, înnoind astfel și tratatul din 1499 dintre Vladislav și Ioan Albert. Noul tratat a fost semnat la Buda la 28 mai 1507, rostul său principal fiind de a asigura Poloniei liniștea frontierei sudice, amenințată de incursiunile lui Bogdan al III-lea în Pocuția.

Moldova era recunoscută în continuare ca vasală a Ungariei, iar în cazul unui atac împotriva Țării Românești armatele celor două regate trebuiau să se unească pentru a da o ripostă comună năvălitorilor³¹. Deși în tratatul polono-ungar din 1507 se prevăzuse ca Bogdan să nu se mai atingă de pământurile regelui polon, domnul Moldovei considera că fusese înșelat deoarece dăduse Pocuția fără a primi nimic în schimb, și își manifesta dorința, deci, de a recuceri regiunea respectivă. Între timp continuau ciocnirile de la graniță și chiar expedițiile de mai mare amploare, de o parte și de alta. Bogdan și-a dat însă seama că această tactică nu-i putea aduce rezultatul scontat, mai ales că Vladislav nu-l sprijinea pentru a obține din partea lui Sigismund respectarea tratatului din 1506. De aceea, în aprilie 1509, s-a adresat papei Iuliu al II-lea, cerându-i

²⁹ *Ibidem*, p. 107.

³⁰ Matei Cazacu, *op. cit.*, p. 305.

³¹ *Ibidem*, p. 306; cu referire la tratatul polono-maghiar în Ion Ionașcu ș.a., *Tratatele internaționale ale României (1354-1900)*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1975, nr. 148, p. 64; cf. și Ion Ieremia, *Moldova în contextul relațiilor politice internaționale (1387-1858)*. *Tratate*, Chișinău, Universitas, 1992, nr. 72, p. 120-121; Hurmuzaki-Densușianu, *Documente*, vol. II/2, nr. 449, p. 557-564.

intervenția pe lângă regele polon. Deși papa i-a dat câștig de cauză domnului moldovean, Sigismund I nu a ținut cont de opinia pontificală³². În aceste condiții, Bogdan, exasperat, ajunge la represalii. În iunie 1509, a trecut cu trupele peste Nistru, atacând fără succes, Camenita și Haliciul. Apoi, povestește cronica, „arzând și prădând țara au tras la Liov de au bătut târgul, de puțin nu l-au luat. Și singur Bogdan cu capul său au lovit cu sulița în poarta Liovului, care lucru și astăzi se cunoaște semnul, și nici leșii nu tăgăduiesc de aceasta ci încă ei mai tari mărturisesc că au fost adevărat așa”³³. Orașul Rohatyn a fost ars, după care „cu mare izbândă s-a întors la scaunul său de la Suceava fără nici o sminteală, și robilor ce-i adusesse din țara leșească, le-au împărțit hotare în țara sa”.

Și văzând că nu este urmărit, domnul a dat drumul oștenilor pe la casele lor. Astfel, când armata regelui polon, concentrată cu întârziere, intra în Moldova, ea nu s-a lovit de vreo împotrivire; Cernăuții, Dorohoiul și Botoșanii sunt arse; cavaleria ușoară a ajuns până la Cotnari. Ca represalii sunt uciși nu numai bărbați ci și bătrâni, copii și femei – „lucru ce nu se obișnuiește” – recunosc stâneniți cronicarii poloni. O mică oaste moldovenească, adunată în grabă, este bătută la un vad al Nistrului (4 octombrie 1509)³⁴.

Cum conflictul dintre Moldova și Polonia amenința să ia amploare, prin posibila antrenare a turcilor și tătarilor de partea lui Bogdan, Vladislav Iagello a intervenit în scopul încheierii păcii între cele două state. În urma negocierilor purtate prin intermediul acestuia, la care Bogdan și-a dat consimțământul, deoarece pierduse deja Pocuția în iulie 1509 și nu o mai putuse recupera pe calea armelor, la 23 ianuarie (7 februarie) 1510 a fost încheiat tratatul de pace, ratificat de Bogdan și Sigismund la 20 martie același an. Cele mai importante prevederi ale sale se refereau la renunțarea de către domnul Moldovei la căsătoria cu Elisabeta Iagello și restituirea către regele polon a tuturor documentelor referitoare la acest proiect. Problema stăpânirii Pocuției urma să fie supusă arbitrajului lui Vladislav Iagello care trebuia să decidă și în privința pretendentului Petru, aflat în Polonia. Tratatul nu făcea nici o mențiune despre suzeranitatea Poloniei asupra Moldovei³⁵.

Pacea încheiată nu a pus capăt conflictului pentru Pocuția, în ciuda mai multor convocări pentru discuții ungaro-polono-moldovene, diferendul cunoscând noi desfășurări sub Petru Rareș³⁶. Deși până la moartea lui Bogdan nu s-a

³² Iulian Marinescu, *op. cit.*, p. 38-40; V. Ciobanu, *op. cit.*, p. 109; Hurmuzaki-Densușianu, *op. cit.*, nr. 465 – scrisoare adresată de papa lui Sigismund I, p. 583 și urm.

³³ C.C. Giurescu, Dinu C. Giurescu, *Istoria românilor (de la mijlocul secolului al XIV-lea și până la începutul secolului al XVII-lea)*, vol. II, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1976, p. 263; Grigore Ureche, *op. cit.*, p. 129-130; Iulian Marinescu, *op. cit.*, p. 41-42.

³⁴ C.C. Giurescu, Dinu C. Giurescu, *op. cit.*; Grigore Ureche, *op. cit.*, p. 130-131; Nicolae Iorga, *Istoria românilor pentru poporul românesc*, Chișinău, Uniunea Scriitorilor, 1992, p. 92; idem, *Istoria românilor*, vol. IV („Cavalerii”), București, 1937, p. 269-271; A. D. Xenopol, *op. cit.*, p. 422-423.

³⁵ V. Ciobanu, *op. cit.*, p. 109-110; Hurmuzaki-Densușianu, *op. cit.*, nr. 448, p. 624 și urm.; I. Ieremia, *op. cit.*, nr. 76, p. 129-136; I. Ionașcu ș.a., *op. cit.*, nr. 154, p. 67-68.

³⁶ C.C. Giurescu, Dinu C. Giurescu, *op. cit.*, p. 263; V. Ciobanu, *op. cit.*, p. 113.

mai ajuns la dispute armate moldo-polone, divergențe au continuat să existe, determinate fiind de neîncrederea reciprocă între Sigismund și domnul Moldovei. Astfel, la scurt timp după încheierea tratatului de pace atât Polonia cât și Moldova au făcut demersuri insistente pe lângă Vladislav Iagello, cu scopul de a-l determina să decidă rezolvarea problemei Pocuției, fiecare în favoarea sa. Cu toate demersurile poloneze, regele maghiar nu era interesat să ofere Poloniei posibilitatea de a-și întări poziția în raporturile cu Moldova, atâta vreme cât și Ungaria se voia suzerană a acestei țări³⁷.

Ca urmare, contradicțiile pe această temă s-au agravat în cursul anului 1510, Bogdan nefiind mulțumit cu „concesia“ polonă, – stimulată de pericolul unei invazii tătare – potrivit căreia zona dintre Prut și Ceremuș avea să rămână sub administrația marelui logofăt al Moldovei. Temerea că Bogdan ar fi putut solicita ajutorul tătarilor pentru a recupera întreaga provincie pe care nu înceta să o revendice, l-a îndemnat pe Sigismund I să ceară lui Vladislav (prin solul său, Petru Tomicky) finalizarea, cât mai repede posibil, acelei controversă. Regele maghiar nu s-a grăbit nici de această dată, comunicându-i doar că i-a cerut lui Bogdan să nu întreprindă nici o acțiune ostilă Poloniei și că intenționa să convoace comisia de frontieră pentru data de 23 aprilie 1511. Nu au dat rezultate nici încercările de aplanare a conflictului pe calea tratatelor bilaterale, reluate în 1514, după o perioadă de acalmie, impusă de necesitatea respingerii atacurilor tătare care afectau ambele țări³⁸. În perioada 1514-1517 relațiile lui Bogdan cu Sigismund s-au limitat la înștiințările privind dușmanii comuni ce și le-au făcut unul altuia, la certurile cauzate de feluritele incursiuni și la problema graniței³⁹.

Decesul lui Bogdan al III-lea survenit la 20 aprilie 1517 și evenimentele politice din Moldova, ca și cele pe plan european din timpul domniei lui Ștefăniță, i-au permis Poloniei să stăpânească în continuare această provincie⁴⁰.

Luptele cu tătarii. Abia se reglementau raporturile cu vecinul dinspre nord (pacea din ianuarie 1510) și, în același an, avea loc atacul tătarilor. Invazia s-a produs în două etape, prima în lunile aprilie-mai, iar a doua în august-septembrie⁴¹.

Prima dată, tătarii au pătruns prin trei locuri acționând „de la Orhei până la Dorohoi și spre Prut în sus“ cu „multă robie de oameni și de dobitoace“; în ciocnirile cu locuitorii, comandantul lor, Beti Ghiray, fiul hanului, a fost „săgetat foarte rău“ din aceasta trăgându-i-se și moartea⁴².

³⁷ V. Ciobanu, *op. cit.*, p. 114-115.

³⁸ *Ibidem*, p. 116.

³⁹ Iulian Marinescu, *op. cit.*, p. 89.

⁴⁰ V. Ciobanu, *op. cit.*, p. 116.

⁴¹ C.C. Giurescu, Dinu C. Giurescu, *op. cit.*, p. 263; I. Marinescu, *op. cit.*, p. 56.

⁴² I. Marinescu, *op. cit.*, p. 56-57; Grigore Ureche, *op. cit.*, p. 131; C.C. Giurescu, Dinu C. Giurescu, *op. cit.*, p. 263; Hurmuzaki-Densușianu, *op. cit.*, nr. 481, p. 618.

Peste trei luni a avut loc altă incursiune tătărească. De această dată invadatorii, întorcându-se din Lituania (unde devastaseră până la Vilno), au intrat în Moldova, la Dorohoi, Ștefănești, și până la Iași, unde au ars târgul, în timp ce alte detașamente au prădat „în jos de Lăpușna și la Chigeciu“. O mică oaste moldovenească de 1.000 de oameni nu i-a putut opri și s-a retras după ce pierdea în luptă 700 de oșteni. Năvălitorii au trecut înapoi Nistrul cu „pleanul“, adică prada și robii (evaluați de un cronicar polon, în mod exagerat, la 74.000)⁴³.

Amenințarea tătărească a rămas o realitate pe toată perioada domniei lui Bogdan al III-lea. Ea a fost accentuată și de conflictul dintre Selim și tatăl său, sultanul Baiazid al II-lea: Selim, fiul mai mic dorea să ocupe tronul Imperiului otoman, în dauna fratelui mai mare, Ahmed, și în acest sens a apelat la sprijinul socrului său hanul tătarilor din Crimeea, Mengli Ghiray I⁴⁴.

Selim întemeiază un nou stat tătaro-turc pe întreg litoralul de nord-vest al Mării Negre, până la capătul Caliacra și cu centrul la Chilia, pe care o cucerise cu intenția de a intra în Moldova. Hanul tocmai îi declarase lui Sigismund că intenționa să ocupe voievodatul pentru a face din Suceava baza acțiunilor sale de pradă în Europa Centrală. Dar, cu toate că Mehmed Ghiray, fiul lui Mengli Ghiray, avea pregătită o armată de invazie de 20.000 de oameni, amintirea înfrângerilor din timpul lui Ștefan cel Mare, vestea pregătirilor lui Bogdan⁴⁵, și întoarcerea lui Selim la Istanbul pentru a ocupa scaunul padișahului răposat au salvat Moldova, care încheia pace cu tătarii bucurându-se de doi ani de liniște, până la noua pustiire din august 1513⁴⁶. În acest an, în timp ce Bogdan își serba nunta cu Ruxandra, fiica lui Mihnea cel Rău, ciambulurile tătărești au ars din nou așezările până la Iași, retrăgându-se apoi fără să fie oprite⁴⁷. Această incursiune însemna încetarea acalmiei în raporturile Moldovei cu Poarta, deoarece tătarii atacaseră la porunca suzeranului lor, noul sultan Selim⁴⁸.

Raporturile cu Ungaria și Transilvania sunt evocate de tratatul ungaro-polon din 28 mai 1507, unde se afirmă că voievodul Moldovei va presta în continuare omagiul său regelui Ungariei, având datoria de a să se alătura, cu toate puterile sale, unei expediții comune polono-ungare împotriva turcilor.

Chiar dacă tratatul exprima mai curând intențiile semnatarilor decât realitatea raporturilor dintre cele trei țări, reactualiza totuși, în parte, una din clauzele celui din 1412, întrucât, în cazul în care domnul Moldovei ar fi refuzat să participe la o eventuală expediție polono-ungară împotriva turcilor, Polonia urma să colaboreze cu Ungaria pentru înlăturarea sa din domnie⁴⁹. Vladislav nu

⁴³ I. Marinescu, *op. cit.*, p. 58-59.

⁴⁴ Tahsin Gemil, *Din relațiile moldo-otomane în primul sfert al secolului al XI-lea (pe marginea a două documente din arhivele de la Istanbul)*, în AIIA, nr. IX, 1972, p. 134.

⁴⁵ Virgil Căndea, Dinu C. Giurescu, Mircea Malița, *Pagini din trecutul diplomației românești*, București, Editura Politică, 1966, p. 120.

⁴⁶ N.A. Costantinescu, *Începuturile și stabilirea suzeranității turcești în Moldova*, București, Institutul de Editură și Arte Grafice „Flacăra“, 1914, p. 77.

⁴⁷ C.C. Giurescu, Dinu C. Giurescu, *op. cit.*, p. 264.

⁴⁸ V. Căndea, Dinu C. Giurescu, M. Malița, *op. cit.*, p. 120.

⁴⁹ V. Ciobanu, *op. cit.*, p. 108.

a intervenit împotriva lui Bogdan al III-lea atunci când acesta reîncepea incursiunile în Pocuția, pentru că nu avea nici un interes să facă jocul politicii poloneze în privința Moldovei. Dimpotrivă, grija regelui Ungariei era menajarea celor două Țări Române, pentru ca acestea să facă față pericolului otoman care amenința și Transilvania⁵⁰.

Tot Vladislav a fost cel care media pacea dintre polonezi și moldoveni în 1510 și, în ciuda cererilor lui Sigismund de a rezolva problema Pocuției în favoarea Poloniei, el a urmat o linie care să permită menținerea suzeranității maghiare asupra Moldovei⁵¹.

În ceea ce privește legăturile cu Transilvania, Bogdan al III-lea a știut să păstreze, pe cale pașnică, moștenirea părintelui său. Cele două cetăți (Ciceul și Cetatea de Baltă) au fost lăsate de Bogdan în grija pârcălabilor săi, care au reprezentat pe domn în momentul unor neînțelegeri cu nobilii unguri pentru proprietatea unor sate. Astfel, asupra satului Sanmarghita, care aparținea Ciceului, a ridicat pretenții nobilul Ioan Desevffy. La dezbaterea ținută la fața locului, pârcălabul moldovean al Ciceului, „Ladislav“ (Vlad) îi alunga pe adversari, amenințându-i cu sabia. Procesul pentru stăpânirea acestui sat s-a prelungit până în anul 1519⁵². În 1507, locuitorii orașului Dej s-au plâns voievodului Transilvaniei, Ioan Zapolya, împotriva pârcălabilor Ciceului, Dragotă și Dragoș, care îi împiedicau să ia lemne din codrii cetății lor, deși avuseseră acest drept din timpuri străvechi. Aceste neînțelegeri dovedesc că moldovenii considerau domeniile celor două cetăți ca proprietăți ale lor, la care ungurii nu aveau nici un drept. Din această cauză, nobilii, în frunte cu Ioan Zapolya, căutau să smulgă domnului Moldovei cele două posesiuni⁵³.

În 1507, Bogdan al III-lea pierdea prin neprezentare un proces cu Ecaterina Pongracz și era somat să restituie Cetatea de Baltă, odată cu plata unei amenzi de 400 de florini; concomitent, pierde și toate posesiunile sale din Transilvania. Hotărârea nu a fost integral aplicată deoarece, doi ani mai târziu, Bogdan stăpânea încă Ciceul (unde pârcălab de-al său este un Vlad)⁵⁴.

În 1508, Moldova întreține relații cu Ungaria și cu cetățile săsești din Transilvania, mai ales cu Bistrița. La 26 iulie, regele Vladislav scria bistrițenilor – în urma plângerilor făcute de domnul Moldovei – cerându-le ca la bâlciul care se făcea în Bistrița să nu se ia tricessima de la negustorii moldoveni înainte de începerea bâlciului, ci să se ia taxă la fel ca până atunci; numai în cazul în care ei ar fi vândut mărfurile lor înainte de începerea bâlciului putea să li se ia tricessima. Regele cerea ca negustorii moldoveni să nu mai intre și să iasă din Ardeal „pe drumuri ascunse și neobișnuite“ neplătind în felul acesta vigessima.

⁵⁰ *Ibidem*.

⁵¹ *Ibidem*, p. 116.

⁵² Victor Motogna, *Relațiunile dinte Moldova și Ardeal în veacul al XVI-lea*, Dej, Librăria și Tipografia Ludovic Medgyesi, 1928, p. 4-5.

⁵³ *Ibidem*, p. 12.

⁵⁴ C.C. Giurescu, Dinu C. Giurescu, *op. cit.*, p. 264; I. Marinescu, *op. cit.*, p. 35-36.

Tot în acel an se pare că bistrițenii persecutaseră oamenii lui Bogdan, căci acesta le scria în noiembrie să-i lase supușii în pace și să păstreze legăturile de prietenie cu dânsul⁵⁵. În timpul luptelor cu tătarii, Bogdan i-a cerut lui Vladislav ajutor și acesta a venit cu 200 de „pixidari“ (specialiști în apărarea cetăților) și 600 de călăreți (sași și secui), pentru întreținerea lor cerându-se bani tot de la cetățile ardelen⁵⁶.

În perioada 1514-1517 legăturile cu Ungaria sunt mai puține, aceasta datorându-se și faptului că în 1514 a început războiul țărănesc condus de secuicul Gheorghe Doja. Totuși, au continuat relațiile cu orașele din Transilvania. La 7 noiembrie 1515, un sol, Cristea, trimis de domnul Moldovei, insista pe lângă castelanul Făgărașului să intervină pe lângă judele și jurații Brașovului pentru niște datorii ce le avea de primit Bogdan de la brașoveni⁵⁷. Relațiile cu Vladislav s-au menținut pe aceeași linie, până la moartea regelui Ungariei, în martie 1516. În locul său a fost ales rege fiul lui, Ludovic al II-lea, care a continuat politica tatălui său față de Moldova⁵⁸.

Relațiile lui Bogdan cu Țara Românească nu le-au urmat pe cele din timpul lui Ștefan, chiar la începutul domniei sale izbucnind un conflict cu Radu cel Mare. Cauza a reprezentat-o încercarea unui pretendent, Roman (Pribeagul), de a pune stăpânire pe tronul Moldovei, năvălind din Țara Românească cu ajutor munteneș⁵⁹.

O analiză mai atentă duce la concluzia că Radu al IV-lea, domnul Țării Românești, a încercat cu această ocazie să reia ținutul Putnei cu cetatea Crăciuna, adăugat Moldovei de către Ștefan, în urma intervenției din 1482 în Țara Românească. Se pare că ținutul Putnei a fost cu atât mai mult cauza războiului și nu Roman Pribeagul, cu cât la încheierea păcii se menționează numai despre granițe: „și hotarul cel vechi pe unde au lăsat“⁶⁰.

Conflictul a început în iulie 1507 prin pătrunderea lui Roman în părțile Putnei și Siretului, unde făcea „multă pradă și pierire“. Strângându-și armata, Bogdan „au intrat în Țara Muntenească până la Ratezați, la Movila Caiatii de aceea parte de Râmnic, și în jos pe ambele părți, până la Siret“⁶¹. Conflictul între cei doi domni a fost evitat prin intervenția călugărului Maximian, din neamul despoților sârbi, care „s-au rugat lui Bogdan vodă să facă pace cu Radu vodă pentru că sunt creștini și de o seminție. [...] Bogdan vodă, văzând rugămintea de la acel călugăr, au făcut pace pentru voia lui și-au trimis soli la Radul vodă și atunci Radul vodă cu boierii săi au jurat pe Sfânta Evanghelie ca să fie pace neclătită (neclintită) în veci“⁶².

⁵⁵ I. Marinescu, *op. cit.*, p. 37-38.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 62-63.

⁵⁷ *Ibidem*, p. 93-94.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 95.

⁵⁹ Hurmuzaki-Densușianu, *op. cit.*, nr. 447, p. 556 și urm.

⁶⁰ C.C. Giurescu, Dinu C. Giurescu, *op. cit.*, p. 262.

⁶¹ I. Marinescu, *op. cit.*, p. 3-32; Grigore Ureche, *op. cit.*, p. 128.

⁶² Gr. Ureche, *op. cit.*; I. Marinescu, *op. cit.*, p. 32-33.

Diferendul s-a încheiat cu condiția sa să păzească „hotarele cele vechi“ și „să întoarcă Radul vodă toată prada și arderea câtă făcuse în Țara Moldovei în ținutul Putnei“ (sfârșitul lui octombrie 1507)⁶³. Cu toate că s-a încheiat pacea, neînțelegerile între cei doi domni au continuat chiar și sub urmașii lui Radu cel Mare. După moartea lui Radu la 6 aprilie 1508, Vladislav i-a scris lui Sigismund, regele Poloniei, că „deoarece voievodul de acolo a murit (Radu al IV-lea) și boierii vor să aleagă pe fiul lui Țepeluș, a scris și voievodului din Moldova ca să-i dea ajutor“. Bogdan nu a intervenit și acest fiu al lui Țepeluș nu a ajuns domn, fiindcă în iunie, Mihnea luase tronul cu ajutor turcesc⁶⁴.

Relațiile lui Bogdan al III-lea nu au fost mai bune cu Țara Românească nici în timpul domniei lui Neagoe Basarab, din puternica familie a Craioveștilor. Profitând de raporturile încordate dintre Neagoe Basarab și Bogdan, regele polon a încercat în vara anului 1512 să-l atragă pe domnul muntean într-o companie contra domnului Moldovei, spre a-l pedepsi pentru „îndrăzneala“ pe care o manifesta față de regatul polono-lituanian. Deoarece Neagoe Basarab avea nevoie de liniște în exterior, inclusiv de relații pașnice cu Ungaria, pentru a-și pune în aplicare programul de politică internă, a refuzat propunerea regelui polon, invocând suzeranitatea maghiară⁶⁵.

Totuși, în 1514, un alt pretendent, Trifăilă, a venit din Muntenia și a intrat „fără veste în Țara de Jos iarna, când erau toți oștenii la casele lor“. Războiul a avut loc „la pod, din jos de Vaslui, februarie 27. Și înfrângându-l ai noștri (moldovenii) i-au topit toată oastea lui și el a pierit, că prinzându-l viu, i-au tăiat capul“⁶⁶. Până către sfârșitul domniei lui Bogdan nu se constată o modificare a raporturilor cu Țara Românească.

Raporturile cu Rusia. Bogdan al III-lea a continuat politica tatălui său în relațiile cu Rusia. În 1502, pentru a se răzbuna pe marele cneaz al Moscovei, cu care era în conflict, Ștefan cel Mare i-a oprit pe solii acestuia la trecerea prin

⁶³ Gr. Ureche, *op. cit.*: „Cronica lui Macarie“ din *Vechile cronici moldovenești până la Ureche*, p. 199, în care se arată: „milostivul Dumnezeu [...] nu le-ar fi trimis împăciuitor pe Maxim Despotul [...] îi trimise pe amândoi împăcați în ale lor“; „Cronica moldo-polonă“ din *Vechile cronici...* relatează: „au venit la dânsul în solie de la Radul, voievodul muntenesc, călugărul Maxim, fiul lui Despot, și s-au rugat de Bogdan voievod să se împace cu Radul voievod [...] i-au jurat Radul voievod împreună cu boierii săi pe Sfânta Evanghelie că va ține pacea veșnică cu dânsul, iar granițele să rămână cum s-au pomenit din bătrâni“; aceleași evenimente sunt relatate în „Letopisețul de la Bistrița“ din „Cronici inedite atingătoare de istoria românilor“, adunate și publicate cu traduceri și adnotațiuni de Ioan Bogdan, București, 1895, p. 63, și în Ioan Bogdan, *Cronicile slavo-române din secolele XIV-XVI*, ediție revăzută și completată de P.P. Panaitescu, București, Editura Academiei RPR; aceleași evenimente sunt relatate în „Letopisețul anonim al Moldovei“ (p. 22-23), „Letopisețul de la Putna“ (p. 91) și „Cronica moldo-polonă“ (p. 182); despre împăcarea celor doi domni și în Anca Iancu, *Știri despre români în izvoarele istoriografice sârbești (secolele XIV-XVII)*, în vol. I din „Studii istorice sud-est europene“, culegere îngrijită de Eugen Stănescu, București, Editura Academiei RSR, 1974, p. 15, și I. Marinescu, *op. cit.*, p. 33.

⁶⁴ I. Marinescu, *op. cit.*, p. 33-34; Hurmuzaki-Densușianu, *op. cit.*, nr. 456, p. 573 și urm.

⁶⁵ V. Ciobanu, *op. cit.*, p. 120.

⁶⁶ Gr. Ureche, *op. cit.*, p. 132-133; I. Bogdan, *Vechile cronici...*, în „Cronica lui Macarie“, p. 200, și „Cronica moldo-polonă“, p. 229.

Moldova și i-a ținut în închisoare până la moartea lui (1504), cu toate demersurile făcute de cneaz prin tătari și turci pentru eliberarea lor. Solii nu au fost eliberați decât sub Bogdan, fiul lui⁶⁷. În conflictul cu Polonia, Bogdan a găsit un aliat în persoana marelui cneaz al Moscovei, aflat în conflict cu Lituania⁶⁸. În anul 1511, ca urmare a celor două incursiuni tătărăști din 1510, care au pustiit Moldova de miazănoapte și răsărit, solul lui Bogdan al III-lea, Isac vistierul, a mers la Sigismund, propunând o expediție comună împotriva tătarilor, la care să alieze și pe marele cneaz al Moscovei. În acel context, Polonia urmărea cu atenție demersurile domnului moldovean, în vederea încheierii unei coaliții moldo-polono-ungaro-moscovite împotriva tătarilor și otomanilor, în acest scop chiar luând Bogdan inițiativa trimerii unei solii comune, moldo-ungaro-polone la Moscova. Planul său a fost zădărnicit de lipsa de interes manifestată de regele maghiar, probabil din cauză că, în 1510, prelungise în urma insistențelor lui Baiazid al II-lea, tratatul de pace cu un an, la marele cneaz plecând doar o coaliție moldo-polonă. De remarcat este însă faptul că solii poloni nu aveau misiunea de a acționa în vederea obiectivului propus de domnul Moldovei, ci trebuiau să-i supravegheze pe cei moldoveni, bănuindu-i că urmăreau să încheie o înțelegere cu marele cneaz în detrimentul Poloniei. Sigismund a zădărnicit alianța creștină chiar și în timpul tratativelor de la Moscova, el negociind o pace costisitoare cu tătarii⁶⁹. În 1513, regele Poloniei cerea concursul lui Bogdan împotriva cneazului Moscovei, care nu voia să restituie dota Elenei, fiica lui Ștefan, căsătorită cu moștenitorul la tron al lui Ivan cel Groaznic⁷⁰. După incursiunea tătarilor din 1513 împotriva Moldovei, solii lui Bogdan către Moscova au fost opriți de Sigismund, sub pretextul diferendului dintre poloni și ruși. Domnul Moldovei s-a oferit să aplaneze acest conflict între marele cneaz Vasiliu Ivanovici și Sigismund pentru triumful cauzei creștine, dar medierea lui a fost refuzată de regele Poloniei⁷¹. Sigismund I nu numai că a refuzat mediația oferită de Bogdan, ci a încercat chiar, în noiembrie 1514, să-l atragă în războiul împotriva Moscovei. Tentativa a rămas fără rezultat, deoarece domnul Moldovei nu înțelegea să-și subordoneze politica externă celei poloneze, ci urmărea să-și asigure posibilitatea de a rezista mai ales pericolului turco-tătar, în cazul acesta statului moscovit revenindu-i un rol important⁷².

Până la sfârșitul domniei lui Bogdan al III-lea relațiile cu marele cneaz al Moscovei au fost bune, între ei neînregistrându-se divergențe, în ciuda încercărilor poloneze de a-i învrăjbi.

⁶⁷ Ioan D. Condurachi, *Diplomați români în trecut (secolele XIV-XVI)*, extras din revista „Țara Bârsei”, Brașov, Tipografia „Unirea”, 1937, p. 19.

⁶⁸ Ilie Corfus, *Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone. Secolul al XVI-lea*, București, Editura Academiei RSR, 1979, p. XII.

⁶⁹ V. Câdea, Dinu C. Giurescu, M. Malița, *op. cit.*, p. 119; V. Ciobanu, *op. cit.*, p. 122.

⁷⁰ N. Iorga, *Studii asupra evului mediu românesc*, p. 319.

⁷¹ V. Câdea, Dinu C. Giurescu, M. Malița, *op. cit.*, p. 121; G. Mihăilă, *Istoriografia română veche (secolul al XV-lea – începutul secolului al XVII-lea) în raport cu istoriografia bizantină și slavă*, extras din Rsl. XV, București, 1967, p. 188.

⁷² V. Ciobanu, *op. cit.*, p. 121.

Relațiile cu Scaunul Papal și cu Republica Veneția. Continuând politica tatălui său, Bogdan a reluat legătura cu Veneția prin ambasadori – „oratori” – care s-au bucurat de aceeași apreciere din partea Senatului. În ziua de 3 februarie 1506, doi dintre aceștia și-au prezentat scrisorile, una din partea regelui Ungariei și una din partea domnului Moldovei. Numele celor doi soli erau „dominus Hieremias thesaurarius (vistier) et Giorgius thavernicus (paharnic)”; un al treilea membru al soliei, „Bernardus, castelanus”, decedase în timpul călătoriei. „Dogele – spune Sanudo, care se pare că a fost martor și la această prezentare a scrisorilor – i-a primit cu amabilitate, oferindu-le tot sprijinul, și astfel au rămas pe acest pământ (al Republicii) mai multe zile”⁷³. Mai înainte, în 1505, concomitent cu solia trimisă în Polonia, pentru a cere în căsătorie pe Elisabeta, Bogdan, care era aproape sigur că această căsătorie se va realiza, trimisese la Veneția pe vistierul Ieremia, paharnicul Gheorghe și pârcașul Bernard ca să cumpere brocart, mătase și pietre prețioase⁷⁴.

În cadrul conflictului izbucnit între Bogdan și Sigismund pentru Pocuția, în aprilie 1509, domnul Moldovei s-a adresat papei Iuliu al II-lea, cerându-i intervenția pe lângă regele Poloniei. La Roma, politica moldovenească era mai bine înțeleasă, și Iuliu al II-lea l-a invitat pe Sigismund „să-și îndeplinească obligațiile ce decurg pentru dânsul din tratatul încheiat (de Bogdan) cu regele Alexandru și să trăiască în bună înțelegere cu Bogdan voievod”. El evocă vitejia „nobililor și preaputernicilor voievozi ai Moldovei și Țării Românești” și sfătuia să nu se renunțe, printr-o politică greșită, la alianța lor împotriva Semilunii. Eventualitatea unui conflict între cele două țări slăbind frontul antiotoman era socotită de papa „drept un mare pericol pentru creștinătate”⁷⁵.

Moldova a continuat, deci, să fie o țară a cărei colaborare era căutată într-o eventuală cruciadă împotriva Imperiului otoman. Planul de cruciadă din 1507 relua ideea unei „sfinte expediții” împotriva turcilor, care, prin proporțiile ei, să-l sperie pe Baiazid al II-lea, paralizându-i voința și forța. Urmău să participe toate orașele porturi din Marea Mediterană, regatul Neapole, Sicilia, italienii, spaniolii, cavalerii Ioniți din insula Rhodos, englezii, scoțienii, francezii, germanii, cehii, ungurii, polonezii, rușii și Moldova și Țara Românească. Trupele de uscat urmau să se întrunească la Buda, în timp ce flota, formată din vase mari, construite la Veneția și Neapole, trebuia să pornească de pe coastele Siciliei. Joncțiunea celor două armate era prevăzută să se facă în jurul Constantinopolului, nume încă dat Istanbulului, după ce armatele de uscat ar fi înaintat pe drumul Buda – Belgrad – Niș – Sofia – Istanbul⁷⁶. Autorul proiectului era diplomatul polon Ieronim Lasky și el se sprijinea pe apelul la cruciadă lansat de către

⁷³ George Lăzărescu, N. Stoicescu, *Țările române și Italia până la 1600*, București, Editura Științifică, 1972, p. 96.

⁷⁴ N. Iorga, *Istoria românilor*, vol. IV, București, 1937, p. 260-261.

⁷⁵ Virgil Cândea, Dinu C. Giurescu, Mircea Malița, *op. cit.*, p. 118; Hurmuzaki-Densușianu, *op. cit.*, nr. 465, p. 583 și urm.

⁷⁶ Florentina Cazan, *Cruciadele. Momente de confluență între două civilizații și culturi*, București, Editura Academiei Române, 1990, p. 201.

papa Iuliu al II-lea în 1506, urmat de propaganda făcută de împuternicitul papal Aegidius de Viterbo. Ieronim Lasky stabilea o adevărată ierarhie în ceea ce privea importanța, locul cel mai de seamă revenindu-i domnului Țării Românești, Radu cel Mare, o clipă figura centrală a alianțelor țesute în sud-estul Europei și care, alături de Bogdan al III-lea, domnul Moldovei, fusese inclus în tratatul încheiat de Poartă cu țările creștine prin intermediul Ungariei (1503). Radu vodă l-a atras pe Bogdan într-o politică mai îndrăzneată și mai fermă față de Poartă. Aflând că o solie a papei Iuliu al II-lea se îndrepta spre șahul Ismail cu însărcinarea de a-l atrage într-o luptă conjugată împotriva turcilor, cei doi domni au trimis și ei o solie pe urmele celei dintâi pentru a întări spusele papei cu angajamente militare concrete și a-l determina pe șahul Persiei să dea un atac simultan cu cel al forțelor creștine, împotriva dușmanului comun⁷⁷.

Ieronim Lasky pune accent pe participarea românească la cruciadă și datorită faptului că în condițiile „războaielor italiene”, aflate în faza lor de început, când pasiunile abia se dezlănțuiseră, nu se putea conta decât parțial pe participarea germanilor, francezilor, englezilor și italienilor. Planul de cruciadă din anul 1507 a avut aceeași soartă ca planul din 1501 dar nu din cauza domnilor români⁷⁸. Pe toată perioada domniei lui Bogdan au fost menținute relațiile cu papalitatea și cu Veneția în aceste limite, iar după moartea sa, Ștefăniță a aderat la proiectul de cruciadă din 1517⁷⁹.

Raporturile cu Imperiul otoman s-au menținut după normele existente încă din timpul lui Ștefan cel Mare, adică plata unui haraci pentru păstrarea păcii între cele două state⁸⁰. După o încercare nereușită de a interveni în succesiunea la tronul Moldovei la sfârșitul lui iunie 1504, Poarta a recunoscut imediat domnia lui Bogdan al III-lea⁸¹.

Îndată după înscăunarea lui Bogdan, logofătul Ioan Tăutu a mers la Constantinopol să plătească tributul. La întoarcere, solul moldovean era însoțit de un mare demnitar turc care aducea cu sine steagul de domnie. În continuare, până în 1510, nu s-a întâmplat nimic deosebit în relațiile dintre Moldova și Imperiul otoman. Plătind tributul în mod regulat, fiul lui Ștefan își asigurase liniștea din partea turcilor și își concentra toate forțele sale în conflictele cu

⁷⁷ *Ibidem*, p. 202.

⁷⁸ *Ibidem*, p. 202-203.

⁷⁹ *Ibidem*, p. 205.

⁸⁰ C. C. Giurescu, Dinu C. Giurescu, *op. cit.*, p. 264; C. Giurescu, *Capitulațiile Moldovei cu Poarta otomană*, București, Institutul de Arte Grafice Carol Gobl, 1908, p. 64, a demonstrat că recomandarea „pe care Ștefan ar fi făcut-o pe patul de moarte fiului său Bogdan și boierilor, ca să închine țara turcilor nu are, ca și întreaga închinare, nici un fundament istoric. La începutul domniei lui Bogdan situația Moldovei față de turci era bine definită”; Gheorghe Zagoritz, *Stabilirea suzeranității turcești în Moldova din CvL*, nr. 7-8, 1914, p. 718, afirma că „supunerea către turci se făcuse la sfârșitul domniei lui Ștefan cel Mare”.

⁸¹ Gheorghe Gonța, *Țara Moldovei în contextul politicii otomane: relațiile internaționale și mișcarea de eliberare (a doua jumătate a secolului al XV-lea – secolul al XVI-lea)*, Chișinău, 1993, p. 24; Tahsim Gemil, *România și otomanii în secolele XIV-XVII*, București, Editura Academiei Române, 1991, p. 157.

Polonia. Odată cu terminarea luptelor pentru Pocuția se părea că Bogdan nu avea pentru ce să se mai teamă, mai ales că Baiazid al II-lea, bătrân și bolnav, nu mai reprezenta de mult un pericol pentru vecinii săi, iar cu ungerii se continuaseră aceleași relații bune, stabilite de Ștefan cel Mare⁸². Această stare de lucruri a fost de scurtă durată, deoarece în Imperiul otoman a izbucnit, pe la sfârșitul lunii mai 1510, conflictul pentru moștenirea tronului între fiii lui Baiazid al II-lea. În primăvara lui 1511, când disputa pentru tron a căpătat un caracter fâțiș, prințul Selim, unul din fiii lui Baiazid, nemulțumit de alegerea tatălui său (cel preferat fiind Ahmed) a părăsit Trapezuntul, unde era sanceac-bey și s-a refugiat la Caffa, de unde cu sprijinul hanului Crimeii, Mengli Ghiray I a pornit lupta pentru ocuparea tronului. În vara aceluiași an, Selim „a ajuns cu o sută de corăbii la locul denumit Saruyar de lângă Akkerman“, dar nici Akkermanul (Cetatea Albă), nici Chilia nu și-au deschis porțile⁸³. La 3 august 1511, forțele lui Selim au fost înfrânte lângă Corlu de cele ale tatălui său. Prințul a fost nevoit să se retragă pe calea mării, iarăși la Cafa, iar Baiazid și-a declarat deschis intenția de a ceda tronul fiului său favorit, Ahmed. Vestea aceasta l-a alertat pe Selim, care a recurs la ajutorul lui Mengli Ghiray, ca și pe fratele său, Korkud, care a apelat la sprijinul sultanului mameluc. În schimb, prezumtivul sultan Ahmed s-a grăbit să ajungă în capitală. Dar, spre sfârșitul lunii septembrie 1511, evenimentele au luat un cu totul alt curs, datorită intervenției ienicerilor în favoarea prințului Selim⁸⁴. Fără îndoială, Bogdan al III-lea a urmărit cu foarte multă atenție lupta pentru putere desfășurată de acesta, din apropierea hotarelor Moldovei. Este de presupus că domnul Moldovei a menținut relații bune atât cu Baiazid al II-lea cât și cu Selim.

Printr-o scrisoare trimisă de Bogdan lui Baiazid, voievodul oferea sultanului informații despre situația din Ungaria, Polonia și mai ales Crimeea, atât în virtutea obligațiilor sale de vasal, cât mai ales din dorința de a capta bunăvoința sultanului Baiazid al II-lea, implicit a prezumtivului său urmaș, Ahmed, cu atât mai mult cu cât, după înfrângerea de lângă Corlu, șansele lui Selim scăzuseră vizibil⁸⁵. Domnul Moldovei nu a întrerupt însă nici contactele cu Selim, de vreme ce, la 25 ianuarie 1512, acesta i-a întărit stăpânirea asupra unei întinse și bogate regiuni din apropierea gurilor Dunării. Acest privilegiu fusese acordat lui Ștefan de către Baiazid al II-lea, probabil în 1486, cu ocazia reglementării raporturilor moldo-otomane⁸⁶. În ianuarie 1512, lupta pentru tronul otoman se clarificase deja în favoarea lui Selim. La această dată, el se afla la Akkerman, în drum către Istanbul, unde, la 25 aprilie 1512, s-a instalat oficial în locul tatălui său. În 1511 sau 1512 nu a intervenit nici o modificare de conținut în raporturile

⁸² Manole Neagoe, *Contribuții la problema aservirii Moldovei față de Imperiul otoman (înțelegerea dintre Bogdan cel Orb și Selim din anul 1512)*, în *SrdI*, 2, anul XVII, 1964, p. 314.

⁸³ T. Gemil, *op. cit.*, p. 159; M. Neagoe, *op. cit.*, p. 314-315.

⁸⁴ T. Gemil, *op. cit.*, p. 159-160.

⁸⁵ *Ibidem*, p. 160.

⁸⁶ Marcel Dumitru Ciucă, *Din relațiile Moldovei cu Imperiul otoman în timpul domniei lui Bogdan al III-lea*, în *RdI* nr. 7, 1978, p. 1253-1255; Gh. Gonța, *op. cit.*, p. 24.

Moldovei cu Poarta. În istoriografie a făcut însă carieră opinia potrivit căreia în acea vreme ar fi avut loc o nouă „închinare“ sau „aservire“ a Moldovei față de Poartă. Această aserțiune, sprijinită pe tradiția cronicărească, nu pare să fie cu totul lipsită de temei. Trebuie avută în vedere atmosfera de tensiune politică creată în acea vreme la Dunărea de jos de rebeliunea prințului Selim. Bogdan al III-lea a reușit să evite eventualele neplăceri care puteau decurge din această situație prin cultivarea bunelor raporturi cu Selim I (sporind haraciul la 5.000 de galbeni), dar și datorită faptului că atenția noului Sultan a fost captată imediat și până la sfârșitul domniei lui de problemele din Orient⁸⁷. Atragerea bunăvoinței sultanului nu s-a realizat numai prin mărirea tributului ci și prin daruri. Revelatoare în acest sens este relația oferită de Kodja Husein, autorul unei istorii universale intitulată *Beda'i-ul Veka'i* („Evenimentele minunate“), în care se arată că „de la beii Țării Românești (Eflak) (Neagoe Basarab, 1512-1521) și Moldovei (Bogdan) (Bogdan al III-lea, 1504-1517) și de la beii de la Venedik (Dubrovnik, adică Raguză, care era tributară Porții) au sosit peșcheșuri nenumărate, pe lângă haraciurile fixate“⁸⁸. Moldova a ieșit aproape neatinsă din împrejurările cu adevărat periculoase ale crizei dinastice din Imperiul otoman. Aceasta s-a datorat abilității de care a dat dovadă Bogdan al III-lea, cât și orientării aproape exclusiv răsăritene a liniei ofensive a lui Selim I.

Politica externă a urmașului lui Ștefan cel Mare nu a urmărit altceva decât menținerea strictă a situației moștenite. În acest sens, hanul Crimeii a primit libertatea și obligația de a preîntâmpina orice coaliție antiotomană, susceptibilă să se producă în timpul concentrării întregii energii otomane către Orient. Acesta a și fost de fapt scopul invaziilor tătărești în Rusia, Polonia și Moldova din anii 1512-1514. Presiunea tătărească a adus rezultatele așteptate, Polonia, Ungaria, Moldova și Veneția grăbindu-se să reinnoiască pacea cu sultanul⁸⁹. În 1514, dintr-un raport al regelui Sigismund către papa, reiese că tributul pe care-l plătea Moldova urcase la 8.000 de ducăți, sumă care o dubla pe cea plătită de Ștefan cel Mare și de Bogdan la începutul domniei sale⁹⁰. Fără să constituie o cotitură decisivă în relațiile moldo-otomane, domnia celui din urmă reprezintă așadar însă o verigă importantă în procesul de înrăutățire a situației Moldovei în raporturile ei cu Imperiul otoman⁹¹.

⁸⁷ T. Gemil, *op. cit.*, p. 160.

⁸⁸ *Cronici turcești privind țările române. Extrase*, vol. I (secolul al XV-lea – mijlocul secolului al XVII-lea), volum îngrijit de Mihai Guboglu și Mustafa Mehmed, București, Editura Academiei RSR, 1966, p. 467.

⁸⁹ T. Gemil, *op. cit.*, p. 162-163.

⁹⁰ Ștefan Ștefănescu, *Țara Românească de la Basarab I „Întemeietorul“ până la Mihai Viteazul*, București, Editura Academiei RSR, 1970, p. 115.

⁹¹ Manole Neagoe, *op. cit.*, p. 321.

FOREIGN POLITICS OF BOGDAN THE IIIrd (1504-1517)

(Summary)

After presenting a short history of the researchers in the issue, the article analyses, one by one, the amiable or litigious relations, the economic or matrimonial relationships that Bogdan the IIIrd had with Poland, with the Tartars, with Hungary and especially with Transylvania, Wallachia, Russia, the Papal Seat, the Republic of Venetia, the Ottoman Empire. As expected, the author makes a survey of the polemics referring to the exact dating of the moment when Moldavia accepts submission to the Turks. Though he insists on the idea that the foreign politics of Ștefan cel Mare's successor didn't have in view anything else but maintaining the situation inherited, the author brings new details on the unfavourable context in which Moldavia had to defend its independence: Polish-Hungarian rivalry, fights with the neighbours from Muntenia, Tartars' forays, fights for power at Istanbul, the extinction of the idea of crusade.

DIN ISTORIA LUPTEI PENTRU PUTERE. RĂSTURNAREA LUI VASILE VODĂ LUPU

Patriarhul Macarie al Antiohiei rezumă în câteva cuvinte activitatea politică a lui Vasile Lupu: „Nimeni nu l-a putut mazili”¹. Aceeași idee apare, încă mai dezvoltată, și la cronicarul otoman Hasan Vegihi: „Voievodul Lupul era stăpân în Țara Moldovei de 20 de ani, fără a fi fost înlocuit, pentru că era puternic, atât în ceea ce privește armata, cât și în bani, în așa măsură că dacă ar fi urmat mazilirea sa, cu siguranță că ar fi dat naștere la răscoală și la mari tulburări în acele părți”². Vasile Lupu, „stăpân pe o avere ca a lui Karun”³, și-a asigurat, dinspre Constantinopol, tronul, iar, multă vreme, prin hotărâri cumpănite în politica internă și-a asigurat domnia dinspre boieri și „țară”. Astfel că răsturnarea (nu mazilirea) s-a datorat faptului că în Moldova se intersectau interesele stăpânilor din vecinătate – „fructul” acestor rivalități fiind nunta din 1 septembrie 1652. Mulțumirea lui Bogdan Hmelnițki, în urma realizării mult așteptatei alianțe, reiese din cuvintele scrise țarului Aleksei: „noi, cu voia lui Dumnezeu, l-am dat pe brazdă pe Vasile voievodul Moldovei”⁴. Mari nenorociri îi va aduce această alianță, dar, pentru moment, bucuria era de înțeleș.

Dintre vecini, cel care era interesat, în cea mai mare măsură, de înlăturarea lui Vasile Lupu era Gheorghe Rákóczy. Principele a sondat de multe ori atitudinea Porții față de domnul moldovean și a găsit, dacă nu sprijin, cel puțin o oarecare indiferență în ce privește soarta acestuia. Astfel că, neavând la îndemână vreun pretendent rățacit prin Ardeal (cred că îi lipsea autoritatea pentru a-l impune), a căutat să mențină și să sporească neînțelegerile dintre domn și unii dintre boierii săi. A știut să păstreze „prietenia”, începută încă de când

¹ Virgil Câdea, *Letopisețul Țării Românești (1292-1664) în versiunea arabă a lui Macarie Zaim*, în RdI, t. XXIII, 4/1970, p. 691.

² *Cronici turcești privind Țările Române. Extrase*, vol. II (sec. XVII–începutul sec. XVIII), vol. întocmit de Mihail Guboglu, București, 1974, p. 171.

³ Calificativul aparține lui Evlia Celebi (*Călători străini despre Țările Române*, VI, vol. îngrijit de M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru și Mustafa Ali Mehmet, București, 1976, p. 476).

⁴ *Воссоединение Украины и России. документъ и материалы в трех томах*, t. III (1651-1654), Moscova, 1954, p. 234, nr. 128; scrisoare din 24 septembrie 1652; vezi și Tr. Ionescu-Nișcov, A. Constantinescu, *Relațiile politice între Moldova și Rusia în timpul lui Vasile Lupu*, în *Relații româno-ruse în trecut. Studii și conferințe*, București, 1954, p. 31. Se poate ca și țarul să fi fost interesat în realizarea acestor alianțe, pentru că astfel Vasile Lupu era nevoit să se îndepărteze de Polonia.

era principe moștenitor, cu Gheorghită Ștefan; s-a bucurat de ridicarea în ranguri a acestuia, l-a tratat cu respect atunci când a venit în Transilvania și, cu siguranță, l-a făcut mereu atent asupra greșelilor stăpânului său. Iar atunci când s-a hotărât să se apropie mai mult de granițele visatei Republici nobiliare, a trebuit să găsească o serie întregă de justificări pentru a-l transforma pe Vasile vodă într-un tulburător al ordinii din această parte de lume (în consecință, el era „pacificatorul”) și într-un „tiran” peste supușii săi (Gheorghită Ștefan era „izbăvitorul”).

Astfel, încă din iunie 1652, Gheorghe Rákóczy a întrerupt legăturile cu cazacii, deoarece simțea că Hmelnițki „nu mai putea să fie mâna prin care s-ar fi luat coroana polonă”⁵. În locul acestora s-a gândit să-i întrebuițeze pe tătari, încercând să le obțină bunăvoința⁶. De asemenea, văzând că nu-l poate convinge pe Matei Basarab să treacă Milcovul, a înțeles că în viitor trebuia să-și pregătească mai bine „argumentația”. Iar argumentele erau ușor de găsit și la fel de ușor puteau fi făcute credibile. În toată lumea se știa că „Vasile-bei cerea mereu mazălirea lui Matei-bei”, dar la fel se știa că era mereu „fărămat” și „biruit”⁷. Însă, în alianță cu oastea zaporojeană părea că Muntenia era o pradă ușoară, urmând, la rând, Transilvania⁸. Multe din intențiile adevărate sau false au rămas înregistrate – după cum scrie N. Iorga – în „mărturii autentice, dar atât de contrazicătoare, atât de ireconciliabile, supt forma unei povestiri logice și luminoase! Evident că se bănuia mult pe această vreme, la Constantinopol, la Bălgrad, la București, la Iași, că se exagera mult și se mințea adesea, pentru un motiv sau pentru altul”⁹. În unele din aceste mărturii se ascunde „gândul” lui Vasile Lupu, pentru că nu se poate crede că domnul moldovean nu intenționa să folosească această alianță pentru a-și realiza vechile proiecte eșuate.

În același timp, se pare că lui Rákóczy nu-i plăcea situația de perpetuă nesiguranță în care s-a aflat multă vreme Moldova, din cauza hotărârii domnului de a nu-și căsători fiica cu Timuș Hmelnițki¹⁰. Au fost făcute mai multe încercări

⁵ N. Iorga, *Studii și documente*, IV (*Legăturile Principatelor Române cu Ardealul de la 1601 la 1699. povestire și izvoare*). București, 1902. p. CCXLIII (în continuare *Studii și documente*).

⁶ Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, IX/1, București, 1897. p. 12, nr. XX: raportul ambasadorului venețian Girolamo Giustinian către doge, din 24 iulie (în continuare Hurmuzaki, *Documente*).

⁷ Virgil Cândea, *op. cit.*, p. 691-692.

⁸ Într-o scrisoare din 18 iulie, Rákóczy îi spune mamei sale că „dacă va putea fi distrus” Matei, atunci „va veni rândul nostru” (Ion Sirbu, *Relațiile externe ale lui Matei vodă Basarab 1632-1654 (Cu privire la istoria Orientului European)*. Traducere și ediție îngrijită de Rudolf Grăf. Prefață de Ștefan Ștefănescu. Timișoara, 1992, p. 152).

⁹ N. Iorga, *Studii asupra istoriei românilor în secolul al XVII-lea, I, Cei dintâi ani din domnia lui Vasile Lupu (1634-7)*, București, 1900, p. 28-29: citatul este așezat de Ștefan Andreescu la începutul studiului *Gândul și faptele lui Vasile Lupu*, cuprins în vol. *Restitutio Daciae. Relațiile politice dintre Țara Românească, Moldova și Transilvania în răstimpul 1601-1659*, II, București, 1989, p. 135.

¹⁰ Un alt motiv al hotărârii cu care Rákóczy a acționat pentru răsturnarea lui Vasile Lupu a fost și disputa pentru hotarul dintre Transilvania și Moldova. Chiar la 15 aprilie 1653, principele îi

pentru a împiedica celebrarea nunții. Astfel, în octombrie, din Cighirin, Gavril Vlasev, mitropolit de Naupacta și Arta și „grămătic patriarhal“, trimite țarului o scrisoare în care spune că „polonul, munteanul și unгурul“ au cerut pașei din Silistra să împiedice realizarea nunții, pentru că, dacă „va fi nunta și unirea lui Vasile voievod cu cazacii“, aceștia vor porni cu război împotriva Munteniei și a Transilvaniei. Matei Basarab a făcut un demers asemănător pe lângă Murat pașa de la Buda, fără să obțină vreun rezultat. Mai mult, scrisoarea lui Murat către Siavuș-pașa din Silistra a fost trimisă, de acesta din urmă, lui Vasile Lupu¹¹. Se vede cum încercarea de a rezolva spinoasa problemă prin intervenția marilor dregători otomani din zonă, nu a dat rezultat, atâta vreme cât Constantinopolul se arăta rezervat.

Deși mai toată lumea era împotriva, Timuș a călcat pe urmele lui Janusz Radziwill pe ulițele lașilor, cununându-se probabil la Sfântul Nicolae Domnesc și nu la Trei Ierarhi, pentru că este greu de imaginat că Vasile Lupu reușise să refacă mănăstirea după stricăciunile făcute de nedoritul său ginere¹². La nunta cazacului, în schimb, n-au mai venit înaltele fețe politice și bisericești prezente la nunta lituanianului. A fost de față, ca de obicei am spune, căpitanul Ioan Kemény din partea principelui Rákóczy¹³ și un boier muntean din partea lui Matei vodă¹⁴. Acest lucru arată nu atât deficit de prestigiu al „casei“ domnului moldovean, cât emoția cu care urmăreau ceilalți stăpânitori derularea evenimentelor. Din acest motiv, vestea s-a răspândit cu mare repeziciune și o dată cu ea cele mai... așteptate zvonuri. Domnul moldovean pare că s-a împăcat destul de repede cu noua situație și a încercat să o valorifice. A sperat că se va putea împăca cu tătarii¹⁵, dar aceștia erau foarte nemulțumiți de implicarea lui Vasile Lupu în eliberarea tinerilor nobili poloni aflați în captivitate. Vodă a inițiat această riscantă afacere sperând că polonii, după cum scrie Paul de Alep, „au să-l răsplătească într-o zi“; dar, continuă arhidiaconul: „polonii l-au răsplătit,

poruncește judeului bistrițean să-l înștiințeze „ce hotar au luat moldovenii de la dumneavoastră și când“ (Hurmuzaki-Iorga, *Documente*, XV/2, p. 1213-1214, nr. MMCLXXIX). Iar la 12 ianuarie 1659, atunci când stările țării l-au acuzat pentru „ruinarea“ Transilvaniei“, principele a răspuns: „chiar în anul acela sau în cel de mai înainte scris-a și articolul țării: Dacă voievodul Moldovei nu restituie hotarul ocupat, să-l luăm înapoi și cu arma“ (Andrei Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, X, București, 1938, p. 334, nr. 222).

¹¹ *Воссоединение*, III, p. 238, nr. 132.

¹² Emil Turdeanu, *Manuscrisele robite de cazaci, la 1653, în Oameni și cărți de altădată*. Ediție îngrijită de Ștefan S. Gorovei și Maria Magdalena Székely. Note complementare, traduceri și postfață de Ștefan S. Gorovei, București, 1997, p. 358, nota 1.

¹³ Andrei Veress, *Documente*, X, p. 251-252, nr. 164.

¹⁴ *Călători străini despre Țările Române*, V, vol. îngrijit de Maria Holban, M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru și Paul Cernovodeanu, București, 1973, p. 477.

¹⁵ Rezidentul austriac Simon Reniger scrie împăratului: „intențiunea de căpetenie, cu care Lupu a făcut încuscrirea aceasta, pare dar a fi numai ca prin cazaci să-i tie deocamdată pe tătari departe, iar apoi să și-i facă prieteni <cred că despre cazaci este vorba și nu despre tătari> și astfel să-și întărească domnia“ (Eudoxiu de Hurmuzaki, *Fragmente din istoria românilor*, III, traducere de Ioan Slavici, București, 1900, p. 220).

într-adevăr, căci au trimis ajutoare dușmanului său <Gheorghe> Ștefan¹⁶. Nu putea să știe, atunci, domnul moldovean că se va înregistra o însemnată schimbare de direcție în politica externă polonă. De asemenea, a crezut că poate media nestinsul conflict al Republicii cu cazacii, și și-a oferit serviciile¹⁷, mai ales că unele cercuri nobiliare polone credeau în posibilitatea medierii, pentru că, printre altele, Radziwill devenise rudă cu Hmelnițki¹⁸. Prea mari reușite nu a avut, poate doar au mai întârziat unele dintre ciocnirile militare. În schimb, datorită concentrării atenției în această direcție, nu a reușit să realizeze cât de periculoasă era acțiunea urzită de Rákóczy și de Matei vodă; cât despre „primejdii den casă” – i se părea de necrezut!

Era greu, de altminteri, să intuiești mișcarea politică surprinzătoare a lui Rákóczy. Acesta a ales să se apropie de Polonia, nu numai pentru a-și îmbunătăți imaginea printre nobilii poloni al căror rege voia să fie, ci pentru a-i îndepărta aliații. Unul dintre acești aliați se dovedise a fi Vasile Lupu. Principele transilvănean este sursa unei informații de o excepțională valoare pentru situația politică în care ajunsese domnul moldovean, ca și pentru marele drum pe care acesta putea să pornească. Chiar dacă informația, cuprinsă în scrisoarea trimisă sultanului, „trebuie privită ca o contrainformație”¹⁹, merită să reproducem un pasaj: „Scopul urmărit de Lupu prin această căsătorie a fiicei sale e numai, ca prin mijlocirile lui de acum, să-i împace pe polonezi cu cazacii și apoi să-i unească pe cei doi împăcați într-o alianță îndreptată mai întâi contra tătarilor, apoi contra turcilor; el a și obținut în Polonia indigenatul și titlul de principe și astfel are în pecetea sa o coroană, iar cu timpul se gândește să ia cu ajutorul polonezilor și al cazacilor Moldova, Muntenia și Ardealul, ca stăpânitor absolut”²⁰. În afară de lupta contra turcilor²¹, care pare pomenită pentru a sensibiliza, o dată în plus, Poarta, toate celelalte intenții par a fi realizabile. Pentru ca spusele sale să fie auzite mai bine, Rákóczy le trimite o dată cu „haraciul ce se cuvine [...] pe anul acesta binecuvântat, precum și peșcheșul obișnuit”²².

¹⁶ *Călători străini despre Țările Române*, VI, p. 294.

¹⁷ Hurmuzaki-Bogdan, *Documente*, III, supliment II (1641-1703), p. 33, nr. XXVI.

¹⁸ N. Iorga, *Acte și fragmente cu privire la istoria românilor*, I, București, 1895, p. 208.

¹⁹ Ion Sîrbu, *op. cit.*, p. 219.

²⁰ Eudoxiu de Hurmuzaki, *Fragmente din istoria românilor*, p. 219; din raportul trimis împăratului austriac de rezidentul Simon Reniger, la 18 septembrie 1652. Textul este cuprins într-o scrisoare „explicativă” pe care principele o anexează „unei scrisori latinești împodobite cu marea pecete domnească a lui Lupu către un judecător din Ardeal”, în care se spune că „Hmelnițki va veni în persoană la Iași spre a se înțelege cu Lupu”. Dacă nu a fost o premoniție, explicația adăugată de principe putea să îi fost primită de la „prieteni” lui din Moldova.

²¹ În august, când s-a aflat că nunta este sigură, Girolamo Giustinian scrie Senatului venețian că Hmelnițki este „principalul instrument al uniunii dintre turci, tătari, moldoveni și cazaci, și că într-o zi ceilalți se vor strânge împotriva turcilor” (idem, *Documente*, IX/1, p. 14, nr. XXIV).

²² *Documente turcești privind istoria României*, I, vol. întocmit de Mustafa Ali Mehmet, București, 1976, p. 183-184, nr. 179 (document încredințat solului Iștvan Sereďy, la 1 septembrie 1652).

Cum am amintit, multe zvonuri s-au răspândit în urma realizării alianței cazaco-moldovene. Unele dintre ele se întemeiază pe discuțiile pe care Timuș le-a avut cu socrul său în săptămâna în care a stat la curtea ieșeană. Deși unul dintre observatori spune că a stat mut „ca un idol“, alții pomenesc multe amenințări belicoase pe care le-ar fi proferat tânărul cazac. La Varșovia s-a auzit că acesta ar fi spus că, atâta vreme cât va purta o sabie la șold, se va „strădui să stingă numele de polon“ și că nu se va odihni atâta vreme cât va mai fi „un os de polon și de cazac“²³. Și principelui elector de Brandenburg, povestindu-i-se solemnitățile, i se comunică că „ura și dușmănia“ cazacilor față de Coroană nu s-a potolit²⁴. Însă, puțin mai târziu, acesta este informat că la nuntă Timuș a căzut de acord cu Lupu asupra încetării războiului împotriva polonilor, punând condiția ca termenii înțelegerii să fie acceptați de tatăl său²⁵. Și la Târgoviște au sosit vești îngrijorătoare – sursa acestora fiind „soția secretarului lui Lupu, anume Ștefan“. Iată, dar, ce a transmis Safta logofeteasa: „la nuntă Timuș afirmă că va ști să obțină de la turci recunoașterea sa ca urmaș al lui Lupu în Moldova“, iar acesta, în mod logic, va trece pe tronul muntean²⁶. Se vede, din cele de mai sus, cum fiecare a auzit doar ce a voit să audă despre planurile lui Vasile Lupu.

De aceea, nici domnul moldovean nu putea să nu audă această forfotă din capitalele din jur. Și a acționat în consecință. La intimidări și propagandă a răspuns la fel. Nu a înțeles însă că Rákóczy nu se va mulțumi, de această dată, numai cu atât. A auzit probabil că principele ardelean îl vede „stăpân absolut“ asupra celor trei țări și, ca să nu-l dezamăgească, a făcut să circule un plan, în care toată lumea a văzut adevăratul motiv al detronării lui Lupu de către Rákóczy. Atacul diplomatic, declanșat probabil de domnul moldovean, este povestit, cu amănunte, în cronica lui Georg Kraus. Astfel, cronicarul scrie: „Lupu vodă a uneltit cu împăratul roman Ferdinand al III-lea, cu palatinul Francisc Wesselény și cu vizirul din Buda împotriva lui Rákóczy și a lui Matei vodă din Țara Românească. El a pus la cale o urzeală (*conspiration*) bine întocmită, și anume ca Lupu să ajungă principe în Transilvania, Timuș, ginerele său, voievod al Moldovei, iar fratele său voievod al Țării Românești“. Dar vizirul din Buda, „om hapsân și lacom de bani“, ar fi trimis scrisoarea lui Lupu atât principelui transilvănean, cât și domnului muntean. Acțiunea trenează o vreme (vizirul îl avertizează pe Vasile vodă că s-a aflat de uneltirile lor), însă Lupu vodă „l-a rugat din nou pe împăratul roman Ferdinand al III-lea, dându-i

²³ Hurmuzaki, *Documente*, IX/1, p. 15, nr. XXVI.

²⁴ N. Iorga, *Acte și fragmente*, I, p. 214-215.

²⁵ *Ibidem*, p. 215-216; știrile au fost trimise principelui de Andreas Adersbach, un foarte harnic culegător de informații aflat în Polonia.

²⁶ Johan Chr. Engel, *Geschichte der Moldau*, p. 270; apud Ion Sîrbu, *op. cit.*, p. 237, nota 45. Și în Ucraina s-a aflat că Timuș „s-ar fi lăudat la nuntă că va mijloci prin bani la Poartă ca domnul Țării Românești să fie răsturnat din domnie și să se păzească apoi și principele ungur“ (Mihail Dan, *Știri privitoare la istoria țărilor române în cronicile ucrainene*, în SMIM, II, 1957, p. 275).

în dar cai moldovenești aleși și alte plocoane“. Dorința domnului moldovean găsește ascultare atât la împărat, cât și la palatin, iar aceștia trimit „din Tihany din Ungaria, la Lupu vodă, pe un episcop grec cu numele Makri Podori și s-a unit din nou cu el, hotărând când și în ce chip să-i trimită ajutor“²⁷. Omul de legătură ar fi fost, așadar, călugărul dominican, originar din Chios, pe nume Iachint Macripodaris (ajuns, în cele din urmă, episcop de Skoplje, după ce a eșuat în tentativa de a ajunge episcop de Bacău). Ștefan Andreescu a urmărit peregrinările acestuia și crede că misiunea – pe care ar fi executat-o sau a încercat numai s-o execute – este o „pistă“ de urmat pentru deslușirea cauzelor adevărate ale înlăturării lui Vasile vodă²⁸.

În urma „îmbărbătării“ primite din partea împăratului, Lupu vodă trimite lui Rákóczy „scrisoarea vizirului din Buda, odată cu scrisorile principelui și ale lui Matei, care fuseseră trimise vizirului“, învinuindu-l de necredință²⁹. Aici se potrivesc foarte bine cuvintele lui Miron Costin: „cându audziia solii ca acéle Racoții de la Vasilie vodă, cum i-au trimis pre Ștefan Gheorghe logofătul într-un rând, poruncindu-i să șadză mâlcom Racoții, că-l va face de va vărsa niști galbeni tatarâlor și la ce va sosi, el va vede“³⁰. Rákóczy răspunde „cerându-și iertare“ și îi trimite „primele scrisori pe care el (Lupu vodă) le îndreptase spre vizirul din Buda“. Astfel, vodă „rămase uluit și înspăimântat și se căi“, fiind nevoit să-l trimită din nou pe „logofătul său Ștefan Gheorghită la principe ca să potolească lucrurile“. Dar cum să le potolească dacă el, abilul Lupu vodă, a dat „oile în paza lupului“!³¹.

Multe zvonuri s-au răspândit în toate zărilor, multe planuri s-au urzit – toate întemeindu-se pe încuscrirea lui Vasile Lupu cu Bogdan Hmelnițki. Surprinzător însă, nu-l vedem pe hatmanul cazac colaborând cu domnul moldovean la întocmirea și realizarea „planurilor“ acestuia din urmă; după cum nu-l vom găsi nici în vara anului viitor în fruntea oștilor, cu care ar fi putut să-și ajute cuscrul și să-și salveze fiul. Se pare că hatmanul s-a mulțumit numai cu ruperea legăturilor dintre Moldova și Polonia, neavând dorința să facă noua alianță profitabilă pentru ambele părți. După nuntă, hatmanul reia dialogul diplomatic cu Moscova și cu Constantinopolul, cerând protecție și promițând supunere. Acest lucru arată că pacea cu Polonia era șubredă, iar încercările lui Vasile Lupu de a împăca cele două tabere zadarnice. Într-o scrisoare trimisă sultanului (interceptată de Vasile Lupu și trimisă imediat polonilor), Bogdan Hmelnițki se

²⁷ Georg Kraus, *Cronica Transilvaniei (1608-1665)*. Traducerea și studiul introductiv de G. Duzinchevici și E. Reus-Mirza. București, 1965, p. 152-153. Conspirația cu împăratul de la Viena a fost înregistrată și într-o cronică brașoveană (vezi *Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó*, vol. V, 1909, p. 20).

²⁸ Ștefan Andreescu, *Vasile vodă Lupu și Iachint Macripodaris*, în *Istoria românilor: cronicari, misionari, cititori (sec. XV-XVII)*, București, 1997, p. 197-201; idem, *Gândul și faptele lui Vasile Lupu*, p. 159.

²⁹ Georg Kraus, *op. cit.*, p. 153.

³⁰ Miron Costin, *Letopisețul Țării Moldovei*, în *Opere*. Ediție critică cu un studiu introductiv, note, comentarii, variante, indice și glosar de P.P. Panaitescu. București, 1958, p. 135.

³¹ Georg Kraus, *op. cit.*, p. 153.

laudă că a omorât nu mai puțin de 100.000 de oșteni poloni și enumeră teritoriile pe care le-a cucerit. Este dispus să jure credință și, în plus, cu cei 300.000 de oșteni ai săi putând cuceri – pentru gloria sultanului – ce mai rămăsese din Polonia și din Lituania. Ca recompensă cere domnia Moldovei, pentru că, oricum, Vasile vodă este trădător³² și trebuie înlăturat. În decembrie, „cazacu frate“ trimite o scrisoare marelui vizir anunțându-l că vrea să pună la dispoziția Porții o armată de 40.000 de cazaci, „din cei trei sute de mii pe care îi comandă“³³. Nu mult după aceea, la începutul anului 1653, o ambasadă formată din „patru soli blonzi și cu ochi albaștri“ sosește la Constantinopol pentru a primi însemnele convenite supușilor împărăției otomane. Din nou, hatmanul cere, pentru întărirea legăturii, „o bucată de pământ de la granița Moldovei, ca eialet“. Marele vizir a răspuns cererii în cuvinte care arată starea imperiului la acea vreme: „a-i da ghiaurului cazac pământ din țările binepăzite ar însemna ca un străin să-și pună piciorul în țară și ar fi semn de slăbire a împărăției“³⁴. În aceeași vreme, supărat, hanul Islam Ghiray căuta o cale pentru a-l pedepsi pe Vasile vodă. Se arăta surprins de îndrăzneala ghiaurului, care a contribuit la eliberarea nobililor poloni aflați în robie și nu înțelegea de ce Poarta nu-i dă mână liberă, mai cu seamă că – hanul aduce aminte sultanului – „dacă nu i-ar opri el pe cazaci, aceștia ar distruge lumea“. Răspunsul dat hanului a fost asemănător cu acela primit de cazaci: „să nu-l jignești pe moldovean“³⁵.

Am văzut în cele de mai sus care era temperatura raporturilor lui Vasile Lupu cu vecinii: în „răcire“ cu polonii, în accentuată „încălzire“ cu transilvănenii, temperate cu cazacii și „fierbinți“ cu tătarii. Mai rămăseseră la un nivel normal raporturile cu Matei vodă. Dar, pe la sfârșitul lui septembrie, „dușmănia îndârjită dintre el și Matei vodă izbucnește în flăcări vii“, așa că încep febrile pregătiri de război, concretizate în mobilizarea oștirii și în intensificarea muncii iscoadelor³⁶. Strădania depusă de Rákóczy pentru convingerea lui Matei a dat,

³² Hurmuzaki-Bogdan, *Documente*, III, supliment II (1641-1703), p. 40-42, nr. XXIX. Scrisoarea nu are dată. I. Bogdan scrie: „se pare că această scrisoare a fost scrisă de Chmielnicki după învingerile strălucite asupra polonilor la Batoh și Żwaniec“. N. Iorga așează scrisoarea hatmanului în vremea în care Vasile vodă „nu se învoise încă la nuntă“ (*Istoria românilor*, VI, *Monarhii*, București, 1938, p. 182), iar Tahsin Gemil afirmă că scrisoarea a fost „interceptată de Vasile Lupu, imediat după lupta din mai 1652“ (*Țările Române în contextul politic internațional (1621-1672)*, București, 1979, p. 142, nota 224).

³³ J. de Hammer, *Histoire de l'Empire ottoman depuis son origine jusqu'à nos jours*, X, Paris, 1837, p. 320-321; Chantal Lemercier-Quelquejey, *Les relations entre la Porte ottomane et les cosaques zaporogues au milieu du XVIIe siècle. Une lettre inédite de Bohdan Hmelnickij au Padichah ottoman*, în CMRS, XI, nr. 3, 1970, p. 457 („actul de supunere“ este publicat la p. 459-461, unde din greșeală apare anul „1655“; actul este republicat și greșeala îndreptată în *Le Khanat de Crimée dans les Archives du Musée du Palais de Topkapı*, présentée par Alexandre Bennigsen, Pertev Naili Boratav, Dilek Desaiive, Chantal Lemercier-Quelquejey, Paris, 1978, p. 191-196).

³⁴ Cronica lui Mustafa Naima, în *Cronici turcești privind Țările Române. Extrase*, vol. III (sfârșitul sec. XVI – începutul sec. XIX), vol. întocmit de Mustafa A. Mehmet, p. 103-104; J. de Hammer, *op. cit.*, p. 321.

³⁵ Cronica lui Mustafa Naima, în *Cronici turcești*, III, vol. întocmit de Mustafa A. Mehmet, p. 102.

³⁶ Eudoxiu de Hurmuzaki, *Fragmente din istoria românilor*, p. 220-221.

în cele din urmă, roade. Astfel, principele a reușit, în jumătate de an, să-l determine pe domnul muntean să-i solicite ajutorul împotriva moldoveanului³⁷. Roadele bune obținute de ardelean s-au datorat, în primul rând, zvonurilor, întemeiate ori nu, despre intrigile neîntrerupte țesute de Lupu pentru dobândirea tronului muntean. În această vreme, principele ardelean scotocește prin arhiva sa și scoate din nou la iveală vestita scrisoare din iarna dintre anii 1642-1643, prin care Vasile Lupu oferea sultanului serviciile sale pentru zdrobirea Poloniei și a Transilvaniei³⁸. Domnul amintea de faptul că, în ciuda credinței sale față de Poartă, „preaputernicul împărat nu a vrut să dea fratelui sau ginerelui meu domnia munteană“. După ce enumeră prestațiile sale în beneficiul Porții încă din „boieria“ sa, adaugă faptul că *Mattaeus vero totus est in servitiis Hungarorum et Polonorum*, în timp ce el, Vasile, este supus credincios turcilor, împreună cu tot „neamul“ său, și așa va muri³⁹.

În miezul iernii, unirea dintre Gheorghe Rákóczy și Matei Basarab se realizase. Astfel, izolarea politică a lui Vasile Lupu devenise un fapt împlinit. În interiorul țării, viitorul voievod, care urma „să trăiască într-o frumoasă înțelegere cu ei și cu țările lor“ – marele logofăt Gheorghe Ștefan – se străduia ca să merite încrederea cu care fusese investit de cei doi stăpânitori din vecinătate. Efortul comun al celor trei a început să-și arate roadele la sfârșitul lui ianuarie 1653, când s-a hotărât declanșarea unui „atac prin surprindere împotriva lui Lupu“; planul a fost pus la cale, prin „intermediul anumitor trimiși“, în timpul absenței domnului din capitală, „când a mediat la Hotin pacea dintre polonezi și Hmelnițki“⁴⁰. Din evenimentele care vor urma se vede că „lovitura“ a fost bine pus la punct – atât din punct de vedere psihologic, cât și tehnic. În primul rând, Gheorghe Ștefan – „om ascuns și foarte diplomat“⁴¹ – trebuia să identifice un grup de boieri, nemulțumiți dintr-un motiv sau altul, cu ajutorul cărora să-l răstoarne pe stăpânitorul Moldovei. Într-un timp relativ scurt, a reușit să-și

³⁷ Ion Sîrbu, *op. cit.*, p. 154-155.

³⁸ „În Ardeal mai mult de o treime sunt români, cărora lăgăduindu-li-se slobozie, îndată îi vom ațâța împotriva unгурilor. Și astfel vor avea acasă și în străini războiu, de n-or ști unde să se întoarcă“ (Hurmuzaki, *Documente*, IV/1, p. 669, nr. DXCV); scrisoarea, adresată de Lupu vodă unui mare dregător otoman, a fost interceptată în Polonia și trimisă împăratului Ferdinand III, care, la rândul lui, o trimite principelui Transilvaniei (a fost publicată sub data de 14 ianuarie 1643). Traducerea după copia latină la N. Iorga (*Scrisori de boieri. Scrisori de domni*, ed. a III-a, București, 1932, p. 260-262, nr. LVIII) și la Victor Motogna (*Epoca lui Matei Basarab și Vasile Lupu*, în CI, XIII-XVI, Iași, 1940, p. 503-504, unde a fost sărit un pasaj referitor la reglementarea conflictului ruso-turc pentru stăpânirea cetății Azov).

³⁹ Sándor Szilágyi, *Transsylvania et Bellum Boreo-Orientele (Erdély és az északkeleti háború. Levelek es okiratok)*, vol. I, Budapesta, 1890, p. 255-256. Această curioasă copie a fost cunoscută de Ion Sîrbu, *op. cit.*, p. 214, nota 107, care scrie: „a publicat și Szilágyi o copie, fără dată însă, a scrisorii lui Lupu, tradusă în latină, pe care o folosește la istoria evenimentelor de la începutul anului 1653. Scrisoarea este posibilă atât atunci, cât și acum, chiar dacă Lupu amintește ca ultim merit al său afacerea Azovului. Sosirea episcopului de Erlau, G. Jakusith (din însărcinarea împăratului), în Transilvania a avut loc cu certitudine la 2 februarie 1643“.

⁴⁰ Ion Sîrbu, *op. cit.*, p. 155.

⁴¹ Caracterizarea aparține cronicarului Ioachim Jerlicz („Arhiva Istorică a României“, t. II, București, 1865, p. 15).

îndeplinească misiunea, adunând în jurul său un mic grup format din dregători cu rosturi militare (marele spătar, marele serdar, marele șetrar și pârcălabii de la cetăți și de prin ținuturi) și din rude ale sale⁴².

Doi dregători cu rosturi militare (îi aflăm și printre sfătuitoarii de taină ai lui Vasile vodă) se vor găsi în miezul noului cerc politic; sunt două personaje omonime: Ștefan serdarul și Ștefan logofătul și pârcălabul de Soroca, care fac parte din categoria „oamenilor noi” ridicați de Vasile Lupu spre dregătoriile înalte ale țării. Pe cel de-al doilea Miron Costin îl înveșnicește făcându-i un portret cu rezonanțe manieriste, unul dintre cele mai interesante din cronicistica noastră medievală: „Omu de miratu la întregiia lui la sfaturi și de înțelepciune, cât pe acéle vremi de-abiia de era pementean pe potriua lui, cu carile și Vasilie vodă sângur, deosebi de boieri. făcea sfaturi și cu multe ceasuri voroavă, așa era de deplin la hire. Iară la statul trupului său era gârbov, ghiebosu și la cap cucuiatu, cât puteai zice că este adevăratu Essopu la chipu”⁴³. Din acest memorabil portret, pare a reieși că avem de-a face cu un boier de țară (pământean); în rest, în jurul acestui personaj domnește întunericul. Nici despre celălalt Ștefan, serdarul, nu se știe mare lucru. În fața lui Vasile Lupu, el spune: „Cine au fostu, doamne, mai credzut la măriia ta și cinstit ca mine? Și m-ai scos den obiéle și den sărac m-ai îmbogățit”⁴⁴. Prea sărac se pare că nu era, de vreme ce stăpânea trei sate în ținutul Lăpușna: Cățilenii, Călimăneștii și Spărieții⁴⁵. Recunoștința aceluia din cauza căruia și-a pierdut capul – Gheorghe Ștefan – se va revărsa asupra ginerelui său, Darie Carabăț⁴⁶, care va ocupa dregătoria de mare comis, în Sfatul noului domn. Și pârcălabii de Neamț și de Hotin se pare că au trecut de partea marelui logofăt, dacă judecăm după cariera lor ulterioară. La Neamț erau pârcălabi Miron Ciogolea (frate cu Pătrașco și Costin Ciogolea și mare clucer în domnia lui Gheorghe Ștefan) și Boțul, iar la Hotin pârcălabia era ocupată de Coste Moțoc (mare sulger în Sfatul lui Gheorghe Ștefan) și de Ionășcuță Efrimovici⁴⁷. Nici la Orhei Vasile Lupu nu mai avea sprijinitori, pentru că spune Miron Costin: „Orheiul, ce era capete, era tot de-a lui Ștefan logofătul”⁴⁸.

⁴² Pentru acești boieri, vezi și studiul nostru, *Sfatul domnesc al lui Gheorghe Ștefan (I)*, în AIX, XXXIII, 1996, p. 41-43.

⁴³ Miron Costin, *Letopisețul Țării Moldovei*, p. 141; interesanta comparație cu Esop (personaj principal al unui roman popular) este analizată de Violeta Barbu (*Viața lui Esop*, Ed. Minerva, București, 1999, p. 156-157).

⁴⁴ Miron Costin, *Letopisețul Țării Moldovei*, p. 139.

⁴⁵ L.T. Boga, *Documente din secolul XVII*, în „Revista Societății istorice și arheologie bisericești”, Chișinău, t. XX, 1930, p. 160-162.

⁴⁶ Pentru familia Carabăț, vezi Ștefan S. Gorovei, *Mărturiile unui document*, în CI, XII-XIII, 1981-1982, p. 307-316.

⁴⁷ Gh. Ghibănescu, *Divanurile domnești din Moldova și Muntenia în sec. al XVII-lea (1651-1653)*, în „Arhiva”, an. XXVII, nr. 4-6, 1916, p. 83. Trebuie să precizez că listele întocmite de Gh. Ghibănescu sunt pline de greșeli și se pot folosi numai după confruntarea cu documentul.

⁴⁸ Miron Costin, *Letopisețul Țării Moldovei*, p. 140. Nu știu cine era pârcălab în această vreme la Orhei. În aprilie 1652 ocupa această dregătorie grecul Apostol (ASI, Spiridonie, III/26, 27), ulterior mare jîtnicer, pentru ea în mai, același an, locul lui să fie luat de Gheorghe Catargiul (CDM, <https://biblioteca-digitala.ro/> / <http://adxenopol.academiaromana-is.ro>

Recrutarea marelui serdar și a pârcălabilor arată abilitatea marelui logofăt și sfaturile bune pe care le-a primit de la Rákóczy și de la Matei Basarab.

Marele logofăt nu avea prea multe rude printre marii dregători ai Sfatului lui Vasile Lupu. Fratele său, Vasile, aștepta, probabil, pe primele trepte din *cursus honorum*, vărul său, Neculai Mogâldea, se număra printre vornicii de la Poarta domnească⁴⁹, iar cumnatul său, Ștefan Boul, va ajunge mare șetrar abia în aceste zile⁵⁰. Cu o altă rudă însă, Pătrașco Ciogolea, pe atunci mare stolnic, marele logofăt „a legat voroavă [...] să aducă oști unгурești și muntenești asupra lui Vasilie vodă”⁵¹. Ca să putem vorbi acum de *Ciogolești*, li s-a alăturat și fratele lui Pătrașco, Constantin, la acea vreme mare spătar. Constantin a stat la sfat cu aceștia, pentru că era nemulțumit de cumnatul său, nimeni altul decât Vasile Lupu! El fusese căsătorit cu Măricuța, sora domnului (așa se poate explica și ascensiunea sa politică), după cum reiese dintr-un izvod pentru țigani întocmit de Andreiaș Ianovici, în 1657: „doă sălaşuri de țigani au dat Vasilie vodă féméii noastre Saftii, carii țigani i-au fost dat mainte surori-sa Măricuții,

S I, p. 232, nr. 705, 706). De asemenea, după plecarea lui Vasile Lupu la Camenița, pârcălabii de Orhei și Lăpușna (nu cunosc numele lui) l-au anunțat că dregătorii otomani de la Bender și Akkerman vor să „lovească hotarul Moldovei”, pentru că „beiu Moldovei s-ar fi răscolat” (Mustafa A. Mehmet, *Documente turcești*, I, p. 186-187, nr. 181). Este greu de spus dacă acești dregători au trecut de partea lui Vasile Lupu de frică, auzind ce s-a întâmplat cu Ștefan pârcălabul de Soroca, sau îi rămăseseră de la început credincioși. Greutatea interpretării se amplifică dacă folosim traducerea documentului făcută de A. Decei, unde se spune că dregătorii otomani vor să atace Moldova „laolaltă cu pârcălabii de Lăpușna și Orhei” (*Relațiile lui Vasile Lupu și Matei Basarab cu Poarta în lumina unor documente turcești inedite*, în AIIA, XV, Cluj, 1972, p. 80, nr. VIII).

⁴⁹ În fața vornicului de poartă, Neculai Mogâldea, își redactează Maria, fiica lui Ionașco Stroici, testamentul, la 30 aprilie 1650 (BNB, Documente istorice, X/5).

⁵⁰ ASB, Doc. ist., CCXXI/24; un zapis din 7 martie 1653.

⁵¹ C. Cihodaru (*Răscoala din anul 1653 din Moldova*, în AȘUI, s. n., sect. III, a. Istorie, t. XIV, 1968, p. 105, nota 14) afirmă că un alt boier cu numele Pătrașco îi era cumnat lui Gheorghe Ștefan, anume Pătrașco Moreanul, fără a cita însă vreo dovadă în sprijinul afirmației sale. Această înrudire este arătată de o însemnare pe o carte bisericească cumpărată de Alexandra, fiica lui „Pătrașco hatman și a Aniței” și dăruită bisericii din satul Căcărăzeni, din ținutul Cărligătura (în pomelnicul pe care jupâneasa îl dictează, la 2 octombrie 1674, diacului Iordache, apar și alte rude ale Aniței: surorile Salta, cu soțul ei, Gheorghe Ștefan, și Paraschiva, cu soțul ei, Neculai Seachil, și nepoata Bălașa, cu soțul ei, Constantin vodă Șerban ș.a. (ASI, Manuscrise, nr. 137, f. 88r-101r). În ceea ce privește înrudirea lui Gheorghe Ștefan cu Pătrașco Ciogolea, credem că s-ar cuveni o cercetare specială. Totuși, semnătura lui Pătrașco fost postelnic („cumnatul” lui Ștefan Boul, a lui Gheorghită Ștefan și Neculai Seachil, de pe actul din 11 februarie 1638; ASB, Doc. ist., LXVII/54) și semnătura lui Pătrașco Ciogolea mare șetrar (fratele lui Costantin Ciogolea și a lui Miron Ciogolea, de pe actul din 23 martie 1642; ASI, Spiridonie, LXIII/13) nu există prea mari diferențe, lucru care împiedică și mai mult deslușirea acestei „încurcături” genealogice. De asemenea, începând cu anul 1648, Pătrașco Ciogolea apare ca fiind soțul Tudoscăi, fiica lui Gheorghe Jora, și sora lui Grigore și Toderășco Jora (vezi mai jos, n. 108 și 110). O altă afirmație a lui Constantin Cihodaru, *op. cit.*, p. 109, nu credem că se poate susține: autorul spune că Pătrașco Moreanul „nu era grec”, dar nu aduce, nici de această dată, vreo dovadă în acest sens. Acest boier a fost fratele lui Frangolea stolnic și văr cu Ieremia Vânculeț care a ajuns și el mare stolnic al lui Vasile Lupu (Ștefan S. Gorovci, *Cu privire la patriciatul orășenesc în Moldova medievală. Câteva observații preliminare*, în AIIAI, XXV, I/1988, p. 257).

ce-au fost după Ciogolea⁵². Căsătoria pare că s-a desfăcut, iar Ciogolea a trebuit să înapoieze darurile primite de la domnescul cumnat. Un motiv, cât se poate de bun, pentru „răcirea“ dragostei dintre rude! Numai că tovarășilor marelui logofătului „șagă le părea a sfătui niști lucruri ca acele, ci șidea uitați, gândindu că nu va naște nemică dentr-acelea sfaturi“. Mai mult, „Ciogolea spătariul la beție, că la câteva mese, batu, mai vădiia lucrul“⁵³. Și așa, neluând lucrurile în serios, Ciogoleștii, nu numai că și-au pierdut viețile, dar nici nu au reușit să folosească șansa de a-și menține familia în boierimea mare a Moldovei.

Ce motive au avut acești boieri ca să se îndepărteze de stăpânul lor, care i-a „ridicat din obiele“ și de la care au „mâncat pâinea și sarea“? De răspunsul la această întrebare se leagă și înțelegerea cauzelor interne care au dus la răsturnarea lui Vasile Lupu. Și ei, ca și alți boieri pe care-i vom găsi printre sfinții lui Gheorghe Ștefan, erau nemulțumiți de faptul că Vasile Lupu se înconjura cu dregători greci – rude sau nu. Nemulțumirea plutea în atmosferă și nu se datora faptului că Vasile vodă și-ar fi adus rude, pentru că aceasta era o practică politică curentă, ci se datora originii exclusiv grecești a colaboratorilor săi. „Luptă de clan a fost răsturnarea lui Vasile Lupu“, scrie Ștefan S. Gorovei, adăugând „cei care l-au răsturnat erau rude ale primei sale soții. Tudosca Bucioc, urmașii Prăjeștilor celui Bătrân și ai Movileștilor, care au adunat în jurul lor, cum spune Paul de Alep, pe toți oamenii cei mai însemnați ai Moldovei“⁵⁴. Și Gheorghe Rakoczy adaugă – *propria manu* – ca *postscriptum* la o scrisoare, din 28 aprilie 1653: *Cum Vaivoda nullus Nobilium Regni Moldaviae discessit, exceptis Consanguineis illius Graecis*⁵⁵.

În toamna anului 1652, Vasile vodă a avut în cele zece jețuri din spătăria sa șapte dregători care îi erau foarte apropiați⁵⁶: Gheorghe Ghica – mare vornic

⁵² ASB, Doc. ist., CLXXXIX/20; izvodul este scris chiar de Andreiaș Racoviță. Vasile Pârvan în studiul dedicat familiei Ciogolea, descoperind că „prin soția sa Tudosca, Vasile vodă era rudă cu hatmanul Balica“, observă că „Ciogoleștii, rude cu hatmanul, erau rude și cu Vasile“; și, adaugă: „Aceste înrudiri complicate nu aveau însă nici o urmare“ (*Un vechi monument de limbă literară românească*, în CL, XXXVIII, 1904, p. 1000). Dimpotrivă, credem noi, tocmai această țesătură de rudeni i-a sprijinit la început și l-a doborât la sfârșit pe Lupu vodă. A doua soție a lui Constantin Ciogolea a fost Ileana. Tot Vasile Pârvan a observat un fapt interesant: în acte „pretutindeni, după numele lui Constantin Ciogolea, e adăugat posterior, nedebaciu și cu altă cernelă, de acei ce e au avut interesul să o facă, cuvintele: ИКНѢГНИНЕГО ИЛѢНИ – și jupănesei lui Ileana – pentru a dovedi că dania și cumpărătura s-a făcut pe numele amândurora. Desigur că schimbarea s-a făcut după uciderea lui Constantin în 1653“ (*ibidem*, p. 980). Este adevărat, numai că, acum, se poate adăuga că acele cumpărături au fost făcute probabil împreună cu sora lui Vasile Lupu.

⁵³ Miron Costin, *Letopisețul Țării Moldovei*, p. 136.

⁵⁴ Ștefan S. Gorovei, *Clanuri, familii, autorități, puteri (Moldova, secolele XV-XVII)*, în *ArhGen*, I(VI), nr. 1-2, 1994, p. 92.

⁵⁵ Hurmuzaki, *Documente*, VI/1, p. 15, nr. XIX.

⁵⁶ Din analiza componenței Sfatului din ultimii ani ai domniei lui Vasile Lupu, a reieșit una dintre cauzele răsturnării: revolta boierimii de țară împotriva clientelei grecești. Au fost cercetate însă un număr mic de documente, iar interesul nu a coborât mai jos de a zecea dregătorie – marele comis. Studiul fundamental, nelipsit de unele exagerări „în judecarea oamenilor și a împrejurărilor“ (cuvintele aparțin lui N. Iorga, în recenzie din CL, XXXVI, 1902, p. 191), rămâne cel datorat lui I. Tanoviceanu, *Din luptele pentru neam. Răsturnarea lui Vasile Lupu*, București, 1901.

de Țara de Jos, Gheorghe (fratele său) – hatman și pârcălab de Suceava⁵⁷, Toma Cantacuzino – mare vornic de Țara de Sus, Stamate Hadâmbul – mare postelnic⁵⁸. Alexandru (fiul lui Gavril hatmanul, celălalt frate al lui Lupu)⁵⁹ – mare paharnic, Iordache Cantacuzino – mare vistiernic, Enache (frate cu Alexandru) – mare comis⁶⁰. Politica de clan promovată de Vasile Lupu se poate observa din ridicarea destul de surprinzătoare a nepoților săi printre marii dregători ai țării. Așa putem înțelege de ce Ciogoleștii au ajuns să se considere ca făcând parte dintre „slujitorii cei streini” (deși, o bună bucată de vreme, unul dintre ei a fost rudă apropiată a domnului). Șeful clanului boierilor de țară a devenit Gheorghe Ștefan: el se afla în cea mai înaltă dregătorie a țării și era poate cel mai bogat dintre boierii pământeni (cariera „liniștită” a tatălui său, care s-a ferit să se amestece în comploturi, a făcut ca fiii săi să moștenească o avere frumoasă, nu ca în cazul altor mari boieri, care au lăsat moștenire datorii). Dar care a fost atitudinea capului complotiștilor față de boierii greci, ce alcătuiau gruparea adversă? Din bogata corespondență purtată cu Gheorghe Rákóczy iese la iveală suspiciunea (cel puțin!) pe care o avea față de aceștia. Astfel, în martie 1655, când îl trimite pe Stamate Hiotul la Constantinopol (printre altele, acesta îi era și rudă), îi scrie principelui: „am trimis acolo pe omul nostru numit Stamati”, care „se ostenește în treburile noastre cu credință. *Cu toate că și el e grec, dar nu ne îndoim de el* (subl. ns.), căci inima și ochii ne vor fi la locul lor și chiar dacă vor vorbi rău pe socoteala sa, dar Măria Ta să nu le dai crezare”⁶¹. Aproape aceleași cuvinte le găsim într-o altă scrisoare, din ianuarie 1656, prin care Gheorghe Ștefan îl recomandă lui Rákóczy pe Panaiot Nikusios („tâlmaciul împăratului”): „Acum el promite că va fi sluga Măriei Voastre, doar să știe în ce anume vă poate sluji și o face cu dragă inimă, iar Măria Voastră să-l creadă, *chiar dacă-i grec* (subl. ns.), căci e un om de cuvânt și nu-i atât de viclean ca și ceilalți, noi am observat cum gândește și până acum nu am observat ceva rău”⁶². Despre temerile lui Gheorghe Ștefan, ajuns domn, datorate grecilor scrie și Miron Costin: „avându acoalea la Poartă atâtea pârâși greci, căroră le luase tot ce avea la începutul domniei lui și mulți au și pierit, că au fost la începutul domniei

28 p. (Extras din AARMSI, s. II, t. XXIV, 1901-1902). Ultima „analiză”, ce aparține lui Constantin Șerban, abundă în citări și lecțiuni greșite, trimiteri fanteziste, confundarea unor dregători etc.

⁵⁷ În toamna anului 1651 îi ia locul în această dregătorie fratelui său, Gavril, pe care nu-l vom mai găsi printre dregători.

⁵⁸ Urmează în această dregătorie unui alt boier grec, Andronic; semnătura acestuia din urmă mai avea puține urme ale ductului grecesc (BNB, Documente istorice, X/5).

⁵⁹ A trecut în locul unchiului său, Gheorghe, deși până la această vreme se amestecase printre micii dregători.

⁶⁰ Îl găsim în această dregătorie în martie 1653, luându-i locul lui Grigore Nacu (ASB, Doc. ist., CCXXI/24). Semnătura lui Enache arată că știa foarte bine românește (o găsim pe un zăpis din 17 septembrie 1652, *ibidem*, CCLXV/23).

⁶¹ Andrei Veress, *Documente*, X, p. 286, nr. 87.

⁶² *Monumenta Hungariae Historica. Diplomataria. Okmánytar II. Rákóczy György, dipolmácziai öszszeköttetéseihez*, XXIII, ed. Sándor Szilágyi, Budapesta, 1874, p. 282, nr. CLXVI. Pentru dragomanul Panaiot Nikusios, vezi Epaminonda I. Stamatiade, *Biografiile marilor dragomani (interpreți) greci din Imperiul otoman*, trad. de Constantin Erbicăanu, București, 1898, p. 14.

aceștiia mari jacuri a oameni streini, ales a greci, de oamenii lui⁶³. În cele din urmă scaunul domnesc va fi lăsat tot unui boier din „neamul“ lui Vasile Lupu – Gheorghe Ghica; când a fost trimis capuchehaia la Constantinopol, Gheorghe Ștefan s-a întrebat dacă acesta nu-i va primejdi scaunul, dar a zis că nu poate „să iasă unul ca dânsul la domnie“. Era bătrân și rudă cu „casa“ lui Ștefan vodă! De unde să știe că era prieten din copilărie cu marele vizir Mehmet Köprülü?

Dar este necesar să-i cunoaștem și pe „dregătorii care nu iau parte la sfaturile secrete“, din lunile premergătoare răsturnării lui Vasile Lupu. Din puținele documente păstrate se poate alcătui următoarea listă: Andreiaș Ianovici – mare medelnicer⁶⁴; Ștefan – mare serdar; Solomon Bârlădeanu – mare clucer; Apostol (?) – mare sulger; Apostol – mare jitnicer⁶⁵; Caracaș – mare pitar⁶⁶; Ștefan Boul – mare șetrar⁶⁷; Grigore Hăbășescu – mare armaș⁶⁸; Sculi – mare agă; Racoviță Cehan – logofăt la doilea; Sevastos Grama – mare ușar⁶⁹; Grigore Șaidir – logofăt al treilea; Damaschin, Neculai Mogâldea, Bârsan, Dumitrașco Cocorean, Pilipovschi, Neaniul, Stroescul și Ilie Arapul – vornici de poartă. Amestecați prin mulțimea micilor dregători de la Curte sau de pe la ținuturi, îi găsim pe următorii boieri: Pavel Prăjescu jitnicer al doilea, Nicolae Buhuș jitnicer, Vasile Șoldan jitnicer, Ioniță Prăjescu clucer, Andreiaș Racoviță postelnic, Alexandru Costin staroste de Putna, Istratie Dabija vornic de târgul Bârlad⁷⁰, Ilie Șeptilici fost portar de Suceava ș.a. Privind aceste nume putem să ne gândim la nemulțumirea crescândă care s-a adunat în sufletele lor, văzând că sunt condamnați să mai aștepte ani buni până să ajungă „boieri de sfat, adică aceia care împărtășesc domnitorului sfaturile lor referitoare la treburile care privesc țara“⁷¹. Mulți dintre ei erau de aleasă naștere, fiind, prin aceasta, îndreptățiți să conducă țara și, de aceea, vor trece de partea lui Gheorghe Ștefan. Mulți dintre ei erau și vrednici să țină frâiele puterii, după cum vor dovedi în domniile

⁶³ Miron Costin, *Letopisețul Țării Moldovei*, p. 180.

⁶⁴ ASB, Doc. ist., CCXXI/24; fiul fostului mare logofăt, Toderășco Ianovici, era căsătorit cu nepoata domnului, Safta, fiica lui Gavril hatmanul. Îi ia locul, întâmplător sau nu, unci rude a lui Gheorghe Ștefan, Mateiaș Sturza.

⁶⁵ ASB, Doc. ist., CCLXV/23. Nu este limpede despre care dregător cu acest nume este vorba: din analiza semnăturii lui observăm două lucruri: era pe deplin familiarizat cu scrisul chirilic, iar în februarie 1652 semna ca pârcaș de Orhei (ASI, Spiridonie, III/26. 27; două zapise, din 26 și 27 februarie 1652, prin care marele vistiernic Iordache Cantacuzino cumpără părți din satul Bășeni, ținutul Iași).

⁶⁶ ASB, Doc. ist., CCXXI/24; înaintea lui în această dregătorie se afla un anume Dumitrașco.

⁶⁷ CDM, S I, p. 234, nr. 709; este singura rudă a marelui logofăt care urcă pe scara dregătorilor în această vreme, înlocuindu-l pe grecul Trandalîr. Acesta din urmă ocupa respectiva dregătorie în martie 1652; *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, I, ed. Ioan Caproșu și Petronel Zahariuc, p. 445-446, nr. 382.

⁶⁸ ASB, CCXXI/24: este singurul dregător de o oarecare importanță, care rămâne în această dregătorie și sub noul domn.

⁶⁹ Semnătura lui, în limba greacă, o găsim pe un act din 24 aprilie 1651 (ASI, Documente, CCCXLIX/69).

⁷⁰ Este „slugă domnească de la țară“, în zăpisele Măricuței, soția răposatului Simion Gheuca (*ibidem*, CLXXIX/16).

⁷¹ Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, București, 1973, p. 199.

ce vor urma. Dregători mărunți de origine greacă erau destui, legați, în mare măsură, de slujbe cu atribuții financiare: Statie vistiernic al doilea⁷², Hristodor mare cămănar⁷³, Iacomi vistiernic (probabil al treilea)⁷⁴, Gheorghe Duca cămăraș⁷⁵ ș.a. Unii dintre ei nu apucaseră să învețe „rânduiala țării”, devenind, la puțină vreme după ce ajungeau în Moldova, „casnici” ai marilor dregători de stirpe grecească. Se vede acest lucru din modul în care a cumpărat Iacomi vistiernicul o parte din satul Cătelești: „neștiind Iacomi vistiernicul rândul în țară, banii i-au dat, iar dresese s-au făcut pe numele vistiernicului Iordache”⁷⁶. Între toți acești boieri cu ascendență grecească s-au creat legături de rudenie, care vor duce la constituirea unui clan foarte puternic, centrat în jurul grecilor împământeniți. La sfârșitul domniei lui Vasile Lupu asistăm la prima manifestare politică de amploare a acestui grup. Stâlpii – Lupu și frații săi – au fost dărâmați, dar gruparea va rămâne, schimbându-și periodic conducătorii. Locul lui Lupu vodă și al fraților săi va fi preluat de Rusetești. Și pentru a vedea că nu este vorba de o ruptură, este destul să amintim că fiica obscurului vistiernic Iacomi s-a căsătorit cu Lascarache Ruset⁷⁷, iar fiica lui Gheorghe hatmanul, fratele lui Vasile Lupu, cu beizadeaua Alexandru Ruset.

La nivelul mării boierimi rivalitatea dintre cele două grupări politice era, la mijlocul veacului al XVII-lea, destul de clară. Boierii de țară se vedeau pentru prima dată în postura de „sateliți”, trebuind să graviteze în jurul boierilor greci. În primele decenii ale veacului situația era inversă; părinții lor îi văzuseră pe Vasile Lupu și pe Cantacuzini în situația în care ajungeau, nu peste multă vreme, fiii lor. Însotirile dintre ambițioșii boieri greci și vlăstarele boierimii de țară s-au realizat mai ales în urma hicleniei părinților. Astfel, trei dintre fetele marelui vistiernic Toader Boul (hiclean lui Ștefan Tomșa) au fost nevoite să se căsătorească cu obscuri boieri greci: Safta cu Penișoară, Maria cu Neculachi Ralli și Anița cu Pătrașco Moreanul. Nu altfel stau lucrurile și în cazul primei căsătorii a celui care va deveni Vasile vodă Lupu (Tudosca era fiica lui Coste Băcioc, cel tras în țepă de Schender pașa).

O altă întrebare devine legitimă: în ce măsură frământările elitei politice au cuprins celelalte straturi sociale? Și de răspunsul la această întrebare s-a legat cauza detronării lui Vasile Lupu. S-a spus că „răsturnarea lui Vasile Lupu a fost provocată de o mare mișcare internă, pe de o parte a boierilor pământeni, cu interesele lor, iar pe de alta, a țăranilor care se ridicau împotriva nemiloasei

⁷² În primăvara anului 1650 îl găsim pe Statie ca vistiernic al doilea (BNB. Documente istorice, X/5).

⁷³ Semnează grecește pe un zăpis din 25 aprilie 1652 (ASI, Documente, CDXXVII/71).

⁷⁴ Cumpără. la 19 ianuarie 1653, părți din satele Botășăști și Itești, din ținutul Neamț, de la Ionașco Prăjescu fost paharnic (ASB, Doc. ist., CLXII/267; copie publicată de Theodor Codrescu, în *Uricariul*, XVII, p. 31-33, iar un rezumat la p. 7-8).

⁷⁵ La 29 septembrie 1651 ocupa această dregătorie (Ioan Caproșu și Petronel Zahariuc, *Documente lași*, I, p. 440, nr. 372).

⁷⁶ Theodor Codrescu, *Uricariul*, XVII, p. 8 (un rezumat al unui zăpis din 14 februarie 1666). Epitrop al averii sale este Lascarache Ruset, fiul lui Constantin Cuparul.

⁷⁷ Nicolae Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători*, p. 438.

exploatări feudale⁷⁸. De o mare mișcare a boierilor pământeni nu se poate vorbi; o stare de nemulțumire a existat, dar, fără „concurusul” lui Gheorghe Rákóczy și al lui Matei Basarab și fără hotărârea lui Gheorghe Ștefan, o revoltă nu ar fi izbucnit (pendularea boierilor, când într-o tabără, când într-alta, în timpul luptelor, este o dovadă în plus). Iar marea mișcare țărănească este numai o invenție a istoriografiei comuniste. A căuta dovezi pentru a arăta „amploarea pe care a luat-o atunci lupta maselor populare din Moldova”⁷⁹ a fost o întreprindere extrem de riscantă, care nu a putut duce decât la „forțarea” surselor. Singura categorie socială care a preluat mesajul antigrecesc al boierilor răzvrățiți au fost orășenii. Și dintre aceștia mai ales negustorii din orașul de scaun (acolo unde s-au desfășurat luptele pentru tron), pentru că se ivise o posibilitate de înlăturare a concurenței reprezentată de negustorii greci – mulți, bogați și, unii dintre ei, chiar înrudiți cu domnul. Paul de Alep găsește explicația fricii de care fuseseră cuprinși grecii: „nu mai ieșeau din casele lor din pricina mării dușmăanii care era împotriva lor, căci boierii lui Vasile <Lupu> subjugaseră pe moldoveni”, dar se arată nedumerit de prigoana la care erau supuși negustorii greci: „Dar ce crimă făptuiseră oare nenorociții negustori? Căci fără negustori această țară n-ar fi putut exista”⁸⁰. Tot diacul și fiul patriarhului Macarie al Antiohiei explică cauza „urii clocotitoare” pe care o nutreau boierii „de țară” împotriva lui Vasile Lupu: „era fiu de grec și [...] își alcătuiseră întreaga suită din greci. Aceștia asupriseră, umiliseră și înjosiseră peste măsură pe moldoveni, aducându-i în săpă de lemn”⁸¹. Acești moldoveni îi vor scrie lui Gheorghe Rákóczy de mai multe ori în anii ce vor urma, mulțumindu-i pentru că i-a eliberat „din gura șerpilor ce ne sugeau sângele și de acel înfometat Lupu, care ne mesteca carnea și atâția ani ne-a supt sângele și era nesățul”⁸². În decembrie 1654, găsim, într-o altă

⁷⁸ ***, *Istoria României*, vol. III, București, 1964, p. 175.

⁷⁹ C. Cihodaru, *op. cit.*, p. 103. Actele interne mai târzii pomenesc despre răscoală, dar nu a țării, ci „a lui Gheorghe Ștefan”. Astfel, la 4 octombrie 1659, Gheorghe Ghica îi întărește lui Savin din Mogoșești, fost cămăraș la ocnă, stăpânirea asupra unor părți din satele Dzemești și Săcălășești pe Tazlău, în ținutul Trotuș, cumpărate de Ianache Giumătate fost cămăraș de ocnă (acesta le cumpărase de la Arhip fost cămăraș „și de la alți răzeși ai lui”), pentru că actele „au pierit toate cându au fostu răscoala lui Ghiorghe Ștefan vodă” (ASI, Documente, CDI.IX/37; o copie la ASB, AN, MMDCCLXXXV/2; rez. în CDM, III, p. 113, nr. 444).

⁸⁰ *Călători străini despre Țările Române*, VI, p. 95. Atacarea caravanelor cu negustorii greci nu au înfăptuit-o „țărani” – iată, încă o dovadă pentru „caracterul social” al „răscoalei” (C. Cihodaru, *op. cit.*, p. 107) – ci, după cum chiar Paul de Alep o spune, „hoții și tâlharii”; acest lucru nu se putea întâmpla în timpul lui Vasile Lupu, când, „ca urmare a asprimii stăpânirii sale, femeile purtau <ca podoabă> salbe de galbeni și puteau merge oriunde voiau fără nici o teamă; dar pe vremea noului domn, groaza domnea chiar în mijlocul orașelor” (*Călători străini despre Țările Române*, VI, p. 98). O altă dovadă a „luptei maselor populare” (C. Cihodaru, *op. cit.*, p. 108) ar fi „jefuirea și nimicirea” unui „sat de greci, pe care Vasile Lupu îi adusese din țara Rumeliei”, așezându-i într-o „slobozie” pe undeva pe lângă Tecuci (*Călători străini despre Țările Române*, VI, p. 151). Cred că nu este vorba decât de pomenita „răfuială” cu grecii, mai ales că este vorba, din câte se pare, de un sat al lui Vasile Lupu.

⁸¹ *Călători străini despre Țările Române*, VI, p. 78-79.

⁸² La 10 septembrie 1654, marele vornic al Țării de Jos este trimis la principe, cu o măturie dată de Gheorghe Ștefan împreună cu „episcopii, cu toți boierii de la mic la mare, cu mazilii, îiii
<https://biblioteca-digitala.ro/> / <http://adxenopol.academiaromana-is.ro>

scrisoare trimisă principelui, aceleași acuzații îndreptate împotriva lui Vasile Lupu, dar într-o formă mai dezvoltată, un fel de sinteză a nemulțumirilor care s-au strâns în cei aproape 20 de ani de domnie; din această cauză reproducem aici un pasaj mai lung: „Noi, locuitorii Țării Moldovei, ai strălucitului domn Ștefan Gheorghe, acum, din voia Domnului, voievod, primii dregători și slugi din țară și de la curtea voievodului, dregători mari, mijlocii și mici, episcopi, egumeni și pe lângă aceștia pământeni, dăm de știre tuturor, cui vrea să știe. Prin scrisoarea de față, cu dovezi, ca să fie spre știrea creștinilor din țările din jurul nostru, despre fiii acestei țări și despre lucrurile amare, dureroase și mizerabile. Întâi, domnind peste noi Vasile voievod, ne-a asuprit și ne-a maltratat cu dări și confiscări și, în plus, cu fapte cu totul necuviincioase și încălcări de legi; și, peste acestea, îngâmfarea lui și certurile cu alții, din cauza cărora am făcut și câteva drumuri la strălucita Poartă, și a luat de la noi în secret dare, cu multă vărsare de sânge a căutat să ne ia puținele bunuri spre folosul lui și, în afară de aceasta, pe deasupra, a deprins țara cu dări și plăți mari, care sunt toate doar pentru stricăciunea noastră. Din cauza îngâmfării lui s-a certat cu tătarii și cu cazacii și, la fel, datorită neorânduiei din țară și din cauza lui, de la tătari la cazaci, toți jefuiesc țara. Și ca locuitori ai acestei țări ce suntem plătim, pe deasupra, și tribut tătarilor. Și pe fiii noștri, pe fiicele noastre, pe frații și surorile mai mici, ca și pe rudele noastre, cu mare preț i-am răscumpărat, cu toate că sunt mulți acolo al căror număr nici noi nu-l știm, ci doar bunul Dumnezeu”⁸³. Tonul poate prea dur al acestor acuzații se datora încercării de a justifica răsturnarea stăpânului „legiuit”, ca și spaimii nepotolite a notabililor țării, întreținută de activitatea politică a lui Vasile Lupu în exilul țarigrădean.

Toate aceste lucruri au făcut ca țara să fie „toată cu ură și gata la lucrul nou”⁸⁴. Mai sunt și alte voci care vorbesc despre asprimea cu care își pedepsea Vasile Lupu supușii, fie din dorința de a face dreptate (cum ne spune episcopul Bandini), fie din dorința de a-și „vărsa necazul” (după cum scrie minoritul conventual Antonio din Brisello). Episcopul Marco Bandini scrie că a aflat de la dregătorii domnului că acesta „a osândit până atunci <1646> peste 20.000 de vinovați”; iar dregătorii l-au rugat „să se poarte mai blând cu delicvenții, pentru ca să nu fie lipsită țara de atâția oameni”. Domnul ar fi răspuns, zicând printre altele: „Chiar dacă jumătate din Țara Moldovei ar fi rea, piară partea cea rea, ca să fie păstrată cea bună”⁸⁵. Călugărul din ordinul minoriților conventuali, Antonio din Brisello, notează și el, în aceeași vreme, că, la plecarea Ruxandrei spre Constantinopol, Vasile vodă, „neștiind cum să-și verse necazul său, a pus

de boieri și cu toți locuitorii țării” (Sándor Szilágyi, *Levelek és okiratok II. Rákóczy György Fejedelem diplomáciái összekötetései történetéhez*, în „Történelmi Társ”, 1889, p. 653-654, nr. LI; în continuare: *Levelek és okiratok*).

⁸³ *Ibidem*, p. 658-659, nr. LIII. Pentru că Vasile, tatăl lui Pricopie Focca, a murit în închisoare pentru furtul unor iepe turcești, nefiind vinovat, Vasile Lupu poruncește ca adevărații făptași să fie spânzurați (ASI. Documente, DXII/18).

⁸⁴ Miron Costin, *Letopisețul Țării Moldovei*, p. 140.

⁸⁵ *Călători străini despre Țările Române*, V, p. 342.

să fie ucise, în aceeași zi, cu felurite cazne groaznice 16 persoane pentru motive lipsite de însemnătate⁸⁶; tot acest călugăr aflate în Moldova că, „de 11 ani de când domnește“, a ridicat viața a 15.000 de persoane, și cu astfel de mijloace se menține în scaun acest tiran mult mai crud decât turcul însuși, spre marea teroare a acestei populații schismatice, care nu are curajul să-l privească <în față>⁸⁶. Se poate ca aceste două voci, ce aparțin bisericii catolice, să fi fost influențate de aura de suveran ortodox cu care se înconjura Vasile Lupu. Și unul din frații domnului s-a arătat ostil misionarilor catolici. Într-o scrisoare a lui Petru Parčević, redactată de acesta în numele „orășenilor din Roman“ (datată 8 aprilie 1653), se spune că: „părintele Paul Beke pentru unele motive a fost pus în lanțuri și ridicat în furci de către fratele domnului, marele hatman“⁸⁷ (din scrisoare nu reiese dacă este vorba despre Gavril sau despre Gheorghe, ambii mari hatmani).

Determinarea cu care vreme de trei ani Gheorghe Ștefan a complotat împotriva stăpânului său pare să se fi datorat și unui motiv foarte personal, despre care știm datorită indiscreției unui cronicar muntean. Acesta spune că Gheorghe Ștefan „întru soliile lui ș-au vădit vrăjmășia ce avea spre domnu-său cătră craiul și cătră Matei vodă, vinuindu-l că au umblat cu jupâneasa lui“⁸⁸. Lucrul nu pare a fi o simplă vorbă în vânt. Jupâneasa Safta pesemne că era foarte frumoasă, de vreme ce a fost protagonista acelei răpiri furtunoase, care a dus în cele din urmă la cununia cu Gheorghe Ștefan. Tânărul boier „rămas văduvoiu“ se prea poate să-și fi încrucișat cărările cu vodă; și el rămăsese văduv, nu de multă vreme. Cine știe, poate atunci s-a gândit Vasile Lupu să se căsătorească pentru a doua oară tot cu o fiică a unui boier de țară; locul Tudoscăi Bucioc putea să fie luat de Safta, fiica marelui vistiernic Toader Boul. Nu a fost să fie, dar Vasile vodă a rămas cu o slăbiciune pentru ea și a dorit să o mențină la Curte. De aceea, după cum a remarcat Ioan Tanoviceanu, urcarea în ranguri a lui Gheorghe Ștefan nu a fost străină de frumusețea nevestei sale⁸⁹. De altfel, domnul i-a și cununat. Soțul dintâi al Saftei a fost, după cum am văzut în altă parte, tot un grec – vistiernicul Penișoară! Inevitabilele neînțelegeri care au apărut după moartea acestuia, datorită moștenirii averii, au contribuit fără îndoială la adâncirea adversității față de etnia din care acesta făcea parte. De asemenea, trebuie să ne întrebăm dacă nu cumva prima soție a lui Gheorghe Ștefan o fi fost vreun vlăstar al aceleiași seminții? Nu știm încă. Dar ar putea fi o explicație în plus. De asemenea, urmând calea aceluiași presupunerii, o lămurire pentru trădarea serdarului Ștefan ar putea reieși tot din pasiunea domnului pentru jupânele frumoase. Una dintre ele, viitoare doamnă a țării, a fost

⁸⁶ *Ibidem*, p. 398.

⁸⁷ *Ibidem*, p. 364.

⁸⁸ Radu Popescu vornicul, *Istoriile domnilor Țării Românești*, introducere și ediție critică întocmite de Const. Grecescu, București, 1963, p. 104.

⁸⁹ I. Tanoviceanu, *op. cit.*, p. 21; este drept că Tanoviceanu exagerează puțin, legând poate prea strâns înălțarea în ranguri a logofătului de „slăbiciunea“ domnului pentru jupâneasa Safta.

Dafina, soția pomenitului serdar⁹⁰. Oare și pe ea a vrut să o păstreze Vasile vodă la Curte, trimitându-l pe serdar „la marginea țării“? Greu de spus, dar întrebarea are oarece miez. Întorcându-ne la pomenita slăbiciune a lui Vasile Lupu față de jupâneasa Safta, ne dăm seama că de ea se leagă și orbirea domnului, care deși avea știre despre complot, l-a slobozit pe marele logofăt să meargă la moșie să-și îngrijească soția, care căzuse într-o „boală foarte grea“. Domnul chiar se întristează auzind vestea rea și îi spune postelnicului: „Ce om fără cale, logofătul! Știindu-și giupâneasa boleacă și nu o ține aicea cu sine“. Apoi îi urează logofătului, la plecare: „Să afle lucrul pe voia sa“⁹¹. Și ceea ce a urmat arată că l-a aflat!

La acest capitol, al purtărilor necuviincioase, Lupu vodă va fi urmat, și pare-se întrecut, de nepoții săi de frate. Aceștia luau „băieții oamenilor în silă la curvie“⁹², iar unul dintre ei „stricase patru mii de fete (!), iar când părinții lor se plâneau împotriva acestuia, nu puteau să-l dovedească vinovat pentru că el pătrundea noaptea prin case, lua fetele cu sila și altele la fel“⁹³. Toate aceste fapte au contribuit la izolarea lui Vasile Lupu și au făcut să crească șansele logofătului răzvrătit. Răzgâiatele beizadele i-au oferit astfel lui Gheorghe Ștefan un temeinic motiv ca să le curme viața, scăpând de viitori pretendenți la domnie.

După această înșiruire a cauzelor reale sau inventate care au dus la răsturnarea lui Vasile Lupu, să ne întoarcem la calea prin care aceasta a fost înfăptuită. Am văzut că detaliile loviturii au fost stabilite câtă vreme s-a aflat domnul la Hotin – sfârșit de ianuarie început de februarie. De atunci sau din săptămânile care au urmat datează scrisoarea marelui logofăt și a marelui serdar prin care se leagă ca, „de i să va face milă Măriei Sale, craiul Ardealului, de această săracă țară și va lua depre asupra noastră pre vodă care este acum, pre Vasilie vodă. [...] unul dintre noi vom merge în oștile Măriei Sale, iar celălalt dintre noi va fi împotriva lui vodă, ca nici să poată a strânge oști, nici el să poată scăpa“. Cei doi se obligă să suporte toate cheltuielile pe care le va face Rákóczy, promițându-i totodată că-i vor înmâna, ca pradă de război, averea lui Vasile vodă⁹⁴. Până să porcească spre oștile craiului, marele logofăt a reușit să-l adoarmă pe Lupu, amăgindu-l că „nu are dușmani“; de aceea, grămada de bani pe care o plătea seimenilor n-ar fi fost decât o cheltuială inutilă. Flatat de sfetnicul său, vodă a slobozit în fiecare „sâmbătă dimineața din post [...] un număr oarecare

⁹⁰ Radu Popescu vornicul, *op. cit.*, p. 106.

⁹¹ Miron Costin, *Letopisețul Țării Moldovei*, p. 136-137. Georg Kraus, *op. cit.*, p. 154, scrie că domnul a refuzat la început să-i acorde permisiunea de a pleca: i-a fost acordată numai după ce și-a pus „oameni de-ai săi să spună că i-ar fi femeia greu bolnavă“. Obiceiul Curții era ca boierul care voia să plece trebuia să ceară învoire de la domn, după cum aflăm din cele scrise de ieziul ungar Paul Beke: boierii „trebuie să tot vină la Curtea domnului fără vreo leață, și nici nu au voie să meargă la moșiile lor, decât cerând îngăduința de a pleca de la domn, care le hotărăște soroc pentru a merge și a se întoarce, <iar> dacă boierul nu se întoarce <atunci> e amendat“ (*Călători străini despre Țările Române*, V, p. 279).

⁹² Miron Costin, *Letopisețul Țării Moldovei*, p. 120.

⁹³ *Călători străini despre Țările Române*, p. 76.

⁹⁴ N. Iorga, *Studii și documente*, IV, p. 29-30, nr. XXXIX.

de steaguri <de seimeni>, până ce le-a dat drumul tuturor“ (8 martie a fost prima sâmbătă din post), iar banii economisiți i-a dat în mâinile bunului sfătuitor⁹⁵. Tovarășul lui, marele serdar, se „afla cu 6.000 de curteni în tabără pe Nistru“⁹⁶, urmând a-i ține calea Lupului dacă ar scăpa și ar lua-o înspre cazaci. În acest timp, aliații, Gheorghe Rákóczy și Matei Basarab, nu pierd vremea, ci lucrează pentru îndeplinirea scopului comun. Principele trimite Saftei, și prin ea doamnei Ecaterina, „flori și alte lucruri din grădină, în numele principesei“, iar lui vodă îi trimite, prin Ioan Boros, „două butoaie de vin unguresc“; florile și vinul au adormit vigilența lui Vasile Lupu. Dar ne întrebăm, ce-or fi făcut în aceste zile ceilalți sftnici ai domnului, mai ales Cantacuzinii? Iarăși nu putem răspunde. Domnul muntean s-a aflat în bune relații, atât cu marele logofăt, cât și cu marele serdar, cu care a purtat în aceste săptămâni o intensă corespondență. Despre aceste mișcări a aflat Vasile vodă „de la un turcu la Focșeani și de la munteni“⁹⁷, dar n-a crezut. Ceva pare totuși să fi făcut. L-a îndepărtat din slujba de mare stolnic pe Pătrașco Ciogolea, așezând în locul lui pe grecul Mihai⁹⁸. Măsura era departe de a fi suficientă, dar poate că a sporit frica fraților Ciogolea, determinându-i să-l trădeze pe Gheorghe Ștefan. Un cronicar muntean

⁹⁵ *Călători străini despre Țările Române*, VI, p. 76; Paul de Alep scrie că Vasile Lupu i-ar fi dat logofătului „10.000 de dinari, ca să-i pună în siguranță“. În multe documente, de după mazi-lirea lui Gheorghe Ștefan, se vorbește despre 20.000 de taleri, care i-ar fi fost încredințați lui Gheorghe Ștefan ca unui „boieru cinsit și crezut“: „cu excepția unor acte de la Ștefăniță Lupu, ce nu s-au păstrat în original și în care suma este de 40.000 de taleri“ (I. Caproșu, *O istorie a Moldovei prin relațiile de credit până la mijlocul secolului al XVII-lea*, Iași, 1989, p. 190, nota 191).

⁹⁶ Georg Kraus, *op. cit.*, p. 154; cronicarul ardelean îl confundă pe marele serdar, cu marele spătar. De altfel, niciăeri cronicarul nu așază un nume lângă dregătoria de spătar: la fel procedează cu numele Ciogolea, de care cronicarul nu leagă vreun prenume sau vreo dregătorie. Întregirile, așezate între paranteze drepte, aparțin editorilor, iar la o citire atentă (coroborată și cu cele spuse de Miron Costin) se observă că nu sunt potrivite. Dregătorii, tot fără nume, sunt încurcări și de cronicarul turc Mustafa Naima (*Cronici turcești privind Țările Române*, III, p. 300-301).

⁹⁷ Miron Costin, *Letopisețul Țării Moldovei*, p. 136.

⁹⁸ La 7 martie 1653, Pătrașco Ciogolea fost stolnic semnează un zăpis imediat după semnătura chirilică foarte caligrafică a lui Mihai mare stolnic (ASB, Doc. ist., CCXXI/24). Peste o săptămână, la 15 martie 1653, fostul mare stolnic Pătrașco Ciogolea vinde lui Constantin Macri o falce de vie la Fetești, în dealul Ciocârliei, cu 70 de lei bătuți (*ibidem*, CLX/182). Se gândea oare vânzătorul că va avea de făcut vreun drum, pentru care îi erau de trebuință mulți bani? Peste încă o săptămână, la 22 martie, îl găsim pentru ultima dată, tot ca fost stolnic mare, semnând un zăpis (*ibidem*, CCLXV/24), pentru ca în zilele următoare să-și piardă capul. Noul mare stolnic Mihai era un boier de obârșie greacă pe care Vasile vodă l-a mai folosit în diferite misiuni diplomatice la Bakcesarai și la Constantinopol. În martie 1650 era mare șetrar, iar domnul îi dăruiește satul Bălușești (ținutul Vaslui), „pentru slujba ce ne-au slujit noao și țării la Crâm de câteva ori și acnu la Țarigrad“ (T.G. Bulat, *Documentele mănăstirii Văratec (1497-1836)*, București, 1939, p. 19, nr. XVI; actul are data de la Hristos calculată greșit: 7158-„1640“; data corectă este 1650, pentru că satul aparținuse lui Iorga, fost mare postelnic, care a murit nu cu mult timp înainte). Într-un act de la începutul anului 1654 este pomenită soția sa, Nastasia, fiica Todoscăi și nepoata lui Albotă, atunci când vinde o treime din satul Derecăuți, ținutul Hotin, lui Gheorghită, fiul Agahiței nepotul lui Albotă (ASB, Doc. ist., XLIV/10: 15 februarie 1654). În aceeași zi, Gheorghe Ștefan îi întărește lui Gheorghe Albotă stăpânirea asupra părții din Derecăuți (*ibidem*, XLIV/11).

ii califică pe trădători cu grele cuvinte: „nește becisnici”⁹⁹, în timp ce alt cronicar de la sud de Milcov găsește o teribilă comparație pentru logofătul trădător: „Asămănă-se acel boier cu luda care au vândut pre domnu său”¹⁰⁰.

Ne întrebam mai sus ce au făcut sftenicii „de casă” ai lui Vasile vodă. de nu au reușit să simtă pericolul care plana asupra domnului și asupra lor. Se pare că nici ei nu dădeau crezare zvonurilor. În zilele premergătoare intrării oștilor străine în țară, marele vistiernic Iordache Cantacuzino, șezând la Sfat, văzându-l pe logofăt cu toiagul la gură, îl întreabă, „în chip de batjocură”¹⁰¹: „Ce zici în fluer, dumneata, logofete?”. Răspunsul a fost „în pildă”, dar a dovedit că logofătul era foarte sigur pe sine: „Zic în fluer, să mi se coboare caprele de la munte, și nu mai vin”¹⁰². Memorabil răspuns! Nu degeaba Cantacuzinii l-au ținut minte și l-au povestit nepotului lor, Ion Neculce¹⁰³. La 21 martie, cu două zile înainte de a pleca să-și întâmpine „caprele”, marele logofăt dă, singur, un zapis de mărturie „dumisale fratelui nostru Toma Cantacuzino vornicul cel mare de Țara de Sus”, pentru cumpărarea de la Iordache, fiul lui Dumitrașco Iordăchelea, a unei jumătăți din satul Leușeni (ținutul Orhei). La sfârșitul actului găsim obișnuita formulă: „ca să-i fie dumisale vornicului dreaptă ocină și cumpărătură și cu tot venitul, neclătită, nicedănăoară, în veci. Și să aibă dumnelui a-și face și direse domnești”¹⁰⁴. De la Vasile Lupu nu a mai apucat vornicul să obțină un act de întărire. Urma să stăpânească „în veci”, întemeindu-se doar pe zapisul logofătului. După scrierea actului ne putem imagina că a urmat aldămașul, dar și cu acest prilej a dovedit stăpânire de sine, nevădind nerăbdarea cu care aștepta schimbarea bastonului de mare logofăt cu sceptrul domnesc. Nerăbdarea logofătului creștea, văzând că se apropie sărbătorile Paștilor și oștile ardelene nu mai vin; dar s-a potolit, când a aflat că oastea ardeleană ajunsese pe potecile munților, iar oastea munteană stătea lângă hotar. De aceea, a plecat în mare grabă spre moșiile sale din colțul sud-vestic al țării, în noaptea de 23 spre 24

⁹⁹ Radu Popescu vornicul, *op. cit.*, p. 105.

¹⁰⁰ *Istoria Țării Românești (1290-1690). Letopisețul Cantacuzinesc*, ed. critică întocmită de C. Grecescu și D. Simonescu, București, 1960, p. 109. I. Tanoviceanu, *op. cit.*, p. 23-24, a încercat să înlăture calificativul de trădător atribuit lui Gheorghe Ștefan, considerând că acțiunea lui era perfect legitimă, deoarece s-a ridicat împotriva aceluia care a încălcat drepturile supușilor; pentru a-și întări demonstrația, Tanoviceanu se întemeiază și pe renumiți juristi europeni. Răspunsul lui N. Iorga este lămuritor în această privință: „Cu toți numeroșii autori de drept aduși înaintea domnului Tanoviceanu – ceea ce nu era poate indispensabil – Gheorghe Ștefan și câți s-au răscolit împotriva lui Vasile vodă au fost fără îndoială niște trădători. Cărmuirea, oricât de rea, a stăpânului nu poate schimba caracterul unei revolte” (recenzia din CL, XXXVI, 1902, p. 191).

¹⁰¹ Radu Popescu vornicul, *op. cit.*, p. 105.

¹⁰² Ion Neculce, *O samă de cuvinte*, în *Opere*, p. 182-183 („cuvântul” XXXII). În epocă circula și un cântec „al fetei care și-a pierdut caprele în munți”; C. Bobulescu crede că „marele logofăt făcea aluzia, slujindu-se de cântecul care era îndeobște purtat din gură în gură”, *Melodii din cântece vechi românești*, în „Muzică și poezie”, I, nr. 3, 1936, București, p. 16.

¹⁰³ Ion Neculce îi venea nepot lui Iordache Cantacuzino, fiind fiul Ecaterinei, fiica marelui vistiernic; Dumitru Velciu, „Iordăchioaia vistierniceasa”, *bunica dinspre mamă a cronicarului Ion Neculce*, în RITL, XVI, nr. 3, 1967, p. 449-466.

¹⁰⁴ Institutul de Istorie „A. D. Xenopol” - Iași (sub dată).

martie (2/3 aprilie stil nou)¹⁰⁵; grăbindu-se, nu a avut răgaz să-i îmbărbăteze pe Ciogolești, care, văzându-se „cuprinși și lăsați de logofătul, [...] s-au apucat de altă îndireptătură, scriind un răvaș Ciogolea spătariu lui Vasilie vodă”, cu următorul cuprins: „Milostive doamne. Eu unul den slujitorii cei streini, mâncându pâinea și sarea mării tale dentr-atâtea ani, ferindu-mă de osândă, să nu-mi vie asupră, pentru pâinea și sarea mării tale, îți facu știre pentru Ștefan logofătul cel mare, că-ți este adevărat hiclean și s-au agiunsu cu Racoții și cu domnul muntenescu și sintu gata oștile, și a lui Racoții și a lui Matei vodă, să vie asupra mării tale. De care lucru adevărat, adevărat să credzi măria ta, că nu este într-altu chip”¹⁰⁶. Se poate ca Miron Costin să fi văzut originalul acestei scrisori, care a ajuns în mâna lui Iordache Cantacuzino, ocrotitorul cronicarului la întoarcerea din Polonia. O altă mărturie ne spune că era „o scrisoare cu litere pocite”, iar „mâna care a scris-o n-a putut fi descoperită multă vreme, până ce, în cele din urmă, câteva litere îl trădară pe Ciogolea”¹⁰⁷. Ciogoleștii au căutat o cale cât mai sigură pentru a face ca răvașul să ajungă la vodă, fără să se afle cine l-a trimis. De aceea, s-au gândit să-l folosească pe loasaf egumenul mănăstirii Aron Vodă, pentru că aveau legături strânse cu această mănăstire¹⁰⁸ și pentru că acest egumen „era pe acele vremi pe la toți boierii duhovnic”¹⁰⁹. Primind grele amenințări de la domn și căpătând dezlegare de la vlădica Varlaam, părintele a călcat taina spovedaniei și i-a deconspirat pe năpăstuiții boieri. Ce a urmat se știe foarte bine. Cei doi frați și-au pierdut capetele, împreună cu serdarul Ștefan, într-o „noapte înaintea jitiții ce ieste în curtea înluntru”. O dată cu ei a căzut și capul paharnicului Alexandru Ciogolea, fiul unuia dintre Ciogolești. Ce a rămas

¹⁰⁵ „În dzua când cântă beserica canonul Sfântului Andrei de la Critu, la 8 ceasuri de noapte” (Miron Costin, *Letopisețul Țării Moldovei*, p. 136). Stabilirea datei, la Ion Sîrbu, *op. cit.*, p. 155 (vezi și W. Zekely, *Unele precizări cronologice privind mișcările social-politice desfășurate în ultimul an al domniei lui Matei Basarab*, în „Istros”, II-III, 1981-1983, Brăila, p. 300). Într-o însemnare slavonă pe un Minei, pe luna septembrie, dăruit de un anume Nistor bisericii din satul Hălăucești (Holucești), găsim data de 25 martie pentru „ridicarea” lui Gheorghe Ștefan: „în satul Holucești, de pe Siret, la Vasilie hatman, când s-a ridicat Ștefan vodă asupra lui Vasilie vodă, din țara sa. Și au venit într-ajutor lui Ștefan vodă mulțime de unguri și a alungat Ștefan vodă pe Vasilie vodă până în Țara Leșască, până la Cameneț. În anul 7161 <1653>, în luna martie, ziua 25. s-a ridicat, să se știe” (Damian P. Bogdan, *Despre manuscrisele slave din Biblioteca Academiei Române*, în AR, t. IV, București, 1940, p. 10-11). N. Stoicescu, *Matei Basarab*, p. 189-190, crede că Gheorghe Ștefan a plecat din Iași pe 25 martie, bazându-se pe această „însemnare contemporană”. Nistor a scris aceste rânduri, „cu limbă de moarte”, în toamna anului 1653, când fratele lui Gheorghe Ștefan, Vasile, a ajuns hatman; data se referă probabil la trecerea marelui logofăt, a doua zi după plecarea din Iași, pe la curtea fratelui său de la Hălăucești.

¹⁰⁶ Miron Costin, *Letopisețul Țării Moldovei*, p. 137.

¹⁰⁷ Georg Kraus, *op. cit.*, p. 154; editorii cronicii au crezut că autorul ar fi Pătrașco Ciogolea stolnicul, dar nu argumentează de ce au optat pentru el și nu pentru fratele său spătarul.

¹⁰⁸ La 14 august 1648, Grigore și Toderășco Jora, fiii lui Gheorghe Jora, împreună cu cumnatul lor Pătrașco Ciogolea fost logofăt, dăruiesc mănăstirii Aroneanu părți din satul Coțmănești, din ținutul Iași, pentru sufletul părintelui lor și pentru „sufletul maicelor lor, ce sunt înmormântate acolo la sfânta mănăstire” (subl. ns.); N. Grigoraș, *Biserica Aroneanu*, în MMS, nr. 7-8/1967, p. 53-4.

¹⁰⁹ Miron Costin, *Letopisețul Țării Moldovei*, p. 137.

în urma stolnicului Pătrașco Ciogolea aflăm dintr-un izvod alcătuit de soția lui, Tudosca Jora. În primul rând o datorie de 1.634 de lei, pe care i-a plătit jupâneasa. Apoi, tot ea, a alcătuit o listă cu toate cheltuielile pe care le-a făcut la înmormântarea stolnicului și la pomenile care au urmat. A fost înmormântat de unul dintre frații jupânesei în biserica Sfântul Dimitrie¹¹⁰. Prea crunta pedeapsă domnească a contribuit, probabil, la o mai bună închegare a legăturilor lui Gheorghe Ștefan cu marea boierime; lucrul a fost iute înțeles de Iordache Cantacuzino, care, auzind de moartea acestor boieri, „au suspinat greu, dzicându: Ah! Ce s-au făcut!“¹¹¹. Vor urma câțiva ani grei, cu multe suspine, pentru Cantacuzini.

Tragedia nu s-ar fi întâmplat dacă ar fi putut reuși un alt plan de înlăturare a voievodului – prin otrăvire. Paul de Alep a aflat că „marele logofăt și căpeteniile ostașilor din Moldova se înțeleseseră să-l prindă pe neașteptate pe Vasile, în duminica Floriilor [...]; ei voiau apoi să pună mâna pe comorile lui și să-lucidă“¹¹¹. Despre acest plan a avut știre și doctorul Scogardi, care scrie că boierii au hotărât „ca în duminica Floriilor să-l omoare la ieșirea din biserică pe Lupu ori cel puțin să-l prindă și să-l pună în temniță“; însă domnul a prins de veste „câteva zile mai înainte de executarea acestei hotărâri“¹¹². Mai mult, chiar boierii mărturisesc că au vrut să-l otrăvească pe Vasile Lupu, neprecizând însă când anume: „în ceea ce privește faptele rele ale voievodului Vasile, care a stărui în greșala lui și a adus astfel mai mare stricăciune, și ne-a condus pe căi greșite și ne-a adus ura și dizgrația țărilor creștine vecine, *au dorit mai marii și locuitorii acestui pământ să-l otrăvească*, pentru ca astfel țara să aibă pace și cu vecinii solii bune și pace“¹¹³. Din nefericire pentru Ciogolești, evenimentele au luat alt curs.

Vasile Lupu a încercat să se opună valului care venea peste el. Astfel, a repezit pe urma logofătului pe aga Sculi, singurul dregător cu atribuții militare pe care îl mai avea pe lângă el (în afară de fratele său, hatmanul Gheorghe); apoi pe lacomi mare vătaf de aprozi și, în cele din urmă, pe Alexandru Costin staroste al ținutului Putna (acesta cunoștea mai bine zona din sudul țării). Acțiunea improvizată nu a dat roade. Iacomi a fost ucis de străjile ungurești, iar Alexandru Costin a scăpat cu mare greutate. De asemenea, domnul a trimis spre cuscrușul său, Bogdan Hmelnițki, pe postelnicul cel mare Stamate Hadâmbul cu vești despre nenorocirea care s-a abătut asupra lui. Acesta însă nu a reușit să

¹¹⁰ ASI, Documente, CD XII/52: la înmormântare s-au cheltuit 24 de lei și cinci potronici, în felul următor: „† 1 ort de l-au dus de unde au pierit, de iaste dus la gazdă; † 30 de potronici pe un muscal de i-au făcut băibărac; † 8 potronici cheltuiala băibăracului; † 5 lei pe un șlic de i ș-au pus în cap; † 1 leu pe pândză; † 2 lei sicriul; † 2 lei pentru făclii de prohod; † 3 ughi, 6 oc(ale) de lumânări; † 1 leu pândză ce i-au lăsat în grozniță; † 1 leu mătase; † 4 lei la popi, la călugări, la bresle, cându l-au strâns“.

¹¹¹ *Călători străini despre Țările Române*, VI, p. 74.

¹¹² Eudoxiu de Hurmuzaki, *Fragmente din istoria românilor*, p. 229.

¹¹³ Al. Szilágy, *op. cit.*, p. 659, nr. LIII: o scrisoare din 26 decembrie 1654. N. Iorga, *Studii și documente*, IV, p. CCXLV, nota 1, credea că acest „complot nu se prea poate admite“.

treacă Nistrul, pentru că l-a împiedicat pârcălabul de Soroca Ștefan ori pentru că nu mai avea încredere în steaua stăpânului său, drept pentru care l-a trădat. Singura acțiune care a avut succes a fost recuperarea avuției adăpostită la cetatea Neamțului. Cu acest prilej și-a dovedit vrednicia unul dintre nepoții domnului – paharnicul Ștefăniță. La întoarcere acesta strică un pod de peste Siret¹¹⁴, din cauza căruia oastea ungurească va fi nevoită să se oprească două zile. Vodă mai încearcă o dată să obțină ajutorul lui Bogdan Hmelnițki, trimițând înspre Cighirin pe „Grigorie comisul și pre nepotu-său, Ștefăniță paharnicul, și pre Nicolai Buhuș jtniceriul”¹¹⁵. Văzând că nu se va putea opune, Vasile Lupu pornește pe șleaul Hotinului împreună „cu toată casa și curtea și cu boierii de curte”¹¹⁶; avea speranță că adăpostindu-se între hotarele țărilor vecine va putea, cu ajutorul stăpânitorilor de acolo, să redobândească tronul pierdut cu prea multă ușurință.

HISTORY OF THE STRUGGLE FOR POWER

(Summary)

In this article the author intend to a comprehensive analysis of why and how was over thrown the most important Moldovian ruler in the XVIIth century. The fall of Vasile Lupu also became for the author a good occasion to evaluate the complicated context of international relations in the East and South of Europe at the time. In the end, the author considers that it was more probably an intricate episode of overthrowing than a ordinary case of Turkish disgrace for the Moldovian Prince: a “contest for power” than a “contest for people” as I. Tanoviceanu has entitled his study (1901) about the last days of Vasile Lupu.

¹¹⁴ *Călători străini despre Țările Române*, VI, p. 76.

¹¹⁵ Miron Costin, *Letopiseșul Țării Moldovei*, p. 141; Ștefăniță paharnicul pare a se fi întors la Iași după uciderea pârcălabului Ștefan de către „Hânțești, carii să ținea lângă Ștefăniță paharnicul”. Nepotul domnului a fost însărcinat să ducă avuția domnului de la Iași la Hotin.

¹¹⁶ *Ibidem*, p. 140. Paul de Alep scrie că „Vasile <Lupu> a ieșit din oraș în joia mare”; de fapt, domnul a plecat în joia de dinaintea Floriilor spre Hotin, pentru că de Florii a intrat în Iași Gheorghe Ștefan; *Călători străini despre Țările Române*, VI, p. 76.

DOAMNELE ȘI PUTEREA. STATUTUL DOAMNEI ÎN ȚĂRILE ROMÂNE*

Domnia, ca instituție supremă în Țările Române, a făcut obiectul unor numeroase cercetări. O lucrare recentă, care privește acest subiect din perspectiva studiului Puterii a fost publicată de Mihail M. Andreescu¹. Autorul realizează și o trecere în revistă a bibliografiei privitoare la această temă. În privința studiilor asupra puterii domnești, apărute în ultimele decenii, rețin atenția în mod deosebit autori precum Corina Nicolescu, Dumitru Năstase, Matei Cazacu, Andrei Pippidi și, mai recent, Radu G. Păun².

În lucrările de până acum statutul specific al Doamnei este prea sumar sau deloc abordat, ceea ce justifică o abordare specială. Acesta este obiectivul pe care și-l propune cercetarea de față.

* Textul de față a fost redactat și prezentat în cadrul programului de *Studii asupra ideologiei medievale a Puterii*, coordonat de istoricul Dumitru Năstase (Iași, 2000).

¹ Mihail M. Andreescu, *Puterea Domniei în Țara Românească și Moldova în secolele XII'-XI'*, București, 1999, 284 p.

² Corina Nicolescu, *Le couronnement – «încoronarea». Contribution à l'histoire du cérémonial roumain*, RESEE, 1976, nr. 4; Idem, *Les insignes du pouvoir. Contribution à l'histoire du cérémonial de cour roumain*, în *op. cit.*, 1977, nr. 2, p. 238 și urm.; D. Năstase, *Ideea imperială în Țările Române. Geneza și evoluția ei în raport cu vechea artă românească (secolele XIV-XVI)*, Athena, 1972, 30 p.; Idem, *L'idée impériale dans les pays roumains et „le crypto-empire” chrétien. Etat et importance du probleme*, Athena, 1981, p. 201-251; Idem, *Le langage symbolique médiéval et son importance pour les études byzantine*, Wiene, Ed. Verlag, 1981; Matei Cazacu, Anca Dumitrescu, *Culte dynastique et images votives en Moldavie au XVe siècle. Importance des modeles serbes*, în „Cahiers balkaniques”, nr. 15, Histoire de l'Art, Paris, 1990, p. 10-102; Andrei Pippidi, *Monarhia în Evul Mediu românesc. Practică și ideologie*, în vol. *Național și universal în istoria românilor. Omagiu lui Șerban Papacostea*, București, 1998, p. 21-39; Radu G. Păun, *Sărbătoare publică și propagandă în Țările Române. Strategiile gestului și cuvântului (1678-1682)*, în „Buletinul Institutului de Studii Sud-Est Europene”, 1995, nr. III, p. 11-29; IV, p. 7-25; Idem, *«Legitimatō Principis» au le savoir du pouvoir. Les modeles politiques des Nicolas Mavrocordato (1680-1730)*, în vol. *Pouvoirs et mentalités. A memoire du Proffeseur Alexandru Dușu*, Bucarest, 1999, p. 89-110. Vezi și Cristina Codarcea, *Le caractere de l'état valaque. Quelques considérations*, în *op. cit.*, p. 71-87.

I. SURSE DE LEGITIMARE ALE STATUTULUI DE „DOAMNĂ“

În mod curent, atunci când se definește statutul doamnelor din Moldova și Valahia, condiția lor este redusă la aceea de „soții ale domnului“. Nefiind cunoscută, cel puțin până acum, vreo formă ceremonială de consacrare (prin încoronare, ungere, sau o alt gest solemn), calea de a dobândi statutul de doamnă părea a fi una singură: *căsătoria*. Prin aceasta, doamna căpăta doar un reflex de suveranitate de la soțul său, căruia îi datora poziția, deși rolul său rămânea cu totul secundar. Imaginea aceasta, prea simplă, se poate dovedi nesatisfăcătoare.

Pentru femeile din veacurile trecute mai existau încă două ipostaze din care ele se considerau îndreptățite să poarte titlul de *doamnă*: aceea de a fi *fiică de domn* și, se pare, chiar aceea de a fi *mamă de domn*. Aceste ipostaze pot fi privite și ca niște „trepte ale desăvârșirii“, idealul fiind acela de a întruni, în aceeași persoană, toate cele trei calități, care să le consolideze statutul.

În cele ce urmează, vom propune o construcție ipotetică asupra felului în care interacționează cele trei surse de legitimare ale condiției de doamnă: *nașterea*, *căsătoria* și *maternitatea*, precum și asupra modului în care se realizează, totuși un echilibru, în lipsa uneia sau alteia din aceste calități.

I.1. Doamnă prin căsătorie

Deși domnul putea domni și fără a fi căsătorit, această situație era privită ca fiind provizorie. În concepția epocii accesul la statutul de suveran nu era rezervată doar bărbatului încoronat, ci *cuplului* domnesc. Existența doamnei era o necesitate, fie și doar pentru aceea că numai prin ea se putea asigura, în principiu, perpetuarea legitimă a instituției Domniei.

În condițiile în care nu se cunoaște să fi existat vreo formă specială de investire a doamnei în această calitate, *căsătoria* cu un domn, uns și încoronat, capătă o greutate esențială. Cele mai multe doamne nu au avut parte nici măcar de o *nuntă domnească*, ele fiind căsătorite cu soții lor ca simple jupănese. Înainte ca aceștia să urce pe tron. Relația matrimonială contactată anterior era suficientă pentru a le propulsa, automat, în poziția de Doamne.

În primul veac de la întemeierea domniilor, voievozii români au încercat mai insistent să își găsească soții de rang cel puțin egal, în casele princiare din țările vecine. Nu s-a perpetuat, însă, o cutumă severă, care să impună ca soțiile domnilor să fie, la rândul lor, de sânge domnesc. Atunci când Mihnea vodă, domnul Munteniei, se căsătorea cu Neaga, fiica unui logofăt din părțile Buzăului, mama acestuia încerca să se consoleze cu ideea că „bărbatul dă preț femeii“ și că „orice ar fi fost Neaga înainte, va fi de acum Doamna țării“³.

³ N. Iorga, *Femeile în viața neamului românesc*, ed. II, 1912, p. 24.

Prestigiul căsătoriei ca formă de ascensiune spre statutul de doamnă poate fi probată în ceea ce C. Gane a numit, cu un termen nu prea inspirat, cazurile de „doamne postume”⁴. Se știe că un domn, încoronat și uns în biserică, odată detronat, nu își pierde calitatea de domn. Căsătoriile contactate de acesta după pierderea tronului dădeau dreptul soțiilor respective să se numească *doamne* chiar dacă acestea nu prinseseră nici măcar o zi din domnia soțului lor, fiind doar tovarășe de pribegie. Cazul cel mai cunoscut este, poate, acela al lui Petru Șchiopul, care s-a căsătorit cu Maria Circaziana. Aceasta purta, în exil, titlul de doamnă.

Căsătoria era, chiar, suficient de puternică încât să transfere titlul de *doamnă* unor femei de condiție mai modestă sau chiar foste roabe, de origine necreștină, botezate *ad-hoc*. În afara cazului de mai sus putem aminti o altă soție a lui Petru Șchiopul, Irina Botezata, care era intitulată „doamnă” pe piatra de mormânt de la Bozen⁵ (astăzi în nordul Italiei), sau Ștefania Mihailovna, soția din exil a lui Gheorghe Ștefan, care se iscălea „doamnă”, deși prima soție a acestuia era în viață. Un alt exemplu este acela al lui Constantin Șerban vodă care s-a căsătorit, cu mult fast, la București, cu o fostă roabă circaziană. Pentru ca noii consoarte să-i fie recunoscut mai ușor statutul de doamnă, soțul ei a recurs la un interesant artificiu, botezând-o pur și simplu cu numele de *Doamna*, *Nedelea* sau *Kiriaki*, reprezentând denumirea noului său rang, în cele trei limbi de cancelarie folosite în această zonă de interferențe culturale: română, slavă și greacă⁶.

Acest artificiu arată, însă, și capacitatea *limitată* de legitimare pe care căsătoria o deținea. Puterea căsătoriei de a „fabrica” doamne se diluează la a doua sau la a treia relație matrimonială. Biserica Ortodoxă le acceptă, în cazul în care din cele anterioare nu a rezultat încă un urmaș la tron. A patra căsătorie nu era, în principiu, recunoscută de patriarhiile ortodoxe, nici măcar pentru capetele încoronate. Situația unor asemenea doamne, din a doua sau a treia căsătorie, devine și mai fragilă în contextul exilului în Occident (mai ales după moartea soțului), în mediul catolic nefiind recunoscut divorțul și nefiind justificată nici măcar a doua căsătorie. În fața legii, judecându-se pentru recuperarea moștenirii rămase de la soții răposați, ele pierd sistematic, pe motiv că legătura lor matrimonială nu este considerată legală de către Biserică.

Există doi domni cărora tradiția le atribuie câte o a patra soție, de confesiune catolică, fără ca documentele să susțină suficient această ipoteză. Astfel, s-a pretins că Alexandru cel Bun și/sau Ștefan cel Mare ar fi avut câte o soție, numită Margareta, căreia i se atribuie o ferventă operă ctitoricească în Moldova. Oricum, existența soțiilor catolice este eludată, de obicei, în sursele bisericesti ortodoxe, ele nefiind trecute în pomelnice și nefigurând în tablourile votive, alături de soții lor. Despre Constantin Cantemir se știe că a fost căsătorit de

⁴ C. Gane, *Trecute vieți de doamne și domnițe*, vol. I, p. 96.

⁵ *Ibidem*, p. 97.

⁶ Vezi Paul de Alep, *Călători străini despre Țările Române*, vol. VI, p. 237.
<https://biblioteca-digitala.ro> / <http://adxenopol.academiaromana-is.ro>

patru ori, toate aceste mariaje consumându-se însă înainte de domnie, astfel încât el a ajuns pe tron ca văduv⁷. Aceasta poate însemna că asemenea alianțe matrimoniale au fost doar tolerate de Biserica Ortodoxă, nu și recunoscute pe deplin, ele rămânând necanonice, cu caracter de excepție.

A atunci când căsătoria a fost încheiată în primul rând din rațiuni politice, nu au contat nici vârsta, nici statutul de văduve ale candidatelor și nici măcar gradul de rudenie, mai apropiat de cât cel admis de Biserică. În Moldova, Alexandru cel Bun s-a căsătorit cu Ringaila fără a le fi acordată dispersă papală necesară, deoarece se știa că ei erau rude de gradul III. Acest motiv a fost invocat apoi și la divorț⁸.

I.2. Doamne prin naștere

Acestea sunt fiicele de domn denumite astăzi, în mod curent, *domnițe*. Cine are răbdarea de a urmări vechile documente și inscripții va constata, cu surprindere, că *un asemenea termen nu exista în perioada medievală*⁹. Vechea limbă nu are două cuvinte distincte, ci numește la fel pe *soțiile* și pe *fiicele* de domn. În pomelnice, pe tablouri votive, pe inscripțiile de pe pietrele de mormânt, indiferent dacă au doi ani sau douăzeci, ele sunt numite *doamne*, fără nici un diminutiv. Cuvântul „domniță“ este o invenție a secolului XVIII, el nefiind întâlnit *anterior*. Într-un document din 24 august 1636 apare, cu totul neașteptat, termenul de „domnișoară“, însă cu un sens special¹⁰. Astfel este denumită Marica, fostă doamnă, văduva lui Ioan Vodă cel Cumplit. Termenul a fost construit, probabil, prin analogie cu acela de „domnișor“, care îi desemna pe urmașii de os domnesc, pretendenți la tron.

Și pictura murală le înfățișează pe soțiile și fiicele de domn deopotrivă, purtând coroane de aur și veșminte de ceremonie, de culoare roșie. Fiicele au sigiliu inelar, cu stema țării, pe care îl aplică pe corespondența lor. Nu folosesc, însă, ceară roșie sau chinovar, acestea fiind rezervate doar soțiilor de domn¹¹.

⁷ Cf. Ștefan S. Gorovei, *A patra nevastă a lui Constantin Cantemir*, ArhGen, 1997, 1-2, p. 215-217.

⁸ Ion Dumitriu-Snagov, *Monumenta Romaniae Vaticana*, București, 1996, p. 22 (catalog expoziție, în varianta mică).

⁹ Ilie Minea, într-o notă intitulată *Bani vechi moldovenesti* (CI. 1926-1927, nr. 1, p. 255), semnală existența, într-un tratat încheiat de regele polonez August II cu suedezii, a unor monede denumite *domnițe* („dumnicze“). Octavian Ilicescu arată că această chestiune a fost elucidată de cercetătorul lituanian Alexandrs Platbarzdis, încă din 1968, cuvântul „dumnicze“ desemnând culoarea întunecată a unor șiligi de slabă calitate, neavând absolut nici o legătură cu domnițele din Țările Române (cf. SCN, 6, 1975, p. 259-261).

¹⁰ DRH, A, XXIII, doc. 489, p. 549, (orig. rom.), Arh. Naț. București, Fond *Documente istorice* (fost BAR), LXXI/45.

¹¹ Sorin Iftimi, *Sigiliile de doamne și domnițe ale Moldovei*, ArhGen, II (VII), 1995, 1-2, 291-303; idem, *Sigiliile ale doamnelor din Țara Românească (secolele XVI-XVIII)*, op. cit., V (X), 1998, 1-2, p. 329-344; idem, *Pergamentul cu capsulă sigilară aurită a Raliței Hrisosculea privind „Mortasipia Doamnei“*, în „Arhivele Moldovei“, III-IV, 1996-1997, Iași, 1999, p. 123-133.

Având sânge domnesc, fiicele sunt niște virtuale doamne. Vocația lor nu se împlinește decât prin *căsătoria cu un domn*. Altfel vor rămâne toată viața doar niște candidate, cu câteva privilegii onorifice, sau se vor resemna, intrând, prin căsătorie, în rândul jupânelor.

După căsătoria cu domnul hărăzit, unele din ele vor aminti, de câte ori vor avea ocazia, că sunt *doamne prin naștere*, nu doar prin căsătorie. Astfel Ruxandra, doamna lui Alexandru Lăpușneanu, punând piatra de mormânt a fratelui ei Ștefan voievod de la mănăstirea Probota (1552) precizează în inscripție că ea este „fiica lui Io Petru <Rareș> voievod, iar doamna lui Alexandru voievod”¹². Comportamentul sfidător al doamnei Marica a lui Constantin Duca vodă față de jupânelor moldovene este pus pe seama sentimentului că avea „pe tată-său domn mare în Țara Românească”, adică pe calitatea sa de fiică a lui Constantin Brâncoveanu¹³.

Ne așteptăm, de obicei, ca titlurile doamnelor să calchizeze pe acelea ale soților și atât. În realitate, foarte frecvent ele folosesc titluri pe care soții nu le-au purtat niciodată, justificate de statutul lor de dinaintea căsătoriei, dobândit prin naștere. Mai mult, adesea aceste ranguri sunt, în principiu, mai înalte decât acela de „domn”.

Astfel, deși domniile Moldovei nu s-au numit niciodată cneji, soțiile lor, din secolul XV purtau titlul de **cneaghine**. Acest titlu nu este adus de „descălătorii” din Maramureș, cum s-a crezut. Mai convingător este faptul că titlul a fost adus în Moldova de soțiile polono-lituanieni ale primilor domni, ele provenind de regulă din casa marelui cneaz al Lituaniei. Faptul că Ștefan cel Mare a pus pietre noi pe mormintele înaintașilor, desăvârșit sculptate, a fost apreciat ca un remarcabil act de conștiință genealogică. Pe toate aceste pietre sepulcrale doamnele sunt numite *gospojda*, deși pe inscripțiile originale, dispărute cu ocazia amintită, ele se intitulau, probabil *cneaghine*, ca în documentele epocii lor. Curând titlul de „cneaghină” și-a pierdut semnificația inițială, devenind, însă, un nume propriu foarte des întâlnit în familia domnească. El era folosit și în veacul XVII, de către o fiică a lui Ieremia Movilă, căsătorită în Polonia. Semnificativ este faptul că ea este desemnată adesea prin dubletul *Cneaghina-Regina*, oferind astfel echivalența celor doi termeni.

Un alt titlu purtat de unele doamne, fără legătură cu calitatea lor de soție de domn, a fost acela de **despină** (*despotovna*), împrumutat, prin femei, din Serbia. Cea mai veche mențiune de acest fel se referă la Maria-Despina (1500), doamna lui Radu cel Frumos și soacră a lui Ștefan cel Mare¹⁴. Tot pentru Muntenia, o anume Despina, „văduva lui Basarab voievod”, este amintită la 1526¹⁵. În Moldova, doamna Elena a lui Petru Rareș, descendentă din familia princiară sârbă Brancovici, se mândrea cu această calitate a sa. Pe piatra ei de

¹² N. Iorga, *Studii și documente*, vol. V, p. 651, nota 4.

¹³ Radu Popescu, *Istoria domnilor Țării Românești*, București, 1963, p. 196.

¹⁴ N. Iorga, *Maria Despina*, în RI, VI, 1920, p. 121; *Cronicile slavo-române*, ed. P.P. Panaitescu, p. 22-23, 73, 91.

¹⁵ *Hurmuzachi*, vol. II/2, p. 597.

mormânt de la mănăstirea Probota, se intitula „gospojsda lui Petru voievod, *fiica lui Despot țarul*“, în timp ce, pe pisania de la biserica Uspeniei, din Botoșani, este menționată ca „Elena Despotovna, gospojsda lui Petru voievod, *fiica lui Ioan Despot Țarul*“¹⁶. O Magdalena Despotovna (1538) era sora Elenei, doamna lui Petru Rareș, era căsătorită în Polonia, cu Ivan Wisniewiecki¹⁷. Alte purtătoare ale acestui supranume au fost Maria Movilă, Ruxandra Lăpușeanu și o anume Tofana Despotohova¹⁸. Și acest titlu a devenit, cu timpul, un nume frecvent întâlnit în familiile domnești. Dar modul în care denumirile unor ranguri (Cneaghina, Despina, Doamna, Reghina, Vasilisa, Sultana, Cherața), sau provenind de la unele materii prețioase (Margareta, Bălașa, Zamfira, Smaragda, Porfira ș.a.), au devenit prenume preferate în familiile domnești merită o cercetare specială¹⁹. Pentru numele domnilor, multe dintre ele schimbate la urcarea pe tron, a apărut deja un studiu remarcabil, datorat lui Paul Henri Stahl²⁰.

O denumire-unicat, pe care nu am mai întâlnit-o la nici o altă doamnă, este aceea de *nacialnița*, aflată doar în legenda sigiliului inelar al Elinei, soția lui Matei Basarab²¹, aplicat pe un document din 10 februarie 1649.

Doamnele au afișat și **titluri cu rezonanță imperială**, în variantă bizantină și slavă. Astfel, pe o icoană ferecată în argint, a Sf. Atanasie, întemeietorul vieții călugărești de la Athos, închinată Marii Lavre (ce avea acest hram), doamna Ana, a lui Vladislav I, se intitula, alături de soțul său, „Ana *autocratissa*“. Același titlu imperial întâlnim și pe vestitul epitrahil de la Ladoga²², unde doamna Marina soția lui Alexandru cel Bun își are brodat portretul și textul „Marina *autocratorisa*“. Pe piatra de mormânt a soției domnului Constantin Șerban întâlnim un alt titlu imperial bizantin și anume „Bălașa *hegemonă*“ (igheomonis)²³.

Elena, doamna lui Petru Rareș, este numită, în cronicile slavo-române, de Macarie, „țarița“²⁴, ca și tatăl său, după cum am văzut. Fiica sa Ruxandra, doamna lui Alexandru Lăpușeanu, este evocată, cu acest titlu, de cronicarul Azarie, în repetate rânduri²⁵.

¹⁶ N. Iorga, *Inscripții din bisericile României*, vol. I, p. 57, nr. 3; p. 219, nr. 1. Autorul echivalează titlul de *cneaghina* cu acela de *despina*, p. 16.

¹⁷ A. D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia Traiană*, ed. IV.

¹⁸ Șt. S. Gorovei, *Pe marginea unei filiații incerte*. CI, 1980, p. 329-330; N. Iorga, *Inscripții*, I, p. 16, 47; *Hurmuzachi*, Supliment II, vol. I, p. 474-475.

¹⁹ Vezi și Corneliu Reguș, Aspazia Reguș, *Formarea numelor feminine din documentele istorice (secolele al XI-lea și al XII-lea)*. „Studii și Cercetări Lingvistice“, București, 1993, 44, nr. 5, p. 389-403.

²⁰ Paul Henri Stahl, *Le noms des princes roumains*. RER, Iași-Paris, tom XVII-XVIII, 1993, p. 109-128; C. Rezachevici, *Nume și porecle domnești. Onomastica domnilor români în secolele XIV-XIX* (în manuscris), semnalată în SMIM, XV, 1997, p. 119, nota 2.

²¹ Arh. Naț. București, *Mănăstirea Nucet*, XIV/3; N. Iorga, *Brașovul și românii*, p. 110.

²² Răzvan Theodorescu, *Bizant, Balcani, Occident*, București, 1974, p. 229.

²³ N. Iorga, *Inscripții*, vol. I, p. 110.

²⁴ *Cronici slavo-române*, p. 88, 100, 103.

²⁵ *Ibidem*, p. 131, 134, 135.

Doamna Neaga, a lui Mihnea vodă Turcitul, după o vizită la Muntele Athos, dăruia mitropolitului Teofan, la 1601, o cruce ferecată în argint, în a cărei inscripție se intitula, de asemenea, *țarița*²⁶.

În legătură cu aceleași intitulări de sorginte imperială bizantină, a fost semnalată și prezența particulei „Io”²⁷ în titlurile unor doamne²⁸. Particula respectivă este specific muntenească, în cazul doamnelor. Se cunosc și două exemple pentru Moldova, dar în ambele cazuri doamnele respective sunt de origine munteană. Petre Ș. Năsturel semnală faptul că *Io* este întâlnit și în inscripția inelului sigilar al doamnei Marica Brâncoveanu. Într-un studiu special, dedicat sigiliilor doamnelor muntene, am arătat, recurgând la studiul direct al documentelor de arhivă, că în legenda sigiliului respectiv nu se întâlnește, de fapt, această particulă, chiar dacă afirmația a fost repetată, în diverse scrieri, de specialiști recunoscuți, precum Emil Vârtosu și Maria Dogaru²⁹.

1.3. Născătoare de domni

Vladimir Volkoff, în lucrarea sa *Despre Rege*, afirma că „transmiterea regalității nu se face în linie dreaptă, din tată în fiu, cum ne imaginăm noi de obicei, ci ea acționează printr-o cremalieră, de la rege la regină și de la regină la moștenitorul tronului”³⁰. Această rațiune, probabil, face ca la suveranitate să accedă nu doar monarhul, ci și perechea sa, cea prin care se asigură continuitatea legitimă a instituției supreme.

Pot fi oferite câteva exemple documentare care îndeamnă la reflecție.

O primă referire, deși târzie, îl privește pe Alexandru vodă Lăpușneanul. În *Cuvântul pentru zidirea mănăstirii Pângărați* se arată că acesta a fost ales să fie domn „din pânțele maicii sale, ca să fie stăpânitoriu în pământul Moldovei”³¹. Alexandru vodă (anterior Petre stolnicul) era fiul natural al lui

²⁶ N. Iorga, *Contribuții la istoria Munteniei, în a doua jumătate a sec. XVI-lea*, în AARMSI, seria II, tom XVII, 1894-1895, p. 38-39; Virgil Drăghiceanu, *Săpăturile de la Buda, Lapoș și Tisău-Buzău*, în BCMI, an XXIV, fasc. 70 (oct.-dec.), p. 168.

²⁷ Asupra acestei chestiuni bibliografia este foarte bogată. În afară de ampla lucrare a lui Emil Vârtosu, *Titulatura domnilor și asocierea la domnie în Țările Române*, trebuie să amintim și alte contribuții: Grigore Nandriș, *L'origine de IO dans le titre des souverains bulgares et roumains*, în „Revue des études slaves”, 1964, p. 159-166; P.P. Panaitescu, *IO în titlul domnilor români*, în AIIAI, XXIV, 1987, nr. 2, p. 63-72; Dimitrie Ciurea, *Problema originii și sensului lui IO din intitularea și inscripția documentelor românești*, în AARMSI, III, XXVI, 1943-1944, p. 83-104; idem, „IO” din intitularea documentelor românești (noi sublinieri), în AIIAI, IV, 1967, p. 187-190.

²⁸ Petre Ș. Năsturel, *O întrebuintare necunoscută a lui Io în sigilografie și diplomatică*, SCN, I, 1957, p. 367.

²⁹ Sorin Ifțimi, *Sigiliile ale doamnelor din Țara Românească (secolele XVI-XVIII)*, în ArhGen, V (X), 1998, 1-2, p. 335.

³⁰ Vladimir Volkoff, *Despre Rege*, f.a. (post 1990). București, p. 64.

³¹ Petre Ș. Năsturel, *Cuvântul pentru zidirea mănăstirii Pângărați*, în „Buletinul Societății Române”, Freiburg, 1983, p. 392-399; cf. și Gh. Pungă, *Țara Moldovei în vremea lui Alexandru Lăpușneanu*, Iași, 1994, p. 198-199.

Bogdan al III-lea cu o Anastasia de la Lăpușna³². Putem spune că era „os domnesc”, dar nu avea de ce să invoce originea sa maternă în legătură cu ascensiunea la tron.

În introducerea retorică a unui document din 11 mai 1660, prin care Ștefăniță vodă Lupul închina la Rumele mănăstirea Hlincea din hotarul Iașilor, întâlnim următoarea formulare: „... preabunul Dumnezeu, carele în bunătatea Sfinției Sale m-a ales *din pânțelele maicii mele* și mi-a dăruit domnia și stăpânirea pământului...”³³. Ștefăniță vodă era fiul celei de-a doua soții a lui Vasile vodă Lupul, Ecaterina Cercheza. La acestea se adaugă încă o mențiune. La 20 decembrie 1675, într-un document solemn prin care confirma închinarea la Muntele Sinai a mănăstirilor Sf. Vineri și Frumoasa Antonie vodă Ruset folosește o formulă asemănătoare: Dumnezeu... „ne-au ales *din pânțelele maicei noastre* și ne-au dăruit împăratul cu această domnie în țară...”³⁴. Antonie vodă nu era fiu de domn („os domnesc”), tatăl său fiind un grec constantinopolitan, Lascar Ruset, iar mama sa era o anume Belea Cantacuzino³⁵. Dacă ne raportăm la ascendența genealogică a celor trei domni mai sus amintiți, formula invocată nu își are justificarea în realitatea istorică. Cu toate acestea clișeuul folosit reflectă o anume mentalitate a epocii.

II. ÎNSEMNE ALE PUTERII DOAMNEI

II.1. Coroana³⁶

S-a purtat o interesantă discuție în istoriografia noastră cu privire la existența reală a *coroanelor domnești*, dincolo de reprezentările simbolice, din portretele votive ale vechile mănăstiri³⁷. Ipoteza potrivit căreia coroanele din portretele murale ar putea fi niște reprezentări fanteziste pleca de la constatarea că, în vreme ce originea acestui gen de obiect era considerată ca fiind *bizantină*, forma întâlnită în fresce este aceea a unei coroane deschise, *occidentale*.

³² Ștefan S. Gorovei, *Mușatinii*, ed. II, Chișinău, 1991, p. 98; vezi și notița lui N. Iorga, *Alexandru Lăpușneanu – primul domn basarabean (după mamă)*, în RI, IV, 1918, nr. 1-3, p. 3.

³³ Ioan Caproșu, Petronel Zahariuc, *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, vol. I, Iași, 1999, nr. 482, p. 532.

³⁴ *Ibidem*, vol. II, nr. 437.

³⁵ General Radu Rosetti, *Familia Rosetti (I). Coborâtorii moldoveni ai lui Lascaris Rousaitos*, București, 1938, p. 29-30. Această ilustră familie a oferit țărilor române patru doamne: **Ecaterina**, soția lui Constantin vodă Mavrocordat; **Zoe**, soția lui Alexandru C. Moruzi vodă; **Ecaterina**, soția primului domn pământean, Ioniță Sandu Sturdza; **Elena**, soția lui Alexandru I. Cuza, domnul Uniunii (cf. general Radu Rosetti, *Familia Rosetti (I)*, București, 1938, p. 73, 90, 138, 177).

³⁶ Pentru cadrul general al acestui subiect vezi Veniamin Ciobanu, *Coroana: simbol al puterii monarhice și al statului (secolele XII-XVII)*, în AIIAI, XXXIII, 1996, p. 1-22.

³⁷ Al Elian, *Moldova și Bizanțul în secolul al XV-lea*, în vol. *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare*, București, 1964, p. 97-180; H. Tikin, *O foaie de zestre din 1669*, în „Revista pentru Istorie, Arheologie și Filologie”, 1883, p. 337-344; apud Al. Alexianu, *Mode și veșminte din trecut*, București, vol. I, 1987, p. 389-391.

Interesant este faptul că mențiunile documentare privind existența *reală* a coroanelor se raportează la perioada imediat următoare dispariției lor din portretele ctitoricești ale mănăstirilor. Dintre coroanele amintite în unele foi de zestre și diate domnești, unele vor fi aparținut fostelor doamne și chiar domnițe. Exemplele sunt destul de cunoscute. Astfel, domnița Maria, fiica lui Petru Șchiopul, primea la nunta sa, printre altele, o *coroană de aur* cu pietre prețioase (evaluată la 120.000 aspri) și o *coroniță cu rubine*; fiicele lui Ieremia Movilă, domnul Moldovei, moșteneau *trei coroane*, și nu una singură (una lucrată în plăci de diamant și două de aur, presărate cu diamante, rubine și safire)³⁸. Doamna Safta, a lui Gheorghe Ștefan, păstra, mult după despărțirea de soțul ei, „o cunună de aur cu rubinuri, cu mărgăritare și cu zmaragduri”, care se poate să-i fi aparținut, coroana fostului domn însoțindu-l, probabil, pe acesta în pribegie, aventură neîmpărțășită, până la capăt, și de soția sa. Este greu de presupus că aceste extrem de scumpe podoabe ar fi fost purtate ca simple bijuterii³⁹.

II.2. Calpacul

În veacul XVII, portul coroanei a fost înlocuit cu acela al *calpacului* (ișlicul), un fel de căciulă de blană foarte cunoscută din portretele domnești ale epocii. Deși calpacul pare o piesă de vestimentație masculină, ea a fost purtată și de către doamne.

La 1653, când patriarhul Macarie al Antiohiei, aflat la Iași, o vizita pe doamna Ecaterina cercheza, la reședința ei, „aceasta ședea pe un jilt, *purtând pe cap un calpac de catifea roșie cu samur*”⁴⁰. Cea care revendica, în mod deschis, acest însemn ca un privilegiu rezervat doar doamnelor a fost *Marica*, prea tânăra doamna lui Constantin Duca, voievodul Moldovei. Cronicile notează că: „fiind doamna *Marica* mândră și semeață, având pe tată-său (Constantin Brâncoveanu, n.ns.) domn mare Țării Românești, au început a necinsti jupânesele boierilor, cu multe cuvinte rele și mai vârtos aceasta că, într-o zi de Paște, venind o jupâneasă cu *ișlic*, după cum le este obiceiul de poartă jupânesele ișlice în toată vremea, i-au luat ișlicul de pe cap și l-au băgat în foc și au lăsat-o cu capul gol, zicând că *numai doamnelor să cade să poarte ișlice, iar nu și jupâneselor*”⁴¹. Am putea crede că, anterior, în Moldova jupânesele aveau obiceiul de a purta ișlice („în toată vremea”), în timp ce în Muntenia, de unde venea orgolioasa doamnă, doar doamnele purtau acest însemn. O însemnare a lui Auby de la Motraye, care vizita Curtea domnească din București, pe la 1711, pare a dezminți existența unei asemenea diferențe, arătând că „cele de rangul întâi, ca de pildă *soția domnului, ficele lui* și ale boierilor poartă haine lungi,

³⁸ Ștefan S. Gorovei, *Mușatinii*, ed. II, Chișinău, 1991, p. 14-16.

³⁹ Pentru culorile și simbolistica pietrelor prețioase, foarte potrivită mentalităților epocii, vezi <I. Peretz>, *Chromatica lui Daniil Panonski*, în RIAF, X, 1909, p. 58-62.

⁴⁰ Paul de Alep, în *Călători străini*, vol. VI, p. 38.

⁴¹ Radu Popescu, *Istoria domnilor Țării Românești*, București, 1963, p. 196.

îmblănite, ca turcii: cu un *calpac*, sau căciulă rotundă, de samur, aproape la fel cu ale bărbaților. Acest lucru se potrivește și pentru moldovenii⁴². Relatarea lasă impresia că și în Țara Românească jupănesele, cel puțin soțiile dregătorilor de rangul I, purtau, în mod obișnuit, calpace. Nu știm însă ce a văzut, exact, acest călător. Nu ar fi exclus ca jupănesele pe care le arată ca purtătoare de calpace să nu fi fost doar boieroaice de rangul I, ci să fi avut și avut ascendență domnească.

II.3. Vestimentația

Portretele murale din veacul XV demonstrează, doar pentru Moldova, moștenirea mantiei imperiale bizantine, cu mâneci foarte largi, cunoscută sub denumirea de *granață*⁴³. Alături de coroană, acest veșmânt amplu de brocard era unul din simbolurile cele mai grăitoare ale puterii suverane. Deși mai rare, se cunosc și portrete de doamne purtătoare de granață. În celebra scenă a *Întâmpinării moaștelor Sf. Ioan cel Nou* (1415), pictată la mănăstirea Sucevița (la sfârșitul secolului XVI), doamna Anna, soția lui Alexandru cel Bun, este zugrăvită în acest veșmânt fastuos. Maria-Voichița, doamna lui Ștefan cel Mare, este reprezentată, în portretul brodat pe epitrahilul de la mănăstirea Dobrovăț (1504), de asemenea în granață⁴⁴.

Primul domn care a purtat *caftan*, ca semn al investiturii sale la Poartă, de către sultan, se pare că a fost Alexandru Lăpușeanu (după 1564). Deși poate părea o haină masculină, din tablourile votive ale bisericilor se știe că, în secolele XV-XVI, și doamnele au purtat caftan, ca și soții lor⁴⁵.

Dumitru Năstase semnala o descoperire de la Muntele Athos a lui Florin Marinescu: o icoană pe care sunt zugrăvite portretele familiei lui Petru Șchiopul. Aici doamna sa, *Maria Amiralis*, poartă un veșmânt decorat cu *vulturi bicefali*, puși în relație, de cei doi cercetători, cu ideea imperială a domnilor români⁴⁶.

II.4. Perlele

Printre alte însemne ale puterii monarhice, un loc aparte îl ocupă *perlele*⁴⁷, numite la noi, în mod obișnuit, *mărgăritare*. Le întâlnim și pe *granața* bizantină, dispuse într-o bordură lată, de-a lungul piepților și poalelor, continuându-se și

⁴² *Călători străini*, vol. VIII, p. 528.

⁴³ Pentru a desemna această mantie de ceremonie mai era folosit și termenul grecesc *alurghida*, întâlnit și în textele vechi românești, cu acest sens, iar mai târziu cu un sens răstălmăcit. Dosoftei, în *Viața și petrecerea sfinților*, amintea de „alurghidă și cunună, și altele ce sunt semne împărătești”. v. Al. Elian, *Moldova și Bizanțul în secolul XV*, în vol. *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare*, 1964, p. 139-140, nota 3.

⁴⁴ Corina Nicolescu, *Costumul de curte în Țările Române*, București, 1970, p. 12, 14, 114 (foto).

⁴⁵ *Instituții feudale din Țările române. Dicționar*, București, 1988, p. 64, s.v. *caftan*.

⁴⁶ Dumitru Năstase, *Ideea imperială în Țările Române*, p. 27.

⁴⁷ Jean-Paul Roux, *Regele. Mituri și simboluri*, București, 1998, p. 217. Autorul amintește și de așa numitul „*tron al perlelor*” (deși era ornamentat, de fapt, cu smaralde și rubine), care a aparținut suveranilor iranieni și a fost luat de otomani în 1514 (p. 230).

pe mâneci⁴⁸. În depozitul Mariei Potoki (fiica domnului Ieremia Movilă) din Polonia, se aflau, potrivit listelor păstrate, *câteva șiraguri de mărgăritare*, precum și *o cămașă împărătească („tarska“), cusută cu perle*⁴⁹.

II.5. Apanajul culorii roșii

Este cunoscut faptul că, în Evul Mediu, culoarea roșie era rezervată familiei domnitoare, fiind un simbol al puterii absolute și al suveranității, moștenire a vechiului Bizanț. Un asemenea statut îl avea *cocârlatul*, un postav deosebit de scump, a cărei culoare roșie se obținea din cârmâz (de aici și *roșu-cârmiziu*), dar mai ales *purpura*, denumită în documentele românești *porfir* sau *olofir (olovir)* a fost considerată ca fiind un monopol al familiei domnești⁵⁰.

În privința societății feminine, doar soțiile și fiicele de domn ar fi avut dreptul, teoretic cel puțin, de a se afișa înveșmântate în roșu. Până unde putea merge această preferință pentru roșu? Într-o lungă listă, din 1594, a lucrurilor rămase de la Petru Șchiopul sunt amintite și niște „*cămăși roșii, ale doamnei*”⁵¹. Foarte strict era regimul acestei culori atunci când se folosea la sigilarea actelor, doamna utilizând, câtă vreme soțul ei era pe tron, fie *ceară roșie*, fie cerneală de un roșu-aprins (*chinovar*)⁵².

Antonio Maria del Chiaro, aflat la București pe la 1717, că „jupânesele obișnuiesc să umble prin oraș în carete cu doi cai, și aceștia au, atârând de piept, un fel de pieptar de stofă lat de un braț, de culoare verde sau azurie, *dar nu roșie*, dat fiind că această culoare e lăsată pe seama numai a familiei domnului”⁵³.

Într-o singură situație statutul doamnei nu era egal cu acela al domnului în folosirea culorii roșii: *doliul*. Doar domnii români, nu și doamnele, țineau doliu fiind îmbrăcați în culoare roșie. Doamnele purtau haine cernite, ca și restul Curții, asemeni reginelor Franței⁵⁴.

După 1699 (Pacea de la Carlowitz), moda polonă pierde teren în Moldova, fiind vizibilă o reorientare spre aceea a Istanbulului, mai ales sub influența directă a grecilor stabiliți în Țările Române. Dacă la Constantinopol *galbenul*

⁴⁸ Corina Nicolescu, *op. cit.*, p. 12, 13.

⁴⁹ Sever Zotta, *Știri noi despre Movilești*, ArhGen, an II, fasc. 4, 1913, p. 210.

⁵⁰ Corina Nicolescu, *Date cu privire la istoria costumului în Moldova*, în SAI, 1956, nr. 2-3, p. 69.

⁵¹ N. Iorga, *Femeile în viața neamului nostru. Chipuri, datine, fapte, mărturii*, ed. II, 1912, p. 97. „Doamna” căreia îi aparțineau aceste cămăși roșii era circaziana Maria, a treia soție a lui Petru Șchiopul, fostă roabă, căsătorită cu acesta în exil.

⁵² Sorin Iftimi, *Sigiliile de doamne și domnițe ale Moldovei*, în ArhGen, 1995, 1-2, p. 299-300.

⁵³ *Călători străini*, vol. VIII, p. 376.

⁵⁴ Johan Huizinga, *Amurgul Evului Mediu*, 1993, p. 77, „în timp ce întreaga curte, chiar și regina, poartă negru, regele Franței poartă doliu în roșu”. În Franța secolului XV prerogativa reginei și principeselor era culoarea *verde*. Camera de lăuză a reginei era din mătase verde: mai înainte fusese toată în alb.

era culoarea favorită a sultanelor, el devine o modă și la Iași, pentru femei⁵⁵. Nu se cunosc însă știri din care să reiasă că și doamnele ar fi cedat acestei mode.

În privința *albului*, se știe că și acesta a fost revendicat ca apanaj al familiei domnești. Ca argument poate fi adus documentul din 12 ianuarie 1817, dat de Ioan Caragea voievod, prin care se poruncește ca nimeni să nu mai îndrăznească a purta „haine cu față albă”, mai ales din atlas, deoarece această culoare este „dată spre purtare numai obrazelor cărora le vor fi încredințate domnii și oblăduiri de noroade”. Strașnica poruncă a fost dată de domn la cererea fiicei sale, domnița Ralu, care dorea să păstreze pentru sine acest privilegiu, interzicându-l boieroaicelor și jupânițelor⁵⁶.

III. AU EXISTAT CEREMONII DE CONSACRARE A DOAMNEI?

III.1. Încoronarea⁵⁷

În pisană de piatră a bisericii Sf. Vineri (Preacuvioasa Paraschiva) din Roman, înălțată pe la 1550, de doamna lui Petru Rareș, aceasta era intitulată „de Dumnezeu încoronată noastră doamnă Elena”⁵⁸. A existat, însă, un ceremonial de încoronare a doamnei, după cum pare să sugereze această inscripție? În *Descrierea Moldovei (1714)*, principele Dimitrie Cantemir, afirma că *nu*, arătând că doamna *nu participa nici măcar la încoronarea soțului ei*, aceasta fiind considerată „o solemnitate bisericească ce nu se potrivea cu o femeie”⁵⁹. Cu ocazia respectivă i se aduceau, însă, onorurile cuvenite, din partea jupâneselor marilor dregători, în sala de primire din palatul doamnei. Chiar despre portul coroanei de către doamne, principele Cantemir avea cunoștință doar din portretele votive de la mănăstiri („așa cum se poate vedea din picturile vechi”)⁶⁰.

⁵⁵ Hurmuzaki-Odobescu, *Documente*, vol. III/2, p. 77; apud Eugen Pavlescu, *Economia breslelor*. București, 1939, p. 436. Pe o listă de cheltuieli ale Curții domnești, făcute de Crăciun, în 1792, apar, pe lângă cizme roșii (trei categorii) și negre. „ciubote galbene femeiești”, pe trei categorii de calitate. ceea ce arată că erau purtate de femei din categorii sociale diferite (*ibidem*, p. 426).

⁵⁶ Al. Alexianu, *Mode și veșminte din trecut*, vol. II, București, 1987, p. 267.

⁵⁷ Pentru încoronarea domnilor vezi contribuțiile recente ale lui Radu G. Păun, *Literatură encomiastică și mirajul puterii absolute în veacul XVIII. Documente românești*, în „Revista de istorie socială”, Iași, II-III (1997-1998), p. 295-332 (cuvântări la încoronarea domnilor precum și la marile hramuri împărătești de peste an: Bobotează, Paști, Anul Nou); idem, *Istorie și Ortodoxie. Panegirice românești la curtea lui Scarlat Vodă Callimanchi al Moldovei (1812-1818)*, în vol. Cornelia Papacostea-Danielopolu, *In Memoriam*, București, 1999, p. 131-144.

⁵⁸ *Istoria orașului Roman*, Roman, 1992, p. 107. Se presupune că textul pisaniei a fost alcătuit de Macarie, episcopul de Roman. Expresia „de Dumnezeu încoronată” s-ar putea referi nu neapărat la o ceremonie de încoronare ci la faptul că prin naștere ea avea un asemenea rang.

⁵⁹ D. Cantemir, *Descrierea Moldovei*, ed. Gh. Guțu, 1973, p. 157. În lucrarea *Instituții feudale în Țările române. Dicționar*, București, 1988, se consențează că la noi „doamna purta coroană numai ca găteală: ea nu era încoronată împreună cu domnul”.

⁶⁰ *Ibidem*.

Pentru Țara Românească sunt cunoscute, însă, cel puțin două asemenea texte, compilate și traduse din slavonă, în secolul XVII, sub păstoriarea mitropolitului Ștefan I (1648-1653; 1659-1668), care cuprind paragrafe speciale de recomandări pentru desfășurarea ceremoniei de încoronare pentru „împărăteșe și doamne”⁶¹. Astfel, sub titlul *Iar despre împărăteșe și doamne*, este indicată procedura care ar fi trebuit urmată în cazul încoronării doamnei. Se punea coroana (*stemma*) pe pistol, pe sf. antimis, iar domnul și arhiereul așteptau ca doamna să fie adusă de către un „preposit” (în Bizanț un *eunuc*⁶², probabil șeful Gineceului; echivalentul românesc ar fi *vornicul doamnei*). Apoi, stând doamna înaintea arhiereului, un diacon o acoperă cu *omforul*⁶³ (ca în cazul intrării în cinul monahal al călugărițelor, n.ns.). În continuare arhiereul citea molitvele (rugăciunile) folosite și la încoronarea împăraților, „numai ce schimbă cuvintele de pe bărbătește pe muiereste”. După aceea, desfăcând omforul, ca viitoarea doamnă să nu fie văzută, aceasta era condusă spre arhiereu. Mitropolitul lua coroana de pe pistol (masa altarului) și o înmâna domnului, *acesta fiind cel care o așeza pe creștetul soției sale*. În continuare, capul Bisericii citea cea de-a doua molitvă de încoronare, iar la urmă ținea și un „cuvânt de învățătură”. În final, doamna se așeza pe jilțul ei din biserică, alături de domn, întreg soborul închinându-li-se, după obicei. Textul mai face precizarea că încoronarea doamnei nu se făcea în amvom sau în altar, ca în cazul împăraților sau domnilor, textul precizând „să se încoroneze la *augustalii* și la *andiminisi*”.

Aceste texte aveau, desigur, un caracter *normativ*. Nu putem ști dacă și în ce măsură erau aplicate în viața reală. Dar trebuie luat în considerație faptul că normele privitoare la încoronarea doamnelor nu au fost nici eliminate din text în momentul alcătuirii compilațiilor, ca pe o încărcătură nefolositoare. Ele erau copiate, traduse și se aflau la îndemâna celor interesați oferind singura rețetă cunoscută.

Raportându-ne la spațiul ortodox, modelul oferit se apropie mai mult de cel întâlnit în lumea slavă decât de modelul bizantin. În vechiul Bizanț basilisa era încoronată înainte de căsătorie, fiind astfel creată o împărăteasă; ea primea

⁶¹ Violeta Barbu, Gheorghe Lazăr, *Coronatio. Tradiția liturgică în țările române*, în vol. *Național și universal în istoria românilor* (Omagiu lui Șerban Papacostea la 70 ani), București, 1998, p. 45, 46, 54, 55, 63-65. Autorii consideră aceste manuscrise redactate sub păstoriarea mitropolitului Ștefan I (colaborarea eventuală a lui Udriște Năsturel, fratele doamnei Elina a lui Matei Basarab), ca fiind un moment important în cristalizarea și fixarea ceremonialului. Se poate presupune că aceste *slujebnice*, conținând texte de ceremonial, au servit necesităților lui Mihnea III vodă, cunoscut ca având veleități imperiale. În același studiu se arată că, după 1700, aceeași redacție a fost tradusă și în Moldova, probabil de către Axinte Uricariul, în forme amputate și simplificate.

⁶² *Ibidem*, p. 54.

⁶³ Totuși, în înțelesul clasic al termenului, *omforul* este o eșarfă îngustă de 20-30 cm și lungă de 3.5-4 m. După cum vom vedea în continuare, doamna era acoperită cu un veșmânt ample.

deci coroana de la Dumnezeu, ca și basileul, nu de la soțul ei⁶⁴. În Rusia, dimpotrivă, țarul era cel care atingea cu propria sa coroană capul țariței, înainte de a-i pune coroana care-i era destinată⁶⁵.

III.2. Încăunarea doamnei

Nu avem informații asupra unei asemenea ceremonii, cu privire la Evul Mediu clasic. Am amintit deja părerea negativă a lui Dimitrie Cantemir: *o asemenea ceremonie nu este potrivită unei femei*.

Cea mai veche imagine plastică, reprezentând o doamnă, în ținută de ceremonie, șezând în jilțul său, datează de la jumătatea secolului XVIII și o datorăm pictorului Jean Etienne Liotard. Artistul a zugrăvit-o în această ipostază pe doamna Ecaterina (Rosetti), soția lui Constantin Mavrocordat⁶⁶. O relatare mai detaliată privitoare la încăunarea unei doamne este foarte târzie. Ea datează din domnia lui Grigore Callimachi (1761), fiind întâlnită în cronica atribuită lui Enachi Kogălniceanu. După ce descrie ceremonia de instalare a domnului, cronicarul relatează că „Înălăuntru, la doamna, iarăși au făcut doamna Ralița asămine. Luând pe noru-sa, *doamna Ileana*, au pus-o în scaun și au urat-o, după cum s-au căzut unei doamni mai mari, zicând în auzul tuturor giupânesălor: – *De astăzi înainte aceasta vă este doamnă!*, făcându-le și alte țărămonii, mergând toate giupânesile, de i-au sărutat mâna, zicându-i *să-i fie într-un ceas bun și să trăiască până la adânci bătrâneți în luminat scaunu mării sale!*”⁶⁷. Există o relatare similară și pentru Țara Românească dar care, din păcate, nu este datată⁶⁸. În prima parte textul descrie ceremonialul investiturii domnului, inclusiv primirea ce i se făcea în țară. Spre final se arată următoarele: „Înainte de a intra Domnul în București intră Doamna cu domnițele, în carete domnești, mergând înainte vornicelul și alți câțiva boiernași, după ei boieroaicele în carete și la urmă Doamna; iar după Doamnă alte boieroaiice în carete. Și așa vine și intră la curte și *stă pe un tron* și se duc toate boieroaicele și unii boieri, de-i sărută mâna”.

⁶⁴ Charles Diehl, *Figuri bizantine*, București, 1969, p. 189-192. Vezi și Sorin Iftimi, *Legendarele împărătese bizantine*, în MI, 1997, nr. 9, p. 84-87.

⁶⁵ VI. Volkoff, *Despre rege*, București, f.a., p. 63. Autorul mai adăuga că „în Franța uzanțele erau diferite. Unele regine au fost unse în aceeași zi cu regele, altele în ziua căsătoriei, altele într-un alt moment. În secolele XVII și XVIII majoritatea n-au fost încoronate: un declin al concepției inițiale despre regalitate”, însă, „între 1115 și 1610, doar 9 regine nu au fost încoronate, pe când 29 au primit coroana”.

⁶⁶ Vezi Virgil Cădea, *Mărturii românești de peste hotare*, vol. I, p. 321 (text); anexe, planșa XXV.

⁶⁷ Pseudo-Enachi Kogălniceanu, *Letopiseșul Țării Moldovii... (1733-1774)*, ed. Aurora Ilieș și Ioana Zmeu, 1987, p. 102.

⁶⁸ Marcu Beza, *Urme românești în răsăritul ortodox*, București, 1935, p. 166-167. Este vorba de un manuscris în limba greacă, păstrat la Biblioteca Națională din Atena.

IV. ÎN LOC DE CONCLUZII

Încercarea de față aduce o analiză mai nuanțată a statutului *Doamnei* în istoria Țărilor Române. Multe dintre chestiunile formulate în aceste pagini merită să fie dezvoltate în studii speciale, care să le verifice valabilitatea și să le consolideze argumentația. De aceea concluziile ce se pot desprinde în urma acestui demers sunt doar parțiale, așteptându-și confirmarea viitoare.

Cercetarea pune în evidență sursele multiple de legitimare ale instituției studiate (prin căsătorie, naștere și maternitate) privite atât din perspectivă occidentală cât și orientală (bizantino-otomană).

O constatare surprinzătoare a acestui demers este faptul că termenul de *Domniță* nu apare în documente până în secolul XVIII. Faptul este neașteptat cu atât mai mult cu cât s-a demonstrat vechimea instituției *Domniei* tocmai prin numeroasele derivate pe care le-a dat cuvântul respectiv în limba română (*domn, doamnă, domnie, domnesc, domnișor* ș.a.). Tot o excepție este reprezentată și de termenul „*domnișoară*“ prin care este desemnată văduva lui Ioan vodă cel Viteaz, prin analogie cu acela de *domnișor*, ce desemna pe pretendenții la tron.

Apanajul *culorii roșii*, de sorginte bizantină, dar întâlnit și la casele regale din Occident, poate fi regăsit și în Țările Române, atât la nivelul vestimentației cât și în cazul sigiliilor. Referitor la sigiliile de doamne am adus câteva contribuții personale, deja publicate în reviste de specialitate.

În privința *intitulațiilor* s-a putut observa faptul că nu toate calchiază pe cele ale soțului, aflat pe tron. Titlul de *cneaghină* a fost împrumutat prin doamnele ce proveneau din marele cnezat al Lituaniei, iar acela de *despină* („despotovna“) a ajuns la noi prin căsătoriile domnești cu prințese din Serbia. De asemenea, ca și în cazul soților lor, doamnele au folosit și unele intitulații de inspirație imperială (*autocratissa, hegemonă, țurița*).

Rolul maternității în perpetuarea și legitimarea instituției *Domniei* este pus în evidență și de formula folosită uneori în câteva documente solemne, prin care unii voievozi arată că ei au fost aleși domni încă „*din sânul maicii mele*“. Încrederea în predestinarea către acest destin măreț este cu atât mai remarcabilă cu cât, în exemplele concrete folosite în acest studiu, domnii respectivi nu erau, de regulă, născuți de niște doamne, ci aveau o origine mai modestă. Oricum, această idee pune principiul elecțiunii prin naștere deasupra aceluia de consacrare prin ungere cu Sf. Mare Mir, care apare târziu chiar și în Bizanț (prin secolul XII).

În privința existenței unui *ritual de consacrare a doamnei*, studiile recente oferă câteva puncte de sprijin pentru construirea unei asemenea ipoteze. Au ieșit la iveală unele traduceri din veacul XVII, în care sunt incluse și texte ceremoniale care descriu în detaliu rânduiala încoronării pentru „*împărătese și doamne*“. S-au păstrat imagini și chiar mențiuni în izvoare narative privitoare la existența unui tron al doamnei și chiar la ceremonia instalării pe tron a acesteia.

LADIES AND POWER.
LADY'S STATUS IN ROMANIAN COUNTRIES
(Summary)

The article here brings a subtler analysis of the status of the Lady in the history of the Romanian Countries.

Currently, when defining the status of the Ladies in Moldavia and Wallachia, their condition is resumed to that of "wife of the Prince". No ceremonial formula of consecration being known, at least by now, for her (by crowning, anointing, or any other solemn gesture), the way to receive the status of Lady seems to be just one: *marriage*. By this, the lady would acquire just a reflex of sovereignty from her husband, to whom she owes the position, her role remaining quite secondary. This image, too simple, might prove to be unsatisfactory.

For the women in the past centuries there were also other two positions from which they thought to be entitled to receive the title of *lady*: that of *daughter of a prince* and, it seems, that of *mother of a prince*. These positions could be seen as "steps of self-accomplishment", the ideal being to gather in the same person all three qualities that consolidate one's status. The author aims at rising a hypothetical construction on the way in which the three legitimating sources of the conditions of lady interact: *birth*, *marriage* and *maternity*, as well as on the way in which a balance is however reached if any of these qualities is absent.

OANA IONEL

VILICUS RUSTICUS ÎN ITALIA CENTRAL-MERIDIONALĂ

Într-o societate precum cea antică, agricultura era întotdeauna activitatea principală, fapt valabil și în cazul Peninsulei Italice. Dacă în vremea Republicii proprietățile funciare relativ modeste erau lucrate de membrii familiei (care includeau și un anumit număr de sclavi), după războaiele punice are loc o adevărată transformare agrară care răvășește orice principiu tradițional de cultivare și de randament al pământului¹. Acesta devine astfel un izvor de exploatare în vederea îmbogățirii sigure. Afluxul enorm de cereale din Africa a făcut ca prețul acestora pe piața italică să fie mai scăzut decât prețul cerealelor din producția proprie. În consecință, cultura cerealiară a fost abandonată în Peninsula și înlocuită de alte forme de producție care aduceau profit².

Îmbogățirii de război își investeau o mare parte din avere în terenuri agricole pentru că pământul constituia unica investiție pe scară largă, sigură și de prestigiu³. Teritoriul fertil din Peninsula Italică era deja exploatat de micii proprietari agricoli. Prin urmare, îmbogățirii au cumpărat proprietățile țăranilor sau le-au obținut prin violență, reorganizând micile exploatații în ferme mai mari și mai profitabile. Însă modelul existent al micilor proprietăți a împiedicat realizarea unor ferme unitare în Italia, astfel încât posesiunile agrare erau mari dar fracționate, de obicei, în mai multe loturi⁴. De asemenea, noile cuceriri au provocat și o creștere importantă a numărului de sclavi care vor fi utilizați în agricultură.

Utilizarea sclavilor pe domeniile funciare avea mai multe avantaje decât dezavantaje. Robii aveau un preț care adesea era destul de mare; spre deosebire de muncitorii salariați, ei nu erau dispuși să lucreze eficece iar supravegherea lor era costisitoare. Dar, spre deosebire de țărani, sclavii nu puteau fi chemați în armată pentru mulți ani. Erau proprietate exclusivă a stăpânilor lor și puteau fi constrânși să lucreze multe ore pe parcursul întregului an⁵. În plus, sclavii puteau fi organizați în echipe (*decuriae*) care reprezentau o adevărată specializare agricolă.

¹ V. A. Sirago, *Storia agraria romana*, vol. I, *Fase ascensionale*, Napoli, 1995, p. 243.

² *Ibidem*.

³ K. Hopkins, *Conquistatori e schiavi. Sociologia dell'impero Romano*, Torino, 1984, p. 115.

⁴ *Ibidem*, p. 117.

⁵ *Ibidem*, p. 118.

Astfel, folosirea pe scară largă a sclavilor în agricultură, dar și abandonarea producției cerealiere tradiționale în Italia și introducerea altor culturi (în special vița de vie și măslinul) au făcut ca noile exploatari funciare să producă un excedent de produse destinat pieței⁶. Este vorba despre o nouă piață formată din țărani deposezați de pământuri și plecați în orașe plus din sclavii urbani (și ei, destul de numeroși în urma cuceririlor)⁷.

Noii stăpâni ai proprietăților funciare erau din ce în ce mai ocupați cu îndatoririle cetățenești, care făceau indispensabilă prezența lor la oraș. În aceste condiții, munca pe domeniile agrare a fost încredințată unui întreg aparat de sclavi condus de un *vilicus*, ales de stăpân dintre sclavii de încredere.

Dintre toți scriitorii latini care s-au ocupat de agricultura Romei antice, Varro este singurul care a dat o scurtă definiție a lui *vilicus* și a muncii sale: *Vilicus agri colendi causa constitutus atque appellatus a villa, quod ab eo in eam convehuntur fructus et evehuntur, cum veneunt. A quo rustici etiam nunc quoque viam veham appellant propter vecturas et vellam, non villam, quo vehunt et unde vehunt*⁸.

Această etimologie pentru *veha* și *vella* este respinsă de cercetători, dar legătura dintre *vilicus* și *villa* este sigură și, chiar dacă *vilicus* avea ocupații și în afara fermei, strânsa conexiune între nume și locul de muncă inițial poate fi reținută ca punct de plecare⁹. În *Digeste*, termenul de *vilicus* este folosit aproape exclusiv pentru a desemna vechilul unei ferme: *vilicus* supraveghea o *villa* sau un *fundus*, la fel cum *insularius* supraveghea o *insula*, *tabernarius* – o *taberna*, *mensarius* – o *mensa* și *pistor* – un *pistrinum*¹⁰.

Definiția lui Varro sugerează că sarcinile lui *vilicus* nu se refereau numai la producție, ci și la vânzarea ei. Scriitorii agricoli avertizau împotriva transformării vechilului din fermier în comerciant. Totuși, ferma este unul dintre mediile tratate de Ulpianus în pasajul *De institoria actione* din *Digeste*¹¹; astfel, un *vilicus* putea fi *institor*, termen juridic care desemna pe administratorul afacerilor.

Aria de competență a acestor *institores* era, în cele mai multe cazuri, definită printr-un contract scris (*lex praepositionis*). *Institores* puteau fi, în aceeași măsură, bărbați și femei. Patru sunt mediile specificate, în mod deosebit, de juriștii romani în care se foloseau asemenea agenți: *Labeo quoque scripsit, si quis pecuniis faenerandis, agris colendis, mercaturis redempturisque faciendis praeposuerit, in solidum eum teneri*¹².

⁶ V. A. Sirago, *op. cit.*, p. 244-245.

⁷ K. Hopkins, *op. cit.*, p. 116.

⁸ Varro, *De re rustica*, I, 2, 14, în Marco Terenzio Varrone, *Opere*, a cura di Antonio Traglia, Torino, 1974, p. 595.

⁹ J. Carlsen, *Vilici and Roman Estate Managers until AD 248*, Roma, 1995, p. 27.

¹⁰ *Digeste*, 14. 3. 5. 1, în *Corpus Iuris Civilis*, vol. I, *Institutiones. Digesta*, Berlin, 1954, p. 221.

¹¹ *Digeste*, 14. 3. 3, ed. cit., p. 221: *Institor appellatus est ex eo, quod negotio gerendo instet: nec multum facit, tabernae sit praepositus an cuilibet alii negotiationi.*

¹² *Digeste*, 14. 3. 5. 2, ed. cit., p. 221.

Dar nu exista o părere unanim acceptată de juriștii romani dacă vechilul putea fi considerat întotdeauna *institor*. Astfel, Paulus, în *Digeste*, sublinia că acest lucru depindea de acordul dintre proprietar și *vilicus*: *Si cum vilico alicuius contractum sit, non datur in dominum actio, quia vilicus propter fructus percipiendos, non propter quaestum praeponitur. Si tamen vilicum distrahendis quoque mercibus praepositum habuero, non erit iniquum exemplo institoriae actionem in me competere*¹³. Paulus distinge între vechilul propriu-zis care supraveghea munca în fermă și un alt tip de *vilicus* care nu avea legătură cu această sarcină și a cărui muncă era de a vinde recoltele sau de a supraveghea producția altor bunuri care nu erau obținute din agricultură¹⁴.

Primul eveniment „istoric” legat de un *vilicus* datează din secolul al III-lea î.Hr. Anecdota, povestită cu câteva diferențe de unii autori latini (Valerius Maximus, Seneca, Frontinus), poate fi ficțiune, dar conține unele elemente care ne pot reține atenția. În timpul primului război punic (264-241 î.Hr.), generalul roman M. Atilius Regulus cere Senatului lăsarea la vatră, deoarece vechilul fermei sale *Pupinia* murise. Senatul îi refuză cererea, dar promite să aibă în vedere problema¹⁵. Valerius Maximus spune că ferma lui Regulus avea doar șapte *iugera* și că pământul era de proastă calitate, iar *mercenarius* a fugit împreună cu uneltele¹⁶. Unii cercetători (J. Carlsen, E. Maroti), consideră că terminologia este anacronică, pentru că acest *vilicus* nu-l poate desemna pe vechilul cunoscut din opera lui Cato (Atilius Regulus nu avea nevoie de un asemenea vechil pentru că ferma lui nu era cultivată intensiv și produsele nu erau vândute la piață)¹⁷. Însă J.J. Aubert este de părere că nici o considerație de ordin istoric nu ne permite să respingem această întâmplare¹⁸ și că există două probleme.

În primul rând, asocierea etimologică a cuvântului *vilicus* cu *villa* i-a făcut pe mulți istorici să tragă concluzia că sistemul de administrare cu *vilici* poate fi înțeles numai în relație cu un anumit tip de gospodărie (rurală sau suburbană) care s-a dezvoltat în prima jumătate a secolului II î.Hr. în jurul localității *Baiae* (regiunea Napoli). Totuși, este foarte probabil ca mult înaintea acestei dezvoltări

¹³ *Digeste*, 14. 3. 16, ed. cit., p. 222.

¹⁴ J. Carlsen, *op. cit.*, p. 28-29; A. di Porto, *Impresa agricola ed attività collegate nell'economia della „villa”*: alcune tendenze organizzative, în *Sodalitas. Scritti in onore di A. Guarino*, 7, Napoli, 1984, p. 3237-3238.

¹⁵ Valerius Maximus, IV, 4, 6, în Valerio Massimo, *Deti e fatti memorabili*, a cura di Rino Faranda, Torino, 1971, p. 333; Seneca, *Ad Helviam Matrem de Consolatione*, 12, 5, în Lucio Anneo Seneca, *Tutti gli scritti in prosa. Dialoghi, trattati e lettere*, a cura di Giovanni Reale, con la collaborazione di Aldo Marastoni e Monica Natali, Milano, 1994, p. 354; Frontinus, *Stratagemata*, IV, 3, 3, în Sesto Giulio Frontino, *Gli Stratagemmi*, introduzione, traduzione e note a cura di Francesco Galli, Lecce, 1999, p. 319.

¹⁶ Valerius Maximus, IV, 4, 6, ed. cit.

¹⁷ J. Carlsen, *op. cit.*, p. 30; E. Maroti, *The Vilicus and the Villa System in Ancient Italy*, în „Oikumene”, 1, 1976, p. 112.

¹⁸ J. J. Aubert, *Business Managers in Ancient Rome. A Social and Economic Study of Institores 200 BC-AD 250*, Leiden, 1994, p. 125.

să fi existat anumite tipuri de structuri arhitectonice pe care romanii le numeau *villae*. Primele *villae* erau, cu siguranță, posedate de oamenii cei mai bogați, săracii trăind în simple *tuguriae*.

În al doilea rând, există opinia că tipul de *vilicus* al lui Cato este arhetipul vechilului roman de-a lungul istoriei, fără să se țină seama că sistemul descris de autorul antic era deja rezultatul unei îndelungi evoluții istorice. Putem presupune, așadar, că ideea unui administrator în fruntea unei unități agricole este mai veche decât așa-numitul fenomen *villa*¹⁹.

Trebuie făcută o delimitare între *vilicus* și *actor* sau *dispensator*. Columella nu face distincție între *actor* și *vilicus*²⁰. Din contră, Scaevola spune că amândoi fac parte din *instrumenta*, dar *vilicus* este însărcinat cu *res rusticae*, în timp ce *actor* cu *rationes fundi*²¹. De obicei, *vilici* erau utilizați într-o singură unitate agricolă, iar *actores* puteau fi responsabili cu administrația financiară a mai multor unități²².

De asemenea, *actores* nu par să fi ținut o așa de strânsă legătură cu pământul, așa cum o făceau *vilici*. În afară de aceasta, *actores* au apărut mai târziu decât *vilici* și e posibil să fi preluat anumite funcții de la aceștia²³. Prima mențiune a unui *actor* datează din secolul I d.Hr., această apariție reflectând o nouă etapă în evoluția fermei romane, caracterizată de o largă diviziune a muncii, impusă de împrăștierea proprietăților și de apariția marilor domenii (*latifundia*)²⁴.

În plus, nu numai că cei doi au sarcini diferite, dar supraveghează și diferite tipuri de munci, reprezentând două forme de administrație. Acest lucru este surprins în *Digeste*: un *praedium* a fost arendat de coloni sub supravegherea unui *actor*, iar când sclavii au înlocuit colonii lipsă, Stichus a continuat să fie administratorul proprietății, dar acum se numea *vilicus*²⁵. Aceasta înseamnă că *actores* supravegheau *coloni*, în timp ce *vilici* supravegheau sclavi²⁶.

Probabil că în cadrul ierarhiei, funcția de *actor* era de rang mai înalt decât cea de *vilicus*. Astfel, o inscripție datată în secolul I sau II d.Hr. atestă pe Festus, *vilicus* pe *Pagus Fificulanus*, care ridică un altar pentru *Liber Pater*, iar mai târziu, ca *actor*, plătește mormântul fiicei sale²⁷. *Actores* dețineau o poziție intermediară între *procuratores* (reprezentanți ai stăpânilor pe domeniile rurale, fiind adesea libeți) și *vilici*²⁸.

¹⁹ *Ibidem*, p. 123-124.

²⁰ Columella, *De re rustica*, I, 7, 7, în Lucio Giunio Moderato Columella, *L'arte dell'agricoltura e libro sugli alberi*, traduzione di Rosa Calzecchi Onesti, introduzione e note di Carlo Carena, Torino, 1977, p. 615.

²¹ *Digeste*, 33. 7. 20. 4, ed. cit., p. 513.

²² Plinius, *Epistulae*, III, 19. 2, în Plinio Cecilio Secondo, *Opere*, vol. I, a cura di Francesco Trisoglio, Torino, 1973, p. 413.

²³ J. J. Aubert, *op. cit.*, p. 192.

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ *Digeste*, 20. 1. 32, ed. cit., p. 297.

²⁶ J. Carlsen, *op. cit.*, p. 125.

²⁷ *CIL*, IX, 3571; *CIL*, IX, 3579.

²⁸ J. J. Aubert, *op. cit.*, p. 196.

Funcția de *vilicus* a fost confundată și cu aceea de *dispensator*, datorită existenței unui termen unic în limba greacă (*οίκονόμος*) pentru ambele cazuri²⁹. Distincția a fost făcută de autorii antici. Cicero, în *De re publica*, menționează că *vilicus* (vechilul) cunoaște treburile legate de agricultură, în timp ce *dispensator* (casierul) știe să scrie³⁰. Așadar, *dispensator* era casierul prin excelență³¹. La fel, un *vilicus* putea promova în funcția de *dispensator*, așa cum o demonstrează o inscripție descoperită la Roma³². Vechilul unei ferme, *vilicus*, putea avea între sarcinile sale și ținerea socotelilor casei de bani, dar el se ocupa, mai ales, de conducerea tehnică a exploatației³³.

Oricum, *vilici* erau considerați ca făcând parte din *instrumenta fundi*. Varro includea sclavii de pe proprietățile agricole, deci și pe *vilici*, în *instrumenta vocalia*: *De fundi quattuor partibus, quae cum solo haerent, et alteris quattuor, quae extra fundum sunt et ad culturam pertinent, dixi. Nunc dicam, agri quibus rebus colantur. Quas res alii dividunt in duas partes, in homines et adminicula hominum, sine quibus rebus colere non possunt; alii in tres partes, instrumenti genus vocale et semivocale et mutum: vocale, in quo sunt servi, semivocale, in quo sunt boves, mutum, in quo sunt plaustra*³⁴.

Totuși, în secolul al III-lea Paulus menționa un exemplu în care vechilul nu aparținea instrumentelor fermei: *Cum de vilico quaereretur et an instrumento inesset et dubitaretur, Scaevola consultus respondit, si non pensionis certa quantitate, sed fide dominica coleretur, deberi*³⁵. Așadar, dacă vechilul plătea o rentă, nu era considerat parte din *instrumenta fundi*. În acest caz, unii autori l-au considerat *servus quasi colonus*.

Servi quasi coloni aveau aceeași independență ca și *coloni* obișnuiți în legătură cu administrarea fermei. Numai într-o oarecare măsură ei semănau cu ceilalți sclavi deoarece puteau fi îndepărtați din funcție fără preaviz³⁶. Cu toate acestea, este posibil ca stăpânul să nu fi intervenit în modul de administrare al fermei atât timp cât rentele erau plătite regulat; din acest punct de vedere, *servi quasi coloni* aveau un grad de independență mai ridicat³⁷.

În Roma antică, un proprietar de terenuri agricole putea decide sistemul de administrare al fermei sale. Avea trei posibilități: o supravegherea el însuși, o încredințarea unui vechil sau o arenda (în întregul ei sau împărțită în mai multe loturi)³⁸.

²⁹ J. Muniz Coello, *Officium dispensatoris*, în *Gérion*, 7, 1989, p. 108.

³⁰ Cicero, *De re publica*, V, 3, în Cicero, *Despre supremul bine și supremul rău*, traducere și note de Gh. Ceaușescu, București, 1983, p. 338.

³¹ G. Boulvert, *Esclaves et affranchis impériaux sous le Haut-Empire Romain. Rôle politique et administratif*, Napoli, 1970, p. 429.

³² *CIL*, VI, 278.

³³ G. Boulvert, *op. cit.*, p. 433.

³⁴ Varro, *De re rustica*, I, 17, 1, ed. cit., p. 635.

³⁵ *Digeste*, 33. 7. 18. 4, ed. cit., p. 518.

³⁶ J. Carlsen, *op. cit.*, p. 118.

³⁷ *Ibidem*, p. 31.

³⁸ *Ibidem* p. 57.

Selecția tipului de administrație era determinată de factori variați. Astfel, decizia putea ține de prejudecata personală, de tradiție, de obiceiul locului, de contextul istoric și social sau de considerente economice și politice³⁹. În unele cazuri, proprietarul lucra numai o parte a pământului fermei, în timp ce cealaltă parte era încredințată unui arendaș. Terenul era împărțit, așadar, în câteva loturi mai mult sau mai puțin independente, dar din punct de vedere administrativ un asemenea *fundus* rămânea o singură unitate⁴⁰.

De obicei, vechilul de pe o proprietate rurală (*vilicus*) era de condiție servilă. Acest lucru nu implica, neapărat, ca și lucrătorii subordonați lui să fie numai sclavi. Forța de muncă permanentă pe domeniu era formată din sclavi, dar erau angajați temporar și muncitori salariați (*mercenarii*), așa cum menționează Varro și Columella⁴¹.

Este interesant de știut care mod de gestiune era cel mai frecvent: cu *vilicus* sau *colonus*? În tratatul său dedicat agriculturii, Cato vorbește în mai multe rânduri despre *vilicus*, dar examinează și cazul lui *redemptor partarius*, adică un arendaș de condiție liberă (acesta avea dreptul la 1/8 din profit, dacă pământul era fertil, și la 1/5, dacă terenul era puțin productiv)⁴². Varro nu utilizează nici termenul de *vilicus*, nici pe cel de *colonus*, ci pe cel de *praefectus*; oricum, contextul indică sigur că era vorba despre un sclav⁴³. Mai târziu, Palladius va adopta expresia *agri praesul*, personaj de condiție servilă, din moment ce recomandă ca acesta să nu fie ales dintre sclavii care în tinerețe fuseseră amanții stăpânului, căci riscau să creadă că totul îi este permis⁴⁴.

Columella este singurul autor antic care furnizează indicații precise. El subliniază că *vilicus* (și toți sclavii subordonați lui) se comportă, în general, într-o manieră foarte păguboasă pentru proprietar: hrănește rău boii și îi închiriază străinilor, nu are grijă ca pământul să fie bine lucrat, lasă să se fure sau fură el însuși grâul expus la soare, înșeală stăpânul cu privire la cantitatea de cereale⁴⁵, într-un cuvânt, își bate joc de randament⁴⁶. Columella estimează că domeniul încredințat lui *vilicus* va fi bine pus în valoare numai dacă stăpânul realizează o supraveghere constantă sau, cel puțin, face vizite (inspecții) foarte frecvente. De aceea, pentru domenii mai îndepărtate de reședința obișnuită a proprietarului, este mai bine să se recurgă la *liberi coloni*⁴⁷.

³⁹ J. J. Aubert, *op. cit.*, p. 132.

⁴⁰ J. Carlsen, *op. cit.*

⁴¹ Varro, *De re rustica*, I, 17, 1-3, ed. cit., p. 635-636; Columella, *De re rustica*, III, 21, ed. cit., p. 164.

⁴² Cato, *De agri cultura*, CXXXVI, în M. Porcio Catone, *La primitiva civiltà latina agricola e il libro dell'agricoltura*, traduzione di Gaetano Curcio. Firenze, 1929, p. 195.

⁴³ Varro, *De re rustica*, I, 17, 4, ed. cit., p. 637.

⁴⁴ Palladius, *Opus agriculturae*, I, 6, 18, în Palladius, *Traité d'agriculture*, tome premier, texte établi, traduit et commenté par René Martin, Paris, 1976, p. 13.

⁴⁵ Columella, *De re rustica*, I, 7, 6-7, ed. cit., p. 63.

⁴⁶ R. Martin, *Familia rustica*, în *Actes du Colloque 1972 sur l'esclavage*. Paris, 1974, p. 270.

⁴⁷ Columella, *De re rustica*, I, 7, 6, ed. cit., p. 63.

În opinia autorului antic există, astfel, o adevărată ierarhie a modurilor de gestiune a unei ferme. În vârful piramidei ar fi valorificarea directă de către stăpân; aceasta este idealul, dar care nu era aproape niciodată realizat. Urmează exploatarea încredințată lui *vilicus*, dar cu condiția de a fi supravegheat. Pe locul trei este arenda, care prezintă unele inconveniente (stăpânul obținea destul de greu renta în bani sau în natură etc.), dar la care era mai bine să se recurgă pentru domeniile mai îndepărtate. În al patrulea rând, era exploatarea în regie, cu un control inexistent sau insuficient al proprietarului⁴⁸.

Se pare că valorificarea directă era *a priori* exclusă, astfel încât gestiunea domeniului cu un *vilicus* de condiție servilă era cea preferată de ansamblul autorilor latini de tratate de agricultură, ei însuși mari proprietari de domenii; este, în orice caz, singura pe care o iau în considerație în mod serios în tratatele lor, cea mai răspândită, de fapt⁴⁹. Același lucru era valabil și pentru proprietățile funciare imperiale, Suetonius dând informații despre un *vilicus* al lui Claudius: *hic in aedilitate inquilinos praediorum suorum contra vetitum cocta vendentes multasset vilicumque intervenientem flagellasset*⁵⁰.

Vechilul (*vilicus*) de pe o proprietate rurală era un intermediar între *dominus* și *familia rustica*. Columella menționează că vechilul înlocuia, practic, proprietarul⁵¹, în condițiile în care acesta era reținut la oraș cu treburile cetățenești.

Calitățile necesare unui vechil sunt prezentate de scriitorii agricoli latini Cato, Varro și Columella. În afara faptului că *vilicus* trebuia să fie un agricultor priceput, îi erau cerute o serie de calități morale: în primul rând, să fie cinstit și loial. De asemenea, un vechil nu trebuia să fie alcoolic, escroc, superstițios, în caz contrar putând fi revocat de către stăpân⁵².

Columella consideră de importanță capitală problema alegerii și formării unui viitor *vilicus*. Autorul antic apreciază că cea mai mare parte a proprietarilor dădeau dovadă de inconștiență în această privință. Astfel, ei numeau vechilul dintre sclavii pe care îi cunoșteau bine din *familia urbana* (în acest caz, viitorul *vilicus* putând fi un vechi servitor, pentru care noua situație reprezenta un fel de retragere onorabilă⁵³), fie un fost amant, fie unul dintre sclavii de companie din hotelurile Romei (unde se bucurau de o largă libertate, frecventând circul, teatrele și prostituatele)⁵⁴. Este lesne de înțeles de ce stăpânii erau tentați să facă o asemenea alegere: când se înapoiau la ferme, aveau certitudinea că vor fi primiți de un om care cunoștea lumea și obiceiurile stăpânului, nu de un ignorant care se pricepea numai la agricultură⁵⁵.

⁴⁸ R. Martin, *op. cit.*, p. 270-271.

⁴⁹ *Ibidem*.

⁵⁰ Suetonius, *Claudius*, 38, 2, în Suetonius, *Viețile celor doisprezece Cezari*, traducere din limba latină, prefață și anexe de Gheorghe Ceaușescu, București, 1998, p. 216.

⁵¹ Columella, *De re rustica*, XII, *praef.* 10, ed. cit., p. 839.

⁵² Cato, *De agri cultura*, V, 2-4, ed. cit., p. 126; Columella, *De re rustica*, I, 7, 5; I, 8, 5-7; XI, 1, 13-14, ed. cit., p. 63; 65; 739.

⁵³ Columella, *De re rustica*, I, *praef.* 12, ed. cit., p. 33.

⁵⁴ Columella, *De re rustica*, I, 8, 2, p. 65.

⁵⁵ R. Martin, *op. cit.*, p. 273-274.

Pornind de la aceste considerente, M.E. Sergeenko realizează o adevărată „tipologie“ a vechilului (tiran, indulgent și avar)⁵⁶. Oricum, autoarea însăși afirmă că realitatea era cu totul alta, cele trei tipuri de *vilici* neexistând în formă pură.

Însă avem mărturii despre prezența unor vechili pe proprietățile funciare, care înainte de această funcție fuseseră sclavi urbani. Exemplul lui Trimalchio este edificator în acest sens: când stăpânul său a devenit gelos datorită relației pe care sclavul favorit o avea cu matroana, l-a trimis ca *vilicus* la țară⁵⁷. Și ferma lui Horatiu, primită de la Maecena, era administrată tot de către un *vilicus* venit de la oraș. În scrisoarea sa poetul imaginează un dialog cu vechilul domeniului său sabin, acolo unde Horatiu ar dori să petreacă mai mult timp în liniște, departe de zgomotul vieții de la oraș. Poetul face distincție între filosofia sufletului înrobite și cea a sufletului liber, lipsit de dorințe contradictorii și reliefează oscilațiile vechilului, care, în timpul când ara la Roma, suspina după viața de la țară, dar devenind *vilicus*, regreta marile plăceri ale orașului: *tu mediastinus tacita prece rura petebas, / nunc urbem et ludos et balnea vilicus optas*⁵⁸.

Așadar, funcția de *vilicus* pe o proprietate agrară putea constitui, pentru un sclav urban, o pedeapsă sau o înaintare în ierarhia profesională.

În ceea ce privește nivelul intelectual și educația vechilului, autorii antici care au scris despre agricultură au opinii diverse. Mai exigenți decât Cato (care se limita să insiste numai asupra calităților morale), Varro și Columella afirmă că *vilicus* trebuia să fie, înainte de toate, un specialist al agriculturii⁵⁹. Pentru Varro era de neconceput nu numai ca el să nu știe să citească, dar și să nu aibă și o anumită cultură⁶⁰. În schimb, Columella apreciază ca inutilă pentru *vilicus* știința scrisului și cititului și, mai mult, consideră că este preferabil să nu știe, pentru simplul motiv că ignoranța în acest domeniu nu îi permite să falsifice socotelile⁶¹; însă, vechilul trebuia să aibă o memorie excelentă.

Mențiunile lui Columella din Cartea I cu privire la *vilicus* sunt completate în Cartea a IX-a care prezintă îndatoririle vechilului. Această parte conține și un calendar agricol (care corespunde cu acela al lui Varro) în care sunt notate pentru *vilicus* momentele în care trebuiau îndeplinite muncile⁶². Acest lucru indică, indirect, că și vechilul lui Columella știa să scrie și să citească. Faptul că unii *vilici* știa să citească rezultă și din scrisoarea trimisă de Horatiu vechilului, putându-se presupune că primitorul era capabil s-o recepteze⁶³.

⁵⁶ M. E. Sergeenko, *Vilicus*, în *Schiavitù e produzione nella Roma Republican*, a cura di I. Biezunska Malowist, Roma, 1986, p. 191-207.

⁵⁷ Petronius, *Satyricon*, 69, 3, în Petronio, *Satyricon*, a cura di Vincenzo Ciaffi, Torino, 1967, p. 187.

⁵⁸ Horatiu, *Epistulae*, I, 14, 14-15, în Quinto Orazio Flacco, *Tutte le opere*, versione, introduzione e note di Enzo Cetrangolo, con un saggio di Antonio La Peuna, Firenze, 1968, p. 459.

⁵⁹ Varro, *De re rustica*, I, 17, 4, ed. cit., p. 637; Columella, *De re rustica*, I, 8, 4, ed. cit., p. 65.

⁶⁰ Varro, *De re rustica*, I, 17, 4; II, 10, 6, ed. cit., p. 637; 786.

⁶¹ Columella, *De re rustica*, I, 8, 4.

⁶² Columella, *De re rustica*, XI, 3, 1, ed. cit., p. 749.

⁶³ Horatiu, *Epistulae*, I, 14, ed. cit., p. 456-461.

Dintre cei trei autori latini, Columella este cel care insistă cel mai mult asupra educației agronomice a vechilului. El începe expunerea acestei probleme cu un citat din opera lui Xenophon, *Oeconomicos*, tradusă de Cicero; Ischomachus, întrebând de Socrate dacă obișnuiește să-și cumpere vechilul, răspunde că preferă să-l instruiască el însuși: *ipse instituo. Etenim qui me absente in meum locum substituitur et vicarius meae diligentiae succedit, is ea quae ego scire debet*⁶⁴. Dar Columella apreciază că această practică aparține unor vremuri de mult apuse, când toată lumea cunoștea treburile agriculturii.

În opinia autorului latin, viitorul *vilicus* trebuia să învețe practicile agricole încă din adolescență, așa cum o făcea viitorul olar sau fierar. Pregătirea vechilului trebuia să fie nu numai de natură practică, ci și teoretică. Însă aici intervin mai multe probleme: la Roma nu exista învățământ agricol, iar găsirea unui specialist de la care viitorul *vilicus* să învețe ansamblul agriculturii era o iluzie. De aceea, Columella recomandă un fel de „echipă pedagogică“ (compusă din mai mulți specialiști într-o anumită ramură a agriculturii sau creșterii animalelor) căreia să-i fie încredințat ucenicul⁶⁵. Astfel, la Sulmo, Phota *vilicus* a pus o dedicație în cinstea educatorului său⁶⁶. Unii istorici⁶⁷ au considerat că epigrafa descoperită lângă Capua (la San Angelo in Formis) atestă existența unei adevărate școli pentru *vilici*⁶⁸. Mai recent, însă, J. Carlsen a dat o nouă interpretare documentului epigrafic. Cercetătorul danez este de părere că cei opt *candidati* nu încercau să obțină profesia de vechil, ci dreptul de a fi membri în colegiul lui *Silvanus*⁶⁹.

Slujba de *vilicus* putea fi încredințată și sclavilor *verna* din *familia rustica*. Acest lucru poate fi desprins din afirmațiile lui Columella⁷⁰, dar mai ales din inscripții. Reprezentativă, în acest sens, este dedicația colegiului de pe *praedia Galbana* (în apropierea Romei), instituție condusă de *vilici* dintre care doi (Felix și Vindex) apar ca *vernae* ai moșiei imperiale respective⁷¹. Așadar, *vilicus* nu

⁶⁴ Columella, *De re rustica*, XI, 1, 5, ed. cit., p. 735. Cicero însuși consideră că proprietarul fermei nu trebuie să fie atotștiutor în problemele agriculturii, aceasta netrebuind să-i dea prea multă bătaie de cap. Într-un pasaj din *De Oratore* afirmă că stăpânul, pentru a da ordine celor însărcinați cu conducerea proprietății sale (*procurator* sau *vilicus*), nu trebuie să cunoască tratatele de agricultură fiind de ajuns noțiunile generale cunoscute de toată lumea (Cicero, *De Oratore*, I, 249, în M. Tullio Cicerone, *Opere retorice*, vol. I, *De Oratore, Brutus, Orator*, a cura di Giuseppe Norcio, Torino, 1970, p. 225); R. Martin, *Recherches sur les Agronomes Latins et leur conceptions économique et sociales*, Paris, 1971, p. 96.

⁶⁵ Columella, *De re rustica*, XI, 1, 12, ed. cit., p. 739.

⁶⁶ *CIL*, IX, 3103.

⁶⁷ K. Schneider, *Vilicus*, în *RE*, VIII, A2, col. 2138; E. Maroti, *The vilicus and the villa – system in Ancient Italy*, în „Oikumene“, 1, 1976, p. 118.

⁶⁸ *CIL*, X, 8217.

⁶⁹ J. Carlsen, *CIL X 8217 and the Question of Templ Land in Roman Italy*, în *Landuse in the Roman Empire*, ed. J. Carlsen, Roma, 1994, p. 11; în același timp, Ursulus este *vilicus* pe pământul sanctuarului Dianeî Tifatina, administrat ca proprietate privată (*ibidem*, p. 13).

⁷⁰ Columella, *De re rustica*, I, 8, 2; XI, 1, 7, ed. cit., p. 65; 735 (viitorul *vilicus* trebuia să fie folosit în treburile fermei încă din adolescență).

⁷¹ *CIL*, VI, 30983.

era numai un simplu muncitor sclav, ci un membru de încredere al gospodăriei, căruia i se cereau anumite calități morale și profesionale.

Angajarea pe o fermă a unui *vilicus* născut liber putea fi doar o posibilitate teoretică⁷². Cercetătorii au analizat problema, iar pentru *actores* există date care să ateste acest lucru⁷³. Oricum, despre *vilici* nu putem face afirmații certe; H.C. Teitler menționa că administratorul născut liber al unei ferme nu era necunoscut lumii antice, dar că nu se poate spune nimic despre frecvența fenomenului⁷⁴.

Dacă vechilul nu putea fi ales dintre sclavii domeniului, atunci trebuia să fie cumpărat. Probabil prețul său era destul de ridicat, ca al oricărui alt sclav instruit într-o anumită meserie. Autorii antici dau anumite recomandări în ceea ce privește un astfel de *vilicus*. Astfel, Varro avertizează că sclavii folosiți în agricultură trebuia să aibă cel puțin 22 de ani, iar administratorul să fie mai în vârstă decât ei, pentru a impune respect⁷⁵. Columella insistă asupra faptului că viitorul *vilicus* nu trebuie ales nici dintre sclavii cei mai bătrâni, dar nici dintre cei mai tineri deoarece primii nu mai aveau vigilența necesară supravegherii, iar ceilalți nu erau obișnuiți cu muncile câmpului. După părerea lui, vârsta medie era cea mai potrivită, un bărbat putând îndeplini cel mai bine sarcinile unui vechil de la 35 la 65 de ani⁷⁶.

Cea mai importantă sarcină a lui *vilicus* (cu care toți scriitorii latini sunt de acord) era distribuirea muncii pe domeniu, în conformitate cu instrucțiunile stăpânului și ținând cont de calitățile fiecărui subaltern. Cato precizează că stăpânul trebuia să-i dea vechilului instrucțiuni scrise, îndeplinirea lor putându-se verifica mai ușor cu ocazia unei inspecții pe domeniu⁷⁷.

După Varro, instrucțiunile scrise trebuiau să cuprindă și un calendar al muncilor agricole, cu sarcini speciale, în funcție de fiecare lună a anului. Aceste norme erau încredințate lui *vilicus* și ținute la vedere în fermă⁷⁸.

Scriitorii antici nu sunt de acord în ceea ce privește independența lui *vilicus*. Vechilul din comediile lui Plautus îndeplinea anumite comisioane la oraș, dar se întorcea la fermă în aceeași zi⁷⁹. La fel, Cato permite vechilului să facă cumpărături la piață, dar numai cu știrea stăpânului. De asemenea, *vilicus* trebuia să recupereze împrumuturile făcute de stăpân; el manevra, astfel, o anumită sumă de bani cu care plătea lucrătorii angajați cu ziua. El trebuia, însă, să dea socoteală stăpânului periodic⁸⁰.

⁷² J. Carlsen, *op. cit.*, p. 67.

⁷³ J. J. Aubert, *op. cit.*, p. 193-194.

⁷⁴ H. C. Teitler, *Free-born Estate Managers in the Graeco-Roman World*, în *De agricultura: in memoriam P. W. de Neeve* (ed. H. Sancisi – Weerdenburg), Amsterdam, 1993, p. 208.

⁷⁵ Varro, *De re rustica*, I, 17, 3-4, ed. cit., p. 637.

⁷⁶ Columella, *De re rustica*, XI, 1, 2-7, ed. cit., p. 733-735.

⁷⁷ Cato, *De agri cultura*, II, 5-6, ed. cit., p. 123-124.

⁷⁸ Varro, *De re rustica*, I, 36, ed. cit., p. 665.

⁷⁹ Plautus, *Casina*, 98-110, în Tito Maccio Plauto, *Le Commedie*, a cura di Giuseppe Angello, vol. I, Torino, 1980, p. 661; idem, *Poenulus*, 170-171, în Plaute, *Mostellaria, Persa, Poenulus*, vol. V, texte établis et traduits par Alfred Ernout, Paris, 1961, p. 179.

⁸⁰ Cato, *De agri cultura*, V, 3-4, ed. cit., p. 127; vezi și *vilicus anatocismi*, în *AE*, 1980, 230.

Aceste tranzacții erau, însă, relativ modeste și nu putem afirma că *vilicus* avea responsabilități financiare mari. Horațiu menționează că vechilul lui Orbis putea să vândă struguri, pui și ouă⁸¹ și de aceea era considerat de poet ca un adevărat stăpân. Citindu-l pe Cicero ne putem face o imagine asupra sumei de bani de care putea dispune un *vilicus*: în Epir, scriitorul a fost împrumutat de vechilul lui Atticus cu 20.000 de sestertii⁸².

Faptul că *vilicus* era implicat în anumite afaceri este menționat și de Varro. Autorul antic spune, de asemenea, că vechilul nu trebuia să părăsească ferma decât pe durata unei singure zile, în cazul în care era forțat să o facă⁸³.

Unii autori au considerat că *vilicus* era investit în virtutea unei *lex praepositionis*, deci putea fi un *institor*. O *lex praepositionis* putea prevedea asigurarea proviziilor din afara fermei, angajarea salariaților sezonieri sau aranjamentele privind construcțiile care trebuiau să se facă sub supravegherea lui *vilicus*, toate aceste acțiuni fiind firești în cazul absenței stăpânului⁸⁴.

La Columella însă, responsabilitățile financiare ale lui *vilicus* erau prezentate ca fiind mult mai limitate; el nu era în nici un caz un om de afaceri și autorul antic mergea până la a recomanda interzicerea utilizării banilor sau a oricărui alt lucru, pentru că aceasta îl abătea de la sarcinile sale principale și făcea din el mai mult un comerciant decât un agricultor⁸⁵. Totuși, Columella nuantează acest punct de vedere precizând că *vilicus* putea să plece la oraș în zilele de piață, dar numai pentru a vinde sau a cumpăra ceea ce era absolut necesar pentru activitatea fermei⁸⁶. Aceasta se explică prin faptul că numai anumite produse trebuiau vândute rapid (ouăle, fructele, legumele proaspete), dar achizițiile și vânzările de o importanță reală ieșeau din sfera competențelor lui *vilicus* fiind în grija proprietarului sau a reprezentantului său, *procurator*.

Supravegherea personalului și a fermei era o altă atribuție importantă a vechilului. Sub ordinele lui *vilicus* se aflau toți sclavii din *familia rustica*: *subvilicus*, *vicarius*, *monitores*, *saltuarii* și *circitores*, *magistri operum* și *mediastini*⁸⁷. Astfel, în localitatea *Baiae* (regiunea Napoli), un *vilicus* imperial, Mystis, împreună cu *familia quae sub eo est*, a pus o epigrafă de mulțumire pentru Iulia Erotis, probabil fiica unui libert al împăratului care făcea parte din administrația domeniului⁸⁸.

Autorii antici subliniază faptul că vechilul trebuia să asigure personalului fermei hrana și îmbrăcămintea necesară, în funcție de anotimp, dar și de munca

⁸¹ Horatius, *Epistulae*, II, 2, 160.165, ed. cit., p. 523.

⁸² Cicero, *Epistulae ad Atticum*, XI, 2, 4, în M. Tullio Cicerone, *Epistulae ad Atticum*, vol. II, a cura di Carlo di Spigno, Torino, 1998, p. 953.

⁸³ Varro, *De re rustica*, I, 16, 5, ed. cit., p. 635.

⁸⁴ J. Carlsen, *op. cit.*, p. 73; J. J. Aubert, *op. cit.*, p. 169.

⁸⁵ Columella, *De re rustica*, XI, 1, 24, ed. cit., p. 743.

⁸⁶ Columella, *De re rustica*, XI, 1, 23, ed. cit., p. 743.

⁸⁷ H. Wallon, *Histoire de l'esclavage dans l'Antiquité*, préface, bibliographie, chronologie et index établis par Lean Christian Dumont, Paris, 1988, p. 408.

⁸⁸ *CIL*, X, 1750; J. H. D'Arms, *Romans on the Bay of Naples. A social and cultural study of the villas and their owners from 150 BC to AD 400*, Cambridge, 1970, p. 113.

depusă⁸⁹. Cato precizează foarte exact rațiile alimentare corespunzătoare fiecărui sclav în parte⁹⁰.

Columella spune că *vilicus* trebuia să fie primul care se trezea dimineața⁹¹ și, imediat, să împartă subordonaților munca, în funcție de momentele anului. De asemenea, vechilul trebuia să dea exemplu de ardoare în muncă și să nu ezite să dea o mână de ajutor oamenilor săi, atunci când era necesar⁹². La apusul soarelui, când ziua de lucru se sfârșea, vechilul trebuia să fie ultimul care părăsea câmpul mergând în urma tuturor, ca un cioban destoinic, care nu permite nici unei oi din turmă să rămână pe pășune⁹³.

Odată ajuns acasă, *vilicus* trebuia să se ocupe de fiecare sclav în parte: acorda îngrijirile necesare acelor care se răniseră în timpul muncii, iar dacă cineva nu se simțea bine îl conducea imediat la infirmerie. Apoi, avea grijă ca lucrătorii să primească hrana și băutura, fără ca bucătarii să fure din porții. În timpul mesei, *vilicus* nu trebuia să stea niciodată întins și, mâncând la o masă separată, să dea exemplu de cumpătare. El avea voie să stea întins numai în zilele de sărbătoare, când putea invita la masa lui pe sclavii cei mai harnici, făcându-le anumite daruri⁹⁴.

Seara, înainte de culcare, vechilul trebuia să se asigure că ferma era încuiată și că toți sclavii dormeau la locurile lor; el avea și obligația de a menține buna înțelegere între sclavi, dar și de a-i pedepsi pe cei neascultători și leneși⁹⁵. *Vilicus* trebuia să fie categoric, dar nu crud, el însuși fiind responsabil în fața stăpânului care-l putea pedepsi, dacă sarcinile trasate nu fuseseră îndeplinite satisfăcător.

Varro este mai precis în ceea ce privește supravegherea sclavilor de către *vilicus*. El recomandă ca locuința vechilului să fie lângă intrarea fermei astfel încât să știe întotdeauna cine intră și cine iese⁹⁶. La rândul său, Columella spune că dormitoarele sclavilor și grajdurile să fie aproape unele de altele, pentru ca vechilul să le poată supraveghea mai ușor⁹⁷.

Interesul crescut al autorilor antici asupra bunei supravegheri a sclavilor de pe domeniul rural poate fi pusă în legătură cu revoltele din Sicilia din perioada 140-70 î.Hr. Oricum, această preocupare este mai accentuată la Columella, deși răscocialele sclavilor nu mai constituiau o amenințare serioasă de aproape 100 de ani⁹⁸.

⁸⁹ Cato, *De agri cultura*, CXLII, p. 204.

⁹⁰ Vezi R. Etienne, *Les rations alimentaires des esclaves de la „familia rustica“ d'après Caton*, în *Index*, 10, 1981, p. 66-77.

⁹¹ Columella, *De re rustica*, XI, 1, 15, ed. cit., p. 439.

⁹² Columella, *De re rustica*, XI, 1, 17, ed. cit., p. 441.

⁹³ *Ibidem*.

⁹⁴ Columella, *De re rustica*, XI, 1, 19, ed. cit., p. 441.

⁹⁵ Cato, *De agri cultura*, V, 2-5, ed. cit., p. 126-127; Columella, *De re rustica*, XI, 1, 25, ed. cit., p. 743.

⁹⁶ Varro, *De re rustica*, I, 1, 3, 2, ed. cit., p. 30.

⁹⁷ Columella, *De re rustica*, I, 6, 7, ed. cit., p. 53.

⁹⁸ J. Carlsen, *op. cit.*, p. 76.

Rolul disciplinar al lui *vilicus* consta și în posibilitatea de a-i înlătui pe sclavii de pe domeniu, închisoarea (*ergastulum*) fiind sub directa sa supraveghere. Tot Columella recomanda ca vechilul să se facă ascultat nu atât prin brutalitate și violență, cât mai ales prin hotărâre și respect⁹⁹.

Vechilii abuzau, cu siguranță, de puterea lor, M.E. Sergeenko reliefând acest lucru în cazul tipului de *vilicus* tiran¹⁰⁰. Cu timpul, el se putea comporta ca adevăratul stăpân al fermei. Pomponius sublinia acest lucru: *Longe ab urbe vilicari, quo erus rarerer venit, <id> non vilicari, sed dominari est mea sententia*¹⁰¹.

Pentru a descrie autoritatea disciplinară a lui *vilicus*, autorii antici au folosit verbele *imperare* și *iubere* (întâlnite, de obicei, cu referire la un magistrat sau la *pater familias*, nu la un sclav)¹⁰². Verbul *imperare* a fost adoptat și într-o inscripție descoperită la *Teate Marrucianorum* pe care sclavii din *familia rustica* o dedică vechilului lor, însă epitetul alăturat, *modeste*, subliniază moderația în comenzi¹⁰³.

Puterea lui *vilicus* creștea odată cu lipsa supravegherii sale din partea stăpânului; și acest lucru se întâmpla mai ales pe domeniile îndepărtate de locuința stabilă a proprietarului, ale cărui inspecții erau rare. Absența stăpânului atrăgea după sine și slaba administrare a bunurilor sale. Exemplul lui Cicero este elocvent, în acest sens: într-o lună vechilul a vrut să producă proprietarului un venit cât mai mare, dar acest lucru nu l-a realizat prin mai multă muncă ci a tăiat copaci, a scos țigla de pe acoperiș și a vândut totul; în plus, a înstrăinat unelte și vite. Astfel, a înmănat stăpânului suma de 20.000 de sestertii, în loc de suma obișnuită de 10.000 de sestertii. Proprietarul s-a bucurat, deoarece credea că vechilul său a administrat totul cu pricepere. Totuși, după un timp, stăpânul a aflat adevărata stare de lucruri¹⁰⁴; *vilicus* a fost citat și a trebuit să plătească cu viața¹⁰⁵.

Pe lângă supravegherea sclavilor, vechilul trebuia să mențină în ordine instrumentele fermei. Cato și Columella menționează că zilele ploioase și sărbătorile constituiau momente prielnice în care sclavii puteau repara uneltele și clădirile fermei sau puteau confecționa mantale. În caz de nevoie, uneltele puteau fi împrumutate de la vecini, așa cum arată Cato¹⁰⁶ sau procurate de la oraș¹⁰⁷. Columella recomanda ca numărul uneltelor să fie dublu decât necesarul

⁹⁹ Columella, *De re rustica*, XI, 1, 22; XI, 1, 25, ed. cit., p. 743.

¹⁰⁰ M. E. Sergeenko, *op. cit.*, p. 192-195.

¹⁰¹ Cf. J. Carlsen, *op. cit.*, p. 77.

¹⁰² F. de Robertis, *Lavoro e lavoratori nel mondo romano*, Bari, 1963, p. 111, n. 27; Varro, *De re rustica*, I, 17, 4, ed. cit., p. 637; Columella, *De re rustica*, I, 8, 10; XI, 1, 12, ed. cit., p. 67, 739.

¹⁰³ *CIL*, IX, 3028.

¹⁰⁴ Cicero, *In Verrem*, III, 119, în Cicero, *Verinele*, III, traduse din latinește de Ioan Suchianu. București, 1962.

¹⁰⁵ K. Schneider, *op. cit.*, col. 2138.

¹⁰⁶ Cato, *De agri cultura*, V, 3, ed. cit., p. 127.

¹⁰⁷ Plautus, *Mercator*, 276-277, în Tito Maccio Plauto, *Le Comedie*, a cura di Giuseppe Angello, vol. I, Torino, 1980, p. 743.

și în bună stare pentru ca, în cazul în care unele se stricau în timpul muncii să nu fie nevoie să se împrumute de la vecini; de asemenea, trebuia să fie bine păzite¹⁰⁸.

O altă datorie a lui *vilicus* era protejarea fermei împotriva intruziunilor străinilor. Cu toate acestea, Cato recomandă vechilului să-i găzduiască pe prietenii stăpânului ca pe proprii lui prieteni¹⁰⁹. În plus, Columella insistă asupra faptului că vechilul nu trebuia să permită trasarea unor noi drumuri pe pământul fermei¹¹⁰, aceasta în legătură cu transhumanța, perioadă în care apăreau dispute între stăpânii de pământ și păstori.

Autorii antici fac numeroase precizări în legătură cu vizitele neașteptate pe care proprietarii trebuiau să le facă la ferme, situație în care vechilii dădeau socoteală despre munca prestată, starea uneltelor și a proviziilor etc. Sergeenko este de părere că un *vilicus* „lacom“ putea dispune de diverse oportunități pentru a-și spori averea personală prin vânzarea produselor fermei, speculații și prin falsificarea socotelilor¹¹¹.

Cato menționează că vechilul putea găsi scuze față de stăpân în momentul unei vizite neașteptate; el invoca vremea rea, îndeplinirea muncilor publice, sărbătorile, îmbolnăvirea unor sclavi sau fuga altora¹¹². Columella apreciază, în câteva rânduri, că numai stăpânii erau vinovați de proasta administrare a fermelor, prin neimplicarea directă; proprietarul însuși trebuia să se ocupe de supravegherea domeniului pentru ca rezultatele să fie satisfăcătoare¹¹³. Și Marțial are aceeași părere exprimată atunci când râde de Selinus spunând că necazurile nu sunt cauzate de *colon* sau vechil, ci de lipsa invitațiilor la cină¹¹⁴.

Cu toate acestea erau și situații în care stăpânii erau mulțumiți de prestația supușilor lor. Câteva inscripții datând din perioada imperială au fost puse de stăpânii recunoscători pentru loialitatea vechililor¹¹⁵. Este și cazul epigrafei pusă de Iulia, stăpâna lui Sabinianus *vilicus*, „om bun și foarte fidel“¹¹⁶.

Pentru a preîntâmpina săvârșirea abuzurilor de orice fel din partea vechilului, scriitorii antici recomandă ca ferma să fie cât mai aproape de locuința stabilă a stăpânului pentru ca acesta să aibă posibilitatea să o inspecteze cât mai des. Însă vizitele proprietarilor erau determinate de anotimpuri, iar stăpânirea mai multor domenii însemna mai puține vizite (pe fiecare în parte). Aceste călătorii la țară nu trebuiau făcute numai în scopul controlării fermelor. Scriitorii

¹⁰⁸ Columella, *De re rustica*, XI, 1, 20, ed. cit., p. 441.

¹⁰⁹ Cato, *De agri cultura*, V, 3, ed. cit., p. 127.

¹¹⁰ Columella, *De re rustica*, I, 8, 7, ed. cit., p. 65.

¹¹¹ M. E. Sergeenko, *op. cit.*, p. 198-204.

¹¹² Cato, *De agri cultura*, II, 2-4, ed. cit., p. 123.

¹¹³ Columella, *De re rustica*, I, 2, 2, ed. cit., p. 33.

¹¹⁴ Marțial, *Epigrame*, II, 11, în Marco Valerio Marziale, *Epigrammi*, vol. I, saggio introduttivo e introduzione di Marcio Citroni, traduzione di Mario Scandola, note di Elena Merli, Milano, 1996, p. 237.

¹¹⁵ J. J. Aubert, *op. cit.*, p. 159.

¹¹⁶ *CIL*, VI, 9989; E. Marotti, *op. cit.*, p. 123.

latini subliniază că ele puteau fi determinate și de alți factori cum sunt plăcerea și distracția. Cato insistă asupra ideii că șederea stăpânului la fermă este un prilej de relaxare pentru acesta¹¹⁷. La fel, Varro arată că vizitele pe domenii se făceau în dublu scop, pentru a verifica profitul și pentru plăcere¹¹⁸. Columella este de părere că ferma de la țară trebuie să fie un loc plăcut stăpânului, în caz contrar, acesta nemaivenind a doua oară¹¹⁹.

Sunt atestate, astfel, și ferme foarte bine echipate și bogat împodobite, așa-numitele *villae urbanae*, cum este cea de la Settefinestre, lângă Cosa¹²⁰. Ele nu erau folosite neapărat pentru producție, ci, mai ales, ca rezidențe de vară. Martial menționează că la Formia numai *vilici* și *ianitores* se bucurau de plăcerile fermei deoarece stăpânii lor erau reținuți cu afaceri la Roma aproape întregul an¹²¹.

Însă fermele mai îndepărtate (sau cele aflate în provincii) erau destul de rar controlate de proprietarii lor, *vilici* conducându-le aproape nestingheriți. Din cauza imposibilității supravegherii acestor ferme de către stăpân sau de către un alt membru al familiei, romanii au delegat și pe altcineva cu această sarcină. Astfel, de la sfârșitul Republicii, multe ferme senatoriale încredințate unor *vilici* erau supervizate și de alți sclavi care erau în legătură cu *familia urbana*. De cele mai multe ori intermediarul dintre *vilicus* și *dominus* era un sclav sau libert numit *procurator*¹²². Această funcție este prezentată și în tratatele autorilor antici care au scris despre agricultură, Columella arătând că locuința sa trebuia să fie deasupra aceleia a vechilului pentru a-l putea supraveghea¹²³.

Vilicus era sclavul de încredere al stăpânului pe domeniul rural și, de aceea, se bucura de un anumit statut social diferit față de restul familiei rustice. Astfel, proprietarul îi putea permite să aibă o avere (*peculium*) și o viață familială. Varro este de părere că dăruirea unui *peculium* și a unei femei sclavilor de încredere îi va determina pe aceștia să fie mai atașați domeniului¹²⁴.

Vechilii de pe proprietățile rurale aveau, adesea, o avere mai însemnată decât sclavii de la oraș. Acest lucru este subliniat de personajul lui Plautus: Lisidamos, insistând asupra faptului că sclava sa, Casina, se mărită cu un *vilicus* și nu cu sclavul de la oraș, Calino, compară situațiile materiale ale celor doi pretendenți: spre deosebire de un sclav obișnuit de la oraș care nu câștiga într-o zi nici un ban, soția lui Olimpyus *vilicus* ar fi aprovizionată cu hrană și mâncare suficientă¹²⁵. La fel, Horațiu permite lui *vilicus* folosirea lemnului, a vitelor și a grădinii de zarzavat, această concesie fiind în contrast cu rația zilnică modestă a

¹¹⁷ Cato, *De agri cultura*, V, 2, ed. cit., p. 126.

¹¹⁸ Varro, *De re rustica*, I, 4, 1, ed. cit., p. 605.

¹¹⁹ Columella, *De re rustica*, I, 4, 8, ed. cit., p. 45.

¹²⁰ A. Carandini, *Settefinestre. Una villa schiavistica nell'Etruria romana*, Modena, 1985.

¹²¹ Martial, *Epigrame*, X, 30, ed. cit., vol. II, p. 821-822.

¹²² J. Carlsen, *op. cit.*, p. 92.

¹²³ Columella, *De re rustica*, I, 6, 7, ed. cit., p. 53.

¹²⁴ Varro, *De re rustica*, I, 17, 5, ed. cit., p. 637.

¹²⁵ Plautus, *Casina*, 254-256, ed. cit., p. 677.

sclavului de la oraș¹²⁶. Aceste facilități erau folosite, bineînțeles, pentru sporirea averii permisă de stăpân.

Alături de *vilicus* apare *vilica*, sclava care îi este dată acestuia de stăpân. Cei doi nu aveau dreptul la o căsătorie adevărată (*matrimonium*), rezervată numai oamenilor liberi, ci trăiau în concubinaj (*contubernium*). Cu toate acestea, Cato folosește pentru *vilica* termenul de *uxor* (soție legitimă)¹²⁷, atestat și de o inscripție descoperită la Capua¹²⁸. Oricum, apelativul corect este *coniux* sau *contubernalis*, folosit de Varro și Columella.

Autorii latini dau destul de multe informații despre *vilica*. Cato îi dedică o carte întreagă¹²⁹, în care menționează calitățile morale și îndatoririle pe care trebuie să le aibă. Sarcinile ei principale erau în legătură cu menținerea curățeniei casei și prepararea hranei pentru toți sclavii domeniului. Ea trebuia să știe să facă făină, să aibă grijă de livadă și de întreținerea grădinilor; de asemenea, trebuia să prepare conserve și să coase hainele lucrătorilor din fermă. De asemenea, *vilica* nu trebuia să fie extravagantă, iar la vecini să meargă cât mai rar în vizită¹³⁰.

În *De re rustica*, Varro nu menționează în mod expres pe *vilica*, dar recomandă ca sclavilor din fruntea domeniului (așa-numiții *praefecti*) și păstorilor să li se dea tovarășe dintre slave pentru că din aceste uniuni rezultă copii, părinții lor devenind, astfel, mai atașați domeniului¹³¹.

Columella dă informațiile cele mai bogate în ceea ce o privește pe *vilica*, dedicându-i o carte întreagă (a douăsprezecea). Deoarece soțiile proprietarilor nu sunt prezente pe domenii decât câteva zile pe an, în opinia autorului antic, *vilica* deținea pe domeniu rolul de *mater familias*¹³².

Vilica ideală trebuia să fie tânără și frumoasă, dar nu foarte frumoasă, pentru ca vechilul să nu se gândească tot timpul la ea¹³³. Cei doi erau comparați cu o familie adevărată, diviziunea muncii dintre ei fiind foarte bine precizată. Astfel, în timp ce „soțul” ei era ocupat cu muncile fermei, *vilica* era responsabilă de treburile domestice, în interiorul clădirii (*intra tectum*). Columella arată că ea trebuia să aibă anumite calități: să nu fie lacomă, leneșă, dezordonată sau bârfitoare. Din contră, ea trebuia să fie sănătoasă, decentă, atentă și să aibă o memorie bună. În afară de treburile casei, *vilica* avea grijă de livadă și de animalele domestice mici, în special de găini și de oi.

Femeia vechilului trebuia să se ocupe și de depozitarea legumelor, fructelor și a măslinelor pe care personalul fermei le consuma iarna. Dar aceste produse nu serveau numai uzului locuitorilor domeniului rural, ci și stăpânilor,

¹²⁶ Horatiu, *Epistulae*, I, 14, 41-42, ed. cit., p. 461; vezi și M. E Sergeenko, *op. cit.*, p. 199.

¹²⁷ Cato, *De agri cultura*, CXLIII, ed. cit., p. 205.

¹²⁸ *CIL*, X, 3964.

¹²⁹ Cato, *De agri cultura*, CXLIII, ed. cit., p. 205.

¹³⁰ *Ibidem*.

¹³¹ Varro, *De re rustica*, I, 4, 1, ed. cit., p. 605.

¹³² Columella, *De re rustica*, XII, *praef.* 10, ed. cit., p. 839.

¹³³ Columella, *De re rustica*, XII, 1, 2, ed. cit., p. 839.

în timpul vizitelor lor. De altfel, fermele din apropierea orașelor suplineau necesarul de alimente proaspete al caselor din orașe. Acest lucru este subliniat de Martial¹³⁴ și Iuvenal¹³⁵ (în momentul în care spune invitaților la cină că mâncarea va fi modestă, dar fructele și ouăle sunt aduse la Roma de la ferma sa).

Vilica trebuia să supravegheze și infirmeria. Această sarcină, împreună cu producerea lânii¹³⁶ demonstrează că ea avea în subordine câteva femei¹³⁷. Oricum, în tot ceea ce făcea, *vilica* trebuia să fie controlată de „soțul“ ei.

O inscripție descoperită la *Brundisium* (Brindisi) menționează pe Phoebus, copilul unei *vilica*¹³⁸. În legătură cu aceasta, Columella recomanda ca femeilor profice să li se acorde anumite premii: celor care aveau trei copii dreptul la odihnă, iar celor care aveau mai mulți chiar libertatea¹³⁹. Se poate spune că relațiile dintre sclavi, deși nu erau fundamentate legal, se bazau pe monogamie mai mult sau mai puțin temporară, robii putând avea succesiv mai multe *conservae*¹⁴⁰.

Stăpânul putea dispune de *vilica* (ca și de celelalte sclave) după bunul său plac. Plautus subliniază această situație: proprietarul Casinei dorea să o căsătorească cu vechilul de încredere pentru a obține favoruri sexuale, nestingherit de gelozia soției sale¹⁴¹.

Inscripțiile menționează, și ele, prezența acestor uniuni familiale. Astfel, la Padula, Secundus *vilicus* ridică o stelă fiului său¹⁴²; alte epigrafe, mult mai modeste, sunt dedicate de către Antipater *vilicus* soției și fiicei sale la Luceria¹⁴³ sau lui Glaucus *vilicus* de către soție și fiii săi¹⁴⁴; un vechil al lui L. Neratius Proculus este comemorat împreună cu cei opt copii ai săi¹⁴⁵, iar un *cellarius* care aparținea aceleiași familii senatoriale era fiul unui *vilicus*¹⁴⁶. O situație excepțională este surprinsă de un epitaf care arată că fiica a fost eliberată înainte de moarte, în timp ce tatăl era încă sclav *vilicus*¹⁴⁷.

Autorii latini care au scris tratate despre agricultură subliniază faptul că *vilici* aveau obligația de a respecta sărbătorile și sacrificiile către zei, după indicațiile stăpânilor.

¹³⁴ Martial, *Epigrame*, I, 55, 11-12; X, 48, ed. cit., p. 181: 837-838.

¹³⁵ Iuvenal, *Satire*, XI, 66-71, în Decimo Giunio Giovenale, *Satire*, introduzione, traduzione e note di Ettore Parelli, Milano, 1975, p. 221.

¹³⁶ Columella, *De re rustica*, XII, 3, 3; XII, 3, 6; XII, 3, 9, ed. cit., p. 845; 847.

¹³⁷ J. Carlsen, *The vilica and Roman estate management*, în *De agricultura: in memoriam P. W. de Neeve* (ed. H. Sancisi – Weerdenburg), Amsterdam, 1993, p. 201; R. Martin, *La vie sexuelle des esclaves d'après les Dialogues rustiques de Varron*, în *Varron grammaire antique et stylistique latine*, Paris, 1978, p. 115-116.

¹³⁸ *CIL*, IX, 163.

¹³⁹ Columella, *De re rustica*, I, 18, 19, ed. cit., p. 69.

¹⁴⁰ R. Martin, *op. cit.*, p. 122.

¹⁴¹ Plautus, *Casina*, 254-270, ed. cit., p. 677-679.

¹⁴² *AE*, 1966, 106.

¹⁴³ *CIL*, IX, 820.

¹⁴⁴ *CIL*, IX, 3617.

¹⁴⁵ *CIL*, IX, 2485.

¹⁴⁶ *CIL*, IX, 2484.

¹⁴⁷ *CIL*, IX, 3056.

Cato spune că practicile religioase ale lui *vilicus* trebuiau să aibă loc numai la răspântiile drumurilor. La fel, *vilica* avea printre sarcini și oferirea ofrandelor către *lares* la *calendae, idae* și *nonae*¹⁴⁸. Cultul larilor a căpătat o adeziune semnificativă din partea sclavilor începând cu perioada republicană și s-a dezvoltat devenind, probabil, cel mai important cult „colectiv” al acestui grup¹⁴⁹. De aceea nu este surprinzător că mulți *vilici* ridicau altare, din propria avere, acestor divinități¹⁵⁰. Este și cazul lui Philargurus *vilicus*, angajat în agricultură, care construiește la Carsioli, pe propria cheltuială, o capelă pentru *lares*, datată la sfârșitul Republicii sau la începutul perioadei imperiale¹⁵¹.

Scriitorii antici arată că *vilicus* nu avea voie să facă sacrificii fără permisiunea stăpânului. Însă, Marțial spune că vechilul putea să aibă și alte obligații în legătură cu venerația la fermă, posibil și din proprie inițiativă: *et semidocta vilici manu structas / Tonantis aras horridique Silvani, / quas pinxit agni saepe sanguis aut haedi, / dominamque sancti virginem deam templi*¹⁵².

Vilici puteau face parte din colegii. Uneori aveau chiar funcții de conducere așa cum o atestă unele inscripții. La Roma, o epigrafă îl menționează pe Hymnus Aurelianus, decurion al unei asociații funerare¹⁵³.

Adezea, *collegia* existau pe proprietățile imperiale. Astfel, în apropiere de Puteoli era o *villa* imperială, la *Bauli*. Inscripțiile certifică prezența unui colegiu al baulanilor; un *vilicus*, Demetrius, a cumpărat o bucată de pământ pentru mormântul unui anume Herodes, fiul lui Aphrodisio, de la consiliul baulanilor – *ab ordine Baulanorum*¹⁵⁴. Așadar, în prima jumătate a secolului I d.Hr. existau nu numai *collegia* care reuneau sclavi, ci și consilii care dispuneau alocarea unor părți din *villae* pentru necesități religioase¹⁵⁵, bucurându-se, astfel, de o anumită autonomie administrativă.

Colegiul de pe *praedia Rusticeliana* a ridicat un altar pentru *lares et imagines* în legătură cu cultul imperial¹⁵⁶. O dedicație similară a fost pusă pentru *numen domus Augustae*, Aesculapius și *Salus Augusta* pe *praedia Galbana*¹⁵⁷. În ultimul caz, colegiul funerar era prezidat de trei *vilici praediorum Galbanorum* dintre care doi erau *Caesaris verna*e (născuți în casa imperială), iar al treilea trecuse de la *gens Regia* în casa imperială¹⁵⁸.

¹⁴⁸ Cato, *De agri cultura*, V, 3; CXLIII, 2, ed. cit., p. 127; 205.

¹⁴⁹ Carlsen, *Vilici and Roman Estate Managers until AD 248*, Roma, 1995, 81.

¹⁵⁰ *CIL*, IX, 3908.

¹⁵¹ *CIL*, IX, 4053.

¹⁵² Marțial, *Epigrame*, X, 9, 5-8, ed. cit., p. 873.

¹⁵³ *CIL*, VI, 2347; J. J. Aubert, *op. cit.*, p. 356, n. 150.

¹⁵⁴ *CIL*, X, 1746 (*SE*, 107); E. M. Staerman, M. K. Trofimova, *La schiavitù nell'Italia imperiale I-III secolo*, Roma, 1975, p. 46.

¹⁵⁵ E. M. Staerman, M. K. Trofimova, *op. cit.*

¹⁵⁶ *CIL*, XIV, 4570.

¹⁵⁷ *CIL*, VI, 30983.

¹⁵⁸ J. P. Waltzing, *Étude historique sur les corporations professionnelles chez les Romains depuis les origines jusqu'à la chute de l'Empire d'Occident*, vol. I. Roma, 1968, p. 313-314.

Aceste colegii organizate pe proprietățile imperiale au fost, probabil, modelul constituirii celor de pe proprietățile private. La Cerfenia, Felix *vilicus* împreună cu familia de pe *fundus Favillenianus* s-a îngrijit de mormântul soției sale, Nevia Plecusa¹⁵⁹. O inscripție interesantă este cea descoperită lângă Capua, dedicată de Ursulus *vilicus* și de cei opt sclavi candidați la colegiul lui Silvanus¹⁶⁰.

În absența stăpânilor, fermele de la țară erau încredințate unor vechili sclavi (*vilici*) sau coloni. Alegerea între cele două sisteme de administrare nu depindea de folosirea muncii sclavilor, respectiv a oamenilor liberi. Atât *vilicus*, cât și *colonus* puteau fi în fruntea unui personal compus atât din sclavi, cât și din oameni liberi. Munca cu sclavi era considerată mai eficientă când era suplimentată de muncitori liberi angajați la fermă în anumite momente (mai ales la strângerea recoltelor)¹⁶¹. Vechilul (*vilicus*) avea ca sarcină principală distribuirea muncii pe domeniu și supravegherea acesteia. El ținea o legătură mai mult sau mai puțin strânsă cu stăpânul, în mod direct sau prin intermediul unui reprezentant al acestuia în fermă (*procurator*) care avea misiunea de a supraveghea vechilul în absența patronului.

VILICUS RUSTICUS EN ITALIE CENTRALE-MÉRIDIONALE (Résumé)

Une fois avec le développement des grands domaines agricoles en Italie après les guerres puniques, il a été nécessaire que la surveillance du travail sur ces domaines doit être fait d'un homme de confiance. Celui-ci (*vilicus*) était, souvent, de condition servile. Les écrivains antiques qui ont écrit d'agriculture (Cato, Varro, Columella) offrent des importants informations sur *vilicus*.

Partant de ces informations, dans notre article nous discutons les problèmes concernant la première mention d'un *vilicus*, la distinction entre *vilicus* et *actor* ou *dispensator* et aussi son lieu dans le cadre de l'hierarchie servile. On montre aussi les qualités nécessaires pour un futur regisseur, son choix, sa formation et ses tâches (dont la distribution du travail sur le domaine était la plus importante).

Ayant en vue les mentions des écrivains antiques, mais aussi celles des inscriptions, on peut dire qu'un *vilicus* d'un domaine rural avait un statut social différent d'autres esclaves de la *familia rustica*, parce qu'il possédait une fortune (*peculium*) et il avait le droit à une vie familiale. Quoiqu'il ne puisse pas se marier, il vivait en concubinage avec une femme esclave (*vilica*). Les auteurs antiques et les inscriptions offrent des informations sur ce personnage dont on a essayé de tracer le portrait aux lignes ci-dessus.

Vilicus avait aussi une série de devoirs réligieuses dans le cadre de la ferme, strictements établis par son maître et il pouvait faire part de *collegia*.

Avec le temps, au *vilicus* (l'homme de confiance du maître) et l'intermédiaire de celui-ci et la *familia rustica*, on a commencé de lui confier d'autres tâches en divers domaines, le système d'administration par l'intermédiaire de *vilicus* devenant très répandu aux premiers siècles de l'Empire.

¹⁵⁹ CIL, IX, 3651.

¹⁶⁰ CIL, X, 8217.

¹⁶¹ J. J. Aubert, *op. cit.*, p. 199.

SIMION CĂLȚIA

AVATARURILE UNUI CONCEPT: PROTOINDUSTRIA

În istoriografia postbelică puține teme au stârnit o dezbateră de asemenea amploare și vehemență ca protoindustria. Această polemică și cercetările generate de ea au schimbat modul în care este înțeleasă nașterea societății industriale, iar în plan istoriografic au integrat domenii până atunci separate, precum istoria economică, istoria familiei, microistoria, demografia. Totuși, cu excepția unui prea restrâns număr de specialiști, protoindustria (și consecințele ei) au rămas necunoscute istoricilor români. Problematika industrializării fiind prea importantă pentru a fi neglijată, iar protoindustria fiind centrală atât în industrializare, cât mai ales în discuția istoriografică despre industrializare, vom prezenta în paginile următoare atât teoria protoindustrii, cât și evoluția sa istoriografică.

Problematika industriei rurale a intrat relativ repede în atenția istoricilor economiei, manufactura dispersată fiind integrată ca o etapă aparte în evoluția sistemului capitalist. În timp ce școala germană – și mai ales Werner Sombart – s-a concentrat pe aportul industriilor rurale la dezvoltarea capitalismului, istoriografia franceză a insistat mai mult pe rolul manufacturii dispersate în dezvoltarea unei economii de tip mercantilist. Studiile din perioada interbelică și din anii '50 și '60 au pus în evidență legăturile dintre apariția unor piețe exterioare, îndepărtate și dezvoltarea unor arii de industrie rurală¹. Deși noi cercetări au aprofundat și lărgit cunoașterea istorică, modul în care era pusă problema, cadrul teoretic și metodologic au rămas cele stabilite înainte de primul război mondial. Producția meșteșugărească rurală – fie că era abordată prin cadrul conceptual mai restrâns al manufacturii dispersate sau prin cel mai cuprinzător al industriei rurale – a fost considerată strict ca fenomen economic.

Anii '70 au consemnat în această privință o adevărată ruptură. Redeschiderea discuției se datorează unui istoric american, Franklin Mendels, care a studiat industria rurală în Flandra secolului XVIII. El a legat industria

¹ Pierre Deyon, *prefață* la Didier Terrier, *Les deux âges de la proto-industrie. Les tisserands de Cambrésis et du Saint-Quentinois, 1730-1880*, Éditions de l'École des Hautes Études en Sciences Sociales, Paris, 1996, p. 7.

rurală – în speță textilă – de comportamentul nupțial al populației implicate, susținând că adoptarea acestui tip de activitate economică are drept consecință ruperea echilibrului demografic al societății agrare. De asemenea, în plan economic sunt de luat în calcul transformări cu consecințe importante. Pe de o parte formarea unei populații rurale deprinsă cu activitatea meșteșugărească, adevărat rezervor de viitori lucrători industriali, pe de alta crearea unei mase de consumatori rurali care apelează la piață inclusiv în ceea ce privește achiziționarea hranei, ducând astfel la crearea unei agriculturi comerciale. Mendels a pus în evidență consecințele acestei duble schimbări – creștere demografică și modificare a structurilor și comportamentelor economice – pentru revoluția industrială. Industrializarea – în opinia lui – a fost posibilă numai acolo unde avem acest tip de structură economică.

1. MODELUL LUI FRANKLIN MENDELS

Discuția a fost puternic impulsionată de faptul că Mendels nu s-a limitat să analizeze cazul flamand, el a construit un model teoretic, numit *protoindustrie*. Acest model teoretic descria modul în care industria rurală care își desface produsele în afara regiunii de fabricație duce la modificări demografice și economice ce creează condițiile apariției producției de fabrică – centralizate și mecanizate. Construirea unui model teoretic a fost esențială în răspândirea ideilor istoricului american și în generarea dezbaterii care a urmat. De asemenea, Mendels și-a integrat teoria cu cele ale istoricilor dezvoltării, care în anii '70 se interesau și ei îndeaproape de fenomenul industrializării².

În viziunea lui Mendels, modelul protoindustrial are ca primă vocație explicarea condițiilor care au făcut posibilă industrializarea. Teoria protoindustrializării a lui Franklin Mendels răstoarnă teoriile anilor '60, care considerau industria rurală ca un ultim bastion al vechii producții de tip artizanal și al vechiului capitalism comercial, postulând că aceasta este de fapt prima fază a procesului global de modernizare industrială³.

Termenul de protoindustrie nu este inventat de F. Mendels, el a fost folosit – de o manieră nesistematică – și mai înainte⁴. Mendels însă transformă acest

² Franklin Mendels, *Des industries rurales à la protoindustrialisation: histoire d'un changement de perspective*, în „Annales ESC”, 5/1984, p. 979-987; trebuie avut în vedere contextul politic al anilor '70: perioada postdecolonizare, în care principala problemă a economiștilor este dezvoltarea acestei lumi a treia devenită independentă. Ca urmare a existat un mare interes pentru condițiile și modul în care Europa occidentală a reușit dezvoltarea sa economică, cu un accent deosebit pus pe trecerea de la o economie agrară, autarhică – cum erau toate noile state – la una de tip industrial, adică exact fenomenul pe care teoria protoindustrializării a lui Mendels și-l propune să-l descrie.

³ Claude Cailly, *Contribution à la définition d'un mode de production proto-industriel*, în „Histoire&Mesure”, 1993, VIII-1/2, p. 19-40.

⁴ Pentru utilizarea cuvântului „protoindustrie” înainte de Mendels vezi: Gay L. Gullickson, *Agriculture and Cottage Industry: Redefining the causes of Proto-Industrialisation*, în „The

termen într-un concept⁵, ridicându-se deasupra cazului concret pe care îl studia și oferind un model general al fenomenului, ceea ce a trezit un puternic interes în rândul istoricilor și o emulație de studii care să verifice viabilitatea modelului propus de istoricul american și pe alte arii geografice decât cazul flamand.

2. DEFINIȚIA CONCEPTULUI

O contribuție considerabilă la discutarea și definirea teoriei protoindustrializării au avut-o lucrările secției A2 de la al VIII-lea Congres de Istorie Economică de la Budapesta din 1982⁶, care au fost în întregime consacrate subiectului. Doi ani mai târziu „Annales” a dedicat un număr tematic problemei industrializării⁷ în care protoindustria era investigată în șapte articole din zece. F. Mendels revine într-un nou articol – unde a profitat din plin de experiența Congresului de la Budapesta – asupra definiției protoindustrii⁸. Aceasta este practic ultima formă, cea mai elaborată a teoriei protoindustrializării așa cum a gândit-o istoricul american, iar studiile ulterioare asupra acestui subiect fac toate referire la modelul lui Mendels așa cum este elaborat în studiul amintit mai sus.

În articolul din „Annales” din 1984, teoria protoindustrii este structurată în patru idei-forță:

Putem vorbi de protoindustrie numai atunci când *produsele industriei rurale sunt destinate a fi exportate în afara regiunii de fabricație*. Astfel populația angrenată în activități protoindustriale scapă de sub dictatul condiționărilor agro-climatice locale.

Protoindustria se referă *doar la familiile rurale implicate în producerea de bunuri meșteșugărești*, asigurându-și astfel venituri suplimentare și folosind timpii morți care apar în activitatea agricolă. Nu trebuie pierdut din vedere că,

Journal of Economic History”, 4/1983, p. 831; vezi și opinia contrară în Markus Cerman, Sheilagh C. Ogilvie, *The theories of Proto-industrialization*, în *European proto-industrialization*, Ed.: Sheilagh C. Ogilvie, Markus Cerman, Cambridge University Press, 1996, p. 1; autorii susțin că „The term ‘proto-industrialization’ was invented by Franklin Mendels, and first used in his 1969 doctoral dissertation on the Flemish linen industry”: de fapt contradicția este mai curând la nivelul exprimării: Gullickson se referă la termen, *la cuvânt*, care apare și înainte de Mendels, în timp ce Ogilvie și Cerman se referă la *concept*, care este creat și definit pentru prima oară de Mendels.

⁵ Deși cercetările care l-au dus la cristalizarea conceptului de protoindustrie au fost făcute în cadrul tezei sale de doctorat, termenul a intrat în atenția istoricilor după apariția articolului: *Protoindustrialization, the first phase of the industrialization process*, în „Journal of Economic History”, tom 32, 1972, p. 241-261; teza sa de doctorat a fost publicată mult mai târziu: *Industrialization and population pressure in eighteenth-century Flanders*, New York, Arno Press, 1981. – la 12 ani după susținerea ei. Astăzi articolul care definește viziunea lui Mendels asupra protoindustrii este considerat a fi unul din cele publicate în grupajul tematic din „Annales” în 1984, nr. 5, citat deja mai sus, p. 977-1008.

⁶ Al VIII-lea Congres Internațional de Istorie Economică, Budapesta, 16-22 august 1982: *Eight International Economic History Congress*, 2 vol., Budapesta, Akademiai Kiado, 1982.

⁷ „Annales ESC”, 5/1984.

⁸ Franklin Mendels, *op. cit.*

deși „la ville n'entre pas dans la définition explicite de la protoindustrialisation”⁹, orașul este cel care păstrează controlul asupra celei mai mari părți – dacă nu a totalității – procesului economic.

Protoindustria necesită *existența unor producători agricoli care-și vând recolta pe piață și a unor țărani cărora suprafața insuficientă de pământ nu le permite să trăiască doar de pe urma agriculturii, obligându-i să-și caute venituri suplimentare*. Acestea nu sunt exclusiv de natură meșteșugărească, adesea țărani săraci lucrând – în perioadele de muncă agricolă intensă – ca zilieri acolo unde munca câmpului cere un supliment de brațe.

Protoindustria funcționează în cadrul unor regiuni constituite în jurul unui oraș sau mai multor orașe și unificate printr-un minim de mijloace de transport și prin omogenitate juridică. Națiunea obturează diversitatea situațiilor regionale și este prea mare pentru studierea relațiilor sat-oraș, iar satul este prea mic pentru relevarea relațiilor de piață sau al totalității relațiilor sociale, în concluzie protoindustria este un fenomen regional și trebuie studiată la acest nivel.

F. Mendels menționează de asemenea existența unei definiții largi a protoindustriei, care include orice formă de meșteșug rural și în opinia unora chiar și pe cel urban¹⁰. Este adevărat că definiția strictă pune o serie de probleme acelor cercetători care dispun de prea puține date pentru a verifica dacă regiunea lor corespunde modelului protoindustrial cât și celor care au situații care corespund doar parțial definiției. Dar lărgirea peste măsură a definiției duce la diluarea ei¹¹, la pierderea coerenței modelului și prin urmare reduce puterea de explicație a modelului și perspectivele pe care teoria protoindustrializării le poate deschide cercetării¹². Ar mai trebui menționate observațiile lui Pierre Deyon, privind problema încadrării cronologice a protoindustriei. Medievaliștii au atras atenția asupra existenței unor regiuni asemănătoare în secolele XII-XIII, în timp ce contemporaneii au subliniat redispersarea unor sectoare industriale în anii '70-'80; fără a nega nevoia de comparații pe scara cronologică, este evidentă necesitatea definirii unui cadru cronologic clar al protoindustriei¹³.

Definiția pe care Mendels o dă protoindustriei, pusă alături de amploarea discuției pe care a generat-o și numărul de lucrări pe care le-a inspirat sau doar influențat, poate genera nedumerire. Însă ceea ce a impus teoria protoindustrializării în atenția istoricilor au fost ipotezele pe care istoricul american le-a formulat și consecințele acestora asupra modului în care era gândită apariția industrializării în Europa Occidentală. Rostul acestor ipoteze este de a explica relația dintre protoindustrie și industrializare: „Regiunile care se industrializează în secolul XIX au cunoscut în general mai întâi o fază preliminară de proto-

⁹ *Ibidem*, p. 989.

¹⁰ *Ibidem*, p. 987.

¹¹ *Ibidem*, p. 988.

¹² Didier Terrier, *Les deux âges de la proto-industrie. Les tisserands de Cambrésis et du Saint-Quentinois, 1730-1880*, Éditions de l'École des Hautes Études en Sciences Sociales, Paris, 1996, p. 521.

¹³ Pierre Deyon, *Fécondité et limites du modèle protoindustriel: premier bilan*, în „Annales ESC”, 5/1984, p. 870.

industrializare"¹⁴, și în jurul ipotezelor lui Mendels s-au purtat discuții mult mai intense decât în privința definirii protoindustrii. Modelul formulat de istoricul american plasează protoindustria într-o poziție incontornabilă, făcând din ea cauza și principalul drum al industrializării.

În articolul menționat, Mendels a formulat șase ipoteze, cerând ca istoricii care aplică modelul protoindustrial propriului caz de studiu să le verifice, evident în acele regiuni ce corespund definiției protoindustrii¹⁵.

Prima dintre ele se referă la legătura dintre protoindustrie și comportamentul demografic al populațiilor implicate. Prin furnizarea unei surse de venit care nu depinde de cantitatea de pământ avută, ci de cantitatea de muncă disponibilă, protoindustria a dus la destrămarea sistemului de căsătorii târzii care asigura ajustarea creșterii naturale a populației la resursele agricole existente. Aceasta a permis creșterea numărului populației, chiar și în condițiile unei fărâmișări accentuate a loturilor, diferența de hrană necesară fiind asigurată de regiunile de agricultură comercială¹⁶.

A doua ipoteză a lui Mendels consideră că centralizarea și mecanizarea producției a fost în parte și rezultatul dificultății de a colecta și controla calitativ producția manufacturieră dispersată o dată ce aceasta crește dincolo de anumite limite.

A treia ipoteză privește capitalul necesar industrializării, care a fost acumulat grație profiturilor derivate din protoindustrie. Această ipoteză a fost puternic combătută¹⁷ din cel puțin două direcții: capitalul necesar pentru industrializare provine din foarte multe surse (marele comerț de exemplu), în al doilea rând o bună parte din profiturile generate de protoindustrie a fost dirijat în alte direcții: achiziționarea de pământ agricol sau investiții sociopolitice (titluri nobiliare, moșii, reședințe)¹⁸.

Următoarea ipoteză – protoindustria ca loc de formare și de acumulare a cunoștințelor și deprinderilor necesare mai târziu, în cursul industrializării – a avut parte de o critică la fel de susținută¹⁹.

În schimb, ideea că protoindustria a contribuit la formarea unei mâini de lucru calificate nu a fost în mod real pusă la îndoială. Lucrări mai recente au

¹⁴ Franklin Mendels, *op. cit.*, p. 993.

¹⁵ *Ibidem* p. 993-994.

¹⁶ Pentru o altă opinie vezi Christiaan Vandenbroeke, *Le cas flamand: évolution sociale et comportements démographique aux XVIIe-XIXe siècles*, în „Annales ESC”, 5/1984, p. 915-938; acesta susține că nu creșterea natalității a dus la sporul demografic, ci oprirea migrației către orașe, populația găsind suficient de lucru în sat grație protoindustrii, (p. 917) răspunsul a venit în Franklin Mendels, *Niveau des salaires et âge de mariage en Flandre, XVIIe-XVIIIe siècles*, în „Annales ESC”, 5/1984, p. 939-956; Mendels respinge teoriile lui Vandenbroeke, în special cele demografice, argumentând că analiza la nivelul întregii Flandre nu permite diferențierea pe regiuni protoindustriale și regiuni agricole și deci nu se pot trage concluzii valabile pentru consecințele protoindustrii pe baza ei.

¹⁷ Sheilagh C. Ogilvie, Markus Cerman, *op. cit.*, p. 10.

¹⁸ Pentru un caz concret vezi Gérard Gayot, *Les Draps de Sedan 1646-1870*, Éditions de l'École des Hautes Études en Sciences Sociales, Paris, 1998, p. 357; vezi și Pierre Deyon, *Proto-industrialization in France*, în Sheilagh C. Ogilvie, Markus Cerman (ed.), *op. cit.*, p. 44.

¹⁹ Sheilagh C. Ogilvie, Markus Cerman, *op. cit.*, p. 10.

dezvoltat problema, evidențiind formarea în regiunile protoindustriale – mai ales la nivelul lucrătorilor – a numeroase comportamente și mentalități colective care sunt prezente și după industrializare²⁰.

Ultima dintre ipotezele lui Mendels privește sectorul agriculturii comerciale. Acestea i se ofereau de bușeuri, deoarece lucrătorii protoindustriali trebuiau să-și asigure o parte din necesarul de hrană cumpărând-o de pe piață, consecință a loturilor insuficiente care-i împingeau și spre activitatea meșteșugărească. Astfel, sistemul protoindustrial a contribuit la dezvoltarea agriculturii comerciale, permițându-i acesteia odată venit momentul industrializării să furnizeze cantitățile de alimente necesare orașului industrial fără a ridica prețurile și deci fără a bloca dezvoltarea demografică a acestuia din urmă și în consecință a industrializării. Nu au întârziat să apară contraargumente relevând că agricultura comercială a existat cu mult înainte de protoindustrie, și că regiuni puternic urbanizate ca Italia de nord sau Țările de Jos, ori mari orașe ca Paris, Neapole, etc. au contribuit în mod semnificativ la dezvoltarea producției agricole pentru piață, rolul protoindustriei fiind târziu și mai curând marginal. În articolul despre teoriile protoindustrializării Cerman și Ogilvie avansează ipoteza unei relații inverse: agricultura comercială – deja existentă – a făcut posibilă apariția activităților de tip protoindustrial²¹.

Raportul sau mai bine zis raporturile dintre protoindustrie și industrializare au stârnit polemicele cele mai numeroase și mai diverse. Unul dintre primele contraargumente aduse relevanței teoriei protoindustrializării pentru explicarea condițiilor care au dus la industrializare a fost eșecul suferit de unele regiuni în secolul XIX, când nu numai că nu se trece la producția centralizată și mecanizată, dar în unele cazuri – nu puține la număr – regiunea respectivă se dezindustrializează²², activitățile de tip protoindustrial dispar și ocupația cvasi-preponderentă pentru săteni devine agricultura, fenomen cuplat cu o puternică emigrare a țăranilor. Fără a nega caracterul real al problemei, Mendels a respins concluzia, arătând că industrializarea a fost nu numai un fenomen de creștere, ci și unul de concentrare, inclusiv la nivel regional și supraregional. Faptul că unele regiuni nu debușează spre industrializare nu înseamnă că aceasta nu este generată de protoindustrie. Pentru a avea un contraargument viabil ar trebui să avem un caz de industrializare care să nu fie precedat de protoindustrie, doar așa putând infirma teza conform căreia protoindustria este prima fază a industrializării²³.

²⁰ Vezi în special Didier Terrier: *Les deux âges de la proto-industrie. Les tisserands de Cambrésis et du Saint-Quentinois, 1730-1880*, Éditions de l'École des Hautes Études en Sciences Sociales, Paris, 1996; care leagă de structura protoindustrială specifică din regiunea analizată atât lipsa de conflicte colective de muncă în cea mai mare parte a secolului XIX cât și succesul timpuriu al socialiștilor comparativ chiar cu alte centre industriale (p. 253-254). De asemenea Gérard Gayot, *Les Draps de Sedan 1646-1870*, Éditions de l'École des Hautes Études en Sciences Sociales, Paris, 1998.

²¹ Sheilagh C. Ogilvie, Markus Cerman, *op. cit.*

²² Pierre Deyon, *op. cit.*, p. 871-872.

²³ Franklin Mendels, *op. cit.*, p. 994.

Mai recent critica teoriei protoindustriale și-a schimbat ținta, concentrându-se asupra neclarității factorilor care fac ca o regiune protoindustrială să eșueze sau să se industrializeze²⁴, deși unii dintre ei – în special costul transportului – au fost deja evidențiați; de remarcat totuși că această critică privește mai curând stadiul actual al cercetării – încă insuficient aprofundată – decât o eroare a teoriei protoindustrializării.

O lumină nouă asupra acestei probleme a adus Pierre Deyon, care insistă asupra caracterului „efemer” al fazei protoindustriale: datorită creșterii continue a cererii protoindustria fie se dezvoltă în industrie mecanizată – cu productivitate superioară – fie este abandonată deoarece nu mai face față cerințelor unei producții devenite industriale și de masă²⁵. Din această perspectivă eșecul industrializării pentru o bună parte din regiunile protoindustriale devine un final așteptat.

Componenta cea mai importantă a teoriei protoindustrializării este fără îndoială analiza demografică a satului protoindustrial: „acest aspect este cel mai original raportat la cunoștințele deja existente despre meșteșugurile și industriile de altădată. Este de asemenea cel mai interesant, cel mai sugestiv, căci stabilește un raport între mecanismele economice și relațiile sociale și familiale” după cum își pune în valoare Mendels însuși contribuția²⁶.

Conform definiției protoindustrii, industria rurală dintr-o regiune de acest tip produce pentru o piață externă. O parte din veniturile lucrătorilor protoindustriali este asigurată din țesut²⁷ și nu depinde de condițiile agro-climaterice locale sau de dimensiunea lotului de pământ deținut, ci de munca efectuată. În condițiile în care nu mai au nevoie de o suprafață minimă de teren agricol pentru a-și asigura subzistența – compensând cu munca brațelor – țăranii își întemeiază mai repede o familie. Această abandonare a prudentului comportament malthusian are drept consecință *un spor mai rapid al populației* prin lungirea duratei căsătoriei, natalitatea crește (fără a fi nevoie de o creștere a fecundității – intervalul dintre nașteri rămâne același). Această modificare de comportament este – în opinia lui Mendels – structurală și nu conjuncturală, căci perioadele de comenzi reduse în sectorul protoindustrial nu se traduc prin revenirea la un comportament demografic mai prudent, mai restrictiv²⁸.

În timp acest comportament demografic duce la suprapopulare, și sporul de venit adus de protoindustrie nu mai poate compensa surplusul de populație, ducând pe termen lung la scăderea nivelului de trai, la pauperizare²⁹.

Sidney Pollard accentuează caracteristicile generatoare de sărăcie ale modelului demografic al familiei protoindustriale. El susține că în condițiile nivelului tehnologic constant, venitul nu poate fi crescut decât punând mai

²⁴ Sheilaigh C. Ogilvie, Markus Cerman, *op. cit.*, p. 9.

²⁵ Pierre Deyon, *op. cit.*, p. 871.

²⁶ Franklin Mendels, *op. cit.*, p. 994.

²⁷ Marea majoritate a studiilor pe protoindustrie privesc sectorul textil.

²⁸ Franklin Mendels, *Niveau des salaires et âge de mariage en Flandre, XVIIe-XVIIIe siècles*, în „Annales ESC”, 5/1984, p. 945.

²⁹ *Ibidem*, p. 947.

multe brațe la lucru, stimulând țăranii să facă copii repede, ei putând să execute diverse sarcini auxiliare de la vârste relativ mici. Scăderea salariilor pune o presiune și mai mare asupra sistemului, țăranii sunt obligați să aibă mai mulți copii pentru a-și menține nivelul de trai constant. În ciuda mizeriei și a mortalității infantile suficienți copii supraviețuiau pentru a-și întemeia o familie, accelerând astfel creșterea populației. Căsătoriile timpurii sunt încurajate de faptul că prin întemeierea unei familii tânărul începe să lucreze pentru el însuși, nu pentru familia părintească. Consecința acestor căsătorii este o perioadă mai lungă de fertilitate și, ca urmare, de creștere a populației. Procesul are tendința să genereze o spirală vicioasă: numărul tot mai mare de brațe de muncă exercită o presiune asupra salariilor, menținându-le jos sau chiar coborându-le, la care familiile protoindustriale răspund prin și mai mulți copii puși la lucru, care în final duc la o nouă creștere a numărului de brațe de muncă. Încă un element pune sub presiune lucrătorii protoindustriali: plata activității protoindustriale a fost acceptată ca o sursă secundară, complementară de venit, pe lângă cea agricolă principală. Prin creșterea populației, suprafața de pământ pe cap de locuitor scade, și venitul total al gospodăriei – agricultură + protoindustrie – scade la rândul lui, obligându-i pe țăranii să obțină mai mulți bani din țesut – punând mai mulți copii pe piața muncii. Se creează astfel o adevărată „capcană de sărăcie“ („trappe de pauvreté“)³⁰, în care încercările de a avea un câștig mai ridicat duc pe termen mediu și lung la pauperizare³¹.

Cauzele protoindustrializării sunt mult mai puțin cunoscute. Sunt de obicei avansate argumente generale: ieftinătatea mâinii de lucru, ocolirea regulamentelor constrângătoare ale breslelor, creșterea cererii într-o măsură în care nu i se mai putea răspunde doar utilizând forța de producție existentă în mediul urban. Nivelul redus de cunoștințe legate de cauzele și începuturile protoindustrializării are două explicații.

Prima se referă la însăși obiectivele declarate ale modelului protoindustrial – de a oferi o nouă înțelegere a condițiilor care au făcut posibilă industrializarea – și care în mod evident au pus sfârșitul perioadei protoindustriale și consecințele sale în centrul atenției, și nu apariția sau cauzele. Această focalizare a fost de altfel și ținta unor critici venite nu neapărat din partea unor adversari ai conceptului discutat³². Această lipsă de interes și de cercetări asupra originilor fenomenului duc și la greșeli de interpretare, după cum afirmă Gay Gullickson³³.

³⁰ Un model asemănător a elaborat și Hans Medick (care vorbește despre „auto-exploatare“), vezi Pierre Deyon, *op. cit.*, p. 874.

³¹ Sidney Pollard, *Peaceful Conquest. The industrialization of Europe 1760-1970*, Oxford University Press, 1981, p. 72.

³² Jürgen Schlumbohm, „Proto-industrialization“ as a research strategy and a historical period – a balance-sheet, în Sheilagh C. Ogilvie, Markus Cerman (ed.), *op. cit.*, p. 18.

³³ Gay L. Gullickson, *Agriculture and Cottage Industry: Redefining the causes of Proto-Industrialisation*, în „The Journal of Economic History“, 4/1983, p. 832.

A doua explicație privitoare la dezechilibrul de studii dintre originile și cauzele protoindustrii pe de o parte, și înflorirea și consecințele ei pe de alta, rezidă în discrepanța de surse existente pentru secolele XVI-XVII și XVIII-XIX. Pentru Europa occidentală a secolului XVIII – și cu atât mai mult XIX – există surse numeroase și variate, în multe cazuri surse seriale, permițând reconstituirea detaliată a activității economice, a evoluției familiale și demografice și a legăturilor dintre ele. În schimb pentru secolul XVII deja, și cu atât mai mult pentru secolul XVI – unde se situează, după cunoștințele actuale, originile protoindustrii –, aceste surse lipsesc în cea mai mare parte. Imaginea pe care o putem avea despre perioada de început a fenomenului studiat este deci de la bun început mult mai limitată, ceea ce a și convins mulți istorici să se orienteze spre perioade mai târzii, unde o documentație mult mai bogată le oferea posibilitatea unor cercetări mai detaliate, și nu în ultimă instanță mai spectaculoase.

3. MODELE ALTERNATIVE

Modelul protoindustrial elaborat de Franklin Mendels nu a fost singurul. O serie de modele „concurrente” au apărut la sfârșitul anilor '70 și începutul anilor '80, majoritatea fără prea mare impact. Cel puțin unul dintre ele – cunoscut ca „școala germană” – necesită o privire mai apropiată, deoarece a exercitat o influență destul de importantă.

Școala germană – cunoscută și ca școala de la Göttingen³⁴ – este reprezentată de un grup de trei cercetători Peter Kriedte, Hans Medick și Jürgen Schlumbohm și punctul ei de început este considerat publicarea cărții realizată de cei trei, *Industrialisierung vor der Industrialisierung. Gewerbliche Warenproduktion auf dem Land in der Formationsperiode des Kapitalismus*, în 1977 și tradusă în engleză la Cambridge patru ani mai târziu³⁵. Conceptul elaborat de istoricii germani este mult mai cuprinzător decât cel original al lui Mendels, protoindustria devine un model general al transformării economice și sociale a Europei în perioada dintre Evul Mediu și secolul XIX.

Cei trei autori – îmbrățișând o perspectivă marxistă³⁶ – concep o tranziție de la sistemul feudal la capitalismul industrial împărțită în două faze. Prima este caracterizată de o separare a agriculturii comerciale de cea de subzistență – urmare a răspândirii rentelor feudale în bani, mai ales în Europa nord-vestică – iar

³⁴ Claude Cailly, *Contribution à la définition d'un mode de production proto-industriel*, în „Histoire&Mesure”, 1993, VIII-1/2, p. 19-40.

³⁵ Peter Kriedte, Hans Medick, Jürgen Schlumbohm, *Industrialisierung vor der Industrialisierung. Gewerbliche Warenproduktion auf dem Land in der Formationsperiode des Kapitalismus*, Göttingen, Vandenhoeck&Ruprecht, 1977 (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte, 53) [trad în eng.: P. Kriedte, H. Medick, J. Schlumbohm, *Industrialization Before Industrialization: Rural Industry in the Genesis of Capitalism*, Cambridge, 1981].

³⁶ Pat Hudson, *Proto-industrialization in England*, în Sheila C. Ogilvie, Markus Cerman (ed.). *op. cit.*, p. 51.

consecința acestei separări este o slăbire a structurii sistemului feudal³⁷. Doar acolo unde structura sistemului feudal a fost slăbită se poate – în concepția autorilor – trece la faza a doua, reprezentată de protoindustrie. Apariția țăranilor fără pământ – consecință a dezvoltării agriculturii comerciale – a creat mâna de lucru necesară protoindustriei, în timp ce în orașe breslele dețin privilegii care le permit să blocheze fenomenul. Dezvoltarea a fost accelerată de expansiunea piețelor supraregionale și internaționale³⁸.

Protoindustria este etapizată și ea la rândul ei. O primă fază este „Kaufsystem“-ul (sistemul meșteșugăresc sau de atelier³⁹), în care producătorul rural păstrează autonomia producției și vânzării. Ea este urmată de o a doua fază, „Verlagsystem“⁴⁰, în care producătorul depinde de negustor atât pentru furnizarea materiei prime cât și pentru desfacerea produselor sale. Această a doua fază este generată de creșterea pătrunderii capitalului negustoresc în producție, lucrătorul protoindustrial fiind redus practic la statutul de salariat la domiciliu: el prelucrează – contra unei plăți – materia primă a negustorului, acesta ia produsul rezultat, îl finisează și-l vinde. O a treia fază este reprezentată de concentrarea producției în manufacturi și fabrici mecanizate, deși autorii admit – fără a și explica – posibilitatea eșecului, caz în care nu se mai trece la această a treia fază ci regiunea se dezindustrializează și reagrarizează⁴¹.

Modelul german a fost puternic criticat, cauzalitatea teleologică și modul rigid și determinist de înșirare al epocilor și fazelor una după alta fiind printre cele mai evidente. De asemenea, „Kaufsystem“-ul și „Verlagsystem“-ul nu sunt două perioade succesive, ci două moduri diferite de organizare a producției care nu sunt în relație cronologică unul cu altul (deși în anumite cazuri cel de al doilea i-a succedat primului). Generalizarea unuia sau a altuia – ele pot foarte bine coexista – este generată de specificul meșteșugului respectiv, de nivelul tehnologic și economic, de structurile sociale. Dacă în țeserea inului meșteșugarii au conservat o lungă autonomie⁴², în cea a bumbacului au depins de la început de negustor. Este evident că accesibilitatea materiei prime (în satele din jur dacă nu chiar în gospodăria proprie în primul caz – în Lumea Nouă în cel de-al doilea) este cea care face diferența. Similar și în cazul lânii: în regiunea Sedan-ului – unde se folosește lână importată din Spania – negustorul ține tot procesul în mână de la început⁴³, în timp ce în Yorkshire – unde se folosește

³⁷ Pentru o imagine diferită a acestei faze, axată – pe lângă apariția agriculturii comerciale – pe dezvoltare urbană și predominarea micii ferme în raport cu marele domeniu vezi: Jürgen Schlumbohm, *op. cit.*, p. 17.

³⁸ Markus Cerman, Sheilagh C. Ogilvie, *op. cit.*, p. 3.

³⁹ În literatura de limbă engleză „Kaufsystem“ este tradus prin „workshop system“ iar „Verlagsystem“ prin „putting-out system“.

⁴⁰ A se vedea și explicațiile lui Fernand Braudel în *Jocurile schimbului*, vol. 1, București. Editura Meridiane, 1985, p. 386-392.

⁴¹ Markus Cerman, Sheilagh C. Ogilvie, *op. cit.*, p. 4.

⁴² Didier Terrier, *op. cit.*, p. 73-76.

⁴³ Gérard Gayot, *op. cit.*, p. 98-122.

lâna locală – producția este controlată de țesători și meșteri independenți, cum-părându-și singuri materia primă, prelucrând-o și vânzând-o pe cont propriu⁴⁴.

Critica „modelului german”⁴⁵ a fost ușurată și de faptul că ulterior el a generat două demersuri parțial diferite. Dacă Peter Kriedte și Hans Medick privesc protoindustria ca un sistem economic separat, distinct atât de cel feudal cât și de cel capitalist, Jürgen Schlumbohm consideră că protoindustria nu este decât un proces, conținând elemente din ambele sisteme, și nu constituie ea însăși un sistem aparte⁴⁶. Hans Medick și-a construit la rândul său propriul model „sistemul demo-economic al protoindustriei”⁴⁷. Toate acestea au dus la pierderea coerenței și clarității modelului.

O critică puternică a venit din partea acelor istorici care consideră că Germania a avut o cale proprie, specială, de industrializare și modernizare. Aceștia au afirmat chiar că teoria protoindustrializării este inaplicabilă Germaniei!⁴⁸

Un alt model care a exercitat o anumită influență în anii '80 a fost cel elaborat de David Levine. Pentru istoricul britanic, importantă în toată această discuție nu este decât proletarizarea forței de muncă. Apariția unui important număr de oameni fără pământ, care trebuie să lucreze pentru salariu, a creat una din condițiile esențiale ale industrializării⁴⁹. Evident, limitarea protoindustrializării numai la acest aspect reduce mult capacitatea explicativă a teoriei elaborate de Mendels, făcând imposibil de analizat o întregă serie de alte cauze ale industrializării.

Protoindustria a mai cunoscut și alte definiții și modele teoretice, unele foarte îndepărtate de conceptul construit de Mendels, dar întrucât influența lor istoriografică nu a fost semnificativă nu le vom discuta aici⁵⁰.

⁴⁴ Sidney Pollard, *Marginal Europe. The Contribution of Marginal Lands since the Middle Ages*, Oxford, Clarendon Press, 1997, p. 240.

⁴⁵ Pentru alte detalii privitoare la critica modelului german vezi: Markus Cerman, Sheilagh C. Ogilvie, *op. cit.*, p. 8-9.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 5.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 4; discutat mai pe larg în Jürgen Schlumbohm, *op. cit.*, p. 13-14.

⁴⁸ Pentru o discuție critică a „inaplicabilității” protoindustriei vezi: Markus Cerman, Sheilagh C. Ogilvie, *op. cit.*, p. 9.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 2; David Levine și-a construit modelul său interpretativ în lucrarea de doctorat care analizează două sate din Leicestershire: *Family formation in an age of nascent capitalism*, Londra, 1977.

⁵⁰ Singurul model care ar trebui poate menționat este cel al economistului Samuel P. S. Ho. *Protoindustrialisation, protofabriques et désindustrialisation: une analyse économique*, în „Annales ESC”, 5/1984, p. 882-895; care construiește un model teoretic al protoindustriei utilizând instrumentele științei economice și nu cele ale istoricului. Pentru alte variante ale protoindustriei vezi: Pierre Deyon, *op. cit.*, p. 868-881; Claude Cailly, *op. cit.*, p. 19-40, ca și două dintre studiile publicate în culegerea de studii coordonată de Sheilagh C. Ogilvie și Markus Cerman și dedicată în întregime protoindustriei: *European proto-industrialization*, Cambridge University Press, 1996, și anume studiul istoriografic scris de cei doi autori. *The theories of Proto-industrialization*, p. 1-11, precum și articolul lui Jürgen Schlumbohm, *op. cit.*, p. 17.

4. „A DOUA GENERAȚIE“

Anii '90 au dus la o schimbare nu foarte vizibilă a peisajului istoriografic al protoindustrii; în ciuda aparențelor, această schimbare a afectat părți esențiale ale problemei și a avut consecințe importante asupra modului în care înțelegem azi protoindustria.

Singurul motiv care ne-ar putea face să nu vorbim despre o „a doua generație“ este prezența în câmpul istoriografic a unora dintre istoricii activi din anii '80, evident cu un discurs care, cel puțin în parte, ține seamă de noile deschideri.

În primul rând trebuie remarcat că, deși în articolele dedicate istoriografiei protoindustrii continuă să fie menționate diversele modele și teorii care au fost dezvoltate la sfârșitul anilor '70 și începutul anilor '80, în anii '90 modelul protoindustrial, așa cum a fost elaborat de Mendels, este recunoscut ca fiind modelul de referință, celelalte variante nemaiapărând în discuțiile care nu au ca scop direct istoricul problemei⁵¹. Acest fenomen nu trebuie nicidecum să ascundă că cercetările anilor '90 au nuanțat și chiar invalidat multe dintre aspectele teoriei, așa cum fusese ea elaborată de istoricul american, în special relația dintre protoindustrie și demografie. După cum remarca relativ recent Robert Duplessis: „Fiecare aspect al teoriei lui Mendels a fost supus criticii, elaborării și reformulării, și puțin a rămas neschimbat“⁵².

Deceniul trecut a fost caracterizat de apariția unui număr de studii de caz pe regiuni protoindustriale, nu numai pe Anglia sau Flandra, care aveau o anumită tradiție, dar și pe spații care – surprinzător – inițial produseseeră mai puține asemenea cercetări cum ar fi Franța⁵³ și Germania⁵⁴. Aceste studii de caz nu mai sunt articole de câteva zeci de pagini, ci monografiile ample care oferă o analiză detaliată a aspectelor în discuție și – mult mai important – permit o verificare a concordanței teoriei protoindustrii cu realitatea istorică sub mult mai multe aspecte deodată, redând modelului profunzimea și complexitatea pe care spațiul prin definiție limitat al unui simplu articol nu o permite.

Analizele la nivel regional și microregional nu au adus cunoștințe noi numai în ceea ce privește protoindustria, ci au împins înainte istoriografia într-un mare număr de alte domenii: demografie, studiul familiei, relații și structuri sociale, relațiile de proprietate, difuzarea tehnologiilor, organizarea muncii, distribuția regională și locală a activităților economice, nu în ultimul rând

⁵¹ Istoricii care studiază spațiul central european mai fac uneori referire și la modelul german, vezi de exemplu Milan Miška, *Protoindustrialization in Bhoemia, Moravia and Silesia*, în Sheilagh C. Ogilvie, Markus Cerman (ed.), *op. cit.*, p. 188-207.

⁵² Robert S. Duplessis, *Transition to Capitalism in Early Modern Europe*, Cambridge University Press, 1997, p. 207.

⁵³ La începutul anilor '80 Pierre Deyon se plânga de „l'abstention de fait de la recherche française“ în *op. cit.*, p. 869.

⁵⁴ Pentru o explicație a reticenței germane față de teoriile protoindustrializării, atît în versiunea lui Mendels cît și în cele ale „școlii de la Göttingen“ vezi începutul articolului lui Sheilagh C. Ogilvie, *Proto-industrialization in Germany*, în Sheilagh C. Ogilvie, Markus Cerman (ed.), *op. cit.*, p. 118-136.

industrializare, formarea proletariatului de fabrică, migrația de la sat la oraș în secolul XIX etc.

Probabil, din punct de vedere al istoriografiei protoindustrii, aspectul cel mai important este invalidarea modelului lui Mendels privitor la felul în care activitatea protoindustrială modifică comportamentele demografice și duce pe termen lung la pauperizare și proletarizare. Vârsta mai mică la căsătorie nu mai este singurul element demografic indus de activitatea meșteșugărească. În plus, lucrătorii protoindustriali nu renunță întotdeauna la practicile malthusiene, iar dacă o fac ei pot reveni o dată cu schimbarea conjuncturii. Uneori căsătoriile timpurii (deci perioadele lungi în care se pot naște copiii) sunt compensate tocmai prin procedee de limitare a nașterilor, după cum demonstrează Didier Terrier pentru Cambrésis și Saint-Quentinois: cu cât durata căsătoriei este mai lungă, cu atât fecunditatea este mai redusă (interval mai mare între nașteri, mai ales spre sfârșitul căsătoriei), echilibrând astfel balanța⁵⁵. Comportamentele demografice nu sunt influențate numai de practicarea unui meșteșug, ci și de posibilitățile de ascensiune socială, acestea determinând o restrângere a natalității⁵⁶.

Ideea că protoindustria generează de o manieră sistematică o creștere substanțială a populației este contrazisă de multitudinea cazurilor particulare existente⁵⁷. În timp ce multe dintre regiunile protoindustriale nu se încadrează în „comportamentul demografic tip“, unele regiuni agricole o fac!⁵⁸ Modelul universal, unirelațional și rigid al lui Mendels, protoindustrie → căsătorii timpurii → spor demografic → pauperizare, a fost înlocuit cu o relație mult mai complexă, care ia în calcul și influențele generate de tradiția locală, nivelul de prosperitate, religie, situația agricolă etc. și în consecință refuză să creadă că diversitatea extraordinară de situații existente la nivel european poate fi redusă la dihotomia regiune agricolă/regiune protoindustrială. Nici „spirală de autosusținere a creșterii demografice“, teoretizată de Mendels și de alți istorici în anii '70, nu a fost validată de cazurile concrete. Se acceptă doar că protoindustria a mărit numărul de lucrători care pot fi hrăniți pe o suprafață de teren, înlocuind emigrarea.

Dacă modelul demografic al lui Mendels – în formele sale concrete – a fost infirmat de chiar cercetările pe care le-a stimulat, nu trebuie nici o clipă uitat că aceste studii au dus la importante progrese în cunoașterea demografiei istorice, și că ele se datorează tocmai efervescenței generate de acest model.

Regiunea este un alt element central al teoriei protoindustrializării care a suferit nuanțări importante. Fără a contesta ideea că analiza protoindustrii trebuie să se facă la nivel regional – unul din puținele puncte ale teoriei care par a întruni consensul – structura internă a regiunii și mai ales relația dintre regiunile agricole și cele protoindustriale au fost în mare măsură modificate.

⁵⁵ Didier Terrier, *op. cit.*, p. 111.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 116.

⁵⁷ *Ibidem*; pentru un alt caz vezi: Gérard Gayot, *op. cit.*, p. 158 și urm.

⁵⁸ Markus Cerman, Sheilagh C. Ogilvie, *op. cit.*, p. 9.

În primul rând aserțiunea lui Mendels conform căreia protoindustria produce o specializare la nivel regional⁵⁹ a fost infirmată. Ea a rămas bineînțeles valabilă pentru cazul flamand – de la care a și fost construit modelul general – dar această împărțire nu s-a regăsit decât într-un număr limitat de cazuri. Protoindustria și agricultura comercială pot coexista în același spațiu geografic, cum este cazul în regiunea analizată de Didier Terrier, unde repartiția se face de o manieră mult mai fină în interiorul regiunii⁶⁰.

O altă caracteristică ce nu a fost evidențiată de Mendels este în schimb generală: lipsa protoindustriei din regiunea imediat înconjurătoare orașelor. Fie că este vorba de atractivitatea mai mare a producției de legume și animale domestice pentru piața orașului, combinată cu ostilitatea breslelor urbane care pot impune mai ușor respectarea privilegiilor lor sub zidurile orașului⁶¹, fie că, precum în cazul regiunii mai largi din jurul Zurich-ului, orașenii impun reguli successorale (interzic divizarea lotului) și împiedică intrarea de noi veniți ceea ce are drept consecință stabilirea populației la un nivel scăzut și, prin urmare, protoindustria lipsește datorită absenței mâinii de lucru suplimentare⁶².

În concluzie, protoindustria se implantează nu la nivelul unei întregi regiuni (deși acest caz poate apărea în anumite condiții particulare) ci la nivel de sat, acolo unde există mână de lucru suplimentară și nu există o concurență care să exercite o atracție mai mare. Evident aceasta este o condiție necesară, nu și suficientă.

Regiunea ca atare rămâne un termen imperfect definit, atât geografic⁶³ cât și protoindustrial. Răspândirea protoindustriei nu este, bineînțeles, uniformă, dar nu este în mod necesar structurată pe relația centru / periferie. De asemenea orașele – deși sunt economice centrele care animă regiunea rurală – nu sunt neapărat într-o poziție centrală și din punct de vedere geografic⁶⁴.

O noutate majoră a studiilor de anii '90 a fost introducerea structurilor sociale ca actor în teoria protoindustriei. Viziunea inițială le conferea doar un rol pasiv: protoindustria, prin schimbările economice și demografice pe care le produce, contribuia la destrămarea vechilor structuri sociale și instituționale și la înlocuirea lor cu unele noi. Cercetări recente au arătat că, dimpotrivă, nu numai că structurile sociale preexistente nu sunt dislocate, dar ele au un rol covârșitor în a permite sau nu implantarea protoindustriei și dacă da, în a-i determina formele concrete pe care le îmbracă. Nu contează atât dacă structurile sociale erau puternice sau slabe, ci modul în care acționează: în cazul în care

⁵⁹ În opinia lui Mendels protoindustria funcționează pe baza unui tandem: regiunea de agricultură comercială slab populată care oferă hrană și uneori materie primă pentru regiunea de activitate industrială dens populată – regiunea protoindustrială propriu-zisă; Franklin Mendels, *Des industries rurales à la protoindustrialisation...*, p. 990-993.

⁶⁰ Didier Terrier, *op. cit.*, p. 78 și urm.

⁶¹ *Ibidem*, p. 80.

⁶² Robert S. Duplessis, *op. cit.*, p. 209.

⁶³ Didier Terrier, *op. cit.*, p. 77.

⁶⁴ *Ibidem*, p. 83-86.

doar unui mic număr de membri ai comunității îi este permis accesul la pământul arabil, restul au o puternică înclinație spre a accepta angajarea în activități protoindustriale⁶⁵. Însă în condițiile în care există și un sistem de restricționare a populației (comportament malthusian și restricționarea imigrării) protoindustrializarea devine imposibilă, deoarece populația rămâne puțin numeroasă și este toată ocupată în agricultură⁶⁶.

Instituțiile senioriale pot influența și ele decisiv dezvoltarea protoindustrii, interzicând sau limitând alternativele de muncă, limitând puterea breslelor urbane⁶⁷. În Europa răsăriteană, în condițiile celei de a doua șerbii, munca servilă a fost utilizată frecvent în protoindustrie, nobilimea locală fiind și ea implicată, cum este cazul în Boemia și Moravia⁶⁸. Unii autori susțin chiar că în mentalul epocii șerbii sunt asimilați cu capitalul fix, nu cu cheltuieli de salarii ca lucrătorii din Europa Occidentală, și ca atare tendința este de a utiliza – adică amortiza – la maximum acest capital, iar protoindustria este o soluție ideală pentru timpii morți agricoli⁶⁹. Evident, coerciția este și ea folosită în acest caz, fie prin impunerea activității protoindustriale drept corvoadă, fie în forme mai limitate, prin obligația de a vinde produsele seniorului sau celor agreați de el, prin fixarea prețurilor, sau prin vânzarea muncii datorate de țărani către antreprenorii protoindustriali⁷⁰.

Statul însuși, neluat în calcul de cercetătorii care s-au ocupat de protoindustrie în anii '70 și la începutul anilor '80, s-a dovedit că are un cuvânt greu de spus, mai ales în mod indirect, prin susținerea sau eliminarea anumitor instituții care, ele, condiționau direct protoindustria. Statul premodern nu poate încă governa singur, el are nevoie de factorii de putere locali – comunități sau seniori – pe care îi susține la rândul lui, uneori pe spinarea activității protoindustriale⁷¹. Abia în secolul XVIII statul începe să se poată dispensa de sprijin persoanelor sau nucleelor de putere locală, dar și atunci, aceștia își pierd foarte lent puterea și privilegiile dobândite anterior, și nu numai atât, ei sunt înlocuiți nu cu piața liberă, ci cu noi structuri de privilegii și monopoluri care protejează interesele grupurilor ce beneficiază acum de favorurile statului iluminist⁷².

Uneori statul se implică direct în susținerea economică, cu rezultate cel puțin discutabile. Monopolul acordat unor producători creează costuri foarte mari pentru ceilalți, fără ca întreprinderea protejată să aibă succese vizibile.

⁶⁵ Sheila Ogilvie, *Social institutions and proto-industrialization*, în *European proto-industrialization*, în Sheila C. Ogilvie, Markus Cerman (ed.), *op. cit.*, p. 27.

⁶⁶ Vezi de exemplu cazul Zurich-ului expus mai sus.

⁶⁷ Sheila Ogilvie, *op. cit.*, p. 29.

⁶⁸ Milan Miška, *Protoindustrialization in Bohemia, Moravia and Silesia*, în *European proto-industrialization*, în Sheila C. Ogilvie, Markus Cerman (ed.), *op. cit.*, p. 198-203.

⁶⁹ Richard R. Rudolph, *Agricultural Structure and Proto-Industrialization in Russia: Economic Development With Unfree Labor*, în „The Journal of Economic History”, 1/1985, p. 47-69.

⁷⁰ Milan Miška, *op. cit.*, p. 204-206.

⁷¹ Robert S. Duplessis, *op. cit.*, p. 209.

⁷² Sheila Ogilvie, *op. cit.*, p. 36.

Franța și Austria sunt statele care au utilizat cel mai mult intervenționismul direct, creând manufacturi de stat sau acordând monopoluri⁷³.

Indirect, activități neeconomice ale statului, ca de exemplu armata, au susținut prin comenzi largi sectoare protoindustriale, unele dintre ele supraviețuind numai în condițiile în care aveau monopolul furniturilor⁷⁴.

Cercetările ultimului deceniu au corectat astfel imaginea unei protoindustrii „izolate” de structurile sociale și instituționale, protoindustrie ale cărei consecințe erau importante pentru structurile menționate, fără ca existența lor să creeze vreo influență în sens invers. Evident, protoindustria încetează de a mai fi explicația comodă pentru o serie de transformări sociale și instituționale, dar imaginea despre interacțiunea dintre societate și economie în epocă este mult mai aproape de realitate.

O altă componentă a teoriei inițiale a protoindustrii, pauperizarea obligatorie – pe termen mediu și lung – a lucrătorilor protoindustriali, a fost puternic nuanțată, cazul flamand fiind considerat unul extrem⁷⁵. Analiza făcută de Didier Terrier pe strategiile de vânzare-cumpărare a bunurilor imobiliare ale lucrătorilor protoindustriali din regiunea Cambrésis și Saint-Quentinois, comparată cu strategiile celorlalte grupuri sociale (țărani cu pământ, zilierii etc.), evidențiază poziționarea lucrătorilor protoindustriali la mijlocul ierarhiei sătești. Cu anumite fluctuații, ei își păstrează, ca grup social, pământurile, situându-se din punctul de vedere al evoluției patrimoniale aproape de nivelul fermierilor, doar grupul specializat al cultivatorilor de in reușind o performanță mult mai bună – creșterea continuă a patrimoniului de-a lungul întregului secol XVIII⁷⁶.

În interiorul grupului propriu-zis al țășătorilor protoindustriali din regiunea menționată mai sus avem de-a face cu o complexitate mult mai mare decât cea imaginată de modelul teoretic inițial. Unii țărani reușesc să câștige mai mult decât ceilalți, acumulând capital. Acesta este folosit – în afară de clasică investiție în pământ agricol – și pentru a împrumuta țăranilor mai strămtorați care nu dispun de fonduri suficiente pentru a-și cumpăra materia primă, fie avansându-le sumele necesare, fie direct materia primă. Ei reușesc să impună în schimb dreptul de a cumpăra producția lucrătorului respectiv, astfel dispunând de o cantitate mai mare de pânză poziția lor la negocierea cu negustorul este mai puternică. Cei care reușesc să controleze alți țășători trebuie să le plătească acestora marfa și să aștepte uneori luni până ce le este plătită și lor, ceea ce implică sume importante de bani, și deci recursul la credit, ipotecă, scrisoare de schimb și bilet la ordin. Riscurile asumate sunt însă mari, destui dintre aceștia

⁷³ *Ibidem*, p. 34.

⁷⁴ *Ibidem*, p. 35.

⁷⁵ De altfel analize contrarii cu cea a lui Mendels chiar pe regiunea studiată de acesta au apărut destul de repede, cercetând veniturile nominale și reale din Flandra Christiaan Vandenbroeke ajunge la concluzia că tot secolul XVIII protoindustria a permis o reală prosperitate. Christiaan Vandenbroeke, *Le cas flamand: évolution sociale et comportements démographique aux XVIIe-XIXe siècles*, în „Annales ESC”, 5/1984, p. 921-928.

⁷⁶ Didier Terrier, *op. cit.*, p. 116-144.

ajungând să falimenteze, alții însă urcă pe scara socială, acumulează pământ devenind fermieri sau – un mic număr – reușește chiar să intre în rândurile micilor negustori intermediari⁷⁷.

În regiunile protoindustriale unde materia primă este furnizată de negustorul urban care controlează procesul, posibilitățile de acțiune ale țaranului sunt mult mai limitate. Totuși și aici o cercetare în profunzime⁷⁸ a putut revela poziționarea socială a lucrătorului protoindustrial analizând căsătoriile după originea socială a părinților și arătând că, în ciuda atracției pe care pământul o exercită în orice comunitate rurală, statutul de țesător protoindustrial dobândește o onorabilitate confirmată în plus și de faptul că destui fii de fermieri aleg această alternativă⁷⁹.

Circuitul materiei prime prin diferite faze până la produsul finit a beneficiat și el de completări care au nuanțat modelul dual „Kaufsystem“ urmat de „Verlagsystem“, demonstrând că succesiunea lor cronologică nu este obligatorie, și că opțiunea pentru unul sau altul dintre modele ține de o serie de factori locali. De asemenea, a fost evidențiat rolul important pe care negustorii rurali îl pot juca în regimul „Kaufsystem“-ului, ei devenind intermediari obligați pentru negustorii urbani care se află în capul afacerii și adevărații patroni ai lucrătorilor protoindustriali⁸⁰. Cei mai înstăriți dintre aceștia din urmă pot intra și ei în afacerea intermedierei, așa cum am mai menționat.

Un caz interesant este cel al regiunii din jurul Rouen-ului. Două treimi din pânza de in produsă în zonă este achiziționată de negustorii englezi direct din micile orașele din zonă, și doar o treime din Rouen, în timp ce pentru postav, două treimi din producție se vinde pe piața capitalei regionale. Această discrepanță trădează structuri de producție și relații diferite între negustorii din Rouen și cei din micile orașele înconjurătoare, aceștia din urmă reușind să scape de releul capitalei provinciale – în ceea ce privește pânza de in – și să-și asigure marje superioare de profit tratând direct cu englezii⁸¹. Diferența majoră dintre cele două ramuri textile, inul controlat majoritar local și lâna majoritar de la Rouen, poate fi explicată prin structura diferită a procesului tehnologic: postavul cere sume mai mari de bani, pe de altă parte finisajul este atât mai important cât și mai dificil, cerând o forță de muncă specializată, mai bine plătită și atent supravegheată, ceea ce impune concentrarea finisajului. Atât prin intermediul nivelului financiar mai ridicat cât și prin necesitatea executării finisajelor la Rouen pentru a se obține o calitate superioară, acest oraș își asigură în cazul postavului un control mult mai mare. Toate aceste exemple evidențiază

⁷⁷ *Ibidem*, p. 104-108.

⁷⁸ Regiunea protoindustrială din jurul Sedan-ului, important centru al postavului de lux, care folosește ca materie primă lâna merinos spaniolă, de calitate superioară: Gérard Gayot, *op. cit.*, p. 141-167.

⁷⁹ *Ibidem*, p. 160-161.

⁸⁰ Didier Terrier, *op. cit.*, p. 64-70.

⁸¹ Jacques Bottin, *Structures et mutations d'un espace protoindustrial à la fin du XVIe siècle*, în „Annales ESC“, iulie-august 1988, no. 4, p. 975-995.

o complexitate și o varietate mult mai mare a situațiilor concrete, prezența și a altor actori în afară de negustorul-antreprenor și țărănul-lucrător protoindustrial, precum și numărul mare de factori locali care pot influența modul concret de constituire a lanțului productiv și a relațiilor sociale legate de activitatea protoindustrială.

De asemenea a fost pusă în lumină varietatea foarte mare de rezolvare a problemei finisajului, de la integrarea verticală a manufacturilor de postav din Sedan⁸² la externalizarea ei în cazul inului⁸³.

Una dintre cele mai importante contribuții aduse de cercetarea recentă în domeniul protoindustriei privește coexistența ei cu industria de fabrică în secolul XIX. Cel puțin în cazul industriei textile, industrializarea nu se produce pur și simplu prin înlocuirea industriei rurale cu fabrica mecanizată, cele două nu doar conviețuiesc împreună o lungă perioadă de timp, ci chiar depind una de alta, și în special fabrica mecanizată de sectorul protoindustrial. Concluzia formulată de Pierre Deyon despre cazul francez poate fi generalizată: „Revoluția industrială în Franța, departe de a face sistemul protoindustrial să dispară, dimpotrivă îl soliciță, integrează și perpetuează până la începutul secolului al douăzecilea”⁸⁴. De asemenea, în țările Europei de nord-vest – care au cunoscut o industrializare timpurie – rolul jucat de protoindustrie în tranziția la fabrica mecanizată a fost mult mai important, în timp ce în țările în care industrializarea a fost târzie și bazată mai ales pe industria mijloacelor de producție și a cărbunelui – și nu pe cea textilă – legătura între protoindustrie și industria de fabrică este mult mai puțin importantă⁸⁵.

Contrar imaginii curente, în primele două treimi ale secolului XIX fabrica mecanizată și industria rurală nu sunt în concurență una cu cealaltă, ci într-o relație de simbioză. În Franța, mecanizarea industriei textile se face lent, nu există „take-off”-ul britanic. Industria rurală funcționează ca un rezervor de mână de lucru care amortizează variațiile cererii, permițând industriașilor să-și amortizeze mai repede instalațiile mecanice de randament ridicat dar scumpe. Acestea lucrează continuu – reducerea numărului muncitorilor în perioadă de comenzi puține fiind făcută pe seama lucrătorilor rurali – și astfel se evită imobilizarea neproductivă a unor capitaluri importante, inevitabilă în cazul în care fabricanții ar fi trebuit să se bazeze numai pe producția mecanizată⁸⁶.

Pătrunderea mașinilor s-a făcut diferit în diversele etape tehnologice ale procesului de producție. Filatura pătrunde prima, repede pentru bumbac – care

⁸² Calitatea postavului de lux este dată de mai mulți factori: calitatea lânii, torsul și țesutul, și finisajele (spălătul/degresatul, tunsul și vopsitul). Dintre aceștia finisajul este cel mai important, ceea ce explică și obligativitatea controlului direct asupra celei mai importante părți a fabricării produsului; Gérard Gayot, *op. cit.*, p. 112-132.

⁸³ Didier Terrier, *op. cit.*, p. 71-72; autorul avansează ipoteza potrivit căreia negustorii renunță la controlul asupra distribuției materiei prime și a finisajului deoarece comercializarea singură este suficientă pentru a le aduce câștiguri însemnate, p. 73-76.

⁸⁴ Pierre Deyon, *op. cit.*, p. 46.

⁸⁵ Pat Hudson, *op. cit.*, p. 51.

⁸⁶ Didier Terrier, *op. cit.*, p. 250.

înlocuiește inul – abia către mijlocul secolului în cazul lânii, inaugurând o perioadă în care torsul mecanizat furnizează materie primă pentru țesutul manual. După mijlocul secolului XIX, se intră într-o nouă fază, în care țesutul mecanizat coexistă cu cel manual după modelul descris mai sus. În aria analizată de Didier Terrier, către 1870-1880, esențialul țesutului se făcea încă în războaie răspândite prin casele satelor. Ultimele două decenii ale secolului duc la o schimbare rapidă: dacă înainte de 1870 în Cambresis trei recruți din patru sunt țesători, după 1880 majoritatea renunță la meseria părinților, la sfârșitul secolului țesutul rural fiind doar o amintire⁸⁷.

Așadar, coexistența dintre cele două forme de producție, manufactura dispersată și fabrica mecanizată se întinde pe cea mai mare parte a secolului XIX. Existența sistemului protoindustrial a facilitat apariția marii industrii mecanizate, de fabrică, mai întâi pregătindu-i terenul, prin susținerea creșterii pieței de desfacere – atât europene cât și din cele două Americi – apoi funcționând ca un complement și ca o rezervă pentru industria mecanizată aflată în dezvoltare⁸⁸.

Studiile amănunțite despre evoluția protoindustriei în secolul XIX și mai ales despre relația ei cu industrializarea sunt încă puține, majoritatea cercetărilor focalizându-se pe secolul XVIII și lăsând impresia că este de la sine înțeles că odată cu apariția fabricilor, protoindustria dispăre. Modelul francez invită însă la reanalizarea raporturilor dintre munca manuală și cea mecanizată și pe alte spații geografice⁸⁹.

5. PROBLEME CONTROVERSALE

Teoria protoindustriei nu a convins pe toată lumea. Inițial ea a trezit o puternică critică, adesea nefondată, dar care a fost încurajată și de varietatea de „modele” protoindustriale răsărite ca ciupercile după cel al lui Mendels. Acestea nu numai că nu au rezistat criticii, dar au aglomerat și complicat inutil câmpul dezbaterii, făcând mai confuză perceperea modelului protoindustrial. De altfel decantarea produsă în timp a eliminat aproape toate aceste variante.

⁸⁷ *Ibidem*, 163-170.

⁸⁸ *Ibidem*, 249-250.

⁸⁹ Pentru cazul englez, o prezentare concisă dar care analizează protoindustria de după 1800 într-o manieră mult mai „clasică” în Pat Hudson, *op. cit.*, p. 58-61. De altfel, după cum remarca și autorul menționat, dacă industria rurală pe de o parte, și mai ales industrializarea, au constituit teme favorite ale istoriei engleze de multă vreme, teoria protoindustrializării a întâmpinat inițial „entrenched resistance” în Marea Britanie. O demarcație netă între istoria socială și o istorie economică axată pe nivelul macroeconomic a făcut ca ideile interdisciplinare ale teoriei lui Mendels să fie privite cu neîncredere. În plus, la sfârșitul anilor '70 și începutul deceniului următor influența variantei elaborate de școala germană era suficient de importantă în dezbaterile teoriei protoindustriale pentru ca – datorită caracterului manifest marxist al acestei variante – întreaga teorie și în special stagiile evoluției să fie privite cu neîncredere. De aceea, numai în ultimul deceniu, analiza fenomenului a fost făcută din perspectiva modelului protoindustrial. *Ibidem*, p. 50-51.

Totuși protoindustria continuă să suscite o serie de critici și nelămuriri.

În primul rând este neclară diferența dintre regiunea protoindustrială și cea agricolă. Cât de mulți țărani trebuie să avem angrenați în activități manufacturiere pentru a putea vorbi de protoindustrie? Mult mai importantă este dificultatea de a separa industria casnică și protoindustria: cât de mult din producție trebuie exportat pentru a putea vorbi de protoindustrie și cât de depărtată trebuie să fie o piață pentru a putea fi vorba de comerț supraregional? Studiile de caz de până acum, focalizându-se asupra unor regiuni importante ale protoindustriei, nu au trebuit să răspundă acestor întrebări, parametrii în discuție fiind la nivele ridicate, care făceau evident caracterul lor protoindustrial. Totuși, lămurirea acestor întrebări este necesară pentru extinderea cercetării și pe alte spații protoindustriale mai puțin „clasice”.

O critică susținută este în continuare adresată teoriei protoindustriei pe motiv că „uită” meșteșugarii urbani și rurali care produc pentru piața locală, meșteșugarii urbani care produc pentru export și manufacturile centralizate⁹⁰. Dar autorii acestor critici uită ei înșiși că din start teoria protoindustriei nu își propune să includă și aceste aspecte⁹¹, ea nefiind un model al întregii activități umane din epocă, ci numai al unui anumit tip de structură socio-economică⁹².

Mult mai la obiect ni s-ar părea criticarea orientării aproape exclusive a cercetărilor pe voletul rural al protoindustriei, despre componenta sa urbană fiind menționat doar rolul de organizator al afacerii și eventual implicarea în finisare. Modul cum dezvoltarea protoindustriei modifică structurile economiei urbane, raporturile (economice, sociale, de putere etc.) dintre negustorii urbani care conduc afaceri de tip protoindustrial și ceilalți, modificările pe care le aduce activitatea protoindustrială în cariera, structura patrimonială, și obiceiurile negustorilor protoindustriali reprezintă toate domenii actualmente marginale și practic nestudiate ale protoindustriei.

Problema relației dintre oraș și protoindustrie este pusă în termenii pierderii de către oraș a unei părți a activității economice și a neputinței sale în a împiedica acest lucru: „nici un singur oraș nu a fost capabil să oprească creșterea rapidă a industriei rurale, nici măcar în zonă pe care o controlează”⁹³ și remarca aceasta, formulată referitor la Germania, poate fi întâlnită și referitor la restul spațiului european. În opinia noastră, este o puternică contradicție între acest mod de a privi problema și rolul conducător conferit îndeobște orașului în organizarea și conducerea activității protoindustriale. Considerăm că discuția ar trebui purtată nu în termeni de activitate economică, ci de profit, or este un lucru subliniat de majoritatea cercetătorilor care s-au ocupat de industria rurală că

⁹⁰ Markus Cerman, Sheilaigh C. Ogilvie, *op. cit.*, p. 8.

⁹¹ Jürgen Schlumbohm, *op. cit.*, p. 7.

⁹² Trebuie menționat că în anumite variante ale ei – și în special modelul școlii de la Göttingen – teoria protoindustrializării a fost propusă ca un model general, criticile devenind atunci îndreptățite.

⁹³ Sheilaigh C. Ogilvie, *op. cit.*, p. 124.

salariile mult mai reduse la sate decât în oraș⁹⁴ permit, în ciuda complicațiilor și costurilor inerente⁹⁵, importante câștiguri. Tocmai realizarea de câștiguri suplimentare a fost considerată de istorici ca una dintre cauzele apariției protoindustrialiei.

Evident, anumite segmente urbane – meșteșugarii în special – pot fi în situația de perdanți. Dar nu trebuie scăpată din vedere structura de putere din orașe: breslele, oricât de importante ar fi, pot bloca inițiative care încalcă drepturile lor consfințite, dar nu și acțiuni care, deși le afectează, nu încalcă nici drepturile lor oficiale și nici aria lor geografică de responsabilitate. În plus, opoziții lor nu sunt țărani cu pământ puțin, care țin pentru a-și completa subzistența, ci patriciatul urban implicat în activitățile protoindustriale, care este, în cel mai rău caz, doar la fel de puternic ca breslele în oraș.

Cei care au puterea în orașe ies câștigători financiar din această „pierdere” de activitate economică – pe care este mai potrivit să o numim externalizare a producției⁹⁶ – și în aceste condiții este cazul să vedem mai curând cum și în ce măsură susțin orașele dezvoltarea industriei rurale, decât să ne întrebăm de ce nu reușesc ele să oprească extinderea acesteia. De aceea cercetările pe voletul urban al fenomenului protoindustrial, menționate mai sus, sunt necesare pentru înțelegerea rolului jucat de protoindustrialie în secolele XVII-XVIII.

Combătut a fost și rolul protoindustrialiei în industrializare, sub mai multe aspecte. În primul rând protoindustrialia nu duce la creștere demografică accelerată, și cercetările recente au confirmat această critică⁹⁷.

În al doilea și în al treilea rând, capitalul industrializării, pe de o parte, deprinderile și cunoștințele necesare pentru industrializare, pe de alta, nu provin

⁹⁴ Pentru manufacturile dispersate de la Sedan de exemplu, în medie lucrătorii urbani erau de două ori mai bine plătiți decât cei rurali; Gérard Gayot, *op. cit.*, p. 150; pentru alte cazuri vezi Robert S. Duplessis, *op. cit.*, p. 206.

⁹⁵ O rețea de țesători rurali presupune organizarea distribuției materiei prime sau cel puțin a străngerii produsului rezultat de pe o arie relativ largă în condițiile tehnicilor de transport ale epocii. De asemenea, lipsa de control duce la probleme de calitate sau la furturi în cazul în care materia primă este a antreprenorului. De asemenea, muncile agricole – mai bine remunerate – creează pauze în activitatea manufacturieră, impunând negustorului un nivel mai ridicat al stocurilor și deci mai mulți bani blocați. Pe de altă parte, la economiile provenite din diferența de salarizare trebuie adăugate cele rezultate din evitarea construirii de localuri necesare în sistemul manufacturii centralizate, și care se ridică adesea la sume impresionante pentru epocă.

⁹⁶ Nu este nicidecum un fenomen economic nemaiîntâlnit. Și astăzi anumite activități economice necesită forță de muncă numeroasă și mai puțin calificată părăsesc țările occidentale în favoarea lumii a treia – vezi cazul lohn-ului din industria textilă în România.

⁹⁷ În cel puțin două moduri. Unul este practicarea de comportamente malthusiene și de către lucrătorii protoindustriali, deci limitarea creșterii populației, aspect deja menționat. Pe de altă parte, ritmuri de creștere cel puțin la fel de susținute se găsesc și în sate pur agricole din aceeași regiune, în timp ce unele dintre satele protoindustriale cresc lent, ceea ce implică demonstrează că nu protoindustrialia este cauza sporului demografic rapid. Ea nu este nici suficientă pentru creșterea demografică rapidă, așa cum o demonstrează cazuri în care pe un fundal protoindustrial datând din secolul XVI populația începe să se înmulțească rapid abia la mijlocul secolului XVIII. Pentru ritmurile de creștere ale populației protoindustriale vezi studiul pe cazul german al lui Sheilagh C. Ogilvie, *op. cit.*, p. 126-128.

numai din protoindustrie, aceasta nefiind nici măcar cel mai important mod de acumulare a fondurilor și cunoștințelor utilizate în procesul de trecere la producția mecanizată. Mai mult, nu toate sumele produse de protoindustrie iau calea reinvestirii, iar acumularea de noi cunoștințe utile pentru industrializare este departe de a fi valabilă pentru toate cazurile protoindustriale⁹⁸.

Tot la capitolul critică poate fi adăugată și concentrarea excesivă pe sectorul industriei textile⁹⁹. Acest lucru este explicat și de faptul că teoria lui Mendels a fost elaborată pe acest sector de activitate, dar mai ales de poziția dominantă a industriei textile în economia vechiului regim și de rolul deosebit de important jucat de ea în prima fază a industrializării. A înțelege de ce cercetarea a ocolit anumite domenii nu ține loc de studii concrete. Abordarea altor domenii decât cel textil – care începe să se facă prezentă din anii '90¹⁰⁰ – ar permite evidențierea acelor activități economice în care modelul protoindustrial poate funcționa și a celor în care constrângeri tehnologice, de organizare a muncii sau de altă natură împiedică adoptarea acestui tip de producție. Nu este vorba numai de cazurile evidente, cum sunt șantierul naval, unde, din motive pe care nu le voi prezenta aici, muncitorilor nu li se dă de lucru pentru acasă. Producția hârtiei este unul din domeniile în care procesul tehnologic exclude posibilitatea manufacturii dispersate, fără a favoriza însă marile ateliere¹⁰¹. La începutul secolului XIX, înainte de mecanizare, în Franța 82% dintre manufacturile de hârtie sunt mici (8-12 lucrători) și dispun de aproximativ două treimi din capacitatea de producție a regatului¹⁰², întreprinderile importante, puțin numeroase și de talie redusă comparativ cu alte sectoare de activitate, sunt și ele pe modelul manufacturii concentrate. Singura vagă asemănare cu sectorul protoindustrial este tutelarea de către negustori importanți a unui mare număr de mici ateliere independente de produs hârtie, dispersate în teritoriu, cărora le furnizează comenzi¹⁰³.

Multiplicarea studiilor de caz pe alte sectoare decât cel textil ar permite și evidențierea unor caracteristici care sunt comune acestuia din urmă, dar nu se regăsesc la nivelul întregii protoindustrii.

* * *

⁹⁸ Sheilagh C. Ogilvie, Markus Cerman, *op. cit.*, 1996, p. 10.

⁹⁹ Pierre Deyon, *op. cit.*, p. 41.

¹⁰⁰ Ne limităm să semnalăm doar cartea lui Denis Woronoff, *Forges et forêts. Recherches sur la consommation proto-industrielle de bois*, Éditions de l'École des Hautes Études en Sciences Sociales, Paris, 1990.

¹⁰¹ Pentru un studiu al condițiilor tehnice și economice la care este supusă fabricarea hârtiei în secolul XVIII vezi capitolul introductiv al lucrării lui Louis André, *Machines à papier. Innovation et transformations de l'industrie papetière en France 1798-1860*, Éditions de l'École des Hautes Études en Sciences Sociales, Paris, 1996, p. 21-54.

¹⁰² *Ibidem*, p. 31.

¹⁰³ *Ibidem*, p. 41.

În concluzie, astăzi protoindustria este un model economico-demografic și social, care definește un anumit tip de structurare a unei părți din societatea și economia secolelor XVI-XIX. Protoindustria este caracterizată de dezvoltarea industriei rurale producând pentru piețe exterioare regiunii. Lipsa de pământ și/sau lipsa sezonieră de lucru îi împinge pe țărani la angajarea în activități protoindustriale¹⁰⁴.

Pentru apariția unei regiuni protoindustriale sunt necesare: unul sau mai multe orașe care să-și asume rolul de organizator, existența unei piețe de desfacere îndepărtate, a unor acumulări suficiente de capital, cunoștințele tehnice și economice necesare, atât la nivelul lucrătorilor industriali cât și la cel al negustorilor implicați. Accesul la materia primă, rețeaua de transport, structurile sociale, activitatea statului, toate acestea pot condiționa apariția și succesul unei regiuni protoindustriale.

Consecințele protoindustriei sunt: în primul rând susținerea producției economice și a cererii tot mai ridicate cu produse rezonabile ca preț și calitate, permițând astfel crearea unei mari mase de consumatori ce nu puteau fi inventați peste noapte și fără de care Revoluția Industrială și civilizația rezultată din ea sunt de neimaginat¹⁰⁵. În al doilea rând crearea unei forțe de muncă din care fabrica mecanizată s-a alimentat cu lucrători dispuși să-și accepte noul statut¹⁰⁶. În al treilea rând protoindustria modifică comportamentele economice, demografice și sociale ale populațiilor rurale afectate, dar nu de o manieră uniformă, din interacțiunea ei cu o multitudine de factori locali rezultând modele foarte diferite de la caz la caz.

Protoindustria nu este un fenomen specific european, studii pe spațiul asiatic fiind publicate destul de timpuriu¹⁰⁷, fără să se compare ca număr cu ce s-a publicat despre Occident.

¹⁰⁴ De aceea protoindustria este incompatibilă cu regiunile viticole, unde cererea de muncă este uniformă pe tot timpul anului. Gay L. Gullickson, *Agriculture and Cottage Industry: Redefining the causes of Proto-Industrialisation*, în „The Journal of Economic History”, 4/1983, p. 836.

¹⁰⁵ În nici un caz nu trebuie răsturnat sensul frazei afirmând că fără protoindustrie nu am fi avut nașterea societății de consum. O multitudine de alternative stăteau la dispoziție: intensificarea urbanizării și deci a producției urbane, manufactura centralizată rurală (Pociovaliște de exemplu), importuri neeuropene – care oricum au fost destul de intense în secolul XVII. Trebuie să ne ferim de concluzii deterministe, din păcate destul de răspândite în istoria economică, după cum demonstrează David Edgerton, *De l'innovation aux usages. Dix thèses éclectiques sur l'histoire des techniques*, în Roger Guesnerie, *Francois Hartog: Des Sciences et des Techniques: un débat*, Éditions de l'École des Hautes Études en Sciences Sociales, Paris, 1998, p. 278-279.

¹⁰⁶ Nu trebuie neglijată existența unei rezistențe la schimbarea condițiilor de muncă. Multe torcătoare preferă să rămână fără lucru în regiunea Sedan-ului decât să se ducă zi de zi la program fix la fabrică: Gérard Gayot, *op. cit.*, p. 177; un caz și mai interesant este cel relevat de Alain Dewepre în Italia de nord (Biellese): țesutul mecanic este considerat inferior ca valoare socială celui de mână, ca atare, la introducerea fabricii, țesutul manual masculin vechi de mai multe generații este înlocuit cu cel feminin mecanizat; în regiunea Lecchesse bărbații merg la câmp și femeile la fabrică. Alain Dewepre, *Genèse protoindustrielle d'une région développée: l'Italie septentrionale (1800-1880)*, în „Annales ESC”, 5/1984, p. 901.

¹⁰⁷ Kang Chao, *La production textile dans la Chine traditionnelle*, în „Annales ESC”, 5/1984, p. 957-976.

6. MIZELE ȘI IMPLICAȚIILE UNEI DEZBATERI ISTORIOGRAFICE

Încercând să luăm distanță și să privim protoindustria nu ca o realitate a Vechiului Regim, ci ca un fenomen istoriografic, ceea ce impresionează la prima vedere este enormul interes trezit de teoria protoindustrii, concretizat într-o lungă listă de cărți și studii apărute în ultimul sfert de secol (câteva sute). Mărturie stă și integrarea conceptului în viziunea generală a istoricilor economiei¹⁰⁸. Industria rurală nu era însă un subiect nou, ci dimpotrivă unul despre care apăruseră studii încă de la începutul secolului XX, iar nume prestigioase – pentru a nu aminti decât pe Werner Sombart – o integraseră în schema economică generală subliniindu-i importanța. Industria rurală nu a ieșit niciodată cu totul din preocupările istoricilor, anii '50 și '60 consemnând apariția de noi lucrări. În aceste condiții schimbarea de statut pe care o suferă problema în discuție o dată cu botezarea ei „protoindustrie” apare cu atât mai surprinzătoare, interesul suscitând meritând explicat.

Trei elemente sunt, în opinia noastră, responsabile pentru acest brusc salt al interesului. Primul dintre ele este conexiunea pe care teoria protoindustrii o face între un anume model de industrie rurală și industrializare, în contextul interesului sporit, manifestat nu doar de istorici, pentru această ultimă temă în anii '70. Dintr-o formă periferică și autarhică de economie, sortită dispariției, modelul protoindustrial inițial devine cauza principală a unuia dintre cele mai importante evenimente economice. Seamănă cu povestea Cenușăresei, cu Franklin Mendels distribuit în rolul zânei celei bune. Pe de altă parte o asemenea schimbare teatrală de statut explică într-o bună măsură vehemența criticii și duritatea respingerii inițiale. Nu numai respingerea firească a ceea ce este nou și contrazice cunoștințe deja acumulate și verificate și-a avut partea, dar și fenomenul nu mai puțin firesc al apărării propriei opere, poziții științifice și competențe.

Spun competențe deoarece al doilea element care a asigurat succesul teoriei protoindustriale a impus, în plan istoriografic, o reșezare a competențelor și cunoștințelor necesare pentru a studia revoluția industrială. Este vorba despre dimensiunea interdisciplinară a modelului construit de istoricul american. Integrând demografia, istoria familiei și a gospodăriei, nu în ultimul rând istoria agricolă și plasându-le într-o poziție cheie pentru explicarea revoluției industriale și a industrializării, Franklin Mendels obliga istoricii – mulți dintre ei crescuți numai la școala unei istorii economice stricte – să-și revizuiască radical și mai ales să-și extindă considerabil setul de cunoștințe și aptitudini spre domenii și arii de interes care până acum fuseseră în cel mai bun caz marginale dacă nu de-a binelea străine. O asemenea bulversare a câmpului istoriografic nu era de așteptat să fie acceptată fără rezistență. Astăzi asemenea

¹⁰⁸ Nu vom menționa decât Sidney Pollard, *Peaceful Conquest...*, una dintre primele sinteze care a integrat noul model – cu tot cu deficiențele timpurii ale acestuia – și ca exemplu de receptare recentă. Robert S. Duplessis, *op. cit.*, 329 p.

aspecte și multe altele – istoria mentalităților, a vieții cotidiene etc. – sunt curente în arsenalul istoricilor economiei, dar acum mai bine de un sfert de secol astfel de apropieri trezeau neîncredere.

Interdisciplinaritatea este recunoscută astăzi ca una dintre contribuțiile majore ale teoriei protoindustrialiei, după cum remarcă istoricul englez Pat Hudson: „Conceptul de protoindustrialie pentru istoria economică și socială engleză s-a dovedit foarte valoros [...] fiind un demers privind industrializarea care a impus depășirea granițelor dintre istoria economică și celelalte științe sociale”¹⁰⁹.

Ceea ce astăzi considerăm una dintre noutățile majore – dacă nu cea mai importantă – aduse de modelul protoindustrial a fost la început motiv de rezistență. Nu întâmplător critica de început a teoriei protoindustrialiei s-a focalizat pe două aspecte: acele consecințe ale protoindustrializării care duc la industrializare și aspectele demografice¹¹⁰. Desființarea primelor ar fi însemnat aruncarea industriei rurale înapoi în poziția marginală de sistem economic autarhic – din care promovase în postura de precondiție obligatorie a industrializării – ceea ce ar fi eliberat istoricii revoluției industriale și ai industrializării de necesitatea revizuirii propriilor poziții, informații și competențe. Invalidarea legăturii dintre activitatea economică protoindustrială și creșterea demografică¹¹¹ ar fi eliminat componenta interdisciplinară cea mai importantă și mai amplă a sistemului, reducând astfel mult capacitatea acestuia de a schimba imaginea existentă asupra fenomenului în discuție. Critici mult mai îndreptățite, cum ar fi caracterul neclar al termenului de regiune protoindustrială sau rolul protoindustrialiei în dezvoltarea agriculturii comerciale, care rămân și astăzi în picioare în bună măsură, s-au făcut auzite destul de devreme, dar ele au fost acoperite de numărul celor care vizau cele două aspecte prezentate mai sus. Deși mult mai la obiect, aceste critici nu au fost scoase în prim plan deoarece ele nu afectau capacitatea modelului protoindustrial de a bulversa câmpul istoriografic existent. Vrem să fim bine înțeleși: nu este vorba de o încercare premeditată de a invalida o cercetare istorică doar pentru că ea este incomodă în planul efortului personal de adaptare și al poziției științifice, ci doar de dificultatea – firească și umană între anumite limite – de a accepta părțile cele mai radicale ale teoriei protoindustrializării.

Cel de al treilea element care a contribuit la impunerea protoindustrialiei, și, după părerea noastră, cel mai important dintre toate trei, este forma *teoretică* în care și-a formulat Mendels concluziile. Constituirea unui model teoretic, general al protoindustrialiei a fost de importanță capitală în generarea unui amplu

¹⁰⁹ Pat Hudson, *op. cit.*, p. 66.

¹¹⁰ Sheilaigh C. Ogilvie, Markus Cerman, *op. cit.*, p. 9-10.

¹¹¹ Teoria demografică a lui Mendels a fost invalidată în formele ei concrete și înlocuită de o imagine mult mai complexă, nu a fost însă contrazisă ideea lui că schimbarea tipului de activitate economică – de la agricultură la agricultură plus producție meșteșugărească – duce la schimbarea comportamentului demografic. Didier Terrier, *op. cit.*, p. 109-114; Gérard Gayot, *op. cit.*, p. 157-165 etc.

curent de cercetare asupra fenomenului. Desigur, după cum am mai spus, mare parte a modelului lui Mendels a fost fie modificat, fie de-a dreptul infirmat, dar acest lucru – trecând peste importantul progres al cunoașterii rezultat – a fost făcut posibil tocmai de formularea sa teoretică generală.

Avantajele unui model teoretic ar trebui să fie evidente. Formulând în patru idei clare – chiar dacă puternic reducătoare – caracteristicile modelului protoindustrial și în alte șase ipoteze consecințele sale, Mendels a creat o schemă ușor de verificat pe alte cazuri concrete. Trebuia văzut dacă situația particulară pe care ca cercetător o studiai corespundea definiției, și dacă da urma să verifiți în ce măsură ipotezele istoricului american erau valabile în cazul analizat. Tentația, mai ales pentru istoricii crescuți la școala comparatistă, era foarte mare, și urmările nu au întârziat să apară.

Virtuțile unui model teoretic nu stau însă în calitățile sale de provocator, ci în cele de comunicare. Degajând modelul său de toate detaliile – chiar cu prețul unei schematizări excesive – Mendels a mărit la maximum capacitatea lui de circulație. Aplicabilitatea lui generală este cea care a permis apariția unui mare număr de studii pe diferite alte cazuri decât cel flamand¹¹², și numeroși istorici consideră că această consecință este cea mai importantă pe care a avut-o formularea teoriei protoindustrii: „probabil cel mai important serviciu adus de conceptul de protoindustrie a fost generarea atât de multor studii pe același fenomen într-o mare varietate de contexte, făcând comparația între societăți mult mai fructuoasă decât de obicei”¹¹³.

Concluzia ar trebui să fie clară: nu trebuie să ne temem de construcțiile teoretice, rolul lor în stimularea cercetării putând să fie foarte mare. Cuvinte și expresii ca „teorie”, „model teoretic”, „concept” nu sunt folosite întotdeauna cu plăcere de către istorici. În realitate, multe din lucrurile cu care operăm sunt construcții teoretice. Să luăm de exemplu cazul binecunoscut al monarhiilor absolutiste. Evident este o construcție teoretică ce nu include fiecare amănunt al fiecărui caz particular, ci trăsăturile comune ale sistemului. Tocmai stabilirea unui asemenea set de caracteristici generale permite comparația, existând un model în raport cu care să poată fi evidențiate specificul, particularismele cazurilor locale. Modelul monarhiei absolute include și relația suveranului cu nobilimea, cu sfera economică sau cu cea a ideilor. Spre deosebire de teoria protoindustrii, cea a monarhiei absolute este mult mai de demult intrată în

¹¹² Ipoteza protoindustrii „has unleashed a torrent of research and reassessment that crucially informs our understanding of industrial change during the long eighteenth century” Robert S. Duplessis, *Transition op. cit.*, p. 207.

¹¹³ Sheila Ogilvie, *op. cit.* p. 37; Jürgen Schlumbohm insistă și el pe ideea că cel mai important aspect a fost elaborarea unei teze precise – „a sharply defined thesis” – despre relația dintre industria rurală și dezvoltarea demografică, iar prin consecințele sale: „the theoretical anticipation showed itself to be enormously fruitful” (Jürgen Schlumbohm, *op. cit.*, p. 12-13).

Vezi și introducerea la Didier Terrier, *op. cit.*, p. 13-16, ca și prefața aceleiași cărți, semnată de Pierre Deyon, pentru un caz explicit de asumare a tezelor lui Mendels ca punct de plecare al cercetării, cu intenția la fel de explicită de a verifica dacă și în ce măsură modelul teoretic protoindustrial se verifică pe regiunea aleasă.

istoriografie, un mare număr de componente ale ei fiind așezate la locul lor de multă vreme. De aceea ea nu mai suscită critici aprinse și, pe de altă parte, obișnuința ne face să nu mai vedem caracterul de construcție teoretică pe care îl îmbracă.

Elaborarea unui model teoretic poate îmbunătăți comunicabilitatea rezultatelor cercetării, și deci contribui la o mai largă răspândire a ideilor respective, pe de altă parte, aceasta pune mai repede în evidență erorile cercetării inițiale, ajutând la corectarea lor. Mendels este iarăși relevant: critica l-a ajutat să formuleze o nouă formă a modelului său, care a fost mult îmbunătățită față de versiunea anterioară.

7. CAZUL ROMÂNESC

În Țara Românească și Moldova, în secolul XVIII și la începutul secolului XIX nu avem protoindustrie. Desigur, avem industrie rurală, sau industrie casnică, dar producția lor este destinată în principal autoconsumului și în nici un caz exportului, deci modelul formulat de istoricul american nu este aplicabil în acest caz¹¹⁴. Cu atât mai puțin ne putem aștepta să găsim protoindustrie după 1829, orientarea Principatelor dunărene spre producția de cereale pentru export fiind binecunoscută.

Totuși, teoria protoindustrializării este foarte importantă pentru România, nu însă pentru secolul XVIII sau prima jumătate a secolului XIX, ci pentru perioada următoare. Nu este vorba în nici un caz de o prezență decalată în timp a fenomenului protoindustrial, ci tocmai de absența lui.

După cum am văzut, teoria protoindustrializării consideră că – deși nu întotdeauna protoindustria s-a finalizat cu industrializare în secolul XIX – *întotdeauna* industrializarea a fost precedată de protoindustrie. Mendels chiar afirmă în articolul sau de bilanț publicat în „Annales” în 1984 că pentru a infirma teoria protoindustrializării ar trebui găsite cazuri de industrializare fără protoindustrializare prealabilă. Ori România este un asemenea caz. Ea ajunge la un moment dat să posede o industrie – deși mai târziu din punct de vedere cronologic – se poate compara procentual cu stadiul atins de fostele regiuni protoindustriale din Europa occidentală în ultima treime a secolului XIX, fără să fi trecut vreodată printr-o fază protoindustrială.

A afirma că spațiul românesc invalidează teoria protoindustrială ar fi o concluzie aparent logică, dar în realitate pripită și superficială. În primul rând,

¹¹⁴ Pentru Transilvania nu cunoaștem studii care să analizeze existența protoindustriei. Inexistența cercetării nu o implică însă și pe cea a obiectului cercetat. Demersul merită făcut, cu atât mai mult cu cât studiile despre Imperiul Habsburgic se ocupă exclusiv de jumătatea vestică: Austria, Cehia sau Italia de nord de azi; Marcus Cerman, *Proto-industrial development in Austria*; Milan Miška, *Protoindustrialization in Bohemia, Moravia and Silesia*, și Carlo Marco Belfanti, *The proto-industrial heritage: forms of rural proto-industry in northern Italy in the eighteenth and nineteenth centuries*, toate trei în Sheilagh C. Ogilvie, Markus Cerman (ed.), *op. cit.*, p. 188-207; Alain Dewepre, *op. cit.*, p. 896-914.

afirmația lui Mendels nu a fost validată, și este lesne de înțeles de ce: ea implică existența unui model unic de industrializare, ceea ce este foarte dificil de susținut. În fapt situația României nu este nicidecum singulară: largi părți ale Europei răsăritene (Câmpia Panoniei, Ucraina și sudul Rusiei etc.), America Latină și Africa subsahariană părănd să nu fi cunoscut nici ele fenomenul protoindustrial, decât eventual în postura de piață de desfacere pentru produsele protoindustriale europene. Nu în ultimul rând, popularea târzie a făcut ca în centrul și vestul Statelor Unite să nu avem protoindustrie, în timp ce pe coasta de est, în special în zona nordică a celor 13 colonii inițiale în jur de 1800 avem atestate regiuni care prezintă caracteristicile protoindustriei¹¹⁵. Australia și Noua Zeelandă, Peninsula Arabică reprezintă alte cazuri de industrializare fără protoindustrie și lista rămâne deschisă. De altfel, nu este exclus ca asemenea regiuni să fi existat și în Europa, Pierre Deyon chiar încurajând cercetarea lor, pentru că ar oferi un punct de comparație foarte util în problema cauzelor succesului sau a insuccesului protoindustriei în a genera industrializare¹¹⁶.

Tocmai această lipsă de unicitate a cazului românesc îl face interesant – și de fapt asta demonstrează în plan istoriografic însăși teoria istoricului american: interesul merge nu către cazuri unice deosebite, ci către exemple care pot fi comparate cu propria experiență. Studii privind industrializarea din România, din perspectiva lipsei unei protoindustrialii, pot avea valoare de model pentru toate spațiile geografice care s-au industrializat în mod similar. În plus, însăși industrializarea Europei occidentale poate fi pusă în cu totul altă lumină de existența unui alt model de industrializare.

De exemplu, Valea Prahovei are avantajul unei industrializări relativ timpurii – comparativ cu alte regiuni din România – care elimină astfel diferențe și distonanțe create de o prea mare diferență cronologică față de cazul occidental de referință. În plus studierea fenomenului la un nivel regional similar cu cel utilizat de istoricii occidentali poate ușura foarte mult comparațiile și permite relevarea unor aspecte care nu mai sunt vizibile în cazul unor studii la scară națională.

Cel puțin două aspecte ale unui asemenea studiu sunt foarte importante atât pentru istoria economică românească cât și pentru o comparație cu modelul occidental de industrializare. Crearea unei forțe de muncă *ex nihilo* – fără a beneficia de faza tranzitorie protoindustrială – și modul în care industriașii din România gestionează fluctuațiile cererii fără a beneficia de masa protectoare a lucrătorilor industriali pe seama cărora producția putea fi redusă fără mari cheltuieli; a contribuit aceasta la deficitul de competitivitate al industriei românești? De asemenea, interesantă este și relația cu consumatorul, care în

¹¹⁵ Jeane Chasse, *L'organisation de l'espace économique dans le nord-est des États-Unis après la guerre d'indépendance*, „Annales ESC”, iulie-august 1988, no. 4, p. 975-995.

¹¹⁶ „A more useful approach would have been to carry out more monographic studies of case of industrial transformation which were independent of any prior or antecedent proto-industrialization”, Pierre Deyon, *Proto-industrialization in France*, în Sheilagh C. Ogilvie, Markus Cerman (ed.), *op. cit.*, p. 43.

Occidentul secolului XIX este în multe cazuri fidelizat față de produsele locale uneori de generații, în timp ce în Vechiul Regat el trebuie cucerit de o producție locală nu numai fără tradiție, dar și handicapată de aura occidentală a mărfurilor de import.

De asemenea nu trebuie uitat că nu se importau numai mașinile. Era importat un întreg sistem economic, cu majoritatea cunoștințelor și uzajelor încetățenite, uneori cu tot cu purtătorii acestor cunoștințe în carne și oase. Aceasta impunea o occidentalizare a sectorului industrial mai accentuată decât a altor segmente ale societății românești. Pe de altă parte, adaptările la realitatea românească, mult diferită de țara de import, au fost numeroase.

În concluzie, România poate fi – și trebuie – plasată în postura avantajoasă de caz cu valoare de model pentru fenomenul în discuție. Istoricilor români li se deschide un câmp de cercetare foarte interesant, care își are relevanța lui într-una din dezbaterile importante ale istoriografiei occidentale.

LES AVATARS D'UN CONCEPT: LA PROTO-INDUSTRIE

(Résumé)

Le présent article se propose d'introduire dans l'historiographie roumaine la problématique de la proto-industrie. Le fait que les Pays Roumains n'aient pas connu ce phénomène dans les 17e-19e siècles n'empêche qu'il est d'importance pour l'étude de l'histoire roumaine. En effet, grâce au concept de proto-industrie et au débat, parfois véhément, qu'il a provoqué dans l'historiographie occidentale dans les dernières trente années, la compréhension des historiens sur la révolution industrielle, sur ses causes, sur les conditions nécessaires, ont beaucoup évolué.

Ce mêmes avancés imposent aux historiens roumains, d'une manière indirecte mais non moins obligatoire, l'étude de la proto-industrie et de l'industrialisation qui en surgit. L'enjeu est important parce-que, n'ayant pas connu de proto-industrialisation, mais seulement de l'industrialisation, la Roumanie est un cas d'étude pour une autre voie d'industrialisation que celle classique, une voie pas étudiée encore et dans lesquelles la Roumanie peut faire cas de figure.

Non de moindre importance est le cote historiographique. Le cas du concept de proto-industrie est révélateur pour les possibilités que la théorisation et l'usage des concepts ouvre aux historiens. Mais aussi, il est intéressant pour apprendre quelle dérives et quelles erreurs cette approche différente peut génère, et pour une historiographie pas habitue à ce genre de discours – et même déçue par des usages erronés – la proto-industrie peut servir de model.

CÂTEVA CONSIDERAȚII PRIVITOARE LA CONSECINȚELE SOCIAL-ECONOMICE ALE CIRCULAȚIEI MONEDEI MOLDO-VALAHE ÎN ȚARA MOLDOVEI

Referitor la moneda moldo-valahă, în literatura de specialitate există păreri controversate. Pe de o parte, este recunoscut caracterul cvasi-monetar al unui fals emis de autoritățile ruse de ocupație pentru spolierea celor două Principate dunărene. Pe de altă parte, se vorbește despre o primă încercare de a uni sistemele monetare ale Țărilor Române, ca un mijloc de redresare a dificultăților de schimb cu care se confruntau după încetarea propriilor emisiuni de monedă¹.

Este bine știut că moneda, în sensul, de instrument monetar, constituie sângele economiei, furnizând etalonul de măsură al valorilor. Prin intermediul ei se efectuează atragerea și utilizarea factorilor de producere și repartizare a bunurilor produse în societate. Posesorul ei obține atât puterea economică, puterea de cumpărare a unei părți a avuției, cât și puterea juridică ca putere de decizie și capacitate de lichidare a datoriilor.

Din vechime și până-n timpurile moderne, valoarea și puterea de cumpărare a monedelor depindea de felul și cantitatea metalului cuprins în ele, precum și de acceptarea lor de societate. Constituind o valoare în sine, de-a lungul timpului, monedele au fost supuse frecvent falsificării. Alterări sau, și mai simplu, substituirii de monede puteau să asigure falsificatorului un profit esențial într-o perioadă scurtă, să acopere datoriile și cheltuieli mari etc. Daunele pricinuite societății de falsurile monetare erau multiple: de la efectele pur monetare ale legii cunoscute sub denumirea de lege a lui Gresham, „moneda rea alungă pe cea bună“, până la dezorganizările profunde, economice și sociale. În majoritatea cazurilor, responsabile pentru consecințele dezastruoase aduse de monedele falsificate erau înseși oficialitățile care asigurau piața valutară cu monedă și, deseori, efectuau acele mari lovituri de diminuare a ei.

Aceste adevăruri și analiza unor documente publicate și inedite ne-au permis să ajungem la alte concluzii decât cele expuse în literatura de

¹ Const. C. Kirițescu, *Sistemul Bănesc al leului și precursorii lui*, vol 1, p. I, București, Editura Academiei Române, 1964, p. 113; Octavian Luchian, *Mărturii privind falsuri monetare din trecutul Țărilor Române*, în „Buletinul societății numismatice române“, anii LXVII-LXIX (1913-1975), nr. 121-123, p. 181-190.

specialitate, completând istoriografia monedei moldo-valahe cu noi informații, în special pentru Țara Moldovei.

Războiul declarat în octombrie 1768 de Imperiul otoman, dar victorios pentru Rusia, i-a îngăduit ultimei să instituie în Principatele Române propria administrație, păstrând doar unele aparențe de autonomie. Încă se duceau lupte pentru Moldova când populația ei era deja silită să depună jurământ de credință țarinei, pregătindu-se și o delegație specială pentru a-i înainta memorii anexioniste. În numele „noii kneaghini“ a Moldovei și Valahiei, cum se intitula Ecaterina a II-a, se legiferau ordinele Comandantului general al armatei dunărene pentru Țările Române, iar veniturile acestora treceau sub control imperial. Toate instituțiile de stat ale Principatelor au fost subordonate cerințelor armatei, substituindu-li-se treptat structura lor tradițională; rămăneau doar „justiția și pedepsele“, în sens restrâns, „după rânduială“ locală².

Starea de haos în care se afla Țara Moldovei la intrarea trupelor ruse și sortii schimbători ai luptelor din perioada inițială a războiului creau o perpetuă instabilitate în încasarea impozitelor, controlată de la bun început de autoritățile ruse. În rapoartele comandanților ruși aflați pe teritoriul Țărilor Române, colonelul Caramzin și general-maiorului A.Gh. Zameatin³, din octombrie 1769, bejeniiile, robiriile, jafurile și absența unui comerț activ care să furnizeze moneda necesară erau reclamate drept cauze ale incapacității moldovenilor de a plăti impozitele. Pentru a stimula reîntoarcerea, cât mai grabnică, a populației la locurile ei de trai și, respectiv, pentru a asigura plata impozitelor, ei recomandau anularea tuturor impozitelor și înlocuirea lor cu o contribuție în natură. În noiembrie 1769, pentru Moldova, și în decembrie, pentru Muntenia, a fost dat un astfel de manifest, populația fiind scutită de plata tuturor dărilor⁴. Cheltuielile enorme pe care le suporta Rusia pentru menținerea războiului au determinat autoritățile ruse să renunțe, în scurt timp, la facilitatea acordată. La 11 martie 1770, Ecaterina a II-a propunea Consiliului Imperial „să recomande“ Comandamentului general, printre altele, colectarea impozitelor din ambele țări cucerite. În aceeași lună, ea insistă, asupra poruncii sale către feldmareșalul P.A. Rumianțev: să se predea în contul cheltuielilor extraordinare ale Haznălei imperiale măcar un milion de ruble din cele trei câte aduceau în fiecare an Țările Române Porții⁵. Pentru a accentua deosebiriile dintre administrația rusă și cea din timpul dominației otomane, cât și din necesitatea de a asigura cu provizii și furaj un contingent de circa 80.000 de soldați de pe teritoriul aflat în raza operațiunilor militare, s-a revenit la încasarea slujbelor pe venit, birul fiind în continuare plătit în natură. Această măsură nu a dat însă rezultatele scontate.

² *Rossîi i osvoboditel 'naâ bor'ba moldavskogo naroda. Sbornik dokumentov*, Chișinău. Editura Știința, 1975, p. 20.

³ P.A. Rumianțev. *Dokumenty*, sub redacția lui Fortunatov, tom II, Moskva, 1953, p. 162-163.

⁴ Al. Vianu, *Considerații asupra caracterului administrației ruse în Țările Române*, în SMIM, vol. I, București, 1956, p. 243.

⁵ S.M. Solovev, *Istoria Rossii s drevnejših vremen*, kniga XIV, tom 27-28, Moskva, 1967, p. 362.

Din septembrie 1769 până în martie 1771, cu excepția lunilor neimpozabile, a fost adunată de la locuitorii Moldovei suma de 143.107 lei și 30 bani, ceea ce constituia doar 31% din suma strânsă din aceleași surse înainte de război⁶. Fiind în majoritate cheltuită pentru necesitățile armatei, ea nu putea să îplinească, alături de contribuția Țării Românești, cerințele țarinei.

Soluția a fost găsită de același P.A. Rumianțev: introducerea în Principate a monedei de aramă, bătută din tunurile luate de la turci. Obținerea, cu eforturi minime, a unui profit în aur și argint prin această metodă fusese demonstrată încă de contele Șuvalov, cel care reușise să aducă Rusiei un profit în sumă de 200.000 ruble în aur și argint în decursul războiului de șapte ani⁷.

La 21 februarie 1771 a fost încheiat contractul de arendă al emiterii monedei. Baronul Petru Gartenberg, consilierul de taină al serviciului regal polonez și comisionar al armatei ruse, se obliga să bată un milion de ruble din aramă, de 2 și 3 parale, fără a afișa vreun semn ce ar putea să indice legătura monedei cu Imperiul. Din aceleași considerente a fost aleasă localitatea Sadagura pentru monetărie și desemnați pentru paza ei soldați ruși⁸.

Din august 1771 până în mai 1773 lui Gartenberg i s-au pus la dispoziție 32.500 puduri de cupru din tunurile distruse sau defecte, turcești și rusești, aduse de pe câmpul de bătălie. Din fiecare pud au fost bătute monede, care aveau „imprimate pe una din fețele ei stemele unite ale Moldovei și Munteniei”, în valoare de 21 ruble 66 kopeici sau 36 lei și 12 bani. Timp de trei ani, din noiembrie 1771 și până în aprilie 1774, la Sadagura s-a emis monedă în sumă de 681.620 ruble 63 kopeici, sau 1.136.04 lei și 37 bani⁹. Oficial, banii erau destinați Vistieriiilor Principatelor Române pentru achitarea datoriilor armatei către populație, pentru plata cheltuielilor instituțiilor administrative, a lefii gradelor inferioare ale armatei ruse aflate în aceste instituții, pentru întreținerea spitalelor etc.

Este, totuși, interesant de observat faptul că doar o parte din suma bătută în monetăria lui Gartenberg a fost adusă la Vistierii, în circulație fiind mult mai mulți bani. Primul transport a fost adus oficial pe data de 7 iunie 1772, la Vistieria Moldovei¹⁰. În Iași, însă, către 1 iunie se făceau operații de schimb cu banii noi. O oarecare Safta, soția răposatului Iani Mârzei, „cupet din leși”, vindea către această dată lui Trifan abagerul două locuri de dugheană drept 400 lei, „bani noi”¹¹.

În decursul anilor 1772-1774, Vistieria Moldovei a primit de la arendașul monetăriei 80.000 ruble sau 133.333 lei și 40 bani; la fel, o sumă neînsemnată venise și la Vistieria Țării Românești¹². Introducerea banilor în Vistierie era

⁶ ASB, fond microfilme URSS, rola 31, c. 445, i. 446; AR, vol. I, București, Editura II, 1866, p. 146.

⁷ P. Vinkler, *Iz istorii monenogo dela v Rosii: Moldavsko-valahskaâ moneta*, Sankt-Petersburg, 1899, p. 3.

⁸ *Ibidem*, p. 7.

⁹ *Ibidem*, p. 9.

¹⁰ ASB, microfilme URSS, rola 2, c. 559.

¹¹ ASI, *Documente*, P. 416/52, f. 1r.

¹² ASB, microfilme URSS, rola 31, c. 273.

reglementată de ordine speciale ale feldmareșalului Rumianțev. Pe adresa Vistieriei Moldovei, a președintelui Divanului Moldovei și a generalului-maior Rimski-Korsakov, ordinele au venit în martie 1772, apoi la începutul lui mai 1773 și octombrie 1773, ele interzicând luarea, sub orice formă, de la populație a monedei moldo-valahe. Sub presiunea unor proteste sociale declanșate în iunie 1773, la inițiativa marelui vistiernic, Vistieria primise temporar această monedă. Atunci s-a putut observa paradoxul cu care se confrunta societatea. Către sfârșitul anului 1773, în Vistierie se acumulasera 376.217 lei și 23 bani, din care 116.667 lei și 80 bani erau aduși de la Sadagura și distribuiți populației; restul era format din sumele slujbelor anului 1773 și datoriile pentru anul 1772 ale arendașilor¹³. Și aceasta era doar o parte din banii aflați în circulație. Către 1773, Gartenberg bătuse monedă în sumă de 597.996 ruble sau 996.660 lei, jumătate fiind destinată Țării Românești, iar altă jumătate din sumă fiind pentru Țara Moldovei¹⁴.

O explicație a acestui fenomen poate fi găsită într-o realitate disimulată cu premeditare de către autoritățile ruse: adevăratul furnizor de monedă moldo-valahă era armata. Ea achita achizițiile extraordinare cu monedă de aramă. O analiză a documentelor din acea perioadă ne atestă o scădere a jalbelor populației privitoare la jafurile efectuate de trupele aflate în trecere sau în timpul iernării, subiectul principal al plângerilor devenind particularitățile așa-numitei monede „roșii“.

Faptul că un segment al societății refuza să recunoască moneda aflată în circulație a generat, în scurt timp, neîncrederea locuitorilor în puterea ei de cumpărare. Către luna iunie 1773, majoritatea locuitorilor refuzau să o primească ca formă de plată a produselor vândute, cerând doar monede de aur și argint. Negustorii care la început, „după poruncă“, primiseră moneda, se ciocneau de imposibilitatea de a pune în circulație capitalul acumulat, lipsindu-se de posibilitatea unui schimb a monedei de aramă pe o monedă convertibilă. La 19 iunie 1773, boierii divaniți, în frunte cu marele logofăt Lupul Balș, prezentau feldmareșalului situația drept disperată¹⁵. Majoritatea orașenilor trimisese jalbe în care cereau, ultimativ, primirea de către Vistierie a banilor de aramă. Altfel, pitarii, casapii, bacalii și alți negustori și meșteșugari urmau să închidă prăvăliile și să întrerupă furnizarea cu alimente a orașului Iași. Banii au început să fie primiți, dar, după cum am văzut, pe răspunderea marelui vistiernic, Ioniță Cantacuzino, fără consimțământul oficial al președintelui Divanului și al lui Rumianțev. Cu toate acestea, măsura nu a putut să regleze nici cursul monetar și nici stabilitatea prețurilor, care crescuseră simțitor, dacă luăm în considerație faptul că moneda moldo-valahă continua să fie devalorizată, iar valoarea aurului și argintului creștea.

Încă în decembrie 1773, feldmareșalul își exprima nemulțumirea față de administrarea finanțelor în Moldova, indicându-i lui Rimski-Korsakov, cu insis-

¹³ *Ibidem.* c. 445-446.

¹⁴ P. Vinkler, *op. cit.*, p. 11.

¹⁵ ASB, microfilme URSS, rola 31, c. 439.

tență, să revină la respectarea ordinelor anterioare¹⁶. De teama unui conflict social de proporții, de ordinul celui cu care se confrunta societatea rusă, nu s-a respectat. În acel moment, indicația lui Rumianțev. Abia odată cu apropierea încheierii războiului cererea împărătesei se reactualizează. În aprilie 1774, Rinski-Korsakov interzice primirea monedei de aramă în Vistierie, arendașii fiind datori să plătească slujbele numai în aur și argint, tot atunci stopându-se și creșterea prețurilor¹⁷. Tratatul semnat la 10 iulie întărise și mai mult acest drept, veniturile Principatelor urmând să fie încasate până la 1 decembrie 1774¹⁸. Ca să constrângă Vistieriile să remită toți banii de aur și argint din timpul întregii ocupații, autoritățile ruse au început să efectueze revizuirea veniturilor și cheltuielilor Vistieriilor de pe parcursul întregii perioade a administrației ruse, a numerarului monedei de aramă aduse și a datoriilor arendașilor. Anticipând represaliile care puteau să urmeze, la 25 iulie, arendașii înaintaseră feldmareșalului un memoriu cu rugămintea de a sista ordinul președintelui Divanului referitor la plata arendării impozitelor numai în aur și argint, atunci când ei înșiși le-au luat de la populație în monedă de aramă. Respingerea cererii, precum și reconfirmarea ordinului precedent, la 31 iulie, au tensionat și mai mult situația¹⁹.

Închiderea, în primele zile ale lui august, a prăvăliilor a dat semnalul începerii unei adevărate răscoale. Locuitorii Iașilor au ieșit în stradă. Înconjurând casa în care locuia Rinski-Korsakov, ei cereau lichidarea monedei de aramă sau reînceperea primirii ei de către Vistierie. Asigurările președintelui Divanului că se va conforma doleanțelor mulțimii au fost huiduite. Masele, crescând în număr, se lansau în felurite scandări împotriva armatei ruse. De urgență a fost întrunită ședința Divanului în care s-a aprobat revenirea la încasarea de către Vistierie a unei treimi din suma impozitelor în moneda de aramă. Proclamația semnată de boieri a fost citită în fața mulțimii, care se agita, strigând și mai mult împotriva boierilor cumpărați de autoritățile ruse²⁰. Pentru a preîntâmpina violențele maselor incitate și a apăra Vistieria de un eventual jaf, în oraș au fost aduse trupe. Protestatarii au fost risipiți. După aceasta au urmat dispoziții categorice privind libera circulație a banilor; în cazul neacceptării monedei de aramă se anunțau pedepse drastice. Pe data de 25 august a fost reînnoit ordinul de interdicție a primirii monedei de aramă de către Vistierie; arendașii care au vărsat suma slujbelor arendate în moneda de aramă erau obligați să schimbe sumele în aur și argint.

Între timp, se pregătea revenirea la administrația de până la război. La 28 septembrie, sosi la Iași investitura pentru domnie a lui Grigorie Ghica, iar delegații moldoveni și munteni revendicau la Constantinopol condițiile revenirii la

¹⁶ ȚGADA, fond 293, inv. 1, d. 7003, f. 158r-159r.

¹⁷ *Ibidem*, d. 3098, f. 1r; ASB, microfilme URSS, rola 2, c. 102.

¹⁸ ȚGADA, fond 293, d. 3098, f. 1r.

¹⁹ *Ibidem*, d. 7004, f. 1r.

²⁰ P. Vinkler, *op. cit.*, p. 11-13.

relațiile anterioare cu Poarta. În aceste condiții, arendașii nu se grăbeau să găsească banii pentru datoriile impuse de niște oficialități ce trebuiau să părăsească țara la începutul lui decembrie. Ei considerau sumele slujbelor lor ca fiind mărite exagerat în comparație cu perioada de până la război, când economia era organizată, iar comerțul, principala sursă de obținere a banilor, stabil; în plus, și banii de aramă, pe care îi vărsaseră, la rândul lor, erau deja cheltuiți în folosul armatei.

La începutul lui noiembrie, Rumianțev semnala că, dintre arendașii datornici, doar hatmanul Razu a vărsat banii datorati, 2564 lei și 99 bani, suma plătită în aramă a vadrăritului anului 1772²¹. Pe data de 5 noiembrie, feldmareșalul îl amenință pe Rimski-Korsakov că, în cazul tergiversării încasării datoriilor, va plăti personal din propriile moșii²². La 8 noiembrie, după avertizări prealabile, au început să se facă confiscări de avere și arestări ale arendașilor. Doi reprezentanți ai Divanului, boierii banul Beldiman și aga Roset, împreună cu doi ofițeri ruși, prim-maiorul Ivan Velțman și maiorul-secund Fedor Hoven, au sechestrat averile negustorilor Sandul Panaite, Ilie Tomița și Toma Sandulache. Ordinul de sechestrul a fost emis și pentru marele vistiernic, care a vărsat 20.000 de lei în aramă pentru slujba vămii din anul 1771. La 15 noiembrie 1774, prim-maiorul Velțman raporta general-maiorului A.V. Rimski-Korsakov că atât banul Beldiman, cât și aga Roset refuzau să îndeplinească ordinul de sechestrare a proprietății marelui vistiernic, considerat la acel moment una din persoanele cele mai proeminente ale elitei politice moldovene, înrudit cu domnitorul²³.

Atitudinea ostilă a autorităților ruse a mirat chiar și pe marele vistiernic. Din septembrie 1769 până în noiembrie 1774 Ioniță Cantacuzino fusese în serviciul administrației ruse, numit în slujba vistieriei. S-a bucurat de o oarecare trecere pe lângă generalii ruși, mediind la un moment dat negocierile domnului Țării Românești pentru grăbirea cuceririi Bucureștiului²⁴. Pentru meritele față de împărăteasă fusese răsplătit cu un șir de salvogvardii, loialitatea sa fiind apreciată și la desemnarea delegațiilor pentru întocmirea arzurilor boierilor moldoveni către Poartă, în august 1774²⁵. Neînțelegerile cu autoritățile ruse au apărut, practic, odată cu eliberarea ordinelor de sechestrare a averii și de arestare. Pe 14 noiembrie, colonelul Pașcov, ofițerul-șef al Vistieriei, trimitea feldmareșalului un raport, în care fostul mare vistiernic era făcut responsabil de datoriile arendașilor, depistate de colonel abia la revizuirea veniturilor pe anii 1771-1773, precum și de suma mare de monedă de aramă, pentru care încă de la sfârșitul anului 1773 primise o avertizare²⁶.

²¹ *Ibidem*, p. 14; ȚGADA, fond 293, d. 3088, f. 1r.

²² ȚGADA, fond 293, d. 3088, f. 1v.

²³ *Ibidem*, f. 2r, 4r, 8r.

²⁴ Paul Păltânea, *Cantacuzinii de la Băleni*, în *ArhGen*, 1996, III(VIII), nr. 3-4, p. 112.

²⁵ V.A. Urechia, *Istoria românilor. Seria 1774-1788*, vol. 1, București, 1889, p. 27.

²⁶ ASB, microfilme URSS, rola 2, c. 281.

Marele vistiernic Ioniță Cantacuzino arendase vama împreună cu Sandul Panaite în 1771. Chiar de la început această afacere era falimentară. Dacă înainte de război slujba vămii se vindea la Cochii Vechi cu suma de 80.000-87.000 lei, vama luându-se după condică, autoritățile ruse o vindeau cu 91.600 lei. În anul 1770, vameșii au strâns doar 16.000 de lei, iar către începutul lui 1772 suma nu se ridicase mai sus de 26.000 de lei, cu tot „cu vama Hotinului”²⁷. În decurs de trei ani, Ioniță Cantacuzino plătitise, împreună cu tovarășul său 81.600 lei, o parte în aur și argint, iar o parte în aramă²⁸. Ca și alți arendași, el nu schimbuse suma adusă în aramă, banii de aur și argint fiind o raritate și pentru marele vistiernic. Datoria sa se ridicase la 20.000 lei, fapt pentru care fusese arestat, în pofida protestului boierilor moldoveni. De frica deportării lui în Siberia, Cantacuzino apelase în câteva rânduri la „milostenia și buna înțelegere” a imposibilității rambursării banilor de aramă în aur și argint, din partea lui Rumianțev²⁹, invocând în plus și loialitatea sa față de Rusia.

La 10 decembrie, trupele ruse au trecut hotarul Moldovei³⁰, lăsând doar unele unități, care trebuiau să predea țara turcilor. Aceste unități asigurau și paza ofițerilor lăsați pentru reglementarea relațiilor cu administrația autohtonă. Una din problemele rămase nesoluționate a fost cea a arendașilor datornici arestați. La 13 decembrie, prizonierii erau obligați să semneze câte o poliță în care se angajau să restituie Haznalei ruse, în decurs de un an, sumele datorate, prin intermediul consulatului din Constantinopol³¹. Cu toate acestea, abia la 23 decembrie, din ordinul comandantului orașului Iași, colonelul Timofei Ivanovici Tutonin, ei au fost eliberați, averile confiscate fiindu-le restituite³².

Sumele au fost cerute nu mult timp după retragerea ultimelor detașamente ruse de pe teritoriul Moldovei. La începutul lunii mai 1775, P.A. Rumianțev, guvernatorul regiunii Kievului și a Podoliei, predase cele patru chitanțe cu suma de 34.529 ruble și 60 copeici care reprezenta datoria boierilor moldoveni. Pe 15 mai, P.V. Repnin cerea domnului Țării Moldovei să asigure plata datoriilor vel vistiernicului Ioniță Cantacuzino și negustorului ieșean Toma Sandulache, în timpul trecerii lui prin Iași spre Constantinopol. Grigorie Alexandru Ghica își dăduse consimțământul de garant al rambursării sumei³³, suma fiind plătită la trecerea consulului rus prin Iași spre capitala Imperiului otoman.

Cu datoriile arendașilor rambursate în vara anului 1775, Rusia reuși să stoarcă din Țara Moldovei, cu ajutorul monedei moldo-valahe, din 1771 până în

²⁷ ȚGADA, fond 293, inv. I, d. 7004, f. 6r.

²⁸ Arhiva Rusă a Istoriei militare ruse, fond VUA, d. 129, f. 54r.

²⁹ Theodor Codrescu, *Uricariu*, vol. VI, Iași, 1892, p. 430-431.

³⁰ ASI, *Documente*, P. 810/1, f. 1r.

³¹ N. Iorga, *Sur les rapport entre Gregoire A. Ghica et consul Repnin*, în RHSEE, 1928(v), nr. 1-3, p. 76.

³² ȚGADA, fond 293, d. 3088, f. 6r.

³³ Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor. Seria nouă*, vol. I, București, 1961, p. 90, 91, 99.

1774, circa 950.978 lei aur și argint³⁴, “măturând – după spusele cronicarului – toți banii de aur și argint” de la locuitori³⁵.

În concluzie, am vrea să subliniem că această monedă de la bun început avea caracterul unui fals instrument monetar, gândit să îndrepte aurul și argintul din țările cucerite către Haznaua imperială rusă. Urmând mecanismul legii descoperite încă pe timpul lui Shakespeare, „moneda rea alungă pe cea bună“, pe piața valutară a Țărilor Române a fost aruncată o monedă căreia i se recunoștea unilateral puterea de cumpărare; achitarea datoriilor, însă, era acceptată doar cu o monedă convertibilă. Faptul că un segment al societății, instituția responsabilă de asigurarea convertibilității banilor pe piața valutară a Țărilor Române, nu recunoștea capacitatea noilor bani de a plăti datoriile, a subminat puterea lor economică și juridică. Destabilizarea pieței valutare a dus la restrângerea activității economice, la disoluția capitalului comercial și funciar, la declanșarea protestelor sociale.

SEVERAL CONSIDERATIONS ON THE SOCIAL-ECONOMIC OUTCOMES
OF THE CIRCULATION OF MOLDO-WALLACHIAN CURRENCY
IN THE COUNTRY OF MOLDAVIA
(Summary)

The article starts from the controversial opinions that historical research formulated on the Moldo-Wallachian currency. On the one hand, the quasi-monetary character of a false unit issued by the Russian occupation forces in order to plunder the two Danubian principalities is admitted. On the other hand, a first attempt to unify the currency systems of the Romanian countries is talked about, as a mean to recover the exchange difficulties they were facing after their own currency issues stopped. The author underlines that the currency we were imposed was a false monetary instrument, meant to direct the gold and the silver from the countries occupied towards the treasury of the Russian Empire. Following the mechanism of the law discovered since the Shakespearean times, “the bad currency drives away the good one”, on the currency market of the Romanian countries was dropped the coin whose economic function was unilaterally acknowledged; but for the paying of debts, only convertible currency was accepted. The fact that a segment of society, the institution charged with the insurance of money convertibility on the currency market of Romanian countries, didn't acknowledge the function of the new kind of money in paying debts, undermined their economic and juridical power. The currency market was destabilized, followed by a restriction of economic activity, the dissolution of commercial and land capital, and by social disorganization, expressed in the starting of social protests.

³⁴ ASB, microfilme URSS, rola 31, c. 442.

³⁵ *Istoria evenimentelor din Orient cu referință la Principatele Moldova și Valahia din anii 1769-1779*, București, 1889, p. 26.

RUXANDRA MOAȘA NAZARE

FUNCȚIONARIII COMPANIEI COMERCIALE GRECEȘTI DIN SIBIU (MIJLOCUL SECOLULUI XVIII – PRIMELE DECENII ALE SECOLULUI XIX)

Aspectele organizatorice, de natură juridică, administrativă și cultural-spirituală ale Companiei comerciale grecești din Sibiu au fost atent cercetate în studii și lucrări de specialitate¹. În cele ce urmează vom încerca să reconstituim cât mai complet listele funcționarilor Companiei, începând din 1748* și până în primele decenii ale veacului următor, întemeindu-ne pe informații atât inedite², cât și edite³. Sursele provin, așadar, din condica și documentele companiei, copii și originale din perioada secolelor XVIII-XIX, izvorâte din activitatea internă a organizației.

Conducerea companiei era încredințată unui *proestos* (primul, staroste) – numit și *κριτής, κατης* (judecător), *προέδρος* (președinte), *αρχηγέτης* (conducător) – ales de către adunarea „tuturor negustorilor”, desigur a celor prezenți în Sibiu, de obicei din rândul juraților. În general, alegerile aveau loc din doi în doi ani, în lunile de început (ianuarie, februarie), dar au existat și excepții. Între 1748-1781 și 1801-1807 alegerile se succed la termenul de doi ani, în timp ce între 1781-1801 și după 1808 se constată abateri de la regulă. Funcția a fost deținută de către aceeași persoană succesiv sau periodic mai mulți ani la sfârșitul secolului XVIII, în veacul XIX înregistrându-se și peste 10 ani de continuitate în

¹ Nestor Camariano, *L'organisation et l'activité de la Compagnie des marchands grecs de Sibiu*, în *Balkanica*, VI, 1943, p. 201-241; Olga Cicanci, *Companiile grecești din Transilvania și comerțul european între 1636-1746*, București, Ed. Academiei, 1981; Athanassios E. Karathanassis, *L'Hellénisme en Transylvanie. L'activité culturelle, nationale et religieuse des compagnies helléniques de Sibiu et de Brașov aux XVIII-XIX siècles*, Salonic, Institute for Balkan Studies, 1989; Despoina Eirini Tsourka Papastathi, *Η Ελληνική Εμπορική Κομπανία του Συμπίου Τρανσυλβανίας 1636-1848, Οργάνωση και δίκαιο*, Salonic, Institute for Balkan Studies, 1994.

* Anul următoarelor alegeri de funcționari, după anul 1746, dată la care s-a oprit cercetarea anterioară realizată de Olga Cicanci.

² BAR, msse. gr. 976, 977, 981.

³ Am folosit informațiile din regestele actelor Companiei comerciale din Sibiu realizate de Dumitru Limona în *Catalogul documentelor referitoare la viața economică a Țărilor Române în sec. XVIII-XIX. Documente din Arhivele Statului Sibiu*, vol. I-II, București, 1966-1967 (citată de acum înainte prescurtat CDVEȚR).

funcție. Asupra motivelor ce au generat aceste situații nu suntem încunoștințați decât arareori și succint. Se amintesc „marile nevoi ale Companiei”⁴ și „împrejurările timpului” care au împiedicat alegerea unui nou *proestos*⁵. Prin urmare, dificultățile de gestionare explică menținerea în funcție a persoanelor cu experiență. În plus, conjunctura defavorabilă obstrucționa organizarea de alegeri regulate. Socotim că schimbarea de statut intervenită după 1777, prin obligația de a-și aduce familia și a se stabili definitiv în statul habsburgic, dobândind supușenia austriacă și calitatea de companist, a determinat anumite modificări în administrația Companiei.

La intrarea în funcție, *proestosul* trebuia să depună jurământul după obiceiul transilvănean. Atribuțiile lui erau diverse, juridice, economice, de conducere și supraveghere: era președintele tribunalului, convoca ședințele pentru luarea unor hotărâri, elibera țidule membrilor, ce atestau plata obligațiilor financiare, cu care puteau ieși liber din oraș în călătoriile de afaceri, decidea cine putea avea șatră, boltă, cu cine se încheiau înțelegeri etc. *Proestosul* era răspunzător pentru purtarea companiștilor și a negustorilor străini din Imperiul Otoman, pentru respectarea legilor țării și aplicarea poruncilor, având, de asemenea, drept să perceapă amenzi. Scopul acestor competențe de control era păstrarea coeziunii companiei. Funcția nu era plătită la Sibiu, dar existau avantaje bănești, percepându-se un procent din onorariul cerut noilor membri, la intrarea în companie, sau ucenicilor și slujitorilor care deveneau negustori, din amenzi ș.a. Când *proestosul* pleca în ținutul său era obligat să lase un înlocuitor (*epitrop*). La ieșirea din funcție, făcută de obicei prin demisie⁶, *proestosul* trebuia să dea socoteală de cheltuielile făcute în fața negustorilor și să predea catastifele și chitanțele urmașului său⁷.

Vom menționa câteva date și evenimente demne de luare aminte cu privire la *proestoșii* Companiei sibiene. Între anii 1748-1825, timp de 77 de ani, doar 11 persoane au deținut calitatea de *proestos*, succesiv sau periodic. Dacă luăm în considerare apartenența familială, se poate remarca cum cei 11 conducători fac parte dintr-un lot restrâns de circa șase familii (Hristu, Cincu, Marcu, Mavrodi cu porecla Safranos, Villara, Popovici) care au dominat Compania. Atragem atenția că în ierarhia administrativă a companiei din Sibiu s-au afirmat dinastii de negustori, cele mai cunoscute și însemnate fiind familiile: Cincu (Teodoranos, tatăl, Ioannis, fiul); Marcu (arhon Juan, tatăl, Gheorghită, fiul); Safranos (Manicatis, tatăl, și fiii Gheorghios, Constantin, Manuil și Iosif); Villara (Toma Ioannis, Gheorghios, Nicolaos).

Se observă frecvența exercitării funcției pe durata a două mandate în prima parte a intervalului (1748-1769) prin alegerea *proestosului* anterior în funcție.

⁴ BAR, ms. gr. 976, f. 2.

⁵ *Ibidem*, f. 7^v.

⁶ Existau și alte motive de părăsire a funcției: moartea, plecarea din Companie.

⁷ O. Cicanci, *op. cit.*, p. 45-49; D.E. Tsourka-Papastathis, *op. cit.*, p. 126-128; BAR, ms. gr. 976, f. 47^v, unde la 18 februarie 1758, la încheierea mandatului, *proestosul* Theodoranos Cincu a demisionat conform obiceiului și a predat catastifele și socotelile haraciurilor, cercetate de adunare.

Unele persoane însumează un mare număr de ani la activ. Astfel, Ioannis Teodoranos Cincu a fost *proestos* 6 ani succesiv (1769-1775), „siniior” Juan Marcu alți 6 ani (1748-1752, 1759-1761), Gheorghios Ioannis Marcu, fiul arhontelui sau bașei, cum mai era numit, Juan Marcu, a stat în fruntea companiei 13 ani (1781-1794), Gheorghios Manicatis Safranos 12 ani (1794-1799, 1799-1803, 1822-1825), Constantin Manicatis Safranos 12 ani (1810-1822), Toma Ioannis Villara din Ioanina 16 ani (1765-1769, 1775-1779, 1780-1781, 1803-1810) (v. anexa I). Faptul indică o stabilitate a funcției încredințate, reînnoită aceluiași persoane, care dovedeau capacități organizatorice, ceea ce asigura, în general, o bună funcționare a companiei.

Totuși, în acest mecanism social-economic și administrativ au intervenit accidente de parcurs notate laconic în condici. De pildă, la 10 martie 1759 *proestosul* Manolachis Mavrudi, poreclit Safranos, din Melenic, ales cu un an în urmă, demisiona înainte de termen în fața juraților și a negustorilor reușiți în exoteră și preda socoteala, catastifele, birșagurile și testirile. Redăm mențiunea companiei: „Și în sfârșit cu propria lui voință a mers singur și s-a scos din tabela companiei noastre și în cele din urmă s-a făcut străin de Frăția noastră fără nici o prevenire astfel încât de acum înainte să nu aibă nici o nevoie sau amestecare în mijlocul nostru și am scris drama (τό δρᾶμα) ca să fie spre amintire mereu”⁸.

Totodată se constată din ce în ce mai des refuzul de a reaccepta responsabilitatea funcției⁹, alegerea unui *proestos* sau chiar doi cu rol de înlocuitor pe o perioadă redusă dacă propunerea companiei¹⁰ nu era primită, alegerea unor ajutoare ale *proestosului*¹¹. De pildă, la 4 februarie 1779, expirând termenul de funcționare, adunarea negustorilor a ales doi *proestoși*, Manicatis Safranos și Toma Villara care urmau *epitropește* (ἐπιτροπικῶς) să fie *proestoși* câte un an fiecare. Deoarece abia în februarie 1781 se consemnează alegerea noului *proestos*, am considerat că Safranos și Villara au condus compania aproape doi ani, revenind în medie un an de fiecare (v. anexa I). În același mod s-a decis ca restul funcționarilor să rămână neschimbați¹². La 21 ianuarie 1773 compania recunoștea că munca și nevoile companiei au sporit și acorda *proestosului* reales I. Th. Cincu dreptul să-și aleagă un ajutor dintre jurați, anume Dimitrios Paleologul¹³. La 3 martie 1793, după 12 ani de *proestoșie*, Gh. Ioannis Marcu a demisionat, dar companiștii l-au ales din nou. Acesta s-a lăsat cu greu convins de rugămintile lor și a primit funcția doar cu condiția să fie numiți doi *secunzi* (δύο δευτερεύουσ) și ajutoare (συμβοηθούς), anume Ioannis Marcu și Gh. Safranos¹⁴.

⁸ *Ibidem*, f. 49^r.

⁹ *Ibidem*, f. 53^r, 54^r, 5^v.

¹⁰ *Ibidem*, f. 54^v, 5^v.

¹¹ *Ibidem*, f. 57^r, 15^r.

¹² *Ibidem*, f. 54^v-55^r.

¹³ *Ibidem*, f. 53^v.

¹⁴ *Ibidem*, f. 57^r.

Lunga menținere în funcție a unei persoane este probabil legată de fenomenul stabilirii permanente a companiștilor în Sibiu, ipoteză susținută și de faptul că întâlnim rar înlocuitori de proestos. Se remarcă mai întâi că acești epitropi nu suplineau¹⁵ proestosul, plecat din localitate, ci, mai curând, funcționau în locul conducătorului, neales din cauza respingerii propunerii Companiei de persoana în cauză. Este cazul lui Toma Villara, ales epitrop de proestos câte un an sau doi în 1803, 1805, 1807, 1809, din cauza refuzului lui Gh. Manicatis Safranos de a accepta funcția din nou¹⁶. În al doilea rând, epitropii nu erau simpli înlocuitori, ci au devenit consilieri ai proestosului, aleși anume pentru a decongestiona agenda încărcată a acestuia și a prelua o parte din sarcini. Cu titlul de exemplu evocăm situația din 1/12 noiembrie 1824 când Compania a procedat la alegerea a doi epitropi ai proestosului Gh. Manicatis Safranos, în persoana lui Stanos Ștefan Popovici și Nicolaos Panaioti Steriu datorită numărului mare al membrilor ei. Aceștia erau însărcinați să ia asupra lor această povară și să apere interesele companiei¹⁷. Prin urmare, funcția de epitrop își schimbă conținutul în cursul epocii studiate, își lărgeste sfera de atribuții și capătă noi sensuri.

În secolul XIX în legătură cu procesul de transformare a companiei dintr-o asociație economică într-o comunitate cu caracter etnic, religios și cultural, proestoshii dețin funcția o perioadă îndelungată și devin din ce în ce mai mult președinți gestionari ai problemelor comunitare. Dar economic negustorii „greci” au decăzut, au scăpătat, retrăgându-se din afaceri sau mutându-și sediul în Principatele dunărene. Faptul a afectat funcționarea normală a companiei. Pilduitor este cazul proestosului Șt. Stanos Popovici, care, după 10 ani de conducere (1825-1835), a demisionat de două ori din funcție. Compania l-a rugat să mai rămână până la predarea socotelilor companiei și bisericii. Dar el a amânat până la plecarea definitivă în Țara Românească, nu a predat socotelile și nici nu a numit epitrop în locul său. Abia în mai 1838 compania proceda la alegerea noului proestos în persoana lui Nicolaos Panaioti Steriu¹⁸.

Jurații sau pârgarii (ᾠμοσμένοι, πολγάριδες < magh. polgar = jurat¹⁹, ομνέγμενοι) constituiau a doua instituție importantă a Companiei, după proestos. Potrivit condicilor companiei, instituția era împrumutată din organizarea transilvană. Aleși de adunarea membrilor, de obicei din rândul funcționarilor Companiei (haragiari, căpitani), buni cunoscători ai legilor, erau în număr de 12, apoi de șase persoane și nu erau îngrădiți în ce privește durata funcției, demnitatea fiind pe viață²⁰. În acte nu este menționată alegerea tuturor juraților, ci numai a

¹⁵ Epitropii tradiționali, care erau numiți în absența proestosului, nu dispar în perioada studiată de noi, dar sunt mai puțin frecvenți.

¹⁶ *Ibidem*, f. 5^v, 6^v, 7^v; Vezi și *CDVEȚR*, I, regestele 2114 și 2133 unde Toma Villara apare epitrop al proestosului.

¹⁷ BAR, ms. gr. 976, f. 15^v.

¹⁸ *Ibidem*, f. 206.

¹⁹ O. Cicanci, *op. cit.*, p. 50, n. 46.

²⁰ *Ibidem*, p. 50; D.E. Tsourka Papastathi, *op. cit.*, p. 129-131.

celor care ocupau posturile rămase vacante la un moment dat, din cauza plecării sau decesului. La preluarea funcției erau obligați să depună obișnuitul jurământ. Atribuțiile lor erau mai ales juridice: împreună cu proestosul propuneau decretelor, acceptate de adunarea generală a companiștilor, și aprobau cele prezentate de aceasta. Acționau întotdeauna colectiv, nu neapărat toți 12, dar doi-trei trebuiau să se întrunească. Jurații alcătuiau tribunalul, alături de proestos, care nu putea judeca singur, în schimb jurații puteau delibera în absența lui, atunci când era plecat sau chiar împicinat. Procesele se desfășurau în fața adunării, dar membrii ei nu asistau la deliberare și pronunțarea sentinței. Hotărârile erau transcrise de notar și contrasemnate de căpitan, dar aceștia nu participau direct la decizii, ci doar aveau cunoștință de procedură și de conținutul actelor²¹. Împreună cu proestosul și 2-3 palicari aleși de adunare, jurații calculau situația comercială a fiecărui membru și așezau impozitul datorat de fiecare²².

Lista stabilită de noi nu cuprinde totalitatea membrilor jurați ai Companiei deoarece ei nu apar în acte în întregul lor, ci doar pe măsura alegerilor ocazionate de completarea locurilor neocupate. Confruntând lista juraților din condica Companiei cu actele acesteia, regestate de Dumitru Limona, am aflat deseori confirmarea sursei manuscrise, alteleori am găsit nume noi. Astfel, în 1775 este menționat Constantin Arpaș printre jurați²³. Aceeași situație o întâlnim în 1805 când Gh. Mărgărit face parte din completul de judecată întrunit pentru plata unei obligații datorată de Gh. Villara către Companie²⁴. Nu putem explica prezența sa întrucât abia în 1809 dobânda calitatea de jurat. Este adevărat că adunările Companiei convocau uneori și alți funcționari, haragiarii²⁵ de pildă, când se discutau chestiuni financiare sau pe toți negustorii companiști prezenți, când se dezbăteau probleme importante pentru comunitate, precum cumpărarea unei case cu destinația de biserică în 1782, regimul prăvăliilor în zilele de sărbătoare în 1789 etc²⁶. De aceea, socotim lista din anexa noastră incompletă și deschisă unor întregiri viitoare.

Haragiarii companiei erau aleși de adunarea negustorilor, prima dată în 1653, de obicei odată cu proestosul, cu menirea exclusivă de a strânge sumele datorate de companiști în contul taxei către Principat. La 7 ianuarie 1655 adunarea companiștilor orânduia haragiarii care să strângă de la 'Ανεμωνς, adică de la negustorii greci din afara companiei care, în schimbul unei plăți, se bucurau de privilegiul companiei. După alegere prestau jurământul²⁷ prin care se angajau că vor sluji compania în mod onest. Trebuiau să țină socoteala în

²¹ *Ibidem*, p. 141-143.

²² O. Cicanci, *op. cit.*, p. 62-64.

²³ *CDVEȚR*, I, reg. 91.

²⁴ *Ibidem*, reg. 2118.

²⁵ Este cazul lui Iosif și Manuil Safranos care asistau în calitate de experți financieri la ședința din 1805, evocată mai sus, ce a luat în dezbatere plata unei datorii față de Companie (*Ibidem*).

²⁶ *Ibidem*, reg. 183, 370.

²⁷ BAR, ms. gr. 976, f. 46^v-47^r, 55^v, 56^v-57^r.

doă catastife – unul păstrat la ei, altul în „lada comunității“ –, iar în caz că proestosul avea nevoie de bani, îi dădeau sumele cerute, cu condiția să le înscrie în catastif și în raportul anual de cheltuieli. La achitarea cuantumului dării erau obligați să elibereze țidule semnate de proestos. Dacă era nevoie, proestosul trebuia să le acorde ajutoare la strângerea impozitului. Împreună cu acesta, dădeau seamă de cheltuieli în fața adunării companiștilor, convocată anual special pentru această operație²⁸. Din 1777 a început să se folosească un termen nou pentru desemnarea funcției, acela de perceptori²⁹, mai târziu chiar cel de actuar³⁰ – specialist în finanțe, finanțist, în 1805 pentru Manuil Manicatis Safranos – ceea ce constituie influența organizării habsburgice a Transilvaniei, a unei modernizări a vocabularului, dar și a complicării atribuțiilor și mecanismului de administrare a banilor.

Căpitanul companiei, funcție creată în 1655, era reprezentantul Exoterei, adică al negustorilor din afara tribunalului. Alegerea se făcea îndată după numirea proestosului, iar funcția dura cât a acestuia. El avea rol de mijlocitor și mesager al părerilor și cererilor Exoterei către judecător și jurați și invers, de a comunica deciziile juraților acesteia. De altfel, căpitanul se angaja prin jurământ să transmită Companiei tot ce ar cere proestosul și jurații, să nu schimbe nimic din mesajul lor și să comunice răspunsul companiștilor. Din aceste motive era numit *apocrisario* (ἀποκρισάριο) cu sensul de ambasador, trimis, πρεσβευτή³¹, adică sol, și μεσοπρεσβευτή³², în înțelesul de mijlocitor. De asemenea, avea rol executiv, veghind la aplicarea hotărârilor tribunalului și executarea pedepselor dispuse, la strângerea amenzilor, în general la menținerea ordinii în companie. Fiind reprezentantul negustorilor în tribunal, căpitanul contrasemna deciziile acestuia. După plata datoriilor către companie, a „porției“, companistul primea un înscris cu sigiliul căpitanului, care îi îngăduia să plece din oraș. În cazul absenței, căpitanul era obligat să lase un epitrop în locul său³³.

Un fapt demn de remarcat este avansul treptat pe scara ierarhică, de la o funcție de mai mică însemnătate la funcția supremă de *proestos* și judecător. Exemplificăm cu carierele a doi membri din familiile ce au monopolizat compania: Villara și Safranos. Toma Ioannis Villara a început ca haragiar (1756-1758), a continuat ca jurat (1758), proestos (1765-1769, 1775-1779, 1780-1781, 1803-1810), epitrop al școlii (1769-1775). Gh. Manicatis Safranos a fost întâi haragiar (1775-1781), apoi a fost ales căpitan (1781-1792), jurat (1792), proestos (1794-1803, 1822-1825), epitrop al bisericii (1809-1817) (v. anexele).

²⁸ O. Cicanci, *op. cit.*, p. 61-62.

²⁹ BAR, ms. gr. 976, f. 53^v, 54^v, 55, 56^v, 57^v, 2, 3^v, 7^v.

³⁰ *Ibidem*, f. 5^v.

³¹ O. Cicanci, *op. cit.*, p. 59, 61.

³² BAR, ms. gr. 976, f. 51^v unde se precizează că „în mod obișnuit numim [pe căpitan] mijlocitorul Exoterei“ („κοινωτς vá ει'που'μεν μεσοπρεσβευτης της Εξωτέρας“).

³³ O. Cicanci, *op. cit.*, p. 59-60; D.E. Tsourka Papastathi, *op. cit.*, p. 133-134; V. și C.DVETR, I, reg. 201, 845-846, 904, 2133.

Grămăticul, secretarul și notarul companiei au fost aleși prima dată de adunarea companiei la sfârșitul secolului XVII, din rândul companiștilor, până la 1767, cu misiunea de a scrie, aduna actele companiei și a le copia în condici. Demnitatea era păstrată pe viață sau până la demisie. Din 1767 s-a rânduit de către adunare un notar (συμβολαιογράφος) sau avocat din Sibiu, angajat dintre localnici străini de companie – sași sau unguri – contra unui salariu, spre deosebire de cei companiști, care erau neplătiți³⁴. În condica companiei la 13 februarie 1779 apărea Augustin Winkler în funcția de procător³⁵, notar și apărător al pricinilor companiei³⁶. Se impun câteva observații: întâi nu avem de a face cu o angajare, ci o reînnoire a angajării anterioare căci se precizează că s-a sfârșit termenul convenit anterior și s-au înțeles din nou pentru continuarea colaborării. În al doilea rând, terminologia pare să dezvăluie atribuții mult mai largi decât cele ale unui simplu grămătic. Ele nu se limitau la activitatea de secretar³⁷, ci implicau cunoștințe juridice necesare susținerii intereselor Companiei în Transilvania. Faptul este confirmat de alte documente ale companiei în care notarul apare alături de proestos în procese de datorii cu necompaniști sau străini din alte state, contribuind la reglementarea relațiilor cu exteriorul sau cu autoritățile³⁸. În sfârșit se specifică depunerea jurământului conform căruia se angaja să fie apărător credincios al companiei, cea care îi plătea un salariu anual de 80 florini nemțești³⁹.

Altă persoană aflată în slujba companiei contra unui salariu era *agentul*, reprezentantul companiei la Cancelaria aulică a Transilvaniei de la Viena, persoană influentă și cu pregătire juridică⁴⁰. Funcția s-a creat din momentul înființării Cancelariei și supunerii Companiei sibiene autorității și competenței acestei instituții, din 1701 până în 1838⁴¹. Un alt funcționar plătit de Companie era translatorul. În protocolul Companiei din 1796 apare Dimitrie Ghercovi (Iercovici) în această calitate⁴².

Preotul era angajat de Companie pe o perioadă de doi ani în general, conform hotărârii din 1731⁴³. Efimerii erau originari preponderent de la mănăstirile de la Muntele Athos, dar și din alte părți, precum Meteora. În momentul angajării erau obligați să depună jurământul în fața episcopului ortodox, angajându-se că vor respecta autoritățile de stat și nu se vor amesteca în chestiunile

³⁴ D.E. Tsourka Papastathi, *op. cit.*, p. 145; O. Cicanci, *op. cit.*, p. 66-67.

³⁵ Cuvântul derivă de la termenul maghiar *prókátor*, *avocat*.

³⁶ BAR, ms. gr. 976, f. 55, unde apare forma *διαφεντων*, probabil derivat de la verbul *διαφεντέω*, a apăra, a proteja.

³⁷ Pentru corespondența externă a Companiei, aceasta avea un notar cunoscător de limba latină, conform legilor, *CDVEȚR*, I, 639.

³⁸ *Ibidem*, reg. 154, 260, 300.

³⁹ BAR, ms. gr. 976, unde apare expresia „τόν όρκον τη̄ς̄ ἔμπιστοσύνης̄”.

⁴⁰ *CDVEȚR*, I, reg. 1089 și 1172 în care se efectua plăți către agentul Ennyeter din Viena.

⁴¹ D.E. Tsourka Papastathi, *op. cit.*, p. 150.

⁴² *CDVEȚR*, I, reg. 908.

⁴³ O. Cicanci, *op. cit.*, p. 159.

religioase ale țării prin discuții sau critici⁴⁴. Atribuțiile lor se limitau la sfera religioasă și spirituală, ceea ce se reflectă în terminologia folosită pentru a-i desemna: preot și duhovnic⁴⁵. Înainte cu șase luni de expirarea înțelegerii, atât preotul cât și compania trebuiau să anunțe plecarea sau ruperea convenției.

Chiar dacă alegerile preoților se succedau aproape regulat, ținându-se cont de regula angajării pe o durată de doi ani, în unele cazuri s-a acceptat menținerea în slujbă a acelorași persoane. Începând cu 1766 întâlnim preoți care dețin oficiul vreme de mulți ani, între 7 și 14 ani, unii până la moarte (Neofit, Evghenios Mihail). Unul dintre efimerii companiei, Neofit, se angaja la 1 iulie 1780 față de companie să ia un duhovnic pe lângă sine, pe care să-l învețe toate cele necesare slujbei⁴⁶. Explicația constă în procesul de stabilire definitivă a companiștilor în Transilvania și transformarea companiei într-o comunitate cu viață religioasă proprie, condusă de liderul spiritual, preotul.

În condiții, alături de perioada de angajare, sunt specificate salariul și veniturile ce reveneau preoților, rezultate din discul de duminică, din sărbători, din ieșirea cu crucea de trei ori pe an, veniturile epitrahilului (botezuri, cununii, înmormântări, parastase, sărindare) pe care aveau datoria să le strângă singuri⁴⁷. Aceste detalieri ale veniturilor ce reveneau preoților companiei datează din 1803 și 1822 și sunt contrare decretului din 1723 care interzicea celebrarea de nunți și botezuri, taine săvârșite de preoții ortodocși români competenți⁴⁸. Deocamdată nu știm când, cum și de ce s-a anulat interdicția, dar faptul poate reflecta transformarea companiei în comunitate și, drept urmare, recunoașterea și acordarea unor drepturi preoților, firești în noua situație. La începutul secolului XIX, sunt menționate tot mai des dificultățile de angajare și de plată a preotului. De aceea, se apelează la medierea baronului Gh. Sachelarios și a lui Meitani, la reducerea salariului preotului și la contribuția financiară a fiecărui membru pentru susținerea financiară a cheltuielilor pentru biserică⁴⁹. Deși redusă numeric și dobândind un caracter mai pronunțat de comunitate, compania păstra, totuși, aceleași necesități de plată pe care nu mai era capabilă să le satisfacă⁵⁰.

Epitropul bisericii a fost instituit în 1721 pentru a chivernisi donațiile bisericii. S-a observat folosirea cuvântului *gociman* în paralel, frecvent în actele bisericii ortodoxe transilvănene, corespunzător funcției. Se pare că inițial era

⁴⁴ N. Camariano, *op. cit.*, p. 219-220; BAR, ms. gr. 976, f. 1. 64^v.

⁴⁵ *Ibidem*, f. 45^v, 46, 47.

⁴⁶ *Ibidem*, f. 55.

⁴⁷ *Ibidem*, f. 4^v-5^f, 64^v. Se pomenesc veniturile epitrahilului, adică „ἁγιασμούς βαπτήσματα, θεοφανώματα, θαπτωμα, παραστάσια, σαρανταλήτουργια και τὰ ἐξῆς ὅλλα, ἐχει ὁ καθ' εἰς νὰ του τὰ πληρώθηωρια (!), δία τὰ ὀποι'α ἔχει νὰ φροντίζη (!) ἡ πανοσιώτητα του δία νὰ τὰ συνάζη (!)“ („Sfintele botezuri, cununii, înmormântări, parastase, sărindare și toate celelalte să aibă fiecare să i le plătească, pentru care Prea Sfinția Sa să aibă să se îngrijească să le strângă“).

⁴⁸ D.E. Tsourka Papastathi, *op. cit.*, p. 149.

⁴⁹ BAR, ms. gr. 976, f. 64^v, 65.

⁵⁰ *CDVEJR*, II, reg. 2422-2424, 2426-2428.

ales din doi în doi ani, dar șirul epitropilor cunoscuți până acum demonstrează că regula nu s-a respectat întocmai. De regulă, în funcție era ales un jurat, nesalarizat. Mai era posibil să fie aleși doi epitropi sau să fie împuternicit epitropul să aleagă un ajutor sau două dintre membri⁵¹, regulă păstrată și ulterior cum se constată din lista noastră. Atribuțiile sale erau în principal financiare, epitropul administrând și înmulțind banii bisericii și chiar sursele companiei, sau păstrând în biserică lada cu actele și avutul comunității⁵². La expirarea termenului, epitropii prezentau un raport asupra felului de folosire a banilor în fața adunării companiei⁵³. După predarea socotelii, act căruia companiștii îi acordau o importanță deosebită, în aceeași zi sau câteva zile mai târziu se proceda la alegerea epitropilor⁵⁴. Ne-am străduit să alcătuim o listă cât mai completă a epitropilor bisericii⁵⁵. Un amănunt insuficient de clar pentru noi este faptul că în 15 februarie 1753 se judeca pricina și socoteala fostului epitrop, Alexis Lazaru, care a funcționat până în ianuarie 1752⁵⁶. Știm că, între 1750-1760, Petru Petcu a deținut funcția de gociman, împreună cu ajutoarele sale, între care totuși nu apare Lazaru. Probabil A. Lazaru a funcționat ca epitrop sau ajutor de epitrop până în ianuarie 1752, fiind înlocuit în iunie 1752 de Panaioti Racoviță. Remarcăm exercitarea funcției de către membrii companiști însemnați, jurați sau (foști) proestoși, care aparțineau familiilor Marcu și Safranos. Alți slujbași salariați ai bisericii erau cântărețul, cădelnicerul, paracliserul, amintiți în documentele din anii 1838-1840, 1842-1843⁵⁷.

*Dascăul școlii*⁵⁸ era un alt funcționar angajat de Companie începând din 1766, când se făcea mențiune despre Nicolaos Constatas din Castoria, „dascăul pentru copiii Companiei noastre și pentru slujba bisericii noastre”⁵⁹. În afara salariului anual și în timpul său liber, dascăul avea dreptul să dea lecții, în particular, la doi copii, pentru care era retribuit separat de către familia respectivă⁶⁰. Totodată i se asigurau locuință gratuită și aprovizionarea cu lemne de foc pe timpul iernii⁶¹. Alături de datoriile didactice, era obligat să ajute preotul și biserica slujind ca psalt⁶². Așadar, profesorul avea îndatoriri religioase, ceea ce în mod sigur a influențat conținutul instrucției predate. Școala era legată de biserică și avea un pronunțat caracter tradițional, furnizând cunoștințe teologice.

⁵¹ D.E. Tsourka Papastathi, *op. cit.*, p. 147-148.

⁵² O. Cicanci, *op. cit.*, p. 67, 161-162.

⁵³ *Ibidem*; B.A.R., ms. gr. 976, f. 57^r și ms. gr. 977, f. 38^r, 40^r, 43^r, 45^r, 46^r, 47^r, 48^r.

⁵⁴ *Ibidem*, f. 38^r, 39^r, 40^r, 42^r, 44^r, 45^r, 46^r, 47^r, 48^r.

⁵⁵ Am folosit informațiile din ms. gr. 976, condica companiei, și ms. gr. nr. 977 despre alegerile și socotelile proestoșilor și gocimanilor bisericii.

⁵⁶ *Ibidem*, f. 36^v.

⁵⁷ CDVEȚR, II, reg. 2418, 2424, 2426-2428.

⁵⁸ A.E. Karathanassis stabilește lista profesorilor școlii grecești din Sibiu. Datele ne-au ajutat la clarificarea și completarea anexei noastre.

⁵⁹ BAR, ms. gr. 976, f. 51^v-52^r.

⁶⁰ *Ibidem*, f. 1, 2^r, 6^r, 11^r, 14, 52^r, 53^r, 54^r, 55^r, 56^r, 57^r.

⁶¹ *Ibidem*, f. 56^r-57 (κονάκι ελεύθερον), 1, 2^r, 11^r, 14.

⁶² *Ibidem*, f. 2^r, 3^r, 9^r, 14, 51^v-52^r, 54^r, 55^r.

cum reiese din obligațiile amănunțite ale dascălului, psaltului și ajutorului bisericii Filippos Moschos, specificate la 25 iunie 1823. Acesta urma să predea sfintele scrieri, hristoitia și catehismul, dogmele credinței ortodoxe pentru ca elevii „să aibă oarecare idee în ale religiei”. În continuare, trebuia să-i învețe să spună rugăciunile, să răspundă mereu „Doamne miluiește!”, să fie atenți și smeriți la slujbă, să inițieze pe cei cu talent în cântarea psaltică. Era obligat să fie prezent la slujbe și să aibă grijă să rânduiască elevii în ceea ce privește cântarea stihurilor. Lecțiile durau opt ore și se desfășurau dimineața și după amiază în toate zilele, cu excepția duminicilor și a sărbătorilor⁶³.

Mai mult, la 1769, la trei ani de la deschiderea școlii Companiei din Sibiu, s-a simțit nevoia de a se crea funcția de epitrop al cărei deținător urma să administreze mai bine avutul școlii și să-i supravegheze activitatea. Inițial, funcția a fost încredințată la două persoane, fostului proestos Toma Villara și lui Dimitrachi Maris (Marcu?)⁶⁴, dar ulterior se întâlnește și un singur epitrop. Epitropii nu erau aleși regulat. Nu se constată o rotație a epitropilor, deținătorii anteriori fiind deseori realeși în funcție, pe baza capacității organizatorice și a experienței financiare. Funcția capătă importanță în epocă datorită fondurilor care trebuiau administrate și interesului de a avea o școală în bună stare, cu dascăli permanenți, așa cum reiese din preocuparea companiștilor de a angaja profesori prin contract pe unu-doi ani. În felul acesta ne explicăm de ce printre deținătorii epitropiei școlare se numărau membri importanți ai companiei, proestoși și jurați, aparținând familiilor Cincu, Villara, Safranos. Atribuțiile epitropului erau stabilite de companie: astfel la 30 septembrie 1798 epitropul avea datoria să strângă sumele necesare hotărâte pentru școală, să le administreze și să plătească salariul anual al dascălului. Totodată aproba luarea a doi copii de către dascăl pentru lecții particulare, peste programul și plata școlii. La fiecare trei luni era obligatorie o cercetare a școlii efectuată de epitrop și doi-trei tovarăși invitați în ziua rânduită de el⁶⁵. În 1812 se hotăra alegerea celor doi epitropi care să se îngrijească de școală și dascăl, de fondul școlar, de strângerea dobânzilor, a banilor școlii și înmulțirea lor în locuri sigure⁶⁶. Cercetări viitoare pe alte fonduri documentare despre școală sunt susceptibile să aducă informații noi despre atribuțiile și numele epitropilor școlii.

În final se cuvine să subliniem că în interiorul Companiei pătrund și se afirmă persoane de vază din primele decenii ale secolului XIX, grație prestigiului, relațiilor sociale și influenței lor în societatea vremii. Astfel, la 18/30 septembrie 1812, la propunerea proestosului și cu încuviințarea juraților, baronul Gh. Sakellarios este ales jurat⁶⁷. Promovarea lui s-a dovedit utilă companiei, care în anul următor apela la ajutorul său pentru angajarea

⁶³ *Ibidem*, f. 14.

⁶⁴ Maris este lectura lui Nestor Camariano, *op. cit.*, p. 235. Nu suntem siguri de lectura noastră, ar putea fi și Maris, ar putea fi Marcu.

⁶⁵ BAR, ms. gr. 976, f. 2^r, 55^v, 56^v-57^r.

⁶⁶ *Ibidem*, f. 203^v.

⁶⁷ *Ibidem*, f. 8^v.

dascălului, iar la 1818 pentru angajarea preotului⁶⁸. În rândul acestor notabilități se numără și baronul Constantin Sakellarios, fratele lui Gheorghios, Zenovie Constantin Pop, baronul Șt. Meitani. Problemele școlii și bisericii, mai precis angajarea apoi plata dascălului și preotului, erau discutate în adunări generale la care participau activ aceste personalități legate de Companie⁶⁹.

Funcționarii Companiei comerciale grecești din Sibiu se deosebesc prin statutul și originea funcției lor. O parte sunt membri stabili ai Companiei și sunt aleși în conformitate cu statutele ei, nefiind salarizați. Ei reprezintă și alcătuiesc structurile organizatorice și administrația Companiei (proestosul, jurații, haragiarii, căpitani, epitropii bisericii și școlii, parțial notarul). O altă parte se constituia din slujbașii angajați contra unui salariu de către Companie (notarul, agentul, preotul și alți slujitori ecleziastici, profesorul). În momentul când compania se transformă în comunitate, problemele de rezolvat erau apanajul colectivității care decidea de comun acord. Preoții și intelectualii (profesorii) devin liderii spirituali ai comunității. Structurile organizatorice bine articulate ale companiei cad în desuetudine nemaijustificându-se existența lor pe măsură ce statutul juridic și civil, pe de o parte, și situația economică, pe de alta, s-au modificat. Lista funcționarilor companiei sibiene, cu lipsurile inerente, reflectă acest proces și dă seama de schimbările petrecute în interiorul ei de-a lungul unei perioade de peste jumătate de secol.

ANEXA I

Proestoșii Companiei din Sibiu 1748-1825

- 1748, ianuarie 9 – sinior Juan Marcu
- 1750, februarie 19 – sinior Juan Marcu
- 1752, ianuarie 10 – Diamandi Hristu din Cozani
- 1754, februarie 7 – Diamandi Hristu din Cozani
- 1756, ianuarie 25 – Theodoranos Cincu din Arvanitohori
- 1758, februarie 23 – Manolachis Mavrodi poreclit Safranos din Melenic
- 1759, 10 martie – arhon Juan Marcu
- 1761, ianuarie 29 – Manicatis Mavrodi Safranos
- 1763, ianuarie 27 – Manicatis Mavrodi Safranos
- 1765, ianuarie 3 – Toma Ioannis Villara din Ioanina
- 1767, ianuarie 10 – Toma Ioannis Villara din Ioanina
- 1769, ianuarie 11 – Ioannis Theodoranos Cincu
- 1771, ianuarie 10 – Ioannis Theodoranos Cincu
- 1773, ianuarie 21 – Ioannis Theodoranos Cincu; ajutor de proestos – Dimitrios Paleologu
- 1775, ianuarie 20 – Toma Villara
- 1777, februarie 6 – Toma Villara

⁶⁸ *Ibidem*, f. 9^v, 64^v.

⁶⁹ *Ibidem*, f. 17^r, 65, unde la ședința generală din 1 iulie 1831 participau baronul C. Sakellarios și Zenovie C. H. Popp, numiți bunii zeloși din buna intenție a lor („καλλοί ζυλωτοί από την καλήν προέρεσιν των”).

- 1779, februarie 4 -1780 – Manicatis Safranos } fiecare conducea compania
 1780-1781 – Toma Villara } „epitropește” câte un an
 1781, februarie 8-1792, februarie 12 – Gheorghios Ioannis Marcu
 1793, martie 3 – Gheorghios Ioannis Marcu acceptă cu condiția alegerii a doi secunzi și
 ajutoare – Ioannis Marcu; Gheorghios Safranos
 1794, noiembrie 16 – Gheorghios Manicatis Safranos
 1799, ianuarie 13 – Gheorghios Manicatis Safranos
 1801, ianuarie 21 – Gheorghios Manicatis Safranos
 1803, ianuarie 15/27 – Gheorghios Manicatis Safranos
 1803, noiembrie 16/28 – Toma Villara
 1805, ianuarie 12 – Toma Villara
 1807, ianuarie 14/26 – Toma Villara
 1808, ianuarie 21 – Toma Villara
 1809, ianuarie 14 – Toma Villara
 1810, ianuarie 24–1822, martie 13/25 (data morții) – Constantin Manicatis Safranos
 1822, martie 27 – Gheorghios Manicatis Safranos
 1824, noiembrie 1/12 – Gheorghios Manicatis Safranos
 compania a ales doi epitropi de proestos din cauza numărului
 companiștilor în persoana juraților St. Ștefanos Popovici și Nicolaos
 Panaioti Steriu
 1825, ianuarie 25 stil vechi – Ștefan Popovici Velor
 1838, mai 16/28 – Nicolaos Panaioti Steriu

ANEXA II

Alegerile de jurați ai Companiei din Sibiu 1748-1822

- 1748, ianuarie 9 – Diamandi Hristu din Cozani
 1750, februarie 19 – Mavrodi Copanu din Melenic; Ianachi Dimu din Arvanitohori
 1754, februarie 7 – Manolis Mavrodi din Melenic; Zafirios Dimitriu din Arvanitohori
 1758, februarie 23 – Petcu Petru; Andreas Gheorghiu Dabizon; Ianachi Elefteriu;
 Manicatis Mavrodi; Toma Ioannis Villara
 1761, ianuarie 29 – Iannis Mavrodi; Ianachi Teodoran Cincu
 1769, ianuarie 11 – Gheorghios Ioannis Marcu; Dimitrios Paleologu; Calochiriță Hagi
 Tihu; Manolis Constantin Copanu
 1777, februarie 6 – Gheorghios Villara
 1792, februarie 12 – Ioannis Marcu; Constantin Hagi Pop; Dimitrios Dutcă; Gheorghios
 Safranos
 1793, martie 3 – Constantin Nedelcu
 1794, noiembrie 16 – Ion Hagi Petru Luca
 1801, ianuarie 21 stil vechi – Nanos Nicolaos Siguri; Constantinos Manicatis Safranos
 1805, ianuarie 12 – Manuil Manicatis Safranos respinge funcția de jurat, fiind actuar
 1809, ianuarie 14 – Gheorghios Margaritis
 1810, ianuarie 24 stil vechi – Iosif Manicatis Safranos
 1812, februarie 20 – Gheorghios Toma Villara; Zamfirios Zamfirel; Ștefan Popovici
 1812, septembrie 18/30 – Gheorghios Sakellarios ales la propunerea proestosului și cu
 acordul Sinedriului
 1822 (?) – Nicolaos Panaioti Sterghiu; Ioannis Panaioti Sterghiu

ANEXA III

Căpitanii Companiei din Sibiu 1748-1810

- 1748, ianuarie 9 – Muncatis Mavrodi din Melenic
 1750, februarie 19 – Zafirachi Dimitriu din Arvanitohori
 1752, ianuarie 10 – Ianachi Elefteriu
 1754, februarie 7 – Hristu Antoniu
 1756, ianuarie 25 – Iannis Mavrodi
 1758, februarie 23 – Petru Luca Craioveanul
 1759, martie 10 – Ianachi, fiul bașei Theodoranos Cincu
 1761, ianuarie 29 – Dimitrios Sufras
 1763, ianuarie 27 – Gheorghios Dimitriu poreclit Piperciopoulos
 1765, ianuarie 3 – Gheorghită, fiul răposatului sinior Juan Marcu
 1767 ianuarie 10 – Gheorghită, fiul răposatului sinior Juan Marcu
 1769, ianuarie 11 – Gheorghios Villara
 1771, ianuarie 10 – Gheorghios Villara
 1773, ianuarie 21 – Ioannis Marcu
 1775, ianuarie 25 – Ioannis Marcu
 1777, februarie 6 – Ioannis Marcu
 1779, februarie 4 – Ioannis Marcu
 1781, februarie 8 – Gheorghios Manicatis Safranos
 1792, februarie 12 – Ioannis Hagi Petru Luca
 1793, martie 3 – Ioannis Hagi Petru Luca
 1794, noiembrie 16 – Nanos Nicolaos Siguri
 1799, ianuarie 13 – Nanos Nicolaos Siguri
 1801, ianuarie 21 – Nicolită Nicu Ioannu
 1803, ianuarie 15/27 – înlocuitor Zamfir Zamfirel
 1805, ianuarie 12 – Zafiris Zafireli
 1807, ianuarie 14/26 – Zafiris Zafireli
 1808, ianuarie 21 – Zafiris Zafireli
 1810, ianuarie 12/24 – Ioannis Petcu

ANEXA IV

Haragiarii Companiei din Sibiu 1748-1812

- 1748, ianuarie 9 – Ianachi al răposatului Elefteriu; Zafirellis Kiriakis din Arvanitohori
 1750, februarie 19 – Pantazi Arpaș⁷⁰ din Făgăraș; Costas Manolis din Melenic
 1752, ianuarie 10 – Petru Teodoru Craioveanul; Calochiriță Hagi Tihu
 1754, februarie 7 – Manu Carantoni; Gheorghios Dimitriu Piperci
 1756, ianuarie 25 – Toma Ioannis Villara; Ianachi Cincu
 1758, februarie 23 – Mitros Sufras; Mitros Gheorghiu băcanul
 1759, martie 10 – Mitros Sufras; Mitros Gheorghiu
 1761, ianuarie 29 – din nou Dimitris Sufras „acum și căpitan“; ajutor de haragiari – Vasile băcanul poreclit Veveriță
 1763, ianuarie 27 – Constantin Arpaș; Gheorghită Juan Marcu
 1765, ianuarie 3 – Dimitrios Paleologul; Gheorghios Simili

⁷⁰ În original numele apare Arbașin, ms. gr. 976, f. 45^v-46.

- 1767, ianuarie 10 – Dimitrios Paleologul; ajutor Gheorghios Ioannis Villara
 1769, ianuarie 11 – Ioannis Ioannis Marcu; ajutor Nicos Tatarțiu
 1771, ianuarie 10 – Ioannis Ioannis Marcu; ajutor Nicos Tatarțiu
 1773, ianuarie 21 – perceptori Constantin Pop; Constantin Preda
 1775, ianuarie 25 – Ioannis Alexio Lazaru; Gheorghios Safranos
 1777, februarie 6 – Ioannis Alexio Lazaru; Gheorghios Safranos
 1779, februarie 4 – Ioannis Alexio Lazaru; Gheorghios Safranos
 1781, februarie 8 – Nicolaos Stamu; Ianachi Hagi Petru Luca
 1787, martie 11 – Ianachi Hagi Petru Luca; Atanasie Pelencas
 1791, aprilie 17 – Nanos Siguri; Zamfiris Preda
 1793, martie 3 – Nanos Siguri; Zamfiris Preda
 1794, noiembrie 16 – Nanos Siguri; Zamfiris Preda
 1795, martie 1 – Constantin Manicatis Safranos; ajutor Nicolîță Nicu Ioannu
 1799, ianuarie 13 – Constantin Manicatis Safranos; ajutor Nicolîță Nicu Ioannu
 1801, ianuarie 21 – Triandafilos Nicolaos Guma; Iosif Manicatis Safranos
 1805, ianuarie 12 – Iosif Manicatis Safranos; Manuil Manicatis Safranos actuar
 1807, ianuarie 14/26 – Iosif Manicatis Safranos; Manuil Manicatis Safranos actuar
 1808, ianuarie 21 – Iosif Manicatis Safranos; Manuil Manicatis Safranos actuar
 1810, ianuarie 24 – Iosif Manicatis Safranos, ales jurat; Nicolaos Toma Villara
 1812, februarie 20 – Ioannis Panaioti Steriu

ANEXA V

Epitropii bisericii Companiei din Sibiu 1750-1841

- 1750, iunie 18 – Petru Petcu
 1752, iunie 18 – Petru Petcu; schevofilax Panaioti Racoviță
 1754, februarie 10 – Petru Petcu; ajutor-schevofilax Calochiriță Hagi Tihu
 1756, ianuarie 30 – Petru Petcu; ajutor-schevofilax Calochiriță Hagi Tihu
 1758, martie 16 – Petru Petcu; ajutor-schevofilax Calochiriță Hagi Tihu
 1760, februarie 1 (?) – Toma Ioannis Villara; Petru Luca Craioveanul
 1760, iulie 25 – Petru Luca Craioveanul
 1761, iunie 13 – Ianachi Teodoran Cincu; Calochiriță Hagi Tihu
 1764, martie 15 – Toma Ioannis Villara; ajutor Gheorgachi, fiul lui Zuan Marcu
 1769, ianuarie 11 – Gheorghios Ioannis Marcu; Constantin Arpaș
 1771, ianuarie 27 – Gheorghios Ioannis Marcu; Constantin Arpaș
 1773, ianuarie 22 – Gheorghios Ioannis Marcu; Constantin Arpaș
 1777, martie 20 – Gheorghios Ioannis Marcu; Constantin Arpaș
 1781, februarie 8 – Ioannis Marcu; Constantin Hagi Pop
 1793, martie 3 – Ioannis Marcu; Constantin Hagi Pop
 1801, ianuarie 21 – Constantin Hagi Pop; Constantin Manicatis Safranos
 1809, ianuarie 21 stil vechi – Constantin Manicatis Safranos; Gheorghios Manicatis Safranos
 1810, ianuarie 24 – Gheorghios Manicatis Safranos; ajutor Stamati Teodoru
 1817, octombrie 11/23 – Gheorghios Manicatis Safranos; Ștefan Popovici
 Ante 1838 – Gheorghios Panaioti Steriu
 1838, mai 16/28 – Nicolaos Guma; Gheorghe Zaharia
 1841, ianuarie 18 stil vechi – Mihail Ziguri; Grigore Matei

ANEXA VI

Epitropii școlii companiei din Sibiu 1769-1817

- 1769, ianuarie 11 – Dimitrachi Maris (Marcu?); Toma Villara
 1775, ianuarie 20 – Manicatis Safranos; Ioannis Cincu (?)
 1784, iunie 3⁷¹ – Gheorghios Villara
 1790, mai 1⁷² – Gheorghios Villara
 1798, septembrie 30⁷³ – Gheorghios Villara
 1801, ianuarie 21⁷⁴ – Gheorghios Villara; Manuil Manicatis Safranos
 1817⁷⁵ – Stanos Popovici

ANEXA VII

Notarii și procatorii companiei din Sibiu 1779-1839

- ante 1779, februarie 13–1787⁷⁶ – Augustin Winkler
 ante 1795, iulie 30 stil vechi – Johann Kuhn
 1795, iulie 30 stil vechi – Simon Schreiber
 1814, septembrie 14/26 – notar Panedon Asron (?)
 1823⁷⁷-1839 – Johann Karl Albrich⁷⁸
 1839, ianuarie 19/31⁷⁹ – fiscalul von Huttern

ANEXA VIII

Preoții companiei din Sibiu 1748-1863

- 1748, ianuarie 9 – Iacovos
 1750, februarie 19 – Grigorie Aghioritul de la mănăstirea Xeropotamos
 1752, ianuarie 10 – Auxentios de la mănăstirea Ivir
 1754, martie 14 – Athanasios Aghioriotul de la mănăstirea Sf. Athanasie
 1756, ianuarie 25 – Athanasios de la mănăstirea Dionisiu
 1758, mai 24 – a murit Athanasios
 1758, mai 24–octombrie 12 – locțiitor, popa Grigorie, preotul român de la mănăstirea Sâmbăta

⁷¹ Data menționării.

⁷² Data menționării.

⁷³ Data realegerii.

⁷⁴ Data alegerii

⁷⁵ Data menționării.

⁷⁶ Augustin Winkler apare în actele Companiei din Sibiu până în 1787, conform *CDVETR*, I, reg. 156, 260, 300, 308, 345.

⁷⁷ Data menționării, *Ibidem*, II, reg. 2095, 2237.

⁷⁸ În 1838 se prelungea contractul lui până în decembrie 1847, cf. BAR, ms. gr. 976, f. 207^f. Dar în 1839, datorită bolii se retrage, este supliniit și după moarte este înlocuit cu un nou angajat.

⁷⁹ Data suplînirii. La 9 mai stil nou același an este angajat în locul răposatului Albrich. *Ibidem*, f. 213^f și 220^f.

- 1758, octombrie 12 – Iacovos de la mănăstirea Dionisiu
 1760 – Iacovos de la mănăstirea Dionisiu
 1762, iunie 20–1766 – Iacovos de la mănăstirea Dionisiu
 1766, iulie 1 – arhim. și ieromonah Neofitos Aghiotaritul de la mănăstirea Sf. Gheorghe
 1768, iulie 1 – arhim. și ieromonah Neofitos Aghiotaritul de la mănăstirea Sf. Gheorghe
 1770, iulie 1 – arhim. și ieromonah Neofitos Aghiotaritul de la mănăstirea Sf. Gheorghe
 1772, iulie 1 – arhim. și ieromonah Neofitos Aghiotaritul de la mănăstirea Sf. Gheorghe
 1774, iulie 1 – arhim. și ieromonah Neofitos Aghiotaritul de la mănăstirea Sf. Gheorghe
 1776, iulie 1 – arhim. și ieromonah Neofitos Aghiotaritul de la mănăstirea Sf. Gheorghe
 1780, iulie 1 – arhim. și ieromonah Neofitos Aghiotaritul de la mănăstirea Sf. Gheorghe
 1782, iunie 9 – arhim. și ieromonah Neofitos Aghiotaritul de la mănăstirea Sf. Gheorghe
 1784, iunie 3 – arhim. și ieromonah Neofitos Aghiotaritul de la mănăstirea Sf. Gheorghe
 1786, iunie 28 – arhim. și ieromonah Neofitos Aghiotaritul de la mănăstirea Sf. Gheorghe
 1787, iulie 26 – arhim. și ieromonah Neofitos Aghiotaritul de la mănăstirea Sf. Gheorghe
 1789, iulie 30 – arhim. și ieromonah Neofitos Aghiotaritul de la mănăstirea Sf. Gheorghe
 1790, iulie 1 – 1796, decembrie 15/26 (data morții) – ieromonahul și arhimandritul
 Evghenios Mihail de la mănăstirea Ivron
 1796, decembrie 15/26 – Ghermanos din Trapezunt de la mănăstirea Sumela
 1799, iunie 2 – Ghermanos
 1802, octombrie 15/27 – demisia lui Ghermanos
 1803, ianuarie 1–1817, decembrie 10/22 (data morții) – Dometios de la mănăstirea
 Panaghia Elassonei
 1818, ianuarie 1 stil vechi – Constantinos arhimandrit de la Olimp
 1822, octombrie 10/22 – demisia lui Constantinos arhimandrit de la Olimp
 1823, ianuarie 1/13–1831, iulie 1 – Chirilos de la mănăstirea Ivron
 1832–1833, decembrie 1 – Ghenadios⁸⁰
 1833, decembrie 1–1838, decembrie 1 – Meletios⁸¹
 1838, septembrie 1⁸²–1841 (1842?)⁸³ – Dorotheos
 1841 (1842)–1863 – Meletius⁸⁴

ANEXA IX

Dascălii școlii Companiei din Sibiu 1766–1840

- 1766–1768 – Nicolaos Constat din Castoria
 1768–1774 – Gheorghios Dimitriu Sasanopulos din Ioanina
 1775–1776 – Ioannis Constantinu Sozopolitul
 1776, iulie 11–1779 – Constantinos Hristodoulou din Ioanina
 1779, mai 1–1781, iulie 1 – Mihail Dracos din Adrianopol
 1781, iulie 1–1782, iulie – Dimitrios Hagipolitis din Salonic
 1782, august 15–1790 – Hrisanthos ieromonah de la Meteora
 1790, mai 1 stil vechi–1796, mai 1 – Athanasios Ioannu Elefterie

⁸⁰ N. Camariano, *op. cit.*, p. 221.

⁸¹ *Ibidem*, p. 221–222; *CDVEȚR*, II, reg. 2422, 2423.

⁸² Conform contractului încheiat între preotul Dorotheos și companie și plățile efectuate pentru perioada 1 septembrie–1 decembrie 1838, BAR, ms. g. 976, f. 209^v–210.

⁸³ *CDVEȚR*, II, reg. 2424, 2426, 2427.

⁸⁴ *Ibidem*, reg. 2430; N. Camariano, *op. cit.*, p. 221, 226–227.

- 1796, mai 1–1798, mai 1 – Zisis Dimitriu din Ambelakia
1798, mai 1–1799, august 22 – ieromonahul Damaschinos
1799, august 22–1800, august 30 – Alexandros Eftimiadis din Târnova Larissei
1800, august 30–1804, iunie 1 – Hristodul Hagi Ioannu din Salonic
1804, iunie 1–1806, iulie 16/28 – Athanasie Stagiritul
1806, iulie 16/28 – își dă demisia Athanasie Stagiritul și în locul lui este angajat Iancos Diamandi din împrejurimile Smirnei până în 1807
1807, iulie 1/13–1810 – Petros Theodoru Kessisoglu din Constantinopol
1810, martie 12 stil vechi–1811 – Theoclitos
1811, martie 20–1813 – Ianachi Papa
1813, iulie 14–1820 – Antonios Hagi Constantinu din Anchialos
1817⁸⁵ – Antonios Paleologul
1820, iunie 1–1821 – Dimitrios Popovici
1821, iunie 10/22–1822 – ieromonahul Damaschinos din Tesalonic
1822, martie 4–1823⁸⁶ – Hrisanthos
1823, iunie 25 stil vechi–1826 – Filippos Moschos
1826, octombrie 17/29–1830 – Silvestros Columbos
1830, iulie 17/29–1832⁸⁷ – ieromonah Evanghelos Ghenadios Nicu
1832–1834 – Methodios
1834, ianuarie 20–1838, iulie – Ioannis Dimitriu
1838–1840 – Mihalachi Iancovici

THE CLERKS OF THE GREEK COMMERCIAL COMPANY FROM SIBIU
(THE MIDDLE OF 18th CENTURY– THE BEGINNING OF THE 19th CENTURY)
(Summary)

The article establishes as complete as possible the list of clerks of the Greek Commercial Company in Sibiu between 1746 and the beginning of the 19th century, on the basis of the archive information. Starting with the bibliography on the topic and with archives, the author analyses the evolution of the Greek Company from the administrative point of view. Within its structures, there were two categories of the clerks: those elected by the Company among its own members (in positions such as heads, jury men, captains, tax collectors, church and school superintendents) and those employed by it (lawyers, priests, teachers). Initially, the heads of the Company were elected for a short time. Later on, toward the end of the 18th century, the leadership was held by the same person for much more time. At the same time the leadership in the company was kept by the members of real trade families and dynasties. The stability of all positions could be explained both by the change of company law status and by traders' final settlement. This way the company has exchanged its status from an economic privileged association into a cultural and ethnical community. As a result, the administrative positions in the company are on the wane and the administration history shows this process of change.

⁸⁵ Potrivit lui A. E. Karathanassis, *op. cit.*, p. 60; Antonios Paleologul dona biblioteca sa companiei, cum rezultă dintr-o listă nedată, BAR, ms. gr. 976, f. 242^v.

⁸⁶ Potrivit lui A. E. Karathanassis, *op. cit.*, p. 61, Hrisanthos a predat până în 1824 și a fost succedat în 1825 de Filippos Moschos.

⁸⁷ BAR, ms. gr. 976, f. 17^r, la 1 august 1831 contractul este reînnoit pentru un an, până în 1 august 1832. După A. E. Karathanassis, *op. cit.*, p. 62, a părăsit școala în martie 1831.

LUCIAN DRONCA

OBSERVAȚII PRIVIND SITUAȚIA ECONOMICĂ A IMPERIULUI AUSTRO-UNGAR (SFÂRȘITUL SECOLULUI XIX – ÎNCEPUTUL SECOLULUI XX)

Treptata instaurare a sistemului capitalist în viața economică a principalelor state moderne a făcut ca aceasta să nu mai cunoască zguduirile, mai mult sau mai puțin regulate, legate de condițiile meteorologice, de situația recoltelor, de războaie și echilibre demografice, caracteristice perioadei Vechiului Regim. De altfel și fazele industrializării capitaliste au parcurs momente ciclice regulate, perioadele de prosperitate și euforie alternând cu cele de recesiune. În această categorie se integrează crizele secolului XIX, începând cu marea depresiune din 1873, care a durat până în 1895. Perioada a fost marcată de crahul bursier de la Viena (1873), de cel de la Lyon (1882), de panica în afacerile căilor ferate din S.U.A. (1884), de scandalul Panama în Franța (1889), de criza de încredere a Băncii Baring din Anglia, în 1890 etc.

Germania, care a cunoscut și ea o lungă perioadă de depresiune, a intrat după 1879 pe calea protecționismului și a constituirii de carteluri.

Cele mai spectaculoase erau crizele bursiere sau bancare. Totul putea declanșa o criză în acest sector: o rumoare la Bursă, o piață pierdută, o bancă sau o întreprindere în încetare de plăți declanșau un incontrollabil angrenaj al depresiunii¹.

În statele din Europa centrală și de sud-est, mai ales în Germania și Austro-Ungaria, economia a urmat în linii mari o dezvoltare care s-a inspirat din exemplele oferite de Marea Britanie, Belgia și Franța, dar cu specificități și cu un decalaj de două-trei decenii. Rolul fundamental în acest proces a revenit băncilor care au pus în circulație capitalurile disponibile dintr-o regiune, provincie sau țară. Aserțiunea este perfect valabilă pentru Europa central-estică a secolului XIX, celebră ca regiune multinațională, în care frontierele politice și diviziunile naționale rar coincideau. Situația a fost și mai clar subliniată de politica internă dusă de Viena și Budapesta față de apartenenții națiunilor periferice din Imperiu.

¹ Michel Beaud, *Histoire du capitalisme de 1500 à nos jours*, Editions du Seuil, Paris, 1981, p. 174-177.

La încheierea compromisului dualist din 1867, noul stat, Austro-Ungaria, prezenta în ansamblu o economie cu predominant agricolă. Industria era slab dezvoltată. În ajunul Compromisului, nu se aflau în Transleithania decât 482 de mașini cu abur, față de 2.323 în Cisleithenia², ceea ce marchează însă în ambele cazuri doar un debut al industrializării.

Deschiderea economică a Monarhiei s-a produs între anii 1867-1884, întreruptă însă de criza violentă din 1873. Dacă anii 1866-1867 au reprezentat o perioadă de criză pentru restul lumii, ei s-au dovedit fructuoși pentru Austro-Ungaria, datorită încheierii Compromisului și conjuncturii agricole, care a asigurat recolte bune, într-un moment când ele erau slabe în Europa Occidentală. Capitalurile străine au început să se intereseze brusc de Austro-Ungaria, după cum și capitalurile austriece încep să se intereseze de investiții în exterior, în asociație cu capitalurile franceze, germane și britanice. Toate acestea reprezentau indici de integrare a Austro-Ungariei în economia mondială.

Avântul acesta a fost însă artificial, fiindcă fluxurile de capital străin au încetat brusc când s-a produs criza din 1873. Situația s-a redresat abia după 1879. Ungaria a avut puține beneficii din capitalurile străine, care soseau îndeosebi pe piața Vienei, dar a înregistrat progrese în domeniul echipamentului feroviar, în amenajarea rețelei fluviale, începând să producă cărbune la Pécs și creând o industrie alimentară pentru a compensa vânzările dificile de produse agricole³.

În toată această perioadă, ministrul de finanțe, Dunajewski, s-a străduit să remedieze dezechilibrul vamal prin creșteri succesive de tarife, care au dus la un veritabil război vamal cu România între 1886-1892.

Într-o primă perioadă, care durează până în 1890, afluxul de capital străin și sursele interne disponibile au fost consacrate mai ales finanțării organizațiilor de credit, construcțiilor feroviare, marilor proprietăți funciare și industriilor extractive. Într-o a doua etapă, al cărei final a fost marcat de izbucnirea primului război mondial, capitalul s-a concentrat în agricultură și în marea industrie, aflată în plin progres. Această etapă a fost marcată de dezvoltarea rapidă a marii industrii mecanice și accentuarea tendințelor capitalismului monopolist⁴. Totuși, înainte de 1914, Austro-Ungaria a cunoscut doar parțial procesul de transformare capitalistă a societății. La începutul secolului XX, ea a reușit însă să facă trecerea de la o societate tradițională de stări la una dominată de diviziunea în clase sociale. Această tranziție, brutal accelerată după 1873, a determinat o stare de spirit ostilă capitalismului. În Austro-Ungaria, mai mult decât în Occident, anticapitalismul s-a transformat într-o puternică mișcare de opinie, întreținută de

² Jean Vidalenc, *L'Europe danubienne et balcanique (1867-1970)*, Paris, Masson et Cie Éditeurs, 1973, p. 37.

³ Christian Ambrosi, *L'apogée de l'Europe (1871-1918)*, Paris, Masson&Armand Colin Éditeurs, 1996, p. 178.

⁴ *Histoire de la Hongrie des origines à nos jours*, Éditions Horváth, Roanne – Éditions Corvina, Budapest, 1974, p. 376.

agrarieni, nobilime și de socialiști⁵. Doar solidaritatea pe care o crea fiecare apartenență națională compensa în parte inegalitățile economice de netăgăduit între popoarele Monarhiei.

Măsurile de emancipare a șerbilor din 1848 și patentele imperiale din 1853-1854 care au desființat iobăgia nu au reușit să pună capăt situației grele din mediul rural, determinată de creșterea sensibilă a populației. Pe de altă parte, în cea mai mare parte a Monarhiei elementele de limbă germană sau maghiară și-au perpetuat, dincolo de responsabilitățile administrative majore, și o autoritate de mari proprietari. Aceasta a dat revendicărilor pur sociale și o tentă națională, care venea să complice și mai mult problemele⁶.

Procesul de modernizare a agriculturii a înregistrat o evoluție lentă, începând din părțile vestice ale Imperiului, încă de la sfârșitul secolului al XVIII-lea. Adevăratele transformări au avut loc însă după mijlocul secolului al XIX-lea, urmând aceeași direcție, răspândindu-se către răsărit, în Ungaria și mai târziu în Balcani. Menținerea marilor proprietăți și a rămășițelor feudalismului a fost mai pronunțată în Ungaria. Aproape jumătate din proprietățile moșierești au rămas în stăpânirea foștilor aristocrați în a doua jumătate a secolului XIX. Date din statisticile agricole ungare din 1895 oferă următoarea situație:

Distribuția pământului în Ungaria în 1895:

Întinderea proprietăților în iugăre cadastrale	Procentajul gospodăriilor	Procentajul suprafeței pământului din total
0,5	53,6	5,8
5-100	45,4	46,5
100-1000	0,8	15,4
Peste 1000	0,2	32,3

Așa cum se poate constata, peste 50% din populația agricolă nu avea pământ deloc sau deținea o suprafață atât de mică, încât era insuficientă pentru asigurarea minimumului necesar existenței. Acești mici proprietari de loturi erau nevoiți să se angajeze ca muncitori agricoli la marile gospodării, ei fiind o caracteristică pentru satele și agricultura Ungariei chiar și la începutul secolului XX⁷. În paralel însă, în ajunul primului război mondial, 321 de familii aristocratice dețineau a cincea parte din terenurile cultivabile ale Ungariei, pe fondul declinului proprietăților mijlocii și al reducerii micilor proprietăți țărănești. Această situație a determinat numeroși mici cultivatori, incapabili de a subzista, să se expatrieze în Lumea Nouă sau să caute de lucru la oraș⁸.

⁵ Bernard Michel, *Banques et banquiers en Autriche au debut du 20e siècle*, Paris, Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques, 1976, p. 374.

⁶ Jean Vidalenc, *op. cit.*, p. 37.

⁷ Iván T. Berend, György Ránki, *East Central Europe in the 19th and 20th centuries*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1977, p. 18-19.

⁸ Jean Berenger, *L'Autriche-Hongrie (1815-1918)*, Paris, Armand Colin Éditeur, 1994, p. 94-95.

Remarcabilă a fost însă o puternică creștere a productivității în agricultura ungară. În medie, producția pe cap de locuitor a crescut cu 1,3% între 1870-1913. Progresul se explică prin capacitatea de adaptare a unor mici agricultori, determinată de creșterea cererilor de grâne și vite. Aceștia li s-a adăugat producția masivă de cereale de pe marile exploatații, organizate în vederea aprovizionării pieței externe, austriece sau occidentale.

Suprafața arabilă era mai întinsă în stânga Dunării, aici existând și mai puține pășuni. Pârloagele s-au diminuat la jumătate în 40 de ani, trecând de la 21,5% din suprafața totală în 1870 la 16% în 1890, pentru a scădea la 8,4% în 1910. Între 1879 și 1918, 1,6 milioane ha suplimentare au fost puse în cultură, fiind orientate masiv spre producția de cereale⁹.

Înainte de sosirea grâului american, câmpia danubiană a jucat rolul de grânar al Europei industriale. Excedentele din agricultura ungară și suprimarea barierelor vamale dintre Austria și Ungaria, încă din timpul neoabsolutismului, au făcut ca această piață unică să fie inundată de cerealele și morile ungare. La fel în Boemia, proprietarii înstăriți se lansau în „marea cultură“, asociind producția de cereale cu cea de sfeclă de zahăr și alte plante tehnice, folosind îngrășăminte și practicând asolamente complexe. Aceștia au furnizat astfel materiile prime pentru primele industrii ale Monarhiei: morărit, berărie, rafinarea zahărului¹⁰.

Conjunctura agricolă favorabilă de după încheierea dualismului și prețurile ridicate ale cerealelor au fost factorii esențiali care i-au determinat pe proprietari să crească constant suprafețele cultivate și să treacă la comasarea micilor exploatari. Depresiunea din 1873 a paralizat comerțul pentru un timp, dar prăbușirea masivă a survenit spre sfârșitul deceniului, o dată cu invadarea piețelor europene de cantități enorme de cereale și animale de peste mări, îndeosebi din SUA. Țările occidentale au ridicat la rândul lor bariere vamale contra tuturor importurilor, pentru a proteja propria lor agricultură. Căderea vertiginoasă a prețului grâului a pus la o grea încercare agricultura ungară, pentru care menținerea prețurilor mari era importantă, dată fiind tehnica perimată și renta funciară ridicată. Această criză a fost agravată de calamități, precum filoxera, care în ultimii 20 de ani ai secolului XIX a distrus jumătate din viile Ungariei și a redus la patru cincimi producția sa viticolă. Majoritatea marilor proprietari, dar și a celor mijlocii, au fost la fel de loviți de criză, în măsura în care beneficiile lor au scăzut, crescându-le datoriile, în principal față de bănci. Subvențiile statului care au permis achiziționarea de mijloace moderne, exploatarea dură a muncitorilor agricoli și barierele vamale au permis agriculturii ungare să depășească acest impas, din care a ieșit cu o structură neschimbată în esență. Punerea în valoare a noi terenuri a determinat creșterea producției după 1900, favorizată de

⁹ Dr. Bodor Antal, *Budapest hatása a környékbeli földárak és művelési ágak alakulására (Influența Budapestei asupra prețurilor pământurilor din împrejurimi și asupra ramurilor agriculturii)*, Kiadja Budapest székes főváros statisztikai hivatala, 1934, p. 11-12.

¹⁰ Jean Bérenger, *L'Europe danubienne de 1848 à nos jours*, Paris, Presses Universitaires de France, 1976, p. 48-49.

utilizarea generală a mașinilor (mai ales a plugului și a batozei mecanice) dar și recurgerea la rotația culturilor, foarte productivă.

În paralel, către sfârșitul secolului XIX culturile cerealiere au pierdut puțin din preponderența lor în beneficiul creșterii animalelor și al cultivării plantelor industriale. La începutul secolului XX, agricultura ungară era ieșită din criză. Puternice rămășițe feudale păstra însă acest sector în regiunile răsăritene. În deceniul care a precedat primul război mondial, s-a conturat o nouă perioadă de prosperitate, favorizată și de ridicarea după 1906 a barierelor vamale. La aceasta s-a adăugat o ameliorare a condițiilor social-economice, care a fost favorabilă agriculturii¹¹.

În Cisleithania, sau părțile dominate de Austria, deși agricultura ocupa la mijlocul secolului al XIX-lea un loc important, ea era totuși în declin. În 1850 această ramură reprezenta 57% din venitul național, iar în 1910 numai 33%. Ea era marcată de ordinea capitalistă, care postula libertatea și de asemenea selecția producătorilor. Mulți din micii proprietari și-au vândut terenurile, în timp ce împărțirile prin moștenire au condus la o fărâmițare excesivă. Aceste fenomene au antrenat îndatorarea și emigrarea spre orașe. În sens contrar, terenurile de întindere mijlocie au putut fi concentrate și au dus la formarea unei categorii de țărani înstăriți.

Totodată, concurența grâului ungar care a invadat piața Vienei și a orașelor austriece a fost agravată după 1880, o dată cu sosirea grâului din SUA și Canada. Creșterea animalelor întâlnea aceleași probleme: vitele din Ungaria, apoi din Argentina și Australia, concureau producția animalieră din regiunile alpine. Situația dificilă a agriculturii din zonele muntoase a provocat un important exod rural din Austria de Sus și Tyrol, unde numai 8% din sol era exploatat. În schimb, au prosperat câmpiile din bazinul Vienei și Elbei, care cultivau grâu, sfeclă de zahăr și furaje. Pe aceste pământuri, folosirea mașinilor agricole era generalizată pentru muncile de resort apelându-se și la mâna de lucru sezonieră, compusă mai ales din slovaci¹².

În domeniul industriei, printre investițiile cu caracter productiv primul loc a revenit, fără dubiu, construcțiilor feroviare. De la 2.200 km în 1867, rețeaua de căi ferate ungare totaliza 22.000 km în 1913. Marile lucrări feroviare au reprezentat o sursă de câștiguri multiple. De ele profitau întâi antreprenorii, cărora statul le garanta interesele, apoi o mulțime de politicieni de toate gradele, care se implicau în obținerea de diferite concesiuni, exproprieri sau modificări de trasee. Căile ferate ofereau beneficiarilor un mijloc de transport ieftin, la fel ca și proprietarilor care se ocupau de comercializarea produselor lor. Existența căilor ferate a reprezentat una din condițiile cele mai importante pentru formarea pieței capitaliste interne. Construcțiile feroviare țineau cont de resursele economice dar și de influențele politice. Liniile principale în Ungaria se

¹¹ *** *Histoire de la Hongrie...*, p. 377-381.

¹² Georges Castellan. *Histoires des peuples de l'Europe centrale*, Paris, Librairie Arthème Fayard, 1991, p. 278.

concentrau la Budapesta, formând centrul rețelei și de asemenea capul liniei de legătură cu Viena. În Ungaria, liniile ferate serveau în special recordării la circuitul național a regiunilor producătoare de cereale, acordând prioritate marilor domenii. Legăturile feroviare ale regiunilor industriale ale Ungariei, la fel de importante, au rămas însă mediocre¹³.

Construcția de căi ferate a făcut să progreseze siderurgia și construcțiile mecanice. Căile ferate de stat au fost echipate cu material rulant austriac. Uzine pentru construcția de locomotive au fost înființate la Viena (Simmering, Florisdorf), la Graz, la Wiener-Neustadt. Astfel de uzine mai funcționau la Praga (Smichov) și la Budapesta, cu capital austriac, în timp ce o fabrică de șine s-a stabilit la Ternitz¹⁴.

Navigația fluvială a pierdut progresiv din importanță în raport cu căile ferate. Lucrările în aceste două sectoare erau finanțate din anii 1850 de „Societatea căilor ferate de stat” (STEG) și DDSG, întreprinderi apropiate de cercurile financiare din jurul băncii Rotschild¹⁵. Lucrările la drumuri au trenat însă, rămânând foarte mult în urmă față de țările occidentale.

În a doua jumătate a secolului XIX s-au înregistrat creșteri și în alte sectoare industriale. Înainte de toate a progresat industria extractivă, în special cea a cărbunelui (de la 800.000 tone în 1848 la aproape 34 milioane tone în 1904). Principala regiune producătoare era bazinul Moravia-Silezia, care beneficia de investițiile băncilor Rotschild și Gutmann. A continuat însă importul de cărbune german fiindcă progresul exploatărilor în regiunile alpine era insuficient (12% din producția globală), ceea ce constituia un handicap pentru siderurgie¹⁶. În acest sector se produceau cele necesare construcției de căi ferate, dar și utilaje agricole, industriale, armament. Orașul Sreyr a devenit prin compania lui Joseph Wernndl capitala armamentului ușor. La Plzēn, în Boemia, Emil Škoda a dezvoltat cea mai mare manufactură de arme din Europa Centrală, inaugurând în 1886 fabrica de blindaje. Micile forje familiale au sfârșit prin a dispărea în fața concurenței societăților capitaliste. Câteva afaceri au putut fi salvate prin specializarea în construcții mecanice, cum a fost cea a lui Wertheim la Krems, care s-a lansat în fabricarea de case de bani. Siderurgia a fost afectată de crahul bursier de la Viena din 9 mai 1873, bancherii afectați refuzând să mai acorde credite industriașilor. Aceștia au trebuit să se autofinanțeze, cum a procedat marele siderurgist Wittgenstein, fondator în 1886 al cartelului fierului, sau Škoda la Plzēn¹⁷.

Austria a câștigat o poziție excelentă pe piața mondială a porțelanului, care avea însă centrul în regiunile germane ale Boemiei. Porțelanul vienez nu a putut

¹³ *** *Histoire de la Hongrie...*, p. 376.

¹⁴ Jean Berenger, *L'Europe danubienne...*, p. 51.

¹⁵ Idem, *L'Autriche-Hongrie*, p. 93.

¹⁶ Idem, *L'Europe danubienne...*, p. 49.

¹⁷ Jean-Allain Lesourd, Claude Gerard, *Nouvelle histoire économique*, tome I: *Le XIXe siècle*, Armand Colin Éditeur, Paris, 1992, p. 201.

de fapt să concureze cu cel ceh, favorizat de zăcămintele de caolin de la Karlový Váry.

Industria de hârtie a fost și ea modernizată, utilizând materii prime din pădurile alpine. Marile uzine au scos treptat de pe piață morile de hârtie tradiționale.

În industria textilă, au făcut progrese prelucrarea mătăsii și a lânii. Deși Carintia a păstrat câteva ateliere, fabricarea postavurilor s-a concentrat în Moravia. Cel mai mare avânt l-a înregistrat industria bumbacului, principalele centre fiind, în afară de Boemia, la Vorarlberg, în regiunea Linz și la Sankt-Pölten. Anumite sectoare ale producției industriale s-au pretat însă mai greu la concentrare, Viena păstrând mici întreprinderi de construcții, mobilă și îmbrăcăminte.

Numărul întreprinderilor a crescut în a doua jumătate a secolului XIX. Dacă în 1850 Monarhia număra doar 35 de societăți anonime, în 1867 numărul acestora se ridica la 154 iar în 1872 la 376, mobilizând un capital de aproape 2 miliarde de florini¹⁸. Acest curs ascendent a fost întrerupt de crahul din 1873. Urmărilor au fost înlăturate gradual, acțiunea fiind favorizată de crearea Băncii Austro-Ungare în 1878 și adoptarea etalonului aur în 1892. În paralel, a avut loc un proces de asanare financiară, îndatorarea redusă a Statului și dobânzile scăzute ale creditelor sale restabilind încrederea în economie și în plasamentul industrial. Bancherii s-au interesat din nou după 1900 de crearea de societăți anonime și de plasamentul acțiunilor lor. Urmând exemplul „Creditanstalt“, care a cumpărat în 1899 manufactura „Škoda“, băncile care au investit în industrie au determinat treptat constituirea de concernuri. Cum Austria nu avea o clasă mijlocie capabilă să subscrie acțiuni în industrie, băncile au păstrat aceste acțiuni, fapt care a dus la subordonarea extremă a industriei către bănci¹⁹. În sistemul bancar, situația s-a prezentat sub forma reculului băncilor private și a subordonării lor puternicelor bănci de prim plan. Această mișcare a suprimat treptat nivelele intermediare de decizie făcând să treacă economia austriacă sub controlul Vienei și al celui de-al doilea centru care se ridică acum, Praga slavă²⁰.

Industria și capitalul bancar ungar nu au putut concura cu Austria. De aceea era dificilă realizarea unui acord între interesele divergente ale celor două părți ale imperiului. La Budapesta a apărut la începutul secolului XX un curent puternic pentru separația economică de Austria. Cu toate acestea, comerțul între cele două părți ale Monarhiei era foarte prosper. Ungaria trimitea în Austria produse agricole, compensate de aceasta prin produse textile, articole din piele, lemn și mașini.

Politica comercială a anilor care au urmat Compromisului dualist s-a caracterizat prin lupta pentru echilibrarea aspirațiilor liber-schimbiste ale Ungariei cu dorințele de protecționism vamal ale industriilor austriece, care aveau de luptat

¹⁸ Jean Berenger, *L'Europe danubienne...*, p. 52.

¹⁹ Jean Alain Lesourd, Claude Gerard, *op. cit.*, p. 202.

²⁰ Bernard Michel, *op. cit.*, p. 375.

cu concurența Germaniei, Angliei și Franței. În acest context a avut loc războiul vamal cu România și „războiul porcilor“ cu Serbia, care au pus sub semnul întrebării politica austriacă de forțare a exporturilor industriale spre Europa de sud-est. Interesele comerciale ale Ungariei aveau o orientare diferită, dorind să monopolizeze piața agricolă internă a Monarhiei dualiste. Situația a fost favorizată de simplificarea care a avut loc în regimul plăților comerciale prin introducerea cecurilor și a sistemului de clearing de către Georg Coch, datorită Casei de Economii poștale, creată în 1882²¹. Viena a ocupat primul loc financiar în Europa Centrală până în 1914, în ciuda veleităților și timidei concurențe a Budapestei.

La începutul secolului al XIX-lea, Austro-Ungaria oferea imaginea unei dezvoltări contrastante a diferitelor provincii. Existau provincii subdezvoltate, mai ales în părțile orientale ale Monarhiei (Galiția, Bucovina și Transilvania) precum și țările slave din sud (Croatia și Bosnia-Herțegovina), formal anexate în 1908. Cu toate acestea, Austro-Ungaria era o mare putere economică: în 1913 producția sa industrială reprezenta 6% din producția totală a Europei, ocupând locul patru în rândul puterilor industriale ale continentului, după Marea Britanie, Germania și Franța, devansând puțin Rusia. Ea ocupa locul trei la producția de cărbune, locul cinci la producția de fier și oțel (6,3% din producția europeană) precum și la producția textilă. Austro-Ungaria era un stat profund rural dar dotat cu o industrie modernă. Ungaria s-a echipat și ea în unele sectoare industriale moderne, dar a dezvoltat totodată și agricultura, fiindcă marii proprietari găseau o piață accesibilă în Cisleithania.

Regiunile periferice au început și ele să profite de investițiile efectuate de regiunile mai dezvoltate²². Teza subdezvoltării programate în care ar fi fost ținută Ungaria de către Austria a fost acreditată de unii politicieni maghiari, care militau pentru desprinderea de Austria și luptau contra instituțiilor comune. Această teză nu mai poate fi susținută astăzi, în tot cazul nu mai mult decât caracterul înapoiat al economiei austro-ungare și retardarea dezvoltării, mai ales industriale, a acesteia față de Occident. Principala ei slăbiciune a fost mai degrabă dependența de capitalul străin. Rolul de capitală financiar-bancară a Imperiului jucat de Viena era susținut esențial cu capitaluri importate, îndeosebi de origine germană și franceză.

Stabilitatea economică a Austro-Ungariei s-a explicat între altele și prin întinderea pieței interne. Cisleithania exporta foarte puțin din produsele sale industriale către Germania sau Europa Occidentală, în timp ce penetrarea în Balcani îi era îngăduită de puternica concurență germană. Barierele vamale au făcut din piața austriacă un veritabil monopol al agricultorilor unguri, mai ales după ce construirea primelor rețele de căi ferate a facilitat schimburile. În scurta

²¹ Erich Zöllner, *Histoire de l'Autriche des origines à nos jours*. Editions Horváth. 1965. p. 444-445.

²² Jean Berenger, *L'Autriche-Hongrie*, p. 101.

perioadă în care a funcționat, economia austro-ungară a fost una prosperă dar dependentă de condiția de a nu se rupe unitatea Monarhiei²³.

Un rol important în dirijarea marilor capitaluri a revenit celor trei mari centre financiare ale Imperiului: Viena germană, Budapesta maghiară și Praga slavă, care au cunoscut în a doua jumătate a secolului al XIX-lea o dezvoltare urbană deosebită. O mențiune aparte se impune pentru Budapesta. Cele două orașe, Buda și Pesta, au fost reunite în 1873 și aglomerarea aceasta care număra 270.000 de locuitori în 1870, a depășit 1 milion în 1914. Buda și-a menținut caracterul său aristocratic și rezidențial, dominată de Palatul regal, reședințele nobililor, câteva imobile administrative și numeroase vile. Pesta a luat însă un aspect de metropolă a secolului XIX, cu mari bulevarde, imobile, teatre și cu clădirea Parlamentului, transpunere a Westminsterului și monument al victoriei libertății Ungariei în fața Habsburgilor. Cu ocazia Expoziției Milenare din 1898, Budapesta a fost primul oraș de pe continent care s-a dotat cu o cale de fier metropolitană²⁴.

Față de Viena și Budapesta, Praga a păstrat un caracter mai tradiționalist, în ciuda amenajării pieței Saint Wenceslas și a construcției Teatrului național, finanțat printr-o subscripție populară.

Institutele bancare vieneze controlau îndeaproape și industria provinciilor, mai ales pe cea din Boemia. Sediile sociale erau tot mai frecvent transferate la Viena. Două mari societăți metalurgice din Boemia, „Kladno“ și „Böhmische Montangesellschaft“ („Societatea minieră a Boemiei“), aveau la sfârșitul secolului XIX sediul social la Viena. Un alt caz celebru a fost decizia lui Georg Günther, director la „Škoda“, de a transfera direcția generală de la Plzen la Viena, în 1904. Directorul Günther, remarcabil ca tehnician dar și ca expert financiar, știa că pentru „Škoda“ esențial nu era să fabrice, ci să obțină comenzi. De aceea era vital contactul strâns cu mediile politice și militare vieneze, interesate în producția de armament²⁵.

Cu toate frământările politico-naționale, în ajunul primului război mondial imperiul dualist era în plină evoluție. Uniunea vamală și monetară era necesară pentru Austria și Ungaria cât și pentru națiunile pe care le stăpâneau, fapt înțeles de tehnicienii maghiari, care au contribuit la temperarea veleităților separatiste venite din partea unor politicieni. Caracterul complementar al celor două economii era totuși sub o dublă amenințare. Dualismul fusese pus în discuție o dată chiar de unguri, care aspirau la independență, cu păstrarea Ungariei mari. Pe de altă parte, cele două state erau amenințate de apartenenții lor periferici: Austria în Boemia-Moravia de mișcarea de independență a tinerilor cehi și în Istria, Dalmația și Bosnia de mișcările pan-sârbești; Ungaria avea probleme în Croația cu opoziția sârbo-croată și în Transilvania cu aspirațiile românești²⁶.

²³ *Ibidem*, p. 102.

²⁴ Jean Berenger, *L'Europe danubienne...*, p. 55.

²⁵ Bernard Michel, *op. cit.*, p. 54.

²⁶ Christian Ambrosi, *op. cit.*, p. 183.

Declararea războiului a fost făcută de mediile militare, diplomatice și de Consiliul comun al miniștrilor, unde locurile erau ocupate aproape exclusiv de aristocrați. Nu capitaliștii sau bancherii au trasat pacea sau războiul ci Austria aristocraților. După decizia luată la 20 iulie, abia peste trei zile conducătorii Băncii Austro-Ungare și ai marilor institute din Viena și Budapesta au fost convocați la Ministerul de Finanțe pentru a fi informați de situație în ideea de a se limita cât mai mult posibil riscurile unei panici bursiere. Acestora nu le-a rămas decât să aprobe o decizie luată deja, burghezia raliindu-se, ca de fiecare dată, politicii alese de birocrăție și de împărat. Monarhia austro-ungară a diplomaților și generalilor, tradițională, aristocratică și precapitalistă, iar nu Monarhia industriașilor și bancherilor a antrenat în iulie 1914 Europa Centrală în război²⁷.

Naționalismul economic a încurajat și naționalismul politic, care a determinat, pe fondul situației excepționale pe care războiul a provocat-o în toate sectoarele, destrămarea Monarhiei austro-ungare. Locul acesteia va fi luat în scurtă vreme de creșterea impetuoasă a influenței politico-economice a Germaniei asupra statelor nou create în centrul și sud-estul Europei.

ASPECTS RELATED TO THE ECONOMIC SITUATION
OF THE AUSTRO-HUNGARIAN EMPIRE
(THE END OF THE 19th CENTURY AND THE BEGINNING OF THE 20th CENTURY)
(Summary)

Austro-Hungary's economy pursued a development that was inspired from the examples offered by Great Britain, Belgium and France but with its specific problems and with 2-3 decades laggings behind.

At the beginning of the 20th century the Dualist Empire managed to pass from a traditionalist state society to a capitalist one. But agriculture remained the basic branch of the economy, Austro-Hungary displaying the image of a profoundly rural state at the beginning of the 20th century, but which managed to equip itself to a certain extent with a modern industry. The peripheric regions of the Monarchy benefited from certain investments; that is the ones that belong to nationalities. Austro-Hungary's economy was at the eve of World War I in evolution.

²⁷ Bernard Michel. *op. cit.*, p. 363-369.

DANIEL NAZARE

ACTIVITATEA CONSILIULUI DIRIGENT REFLECTATĂ ÎN CORESPONDENȚA G. MOROIANU – AL. VAIDA-VOEVOD (1919)

Între mărturiile la care istoricii fac apel se numără și izvoarele epistolare. Valoarea unor astfel de surse pare, la prima vedere, neglijabilă, însă credem, asemenea lui Nicolae Iorga, că „scrisorile cu aparentele lor nimicuri pot fi adesea de mult mai mare preț decât actele oficiale“. Pe de altă parte, este adevărat că aceste izvoare sunt pe cât de prețioase pe atât de „periculoase“, deoarece privilegiază cazurile excepționale și, uneori, oglindesc prejudecățile protagoniștilor.

Între personalitățile controversate ale istoriei noastre se numără și Alexandru Vaida-Voevod, iar, din acest motiv, recuperarea spectaculoasă a corespondenței sale, după 1990, joacă un rol important în înțelegerea activității omului politic. Alexandru Șerban, editorul memoriilor lui Vaida, afirma în 1994 că scrisorile fostului prim ministru se păstrează în fonduri publice la București și Sibiu¹. Făcea și observația că o parte dintre scrisori au fost donate după 1940 „Arhivelor orașului Brașov“, fără ca despre acestea să se mai știe ceva. Între timp, probabil o parte dintre acestea, păstrate de Alexandru Salcă, fost deținut politic din Brașov, au fost publicate². Lor le putem adăuga un număr de 17 scrisori trimise de George Moroianu lui Al. Vaida-Voevod, care au fost donate după 1990 Bibliotecii „G. Barițiu“ din Brașov de către Valeria Căliman, fiica lui Valeriu Braniște, membru al Consiliului Dirigent. Aceste scrisori inedite, bogate în informații, sunt adevărate rapoarte care au stat la baza demersului nostru³.

¹ Al. Vaida-Voevod, *Memorii*, vol. I, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1994, p. 9. O parte dintre scrisori a fost donată de Vaida Astreii sibiene, iar de aici au ajuns, „pe linia etatistă“, la Arhivele Statului din localitate. O altă parte a fost oferită Arhivelor Statului din București, după moartea fiului său Aurel.

² Dr. Al. Vaida-Voevod, *corespondență 1918-1919*, note, comentarii, indice și studiu introductiv de Horia Salcă și Florian Salvan. Brașov, Editura Transilvania Expres, 2001.

³ Ele se păstrează inventariate în secția Colecției Speciale, într-un fond de corespondență G. Moroianu – Al. Vaida-Voevod.

Personalitatea lui G. Moroianu este cunoscută istoricilor⁴, iar acum mai bine de două decenii a apărut și un volum de corespondență, care reunește scrisorile în limba română primite de G. Moroianu de la diverse personalități, între care și Al. Vaida-Voevod⁵. Ultimul i-a scris și lui G. Moroianu în 1919 de la Paris, cerându-i cât mai multe informații despre activitatea Consiliului Dirigent. Este interesant de consemnat faptul că unele dintre aceste scrisori, editate în 1981 de către Șerban Polverjan, erau răspunsuri la cele trimise de G. Moroianu, conținutul lor urmând să-l dezvăluim în rândurile de mai jos⁶.

Din aceste scrisori inedite putem afla, după mai bine de opt decenii, instrucțiunile trimise lui Vaida-Voevod de Consiliul Dirigent, prin intermediul lui G. Moroianu.

Existența antetului ne arată că nu sunt niște scrisori private, ci oficiale, ale Consiliului Dirigent, iar locul de unde emană („Președinția“) și faptul că Maniu știa de existența lor le conferă o importanță mai mare⁷. G. Moroianu s-a numărat printre participanții ardeleni la Conferința de Pace de la Paris, având însărcinări precise⁸, însă, din aprilie 1919, se întoarce la Sibiu⁹, unde Vaida îl recomandă lui Maniu să îi găsească un post în Consiliul Dirigent corespunzător experienței

⁴ Victor Jinga, *Viața și activitatea profesorului G. Moroianu*, în „Observatorul social-economic“, Brașov, nr. 1-3, 1945, p. 231-233; Idem, *Din publicistica economică și literară a lui G. Moroianu*, în *Cumidava*, Brașov, 1970, p. 249-267; Mircea Băltescu, *Contribuția lui G. Moroianu la făurirea statului național unitar român*, în *Cumidava*, 1970, p. 227-247; Oliviu Moraru, *Din preocupările etnografice ale lui G. Moroianu*, în *Cumidava*, 1970, p. 269-279.

⁵ *Corespondența lui G. Moroianu (1891-1920)*, vol. I, *Scrisori primite în limba română*, ediție îngrijită, introducere, note și comentarii de Șerban Polverjan, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1981. Aceste scrisori au fost descoperite în podul unei secții a Muzeului de istorie din Brașov, iar astăzi se află păstrate la Arhivele Statului din localitate. Deși editorul intenționa, nu au mai fost publicate și scrisorile primite de Moroianu în limbi străine, în schimb aproape o sută de pagini cu epistolele lui G. Moroianu au fost publicate în vol. *Scrisori către Ion Bănu*, ediție de Marieta Croicu și Petre Croicu, vol. II, București, 1975.

⁶ „Pune la cale ca să-mi fie trimis curier tot la 4-5 zile și comunică-mi lapidar ceea ce îmi răspunde Maniu. Mai scrie-mi și ce e pe după culise“ (27.VI); „Îți mulțumesc pentru rapoartele interesante și importante“ (10.IX); „Nu știi dacă Maniu (...), fiind foarte ocupat, nu are timp să cetească în tihnă acest lung raport (...) să-ți notezi cele la care vreau răspuns și după ce va fi luat Maniu cunoștință de conținutul raportului să-i răspundă punct cu punct“ (29.IX); lui Maniu îi cere într-un postscriptum: „De nu ai timp, precum nu ai, te rog să-i spui lui Moroianu ca să-mi comunice!“ (*Corespondența lui G. Moroianu...*, p. 319-321, 328).

⁷ Apar mai multe variante de antet: „CONSILIUL DIRIGENT ROMÂN PREȘEDINȚIA; Secretariatul General p<entru> Chestiunile Externe; Președinția Consiliului Dirigent al Ardealului, Banatului etc.; Secretariatul general pentru Chestiunile Externe; Președinția Consiliului Dirigent Sibiu; La Présidence du Conseil Dirigent de la Transylvanie, du Banat etc.; Le Secrétariat Général pour les questions extérieures; Președinția Consiliului Dirigent al Ardealului, Banatului etc.; Secretariatul General pentru Chestiunile Externe“, ultima variantă apărând în majoritatea scrisorilor.

⁸ La 20 martie 1919 Vaida îi scrie lui Maniu din Paris și îi evocă anturajul în care îl regăsim și pe G. Moroianu care „adună gazetarii“ (Liviu Maior, *Al. Vaida-Voevod între Belvedere și Versailles (însemnări, memorii, scrisori)*, Editura Sincron, 1993, p. 256).

⁹ În 27 aprilie 1919 Moroianu se afla la Sibiu, de unde i-a scris lui Vaida (*Dr. Al. Vaida-Voevod...*, p. 467).

sale¹⁰. Despre existența acestor scrisori, trimise din Sibiu la Paris între 21 iunie și 14 octombrie 1919, aflăm din epistolele adresate de Vaida-Voevod lui Maniu, numele lui Moroianu fiind des invocat. Aceste adevărate rapoarte nu sunt scrise de Moroianu numai din voința sa, ci, în același timp, sunt solicitate de Vaida pentru a avea cât mai multe informații din țară, de la o persoană socotită competentă și de încredere¹¹.

G. Moroianu a fost numit, printr-un decret semnat de președintele Consiliului Dirigent, la „1 Iunie, în calitate de referent special cu atribuțiile și retribuțiile unui Secretar General pentru chestiunile externe pe lângă Prezidenția Consiliului Dirigent”¹². El primea instrucțiuni foarte precise din partea lui Maniu în privința corespondenței pe care o purta cu Vaida¹³. Acest angajament este respectat chiar atunci când Moroianu este bolnav¹⁴, însă apar și defecțiuni în comunicare¹⁵, Maniu având un program foarte încărcat¹⁶.

¹⁰ În 14 aprilie Vaida îi comunică lui Maniu că „grupa de gazetari români condusă de Moroianu, în fine, e la dispoziția ta. (...) Măine seară banchet de adio gazetarilor care pleacă cu Moroianu”, iar în finalul scrisorii îi adresează și o rugăminte: „Fii bun și caută să găsești lui Moroianu o funcție acomodată cunoștințelor și experiențelor sale speciale și limbistice. Știu că ții la el. Știu că nu e avisat la recomandăția mea, după cum îl apreciezi nu eri, alaltăeri. Dacă, totuși, îți atrag atenția asupra lui, o fac pentru că omul a fost de multe ori expus la multe nedreptăți și chiar șicane, mai cu seamă pentru că a fost prea intransigent în afirmarea sa de transilvănean” (L. Maior, *op. cit.*, p. 258-259).

¹¹ „Mi s-au completat prin cele ce mi le comunică, în numele tău, Moroianu ca răspuns la mai multe întrebări”: „Eram hotărât să plec când am primit scrisoarea lui Moroianu prin care-mi trimiți vorbă să stau”; „Fii bun pune-l pe Moroianu să-mi depezeze în numele tău (...) Moroianu să mă informeze”: „Iubite Iuliu! Te rog 2 șire dacă îți permite timpul. Mai bine însă până mănânci lasă-te pisat de Moroianu, dându-i ordin ca să-mi răspundă la singuraticele chestii atinse în acest raport. Îi trimit lui, ca citindu-l să-și facă notițe, de altcum ușor s-ar putea întâmpla ca să eziți a-mi răspunde la vreo întrebare. Afară de defectul secretomaniei, Moroianu este îmbrobodit de la grădina de virtuți, în care și acel defect devine virtute, contribuind (...) la înfrumusețarea potențială a grădinei de virtuți. Astfel, deși nu e încă deputat de 7 sate (...), am convingerea că e vrednic să-i avansăm ambii încrederea” (*Ibidem*, p. 260, 268, 270, 271, 274).

¹² Biblioteca „George Barițiu” Brașov. Colecții Speciale (infra BGBBCS), fond corespondență G. Moroianu – Al. Vaida-Voevod, nr. 3627, f. 2-3. El avea atribuțiile și retribuția unui secretar general, fiind numit și la insistența lui Vaida („va să zică așa după cum îi scriseseși și tu”).

¹³ În 21 iunie îi comunică că „(...) Maniu m-a însărcinat să-ți scriu săptămânal, informându-te despre tot ceea ce te poate interesa și ce poate să-ți fie util acolo. Întrucât voi fi la Sibiu, voi căuta să fiu punctual, scriindu-ți regulat și din vreme deoarece cei din București ne anunță plecarea curierilor pentru Paris totdeauna în ultimul moment (*Ibidem*).

¹⁴ Acest lucru se întâmplă în 18 iulie: „Îți scriu din pat (...) și vreau să-ți scriu prin el mai cu răgaz dându-ți cât mai multe știri din Ardeal, despre activitatea Consiliului Dirigent și despre alte chestii ce te pot interesa. (...) Îți ceri lui Maniu în rapoartele ce i le trimiți să-mi dea instrucții ca să-ți scriu regulat. Cred că nu te îndoiești cu ce plăcere îți-aș scrie și mai des, dar e așa de greu să-l prinzi pe Maniu, azi am putut să stau o jumătate de oră de vorbă cu el” (*Ibidem*, nr. 3624, f. 1).

¹⁵ „(...) îmi închipui cu ce nerăbdare aștepti noutățile noastre, după ce de atât timp nu am mai putut să mai comunicăm cu tine. Am rugat pe Maniu să mă autorizeze să-ți trimit la fiecare 5-6 zile un curier pentru timpul cât vei mai avea de stat acolo” (*Ibidem*, nr. 3626, f. 1).

¹⁶ Criza guvernamentală din septembrie îl fac pe Maniu și mai greu abordabil: astfel, la 1 septembrie, Moroianu îi comunica lui Vaida că „am putut pune mâna câteva minute pe Maniu și l-am rugat să răspundă măcar la unele întrebări din cele pe care i le pui în ultimul tău raport de la

Încă din prima sa epistolă, din 21 iunie 1919, Moroianu se oprește asupra ultimelor evoluții de la Conferința de pace, unde, în urmă cu doar zece zile. Consiliul miniștrilor de externe transmite delegației române frontiera româno-maghiară.

În ciuda acestui fapt, Moroianu denunța politica celor pe care îi numește „Iacomii aliați”, rostind cuvinte grele la adresa anglo-americanilor: „N-ai fi crezut niciodată că bărbatul pe care l-am crezut toți providențial și pe care tu l-ai comparat în Camera Ungariei cu Cristos să fie în fond un politician ordinar și un caracter atât de viclean și de șarlatan¹⁷. Atât Wilson cât și Lloyd George fac jocul Alianței Israelite, al finanței internaționale jidovești, al acelei bande fără conștiință, în ce privește drepturile celorlalte (!) popoare, care subvenționează azi bolșevismul din Rusia și poate și pe cel din Ungaria”¹⁸.

Se observă că nu se poate detașa de o retorică curentă în epocă în ciuda unei experiențe diplomatice de decenii. De fapt, lucrurile erau mai complicate și s-a ajuns ca în vara anului 1919 românii să fie acuzați de „abuz de încredere”, trecându-se la amenințarea cu o blocadă economico-financiară. Intransigența lui Brătianu, care a părăsit Conferința de Pace, avea suportul moral a sute de mii de jertfe românești, dar fiecare stat avea la Paris doar interese, iar Marile Puteri pierduseră și ele milioane de oameni în război. Am putea lua în calcul și o deficiență de comunicare între România și S.U.A.¹⁹. Pe de altă parte și delegații români la Conferința de Pace ofereau lumii o atitudine de perpetuu scandal, conturându-se o dispută între tabăra susținătorilor lui Brătianu și cei ai lui Take Ionescu. În scrisoarea din 18 iulie Moroianu îi comunică lui Vaida că „(...) aici în Ardeal toți sunt pentru o politică de rezistență, de asemenea în Bucovina și

22 august” (*Ibidem*, nr. 3620, f. 1). În 10 septembrie îi mărturisește în detaliu cât este de greu să îl abordeze pe președinte: „Din scrisoarea care ai trimis-o lui Mihai P. pe care mi-a comunicat-o Maniu am notat toate chestiile la care trebuie să-ți răspund, dar la cele mai multe trebuie să mă lămurească Maniu. El s-a înapoiat ieri după amiază cu tren special de la București unde s-a dus pentru aranjarea crizei și unde îl însoțisem și eu. (...) N-a putut vorbi deloc cu mine pentru a-mi da instrucțiunile ce trebuia să ți le trimit prin curierul Min[isterului] de Externe care pleacă mâine spre Paris. Dar mi-a făgăduit că îmi va telefona de la Sinaia să-mi spună ce trebuie să-ți comunic. Până la ora 9 seara (sunt încă la biuro) n-am primit nici o știre de la el. (...) Sper că voi primi mâine dimineață știri de la Maniu ca să ți le trimit” (*Ibidem*, nr. 3622, f. 1-2). Ținând cont de sfaturile lui Vaida, Moroianu primea a doua zi informațiile dorite: „Azi la 11 s-a înapoiat Maniu de la Sinaia unde a asistat ieri la Cons[iliul] de Miniștri în chestia formării noului guvern (...) și mergând cu el la masă l-am făcut, printre îmbrăcături, să-mi dea instrucțiunile pentru tine, cel puțin cele mai urgente” (*Ibidem*, nr. 3623, f. 1-2).

¹⁷ Este vorba de președinte S.U.A.

¹⁸ *Ibidem*, nr. 3627, f. 1.

¹⁹ Românii rămăseseră singurii din sud-estul Europei care nu aveau un ambasador în capitala S.U.A. Mai mult, americanii au insistat să avem o legăție în capitala lor, iar cel desemnat, C. Angelescu, necunosător al limbii engleze, a ezitat să se prezinte imediat la post (Gheorghe I. Florescu, *Legăția română din S.U.A.: înființare și activitate (1917-1918)*, în *Itinerarii istoriografice. Profesorul Leonid Boicu la împlinirea vârstei de 65 de ani*, volum coordonat de Gabriel Bădărău, Iași, 1996, p. 207-229). Pe de altă parte nici administrația democrată nu avea niște ambasadori cu experiență în Europa, excepție nefăcând nici cel de la București.

Basarabia, numai fracțiunea lui Take Ionescu e contra din motivele pe care le cunoaștem – care-l făcea să spună, cum mi-a spus mie la Londra, acum e anul că «zarzavagiul de Brătianu» nu știa ce să mai ceară când a făcut tratatul de alianță cu Antanta, voind prin aceasta să-l blameze pentru faptul că nu a voit să iscălească tratatul până nu i s-a asigurat întreg Banatul²⁰. Aducă și un detaliu că „nu s-a putut obține învoirea Rusiei în această privință până când el (Take Ionescu), la rugarea Domnului Brătianu, nu a intervenit printr-o scrisoare energetică la Dl Poincaré – cu care a fost, mi se pare, camarad de universitate – rugându-l să convingă pe țarul Nicolae să iscălească tratatul de alianță cu noi, recunoscându-ne întregul Banat, ceea ce s-a și întâmplat”²⁰.

Rămas locțiitor al delegației României din iulie 1919, însă fără putere de decizie, Al. Vaida-Voevod avea și mai mult nevoie de instrucțiuni din țară, cum sunt și cele primite la 11 septembrie:

„1) În chestia minorităților admitem drepturile pe care le vor admite și celelalte state pentru ele, admitem ca liga națiunilor în care suntem și noi să aibă cuvântul în ce privește soliditatea acestor drepturi. Nu putem în nici un caz admite ca să fie statul român pus sub controlul altui ori altor state oricare ar fi acelea. Nu putem admite, ca aliați fiind, să ajungem într-o situație mai rea decât cei care au rămas neutri.

2) *Tu vei rămânea la Paris* (sublinierea lui G. Moroianu) unde va fi mare nevoie de tine în situația ce ni se va crea prin nesemnarea tratatului. Când vom crede că e necesară prezența ta aici, îți vom telegrafia să vii, iar când îți vom telegrafia în acest sens, *să pleci imediat* (sublinierea lui G. Moroianu)”²¹.

G. Moroianu consacră în epistolele sale spații ample propagandei desfășurate în țară pentru convingerea oaspeților străini de justetea revendicărilor românești. Insistăm și noi mai mult, întrucât avem de a face cu un cunoscător în organizarea de astfel de manifestări, iar, pe de altă parte, s-au făcut mai puține analize despre felul cum erau orchestrate astfel de manifestații pentru a capta, a impresiona și chiar a manipula. Nu le făceau doar românii în acei ani de după război, ci atât învingătorii (sârbii, cehoslovacii), cât și înfrânții, mai ales maghiarii. Cei asupra cărora vom insista nu erau niște politicieni occidentali, ci un grup de intelectuali, membri în „misiunea universitară”. Grupul de profesori, o spun de astă dată ziarele, vizitaseră anterior Bucureștii și orașul Brașov, în ultima localitate fiind întâmpinați de Sextil Pușcariu, Ion Ursu, O. Goga. Moroianu rezumă în epistola sa din 28 iunie „primirea misiunii universitare franceze aici în Sibiu și în Banat”²². Aceștia au fost plimbați pe „la instituțiunile noastre culturale și bisericești”, dar și prin „împrejurimile Sibiului”. Prezintă detalii despre o „serbare” desfășurată la Săliște, pe care o consideră că „a reușit admirabil”. Mobilizarea populației s-a făcut în timp record („într-un ceas”), iar Moroianu apreciază „energia” prefectului, dar aducă și contribuția sa în

²⁰ BGBBCS, fond de corespondență Al. Vaida-Voevod – George Moroianu, nr. 3624, f. 3.

²¹ *Ibidem*, nr. 3623, f. 1-2.

²² *Ibidem*, nr. 3628, f. 1.

„aranjarea“ serbării, strecurând detaliul că a „putut aduna lumea de la câmp“²³. Muzica a creat atmosferă: „corul frumoaselor săliștence și voinicilor sălișteni a intonat cu o precizie remarcabilă Marseilleza și câteva doine și cântece românești“²⁴, însă cuvintele au legat și mai puternic oamenii, fiind aleasă meșteșugit și o *lingua franca*. Cel desemnat să deschidă seria discursurilor a fost „învățătul protopop al Săliștei“, nimeni altul decât istoricul I. Lupaș²⁵, care „le-a ținut un splendid discurs în latinește“. Acesta a salutat „călduros pe frații Gali“ oaspeți „pe aceste meleaguri ale descendenților lui Traian“²⁶. Surpriza cea mare abia acum urmează, Moroianu nerezistând tentației să-i dezvăluie lui Vaida, la adăpostul intimității scrisorii, un amănunt picant: „Eu sunt inovatorul cu discursurile latinești în asemenea împrejurări“²⁷.

Și pentru ca dezvăluirea să fie completă îi comunică că „rețeta“ a fost aplicată anterior și unor „ziariști interaliați“ și tot la Săliște. Localitatea este considerată „satul nostru model“, mai mult este „satul nostru reclamă p<entru> toți străinii care trec pe aici“. Salutul a fost făcut în limba latină pentru că „frații noștri ardeleni nu cunosc limba franceză decât foarte rar“, iar din acest motiv i-a propus lui Lupaș să salute „în limba strămoșilor noștri romani“. Unul dintre oaspeții francezi a intrat în acest „joc“ și „a răspuns printr-o caldă improvizatie tot în limba strămoșului Cicero“²⁸. Rețeta a fost, fără îndoială, una de succes pentru că așa „s-a întâmplat și la venirea Ministrului Statelor Unite și a fost bine“. Un alt universitar francez, Poincaré, a răspuns „emoționat și entuziast lui Lupaș“, însă în limba franceză, măgulindu-ne orgoliul național și accentuând că „noi aici am păstrat mai bine ca ei tradițiile glorioase ale latinității, că învățaii noștri cunosc mai adânc limba strămoșilor și i-am întrecut pe ei în aceste privințe“²⁹. Efectul urmărit de serbarea orchestrată de Moroianu a fost atins („vom duce cu noi amintiri care nu se uită ușor“), pentru ca în final oratorul francez să adopte retorica unui român („Transilvania pentru veșnicie unită cu țara mamă“). La banchetul organizat în onoarea oaspeților „într-o sală frumos decorată cu flori“ Maniu nu a putut participa din cauza „indispoziției“ și oboselii („lucrează ca un rob“). Au vorbit însă Valeriu Braniște, căruia Moroianu i-a „tradus discursul în franț<uzește>“, precum și O. Goga.

La Lugoj și Mehadia scenariul se repetă, iar același Poincaré „a accentuat într-un discurs că Banatul nu poate fi divizat, ci trebuie dat întreg României“³⁰, încântând, fără îndoială, pe români, în vreme ce Conferința de pace partaja acest teritoriu. Moroianu, deși este conștient de efectele limitate ale acestor încercări

²³ *Ibidem*.

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ Ion Lupaș era secretar general pentru Biserica ortodoxă în cadrul Resortului de Culte și Instrucțiune Publică.

²⁶ *Ibidem*.

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ *Ibidem*.

³⁰ *Ibidem*.

de captare („sper că ei își vor scrie impresiile în ziarele de acolo și atunci le vom aprecia mai bine“), primește de la Maniu „misiunea (...) de a merge împreună cu dr. I Suciuc la Arad spre a prepara“ (verbul este foarte sugestiv!) „primirea generalului Franchet d'Esperey“³¹. Mărturisește de la început că efortul nu a fost zadarnic: „Din felul cum a fost primit ai văzut că mergerea noastră nu a fost degeaba“. Îl laudă pentru reușita „operațiunii“ pe prefect („am avut un colaborator harnic și priceput în (...) Marșeu (!)³² care-i om de ispravă și face o bună figură de prefect“, vorbitor al limbii lui Voltaire, mai puțin cunoscută în provincie („vei aprecia discursul franțuzesc“), dar se laudă și pe sine („eu am fost purtătorul cuvântului aproape tot timpul cu Franchet d'Esperey“). Generalului francez îi este conturat un portret, diferit de cel în culori preponderent sumbre prezentat atât în istoriografia română cât și în cea maghiară: „e un om extrem de simpatic și care din toată atitudinea lui se vede că și el are azi mult mai multă simpatie față de noi. Când citisem în Londra în nov. trecut armistițiul așa de nenorocit pentru noi pe care-l încheiasă cu Karoly (...) îi păstram o mare rancună (!). Acum lucrurile s-au schimbat. În convorbirea ce am avut-o (...) cu el la quartierul francez ne-a acordat tot ce am cerut în chestia administrației Aradului conform unui memoriu ce i l-am făcut și prezentat“. Generalul francez i-a nemulțumit deopotrivă pe mulți dintre istoricii români și maghiari, iar din aceste două atitudini extreme poate fi desprinsă obiectivitatea comandantului militar³³, așa cum pare să sugereze și o frază a lui Moroianu: „Numai în chestia jurământului ne-a sfătuit să fim mai puțin exigenți, mulțumindu-ne deocamdată și cu un jurământ de a servi cu credință guvernul din București și Cons<iiliu> Dir<igent> fără să se mai amintească în el și de rege, deocamdată“³⁴.

Atunci când în România vin profesioniștii ai diplomației siguranța de sine a lui Moroianu se transformă în îngrijorare, cum s-a întâmplat când ne vizitează țara A.W.A. Leeper, însoțitorul lui G.R. Clerk în misiunea de la București din septembrie 1919: „*Di Allen Leeper care a fost în delegațiunea de pace a Angliei la Paris* (sublinierea lui G. Moroianu), pe care cred că l-ai cunoscut, o veche cunoștință a mea din Londra (...). Leeper este *ovrei australian* (sublinierea lui G. Moroianu) de origine, o știi aceasta dintr-o sursă sigură, se bucură de încredere la Lloyd George – care ști[i] că e înconjurat numai de jidani, este foarte prieten cu Dl. Take Ionescu, Madge etc. În privința noastră ne iubește mai mult la suprafață, ne-a învățat limba. În timpul din urmă, înainte de deschiderea conferinței, era detașat la Ministerul de Externe din Londra. E foarte filosemit și

³¹ Îl avertiza pe Vaida despre sosirea oaspeților străini în 21 iunie, completând pe colțul din prima pagină: „Astăzi plec la Arad, unde sosește marți generalul Franchet d'Esperey cu colonel Moretti“ (*Ibidem*, nr. 3627, f. 1).

³² Justin Marșeu a fost numit de Consiliul Dirigent prefect la Arad (Gheorghe Iancu, *Contribuția Consiliului Dirigent la consolidarea statului național unitar român (1918-1920)*, Cluj-Napoca, Editura Dacia; 1985, p. 131).

³³ Deși neprietenos în manifestările exterioare a fost corect față de Ungaria (Lucian Leuștean, *România, Ungaria și Tratatul de la Trianon, 1918-1920*, Iași, Polirom, 2002, p. 20).

³⁴ BCBBCS, fond de corespondență Al. Vaida-Voevod – G. Moroianu, nr. 3628, f. 3

de câteva ori avându-l la masă atât la Londra, cât și la Paris nu se interesa decât de chestia evreiască mai ales. El mi-a cerut anul trecut pe vremea asta (când eram în Londra) un memoriu în numele lui Balfour *despre eforturile României în războiul mondial și despre politica ce înțelegem a o face noi față de minorități și de evrei în particular* (sublinierea lui G. Moroianu). Memoriul respectiv l-am dat la Foreign Office la 20 sept[embrie] 1918³⁵. Lui Leeper îi ziceau unii intimi «Șarpele»: fin, șiret, rece; venirea lui la București nu mă bucură prea mult³⁶. În ciuda acestei percepții subiective³⁷ A. Leeper a fost unul dintre cei mai importanți susținători ai noștri, atât în primăvara lui 1919³⁸, când s-a numărat între cei opt experți din Comisia pentru Studiul Chestiunilor Teritoriale pentru România, în misiunea din septembrie 1919, când îl influențează favorabil românii și pe Clerk³⁹, dar, mai ales, în primăvara anului 1920, când primul ministru britanic devenise sensibil la argumentele maghiare⁴⁰.

Propaganda desfășurată în țară pentru convingerea străinilor este dublată și de eforturi pe plan extern. Astfel, G. Moroianu indica folosirea serviciilor unui evreu, care să apere cauza românească și în același timp să atenueze criticile cercurilor evreiești „(...) În privința manifestațiilor evreilor (...) avem și noi să-i dăm unele instrucții în această direcție și să-l punem în contact poate cu un personaj evreu – un rabin celebru din Bucovina, foarte respectat în lumea evreiască. Numele lui e Israel Hager și locuiește la Wlznitz (Bucovina) și s-a declarat gata să facă unele servicii românilor”⁴¹.

³⁵ Acest memoriu a fost recent publicat (*Dr. Al. Vaida-Voevod...*, p. 133-139).

³⁶ BGBBCS, fond de corespondență Al. Vaida-Voevod – George Moroianu, nr. 3623, f. 5-6.

³⁷ Anxietatea era sporită și pentru că Leeper participase la misiunea Smuts în Ungaria (Lucian Leuștean, *op. cit.*, p. 73).

³⁸ *Ibidem*, p. 54, 56-57.

³⁹ *Ibidem*, p. 131.

⁴⁰ Premierul și Camera Lorzilor aveau opinii diferite față de Foreign Office-ul britanic. Memoriul Ministerului de Externe, semnat în 8 martie 1920 de Allen Leeper, care a avut un rol important în păstrarea intactă a frontierei cu Ungaria, stabilită în mai 1919 (Lucian Leuștean, *Tratatul de la Trianon în manualul de istorie a românilor, clasa a XII-a, în Studii istorice româno-ungare*, volum editat de Lucian Nastasă, Iași, Fundația Academică „A.D. Xenopol”, 1999, p. 347-350, 352, nota 29).

⁴¹ Citează din scrisoarea unui procuror din Cluj: „Este (acest rabin) dintr-o seminție veche, în țară (Bucovina) se bucură de mare popularitate. Toți fruntașii țării până la demnitarul cei mai înalți îi făceau curte pentru că ține în mână sa toată evreimea ortodoxă (...) ar fi capul societății «Cazal» răspândită peste toată lumea”. Mai adaugă Moroianu că acest evreu „dorește să facă neamului un contraserviciu pentru că Regele Carol i-a dat liberă trecere prin țară când s-a refugiat dinaintea rușilor și are simpatii pentru noi. Ca un semn de dragostea ce-mi poartă (...) fără a pretinde contraservicii ori concesiuni jidanilor, la dispoziția noastră și oferă să producă o schimbare în ținuta delegaților din Paris, având legături acolo cu un oarecare Sokolow, care ar fi jidanul mai de frunte din America, apoi în timp va convoca, dacă vom, un congres al jidanilor din Bucovina, Galiția, Basarabia etc. și să decretează alipirea necondiționată la noi. Ar avea însă dorința să insistăm la dobândirea liniei ferate Delatin – Colomeea – Cernăuți pentru că de altcunum comerțul cu Bucovina este imposibil. Am dat ideea lui Maniu că poate s-ar putea întrebuița serviciile acestui personaj în propaganda de care vorbești și tu” (BGBBCS, fond de corespondență Al. Vaida-Voevod – G. Moroianu, nr. 3628, f. 6-8).

Însă acțiunea cea mai spectaculoasă, dar nerealistă și cu un iz propagandistic foarte clar, o propune la începutul lunii august însuși Iuliu Maniu: „Acum câteva zile am avut o conferință (...) în chestia supravegherii vânatului și a organizării unui serviciu special în această privință. (...) Dacă vom organiza bine supravegherea și înmulțirea lui vom putea trage foloase însemnate pentru stat. (...) În toila discuțiunii, lui Maniu i-a venit o idee genială. A hotărât să invite pe căpeteniile conferinței de pace la o partidă de vânătoare în Ardeal în munții Hațegului și ai Făgărașului care sunt mai românești. Maniu te roagă să faci aceste invitații pentru luna Septembrie cam la ce anume epocă (sublinierea lui G. Moroianu) din septembrie (mai la început sau mai la sfârșit) aceasta o vei chibzui. Această excursie a câtorva corifei francezi, englezi și americani în Ardealul românesc ar putea avea și un frumos rezultat moral pentru noi”. Moroianu a fost încântat de idee, iar pentru materializarea ei îi comunica lui Vaida că „am și dat ordin să se repare și să fie puse în ordine colibele de pe munții Făgărașului și ai Hațegului unde se vor adăposti vânătorii. Poți să le spui că-i vom duce în regiuni unde vor găsi *capre negre, cerbi, căprioare, porci sălbateci și urși* (sublinierea lui G. Moroianu). Destule lighioane care să atragă din fundul lumii pe vânătorii cei mai pasionați”⁴².

O problemă delicată pentru români era cea a Banatului, ocupat în întregime de sârbi, încă din noiembrie 1918. Aceștia se regăseau ca și noi în tabăra învingătorilor și aveau prestigiu în Occident. G. Moroianu nu insistă prea mult asupra situației din provincie și se rezumă să semnaleze, la 21 iunie, doar „(...) principalele acte de jaf pe care sârbii le comit la Timișoara și în alte localități ocupate de ei, de unde demontează fabrici, transportă arhivele publice la ei în țară și jefuiesc până și case d-ale particularilor români”⁴³.

G. Moroianu se ocupă mai insistent de problemele din Basarabia, poate și fiindcă soția sa Zinica (Zina), soră cu Paul Gore, era originară din această provincie, iar el dorea să își impună cumnatul în fruntea delegației basarabenilor. Considerațiile sale, transmise în 14 octombrie, sunt legate și de campania electorală aflată atunci în plină desfășurare în România: „(...) Și în Basarabia stau lucrurile foarte rău. Se crede că mai toți conducătorii basarabenilor sunt în buzunarele liberalilor. Lumea e revoltată și acolo. Și acolo opoziția și mulți alții au declarat că nu iau parte la alegeri. (...) În raportul către Maniu tu propui ca să fie Pelivan prim delegat al Basarabiei la conferință”⁴⁴. (...) În fruntea delegației Basarabiei trebuie un om mai cu autoritate decât Pelivan, cu cultură europeană și care să poată lua direct contact cu cei de la conferință, nu prin interpret

⁴² *Ibidem*, nr. 3617, f. 6-8. După o lună, la 10 septembrie, Vaida îi scria lui Moroianu că „ideea vânătoarei, propusă de Maniu și de tine, nu am uitat-o. Nu prea putem însă face invitațiile până ce nu se va limpezi situația noastră față de conferință” (*Corespondența lui G. Moroianu...*, p. 320).

⁴³ BGBBBS, fond de corespondență Al. Vaida-Voevod, nr. 3627 f. 3. În 2 septembrie pe lângă „textul rezoluțiunii de la Adunarea șvabilor din Timișoara de la 10 august” îi trimite și „un act emanat de la preotul Lucian Lungu (...) care se plânge de persecuții din partea sârbilor, care din zi în zi devin tot mai răi față de-ai noștri” (*Ibidem*, nr. 3621, f. 1).

⁴⁴ Propunerea este lăcută lui Maniu într-o scrisoare din 24-29 septembrie (Liviu Maior, *op. cit.*, p. 270) și lui Moroianu în 1 octombrie (*Corespondența lui G. Moroianu...*, p. 327).

(sublinierea lui G. Moroianu). O singură persoană ar corespunde întru toate acestei delicate misiuni și acea persoană este Paul Gore, un istoric învățat (...), el are o mare autoritate personală, fiind un om curat și pe urmă reprezintă și o veche tradiție și prin numele lui. (...) Dovadă despre aceasta este și faptul că și Dl. Brătianu s-a gândit la el – deși știu că nu prea îl iubește – de n-ar fi decăt prin faptul că *este cumnat al meu* (s.n). Dl. Brătianu, după vechiul obicei oligarhic, nu s-a adresat niciodată direct lui, ci prin interpuși. (...) Dar toți basarabeni de bun simț cer prezența lui Gore la conferință. De Martonne – dacă l-ai văzut – îți va fi spus ce impresii bogate a avut despre Gore când a fost în Basarabia⁴⁵, unde a fost găzduit de el⁴⁶. Această propunere, din păcate, nu s-a materializat, iar P. Gore a fost înlăturat și din alte proiecte, nu doar politice⁴⁷.

Campania de ocupare a Budapestei de către armata română îi provoacă la 7 august o mare bucurie lui Moroianu, pe care o transmite și lui Vaida-Voevod: „Suntem în mare sărbătoare pentru triumfala intrare a trupelor noastre în Budapesta. Ca un fulger s-a petrecut această glorioasă faptă de arme (...). Suntem răzbunați pentru cele 10 veacuri de împilări și de umiliri. (...) Ne trebuie acum un Bălcescu ca să povestească cu farmecul lui pentru generațiile viitoare măreția zilelor pe care le trăim”⁴⁸.

⁴⁵ Geograful Emmanuel De Martonne călătorise în Transilvania, Banat și Basarabia.

⁴⁶ „Același lucru mi l-a spus Andrei Bârseanu care a stat 2 zile la Gore, fiind la un congres în Chișinău. Spunea că e un mare păcat că o grădină de om ca dânsul cu cunoștințele lui vaste, cu caracterul lui curat nu ia o parte mai mare la trebile publice. Același lucru mi l-a spus și Inuleț când a fost aici. Dar numai atât că pe dânsul nu-l cred sincer deoarece dacă Gore stă deoparte, în mare parte, cauza sunt acești așa-ziși democrați unși cu toate unsoarele care până ieri erau niște simpli revoluționari ruși (sublinierea lui G. Moroianu), iar nu moldoveni. Deci în direcția aceasta ar trebui să lucrezi tu dacă vrei ca adevărat să faci un serviciu Basarabiei și țării. Pelivan ar putea rămâne și al doilea delegat alocat pe lângă Gore” (BGBBCS, fond de corespondență Al. Vaida-Voevod – G. Moroianu, nr. 3632, f. 9-11).

⁴⁷ O. Ghibu îl considera pe Gore un „visător”. înlăturat de noul val de politicieni basarabeni, despre activitatea cărora statul român „nu s-a interesat niciodată cum și unde au lucrat în această gubernie înaintea izbucnirii revoltei rusești” (Apud Petronel Zahariuc, *Paul Gore (1875-1927)*, în *ArhGen*, nr. 3-4, 1996, p. 16, 18-19). Peste câțiva ani intelectualul basarabean era decepționat și de incapacitatea autorităților române de a integra provincia în cadrul Regatului.

⁴⁸ BGBBCS, fond de corespondență Al. Vaida-Voevod – G. Moroianu, nr. 3617, f. 1. Peste două zile îl ruga pe Vaida să facă eforturi pentru ca „gubernatorul Budapestei să fie un Român transilvănean, în orice caz să nu admiteți ca aliații să impună acolo pe unul din ai lor” (*Ibidem*, nr. 3617, f. 4). În 10 august Moroianu îi transmite lui Vaida informația că „Maniu (...) a trimis pe Erdely la Viena ca să negocieze (...) pentru formarea unui guvern stabil în Ungaria. Ungurii de acolo au declarat lui Erdely că sunt gata să facă guvernul dacă ne obligăm să gonim pe Bolșevici din Budapesta și ne vor recunoaște în acest caz granița dinspre Ungaria conform tratatului de la 1916 cu foarte mici modificări spre nord, însă în tot cazul Gurile Mureșului <sunt> ale noastre. Când însă trupele noastre au gonit pe Bela Khun și pe partizanii lui, oamenii politici *Unguri n-au voit să mai știe nimic de concesiunile ce ne făcuseră* (sublinierea lui G. Moroianu). Acum Maniu a trimis din nou pe Erdely să reia firul acelor negocieri” (*Ibidem*, nr. 3617, f. 10). Emisarul discutate cu contele N. Bany condițiile în care se putea forma un guvern maghiar de încredere pentru România, iar în 13 august acesta îi comunicase lui Maniu că liderul maghiar ceruse timp pentru consultații (Apostol Stan, *Iuliu Maniu. Naționalism și democrație. Biografia unui mare român*, București, Editura Saeculum, 1997, p. 89). Pe de altă parte, Erdely era cumnat cu Maniu. Fiind un emisar mai degrabă al Consiliului Dirigent decât al României, care dorea să fie constituit un guvern potrivit ideilor sale

În noul context, Consiliului Dirigent dorea o extindere teritorială a României pe baza tratatului din 1916, iar demersurile în acest sens ale lui Moroianu pe lângă Vaida-Voevod au fost anterioare ocupării Budapestei, iar cei chemați să le susțină au fost însă nu doar românii, ci și locuitorii slovaci ai teritoriului revendicat. Astfel, la 30 iulie Moroianu îi trimitea lui Vaida „mai multe petițiuni ale comunelor românești din comitatele Bichiș și Cenad rămase în afară de linia de frontieră ce ni s-a fixat⁴⁹ spre a le prezenta la Conferința de pace sau a le <arăta> comisiei ce se va numi pentru rectificările ce vor fi de făcut la aceste frontiere. Între petiții este și una a slovacilor din Bechiș (!) Csaba și comunelor din jur în total cu o populație de slovaci de 80.000 de locuitori. Din partea acestor slovaci a plecat acum 8 zile la Paris o delegație de trei care s-a dus mai întâi la Praga. Le-am dat o scrisoare către Primul Ministru Tussar pe care a iscălit-o Maniu⁵⁰. Au o scrisoare de la mine către Beneș și una către tine. Vei aranja tu acolo ca dorințele lor să fie satisfăcute ceea ce ar fi foarte avantajos pentru noi, făcându-ne să câștigăm un mare teritoriu și o populație bravă la periferie. Lucrăm acum și pentru slovacii din Szarvas spre a-i face să trimită o delegație la Paris în același scop. Vei găsi toate aceste adrese în cele 4 plicuri galbene ale mele în care îți mai pun și câteva hârtii privitoare la ticăloșiile Sârbilor în Banat⁵¹. În 7 august 1919, când românii intraseră în Budapesta, G. Moroianu credea într-o extindere teritorială pe baza tratatului din 1916, ignorat însă de Conferința de Pace⁵², frontiera româno-maghiară fiind comunicată guvernului român la 11 iunie.

⁴⁹ Din 7 aprilie Consiliul Dirigent constata „evacuarea județului Bichiș și a celei mai mari părți din județul Cenad precum și partea care nu revine României din județul Ugocea” (Gheorghe Iancu, *op. cit.*, p. 167).

⁵⁰ Această scrisoare este într-adevăr semnată de Maniu („Jules> Maniu”), dar este redactată de Moroianu, care cunoștea limba franceză, pe care președintele Consiliului Dirigent nu o stăpânea. Scrisoarea este din 20 iulie, iar din aceasta reproducem un fragment: „(...) G. Hrabowsky, le révérend Père Samuel Shirka et Michel Szák représentent la ville de Békés Csaba et plusieurs villages slovaques des environs qui demandent leur rattachement à la Grande Roumanie”. (BGBBCS, fond de corespondență Al. Vaida-Voevod – G. Moroianu, nr. 3650, f. 1).

⁵¹ *Ibidem*, nr. 3625, f. 1-2.

⁵² Astfel el spera că „cei trei slovaci de la Békés Csaba au sosit deja acolo și că nu vei neglija a ne scrie tot ce ai făcut cu ei și ce impresie a făcut demersul lor. În definitiv, acum că am ajuns noi în Budapesta chestia frontierei noastre înspre Ungaria ne-o vom aranja-o cum cum vom vrea noi. Situația s-a simplificat foarte mult. Acum din partea lui Maniu îți comunic următoarele: Să căutați delegații români la conferință ca guvernul maghiar ce se va forma la Budapesta să aibă și aprobarea noastră” (*Ibidem*, nr. 3617, f. 3). Nici două zile mai târziu euforia de care era cuprins Moroianu nu dispăre, propunând lui Vaida o extindere teritorială de aproape 100 de km spre vest, dacă ne raportăm la teritoriul de astăzi al Ungariei: „(...) Cu puteri înnoite veți continua acuma negocierile și cu perspective frumoase de a le duce la izbândă. În această privință te roagă Maniu să exploatezi chestia tratatului nostru de la 1916, căutând a îngloba în teritoriul Marii Români Békés Csaba cu ținuturile dinprejur. În privința aceasta te va ajuta foarte mult delegația celor trei slovaci care trebuie să fie deja la Paris. Aș zice că să mergem mai departe în această parte a Ungariei: să mergem până la Szarvas – oraș mare locuit iar mai numai de slovaci, iar între acesta și Békés Csaba nu sunt decât câteva sate slovacești sau amestecate. Am vorbit cu prefectul Mărcus al Cenadului ca să aranjeze cu slovacimea din Szarvas așa cum s-a făcut cu cea din Békés. (...) În cazul în care ni s-ar acorda și Szarvas am avea Crișul ca graniță pe o întindere mare” (*Ibidem*, f. 5-6).

Un capitol al istoriei noastre, despre care mărturiile românești sunt foarte rare, este cel legat și de unele abuzuri comise în Ungaria de armata română. Moroianu nu ocolește acest subiect delicat și ne oferă în scrisoarea din 28 iunie niște informații legate de „plângeri din diferite ținuturi ungurești în privința rechizițiilor nemiloase pe care le face armata română (...). Că populația din teritoriile ocupate de armata rom<ână> nu poate fi mulțumită că i se rechiziționează vite și mașini acum când acelea au un preț exorbitant, e natural! E posibil iară ca pe alocurea cei însărcinați cu executarea acestor ordine să fi trecut marginile ce li s-au prescris, dar măsuri de îndreptare vor fi luate imediat în asemenea cazuri. (...) *Acum vorbind între noi* (s.n.), este adevărat că s-au făcut abuzuri și chiar abuzuri mari în unele locuri, unde au vrut să rechiziționeze până la 75% din avutul locuitorilor. Așa a fost cazul în comuna Apatfalva de lângă Cenadul maghiar unde locuitorii unguri s-au revoltat și înconjurând pe jandarmii români au tras asupra lor omorând câțiva dintre ei. Când a fost trimisă trupa să facă ordine și când soldații noștri au văzut cadavrele fraților lor omorâți, atunci ei și-au dat drumul furiei și cu mitralierele au omorât mai mult de jumătate din populațiunea bărbătească (matură) din sat...⁵³.

O ultimă temă importantă asupra căreia vom insista este cea legată de campania electorală din toamna anului 1919, pe care Moroianu o analizează pe larg în rapoartele trimise lui Al. Vaida-Voevod la Paris. Și de această dată el este unul dintre protagoniști, iar preocupările sale legate de campania electorală sunt anterioare declanșării acesteia, o atenție sporită acordând, în epistola din 17 iulie, presei controlate de Partidul Național Român: „Acum ceva despre presa noastră de aici, în special despre Patria despre care te vei fi convins și tu că e slab redactată. Pe deasupra și foarte rău tipărită că nu se poate citi. Acum cinci săptămâni am ridicat eu cuvântul la Biroul presei, spunând că trebuie să îmbunătățim negreșit jurnalul că altfel vom pierde terenul de sub picioare cu partidul național. A avut efect intervenirea mea. (...) D-atunci <au> trecut vreo 20 de zile, poate ai observat că tiparul Patriei s-a ameliorat, acum se poate cel puțin citi”⁵⁴.

⁵³ *Ibidem*, nr. 3628, f 4-6.

⁵⁴ *Ibidem*, nr. 3629, f. 1. După numai o zi (18 iulie) revine asupra subiectului lăudându-se că în urmă cu „cinci săptămâni mi-am permis să atrag atenția lui Maniu asupra pierderii morale pe care o poate suferi Consiliul Dirigent și partidul național – care a fost puterea noastră în trecut – din cauză că n-a putut sau n-a știut de la decembrie de când Consiliul a venit la Sibiu să-și organizeze o presă cum se cade” (*Ibidem*, nr. 3624, f. 2). Apropierea campaniei electorale îl determină să revină într-o scrisoare din 1 septembrie, aducând ca argument interviurile lui Vaida din presa franceză pe care „presa noastră din Transilvania și în special organul Cons[iliului] Dir[igent] Patria le-a ignorat aproape totdeauna. Nu vreau să cercetez cauza pentru care acești gazetari procedează în acest fel față de munca ta acolo, căci aceste interviuuri sunt o parte din munca ta conștiințioasă și merituosă la Paris. (...) eu convenisem cu Maniu să trimit să publice Patria telegramele care se schimbă din când în când pe la festivități între el și unele autorități sau între el și Rege, cum aceasta se face după cum știți pretutindeni. Astfel am trimis într-o zi acum câteva săptămâni o frumoasă telegramă trimisă lui Maniu (...) dar D-nii de la respectiva redacție nici nu s-au sinchisit de trimiterea mea (...) bagatelizează asemenea lucruri” și „tot așa trec și peste interviurile tale” (*Ibidem*, nr. 3620, f. 2-3).

Declanșarea campaniei electorale îl acaparează total, astfel încât, aproape o lună de zile, până în 8 octombrie, nu mai trimite nici o scrisoare lui Vaida, care părea mai degrabă el interesat de primirea unor informații din țară: „Scrisoarea împreună cu raportul tău pentru Iuliu le-am primit alaltăieri după amiază], le-am citit, le-am notat și pe urmă i le-am dat să le citească și el – că mi-a spus că vrea să le citească. Sunt însă în momentele acestea atâtea pe capul nostru și mai ales pe capul lui Maniu că este peste puțină ca să stăm puțin de vorbă și să-mi notez instrucțiile ce ar vrea să-ți trimită. Avem acum alegerile pe cap și trebuie să se ducă și el în dreapta, în stânga ca șef al partidului, căci lumea așteaptă. (...) Peste vreo trei zile sper să fiu în măsură să-ți scriu unele lucruri pozitive în privința tuturor chestiunilor ce ne-ai pus în raportul tău”⁵⁵. Această epistolă ne dezvăluie, încă o dată, faptul că scrisorile trimise de Vaida lui Maniu treceau mai întâi pe la G. Moroianu, care avea misiunea să obțină răspunsuri din partea președintelui Consiliului Dirigent. În 14 octombrie Moroianu îi scria lui Vaida că „suntem în plină campanie electorală. Ieri am fost împreună cu Maniu, Goga, Suci, Braniște, Mihali, M. Popovici, Racoți, Brediceanu și alții la Alba Iulia” într-un loc simbolic „unde Maniu a primit candidatura. Întrunirea, din cauza ploii, a avut loc sus în cetate în sala în care s-a proclamat anul trecut Unirea”, deci într-un alt loc încărcat de semnificații. Un candidat local a „vorbit cu tâlc”, dar ziarele nu îi reproduc discursul, cel aflat în atenția presei fiind însuși președintele Consiliului Dirigent. Ultimul „a vorbit (...) cam 3/4 de oră foarte frumos. A anunțat, între altele, reforma impozitelor prin introducerea impozitului pe venituri, de atâta timp așteptat de toți”. Aprecierea măsurii, care nu ocupă decât un scurt pasaj din discursul reprodus în ziare, este făcută emoțional, din perspectiva cuiva aflat în campanie electorală: „Le vom da o lecție la cei din țară unde de atâtea ori s-a ventilat introducerea acestei juste reforme fără să se ajungă la realizarea ei din cauza relei voințe a oligarhiei!”⁵⁶

„Caravana electorală” se deplasează la Teiuș unde sunt primiți cu muzică de o mulțime de oameni. De această dată Moroianu își focalizează atenția asupra celor care recepționează discursurile ținute în aer liber și în lipsa ploii: „Să fi văzut pe țărani noștri cu ce liniște și demnitate urmăreau discursurile oratorilor subliniind cu puternice urări să trăiască pasagiile care se refereau la interesele lor”.

Îi prezintă și contextul general: „(...) Aici se pregătește iarăși o criză ministerială. Toată lumea e nemulțămăită cu guvernul de generali. În țară clocoțesc patimile. Opoziția nu se va prezenta la alegeri pentru că n-are siguranță și mai puțin garanția că ele vor fi libere. Articoli fulminanți în contra dictaturii brătieniste se publică în ziarele de dincolo de persoane care n-au fost niciodată oameni politici pasionați în contra stării de lucruri anormale și a celor care o mențin. Astfel a apărut acum câțva timp un articol teribil al lui Matei

⁵⁵ *Ibidem*, nr. 3630, f. 1.

⁵⁶ *Ibidem*, nr. 3632, f. 1-2.

Cantacuzino despre Îndrăzneala Tiranului (Brătianu)⁵⁷. Un fenomen îngrijorător era cel legat de posibilitatea dezertării unor colegi de partid în tabăra liberalilor: „Ai văzut desigur interviul lui Goldiș dat unui ziar din Arad și reprodus de Românul în care a afirmat că în țară 90% sunt liberali. Această declarație a făcut la mulți, la cei mai mulți o foarte rea impresie. Aduți aminte când îți spuneam că Alex. Lăpedatu îmi afirmase că îl prezentase pe Goldiș lui Brătianu în mod particular. Celălalt Lăpedatu de la Banca de Asigurare tot asemenea nu jură decât pe liberali, așa încât să nu ne mirăm dacă în viitoarea cameră vom vedea pe unii separându-se de partidul național și fugind în celelalte partide”⁵⁸. În sfârșit, tot în această epistolă, sunt prezentate și afacerile necurate, care au adus prejudicii Consiliului Dirigent: „în altă ordine de idei vreau să-ți scriu ceva de demisia lui Lazăr din Consiliul Dirigent. El a plecat din cauză că a fost acuzat că a[u] fost afaceri, chiar afaceri mari ilicite cu spirtul în Oradea. (...) De asemenea, Maniu a desființat resortul alimentării. Toți protestau în contra gheșefurilor ce se făceau acolo. (...) Cel mai acuzat dintre toți este Misici“, care „a luat cu hapca, pentru a nu întrebuița alt cuvânt mai drastic, 2 automobile din Arad și le-ar fi vândut. (...) Eu la ședințele Consiliului nu asist, ce vor fi hotărât acolo nu știu. Misici nu a demisionat încă (...) și e candidat în Banat. (...) Din cauzele acestor afaceri, Consiliul Dirigent e foarte mult clevetit”⁵⁹.

În Transilvania metodele de infiltrare ale liberalilor erau mai subtile⁶⁰, însă situația era mai îngrijorătoare în Banat, cum reiese din epistola din 1 septembrie: „(...) În Ardeal lucrurile merg mai bine, cred că nu va fi nici o știrbire în blocul partidului național. În Banat însă așa se vede că și-au băgat unii politicieni de dincolo coada între noi ca să ne strice înțelegerea. Prin Oțoiu îți trimisesem un număr din ziarul Dacia cu un interviu al tânărului Biberea în care se exprima foarte puțin politicos la adresa Consiliului Dirigent⁶¹. El spunea că Banatul n-are nevoie de sfaturile și îndrumările Cons[iliului] Dir[igent], deoarece el s-a unit fără nici o condiție cu țara veche“. Chiar și I. Maniu era contestat: „În același număr este și o dare de seamă despre marea adunare populară din Timișoara de la 10 august. Se spune că Protopopol Popovici din Lugoj s-ar fi exprimat contra șefiei lui Maniu în Partidul Național. (...) Braniște pleacă azi spre Banat ca să aranjeze puțin situația“.

⁵⁷ *Ibidem*, nr. 3632, f. 6.

⁵⁸ *Ibidem*, nr. 3632, f. 6-7.

⁵⁹ *Ibidem*, nr. 3632, f. 7-8.

⁶⁰ „(...) În privința uneltirilor bătrânilor politicieni de dincolo“ îi prezintă situația din Săcele unde s-au prezentat „niște oameni de dincolo“, care au îndemnat pe localnici „să înființeze un club liberal“, argumentând că „poporul de la noi nefiind un popor de țărani, ci mai curând un popor de burghezi, ideile noastre politice ar trebui să meargă în mod natural către partidul liberal la care ar trebui să se atașeze părțile acestea de țară. Iată deci unele tendințe care pe alocurea ies la suprafață ca rezultat al propagandei ce au început-o la noi pe ici pe colea, mai discret deocamdată, vechile partide din țară“ (*Ibidem*, nr. 3620, f. 5-7).

⁶¹ Temerile lui Moroianu au fost reale, întrucât V. Biberea, ajuns parlamentar, cerea la 24 decembrie 1919, în Adunarea Deputaților, desființarea Consiliului Dirigent (Gheorghe Iancu, *op. cit.*, p. 294).

În sfârșit, Moroianu se ocupă și de probleme de mai mică importanță, care dau însă culoare acestor epistole și dezvăluie anumite aspecte mai puțin cunoscute: sănătatea lui Iuliu Maniu⁶², cumpărăturile separate pentru Ardeal ale Consiliului Dirigent⁶³, chiar probleme personale, ale sale⁶⁴ și ale lui Vaida⁶⁵.

G. Moroianu a avut un remarcabil talent de propagandist, nu doar al cauzei românești, ci și al Partidului Național Român. Întrucât această corespondență ne oferă un material abundent am căutat să insistăm mai mult asupra mecanismelor elaborării discursului. Discursul public este un discurs interesat, iar retorul modern poate fi considerat omul politic. Discursurile rezumate de Moroianu au fost prezentate într-un spațiu public, dar ele sunt analizate așa cum sunt văzute dinspre un spațiu privat, al intimității epistolelor, care trebuie să fie ferite de ochi indiscreți („aceste rânduri sunt numai pentru tine“, cum apare adeseori în text, ca un element de precauție suplimentar, adăugat la mențiunea „confidențial“ din antet). Discursurile publice (electorale, festive, comemorative etc.), pe care din motive de spațiu nu le-am putut cita decât fragmentar, sunt analizate de Moroianu la nivelul limbajului, ideilor vehiculate, modului de prezentare sau

⁶² „(...) te-aș ruga să atragi atenția lui Maniu ca să se mai cruțe puțin deoarece prin excesul lui de muncă se poate expune la cele mai grave consecințe pentru sănătatea lui, care știi că a fost totdeauna cam delicată“, iar după ce îi prezintă programul de lucru al președintelui face și o rugămintă: „Tu, care ești medic, îți poți închipui la ce poate duce un astfel de sistem de viață. Observă și ceilalți colegi ai mei aceasta și sunt îngrijați, deci scrie-i să se mai cruțe, că ai autoritate asupra-i în această privință și apoi neamul nostru va avea mare nevoie de serviciile lui în viitor“ (BGBBCS, fond de corespondență Al. Vaida-Voevod – G. Moroianu, nr. 3627, f. 4). Această rugămintă este adresată chiar din prima epistolă din 21 iunie.

⁶³ La 1 septembrie îl întreabă: „(...) ce este cu zahărul? Și de ce nu răspunzi la întrebările noastre? Ți-am telegrafiat în două rânduri și ți-am amintit despre aceasta chestie și într-unul din rapoartele mele. Consiliul Dirigent s-a ținut în nădejdea că tu ai cumpărat deja (prin comisia noastră de acolo) zahărul trebuincios pentru Ardeal. Te roagă Maniu și Boilă, să ne răspunzi negreșit printr-o radiogramă ce este cu zahărul deoarece aici suntem într-o mare criză de acest aliment de primă necesitate care a ajuns de tot rar, ba în unele județe cum e cel al Făgărașului de pildă, nu se mai găsește de loc, și pe unde este se vinde cu prețuri fantastice“ (*Ibidem*, nr. 3620, f. 3-4).

⁶⁴ Moroianu se considera un nedreptățit nu doar la conferința de pace, unde nu fusese numit la conducerea unei comisii, ci și în țară. Astfel, la 18 iulie îi trimitea lui Vaida un număr din ziarul „Românul“ pentru a vedea cum și-a „luat revanșa, la adunarea populară din Chișinăul Aradului, față de șeful cel mare care fusese așa de nedrept cu mine, care mă cunoaște așa de rău și m-a nedreptățit de atâtea ori, judecându-mă după șoaptele unor interesați perfizi“ (*Ibidem*, nr. 3624, f. 4). Se pare că Moroianu avea o presimțire, întrucât chiar la Săcele, locul său de naștere, a fost preferată candidatura lui Voicu Nițescu, recomandat încă din vară chiar de... Al. Vaida-Voevod. În aceeași scrisoare Moroianu se gândea și la viitorul său: „(...) Mie mi-a propus cineva să iau direcția sucursalei pe care o mare bancă din București vrea s-o înființeze în Ardeal, care are însă și capital jidovesc cam mult. Eu aș prefera să mă țin de una din băncile astea de aici înființate acum, dintr-o mulțime de puncte de vedere. (...) Cei de la Banca de industrie și comerț de aici din Sibiu mi-au promis să-mi dea unul din posturile de director, după dizolvarea Consiliului Dir<igent> dacă nu se vor schimba însă până atunci lucrurile...“ (*Ibidem*, f. 6).

⁶⁵ La 1 iulie Moroianu îl întreabă pe Vaida cum îi merge și tot el oferă și un răspuns: „Cum Vă merge? Adică ce să mai întreb despre așa ceva pe niște muritori care se răsfață, în teatre, în muzică frumoasă, în mese somptuoase și în plimbări recreatoare prin parcurile și boschetele cele mai frumoase din lume!“ (*Ibidem*, nr. 3633, f. 2).

rostirii acestora, mizei avute în vedere. Nu lipsesc nici detaliile de atmosferă: loc și timp, atitudinea publicului receptor și a celor care emit mesajele, fiind inserate și picante amănunte de scenariu.

Se pare că ceea ce se petrece în spatele cortinei este de multe ori mai pasionant decât ceea ce vedem, auzim sau citim. Cu aproape un secol în urmă oamenii comunicau și își dezvăluiau gândurile prin scrisori și atunci când se aflau în același oraș și nu doar în țări diferite. Păstrau pentru posteritate nu doar scrisorile primite, ci chiar conceptele celor emise, cum a făcut-o și Al. Vaida-Voevod, spre bucuria istoricilor de astăzi. Regăsirea acestor epistole, departe de a fi completă, sperăm să atenueze măcar în parte, ideea unui aforism latin: timpul distruge tot, chiar și amintirea.

THE ACTIVITY OF THE DIRIGENT COUNCIL FOR TRANSILVANIA IN THE CORRESPONDENCE BETWEEN G. MOROIANU AND AL. VAIDA-VOEVOD (Summary)

This study is based on the 17 novel letters sent by George Moroianu, special referent of The Dirigent Council for Transilvania. The addressee is Alexandru Vaida-Voevod, in that period the replacement of the Romanian Delegation to the Peace Conference in Paris (1919-1920). Those 17 letters were sent between June and October 1919 and they could be considered true reports regarding the activity of The Dirigent Council, which that time was located in Sibiu. These reports contain much information about Transilvania, but also about Basarabia and Banat regions. The internal and external propaganda, the military campaign of the Romanian army in Hungary and also the elections from the 1919 fall in Romania have a special place in these letters.

MIRELA CREȚU

SATE ȘI ORAȘE MOLDOVENEȘTI ÎN ÎNSEMNĂRILE CĂLĂTORILOR STRĂINI (SECOLELE XV–XVII)

I. CONSIDERAȚII ASUPRA SATELOR CA AȘEZĂRI TRADIȚIONALE

Nicolae Bălcescu asemuia pământul românesc cu mare cetate naturală în care depresiunea Transilvaniei formează incinta, Carpații sunt zidurile, Subcarpații sunt contraforții, iar cursurile de apă șanțurile de apărare¹. Dar călătorii nu văd mai întâi zidul munților, ci întinderea câmpiilor. Este interesant de observat că însăși denumirea de sat care derivă din latinescul *fossatum* nu a păstrat sensul militar al cuvântului *fossa* – „loc întărit cu șanțuri“ –, ajungând printr-o interesantă transformare semantică la înțelesul de „așezare deschisă, pașnică, civilă“².

Despre pământul românesc au pomenit nenumăratele hrisoave ale cancelariilor domnești, filele cronicilor, relatările călătorilor, solilor sau peregrinilor aduși de cine știe ce împrejurări pe aceste meleaguri. Dar acestea sunt simple mențiuni pitorești ori însemnări răzlețe pierdute printre informațiile istorice, politice, militare sau confesionale. Adunate cu mîgală, analizate critic, pe cât posibil urmărite și comparate la autori diferiți, aceste notații conturează imaginea pământului românesc dintr-o perspectivă sumară.

De-a lungul drumurilor prin Țara Moldovei călătorul veacurilor XV–XVII a întâlnit numeroase așezări. Faptul că însemnările de călătorie nu le înregistrează pe toate nu înseamnă că nu existau. Așezările sunt atestate de descoperirile arheologice și sunt menționate în documentele medievale „cu hotarele vechi și de demult“, hotare „pe unde au fost din vecii vecilor“.

Afirmățiile unor călători despre „locurile pustii“ întâlnite pe parcursul drumului trebuie privite cu mare atenție. Cavalerul Gillebert de Lannoy, venit din îndepărtata Picardie, vede Moldova lui Alexandru cel Bun ca o *terra deserta*³. Dar aceasta nu înseamnă lipsă de populație, ci doar absența unei

¹ Nicolae Bălcescu, *Românii supt Mihai-voievod Viteazul*, București, Editura Minerva, 1985, p. 234-235.

² I.I. Russu, *Elemente autohtone în terminologia așezărilor și gospodăriei*, în „Anuarul Muzeului de etnografie al Transilvaniei“ pe anii 1961-1964, Cluj-Napoca, 1966, p. 74-75.

³ *Călători străini despre țările române*, vol. I, îngrijit de Maria Holban, București, Editura Științifică, 1968, p. 50.

imagini familiare occidentalului: castele înconjurate de ziduri și sate. Dar „locuri pustii“ (pomenite de documentele și cronicile moldovenești) existau și în țările prin care cavalerul trecuse până să ajungă la curtea Moldovei. Gillebert de Lannoy este însă un călător medieval venit din spațiul spiritualității catolice, și îi este greu să înțeleagă lumea ortodoxă, schismatică. *Lumea* sa era *alta* și trecerea printr-o țară străină îi provoacă o imagine răsturnată a universului său, un spațiu haotic, o Anti-Ordine⁴.

Să luăm, de pildă, și mărturia lui Antonio Maria Graziani, cuprinsă în lucrarea *Descrierea Moldovei* (redactată după 1564). Nobilul toscan, deși cunoaște motivele aparentei părăsiri a zonelor ușor accesibile, „incursiunile neîncetate și subite ale tătarilor“, susține că a întâlnit „locuri pustii și lăsate în părăsire“⁵, dând astfel de înțeles că aceasta era starea generală a țării. În anul 1611, germanul John Wilden care se întorcea în țara sa (după aproximativ șapte ani de prizonierat în Imperiul otoman) ne lasă însemnările de drum și câteva fragmente referitoare la Moldova lui Constantin Movilă. El vorbește despre „locuri pustii“ știind însă că „bieții țărani părăsesc pretutindeni satele și se ascund în codrii cei mari“ de teama năvălitorilor⁶.

Locurile pustii au fost o realitate a Moldovei medievale – documentele emise de cancelaria domnească menționând adesea locuri și sate părăsite. Termenul de *pusti* pare că exclude noțiunea de hotar precis, dar cercetând actele de danie aflăm că ele au fost *seliști* – foste sate risipite de vitregia vremurilor. Un hrisov din 28 iunie 1576 vorbește despre „două sate pe Jijie (...) care acele mai sus numite săliști au fost mai înainte drepte domnești și s-au pustiitu când au prădat tătărăi acestu pământu și n-au rămas nime, numai locul pustiitu“⁷.

Din cauza numeroaselor incursiuni ale turcilor, tătarilor sau polonilor, moldovenii erau nevoiți să-și părăsească vechile așezări și să se refugieze în păduri și munți. Minoritul conventual Antonio Angelini din Campi (a stat aproape douăzeci de ani în Moldova) în raportul său despre Țara Moldovei și Țara Românească, redactat în anul 1682, spune clar: „satul Fărăoani și biserica au fost părăsite din cauza apropierii de drumul mare (*via regia*) pe unde trec zilnic turcii; locuitorii sunt risipiți prin păduri“⁸.

Cei mai mulți dintre călătorii străini privesc, însă, așezările din Țările Române din goana cailor, dornici să ajungă cât mai repede la destinație. Cele văzute nu-i încântă – li se pare că sunt „primitive și rustice“, iar locuitorii le apar fi „înapoiati“ și „vrednici de plâns“, fie „vrednici de toată lauda“. Unele aspecte exterioare, ușor vizibile, sunt sesizate, dar adevăratele și profundele

⁴ Aaron Gourevitch, *Les categories de la culture medievale*, Paris, Editura Gallimard, p. 80.

⁵ *Călători...*, I, p. 381.

⁶ *Călători străini despre țările române*, vol. IV, îngrijit de Maria Holban, M.M. Alexandrescu Dersca-Bulgaru, Paul Cernovodeanu, București, Editura Științifică, 1972, p. 351 (*Călători...*, IV).

⁷ DIR, A, Veacul XVII, vol. III, doc. nr. 91.

⁸ *Călători străini despre țările române*, vol. VII, îngrijit de Maria Holban, M.M. Alexandrescu Dersca-Bulgaru, Paul Cernovodeanu, București, Editura Științifică, 1972, p. 351 (*Călători...*, IV).

rosturi ale lumii cu care intră în contact se pare că nu au fost înțelese. Numai în aceste condiții putea ofițerul suedez Erasm Heinerich Schneider von Wismantel să noteze în jurnalul său de companie (1709-1714) că „țărânu se sinchisește prea puțin de casa lui și se mută în alt loc, clătindu-și din nou o alta, cu mâna lui (...) acolo unde vrea și când vrea și pe aceasta o părăsește din nou, după cum vrea, și de aceea se pot vedea puține sate pe șosele”⁹.

Pentru omul satului tradițional casa este nu numai un obiect de întreținere a vieții cotidiene ci și depozitarea unor valori spirituale. Mutarea înseamnă o rupere de trecut, o pierdere a tezaurului familial și o suferință de readaptare. Pentru a evita o asemenea ruptură majoritatea așezărilor sunt întemeiate în zone protejate natural (pădurile din munți sau de la întrepătrunderea acestora cu dealurile) cât mai departe de drumurile mari. Casa se adapta mediului înconjurător căutând să asigure o locuire cât mai prielnică. De exemplu, în zona de câmpie erau construite mai ales bordeie și „locuințe cu prispă naturală”¹⁰. Dar astfel de locuințe sunt greu de înregistrat de călătorii familiarizați cu mediul specific din această parte a Europei.

2. TIPURI DE SATE

După cum am văzut, călătorii străini notează mai mult sau mai puțin explicit atât existența așezărilor cât și aceea a „locurilor pustii” sau aparent părăsite. Pentru a clarifica mai exact raportul dintre locuire și spațiu liber o să încercăm să analizăm tipurile de sate așa cum sunt redată de scrierile peregrinilor prin Moldova veacurilor XV-XVII. Informațiile nu sunt sistematice și vom întâlni adesea confuzii și contradicții.

Însemnările despre așezările din Țara Moldovei încep să apară destul de târziu în relațiile de călătorie – o dată cu domnia lui Alexandru cel Bun, cel ce „a făcut cunoscut străinătății numele până atunci aproape neștiut al Moldovei”¹¹. La începutul secolului al XV-lea apare o descriere a Moldovei și a Țării Românești făcută de Ioan, arhiepiscop de Sultanieh¹², în care se precizează că

⁹ *Călători străini despre țările române*, vol. VIII, îngrijit de Maria Holban, M.M. Alexandrescu Dersca-Bulgaru, Paul Cernovodeanu, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1983, p. 350-351 (*Călători...*, VIII).

¹⁰ Vasile Neamțu, *Bordei și semibordei*, în *Civilizație medievală și modernă românească*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1985, p. 69-70.

¹¹ Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, ed. îngrijită de C-tin Măciucă, București, Editura Tineretului, 1967, p. 114.

¹² Adolf Armbruster atrage atenția asupra faptului că Ioan de Sultanieh își redactează lucrarea în anul 1404, iar prezența sa în regiunile românești este atestată abia în anul 1409. Scrierea din 1404 se bazează, probabil, pe informațiile furnizate arhiepiscopului de Sultanieh de confrății săi, predicatori; el nu a făcut decât să încadreze aceste știri într-o *notitia orbis* tipic medievală. Limita dintre exactitatea geografică și fantezia autorului este greu de stabilit într-o asemenea scriere (Adolf Armbruster, *Romanitatea românilor. Istoria unei idei*, ediția a II-a, București, Editura Enciclopedică, 1993, p. 52-53).

românii „nu au orașe mari ci sate multe”¹³. Notița călugărului dominican este foarte importantă nu numai pentru că reflectă situația identică din cele două țări, dar și pentru că ne permite să surprindem existența satelor moldovenești înainte de întemeierea statului și evoluția orașelor din acestea¹⁴.

Cu notița lui Ioan de Sultanieh încep, dar se și sfârșesc informațiile despre satele moldovene din veacul al XV-lea. Nu cu mult mai bogate par, la prima vedere, însemnările despre așezările cuprinse în scrierile călătorilor celui de-al XVI-lea secol.

Anul 1541 prilejuiește cărturarului sas din Sibiu, Georg Reicherstorffer, vizitarea curții lui Petru Rareș în calitate de sol al lui Ferdinand I. Reicherstorffer a notat în *Chorographia Moldovei* (scrisă câțiva ani mai târziu) că „acea țară a Moldovei este îndeajuns de frumoasă (...); plină de felurite sate”¹⁵. Antonio Maria Graziani, într-o biografie a lui Despot-vodă cuprinde și o schiță a Moldovei la 1564 în care spune că „românii locuiesc la sate”¹⁶. Demnitarul francez François de Pavie, baron de Fourquevaux, în anul 1585 așezările Moldovei îi par „nenorocite”, nefiind demne de „vreo atenție, atât de puțin locuit este acest loc”¹⁷. Călătorul olandez Joris van der Does (Georgius Dousa) în relatarea primei sale treceri prin Țara Moldovei (1597) face mai mult o înșiruire a localităților prin care a trecut, spunând că „s-a întâmplat” să vadă „multe sate”¹⁸.

Din cele câteva scrieri de călătorie prezentate se observă că autorii lor au remarcat existența a „felurite sate”. Această diferențiere se referă atât la tipul așezărilor – sate adunate, răsfirate, risipite, cât și la forma de proprietate – sate libere (răzeșești) sau dependente (domnești, boierești, mânăstirești).

Tipul de sat pe care l-au întâlnit cel mai des călătorii străini pe drumurile Moldovei au fost cele cu casele „ca niște colibe de păstori, împrăștiate peste tot

¹³ *Călători...*, I, p. 39.

¹⁴ Este greu de admis că într-o jumătate de veac se puteau înființa „multe sate” și că unele dintre ele au cunoscut o dezvoltare atât de mare pentru a putea fi numite orașe. Argumente în favoarea existenței așezărilor sătești înainte de întemeierea statului sunt găsite cu ușurință în documentele cancelariei moldovenești. Însăși formula „iar hotarul... să fie după vechile hotare pe unde din veac au umblat” face apel la memoria colectivă a locuitorilor unui sat, implicând de obicei trei generații. Deci, satele menționate în hrisoave până la mijlocul veacului al XV-lea (755 dintre care 525 cu hotare străvechi) datau dinainte de 1359. Trebuie precizat că satele nu sunt consemnate în documente decât dacă intervine vreo modificare în regimul lor de viață (Constantin C. Giurescu, *Târguri sau orașe și cetăți moldovene din secolul al X-lea până la mijlocul secolului al XVI-lea*. București, Editura Academiei, 1967, p. 71.

¹⁵ *Călători...*, I, p. 202.

¹⁶ *Călători străini despre țările române*, vol. II, îngrijit de Maria Holban, M.M. Alexandrescu Dersca-Bulgaru, Paul Cernovodeanu, București, Editura Științifică, 1970, p. 383 (*Călători...*, II).

¹⁷ *Călători străini despre țările române*, vol. III, volum îngrijit de Maria Holban, M.M. Alexandrescu Dersca-Bulgaru, Paul Cernovodeanu, București, Editura Științifică, 1971, p. 181-183 (*Călători...*, III).

¹⁸ *Călători...*, IV, p. 87.

locul¹⁹, după cum nota la mijlocul veacului al XVI-lea Anton Verancsics (Verantio) în lucrarea *De situ Transilvaniae, Moldaviae et Transalpiniae*. Informația lui Verancsics este interesantă fiind valabilă nu numai pentru Țara Moldovei ci pentru tot spațiul locuit de români.

Satul prezentat de Verancsics ar putea fi încadrat atât în categoria satelor răsfirate cât și a celor risipite²⁰. Precizarea pe care o face în continuare autorul, referindu-se la modul de acoperire al caselor, „cu paie sau stuf”, ne îndreptățește să-l considerăm un sat răsfirat aparținând zonei depresionare a Moldovei. Satul răsfirat are, de obicei, o rețea de uliți, cu gospodăriile dispuse în lungul lor, între care se găsesc terenurile cultivate. Acesta ar putea fi tipul inițial al satului adunat: în urma unui proces de creștere a populației proprietățile se parcelează, casele se îndesesc și astfel dintr-un sat răsfirat apare unul adunat. Satul răsfirat este caracteristic pentru zonele cu ocupații mixte (agricole și pastorale)²¹, iar cel cu gospodării risipite constituie ultima fază de populare a muntelui. Dacă satul prezentat de Verancsics s-ar fi aflat într-o zonă muntoasă, deci ar fi fost un sat risipit, casele ar fi trebuit să fie acoperite cu draniță.

Tomaso Alberti în descrierea primei sale călătorii prin Moldova (1612) încearcă și o „tipologizare” a așezărilor rurale întâlnite. Având în vedere modul de amplasare al gospodăriilor, negustorul venețian le împarte în „sate și cătune”²². Tot despre „sate și cătune” vorbește și necunoscutul olandez ce trece prin Moldova anulului 1687, atunci când se referă la așezări²³. Înfațișarea satelor moldovenești nu s-a schimbat prea mult nici peste mai bine de două veacuri. Geograful francez Emmanuel de Martonne, care străbate ținuturile noastre la începutul secolului XX, analizând aspectul așezărilor rurale le clasifică tot în două categorii – sate și cătune²⁴. Deci, cu numele de *sat* sunt desemnate așezările cu casele adunate (sau cu tendința spre adunare) din regiunile de câmpie,

¹⁹ *Călători...*, I, p. 404.

²⁰ Valer Butură, *Emografia poporului român. Cultura materială*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1978, p. 61-62.

²¹ Satul de tip răsfirat, cu variantele sale, este foarte răspândit în întreaga Moldovă: din podișul înalt dintre râul Moldova și depresiunea Prutului mijlociu până la Nistru; de pe valea Bistriței moldovenești până în bazinul Dornelor; în depresiunea Târgu Ocna și în Vrancea, în Podișul Central Moldovenesc. În regiunea Siretului, de pe linia Iașilor spre sud se amestecă cu tipul de sat adunat sau tinzând către adunare (Vintilă Mihăilescu, *O hartă a principalelor tipuri de așezări rurale din România*, în „Buletinul Societății Regale Române de Geografie”, tom XLVI, București, 1927, p. 71).

²² *Călători...*, IV, p. 361.

²³ *Călători...*, VIII, p. 522.

²⁴ Ceea ce De Martonne consideră că ar fi cătunul, adică „o aglomerare de gospodării mai puține”, relativ risipite între ele din cauza prezenței livezilor, fânețelor și chiar a ogoarelor caracteristice formelor colinare unde se practicau ocupații mixte, formează, de fapt, un „sat risipit”. Așezarea care pentru De Martonne este „sat” reprezintă ceea ce, de regulă, specialiștii numesc „sat adunat”, cu gospodării apropiate, frecvent în regiunile de stepă și de câmpie. Geograful francez sesizează și tendința spre adunare a unor așezări, având aspectul unui tip de sat „intermediar” – satul răsfirat (Emmanuel de Martonne, *La Valachie. Essai de monographie géographique*, Paris, 1902, p. 248-250).

iar cu cel de *cătun* așezările cu gospodăriile împrăștiate, din zonele de coline înalte și păduri de foioase.

Dacă unii călători numesc cătune satele răsfirate sau risipite sunt alții pentru care acest tip de așezare nu există. De exemplu, diaconul rus Trifon Korobeinikov, în 1593, când trece prin Moldova în drum spre Constantinopol spune că în zonele deluroase „sate nu sunt“. Pentru el așezările ce pot fi numite sate sunt numai acelea cu casele relativ grupate ce pot fi întâlnite mai ales în zonele de șes²⁵.

După cum am arătat mai sus, expresia lui Georg Reicherstorffer „felurite sate“ ne indică și diferențierea acestora în funcție de regimul proprietății funciare pe care îl aveau. Romulus Vuia considera „satul cu case izolate drept simbolul țăranimii libere“²⁶. Strânsa legătură între tipologia satelor și forma de stăpânire asupra pământului se observă bine analizând și două reprezentări cartografice: una întocmită de Vintilă Mihăilescu²⁷ în care sunt redată principalele tipuri de așezări rurale și alta realizată de Petru Poni²⁸ unde sunt reprezentate zonele de răspândire a satelor razeșești.

Erasm Otwinowski trecând prin Moldova în anul 1557 (în calitate de însoțitor al soliei poloneze către Înalta Poartă) notează în jurnalul de drum, aparținând actelor oficiale ale misiunii, locurile în care poposește (atât la ducere cât și la întoarcere). Călătorul polon face mai mult o înșiruire a localităților prin care a trecut: „satul lui Moțoc“, „satul lui Veveriță“, „satul Țuțora“, iar uneori nici nu le pomenește numele „dormim într-o noapte într-un sat“²⁹. Din această relatare putem deduce tipul de proprietate: satele care aparțin unor boieri sunt prezentate ca atare („satul lui Moțoc“), iar satele care nu sunt numite pot fi ori sate razeșești ori sate aflate în plin proces de aservire.

Despre satele fără nume pomenesc hrisoavele domnești imediat după întemeierea statului și la începutul secolului al XV-lea. În aceste acte se încearcă identificarea unor așezări fie prin menționarea unor nume de persoane care „sunt“, „au fost“, „au avut casă“ în acea localitate, fie prin folosirea unor descrieri geografice³⁰. Nu poate fi însă vorba de „sate nebotezate“ la mijlocul veacului al XVI-lea când organizarea administrativă a Moldovei era bine încheiată. Este însă posibil să surprindem, pe baza onomasticii, procesul de aservire a satelor. Perioada în care acestea nu au nume poate fi aceea în care se

²⁵ *Călători...*, III, p. 353.

²⁶ Romulus Vuia, *Studii de etnografie și folclor*, vol. II. București, Editura Minerva, 1980. p. 21.

²⁷ Harta realizată de Vintilă Mihăilescu, în care sunt prezentate principalele tipuri de așezări rurale din România, a fost publicată în „Buletinul Societății Regale de Geografie“, tom XLVI, București, 1927.

²⁸ Petru Poni a realizat în 1912 o reprezentare cartografică a zonelor de răspândire a satelor razeșești (Henri H. Stahl, *Contribuții la studiul satelor devălmașe. Considerații de ocol, structuri teritoriale și tehnici agricole*, vol. I, București, Editura Academiei, 1958, p. 45).

²⁹ *Călători...*, II, p. 119-121.

³⁰ H.H. Stahl, *Contribuții la studiul satelor devălmașe. Procesul de aservire feudală a satelor devălmașe*, vol. III, București, Editura Academiei, 1965, p. 41.

face trecerea de la vechea denumire a unei așezări (de obicei numele unei cete de neam) la cea nouă, care să evidențieze faptul că satul a devenit „al lui“.

Interesant este ce înțelege Erasm Otwinowski prin „satul Țuțora“, deoarece expresia poate fi interpretată atât ca referire la „târgul Țuțora“ (fiind vorba de o inadvertență în denumirea unei așezări) cât și la satul Țuțora, „sat ascultător de târg“³¹. Dacă se ia în discuție ultima ipoteză este vorba fie de un sat răzeșesc fie de unul aparținând domeniului public, aflat la dispoziția domnului³².

Despre satele boierești pomenesc explicit și notițele altor călători prin Țara Moldovei la mijlocul secolului al XVII-lea. În cursul lunii mai a anului 1651 trecea prin părțile acestea Iohann Mayer, emisarul reginei Suediei către hanul tătarilor. Mayer își notează în jurnalul de drum (păstrat fragmentar) principalele puncte ale itinerariului moldav, precum și discuția avută cu un boier „marele serdar, domnul Ștefan“, care i se plânge că „tătarii i-au făcut pagube foarte mari, i-au ars trei curți frumoase împreună cu 12 sate“³³. Secretarul soliei poloneze condusă de Ioan Gnienski (1677-1678) scrie în Jurnalul oficial al misiunii că satul Pererita (punct de trecere peste Prut) este proprietatea lui Ursache vistierul³⁴. Arhidiaconul Paul de Alep, sosit la 17 ianuarie 1653 la Galați în calitate de însoțitor al patriarhului Antiohiei, Macarie al III-lea al Zaim (rămas aproape opt ani pe pământul Moldovei) lasă în însemnările sale o informație referitoare la proprietatea funciară personală a domnului țării. El notează că în drumul de la Bacău la Roman a trecut prin satele domnului Gheorghe Ștefan „pe care le-a primit moștenire de la tatăl său și de la străbunii săi și care sunt unele dintre <satele> cele mai frumoase și mai populate“³⁵. După cum se știe și din documentele interne proprietatea personală a domnului a avut un regim similar cu al celei boierești³⁶.

Referirile la satele dependente de biserici sau mănăstiri apar mai ales în rapoartele misionarilor și prelaților catolici. Aceste așezări au fost donate de domni din domeniul public spre întreținerea lăcașelor de cult ortodoxe sau

³¹ DIR, A, Veacul XVII, vol. III, doc. nr. 49.

³² V. Costăchel, P.P. Panaitescu, A. Cazacu, *Viața feudală în Țara Românească și Moldova (sec. XIV-XVII)*, București, Editura Științifică, 1957, p. 416.

³³ *Călători străini despre țările române*, vol. V, îngrijit de Maria Holban, M.M. Alexandrescu Dersca-Bulgaru, Paul Cernovodeanu, București, Editura Științifică, 1973, p. 449 (*Călători...*, V).

³⁴ *Călători...*, VII, p. 350.

³⁵ *Călători străini despre țările române*, vol. VI, partea I îngrijită de M.M. Alexandrescu Dersca-Bulgaru; partea II îngrijită de Mustafa Ali Mehmet, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1976, p. 156 (*Călători...*, VI). Domnul este considerat „stăpânul suprem al pământului întregii țări“. Această stăpânire se suprapune „tuturor celorlalte stăpâniri funciare, indiferent de natura lor (ereditare, primite ca danie de la domn, cumpărate)“. Deosebit de *demenium eminens* este domeniul domnesc de care depindeau mai ales orașele și ocoalele lor (Nicolae Stoicescu, *Instituții feudale din țările române. Dicționar*, București, Editura Academiei, 1988, p. 165-168).

³⁶ Nicolae Grigoraș, *Instituții feudale din Moldova. I. Organizarea de stat până la mijlocul secolului al XVIII-lea*, București, Editura Academiei, 1971, p. 15.

catolice³⁷. Deși întâlnim într-un singur raport o informație referitoare la apartenența unui sat la un lăcaș de cult ortodox, știm din documentele de cancelarie și actele mănăstirești că numărul așezărilor aflate sub stăpânirea Bisericii era apreciabil. Notița menționată face referire la satul Stănești.

Giovanni Battista del Monte Santa Maria, într-o „notă despre bisericile și bunurile și locuitorii catolici care sunt în Moldova“ (data noiembrie 1670) își informează superiorii că satul Stănești „apartine călugărilor schismatici“³⁸. Battista del Monte nu precizează despre care mănăstire ortodoxă este vorba și nici când s-a făcut această donație³⁹.

Și biserica catolică a fost înzestrată de domnie cu sate și moșii. Într-o scrisoare către cardinalul Cinzia (5 martie 1604) Bernardino Quirini precizează că Ieremia Movilă i-a dat pentru întreținere „un mic sat“ – satul Trebeș (Trebiș)⁴⁰. Având în vedere *Relația despre Moldova* a misionarului Andrei Boguslavic (1623) în care se spune că în preajma Bacăului „sunt două sate care țin de biserica episcopală din oraș“⁴¹, ca și răspunsul lui Giovanni Battista del Monte Santa Maria la *Chestionarul despre situația misiunilor din Moldova* (trimis către Congregația *De Propaganda Fide*, după anul 1670) se pare că Trebeș nu a fost singura proprietate a bisericii catolice din Moldova. În capitolul referitor la bunurile bisericii Battista del Monte notează că aceasta a avut „sate cu țărani supuși și alte bunuri imobile“⁴².

Studiind cu atenție relațiile misionarilor și prelaților catolici din secolul al XVII-lea constatăm că ele ne furnizează date cu ajutorul cărora se poate reconstitui istoria unor localități astăzi dispărute și despre care documentele interne păstrează informații foarte vagi. Spre exemplificare vom folosi tot cazul satului Stănești⁴³.

³⁷ Politica de donații și vânzări a unor sate și chiar orașe din domeniul public către boieri și mănăstiri capătă o mare amploare începând cu domnia lui Ștefan cel Tânăr (1517-1527) (Nicolae Grigoraș, *op. cit.*, p. 30).

³⁸ *Călători...*, VII, p. 219.

³⁹ Satul Stănești a fost dăruit mănăstirii Cașin (ctitoria lui Gheorghe Ștefan), „după tăria cârților domnești vechi ce are mănăstirea, una de la domnul Ștefan vv din 7168 ghen<arie> 18 și alte de la domnul Evstratie Dabija vv din 7170 ghen<arie> 18 și alte de la domnul Evstratie Dabija vv din 7170 ghen<arie> 10“ (*Documente privind relațiile agrare în veacul al XVI-lea, vol. II, Moldova*, ediție îngrijită de Vasile Mihordea, Ioana Constantinescu, Corneliu Istrati. București, Editura Academiei, 1966, doc. nr. 704, în continuare DocAgr, II).

⁴⁰ De fapt satul Trebeș a fost dăruit de Petre Șchiopu lui Ieronim Arsengo, în calitate de prim episcop cu titlu de Bacău (*Călători...*, V, p. 316).

⁴¹ *Călători...*, V, p. 5.

⁴² *Călători...*, VII, p. 223.

⁴³ Satul Stănești nu apare nominalizat în mod explicit în nici unul din volumele de documente publicat (DIR sau DRH). Editorii volumului II din colecția DRH, A, Leon Șimanschi, Georgeta Ignat și Dumitru Agache, îl identifică cu un sat în comuna Mărginești, județul Bacău (DRH, A, II, p. 519). Într-un document de la 1800 apare precizarea „satul Stănești, ce se numește Cașinul“ (DocAgr, II, doc. nr. 704). Este posibil ca acest sat să fi preluat în timp numele mănăstirii sub a căruia jurisdicție se află.

Satul Stănești „situat drept pe un torent al cărui murmur plăcut recrează auzul”⁴⁴ a fost în secolul al XVII-lea un important punct de locuire al catolicilor din Moldova, fiind menționat în toate rapoartele și însemnările prelaților catolici. Atât Petru Bogdan Baksic, episcop catolic de Sofia, cât și Bartolomeo Bassetti, călugăr observant în rapoartele redactate în calitate de vicari apostolici al celor „două Valahii” (1641, respectiv 1643), pomenesc de satul Stănești⁴⁵. În *Codex Bandinus*⁴⁶ arhiepiscopul de Marcianopol menționează satul Stănești ca pe o așezare mare „cu 150 de suflete de catolici”⁴⁷. 1650 este anul în care minoritul conventual, prefect al provinciilor Moldova și Țara Românească, Bonaventura din Campofranco, spune că satul Stănești avea sub jurisdicția sa „alte trei sate” care toate „sunt sub ascultarea Târgului Troțuș”⁴⁸. Și Marian Kurski în *Relația despre vizitația episcopală făcută în dieceza Bacău* (în toamna anului 1658) notează că „biserica din orașul Troțuș are trei biserici afiliate: anume cea din Mănești, cea din Stănești și cea din Solonț”⁴⁹. Giovanni Battista del Monte Santa Maria găsește la Stănești, în 1671, „30 și mai bine de catolici”⁵⁰.

Determinarea formei de proprietate asupra pământului ca și identificarea unor așezări pe baza informațiilor oferite de călătorii străini prin Moldova necesită, însă, studii mult mai aprofundate, recurgerea la documentul original și coroborarea lui cu diferite alte surse interne, nevalorificate încă dar existente în arhive. Având în vedere fragmentele din scrierile peregrinilor (publicate în cele opt volume ale colecției de documente *Călători străini despre țările române*) nu putem afirma decât continuitatea tipurilor de așezări – sate adunate, răsfirate, risipite – de la începutul veacului al XV-lea și până în perioada contemporană.

⁴⁴ V.A. Urechia, *Codex Bandinus. Memoria asupra scrierii lui Bandinus de la 1646*, în AARMSI, seria II, tom XVI, București, 1896, p. XLVI.

⁴⁵ *Călători...*, V, p. 186, 249.

⁴⁶ *Vizitația Moldovei* (cunoscută sub numele de *Codex Bandinus*, redactată de Marco Bandini între 1647-1648, nu este decât parțial în volumul V al colecției de documente *Călători străini despre țările române*). Lipsesc pasajele referitoare la cele mai multe sate cu populație catolică pe care le vizitează Bandini și la unele obiceiuri ale românilor. Editorii volumului (Maria Holban, M.M. Alexandrescu Dersca-Bulgaru și Paul Cernovodeanu) folosesc drept argument pentru omisiuni ideea că „rapoartele de misionari au un orizont limitat al preocupărilor” (*Călători...*, V, p. 689). Însă, este inadmisibil ca într-o asemenea colecție să nu fie redată fragmentele cu valoare de unicat referitoare la unele obiceiuri ale românilor „Codex Bandinus” este singura lucrare care ne informează asupra unui anumit rit de apărare împotriva ciumei, la care autorul afirmă că a asistat personal în noiembrie 1646, în zona satului Lucăcești. Sub forma unui *priapos* (un stâlp de stejar având forma unei figuri umane, ținând în mâna stângă o lance și în cea dreaptă un arc cu două săgeți) ritul nu a mai fost semnalat la români. Acest stâlp prolific are o asemănare cu cea a *cămășii ciumei* (V.A. Urechia, *op. cit.*, p. VI-LVII).

⁴⁷ *Ibidem*, p. XLVI.

⁴⁸ *Călători...*, V, p. 437.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 463.

⁵⁰ *Călători...*, VII, p. 217.

3. ASPECTE ALE CIVILIZAȚIEI ORĂȘENEȘTI DIN MOLDOVA MEDIEVALĂ

Un observator din trăsură, în goana cailor, sau altul cu gândul la edificiile civilizației apusene, chiar dacă face un popas mai lung pe meleaguri moldovene, nu păstrează în memorie decât faptul că majoritatea satelor din regiunile de coline înalte și păduri de foioase păstrează aspectul de răsfire datorită spațiului larg și ocupațiilor curente ale oamenilor.

Nepercepând fenomenul în profunzimea lui, vizitatorii Țării Moldovei au consemnat lipsa unei rețele de orașe și au mărturisit permanent despre caracterul sătesc al civilizației întâlnite. La mijlocul veacului al XVI-lea, umanistul și diplomatul dalmat, ajuns primat al Ungariei, Anton Verancsics scria (referindu-se la Moldova și Țara Românească) că „orașe nu sunt deloc în acele țări și nici o civilizație orășenească”⁵¹.

Călătorii occidentali, obișnuiți cu așezările aglomerate, le consideră pe cele moldovenești niște sate mai mari, reproșându-le lipsa fortificațiilor, construcțiile din lemn și pământ, străzile neregulate și nu întotdeauna bine întreținute, precum și practicarea agriculturii alături de meșteșuguri. Dar, și centrele urbane europene, creatoare de civilizație, aveau case de lemn îngrămădite pe străduțe insalubre și orășeni ducând o viață semirurală. Însuși Parisul era la debutul secolului al XVI-lea „o concentrare rurală unde nu doar ogoare și fânețe mărginesc orașul, dar în interiorul zidurilor, chiar, populația cuprinde plugari și podgoreni”⁵². Această insinuare a ruralului îi este însă acceptabilă în Occident deoarece se manifestă „în interiorul zidurilor”⁵³.

În Moldova, funcția fortificațiilor a fost preluată de centura de biserici și mănăstiri întărite, situate pe locurile strategice din apropierea sau din incinta orașelor. Georg Reicherstorffer observa că țara este „pline de orașe și felurite sate însă fără de cetăți întărite prin iscusință sau meșteșug” apărarea fiindu-i asigurată „doar de râuri ca de niște întărituri dăruite de natură”⁵⁴. Paul de Alep consemna replica unui demnitar atunci când își amintea de castelele fortificate

⁵¹ *Călători...*, I, p. 404. Faptul că nici un izvor, intern sau extern, nu menționează întemeierea vreunui târg sau oraș în Moldova între 1359 și 1408 a dat posibilitatea specialiștilor să discute despre existența lor înainte de întemeierea statului (C.C. Giurescu, *op. cit.*, p. 68). Geneza orașului medieval este expresia desprinderii unor meșteșugari din obștea sătească și gruparea lor în jurul unor centre care să le permită practicarea meseriei. Procesul de concentrare al populației în unele așezări ce vor deveni târguri sau orașe, a beneficiat în Moldova și de sprijinul indirect al coloniilor genoveze de pe litoralul Mării Negre și de la gurile Dunării.

⁵² Jean Delumeau, *Civilizația Renașterii*, vol. II. București, Editura Meridiane, 1985, p. 33.

⁵³ „Zidul este, tradițional, incinta protectoare care închide o lume, împiedicând pătrunderea influențelor nefaste de origine inferioară. Prezintă neajunsul de a limita domeniul pe care-l închide, dar avantajul de a asigura apărarea lui, lăsând pe de o parte cale liberă influenței cerești (...). Zidul este comunicarea tăiată, cu dubla sa incidență psihologică: securitate – înăbușire, apărare – închisoare” (Jean Chevalier, Alain Gherbrant, *Dicționar de simboluri. Mituri, vise, obiceiuri, gesturi, forme, culori, numere*, vol. III, București, Editura Artemis, 1995, p. 495.

⁵⁴ *Călători...*, I, p. 202.

din Siria: „în loc de castele și fortărețe noi posedăm acești munți și aceste păduri împotriva cărora nici un inamic nu ne poate birui”⁵⁵.

În a doua jumătate a veacului al XVI-lea câțiva călători par să cunoască cauza inexistenței unor fortificații în jurul orașelor. Anton Verancsics știa că „potrivit cu decretele împăraților vechi și ale împăraților turcești de acum lor – se referea la Țara Românească și Moldova, n.s. – nici nu le este îngăduit să întemeieze cetăți și fortărețe nici să-și împrejmuiască orașele cu ziduri și întărituri”⁵⁶. În 1593 Trifon Korobeinikov avea și el cunoștință că în „lași nu este cetate deoarece sultanul nu îngăduie să se ridice”⁵⁷. O explicație a absenței zidurilor în preajma orașelor este dată în 1644 de Paul Beke: „domnul nu îndrăznește să înalțe case de piatră în chip de castel căci altfel turcul l-ar învinovăți că ar vrea să facă răzvrățire și l-ar alunga. Și e îngăduit domnului să clădească doar biserici și mănăstiri”⁵⁸.

Modul de amplasare al caselor ca și existența unui teritoriu agricol întins în jurul orașelor – ocolul târgului – sunt indicii pentru ascendență rurală a centrelor urbane. Misionarul catolic din Lucca, Niccolo Barsi, ne informează, în 1634, că în lași „toate casele sunt izolate una de alta și fiecare din ele își are ograda sa pentru vite”⁵⁹. Barsi scrie apoi despre regimul juridic al ocolului târgului în Moldova lui Vasile Lupu. „Nimeni, fie târgoveț, fie țăran, nu poate spune «acest loc este al meu și acesta este al tău», ci doar la vremea semănatului toți târgoveții ies la câmp cu șoltuzul (ceea ce înseamnă judele) împreună cu pârgarii (care însemnează cei aleși sau sidnicii), împart ogoarele și după cât este numărul sufletelor dintr-o casă dau și ogoarele: dacă sunt opt suflete dau opt ogoare, dacă sunt zece dau același număr de ogoare”⁶⁰.

Procesul de transformare a unor sate în târguri sau orașe poate fi surprins și prin lectura paralelă a actelor de cancelarie și a însemnărilor de călătorie (secolele XVI-XVII). De exemplu, într-un document de la Aron Vodă (13 februarie 1594) este menționat satul Piscu „sat ce sunt în ținutul Tecuciului”⁶¹. Piscul era situat pe „drumul mare” (pe valea Siretului) fiind primul *conac* pe care-l făceau călătorii când mergeau de la Galați la Iași sau invers. Satul Piscu a cunoscut o evoluție rapidă, ajungând să fie numit la sfârșitul veacului al XVII-lea (în itinerariile solilor poloni) „târgul Piscu”⁶² sau „orașelul Piscu”⁶³.

⁵⁵ *Călători...*, VI, p. 257.

⁵⁶ *Călători...*, I, p. 401.

⁵⁷ *Călători...*, VI, p. 352.

⁵⁸ *Călători...*, V, p. 279.

⁵⁹ *Ibidem*, p. 75.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 80.

⁶¹ DIR, A, Veacul XVI, vol. IV, doc. nr. 25. Aproximativ pe la mijlocul veacului al XVI-lea s-a schimbat principala direcție a comerțului moldovenesc. Decăderea unor așezări ca Baia, Siret, Târgu Troțuș, ne indică o scădere a comerțului cu Transilvania și, deci, cu Europa centrală și apuseană. Dezvoltarea orașelor de pe drumul spre Dunăre și Marea Neagră – Galați, Focșani, Piscu, Puțeni – demonstrează preponderența schimbului cu Imperiul Otoman.

⁶² *Călători...*, VIII, p. 172.

⁶³ *Ibidem*, p. 180.

Din mulțimea relațiilor care sugerează aspectul rural al orașelor moldovenești am selectat câteva informații referitoare la Iași „o creație organică a vechii Moldove, care ea însăși este o creație organică a poporului român”⁶⁴. Săpăturile arheologice efectuate în diferite puncte ale actualului oraș evidențiază resturi de cultură materială de factură rurală datând din secolul al XVIII-lea, precum și urme care atestă existența unei așezări feudale din veacul al XIV-lea⁶⁵. Prima atestare documentară, sigură, a târgului Iașilor este făcută în privilegiul comercial acordat de Alexandru cel Bun negustorilor lioveni (6 octombrie 1408)⁶⁶. Într-un document din 1434 este pentru prima dată menționată curtea domnească de la Iași⁶⁷. Izvoarele narative vin să confirme ipotezele privind evoluția Iașilor de la sat la oraș. Dimitrie Cantemir, călător străin în propria țară, ne spune: „mai înainte târgul fusese doar un sat de rând unde se așezaseră abia trei sau patru familii”⁶⁸. Ilustrul cărturar știa că Ștefan cel Mare a fost cel care a mutat scaunul domnesc „de la Suceava la Iași, pentru ca astfel să-și poată apăra țara chiar din mijlocul ei”⁶⁹. Într-adevăr de la Ștefan cel Mare și până la Despot-Vodă toți domnitorii țării Moldovei (cu excepția lui Ștefan Lăcustă) vor rezida și la Iași. Începând cu mijlocul veacului al XVI-lea se pare că Iașii au devenit capitala țării⁷⁰.

Imaginea Iașilor nu ar fi completă dacă am recurge doar la mărturiile arheologice și acte de cancelarie. Fără relațiile celor care au trecut sau au poposit un timp mai îndelungat pe ulițele lui nu-i putem reda decât o imagine statică. Acești autori au fost cărturari, diplomați, clerici, misionari, militari, meseriași, veniți atât din Europa cât și din îndepărtatul Orient. Formația intelectuală, sfera de preocupări, personalitatea fiecărui pelerin și-a pus amprenta asupra modului de consemnare și analiză a diverselor aspecte întâlnite, ajutându-ne să realizăm un tablou plin de viață al Iașilor medieval.

⁶⁴ Nicolae Iorga, *Ce a fost, ce este, ce poate fi Iașul*, Iași, Fundația culturală „Mihail Kogălniceanu”, 1935, p. 10.

⁶⁵ Dan Bădărău, Ioan Caproșu, *Iașii vechilor zidiri până la 1821*, Iași, Editura Junimea, 1974, p. 24.

⁶⁶ Ion Teodorescu, *Crestomație de istorie medie a României. I. Documente*, Iași, 1977, doc. 14. Momentul „ridicării” Iașilor ca târg poate fi coborât cu aproape 10 ani, pe baza rezumatului făcut la 3 ianuarie 1783 la Zolkiew după un document din Fondul Mitropoliei Moldovei (aceste documente sunt duse în Polonia de mitropolitul Dosoftei în 1686, la retragerea oștilor lui Ioan Sobieski). Actul precizează că Alexandru cel Bun a dăruit Mitropoliei locul Poiana Vlădicăi „mai jos de târgul Iași” în amintirea faptului că aici domnul „împreună cu boierii săi și cu tot poporul” au întâmpinat moaștele Sfântului Ioan cel Nou. Rezumatul nu indică data documentului, însă dania nu se putea face decât imediat după aducerea moaștelor, deci după 1402 (DRH, A, Veacul XIV-XV, vol. I, doc. nr. 15).

⁶⁷ *Ibidem*, doc. nr. 138.

⁶⁸ Dimitrie Cantemir, *op. cit.*, p. 81.

⁶⁹ *Ibidem*.

⁷⁰ Noțiunea de capitală nu avea accepțiunea actuală; în întreaga Europă medievală pelerinările suveranului de pe un domeniu pe altul, însoțit de curtea sa, au fost un fenomen obișnuit. Se pare că nici Moldova nu a făcut excepție de la această regulă, după cum o dovedește existența curților domnești și datarea topică a documentelor de cancelarie.

John Newberie, negustor olandez, ne înfățișează Iașii anului 1582 drept un centru comercial de seamă⁷¹. Francois de Pavie socotea la 1585 că este „un oraș mare (...) așezat într-o câmpie fără să fie închis cu ziduri”⁷². Pentru Niccolo Barsi, care a avut posibilitatea unor observații directe și mai îndelungate, reședința domnilor Moldovei era „foarte mare (...) așezată jumătate în șes, iar cealaltă jumătate pe coasta unui deal; nu are însă ziduri”⁷³. În viziunea prelatului catolic Petru Bogdan Baksic, orașul apare „deschis, așezat în mijlocul naturii, pe niște dealuri nu prea înalte, dar (...) nu e nimic de văzut în afară de biserici, căci <aici> nu sunt clădiri ca palatele din Italia”⁷⁴. Arhiepiscopul de Marcianopol înregistrează în 1647 faptul că orașul Iași „era capitala întregii țări, situată în chiar mijlocul Moldovei (...). De departe arată celor ce-l privesc ca o nouă Romă, deoarece turlele, bisericile și mănăstirile oferă ochilor oarecare măreție, iar dacă intră cineva, nu vede înăuntru decât colibe și cocioabe”⁷⁵. Evlia Celebi, la scurtă vreme după Bandini, scrie că Iașii sunt situați „pe o vastă întindere de pământ, având 20.000 de curți, dar niciuna acoperită cu țiglă sau plumb... ci cu stuf. Printre aceste case sunt vreo 700 de ulițe curate, largi și acoperite cu scânduri”⁷⁶. Solul polonez către Înalta Poartă, ce trece prin Moldova anilor 1677-1678, Ioan Gnienski, spune că „orașul întreg se înfățișează cu curți boierești înconjurată cu garduri de nuiete, și cu colibe mici acoperite cu paie“, fiind „așezat risipit pe dealuri fără nici o întărire”⁷⁷. Erasm Weismantel, ofițerul suedez participant la expediția lui Carol al XII-lea în Ucraina (refugiat pentru aproape patru ani în Moldova), este foarte intransigent cu Iașii, contestându-le statutul de oraș. În însemnările sale von Weismantel notează: „este o așezare întinsă (...). Casele sunt clădite pe niște dealuri și de n-ar fi atâtea biserici și mănăstiri (...) ar aduce mai curând a sat decât a oraș, din cauza lipsei sale de rânduială”⁷⁸.

Asemenea tuturor târgurilor și orașelor de la est de Carpați, Iașii erau departe de a oferi o priveliște prea omogenă sub raportul clădirilor. Acestea s-au ivit în funcție de interesele imediate (economice și comerciale) acolo unde au găsit un loc convenabil, făcând din Iași un oraș al contrastelor, adesea sesizat de cei ce s-au plimbat prin el.

Trebuie remarcat că în gravurile de epocă Iașii sunt redați, de fiecare dată, ca fiind înconjurați de ziduri, deși relațiile de călătorie se întrec în a menționa lipsa acestora⁷⁹.

⁷¹ *Călători...*, II, p. 518.

⁷² *Călători...*, III, p. 181.

⁷³ *Călători...*, V, p. 75.

⁷⁴ *Ibidem*, p. 232-234.

⁷⁵ *Ibidem*, p. 327-329.

⁷⁶ *Călători...*, II, p. 518.

⁷⁷ *Călători...*, VII, p. 352.

⁷⁸ *Călători...*, VIII, p. 343.

⁷⁹ Doar Evlia Celebi spune că „în 805 H (1 august 1402–20 iulie 1403 – n.ns) necredincioșii adunându-se laolaltă au făcut zid tare împrejurul orașului Iași“ (*Călători...*, VI, p. 476).

Informațiile confuze prezente în unele însemnări au declanșat dilemele nesoluționate nici astăzi, după aproape un secol de discuții. Cele mai aprige controverse le-a declanșat în istoriografia românească notița cavalerului Gillerbert de Lannoy. El spune că a fost primit de domnul Moldovei, Alexandru cel Bun, „la un sat al său, numit Cozal“, după ce a mers „prin mari întinderi pustii“⁸⁰. Nicolae Iorga considera că „scriind acest nume călătorul s-a îndreptat după pașaportul slavon dat la Suceava“⁸¹. Deci cavalerul a vizitat pe domnitor „nu într-un sat oarecare ci la Suceava însăși“. C.C. Giurescu a lansat ideea primirii ilustrului oaspete într-un sat domnesc, Cozia – atestat la 1785 într-un act de hotărnicie, ca aparținând unei braniști domnești⁸². Gillbert de Lannoy putea fi primit și la Iași, dacă admitem varianta că satul Cozia ținea de braniștea de la Bohotin „o prelungire a hotarului târgului“⁸³.

Dacă s-a întâlnit cu domnul Țării Moldovei la Suceava este posibil pentru cultul cavaler francez să numească capitala țării „une village“?! Răspunsul este afirmativ cu condiția să vedem în De Lannoy ceea ce este de fapt: un călător venit din lumea civilizată, catolică, pe „pământuri sălbatice“ asupra cărora nu se extindea „nici ordinea divină, nici ordinea umană“⁸⁴.

Ipoteza lui Nicolae Iorga devine mai credibilă dacă analizăm și modul în care s-a făcut comunicarea între Gillbert de Lannoy și Alexandru cel Bun. Este greu de presupus că primul cunoștea limba română (sau slavonă) sau că cel de-al doilea putea vorbi curent în franceză. Dialogul s-a realizat, mai mult ca sigur, în limba latină. De Lannoy a avut o percepție sumară asupra lumii românești și nu a acordat mare atenție limbii care se vorbea în jurul său, sau cele în care se redactau documentele. Astfel, transcrierea numelui locului de primire, notat pe pașaport cu litere slavone, în limba franceză, cu caractere latine, s-a făcut cu ușurință sub forma *Cozal*.

Din perspectiva Occidentului presărat cu fortificații se justifică afirmațiile călătorilor ce se referă la lipsa orașelor din Moldova, pentru că ei au în vedere întăriturile burgului. Atitudinea lor se datorează mai puțin cosmopolitismului ori subiectivismului, proprii de fapt omului modern, fiind în mare măsură expresia unei stări psihologice specifice locului și timpului din care vin. Pentru ei târgurile moldovenești, nefortificate, lasă impresia unor pământuri ale nimă-nui, care inspiră un sentiment de insecuritate, atât fizică dar mai ales spirituală. Sunt locuri pe care se grăbesc să le părăsească căutând un refugiu familiar, asociat imaginii cunoscute a zidurilor *ce apără* orașul⁸⁵.

⁸⁰ *Călători...*, I, p. 50.

⁸¹ Nicolae Iorga, *Istoria românilor prin călători*, ediție îngrijită de Adrian Angheliescu, București, Editura Eminescu, 1981, p. 88.

⁸² *Călători...*, I, p. 61.

⁸³ Dan Bădărău, Ioan Caproșu, *op. cit.*, p. 36.

⁸⁴ Aaron Gourevitch, *op. cit.*, p. 80.

⁸⁵ Mircea Eliade, *Tratat de istoria religiilor*, București, Editura Humanitas, 1992, p. 340-342.

4. DRUMURILE, STAREA LOR ȘI MIJLOACELE DE TRANSPORT

Ca să ajungă la adăpostul zidurilor, călătorii erau nevoiți să meargă pe drumuri proaste și pline de primejdii, cu mijloace de transport rudimentare. Cei care cutezau să plece la drum nu puteau renunța la itinerarii dinainte stabilite și nici la serviciile altora. Numeroase obstacole îi așteptau pe călători atât pe drumurile de uscat cât și pe drumurile de apă. Pe uscat, munții erau greu de străbătut, iar „șoselele” medievale peste dealuri și câmpii nu erau decât „locul pe unde se trece”. În asemenea condiții devenea preferabil drumul pe apă. Transportul fluvial, însă, nu se putea practica decât acolo unde râurile erau navigabile. În timpul călătoriei drumetul este dominat deopotrivă de frica de hoți și de animale sălbatice, ca și de teama de necunoscut⁸⁶. Sentimentul nesigurănței este amplificat de imposibilitatea de a aprecia durata unei călătorii: un război, o epidemie, o ploaie îndelungată, o cădere abundentă de zăpadă, dărâmă orice calcul asupra timpului de drum.

Drumurile moldovenești au mers de-a lungul cursurilor râurilor ori treceau de la o vale la alta, legând între ele centrele vieții politice, economice și culturale ale țării⁸⁷. Traseul le poate fi urmărit după indicațiile date de hărțile medievale privitoare la Moldova, dar și prin cercetarea vechimii unor așezări (pe baza actelor de cancelarie). Informații care să ne ajute la reconstituirea vechilor drumuri moldovenești găsim și în relatările călătorilor străini ce le-au străbătut sau numai au auzit vorbindu-se de ele. Însă, cei mai mulți dintre călători nu dau amănunte despre starea drumurilor, sistemul de organizare al poștei, sau despre mijloacele de transport folosite. De obicei, ei se mulțumesc să indice doar direcția în care au mers și să menționeze centrele de popas și localitățile mai importante întâlnite în calea lor.

Nici învățatul sas din Sibiu, Georg Reicherstorffer, care a trecut de două ori prin Moldova și a realizat o hartă a țării, nu face decât o descriere sumară a drumurilor parcurse. În anul 1527, trimisul lui Ferdinand de Austria la curtea lui Petru Rareș face primul drum în Moldova venind de la Viena prin Lemberg și apoi pe „drumul moldovenesc” ajunge la Bacău; prin pasul Oituz a trecut la Brașov. Cu ocazia celei de-a doua călătorii (1534-1535) Reicherstorffer enumără principalele orașe moldovenești: Suceava – Swczowa; Hotin – Chotijna;

⁸⁶ „Drumul și mersul pot fi transfigurate în valori religioase, deoarece orice drum poate simboliza «calea vieții» și orice mers un «pelerinaj», o călătorie spre Centrul Lumii” (*Ibidem*, p. 348 și urm.; Idem, *Sacru și Profanul*, București, Editura Humanitas, 1995, p. 159).

⁸⁷ Năvălirea tătarilor în estul Europei a oprit pentru un moment traficul comercial dintre orașele nordice și central europene și cele ale Orientului. Însă, comerțul nu mai putea fi împiedicat (era deja antrenat în procesul general de dezvoltare a societății occidentale) și atunci negustorii au căutat și au găsit noi căi de acces spre Marea Neagră. Astfel, regiunile est-carpătice au fost angajate în comerțul internațional. Până la căderea Chiliei și Cetății Albe aceste drumuri au întreținut Moldovei statutul de putere economică și politică în zonă (Alexandru I. Gonța, *Legăturile economice dintre Moldova și Transilvania în secolele XIII-XVII*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1989, p. 43-45).

Neamț – Nempczs; Iași – Bahloijazwar; Vaslui – Wazlo; Huși – Hwzlwaras; Bârlad – Berlat; Troțuș – Tartharas; Târgul Roman – Romanwasar. Pe baza constatărilor făcute în timpul acestor două misiuni și a studierii unor cronică și însemnări mai vechi referitoare la zona est-carpatică, Reicherstorffer a realizat în anul 1541 o hartă a Țării Moldovei, pe care a indicat cele mai importante așezări și drumurile ce le leagă⁸⁸.

Un alt mod de prezentare a drumurilor moldovenești apare în relația negustorului englez Robert Bargrave. În *Povestirea unei călătorii pe uscat de la Constantinopole la Dunkirche*, Bargrave ne prezintă și Moldova lui Vasile Lupu la 1652. Deși face o descriere amănunțită a drumului, autorul nu precizează decât foarte rar numele vreunei așezări: „am călătorit de-a lungul unui lac mare alimentat de izvoare îmbelșugate care izvorăsc de pretutindeni tot drumul până la Bârlad și se varsă în Dunăre. Am poposit într-un sat mic și sărac unde am putut observa libertatea extraordinară pe care o au femeile. Am mers neîncetat de-a lungul lacului, aici mult îngustat, spre un alt sat mic, în drum ne-am distrat la o vânătoare”⁸⁹. În acest pasaj negustorul englez se referă, de fapt, la drumul dintre Galați și Bârlad făcut pe lângă lacul Brateș.

În privilegiul comercial acordat de Alexandru cel Bun, negustorilor din Liov (3 octombrie 1408) și în actul lui Ștefan cel Mare emis tot pentru acești negustori (3 iulie 1460) sunt arătate „drumurile mari”, principalele orașe ale țării și punctele de vamă⁹⁰. Căile de acces în Moldova erau „drumul tătarăsc” (pe valea Nistrului și lega Lembergul cu Caffa, cu o ramificație prin Hotin, Dorohoi, Iași, Tighina, Cetatea Albă) și drumul moldovenesc sau „drumul Siretului” (pe valea Siretului spre Galați cu legătură la Chilia și Cetatea Albă, îndreptându-se spre Caffa)⁹¹.

O prezentare riguroasă a drumurilor moldovenești ne-au lăsat-o misionarii catolici și mai ales Marco Bandini. În *Codex-ul întocmit de Bandini*, după vizitarea în 1646-1647 a localităților cu populație catolică din Moldova, se observă foarte bine „drumurile interioare” din zona vestică a țării, care permiteau și întreținerea legăturilor permanente cu Transilvania⁹². Bandini a pornit

⁸⁸ *Călători...*, I, p. 199.

⁸⁹ *Călători...*, IV, p. 487. Itinerariul călătorilor străini poate fi cu ușurință urmărit pe harta vechilor drumuri moldovenești întocmită de Emil Diaconescu. În același tip de prezentare a drumului se încadrează și relațiile altor călători – Erasm Otwinowski (*Călători...*, II, p. 119-121); John Newberic (*Ibidem*, p. 517-518); Trifon Korobeinikov (*Călători...*, III, p. 352-353); Samuel Twardowski (*Călători...*, IV, p. 502); Conrad Iacob Hildebrandt (*Călători...*, V, p. 592); Paolo Bonnicio (*Ibidem*, p. 19-20); Tarzycki (*Ibidem*, p. 166); Ioan Gnienski (*Călători...*, VII, p. 349-350); Philippe Avril (*Călători...*, VIII, p. 107); Rafael Leszczynski (*Ibidem*, p. 181).

⁹⁰ Ion Toderașcu, *op. cit.*, doc. nr. 14.

⁹¹ Emil Diaconescu, *Vechi drumuri moldovenești. Contribuții în legătură cu luptele lui Ștefan cel Mare pentru ocuparea domniei*. Extras din „Lucrările Societății Geografice «D. Cantemir»”, vol. II), Iași, 1939, p. 23.

⁹² Itinerariul arhiepiscopului de Marcianopol, Marco Bandini, poate fi urmărit pe harta întocmită de Gheorghe I. Năstase, în anul 1936 (Gheorghe I. Năstase, *Die Ungarn in der Moldau im Jahre 1646* (nach dem *Codex Bandinus*). Extras din BIFR, vol. III, Iași, 1936.

prin Roman și Târgu Frumos spre Iași, de unde începe vizitarea centrelor care îl interesau – Huși, Vaslui, Bârlad, Galați. A făcut și o descriere a așezărilor de la Dunăre – Reni, Chilia, Ismail. De la Galați, Bandini a mers spre Tecuci, de unde pe cursul Trotușului se îndreptă spre Bogdana, Stănești, Mănești, Bălana, Grozești, Slobozia, Târgu Trotuș. Apoi a trecut pe valea Tazlăului la Lucăcești, Satul de Jos, Solonț. Din Solonț a pornit pe potecile de peste dealuri dintre Tazlău și Siret ajungând la Fărăoani și apoi la Pașcani, Valea Seacă, Fântânele, Trebiș, Bacău. În a doua etapă a *Viziției* Bandini a mers la Piatra și apoi la Roman, unde a cercetat satele din jur – Tămășeni, Adjudeni, Răchițeni, Săbăoani, Leucușani, Tețcani, și apoi a ajuns la Târgu Neamț. A vizitat și valea Hangului, cetatea și mănăstirea Neamț de unde prin Gyla a sosit la Baia; mai departe a văzut Suceava și Siretul. De aici s-a întors la Hârlău, vizitează Cotnarii și satele vecine: Sărata, Amăgei, Strunga. Trecând peste muntele Strunga, Bandini revine la Iași⁹³.

Starea acestor drumuri era departe de a-i încânta pe cei care le parcurgeau. Adesea călătorii au fost uimiți de contrastul dintre frumusețea peisajului și cărările înguste, pline de praf sau noroi pe care le străbat. Robert Bargrave a mers prin „păduri încântătoare dar rele pentru căruțe”⁹⁴. Tammaso Alberti ne spune că drumurile „sunt foarte rele, încât nici șase perechi de boi nu puteau trage o căruță”⁹⁵. Nici John Mayer nu și-a făcut drumul prin Moldova în condiții mai bune; el a străbătut „un drum greu, pentru că plouase tare toată noaptea, pământul era moale și greu”⁹⁶. Woicieh Maiaskowski este nemulțumit în 1640 că „o milă întregă a mers pe dealuri înalte și repezi”⁹⁷. Sunt dificil de parcurs și căile ce trec prin zona inundabilă a Prutului sau prin ținutul mlăștinos din preajma Jijiei. Starețul Leonte, care trece prin Moldova la 1701, după ce ajunge la Iași printr-un nămol „îngrozitor” și la Galați pe un drum „lipicios din cauza pământului clisos” unde „rar se umblă cu caii” exclamă consternat: „Doamne păzește! La noi în Rusia nu sunt astfel de drumuri”⁹⁸.

Unii călători nici nu sunt pregătiți pentru mersul pe asemenea drumuri. Daniel Krmann recunoaște în 1709 că șeaua suedeză pe care o avea i-a îngreuiat și mai mult călătoria prin munții Moldovei: „șeaua mea suedeză era lipsită de profil, alunecam până la capul calului, măcar că legasem bine șeaua cu o cingătoare”⁹⁹.

Paul de Alep și Erasm Heinrich Schneider von Weismantel sunt printre puținii călători străini care vorbesc despre o bună organizare și administrare a drumurilor. Dacă pentru Francois de Pavie „nu se găsesc decât arareori locuri de

⁹³ V. A. Urechia, *op. cit.*, p. XXXI-CXXVIII.

⁹⁴ *Călători...*, V, p. 487.

⁹⁵ *Călători...*, IV, p. 361.

⁹⁶ *Călători...*, V, p. 452.

⁹⁷ *Ibidem*, p. 155.

⁹⁸ *Călători...*, VIII, p. 188.

⁹⁹ *Ibidem*, p. 262.

unde să se poată îndestula omul cu cele trebuitoare¹⁰⁰, pentru Paul de Alep (este drept că peste aproape o jumătate de secol, deși este greu de presupus că în acest răstimp s-au petrecut schimbări spectaculoase) au fost „multe hanuri frumoase ce aparțin oamenilor ce fac rost de trăsură și de toate cele de trebuință călătorilor”¹⁰¹. Ofițerul suedez, von Weismantel, deloc îngăduitor cu românii, notează totuși: „în țară se iau măsuri bune pentru ca drumul să fie reparat, să se facă poduri pretutindeni”¹⁰². Paul de Alep ne furnizează și prima informație despre modul cum funcționa sistemul de poștă. El spune că la Tecuci a primit „căruțe și cai de beilic (...) și un conăcar” deoarece cel care îl însoțise până aici „s-a înapoiat cu căruțele și caii, căci așa este obiceiul lor în fiecare târg este un menzil de căruțe și de cai”¹⁰³.

În care trase de boi sau în căruțe cu cai călătorii au fost nevoiți să înfrunte asprimile drumurilor moldovenești. Cum mijloacele de transport terestre nu au evoluat foarte mult în timp (Paul Valery spunea că „Napoleon se deplasează la fel de încet ca Iulius Cezar”) putem reconstitui cu destulă ușurință imaginea celor folosite de vizitatorii Moldovei medievale. Ne ajută la aceasta nu doar reprezentările din picturile de pe pereții bisericilor ci și atelajele ce trec încă pe ulițele satelor moldovenești.

„Trăsurica trasă de un cal (...) atât de joasă și de ușoară” în care „nu putea încăpea decât un singur ins”¹⁰⁴, pe care a folosit-o Francois de Pavie seamănă cu careta pe două roți (întrebuințată pentru deplasarea pe distanțe mari) figurată în scena *Sinaxarului* de pe peretele de sus al bisericii de la Sucevița. Petru Parcevic vorbește la 1671 de folosirea unor „carete frumoase” și a unor „trăsură trase de șase sau opt cai minunați”¹⁰⁵.

Deci, un alt mijloc de transport folosit alături de caretă este *trăsura* (numită de cei mai mulți călători *căruța*). Trasă de o singură pereche de cai această trăsură trebuie că a fost asemănătoare cu „căruța de foc” a Sfântului Ilie pe care o vedem fie la ctitoria lui Ștefan cel Mare de la Suceava (biserica Sfântul Ilie), fie în pridvorul mănăstirii de la Voroneț (*Sinaxar*). Imaginea de la Voroneț pare a reda o secvență din drumul unui călător pe o cărare de munte – un drumet, ce pare a sta destul de comod într-o căruță de forma unei cutii dreptunghiulare, urcă muntele în pasul domol a doi cai mânați de un vizituu¹⁰⁶.

O trăsură ca cea descrisă de Petru Parcevic – trasă de mai multe perechi de cai – vedem în primul plan al reprezentării *Fuga din Egipt* din groznița de la

¹⁰⁰ *Călători...*, III, p. 180.

¹⁰¹ *Călători...*, VI, p. 156.

¹⁰² *Călători...*, VII, p. 351.

¹⁰³ *Călători...*, VI, p. 26-27.

¹⁰⁴ *Călători...*, III, p. 183.

¹⁰⁵ *Călători...*, VII, p. 175.

¹⁰⁶ Victor Brătulescu consideră acest tip de atelaj „o căruță de stepă” cu caii înhâmați după sistemul roman (Victor Brătulescu, *Elemente profane în pictura religioasă*, în BMI, nr. XXVIII, fasc. 85, iul.-sep. 1935, Vălenii de Munte, 1935, p. 131).

Sucevița. Tot atât de bine această trăsură poate semăna cu cea care abia se zărește din stampa realizată de Auguste Raffet¹⁰⁷ peste aproape un secol.

Scena din gropnița de la Sucevița poate fi și o concretizare plastică a descrierii unei caravane de către baronul de Fourquevaux. Francois de Pavie nota în a doua jumătate a veacului al XVI-lea că a întâlnit pe drumurile Moldovei „adesea laolaltă 20-30 din acele trăsură”¹⁰⁸, iar zugravul de la Sucevița pictează un grup de trei căruțe mari (de transport). Și de această dată călătorul francez a observat cu atenție realitatea din jurul său – căruța, ca modalitate de a călători sau de a transporta mărfurile, se impusese încă din secolul al XV-lea. Astfel, Alexandru voievod întărea la 30 septembrie 1453 mânăstirii Moldovița un privilegiu pe care aceasta îl avea de la „sfântrăpotații” săi înaintași și îi mai scutea încă de dări „trei care mari (...) în toată țara domniei mele și prin târguri și prin sate”¹⁰⁹.

Drumurile, strâmte și supărătoare, al căror sfârșit îi părea lui Philippe Avril că „nu-l va mai vedea niciodată”¹¹⁰ erau mai ușor de străbătut cu carele trase de boi. Senzația neplăcută provocată de greutatea drumului era accentuată de deplasarea cu aceste mijloace de transport. Pasul molcom al boilor îi îngrozea mai ales pe călătorii occidentali. Neputința de a folosi calul „simbolul vitezei”¹¹¹ i-a determinat pe mulți să vadă în culori sumbre lumea românească¹¹².

Iarna, călătorii străini au avut ocazia să vadă pe drumurile Moldovei „alunecând cu o viteză apreciabilă” sâniile. Conrad Iacob Hildebrandt este primul care le consemnează la mijlocul veacului al XVII-lea. Solul suedez pare ușor surprins de faptul că atunci când a intrat în Roman s-a „încrucișat în cale cu un moldovean pe o sanie pe care se găsea soția sa cu un copil mic”¹¹³. Încântat atât de aspectul lor cât și de iuțea cu care să făcea transportul, arhidiaconul sirian, Paul de Alep, le numește „căruțe fără roți”¹¹⁴. Într-adevăr sâniile au fost și sunt unul din mijloacele de transport cele mai importante din zonele de munte¹¹⁵.

¹⁰⁷ Pictorul și graficianul francez Auguste Raffet (1804-1860) a însoțit pe prințul Anatoli Demidoff într-o călătorie în Europa răsăriteană. Va ilustra cartea de călătorie a prințului *Voyage dans la Russie meridionale, par la Hongre, la Valachie et la Moldavie*.

¹⁰⁸ *Călători...*, III, p. 183.

¹⁰⁹ DIR, A, Veacurile XIV-XV, doc. nr. 321. Transportul „în caravană” se impusese datorită dificultăților drumului și a spaimii de răufăcători – adesea menționați de documentele vremii. Dar cărușia s-a dovedit a fi și o necesitate a comerțului – ea a asigurat transportul și schimbul dintre sate și orașele moldovenești, dar și dintre țările române sau între acestea și statele vecine.

¹¹⁰ *Călători...*, VIII, p. 103-104.

¹¹¹ Fernand Braudel, *Structurile cotidianului: posibilul și imposibilul*, vol. II, București, Editura Meridiane, 1984, p. 197.

¹¹² Informații despre folosirea carelor trase de boi întâlnim și în relațiile lui Tommaso Alberti (*Călători...*, IV, p. 361-362); Samuel Twardowski (*Călători...*, V, p. 501); starețul Leontie (*Călători...*, VIII, p. 189).

¹¹³ *Călători...*, V, p. 596.

¹¹⁴ *Călători...*, VI, p. 300.

¹¹⁵ Valer Butură, *op. cit.*, p. 437. Sâniile sunt folosite nu numai pentru deplasarea oamenilor ci și pentru căratul lemnelor, fânului, cerealelor etc. În zonele cu pantă accentuată (Munții Apuseni, Țara Loviștei) sâniile s-au folosit și în timpul verii pentru transportul fânețelor și culturilor.

Interesant ar fi dacă am putea reconstitui și imaginea rădvanului folosit de Achacy Tazzycki în 1640 în drum spre Constantinopol¹¹⁶. Fernand Braudel spune că rădvanurile au apărut pe drumul Europei occidentale în a doua jumătate a secolului al XVI-lea „dar nu au geamuri decât în secolul XVII”¹¹⁷. Faptul că nu apar menționate în nici o altă relație de călătorie ne permite să le considerăm, la 1640, o noutate pe drumurile Moldovei.

Comunicațiile se realizau greu nu numai pe uscat ci și pe ape. Drumurile fluviale sunt supuse fluctuațiilor vremii, iar ambarcațiunile folosite sunt la fel de rudimentare. Călătorii străini, dacă nu treceau apele Moldovei prin vaduri¹¹⁸ sau pe poduri erau nevoiți să apeleze la luntre, plută, barcă sau la „niște năvi mici”.

Podurile obișnuite erau făcute din bârne sau scânduri (uneori din piatră) sau din bărci – „poduri plutitoare”. Evlia Celebi ne vorbește de podul de la Prut „construit din împletituri”¹¹⁹. Din cauza materialului folosit acesta a fost cu ușurință distrus în timpul luptelor, la care a participat și călătorul turc. Se pare că acest pod nu a fost refăcut decât peste câțiva ani, în 1672 Cornelio Magni pomenind de construirea peste Prut a unui „pod de luntre acoperit cu scânduri”¹²⁰.

Podurile de piatră erau destul de rare în Moldova medievală. Jerzy Krasinski îl remarcă pe cel de la Focșani¹²¹. Paul de Alep ne spune că a trecut „un pod mare de piatră” între Vaslui și Scânteia¹²² și că a mai văzut unul în apropierea satului Sârca¹²³. Rafael Leszczyński notează prezența unui „pod mic de zid” pe râul Bahlui (probabil la Podul Iloaiei)¹²⁴. Informația lui Daniel Krmann din 1709 nu este confirmată de nici o altă relație de călătorie și nici de realitățile de teren sau de documente de cancelarie. El scrie că „în partea din Moldova care este mai aproape de munți” a văzut „nu fără mirare poduri de piatră făcute pe râurile chiar cele mai mici, din porunca turcilor”¹²⁵.

Georg Reicherstorffer descrie în *Chorographia Moldovei* sistemul de traversare al râurilor pe „poduri plutitoare”. Acestea erau „alcătuite din bârne groase și scânduri puse deasupra pe care plutașii noștri le numesc în limba germană Pruckschiff”¹²⁶. Prezentarea acestor mijloace de transport ne duce cu gândul spre plutele folosite adesea pentru trecerea Prutului. Evlia Celebi¹²⁷ în 1659, Francisc Gosciecki¹²⁸ în 1712 sau Johann Wendel Bardili¹²⁹ în 1709 ne

¹¹⁶ *Călători...*, V, p. 168.

¹¹⁷ F. Braudel, *op. cit.*, p. 189.

¹¹⁸ Cuvântul *vad* este folosit, de obicei, cu sensul de loc de trecere, indiferent dacă era pod stabil sau umblător, sau se trecea direct prin apă.

¹¹⁹ *Călători...*, VI, p. 458.

¹²⁰ *Călători...*, VII, p. 151.

¹²¹ *Călători...*, V, p. 114.

¹²² *Călători...*, VI, p. 30.

¹²³ *Ibidem*, p. 156.

¹²⁴ *Călători...*, VIII, p. 181.

¹²⁵ *Ibidem*, p. 260.

¹²⁶ *Călători...*, I, p. 199-200.

¹²⁷ *Călători...*, VI, p. 458.

¹²⁸ *Călători...*, VIII, p. 593.

mărturisesc că au trecut Prutul cu plutele. Conrad Iacob Hildebrandt lasă în însemnările sale o descriere a plutei folosite pentru trecerea Bistriței: „pluta era mică și îngustă și nu putea cuprinde pe toți oamenii cu caii lor”¹³⁰.

Niccolo Barsi a mers pe apele Moldovei în 1634 cu „niște bărci făcute din câte un trunchi scobit”¹³¹. Deci, călugărul italian a folosit o barcă monoxilă (care s-a văzut până târziu în unele locuri din Țările române). Acestea erau destul de încăpătoare, oamenii suindu-se în ele „împreună cu lucrurile lor” după cum precizează tot Barsi. Georg Reicherstorffer observa că atunci „când vin la voievod soli sau trimiși de alți demnitari de aiurea” pentru trecerea râurilor se utilizau „niște năvi foarte mici”. Deși sunt foarte mici, cu aceste „năvi” călătorii „sunt duși la malul celălalt destul de bine și cât se poate de iute împreună cu caii și cu trăsurile lor”¹³². Paul de Alep ne spune că a trecut râul Siret „cu corăbiile”¹³³. Și în cazul lui Reicherstorffer și în cel al lui Paul de Alep poate fi vorba de bărci monoxile, dar pe care cei doi le-au numit *năvi* sau *corăbii*. Sub denumirea de *luntre* folosită de Tommaso Alberti¹³⁴, Petru Bogdan Baksic¹³⁵ sau Daniel Krmann¹³⁶ nu se ascund cumva tot bărci monoxile? Este foarte posibil, dar trebuie avut în vedere că atât documentele de cancelarie cât și picturile murale din Moldova indică și existența unor mijloace de transport pe apă mai evolute¹³⁷.

Despre un mod interesant de a traversa un râu ne relatează Niccolo Barsi: „Ni s-a spus că cei ce nu au la îndemână bărci iau iarbă și o fac mănunchi și punându-l unul peste altul îl leagă de cal și ei se așează pe acea iarbă, în timp ce unul merge călare și în chipul acesta ei trec râul”¹³⁸.

Drumurile Moldovei și mijloacele de transport folosite nu par a fi, totuși, cu mult mai rele decât cele ale Europei; prezentarea lor a depins de percepția fiecărui călător în parte, mulți dintre ei exagerând greutățile drumului pentru a-și impresiona superiorii sau cititorii. Hanurile erau probabil rare, dar locurile unde drumețul se putea odihni și schimba caii de drum – menzilele – erau destul de dese. Dar cum ele semănau cu cele redată de stampana lui Auguste Raffet era normal ca un occidental, învățat cu hanuri mai primitive, să scrie că a dormit în câmp. Dacă nu găseau nici un han sau un alt loc de adăpost călătorii erau bine primiți și în casele oamenilor. Marco Bandini spunea că un călător „poate umbla

¹²⁹ *Ibidem*, p. 778.

¹³⁰ *Călători...*, V, p. 596.

¹³¹ *Ibidem*, p. 83.

¹³² *Călători...*, I, p. 200.

¹³³ *Călători...*, VI, p. 151.

¹³⁴ *Călători...*, IV, p. 360.

¹³⁵ *Călători...*, V, p. 226.

¹³⁶ *Călători...*, VIII, p. 259.

¹³⁷ Ion Solcanu, *Imagini ale mijloacelor de transport în pictura murală din Moldova (secolele XV-XVII)*, în AIIAI, XX, 1983, p. 273-274. În vremea lui Ștefan cel Mare se pare că Moldova a avut chiar o flotă maritimă – stăpâna porturile de la Marea Neagră (Chilia și Cetatea Albă) și avea strânse legături cu Caffa și Mangopul.

¹³⁸ *Călători...*, V, p. 83.

prin toată Moldova fără mijloace de drum (...) numai doar străinul să se poarte liniștit¹³⁹, iar Paul Beke sesiza că „fiecare casă este loc de găzduire, și în aceasta sunt vrednici de laudă moldovenii, că primesc oaspeți fără plată și îi ospătează generos cu bucatele pe care le mănâncă ei înșiși¹⁴⁰”.

5. CONSIDERAȚII CU CARACTER DEMOGRAFIC

Studierea satelor sau orașelor, a sistemului de comunicație dintre ele, apoi a locuințelor, ocupațiilor, felurilor de hrană constituie doar un mod de a reconstitui existența zilnică a oamenilor. Un sens deosebit îl dă numărul celor care creează această cultură materială: „el face bilanțul izbânzilor și înfrângerilor, el singur schițează o geografie diferențiată¹⁴¹”. Dacă populația crește sporesc masele de oameni în mișcare, producția și schimburile se măresc, culturile se extind pe terenuri păduroase, apar noi și diverse construcții; dacă scade numărul locuitorilor au loc fenomene inverse.

Fernand Braudel aprecia că „nimeni nu știe care e întreaga populație a lumii între secolele XV-XVIII”, dar această cifră care ne lipsește „trebuie inventată¹⁴²”. Pentru spațiul est carpatic, și în general pentru Țările române, în epoca medievală izvoarele documentare de care dispunem nu ne dau posibilitatea stabilirii, decât cu foarte mare aproximație, efectivului și structurii populației sau a evoluției acesteia.

Despre schimbările demografice, în direcția creșterii numărului locuitorilor, sunt elocvente informațiile cuprinse în actele de cancelarie care se referă la fenomenul de roire al satelor sau în cele care indică crearea unor sate de colonizare (așa numitele *slobozii*)¹⁴³. Cercetând desimea satelor și media locuitorilor pe baza documentelor interne, apoi precizând efectivele militare maxime pe care le puteau ridica domnitorii în diferite epoci, specialiștii au ajuns la concluzia existenței în Moldova a aproximativ 500.000 de oameni, în vremea lui Ștefan cel Mare și a circa 550.000 în timpul lui Ioan Vodă cel Cumplit¹⁴⁴.

O evoluție constantă ascendentă a populației este greu de presupus; oscilațiile în plan demografic sunt destul de frecvente și au cauze multiple – marile invazii străine, calamitățile naturale (cutremure, epidemii, invazii de lăcuste), mutările dintr-un loc în altul a oamenilor (creșterea obligațiilor fiscale,

¹³⁹ *Ibidem*, p. 331.

¹⁴⁰ *Ibidem*, p. 279.

¹⁴¹ F. Braudel, *op. cit.*, vol. I, p. 17.

¹⁴² *Ibidem*, p. 22.

¹⁴³ Ștefan Ștefănescu, *Istoria medie a României*, Partea a II-a, *Principatele Române, secolele XIV, XVI*, București, 1992, p. 16.

¹⁴⁴ Gheorghe I. Teodorescu, *Evoluția numerică a românilor*. Buzău, 1942, p. 21. Ștefan Ștefănescu estima populația spațiului românesc la începutul secolului al XVI-lea la 3 milioane. În condițiile în care Transilvania era locuită de 180.000 de oameni se poate concluziona că cifra de aproximativ 500.000 de locuitori pentru Moldova acestei perioade este aproape de cea corectă (Ștefan Ștefănescu, *op. cit.*, p. 17-18).

abuzurile oficialităților). Faptul că în tot cursul secolului al XV-lea și la începutul celui de-al XVI-lea Țara Moldovei reușește să-și păstreze independența și să se afirme ca o forță politică în zonă, ne indică existența unui indice demografic destul de ridicat. Este foarte posibil ca acesta să se mențină la cote înalte până spre mijlocul veacului următor.

Anul 1650 le apare, însă, și contemporanilor ca un an de „grea cumpănă“. Miiron Costin nota în letopisețul său: „de atunce țara au purces tot spre rău, den anu în anu“¹⁴⁵. În același an misionarul catolic Bernardino Valentini din Perugia, abia sosit în Țara Moldovei, scria: „toate orașele și localitățile sunt expuse incursiunilor și atacurilor tătarilor, cazacilor și altor neamuri“¹⁴⁶. Aceștia au ars și au prădat luând cu ei „mii de robi“ – după cum nota în jurnalul său de drum Robert Bargrave¹⁴⁷ – țara rămânând atunci „pen multe locuri pustie, sclhimbată den fericire acea dintâiu“¹⁴⁸. Iohann Mayer consemnează în anul 1651 cererea lui Vasile Lupu către Marele han tatar de a-i elibera cele „câteva miii“ de supuși pentru a-și „reface din nou țara distrusă până la pământ“. Se întors în țară potrivit însemnărilor aceluiși călător „doar 300 de oameni (...) cu totții pociti, șchiopi, orbi sau băieți și fete mici de tot“¹⁴⁹. Ca și cum nu ar fi fost suficient toate aceste năpaste, în 1652 izbucnea în Moldova și o mare epidemie de ciumă. În *Darea de seamă* a misionarilor iezuiți din 1652-1653 se spune că „ciuma a bântuit toată țara“¹⁵⁰.

Senzația de raritate a populației este mărită și în mod artificial de fuga permanentă a locuitorilor din zonele ușor accesibile. John Wilden observă că „bietii țărani părăsesc pretutindeni satele și se ascund prin codrii cei mari“¹⁵¹. Neavând intenția să vadă și altceva decât ceea ce voiau sau neajungând în luminișurile pădurilor, mulți călători vor afirma cu ușurință că „țara este destul de puțin locuită“¹⁵². După cum remarca și Fernand Braudel „omul lasă goale nouă zecimi din suprafața globului, adesea silit, din neglijență de multe ori și pentru că istoria, un lanț nesfârșit de eforturi, a hotărât altfel decât vrea el“¹⁵³.

Marea majoritate a locuitorilor Țării Moldovei o formează românii, alături de care călătorii străini au găsit și reprezentanți ai altor etnii. În 1644 Paul Beke nota: „orașenii și locuitorii ce trăiesc în țară sunt români, unguri și sași, germani

¹⁴⁵ Miron Costin, *Opere*, vol. I, ediție îngrijită de P.P. Panaitescu, București, Editura pentru Literatură, 1965, p. 111.

¹⁴⁶ *Călători...*, V, p. 428.

¹⁴⁷ *Ibidem*, p. 491.

¹⁴⁸ Miron Costin, *op. cit.*, p. 124.

¹⁴⁹ *Călători...*, V, p. 453.

¹⁵⁰ *Ibidem*, p. 505.

¹⁵¹ *Ibidem*, p. 351.

¹⁵² *Călători...*, VIII, p. 316. Dar aceasta nu este numai părerea lui Erasm von Weismantel; și Francois de Pavie consemna, cu mirare, în a doua jumătate a veacului al XVI-lea că Țara Moldovei este „atât de puțin locuită“ (*Călători...*, III, p. 181-182).

¹⁵³ F. Braudel, *op. cit.*, vol. I, p. 12. La începutul secolului al XVI-lea Franța avea 16 milioane de locuitori, Italia 5,5 milioane, Rusia 6 milioane (Marcel Reinhard, Andre Amengaud, Jacques Dupaquer, *Histoire generale de la population mondial*, Paris, 1968, p. 108).

și un mare număr de armeni și bulgari și italieni, poloni, turci și evrei sunt în număr destul de mare, dar ca negustori și meșteșugari (...). Nu lipsesc nici tătarii, care slujesc pe bani la curtea domnului și boierilor. Românii și ungurii și unii sași (ca și oamenii de alte nații <ce locuiesc> aici) se arată mai degrabă a fi barbari decât creștini ca și cum s-ar deosebi de tătari numai prin limbă și religie¹⁵⁴. Și Marco Bandini remarcă în *Codex* aceeași realitate demografică „locuitorii în marea lor majoritate sunt români, apoi unguri, armeni, greci, bulgari, albanezi, turci, tătari, poloni, ruteni, sași, moscoviți și unii italieni”¹⁵⁵.

În veacul al XVII-lea întâlnim în câteva relații de călătorie precizat și numărul de așezări rurale din Moldova. Tommaso Alberti, care trece pe aici în 1612, nota existența a 24.000 de sate în întreaga țară¹⁵⁶. Cifra este evident exagerată și trebuie mare atenție în cazul utilizării ei, deoarece atunci când vorbește de satele din Țara Românească, Alberti le estimează numărul tot la 24.000. Pentru sfârșitul aceluiași veac concordă datele oferite de *Relația despre provinciile Moldova și Valahia*, scrisă de De La Croix, și de *Descrierea principatului Moldovei* – o însemnare anonimă olandeză. Diplomatul și scriitorul francez De La Croix nota în 1672 că cele două țări române „au fiecare 3.000 de sate”¹⁵⁷, iar o însemnare anonimă menționează pentru Moldova anului 1687 „3.000 de sate și cătune”¹⁵⁸.

Cele mai multe și bogate informații de ordin demografic de care dispunem pentru secolele XV-XVII ni le-au transmis vizitatorii comunităților catolice din Moldova. Este adevărat că ele se referă la locuitorii de rit catolic și că au un caracter aproximativ și adesea contradictoriu, dar sunt deosebit de valoroase fiind singurele care indică o anumită ordine de mărime.

Bernardino Quirini ne spune că la 1593 a vizitat în Moldova „15 orașe și 16 sate” unde se găseau „latini catolici în număr de vreo 1.691 familii și vreo 10.774 suflete”¹⁵⁹. Andrei Boguslavic găsea în acea provincie a Moldovei, în anul 1623, „1.010 case de catolici și 26.630 de suflete”¹⁶⁰. Statisticile lui Quirini și Boguslavic sunt probabil eronate, misionarii care le-au urmat neconsemnând o populație catolică atât de numeroasă¹⁶¹. În 1643 Bartolomeo Bassetti a vizitat doar „27 de locuri și orașe unde se găsesc catolici” unde „case de catolici sunt aproape 1.050, suflete 5.000”¹⁶², iar în 1650 Bernardino Valentini din Perugia știa că numărul catolicilor din provincie se ridică la circa 8.000¹⁶³. Cauzele unei asemenea căderi demografice au fost numeroase, la cele generale, caracteristic întregii societăți moldovenești din a doua jumătate a veacului XVII, adăugându-se

¹⁵⁴ *Călători...*, V, p. 270.

¹⁵⁵ *Ibidem*, p. 328.

¹⁵⁶ *Călători...*, IV, p. 361.

¹⁵⁷ *Călători...*, VII, p. 255.

¹⁵⁸ *Ibidem*, p. 522.

¹⁵⁹ *Călători...*, IV, p. 37.

¹⁶⁰ *Călători...*, V, p. 7.

¹⁶¹ Romuel Cădea, *Catolicismul în Moldova în secolul XVII-lea*, Sibiu, 1917, p. 14.

¹⁶² *Călători...*, V, p. 188.

¹⁶³ *Ibidem*, p. 428.

cauze specifice: populația catolică trecea la ortodoxism din lipsă de preoți sau crezând „că nu prea se deosebesc în cele religioase de credincioșii greco-orientali”¹⁶⁴. Marco Bandini a găsit la Bogdana puțini catolici „deoarece ceilalți au trecut la schisma greacă pentru că acest sat de nimeni niciodată mai înainte nu a fost inspectat sau îngrijit și nici misionarii nu s-au ocupat de el”¹⁶⁵. La 1670, Petru Parcevic scria că în Moldova nu a mai rămas nici a treia parte din credincioșii catolici din vremea lui Vasile Lupu¹⁶⁶, la 1682 Vitto Piluzzi remarcă fuga în totalitate a locuitorilor din unele așezări catolice¹⁶⁷.

Imaginea cea mai frumoasă și mai bogată nu numai a Moldovei catolice, ci a Moldovei în genere, ne-a lăsat-o Marco Bandini în *Codex-ul său*¹⁶⁸. El a vizitat probabil toate așezările în care se găseau catolici și chiar pe cele unde fuseseră cândva locuitori de această confesiune. Astfel, el trece și pe la Tecuci unde din cele „mai mult de 200 de case de catolici” nu mai găsește nici una, „nici chiar urma templului sau a cimitirului”¹⁶⁹.

Neavând pretenția realizării unei statistici a populației catolice din Moldova veacului al XVII-lea prin tabelele alăturate am încercat doar trasarea unei direcții pentru cercetări ulterioare, ce ar putea duce la concluzii foarte interesante. Asemenea informații, consider că trebuie luate ca atare și coroborate, fiecare în parte, cu diferite alte surse documentare pentru a evita emiterea unor ipoteze eronate.

Numărul populației orașenești i-a preocupat pe călătorii străini prin Moldova ceva mai mult decât cel al locuitorilor așezărilor rurale. Pentru argumentare, am recurs la informațiile obținute tot pentru capitala Moldovei, Iași. Nu trebuie exagerată importanța cifrelor oferite de peregrini și nici pentru evoluția demografică a orașelor. Neexistența unor statistici oficiale nu ne permite schițarea unei imagini de ansamblu asupra fenomenului locuirii urbane.

În timpul primei domnii a lui Ștefan Tomșa al II-lea (1611-1615) Tommaso Alberti găsea în Iași 8.000 de case¹⁷⁰, iar în 1623 Andrei Boguslavic credea că numărul locuitorilor Iașilor trecea de 60.000¹⁷¹. Paolo Bonnici aprecia în 1632 că „acest oraș are între șapte și opt mii de gospodării, fiind foarte populat”¹⁷². Petru Bogdan Baksic (1640) vedea în Iași 9600 de case „ceea ce înseamnă peste o sută de mii de suflete”¹⁷³. Bartolomeo Bassetti (1643) notează

¹⁶⁴ R. Căndea, *op. cit.*, p. 15.

¹⁶⁵ V.A. Urechia, *op. cit.*, p. XLV.

¹⁶⁶ *Călători...*, VII, p. 176.

¹⁶⁷ *Ibidem*, p. 92-93.

¹⁶⁸ Pentru aprecierea cât mai exactă a stării catolicismului din Moldova lui Vasile Lupu, informațiile cuprinse în *Codex-ul* (publicat de V.A. Urechia) trebuie coroborate în cele furnizate de Paul Beke (*Călători...*, V, p. 274-285) și Petru Parcevic (*Ibidem*, p. 358-380).

¹⁶⁹ V.A. Urechia, *op. cit.*, p. XLV.

¹⁷⁰ *Călători...*, IV, p. 361.

¹⁷¹ *Ibidem*, p. 6.

¹⁷² *Ibidem*, p. 21.

¹⁷³ *Ibidem*, p. 234.

existența a „15.000 de case și vreo 60.000 de locuitori”¹⁷⁴. Marco Bandini consemnează tot 15.000 de case, dar numai cu „48.000 de locuitori dintre care cei ce plătesc bir sunt în număr de 28.000, în afară de baroni și suita acestora și în afară de nobilime, libertini și soldați primind leafă de la principi care sunt în număr de 20.000”¹⁷⁵. Evlia Celebi (1659) pomenește de „20.000 de curți înfloritoare” în oraș și în „varoșul acestuia încă 20.000 de case”¹⁷⁶. Erasm von Weismantel (1711-1714) vorbea de peste „600 de locuințe în Iași”¹⁷⁷. Dimitrie Cantemir, călătorul cel mai avizat în această problemă, scria: „cu cincizeci de ani mai înainte (aproximativ 1660-1670 n.s.) când s-a făcut o numărătoare s-au aflat în el 12.000 de case, dar în vremile care urmară a fost atât de pustiit de pârjoluri dese și de năvăliri ale tătarilor și leșilor, încât abia a treia parte a scăpat nevătămată”¹⁷⁸.

Aceasta pare a fi prima imagine a călătorilor străini despre așezările Moldovei și despre locuitorii ei. Unii dintre ei au avut curiozitatea să coboare din trăsură, alții au fost nevoiți să o facă și astfel au pătruns și în microuniversul țaranului român, în gospodăria sa. Au reușit să vadă și să înțeleagă mai mult? Nu știm, lectura relatărilor cuprinse în cele opt volume ale colecției *Călători străini despre țările române* nepermițându-ne decât arareori un răspuns afirmativ.

MOLDAVIAN TOWNS AND VILLAGES IN THE FOREIGN TRAVELLERS' NOTES (THE XVth-XVIIth CENTURIES) (Summary)

The author intend to present some daily life aspects in the Moldavian pre-modern settlements as it appeared in the foreign travellers' writings. Her article stresses the comparative analysis and the confrontation of different other sources: documents of the Moldavian Princes, church printings, archeological discoveries, ethnological researches.

According to her opinion, travellers' notes from the XVth-XVIIth centuries had an impressive accuracy of information. Usually they were not travelling for pleasure and wanting to find “new worlds” but missionaries or diplomatic representatives. In their notes, ethnographic details – especially interesting for the author – were somehow secondary and unintended but still necessary to depict cultural differences between the catholic or protestant Occident and the orthodoxe East.

¹⁷⁴ *Ibidem*, p. 178.

¹⁷⁵ *Ibidem*, p. 327-328.

¹⁷⁶ *Călători...*, VI, p. 476-477.

¹⁷⁷ *Călători...*, VIII, p. 343.

¹⁷⁸ D. Cantemir, *op. cit.*, p. 82. Alte informații despre originea etnică și structura socială a populației Iașilor pot fi găsite în lucrarea lui Dan Bădărău și Ioan Caproșu, *Iașii vechilor zidiri până la 1821*. Iași, Editura Junimea, 1974.

PÉTER ZÖLD ȘI „DESCOPERIREA“ CEANGĂILOR DIN MOLDOVA ÎN A DOUA JUMĂTATE A SECOLULUI XVIII

1. INTRODUCERE

Preotul secuiei Péter Zöld a avut un rol fundamental în formarea și dezvoltarea interesului istoricilor, al ierarhilor Bisericii, al filologilor, al etnografilor, al antropologilor sau al politicienilor, în special maghiari, pentru problema ceangăilor. Importanța lui rezidă în faptul că el folosește pentru prima oară etnonimul „ceangăi“ pentru catolicii din Moldova. A descris comunitățile catolice din Moldova în câteva scrisori: prima a fost adresată franciscanului Vincze Blahó, fiind cunoscute până recent doar traducerile în limba germană și în maghiară publicate în 1783; a doua a fost destinată episcopului Transilvaniei, Ignác Batthyány, publicată la mijlocul secolului al XIX-lea, și o a treia, inedită, trimisă călugărului Paulin András Dudássi¹. Pe de altă parte, rolul scrisorilor lui Péter Zöld în istoria catolicilor moldoveni este semnificativ din perspectiva consecințelor imediate, a implicațiilor confesionale și politice generate de mediul în care au circulat scrisorile respective.

O scurtă biografie a lui Péter Zöld a publicat-o în 1838 franciscanul Elek Gegő în cartea sa despre ungurii din Moldova². Peste circa un veac, Árpád Bitay i-a dedicat mai multe pagini în trei studii publicate de-a lungul unui deceniu, completând de fiecare dată biografia cu date noi³. Recent, János Szöcs a editat o biografie a lui Péter Zöld, într-o carte bilingvă în format mic, de buzunar, în care sintetizează informațiile bibliografice cu cele adunate din propriile cercetări prin arhive din România și Ungaria⁴. Péter Zöld ocupă un loc important în panteonul secuiesc datorită rolului pe care l-a avut în răscoala secuilor din 1763-1764 împotriva înființării regimentelor de graniță. În 1995 Muzeul Secuiesc al

¹ Vezi anexele I-IV.

² Gegő Elek, *A' Moldvai magyar telepekről*, Buda, 1838, p. 75-76.

³ Bitay Árpád, *Zöld Péter a csöböröcsöki magyaroknál 1767*, în *Erdélyi Irodalmi Szemle*, 1924, p. 264-266; idem, *Zöld Péter egyenisége*, în *Erdélyi Irodalmi Szemle*, 1927, 2. sz., p. 165-172; idem, *Adatok Zöld Péter életéhez*, în *Erdélyi Múzeum*, 1934, p. 374-375.

⁴ Szöcs János, *Pater Zöld*, Miercurea Ciuc, Hargita Kiadóhivatal/Editura Harghita, 2002, 126 p.

Ciucului a organizat un simpozion (*Péter Zöld și epoca lui*), însoțit de vernisajul unei expoziții dedicate acestei personalități⁵.

Relatările sale despre catolicii din Moldova au fost utilizate de majoritatea cercetătorilor maghiari, istorici, filologi sau etnografi. În istoriografia maghiară Péter Zöld este tratat – poate prea generos – drept primul istoric al ceangăilor⁶. Din pleiada contribuțiilor mai mult sau mai puțin științifice se remarcă două lucrări, care au abordat critic textele respective. În bibliografia analitică anexată monografiei despre catolicii din Moldova publicată în 1941, László Mikecs a atras atenția asupra diferențelor dintre edițiile germană și maghiară ale primei relatări despre ceangăi⁷.

Recent, Maria Domokos a analizat contextul genezei scrisorilor lui Péter Zöld, subliniind rolul franciscanului observant Vincze Blahó, pe baza unor surse manuscrise inedite⁸.

Istoriografia română a acordat o oarecare atenție textelor scrise de Péter Zöld despre catolicii maghiari din Moldova. Dumitru Mărtinaș a remarcat faptul că scrisorile lui Péter Zöld reprezintă „unul din cele mai prețioase izvoare de informație cu privire la locuitorii catolici din Moldova, la graiul și la portul lor”⁹. Același autor analizează din propria perspectivă informațiile despre catolicii moldoveni oferite de scrisorile lui Péter Zöld, decupând din textele respective doar ceea ce putea servi teoriilor și argumentațiilor sale¹⁰.

Recent, Anton Coșa, reflectând asupra originii termenului „ceangău”, a afirmat că Péter Zöld a făcut „o inovație lingvistică” prin alăturarea termenilor ceangău și ungar și a creat astfel „un fals etnonim”¹¹.

Aceste abordări din istoriografia română sunt tributare absenței unei perspective de ansamblu asupra rolului lui Péter Zöld, necunoașterii istoriografiei maghiare¹², precum și impactului ideologic. Rediscutarea textelor legate de „descoperirea” ceangăilor de către preotul secui Péter Zöld, împreună cu prezentarea biografiei sale este necesară în istoriografia românească a catolicilor

⁵ *Ibidem*, p. 48, 126.

⁶ *Magyar Életrajzi Lexikon A-Z*. Javitott, átdolgozott kiadás, főszerkesztő: Kenyeres Ágnes, CD, Budapest, Arcanum Digitéka, 2001, sub voce (Zöld Péter).

⁷ Mikecs László, *Csángók*, Budapest, [1941], p. 342-343.

⁸ Domokos Maria, *Zöld Péter moldvai jelentései*, în *Ethnographia. A Magyar Néprajzi Társaság Folyóirata*, 109. évf., 1998, 1 sz., p. 267-284.

⁹ Dumitru Mărtinaș, *Originea ceangăilor din Moldova*, text revizuit și îngrijit de Ion Coja și V.M. Ungureanu, note și comentarii, bibliografie și indici de V.M. Ungureanu, postfață de Ion Coja, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1985, p. 27.

¹⁰ *Ibidem*, p. 27-34.

¹¹ Anton Coșa, *Cleja. Monografie etnografică*, [Bacău], Editura Semne, 2001, p. 23.

¹² Este o adevărată „modă” în istoriografia română de a trata drept „adversă” istoriografia maghiară. De la cazul Transilvaniei, situația a fost preluată și în cel al catolicilor moldoveni. De fapt este vorba despre necunoașterea istoriografiei „adverse” și a izvoarelor, de multe ori cauzată de lipsa bagajului lingvistic necesar. Semnalăm istoricilor români interesați de subiect bibliografia catolicilor din Moldova realizată de Halász Péter, *A moldvai magyarság bibliográfiája*. [Budapest], A Lakatos Demeter Egyesület kiadványa, 1996. Deși e incompletă și cu multe imperfecțiuni, este, până în prezent, singura lucrare de profil ce reunește bibliografia maghiară și română.

moldoveni. Cercetările, pe care le-am efectuat în arhive din România, Ungaria și Vatican, îmbunătățesc bagajul documentar al problemei și permit clarificarea unor aspecte importante ale contribuției lui Péter Zöld la istoria catolicilor moldoveni.

2. PÉTER ZÖLD – REPERE BIOGRAFICE

Péter Zöld provenea dintr-o familie secuiască de primipili, atestată documentar în Siculeni încă din timpul principelui Gabriel Bethlen. Unii dintre membrii familiei au îndeplinit funcții de jude sătesc și de preceptor de dări și impozite. Tatăl, János Zöld, a fost înnobilit de către împărăteasa Maria Tereza în 1742¹³. Péter Zöld s-a născut pe 21 septembrie 1721. Despre pregătirea lui se știe că ultimele două clase gimnaziale le-a urmat la gimnaziul iezuit din Odorheiu-Secuiesc în 1744 și 1745, iar studiile de teologie și filosofie le-a terminat în 1748 la colegiul iezuit din Cluj¹⁴.

Activitatea preoțească a început-o în calitate de capelan în Racu, parohia comunei sale de origine, unde este atestat documentar în 1753. Din 1754 până în 1764 a funcționat ca preot în parohia Leliceni¹⁵, unde l-au surprins evenimentele dramatice pentru secui din perioada înființării regimentelor de graniță.

În octombrie 1761 generalul Bucow înainta Curții de la Viena un proiect pentru înființarea în Transilvania a patru regimente secuiești, dintre care trei de infanterie și unul de cavalerie, precum și a trei regimente românești, dintre care două de infanterie și unul de cavalerie¹⁶. În urma complicațiilor apărute pe parcursul organizării regimentelor de graniță, numărul lor a fost micșorat cu câte o unitate. Rezistența românilor s-a simțit mai ales în regiunea Năsăudului, unde au fost necesare câteva arestări și patru execuții pentru a liniști spiritele¹⁷.

După cum remarcă reputatul istoric David Prodan, „mult mai mare fu rezistența la înființarea regimentelor secuiești”¹⁸, evenimentele care s-au derulat în secuime, în perioada înființării regimentelor de graniță, constituind o adevărată epopee¹⁹.

Cauzele opoziției secuilor se află în statutul juridic și politic pe care l-au avut aceștia de-a lungul Evului Mediu în Transilvania, atât în epoca voievodatului, cât și în cea a principatului. Chiar dacă libertățile lor politice au fost încălcate de mai multe ori, conflictul cu autoritățile degenerând în răscoale,

¹³ Datele despre familia lui Péter Zöld au fost adunate de Szócs János, *op. cit.*, p. 5-7, 85-87.

¹⁴ *Ibidem*, p. 8-9, 87-89.

¹⁵ *Ibidem*, p. 10-11, 89-90.

¹⁶ David Prodan, *Supplex Libellus Valachorum. Din istoria formării națiunii române*, București, Editura Enciclopedică, 1998, p. 264.

¹⁷ *Ibidem*, p. 265-266.

¹⁸ *Ibidem*, p. 266.

¹⁹ Din bibliografia dedicată înființării regimentelor secuiești de graniță se remarcă (și este încă de actualitate) monografia, însoțită de o bogată anexă documentară, realizată de Szádecky Lajos, *A székely határőrség szervezése 1762-64-ben okirattárral (1761-1790)*, Budapest, 1908.

conștiința statutului lor era încă adânc înrădăcinată, în ciuda eforturilor autorităților habsburgice de a impune o nouă ordine în Transilvania. De-a lungul secolelor, secuii au prestat sarcini militare la granița sud-estică în schimbul unor libertăți politice. Regimul habsburgic instaurat la cumpăna secolelor XVII-XVIII a renunțat la serviciul lor militar, în condițiile în care în Transilvania era întreținută o armată modernă. Dar cheltuielile prea mari ale unei asemenea armate i-au obligat pe habsburgi să apeleze la soluții învechite. Secuii au solicitat, în schimb, repunerea lor în vechile libertăți – autonomie administrativă și judecătorească, scutire de impozite etc. Pe parcursul negocierilor au amenințat adesea cu emigrarea în masă în Moldova²⁰.

Autoritățile habsburgice au respins cererile secuilor. Într-o primă etapă s-a început organizarea regimentelor pe baza voluntariatului. Însă în toamna anului 1763 s-a decis impunerea serviciului militar. Încă de la începutul tulburărilor din mijlocul secuilor, Péter Zöld a avut rolul de conducător al opozițiilor. În toamna anului 1763 a fost chemat de către episcopul Antal Bajtay la Sibiu, unde a fost arestat și încarcerat din cauza agitațiilor împotriva înființării regimentelor de graniță. După 10 zile de arest sau, potrivit literei documentului, de reculegere spirituală la franciscanii din Sibiu, episcopul l-a eliberat și l-a transferat în parohia Feneș, din comitatul Alba, pentru a fi scos din mijlocul secuilor²¹. Dar el s-a întors în parohia lui, Leliceni, „raro temeritatis et inobedientiae exemplo”²².

Momentele cruciale în istoria înființării regimentelor secuiești de graniță s-au consumat la cumpăna anilor 1763-1764. Bărbații mobilizabili din scaunul Ciucului s-au adunat într-o pădure în preajma Crăciunului anului 1763, cu intenția de a protesta împotriva înrolării forțate. Lor li s-au alăturat secui din Treiscaune în 5 ianuarie 1764. Cu toții s-au strâns la Siculeni, cu intenția de a purta de acolo negocieri cu comisia de înrolare. În data de 7 ianuarie 1764 satul Siculeni a fost înconjurat de trupe austriece, care i-au atacat pe secui cu tunurile. Au fost uciși peste 200 de secui și alte câteva sute au fost arestați. A fost instituită o comisie criminală cu scopul investigării circumstanțelor în care a fost organizată și s-a desfășurat răscoala²³.

Un rol important în organizarea protestelor secuilor l-au jucat câțiva preoți catolici, în special István Beke din Delnița și Péter Zöld din Leliceni²⁴. La începutul anului 1764, la puțin timp după evenimentele tragice din Siculeni, cei doi preoți au fost convocați la scaunul episcopal. István Beke s-a prezentat, dar

²⁰ *Ibidem*, nr. 25, p. 294; nr. 39, p. 327: „integri aliquot pagi subalpestres haec cum iis vicinorum accolis, qui arma recusassent, agi videntes, eo plane impendentis mali metu permoti sunt, ut malle se in vicinam Moldaviam transmigrare, quam eo modo tractandos permittere declararent”.

²¹ Domokos Pál Péter, *A Moldvai magyarság*, Budapest, Fekete Sas Kiadó, 2001, p. 84.

²² Arhiva Arhiepiscopiei Romano-Catolice din Alba Iulia (în continuare se va cita: AARC Alba Iulia), Protocollum episcopale annorum 1761-1768, p. 125-126.

²³ Protocolul comisiei de anchetă a fost publicat de Imreh István, *Látom az életem nem igen gyönyörű. A Madéfalvi veszedelem tanúkihallgatási jegyzőkönyve 1764* (în continuare se va cita: Imreh István, *Látom az életem*), Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1994, p. 71-268.

²⁴ *Ibidem*, p. 39-43.

Péter Zöld a invocat până în aprilie tot felul de pretexte, inițial boală, apoi altele. În arestul episcopiei s-a sfătuit cu celălalt preot și împreună au evadat pe 13 aprilie²⁵. István Beke s-a întors în detenție, dar Péter Zöld a fugit în Moldova pe 29 aprilie 1764. După câteva săptămâni episcopul a trimis o scrisoare principelui Moldovei pentru a-i cere extrădarea fugarului²⁶. Pe 1 mai 1764 Péter Zöld era trecut deja în Moldova, iar pe 7 mai i-a trimis din pasul Ghimeș o scrisoare arhidiaconului său în legătură cu o sumă de bani. În post-scriptum-ul scrisorii menționa că va pleca în apropiere de Bacău cu toți secuii din Ciuc²⁷.

După epopeea de la Siculeni, numărul secuilor imigranți în Moldova s-a îngroșat foarte mult²⁸. Péter Zöld a stat între emigranții secuii din Comănești, în Moldova²⁹. De acolo a revenit în Siculeni, unde a fost arestat în casa părintească în toiu noapții. Inițial a fost dus în cetatea din Miercurea Ciuc și anchetat încă din noaptea arestării, 14 iunie³⁰. Sub escortă militară a fost adus la Alba Iulia, unde a fost încarcerat pe 2 iulie 1764, în condiții foarte severe: încătușat la mâini și la picioare și sub pază strictă³¹.

Procesul a fost judecat de forul de judecată episcopal, prezidat de vicarul Antal Szeredai, începând cu luna august 1764, când episcopul a cerut urgentarea

²⁵ Pe 15 aprilie episcopul porunca clerului din scaunele secuiești să îi prindă pe cei doi fugari, chiar cu concursul brațului secular și să îi trimită la Alba Iulia: AARC Alba Iulia, Actele oficiului episcopal (Püspöki hivatal iratai), nr. 86/1764.

²⁶ AARC Alba Iulia, Protocollum episcopale annorum 1761-1768, p. 125-126. Despre scrisoarea către voievodul Moldovei vezi și scrisoarea episcopului către comisia militară din 14 mai 1764: AARC Alba Iulia, Actele oficiului episcopal (Püspöki hivatal iratai), nr. 111/1764. Pentru alte detalii despre periplul preotului fugar de la evadarea din Alba Iulia până la plecarea în Moldova, vezi Szöcs János, *op. cit.*, p. 13-14, 92-93.

²⁷ AARC Alba Iulia, Actele oficiului episcopal (Püspöki hivatal iratai), nr. 109/1764: „Prope Bacoviam cum omnibus Csikiensibus in loco quodam arendato proxime considemus plurimi enim eo jam commigrantur et prealstantur alias ejates cum Haromszekiensibus post duas septimanas id est Dominica 4ta de pluribus scribere non intermittam, Tartarorum copia magna cum intermixtis Turcis versus Belgradum in finibus Moldaviae transmigrant”. Vezi și *ibidem*, nr. 108/1764.

²⁸ Din păcate nu a fost fructificată suficient documentația bogată publicată în special de Szádeczy Lajos, *op. cit.*, passim, și de Imreh István, *Látom az életem*, passim, în legătură cu valul mare de imigranți secuii în Moldova. Chiar și articolul lui Imreh István, *Moldvába települő székelyek a madfalvi vész idején*, în *Néprajzi Látóhatár*, III évf., 1994, 1-2 sz., p. 61-67, nu a exploatat suficient toate sursele, atât edite, cât și cele inedite. Orice istorie a catolicilor moldoveni trebuie să țină cont de valul mare de imigranți secuii în Moldova din perioada înființării regimentelor de graniță. O analiză dintr-o astfel de perspectivă este necesară în special în istoriografia română.

²⁹ Imreh István, *Látom az életem*, p. 212-213. Trebuie remarcată poziția preotului fugar față de valul de imigranți secuii în Moldova, relevată în declarația vărului său, Mátyás Zöld, care l-a însoțit inițial în Moldova: le-ar fi strigat unor imigranți care voiau să se așeze în Moinești „tű bolondok! Miért jöttetek ide a pogány földre? Miért nem maradtatok odahaza” (Sunteți nebuni! De ce ați venit pe pământ păgân? De ce nu ați rămas acasă?).

³⁰ AARC Alba Iulia, Actele oficiului episcopal (Püspöki hivatal iratai), nr. 139/1764, 141-142/1764.

³¹ *Ibidem*, nr. 145/1764, 154-155/1764; AARC Alba Iulia, Protocollum episcopale annorum 1761-1768, p. 129.

procedurilor³². Sentința dată în ianuarie 1765 hotăra pentru cei doi preoți privarea de drepturile preoțești pe o perioadă de patru ani, lipsirea de libertate în același interval de timp în carceră, în condiții deosebit de dure, iar după eliberare nu aveau dreptul să vină în scaunele secuiești, sub amenințarea încarcerării pe viață³³.

În 24 iunie 1765 Péter Zöld a evadat din nou, părăsindu-și îmbrăcămintea preotească și declanșând ample operațiuni de căutare. O comisie militară a anchetat circumstanțele evadării³⁴.

În 22 noiembrie 1765, episcopul i-a scris o scrisoare principelui Moldovei, cu descrierea preotului, rugându-l să îl predea „pro communi aequitate”. Principele Grigore Ghica i-a răspuns în 13 ianuarie 1766 că nu poate fi găsit în Moldova, dar se angaja să îl aresteze dacă episcopul îi va comunica unde se află³⁵.

Pe parcursul șederii sale în Moldova, preotul fugar a trimis mai multe scrisori episcopului, cu rugămintea de a fi iertat. Astfel, la scrisoarea de la finalul anului 1766, episcopul i-a răspuns pe 1 ianuarie 1767 că îi va reda parohia sa dacă se va întoarce împreună cu cei emigrați³⁶. Condiționarea episcopului depășea limitele grațierii acordate de către Maria Tereza, care l-a iertat pe 25 octombrie 1766 pe Péter Zöld și a hotărât restituirea parohiei sale, lăsându-i posibilitatea episcopului Transilvaniei să îl transfere în altă parohie în cazul în care ar fi fost în conflict cu enoriașii săi³⁷. Pe 1 ianuarie 1768 Péter Zöld a revenit cu rugămintea sa³⁸. În cele din urmă, după o serie de negocieri, unele în interesul emigranților secuși³⁹, s-a reîntors în Transilvania și a primit spre administrare parohia din Delnița începând cu luna septembrie a anului 1768⁴⁰.

³² AARC Alba Iulia, Actele oficiului episcopal (Püspöki hivatal iratai), nr. 182/1764. Pentru actele procesului: *ibidem*, nr. 217/1764.

³³ *ibidem*, nr. 27/1765. La începutul lunii iunie 1765, actele și sentința procesului erau trimise de la episcopie la Viena, la cererea împărătesei Maria Tereza: AARC Alba Iulia, Protocollum episcopale annorum 1761-1768, p. 214.

³⁴ *ibidem*, p. 225, p. 230-231 și p. 260-261; AARC Alba Iulia, Actele oficiului episcopal (Püspöki hivatal iratai), nr. 184/1765. Descrierea preotului fugar trimisă ca circulară: *ibidem*, nr. 180/1765.

³⁵ AARC Alba Iulia, Protocollum episcopale annorum 1761-1768, p. 312. Textul integral al scrisorii principelui Grigore Ghica în AARC Alba Iulia, Actele oficiului episcopal (Püspöki hivatal iratai), nr. 8/1766.

³⁶ AARC Alba Iulia, Protocollum episcopale annorum 1761-1768, p. 385-386: „in antiquam quoque parochiam suam restitutionem ejus apromittere, si reditum suum matura verit omnemque populum illum cui hactenus et opera et consilia praefuit, secum reduxerit”.

³⁷ AARC Alba Iulia, Actele oficiului episcopal (Püspöki hivatal iratai), nr. 270/1766.

³⁸ Documentul este pierdut sau răticit. Nu se află la cota 52/1768 indicată de registrul actelor episcopale. Redăm însemnarea din registru: „1 ianuarii [1768]. Epistola Petri Zöld ex Moldavia ad suam Excellentiam, quibus in gratiam denuo recipi orat”. AARC Alba Iulia, Actele oficiului episcopal (Püspöki Hivatal iratai), Registru (Iktató könyv), 52/1768.

³⁹ AARC Alba Iulia, Actele oficiului episcopal (Püspöki Hivatal iratai), nr. 92/1768 și nr. 217/1768.

⁴⁰ Szöcs János, *op. cit.*, p. 21, 100.

Pe parcursul păstoririi în Delnița a ocupat și unele funcții ecleziastice, ca notar ecleziastic și vice-arhidiacon. Din toamna anului 1788 până în martie 1795 a fost paroh în Sântimbru-Ciuc, iar apoi, pentru câteva luni, în Racu. Acolo a murit pe 25 iunie 1795, la vârsta de 68 de ani⁴¹.

3. DESCRIEREA SCRISORILOR LUI PÉTER ZÖLD

3.1. Scrisoarea către Vincze Blahó

Primul material pe care l-a redactat Péter Zöld despre catolicii din Moldova a fost o scrisoare adresată lui Vincze Blahó. Până nu demult au fost cunoscute cercetătorilor doar variantele tipărite în 1783 în limba maghiară⁴² și în limba germană⁴³. După ediția în limba germană a fost publicată fragmentar în traducere românească în colecția „Călători străini despre Țările Române”⁴⁴. Între cele două variante editate există diferențe, remarcate încă din anii 1940 de László Mikecs⁴⁵. Traducerea în limba germană, semnată „Anonymus”, este mai detaliată în anumite pasaje și este însoțită de note, precum și de comentarii și aserțiuni ale editorului, atât în introducere, cât și în încheiere⁴⁶. Pe de altă parte, ediția maghiară conține pasaje care nu se regăsesc în textul german. Din această cauză, utilizarea exclusivă a oricărei dintre aceste ediții de la finele secolului XVIII, inclusiv a reeditărilor ulterioare în română și maghiară, implică riscul unor interpretări eronate. Identificarea și editarea textului latinesc original al descrierii redactate de către Péter Zöld este mai mult necesară.

Maria Domokos a semnalat existența unei copii de epocă după textul latinesc al scrisorii, fără să remarce diferențele față de edițiile publicate. Chiar conferă o nouă autoritate ediției germane prin traducerea ei integrală în limba maghiară, inclusiv a notelor și comentariilor, după un manuscris al lui Pál Péter Domokos⁴⁷.

⁴¹ *Ibidem*, p. 22-24, 100-102.

⁴² Molnár János, *Magyar Könyv-Ház*, Pozsony, III. szakasz, 1783, CLXXXI. Könyv, p. 414-428, cu subtitlul: „Notitia de rebus Hungarorum, qui in Moldavia, et ultra degant, scripta ab Adm. R. D. Petro Zöld Parocho Csik-Delmensi in Sicilia data ad A. R. P. Vincent Blaho”.

⁴³ Anonymus, *Reise nach der Moldau*, în *Ungrisches Magazin oder Beyträge zur Ungrischen Geschichte, Geographie, Naturwissenschaft und der dahin einschlagenden Literatur*, Dritter Band, mit Kupfern, Pressburg, bey Anton Löwe, 1783, p. 93-109.

⁴⁴ *Călători străini despre Țările Române* (în continuare se va cita: *Călători*), vol. IX, volum îngrijit de Maria Holban, M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu, București, Editura Academiei Române, 1997, p. 508-514.

⁴⁵ Mikecs László, *loc. cit.*

⁴⁶ Anonymus, *op. cit.*, p. 90-93 și 110.

⁴⁷ Domokos Maria, *op. cit.*, p. 275-282. Pentru rolul lui Pál Péter Domokos: *ibidem*, p. 268, nota 6. Pál Péter Domokos (1901-1992) a colecționat și publicat folclor din satele ceangăiești. Pe plan istoriografic, s-a remarcat în special prin monografia *A Moldvai magyarság*, care a cunoscut între 1931 și 2001 șase ediții. Cartea conține în mare parte documente diverse traduse în limba maghiară și o serie de statistici. Ca și în cazul majorității contribuțiilor – românești sau ungurești – la istoria catolicilor moldoveni, absența unei pregătiri și formări profesionale în domeniul istoriei (cei mai mulți autori sunt filologi, etnografi, preoți și mai puțini istorici!) și-a pus amprenta asupra calității lucrării.

În biblioteca Arhiepiscopiei Romano-Catolice din Kalocsa, Ungaria, se păstrează o copie a scrisorii lui Péter Zöld către Vincze Blahó⁴⁸. Grafia și hârtia permit datarea copiei la finele secolului XVIII. Manuscrisul, pe care îl numerotăm A, începe cu scrisoarea propriu-zisă⁴⁹, în care îl informează că îi trimite materialul solicitat cu ocazia întâlnirii lor: o descriere concisă a lucrurilor și locurilor pe care le-a văzut el însuși sau le-a auzit de la bătrânii catolici din Moldova, de la egumenul mănăstirii Agapia – potrivit descrierilor din arhiva și cronicile mănăstirii, de la protosinghelul mănăstirii din Focșani și de la un boier bătrân, proprietar al satului Milcov. Încheie cu rugămintea de a-i procura un Rozariu. Scrisoarea este datată 15 iunie 1780.

Urmează o notă explicativă a destinatarului scrisorii, în care menționează că prima oară s-a întâlnit cu preotul secuilor în 11 mai în mănăstirea franciscană din Șumuleu-Ciuc, unde i-a relatat, de la prânz până la apus, despre catolicii moldoveni. L-a rugat atunci să redacteze un text despre toate acestea⁵⁰. În continuare este copiată descrierea, care poartă titlul „Notanda” și conține 20 de puncte, în care Péter Zöld a grupat informațiile despre ceangăi. La final se află un scurt rezumat, redactat de o terță persoană⁵¹. Rezumatul este scris de o altă mână decât copistul scrisorii și relatării, fiind probabil realizat după ce materialul a ajuns la arhiepiscopie.

Textul integral al scrisorii propriu-zise adresate lui Vincze Blahó, precum și nota explicativă a destinatarului, conferă suficiente elemente care să ne permită să considerăm că textul acesta este identic cu scrisoarea originală, pierdută definitiv sau rădăcită prin vreo arhivă sau bibliotecă. Față de edițiile germană și maghiară, textul latinesc aduce un plus de informații și elimină intervențiile editorilor respectivi⁵².

În colecția de manuscrise a Bibliotecii Academiei Maghiare de Științe am găsit o altă variantă în limba latină. Manuscrisul, pe care îl numerotăm B,

⁴⁸ Colecția de manuscrise a Bibliotecii Arhiepiscopiei din Kalocsa (A Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár, Kézirattár), Ungaria, Ms. 470, f. 1-6.

⁴⁹ *Ibidem*, f. 1. Vezi anexa nr. I.

⁵⁰ *Ibidem*: „Prima mihi, patri Vincentio Bláho provinciae Salvatorianae franciscano, occasio data est cum hoc viro conveniendie 11 Maii in conventu Csyk Somlyoviensi. Idem ibidem Sabbatho Pentecostae a meridie ad solennem accursum Siculiae sermonem habuit. Tum rogavi, ut chartae consignet notitiam rerum Moldavicarum”.

⁵¹ Anexa II.

⁵² Semnalăm sumar câteva diferențe între edițiile publicate și textul latinesc. În ediția germană nu sunt numerotate paragrafele, dar ele pot fi reconstituite după conținut. Primul paragraf, despre imigrarea sașilor și secuilor în Moldova, în 1420, a fost publicat în ediția germană, într-o notă din introducere (Anonymus, *op. cit.*, p. 92-93, nota 3), neîntrând astfel în traducerea românească. Paragraful 2 a fost prescurtat în ediția maghiară (Molnár János, *op. cit.*, p. 415). Paragraful 8, despre episcopia catolică din Argeș, lipsește din ediția germană. Paragraful 9 conține în ediția germană o frază interpolată de editor, care poate induce în eroare cercetătorul: „Totuși eu vreau să mă întorc la scopul meu final” (*Călători*, IX, p. 511; atragem atenția că editorii români au decupat un fragment referitor la relația dintre Péter Zöld și prefectul misiunii din Iași!). Același paragraf este prescurtat în ediția maghiară. Paragrafele 11, 14, 15 și 16 sunt publicate prescurtat în ambele ediții, fiind omise informații importante.

provine din colecția de acte originale a lăsamântului (hagyatéka) lui Gábor Kazinczy⁵³. Este o copie de la finele secolului XVIII, cu multe corecturi, în special la terminații sau în alte părți ale cuvintelor, unde bănuim că în varianta de pe care s-a copiat, au fost prescurtări. De regulă, la finalul secolului XVIII se utilizau foarte puține prescurtări, deci problemele de paleografie pentru documentele din această perioadă sunt minime. Credem că prezenta copie a fost realizată de un novice în limba latină, peste a cărui muncă de copiere a intervenit un cunoscător al limbii latine, care a efectuat corecturile necesare.

Manuscrisul **B** începe cu un extras din scrisoarea propriu-zisă adresată de Péter Zöld lui Vincze Blahó, în care este cuprins fragmentul, în care se explică proveniența informațiilor de la bătrânii catolici, egumenul mănăstirii Agapia etc. Urmează textul propriu-zis al relatării, cu titlul „Notanda“, împărțit în 20 de puncte. La final este o notă care conține informații adresate destinatarului scrisorii: știe doar că relatarea este a preotului Péter Zöld trimisă ca noutate (nova pro novis), îi mulțumește pentru ultima scrisoare din 31 august și îl anunță despre destinațiile unor persoane din anturajul apropiat, generalul (al ordinului probabil) Gabriel, comitele Antonius, părintele director (reverendus noster Director). Scrisoarea este datată: Cașovia (Kosice), în 3 septembrie 1780. Semnează: „Antiquus servus Joannes Molnár”⁵⁴. Semnătura nu este originală, ci în copie. Manuscrisul **B** este o copie a unei scrisori adresate de János Molnár unui destinatar necunoscut, care are o poziție importantă, datorită formulei de adresare (Reverendae Dominationi Vestrae). Informațiile despre deplasările clericilor din anturajul expeditorului denotă faptul că destinatarul face parte din tagma clericilor.

Comparația textelor celor două manuscrise latinești – **A** și **B** – relevă multiple diferențe. Lista satelor din parohii este prescurtată în a doua variantă. Topica este de cele mai multe ori diferită în manuscrisul **B**, uneori fiind diferențe chiar între lexicul folosit în cele două texte. După aceste două criterii, lexicul și topica, avem de-a face cu două texte distincte. Informațiile sunt aproape identice, frază cu frază, cu mențiunea că în manuscrisul **B** sunt uneori prescurtate.

Varianta **B** nu este o copie a originalului, ci, credem, o transcriere a unei traduceri latinești a unei altei traduceri maghiare după textul original din limba latină. Doar astfel se pot explica diferențele dintre manuscrisele **A** și **B**.

⁵³ Colecția de manuscrise a Bibliotecii Academiei Maghiare (Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár), Budapesta, Ungaria, Ms. 4885/6, f. 1-7, cu titlul: *Notitia de rebus Hungarorum, qui in Moldavia et ultra degunt, scripta ab admodum reverendo domino Petro Zöld parocho Csik-Delnensi in Sicilia, data ad admodum reverendum p(atrem) Vincentium Blaho commissarium visitatorem p(atrum) Franciscanorum in Transilvania.*

⁵⁴ *Ibidem*, f. 7: „Haec d(ominus) parochus Petrus Zöld cum reverendae dominationi vestrae nova pro novis reddere, alia non possim, haec statui communicanda. Quae si grata sunt, uti futura confido, valde gaudeo. Ultimas literas 31 Augusti accepi, pro quibus plurimas gratias ago: paucis adhuc communicavi. Illustrissimus dominus generalis Gabriel abest Cassovia. Comes etiam noster Antonius cum sua abiit in comitatum Trenchiniensem ad socerum. Comes eorum est p(atrem) Bodenlos. Hodie movit etiam reverendus noster director Budam versus. Cassoviae 3^a Septembris 1780. Antiquus servus Joannes Molnár”.

Circulația manuscriselor pare să fi fost următoarea: după originalul lui Péter Zöld au fost realizate și distribuite mai multe copii, dintre care una este manuscrisul **A**. La un moment dat a fost efectuată o traducere prescurtată în limba maghiară, care a circulat probabil în copii la diverse personalități. La un moment dat, după traducerea maghiară s-a retradus în limba latină, de aici rezultând diferențe de lexic și de topică. După traducerea latinească a fost trimisă o copie de către János Molnár unui destinatar, necunoscut nouă. După această scrisoare a lui János Molnár s-a realizat o copie de către un copist novice în limba latină, pe care a fost efectuată o corectură. Acesta este manuscrisul **B**, prezentat mai sus. O filiație directă între variantele **A** și **B** este exclusă, deoarece copierea directă nu putea să permită diferențe atât de mari la lexic și topică.

Primul destinatar al scrisorii, Vincze Blahó, a fost călugăr franciscan și a profesat ca preot în Kecskemet, Kosice și Tnava. Preocupat de istorie, a întreținut corespondență cu cunoscutul istoric György Pray⁵⁵. Vincze Blahó a inspectat mănăstirile franciscane observante din Transilvania în perioada aprilie-iulie 1780. Descrierea inspecției, a mănăstirilor vizitate și a contactelor avute sunt prezentate detaliat în jurnalul oficial al călătoriei, redactat în varianta finală după revenirea la Kosice și păstrat în formă manuscrisă⁵⁶. Potrivit acestui jurnal. Joi, 11 mai 1780, Vincze Blahó s-a întâlnit la mănăstirea franciscană din Șumuleu-Ciuc cu Péter Zöld, care împreună cu alți secui, care au refuzat încorporarea, a fugit în Moldova, unde a petrecut cinci ani. Acesta i-a povestit despre moldoveni, despre mănăstirea și episcopatele de Bacău și Milcov, despre satele ungurești, despre catolicii unguri din Tartaria crâmleană din târgul Ciurburciu, la care a fost personal. Blahó l-a rugat să scrie toate acestea și să-i trimită manuscrisul la Cluj⁵⁷.

⁵⁵ *Magyar Életrajzi Lexikon A-Z*. Javitott, átdolgozott kiadás, főszerkesztő: Kenyeres Ágnes, CD, Arcanum Digitéka. 2001, sub voce (Blahó Vincze). Articolul din revista *Kecskemeti Lapok*, 1872, 44 sz., nu ne-a fost accesibil. Corespondența dintre Vincze Blahó și György Pray, din păcate doar din perioada 1760-1779, se păstrează sub formă de copii în Colecția de Manuscrise a Bibliotecii Academiei Maghiare de Științe, Budapesta, în colecția Szilády Áron, mss. 10219.

⁵⁶ [Vincze Blahó], *Itinerarium conscriptum a P. Vincentio Blahó, Ord. Min. Ref. Prov. Ssmi. Salvator., dum anno 1780 in Transylvania, in Provincia S. Regis Stephani, ejusdem Ordinis, Comissarii visitatoris officio fungeretur*, Colecția de manuscrise a Bibliotecii Naționale Széchenyi din Budapesta (Országos Széchenyi Könyvtár, Budapest, Kézirattár), Quart. Lat. 3185, 63 file. Este meritul Mariei Domokos de a fi semnalat acest manuscris. Datorită bogăției de informații, care pot fi fructificate de istorici, acest manuscris ar merita să fie publicat integral!

⁵⁷ *Ibidem*, f. 22 verso-23 recto: „Die 11. Jov. [...] Ante prandium ex Csyk-Delne venit ad conventum admodum reverendus dominus Petrus Zöld loci eiusdem parochus, qui cum aliquot Siculis militare jugum recusantibus profugerat in Moldaviam, ubi annos quinque extraxit. Narravit multa de rebus Moldavicis, de conventu et episcopopatibus Bakoviensi <et> Milkoviensi, pagis Hungaricis: item de catholicis Hungaris in Tartaria Crimeae, oppido vero Tsöbörtsök permanentibus, quos ipse adiverat. Rogavi eundem, velit haec omnia charta apponere et Claudiopolim [...] ad me dirigere, quod et fecit, non aliam laboreis mercedem, quam Rosarium Ierosolymitum postulans, quod et misi Cassovia. Delne a conventu ad aquilonem recedit unius circiter hora itinere”. Maria Domokos, *op. cit.*, p. 270, nota 11, a publicat acest text cu greșeli de transcriere.

Din același jurnal aflăm că, pe când se afla la Cluj, Miercuri, 5 iulie 1780, Vincze Blahó a trimis o scrisoare de mulțumire preotului Péter Zöld prin care i-a mulțumit pentru descrierea lucrurilor pe care le-a văzut în Moldova, cu informații despre mănăstirea din Bacău și despre catolicii din târgul Ciurburciu. După revenirea la Kosice a trimis această descriere a catolicilor moldoveni proaspătului episcop numit al Transilvaniei, Ignác Batthyány, aflat în Eger. Iar acesta i-a scris lui Péter Zöld o scrisoare, în care îi cerea o informare despre acei catolici⁵⁸.

Premisele redactării primei scrisori a lui Péter Zöld despre catolicii moldoveni sunt clarificate de acest jurnal: Vincze Blahó s-a întâlnit în 11 mai 1780 cu Péter Zöld la Șumuleu-Ciuc în timpul inspecției mănăstirilor franciscane observante din Transilvania, ocazie cu care a aflat despre experiența preotului secui în Moldova. Impresionat de ceea ce a ascultat, l-a rugat să scrie toate aceste date și să-i trimită lui manuscrisul. Scrisoarea și relatarea lui Péter Zöld au fost redactate și trimise în 15 iunie 1780. După primirea manuscrisului, pe 5 iulie, Vincze Blahó l-a semnalat episcopului Transilvaniei, Ignác Batthyány, care încă rezida la Eger.

Clarificarea premiselor publicării celor două ediții – maghiară și germană – la trei ani după redactarea scrisorii, în 1783, necesită o discuție mai largă despre personalitățile implicate.

Cel care a publicat scrisoarea în limba maghiară, János Molnár (1728-1804), era doctor în filosofie și teologie, format în mediul ordinului iezuit. A îndeplinit mai multe funcții academice și didactice în diverse instituții de învățământ din monarhia habsburgică. În ultimele două decenii de viață a editat o colecție impresionantă, de 22 de volume, intitulată „Magyar Könyv-Ház“, în care a semnalat o mulțime de lucrări de istorie, etnografie și altele⁵⁹. În volumul al III-lea din 1783 a editat varianta în limba maghiară a scrisorii lui Péter Zöld către Vincze Blahó.

În primul paragraf al ediției maghiare, suntem informați că scrisoarea nu are nici an, nici loc de expediere. Cel care i-a recomandat editorului scrisoarea a fost György Pray, care la rândul lui a primit-o din mâini alese (érdemes kézről)⁶⁰. La finalul scrisorii, este un text menit să îl lămurească pe cititor în legătură cu proveniența: „*Acestea le scrie din Kosice N. N. în 3 septembrie 1780, împărțind ca noutate cu bunul său prieten scrisoarea domnului Péter*

⁵⁸ [Vincze Blahó], *op. cit.*, f. 58 verso-59 recto: „Die 5. Mercurii [...] ego litteras expediebam, inter eas ad Csyk-Delne d(omino) parcho Petro Zöld gratiarum actorias, misit enim mihi descriptionem earum rerum, quas exul in Moldavia per 5. Circiter annos expertus est; nominatim de Bakoviensi conventu numero et Hungaris catholicis in oppido Csöbörtsök apud Tartaros. Vide 11 Maii in conventu Csykiensi. Accepta hac notitia multum indolens sorti catholicorum Csöbörtsökiensium postquam venissem Cassoviam, eos per literas commendavi denominato Episcopo Transylvaniae Ignatio Battyani, tum Agriae agentis. Is directa ad Zöldium epistola, petiit uberiorem de orphaniis illis catholicis notitiam“.

⁵⁹ József Szinnyei, *Magyar írók élete és munkái*, CD, Arcanum Digitéka, 2001, sub voce (Molnár Ker. János).

⁶⁰ Molnár János, *op. cit.*, p. 414.

Zöld către preotul Blahó⁶¹. Maria Domokos consideră că persoana desemnată doar prin inițialele „N.N.” a fost episcopul Ignác Batthyány, al cărui nume a fost ascuns din cauza rangului său pe plan ecleziastic și social. Susține că de la Vincze Blahó textul a fost trimis episcopului, care l-a transmis la György Pray, de la care a ajuns la editor, la János Molnár⁶².

Filiația propusă de Maria Domokos este eronată. Scrisoarea care a stat la baza manuscrisului **B** a fost trimisă de către János Molnár în 3 septembrie 1780 din Kosice unei persoane de rang înalt, din rândul clerului⁶³. Este cert că până la János Molnár manuscrisul a fost deja tradus în limba maghiară și prescurtat, iar la un moment dat a fost retradus în limba latină. Traducerea în limba maghiară nu a efectuat-o János Molnár, pentru că atunci ar fi trimis o variantă latinească identică cu originalul. El a primit deja o traducere maghiară, sau cel puțin textul retradus în latină. Molnár nu avea cunoștință despre original, căci nu știa data și locul emiterii lui. Ediția maghiară pe care a publicat-o este o prelucrare, cu multe prescurtări, după manuscrisul pe care l-a primit de la György Pray. El este autorul scrisorii din 3 septembrie 1780, potrivit notei finale a manuscrisului **B**, el fiind și cel care a împărțit unei terțe persoane textul ca noutate (nova pro novis). Pe de altă parte, Vincze Blahó i-a scris lui Ignác Batthyány după ce acesta a fost numit episcop al Transilvaniei, deci după 28 august 1780⁶⁴. Între această dată și 3 septembrie este un interval de timp prea scurt care să fi permis o asemenea circulație. Credem că de la Vincze Blahó au fost distribuite copii către episcop și către György Pray, iar ultimul le-a difuzat mai departe.

Ediția în limba germană a fost publicată tot prin mijlocirea istoricului György Pray. Potrivit lui Johann Christian Engel⁶⁵, traducătorul în limba germană al originalului latin ar fi fost István Schönwiesner, istoric iezuit și prieten cu György Pray⁶⁶. Schönwiesner a publicat în extras în nota a doua a introducerii textul latinesc de la începutul manuscrisului **B**⁶⁷, ceea ce demonstrează că și el a avut la dispoziție o variantă a acestei copii, nu una fidelă a scrisorii originale. Similitudinea textului german cu manuscrisul **B** al scrisorii lui Péter Zöld demonstrează că György Pray, cel de la care au fost distribuite copiile către cei doi editori, a avut un rol cel puțin în efectuarea operației de retraducere în limba latină, el necunoscând scrisoarea originală, ci foarte probabil doar o traducere maghiară.

⁶¹ *Ibidem*, p. 427-428: „Ezeket Kassáról írta N. N. 1780-ban 3. Septemberben újság gyanánt közölven jó barátjával Zöld Péter Urnak T. P. Bláhóhoz adatott levelét”. Mulțumim colegei noastre, doamna conf. univ. dr. Șarolta Solcan, pentru amabilitatea cu care ne-a ajutat la traducerea textului.

⁶² Maria Domokos, *op. cit.*, p. 271.

⁶³ *Vezi supra*.

⁶⁴ *Vezi infra*, subcapitolul despre raportul lui Péter Zöld către Ignác Batthyány.

⁶⁵ Johann Christian Engel, *Geschichte der Moldau und Walachey*, I, Halle, 1804, p. 46.

⁶⁶ Mikecs László, *loc. cit.* Date biografice se găsesc în *Magyar Életrajzi Lexikon A-Z*, ediția citată, sub voce (Schönwiesner István).

⁶⁷ Anonymus, *op. cit.*, p. 92: „Gleich im Anfange schreibt er: Res locaque, quae describo...”.

István Schönwiesner a mai cunoscut o relatare despre catolicii din Moldova din 1693, din care a publicat și comentat fragmente în note⁶⁸. Editorul textului german a fost la curent cu episodul iezuiților chemați în 1743 de către Constantin Mavrocordat în Moldova și care la scurt timp au fost expulzați din cauza conflictului cu prefectul misiunii din Iași⁶⁹. Aparatul critic al ediției germane conține referințe la lucrări ale lui György Pray și ale lui Franz Joseph Sulzer, ba chiar redă o dispută dintre cei doi legată de destinele ordinului iezuit⁷⁰.

Maria Domokos susține că editarea relatării lui Péter Zöld despre catolicii maghiari din Moldova a avut o motivație politică: pretențiile ridicate de monarhia habsburgică asupra Moldovei în anii 1780⁷¹. Comentariul lui Schönwiesner din încheierea ediției germane ne poate induce la o asemenea opinie. Editorul se interoghează asupra sensului publicării acestui text într-o revistă maghiară despre istorie, geografie și științele naturale. Invocă o apartenență în vremuri trecute a Moldovei la regatul Ungariei⁷². Premisele editării aproape concomitente a relatării lui Péter Zöld pot fi căutate, cu moderație, și în rațiuni politice. Am opta mai degrabă spre o influență a politicii în formarea unui curent de opinie în mediul istoricilor. Deși György Pray și János Molnár cunoșteau o copie a scrisorii încă din 1780, ea a fost editată doar peste trei ani.

3.2. Raportul către episcopul Ignác Batthyány

Am arătat că Vincze Blahó i-a scris episcopului Transilvaniei, Ignác Batthyány, imediat după reîntoarcerea sa la Kosice. Franciscanul știa că episcopul i-a trimis o scrisoare lui Péter Zöld, în care i-a cerut un raport despre catolicii din Moldova⁷³.

Ignác Batthyány a fost numit episcop al Transilvaniei la 28 august 1780. El a rezidat câteva luni în continuare la Eger, unde ocupa din 1773 demnitatea de prepozit al capitlului de acolo⁷⁴. Rezultă că Vincze Blahó i-a scris lui Ignác

⁶⁸ *Ibidem*, p. 91; p. 93, nota 4; p. 97, nota 5; p. 98, nota 8; p. 100-101, nota 10; p. 101, nota 11; p. 103-104, nota 13.

⁶⁹ *Ibidem*, p. 91-92, nota 1. Pentru episodul respectiv, vezi Francisc Pall, *La controversie tra i minori conventuali e i gesuiti*, în *Diplomatarium Italicum*, IV, Roma, 1940, p. 213-222.

⁷⁰ Anonymus, *op. cit.*, p. 94-96, nota 4. Vezi comentariul la Maria Domokos, *op. cit.*, p. 272-273.

⁷¹ Maria Domokos, *op. cit.*, p. 273.

⁷² Anonymus, *op. cit.*, p. 110: „Nun, ich dächte, Moldau, auch den Dniester mit einbegriffen, hat doch ehemals zu Ungern gehört? und sollte nicht die einheimische Litteratur hinlänglichen Anspruch darauf haben?“.

⁷³ [Vincze Blahó], *op. cit.*, f. 59 recto: „Accepta hac notitia multum indolens sorti catholicorum Csöbörtsökienisium postquam venissem Cassoviam, eos per literas commendavi denominato Episcopo Transylvaniae Ignatio Battanyi, tum Agriae agenti. Is directa ad Zöldium epistola, petiit uberiorem de orphanis illis catholicis notitiam“.

⁷⁴ Repere biografice despre episcop în *Magyar Életrajzi Lexikon A-Z*, ediția citată, sub voce (Batthyány Ignác).

Batthyány după data numirii acestuia în demnitatea episcopală. Episcopul i-a scris preotului din dieceza sa la 7 decembrie 1780⁷⁵.

În acest context a redactat Péter Zöld la 11 ianuarie 1781 un raport adresat episcopului Transilvaniei, Ignác Batthyány⁷⁶. A fost editat cu greșeli (cuvinte și chiar rânduri întregi lipsă) în 1870 după originalul din Arhiva Arhiepiscopiei Romano-Catolice din Alba Iulia. După această ediție cu atâtea erori s-au publicat traduceri în limbile maghiară și română⁷⁷.

Această scrisoare este mult mai concisă decât prima, probabil din cauza funcției destinatarului. Caracterul mult mai oficial al acestui raport i-a impus lui Péter Zöld mai multă claritate și mai puține speculații.

Înainte de a răspunde propriu-zis la întrebările episcopului, Péter Zöld a prezentat o istorie a primelor colonizări de sași și maghiari în secolul XV, urmată de prezentarea sintetică a organizării ecleziastice, de la episcopul care rezida în Liov, în Polonia și misionarii italieni necunoscători ai limbilor maghiară și română, până la descrierea fiecărei parohii. În mare parte sunt aceleași idei ca în prima scrisoare. Comentariile personale sunt mai acide la adresa misionarilor italieni. Urmează o scurtă istorie a colonizării husiților în timpul lui Mathia Corvin și a lui Ștefan „cel războinic“.

După această largă introducere, pe care a considerat-o necesară, începe să răspundă întrebărilor episcopului. După o scurtă istorie a implicării sale în evenimentele de la Siculeni, datorită entuziasmului tinereții, afirmă că în cei cinci ani cât a petrecut în Moldova a slujit ca preot pe secuii imigrați în Moldova, și alături de ei pe catolicii din șapte sate care aparțineau de parohul din Luizi-Călugăra, cu acordul prefectului misiunii. Urmează detaliat episodul misiunii sale în Ciurbuciu, aproape în aceleași amănunte ca în prima scrisoare. Menționează că, după ce a primit scrisoarea episcopului, i-a scris cantorului din Fărăoani pentru a-i cere informații.

În partea finală a scrisorii prezintă câteva considerații personale față de situația catolicilor maghiari din Moldova și față de refuzul misionarilor italieni de a-i accepta pe preoții maghiari. Afirmă că el însuși a fost acceptat de către misionari doar în contextul în care el avea o împuternicire de la papa Clement al XIII-lea, confirmată de principele moldovean. Evocă apoi episodul celor doi misionari maghiari, care au profesat pe baza unei împuterniciri limitate de un an, după care au fost nevoiți să plece. Propune o intervenție la Congregația de Propaganda Fide pentru ca misionarii italieni să fie înlocuiți cu preoți din Transilvania, recomandându-i pe franciscanii observanți, cunosători ai limbilor maghiară și română. Vecinătatea mănăstirii franciscanilor observanți din Șumuleu-Ciuc, relațiile pe care Péter Zöld le avea acolo, precum și tradiția

⁷⁵ Anexa III: „Anno proxime evoluto 1780 die 7^a tunc currentis Xbris datas ad me Suae Excellentiae literas homagiali cum devotione 27^a ejusdem percepi...”.

⁷⁶ Originalul scrisorii lui Péter Zöld se păstrează la AARC Alba Iulia. Actele oficiului episcopal (Püspöki hivatal iratai), nr. 19/1781. Pentru copiile ulterioare și pentru ediții vezi anexa nr. III.

⁷⁷ Anexa III. Multitudinea greșelilor face necesară reeditarea documentului.

vechii mănăstiri din Bacău, au constituit probabil premisele care l-au determinat pe autorul scrisorii să îi nominalizeze pe franciscanii observanți din Transilvania pentru misiunea din Moldova.

3.3. Scrisoarea către András Dudássi

A treia scrisoare a lui Péter Zöld despre catolicii moldoveni este din 3 iunie 1787⁷⁸. Destinatarul scrisorii era András Dudássi, călugăr din ordinul paulinilor eremiți, care a fost trimis în luna octombrie a aceluiași an la Roma de către episcopul Batthyány pentru a pleda la Curia papală pentru înlocuirea misionarilor italieni cu cei maghiari⁷⁹. Scrisoarea, inedită până acum, o cunoaștem doar într-o formă rezumată, în extras, din copia dosarului din Arhiva Secretă a Vaticanului. Originalul este probabil pierdut.

Diferența de timp dintre scrisoarea lui Péter Zöld către călugărul András Dudássi și scrisoarea episcopului Batthyány către Papă, din iunie până în octombrie, arată că misiunea paulinului a fost pregătită cu minuțiozitate. Sigur a cunoscut scrisoarea către episcop din 1781 și, foarte probabil, varianta tipărită, maghiară sau germană (dacă nu chiar amândouă) a scrisorii către Vincze Blahó. Totuși, a solicitat o nouă relație din partea preotului, realizată acum la aproape două decenii de la evenimente.

Péter Zöld răspunde foarte concis la întrebările călugărului. Îi oferă informații despre naționalitatea misionarilor din Moldova, enumeră parohiile, iar apoi îi critică pe misionarii italieni, necunosători ai limbii maghiare.

În încheiere, susține că în toate parohiile pot să slujească preoți maghiari, care să cunoască și limba română, cu o singură excepție, în Iași, unde e necesară și cunoașterea limbii germane.

4. VALOAREA ISTORICĂ A SCRISORILOR LUI PÉTER ZÖLD

Încă de la începutul scrisorii către Vincze Blahó, preotul Péter Zöld mărturisește că ceea ce scrie a văzut el însuși sau a aflat de la bătrânii catolici din Moldova, de la egumenul mănăstirii Agapia – potrivit descrierilor din arhiva și cronicile mănăstirii, de la protosinghelul mănăstirii din Focșani și de la un boier bătrân de 80 de ani, proprietar al satului Milcov⁸⁰.

Într-un mod asemănător mărturisește în favoarea veridicității informațiilor sale și în scrisoarea către episcopul Batthyány, însă la finalul acesteia. Răspunsurile către episcop se bazează pe experiența celor cinci ani trăiți în Moldova, pe ceea ce a auzit și a văzut, pe relatările misionarilor și ale boierilor, precum și pe jurnalul în limba maghiară pe care răposatul Mihail Petrás, cantor în Fărăoani, le-a scris începând cu anul 1671. Admite că multe informații le-a

⁷⁸ Anexa IV.

⁷⁹ Vezi scrisoarea episcopului către Papă, în anexa V.

⁸⁰ Anexa I.

omis din cauză că s-a străduit să fie scurt și concis, iar altele au fost uitate de memoria lui⁸¹.

Aceste două mărturii în favoarea veridicității informațiilor sunt făcute de un preot. Greutatea mărturiei este mult mai mare în a doua scrisoare, adresată superiorului său, episcopul. Autorul nu pretinde să realizeze o operă istorică. El relatează ceea ce a auzit, a văzut, a constatat și a înțeles, fie din experiența proprie, fie din relatările interlocutorilor săi: preoți misionari, egumeni ortodocși, boieri. Orice critică a scrisorilor lui Péter Zöld trebuie să țină cont de aceste premise și trebuie să împartă informațiile între cele culese personal și cele auzite de la terți.

4.1. Prima mențiune documentară a etnonimului „ceangăi“

Péter Zöld îi numește pe catolicii din Moldova cu etnonimul „ceangăi maghiari“ (Csángó Magyarok). Sub acest nume îi cuprinde pe urmașii sașilor, asimilați de maghiari de-a lungul secolelor, precum și rămășițele maghiarilor și secuilor, care ei nu știu deloc de unde, pentru ce și de la cine au primit acest nume⁸². O formulare asemănătoare este și în raportul către episcop: „Astfel urmașii ungarilor, împărțiți în nouă parohii și împrăștiați în acel principat, s-au numit ei înșiși ceangăi maghiari și așa se numesc și în ziua de azi“⁸³.

Anton Coșa reflecta recent în monografia satului Cleja asupra originii termenului „ceangău“. Domnia sa consideră că Péter Zöld a făcut „o inovație lingvistică prin alăturarea a doi termeni: ceangău (folosit pe atunci în Transilvania) și ungar (folosit îndeobște la adresa catolicilor din Moldova, cu sensul de locuitor venit din țara Ungurească, cum mai era denumită Transilvania atunci), raportând termenul la o comunitate și creând astfel un fals etnonim“⁸⁴.

După cum am arătat deja, Péter Zöld afirma că ei înșiși s-au numit și se numeau și în acea epocă „ceangăi maghiari“, fără să știe nimic despre originea etnonimului respectiv. Trebuie să remarcăm două aspecte, credem, esențiale, din textele lui Péter Zöld. În primul rând, el îi cuprinde sub acest termen pe urmașii sașilor maghiarizați și pe cei ai secuilor sau maghiarilor emigrați din Transilvania cu secole în urmă. Pe de altă parte, el face distincția între ceangăi și secuii emigrați de curând. În raportul către episcop vorbește de două entități diferite: a slujit ca preot printre imigranți și alături de ei pe credincioșii din câteva sate ce aparțineau parohului din Luizi-Călugăra⁸⁵. Secuii proaspăt imigrați erau un grup distinct pentru Péter Zöld.

⁸¹ Anexa III, ultimul paragraf.

⁸² Anexa II, paragraful 3: „Sciuntque familiae hae ex traditione suorum antecessorum sese posteros esse Saxonum, modo tamen una cum Hungaris et potius illuc e transmigrantium Siculorum reliquiis se *Csángó Magyar* nominant, nomen tamen hoc unde, quare et a quibus illis inditum sit, penitus ingorant“.

⁸³ Anexa III: „Hungarorum vero posterii actu novem in parochias divisi et per principatum illum dispersi sese *Csango Magyarok* nominarunt nominantque in hodiernum diem“.

⁸⁴ Anton Coșa, *op. cit.*, p. 23.

⁸⁵ Anexa IV. Tot acolo și mențiunea că în 1768 s-a întors cu o parte dintre secuii reveniți în Transilvania.

Peste șase decenii, Incze Petrás, unul dintre primii intelectuali proveniți din mijlocul catolicilor moldoveni, răspunzându-i lui Gábor Döbrentei, secretar al Societății Academice Maghiare, la un chestionar cu 38 de întrebări, făcea încă diferența între grupul vechi al ceangăilor și cel al secuilor imigrați recent: „Există două feluri de maghiari coloniști în Moldova: ceangăii și emigranții din Transilvania învecinată; coloniile celor dintâi se află în locurile mai populate... Este adevărat că ei sunt foarte vechi...”⁸⁶.

Prima mențiune documentară a etnonimului „ceangău”, care definește un grup sau o comunitate, este din 1772 și aparține aceluiași Péter Zöld. În 11 mai 1772, preotul secuilor redacta o petiție către comandantul primului regiment secuiesc de graniță, Caratto, în numele comunității ecleziastice din Nicorești. Ei se plâneau că o înțelegere veche de peste 30 de ani dintre ei și ungurii din Lunca, numiți ceangăi, prin care se arenda acestora din urmă pentru 12 florini dreptul de pășunat pe muntele Minyite, numit și Hegyes, fusese încălcată de Antal Cziko din Frumoasa: „annis ab hinc plus quam triginta in alpestri territorio Parochiae Csik. Sz. Miklosiensis in Alpibus Minyite dictis locus Quidam Hegyes Havassa vocatus annuatim pro florenis Hungaricalibus 12 elocabatur Hungaris in Lonka rezidentibus, et Csango dictis, ut sua ibidem pecora et oves pascuere possent...”⁸⁷. În document este vorba despre ceangăii din Lunca Ghimeșului⁸⁸.

În scrisoarea către Vincze Blahó, după ce prezentase etnonimul „ceangăi maghiari”, afirma: „Mulți dintre ei mai locuiesc până acum în munții care țin de scaunul secuilor din Ciucul de Sus și se hrănesc numai din vânzarea oilor și a boilor...”⁸⁹. Aici el a combinat informațiile culese în timpul șederii sale în Moldova cu cele adunate ulterior, din experiența din 1772, când a intervenit în favoarea catolicilor din Nicorești.

Utilizarea etnonimului „ceangău” pentru ungurii din Valea Ghimeșului este atestată și de alte surse de epocă. Domokos Teleki, în descrierea călătoriei sale, publicată în 1796, afirma și el că locuitorii din Lunca Ghimeșului erau numiți de către secuii din Ciuc cu etnonimul „ceangăi”⁹⁰.

În aceeași perioadă, ultimele două decenii ale veacului al XVIII-lea, un secuilor revenit din Moldova care revendica niște drepturi patrimoniale a redactat o falsă cronică în care relata despre turci, unguri, ceangăi unguri (Csango Hungari) și secuii⁹¹.

⁸⁶ Döbrentei Gábor *kérdései 's Petrás Incze feleletei a moldovai magyarok felől, in Tudományi Tár, 1842, VII füzet, p. 24-26: „Kétfélek a' Moldovában teleplő magyarok, csángók t.i. és a' szomszéd Erdélyből bevándorlottak; az elsőbkek' telepei teszik a népesebb helységeket... Annyi igaz, hogy magokat nagyon régieknek tartják...”*

⁸⁷ Szöcs János, *op. cit.*, p. 39, nota 36, și p. 117, nota 36.

⁸⁸ Editorul documentului respectiv, Szöcs János, susține că ceangăii din Lunca Ghimeșului erau maghiari originali din Moldova: *ibidem*, p. 119.

⁸⁹ *Călători*, IX, p. 509.

⁹⁰ Teleki Domokos, *Egy néhány hazai utazások leírása*, Bécs, 1796, p. 83: „Ezeket az említett Gyémes-lunkai Lakosokat a' Tsikiak Tsángóknak nevezik” (Pe acești locuitori din Lunca Ghimeșului ciucanii îi numesc ceangăi).

⁹¹ Vezi ediția critică realizată de Szádeczky Lajos, *Csiki Székely Krónika*, Budapeșt, 1905.

În general, românii îi numeau pe catolicii din Moldova cu termenul „unguri”. Giovanni Bartolomeo Frontali, misionar în Moldova între 1742-1763, sublinia avantajul ce decurgea din utilizarea acestui etnonim: veneau emigranți din Ungaria sau Transilvania „și printre aceștia se găsesc câteodată luterani și calvini” care se convertesc la catolicism „fără vreo împotrivire din partea schismaticilor, căci cum ei îi numesc pe catolicii noștri unguri, ei cred că toți sunt de aceeași religie”⁹². Péter Zöld nu a preluat etnonimul respectiv de la români. El afirmă că așa se numesc ei înșiși: ceangăi maghiari.

Péter Zöld nu a creat artificial un etnonim, cum afirmă Anton Coșa. Preotul secui a transpus în scris o realitate pe care a constatat-o personal. La fel cum a făcut peste șase decenii Incze Petrás, care era originar din mijlocul acelor comunități de ceangăi și a trăit toată viața între ei. Etonimul „ceangăi” pătrunde abia acum, la finalul secolului XVIII, în mediile de informare din diverse motive. Un rol important l-a jucat tiparul: prin jurnalele de călătorie tipărite și prin publicistică se răspândesc, la nivelul elitelor, cunoștințe, date și știri noi despre diverse probleme, inclusiv istorie, etnografie sau geografie. Pe de altă parte, între Péter Zöld și misionarii italieni exista o mare discrepantă în perceperea realităților etnice sau lingvistice, datorate formației intelectuale diferite și originii.

4.2. Bilingvismul ceangăilor

Peter Zöld afirmă în scrisoarea către Vincze Blahó că „vorbesc atât românește, cât și ungurește, însă ungurește vorbesc foarte peltic, cu toate acestea o păstrează în puritatea și simplitatea vechii <limbi> maghiare”⁹³.

În scrisoarea către episcop se exprimă astfel: „cu toții cunosc și vorbesc în egală măsură moldovenește sau românește, precum și ungurește, însă pe aceasta <din urmă> o rostesc mult mai peltic decât noi”⁹⁴.

Péter Zöld a remarcat că populația catolică din Moldova cunoștea și utiliza ambele limbi, româna și maghiara, precum și caracteristica specifică a pronunțării limbii maghiare: rostirea siflantă (sâsăită). Chiar și astăzi în grupul nordic, din jurul Romanului, unde influența emigranților secui din secolele XVIII-XIX a fost redusă, se mai poate auzi această rostire a limbii maghiare, sâsăită, care a trezit atenția unei pleiade de specialiști.

⁹² *Călători*, IX, p. 355.

⁹³ Anexa II, paragraful 4: „Linguam Valachicam et Hungaricam aequaliter loquuntur, Hungaricam tamen multum blesse loquuntur, puritatem nihilominus et simplicitatem antiquae Hungaricae retinent”. Dăm un exemplu elocvent pentru deformarea sensului originar al unui text atunci când se face o traducere după o altă traducere: *Călători*, IX, p. 510: „Ei vorbesc atât ungurește, cât și românește, prima limbă însă *mai puțin bucuros*, deși curat și în simplitatea ei cea veche” (s.n. – M.D.). Sensul corect al cuvântului *blaesus* este peltic. Vezi G. Guțu, *Dicționar latin-român*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1983, p. 142, sub voce.

⁹⁴ Anexa III: „omnes Moldavicam seu Valachicam aequae ac Hungaricam et callent et loquuntur quamquam hanc multo blesius elferant quam nos”.

Afirmăția lui Péter Zöld că ceangăii vorbeau ambele limbi – româna și maghiara – nu trebuie absolutizată și generalizată la toți catolicii moldoveni. Chiar el sublinia, atât în scrisoarea către episcop, cât și în cea către András Dudási, că unii credincioși întâmpinau dificultăți la spovedanie, din cauză că misionarii italieni nu cunoșteau limba maghiară. Deci nu toți catolicii moldoveni puteau să se exprime corect în limba română. Pe de altă parte, au existat și catolici care nu cunoșteau deloc sau foarte puțin limba maghiară. Aceste diferențe nu pot fi absolutizate, ci trebuie acceptată diversitatea. În acest sens se cuvine înțeleasă recomandarea lui Péter Zöld de a fi trimiși în Moldova misionari care să cunoască ambele limbi. Doar un preot bilingv putea să asigure necesitățile spirituale ale tuturor enoriașilor.

În aceeași perioadă, un preot maghiar din zona de graniță relatează că mulți credincioși din Moldova veneau la el să se spovedească datorită faptului că știau doar limba maghiară⁹⁵.

Bilingvismul catolicilor moldoveni și necesitatea cunoașterii limbii maghiare de către preoți au fost relevate chiar și de relatări ale misionarilor italieni. Giovanni Hrisostomo dei Giovanni consemna în 1762, deci la o dată apropiată de sejurul lui Péter Zöld în Moldova, că era obiceiul ca în toate bisericile unde nu rezidau misionari să funcționeze un dascăl sau învățător „care trebuie să cunoască limba maghiară și latină”, iar slujba lui „este de a preda catehismul, de a rosti diferite rugăciuni, de a cânta la liturgiile solemne și la alte slujbe bisericesti”⁹⁶. Același misionar afirma că „nu se folosește altă limbă decât cea moldovenească, numai doar pentru predarea învățaturii creștine în unele sate de unguri se folosește graiul maghiar”⁹⁷. Aceste constatări le-a făcut misionarul italian în urma unei vizitații în toate satele catolice din Moldova⁹⁸.

⁹⁵ Nicolae Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, II, *Acte relative la istoria cultului catolic în principate*, București, 1901, nr. 81, p. 127.

⁹⁶ *Călători*, IX, p. 447.

⁹⁷ *Ibidem*, p. 450.

⁹⁸ În 1743, Francescantonio Manzi, după o experiență de 23 de ani în misiunea din Moldova, raporta Congregației că trebuia să fie cunoscută limba moldovenească pentru a fi înțeles de locuitorii țării, iar misionarul „mai trebuie apoi să știe limba maghiară pentru că cea mai mare parte din catolicii care locuiesc în acea țară sunt unguri și obișnuiesc să își spună rugăciunile în limba maghiară”: *ibidem*, IX, p. 298. Manzi s-a întors în Italia și nu era implicat în scandalul provocat de iezuiții maghiari. În schimb, prefectul Giovanni Maria Ausilio se pronunța în 1745, deci chiar în perioada conflictului cu iezuiții maghiari, împotriva limbii maghiare: „limba absolut necesară pentru ca misionarii să poată fi înțeleși este cea românească sau moldovenească; nu e nevoie de cea ungurească, deoarece ungurii din această provincie, fiind născuți în Moldova, învață mai întâi limba țării... și apoi întâmplător pe cea ungurească”: *ibidem*, IX, p. 313. Este evident că Manzi are credibilitate în fața lui Ausilio: primul avea o experiență de peste două decenii, în timp ce ultimul venise de-abia în 1742; pe de altă parte, Ausilio lupta împotriva iezuiților maghiari, era deci direct interesat să minimalizeze importanța limbii maghiare, principalul argument invocat de preoții unguri. De remarcat că nici Ausilio nu neagă etnia maghiară a catolicilor moldoveni!

4.3. Originea ceangăilor

Originea catolicilor moldoveni este clar prezentată de către Péter Zöld, pe baza tradițiilor păstrate în comunitățile respective. Ceangăii erau urmașii sașilor maghiarizați și ai maghiarilor și secuilor colonizați în Moldova, în timpul lui Sigismund de Luxemburg, prin 1420. Un alt val de colonizare maghiară a fost cel al husiților, în timpul lui Mathia Corvin și Ștefan cel Mare, care s-au așezat la Huși și Ciuburciu. Secuții imigrați de curând erau pentru el, după cum am mai subliniat, o entitate distinctă⁹⁹.

Desigur, cunoaștem din alte surse că și mulți români din Transilvania au emigrat în Moldova pe parcursul secolului XVIII¹⁰⁰. Majoritatea românilor care au emigrat erau însă ortodocși și uniți¹⁰¹. Încă nu avem în istoriografia noastră un studiu documentat despre ponderea religiei romano-catolice între românii ardeleni în secolul XVIII¹⁰². De aceea, orice afirmație că emigranții ardeleni, care au ridicat numărul enoriașilor catolici și al parohiilor din Moldova, ar fi fost români¹⁰³, este nefondată.

Giovanni Hrisostomo dei Giovanni consemna, în 1762, că în ultimele două decenii a crescut numărul catolicilor din Moldova prin dezertorii și fugarii veniți din Ungaria, Polonia și Transilvania¹⁰⁴. Alt misionar, Giovanni Bartolomeo Frontali, remarcă în aceeași perioadă, valul de emigranți din Ungaria și Transilvania¹⁰⁵. Giuseppe Maria Cambioli, prefectul misiunii moldovene în 1763, surprindea valul mare de emigranți începând cu 1756, precum și pe cel din anul în care redacta raportul către Congregație¹⁰⁶.

Aceste valuri de imigranți catolici de la mijlocul secolului XVIII au ridicat numărul populației catolice stabilite în Moldova cu secole în urmă. În perioada

⁹⁹ Remarcăm că, deși în textul latin al scrisorii către Vincze Blahó, în ambele variante păstrate, A și B, este utilizat adesea etnonimul „secui”, uneori alături de cel de „maghiari”, traducătorul ediției germane și după el cei ai ediției românești au folosit doar etnonimul „maghiari”.

¹⁰⁰ Ștefan Meteș, *Emigrări românești din Transilvania în secolele XIII-XX*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1977, p. 148-179.

¹⁰¹ Cazul uniților din Valea Seacă, invocat de Dumitru Mărtinaș, *op. cit.*, p. 25-26, nu trebuie generalizat.

¹⁰² Semnalăm cu această ocazie câteva date interesante pe care le-am găsit recent cu ocazia unor cercetări în arhive. În 1763 episcopul Transilvaniei, în urma mandatului primit de la Congregația de Propaganda Fide, care interzicea convertirea uniților la ritul latin și după negocierile cu episcopul unit, a trimis o circulară preoților catolici în care îi amenința cu pedeapsa suspendării dacă îi aduceau la ritul latin pe cei uniți. Totodată, a trimis un set de șapte întrebări la Congregația de Propaganda Fide, în care a cerut sfaturi în legătură cu anumite situații extreme, printre care și cazul în care uniții vin benevol la ritul roman, trăind între latini, neavând un preot român și „nec propriam gentis hujus idioma norunt”. Într-o interpelare din 15 septembrie 1763, un minorit conventual, Samuel Benedekffii, a arătat printre cauzele convertirii uniților români că „invenit multos in sedibus Siculicallibus Graeci ritus homines, qui linguam Valachicam penitus ignorant”!?! AARC Alba Iulia, Protocolum episcopale annorum 1761-1768, p. 66, 80, 81, 110-111.

¹⁰³ Ștefan Meteș, *op. cit.*, p. 168.

¹⁰⁴ *Călători*, IX, p. 450-451.

¹⁰⁵ *Ibidem*, p. 355.

¹⁰⁶ Gh. Călinescu, *Altre notizie sui missionari cattolici nei paesi romeni*, în *Diplomatarium Italicum*, II, Roma, [1930], p. 474.

înființării regimentelor secuiești de graniță, au imigrat în Moldova câteva mii de familii de secui¹⁰⁷, dintre care doar o parte s-au întors după grațiere. O altă parte a secuilor au fost colonizați după 1775 în câteva sate din Bucovina, iar restul au rămas în Moldova. Acești secui au întărit componenta maghiară a multor comunități catolice din Moldova, îmbogățind limba maghiară și aducând obiceiuri de peste munți. Desigur, trebuie să admitem că printre secui se aflau și români secuizați de-a lungul secolelor¹⁰⁸. Dar orice absolutizare trebuie exclusă din cercetarea istorică.

4.4. Atitudinea misionarilor italieni față de limba maghiară și față de preoții unguri

În anii 1760-1770 s-a consumat un nou episod al conflictului dintre misionarii italieni și preoții unguri în chestiunea limbii maghiare. Valul mare de imigranți secui a ridicat numărul vorbitorilor de limbă maghiară și a conferit preoților unguri argumente suplimentare. Primul preot maghiar care a profesat chiar în perioada de maximă migrație a fost chiar Péter Zöld. El a reușit să depășească piedicile prefectului misiunii. După ce a obținut de la principele Moldovei, Grigore Ghica, acordul să păstorească în Moldova, sub anumite condiții, a fost confirmat de către episcopul de Bacău rezident la Liov în Polonia. Ulterior a primit și confirmarea papei Clement al XIII-lea. Prefectul misiunii din Iași nu a mai putut în aceste condiții să îl excomunică și să îl refuze, cum dorise inițial¹⁰⁹ și i-a permis să păstorească în satele supuse jurisdicției parohului din Luizi-Călugăra, unde s-au așezat mulți secui imigrați de curând¹¹⁰.

La câțiva ani după revenirea lui Péter Zöld în Transilvania, doi franciscani maghiari au păstorit în Moldova, dar după un an sau doi au fost siliți să plece, potrivit scrisorii către Vincze Blahó și scrisorii către episcop. Perioada în care au activat acei franciscani maghiari în Moldova poate fi stabilită cu ajutorul altei relatări contemporane. La 23 mai 1775 misionarul Francantonio Minotto îi sugera secretarului Congregației de Propaganda Fide, Stefano Borgia, că „ar fi bine să se trimită alți italieni și să se dea drumul” celor trei unguri „cu atât mai mult cu cât ei sunt pe de lături”, arătându-se dispus să îi raporteze „multe” despre neregulile lor¹¹¹. S-ar putea ca să fi contribuit la alungarea preoților maghiari nu atât sfatul acestui misionar, cât întâmplările din anul următor.

¹⁰⁷ Szöcs János, *op. cit.*, p. 98.

¹⁰⁸ În ultima monografie dedicată originii secuilor, o carte care a provocat multe discuții în istoriografia maghiară, Kristó Gyula, *A székelyek eredetéről*, Szeged, 1996, p. 150, admite că printre elementele alogene secuizate au fost și români. Vezi și *supra*, nota 102.

¹⁰⁹ Anexa II, paragraful 9: „Experiri etiam mihi licuit nullatenus enim iurisdictionem concedere voluit p(ater) praefectus missionis, donec prius ad eam concedendam sub certis conditionibus a principe Moldaviae Gregorio Gyika ante duos annos per Turcas interempto adigeretur, quam tamen plurimum reluctantem, imo excommunicationem minante eodem praefecto absolutam prius ab episcopo Bacoviensi in Polonia Leopoli residente ac tandem a Clemente 13 Romano Pontifice confirmatam impetraveram”.

¹¹⁰ Anexa III.

¹¹¹ *Călători*, X, partea I, București, Editura Academiei Române, 2000, p. 186.

La 3 ianuarie 1776, provincialul maghiar al franciscanilor conventuali, Romanus Jakabfalvy, solicita generalului ordinului înlocuirea misionarilor italieni cu cei maghiari, profitând de ocuparea unei părți a Moldovei de către trupele austriece și de protecția generalului austriac¹¹². Scrisoarea a fost transmisă prefectului misiunii din Moldova, Martinotti. Replica acestuia din 17 martie 1776, pe lângă retorica de excepție, se remarcă printr-o duritate verbală ieșită din comun la adresa preoților unguri și a limbii maghiare¹¹³.

Probabil imediat după alungarea preoților maghiari, enoriașii din Fărăoani, Săbăoani, Grozești (Oituz) și Trotuș au scris secretarului Congregației de Propaganda Fide o scrisoare în limba maghiară, rămasă fără răspuns. În anul următor au trimis o nouă scrisoare, de această dată în limba latină, cu rugămintea de a fi trimiși preoți cunoscători ai limbilor română și mai ales maghiară¹¹⁴.

Atitudinea misionarilor italieni față de preoții maghiari a fost resimțită personal de către Péter Zöld. Se explică astfel acuzațiile pe care preotul secui le-a adus italienilor în toate cele trei scrisori, atât în legătură cu ignorarea limbii maghiare, cât și referitor la avariția lor.

4.5. Erori și exagerări

Scrisorile lui Péter Zöld conțin și informații eronate. Unele sunt exagerări proprii, posibil intenționate. Altele se datorează propriilor interpretări ale unor lucruri și fapte observate sau constatate, amalgamate cu informații din cărțile de istorie. Un rol l-au avut desigur și interlocutorii săi, care i-au transmis informații acumulate personal sau doar tradiții.

Unele erori sunt de domeniul geografiei. În această categorie intră numele localităților care compuneau parohiile catolice. Probabil din cauza scurgerii timpului, dar în aceeași măsură și datorită faptului că nu a fost personal în toate localitățile și a preluat informații de la terți, numele unor sate sunt redade într-o formă deformată, imposibil de identificat, ca de exemplu: Gyöngyemény, Plubek, Gyémántkő etc.

Plasarea parohiei Movilău pe râul Prut, în prima scrisoare, este o eroare cauzată de orizontul cunoștințelor geografice ale preotului¹¹⁵. Târgul Movilău era situat pe Nistru, pe ambele maluri. Parohia catolică se afla în târgul

¹¹² Archivio della Sacra Congregazione di Propaganda Fide, Scritture non riferite nei Moldavia, vol. 5, f. 142, apud copia pe microfilm de la Direcția Arhivelor Naționale Istorice Centrale București, Colecția Microfilme Vatican, rola 31, cadrele 232-234.

¹¹³ Archivum Generale Ordinis Fratrum Minorum Conventualium (Curia Generalizia dell'Ordine dei Frati Minori Conventuali, Piazza SS. Apostoli, Roma; în continuare se va cita: AGOConv), fasc. S/XX.A.-4. O discuție sumară a acestor scrisori la Pietro Tocanel, *Storia della Chiesa Cattolica in Romania. III. Il Vicariato apostolico e le Missioni dei Frati Minori Conventuali in Moldavia*, parte prima, Padova, Edizioni Messaggero, [1960], p. 18-19.

¹¹⁴ Gh. Călinescu, *op. cit.*, p. 507.

¹¹⁵ Editorii traducerii românești au fost induși în eroare și au plasat localitatea la nord de Huși, azi dispărută: *Călători*, IX, p. 511, nota 23!

moldovenesc și a fost înființată la mijlocul secolului XVIII¹¹⁶. A fost așezat un misionar acolo din poruncă domnească, pentru a împiedica emigrarea catolicilor din Moldova¹¹⁷.

Ruinele, pe care le-a văzut în Milcov și pe care le-a atribuit vechii episcopii a Milcoviei, puteau să fi fost resturi ale unor clădiri de orice altă natură. El scria la peste zece ani de la trecerea sa prin acele meleaguri. Nu trebuie exclusă nici posibilitatea ca el să fi consemnat o tradiție, aflată de la bătrânul boier proprietar al aceluși sat, pe care îl invocă printre sursele sale.

Exagerarea bogăției parohiilor catolice vine în contradicție cu relațiile misionarilor italieni, care, în marea lor majoritate, deplâng sărăcia ținuturilor moldovenești și solicită ajutoare de la Roma. Diferența se explică prin originea diferită a autorilor, dar și prin interesele lor. Italienii veneau dintr-un alt mediu, care, în comparație cu Moldova, permitea un alt stil de viață, mult superior celui din misiune. Acuzând sărăcia din Moldova, misionarii sperau să obțină subvențiile de la Congregația de Propaganda Fide, care, de multe ori, întârziiau cu anii. În schimb, pentru Péter Zöld, venit din secuime, pământul Moldovei era incomparabil mai bogat.

Episodul misiunii în Ciuburciu¹¹⁸ din anul 1767 este relatat cu minuțiozitatea unui jurnal. Detaliile arată, evident, că preotul a fost impresionat de comunitatea respectivă, izolată de restul catolicilor din Moldova. Credibilitatea preotului scade însă în momentul evaluării numărului de credincioși din regiune. Cifrele de 7139 spovezi și 2512 botezuri sunt evident exagerate. Este o exagerare intenționată, pentru a supraevalua activitatea sa misionară. O relație din 1762 avansează cifra de 22 de familii și 101 suflete de catolici¹¹⁹. Cifrele reale ale catolicilor din Ciuburciu se plasează mult mai aproape de această estimare, căci trebuie să admitem că, în general, evaluările cantitative ale misionarilor sunt și ele eronate.

¹¹⁶ Giovanni Bartolomeo Frontali afirmă că parohia a fost înființată în perioada în care el era misionar în Moldova, deci între 1742-1763, la porunca domnitorului Constantin Racoviță. El a fost primul misionar acolo și a stat patru ani: *ibidem*, IX, p. 349.

¹¹⁷ Potrivit afirmației lui Giovanni Hrisostomo dei Giovanni din 1762: *ibidem*, IX, p. 446-447. Giovanni Bartolomeo Frontali explica funcționarea acelei parohii și rezidența misionarului prin izolarea față de alte parohii: *ibidem*, IX, p. 350.

¹¹⁸ O istorie al târgului Ciuburciu a realizat-o istoricul Benda Kálmán, *Csöbörösök. Egy tátarország magyar falu története a 16.-18. században*, în *Századok*, 119 évf., 1985, 4 sz., p. 895-916. Varianta germană: idem, *Csöbörösök, ein ungarisches Dorf am Dnjester-Ufer*, în *Forschungen über Siebenbürgen und seine Nachbarn. Festschrift für Attila T. Szabó und Jakó Zsigmond*, München, 1987, p. 253-266. O completare în idem, *A csöbörösöki magyar katolikusok össeirása 1696-ból, în Magyar Nyelv*, 1987, p. 240-243. Autorul a supraevaluat o tradiție livrescă despre începuturile acelei comunități, susținând că maghiarii au ajuns acolo în perioada în care Iancu de Hunedoara a stăpânit Chilia și Cetatea Albă (!), fiind colonizați cu rol defensiv. Concluziile istoricului maghiar sunt puțin plauzibile, datorită a cel puțin două premise: distanța foarte mare dintre Cetatea Albă, respectiv Chilia, și Ciuburciu, precum și prin nesocotirea tradițiilor locale, consemnate chiar de Péter Zöld.

¹¹⁹ *Călători*, IX, p. 446.

5. URMĂRILE SCRISORILOR LUI PÉTER ZÖLD

Scrisorile lui Péter Zöld despre catolicii din Moldova se încadrează, după cum am văzut, în eforturile ierarhiei catolice din Ungaria și Transilvania de a se impune în Moldova în locul misionarilor italieni. Problema este mai veche, un moment acut s-a consumat la mijlocul secolului XVIII¹²⁰. Ocupația militară a unei părți a Moldovei de către armatele habsburgice în 1775-1776 a redeschis conflictul dintre clerul maghiar și cel italian.

Péter Zöld a prezentat prin scrisorile sale o imagine de ansamblu asupra comunităților catolice din Moldova. Credibilitatea informațiilor era conferită de propria experiență de-a lungul celor cinci ani petrecuți în emigrație. Interesul pe care l-a suscitat arată că, până în acel moment, ierarhia catolică maghiară nu cunoștea prea multe date despre catolicii moldoveni. Modelul oferit de rapoartele sale a fost, poate involuntar, urmat de viitorii misionari maghiari la finele veacului XVIII și în cel următor.

Soluțiile pe care le-a propus la sfârșitul scrisorii către episcop au fost urmate târziu, peste câțiva ani. Este dificil de evaluat corect rapiditatea deciziilor și reacțiilor superiorilor lui Péter Zöld din cauza rarității informațiilor documentare. Primele reacții pe care le cunoaștem sunt din 1784. Se pare că într-o primă etapă s-a căutat sprijinul casei imperiale.

Franciscanul observant István Szántó din Hunedoara a înaintat o notificare împăratului Iosif al II-lea, în care, printre altele, solicita ca misiunea din Moldova să fie dată episcopului Transilvaniei, care să trimită preoți maghiari cunosători ai limbii române, deoarece acolo sunt mulți unguri catolici care nu au preoți, iar în Transilvania se află preoți unguri care cunosc limba română¹²¹. Despre el însuși afirmă că știa perfect limba maghiară și cea română, iar în germană știa să scrie și să citească¹²². Lipsa altor documente nu ne permit cunoașterea rolului franciscanului Szántó în Moldova.

Următoarea etapă a fost pregătită cu minuțiozitate de către episcopul Transilvaniei, Ignác Batthyány. Inspirat probabil de sfatul lui Péter Zöld, l-a trimis la Roma pe călugărul András Dudássi din ordinul paulinilor eremiți, cu misiunea de a pleda la Sfântul Scaun pentru trimiterea misionarilor maghiari în Moldova în locul celor italieni. Pregătirea misiunii a implicat și o nouă corespondență cu Péter Zöld, despre care am discutat mai sus. Pe 6 octombrie 1787,

¹²⁰ Francisc Pall, *loc. cit.*

¹²¹ AARC Alba Iulia, Actele oficiului episcopal (Püspöki hivatal iratai), nr. 1150/1784: „quod Itali missionarii in Moldavia nullum fructum proferant, uti compertum habemus in Transilvania, quia linguam Valachicam ignorant, melius ergo eset, si haec missio committeretur episcopo Transilvaniae, qui Hungaros Valachicae scientes mitteret in Moldaviam, semper alioquin multi Hungari dantur in Moldavia etiam pagos ibidem habent, sunt catholici et non habent sacerdotem. In Transylvania autem dantur et dabuntur semper Hungari sacerdotes Valachicae scientes“.

¹²² *Ibidem*, alt act sub aceeași cotă: „linguam Hungaricam et Valachicam scio perfecte, Germanicae etiam scribere et legere et loqui etiam aliquid“.

episcopul Transilvaniei redacta o scrisoare către Papă, un adevărat monument de oratorie îndreptat împotriva misionarilor italieni¹²³. Se remarcă strategia adoptată de episcop: se referă insistent nu doar la catolicii din Moldova, ci și la cei din extremitatea estică, din regiunea Basarabiei și chiar din Crimeea. Plasarea într-un spațiu atât de întins a avut desigur un scop clar definit: să se sublinieze incapacitatea misionarilor italieni de a administra un teritoriu atât de întins. A insistat pe necunoașterea limbii maghiare de către misionarii italieni. Episcopul a cerut ca misiunea moldoveană să fie pusă sub jurisdicția sa și a viitorilor episcopi ai Transilvaniei, pe cheltuiala Congregației de Propaganda Fide, iar în Moldova să fie trimiși misionari care să cunoască ambele limbi, maghiară și română. Trimisul său la Scaunul Papal, călugărul paulin Andras Dudassi, era împuternicit să confirme afirmațiile episcopului. De altfel, dosarul complet al misiunii lui András Dudási la Roma conține, pe lângă scrisoarea episcopului, un extras al scrisorii lui Péter Zöld către călugăr, precum și un extras din raportul lui Bandinus de la mijlocul secolului XVII¹²⁴.

Papa Pius al VI-lea i-a răspuns episcopului pe 2 ianuarie 1788 că nu e cazul să facă vreo inovație în misiunea moldoveană, dar și-a dat acordul să fie trimiși doi misionari maghiari¹²⁵. A trimis cazul Congregației de Propaganda Fide, care a hotărât trimiterea în Moldova a doi misionari maghiari din ordinul franciscanilor conventuali, cunosători ai limbilor maghiară și română, pe cheltuiala Congregației¹²⁶. Misionarii maghiari erau puși sub autoritatea prefectului misiunii din Moldova, Fideles Rocchi¹²⁷.

Pe 7 februarie 1788 cardinalul primat al Ungariei, József Batthyány, mandata provincialul minoriților conventuali să caute doi voluntari, care să plece în Moldova¹²⁸. Condițiile politice erau propice, căci trupele imperiale au pătruns din nou în Moldova în condițiile noului conflict militar¹²⁹. Dar cu greu s-au găsit voluntari care să dorească să meargă în misiune în Moldova, din cauza războiului în desfășurare¹³⁰. Doar în iunie s-a oferit Toma Pozsonyi din conventul franciscan din Bistrița¹³¹. Deși a fost obținut repede acordul împăratului (era în vigoare o interdicție de părăsire a țării din cauza războiului)¹³².

¹²³ Anexa V.

¹²⁴ Archivum Secretum Vaticanum, Fondo Garampi, vol. 96, G.

¹²⁵ AGOConv, fasc. S/XX.A.-9: Gianfrancesco Barbieri – Notizie cronologiche critico-storiche sopra la missione apostolici di Moldavia.

¹²⁶ Vezi Pietro Tocanel, *op. cit.*, p. 20.

¹²⁷ AARC Alba Iulia, Actele oficiului episcopal (Püspöki hivatal iratai), nr. 73/1788. Archivum Primatialle, Esztergom (în continuare se va cita: AP Esztergom), Ungaria, Bath. PE, nr. 275/1.

¹²⁸ AARC Alba Iulia, Actele oficiului episcopal (Püspöki hivatal iratai), nr. 100/1788.

¹²⁹ *Ibidem*, nr. 263/1788: Preotul din Nicoleşti transmitea informația că trupele habsburgice au ocupat ocna de sare din Târgu Ocna.

¹³⁰ AP Esztergom, Bath. PE, nr. 275/2.

¹³¹ *Ibidem*, Bath. PE, nr. 275/3, nr. 275/6; AARC Alba Iulia, Actele oficiului episcopal (Püspöki hivatal iratai), nr. 247/1788..

¹³² AP Esztergom, Bath. PE, nr. 275/4.

plecarea lui a trenat din motive financiare și mai ales birocratice¹³³ până la începutul lui decembrie 1788¹³⁴.

Trimiterea lui Toma Posonyi în Moldova a constituit o soluție nefericită pentru ierarhia catolică din Ungaria, din cauza comportamentului scandalos pe care l-a avut în parohia din Grozești (Oituz)¹³⁵. S-a dovedit că avea două concubine¹³⁶, acuzație gravă, e drept, din perspectiva canoanelor Bisericii, dar care nu era o noutate printre misionarii din Moldova. În cazul lui Toma Pozsonyi a fost exploataată abaterea pentru a fi expulzat din misiune. După 1791 presiunile ierarhiei catolice din Ungaria și Transilvania s-au reluat într-un ritm susținut¹³⁷, bazate și pe acordul papal și al Congregației, câștigate în 1787-1788.

.

. . .

Din altă perspectivă, a științei istorice, scrisorile lui Péter Zöld au avut un impact fundamental, datorită publicării celei mai dezvoltate dintre ele. Editarea în traducere în limba maghiară și în limba germană a scrisorii către Vincze Blahó a asigurat mediatizarea (la nivelul acelei perioade) informațiilor despre catolicii moldoveni, precum și perenitatea lor. Péter Zöld a devenit un punct de referință pentru viitoarele investigații științifice despre catolicii moldoveni. Impulsuri deosebite pentru acele vremuri au cunoscut cercetarea istorică și etnografică în deceniile 2-5 ale secolului XIX. Dintr-o problemă de natură ecleziastică, treptat, chestiunea ceangăilor a devenit în Ungaria subiect al cercetării științifice, pentru a aluneca destul de repede, în preajma revoluției din 1848-1849, pe tărâmul politicii. Punctul de plecare în această evoluție a constat în scrisorile lui Péter Zöld.

¹³³ *Ibidem*, Bath. PE, nr. 275/8, 275/9, 275/10, 275/12, 275/14, 275/15.

¹³⁴ AGOConv, fasc. S/XX.A.-9: Gianfrancesco Barbieri – Notizie cronologiche critico-storiche sopra la missione apostolici di Moldavia, îl acuză de încetinală, fără să cunoască dedesubturile birocrăției habsburgice.

¹³⁵ Pietro Tocanel, *op. cit.*, p. 21-22.

¹³⁶ AGOConv, fasc. S/XX.A.-9: Gianfrancesco Barbieri – Notizie cronologiche critico-storiche sopra la missione apostolici di Moldavia; *ibidem*, fasc. S/XX.A.-6, f. 2-3.

¹³⁷ Pietro Tocanel, *op. cit.*, p. 22-30, 52-58 etc.

ANEXE¹³⁸

I. 1780, iunie 15 – Delnița. *Scrisoarea lui Péter Zöld către Vincze Blahó, în care îl informează despre trimiterea descrierii cerute cu ocazia întâlnirii lor și despre sursele de informare, pe care le-a avut la dispoziție pentru redactarea materialului respectiv.*

Copie de epocă: *Colecția de manuscrise a Bibliotecii Arhiepiscopiei din Kalocsa (A Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár, Kézirattár)*, Ungaria, Ms. 470, f. 1, înaintea descrierii catolicilor din Moldova. După textul scrisorii se află următoarea notă: Prima mihi, patri Vincentio Bláho provinciae Salvatorianae franciscano, occasio data est cum hoc viro conveniendie 11 Maii in conventu Csyk Somlyoviensi. Idem ibidem Sabbatho Pentecosti a meridie ad solennem accursum Siculiae sermonem habuit. Tum rogavi, ut chartae consignet notitiam rerum Moldavicarum.

Admodum Reverendo ac multum Venerando in Christo Patri Vincentio Blahó Ordinis Minorum S(ancti) Francisci strictioris observantiae in Hungaria S.S. Salvatoris Religioso nunc provinciae S(ancti) Stephani protho regis Hungariae per Transylvaniam Visitatori Commissario Patri in Christo mihi colendissimo.

Claudiopoli

Admodum Reverende in Christo Pater Visitator Comissarie!
Pater in Christo mihi singulariter colendissime.

Injunctam mihi a paternitate vestra provinciam, quantum tenuitas mea patiebatur et quotidiani lique gravissimi labores et curae sinebant, brevissime quidem verum sincerissime exemtus humillime submitto. Res locaque quae descripsi aut ego curiositate ductus oculis inspexi lustravique aut ab ipsis senioribus et conscientiosis catholicis hominibus accepi, ipsi autem fide sua interposita sese a majoribus suis, sicut descripsi, accepisse testantur. Multa fateor praecipue de Saxonibus relata sunt a Jegumeno seu guardiano Agptyensis monasterii, qui asseverabat: ita descripta esse omnia in monasterii sui archivo et chronicis suis libris. Alia non pauca praecipue de episcopatibus Milkoviensi et Argensi narravit mihi monasterii in Toxin dicti Szvantuviner Protho Sincellus homo, ut mihi videbatur in litteris Graecis satis exultus; et Boero seu nobilis regni nunc proprietarius pagi Milko in oppido Odobest residens homo circiter octuagenarius. Unde si cui usui aut notitiae admodum reverenda paternitatis vestrae esse poterit exilis¹³⁹ haec mea scriptitatio summopere mihi gratulabor, imo inter prima fortunae meae bona reponatur. Interim iterum irerumque pro uno Ierosolomitano Rosario supplicans, me nolis affertibus et expertis favoribus enixe commendatus emorior.

Admodum Reverendae Paternitatis Vestrae ad cineres memor servus humillimus
Petrus Zöld parochus Csik Delnensis m(anu) p(ro)pria).

Csik Delne die 15 Iunii 1780

¹³⁸ La transcrierea documentelor am respectat normele internaționale. Am intervenit în text doar acolo unde am considerat necesar pentru înțelegerea corectă a documentului, semnalând în note infrapaginale textul original. Restul greșelilor, minore, nu le-am semnalat prin semnul [!] pentru a nu încărca textul. Sublinierile respectă originalul.

¹³⁹ *Tăiat*: exilis.

II. [1780, iunie 15 – Delnița]. *Descrierea comunităților catolice din Moldova redactată de Péter Zöld la cererea lui Vincze Bláho.*

A Copie de epocă după o copie a scrisorii originale, realizată și trimisă unui destinatar necunoscut de către Vincze Bláho: *Colecția de manuscrise a Bibliotecii Arhiepiscopiei din Kalocsa (A Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár, Kézirattár)*, Ungaria, Ms. 470, f. 1-6. La final se află următoarea notă: Admodum reverendus dominus Petrus Zöld parochus Csik Delnensis dum Siculis arma gestanda 1764 praeciperebantur, cum multis Siculis clarior abiit in *Moldaviam*. Hinc anno 1767 penetravit ad Hungaricum oppidum *Csöböröcsök* in finibus Tartariae Crimeae situm, sed sacerdote destitutum. Refert de pagis et parochiis Catholicis Hungarisque incolis; episcopatibus item *Bakoviensi* et *Milkoviensi*, conventu etiam fratrum minorum in Bako, quae partim vidit, partim fide digna narratione ac[ci]pit. Scripsit in Sicilia Csik-Delnae 15 Iunii 1780.

B Copie de epocă, cu corecturi, după o copie a unei scrisori a lui János Molnár adresată unui destinatar necunoscut: *Colecția de manuscrise a Bibliotecii Academiei Maghiare (Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár)*, Budapesta, Ungaria, Ms. 4885/6, f. 1-7, cu titlul: *Notitia de rebus Hungarorum, qui in Moldavia et ultra degunt, scripta ab admodum reverendo domino Petro Zöld parochu Csik-Delnensi in Sicilia, data ad admodum r(everendum) p(atrem) Vincentium Blaho commissarium visitatorem p(atrum) Franciscanorum in Transilvania*. Urmează un fragment din scrisoarea lui Péter Zöld către Vincze Bláho din 15 iunie 1780: Res locaque... homo circiter octogenarius (vezi anexa nr. I). La finalul relației se află următorul text: Haec d(ominus) parochus Petrus Zöld cum reverendae dominationi vestrae nova pro novis reddere alia non possint, haec statui communicanda. Quae si grata sunt, uti futura confido, valde gaudeo. Ultimas literas 31 Augusti accepi, pro quibus plurimas gratias ago; paucis adhuc communicavi. Illustrissimus dominus generalis Gabriel abest Cassovia. Comes etiam noster Antonius cum sua abiit in comitatum Trenchiniensem ad socerum. Comes eorum est p(atrem) Bodenlos. Hodie movit etiam reverendus noster director Budam versus. Cassoviae 3ª Septembris 1780. Antiquus servus Ioannes Molnár.

Ediții: (1) traducere în limba germană după o variantă a exemplarului B, cu omiterea unor fragmente, sub titlul: *Reise nach der Moldau, in Ungarisches Magazin oder Beyträge zur Ungarischen Geschichte, Geographie, Naturwissenschaft und der dahin einschlagenden Literatur*, Dritter Band, mit Kupfern, Pressburg, 1783, p. 93-110; (1a) traducere în limba română după ediția în limba germană: *Călători străini despre Țările Române*, vol. IX, volum îngrijit de Maria Holban, M.M. Alexandrescu-Dresca Bulgaru, Paul Cernovodeanu, București, Editura Academiei Române, 1997, p. 508-514; (1b) traducere în limba maghiară după ediția germană: *Domokos Mária, Zöld Péter moldvai jelentései*, în *Ethnographia. A Magyar Néprajzi Társaság folyóirata*, Budapest, 109. évf., 1. szám, 1998, p. 276-281; (2) traducere în limba maghiară după o variantă a exemplarului B, cu prescurtarea sau omiterea unor fragmente: János Molnár, *Magyar Könyv-Ház*, Posony, III. szakasz, 1783, CLXXXI. Könyv, p. 414-428, cu subtitlul: *Notitia de rebus Hungarorum, qui in Moldavia, et ultra degant, scripta ab Adm. R. D. Petro Zöld Parochu Csik-Delmensi in Sicilia data ad A. R. P. Vincent Blaho*.

Notanda

Primo. Anno 1420 sub Sigismundo rege Hungariae indulgentia piissimi illius regis (ut fert in Moldaviae Hungarorum antiqua traditio et testatur chronicum patrium) ex Transylvania magna multitudo Saxonum et Siculorum in Moldaviam abiit ibique per

Stephanum Bellicosum principem Moldaviae non modo paterne et clementer sunt recepti, verum etiam in optimis et fertilissimis principatus illius locis habitationem figere illis indultum est.

2do. Saxones hi supra fluvium Moldova dictum in locis amaenissimis et maxime vitiferis considerentes more gentis illius per modum castellorum elegantissimas sibi ecclesias construxerant, quarum nunc sola rudera et in quibusdam locis amplissimi muri, sed ruinati visuntur. Novem ibidem illi parochias erexerant; et in spiritualibus regebantur ab episcopo Bacoviensi. Successu exposit temporis aut bellorum injuria aut longa temporis vicissitudine aut Tartarorum Turcarumque depopulationibus et in captivitate abductionibus aut denique omnium horum unitis tempestatibus. Saxonum horum posteri in tantum defecerunt perieruntque ut actu omnia illorum loca deserta cernantur, sed ex templorum domorumque ac habitationum adparentibus ruinis discerni possunt. Montium tamen vitiferorum pulcherrimi vidimus et termini distinctivi etiam actu ad oculum discernibiles sunt, a nemine tamen cultivantur. Super hoc arbores fructiferae, uti piri, pomi, merasi, cerasi, pruni, nuces, castaneae aliaque juxta domorum seriem et ordines plantatae supersunt et quotannis ingentem copiam suavissimorum fructuum vicinis Valachis viatoribus ac vicino Schismatico monasterio religiosorum S(ancti) Basilii subministrant. Unicus habitationis illorum locus Kutnar dictus actu incolitur, verum nec hic a Saxonibus, sed ab Hungaris circiter 20 familiis. Locus hic seu pagus fertilitatem bonitatemque possessionum Saxonum quasi ore tenens clamat, hic namque mensam principis moderni Moldaviae fructuum suavitate, selecti tritici copia ac vino, aliis Moldaviae vinis generosiore abit et ornat, horum enim administratione dictae familiae annum suum tributum principi solvere tenentur, ad aliquot tamen centenos tallerones summa tributi illorum exurgit.

3^{io}. Saxonum horum alii aut omnes posteri defecerunt aut verius multum imminuti ad Hungaros sese recipientes, illis et lingua et moribus uniti sunt, quod clarum facit multarum apud ejates Hungaros familiarum cognomen Germanicum aut Saxonicum idioma redolens, uti sunt Petras, Muller, Suster aliaque. Sciuntque familiae hae ex traditione suorum antecessorum sese posteros esse Saxonum, modo tamen una cum Hungaris et potius illuc e transmigrantium Siculorum reliquiis se *Csángó Magyar* nominant, nomen tamen hoc unde, quare et a quibus illis inditum sit, penitus ingorant. Multi horum etiam actu in alpebus ad hanc sedem Siculicalem Csik Superiorem pertinentibus habitant et ex solis ovium pecorumque aliorum divenditionibus victitant, cum alpes illae arari haud possint, faeni tamen magnam copiam subministrant, unde copiam pecorum alere soliti eorum pretio ex variis Transylvaniae et Moldaviae partibus quotidianum sibi panem conquirunt comportantque, ut plurimum tamen pane ex Cucurucz dicto Törökbuza ac lacte aluntur. Fidem ad unum omnes Romano Catholicam profitentur, sacramenta illis administrantur a parochis, in quorum circulo sunt alpes illae, in quibus illi resident.

4^{io}. Siculorum sic in Moldaviam immigrantium pars una consedit ad fluvium Tatos in sede seu comitatu Bacoviensi, altera in eodem comitatu ad fluvium Szeret, tertia in comitatu Romanvasariensi¹⁴⁰ inter fluvios Szeret et Moldova, quarta denique ad fines Podoliae ad fluvium Pruth. Hi omnes a temporibus immigrationis suae fidem Romano Catholicam profitebantur profitenturque actu, nec patiuntur inter sese ultra triduum eo immigrantes Calvinistas, Lutheranos aut Socinianos dictos in Transylvania Unitarios commorari, sed aut ad profitendam fidem catholicam aut ad alio transmi-

¹⁴⁰ A Romantasariensi.

grandum adigunt. Vitia omnia praesertim mortalia et capitalia exulant ab iis, maxime vero blasphemia severissime ab iis punitur. Linguam Valachicam et Hungaricam aequaliter loquuntur, Hungaricam tamen multum blese loquuntur, puritatem nihilominus et simplicitatem antiquae Hungaricae retinent. Vestibus utuntur Valachicis, verum nullatenus preciosis, sed a suis uxoribus paratis.

5°. Siculi hi seu Hungari Csango dicti suberant in spiritualibus duobus episcopatibus: illi, qui ad fluvium Szeret ex Moldava conserunt, suberant episcopo Bacoviensi, illi vero, qui ad fluvium Tatros episcopo Milkoviensi, hoc autem ex continua suorum progenitorum traditione unanimiter exnarrant omnes illi Hungari.

6°. Oppidum Bako situ est ad fluvium Bystercze, qui mox infra oppidum in fluvium Szeret illabitur, cum eoque infra amplissimum oppidum Foxin influit in Danubium. In oppido hoc visuntur etiam actu rudera residentiae episcopalis in colliculo erectae, prope quam similia rudera extant conventus fratrum minorum S(ancti) Francisci strictioris observantiae. Templum conventus hujus praeter tectum vix aliquam ruinam in muris monstrat. Ad hunc conventum pagus prope oppidum Barat vocatus et ab Hungaris inhabitatus pertinuisse asseritur, nec vana videtur haec traditio, quoniam pagus hic una cum suis colonis etiam actu est liber, nec subest more aliorum pagorum ullius Boeranis (qui sunt nobiles regni) aut monasterii dominio et jurisdictioni. In oppido hoc primarii cives sunt Hungari et Valachi plurimi tamen incolunt, etiam Graeci, Iudaei ac aliarum nationum potissimum transfugae et tres Turcae, nec enim licet Turcis pluribus esse in civitate et oppido Moldaviae quam tribus mercaturae et iis solum gratia, non licet tamen etiam his uxores suas habere alibi, quam vel in oppido Gallacz ad ripam Danubii vel in praesidijs Bender, Hutin aut Berlad ad fluvium Pruth prope fines Tartariae.

7mo. Alter episcopatus, a quo regebantur Hungari, qui ad fluvium Tatros conserant, erat Milkoviensis ad radices montium Carpathicorum Moldaviam a sedibus Siculicis Kézdi, Orbai et Sepsi disternantium, qui sunt respectu Bacovii versus meridiem. Erat hic olim amplum oppidum, ut rudera latepatentia monstrant, Milko vocatum, fortasse a fluvio Milko dicto oppidum intersecante et modo Moldaviam a Valachia Transalpina disternante ac infra oppidum Foxin supra vero Gallacz in Danubium sese exonerante sic vocatum. Oppidum hoc in fine superiore monstrat etiam actu rudera episcopalis residentiae et cathedralis ecclesiae in loco amaenissimo. Ad hunc episcopatum pertinuisse dicuntur aliquot parochiae in amaenissima planitie respectu oppidi versus orientem ad aliquot miliaria sese extendente, uti Szent Kereszt, Szent Miklos aliaequae, modo tamen et in loco oppidi exiguus superest pagus Valachicus et totam illam planitiem vitibus implantaverunt Valachi ac in dictis Hungaricis locis colonias plurimas erexerunt Moldavi schismatici, retento solo nomine illorum locorum. In hac planitie tanta frequentissimi copia vini procreatur ut tempore vindemiae urna vini decem cupas faciens chariori pretio non veniat, nisi tribus aut ad summum quatuor pulturis, prout dum per quinquennium in illis partibus agerem mihi experiri licuit.

8vo. Narratur in Moldavia tam a Graecis tam a Valachis tum et maxime ab Hungaris tertium ad huc Episcopatum Catholicum fuisse in Valachia Transalpina supra fortalitium Gyirgyó ab Sigismundo Bathori principe quondam Transylvaniae ac Michaele Vayvoda Transalpiniae interceptum fere ad ripam Danubii in oppido *Arga* erectum. Episcopatu huic subiciebantur plurimi Hungari et aliorum nationum catholici in hoc principatu degentes, sed una cum episcopo per Solimanum imperatorem Turcarum sunt deleti et penitus extirpati; in loco tamen oppidi *Arga* etiam actu vicus quidam ignobilis hoc nomine gaudet.

9°. Omnes nunc reliquiae posterique Hungarorum et Saxonum, ut praemissum, in Moldaviam immigrantium incolunt sexaginta duos pagos. Pagi hi dividuntur in novem parochias. Parochiae administrantur regunturque a patribus minoritis conventualibus Italis ex provinciae illorum Romana a Sacra Congregatione de Propaganda Fide submissis, sed nec Valachicam, nec Hungaricam linguam callentibus, divitias potius, quam salutem animarum potiore ex parte anhelantibus et procurantibus, imo usque ad malitiam peccati mortalis invidentibus contra omnem Hungaricam aut Valachicam linguam loquentem sacerdotem, ut experiri licuit annis his post 1770um proximioribus illuc immigrantibus duobus ejusdem religionis et instituti sacerdotibus cum inde post unius alteriusve anni cursum exesse debuerint, licet a plebe ejate tanquam Hungari plurimum aestimarentur. Experiri etiam mihi licuit nullatenus enim iurisdictionem concedere voluit p(ater) praefectus missionis, donec prius ad eam concedendam sub certis conditionibus a principe Moldaviae Gregorio Gyika ante duos annos per Turcas interempto adigeretur, quam tamen plurimum reluctantem, imo excommunicationem minante eodem praefecto absolutam prius ab episcopo Bacoviensi in Polonia Leopoli residente ac tandem a Clemente 13 Romano Pontifice confirmatam impetraveram.

10°. Parochia prima est in ipsa metropoli Moldaviae *Iassis*. Hic in hac amplissima urbe residentiam suam habent patres minoritae conventuales; praesidens hujus residentiae semper est p(ater) praefectus missionis idemque simul vicarius generalis episcopi Bacoviensis, ut plurimum Leopoli in Polonia residentis. In hac urbe fere ex omnibus nationibus Europeis catholici aut transfugae aut opifices aut mercatores degunt, plurimi tamen inter alios sunt Hungari tam ex Hungaria tam ex Transilvania, quos moderatur cum uno patre socio in spiritualibus item p(ater) praefectus, unde excurrere etiam illorum obligationis est, ad superius descriptum pagum Kutnár ac ad pannificinam prope urbem in oppido Kiperest per memoratum Gregorium principem erectam et hominibus ex Germania catholicis refertam tanquam duas suas filiales.

11°. Secunda parochia est in oppido *Mugyilo*. Oppidum hoc amplissimum jacet in ripa fluvii Pruth ad fines Podoliae et Ucrainae. Pars hujus subest regi Poloniae, pars pertinet ad Moscoviae provinciam Siberiam dictam, pars denique tertia spectat ad Moldaviam; haec pars habet incolas pure Hungaros et mercatorem exercet potissimum ex perpolitis silicibus; spectant ad hanc parochiam oppido adjacentes quatuor pagi, administratur per unum ex patribus missionariis.

12no. Tertia parochia est in pago *Damafalva* in ripa fluvii *Szeret*. Huic parochiae subsunt in duabus ripis ejusdem fluvii *Szeret* situati 13 pagi Hungarici; parochiae hujus longitudo extendit se ad duo et amplius milliaria; piaest etiam huic unus ex patribus missionariis.

13^{io}. Quarta parochia est *Szabofalva* ad exteriorem ripam fluvii *Moldava* sita. Pagus hic continet circiter 500 hospites. Filiales habet Gyérjest, Ticzkofalva, Halvasesth, Kokosel, Huszarfalva, Ankuza et adhuc tres, quorum nominum non amplius recorder; administratur per unum ex patribus missionariis.

14^{io}. Quinta parochia est *Talpa* ad alteram ejusdem fluvii *Moldava* ripam sita. Filiales habet Homiçssil, Bergovan, Valealba, Marcsinét, Turturest, Mathkatest, Saska, Holfalva, Gyöngyemény at alios tres pagos. Parochiae hae tres proxime significatae vitibus carent, sed omnibus arborum fructibus abundant ita, ut situs pagorum propter copiam fructiferarum arborum videnti a longe sylva appareat. Frumentum praeterea omnis generis in his parochiis copiosum horreum Moldaviae appellare facit illas, nec est ibidem reperibilis ullus mendicus. Semel tantum ibi sulcatur terra, si enim bis aut ter exaretur omne frumentum dum adhuc herba est corrumperetur.

15. Sexta parochia est *Kaluger Pataka* ad fluvium Besztercze. Pagus hic vitibus abundat, arbores fructiferas copiosissimas habet, sylvas nuciferas ingentes possidet. Filiales habet oppidum Bako, Barat, Marcsinén, Uihegy, Szőlő hegy, Sospatak, Fund, Frintenel, Kisolkan, Blegyest, Pusztina völgye, Kőmpin, Szalocz, Tazló, Janos volgye, Unguren, Turmosza et Plubek. Parochia hujus distantia est trium et ultra milliarium. Pagorum horum pars est ex posteris antiquitus immigrantium Hungarorum abundatque omnibus fructibus, pars vero ex recenter profugis Siculis coaluit.

16°. Septima parochia est *Forrofalva* ad fluvium Szeret infra oppidum Bákó¹⁴¹. Haec omnium parochiarum Moldaviae est amplissima et quoad temperiem coeli abundantissima saluberrimaque. Habet filiales Nagy Patak, Kővespatak, Clesé, Bogdanfalva, Valiszaka, Nagylonkan, Diószin, Szöllös, Kőveshegy, Gyémántkő et Szilvás. Hi omnes pagi vineas suas habent in montibus et vina illorum sunt durabiliora, quam aliorum, abundant omnis generis fructibus, uti et frumenti copia. In his pagis triticum Turcicum vulgo Cucurucz dictum tantum semel ligone purgatur et tamen abundantissime solet procreari. In his pagis parantur ingentis magnitudinis dolia, tercentas enim et ultra urnas vini capit unum dolium. Unde ab his illa coemere carissimo pretio coguntur mercatores Poloni, Russi ac Moscovitae. Parochia haec dicitur habere ad septem aut octo millia animarum. Administratur a primo¹⁴² missionario post p(atrem) praefectum. Proventus illius annuus facit levi calculo mille imperiales Turcicos, unde commune dicitur est apud ejates Hungaros: illud missionarium bene oneratum in Italiam redire, qui tribus aut quatuor annis Forrofalvensem administrat parochiam. Nunc tamen recenter audivi certa ex relatione quam Bogdanfalvas, Valiszaka, Szöllös, Martonos avulsae sunt a parochia Forrofalvensi et Bogdanfalva¹⁴³ templum sit constructum distinctumque p(atrem) missionarium administratorem habere tum tantae multitudini procurandae non suffecerit unus.

17°. Octava parochia est ad fluvium *Tatros* in pago *Gorzafalva* olim ad episcopatum spectans Milkoviensem. Pagus hic amplissimus quidem est, sed in climate frigidiore situs; quia inter alpes et montes Siculiae nostrae vicinos et ideo non ita fertilis ac alii supra recensiti pagi, fructiferis tamen arboribus et selectis pecoribus abundat. Filiales habet oppidum Tatros, item aliud oppidum Akna a salis lapidei fodinis celebre. Oppidum hoc non omnes incolas habet Hungaros, incolunt enim illud etiam Iudaei, Graeci, Valachi, Armeni Eutichetis Dioscorique haeresi infecti, Turcae. Habet in se septem monasteria schismatica et vladicam seu episcopum schismaticum, fillialem praeterea habet Kásón et Hersa.

18°. Nona parochia est in orientali plaga Moldaviae ad fluvium Pruth in celebri oppido Huszvarosa¹⁴⁴ dicto. De oppido hoc ab ipsis incolis Hungaris certissima traditio est, ipsos esse posteros Hungarorum Hussitarum haeticorum per Mathiam Corvinum regem Hungariae ex regno Hungariae aequae ac Transylvaniae pulsorum. Quorum pars una per Stephanum principem Moldaviae ibidem permanendi veniam et gratiam obtinuit illaque in memoriam sui haetici Patriarchae Ioannis Huss oppidum illud exaedificavit, in memoriam vero affectuosissimi illius discipuli Hyeronimi Pragensis prope memoratum oppidum Hyeronimus vocatum, quidam illorum incolere coeperunt. Successu deinde temporis opera, cujus nescitur, ejurata haeresi omnes ad unum fidem catholicam amplexi sunt suntuque fidei catholicae actu omnes addictissimi, oppidum retinet quidem

¹⁴¹ A Bace.

¹⁴² A *tāiat* post.

¹⁴³ A Bogalamfalva.

¹⁴⁴ A Hinsz Varassa.

etiam actu nomen primitus indictum, pagus tamen nunc vocatur Szent Hyeronimus. Vitibus loca haec carent, sed fructibus omnis generis abundant, praecipue vero castaneis, nucibus avellanisque fere per modum durioris papyri subtilis corticis, ex quibus magnum quotannis quaestum faciunt. Administratur per unum p(atrem) missionarium.

19no. Pars altera et forte major horum Hussitarum haereticorum in principatu Moldaviae permanere non est permissa, sed coacta est transire in Tartaria Chrimensis fines, ubi considentes aedificarunt oppidum quoddam Csöbörösök vocatum et tres ad tria illius latera Szent-Péter, Szent-Janos et Szent-Antal vicos dictos. Num vero hi pagi ab his Hungaris adhuc in haeresi existentibus sic cognominati fuerint vel vero tempore suae conversionis ad fidem catholicam sic vocati fuerint nulla apud eos traditio extat. Conversos vero ad fidem catholicam ad unum omnes ego ipse apud illos existens testificor: anno namque 1767 cum quodam sene patre missionario Francisco Carisi administratore Huszvarasiensi post festa Pascalia juxta antiquum calendarium (Gregorianum enim etiam in Moldavia receptum non est) iter Huszvarasino in Tartariam arripui et sexta die ad praescriptos Hungaros Csöbörösökienses curruli occasione rectus appuli, a quibus cum jam per decursum septemdecim anorum sacerdotem non vidissent, non aliter sumus acceptati, quam si de coelis angeli Dei venissemus. Templum habent ex lapidibus in honorem B(eatissimae) M(ariae) Virginis et S(ancti) duodecim Apostolorum constructum, paramenta omnia diversi coloris fere ad talos sacerdotis pertinentia, calices argenteos duos, domum pro parochi vel missionarii administratoris habitatione satis accomodam in medio oppidi una cum templo super colliculo erectam. Vineam inter sua vineta fere in medio pro Missae Sacrificio et sui patris spiritualis plantatam anno quolibet excolunt et vindemiant, vinumque donec corrumpatur eos in fines conservant et postea effundunt et de novo vasa musto implent et in longa expectatione sui patris spiritualis faciunt tantum, quantum sua simplicitate moti facere possunt. Conveniunt nihilominus quolibet die Dominico et festivo ad templum ibique praeorante quodam seniculo Kézdi Három Szekiensi primis litterarum elementis tincto licentiatu corollam B(eatae) M(ariae) Virginis bis de die absolvunt et quasdam cantiunculas decantant. Rosaria ex crassiorum filorum nodis sibi componunt. Matrimonia contrahunt coram iudice <ac> juratis sui oppidi, qui investigant severissime in impedimenta consanguinitatis utriusque et affinitatis praecipue. Jejunia Ecclesiastica maxime vero quadragesimale, uti et dies Veneris ac Sabbathi rigidissime in solo pane et aqua jejunant, a vitiis carnis et blasphemia prorsus abhorrent. Ad infirmos in periculo mortis constitutos plurimi conveniunt et ad serium dolorem de peccatis adhortantur ac preces diu noctuque pro felici ejus morte ad Deum fundunt. Mortuos largis elemosinis in pauperiores erogatis juvare nituntur. Nec excessunt pro eorum animarum refrigerio preces ad Deum fundere, a carnibus etiam die Mercurii abstinent, sed lacticiniis haec die utuntur. Terram incolunt plurimum feracem, purum maxime triticum et millium serunt, ex tritico panem optimum pinsunt, ex millio vero potum Tartaricum Bráha dictum conficiunt, ex illo pro ordinario potu utuntur. Vestes partim Moldavicas, partim Tartaricas induunt. Telam mulieres tum ex lino, tum ex canabe subtilem satis texunt. Pecora cornuta, oves et equos in maxima copia alunt. Omnis enim decennio una hieme faeno illa intertenent, vesciuntur enim etiam tunc potiore ex parte herbis et graminibus. Tributum Chamo Tartariae quolibet anno duorum millium imperialium Turcicorum pendunt. In religionis negotiis nihil a Tartaris molestia patiuntur, subsunt imperio solius Chami primariae uxoris, hinc nemo illos vexare praesumit.

20°. Altero postquam illuc appulimus die, finitis nostris canonicis horis ego lingua Hungarica ad confertissimum populum de necessariis ad salutem necessitate medii una

ex amplius hora instructionem catechetica habui, deinde seniorum confessiones sacramentales usque ad horam undecimam audivimus, hoc tamen onus mihi maxime propter linguae Hungaricae notitiam suportandam fuit, licet paucorum confessiones etiam senex p(ater) Franciscus lingua Valachica exceperit, undecima tandem missas celebravimus et confitentes Eucharistia refecimus ac tandem etiam nos prandiolum nostrum absumpsimus. Post meridiem hora 2^a iterum instructionem de Sacramentis in genere et de Baptismo ejusque necessitate ad convocatum totum oppidi ac trium pagorum populum dixi usque ad horam tertiam, a tertia usque ad 5^a de praemissis duabus instructionibus inter totum populum examen instituimus repetendo et inculcando illis dicta et multa incidenter instruendo, a 5^a ad 6^a convocavimus omnes obstetrices et ipsum senem praedescriptum licentiatum et examen strictissimum instituimus de earum ejusque obligationibus maxime circa collationem Sacramenti Baptismi et pro certo deprehendimus ab obstetricibus nunquam baptismum fuisse valide collatum, licet enim aquae immersissent infantes, nulla tamen verba proferebant, sed tantum signum Crucis super illos aquae immersos efformabant; nec secus deprehendimus Baptismum ab ipso sene collatum saltem maxime dubium esse. Ille enim prius proferebat formam Baptismi et sic dum proferet nomen Spiritus Sancti, incipiebat affundere aquam. Unde coacti sumus severe patribus matribusque imponere, ut ab annis 17 sive ab obstetricibus sive ab ipso licentiatu proles illorum baptizatae essent sequenti die post prandium illas adducerent et de patrinis sibi providerent. Ex post usque ad tempus coenae iterum seniorum aliquorum confessiones excepimus ac tandem dimisso populo noctem in quiete transegitur.

Die 2^a finitis nostris divinis officiis iterum instructionem seu de confessione sacramentali ac aliis poenitentiae partibus, qua finita iterum confessiones audivimus, 11^a deinde – ut heri – missas celebravimus confesosque communionem refecimus ac tandem pransi sumus. Post prandium iterum de Sacramento Baptismi. 2do ad populum dixi interpretando, quae in adultis ante Baptismum praerequirantur, qua finita iterum examen de dictis institui usque ad horam 5^{am}. Ab hac usque ad 7^{am} sexaginta circiter infantes rebaptizavimus juxta formam ritualis Strigoniensis praesentibus omnibus obstetricibus et¹⁴⁵ ipso sene licentiatu. Et sic continuis septem diebus ante prandium seniores confessiones audiebamus, post prandium vero iuniores rebaptizabamus, illa ut spatio sex illorum sequentium dierum solus et unicus ego septingentos sexaginta octo iuvenes rebaptizaverim, mille quingentorum circiter confessiones omnium fere generales audiverim. Sequentibus aliis quinque diebus iterum matutinis horis brevissimis instructionibus praemissis, toti eramus in confessionibus seniorum excipiendis, pomeridiano vero tempore decennio majores rebaptizavimus una cum jam nuptis viris et mulieribus reliquo vero tempore aut in confessionibus excipiendis aut in instructionibus habendis occupabamur. Die 12^a tandem pro oppido sex, pro pagis vero novem obstetrices una cum sene licentiatu modum, formam et omnia requisita ad valorem Baptismi rite instruximus, ut ex post Baptismum valide confirent. Universim spatio duodecim dierum, quibus apud ipsos morabamur, excepimus confessiones septem millium centum triginta novem personarum; rebaptizavimus duo millia quingentos duodecim, moribundis adstiti tribus, duos ex illis sepelivi, tertium adhuc in vivis relinquens. Decima tertia tandem die finitis Divinis, Sacrificio Missae absoluto ac exhortatione ad perseverandum in fide vale illis diximus. Verum inter lacrimas et fletus amarissimos plus quam duo millia virorum et mulierum fere ad unum milliare Hungaricum nos comitati sunt obstestantes et rogantes

¹⁴⁵ A *tăiat* sic.

nos per passionem Christi Iesu, ut illis sacerdotem a p(atre) praefecto procuremus et impetremus. Quorum vota et preces nos passim reduces, patri praefecto exposuimus, sed ille respondit nobis neminem velle ex patribus missionariis ad illos abire, cogere autem se non posse cum omnes tantum pro principatu Moldaviae sint missi. Fuerint ab illo tempore aliquis presbiter apud illos, nec ne, prorsus ignoro.

III. 1781, ianuarie 11 – Delnița. *Raportul lui Péter Zöld către episcopul Transilvaniei, Ignác Batthyány, în care descrie comunitățile catolice din Moldova.*

A. original, hârtie. 4 file, sigiliu inelar de închidere. Adresa pe fila a patra verso, central: Excellentissimo, Illustrissimo, Reverendissimo D[omine] *** e Comite *** Ig[natio] ****¹⁴⁶. Dei gratia Episcopo Transylvaniae denominato, Sacratissimarum Caesarearum ac Regio Apostolica Maiestatum status et excelsi regii in inclyto magno Transylvaniae principatu gubernii Consiliario actuali intimo et Excelsae Commissionis Caesareo Regiae in publico ecclesiasticis praesidi. Domino, Domino et Praelato gratiosissimo, benignissimo. Sub adresă: Per Cibinium. Claudiopolim. Tokay. Agriae in Hungaria. *Arhiva Arhiepiscopiei Romano-Catolice din Alba Iulia, Actele oficiului episcopal (Püspöki hivatal iratai), nr. 19/1781.*

B. copie simplă din 1860. *Archivum Primatiale Esztergom, Ungaria, Scit. Cat. D. Erdély, ad N. 1901/1860.*

Ediții: *Veszely, Imets és Kovács utazása Moldva-Oláhhonban 1868*, Maros-Vásárhely, 1870, [partea a II-a]: *Kovács Ferencz Úti-naplója 1868*, p. 57-66 (cu multe greșeli, după original); Domokos Pál Péter, *A moldvai magyarság*, Budapest, 2001, p. 86-93¹⁴⁷ (traducere în limba maghiară după ediția latină a lui Kovács); Szöcs János, *Pater Zöld*, Hargita Kiadóhivatal/Editura Harghita, Miercurea Ciuc, 2002, p. 51-65 (traducere în limba maghiară preluată după ediția din 1931 a lui Domokos Pál Péter) și p. 69-83 (traducere în limba română după ediția maghiară); în *Moldvai Magyarság. Gazeta ceangăilor din Moldova*, új sorozat XII. évf. 2. szám (129), 2002. Február, p. 14-15 (traducere maghiară) și p. 15-16 (traducere în limba română după ediția maghiară de către Mihály András) și 4 szám (131), p. 12-13, respectiv p. 13-14.

Excellentissime, Illustrissime ac Reverendissime Domine, Domine Praesul!
Domine, Domine et Patrone mihi Gratosissime Benignissime!

Anno proxime evoluto 1780 die 7ª tunc currentis Xbris datas ad me Suae Excellentiae literas homagiali cum devotione 27ª ejusdem percepi, ex quibus intelligens Ejusdem mandatum, illico ad exequendum iussa meipsum accinxissem nisi¹⁴⁸ necessarii labores parochiales mihi impedimento fuissent; unde tarditatis meae humillime veniam orans breviter hisce iussa exequor, ut tamen Sua Excellentia rem clarius et quasi in nucleo perspicere possit, priusquam ad quaesita respondeam, quaedam mihi necessario praemittenda sunt.

Et quidem 1°. Multos ex hoc principatu Transylvaniae Hungaros seu verius Siculos ac Saxones cum Sigismundo rege Hungariae anno (ut fidem faciunt cronica et

¹⁴⁶ *Deteriorat.*

¹⁴⁷ Cităm aici ultima ediție (a VI-a) a cărții. Toate celelalte ediții (1931, 1934, 1941, 1984, 1987) conțin, la rândul lor, aceeași traducere în limba maghiară.

¹⁴⁸ *bis in orig.*

calendaria patria) 1420 in Moldaviae principatum immigrasse, ibi denique sedem ac domicilia fixisse. Hi Hungari Saxonesque suberant in spiritualibus jurisdictioni tunc florentis ibidem episcopi Bákoviensis partim, partim episcopi Milkoviensis. Successu deinde temporis, tum revolutionibus patriis, tum bellis Tartaricis et Turcicis, quum episcopatus illi perierunt, tum Hungarorum illorum et Saxonum posterius ad eam sunt redacti paucitatem, ut Saxonum nomen prorsus deletum sit locaque habitationum illorum penitus deserta. Hungarorum vero posterius actu novem in parochias divisi et per principatum illum dispersi sese Csángó Magyarok nominarunt nominantque in hodiernum diem, constat nihilominus illis ex traditione suorum majorum multas inter se familias origine Saxonicas esse, ut vel ipsa eorum cognomina in Forrofalva Petrás et Kosyer fidem facere videntur, nullus tamen illorum actu linguam loquitur Saxonicam, verum omnes Moldavicam seu Valachicam aequae ac Hungaricam et callent et loquuntur, quamquam hanc multo blesius efferant quam nos.

2do. Postquam episcopatus illi – ut praemisum est – perierunt, titulum episcopi Bákoviensis, ut ex certissima mihi relatione patrum missionariorum inferius describendorum notum est, semper obtinet unus canonicus Leopoliensis in Polonia, qui patrem praefectum missionis huius Moldavicae semper constituere solet suum in spiritualibus vicarium generalem. Patres tamen hi missionarii immediate dependent a Sacra Romana Congregatione de Propaganda Fide et mittuntur ex Provincia Romana Ordinis S(ancti) Francisci Conventualium puri Itali, qui neque Valachicam, neque Hungaricam loqui possunt linguam et administrant novem illas Hungaricas parochias omnino misere et tepide; misere dico ob ignorantiam linguarum, tepide vero, quia magis inhiant corradendis nummis, quam lucro animarum, quod inde evidentissime patet, quia finitis novem missionis suae annis ad collum (ut rustici dicere amant¹⁴⁹) nummati in Italiam redeant, verum nec unam ab aliqua haeresi conversam animam in parochiis a se administratis aut alibi relinquunt. Unde Hungari illi dictum gemebundi suspirant, ut tandem aliquando Deus illorum misereatur, feliciter arma regis Hungariae ac Sedis Romanae cor dirigat, ut Itolorum missionariorum loco Hungaros et linguam illorum callentes curiones illis submittere dignetur.

3^{io}. Prima parochia illorum est Jassy; residet pater praefectus missionis in civitate hac et cum uno socio quamdam ligneam residentiam cum ligneo templo ibidem incolit et administrat parochiam hanc. Sunt in hac parochia ad duo circiter millia aut amplius animarum catholicarum, partim ex reliquiis et posteris praedescriptorum immigrantium Hungarorum et Saxonum, partim successivis temporibus eo profugientiam militum Hungarorum, Germanorum, Polonorum et omnium fere Europearum nationum, qui diversi generis mechanicarum artium manualibus laboribus quotidianum lucrantur panem et familias suas alunt. Filialem habet unam ad fluviolum Sise, Kiperest vocatam, in qua omnes resident arte pannifici ante annos 15 per principem Gregorium Gyika tribus ab hinc annis per Turcam capite minutum ex aliis regnis advocati et illuc illocati.

Secunda parochia est in finibus Podoliae in oppido Mugyiló, quam procurat unus p(ater) missionarius, habet filiales circum circa in variis pagis Valachicis dispersorum Hungarorum, qui omnes fere silicis sectione et apparatione vitam sustentant.

Tertia parochia est ad fluvium Szerett in pago Reketin, Ungarice dicto Dumafalva, habet filiales in utraque ripa ejusdem fluvii situatorum pagorum Hungaricorum septemdecim in circuitu tria et amplius millia facientium administraturque ab uno patre missionario omnium iustiore.

¹⁴⁹ dici amat *in orig.*

Quarta parochia inter eundem fluvium Szeret et Moldova est in pago Szabófalva, habet filiales Halocsest, Gyérjest, Ticzkófalva, Kokosel, Ankuczta et Urbest et alias; ita et hanc curat unus ex patribus misionariis.

Quinta ex altera parte nunc fati fluvii Moldova in pago Talpa, habet filiales Váleálba, Bergován, Homicsin, Turturest, Macskatcsi, Felső Marsinén, Sáska et Vunator. Parochia haec vacat frequenter, si completo non sint numero p(atrum) missionarii et tunc administratur a viciniore patre missionario Szabófalvensi.

Sexta parochia est in pago Kalugerpatata infra fluvium Besztercze, habet filiales Barát, Alsó Marsinén, Fund, Fontinel, Blegyest, Kömpén, Tázló, Furmosza, Szalonz, Jánosvölgye, Ungurén, Plubok et oppidum Bákó ad confluum fluviorum Szeret et Besztercze situm; visuntur hic etiam actu rudera episcopii, templum tamen episcopale occuparunt quidam religiosi schismatici Kalugeri dicti. Hoc in oppido habebant etiam patres Franciscani Reformati Provinciae SS. Salvatoris ut unitae quondam Custodiae S. Stephani regis amplum conventum, cujus rudera etiam nunc quam optime visuntur, templi vero illorum muri adhuc sunt fere integri et vix in aliqua sui parte ruinati.

Septima parochia infra praememoratam Kalugerpatatiensem est in pago Bogdánfalva, habet filiales Szöllös hegy, Sospatak, Ujhegy, Válszákta et Also Fund.

Octava est in Forrófalva, habet filiales Kővespatak, Clésé, Nagypatak, Nagy Lonkán, Dioszin et Nagy Szöllös. Parochia haec omnium Moldavicarum est amplissima, in sola enim Forrófalva, plus quam quingenti hospites numerantur; frumento omnium generis et montibus vitiferis abundat et arborum fructibus suavissimis gloriatur.

Nona parochia est ad radices montium Háromszekensium in pago Gorzafalva; habet filiales oppida Tatros et Okna a salis fodinis celebria; pagos praeterea Petreskan, Káson et Hersa prope passum Transylvanicum Ojtoz dictum. Sola haec parochia actu superest ex iis, quae quondam ad episcopatum Milkoviensem spectabant, unde non multum distat actu ignobilis vicus Milkó dictus, probabile est a cognomine fluviolo ibi decurrente sic vocatus, ampli tamen ibidem oppidi et in eo episcopii rudera etiam nunc visuntur.

4°. A gloriosae reminiscendae rege Hungariae Mathia Corvino praeter descriptos Hungaros multi Hungari haeresim Joannis Husz profitentes sunt pulsati ex Hungaria et Transylvania, qui in Moldaviam immigrantes per principem tunc Moldaviae Stephanum tunc bellicosum vocatum partim in suo principatu retenti ad ripam fluvii Pruth amplum extruxerunt oppidum et in memoriam sui haeretici patriarchae Joannis Husz Huszvárossa vocavere, in memoriam vero illius discipuli Hyeronimi Pragensis supra oppidum prope dicti fluvii ripam pagum quemdam insederunt et Sz. Jeronimus appellaverunt, quo nomine etiam hodie cognominatur utrumque. Partim vero per eundem principem sunt ex Moldaviae regno expulsi haeretici illi, qui in Tartaria Chrimiaeae fines immigrantes oppidum quoddam Csöbörtsök dictum insederunt una cum tribus pagis circa oppidum uno Sz. Antal, altero Sz. János, tertio Sz. Péter vocatis. Successu et post temporis omnes hi haeretici aut ipsi aut eorum posterii ejurata haeresi fidem catholicam sunt amplexi et actu eam omnes inviolate profitentur, verum quando aut cujus opera vel laboribus apostolicis id factum sit, ut-ut solerter indagaverim, rescire tamen nullatenus potui, hoc tamen a majoribus suis accepisse seniores Csöbörtsökienses asservabant¹⁵⁰, quod saeculo praeterito multis annis aliquis Hungarus natione Vaszi Pap vocatus apud illos commoratus fuerit et post vero ad initium saeculi hujus Csüros Pap decem circiter annis apud illos parochum egerit ibique sit mortuus. In Huszvárossa semper residet unus

¹⁵⁰ asseverabant in orig.

p(ater) missionarius. Ad Csöbörtsök vero rarissime mitti potest hoc tempore p(ater) missionarius, tum quia a potiore numero incompleto sunt patres missionarii, tum quia vix reperitur aliquis inter illos, qui sese illuc abire resolveret.

Iam modo ad quaesita Suae Excellentiae Episcopalis respondeo breviter: Anno 1764, dum militia limitanea hic in Transylvania erigeretur, multi Siculorum ex sedibus Csikiensibus, Gyergyoiensi et Háromszekiensibus taedio vitae militaris affecti, una cum familiis suis in Moldaviam abeuntes me summis precibus urgere coeperunt¹⁵¹, ut una cum illis illuc transire vellem, victus tandem importunis illorum ursionibus et spiritu iuventutis abreptus in Moldaviam et ego transivi mansique et ego apud illos duobus circiter mensibus, quibus inter animi angustias et merorem transactis iterum inde in hanc sedem Csikiensem remigravi, ubi in Madéfalva in domo paterna noctu interceptus sub arcta custodia militari deductus sum Albam Carolinam ibique anno uno et insuper mense sub eadem custodia militari in aresto detentus fui, tandem taedio et molestiis tam diuturni aresti fere ad desperationem actus clam elusis custodibus discessi et iterum in Moldoviam abivi ad praememoratos profugos Siculos, apud quos mansi fere spacio quinque annorum et praefui illis indulgentia patris praefecti missionis tamquam parochus; praeter hos insuper in spiritualibus procuravi Hungaros ejates in Kömpén, Tázló, Furmosza, Szaloncz, Jánosvölgye, Ungurén et Plubok residentes, nunc p(atri) missionario Kalugerpatakiensi subjectos. Anno tandem 1767, dum essem Jassii apud patrem praefectum missionis rogavit me, ut cum quodam sene p(atre) missionario Franciscus vocato et in Huszvárossa parochum agente in Tartariam ad praedescriptos Hungaros Csöbörtsökienses pro spirituali illorum consolatione ac sublevandis animarum illorum variis necessitatibus post festa Paschalia mense nimirum Majo intrare vellem, cujus precibus et animarum necessitate periculisque victus abivi mea propria occasione ad praememorati oppidi Huszvárossa patrem missionarium, unde remisi quidem propriam occasionem, verum cum praelaudato patre missionario unum equum Tartaricum emi curruisque ibidem Karucza vocato helciatum adaptavi et die Mercurii transvecti per fluvium Pruth intravimus ambo tantum in Tartariam muniti passualibus principis Moldaviae; aurigam fere ubique ego junior agens tandemque post quadridui iter die Sabbathi vespere pervenimus ad saepefatum oppidum Csöbörtsök, ubi cum maxima quidem exultatione, verum inter uberes lacrymas ejatum Hungarorum in domo pro p(atre) missionario communibus expensis extracta et conservata hospicio excepti noctem egimus et mansimus totis undecim diebus. Sequenti die Dominico mane absolutis precibus canonicis multorum seniorum confessiones sacramentales accepimus ac circa horam undecimam matutinam absoluto missae sacrificio et Eucharistia reffectis iis, qui confessi fuerant ego exhortationem lingua Hungarica de vita legi christianae conformiter agenda ad populum copiosissimum ex oppido ac tribus jam descriptis pagis confluentem dixi, ex post prandiolum sumpsimus; a meridie hora 2da circiter ad eundem populum instructionem catechetica de sacramentis in genere et de baptismo in specie ac patrinorum obligationibus habui, quoniam vero relatum nobis fuerat a senioribus illorum, se jam a 17. annis sacerdotem non vidisse et pueros, adolescentes juvenesque illorum vix bene baptisatos esse ob ignorantiam necessariorum ad hoc sacramentum rite et valide suscipiendum; ideo convocatis obstetricibus et uno simpliculo quasi licenciato István Deák vocato fere nonagenario circa baptismi administrationem examen instituimus et clarissime depraehendimus omnino in substantialibus ab iisdem erratum fuisse; collocatos enim infantes in balneo tribus crucibus manu dextera supra eos

¹⁵¹ ceperunt *in orig.*

efformatis signabant obstetrices a potiori nihil dicentes; senex vero ille supra sic collocatos infantes per obstetrices, ipse quidem cum simili efformatione crucum formam baptismi pronunciabat, verum nihil praeterea agebat. Ideo ab annis 17 sic baptizatos adolescentulos et juvenes ac etiam matrimonio coram suo iudice oppidano junctos viros et mulieres domatim conquisitos instructione necessaria ad seram usque noctem imbuimus, quomodo nimirum sese parare debeant ad suscipiendum baptismum, quo adhuc dum carerent.

Sequentibus diebus mane semper excipiendis confessionibus seniorum incubuimus ac deinde finitis divinis catechizavimus; a prandiis vero juventuti praemisimus iterum instructionem catechetica et examinavimus eandem de declaratis materiis; hora tandem 4^a pomeridiana allatos infantes a septimo et infra baptizavimus tribus continuis diebus.

Quinta et post die observato ordine priorum dierum tempore matutino a prandiis praemissa semper catechesi absolvimus baptismum juventutis. Tandem ultimis duabus diebus absoluto populi sacramentali confessione et juventutis baptismo modum aliciendae contritionis perfectae cum actibus Fidei, Spei et Charitatis una cum methodo Rosarii Mariani absolvendi universum populum instruximus ac instructos coram nobis omnia sine interventu nostri peragere jus-simus et experti fuimus. A prandiis vero duodecim obstetrices ritum Baptismi rite et valide conferendi et aliquot homines moribundis assistendi et eos juvandi edocuimus. Denique undecim illis diebus in id solerter incubuimus, ut plebs illa tum in necessariis necessitate medii, tum in aliis bene instructa relinqueretur.

Populum hunc reperimus vere timentem Deum et vel umbram peccati maxime gravioris refugientem; festa et Dominicas juxta antiquum calendarium sancte celebrantem, jejunia ecclesiastica cum quatuor temporibus et vigiliis festorum rigidissime fere in pane et aqua observantem, simili fere rigore ferias 4as, sextas et Sabbathum jejunantem, templum quolibet die Dominico et festivo bis adeuntem ibique Psalmum Miserere mei Deus lingua Hungarica cum aliis piis cantilenis Hungaricis decantantem; insuper ab omni die Responsorium S(ancti) Antonii de Padua Hungarice absolventem, nec non Pater, Ave et Credo triginta vicibus ante prandium, post vero quindecim vicibus absolventem, Litanias vero lauretanas fere etiam juniores illorum de memoria recitant et canunt.

Templum habent in medio oppidi ex lapidibus cum lignea turri, calices argenteos duos bene inauratos, casulas cum reliquis indumentis varii coloris quatuor, denique apparatus omnem satis decentem, aram unam in templo manu arcularia erectam et in ea pictam B(eatae) V(irginis) Mariae in coelos assumptae imaginem.

His quantam nostra tenuitas divinae gratiae adjutorio firmata sivit – ut praemisum est – actis et dispositis die duodecima finita mane missa bene illis precantes eadem occasione revertimus, plebe universa ad medium fere milliare nos inter juges lacrymas et singultus prosequente et comitante, interim non cessant nos obsecrare et rogare per omnia sancta, ut quoquomodo sacerdotem illis a p(atre) praefecto missionis submitti procuraremus. Nos haec illorum vota et preces fideliter patri praefecto Josepho Oviller Jassy retulimus: verum scio quam optime, quod adhuc anno 1768 nullus ad illos sacerdos submissus fuerit, cum duo ex patribus missionariis anno 1767 mortem oppetiverant, adeoque etiam in Moldavia vix tunc sufficiebant patres missionarii. Num vero postea aliquis eorum illuc sese resolverit, ignoro; ego enim anno 1768 cum majore parte Sicularum profugorum in Transylvaniam obta plenaria indulgentia erratorum remigravi. Interim, ut accepi jussa Suae Excellentiae, illico scripsi cantori Forrofalvensi, ut me quo citius de eo genuine certificet, a quo certificatus illico Suae Excellentiae fideliter referre haud intermittam.

Ad extremum, qua via illis, qualiterque spirituali solatio provideri posset, vix ac ne vix quidem pervidere possum, cum Hungari illi a Sacra Congregatione de Propaganda Fide immediate ita sacrae illi missioni subiciantur patresque illi conventuales missionarii a Sacra Congregatione tam luculentis bullis pontificiis excommunicationem aliasque censuras minitantibus sunt muniti, ut vix tute aliquis sacerdos eo venire, et ibidem manere posset. Insuper patres illi missionarii adeo zelosa erga alias nationes ardent aversione, ut nullatenus inter se – maxime Hungarum – pati possint; unde nec mihi fas fuisset ibidem perseverare, nisi summi pontificis Clementis decimi tertii per principem Moldaviae supra nominatum emendicata facultate munitus fuisset. Quod recentissimum exemplum duorum patrum conventualium Hungarorum illuc immigrantium et perseverare ob machinationes Italorum ibidem non valentium confirmat, cum hi etiam post anni unius indultam jurisdictionem, altero statim eadem privati reditum suum admaturare debuerint.

Unde tenui meo iudicio vix illis alia via subveniri potest, quam si apud praeaudatam Sacram Congregationem de Propaganda Fide efficiatur, ut Itali ex principatu illo Moldaviae amoveantur et illorum loco ex Transylvaniae clero aut saeculari aut regulari linguas Hungaricam aequae ac Valachicam loquentes sacerdotes submittantur, optimi tamen me iudice essent patres Franciscani strictioris observantiae Transylvani, inter quos plurimi reperirentur omni tempore illarum linguarum gnari; istiusmodi vero sacerdotes adeo necessarii sunt in illis partibus, ut sine illis catholici fere tantum nominatenus dici possint catholici, cum patres illi Itali non sint capaces ob ignorantiam linguarum illos instruendi in fidei rudimentis; plures enim illorum sex, septem, octo aut novem annorum spacio ibidem haerent et tamen nec unam ad populum faciunt instructionem aut concionem, contenti sola missarum celebratione. Insuper Deus solus novit, qualiter ex descriptis interrogationibus confessiones populi excipiant; quae me experto iudice vix unquam materialiter integra esse possunt, cum non intelligant populi sese accusantis peccata, illorum species circumstantiasque maxime speciem mutantem. De quibus miseri illi Hungari saepissime mihi amaras inter lacrymas conquesti dicebant: quod ob saepememoratam linguarum ignorantiam tota vita sua vere fortasse confessi non fuerint.

Atque haec sunt Excellentissime Domine Praesul, quae ad quaesita suae Excellentiae brevi, sed sincere calamo referenda existimavi, quorum majorem partem longa quinque annorum experientia et usu sic se habere verissime didici et oculis vidi, partim vero ex Hungarorum illorum patrum missionariorum ac etiam schismaticorum quorundam nobilium Bojeronum uniformi relatione a majoribus et praedecessoribus suis hausta auribus percepi; imo ex diario Michaelis quondam Petráš cantoribus dum viveret Forrófalvensis manuscripto Hungarico in ecclesia Forrófalvensi asservato anno 1671 inchoato legi et mihi verbis illius annotavi. Multo tamen plura brevitate causa, quia minime cohaerere videbantur partim omissi, partim memoriam meam fugerunt. In reliquo post sacrarum manuum votiva oscula jugi cum venerationis cultu perennes.

Excellentiae Vestrae

Csik Delne die 11 Januarii 1781

humillimus servus et indignus capellanus
 Petrus Zöld parochus Csik Delnensis m(anu) p(ropria)

IV. 1787, iunie 3 - Delnița. *Scrisoarea lui Peter Zöld către András Dudási, călugăr eremit paulin, în care descrie comunitățile catolice maghiare din Moldova.*

Copie de epocă: *Archivum Secretum Vaticanum, Fondo Garampi, vol. 96, G.*

De statu missionis Moldaviae

Extractus epistolae Petri Zöld parochi Transylvani in C(Sik) Delne scriptae ad P(atrem) Andream Dudási paulinum anno 1787

Ut petitioni P(aternitatis) Vestrae satisfaciam, ad petita ejusdem brevi sed vero et clarissimo calamo respondeo sequentibus: 1° Missionarii illi patres sunt ut plurimum undecim Itali, dixi potissimum Italos; novi enim unum gente Armenum p(atrem) Maurum nomine, alium patrem Emanuelem gente Lusitanum ex-Jesuitam ex Romana tamen provincia, omnes conventuales sunt. Praefectus missionis cum uno socio semper residet Iassii et simul agit vicarium generalem episcopi Baccoviensis. Unus in oppido *Mugyilo* in finibus Podoliae situato apud ejates Hungaros parochum (seu missionarium agit). Alter in oppido *Hus* – in ripa fluvii *Prut* exstructo similiter parochum agit. Tertius ad fluvium Szeret in pago *Dumafalva* 17. Hungaricorum pagorum parochus est. Quartus ad fluvium Moldava in pago *Szabo-falva* 19. circiter pagorum curam¹⁵² exercet. Quintus cis fluvium Besztertze residet in pago *Kalugerpataka* et jurisdictionem extensam habet super oppidum *Bacco* et novem alios pagos ac etiam super Sicularum et aliorum Hungarorum – aliquot millium. Sextus residet in pago *Forro-falva* ad jamdictum fluvium Szeret sita et habet jurisdictionem invastissimus septem pagis Hungarorum. 7us habitat in medio harum *duarum* parochiarum in pago Bogdanfalva, cui subsunt alii quatuor pagi. 8us denique residet in finibus comitatus Hárómszék ad passum Ojtos in pago *Gorza-falva*, cui subsunt oppidum *Okna* cum oppido Tatros et aliis septem pagis. Nonus deberet residere in pago *Talpa* et habent subjectos alios septem pagos utram sicut meo tempore caruit missionario, ita etiam modo (ut mihi certissimum est) eodem caret. Decimus deberet residere in Chrimaea (seu potius Bessarabia) in oppido Csöbörtsök, sed illuc nullus missionariorum ante mea tempora annis plane septemdecim venire voluit, prout nec ab illo tempore jam ab annis novemdecim se resolvit.

Patrum horum missionariorum aliqui plus farciendis crumenis, quam lucro animarum insudant cum maximo scandalo Schismaticorum alii vero zelo, vita Sancta et morum conversatione ornati animarum saluti unice intenderent, verum in lingua Hungarica idiotae nihil omnino proficiunt. Hinc Sacramento poenitentiae plurimi illorum etiamsi per 10 aut amplius annos inter Hungaros morarentur administrando semper sunt insufficientes, alii qui Valachicam citius percipiunt linguam, unice laborant, ut formaliter saltem integram efficiant confessionem, materialiter enim integram procurare illis omnino est impossibile. Millium ego confessiones excepi, qui flentes conquerebantur, se tota vita amplius vere confessos non fuisse, immo millenos est reperire, qui per viginti et amplius annos ex hoc solo capite, quod vere et integre confiteri nequeant, confessionem different. Plurimi, praecipue recenter advenientium p(atrum) missionariorum etiam cum moribundis in alio non laborant, quam ut actum contritionis ex scriptis formulis illis praelegere possint. Formulam confessionis descriptam ante se habent et ex illa interrogant quidem poenitentes, qui, quoniam

¹⁵² *Bis.*

corrupte et inintelligibiliter pronuntiatur, vix intelligunt; ac etiamsi saltem opinative intelligant, respondentes non intelliguntur a p(atribus) missionariis: audivi ego numerabiles poenitentes, qui in Sacro hoc tribunali inter singultus et lachrymas referebant se non fuisse ausos per multos annos ad Sacramenti Altaris Communionem venire, unice ideo, quia iudicabant se se non fuisse vere confessos. Pueri illorum usque ad 14um aut 15um aetatis annum ad confessionem non admittuntur a p(atribus) missionariis ordinarie, ne difficultatem cum illis examinandis patiantur ac ideo ad tempora confessionis Paschalis etiam ex remotissimis partibus turmatim ad me aducebantur, ut catechizatorum et prius instructorum confessiones audirem ac pro tota vita illos instruerem. Patres hi missionarii ordinarie tribus solum annis manent in Moldavia, aliqui vero illorum etiam sexennio, alii autem etiam novem annis morantur, nullum tamen illorum invenire est, qui linguam Hungaricam vel corruptissime loqui posset, ideo nullus inter eos reperibilis est, qui concionaretur in hac lingua unquam, dum vero in lingua Valachica (quam utpote Italicae affinem facilius percipiunt) concionantur, plus et majorem partem suae concionis Italico idiomate efferunt, unde mirum non est, quod nihil puri Hungari et valde exiguum etiam Valachicam callentes ex concionibus illorum percipiant et sic in summa ruditate vivant, licet alias essent propensissimi ad fidem Catholicam fere a natura conservandam profitendamque nec ullatenus Calvinii aut Lutheri assecclas ultra triduum inter se morari patrantur faciliusque ad Schisma Graecum pervertantur, quam ullam aliam haeresim amplectantur.

Nomen denique catechescos apud illos est ignotum et ideo pauci inter antiquiores Hungaros sunt, qui vel necessaria necessitate medii scirent et ideo multa apud eos non modo ex Schismate Graeco, verum etiam ex haeresibus Dioscoriana et Eutichiana circumferuntur et etiam manentur et hoc ideo praecise, quia in articulis Fidei non ad amussim instruuntur et quod cum schismaticis illis haeresibus infectis quotidie conversentur.

Praementionatas omnes parochias Moldavicas locales et stabiles missionarii aut alii operarii spirituales possent administrare sine difficultate, si numerus illorum saltem tribus aut ad summum quatuor viris sacerdotibus augetur. Nulla vero est ex dictis parochiis quam non solius Hungaricae linguae gnarus sacerdos administrare possit, pro commodiori enim est lingue Valachicae peritia. Sunt autem loca, in quibus omnino necessarius est parochus (seu missionarius) in Tartaria vicina *Csöbörösök*, in Moldavia *Talpa*, *Reketin* supra *Roman* oppidum.

Sola deinde spiritualia procurare et impendere esset curionum spiritualium, temporalia enim et victui necessaria commode satis ipsi Hungari suis curatoribus pendere et exhibere sueverunt, licet non commodiori superfluum minime foret, si Sacra Congregatio quidpiam annuatim superaddere dignaretur.

Scripsi superius solius linguae Hungariae peritos sacerdotes posse omnes parochias Moldavicas administrare, ast hoc intelligendum est excepta parochia Iassiensis, in hac enim praeter Hungaricam necesse est, ut sciat etiam sacerdos Germanicam, propter Germanos non paucos ad fluvium Sise supra Iassium in loco Kiperest in panificina laborantes, alibi vero etsi solius Hungaricae gnarus sit, securus esse potest in conscientia, Valachica enim solius conversationis se causa cum Valachis necessaria est. Quibus me S. precibus commendans emorior.

Observandissimus servus

Petrus Zöld parochus

Csik-Delnensis in Transilvania m(anu) p(ropria)

In C(sik) Delne die 3^a Iunii 1787

V. 1787, octombrie 6 – Alba Iulia. *Scrisoarea episcopului Transilvaniei, Ignác Batthyány, către Papa Pius al VI-lea, în care solicită pentru episcopatul său jurisdicția asupra catolicilor din Moldova.*

A: copie de epocă cu titlul: *Copia epistolae episcopi Transylvaniae c(omitis) de Bathyán ad summum pontificem Pium VI. anno 1787 missae per p(atrem) Andream Dudássi paulinum. Archivum Secretum Vaticanum, Fondo Garampi, vol. 96, G.*

B: ciornă cu multe corecturi: *Arhiva Arhiepiscopiei Romano-Catolice din Alba Iulia, Actele oficiului episcopal (Püspöki hivatal iratai), nr. 19/1781.*

Beatissime Pater!

Si Dominus unicuique mandavit de proximo suo, absolutae auctoritatis est: Praesulem, quod S(anctus) Chrisostomus Eustachium Antiochenum commendans ajebat: non eum solum, quae Ei commissa est, sed et omnes per totum ubique orbem constitutas ecclesias curare debere, non quidem episcopalis auctoritatis, sed charitatis, quae limitibus non arctatur sollicitudine. Et hinc est Beatissime Pater! quod ad pedes Sanctitatis Vestrae destinaverim religiosum virum f(ratrem) p(atrem) Andream Dudássi S(ancti) Pauli Iⁱ Eremitae monachum, qui mens et Christi fidelium Hungarorum in Moldavia, Bessarabia et Crimaea degentium preces deferat. Summa votorum haec est, ut Sanctitas Vestra in messem illam operarios mittat, qui agrum Dominicum excolere et messem colligere valeant, quod nunquam praestare poterunt, nisi Hungaricae linque non minus quam Valachicae bene gnari sint. Harum mearum Portitor Throno Apostolico advolutus ingeminabit illud: *Ecce Ego, mitte me*, ut necessum non habeat Sanctitas Vestra dicere: *Quem mittam, et quis ibit nobis*. In Sedem Apostolicam gravissime peccarent omnes gentiles mei, si diffiterentur operarios eorsum mitti. At enim vero hi subsidiis ad munus suum rite obeundem necessariis destituti sunt paene omnes, linquam enim Valachicam non multo magis norunt, dum inde discedunt atque nossent, dum eo concederent. Linquam autem Hungaricam ad unum ignorant omnes maxima cum animarum jactura. De ignorantia linguae hujus mox plura; narrandum nunc est: unde veniat, quod ipsa Valachica tam parum valeant, apparenti enim quadam cum Italica lingua affinitate decepti, minorem laborem sufficere existimantes primos annos delibandae potius, quam condiscendo deputant linguae, modicum, quod ad reditum super est, tempus curae animarum impediunt quidem, sed tum ob brevitate[m] temporis, tum ob imperfectam linguae periti[m], et promptitudinem vineam Domini Sabaoth, quantum par esset, excollere nequeunt; quis enim ignorat animarum curatori promptitudinem linguae necessariam esse? Constant haec mihi indubitanter et notoria sunt atque manifesta. Videmus enim crebrius eorsum tandem, videmus et audimus redeuntes. Ad haec, fidelium querelis amarissimis aures meae plene sunt, qui meam, ut vicini, et contermini episcopi operam exposcunt et per omnia sacra obstestantes implorant. Paternum Sanctitatis Vestrae cor commoveretur, si preces, si lachrymas, si camenta, si singultus illorum audire posset. Nos existimet Sanctitas Vestra parum referre, quod linguam Hungaricam ignorent omnes missionarii; non enim agitur de paucis quibusdam Hungaris dispersis atque hinc inde errantibus: multae sunt familiae, quin loca integra occupant Hungari, sicut patrii idiomatis tenacissimi, ita Valachici imperiti. Patiatur Sanctitas Vestra, ut paternum ejusdem cor, calamitatis, quam illi patiuntur, enarratione constrictem: Missionarii itaque hi, dum confessionibus audiendis operam dant, peccatorum quandam connotationem adferunt et pro eo, ut confiteri volentes vulnera animarum suarum detegant, ipsi missionarii peccata recitant ita ferme, ut mutorum

confessiones excipi solent aut potius verba luxant et depravant, ut vix intelligantur; hunc confitendi modum adeo horent Hungari illi, ut multi integros viginti annos absque confessione elabi permittant.

Sed etiamsi animarum haec pernicies non consequeretur, messem tamen colligere non valerent boni hi viri, neque enim consilio juvare, neque exhortationibus extimulare valent paenitentes, qui tamen ad contritionem cordis excitandi, ad seriam vitre emendationem etiam impellendi forent. Et qua id ratione fiet? dum confessarii verum statum paenitentium suorum recte cognoscere nequeunt. Major calamitas ex ruditate prorsus stupenda nascitur, in quam demersi sunt miseri hi, adeo, ut non solum Spiritum Sanctum nunquam receperint, utpote signaculo Divinissimi Spiritus nunquam obsignati, sed neque sciant, an Spiritus S(anctus) sit? Ruditatem esse vestigio excipit superstitionum confertus numerus, quem auget Schismaticorum contubernium, qui superstitionibus ultra omnem modum dediti sunt. Misericordiae Domini, quod nondum sint consumpti. Miserationes Domini multae! quod ad Graecorum Schisma nondum deflexerint, ad quod tamen facile pertrahet subsidii spiritualis desperatio.

Pessimum est, quod adulti etiam absque salutari regenerationis lavacro ex hac vita decedant, adeo neminem habent, qui vel formam baptizmi et ritum baptizandi callerent, neque id mirum! Bessarabiae enim oppidum Csöbörtsök et aliae coloniae Hungaricae circumjacentes omni sacerdotum copia destitutae silvescunt et paene inane Christianorum nomen retinent.

Liceat jam mihi Beatissime Pater! radicem tantorum malorum libera voce proferre et medelam, quam illorum gravitus exponit, supplici depromete prece. Iam Apostolus gentium ingemiscebat, quod omnes, quae sua sunt, quaerunt, non quae Iesu Christi: Et hi missionarii saepe idem incurrunt vitium, magis enim lucris pecuniarum, quam spoliis animarum onusti recedunt, zelum suum definito annorum spatio concludunt ac interim magisteria, honorumque gradus, ad quos consensuri sunt, animo prestant, de explendo duntaxat annorum curriculo solliciti. Aliqui a superiorum suorum oculis remoti contumelia afficiunt potius, quam adnuntiant fidei Sanctitatem, adeo, ut in nonnullis locis ipsum nomen missionariorum exorsum redditum fuerit. Tota, ut rem paucis complectar! malitadix est in eo posita, quod missio haec Moldavia in ius quoddam fratrum minorum conventualium transierit ferme, qui hujates ordinis sui alumnos in partem laborum vocari non admittunt, ne certis emolumentis excidant. Quidam, ut ait Apostolus et propter invidiam et contentionem quidam autem et propter bonam voluntatem Christum annuntiant, et praedicant. Sed utinam praedicarent, aut praedicare valerent! Sive enim per occasionem sive per veritatem, dummodo Christus annuntiaretur, gauderem utique.

Antecessores mei malis his ingemiscentes cum superioribus ordinis tractandum susceperunt, ut hinc ejusdem ordinis operarios submitti paterentur, verum in irritum ceciderunt conatus tam Sancti; Quare ad Sanctitatem Vestram rem omnem deferendam duxi, suspecta non erint Sanctitati Vestrae episcopi et vicini episcopi verba, qui causam animarum agit. Quae superius enarrari mala, ad aures regiae etiam majestatis domini mei pervenerunt, et cor illius tantopere commoverunt, ut Sanctitati Vestrae haec referri juberet.

Medela autem his malis prompta est, dummodo Sanctitatis Vestrae accedat auctoritas. Admittat paterna ejusdem clementia, ut ego, et futuri episcopi Transylvaniae operarios mittant in Moldaviam, Bessarabiam ac Crimeam idoneos ad minus ad illa loca, in quibus Hungari degunt, expensis tamen S(acrae) Congregationis de Propaganda Fide, uti hactenus, alendos.

Quas enim hucdum profudit pecunias, male collocatas assero incunctanter. Suppetunt et ecclesiastici et religiosi ordinis viri, qui utramque linguam Hungaricam nimirum et Valachicam pro more hujus provinciae aequaliter norunt, nullum tempus in condiscenda lingua impendent, sed illico animabus servient, et promptitudine tum linguae, tum servitiorum partem illam vineae Dominicae a sentibus et vepribus expurgabunt, putabant et fodient diligenter.

Si ita visum fuerit Sanctitati Vestrae vices suas episcopis Transylvaniae demandare et eos iuribus vicariorum apostolicorum insignire, magno id erit operis adjumento; proberuntque dum peccata omnia fuerint, speramus enim flammam belli, quae nunc erupit, DEO Propitio aut in ortu suo compescendam, aut diu non duraturam, ad partes illas proficisci nonnumquam, ut Spiritum Sanctum accipiant tenellae illae plantationes.

Si indignitatem meam hoc praevenire honore formidet Sanctitas Vestra, vilitatis meae conscius aquiescam equidem, dummodo Christus annuntietur, quacumque id demum ratione fiat.

Ecce Beatissime Pater! animam meam salvam facio, dum tot animarum ruinam coram Sanctitate Vestra deploro, quem supra dixi religiosus f(rater) p(ater) Andreas Dudássy adfert secum etiam monumenta quaedam, ut verbis meis fidem adstruat, pro que non minus, quam me, ac commissa mihi Domini gregis parte dum Apostolicam Benedictionem exoro, humillime cum beatorum pedum osculo perfisto.

Sanctitatis Vestrae

humillimus devotissimus filius Ignatius Episcopus Transylvaniae

Alba Carolinae 6^a 8bris 1787

PÉTER ZÖLD AND “THE DISCOVERY” OF THE CSÁNGOS FROM MOLDAVIA IN THE SECOND HALF OF THE 18TH CENTURY (Summary)

The formation of the border regiments determined a massive Szekler emigration from Transylvania to Moldavia. Among these emigrants, one could find also the Catholic priest Péter Zöld, who had an important role in organizing and carrying on the resistance of the Szeklers at Madéfalva at the beginning of January, 1764. Captured several times by the Habsburg authorities, he escaped to Moldavia. With the agreement of the Moldavian prince and of the superior ecclesiastical authorities (in his further correspondence, Péter Zöld invoked also the Pope's agreement), he activated as priest among the Szekler emigrants and among the Hungarian Catholic communities from Moldavia, from 1764 until 1768.

In 1780 he gave a presentation of the Hungarian Catholic communities from Moldavia to the Franciscan Vincze Blahó, who had come to Transylvania to inspect all the establishments pertaining to Franciscan Observants from this province. Following the suggestion of the Franciscan, at the beginning of June 1780 Péter Zöld elaborated an ample text describing the above mentioned communities on the basis of his personal experience and of the information gathered from other persons, both secular and ecclesiastic, from Moldavia. Péter Zöld's text circulated in some Hungarian scientific milieu around the historian György Pray, Vincze Blahó's friend. In 1783 two translations of this text, in German and in Hungarian, were published. Between these two editions of Péter Zöld's relation there are some notable differences. Moreover, none

of these editions followed exactly the Latin original, which is published accordingly for the first time in the appendix of this study.

Vincze Blahó drew the attention of the newly elected Catholic bishop of Transylvania, Ignác Batthyány, on Péter Zöld's experience among the Hungarian Catholics from Moldavia. At the written request of the bishop, Péter Zöld elaborated a report at the beginning of January 1781 in which he resumed in a concise form the information from the previous text. This report was published with errors in 1870: therefore it is re-published in the appendix according to the original.

In both texts, Péter Zöld gave a short history of the Hungarian Catholics from Moldavia, presented the Catholic parishes and criticised the ignorance of the Italian missionaries in Hungarian language. On the basis of his own experience, he related in detail his visit to the Hungarian Catholics from Ciuburciu, near Dniester.

The historical value of Péter Zöld's relations is given by the fact that he used for the first time the ethnic term "Hungarian Csángos". The bilingual aspect of the Catholic Hungarians, their habit, the observations on their origin, the description of their parishes, Péter Zöld's relations with the Italian missionaries have a great value for the historical research. The historical critique must correctly evaluate the information provided by Péter Zöld as it contains also some exaggerations such as the existence of the ruins of the bishopric of Milcovia, the wealth of the catholic parishes or the number of the Catholic parishioners from Ciuburciu.

The impact of Péter Zöld's relations was considerable and of long standing. The bishop of Transylvania, Ignác Batthyány, sent in 1787 a letter to the Pope through the monk András Dudássi, in which he deplored the state of the Hungarian Catholics from Moldavia and the ignorance of the Italian missionaries in Hungarian language. His request, according to which the Moldavian mission should be put under the jurisdiction of the Catholic bishopric from Transylvania, was nevertheless rejected. In exchange he got the agreement of the Congregation *De Propaganda Fide* to cover the expenses for sending two Hungarian missionaries in Moldavia. The bureaucracy, the war, but also the lack of enthusiasm of the Hungarian Franciscans delayed the sending of the two missionaries. Moreover, the worldly sins of the first Hungarian missionary, Tamás Pozsonyi, cleverly exploited by the leader of the Moldavian mission, compromised for a while the success of the Transylvanian bishop.

The German and Hungarian scientific editions from 1783 of Péter Zöld's first relation allowed the diffusion of the information concerning the Hungarian Catholics from Moldavia in secular, scientific and politic milieu. The impact was of long standing due to the fact that these editions constituted as the main documentary basis of many studies concerning the Hungarian Catholics elaborated in the Hungarian scientific milieu starting with the first half of the 19th century.

In the appendices of the study the following documents are published *in extenso*: (I) Péter Zöld's letter sent to Vincze Blahó in June 6, 1780, in which Blahó was notified about the sending of the relation; (II) the relation itself, which is edited according with a contemporary copy; (III) the report sent to the bishop of Transylvania on January 11, 1781; (IV) the letter sent to the monk András Dudássi on June 3, 1787 and, finally, (V) the letter of the bishop sent to the Pope on October 6, 1787.

FANARIOTISM ȘI ANTIFANARIOTISM ÎN ISTORIOGRAFIA ROMÂNĂ PAȘOPTISTĂ

În articolul de față ne-am propus să identificăm locul rezervat fanariotismului în operele istorice pașoptiste, și să decriptăm valențele antifanariotismului (ca discurs public, politic, dar mai ales ca produs istoriografic), ingredient necesar rețetei de succes a patriotismului modern. Cum studiile de specialitate pe tema antifanariotismului suferă de pe urma efortului de generalizare, scopul lor fiind teoretizarea, și neavând întotdeauna suportul direct al exemplificărilor și al fragmentelor de text (este singura critică ce o putem aduce acestor contribuții, altminteri excelente), am înclinat spre o metodă care face apel nemijlocit la istoriografia epocii, aducând în fața cititorilor textele pașoptiste ce stau la baza prezentei analize.

Ca urmare, rândurile care urmează încearcă să ofere o perspectivă directă asupra viziunii antifanariote a cărturarilor pașoptiști și să surprindă generalitățile, filiația ideilor, dar, acolo unde există, și diferențele de abordare sau nuanțele specifice. În aceeași ordine de idei, pentru definirea antifanariotismului, ca discurs istoriografic, am luat în calcul trei elemente esențiale: a) geneza, b) scopul, c) mecanismele de funcționare și conservare.

Geneza discursului antifanariot trebuie urmărită în sfera politicului, unde va cumpăna veacurilor XVIII-XIX, în contextul raportării la Europa, percepută ca nou model politic și cultural, drept unica șansă pentru viitorul țării. Ca urmare, inteligența română de formație apuseană respinge normele tradiționale din „Vechiul Regim” și înfierează fanariotismul, demonizat și făcut responsabil de toate neajunsurile, complexele și neîmplinirile românilor. Această nouă ideologie s-a născut relativ ușor, căci sarcina era facilitată, după 1821, de poziția delicată a fanarioților și de neputința lor de a se apăra¹. Treptat, după 1821, antifanariotismul părăsește parțial scena politică care l-a consacrat și devine mai prezent în spațiul istoriografiei².

¹ Chiar înainte de 1821, dar cu atât mai mult după revoluție, poziția fanarioților nu era de invidiat. Deși expuși în permanență pericolului represivității turcești, ei se aflau în centrul criticilor diasporei grecești din Europa luminată dar și a revoluționarilor greci, astfel încât lipsa lor de reacție la discursul antifanariot din Principate este explicabilă.

² Îmbogățirea istoriografiei cu un nou discurs, cel antifanariot, pare mai vizibilă odată cu deceniul IV. Cum scria Vlad Georgescu, se trece de la nivelul polemic, la cel analitic. Vezi Vlad Georgescu, *Istoria ideilor politice românești (1369-1878)*, München, 1987, p. 63.

Scopul discursului antifanariot era unul de o importanță covârșitoare pentru consolidarea conștiinței naționale în formare, prin reconciliere internă, identificarea unui dușman comun și orientarea mâinii ce s-ar fi putut consuma în cadrul grupului, către exterior³. De altfel, acesta este motivul pentru care textele antifanariote se înmulțesc după 1821, faptul fiind sesizabil mai ales în momentele cu încărcătură patriotică și națională (1848, 1859 etc.), când se făcea necesară stimularea spiritului comunitar. Din această perspectivă, a exemplului negativ care trebuie să ferească societatea de greșeli și să stimuleze binele (în maniera sociologică în care tarele sociale, crima, prostituția, parazitismul etc., pot servi de exemplu negativ grupurilor sociale), rolul fanariotismului era unul pozitiv.

Discursul antifanariot funcționa printr-o eficientă tehnică de limbaj: alimenta o idee, pentru a asigura, prin antiteză, succesul și perenitatea alteia; demonizarea fanarioților, ca alteritate purtătoare de diferit, viza supraevaluarea grupului generator de discurs⁴. Textele revoluționare franceze au fost, cu siguranță, modele de inspirație urmate îndeaproape⁵, începând chiar cu sintagma „Vechiul Regim“, fiind preluate imagini precum degradarea instituțională, corupția și avariția funcționarului, personalizarea funcției, etc. Într-o manieră sacrificială, înlocuind violența fizică cu cea verbală⁶, discursul antifanariot deturna frustrările românilor și mânia ce decurgea din ele, spre elementul extern cel mai potrivit, realizându-se astfel restaurarea armoniei și unității sociale.

Creația oamenilor de carte ai generației pașoptiste stă sub semnul palingenezei, al renașterii naționale, remarca Al. Zub⁷. Marii istorici întârzie să apară, motivul fiind lipsa resurselor reflexive ale unei generații ce abia învăța a gândi liber. Inflamația patriotardă este prezentă, deși adesea spirite luminate cheamă la respectarea dictonului antic „nimic peste măsură“. Ion Heliade Rădulescu credea că „nimic nu este mai vrednic de răs decât a se fâli cineva numai cu părinții și strămoșii săi“⁸, dar el este printre primii care cedează tentației excesului; pe un plan superior, Mihail Kogălniceanu îndemna și el la modestie și seriozitate constructivă⁹. În general, gândirea istorică a făcut importanți pași

³ În același scop, celelalte culturi balcanice și-au identificat inamicul în Imperiul Otoman. Situația Principatelor era diferită. căci statul lor juridic nu fusese același cu al Greciei sau Bulgariei, integrate efectiv statului otoman. Ca atare, de toate neîmplinirile românilor nu se putea face vinovat turcul, ca în cazul naționalismelor grec sau bulgar, căci acesta se afla prea departe, recurgându-se la înfierarea fanariotului, mai la îndemână și implicat direct în gestionarea vicțiilor Principatelor vreme de mai bine de un secol.

⁴ Vezi excelentul articol al lui Mihai Chioveanu, *Acuza de fanariotism: atitudini post-politice și alterități fictive în structurarea identității naționale și culturii politice la români*, în „Xenopoliana“, VIII, 2000, nr. 1-4, p. 63.

⁵ Vlad Georgescu, *op. cit.*, p. 63.

⁶ Mihai Chioveanu, *op. cit.*, p. 64.

⁷ Al. Zub, *De la istoria critică la criticism*, București, 1985, p. 33.

⁸ I. Heliade Rădulescu, *Repede aruncătură de ochi asupra limbei și începutului românilor*, în „Curierul românesc“, 1832, nr. 29; apud Al. Zub, *op. cit.*, p. 33, nota 45.

⁹ M. Kogălniceanu, *Opere*, II, București, 1976, p. 393; apud Al. Zub, *op. cit.*, p. 33, nota 46.

înainte, sporindu-și exigențele și acceptând o conștiință profesională, tot mai bine delimitată, pe măsura trecerii timpului.

Istoriografia română din preajma revoluției de la 1848, operă a „generației mesianice”¹⁰, reprezintă un cert salt calitativ față de perioada anterioară. De altfel, longevitatea genului literar istoric, de la cronicari până la istoricii de la jumătatea veacului XIX, se explică prin necesitatea unui vârf de lance al culturii scrise, care să cristalizeze conștiința culturală, să afirme dreptul românilor la existență și libertate. Cărturari, dar și oameni de acțiune, constructori ai epocii lor, istoricii pașoptiști încearcă să ofere manuale de istorie universală și de istorie a patriei, scopul fiind unul declarat, acela de propășire a „nației”; mai curând decât spirite *reflexive*, ei sunt spirite *reformatoare* care abordează critic întregul eșichier socio-politic.

După mișcarea lui Tudor Vladimirescu, problematica social-politică începe să preocupe tot mai mult – se poate spune chiar în dauna celei culturale – chiar dacă epoca nu comportă distincții clare. Perioada anterioară, cea fanariotă, este privită ca un „Ancien Régime” ce trebuie respins pe toate planurile¹¹. Faptul acesta a amprentat puternic toată producția livrescă românească și a redus disponibilitățile de analiză obiectivă; în ciuda educației grecești a multora dintre ei, pașoptiștii nu aveau motive să agreeze o epocă percepută de mulți drept un obstacol în calea modernizării societății, a culturii și a primenirii mentalităților.

Între primii care au privit și scris critic despre fanariotism a fost Mihail Anagnosti, născut, se pare, pe la 1810, la București. La vârsta de 24 de ani se înscria la Universitatea din Paris, unde i-a cunoscut pe I. Ghica, frații Golești, Negulici și N. Kretzulescu¹², compatrioți care împărțeau aceeași gazdă. După stagiul parizian, el se întoarce în țară, unde îl aflăm, pe la 1843, în apropierea lui Heliade. A publicat în 1837, în cunoscuta revistă „Revue des deux mondes”, un studiu asupra Moldovei și Țării Românești, apărut și sub formă de broșură, în același an. Mai mult o lucrare de popularizare decât studiu istoric propriu-zis¹³, dar necesară acelor vremi, încercarea literară a lui Anagnosti i-a făcut pe români mai bine cunoscuți în Apus și a câștigat, se pare, și unele simpatii¹⁴. Problema era parțial reluată, patru ani mai târziu, și la un alt nivel, într-o altă scriere, dedicată ideilor revoluționare și afacerilor orientale¹⁵.

Concepția sa asupra fanariotismului se încadrează perfect epocii de regenerare națională. Urcarea pe tron a fanarioților a fost, consideră Anagnosti, „de

¹⁰ V. Cristian, *Istoriografia pașoptistă*, Iași, 1996, p. 7.

¹¹ Alexandru Dușu, *Cultura română în civilizația europeană modernă*, București, 1978, p. 203.

¹² Cf. N. Kretzulescu, *Amintiri istorice*, în „Ateneul Român”. 1894, p. 526 și 594-595; apud G. Bogdan Duică, *Mihail Anagnosti*, în *Omagiu lui Nicolae Iorga*, Craiova, 1921, p. 45.

¹³ A fost slab cotelat de cei ce s-au aplecat asupra istoriei literaturii române moderne, de aceea el nu apare nici la Iorga, nici la G. Călinescu și nici în *Dicționarul literaturii române de la origini până la 1900*, București, 1979.

¹⁴ G. Bogdan Duică, *op. cit.*, p. 45.

¹⁵ M. Anagnosti, *Les idées de la Revolution et les affaires d'Orient ou double tendance de la civilisation européenne*, Paris, 1841; apud Al. Zub, *La sfârșit de ciclu. Despre impactul Revoluției franceze*. Iași, 1994, p. 77, nota 26, și p. 151, nota 9.

plus désastreux de tout les mouvements politiques subis par la Valachie¹⁶, act ce ar fi dus la depravarea și coruperea obiceiurilor „naționale“. Prinții fanarioți sunt reprezentații unei tipologii umane decadente și cu valențe exclusiv negative: „race immorale et funeste, pépinière de diplomates avilis“. Nici Bizanțul nu scapă criticilor studentului de la Paris, cititor al lui Gibbon și Voltaire. Atmosfera bizantină trebuia să fie, în concepția lui Anagnosti, una foarte sumbră și apăsătoare, care, din nefericire pentru români, a fost transplantată curților fanariote: „débris mal famés de l'ancienne cour byzantine, dont ses briques obscures, les intrigues de valets, le politique perfide criminelle, ont été dévoeilées par plus d'un écrivain¹⁷“.

Fanarioții au slăbit conștient forța națională, scrie Anagnosti, prin sărăcirea familiilor aristocratice autohtone, reușind astfel să își impună proprii acoliți în posturi strategice, bine plătite. Pompa de la curte, obiceiurile aristocratice ale unei categorii cosmopolite, prin care se încerca raportarea la splendoarea Bizanțului, nu puteau aduce decât rău unui popor nepregătit pentru o lume cu gusturi frivole, vanitate și ambiție nemărginită; „éducation fatale pour un peuple simple et à demi barbare¹⁸“, exclama foarte categoric autorul, condamnând influența greacă.

Spre finalul prezentării fanarioților și a epocii ce a primit numele lor, ca o excepție ce confirmă regula, Mihail Anagnosti recunoaște meritele unui domn care a adus „bucurie“ țării. Este vorba de Constantin Mavrocordat, inițiatorul reformei de abolire a servajului în Principate. Evident, concesiile are legătură directă cu mediul parizian în care se afla autorul, impregnat de spiritul revoluției franceze, în care era greu, dacă nu imposibil, de negat valoarea unei măsuri cu un pronunțat caracter social¹⁹.

Gheorghe Asachi, spirit contradictoriu, când novator îndrăzneț, când tradiționalist peste măsură²⁰, veritabil ghid cultural pentru contemporanii săi, vedea clar avantajele cunoașterii trecutului, preocuparea sa pentru domeniul istoriei fiind constantă, manifestată pe întreaga perioadă de creație. Interesul pentru istorie a fost, probabil, stimulat de studiile în străinătate, la Lwow, Viena și Roma, puternice centre universitare unde istoria începea să ocupe un loc de frunte în ansamblul culturilor respective²¹.

¹⁶ Michel Anagnosti, *La Valachie et la Moldavie*, Paris, 1837, p. 18.

¹⁷ *Ibidem*, p. 19.

¹⁸ *Ibidem*, p. 20.

¹⁹ Chiar dacă principiul libertății, proclamat de revoluția din 1789, avea să suporte în Principate unele adaptări, românii preferând libertatea națională celei individuale¹⁹, gustul eliberării de servaj era cunoscut și apreciat de cărturarii români. Al. Zub, *op. cit.*, p. 59.

²⁰ Al. Zub, *De la istoria critică la criticism*, p. 34.

²¹ La Biblioteca Vaticanului a putut consulta, între altele, traducerea engleză a *Istoriei Imperiului otoman* a lui D. Cantemir, pe care o va întrebuița ulterior și mai multe alte istorii ale Imperiului roman. A scris el însuși o *Istorie a Împărăției Romei*, dispărută în focul de la 1827. Cf. Vasile Cristian, *op. cit.*, p. 34. Un caracter puternic și deja format, Asachi a preluat din bibliografia consultată în vremea studiilor doar acele opinii conforme crezurilor sale.

Epoca fanariotă o vede drept una în care „demoralizația sau stricarea bunelor năravuri și neștiința“ au afectat până și „istoria nației“. De aceea, cărturarul considera imperioasă o acțiune de adunare de izvoare românești, „mistuite“ prin Transilvania, Polonia, Rusia, Constantinopol, la finalul căreia se va putea scrie istoria adevărată („să va revărsa cea mai mare lumină istorică“). La Asachi, condamnarea epocii fanariote trebuie corelată cu atitudinea sa militantă față de cultura națională²²; daunele majore ale perioadei amintite, crede autorul, nu s-au petrecut în registrele economic și social-politic, ci, mai cu seamă, în cel cultural, limba și literatura română pierzând mult din vechea strălucire.

O altă lucrare ce se cuvine menționată în acest context este *Manualul de istoria Moldovei* al lui Ioan Albineț²³. Scrierea sa a rămas însă în bună parte obscură, având o circulație redusă, doar în cercurile didactice. Fiu de negustor sau de preot²⁴ din Iași, Albineț a absolvit în 1837 Academia Mihăileană, fiind încadrat apoi ca profesor de istoria universală și istoria patriei în cadrul aceluiași așezământ școlar. Manualul avea rațiuni exclusiv didactice, nefiind, firește, o lucrare originală. În general, autorul reușește să se exprime clar și pe înțelesul cititorilor săi, oferind enunțuri și afirmații unanim acceptate în epocă. Cu alie cuvinte, o lucrare ce dezvoltă fidel concepțiile contemporanilor săi despre istoria patriei (identificată, în general, cu Moldova).

Veacul XVIII este, pentru profesorul ieșean, cel mai negru din istoria românilor. După pacea de la Prut, moldovenii pierd cel de pe urmă drept, cărmuirea domnilor pământeni, sultanul numind „în loc de pașă un creștin dintre grecii Fanarului“. Domnii fanarioți, scrie el, îmbrăcați asiatic și însuflețiți de un spirit despot, nu aveau alt scop decât menținerea la putere în defavoarea interesului țării²⁵. Consecințele au fost devastatoare. Moldova a cunoscut rapturile teritoriale, pierzând aproape două treimi din suprafața ei și, mai grav, a amorțit „sentimentul de naționalitate între moldo-români“. De asemenea, translația de la școlile „naționale“ la cele grecești a condus la fenomene lingvistice și culturale grave, românii pierzându-și identitatea și acceptând pasivi prefaceri ale statului juridic al țării și chiar ale resorturilor mentale colective²⁶, până la punctul în care Moldova ajunsese în „agonia morții“.

Deși nu a fost un istoric consacrat, Albineț a conceput un manual util școlii moldovenești, pe care l-a redactat potrivit concepției generale despre

²² Vasile Cristian, *op. cit.*, p. 43.

²³ *Manual de istoria principatului Moldovei*, Partea I. Iași, 1845. Scris cu caractere chirilice.

²⁴ C. Sion îl numește „fecior de preot“, iar Th. Codrescu, „fiu de neguțătoriu“ (Cf. Vasile Cristian, *op. cit.*, p. 142).

²⁵ „Cu suirea domnilor fanarioți pe tronul Moldovei se prefăcuse și fața și geniul patriei. După principiile și intențiile acestora, carii precum erau înăscuți în straiul asiatic, de asemenea și însuflețiți de geniul despot, țintirea lor au fost de a sui și a să ține pe tronul Principatului cu orice nimicire a interesului țerei“ (p. XXVIII). Cf. Vasile Cristian, *op. cit.*, p. 150.

²⁶ „Limba noastră se apropie de cădere și moldo-românul nu se mai cunoaște pe sine cine este, gata fiind a primi giugul și naționalitatea oricărei ginte streine“ (p. XVIII). Cf. Vasile Cristian, *op. cit.*, p. 152. Credem că ultimele cuvinte fac referire la impactul culturii grecești.

istorie și principiilor epocii; el reprezintă o importantă sursă pentru cunoașterea și înțelegerea istoriografiei pașoptiste. Pentru noi, cartea din 1845 face loc unor opinii clare, întâlnite la mai toți pașoptiștii, cu privire la rolul profund negativ al grecismului, atât în sfera culturii, cât și a vieții socio-politice.

Teolog de formație²⁷, Ioan Maiorescu s-a afirmat îndeosebi ca filolog și istoric, dar, la fel ca alte personalități ale vremii, nu a fost cunoscut bine nici măcar de contemporani, câtă vreme o parte din lucrările sale au rămas manuscrise²⁸. După începuturi publicistice promițătoare în Transilvania, Maiorescu²⁹ trece munții în Țara Românească, apoi se întoarce în Ardeal, la Brașov, de unde trece în Moldova unde îl aflăm predând, alături de retorică și istoria universală, primul curs de istoria românilor la Seminarul de la Socola (1842-1843). Un alt curs, cel de *Istoria Moldovii*, se oprea la 1476, fără a ne putea permite să extragem opiniile cărturarului față de problema grecismului în Principate. În perfect acord cu ceilalți cărturari contemporani, Maiorescu face totuși o periodizare a istoriei Moldovei în patru epoci, în care cea de-a treia reprezintă secolul fanariot, „veacul cel mai apus al istoriei Moldaviei”³⁰.

Tot din Transilvania traversează munții în Țara Românească Aaron Florian, fiind dascăl și director, mai întâi la școala de la Golești, la doar 21 de ani, apoi la Craiova și, în cele din urmă, la București, la școala de la Sf. Sava (1832). Profesor de istorie universală cu o concepție istorică destul de avansată comparativ cu a altor istorici din aceeași perioadă³¹, Aaron Florian a elaborat, din necesități didactice, la numai trei ani de la numirea sa ca profesor la așezământul bucureștean, un manual de istorie a țării de adopție; primul tom din *Idee repede de istoria Prințipatului Țării Românești* vedea lumina tiparului în

²⁷ Ioan Maiorescu a făcut școala primară în satul natal, în apropiere de Blaj, studiile gimnaziale la Blaj și Cluj, iar teologia (cu sprijinul episcopului Samuil Vulca) la Pesta. A terminat și un doctorat, tot în teologie, de data aceasta la Viena (1836).

²⁸ Așa sunt *Istoria universală, Retorica* și, mai ales, *Istoria Moldovii*. După încercarea de restituție pe care o întreprind N. Bănescu și V. Mihăilescu în anii războaielor balcanice (Ioan Maiorescu, *Sciere comemorativă, 1811-1911*, București, 1912), profesorul Vasile Cristian a valorificat aceste manuscrise din Biblioteca Academiei Române și din Biblioteca „V.A. Urechia” în interesante studii asupra personalității și activității cărturarului Ioan Maiorescu. Vezi V. Cristian, *Ioan Maiorescu, profesor de istorie la Iași (1842-1843)*, în CI, serie nouă, VIII, 1977, p. 311-324; idem, *Cursul de istorie universală al lui Ioan Maiorescu*, în AIIAI, XXIV, 1984, p. 339-350; idem, *Primul curs de istoria patriei în învățământul superior ieșean*, în ASUI, t. XXXIX, 1993, p. 33-39.

²⁹ Numele său era Trifu, dar și l-a schimbat în Maior (mai apoi a adăugat sufixul specific muntean, rezultând Maiorescu).

³⁰ V. Cristian, *Istoriografia pașoptistă*, p. 108.

³¹ Cf. V. Cristian, *Activitatea istoriografică a lui Aaron Florian*, în AȘUI, secțiunea III, istorie, t. XVI, 1970, fasc. 1, p. 51. Comparația între lucrările lui Aaron Florian și Gh. Săulescu este net dezavantajoasă acestuia din urmă, opera dascălului ardelean fiind mai bine scrisă, mai clară și mai sistematizată. Analizând prima sa lucrare de istorie, N. Iorga este însă mai critic admitând că acesta nu era „nici un cercetător original, nici un cugetător, nici un dibaci povestitor” (N. Iorga, *Istoria literaturii românești în veacul al XIX-lea de la 1821 înainte*, vol. I, *Epoca lui Asache și Eliad (1821-1840)*, Ediție și note de Rodica Rotaru, p. 146).

tipografia lui Ion Heliade Rădulescu, la 1835³². Manualul urma să trateze istoria românilor de la Traian la 1830³³, deci și epoca fanariotă, dar proiectul nu a fost finalizat³⁴. Reluând ideea, la 1839 apare la București un alt manual, de data acesta complet, de istoria Țării Românești³⁵. Cei câțiva ani scurși între cele două manuale l-au maturizat însă pe cărturarul ardelean, dând prilejul unor abordări mai nuanțate. În ceea ce ne privește, dacă la 1835 el blama întregul ev fanariot, în volumul din 1839, admite unele merite ale domnilor din Fanar, dar își menține perspectiva generală asupra epocii, văzută drept cea mai neagră din întreaga istorie a neamului, de la întemeierea țării³⁶.

În Precuvântarea la tomul I a lucrării *Idee repede...* autorul scria că între 1716-1822 românii au gemut sub prinți străini care, pentru a-și asigura domnia, concepuseră „o sistemă fatală spre a slăbi puterea românilor și a amorți cu totul sentimentul național prin mijloacele despotismului și ale întunecării”³⁷. Cum remarca N. Iorga³⁸, Aaron Florian vedea, ca toți contemporanii, aportul politic al fanariotismului drept total negativ.

Cărturarul nu se oprește doar la valențele politice ale epocii. Pentru el, termenul „fanariotism” are o accepțiune culturală, fiind noua cultură introdusă în detrimentul culturii „naționale”; această influență greacă ar fi dăunat mai mult culturii române decât cea slavonă³⁹, idee reluată și dezvoltată mai târziu de alți cărturari. Una dintre urmări privește direct istoriografia, căci, alergând în direcția fanariotismului, cum scrie Aaron Florian, „românii din țara românească uitându-și că sunt români, nu simțiră trebuință de istoria țării lor”⁴⁰.

Personalitate proeminentă a culturii române moderne, I.H. Rădulescu s-a apropiat și de istoria românilor, abordând astfel și problema fanariotismului⁴¹. Deși cititorii și specialiștii de azi cu greu l-ar putea include în breasla istoricilor,

³² Aaron Florian, *Idee repede de istoria Prințipatului Țării Românești*, București, 1835. 232 p. Tomurile II și III ieșeau și ele de pe teasurile lui Heliade în 1837 și 1838, având 322 și respectiv 146 p.

³³ V. Cristian, *Istoriografia pașoptistă*, p. 79.

³⁴ Cf. N. Iorga, *op. cit.*, 146.

³⁵ Aaron Florian, *Manual de istoria Principatului României de la cele dintâi vremi istorice până în zilele de acum*, București, 1839.

³⁶ Cf. V. Cristian, *Opera istorică a lui Aaron Florian*, în AȘUI, secțiunea III, istorie, t. XVI, 1970, fasc. 2, p. 125.

³⁷ Aaron Florian, *Idee repede de istoria Prințipatului Țării Românești*, p. XV.

³⁸ Vezi N. Iorga, *Cursul de istoria românilor al lui Florian Aaron*, în RI, XIII, nr. 7-9, 1927, p. 256-272.

³⁹ „Atunci lângă alte nefericiri au adus țara până la nesimțire, în locul culturii naționale și introduse fanariotismul, limba românească suferi o disprețuire și mai amară decât în vremile în care domni limba slavonă...” (Aaron Florian, *op. cit.*, p. XVI).

⁴⁰ *Ibidem*.

⁴¹ Este exemplul cel mai potrivit de cărturar român ce nu a rezistat tentației enciclopedismului, la fel precum Kogălniceanu, Hasdeu sau Odobescu. În condițiile în care istoria era, cel mai adesea, disciplina regentă într-un *saeculum historicum* (Cf. Al. Zub, *op. cit.*, p. 71), încoronată pretutindeni pe continent, unde istorismul se dezvolta pe temeuri etnofolclorice și filosofice, Heliade considera de datoria unui bun român aplecarea spre istorie.

iar preocupările sale de lingvistică, gramatică, literatură și estetică literară surclasează atât calitativ cât și cantitativ producția istoriografică⁴², Heliade se dorea a fi un slujitor devotat al muzei Clio. Activitatea sa istoriografică, mai puțin rodnică decât a contemporanilor, se supune însă aceluiași imperativ național⁴³.

El însuși oglindă a influenței grecești, bun cunoscător de limbă greacă, în ciuda neplăcerilor pe care profesorii greci de la Academia domnească din București⁴⁴ i le-au provocat în copilărie, promova traducerile din limbile de circulație, dar mai ales din franceză și greacă. Haosul familial, uriașa nevoie de bani și poate chiar viziune politică defectuoasă l-au făcut pe Heliade să accepte o apropiere de Poartă și o pensie în insula Chios (1851). Aici el începe a-și pune pe hârtie ideile în legătură cu o *Historie critică universală*, considerată necesară, prin unicatul său, de către autor; lucrarea nu a văzut lumina tiparului, proiectul fiind abandonat când devenise evident că nu avea resursele necesare unui asemenea demers⁴⁵.

Zece ani după proiectul inițiat în Chios și după reîntoarcerea în țară, Heliade publica un manual de istoria patriei, *Prescurtare de historia românilor*⁴⁶. Abordarea fanariotismului se înscrie pe tiparele deja tradiționale; epoca, începând cu suirea pe tronul Basarabilor a „tiranilor“ Mavrocordați este, evident, „cea mai fatală pentru Români“⁴⁷. Inspirându-se din opera inamicului său politic N. Bălcescu, Heliade vedea reforma socială a lui Constantin Mavrocordat drept un paravan al necesităților materiale fanariote („Constantin Mavrocordat a emancipat pe rumâni în ideea de a scoate bani“) ⁴⁸. Faptul că, privită din orice unghi, măsura era, totuși, o reformă, îl face să-i explice utilitatea și valențele pozitive, prin intervenția divină asupra unui regim demonic⁴⁹.

Subiectul fanariot, la modă atunci, îi ocaziona însă și afirmații la antipod, precum cele din lucrarea *Instituțiunile României*⁵⁰. Autorul remarcă aici

⁴² *Dicționarul literaturii române de la origini până la 1900*, București, 1979, p. 432.

⁴³ Nu a fost preocupat de culegerea și publicarea de documente relative la istoria patriei, pe care pare a le subaprecia, nici nu a respectat modelul clasic de redactare a istoriei, pe care o vede, mai degrabă, ca o armă de luptă politică și ca o sursă de răspunsuri viabile la problemele epocii. Vezi V. Cristian, *Istoriografia pașoptistă*, p. 50.

⁴⁴ Studiilor la așezământul de cultură greacă și apoi la școala lui Gheorghe Lazăr nu îi corespund stagiile formative în afara țării, fapt ce a marcat, poate, calitatea operei sale.

⁴⁵ Doar două volume au fost publicate postum, prin grija fiului său, I.I. Heliade-Rădulescu (*Historia critică universală*, București, 1892). Vezi V. Cristian, *op. cit.*, p. 51, nota 25.

⁴⁶ Ion Heliade Rădulescu, *Prescurtare de historia românilor sau Dacia și România*, București, 1861.

⁴⁷ Ion Heliade Rădulescu, *Historia românilor sau Dacia și România*, Ediția a II-a, București, 1870, p. 237. În *Dicționarul literaturii române de la origini până la 1900*, p. 436, ediția a doua, figurează la anul 1869, București, Tipografia Heliade și asociații, cu titlul *Elemente de istoria românilor sau Dacia și România*. Noi am folosit exemplarul menționat mai sus, aflat la BCU Iași.

⁴⁸ Ion Heliade Rădulescu, *Historia românilor sau Dacia și România*, p. 239.

⁴⁹ „Noi însă n-avem să le cercetăm cugetul; căci de multe ori inamicii cugetând să ne facă rău, ne făcu cel mai mare bine. A vrut Dumnezeu cu Români și au venit fanarioții cu reforme“ (*Ibidem*, p. 240).

⁵⁰ Ion Heliade Rădulescu, *Instituțiunile României*, publicată postum de fiul său, la București, 1894.

beneficiile pe care le-a adus cu sine un regim atât de urât în Principate. Preponderanța turcă, prin intermediarul fanariot, pe lângă faptul că „a despuiat de multe drepturi“ pe locuitorii români, ar fi contribuit la salvarea „multor instituții ale Eklesiei, între care libertatea individuală este cea mai importantă“⁵¹. În același loc remarcă echilibrul creat în epocă, prin contrabalansarea influențelor nefaste („lepra“) „venite de la poloni și unguri“⁵². De asemenea, fapt extrem de important, identificarea unui inamic comun, în persoana fanariotului, fie el domn sau boier, a dus la stoparea intrigilor, boală grea a istoriei românești și la cristalizarea treptată a unui front comun al boierimii autohtone „întru a face opoziție tiranilor“⁵³.

Principalul istoric al epocii pașoptiste și una din personalitățile impunătoare ale istoriografiei române, Mihail Kogălniceanu a generat o operă de dimensiuni puțin obișnuite în epocă. Însușirile intelectuale deosebite, capacitatea de asimilare, de analiză, de sinteză și de reflexie, realismul și totodată vocația enciclopedică⁵⁴ l-au propulsat în prim planul vieții culturale și politice românești. Studiile riguroase în țară și în Apus (Franța și Germania), patima sa fierbinte pentru cărți, care conducea adesea la datorii uriașe la librari și, bineînțeles, calitățile personale au transformat pe tânărul fiu al postelnicului Ilie Kogălniceanu într-un istoric apreciat de publicul larg și de specialiști.

Studiosul Mihail Kogălniceanu, aflat la Lunéville sau Berlin, ahtiat după informații, scria surorilor, cerând materiale documentare din țară, relative la istoria Principatelor, pentru proiectul la care lucra „opt ore zilnic“. *Histoire de la Moldavie et de la Valachie*. Într-o asemenea misivă, se arată interesat, între altele, de *Hronicul* lui Cantemir, de opera lui Grigore Ureche, de pravila lui Vasile Lupu și de „răscoala Eteriei“⁵⁵. Lucrarea îl însuflețea și îi făcea truda plăcută, cu toate rezervele părintelui său⁵⁶, căci părea sigur de valoarea pe care o prezenta o asemenea scriere, construită pe un solid temei documentar⁵⁷. Kogălniceanu se asigurase deja de sprijinul profesorilor de la universitatea berlineză și nici aprobarea domnului nu a întârziat prea mult, deși acesta îi

⁵¹ *Ibidem*, p. 56.

⁵² *Ibidem*.

⁵³ *Ibidem*, p. 57.

⁵⁴ V. Cristian, *op. cit.*, p. 156.

⁵⁵ *Catalogul corespondenței lui Mihail Kogălniceanu*, întocmit de Augustin Z.N. Pop. București, 1959, p. 39, scrisoarea din Berlin. 1-13 februarie 1837.

⁵⁶ Temându-se ca nu cumva spiritul deschis și nonconformist care pulsa în Mihail să nu-i aducă neplăceri la Iași, tatăl făcea presiuni ca tipărirea cărții să nu se finalizeze înainte ca domnitorul Mihail Sturdza să o fi citit.

⁵⁷ Într-o altă scrisoare, istoricul în devenire își asigura domnitorul de patriotismul său onest și de atașamentul său sincer, rugându-l să nu stingherească continuarea lucrării; îl anunța că sunt preconizate trei volume, din care „sunt trase zece coale“ și că, deși intenționa să treacă de anul 1800, are rezerve, nedorind să trezească suspiciuni și interpretări. În cele din urmă, scria el, s-a convins că integritatea lucrării este mai importantă decât temerile sale și a decis să abordeze și istoria mai recentă, dată fiind importanța reformelor din această perioadă. Vezi *Catalogul corespondenței lui Mihail Kogălniceanu*, p. 40, scrisoarea din Berlin, către Mihail Sturdza, 22 februarie 1837.

interzisese, până la vederea șpalturilor, să meargă cu istorisirea dincolo de veacul XVIII.

În aceste condiții, primul volum⁵⁸ din *Histoire de la Moldavie et de la Valachie et des Valaques transdanubiens* vedea lumina tiparului în august 1837, când nici nu împlinise 20 de ani, deși materialele documentare din țară întârziu iar el mai cerea în câteva scrisori la rând, în vara lui 1837, între altele, știri despre Eterie⁵⁹. Întors în țară la cerere, Mihail Kogălniceanu se dedică unei activități debordante, de inițiator, organizator, autor⁶⁰, fiind mereu în primul planul vieții culturale moldave.

Istorisirea se oprea la anul 1792, fiind abordate, cu entuziasmul tinereții, chestiuni delicate precum istoria fanariotă, limba și cultura veacului XVIII. Domnia prinților veniți din Constantinopol („régne tyranique des Phanariotes“ nu putea fi una utilă țării, câtă vreme pe lângă defectele lor evidente, acești „esclaves despotes“ erau schimbați prea des⁶¹. Mihail Kogălniceanu ne oferă și sursele, interne și externe, care l-au convins de nocivitatea regimului fanariot. Este vorba de scrierile lui Mihail Anagnosti (cartea acestuia abia apăruse la Paris), Wilkinson, Marc Phillippe Zallony, Del Chiaro și Raicevich⁶².

Epoca, dar poate și tinerețea lui Kogălniceanu își spuneau, încă o dată, cuvântul. Fanarioții sunt văzuți în primul rând ca tirani care atentează la libertatea poporului și abia la urmă ca spoliatori. Nicolae Mavrocordat, vinovat, în viziunea istoricului, de introducerea regimului fanariot („règne cruel des Grecs de Constantinople“), toate relele posibile (avaritia, cruzimea, cupiditatea și toate „pasiunile negative“), fiind prezente la curtea sa depravată⁶³.

Mai grav decât purtarea despotică a fanarioților este însă, pentru Kogălniceanu, măcinarea sentimentului patriotic al boierimii. Boierii corupți de greci au pierdut dragostea de patrie și de independență, negândindu-se decât la bunăstarea, la norocul și soarta lor, la interesele particulare. Prin exemplul oferit de grecii fanarioți, această „noblesse“ s-a unit în a expolia țara, ei fiind la rândul-le la cheremul domnilor care le-au abolit drepturile feudale și le-au slăbit forța⁶⁴.

Istoricul recunoaște însă meritele unor domni din perioada aceasta: Constantin Mavrocordat (asemuit cu Ludovic XI în încercarea sa de diminuare a autorității nobiliare și de protejare a populației⁶⁵), Ioan Mavrocordat (cel a căru

⁵⁸ Al doilea volum era preconizat să apară în anul următor, dar autorul a abandonat proiectul.

⁵⁹ *Ibidem*, p. 42 și 43, scrisoarea din Berlin către surori, 21 mai-2 iunie 1837, și scrisoarea din Swinemunde, către surori, 9-21 iulie 1837.

⁶⁰ V. Cristian, *op. cit.*, p. 156.

⁶¹ M. Kogălniceanu. *Histoire de la Valachie, de la Moldavie et des Valaques transdanubiens*, în *Opere*, vol II. Text stabilit, studiu, introducere, note și comentarii de Al. Zub, București, 1976, p. 274.

⁶² „Toutes des écrivains, indigènes ou étrangers, représentent l'avènement des Phanariotes comme l'événement le plus désastreux qui eut jamais accablé la Valachie“ spune el, înainte de a da și numele acestora. *Ibidem*, p. 275.

⁶³ *Ibidem*, p. 276.

⁶⁴ *Ibidem*, p. 319.

⁶⁵ *Ibidem*, p. 285.

memorie pare curată, datorită intervenției în favoarea văduvei lui Brâncoveanu și a repunerii ei în drepturi)⁶⁶, Scarlat Ghica (care a obținut de la Poartă firmanul ce îi permitea alungarea turcilor stabiliți în țară, unde aveau deja posesiuni)⁶⁷, Alexandru Ipsilanti (pentru curajul său manifestat în relațiile cu cele două puteri, Rusia și Poarta)⁶⁸, Mihail Șuțu (care era drept, milos și moderat în comparație cu alții)⁶⁹.

Aceleași opinii le întâlnim și în 1843, cu ocazia deschiderii primului curs de istorie națională, la Academia Mihăileană, cea mai amplă teoretizare de până atunci asupra istoriei⁷⁰. „Istoria nouă, începe cu veacul cel mai cumplit care vreodată au apăsât țările noastre”⁷¹, scria Kogălniceanu, dar tonul este mai nuanțat acum. Toate elementele de naționalitate și patriotism, continuă istoricul, sunt călcate în picioare și „o aristocrație ignorantă, sprijinită de Poartă și de cler, pe de o parte ține în lanțuri un popor de mai bine de două milioane de oameni, pe de alta se face stavilă chiar binelui ce unii din domnii fanarioți vroiesc a face”. Aceeași perspectivă, dar acuzarea indică acum în mod prioritar boierii greci și români, viciați de sistemul impus de la Constantinopol. Rămânerea în urmă a românilor, întârzierile în viața culturală, economico-socială și politică, în chiar conturarea națiunii, regresul în anumite privințe, sunt explicate de Kogălniceanu prin menținerea vreme de un veac a regimului fanariot⁷².

În același registru negativ se încadrează și creațiile culturii din veacul XVIII. Redactând prima expunere asupra istoriei culturii române, M. Kogălniceanu considera literatura din perioada fanariotă una a decadenței în care totul este palid și fără culoare, iar limba, coruptă. „Totul formează o limbă de neînțeles, afectată, vagă, curtizană, incapabilă să producă ceva bun”⁷³, scria el.

Implicat adânc și în viața politică a Moldovei și a României, cărturarul afla în istoriografie o modalitate de exprimare care asigura totodată și o audiență maximă la public. În abordarea scrisă a epocii fanariote, atât de hulite la vremea aceea, Kogălniceanu aplica schema deja încetățenită, utilizată, în linii mari, și de ceilalți contemporani. Mai important ni se pare impactul pe care discursul său antifanariot, promovat în scris sau prin viu grai (în urma cursurilor de la

⁶⁶ *Ibidem*, p. 282.

⁶⁷ *Ibidem*, p. 290-292.

⁶⁸ *Ibidem*, p. 298.

⁶⁹ *Ibidem*, p. 306.

⁷⁰ V. Cristian, *Istoriografia pașoptistă*, p. 157. Preluând ideile lui Ranke, el vede istoria ca „adevărată povestire și înfățișare a întâmplărilor neamului omenesc”, „cartea de căpetenie” a popoarelor și indivizilor, după Biblic. Vezi și D. Popovici, *Concepția istorică a lui M. Kogălniceanu*, în AR. X (1945-1946), p. 39-45; Virgil Ionescu, *M. Kogălniceanu. Contribuții la cunoașterea vieții, activității și concepției lui*, București, 1963; Al. Zub, *Mihail Kogălniceanu istoric*, Iași, 1974.

⁷¹ *Cuvânt pentru deschiderea cursului de istorie națională, rostit în 24 noiembrie 1843*, în M. Kogălniceanu, *Opere*, vol. II, p. 396.

⁷² „Fără ajutor din afară, fără ajutor din lăuntru, românii scapă toate prilejurile de mântuire: și, în vreme când toate popoarele Europei se înaintează spre o mai zdravănă întemeiere. din lăuntru și din afară, noi, cu aceeași repegiune, ne apropiam de peire” (*Ibidem*, p. 396-397).

⁷³ M. Kogălniceanu, *Ciorna unui discurs*, în *Documente și manuscrise literare*, vol. II, București, 1969, p. 214.

Academia Mihăileană), l-a avut la jumătatea și în a doua parte a secolului XIX, sensibil mai mare decât în celelalte cazuri.

Dar nimeni nu ilustrează mai bine decât un spirit tânăr și radical precum Nicolae Bălcescu⁷⁴, figură centrală a istoriografiei pașoptiste, epoca palingenezei românești și opiniile extrem de critice la adresa fanariotismului și a influențelor grecești în cultura română. Alături de Mihail Kogălniceanu, el este principala figură a istoriografiei pașoptiste.

Om politic, istoric, economist și ideolog, Nicolae Bălcescu vedea în istorie o armă de temut, poate singura la îndemâna românilor „patrioți”⁷⁵. Ca istoric, N. Bălcescu se dovedea un spirit realist și lucid, capabil a observa dificultățile, capcanele și carențele domeniului, refuzând, așa cum mulți alții nu au putut face, „aventura” sintezei⁷⁶. Așa încât, beneficiind de realizările și exemplele anterioare, se orientează spre studii mai bine delimitate.

Pregătirea sa temeinică se face remarcată chiar din 1844⁷⁷, la debutul cu studiul *Puterea armată și arta militară de la întemeierea Principatului Valahiei până acum*⁷⁸. Lucrarea demonstrează calitățile pe care tânărul istoric avea să le confirme prin întreaga sa operă. Partea a doua (*Puterea armată de la așezarea domnilor fanarioți până la Regulament 1716-1830*) releva prima sa abordare a problemei grecismului. „Ziua de 10 februarie 1716 fu o zi de doliu pentru români”⁷⁹, își începea N. Bălcescu această secțiune a studiului. Preluând idei și expresii de la predecesori, el consideră că „fanariotul” Nicolae Mavrocordat a premeditat o acțiune de topire sistematică a instituțiilor autohtone, construit nu foarte departe de adevăr, „pentru a pregăti neamului său o lungă domnie”. Vina sa și a fiului Constantin este uriașă, ei fiind cei care au redus efectivele armatei, lăsând țara la discreția turcilor. Cedările de mai târziu și rapturile teritoriale trebuie deci puse pe seama relei voințe a celor doi.

⁷⁴ Fiu al boiernașului Barbu Petrescu, N. Bălcescu s-a născut la 29.06.1819, în București. Pe lângă lecțiile particulare, plătite de mama sa, el urmează Colegiul Sf. Sava și apoi este cadet al armatei (1838-1841). Închis trei ani ca urmare a participării la mișcarea lui Dimitrie Filipescu din 1840, pleacă în 1846 la Paris, unde se instruieste, alături de alți tineri ai generației sale, revenind în 1848 în țară.

⁷⁵ Mai redusă în dimensiuni decât cea a colegului de generație, Mihail Kogălniceanu, opera lui Nicolae Bălcescu nu este mai puțin semnificativă sub raportul contribuției la spiritul critic, nota Al. Zub. Chiar felul în care adnotase *Histoire de la Valachie* atestă nu doar buna stăpânire a mijloacelor ci și un puternic spirit critic, format la școala bucureșteană, dar și lecturând din Michelet, Guizot, Hamer, Engel sau L.A. Schlozer. De asemenea, stagiile în bibliotecile apusene de la Paris, Viena, Roma, Genova și-au pus amprenta asupra spiritului său, lărgindu-i orizontul bibliografic (Cf. Al. Zub, *De la istoria critică la criticism*, p. 36). Programul istoriografic al lui Bălcescu, deosebit de ambițios chiar și pentru un spirit atât de energic și devotat, nu poate fi abordat în limitele lucrării de față.

⁷⁶ *Ibidem*, p. 38.

⁷⁷ V. Cristian, *op. cit.*, p. 172.

⁷⁸ Publicat în „Propășirea. Foaie științifică și literară”, Iași, an I, 1844, nr. 19, 20, 21, 23, 28, 31, și separat, în broșură, la Iași, La Cantora Foaie sătești, 1844, 85 p.

⁷⁹ N. Bălcescu, *Opere*, vol. I. *Scrieri istorice, politice și economice 1844-1847*, Ediție critică de G. Zane și Elena G. Zane, București, 1974, p. 69.

Pentru a nu lăsa loc speculațiilor celor care urmăreau cu atenție prefacerile politice din Grecia și admirau „sistema elină“ Bălcescu intervine, pe parcursul altor scrieri, specificând că nu identifică pe greci cu fanarioții, recunoscând și în rândurile acestora din urmă figuri meritorii. Așa sunt postelnicul Constantin Cantacuzino (de fapt expresia cea mai tipică a fanariotismului, prima generație stabilită în țară), „un stâlp care sprijinea toate nevoile țării“, considerat astfel de N. Bălcescu datorită influenței sale în capitala otomană, de care folosindu-se, a evitat dezastrul țării în două rânduri⁸⁰ și spătarul Ioan Cantacuzino, cel care „a bine meritat de la patrie“⁸¹.

Un alt articol, la prima vedere controversat, este cel apărut în 1845, *Români și fanarioții*⁸². Titlul este grăitor și avem de-a face cu prima abordare directă, pornind chiar de la primele rânduri, a unei probleme delicate. De altfel, într-o altă revistă, se anunța sumarul numerelor 2 și 3 ale „Magazinului istoric pentru Dacia“, în dreptul articolului lui Nicolae Bălcescu fiind trecută însemnarea „o disertație delicată, căreia asemenea, sau și mai întinsă precât știm și noi, se așteaptă de mult“⁸³. Istoricul pașoptist avea la îndemână, între altele, *Histoire de la Valachie* a lui Mihail Kogălniceanu, pe care o emendase riguros, criticând pe alocuri scrisul colegului de generație și adoptând altele idei, dar și *Cuvântul pentru deschiderea cursului de istorie națională*, al aceluiași, publicat mai întâi într-o broșură de 14 pagini, apoi (în 1844) în revista „Foaie pentru minte, inimă și literatură“⁸⁴, unde o notiță a lui Gh. Barițiu releva publicului cititor însemnătatea studierii istoriei românilor.

În prima pagină a articolului, un asterix explica la subsol concepția lui Nicolae Bălcescu⁸⁵, distingând pe de o parte între grecii „de astăzi“ și cei din epoca respectivă, dar și între grecii de aiurea și cei din Constantinopol și Rumelia, considerați promotori ai fanariotismului. Ulterior, într-o scrisoare către A.G. Goleșcu, istoricul se arăta nemulțumit chiar de Grecia vremii sale, pe care o vizitase în 1849 și unde a aflat o stare „foarte ticăloasă“ din pricina corupției „cum n-a fost niciodată, în nici o țară“ și nerespectării constituției⁸⁶.

⁸⁰ *Biografie*, semnat N.B., în „Magazinul istoric pentru Dacia“, I, 1845, p. 380-393.

⁸¹ *Ibidem*, p. 187-205.

⁸² N.B., *Români și fanarioții*, în „Magazinul istoric pentru Dacia“, I, 1845, p. 115-121.

⁸³ „Foaie pentru minte, inimă și literatură“, nr. 44 din 20 octombrie 1845, p. 356.

⁸⁴ Anul VII, 1844, nr. 1-13 (p. 81-85, 89-93, 97-102).

⁸⁵ Considerăm nimerit a cita întreg pasajul, fără trunchieri: „Prin cuvântul Greci, în cursul acestui articol, trebuie a înțelege numei pe cei din Constantinopol și din Rumelia și mai cu deosebire pe cei dintâi, cunoscuți mai de obște sub numele de Fanarioți. Sdravăna nație elenică de astăzi, pe care noi o iubim și o respectăm, se deosebește de Fanarioți, pe care însăși ea îi urăște și-i depărtează din sânul ei“ (Nicolae Bălcescu, *Români și fanarioții* în *Biografii istorice*. Acum întâia oară adunate și împreună publicate, București, 1910, p. 71).

⁸⁶ Scrisoare către A.G. Goleșcu, Atena, 15 februarie 1849: „Starea lucrurilor aci, în Grecia, este foarte ticăloasă. Chipul d-a guvernarea aici este alcătuit pe sistema corumpătoare a lui Guizot. Constituțiunea grecilor este une *lettre morte*. Corupția lor e așa de mare cum n-a fost niciodată, în nici o țară. Răsboaiele civile, îmi zic ei, a sleit toată energia noastră“. N. Bălcescu, *Opere*, vol. IV. Corespondență, Ediție critică de G. Zane și Elena G. Zane, București, 1990, p. 105.

Articolul era construit ca o introducere necesară înțelegerii a două acte inedite, publicate în anexă, unul din 1631, de la Leon Tomșa și celălalt de la Radu Leon, din 1669, ambele având ca subiect condamnarea și izgonirea grecilor din țară. „Noi nu voim să descriem domnia Fanarioților în țară, nici starea de jale în care ei au adus-o, ținta acestui articol fiind numai a arăta în scurt deosebitele faze ale acestei lupte de două veacuri între Români și Fanarioți, spre înțelegerea actelor aci alăturate”⁸⁷, scria Bălcescu, explicând scopul demersului său.

În chiar primele rânduri, Nicolae Bălcescu constata că grecii s-au făcut nesuferiți pământenilor încă din zilele lui Mihai Viteazul și argumentează aceasta prin articolul tratatului din 1595 încheiat la Belgrad între Sigismund și domnul muntean, în care se stipula ca nici un grec să nu fie acceptat în slujbele statului⁸⁸. Reacția internă, exemplificată prin acțiunile lui Lupu Mehedințeanu și a căpitanului Buzdugan, care pradă și măcelăresc „pe toți grecii din țară” îi pare istoricului pașoptist „grozavă, dar dreaptă”⁸⁹. Neorânduielele aduse de greci ar fi „hiclenit pe pământeni”, odată cu sporirea numărului grecilor crescând și intensitatea suferințelor țării⁹⁰, dar, mai grav, fanarioții ar fi anulat vechea organizare statală, în pofida opoziției „eroilor” (mitropolitul Antim, boierii Brezoianu, Obedeanu, Goleșcu, etc.) construind o alta, străină⁹¹.

Cum Grecia era privită chiar cu simpatie pentru lupta dusă împotriva dominației otomane la 1821 și după aceea, iar noul stat era constituțional și parlamentar, ceea ce accentua sentimentul de admirație, presa românească a vremii urmărind atent evenimentele din această zonă, editorii G. Zane și Elena G. Zane cred că prezența acestui articol într-o vreme în care nu mai exista o acută problemă grecească în Principate, nu poate fi explicată decât politic. Ca atare, ceea ce l-a îndemnat pe Nicolae Bălcescu să scrie a fost un considerent de ordin politic, constituirea în țară, după 1830, a „partidei fanariote”, după cum însuși Bălcescu spune, caracterizând partidul reacționar și filoțarist. Cum opoziția pe față nu era posibilă, critica trebuia să îmbrace haina istoriei⁹².

Într-adevăr, conștient de impactul istoriei asupra politicii contemporane, Nicolae Bălcescu își construiește cu grijă articolul, cu mijloace simplificate, tradiționale, pe gustul marelui public. Denunță și condamnă pe grecii fanarioți iar pe românii ce au luptat împotriva lor îi glorifică. Fanarioților le imputa, conform tradiției deja încetățenite, jefuirea și aservirea țării, asuprirea populației,

⁸⁷ Nicolae Bălcescu, *Români și fanarioții*, p. 76.

⁸⁸ Prin faptul că a fost impus de Sigismund, articolul avea, în fapt, mai degrabă scopul protejării secretului acțiunilor politico-militare comune ale celor doi conducători, dată fiind faima grecilor de slujitori loiali ai turcilor. Nu trebuie ignorată însă și reacția de protecție a boierimii autohtone de valorile de competitori greci.

⁸⁹ *Ibidem*, p. 72.

⁹⁰ *Ibidem*, p. 74.

⁹¹ „Fanarioții sfășiară vechea noastră Constituție și stricară obiceiurile cele bune ale țării” (*Ibidem*, p. 77).

⁹² N. Bălcescu, *Opere*, vol I. *Scrieri istorice, politice și economice 1844-1847*. Ediție critică de G. Zane și Elena G. Zane, București, 1974, p. 343.

desființarea armatei naționale, toate parcă potrivit unui plan bine stabilit. Există chiar și tipuri reprezentative de fanarioți, ceea ce face ca articolul să capete aspect de literatură: marele vistiernic Ghinea Țucală este „ticălos“ și „tâlhar“, domnul Constantin Cehan este un „ticălos despot“, iar Constantin Mavrocordat, campionul reformelor, apare drept „reformatorul cel mai vătămător țării“⁹³.

În mod cert, textul are o consistentă componentă politică, mai ales că autorul vede în istorie chiar o redutabilă armă politică. Totuși, credem că nu doar interesele politice imediate l-au condiționat pe N. Bălcescu, într-o perioadă în care critica pe toate planurile a epocii fanariote, apoi a influenței grecești vătămătoare spiritului „național“ a tins să devină aproape o obligație patriotică, o cale de eliberare de trecut pentru a privi liberi spre viitor și a contribui la propășirea patriei. Faptul că însăși epoca fanariotă a putut declanșa în interiorul istoricului resortul criticii scrise este demonstrată de încă o mărturisire a autorului. Citând în finalul articolului pe celebrul Marc Philip Zallony, care, la 1824, trasa, într-un anume fel, imperativul cercetării „independente“ și „nepărtinitoare“ a epocii fanariote⁹⁴, își asuma acest deziderat, fiind dispus a face chiar el începutul. Ca atare, Nicolae Bălcescu nu a cedat doar impulsului politic, vrând să lovească în „partida fanariotă“, ci a răspuns unei chemări conforme programului său istoriografic și cerințelor domeniului.

Mai mult, el discută aici despre intruziunea fanariotă la români ca una generală, pe care o vede adesea drept o luptă pe viață și moarte între cele două etnii, română și greacă. Reacțiile la articolul respectiv și poate decantările survenite între timp îi modifică istoricului și omului politic pașoptist sensibil atitudinea. După experiența de la 1848-1849 el introduce în definiția fanarotismului⁹⁵ o conotație socială, nemaifiind vorba de o etnie, o națiune sau o parte de națiune, ci de o categorie socială. Astfel, fanarotismul devine, ceea ce de fapt a și fost, un sistem de guvernământ, o mentalitate de clasă guvernantă.

În lucrarea *Question économique*, Nicolae Bălcescu reiterează afirmații relative la modelul uman fanariot, rămas același spoliator neînduplecat, vanitos

⁹³ *Ibidem*, p. 343.

⁹⁴ Nicolae Bălcescu citează aproximativ din Marc Philip Zallony (*Essai sur les Fanariotes*, Marseille, 1824, p. 249). Considerăm potrivit a da aici textul prelucrat de Bălcescu, și nu cel original: „dacă istoriile Moldovei și Valahiei vor fi scrise de o mână tare, nepărtinitoare și independentă, vor fi pline de acte arbitrare ale noilor despoți“ (Nicolae Bălcescu, *op. cit.*, p. 77). Cartea este publicată de un autor grec, la trei ani după decăderea elementului fanariot din mărirea de altădată, dar este scrisă anterior. Se vede că a așteptat un moment prielnic, fiindu-i frică să o publice până la 1821. Atitudinea critică față de fanarotism, în general, se explică prin lupta pe scena politică a Greciei și a diasporei între reprezentanții „Vechiului Regim“, mai conservatori, în fapt vechea generație, adepta unei politici prudente și moderate față de Turcia, și cei care vedeau Grecia mai degrabă alături de Europa și de valorile ei. Dacă istoriografia greacă a condamnat în secolul XIX și în prima jumătate celui următor pe fanarioții retrograzi, de câteva decenii se încearcă înțelegerea mai bine și mai nuanțată a fanarotismului, existând tendința contrabalansării erorilor de guvernare și a deficiențelor comportamentale prin acele aspecte pozitive.

⁹⁵ Vezi *Question économique des Principautés Danubiennes*, în N. Bălcescu, *Opere*, vol. II, *Scrieri istorice, politice și economice 1848-1852*. Ediție critică de G. Zane și Elena G. Zane. București, 1982.

și decadent, dar introduce nuanțe sociale care vin să lămurească o întregă problemă. Corpului fanarioților îi sunt asimilate acum și elementele autohtone recrutate din acea „boyarie lache, corrompue, intrigante... du nom de ciocoi (parvenus)”⁹⁶. Această burghezie străină prinde rădăcini în Țările Române, obține naturalizarea prin căsătoria cu fiice de boieri, ajungând, la a doua generație, să aibă aceleași drepturi cu aristocrația autohtonă și își fixează drept țel demolarea boierimii indigene. Se concepe un plan diabolic, a cărui reușită aducea un dublu succes: pentru slăbirea boierimii era nevoie de reducerea bazei lor de venituri (țărănimea aservită), iar prin reforma desființării servajului se obținea tocmai acest lucru, dar și sporirea averilor fanariote, prin exploatarea locuitorilor intermediată de stat⁹⁷.

Nicolae Bălcescu obișnuia a-și critica predecesorii în ale scrisului istoric, reproșându-le prezentarea unilaterală a istoriei⁹⁸, cu domeniile ei tradiționale, faptul că au minimalizat importanța unor factori precum cel social sau militar și nu dorea să cadă în aceeași capcană. Astfel, prin *Question économique*, dar și prin ansamblul operei sale, considera că și-a atins obiectivele istoriografice, clarificarea unor chestiuni delicate și, de ce nu, chiar obiectivul politic, înfierarea retrograzilor și conectarea lor, în mentalul publicului larg, la o epocă dezastruoasă pentru istoria românilor: „Ce sont eux qu'on appelle dans l'histoire les phanariotes... ils, etèrent le masque”⁹⁹.

Dacă există un numitor comun al textelor pașoptiste, atunci el poate fi identificarea veacului fanariot cu cea mai neagră și dificilă perioadă a istoriei românilor. Reaua intenție a fanarioților, premeditarea rece a acțiunilor sistematice de topire a identității etnice și „naționale” sunt idei prezente la M. Anagnosti, Aaron Florian și N. Bălcescu. În noianul răului câțiva întrevăd și personalități cu valențe pozitive; astfel, M. Anagnosti recunoaște meritele lui C. Mavrocordat, N. Bălcescu îi agreează pe postelnicul C. Cantacuzino și pe spătarul I. Cantacuzino, iar M. Kogălniceanu dă girul moral domnilor C. Mavrocordat, Ioan Mavrocordat, Scarlat Ghica, Al. Ipsilanti, M. Șuțu, explicând și motivele ce l-au condus către aceasta.

Influența culturii grecești este trasată în tonuri sumbre de către Gh. Asachi (pentru care daunele majore ale fanariotismului sunt vizibile tocmai în registrul culturii), Aaron Florian (el credea că influența greacă a afectat mai profund cultura autohtonă decât a făcut-o influența slavonă), I. Albinet, Ion Heliade Rădulescu, M. Kogălniceanu. Acesta din urmă vedea creațiile culturale ale veacului XVIII – o literatură decadentă și o limbă de neînțeles, străină, neproductivă – drept eșecuri, elemente total nefolositoare.

Este interesantă și interpretarea activității unor prinți fanarioți, în sfera reformelor sociale. Primul care acceptă meritele măsurii de desființare a

⁹⁶ *Ibidem*, p. 56-57.

⁹⁷ *Ibidem*, p. 51.

⁹⁸ Cf. Al. Zub, *De la istoria critică la criticism*, p. 174.

⁹⁹ *Question économique des Principautés Danubiennes*, în N. Bălcescu, *op. cit.*, p. 51.

servajului, inițiate de C. Mavrocordat, este M. Anagnosti, poate și sub presiunea mediului intelectual francez. În schimb, Heliade Rădulescu, deși recunoaște avantajele reformelor lui C. Mavrocordat, crede că ele au fost determinate pecuniar și chiar divin, căci intervenția cerului ar fi deturnat și transformat reaua voință a inițiatorului. În fine, N. Bălcescu identifică reforma desființării servajului ca parte a planului diabolic fanariot de înlăturare a concurenței boierimii autohtone, prin demolarea bazei lor de venituri, ce proveneau, în mare parte, de la țărănimea aservită; în această privință, analiza rece social-economică este înăbușită de inflamația naționalistă.

Singurul care descoperă o latură pozitivă a fanariotismului este Ion Heliade Rădulescu, care subliniază faptul că regimul a salvat o parte din instituțiile tradiționale și a menținut un oarecare echilibru, contrabalansând influențele politice poloneze și maghiare. Mai mult, el rezervă fanariotismului chiar rolul de scânteie în reaprinderea sentimentului patriotic și de reconciliator al comunității românești, prin contribuția la forjarea unui front comun al boierimii autohtone împotriva inamicului comun¹⁰⁰.

Discursul istoriografic antifanariot beneficia de entuziasmul începuturilor modernității, de atmosfera generată de descoperirea directă a Europei, de mixtura de sentimente proprii momentului (de inferioritate, de superioritate, de luciditate și iluzionare, de exagerare propagandistică)¹⁰¹ ce anunțau o epocă nouă. Confrunțați cu realitatea, deloc comodă, a timpului postfanariot, când tarele și problemele societății se perpetuau, ignorând momentul 1821, istoricii și ideologii pașoptiști erau nevoiți a formula răspunsuri rapide care să elimine obiectul și cauzele criticii obiective, interne sau externe, deturnând discuția și abătând atenția spre un factor exterior poporului român. Alteritatea fanarioților a fost utilizată cu eficiență și fără replică, pentru purificarea istoriei de acțiunile străinilor și pentru protejarea propriei comunități, sacrificând, prin violența limbajului, victima aflată cel mai la îndemână. Totodată, discursul antifanariot reprezenta pentru istoricii pașoptiști, în plan secund, o cale indirectă spre a afirma, impune și legitima setul de valori împrumutate din Occident, dar asumate conștient, valori ce difereau de cele tradiționale, resimțite ca organice.

PHANARIOTISM AND ANTIPHANARIOTISM IN THE ROMANIAN HISTORIOGRAPHY OF THE 1848 PERIOD

(Summary)

Due to the mixture of old and new, traditional and modern, the historiography of the 1848 period represents one of the most interesting Romanian historiographical sequences. The longevity of the literary historical gender, from the annalists to the historians of the middle of the XIXth century, is explained by the necessity of a

¹⁰⁰ Imaginea aceasta va fi preluată și valorificată de cărturarii români din a doua jumătate a veacului XIX.

¹⁰¹ Mihai Chioveanu, *op. cit.*, p. 61.

culminating point in the written culture, which could crystallize the cultural conscience and affirm Romanians' right to existence and freedom. Scholars, as well as action men, builders of their epoch, the historians of the 1848 period try to offer the readers of the universal history and country history textbooks, the aim declared being that of the flourishing of the nation; more than reflexive spirits, they are reforming spirits who critically approached the whole socio-politic area.

The criticism of the Phanariot period, although generated in a political plan by a violent antiphanariot discourse, destined to answer the national need of conciliation, of identification of a common enemy, is transmitted to the field of historiography. The historians used to see in the phanariot corruption the perfect victim for the sacrifice that would have permitted the purification of the country's history from the actions of the foreigners, the elimination of the ballast of the past and a new beginning, based on a set of values of western origin.

The paper tries to offer a direct perspective on the antiphanariot vision of the annalists of the 1848 period and to grasp both the generalities, the filiation of the ideas, and the differences in approach and special nuances, where they exist. M. Anagnosti, Aaron Florian, I. Maiorescu, I. Albinet, Gh. Asachi, I.H. Rădulescu, M. Kogălniceanu and N. Bălcescu tackled the Phanariot problem from identical positions, patriotic, but their antiphanariot discourse has, besides the common elements, notable differences, depending on the formation, the preoccupations and the aims of each one.

INFORMAȚII BIBLIOFILE ÎN DOCUMENTE DE ARHIVĂ

Cărțile au avut și în trecut o rapidă și largă circulație. Unele s-au păstrat, multe însă s-au pierdut. Numărul celor păstrate se cunoaște, dar e departe de a fi complet, cercetările însă pot scoate la iveală alte exemplare care se adaugă moștenirii noastre culturale. Prezentând câteva mărturii din fondurile și colecțiile Arhivelor din Iași, nu vom aduce titluri noi, ale unor cărți dispărute, ci doar vom semnala alte exemplare care vor mări numărul celor cunoscute și prin aceasta circulația lor în lumea cititorilor. Este vorba de simple liste sau inventare de cărți, însemnări și mențiuni în diferite genuri de documente, în unele nebănuind existența unor asemenea prețioase informații. Câteva din acestea încercăm să le prezentăm în rândurile de față.

Astfel, o carte de judecată a marilor boieri din 1802 septembrie 3, prin care s-a împărțit averea medelnicerului Mihai Roset, între el, soție și copii, medelnicerul călugărindu-se, menționează în lista averii, moșii, lucruri, țigani și, la „alte lucruri“, 94 cărți franțuzești, nemțești și grecești¹.

La Iași, fiii unui zugrav din acest oraș se judecă, în 1837, cu un alt zugrav pentru o biblie „de stambe“, pe care o aveau de la tatăl lor și după care și alți zugravi lucraseră². Erau zugravi de icoane și de biserici: dar ce biblie folosiseră pentru modele? Putem presupune că a fost *Adunare a stambelor Sfintei Evanghelii*, tipărită la mănăstirea Neamț în 1821, cu 95 gravuri în text și în afara textului. Ștefan Berechet, care semnează pentru prima oară această tipăritură, atrăgea atenția asupra măiestriei cu care sunt lucrate gravurile și importanța lor pentru istoria xilografiei românești³. Fiind tipărită la Neamț, unde exista o

¹ AN Iași, colecția Litere, ds K/369, p. 99; v. și Radu Rosetti, *Familia Rosetti*, vol. I, București, 1938, p. 89, 90.

² ANI, fond Curtea de Apel din Iași, secția I, ds 347, 4 file.

³ Ștefan Gr. Berechet, *O carte necunoscută bibliografiei vechi românești*, în RI, vol. XXIV, 1938, nr. 4-6, p. 130-132; *Bibliografia românească veche*, vol. IV, p. 151, nr. 435, după Berechet. Un exemplar se află la BCU „Mihai Eminescu“ din Iași, semnalat în *Catalogul cărților rare și prețioase*, vol. III, p. 349, nr. 510, poate tocmai cel semnalat de Berechet, deoarece făcuse parte din biblioteca Institutului de istoria vechiului drept românesc de pe lângă Facultatea de drept din Iași, unde Berechet era profesor; exemplarul fusese adus de studentul Dumitru Bălan din Huși, donație de la Dumitru P. Lefter din comuna Albești-Fălciu.

tradiție a gravurii în lemn și unde s-au distins prin talent și activitate mulți călugări, reprezintă, alături de *Evanghelia* numită *cea Mare*, tipărită în același an, tot la Neamț, monumente ale artei tipografice nemțene⁴.

Două informații au fost găsite, întâmplător, în dosarele Primăriei Iași, sunt cereri pentru eliberări de copii de pe certificatele de naștere. Acei care se născuseră înainte de anul 1832, an când s-a legiferat obligativitatea ținerii actelor de stare civilă sub denumirea de mitrici⁵, neavând cu ce să-și dovedească data nașterii, ca Alecu Manolli și Grigore Costăchescu, au înfățișat cărțile pe care părinții lor au însemnat aceste date. Primul, în 1869, prezenta un exemplar al *Psaltirii* tipărită la Râmnic în 1751⁶, în timpul domniei lui Grigore al II-lea Ghica. Tatăl său, șetrarul Ioan Manolli, însemnase că „la let 1818 avgust 18 s-au născut fiul nostru Alecu, în Nicorești, la Sârbi“. *Psaltirea* a fost oprită și depusă la biblioteca primăriei, dar câțiva ani mai târziu, juristul Scarlat Pastia, în calitate de rudă, a reclamat tipăritura și informația noastră se oprește aici⁷.

Psaltirea din 1751 este astăzi o carte rară, căci puține exemplare s-au mai putut identifica în diferite localități din țară⁸. Poate familia Manolli moștenise *psaltirea* din tată în fiu, cumpărată nu mult după tipărire, într-o perioadă când în Moldova tipografia Mitropoliei tipărea sporadic sau deloc, cea de la Rădăuți își încetase activitatea în 1746, iar tipografia lui Duca Sotiriovici, care a imprimat cărți necesare cultului⁹, probabil nu satisfăcea cererile. Tipografia de la Râmnic, focar de cultură și cu o activitate editorială deosebit de bogată în limba română, care se adresa tuturor românilor, a contribuit în mare măsură la păstrarea unității și formarea conștiinței naționale românești¹⁰.

Grigore Costăchescu, numit mai sus, prezintă ca dovadă a nașterii sale *Psaltirea în stihuri* a lui Dosoftei, tipărită în anul 1815, în care, la fila 40, se găsea notat de tatăl său, Costache Neculau, data nașterii: 19 martie 1819, botezat la biserica Sf. Gheorghe Lozonchi din Iași „de cuconașu Grigore Ghica“¹¹.

Nu se cunoaște o ediție a *Psaltirii în versuri* din 1815. Reediterarea ei s-a făcut mult mai târziu, în 1887, sub auspiciile Academiei Române, de Ion Bianu,

⁴ Vezi și I. Ivan, *Tipografia din mănăstirea Neamț*, în MMS, 1962, nr. 5-6, p. 423-424.

⁵ Gheorghe Ungureanu, *Acele de stare civilă în Moldova până la Regulamentul Organic*, în RA, 1/1958, p. 82.

⁶ BRV, II, p. 120, nr. 280, după exemplarul aflat la BAR.

⁷ ANI, fond Primăria municipiului Iași, ds 6/1869, f. 311.

⁸ Un exemplar la BCU „Mihai Eminescu“ din Iași, apud *Catalogul cărților rare...*, III, p. 91, nr. 107; un alt exemplar la Craiova, v. Aurelia Florescu, *Tipăriturile vâlcene din patrimoniul Craiovei*, în vol. *Valori bibliofile din patrimoniul cultural național. Valorificare – cercetare*, Râmnicu Vâlcea, 1980, p. 65.

⁹ Mircea Tomescu, *Istoria cărții românești de la începuturi până la 1918*, București, 1968, p. 98.

¹⁰ Comunicările de la sesiunea din 9-10 mai 1980 de la Râmnicu Vâlcea, cuprinse în volumul citat la nota 8, prezintă prețioase informații despre activitatea acestui centru tipografic; v. și Costin Marinoiu, *Istoria cărții vâlcene, sec. XVII-XVIII*, Craiova, 1981.

¹¹ ANI, fond Primăria municipiului Iași, ds 9/1875, f. 214.

iar recent de N.A. Ursu în 1974¹². Intenția lui G. Asachi și a lui Gh. Săulescu de retipărire a psaltirii, cât și a altor monumente ale limbii și literaturii române vechi, în 1840, a rămas nerealizată. Asachi repară însă unele exemplare deteriorate, existente în timpul său, retipărind în tipografia sa filele lipsă și alcătuint o foaie de titlu deosebită de cea originală¹³. În 1815 însă s-a tipărit la mănăstirea Neamț, *Alegere din toată psaltirea*¹⁴, iar la Iași, la tipografia Mitropoliei, prin grija mitropolitului Veniamin Costache în 1815, *Cele nouă cântări din psaltire*, în două serii¹⁵. Lipsa exemplarului prezentat de Grigore Costăchescu face dificilă identificarea uneia sau alteia din cele două tipăriri din 1815.

Listele și inventarele de cărți cercetate, care stau la baza acestui articol, au un caracter informativ, de recomandare. Ele prezintă însă unele greutăți, tipări-turile sunt menționate foarte sumar și fără anul de apariție, ceea ce complică mult identificarea lor. Mă voi opri numai la câteva titluri din aceste liste și inventare, importante prin conținut și larga audiență de care s-au bucurat.

Dintre acestea voi semnala mai întâi pravila dăruită la 12 februarie 1854 Seminarului de la Socola de Toma Săvescu, fostul învățător al lui Spiru Haret. Crescut la seminar, Toma Săvescu, în semn de recunoștință, donează *Pravila sfinților părinți*, tipărită la Târgoviște în anul 1552, după cum arată în actul de donație¹⁶. Din această vreme nu este cunoscută decât o pravilă, numită a lui Coresi, tipărită prin 1563 sau între 1570-1580, la Brașov, de fapt un fragment descoperit în 1921 de Andrei Bârseanu, comunicat Academiei Române și tipărit în facsimil de Ion Bianu¹⁷. Poate fi aceasta sau o greșeală a donatorului în loc de 1652 când s-a tipărit la Târgoviște *Îndreptarea legii*, Pravila cea Mare sau Pravila lui Matei Basarab¹⁸, care, împreună cu *Cartea românească de învățătură*, pravila lui Vasile Lupu din 1646, sunt primele coduri de legi publicate în Europa într-o limbă națională¹⁹. *Pravila cea Mare* a avut o arie de circulație foarte mare în Moldova și în Ardeal și a fost în vigoare până în anii de după domnia lui Alexandru Ioan Cuza și chiar și mai târziu, atât pentru biserică cât și pentru stat prin unele dispoziții care se referă la obiceiul pământului²⁰.

¹² Dosoftei, *Psaltirea în versuri*, 1673. Ediție critică de N.A. Ursu, Iași, tipografia Mitropoliei Moldovei, 1974. Despre importanța psalmilor în cultura română, același în „Cronica”, nr. 43/1974, p. 4-5.

¹³ *Ibidem*, *Psaltirea în versuri*, p. XXIX.

¹⁴ BRV, p. 115, nr. 868.

¹⁵ *Ibidem*, p. 116-117, nr. 873; Daniela Poenaru, *Contribuții la bibliografia românească veche*, Târgoviște, 1973, p. 282-283; la Biblioteca „Mihai Eminescu” din Iași se găsesc patru exemplare din cel tipărit la Iași, cf. *Catalogul cărților rare...*, vol. III, p. 288, nr. 412.

¹⁶ ANI, fond Seminarul Veniamin Costache, ds 878, f. 10.

¹⁷ Liviu Stan, *Vechile noastre pravile*, în MMS, nr. 9-10/1958, p. 746-749.

¹⁸ BRV, vol. I, p. 190-203.

¹⁹ Monica Breazu, Rodica Bănățeanu, *Considerații preliminare privind fondul național de carte veche românească din sec. XVII*, în vol. *Valori bibliofile...*, R. Vâlcea, 1980, p. 406.

²⁰ Liviu Stan, *op. cit.*, p. 758, care afirmă că „*Pravila cea Mare* reprezintă oglinda cea mai fidelă a vieții bisericești și de stat din vremea alcătuirii ei și cel mai important document istoric și de veche legislație a poporului nostru”.

Fragmente din această prăvilă și alte ediții s-au publicat după anul 1853² și până atunci a circulat și în copii manuscrise. În inventarul bibliotecii fostului Seminar teologic din Huși, din 1893, este consemnat un asemenea manuscris, din 1791, fără a i se indica proveniența, ca la alte cărți și manuscrise, unele foarte prețioase²².

Din operele lui Dimitrie Cantemir, *Divanul sau gâlceava înțeleptului cu lumea*, cea dintâi lucrare a sa, tipărită la Iași în 1698, în Tipografia domnească, o găsim în izvodul celor 175 de cărți românești, rusești, grecești și latinești de la mănăstirea Doljești de lângă Roman, *Divanul* lui Cantemir aflându-se, în momentul alcătuirii izvodului, la „arhimandritul Filaret“²³. Izvodul nu este datat și nici una din cărțile înscrise în el nu are anul de apariție, dar după alte elemente putem să-l datăm în jurul anului 1830. Se cunoaște că la această mănăstire a existat și o școală, iar mitropolitul Veniamin Costache lasă prin testament biblioteca sa seminarului pe care egumenul mănăstirii, Veniamin Rosetti, făgăduise să-l înființeze aici²⁴.

Opera care l-a consacrat pe Dimitrie Cantemir pe plan european a fost *Istoria imperiului otoman*. Prin grija fiului său Antioh s-a tipărit versiunea franceză, în 1743, la Paris, în două ediții, una în 4°, în două volume, și alta în 12°, în patru volume. Cele patru volume din a doua ediție se găseau și în biblioteca șambelanului Ion Balș (moare la Viena în 1839) de la moșia sa Galbena din Basarabia²⁵. Mare iubitor de carte rară și frumoasă, a adunat în biblioteca sa peste 1800 de volume (462 titluri) dintre anii 1542-1833, de la clasicii latini și greci până la cărți de agricultură și tratate de vânatoare. Se pare că a fost elev al Academiei domnești din Iași²⁶ și a studiat apoi în Franța de unde și-a procurat cele mai multe cărți pentru biblioteca sa²⁷.

La începutul secolului al XIX-lea opera lui Dimitrie Cantemir revine în atenția compatrioților săi. Încă din 1806 mitropolitul Veniamin Costache posedă o traducere a *Descrierii Moldovei*, care abia în 1825 s-a putut tipări la mănăstirea Neamț²⁸. Ediția din 1851 apărută la Iași prin grija lui Costache Negruzzi a avut cea mai mare circulație. Un exemplar costa 14 lei și se putea procura de la

²¹ *Ibidem*, p. 759-760.

²² ANI, colecția Manuscrise, nr. 1580, nr. 397.

²³ ANI, colecția Documente, P. 413/281.

²⁴ Ath. Vasilescu, *Monografia mănăstirii și comunei Doljești din județul Roman*, Roman, 1930, p. 32; Veniamin Rosetti a fost egumen între 1825-1844.

²⁵ ANI, colecția Documente, P. 552/2, f. 3r; v. și Virginia Isac, *Biblioteci personale în Moldova în sec. XIX*, în RA, 2/1969, p. 51-54.

²⁶ Ariadna Camariano, *Academiile domnești din București și Iași*, București, 1971, p. 221, un Ion Balș elev al lui Daniil Filippidis.

²⁷ C.I. Karadja, *Un bibliophile moldave au début du XIX-ème siècle. Le grand ecuyer Ion Balș*, în „Académie Roumaine. Bulletin de la section historique“, tome XXVIII, I, București, 1947, p. 106-130.

²⁸ Despre autorul traducerii v. N.A. Ursu, *Ioan Nemișescu, autorul primei traduceri românești a operei lui Dimitrie Cantemir. Descriptio Moldaviae*, în „Arhivele Moldovei“, III-IV, 1996-1997, p. 7-21.

librăriile din Iași. Seminarul teologic de la Socola cumpăra pentru biblioteca sa și împărțea și zece exemplare elevilor merituoz²⁹.

Cea mai largă răspândire a avut-o însă ediția din 1835-1836, de la Iași, a *Hronicului romano-moldo-vlahilor*, apărută sub îngrijirea lui Veniamin Costache și Gheorghe Săulescu, amândoi foști elevi ai Academiei domnești din Iași, ale cărei învățăminte le folosiseră pentru cauza națională a poporului român³⁰. Tirajul *Hronicului* a fost de 1000 exemplare, după o relatare a „Foi pentru minte“ din 1845³¹, iar în lista prenumeranților Epitropia Învățăturilor Publice se înscrisesse cu 100 exemplare, Grigore Cuza cu nouă exemplare, G. Asachi cu trei, cu câte unul Costache Conachi, Iordache Mălinescu, Vasile Pogor tatăl, Damaschin Bojinca, Nicolae Istrati și Costache Negruzzi, acesta din urmă intenționând ca împreună cu Mihail Kogălniceanu să tipărească, în limba română, întreaga operă a lui Dimitrie Cantemir și a lui Antioh Cantemir³². Veniamin Costache trimitea unei fețe bisericești din Chișinău două exemplare din *Hronic*, împreună cu alte cărți de a căror tipărire se îngrijise sau le tradusese³³.

Hronicul prințului Dimitrie Cantemir se va fi trimis și pe la alte mănăstiri și schituri. Un exemplar din tomul al doilea figurează în inventarul cărților de la schitul Doljești³⁴, iar la Seminarul din Huși se cumpără în 1854³⁵. În 1861 încă se mai aflau la Mitropolie 37.325 coli tipărite din *Hronic*, găsite într-un gherghir de la biserica Sf. Gheorghe, în urma unei revizii, pe lângă alte diferite obiecte, hărți, peciuri, 101 cărți grecești și 12 rusești rămase de la arhimandritul Ghermano și 13 tomuri din „biblioteca vechilor părinți greco-latină“³⁶.

Listele cercetate, acum, ne-au oferit prea puține date despre difuzarea și receptarea operei lui Dimitrie Cantemir, afirmație valabilă și pentru celelalte cărți menționate. Cele mai multe liste aparțin unor schituri sau biserici, desigur, cartea religioasă, de ritual, fiind preponderentă.

Documentele prezentate confirmă încă o dată rezultatele cercetărilor specialiștilor, cercetări care au luat o amploare deosebită în ultimii ani asupra circulației cărții. Cărți tipărite la Târgoviște, Râmnic, Buzău, București, Blaj, se găsesc numeroase în aceste liste, exemplare care se pot adăuga celor cunoscute. Nicolae Iorga căuta în aceste cărți vechi, de slujbă, „fărâme de adevăr

²⁹ ANI, fond Seminarul Veniamin Costache, ds 878, f. 7-8.

³⁰ A. Camariano-Cioran, *op. cit.*, p. 259.

³¹ „Foie pentru minte, inimă și literatură“, VIII, 1845, p. 68; v. și V. Cristian, *Editarea și difuzarea cărții românești de istorie (1821-1848)*, în AIIX, 1975, p. 65-66.

³² Cererea pentru publicare la ANI, fond Secretariatul de Stat, ds 502, publicată de Dan Simonescu, *Mihail Kogălniceanu ca tipograf și editor la Iași*, în „Studii și cercetări bibliografice“, II, 1957, p. 178.

³³ ANI, colecția Documente, P. 213/45; printre celelalte cărți: 12 *Viețile sfinților*, 1 *Hronograf*, 3 *Istoria sfintei scripturi, vechi și nouă*, „de mine tâlmăcită și tipărită“, 1 *Checragarion a sf. Augustin*.

³⁴ Ath. Vasilescu, *op. cit.*, p. 37.

³⁵ ANI, colecția Manuscrise, nr. 1580, f. 1.

³⁶ ANI, fond Mitropolia Moldovei, ds 54/1861, ordinul de revizie și în colecția Documente, P. 728/127, opusul lucrurilor și cărților aflate.

contemporan³⁷. Aceste fărâme de adevăr ni le dau, de pildă, și predosloviile *Mineielor* tipărite la Râmnic, ale episcopului Chesarie, român de origine, de o vastă cultură, care a încercat să periodizeze istoria românilor și să argumenteze necesitatea afirmării lor politice³⁸. Aceste *Mineie* tipărite la Râmnic se aflau, de pildă, la biserica din Micăușeni, a familiei Sturza, la loc de cinste, legate în piele roșie³⁹.

Tot un Sturza, vornicul Dimitrache, împrumuta de la Schitul Doljești⁴⁰ o carte cu vieți de pustnici, numită *Lafsaicon*, tipărită la București în 1760 și fiind o traducere după versiunea greacă apla de către Teofilact biv vel clucer⁴¹.

Foarte răspândită în Moldova a fost *Liturgia* tipărită la Iași, în 1759, de mitropolitul Iacob, și prin faptul că printr-o anafora din 29 septembrie 1759, întărită de domn, s-a hotărât să fie cumpărată de toate bisericile, schiturile și mănăstirile din țară, cu contribuția sătenilor, dar și boieri sau călugări, fixându-i-se și prețul la zece lei mai ieftină decât cărțile ce se aduceau din Muntenia, măsură luată pentru acoperirea unei datorii a mitropolitului⁴². În anul 1942 un exemplar se găsea la schitul Tărăță, în inventarul cărților fiind consemnat și anul de apariție⁴³.

În aceste liste de cărți bisericești găsim și câteva exemplare ale unor opere literare, cărți de „desfătare“ pentru cititorul din secolul al XVIII-lea ca și pentru cel de mai târziu. Au circulat mult în manuscris chiar și după tipărirea lor, în versiunea greacă sau în traducere după aceste versiuni grecești, dar și în original.

Teatrul politic, ediția greacă din 1758, tipărită la Lipsca, se afla în biblioteca Seminarului din Huși⁴⁴, iar la mănăstirea Precista din Roman se găsea, în 1830, printre cărțile rămase de la arhimandritul Vartolomei⁴⁵. Un exemplar se afla și la schitul Războieni, fără menționarea ediției, donația arhierelui Alexie Șerban Craioveanu⁴⁶.

De la arhimandritul Vartolomei, menționat mai sus, mai rămăseseră o geografie, un „Istoricon în tipar moldovenesc“, *Critil și Andronius, Întâmplările lui*

³⁷ N. Iorga, *O viață de om așa cum a fost*, ed. V. Râpeanu, București, 1972, p. 319.

³⁸ Alexandru Duju, *Coordonate ale culturii românești în sec. XVIII (1700-1821). Studii și texte*, București, 1968, capitolul *Râmnicenii și problema timpului*, p. 119-211.

³⁹ ANI, colecția Manuscrise, nr. 1610, f. 33; 12 Mineie de Râmnic se aflau și la biserica Precista din Roman, *ibidem*, fond Epitropia Sf. Spiridon, ds 1276, f. 210v.

⁴⁰ *Ibidem*, colecția Documente, P. 413/281.

⁴¹ BRV, II, p. 150, nr. 320; v. și Virgil Căndea, *Completări la bibliografia românească veche*, în „Studii și cercetări de bibliologie“, I, 1955, p. 261.

⁴² ANI, colecția Documente, P. 360, p. 89-90, nr. 43; v. și Constantin Turcu, *Cărți, tipografi și topografii din Moldova în sec. XVIII*, în vol. *Prima sesiune științifică de bibliografie și documentare*, București, 1957, p. 159-160.

⁴³ ANI, fond Epitropia Sf. Spiridon, ds 1620, f. 32.

⁴⁴ *Ibidem*, colecția Manuscrise, nr. 1580, nr. 317.

⁴⁵ *Ibidem*, colecția Documente, P. 392/29.

⁴⁶ *Ibidem*, fond Epitropia Sf. Spiridon, ds 1073 din 1921, 8 file și se referă la succesiunea arhierelui, fost egumen al mănăstirii Sf. Spiridon din Iași, care a lăsat, prin testament, mănăstirii Războieni biblioteca și veșmintele sale.

Telemah și Zăbava fandasiei. Însemnarea e lapidară și nu putem ști ce ediții erau, dacă erau tipărituri.

Dar romanul lui Balthasar Gracian, *El Criticon*, fusese tipărit în 1794 la Iași, tradus după versiunea greacă, sub titlul *Critil și Andronius* și un exemplar se afla și la Seminarul din Huși⁴⁷. *Întâmplările lui Telemah*, capodopera lui Fénelon și cauză a disgrăției autorului – satira la adresa curții lui Ludovic XIV fiind deosebit de virulentă⁴⁸ – aflată între cărțile arhimandritului Vartolomei, putea fi și manuscrisul unei traduceri, căci abia în 1818 s-a tipărit la Buda, în traducerea lui Petru Maior după o versiune italiană⁴⁹, iar lista cărților este din anii 1801-1804. La Seminarul din Huși se găsea o ediție franceză a lui *Telemah*, tipărită la Veneția în 1750, dăruită de Mihail Burcă în 1861⁵⁰.

Nu cunoaștem o ediție românească tipărită a operei lui Francesco Loredano, *Zăbava fandasiei*, titlu sub care a apărut în manuscrisele românești. Este posibil ca și de această dată să fie un manuscris, poate chiar al lui Vartolomei⁵¹.

Se cunoaște importanta contribuție a mitropolitului Veniamin Costache la dezvoltarea limbii literare române. Întreaga sa activitate prin școală și carte tipărită este o vie dovadă. Reorganizând tipografia Mitropoliei din Iași la venirea sa în scaunul de mitropolit, în 1803, cât și pe aceea de la mănăstirea Neamț, a imprimat numeroase cărți sau a îndemnat sau sprijinit pe alții să facă acest lucru⁵². A tradus și tipărit, printre altele, la Iași, în cinci tomuri, între 1815-1819, *Adoleshia Filotheos adecă îndeletnicire iubitoare de Dumnezeu* a lui Evghenie Vulgaris⁵³. Lista prenumeraților menționează 162 abonați cu 425 exemplare⁵⁴. Tipăritura am găsit-o în lista, din 1828, a cărților de la schitul Orgoești din ținutul Tutova, *Adoleshia* întregă, deci toate cele cinci tomuri⁵⁵.

Ultima carte pe care o semnalăm, donație a arhierului Alexie Șerban Craioveanul schitului Războieni⁵⁶ este *Istoria lui Numa Pompilie*, a lui Florian, în traducerea lui Alexandru Beldiman, din limba franceză, tipărită la Iași în 1820, în două volume, „spre podoaba limbii românești și îndeletnicirea patrioților”⁵⁷. În prefață mărturisește că, deși o avea de mult tradusă, a întâmpinat

⁴⁷ *Ibidem*, colecția Manuscrise, nr. 1580.

⁴⁸ Despre receptarea ei în Țările Române, v. Al. Duțu, *op. cit.*, p. 235-240.

⁴⁹ BRV, tom III, p. 221, nr. 979. N. Iorga își amintea că a aflat și mențiunea unei traduceri românești anterioare, rămasă în manuscris (N. Iorga, *Istoria literaturii române în sec. XVIII (1688-1821)*, ed. Barbu Theodorescu, București, vol. II, p. 202, nota 369).

⁵⁰ ANI, colecția Manuscrise, nr. 1580, f. 5r; Mihail Burcă mai donase: *Principes de physique*, Paris, 1797, și *L'esprit des journaux*, vol. VI, Bruxelles, 1810.

⁵¹ Celelalte cărți de pe lista menționată deocamdată nu le-am putut identifica.

⁵² Epifanie Norocel, *Mitropolitul Veniamin Costache și tipografia din Iași*, în MMS, nr. 1-2 din 1967, p. 71-79.

⁵³ BRV, III, p. 113-115, nr. 1051 și p. 315; IV, p. 229, nr. 867.

⁵⁴ Vezi Nicolae Bocșan, *Carte și cititori la începutul sec. XIX*, în „Studia Universitatis Babeș-Bolyai”, Historia, 1976, p. 25.

⁵⁵ ANI, colecția Documente, P. 374/65.

⁵⁶ *Ibidem*, fond Epitropia Sf. Spiridon, ds 1073.

⁵⁷ BRV, III, p. 328-330, nr. 1071.

neîncrederea compatrioților „că iaste cu neputință a scrie ceva întru o limbă necanonisită și lipsită de tot meșteșugul gramaticesc, dar, pentru că „nici un început nu poate fi cu desăvârșire“, a tipărit-o cu cheltuiala sa.

Preocupările noastre privind cărțile și bibliotecile sunt de început, dar fiindcă tot nu pot fi cu „desăvârșire“, am crezut că nu este lipsit de interes să aducem la lumină aceste câteva informații, oferite de documente, despre unele cărți care au circulat în Moldova.

BIBLIOPHILE INFORMATION IN ARCHIVE DOCUMENTS (Summary)

The article contains pieces of information on books that were once (XVIIth- XIXth centuries) enjoying a wide circulation, representing patrimonial goods and being, not rarely, disputed in court. Some of them were kept, others lost. The number of the ones kept is not known, but is far from being complete. The article presents a few such testimonies from the funds and collections of the Archives of Iasi. The author states that she doesn't come with new titles, of disappeared books, but only calls the attention on other copies, which will increase the number of the ones known and used in the scholars' circle. The article relies upon simple lists, book inventories, on notes and references existing in different documents where, at a first sight, we might suspect the existence of precious pieces of information for our culture.

GABRIEL ASANDULUI

ECONOMIA ȘI ÎNVĂȚĂMÂNTUL ÎN GÂNDIREA LUI A. C. CUZA

A scrie un articol despre A.C. Cuza este un demers anevoios întrucât el este cunoscut doar ca un promotor al antisemitismului românesc și mai puțin ca om de știință și pedagog. Un alt inconvenient îl reprezintă faptul că mulți istorici îi neagă calitățile, insistând doar asupra aspectelor negative ale personalității sale. De aceea, demersul nostru se va axa asupra activității academice și didactice a lui A.C. Cuza, iar referirile la activitatea politică și parlamentară vor fi sporadice, având caracterul de a pune mai bine în valoare personalitatea sa.

A.C. Cuza s-a născut la 8 noiembrie 1857, la Iași. Tatăl său se trăgea din cunoscuta familie a boierilor Cuzești, ale cărei origini sunt incerte. A.D. Xenopol considera că boierii Cuzești ar fi originari din provincia franceză Lorena. Documentele amintesc de un Nicolae Cuza sau Cuzanus, născut în 1401, în satul Cues, și decedat în 1464, la Todi (Italia). Acesta a ajuns cardinal în cadrul Bisericii catolice, în care calitate a luat parte la negocierile purtate pentru reunificarea bisericilor catolică și ortodoxă. Cu prilejul acestor negocieri, el s-a deplasat în mai multe rânduri la Constantinopol, capitala Imperiului Bizantin, fiind însoțit de o rudă a sa care s-a stabilit acolo. Se pare că acest reprezentant a pus bazele ramurii orientale a familiei din care se trag și Cuzeștii moldoveni¹.

Primul reprezentant al familiei Cuza, menționat în documentele moldovenești, a fost Dumitrașcu. Acesta a avut trei fii: Miron, Teodor și Velișco. Familia viitorului profesor de Economie politică de la Universitatea din Iași se leagă de primul născut al boierului Dumitrașcu, Miron, ca, de altfel, și familia viitorului Domn al Principatelor Unite, Alexandru Ioan Cuza. Născut în jurul anului 1680, Miron Cuza s-a căsătorit cu nepoata marelui cronicar moldovean Miron Costin, Ilinca². Fiul său cel mare, Ioan, a fost căsătorit cu Teodosia Râșcanu, cu care a avut nu mai puțin de opt copii: Nicolae, Arghire, Catinca, Alexandru, Gheorghe, Constantin, Zoe și Ion. Destinul lui Ioan Cuza a fost tragic, acesta sfârșind sub securea călăului, la 18 august 1778. Cel care a ordonat decapitarea spătarului Ioan a fost Domnitorul Constantin Moruzi, întrucât acesta

¹ A.D. Xenopol, *Domnia lui Cuza Vodă*, vol. 1, Iași, Tipografia Dacia, 1903, p. 5.

² Gh. Gibănescu, *Cuzeștii*, București, 1912, p. 10-25.

protestase față de nelegiuirile și samavolnicile comise de turci pe teritoriul Moldovei³.

Cel mai mare dintre copiii lui Ioan Cuza, Neculai (1755-1806), s-a căsătorit cu Nastasica Adam, cu care a avut șase copii: Gheorghe, Ion, Varlaam, Grigore, Maria și Xenia⁴. Gheorghe, primul născut în familia lui Neculai Cuza, este bunicul dinspre tată al lui A.C. Cuza. El a fost căsătorit cu Anica Șerban și a avut doi fii, Ioan și Constantin. Primul dintre ei, Ioan, s-a căsătorit cu Victoria Ruset care i-a dăruit patru copii: Gheorghe, Dumitru, Ruxandra și Valentina⁵. (Cel de-al doilea copil al lui Gheorghe Cuza, Constantin, tatăl viitorului doctrinar al antisemitismului românesc, s-a născut în anul 1818. A luat de soție pe fiica postelnicului Ioniță Coroi, Smaranda, cu care a avut doi fii, Petru și Alexandru.

Constantin Cuza, văr primar cu Domnitorul Alexandru Ioan Cuza, a deținut o serie de funcții în aparatul juridic al Moldovei, apoi în cel al Principatelor Unite. Inițial a fost judecător, apoi candidat și membru al Curții de Apel din Iași, pentru ca, în perioada 1863-1866, să fie avocat la Curtea de Casație din București. Nu s-a implicat decât tangențial în politică, fiind, pentru o scurtă perioadă, prefect al județului Ismail (mai 1859). Se pare că această funcție a datorat-o vărului său cu care a întreținut relații foarte strânse.

Ascensiunea sa profesională a fost curmată prematur de o boală necruțătoare care a dus la decesul său la vârsta de doar 48 de ani, în 1866. Soția sa, Smaranda Cuza, l-a urmat în scurt timp, în 1870, lăsând în urmă doi copii minori.

Alexandru, mezinul familiei, s-a născut la Iași și a copilărit în casele părintești care erau învecinate cu cele ale vornicului Vasile Pogor și cu cele ale logofătului Costache Sturza⁶.

Într-un interviu acordat ziaristului Alexandru Cusin, la 28 mai 1936, A.C. Cuza a prezentat extrem de plastic mediul în care a copilărit: „Mediul în care m-am dezvoltat (...) a fost mediul de tranziție, acel de repede, dar mai mult de repezită prefacere, cu trecere de la cultura tradiționalistă, religioasă și patriarhală a boierimii, având ca bază a existenței moșiile lor cu clăcași, încă neeliberați, și pe care ei singuri le agricultau, la cultura modernă cu părăsirea vechilor îndeletniciri și tradiții, uitând de religii și lăsându-și moșiile pe seama jidanilor, ori rândari jefuitori”⁷.

Persoanele pe care le-a cunoscut în copilărie l-au impresionat profund, el amintindu-și de acești reprezentanți ai vechii, dar și ai noii civilizații românești chiar și la venerabila vârstă de 80 de ani, când declara: „Am avut astfel în fața mea pe ultimii reprezentanți ai vechii boierimi, cu antereie încinși cu brâie și purtând ișlice și gugiumane, sau chiar fesuri sau șepci, cum era însuși bunicul meu, pe care abia mi-l amintesc ca prin vis; pe reprezentanții modernizați ai epocii regulamentare, (...) și apoi pe cei dintâi reprezentanți ai culturii moderne

³ *Ibidem*, p. 39-73.

⁴ *Ibidem*, p. 74-82.

⁵ *Ibidem*, p. 135-150.

⁶ *Porunca vremii*, București, an V, nr. 417, din 8 iunie 1936, p. 45.

⁷ *Ibidem*.

cu titluri academice, veniți din străinătate și cărora nu le mai rămăsese nimic, nici măcar amintirea vieții trecute, în graba de a înlocui cu formele noi fără fondul ce i-ar fi putut corespunde”⁸.

În această lume în transformare, în care noul lupta să înlocuiască vechiul, în care modernitatea tindea să ia locul formelor tradiționale de viață, tânărul Alexandru a făcut primii pași în viața de școlar. În 1867, a fost înscris la pensionul condus de pedagogul german Anton Frey, din Iași, absolvind ciclul primar la această instituție în 1871.

La sfatul lui Mihail Kogălniceanu, unchiul și episcopul său, Panainte Cazimir, a luat hotărârea de a-l trimite pe Alexandru la Dresda, pentru a-și continua studiile. În septembrie 1871, cu scrisoare de recomandare din partea lui Mihail Kogălniceanu către profesorul Iulius Zachler, a pornit spre cunoscutul oraș german. Între 1871 și 1873 a studiat, în particular, cu profesorul Zachler, pentru ca, din 1873 să devină elev la Institutul Krause.

Mediul german a influențat puternic formarea tânărului moldovean care, peste ani, avea să mărturisească: „timpul petrecut la Dresda, a fost cel mai fecund, pentru dezvoltarea mea, în orice privință ca element de cultură, ca impresii de o adevărată sănătate socială, a întregului mediu în care trăiam”⁹.

La sfârșitul lunii noiembrie 1877, Cuza a părăsit Dresda pentru a-și continua studiile la Paris. Aici a susținut bacalaureatul în Litere și Filozofie, din care prima parte 1 august 1878 cu prelegerea „Cato censor et Cato uticensis inter se comparantur”. Cea de-a doua parte, Filosofia, a fost susținută abia la 13 iulie 1880, din cauza unor probleme familiale¹⁰.

După susținerea bacalaureatului, A.C. Cuza s-a înscris la Facultatea de Drept din Paris, de unde, în 1882, s-a transferat la Universitatea Veche din Bruxelles¹¹.

În perioada în care și-a desăvârșit studiile universitare, la Bruxelles, Cuza i-a cunoscut pe Constantin Mile și Vasile G. Morțun, socialiști convingși. În 1882, el a reușit să obțină primul titlu academic, devenind doctor în Științe politice și administrative, iar în 1886 a primit și titlul de doctor în Drept¹².

La sfârșitul anului 1886 a părăsit capitala Belgiei, reîntorcându-se definitiv în țară, la Iași. Aici a continuat să frecventeze cercurile socialiste la care aderase încă din perioada studiilor universitare. A publicat o serie de poezii cu caracter social, din care se degajă un spirit ateist. Extrem de sugestivă este poezia *Ideal*: „La mormântul meu prieteni, lăsați popii toți să vie./ Să le spuneți că gândul meu a fost ateu./ C-am privit dumnezeirea ca o proastă comedie/ Spovedania o minciună (...)”¹³.

Periplul său socialist nu a durat prea mult, Cuza orientându-se către mișcarea conservatoare din România. În cadrul acesteia, el s-a apropiat de cercul

⁸ *Ibidem*.

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ *Ibidem*, p. 46.

¹¹ BAR, Cabinet Manuscrise-Carte Rară, Arhiva A.C. Cuza, Mapa XII (1), Act 369 bis.

¹² *Ibidem*.

¹³ Pamfil Șeicaru. *Un junimist antisemit. A.C. Cuza*, Madrid, Editura Carpați, 1956, p. 7.

junimist. Rudă cu Vasile Pogor, cu Theodor Rosetti, cu frații Negruzzi și prieten cu Ion Creangă, Mihai Eminescu, Anton Naum și alții, Cuza s-a integrat ușor în mediul junimist.

Paralel cu aceste încercări de a-și găsi un loc în viața politică, A.C. Cuza s-a împlinit pe plan familial, căsătorindu-se, în 1896, cu tânăra Maria Ganea care i-a stat alături până la sfârșitul vieții. Din această căsătorie au rezultat cinci copii: Gheorghe (n. 1896), Alexandru (n. 1897), Maria (n. 1898), Grigore (n. 1904) și Magdalena (n. 1910). Împlinirilor familiale le-au urmat cele profesionale. Astfel, la 30 ianuarie 1901, Cuza a fost numit profesor de Economie Politică la Facultatea de Drept din Iași. Cursul de deschidere a avut loc la 13 februarie și a avut drept temă „Obiectul Economiei Politice și însemnătatea ei”. A predat acest curs mai bine de două decenii, până în 1925, când a fost eliminat din Universitate și dat în judecată pentru discursurile sale cu tentă antisemită. A fost reintegrat în corpul profesoral în 1926, pentru ca, în anul următor, să fie scos la pensie pentru „limită de vârstă”¹⁴.

Activitatea sa didactică a fost întregită de o consistentă activitate științifică. Dintre lucrările sale, se remarcă *Despre populație. Statistica, teoria, politica ei* apărută în 1899 și premiată în același an cu premiul „Lazăr” de către Academia Română.

Sprijinit de Nicolae Iorga cu care era bun prieten și având ca punct de sprijin lucrarea mai sus menționată, Cuza a fost ales, în 1901, membru corespondent al Academiei, iar la 28 mai 1936 a devenit membru titular.

A fost unul din cei mai longevivi parlamentari ai României interbelice. Fără a insista prea mult asupra activității parlamentare desfășurate de A.C. Cuza, nu putem să nu remarcăm faptul că a fost unul dintre parlamentarii cei mai înzestrați ai epocii sale. Pamfil Șeicaru aprecia calitățile profesorului ieșean, arătând: „(...) în dezbaterile Camerei avea arta perfidă de a-și exaspera adversarii prin calmul neclintit cu care multiplica înțepăturile, îndemânatic, insesizabil ca o viespe. O impecabilă corectitudine, o nedezmănițită dezinteresare, consecvența lui îi dădea o mare autoritate. Totul în A.C. Cuza era geometric și lipsit de elementul pasional, fiecare atac era calculat cu o exactă prevedere a reacțiilor posibile ale adversarului; (...) A.C. Cuza nu a ezitat să facă rechizitoriul unui guvern, ferindu-se să folosească pateticul, menținându-se pe linia mijloacelor care-i serveau așa de bine: logica și ironia”¹⁵.

A.C. Cuza a avut capacitatea de a se impune, chiar și în fața unei Camere care-i era ostilă. Putem spune că a fost un parlamentar desăvârșit și un monarhist convins, împotriviindu-se oricărui tendințe politice extraparlamentare.

A continuat să desfășoare o vie activitate politică, chiar și după instalarea dictaturii regale. Astfel, la 16 iunie 1939, a fost numit, prin Decret Regal, consilier al Coroanei¹⁶.

¹⁴ BAR, Cabinet Manuscrise-Carte Rară, Arhiva A.C. Cuza, Mapa XII (1), Act 369 bis.

¹⁵ Pamfil Șeicaru, *op. cit.*, p. 13-14.

¹⁶ MOF, partea I, Legi, decrete, jurnale ale Consiliului de miniștri, deciziuni ministeriale, comunicate, anunțuri judiciare, din 17 iunie 1939.

A.C. Cuza s-a remarcat nu numai pe plan politic și parlamentar, ci și ca om de știință și profesor universitar. Operele sale pot fi clasificate în două mari categorii: lucrări cu caracter socio-economic și lucrări cu caracter politico-ideologic. În continuare ne vom opri doar asupra operei cu caracter socio-economic.

Prima lucrare cu această temă a apărut, în 1889, cu titlul *Generația de la 48 și Era nouă*, apărută la Iași. În această primă operă autorul a încercat să realizeze o comparație între generația pașoptistă și generația mai tânără, dintre cei care au pus bazele statului național modern și cei care trebuiau să întregască opera de unificare și modernizare a statului român. Rostul lucrării este dezvăluit de autor, chiar la începutul acesteia: „Scopul nostru este de a preciza poziția respectivă a acestor două generații cu totul deosebite, și de a dovedi că una dintre ele și-a isprăvit misiunea ce-o avusese, și că cealaltă este dar îndrituită de a-i succede, ceea ce cu drept cuvânt putem numi o *Eră nouă*”¹⁷.

A.C. Cuza a considerat generația pașoptiștilor ca o „generație de luptă” care a reușit să pună bazele statului modern român, realizând „(...) visul Românilor geniali din epoca gloriei noastre naționale”¹⁸. Totodată, autorul considera că misiunea vechii generații a fost de a crea, în timp ce generația nouă trebuie să organizeze statul, pentru aceasta fiind nevoie de „o stăruință luminată și de o perfectă cunoștință a organizării de stat”¹⁹.

Această lucrare a lui A.C. Cuza s-a dorit a fi o replică la ideile de umanitate și liberalism susținute de Titu Maiorescu, reprezentând, totodată, și certificatul de naștere al *cuizismului*.

În 1893, Cuza a publicat lucrarea *Meseriașul român*, în care a studiat cauzele decăderii breslelor și a sărăcirii meseriașilor români, în special al celor din orașele Moldovei. Autorul a realizat o radiografie a clasei de mijloc, ajungând la concluzia că, în cadrul acesteia, locul autohtonilor era luat de către elemente alogene, în special de către evrei²⁰. Totodată, el a acuzat clasa politică românească, din prima jumătate a secolului al XIX-lea, pentru că nu a protejat suficient „comerțul și industria noastră națională de concurența neloială a străinilor”²¹.

Autorul a încercat, în această lucrare, să explice incapacitatea economiei românești și a comercianților autohtoni de a se adapta noului și de a face față concurenței, prin năvălirea și acapararea meseriilor de către străini, în special în zona Moldovei. De aceea, afirma că economia românească ar fi avut nevoie de măsuri suplimentare de protecție pentru a ajunge la un anumit nivel care să-i fi permis să intre în competiție cu economiile altor state europene. El a propus o serie de măsuri pentru revigorarea economiei românești: reorganizarea breslelor și a școlilor de meserii, constituirea unor ateliere de practică pe lângă școlile de

¹⁷ A.C. Cuza, *Generația de la 48 și Era nouă*, Iași, Tipografia națională, 1889, p. 5-6.

¹⁸ *Ibidem*, p. 8.

¹⁹ *Ibidem*, p. 9-10.

²⁰ A.C. Cuza, *Meseriașul român*, Iași, Editura Cartea Moldovei, 1944, p. 9-10.

²¹ *Ibidem*, p. 6.

meserii, crearea unor cooperative de consum²². Soluția sugerată de A.C. Cuza, de eliminare a evreilor din viața economică, contravenea însă poziției adoptate de Mișcarea junimistă care formulase ca soluție asimilarea israeliților.

O altă problemă pe care profesorul ieșean a abordat-o în lucrările sale a fost cea a alcoolului și a alcoolismului. În acest sens, el a publicat o serie de studii: *Monopolul alcoolului*, în 1895, *Lupta în contra alcoolismului în România*, în 1897, *Comerț liber sau monopol?*, în 1897. Lucrările abordau o problemă intens mediatizată și discutată, chiar și în incinta Forului legislativ de la finele secolului al XIX-lea. Cuza a văzut în alcoolism principala cauză a degenerării populației și a atras atenția asupra creșterii îngrijorătoare a consumului de băuturi spirtoase. El a considerat ca necesară reintroducere monopolului statului asupra alcoolului pentru a stopa acest fenomen extrem de nociv pentru societatea românească.

Studiul reprezintă o sinteză a evoluției stării economice a păturii țărănești în perioada 1829-1889. Autorul constată o continuă depreciere a situației economice a țărănimii, generată atât de cauze generale (lipsa de cultură, posturile bisericesti numeroase, lipsa de îngrijire medicală) dar și de neajunsurile modernizării societății românești. Astfel, autorul consideră că s-a creat o prăpastie între modul de viață al țaranului român și formele noi introduse în viața societății românești.

Cea mai importantă lucrare a lui A.C. Cuza a fost *Despre populație. Statistica, teoria și politica ei* (1899). A doua ediție a lucrării a apărut, în 1929, fiind revăzută și adăugită și având ca anexă „Scăderea populației creștine și înmulțirea jidanilor în orașele din România. Cauze și remedii. Legea populației. Poporația orașelor României și Economia politică și populația“. Lucrarea *Despre populație* a fost distinsă de Academia Română, în anul apariției, cu premiul Lazăr, având drept bază raportul dr. Vicențiu Babeș.

A.C. Cuza a scris și două studii cu caracter polemic ce au legătură cu lucrarea *Despre populație*: „*Cei doi Spenceri și alte descoperiri ale d-lui N. Bazilescu*“ (Iași, 1900) și „*Plagiatul populației. O calomnie «more iudaica»*“ (Vălenii de Munte, 1911).

Primul a fost un răspuns dat profesorului de Economie politică de la Universitatea din București care a considerat lucrarea *Despre populație* „inutilă și lipsită de valoare“, fără originalitate. A.C. Cuza, un adevărat polemist, a reușit însă să demonteze toate acuzațiile, punându-l pe profesorul bucureștean într-o postură jenantă. Acesta îl citase pe N. Spencer, un economist englez care nu a existat. Bazilescu găsisse numele pomenit într-o lucrare, însă era vorba de sociologul Herbert Spencer. Cuza a profitat din plin de această ignoranță a profesorului Nicolae Bazilescu, ridiculizându-l.

Cel de-al doilea studiu reprezintă o replică dată lui Emanuel Socor care a publicat studiul *O rușine universitară. Plagiatul domnului A.C. Cuza*, în care acesta era acuzat că ar fi plagiat lucrarea *Despre populație*. Interesant este

²² *Ibidem*, p. 73-78.

faptul că, deși lucrarea a apărut în 1899, Socor a reușit să descopere plagiatul abia în 1911.

Presa internațională a preluat informația, astfel că, în mai toate ziarele europene, au apărut articole despre acuzația adusă profesorului A.C. Cuza. Astfel, ziarul „Secolo” din Milano a publicat un articol despre plagiatul lui Cuza, intitulat sugestiv „Regele plagiatului”.

Articole despre această calomnie lansată de Socor au apărut și în „Berliner Zeitung am Mittag” (Germania), în „Petit Jurnal” (Franța), în „Akropolis” (Grecia)²³. Articolele din presa internațională au fost preluate și reproduse de ziarele românești „Adevărul” și „Dimineața”, cotidiene de orientare de stânga.

A.C. Cuza l-a chemat pe Socor în fața justiției, procesul ținând capul de afiș al ziarelor ieșene și nu numai, în luna mai a anului 1911. Procesul s-a judecat la Curtea cu Jurați din Iași.

Intenția profesorului ieșean nu a fost de a obține recunoaștere științifică a lucrării *Despre poporație* de la niște jurați ignoranți în materie, ci de a se folosi de Curtea de Jurați ca de o tribună publică. Nu lipsit de importanță ni se pare și faptul că presa a mediatizat intens procesul, făcându-i astfel un imens serviciu „politicianului” A.C. Cuza²⁴.

Socor l-a acuzat pe profesorul de Economie politică de la Universitatea ieșeană că și-a bazat lucrarea pe „furt”. El susținea că A.C. Cuza a citat fragmentar autorii pe care i-a folosit, lăsând astfel impresia că pasajul citat (și nepus în ghilimele) ar aparține autorului, deși nu era decât o continuare a aceluiași citat. De asemenea i se reproșa profesorului ieșean faptul că a folosit fondul lucrării unui economist în forma exprimată de alt autor. Sugestivă, în ceea ce privește părerea lui Socor despre lucrarea lui A.C. Cuza, ni se pare următoarea afirmație a învinovatului: „Îmi iau sarcina să dovedesc că Poporația este de la început până la sfârșit un plagiat ordinar; că d. Cuza nu are în ea nimic care să-i revină; că în afară de cele 12 pagini, care constituie prefața lucrării scrisă «în ziua Înălțării Domnului 1899» și în care d. Cuza epuizează toate calificativele spre a-și lăuda opera, totul este sistematic plagiat, fără măcar ca plagiatul să fie așa de sistematizat încât să nu dea de bănuț unui cunoscător al literaturii chestiunii”²⁵.

Prin acuzațiile pe care le aducea Socor urmărea să pună în discuție chiar calitatea de profesor a lui A.C. Cuza, știindu-se faptul că acesta fusese numit profesor de Economie politică la Facultatea de Drept a Universității ieșene tocmai pe baza lucrării *Despre poporație*. Ziarele au sesizat acest lucru și au făcut legătura dintre A.C. Cuza și C.C. Arion care era ministru al instrucțiunii publice atât când acesta a fost numit profesor, cât și când s-a declanșat scandalul plagiatului²⁶.

²³ A.C. Cuza, *Plagiatul poporației. O calomnie „more iudaico”*, Vălenii de Munte, Tipografia „Neamul românesc”, 1911, p. IV.

²⁴ „Opinia”, Iași, an VIII, nr. 1293, din 3 mai 1911, p. 1-2.

²⁵ Emanuel Socor, *O rușine universitară. Plagiatul domnului A.C. Cuza*, București, Tipografia Adevărul, 1923.

²⁶ „Mișcarea”, Iași, an III, nr. 31, din 10 februarie 1911.

Procesul a făcut o mare publicitate lucrării *Despre poporație*, iar prin explicațiile date, Cuza a dovedit lipsa de pregătire a lui Socor în domeniul economiei politice și nu numai. De asemenea, el n-a zdruncinat prestigiul științific al profesorului ieșean și nici nu a amenințat postul de profesor al acestuia.

Trecând peste polemicile iscate de lucrare putem spune că *Despre poporație* reprezintă un studiu amănunțit asupra unei probleme extrem de importante, cea a „poporației“ de la care, scrie autorul, „pornesc toate și căreia i se subsumează toate“²⁷.

Lucrarea sintetizează, după cum remarcă și dr. Vicențiu Babeș, cel care a făcut raportul lucrării, pe baza căruia i s-a conferit lui A.C. Cuza premiul Lazăr, întreaga gândire din toate timpurile în materie de „poporație“²⁸.

Cartea are o parte introductivă intitulată „*Considerațiuni generale*“ unde autorul examinează importanța problemei „poporației“, problema și istoria ei, precum și raporturile acesteia cu economia politică. Pe lângă aceasta, lucrarea are alte trei părți distincte: Statistica poporației (cap. IV-VII); Teoria poporației (cap. VIII); Politica poporației (cap. IX-XVIII). Prima parte a lucrării tratează o serie de probleme despre demografie, statistica generală, starea și mișcarea populației. Partea a doua abordează problematica legilor sociale și importanța folosirii metodei statistice. Partea cea mai cuprinzătoare a lucrării analizează teoria lui Malthus sub toate aspectele ei. Această analiză îl conduce pe Cuza la o serie de concluzii care, considerăm noi, reprezintă contribuția originală a profesorului ieșean:

„1. Malthus a exprimat un fond de idei adevărat într-o formă greșită.

2. Din cauza acestei erori de formă, Malthus a stabilit o teorie economică în contradicție cu realitatea lucrurilor.

3. Plecând de la premisele teoretice greșite, Malthus a ajuns la încheieri practice greșite“²⁹.

Făcând o analiză a concluziilor la care a ajuns Malthus, Cuza consideră că pentru alcătuirea teoriei sale preotul anglican a plecat de la constatările că poporația e limitată de mijloacele de existență, că facultatea productivă a pământului e limitată pe când cea procreativă a omului e nelimitată, că populația are tendința de a întrece limita mijloacelor de existență, că marele obstacol al creșterii populației este lipsa de hrană și că limitarea ei se poate face prin constrângere morală, viciu și mizerie³⁰.

Autorul consideră că creșterea populației pe care a exprimat-o Malthus, are în vedere insuficiența mijloacelor de existență. În același timp, Cuza nu este de acord cu ideea că populația are tendința de a se înmulți în progresie

²⁷ A.C. Cuza, *Despre poporație. Statistica, teoria, politica ei*, București, Imprimeriile Independența, 1929, p. 20.

²⁸ Dimitrie Pascu, *A.C. Cuza economist și doctrinar al naționalismului*, București, 1937, p. 11.

²⁹ A.C. Cuza, *Despre poporație. Statistica, teoria, politica ei*, București, Imprimeriile Independența, 1929, p. 375-376.

³⁰ *Ibidem*.

geometrică, în timp ce mijloacele de existență sporesc doar în progresie aritmetică. El consideră că Malthus a făcut nu numai o greșeală teoretică, ci și una practică, neluând în calcul pământurile neexploatate.

Măsura practică propusă de Malthus pentru vindecarea pauperismului este „practicarea rezervei morale“, adică individul să nu se căsătorească decât atunci când are siguranța că își va putea întreține familia, idee care însă nu a fost însușită de profesorul ieșean.

Lucrarea „*Despre populație*“ a rămas opera fundamentală a lui A.C. Cuza, ea fiind revăzută și adăugită, după trei decenii de la data când a văzut lumina tiparului. Ediția din 1929 avea pe lângă cea originală Anexe cu referire la „*Scăderea populației creștine și înmulțirea jidanilor în orașele României*“.

În 1930, Cuza a reușit să adune în interiorul unui singur volum studiile cu caracter economic, cu excepția lucrărilor „*Despre populație*“ și „*Plagiatul populației*“, volum intitulat „*Studii economico-politice (1890-1930)*“³¹.

O ultimă lucrare care, însă, nu poate fi catalogată ca fiind o operă economică, ci mai mult ca fiind una cu caracter estetic este „*Naționalitatea în artă*“, apărută în 1908. Lucrarea a fost catalogată de N. Bagdasar ca fiind una din cele mai valoroase ale timpului, Cuza fiind menționat alături de alți reprezentanți de seamă ai esteticii românești: Radu Ionescu, Titu Maiorescu, C.D. Ghirea, P.P. Negulescu, G. Ibrăileanu, E. Lovinescu, M. Ralea, Camil Petrescu, Lucian Blaga.

Acestea ar fi cele mai importante lucrări cu caracter socio-economic ale profesorului A.C. Cuza. Ele nu se remarcă prin cantitate ci mai mult prin calitatea conținutului. Totuși, se poate lesne observa că studiile profesorului ieșean se leagă, într-un fel sau altul, de ideea care l-a călăuzit întreaga sa viață, adversitatea față de evrei.

A.C. Cuza a desfășurat și o prodigioasă și îndelungată activitate didactică. Din 1901, când a fost numit profesor de economie politică la Facultatea de Drept din cadrul Universității ieșene, și până în anul 1927, când a fost pensionat, el a pregătit numeroase generații de studenți.

Leția cu care și-a deschis cursul de la Universitatea din Iași a fost „*Obiectul economiei politice*“. Cursul său s-a păstrat sub forma luată de unul dintre studenții săi în anul universitar 1905-1906. El este extrem de bine structurat și este expus în numai puțin de 37 de prelegeri, care se întind pe 352 de pagini, în cuprinsul cărora A.C. Cuza încearcă să prezinte ce este economia politică și legătura acesteia cu alte științe.

Din studierea cursului putem observa că autorul lui este o persoană extrem de bine pregătită, cu cunoștințe diverse, nu numai în domeniul economiei, dar și în cel al sociologiei, etnografiei, filozofiei, statisticii etc.

³¹ A.C. Cuza, *Studii economico-politice (1890-1930)*, București, Imprimeriile Independența, 1930, p. 1-815.

O parte din problemele abordate de curs reprezintă preocupări mai vechi ale profesorului Cuza. Este cazul alcoolismului, statisticii cărora autorul le-a rezervat o parte importantă a cursului său³².

Cursurile sale au fost extrem de bine primite de către studenți. Interesante sunt aprecierile făcute de Corneliu Zelea Codreanu și Grigore-Trancu Iași asupra cursului. Astfel, primul arăta, în lucrarea „*Pentru legionari*“, următoarele: „Cursurile lui de o mare înălțime academică, erau urmărite de toți studenții cu o nemaiîntâlnită atenție. Amfiteatrul Facultății de Drept era întotdeauna neîncăpător. Încă multă vreme de acum încolo, Universitatea ieșeană nu va mai avea un profesor ale cărui predici de naționalism să trezească un interes asemănător.”³³.

Trancu Iași și-a exprimat de la tribuna Parlamentului recunoștința față de fostul său profesor arătând că: „Am învățat de la dumneavoastră istoria doctri- nelor economice, cu care m-am documentat o viață întreagă, făcută în mod obiectiv, fără cea mai mică aluzie la vreo vedere politică sau alta. Dar, dacă în afară de universitate, unii din elevii dumneavoastră urmează alte directive politice, aceasta nu înseamnă că elevii d-voastră nu vă sunt recunoscători, după cum profit de ocaziune ca să aduc omagiu tuturor profesorilor mei de la Univer- sitatea din Iași, unii morți, ca Matei Cantacuzino, Dimitrie Alexandrescu, alții care trăiesc, ca Longinescu, și alții cu care țara se mândrește. Pe catedra Univer- sității, pe timpul meu, nu se făcea nici o aluzie de ordin politic de un fel sau altul. Acum dacă în afară de Universitate alții aplică doctrinele, poate într-un chip pe care l-aș considera greșit aceasta este altă chestiune, eu însă cu învățătura d-voastră mă mândresc și mă fălesc”³⁴.

Activitatea desfășurată în slujba Universității ieșene avea să fie recompen- sată prin numirea ca decan al Facultății de Drept, prin decretul Regal nr. 2921, din 5 iulie 1921. Mandatul încredințat a avut o durată de doi ani³⁵.

În calitate de decan al Facultății de Drept, Cuza s-a confruntat cu o serie de situații tensionate și extrem de delicate, care au dus la răcirea relațiilor dintre facultatea pe care o conducea și Senatul Universității. O primă dispută avusese ca obiect excluderea din Universitate a studentului Corneliu Zelea Codreanu, student al Facultății de Drept. Senatul universitar, din 2 iunie 1921, a avut pe ordinea de zi petiția avocatului C.R. Ghiulea, care-l acuza pe Codreanu că l-ar fi agresat în data de 29 mai 1921.

Cu același prilej, membrilor Senatului li s-a adus la cunoștință și alte fapte reprobabile ale studentului în cauză. Astfel, acesta a fost acuzat că în data de 25 iunie 1920 a atacat un alt student, N. Pascu. De asemenea, a fost învinuit că ar fi lovit, în dimineața deschiderii cursurilor universitare, cu ciomagul, pe studenții care s-ar fi adunat la ușa principală a Universității. O altă acuză se referea la

³² A.C. Cuza, *Curs de Economie politică teoretică și statistică*, Iași, anul universitar 1905-1906, p. 1-352.

³³ C.Z. Codreanu, *Pentru legionari*, București, Editura Mișcării Legionare, 1940, p. 49.

³⁴ DAD, Ședința din 28 februarie 1927, p. 1597.

³⁵ BAR, Cabinet manuscrise – carte rară, Arhiva A.C. Cuza, Mapa XIII, Acte 1-166, p. 93.

împiedicarea studenților basarabeni de a servi masa, cu ocazia „grevei de abținerea de la cursuri“, din timpul Paștelui anului 1921. Membrii prezenți la ședința Senatului, la care nu a luat parte nici un reprezentant al Facultății de Drept, au hotărât în unanimitate excluderea studentului C.Z. Codreanu din Universitate, din cauză că este „element turbulent de dezordine și recidivist“³⁶.

Consiliul Facultății de Drept nu a recunoscut hotărârea Senatului Universitar, considerând că era de competența sa judecarea unui student al facultății. De aceea, consiliul i-a permis lui C.Z. Codreanu să urmeze cursurile și să-și susțină licența în iunie 1922³⁷.

Ruperea relațiilor dintre Facultatea de Drept și Rectoratul Universității a avut drept rezultat demisia rectorului N. Leon. În perioada scursă între demisia lui N. Leon și alegerea noului rector, conducerea a fost asigurată, în calitate de prorector, de către A.C. Cuza, el fiind cel mai în vârstă dintre decanii Universității ieșene. Marele Colegiu Universitar din 12 octombrie 1921 l-a ales ca rector pe decanul Facultății de Litere, Traian Bratu.

Alegerea unui nou rector nu a avut darul să deblocheze relațiile dintre Facultatea de Drept și Rectorat. Ba, mai mult, tensiunile s-au accentuat, în special din cauza atitudinii sfidătoare și ofensatoare a lui Traian Bratu în așa numita chestiune a „diplomelor false“.

Scandalul a izbucnit încă din timpul mandatului rectorului N. Leon, când Siguranța, în urma unui denunț, a făcut o descindere la locuința lui Louis Stifler, fost copist la Rectorat, unde a găsit numeroase hârtii cu antetul Rectoratului, precum și alte dovezi care arătau implicarea fostului copist în realizarea unor falsuri³⁸.

Parchetul și judecătorul de instrucție au făcut o serie de descinderi la Universitate, cu scopul de a depista falsurile. Această anchetă s-a soldat cu arestarea secretarului de la Facultatea de Drept, Antonescu, implicat și el în falsificarea de documente, și cu trimiterea în judecată a unor funcționari de la Rectorat³⁹.

În contextul acestui scandal, la adresa Facultății și a Corpului ei Profesorial au fost lansate o serie de acuzații. Astfel, A.C. Cuza a fost învinuit că a permis fiului său să-și dea primul examen de doctorat acasă la profesorul Alexandrescu. O altă neregulă a fost aceea că fiul profesorului Alexandrescu ar fi obținut licența fără a poseda certificat de absolvire al liceului. Un alt profesor al Facultății a fost acuzat că ar fi aranjat ca fiul să-și treacă doctoratul în fața unei comisii formate din profesori suplینitori și nu titulari, ca ceilalți candidați. Secretariatul Facultății era nominalizat și el pentru neregulile constatate (lipsa certificatelor de naștere, absența diplomelor de absolvire a liceului).

În aceste condiții, rectorul Traian Bratu a cerut Ministerului numirea unei comisii de anchetă care să lucreze paralel cu Parchetul. Cererea acestuia l-a

³⁶ ASI, Fond Rectorat, Dosar 977/1921, p. 4-6.

³⁷ *Ibidem*, Dosar 1000/1922, p. 170-171.

³⁸ Stelian Neagoe, *Triumful rațiunii împotriva violenței*, Iași, Editura Junimea, 1977, p. 195.

³⁹ ASI, Fond Rectorat, Dosar 1000/1922, p. 5-40.

nemulțumit pe Cuza, care a considerat că a fost adusă, astfel, o ofensă Facultății de Drept. Legăturile cu Rectoratul au fost rupte total după ce Marele Colegiu Universitar, din 7 noiembrie 1922, a cerut, la rândul său, o anchetă la Facultatea de Drept. Declarându-se calomniat și jignit, A.C. Cuza a rupt relațiile cu Rectoratul și a refuzat să participe la ședințele Senatului Universitar pe timpul mandatului lui Traian Bratu⁴⁰. Acest conflict a împiedicat buna desfășurare a activității universitare. De aceea, la nivelul Universității, s-a format o comisie compusă din Emil Pangratti, Iulian Teodorescu și Dimitrie Gusti, care a încercat să medieze diferendul dintre părți. Comisia a stabilit că există divergențe între „d-l Rector Traian Bratu și Facultatea juridică din Iași în totalitatea sa, iar nu între Domnii Bratu, Rectorul Universității și A.C. Cuza, Decanul Facultății“. Prin procesul-verbal încheiat în data 13 decembrie 1922 s-a arătat că Traian Bratu n-a avut intenția, prin demersurile și adresele sale, să învinuiască Facultatea de Drept. Luând notă scrisă de cele arătate de rectorul Bratu, A.C. Cuza a precizat că nu mai există nici un motiv care să-l împiedice să participe la Senatul Universitar. La finalul procesului verbal, comisia a considerat încheiat diferendul dintre Rectorat și Facultatea de Drept⁴¹.

Cu toate că s-a constatat stingerea conflictului, Traian Bratu, prin adresa 129470/14 decembrie 1922, și-a prezentat demisia din funcția de rector. Ministrul Instrucțiunii Publice, I. Angelescu, i-a acceptat demisia și l-a însărcinat pe decanul Facultății de Medicină, prof. dr. Bacaloglu, cu conducerea Universității, până la alegerea unui nou rector.

În ultima parte a mandatului său de decan al Facultății de Drept, în decembrie 1922, A.C. Cuza s-a confruntat cu o mișcare studențească, izbucnită la Cluj, intitulată „*numerus clausus*“. Pretextul declanșării mișcărilor studențești l-a constituit „chestiunea cadavrelor“, studenții mediciști de la Facultatea din Cluj reclamând o paritate între cadavrele creștine și evreiești folosite la disecții. Acțiunea a izbucnit pe fondul creșterii numărului de studenți din noile provincii alipite României în 1918, în special evrei, în Universitățile românești, și cu precădere, la Facultățile de Medicină.

Sugestiv ni se pare tabloul statistic oferit de Facultatea de Medicină din Iași, unde, în anul întâi, din 456 de studenți înscriși, 342 erau din noile provincii, marea lor majoritate din Basarabia și Bucovina; în anul doi, din cei 207 studenți nu mai puțin de 144 erau din ținuturile realipite României la 1918; în anul trei din 266 de studenți, 160 erau din Basarabia și Bucovina; în anul patru din cei 49 de studenți doar 8 erau din noile teritorii (din Basarabia); în anul cinci, din cei 75 de studenți, 22 erau din Basarabia, unul din Bucovina și trei din Ardeal⁴².

După cum se poate observa, în anii unu și doi studenții din noile provincii erau majoritari și proveneau cu precădere din Basarabia și Bucovina, adică zone

⁴⁰ *Ibidem*, Dosar 997/1921-1922, p. 42-52.

⁴¹ ASI, Fond Rectorat, Dosar 9591/1921, p. 595.

⁴² *Ibidem*, Dosar 1000/1922, p. 286.

cu o populație evreiască numeroasă. În anii mai mari ponderea studenților din teritoriile alipite în 1918 era redusă, ceea ce înseamnă că Marea Unire a deschis larg porțile pentru tinerii din Transilvania, Basarabia și Bucovina. Trebuie reliefat nu atât numărul mare de studenți din noile provincii, ci numărul mic al studenților din Vechiul Regat.

Începută la Cluj, mișcarea s-a extins în toate centrele universitare. La Iași, agitațiile au început din 5 decembrie 1922, când sediile ziarelor „Opinia” și „Lumea”, care aveau orientare filosemită, au fost devastate. În ziua următoare, în cadrul unei întruniri ținute în Sala Pașilor Pierduți de la Universitate, studenții au formulat o serie de revendicări: introducerea lui „*numerus clausus*” în universitate, săli de disecție speciale pentru evrei, eliminarea acestora din cămine⁴³.

Mișcărilor studențești au devenit subiect de dezbatere parlamentară. Președintele Uniunii Evreilor Pământeni, Adolphe Stern, a interpellat guvernul în această chestiune, încă în 7 decembrie 1922. Cu această ocazie el a prezentat un tablou al mișcării antisemite care s-a extins la nivelul întregii țări: „Excesele studențești antisemite nu mai conțin și iau un caracter primejdios. S-a dezlănțuit o adevărată teroare. De la Iași la Huși, și acum, în chip mai barbar, la Cluj. Tinerii studenți creștini au gonit și și-au bătut colegii evrei, i-au atacat în căminul lor, au devastat redacția și imprimăria ziarului «Uj Kelet»”⁴⁴.

Reprezentantul evreilor în Parlament i-a identificat chiar și autorii morali ai acestei mișcări: „În frunte stă faimosul profesor de la Universitatea din Iași, A.C. Cuza, apoi urmează prof. N. Paulescu, prof. univ. din București, autorul unor cărți sălbatice împotriva evreilor, în care falsifică Talmudul, și, între alții, vestitul Zelea Codreanu, profesor de germană la gimnaziul din Huși, care, în lecțiile sale explică nuanțe ale cuvintelor evrei, jidani, târni. Toți psihopați, fanatici, cu simțul moral atrofiat, al căror intelect izbutește a amăgi masele și a crea curente”⁴⁵.

Partidele politice, în funcție de interesele politice de moment, au adoptat diverse poziții față de mișcarea studențească. Astfel, Uniunea Națională Creștină considera mișcarea „o formă istorică, întru totul națională, a luptei pe care o duce nația românească contra cuceririi României de către jidani”⁴⁶.

Partidul Național Liberal a încercat, inițial, să minimalizeze importanța mișcărilor declanșate în sânul studențimii române. De asemenea, liberalii, care se aflau la putere, au fost învinuiți că nu au luat toate măsurile de prevedere pentru preîntâmpinarea violențelor și, în special, a exceselor antisemite. Insi nuările aveau în vedere și faptul că manifestațiile studențești ar fi fost organizate cu complicitatea unor persoane din conducerea P.N.L.

⁴³ ASI, Fond Rectorat, Dosar 1004/1922, p. 120-187.

⁴⁴ Dr. Adolphe Stern. *Din viața unui evreu român*, vol. 3, București, Editura Hasefer, 2001, p. 158.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 158-159.

⁴⁶ A.C. Cuza, *Numerus clausus*, București, Editura Ligii Apărării Național Creștine, 1924, p. 2.

Guvernul Brătianu a răspuns acuzelor aduse de opoziție prin interzicerea întrunirilor publice care erau considerate „izvoare de agitațiuni”⁴⁷. Oficiosul P.N.L., „Viitorul”, în numărul din 13 decembrie 1922, a încercat să acrediteze ideea că mișcările studențești ar fi rezultatul unei orchestrări externe. Autorul articolului își baza afirmația pe faptul că anumite doleanțe exprimate de studențimea română ar fi fost folosite ca armă împotriva statului român de către „reprezentanții unor puteri foste inamice”, în cadrul conferinței de la Lausanne⁴⁸.

„Aurora”, organul de presă al Partidului Țărănesc, acuza guvernul liberal de implicare în declanșarea agitațiilor studențești: „Ori nu e un mister pentru nimeni că la Iași mișcările antisemite sunt opera guvernului, îndeplinită prin intermediul lui A.C. Cuza, iar autoritatea senatului universitar a fost călcată în picioare și nimicită de guvern”⁴⁹.

De asemenea, organul de presă al Uniunii Evreilor Pământeni (U.E.P.), „Curierul israelit”, a dat publicității un comunicat prin care Uniunea protesta, „împotriva exceselor antisemite săvârșite la Huși, Bârlad, Iași, Cluj și București de grupuri de studenți și profesori a căror cultură ar trebuie să fie izvor de porniri generoase, iar nu de învrăjbire și ură”⁵⁰.

Mișcarea „*numerus clausus*” a avut un puternic caracter antisemit, însă ea trebuie privită prin prisma evenimentelor similare petrecute în statele vecine României. Astfel, studențimea română a avut exemplul Ungariei, unde s-a introdus „*numerus clausus*” încă din 1920. De asemenea, toamna anului 1922 în mai toate facultățile din Europa de Est au izbucnit manifestații antisemite. Motivul declanșării acestora l-a constituit numirea unui profesor evreu în funcția de rector al Universității Germane din Praga⁵¹.

Numai pe acest fundal european considerăm că pot fi judecate evenimentele din decembrie 1922. Adversitatea față de evrei a fost o caracteristică a timpului și nu o invenție românească. Cauzele care au dus la adoptarea acestei atitudini agresive a studenților creștini față de colegii lor evrei sunt exprimate extrem de sugestiv de Francisco Veiga, care arată că: „(...) studenții evrei erau considerați o amenințare nu prin numărul lor, (...) cât mai ales prin calitatea lor. Majoritatea proveneau din familii înstărite și erau în același timp fiii unor profesioniști din clasa de mijloc și de aceea dispuneau de o pregătire prealabilă care le asigura un bun randament în sălile de curs. Prezența lor în facultățile de medicină și drept provoca nemulțumiri, în special în cazul acesteia din urmă, calea tradițională a inteligenței române către funcții”⁵².

⁴⁷ „Viitorul”, București, An XIV, nr. 4425, din 11 decembrie 1922, p. 1.

⁴⁸ „Viitorul”, București, An XIV, nr. 4426, din 13 decembrie 1922, p. 3.

⁴⁹ „Aurora”, București, An III, nr. 401, din 24 februarie, 1923.

⁵⁰ „Curierul israelit”, București, An XV, nr. 13, din 11 decembrie 1922.

⁵¹ Armin Heinen, *Legiunea „Arhanghelului” Mihail*, București, Editura Humanitas, 1999, p. 111.

⁵² Francisco Veiga, *Istoria Gărzii de Fier (1919-1941). Mistica ultranaționalismului*. București, Editura Humanitas, 1993, p. 62.

Credem că „facilitățile“ de care se bucurau studenții evrei comparativ cu cei români, ne referim atât la posibilitățile materiale cât și la cele spirituale, au determinat această atitudine față de evrei. De asemenea, împuținarea elementului românesc în rândurile clasei de mijloc și creșterea ponderii elementelor „alogene“, în special evreiești (în Moldova, Basarabia și Bucovina) în rândul acestei clase a făcut să crească adversitatea față de populația israelită și implicit față de studenții evrei.

În opinia noastră, cererea studenților clujeni ca și comunitatea evreiască să pună la dispoziție cadavre pentru disecție, fapt ce contravenea credinței iudaice, a reprezentat doar pretextul declanșării agitației studențești. Acest pretext s-a suprapus peste o serie de factori care au jucat și ei un anumit rol în izbucnirea evenimentelor din decembrie 1922. Unul din acești factori l-a reprezentat faptul că evreii din provinciile alipite în 1918 refuzau să își exprime atașamentul față de noua patrie, pentru că educația lor era germană (a celor din Bucovina), maghiară (a celor din Transilvania) și rusă (a celor din Basarabia)⁵³.

Considerăm că rolul lui A.C. Cuza în declanșarea acțiunii „*numerus clausus*“ nu a fost semnificativ. Este însă adevărat că el a luat, în mai multe rânduri, apărarea studenților greviști. Extrem de sugestivă este poziția adoptată în ședința Senatului Universitar din 2 aprilie 1923, în care a luat apărarea studenților și s-a pronunțat pentru rezolvarea pe cale legislativă a doleanțelor acestora:

„1. Problema pusă de studențime este problema culturii naționale românești, și face onoare studențimii care a pus-o la ordinea zilei.

2. O problemă națională de această importanță nu se poate rezolva prin măsuri de coercițiune, măsuri care prin ele înșile devin odioase față de marele scop pe care studențimea îl urmărește.

3. Introducerea politicii în Universitate este în principiu neadmisibilă, în fapt odioasă, inutilă și provocatoare de mari dezordini. Așa fiind eu nu pot să-mi iau răspunderea aprobării unei astfel de măsuri, răspundere care va rămâne întregă în sarcina celor care au votat-o și care o vor duce la îndeplinire.

4. Problema culturală pusă de studențime nu poate fi rezolvată decât pe cale de legislație, astfel precum Senatul și-a dat avizul în ședința noastră precedentă de la 20 martie 1923.“⁵⁴

Mișcările studențești au bulversat viața universitară, ele depășind această sferă și devenind mai mult o chestiune politică. O primă consecință a agitațiilor studenților români a reprezentat-o înghețarea anului universitar 1922-1923 la Iași.

Un alt eveniment, care a prejudiciat cariera universitară a profesorului Cuza, a fost asasinarea prefectului de poliție Constantin Manciu, de către Corneliu Zelea Codreanu, la 25 octombrie 1924. Incidentul a fost cauzat de măsurile draconice, uneori ilegale, luate de Manciu pentru temperarea acțiunilor

⁵³ Eugen Weber, *Extrema dreaptă în România, în Dreapta europeană. Profil istoric*, București, Editura Minerva, 1999, p. 23-275.

⁵⁴ ASI, Fond Rectorat, Dosar 1024/1923.

studentești. Un exemplu îl constituie arestarea, la 10 mai 1924, a unui grup de studenți și elevi care lucra în grădina doamnei Constanța Ghica. Cei arestați au fost învinuiți de complot, fără însă a exista dovezi în acest sens. Brutalitatea de care au dat dovadă polițiștii, în frunte cu Constantin Manciu, i-a determinat pe o serie de părinți ai celor arestați să deschidă acțiuni penale împotriva prefectului poliției și a oamenilor săi⁵⁵.

Moartea lui Manciu și rănirea gravă a inspectorului Clos și a comisarului Hușu a fost strâns legată de procesele intentate de părinții celor agresați prefectului poliției și oamenilor săi. Uciderea prefectului poliției este extrem de controversată. Astfel, Codreanu susține că incidentul a fost ceva de moment, fiind cauzat de agresivitatea lui Manciu⁵⁶. În schimb, Stelian Neagoe consideră că atentatul a fost pregătit cu multă atenție de Codreanu și apropiații săi⁵⁷.

În ciuda acestor controverse credem că importantă rămâne uciderea prefectului și mai puțin interesează partea de vină a părților implicate în incident. Dealtfel, Codreanu – fiul – a fost pus sub acuzare de către Procurorul General de pe lângă Curtea de Apel din Iași. Alături de el au fost acuzați, ca și complici, Ion I. Moța, student la Facultatea de Drept din Iași, Ilie Gârneață, student la aceeași facultate, Radu Mironovici, student la Facultatea de Științe, secția electrotehnică, din Iași, Teodosie I. Popescu, student la teologie la Facultatea din Cernăuți, Corneliu Georgescu, student la Farmacie, la Iași⁵⁸.

Fapta tânărului Codreanu a fost aspru încriminată, o serie de profesori, în frunte cu A.C. Cuza fiind acuzați că ar fi contribuit moral la înfăptuirea acestui act. Astfel, ziarul „Viitorul”, în articolul „*Antisemitism și terorism*”, îl încriminează pe Cuza, considerându-l autorul moral al uciderii lui Manciu⁵⁹. „Curierul israelit”, prin pana lui M. Schweig, consideră că alături de acuzat să fie așezați „înșiși dascălii săi, ei sunt adevărații autori morali ai acestui asasinat”⁶⁰.

Discuțiile pe marginea acestui subiect s-au mutat din presă în mediul academic. Astfel, în ședința Consiliului Universitar din 31 octombrie 1924, la care au luat parte 34 de profesori universitari, s-a discutat cazul Manciu – Codreanu. Lucrările Consiliului au fost deschise de rectorul Al. Slătineanu care a declarat că „(...) se simte fericit că d-l Cuza ia parte la ședință, mai ales că dorința majorității este de a auzi cuvântul d-sale, dacă se solidarizează sau nu cu crima care apasă asupra Universității”⁶¹. Luând cuvântul, Cuza a arătat că vina principală revine prefectului de poliție Manciu, din cauză că a dezlănțuit o mișcare de brutalizare a studențimii ieșene. De asemenea, profesorul ieșean nu s-a sfiit să acuze guvernul liberal, arătând că, deși i s-a făcut un raport nefavorabil de către inspectorul Văraru, din administrația centrală, Manciu n-a fost demis ci.

⁵⁵ Stelian Neagoe, *op. cit.*, p. 269.

⁵⁶ C.Z. Codreanu, *op. cit.*, p. 211-212.

⁵⁷ Stelian Neagoe, *op. cit.*, p. 271-274.

⁵⁸ Arhivele Naționale București (ANB), Fond A.C. Cuza, Dosar 8/1925, p. 1-2.

⁵⁹ „Viitorul”, București, An XVII, nr. 5003, din 7 noiembrie 1924, p. 1.

⁶⁰ „Curierul israelit”, București, An XVII, nr. 35, din 2 noiembrie 1924, p. 1.

⁶¹ ASI, Fond Rectorat, Dosar 1051/1924, p. 11.

dimpotrivă, a fost decorat și făcut comandor al Coroanei. În aceste condiții, în care prefectul de poliție, în loc să fie sancționat pentru activitatea sa brutală, este decorat și avansat, Cuza consideră că gestul lui Codreanu ar fi justificat, însă el nu avea nici o legătură cu Universitatea, fiind „o chestiune cu totul particulară și personală, între Manciu și Zelea Codreanu și un semn dureros al timpului în care trăim, de călcare a tuturor legilor și nesocotire brutală a tuturor drepturilor”⁶².

Discuțiile Colegiului Universitar au continuat într-o atmosferă tensionată, majoritatea profesorilor prezenți la ședință l-au acuzat pe Cuza că ar fi autorul moral al asasinatului. Primul care a deschis seria acuzelor a fost profesorul Al. Myller care l-a considerat vinovat pe colegul său din cauză că știa de acest „act de brutalitate al prefectului Manciu, dar n-a căutat să împiedice sfătuind la liniște pe adepții D-sale, fie denunțând autorităților pe cei care plănuiau o crimă”⁶³.

Extrem de virulent a fost și C.I. Parhon care a arătat, în discursul său, că există o legătură indisolubilă între cursurile de Economie politică ale profesorului Cuza și actul săvârșit de fostul student al Facultății de Drept, Corneliu Zelea Codreanu. De asemenea, el a susținut că A.C. Cuza nu a făcut altceva decât să distrugă armonia dintre profesori și studenți⁶⁴.

Profesorul Matei Cantacuzino, de la Facultatea de Drept, l-a considerat vinovat pe colegul său pentru că „(...) a profitat de situațiunea sa de profesor universitar pentru a crea în universitate și printre studenți o școală străină de învățământ, o școală politică sub cuvânt de naționalism și creștinism și a ultragiagit și religia și naționalismul.

El nu și-a dat seama că, ceea ce era pentru D-sa un sport intelectual și o jucărie, putea să conducă pe băieți la un fanatism periculos și să-i îndemne la violență și la crime și de aceasta ești vinovat D-ta, dragă Cuza”⁶⁵.

Cel mai virulent atac la adresa lui A.C. Cuza l-a lansat Petre Andrei. În discursul său, acesta a arătat că „(...) criminalul de azi nu-i vinovat de ceea ce a înfăptuit, ci e vinovat autorul moral, acel care nu l-a oprit de la faptă.

Mă simt dator a spune: D-l Cuza a țintit și Codreanu a tras. D-l Cuza a batjocorit pe toți profesorii universitari și aceasta a făcut să dispară respectul studenților pentru profesori.

(...) Sunteți adevăratul asasin moral, ați hrănit sufletul lui Codreanu, ați înfăptuit un asasinat.

Să declarați că D-voastră sunteți vinovatul”⁶⁶.

Singurii profesori care i-au luat apărarea lui A.C. Cuza, încercând să atenueze ploaia de acuzații ce cădeau asupra bătrânului profesor, au fost I. Găvănescu și Cornelius Șumuleanu. Primul a încercat să minimalizeze tragismul situației, considerând că adevărata problemă nu este „nenorocirea întâmplată la

⁶² *Ibidem*, p. 16-18.

⁶³ *Ibidem*, p. 18.

⁶⁴ *Ibidem*, p. 20.

⁶⁵ *Ibidem*, p. 21-22.

⁶⁶ *Ibidem*, p. 24.

lași“ ci „e drama națională care ne face să ne cutremurăm când ne gândim la invazia covârșitoare a elementelor străine, în special evreiești, în viața noastră națională, culturală, economică, școli, presă, comerț (...)“⁶⁷. Profesorul Șumuleanu a considerat gestul lui Codreanu „nedorit, dar explicabil“⁶⁷.

La finalul ședinței, Cuza a luat din nou cuvântul, arătând că la cursul lui nu face politică, ci doar Economie politică cu aplicare la economia națională. De asemenea, răspunzând acuzelor că ar fi întreținut mișcările studentești din Universitate, el a arătat că adevărata cauză a acestora rezidă în faptul că studenții sunt nemulțumiți deoarece își găsesc locurile ocupate de evrei, după ce ies de pe băncile facultăților⁶⁸.

Ședința Consiliului Universitar s-a încheiat cu citirea unei moțiuni în care s-a arătat că actul comis de Corneliu Zelea Codreanu este „rezultatul unei școli conduse de profesorul A.C. Cuza, școală care, sub cuvânt de religie și naționalism, rătăcește spiritele tineretului și excită pasiunile lui, în loc de a le îndruma prin cultură, ridicată la rang de apostolat, curat de orice amestec afară de învățătură și al cărui consecință a fost violența și crima“⁶⁹.

Lipsa de simpatie a profesorilor Universității față de colegul lor de la Facultatea de Drept reiese în mod evident și din cererea adresată de Consiliul Universitar Ministerului Instrucțiunii Publice, prin care se solicita o anchetă referitoare la stabilirea vinovăției profesorului Cuza vizavi de acțiunile studentești desfășurate la Universitatea din Iași. Din Comisia de anchetă stabilită de minister au făcut parte profesorii: Nicolae Basilescu, Constantin Rădulescu Motru, Petru Bogdan, N. Ștefănescu Galați și Traian Bratu⁷⁰.

Pe membrii comisiei Cuza i-a recuzat motivând că din cauza divergențelor pe care le-a avut în decursul anilor cu aceștia, ei nu pot face parte dintr-o comisie care să cerceteze obiectiv faptele. Profesorul Traian Bratu a fost cel mai contestat de cel încriminat, Cuza considerând că acesta a fost trimis „[...] nu să cerceteze obiectiv, ci să se răzbune“⁷¹.

Ancheta a avut drept rezultat înlăturarea bătrânului profesor din Universitate pe care o slujise aproape un sfert de veac. După un an și ceva de inactivitate, în 1926, este reprimis în Universitate, pentru ca, în 1927, să fie pensionat pentru limită de vârstă, deși colegul său de la catedra de Economie politică de la Universitatea din București, Nicolae Basilescu, a continuat să profeseze și după împlinirea vârstei de 70 de ani.

Anul 1927 marchează încheierea carierei universitare a profesorului Cuza. În cei 25 de ani de activitate a format generații de studenți, mulți dintre ei rămânându-i recunoscători de-a lungul timpului. Demn de remarcat este faptul

⁶⁷ *Ibidem*, p. 23-24.

⁶⁸ *Ibidem*, p. 26.

⁶⁹ *Ibidem*, p. 27.

⁷⁰ BAR Cabinet manuscrise-carte rară, Arhiva A.C. Cuza, Mapa XIII, Acte 1-166.

⁷¹ A.C. Cuza, *Mișcările studentești și cauzele lor*. București, Tipografia și legătoria de cărți „Deliormanul“, 1925, p. 4.

că el aprecia la un student întâi cunoștințele și abia apoi culoarea politică. Pamfil Șeicaru, un fost student, își amintea, în exil, că mulți „studenți naționaliști, fanatici cuziști“ au primit bila roșie din cauza faptului că nu au pregătit cu atenție examenul de Economie politică, în timp ce numeroși evrei au primit bila albă datorită faptului că, știind prea bine sentimentele profesorului, se pregăteau cu o deosebită grijă.

Ce trebuie remarcat este că, în ciuda faptului că dispunea de o bogată cultură, de o inteligență scilicet, Cuza s-a mărginit doar la a cerceta lucrurile la suprafața lor, evitând să pătrundă în profunzimea acestora, a evenimentelor. „S-a risipit – scria Pamfil Șeicaru (n.s.) – în nimicuri, și-a cheltuit inteligența, spiritul, fără să se fi fecundat o operă care să sintetizeze gândirea lui politică“.

Toate acestea ne îndrituiesc să credem că Cuza era o persoană căreia nu-i plăcea efortul, de altfel, își încheia discursul de economie politică cu doctrina fiziocratică, deși ar fi putut să exprime toate doctrinele economice. Este vorba de așa numita „comoditate junimistă“ pe care o regăsim la o mare parte dintre reprezentanții curentului junimist.

De asemenea, sfârșitul activității universitare l-a îndepărtat și mai mult, pe fostul profesor ieșean, de activitatea științifică. În acest sens, el nu a mai publicat nici o lucrare în domeniul economiei, concentrându-se doar asupra activității politico-ideologice.

L'ÉCONOMIE ET L'ENSEIGNEMENT DANS L'OEUVRE DE A. C. CUZA (Résumé)

A. C. Cuza (1857-1947) a été l'un des plus représentatifs hommes politiques et parlementaires de la période interbellique. Il est moins connu pour l'activités scientifique et didactique. Il a réussi à publier une série d'ouvrages, certains de référence dans le domaine de l'économie politique. Aussi, de plus d'un quart de siècle a formé des générations de juristes à la Faculté de Droit de Jassy.

Il a été le dernier représentant de la famille Cuza, qui a réussi à s'affirmer dans le plan politique, en étant dans le même temps l'un des promoteurs de l'antisemitisme roumain.

ALEXANDRU ZUB

N. BĂLCESCU: PATOSUL RESURECȚIEI

Aparenta lipsă de interes din ultimii ani pentru figura lui Bălcescu se explică, în parte, ca reacție la supralicitarea ei pompoasă, ostentativă, sub regimul comunist. Timp de o jumătate de secol, Bălcescu a fost privit, recomandat, învățat la școală și citit cu osârdie ca o figură tutelară a revoluției de la 1848. Era revoluționarul tipic, un model de „căuzaș” care se devotează până la sacrificiu unui ideal colectiv și devine exemplar pentru un anumit tip de conduită socială, tipul pe care noul regim postbelic dorea să-l reproducă pe toate căile. Școala, uniunile de creație, institutele de cercetare, între altele, erau chemate să cultive figura mesianică a istoricului militant, pe temeiul operei, desigur, însă punând la lucru și o mitologie revoluționară pe cale de a se constitui. Bălcescu intra în acest proiect al propagandei oficiale ca o „piesă de rezistență”, utilizabilă în cele mai diverse împrejurări, ceea ce a condus în timp la o eroziune firească a imaginii sale. Literatura, teatrul, istoriografia, arta plastică au fost implicate în valorizarea figurii lui Bălcescu, pe seama căreia există o „producție” considerabilă, încă nestudiată cum se cuvine. Asupra ei s-a lăsat umbra scepticismului postcomunist, la fel de nedreaptă ca și supralicitarea din anii regimului totalitar.

Unde ar putea fi astăzi, legitim, locul lui Bălcescu? Răspunsul la întrebare, încă anevoie formulabil, reclamă desigur un alt spațiu. Câteva elemente, în acest sens, pot fi aduse totuși în discuție de pe acum, sub presiunea unui calendar ce ne amintește că de la moartea cărturarului militant se împlinesc tocmai 150 de ani.

O asemenea distanță în timp obligă la cunoașterea cât mai deplină a faptelor (viață, operă, ecouri etc.) și la o analiză contextuală privind epoca și posteritatea deopotrivă. Fixându-i locul între „mesianicii pozitivi” de sursă romantică, alături de Kogălniceanu și Russo, autorul mării sinteze istorico-literare din 1941 constata din capul locului că „și de astă dată omul e mai spectaculos decât opera”. În adevăr, ceea ce frapează, la o scurtă rememorare biobibliografică, este îndeosebi plenitudinea existenței sale.

Născut la 29 iunie 1819, stins din viață la 29 noiembrie 1852, *nel mezzo del cammin*, ca în sintagma dantescă, Bălcescu se definește, în marea pleiadă a pașoptismului nostru, ca un „om al acției”, lucid și energic, închipuind mereu soluții de ieșire din vechea letargie națională. Elev al lui Heliade la „Sf. Sava”,

el studia cu sârg istoria, după cum rezultă din evocarea unui martor de prestigiu, Ion Ghica, dar mai ales din ce a publicat în scurta lui existență. Neputând pleca la Paris, pentru studii mai înalte, cum ar fi voit, s-a angajat ca iuncăr în armata Țării Românești, convins că instituția respectivă are a juca un rol decisiv în regenerarea națiunii. Se va convinge tot mai mult că *puterea* constituie un factor esențial, indiferent de domeniu sau de calea urmată. Concluzia militantului luă forma unui sorit memorabil¹: „Nu poate fi fericire fără libertate, nu poate fi libertate fără putere și noi românii nu vom putea fi puternici până când nu ne vom uni cu toții într-unul și același corp politic. Unitatea națională, dar, e singurul principiu de viață, singurul principiu de mântuire pentru noi”².

Un asemenea raționament era firesc în epocă și s-a bucurat de sprijin în rândurile oștirii, unde adepții mișcării conduse de colonelul I. Câmpineanu erau destul de numeroși. Urzirea unui complot, împreună cu Mitică Filipescu, Eftimie Murgu ș.a., a dus la întemnițarea lui Bălcescu în mănăstirea Mărgineni și la îmbolnăvirea lui de ftizie. Pus în libertate după schimbarea domniei, el activă în cadrul societății secrete „Frăția“, dedicându-se totodată istoriografiei. Studiul *Puterea armată și arta militară*, publicat în revista *Propășirea*, la Iași, e semnificativ și ca secvență în pledoaria pentru unitatea națională, completată apoi prin monografia *Românii sub Mihai voievod Viteazul*. Ideea de unitate se lega de un spirit al timpului, acționând concomitent oriunde națiunile fuseseră împiedicate să o realizeze statal, iar împrejurările geopolitice impuneau ideologia panromânismului și cultivarea unei figuri providențiale, precum aceea a voievodului „unificator“ cu toate că motivațiile de la 1600 erau altele decât cele din secolul XIX, secol al națiunilor în sens modern. În plin romantism, se căuta acum eroul, geniul, ca element complementar față de marile mulțimi ce pătrundeau zgomotos în istorie.

În cazul lui Bălcescu, ideea națională și ideea democratică se împleteau perfect, într-o sinteză ideologică rar întâlnită la mijlocul aceluși secol. Biografi și exegeții sunt unanimi în sublinierea acestui aspect, de natură a conferi unitate și forță acestei figuri emblematice pentru pașoptismul românesc și pentru devenirea noastră modernă în ansamblu. Istoricul, ideologul, conspiratorul, „căzușul“ agitând cu frenezie pe cei din jur și militând pentru soluții radicale, omul politic negociind abil între taberele adverse, diplomatul fără trese, închipuind mereu planuri de transgresiune a crizei, iată ipostaze în care Bălcescu s-a manifestat cu pregnanță și sinceritate, bucurându-se de o vastă recunoaștere, cum nu se întâmpla prea des într-o epocă de mari prehensiuni și de ostilități ireductibile. Prestigiul său rezulta din marea coerență a domeniilor în care se manifesta, ca gânditor, istoric, pedagog (în sens larg), om politic, ipostaze nutrite de o bună cunoaștere a trecutului și de o generoasă propensiune democratică.

¹ Cf. Al. Zub, *Soritul lui Bălcescu*, în vol. *Biruit-au gândul (note despre istorismul românesc)*. Iași, 1983, p. 177-181.

² N. Bălcescu, *Opere*, IV, ed. G. Zane, București, 1964, p. 107.

Un progresism specific timpului animă fiecare pagină din opera lui Bălcescu. Vechile instituții sunt prezentate în acest spirit. În viziunea sa, statul *domnesc* sau *absolut* devine treptat *boieresc* sau *aristocratic*, apoi *fanariot* sau *orășenesc* (bürger), apoi *ciocoiesc* sau *birocrat*, pentru ca la urmă să tindă a fi *românesc* sau *democratic*. Tot astfel, „poporul din *rob* se prefacă *serf*, apoi *proletar*, apoi *posesor* și acum azvârlă cea mai din urmă exploatație și este a se face proprietar”³, adică cetățean interesat ca „unitatea națională” să-i asigure, printr-un stat puternic, interesele⁴.

Un spirit carbonar și mazzinian, s-a spus deja, e recunoscut în acțiunea lui Bălcescu, una din cele mai coerente și mai pline de patos, în acord cu marile mesaje mesianice din epoca sa⁵. Mai mult, mesajul său comportă un aspect soteriologic, gânditorul preocupându-se mereu de „chipul cu care ne putem mântui”, în limitele aceluia „spiritualism integral” ce identifică până la urmă umanitatea cu esența divină⁶.

Ca istoric, Bălcescu se plasează în seria celor angajați, sub impuls romantic și demofil, să facă din cercetarea trecutului o sursă de resurecție, în sensul preconizat de Macaulay în Anglia, de Thierry și Michelet în Franța, de risorgimentisti în Italia, de Kogălniceanu la noi, într-o anumită măsură, căci nu dispunea de instrumentele convenite într-o asemenea abordare. Bălcescu însă a reușit să imprime discursului istoric o direcție socială și să-i asigure un anume prestigiu epistemologic. Exemplare sunt, sub acest unghi, studiile *Despre starea socială a muncitorilor plugari*, *Mersul revoluției în istoria românilor* și mai ales *Question économique des Principautés danubiennes*. Revoluția de la 1848 constituia, în viziunea analistului, un punct culminant: „Uneltitorii ei sunt optsprezece veacuri de trude, suferințe și lucrare a poporului român asupra lui însuși. Ea fu o fază, o evoluție istorică, naturală, neapărată, prevăzută a acelei mișcări providențiale, care târăște pe nația română, împreună cu toată omenirea, pe calea nemărginită a unei mișcări progresiste, regulate, către ținta prea înaltă ce Dumnezeu ne ascunde”⁷.

În același timp, dacă providența se manifesta ocult, misterios, treburile țării se cuveneau tratate la lumina zilei: „Este vremea ca toate să se facă pe față”, opina Bălcescu într-o misivă⁸, convins că acțiunile mișcării nu puteau avea succes decât printr-o deplină transparență, prin efort etnopedagogic, persuasiv și constant.

Experiența revoluționară, cu toate amărăciunile ei, n-a făcut decât să-i amplifice încrederea în „misia” poporului său, de care oricine se putea convinge

³ *Gândirea românească în epoca pașoptistă*, ed. P. Cornea și M. Zamfir, I, București, 1969, p. 314.

⁴ Cf. G. Călinescu, *Istoria literaturii române de la origini până în prezent*, București, 1982, p. 189.

⁵ Idem, *Istoria literaturii române. Compendiu*, București, 1968, p. 77.

⁶ *Ibidem*, p. 78.

⁷ *Gândirea românească în epoca pașoptistă*, I, p. 310.

⁸ *Ibidem*, p. 337.

apelând la istorie. Trecutul stătea martor și trebuia să constituie totodată o sursă de speranță în viitor. Îndemnul de a lucra „cu mai multă inimă la o reformă politică și soțială, care să ne facă vrednici a ne lua rangul ce ni se cuvine în marea familie a națiilor europene“, nu putea fi decât firesc, ca și acela de a spori pe cât posibil patriotismul, curajul, „statornicia în caracter“, ca însușiri indispensabile regenerării naționale⁹.

Cine ar putea nega faptul că, după un secol și jumătate, remediul propus de Bălcescu pentru ieșirea din impas, la nivelul comunității noastre, e încă deplin actual? Opera istoricului, ca și aceea a omului politic, strâns conexe, conține numeroase idei la care lumea de azi ar trebui să facă apel. Contemporaneitatea perenă a lui Bălcescu nu e alta decât aceea care se degajă din opera marilor clasici¹⁰.

N. BĂLCESCU: LE PATHOS DE LA RÉSURRECTION (Résumé)

Supralicé en tant que symbol de la révolution et de la démocratie sous le régime communiste, N. Bălcescu reste une figure éminente de l'histoire moderne et de l'historiographie respective. Un siècle et demi après sa mort en exil, l'oeuvre de Bălcescu s'avère d'une modernité frappante, l'expression d'un ethos romantique et réformateur en même temps. C'est ce que l'on souligne dans ces pages occasionnelles.

⁹ *Ibidem*, p. 288.

¹⁰ Cf. Horia Nestorescu-Bălcești, *Nicolae Bălcescu. Contribuții biobibliografice*, București, 1971; Gh. Zane, *N. Bălcescu. Opera, omul, epoca*, București, 1975; V. Cristian, *Istoriografia pașoptistă*, Iași, 1996, p. 170-184; Damian Hurezeanu, Valeriu Ion-Franc, *Nicolae Bălcescu. Rațiune și trăire eroică a înnoirii*, București, 2003, 223 p.

CONTRIBUȚII PRIVIND ACTIVITATEA COMITETULUI REVOLUȚIONAR DE LA CERNĂUȚI (1848)

Așa după cum s-a evidențiat în lucrările celor care au studiat cauzele și desfășurarea revoluției de la 1848 în Țările Române, dezvoltarea organică și unitară a societății românești, în epoca de formare și afirmare a națiunii române, a imprimat revoluției caracterul ei unitar. Nenumărate argumente vin în favoarea acestei teze. Este de ajuns dacă am lua în discuție numai activitatea politică desfășurată de reprezentanții cei mai semnificativi ai națiunii române înainte și în timpul revoluției. Ea nu este limitată, nu are un caracter de provincie, obiectivele urmărite sunt proprii întregii națiuni și au în vedere întreg teritoriul românesc. La pregătirea ideologică a revoluției, cât și la momentele cheie ale acestui important eveniment istoric, iau parte revoluționarii din cele trei țări românești, al căror scop era realizarea unității și cucerirea independenței în cadrul unui stat modern.

Unul din episoadele importante în cadrul desfășurării generale a revoluției de la 1848, care sprijină afirmațiile făcute mai sus, îl constituie activitatea desfășurată de către reprezentanții Comitetului revoluționar din Cernăuți. Este știut că după evenimentele care au avut loc la sfârșitul lunii martie 1848 la Iași, cea mai mare parte dintre participanți au încercat, prin părăsirea țării, să scape de măsurile represive dictate împotriva lor de către Mihail Sturdza. Chiar și din grupul celor 13 arestați din ordinul domnitorului, care, având în vedere regimul juridic al suzeranității, trebuiau să fie predați turcilor, șase, în frunte cu Al. I. Cuza, reușesc să scape și să ajungă în Transilvania.

În acest timp, în Moldova, ofisurile domnești trimise isprăvnicilor, garnizoanelor militare și locurilor de trecere, ordonau întărirea pazei granițelor cu slujitori și mazili, oprirea intrării în țară a celor proscriși și arestarea lor¹. Cei șase revoluționari reușesc să plece de la Brăila cu vaporul austriac „Frantz“, de la bordul căruia, la 22 aprilie 1848, Al. I. Cuza îi scria consulului Huber spre a-i mulțumi, în numele tovarășilor săi, „pentru toate îngrijirile pe care căpitanul acestui vapor“, la recomandarea diplomatului, le avea pentru el și pentru

¹ ANI, fond Miliția pământescă, tr. 1760, op. I-2009, dosar 804, f. 1.

prieteni ai săi². La Giurgiu s-au întâlnit cu Iancu Alecsandri, C. Negri și Alecu Russo, care nu reușiseră să intre în țară, și împreună au continuat călătoria pe Dunăre. Ajunși în Banat, Manolache Costache Epureanu, Zaharia Moldovanu, Lascăr Rosetti, Alecu Moruzi și cu cei trei întâlniți la Giurgiu s-au îndreptat spre Lugoș, iar Alexandru Cuza și Vasile Cantacuzino au plecat la Pesta³. De aici, Cuza a izbutit să ajungă în Transilvania, unde revoluția era în plină desfășurare, a luat parte, alături de revoluționari moldoveni și munteni, la impresionanta întrunire din 3/15 mai de la Blaj⁴ și i-a ascultat pe tribunii revoluției, după care s-a îndreptat spre Viena. În capitala austriacă, tocmai se desfășura, la 15/27 mai 1848, demonstrația maselor populare împotriva hotărârii guvernului de a desființa Comitetul studentesc și garda națională, demonstrație căreia – martor ocular – Cuza i-a înțeles semnificația: „Am văzut la Viena, declara el, o adevărată revoluție”⁵.

Continuarea luptei de către exilații moldoveni, mai ales din punct de vedere programatic, în timp ce în țară avea loc o adevărată campanie de memorii și petiții, ia amploare după ce la Brașov este redactată, de către V. Alecsandri, lucrarea *În numele Moldovei, a omenirii și a lui Dumnezeu*, dar mai ales după elaborarea, tot la Brașov, a celui mai radical program, a *Prințișilor noastre pentru reformarea patriei*.

Conform înțelegerii avute pe Câmpia Blajului, cea mai mare parte a exilaților moldoveni vor lua drumul Cernăuților unde, încă din cursul lunii mai 1848, a început să activeze „Comitetul revoluționar”, care avea în componența lui, printre alții, pe C. Negri, Al. I. Cuza, V. Alecsandri, Iancu Alecsandri, M. Kogălniceanu, P. Cazimir, M. Costache-Epureanu, Teodor Sion, N. Pisoschi, Iorgu Radu, Ion Curius, Zaharia Moldovanu, Gr. Balș, G. Sion, Al. Hurmuzaki, Gh. Dulcescu, Vasile Canta, Gh. Cantacuzino, Lascăr Rosetti, Alecu Russo, N. Dumitrescu, Anastasie Panu și mulți alții. Din însărcinarea comitetului, M. Kogălniceanu a publicat la Cernăuți broșura *Dorințele partidei naționale în Moldova*, un program de revendicări sociale și politice în care sunt amplificate principalele idei din *Proclamația de la Islaz* și *Principiile noastre pentru reformarea patriei*. Cele 34 de puncte ale *Dorinței partidei naționale* nu seamănă deloc cu cele 35 de puncte ale petiționarilor de la hotelul Petersburg, întemeiate pe „sfânta păzire a Regulamentului”. Broșura lui Kogălniceanu contestă tranșant situația creată în Moldova prin Regulamentul Organic și considera că o schimbare radicală se impune de urgență. Plecând de la acest document, unul dintre cele mai importante ale revoluției, un adevărat program de guvernare ce-și va găsi aplicarea practică în timpul domniei lui Al. I. Cuza,

² BCU Cluj, colecția „Manuscrise”, s. 1579; vezi și D. Ivănescu, Virginia Isac (ed.), *Alexandru Ioan Cuza. Acte și scrisori*, Iași, 1973.

³ Silviu Dragomir, *Studii și documente*, vol. III, p. 16.

⁴ George Barițiu, *Părți alese din istoria Transilvaniei. Pe două sute de ani în urmă*, vol. II, Sibiu, 1890, p. 569.

⁵ ANB, *Achiziții noi*, MMDCCCLXXIV/2.

Kogălniceanu a publicat apoi și un *Proiect de constituție pentru Moldova*, cu un pronunțat conținut revoluționar.

Documentele pe care le avem la dispoziție atestă felul în care Comitetul revoluționar de la Cernăuți s-a organizat și ce scopuri urmărea. Pe baza unui statut⁶ propriu a fost ales un președinte și s-au fixat atribuțiile lui și ale membrilor. La ședințe se întocmeau procese verbale, iar din cele redactate în zilele de 25, 27 iunie și 2 iulie 1848⁷ aflăm că s-a aprobat statutul și s-a pus problema străngerii unei sume de bani, primele donații făcându-se chiar în timpul ședinței. Comisia care trebuia să se îngrijească de alcătuirea fondului bănesc era formată din V. Alecsandri, C. Negri și P. Cazimir, iar N. Pisoschi și Gh. Dulcescu au primit însărcinarea de a colecta bani din Moldova. În același timp, a existat o strânsă legătură cu cei aflați în țară, membri ai „Comitetului revoluționar din Iași“, în conducerea căruia se afla Gr. Cuza și viitorul domnitor, Gr. Al. Ghica, pentru organizarea unor acțiuni comune. Din Cernăuți au fost trimiși la Frankfurt, Viena și Paris reprezentanți ai Comitetului pentru a pleda cauza revoluției române. Iancu Alecsandri a plecat în Ț. Românească și Gh. Dulcescu însoțit de Șiler în Moldova. Ultimii doi, în afara contactului pe care trebuiau să-l stabilească cu membrii Comitetului revoluționar din Iași, aveau obligația să se documenteze și asupra obiectivelor urmărite de oștile rusești care intraseră în Moldova.

Important rămâne însă faptul că între reprezentanții acestui comitet și cei ai revoluției din Țara Românească și Transilvania au existat, pe tot parcursul evenimentelor, relații foarte strânse. Din corespondența, în parte necunoscută, a fruntașilor revoluției din cele trei țări, se desprinde clar ideea unirii românilor într-un singur stat, necesitatea luptei comune împotriva trupelor străine intervenționiste, utilitatea străngerii de fonduri și procurarea de arme din Franța pentru salvarea revoluției și dorința de a cucerirea independența. Într-o scrisoare, expediată din Moldova de Gh. Dulcescu, se recomandă cumpărarea armelor prin intermediul lui N. Chinezu, V. Mălinescu și unul din frații Cozadini, aflați la Paris, pentru că „a trecut vremea unde numai să vorbim și să proiectăm, acum numai fapta este totul. Patria este în peirea cea mare, dar și gloria poate fi totodată cu atât mai mare cu cât este greutatea de a o scăpa“⁸.

Pentru a justifica intrarea armatelor în Moldova s-a acreditat de către ruși ideea răsturnării lui Mihail Sturza printr-o intervenție armată din exterior, ca unul din obiectivele importante ale Comitetului revoluționar de la Cernăuți. Ea trebuia precedată de mișcări protestatare în Moldova, după care o ridicare a țăranilor înarmați în interior trebuia să fie simultană cu intervenția armată din afară. În acest sens pledează informațiile oferite de generalul Al. Duhamel și consulul general al Rusiei la București Wilhelm de Kotzebue. Primul, într-o scrisoare din 7 mai 1848, adresată cancelarului Karl Nesselrode, îl informa că

⁶ *Ibidem*, MMMX/5.

⁷ *Ibidem*, MMMX/4.

⁸ *Ibidem*, MMMX/34; vezi și Dumitru Ivănescu, *Alexandru Ioan Cuza în conștiința posterității*, Iași, 2001, p. 34.

„un călător sosit de la Cernăuți a povestit că moldovenii refugiați în Bucovina aveau intenția de a recurge la măsuri extreme pentru a răsturna pe domn și a se răzbuna pe el, și că ei contau pe simpatiile transilvănenilor, polonezilor și chiar pe cooperarea Austriei”⁹. Către același Nesselrode pleca, la 4 iunie, raportul consulului general rus la București; acesta din urmă un personaj foarte bine informat și care urmărea cu mare interes ce se întâmpla la Cernăuți. „Expediind acolo (la Cernăuți n.ns.) un om de încredere – scrie Kotzebue – a venit să mă asigure că în adevăr zvonul a circulat la frontiere că refugiații moldoveni intenționau o răzvrătire, dar nu se poate crede în posibilitatea unei acțiuni îndrăznețe; de altminteri, aproape toți tinerii moldoveni care au părăsit țara se găsesc acum la Cernăuți, în Bucovina, de unde se primesc frecvente știri asupra purtării lor”. Ultima parte a afirmației sale este fără echivoc; oficialitățile rusești supravegheau cu îngrijorare acțiunile tinerilor moldoveni, cu atât mai mult cu cât Kotzebue este nevoit să recunoască că „Agitația, care domnește la Iași și în Moldova în general, crește. În privința aceasta prințul Sturdza își face iluzii când crede că ea există numai printre boieri, în timp ce observațiile mele m-au convins că se răspândește din ce în ce mai mult în toate clasele sociale”¹⁰.

Desfășurarea victorioasă a revoluției în Țara Românească a încurajat demersurile celor aflați în Moldova și la Cernăuți, care văd foarte aproape realizat momentul unirii. Astfel, la 18 iulie 1848, Comitetul revoluționar din Cernăuți cerea celui din Iași colaborarea la o acțiune de amploare care avea în vedere salvarea Moldovei de sub ocupația trupelor străine. „Valahia – se spunea în mesaj – s-a ridicat cu bărbăție și au proclamat neatârănarea ei. Trebuie oare să privim cu nepăsare disprețuirea dreptului nostru... și să rămânem într-o ticăloasă nemișcare când frații noștri au început lupta libertății României? Dacă nu avem putere singuri, putem dobândi putere în întregirea noastră cu toți românii”. Și, în continuare, se afirmă: „Să nu ne dăm în lături de la marea mișcare a Valahiei, căci de va izbândi ea, va izbândi și Moldova. Soartele acestor două provincii sunt atât de legate împreună, încât ele vor avea întotdeauna același viitor”¹¹. Din scrisoare mai aflăm o informație importantă despre declarația românilor din Banat și Transilvania de a sprijini guvernul revoluționar instalat în Țara Românească.

Ca un răspuns la acest mesaj, Grigore Al. Ghica îi scria, din Iași, lui C. Negri, aflat la Cernăuți, despre succesul revoluției în Țara Românească după aprobarea constituției de către Poartă și sublinia în mod deosebit necesitatea unirii celor două Principate¹². Cam în același timp, la 16 iulie 1848, Dimitrie Cantacuzino îi trimitea lui Lascăr Rosetti o scrisoare cu un conținut similar. Mai mult, primul considera foarte util ca o delegație moldoveană să se deplaseze la

⁹ Ion Varta, *Revoluția de la 1848 în Țările Române. Documente inedite din arhivele rusești*, Editura „Arc”, Chișinău, 1998, p. 90.

¹⁰ *Ibidem*, p. 115.

¹¹ ANB, *Achiziții noi*, MMMX/28.

¹² *Ibidem*, MMMX/25.

București, unde se afla Soliman Pașa, pentru a-i propune acestuia unirea Principatelor, ca singura soluție viabilă pentru existența celor două țări românești: „Vezi bine – spunea el – boierii bătrâni vor fi împotriva unirii, fiindcă doresc să ajungă domni. Dar se va trece peste aceste considerente mărunte, fiindcă numai unirea poate asigura existența Țărilor Române și a poporului român. În cazul unirii se va crea o armată de 100.000 de soldați meniți să păzească hotarele țării“. Scrisoarea se încheia cu următoarele cuvinte „Trăiască Daco-România. Să dea Dumnezeu ca după puțin timp Bucovina și Ardealul să se unească cu noi“¹³.

Valorificarea recentă a unor surse inedite¹⁴ indică, cu precizie, relațiile foarte strânse pe care Comitetul revoluționar de la Cernăuți le-a avut cu revoluționarii din Țara Românească și Transilvania. O importanță specială în cadrul acestor legături privește relația cu Nicolae Bălcescu și ea e probată de corespondența trimisă Comitetului de către revoluționarul muntean, argument concludent în favoarea tezei privitoare la caracterul unitar al revoluției române. La 9 iulie 1848, el se adresa, printr-o scrisoare, lui C. Negri, V. Alecsandri, Al. I. Cuza și „celorlalți frați moldoveni“ aflați în Bucovina, în care se vorbește de transmiterea – printr-un om de încredere, pe nume Șaie Sanders – a unor mesaje verbale pentru continuarea luptei comune¹⁵. Despre acest Șaie Sanders, mesager al lui N. Bălcescu, aflăm din scrisoarea lui Gh. Dulcescu, din 19 iulie, prin care încunoștințează Comitetul din Cernăuți că „în ce privește pe d. Sanders, pe care vi-l recomandez prin osăbită scrisoare din 17 a curgătoarei, nu s-au pornit spre acolo la 18, precum era hotărât, ce au rămas pe mâine“¹⁶.

Că Nicolae Bălcescu avea contacte frecvente cu revoluționarii moldoveni și era la curent cu toate acțiunile întreprinse de ei deducem dintr-o altă scrisoare a lui Gh. Dulcescu, având aceeași dată ca și precedenta, trimisă lui C. Negri, în care îi comunica următoarele: „Aduag a vă mai spune că mulți tineri de seama aceluia ce scrie dumitale (N. Bălcescu n.ns) tot acum și cu care eu m-am grăbit a intra în relație, se silesc a întruni toate partizile liberale ce ar fi aici sau afară de țară, a forma o casă și a lucra în sfârșit prin înțelegere cu dumneavoastră și Valahia, precum cred că v-o manifestează prin scrisoarea pomenită mai sus“¹⁷.

În Bucovina au sosit Gheorghe Bariț, Timotei Cipariu, Aron Pumnul ș.a. Obiectul principal al discuțiilor purtate de revoluționarii români îl constituiau viitorul țărilor lor, pe care îl vedeau realizat prin unitatea politică a românilor într-un stat independent. Vorbele profetice ale lui Bălcescu erau pe cale de a se realiza: „România noastră va exista! Este orb cine n-o vede“. Dintr-o altă

¹³ *Ibidem*, MMMX/24.

¹⁴ Maria Soveja, *Documente inedite referitoare la Comitetul revoluționar din Cernăuți și legăturile sale cu revoluționarii din Moldova și Țara Românească*, în RA, anul L, vol. XXXV, Supliment, 1973, p. 43-46; Ion Varta, *op. cit.*

¹⁵ ANB, *Achiziții noi*, MMMX/17.

¹⁶ *Ibidem*, MMMX/30.

¹⁷ *Ibidem*, MMMX/38.

perspectivă, Karl Nesselrode, cancelarul Rusiei, credea că „boierii moldoveni refugiați în Bucovina pregăteau o răscoală, al cărei rezultat trebuia să fie, ca și în Valahia, asasinarea sau expulzarea hospodarului, răsturnarea ordinii stabilite și unirea celor două Principate într-un singur stat”¹⁸. Același, la 31 iulie 1848, afirma în fața guvernului său că refugiații moldoveni și munteni din Bucovina sperau ca Principatele să iasă de sub controlul ruso-turc pentru a constitui un stat român independent, alcătuit prin unirea Moldovei, Bucovinei, Transilvaniei și Basarabiei¹⁹. Din izvoare austriece aflăm că o lună mai târziu, în august 1848, o delegație românească a plecat la Viena pentru a fi primită de ministrul de stat Doblhoff, căruia i-a solicitat ajutorul Austriei în vederea emancipării românilor de sub suzeranitatea Porții și a unirii Principatelor cu Bucovina și Transilvania într-un stat național sub conducerea unui arhiduce din Casa de Habsburg²⁰. Planul a fost agreat de guvernul austriac, dar punerea lui în practică a fost amânată datorită izbucnirii revoluției maghiare și a intervenției militare rusești pentru înăbușirea ei.

Tot cu ajutorul emigranților aflați la Cernăuți au reușit frații Hurmuzaki să tipărească publicația „Bucovina”, în paginile căreia și-au dat întâlnire intelectualii celor trei țări românești. Datorită corespondenților săi, gazeta bucovineană ajunsese un fel de organ de publicitate panromânesc, în care „se discutau problemele tuturor provinciilor românești”²¹. Cu precizarea că „panromânismul” promovat la 1848 semnifica, pentru familia Hurmuzaki, unirea românilor sub patronajul Vienei²².

În paginile „Bucovinei” s-a declanșat, la inițiativa exilaților, o campanie de discreditare a lui Mihail Sturdza, lucru sesizat și de reprezentanții diplomați ruși acreditați în Principate. Consulul de la Iași, Teodor Tumansky, îi raporta la 4 noiembrie 1848 lui Nesselrode că „nu există nici o îndoială că presa de la Cernăuți a contribuit mult la discreditarea domnitorului, până în rangurile inferioare ale societății. S-ar putea spune că întreg patriotismul moldovenilor s-a concentrat astăzi în simțământul de ură și dispreț contra domnitorului”²³. Această campanie în presă a fost însoțită de numeroase broșuri și pamflete publicate la Cernăuți și introduse în țară cu ajutorul poștei austriece. Eludând prevederile Regulamentului Organic și ignorând dispozițiile Secretariatului de Stat al Moldovei, instituția sub patronajul căreia funcționa cenzura, Agenția

¹⁸ A. Papadopol-Calimach, *Amintiri despre Costache Negri*, în „Revista Nouă”, anul II, nr. 9, p. 321.

¹⁹ D.A. Sturdza, *Acte și documente privitoare la renașterea României*, II, p. 6.

²⁰ I.G. Sbiera, *O pagină din istoria Bucovinei*, p. 20; vezi și I. Nistor, *Un capitol din viața culturală a românilor din Bucovina, 1774-1857*, București, 1916, p. 50

²¹ Teodor Balan, *Activitatea refugiaților moldoveni în Bucovina. 1848*, Sibiu, 1944, p. 28.

²² D. Ivănescu, Horst Fassel, *Știri externe despre revoluția de la 1848*, în *AIIAI*, vol. XX, 1978, p. 353-360; Dumitru Ivănescu, *Informații inedite din presa germană despre revoluția din 1848 din Moldova*, în vol. Cătălin Turliuc, Flavius Solomon, *Punți în istorie. Studii româno-germane*, Ed. „Cantes”, Iași, 2001, p. 9-14.

²³ Ion Varta, *op. cit.*, p. 352.

austriacă la Iași facilita accesul abonaților moldoveni și străini la aceste publicații prin intermediul unui birou ce avea statut de cabinet de lectură, spre disperarea autorităților și a corpului diplomatic rusesc. „O grămadă de broșuri și pamflete publicate la Cernăuți – scria același Tumansky amintit mai sus – împotriva persoanei sale (M. Sturdza, n.ns.) au inundat țara, prin același canal (e vorba de poșta austriacă, n.ns.)“. „A fost un timp – se spune în continuare – când excelența sa, generalul Duhamel, ca și mine, primeam cu fiecare curier austriac câte un exemplar din aceste lucrări ale mângâliitorilor de hârtie moldoveni din Bucovina“²⁴. Cu toate că, recunoaște consulul rus, comerțul librarilor a fost în Moldova supus regulilor stabilite și supravegherii, singura soluție contra introducerii din străinătate a lucrărilor scrise „în spiritul pervertit al epocii actuale“²⁵ și contra liberei circulații a ziarelor este tot cenzura.

Aceeași soluție e propusă și de Mihail Sturdza, într-o scrisoare adresată cancelarului austriac Schwartzenberg, când e vorba de „Gazeta de Bucovina“, domnitorul moldovean pretinzând excluderea, din publicația amintită, a oricărui articol care tratează situația din Moldova. Care sunt argumentele sale: „toate articolele despre Moldova sunt redactate într-un spirit de propagandă socialistă diametral opus intereselor, stării politice și sociale a acestei țări“ și mai ales pentru că „tinde să suplinească o publicație care nu există în Moldova și să furnizeze un aliment periculos presei, căci orice moldovean poate profita nepedepsit fie pentru a propaga sub vălul anonimului opinii perturbatoare, fie pentru a arunca infamia asupra unor persoane care sunt expuse pasiunilor sale“²⁶.

Așa după cum se știe, la numai doi ani de la apariția primului său număr, publicația scoasă de exilații moldoveni cu concursul familiei Hurmuzaki a fost suspendată. Finalul acesta era previzibil, dacă avem în vedere instituirea stării de asediu și introducerea cenzurii în Imperiu, invazia trupelor ruso-turce în Principate și austro-ruse în Transilvania și Bucovina, intervențiile consulului rus la Iași Tumansky și ale domnitorului Moldovei Mihail Sturdza.

Activitatea Comitetului revoluționar de la Cernăuți – sumar prezentată în intervenția noastră – e o dovadă că revoluția în Moldova nu s-a încheiat cu eșecul din luna martie; ea a continuat, ca o componentă a revoluției naționale, în alte forme de exprimare, mult mai radicale mai ales în plan programatic.

²⁴ *Ibidem.*

²⁵ *Ibidem.*

²⁶ *Ibidem.*, p. 505.

CONTRIBUTIONS CONCERNANT L'ACTIVITÉ
DU COMITÉ RÉVOLUTIONNAIRE DE CERNĂUȚI (1848)
(Résumé)

Un épisode important de la révolution moldave en 1848 est constitué par l'activité du Comité révolutionnaire de Cernăuți, formé, parmi autres, de C. Negri, Al. I. Cuza, M. Kogălniceanu, V. Alecsandri, M. Costache Epureanu, Iancu Alecsandri, N. Pisoschi, Zaharia Moldovanu, Al. Hurmuzaki, Anastasie Panu ș.a. Chargé par le comité, M. Kogălniceanu a publié une brochure: *Les désirs de la partie nationale en Moldavie*, un vrai programme de revendications sociales et politiques où sont amplifiées les principales idées de la *Proclamation de Islaz* et *Nos principes pour la réformation de la patrie*. Basé sur ce document, l'un de plus importants de la révolution, un vrai programme de gouvernement qui trouva son application pratique pendant le règne de Al. I. Cuza, Kogălniceanu a aussi élaboré un *Projet de constitution pour la Moldavie*, d'un évident teneur révolutionnaire.

Les documents qui sont à notre disposition, attestent la modalité par laquelle le Comité révolutionnaire de Cernăuți s'est organisé, ses desseins et, de plus, les relations, très étroits, qui ont existé, pendant toute la durée des événements, entre les représentants de ce comité et les révolutionnaires valaques et transylvains. La correspondance, en partie inédite, des notables de la révolutions roumains, met en évidence l'idée d'union des roumains en un unique état, la nécessité d'une lutte commune contre les troupes étrangères interventionnistes (russes et turques), l'utilité d'accumuler des fonds pour procurer des armes de France pour sauver la révolution et l'aspiration de conquérir l'indépendance.

L'activité déployée par les membres du Comité révolutionnaire de Cernăuți était sous l'attentive surveillance des autorités russes, représentées par le général Duhamel, les consuls de Iași et de București, Teodor Tumansky et Wilhelm de Kotzebue, ainsi que le chancelier de Russie, Karl Nesselrode, alarmées par le déroulement des événements près de leurs propres frontières. L'activité du Comité révolutionnaire de Cernăuți est une preuve que la révolution en Moldova n'est pas finie avec l'échec de mars 1848, elle a continué, structure de la révolution nationale, par autres formes d'expression, plus radicales, notamment en ce qui concerne le programme.

MIHAI-ȘTEFAN CEAUȘU
DUMITRU VITCU

EMIGRAȚIA ROMÂNEASCĂ ȘI EPILOGUL REVOLUȚIEI PAȘOPTISTE

După înăbușirea revoluției de la 1848 din Moldova și Țara Românească, prin forța baionetelor, cei mai mulți dintre liderii săi au fost nevoiți să plece în exil, în diverse țări ale Europei¹, în special în Franța, spre a scăpa de măsurile represive preconizate a fi luate împotriva lor atât de autoritățile politico-administrative din cele două Principate, cât și de cele două puteri intervenționiste, Rusia și Imperiul Otoman. În exil, călăuziți fiind de idealuri și sentimente admirabil creionate, peste ani, de unul dintre străluciții reprezentanți ai generației pașoptiste², ei au militat, inițial, pentru continuarea activității revoluționare și, mai apoi, când împrejurările externe s-au arătat favorabile, pentru înfăptuirea obiectivului cardinal al eforturilor lor conjugate, unirea Principatelor Române. În pofda divergențelor ideologice, asociate cu disputele de orgolii și cu suspiciunile reciproce, care le-a particularizat traiectul biografic și i-au risipit în varii direcții la Viena, Triest, Frankfurt, Paris, Londra, Constantinopol și Brusa³, pribegii români au acționat concentric pe linia idealului național, în spiritul deciziei-angajament formulată din start de unul dintre Golești, când greul luptei abia începea: „Noi întoarcem cerul și pământul pentru a ajunge la țelul nostru”⁴. Într-adevăr, energia nemăsurată, dăruirea excepțională, chiar spiritul de sacrificiu și credința profundă cu care au slujit cauza română în procesul metamorfozării ei ca problemă de interes european⁵ – dincolo de asperitățile de comunicare

¹ Cornelia Bodea, *Lupta pentru unire a revoluționarilor exilați de la 1848*, în *Studii privind unirea principatelor*, vol. coord. de A. Oțetea, N. Adâniloie, D. Berindei, C. Bodea, Al. Vianu, București. Ed. Academiei R.P.R., 1960, p. 131; vezi și N. Corivan, *Din activitatea emigranților români în Apus (1853-1857)*, București. 1931.

² Aug. R. Clavel, *Vasile Alecsandri. Mircești. Schițe și impresiuni*, București, 1890, p. 12-13.

³ Dan Berindei, *Diplomația românească modernă. De la începuturi la proclamarea independenței de stat (1821-1877)*, Ed. Albatros, 1995, p. 111; vezi și Mihai Cojocariu, *Partida națională și constituirea statului român (1856-1859)*. Iași, Ed. Universității „Al. I. Cuza”, 1995, p. 231.

⁴ George Fotino, *Din vremea renașterii naționale a Țării Românești. Boierii Golești*, vol. II, București, 1939, p. 221.

⁵ Leonid Boicu, *Geneza chestiunii române ca problemă internațională*, Iași, Ed. Junimea, 1975, p. 105 și urm.

generate pe parcurs de vârste, caractere, educație sau opțiuni diferite în privința mijloacelor – au făcut din acele „sentințele ale poporului [...] răspândite de vijelie pe fața lumii“, cum îi numea Bălcescu pe emigranți, autentice reperi morale, greu detectabile nu doar în epocă, ci chiar la scara istoriei naționale.

În general, activitatea emigrației revoluționare românești în deceniul care a premers Unirii Principatelor – cu întreg evantaiul problematic focalizat pe avatarurile organizatorice, obiectivele imediate sau de perspectivă, căile și mijloacele de comunicare cu și de acțiune, legăturile înfiripate sau cultivate la nivelul centrelor politice decizionale ori al celor resurecționale de pe continent și, nu în ultimul rând, roadele strădaniilor individuale sau colective și impactul acestora în țară (acasă) – este binecunoscut astăzi. După ce generații de istorici au stăruit și au făcut din cercetarea epocii direcții uneori predilecte ale propriilor lor opere. Domeniul este însă mult prea generos pentru ca anchetele să poată fi considerate, vreodată, încheiate. Recuperări, completări sau nuanțări se impun de la sine, o dată cu plasarea domeniului într-o nouă perspectivă, ori pe măsura aflării unor alte surse documentare decât cele îndeobște cunoscute și exploatate. Un argument în plus în favoarea acestei aserțiuni îl constituie chiar rândurile de față menite a extinde orizontul informațional consacrat aceleiași problematici generale, prin introducerea în circuitul științific a câtorva noi documente și piese epistolare provenite din arhivele vieneze, mai exact din fondul documentar rămas de la Alexander von Bach, fost ministru de Interne al Imperiului Austriei între 1849 și 1859. Emise în cursul aceluiași an, 1851, anul ultimelor speranțe pentru exilați în șansa reizbucnirii revoluției general-europene, documentele recuperate ilustrează, cu sporită capacitate expresivă, pe de-o parte, dificultățile de comunicare cu țara a emigranților români din Paris (gruparea radicală) și, pe de alta și în strânsă legătură, îngrijorarea crescută, altminteri motivată, a autorităților imperiale habsburgice, față de eventualitatea recidivării valului insurecțional în plan zonal sau continental.

În vremea revoluției ca și după aceea, Imperiul austriac și-a simțit mereu amenințată integritatea sa teritorială, din toate părțile. În anii 1848-1849, acțiunile revoluționare din Ungaria și din provinciile lombardo-venete ilustraseră pe deplin acest lucru. După înfrângerea revoluției în 1849, prezența aceleiași amenințări era reliefată pe deplin de faptul că unul din țelurile principale ale programului politic al emigrației revoluționare viza, pe lângă schimbarea regimului monarhic instituit, și dezmembrarea monarhiei. De aceea, Curtea și guvernul imperial din Viena, odată cu introducerea neoabsolutismului, în 1851, au adoptat o politică ultraconservatoare, ce avea în vedere păstrarea integrității statale și combaterea tendințelor revoluționare⁶. Constituția „revoluționară“ din

⁶ Christoph Stölzl, *Die Ära Bach in Böhmen. Sozialgeschichtliche Studien zum Neoabsolutismus 1849-1859*, Veröffentlichungen des Collegium Carolinum, Band 26, R. Oldenburg, München und Wien, 1971, p. 257; vezi și Leonid Boicu, *Austria și Principatele Române în vremea războiului Crimeii (1853-1856)*, București, Ed. Academiei, 1972, p. 45-47.

20 februarie/4 martie 1849 a fost mai întâi suspendată la 8/20 august 1851, pentru ca la 19/31 decembrie același an să fie definitiv abolită⁷.

Organizatorul activității contrarevoluționare a fost ministrul de interne, Alexander Bach. Pe lângă crearea corpului jandarmeriei, ca forță armată menită să păstreze ordinea și liniștea internă, Bach a înființat poliția de stat austriacă, ca un serviciu secret, socotită a fi un instrument important în lupta pentru păstrarea integrității teritoriale și a puterii de stat în Monarhia de Habsburg. În componența noii instituții, ministrul de interne a adunat la un loc atât specialiști ai fostei poliții austriece de până la revoluție, cât și refugiați revoluționari proveniți din toate fracțiunile politice, care erau dispuși să coopereze⁸. În atenția poliției de stat s-au aflat în primul rând centrele emigrației revoluționare din Paris și Londra. Pe lângă activitatea de combatere a oricăror acțiuni revoluționare ce atentau la integritatea imperiului, în special a celor ce veneau din cercurile emigrației maghiare conduse de L. Kossuth, aceasta a desfășurat o vastă operațiune de adunare de informații, menită să ofere o imagine veridică a împărțirii forțelor emigrației din Europa post revoluționară. Poliția de stat a lui Bach a reușit, profitând de mizeria financiară a unor emigranți și de luptele dintre diferitele grupări ale emigrației, să se infiltreze atât la Paris, cât și la Londra și să-și procure dosarele privitoare la emigrația democratică din capitala franceză și britanică. Mai mult chiar, ea a reușit să-i determine pe unii lideri socialiști, precum Karl Marx, ca, plătindu-i în mod indirect, cu o retribuție de 20-24 de florini, să scrie articole ce combăteau activitatea acelor exilați care se situau pe o altă platformă politică decât cea îmbrățișată de ei, contribuind astfel la influențarea opiniei publice în favoarea Austriei⁹.

Pornind de la informațiile adunate, Bach a dezvoltat o teorie a conspirației universale, în care erau înglobate, ca elemente constitutive, toate mișcările de emancipare socială, națională și politică, conspirație care, în opinia sa, dezvoltase o întreagă rețea subterană subversivă, nu numai în monarhia de Habsburg, ci și în toate statele Europei. În acest sens, într-o scrisoare din toamna anului 1849 adresată primului ministru, principele Felix von Schwarzenberg, Bach scria că: „partidul răsturnării / revoluției, deși a fost înfrânt pe câmpul de luptă de purtătorii legali ai puterii din Italia, Franța, Germania și Ungaria, este acum din nou în măsură să se retragă în întunericul societăților secrete și al conspirațiilor” pentru ca, de acolo, să producă „atacuri contra ordinii sociale și de stat existente”. Acest partid, deși a suferit numeroase înfrângeri, a găsit mereu forța să reia lupta de la capăt. Într-o evoluție de numai două decenii, acesta a reușit să devină „o putere de temut” care, „prin legătura cu tovarășii săi de idei a realizat, în diferitele state ale Europei, un organism, a cărui rețea s-a răspândit în toate direcțiile continentului”¹⁰. Împotriva acestei conspirații, ai cărei capi se aflau în

⁷ Cf. A. Debidour, *Histoire diplomatique de l'Europe depuis l'ouverture du Congrès de Vienne*, vol. II, Paris, 1891, p. 69, 73.

⁸ Allgemeine VerwaltungsArchiv Wien, Nachlaß Bach, Kt. 29.

⁹ Christoph Stölzl, *op. cit.*

¹⁰ Haus-Hof- und StaatsArchiv Wien, I.B., 1849/151.

comitetele revoluționare din Paris și, mai ales, în Comitetul central democratic european din Londra, ministrul de interne austriac a inițiat nu numai o politică polițienească de strictă supraveghere, ci chiar a dezvoltat relații de colaborare cu alte state europene, în aplicarea unor măsuri contrarevoluționare eficiente, menite să împiedice izbucnirea unei revoluții social-naționale europene, sincrone și generalizate. Între măsurile luate la scara întregului imperiu s-au numărat și cele privind securizarea granițelor, pentru a nu permite pătrunderea revoluționarilor, supravegherea persoanelor suspecte, verificarea tranzitului de publicații și cenzurarea corespondenței. Totodată, prin intermediul agențiilor sale consulare¹¹, monarhia de Habsburg a căutat să aibă o imagine cât mai exactă asupra situației din toate țările limitrofe, inclusiv din Moldova și Țara Românească, astfel încât să poată contracara orice acțiune revoluționară.

În acest context s-a înscris și acțiunea autorităților habsburgice de interceptare, prin intermediul guvernământului Transilvaniei și cel al Bucovinei, a publicațiilor și a corespondenței revoluționarilor români, în special a celor radicali¹². Măsurile represive la adresa literaturii revoluționare încep din februarie 1851, odată cu confiscarea, din ordinul guvernatorului Transilvaniei, a broșurii lui C. A. Rosetti, *Apel către toate partidele*, socotită a avea un caracter „incendiar”, prin îndemnul la unire a tuturor românilor și prin atacurile împotriva statului austriac¹³. Această perioadă corespunde momentului activării „Comitetului revoluționar de la 1848”, de către exilații români din Franța, în frunte cu N. Bălcescu și C.A. Rosetti, sub impulsul reorganizării emigrației maghiare și din dorința de a se prezenta în fața Comitetului democratic european din Londra, cu care voiau să intre în legătură, ca o forță politică unită, ce vorbea în numele tuturor românilor¹⁴. Prin trimiterea, în aprilie 1851, a lui D. Brătianu la Londra, emigrația română a stabilit legătura cu comitetul condus de G. Mazzini și Ledru-Rollin, în ideea de a asocia și pe români la pregătirea revoluției universale viitoare care, după părerea radicalilor, urma să aducă triumful democrației pe continentul european și, odată cu aceasta, rezolvarea revendicărilor naționale ale tuturor popoarelor, inclusiv ale românilor. În acest sens, pentru realizarea colaborării cu revoluționarii ce reprezentau la Londra diverse popoare europene, comitetul revoluționar român a acceptat o înțelegere cu reprezentanții emigrației maghiare, amânând, la sugestia lui Mazzini, rezolvarea diferendului româno-maghiar până după ce revoluția universală ar fi ieșit victorioasă. După această înțelegere, în numele Comitetului internațional, Mazzini, Ledru-Rollin, Ruge și Darasz au adresat, în iunie 1851, un apel către românii din Principate și din Imperiul Austriei¹⁵. În fața încercărilor făcute de exilații

¹¹ *Documente Privind Unirea Principatelor*, vol. II, *Rapoartele consulatului Austriei din Iași (1856-1859)*, ed. Dan Berindei, Ed. Academiei, 1959, p. XIV și urm.

¹² S. Reli, *C.A. Rosetti și N. Bălcescu în lumina cenzurii austriece*, în „Junimea literară”, nr. 9-12, Cernăuți, 1929; Cornelia Bodea, *op. cit.*, p. 155 și urm.

¹³ S. Reli, *op. cit.*, p. 8.

¹⁴ Cornelia Bodea, *op. cit.*, p. 149-150.

¹⁵ Olimpiu Boitoș, *Raporturile românilor cu Ledru-Rollin și radicalii francezi în epoca revoluției de la 1848*, București, Ed. „Cartea românească”, 1940, p. 73-74.

români de a se asigura ca apelul tipărit să ajungă în spațiul românesc, autoritățile habsburgice au luat măsuri de interceptare și confiscare a oricăror tipărituri și înscrisuri cu caracter revoluționar.

În acest context, la 7 iulie 1851, comandantul trupelor austriece din Transilvania, general-locotenentul Bordalo, raportându-i din Sibiu lui Bach, în calitate sa de ministru de interne, despre interceptarea unei scrisori suspecte expediate spre Paris, cu poșta din București, îi trimitea scrisoarea spre a decide dacă aceasta urma să fie remisă la destinație sau nu¹⁶. Era vorba de o scrisoare semnată de un anume Winterhalder și expediată pe adresa: „Mr. Charlesmagne Hallegrin, Rue de l'ancienne comédie 5, Paris“, scrisoare ce avea la început câteva rânduri cifrate¹⁷. În fapt, avem de a face cu o misivă expediată la 14 iunie, din capitala principatului valah, de librarul și tipograful Enric Winterhalder, prietenului și asociatului său în afaceri, revoluționarul exilat C.A. Rosetti¹⁸, document ce se înscrie într-o întreagă suită epistolară întreținută de cei doi, pierdută din păcate în cea mai mare parte. Austriac de origine, Winterhalder s-a atașat pe temeuri masonice de revoluționarii munteni, în special de Rosetti. După înfrângerea revoluției și plecarea în exil a revoluționarilor, a rămas în București, ocupându-se de librăria și tipografia înființată în comun cu Rosetti, alimentând cu bani pe emigranții din Paris, până în anul 1852, când va fi expulzat de domnitorul Barbu Știrbei¹⁹. Din dorința de a păstra confidențialitatea destinatarului vizavi de vigilența poliției, scrisorile erau trimise pe adresa unui cunoscut cizmar parizian, Charlesmagne Hallagrin, ce-și avea magazinul pe una din străzile importante din apropierea Luvrului (Rue de l'ancienne comédie 5), și care era unul din francezii apropiați de revoluționarul radical muntean²⁰. Pe lângă sprijinul material, Winterhalder i-a furnizat lui Rosetti, așa după cum rezultă din scrisoare, informații despre evoluțiile politice ce aveau loc în țară („*Muscalii tot se mai văd câțiva, ici și colea, supt pretext de bolnavi. Se vorbește că domnia se va schimba prin intrigi boierești*”). Totodată, el a fost omul de legătură cu partizanii săi din țară, așa cum rezultă din textul descifrat de specialiștii poliției de stat austriece, în care spune că: „*epistola 3 am primit-o și am dat-o lui Filipescu*“. Câteodată, misiunea aceasta de mesager al exilaților radicali nu era cea mai ușoară, ba, uneori, era de-a dreptul imposibilă. Astfel, Winterhalder ezita să meargă la ministrul de război, C. Herescu, spre a-i citi

¹⁶ Allgemeine VerwaltungsArchiv Wien, Nachlass Bach, Kt. 33; v. și documentul nr. 1 publicat în anexă la acest studiu.

¹⁷ Doc. nr. 2.

¹⁸ În 1846, cei doi au înființat în comun o tipografie și o librărie în București, ce au jucat un rol de prim rang în opera de naștere națională, vezi Radu Pantazi, *C.A. Rosetti. Gânditorul. Omul*, București, Ed. Politică, 1969, p. 13.

¹⁹ C.A. Rosetti, *Correspondență*, Ediție îngrijită, prefață, note și comentarii de Marin Bucur, București, Ed. Minerva, 1980, p. 402-403; *C.A. Rosetti către Maria Rosetti. Correspondență*, vol. I (1846-1871), Prefață, stabilire de texte, note și comentarii de Marin Bucur, București, Ed. Minerva, 1988, p. 25.

²⁰ *C.A. Rosetti către Maria Rosetti*, p. 46.

scrisoarea lui Rosetti din 18 mai, în care revoluționarul muntean, respingând propunerea acestuia de a-i obține grațierea, pentru a se putea întoarce în țară din exil²¹, își expunea crezul său politic radical, cu nonșalanța celui aflat în siguranță, exprimându-și încrederea în iminenta izbucnire a revoluției care, de această dată, urma să fie triumfătoare, așa după cum se afirma în cercurile emigrației din Paris și, mai ales, la Londra. Pe Winterhalder, însă, realitățile concrete în care trăia îl făceau să fie mai prudent, conștient fiind de faptul că acționând așa cum îi cerea Rosetti, nu numai că și-ar fi îngreunat situația, dar chiar ar fi grăbit expulzarea sa din țară, fapt ce s-ar fi răsfrânt negativ și sub aspect material asupra exilatului muntean. „N-am văzut încă pe Herescu, ca să-i dau epistola ta de la 18 mai; înțelegi mi se pare că nu-mi vine să mă duc dinadins la el și să-i trântesc acea epistolă“ pentru că „știu că poziția mea aici nu este așa de sigură; dacă expiră termenul acordat peste pașaportul meu poate să mă gonească, căci n-am nimic la mână care să-mi asigure șederea mea; sunt aici numai pe simpla fângăduială a lui Herescu și prin urmare trebuie să-l menajez. Să-i spui așa fără pregătire «că ai asigurări temeinice că vei triumfa în curând», că «n-ai alt scop decât să răstorni legile actuale», «că vei proclama Republica română, una și nedespărțită» și alte asemenea, ar fi foarte imprudent, căci ai, mi se pare, destule dovezi, că au luat obiceiul să ne facă responsabili unu pentru altul și neputând să te apuce, mă apucă pe mine“²².

Convins de necesitatea pregătirii terenului în voita perspectivă a izbucnirii unei revoluții generale europene, sub conducerea Comitetului democratic din Londra, C.A. Rosetti l-a determinat pe pictorul C. D. Rosenthal să plece la Pesta spre a face propagandă revoluționară. Într-un post-scriptum al scrisorii, Winterhalder îi comunica prietenului său faptul că Rosenthal l-a informat, printr-o misivă, de iminența plecării sale. Acțiunea lui Rosenthal va eșua însă în mod tragic, dat fiind faptul că autoritățile austriece, informate din diferite surse, inclusiv din această scrisoare, despre sosirea sa, aveau să-l aresteze la Pesta, în iulie 1851, iar în închisoare acesta s-a sinucis, nerezistând presiunilor la care era supus. Rosetti a regretat și s-a simțit multă vreme culpabil de moartea amicului său Rosenthal²³.

În calitatea sa de asociat în afaceri, Winterhalder îi comunica exilatului muntean faptul că negoțul cu cărți aduse din Occident, prin intermediul librărilor parizian A. Frank²⁴, ce se desfășura prin librăria lor, era mai profitabil în acel an, în comparație cu anul 1850, rezultând un profit de 8.603 lei. La fel și tipografia mergea mai bine. „De nu câștigăm mult – scria el – cel puțin nu mai păgubim, ca în anii 1849 și 1850; în luna lui ianuarie și februarie am păgubit,

²¹ Vezi în acest sens însemnarea lui Rosetti din 19 mai 1851 din jurnalul său în C.A. Rosetti, *Jurnalul meu*. Ediție îngrijită și prefață de Marin Bucur. Cluj-Napoca, Ed. „Dacia”, 1974, p. 309.

²² Doc. nr. 2.

²³ C.A. Rosetti, *Jurnalul meu*, p. 319-320.

²⁴ Pe același librar, Rosetti îl recomandă, în octombrie 1851, și lui I. Ghica, care dorea să înceapă un comerț cu cărți, C.A. Rosetti, *Correspondență*, p. 259-261.

dar în luna lui martie am câștigat 26 lei, în luna lui aprilie 223 lei și luna lui mai 330 lei. Avem acum sub tipar: 1) Gazeta nemțească a lui Schweder; 2) Histoire sainte a lui Monty; 3) Ermeneutica sacră a arhimandritului Dionisie; 4) Slujba de batalion din Regulamentul ostășesc; 5) Legea judecătorească de Alexandru Aman și 6) un Dicționar latin-românesc, ce se tipărește cu cheltuiala domnului Ioanid librariu; vom începe acum și Agricultură lui Andronescu și Calendarul pentru <18>52, după ce vom primi manuscrisul²⁵. Deși împărtășea opinii liberale, totuși perspectiva creșterii concurenței, prin înființarea unei noi tipografii a Mitropoliei, nu îl încânta. Aceasta deoarece se ivea amenințarea scăderii câștigurilor, dar și a migrării tipografilor buni spre noua tipografie. „Sunt încredințat – nota el – că Mitropolia păgubește, dar deși păgubește, vom păgubi și noi, căci va fi încă o tipografie mai mult în țară. Poate va veni vremea ca toate tipografiile să nu fie de ajuns aici, deocamdată însă sunt prea multe cele în ființă. Sunt 14 ani că era o singură tipografie aici și acum, cu cea ce va deschide Mitropolia avem 7 în București, una la Craiova, una la Buzău și una la Brăila. Trebuiește dar să ne îndoim activitatea ca să o scoatem la capăt și să nu rămânem de rușine²⁶”.

Legăturile strânse cu revoluționarii exilați îl vor aduce pe Winterhalder în atenția autorităților din Țara Românească, domnitorul Barbu Știrbei dorind chiar pentru aceasta să-l expulzeze din țară, sub pretextul de a fi fost supus străin, cu pașaport expirat. În același timp, austriecii fiind tot mai interesați de persoana și activitatea sa, îl vor introduce pe lista suspectilor politici. Conform raportului adresat ministrului de interne, Alexander Bach, la 12 decembrie 1851, de guvernatorul civil al Transilvaniei, Karl Boromeu Schwarzenberg, se ceruse consulului general cezaro-crăiesc, Laurin, să intervină pe lângă oficialitățile de la București pentru ca Winterhalder, „în caz că proiectata expulzare va fi tradusă în viață, pe cât posibil să facă să fie extrădat încoace, ca supus austriac²⁷”. Acest lucru se va întâmpla în anul următor.

Pe lângă calea poștală directă, legătura cu radicalii exilați din Paris era făcută și prin intermediul secretarului consulatului englez din București, Effingham Grant, cumnatul lui Rosetti, un sprijinitor fidel al revoluționarilor munteni²⁸. Prin trimiterea unor scrisori pe adresa sa oficială din București, pentru ca apoi acestea să poată fi distribuite diferiților destinatari din țară, exilații din Paris credeau că pot înșela vigilența cenzurii austriece. Asemenea mijloc de menținere a legăturilor revoluționarilor exilați cu țara era excedentar celor îndeobște cunoscute și anume: corespondența obișnuită (inclusiv cifrată),

²⁵ Doc. nr. 2.

²⁶ *Ibidem*.

²⁷ Doc. nr. 3.

²⁸ Acesta se va împământeni, căsătorindu-se cu o descendentă a familiilor Racoviță și Goleșcu, desfășurând în decursul timpului fructuoase activități industriale și comerciale în București; denumirea cartierului și a podului Grant fiind legată de numele său, cf. C.C. Giurescu, *Viața și opera lui Cuza Vodă*, București, Ed. Științifică, 1966, p. 386; C.A. Rosetti către Maria Rosetti, p. 20.

călătorii moldoveni foști exilați și deveniți sfetnici ai lui Grigore Alexandru Ghica și, în sfârșit, broșurile, manifestele sau presa revoluționară strecurată în Principate²⁹. Autoritățile habsburgice, suspectând legăturile epistolare ale lui Grant cu Parisul, i-au interceptat și violat adesea corespondența, deși era supusă imunității diplomatice, pe motiv că ar fi avut un conținut subversiv. Probele găsite îl făceau pe guvernatorul Transilvaniei să afirme în raportul său către Bach, din 12 decembrie 1851: „Consulatul englez se ocupă nu numai cu expedierea mai departe a scrisorilor, ci – după cum rezultă din scrisoare – chiar trebuie să se afle în legături foarte strânse cu partidul revoluționar/subversiv muntean“ și că „uneltirile partidei revoluționare, indiferent de naționalitatea sa, află la Consulatul englez protecție și sprijin“³⁰.

Confirmarea bănuielilor cenzurii austriece se datora și atitudinii unora dintre exilații de la Paris, de a-și dezvălui în scrisori, ideile și dezideratele revoluționare, într-o manieră mult prea deschisă. Această situație l-a determinat pe Grant ca, într-o scrisoare trimisă din București, la 18 noiembrie 1851, revoluționarului Ștefan Golescu, la Paris, să-l mustre pentru atitudinea sa imprudentă care a dus la compromiterea sa și a destinatarului scrisorii, asupra celui din urmă putând să se abată chiar măsurile represive ale autorităților, cu atât mai mult, cu cât corespondența sa era deschisă de cenzura austriacă. „Je sais – nota Grant – que la reflexion n’est pas le fort de la jeunesse Rommaine, c’ependant j’avais cru que le passé les aurait servi d’expérience pour leur prouver que la Poste d’Autriche n’est pas le canal le plus sûr pour la transmission de pareilles correspondences. Si vous avez supposé que l’anvoie de vos lettres sous pli à mon adresse était un garanti pour le respect envers leurs cachets; vous vous êtes fortement abusé – car la plupart de mes lettres portent des marques évidentes d’avoir servi à satisfaire aux curieux dans le département postal, et je ne vous ai pas laissé ignorer ce fait. De grace donc, soyez plus circonspect à l’avenir et réfléchissez bien aux désaprémets, sinon malheurs, que vous pourez attirer sur les autres (moins heureusement abrités que vous contre les conséquences), en adoptant un pareil mode de transmission pour des lettres de ce genre“³¹.

Cu toate acestea, exilații radicali de la Paris vor continua să trimită scrisori, pe adresa lui Grant, pentru unii susținători din țară. Drept dovadă stă raportul din 18 decembrie 1851 al guvernatorului Schwarzenberg către Bach, prin care îi înainta, spre descifrare, câteva scrisori cifrate trimise de la Paris, pe adresa girantului Consulatului englez de la București, pentru un anume R. Ștefanide, despre care ceruse informații de la consulul austriac din Țara Românească³². În urma spargerii cifrului, autoritățile habsburgice au putut afla, din conținutul acelor scrisori, că temerile nutrite în privința organizării unui

²⁹ Dan Berindei, *op. cit.*, p. 115.

³⁰ Doc. nr. 3.

³¹ Doc. nr. 4; vezi și Anastasie Iordache, *Goleștii. Locul și rolul lor în istoria României*, București, Ed. Științifică, 1979, p. 205. A. Iordache afirmă că scrisoarea fusese trimisă lui N. Golescu, citându-l pe G. Fotino, *op. cit.*, p. 259-260.

³² Doc. nr. 5.

complot revoluționar, menit să atenteze la integritatea teritorială a monarhiei, erau întemeiate. Astfel, în scrisoarea expediată la 14 noiembrie, din Paris, de către un anume *I.*, identificabil în persoana lui Ștefan Golescu ce se întorsese de curând la Paris dintr-o călătorie întreprinsă prin Monarhia de Habsburg și Germania, pentru a se informa asupra stadiului pregătirii revoluției generale³³, se ofereau detalii despre dimensiunea pregătirilor revoluționare la scară europeană: „Am găsit la Agram lucrurile mai înaintate decât credeam. Am fost acolo călcat de poliție și apoi pornit la Viena. La Viena există o conspirație întinsă, ce se ramifică în toate provinciile, scopul ei a transforma Austria într-o Confederație Danubiană, afară de Lombardo-Veneția. Democrații germani au făcut prin Kinkel o mare împrumutare în America. Aici credem că poate să se facă o manifestație pentru abrogarea legii de la mai 31. Propaganda democratică s-a răspândit foarte mult, însă fără îndoială că sufragiul universal va aduce o Adunare Națională curat roșie. Italia e foarte impacientată a începe înainte”³⁴.

Încrăzător, ca toți radicalii, în iminența izbucnirii revoluției „generale și sincrone“, cum preconiza Mazzini și Comitetul democratic de la Londra, act ce urma să ducă și la înfăptuirea, pe cale revoluționară, a idealului unității românești, acesta îi cerea lui Stefanide să se înțeleagă „cu Turnavitu sau cu ori care vei socoti spre a forma un comitet de 3 propagandiști, al cărui scop va fi de a răspândi cât se va putea mai mult dorința de unitate română, de instituții democratice și de formație a unei Confederații Danubiene”³⁵. Aceeași nevoie de organizare, chiar și sub forma unei societăți secrete, pentru pregătirea românilor în vederea viitoarei revoluții, răzbate și din scrisoarea adresată amicului său D. Cernătescu, din Craiova: „Nu știm când se poate intra în țară și în cât timp se poate realiza proiectul, și precum nimine nu poate ști timpul când va izbucni revoluția; de aceea luăm toate măsurile să nu ne surprindă nepregătiți, iată ce m-a determinat de a forma un Comitet de propagandă acolo în țară, deosebit de Frăția ce ești însărcinat dumneata a o organiza”³⁶. În aceeași scrisoare, Ștefan Golescu reafirma, într-o manieră patetică, țelurile ce-i animau pe radicalii români: „O Românie, una și nedespărțită, liberă și independentă, democratică și națională! Iată misia noastră, misie sublimă, care trebuie să ne sfințească și să facă din noi eroi sau martiri”³⁷.

Pentru a-și atinge scopurile, Comitetul revoluționarilor români de la Paris, în frunte cu C.A. Rosetti și I. Brătianu, au editat, în toamna anului 1851, o revistă menită să propage idealurile naționale, politice și sociale ale exilaților români, intitulată „Republica română“, care se voia a fi o tribună reprezentativă a democrației române din acea epocă³⁸. Pentru introducerea în Principate a

³³ Cornelia Bodea, *op. cit.*, p. 158; vezi și Dan Berindei, *op. cit.*, p. 113.

³⁴ Doc. nr. 6.

³⁵ *Ibidem.*

³⁶ Doc. nr. 7.

³⁷ *Ibidem.*

³⁸ Olimpiu Boitoș, *op. cit.*, p. 89-90; Cornelia Bodea, *op. cit.*, p. 153; pentru mai multe amănunte privitoare la revistă vezi Dan Simonescu, *Din istoria presei românești; Republica română*. București, Ed. „Cartea Românească”, 1931.

acelei revistei, ca și a celorlalte publicații revoluționare, fără ca ea să fie descoperită și confiscată de autorități, revoluționarii căutau să folosească cele mai diverse căi³⁹. Astfel, în scrisoarea trimisă din Paris la 14 noiembrie 1851, Golescu, după ce îl avertiza pe Stefanide despre intenția Comitetului român de a edita revista „Republica română“, îi cerea să se informeze „din ce parte aduc la noi marfă mocanii“⁴⁰. Ulterior, la 1 decembrie, comunicându-i apariția, în capitala Franței, a primului număr din acea revistă, în privința expedierii sale în Țara Românească, el scria: „Le vom putea băga în Brăila; tu trebuie prin cineva să găsești acolo vreo unul care să le primească. Găsindu-l îmi vei spune numele lui. Se vor putea băga și cu mocanii ce vin din Turcia, pe la Călărași, unde iar ar trebui să ai pe cineva“⁴¹.

Creșterea tensiunilor politice și sociale în Franța, la sfârșitul lunii noiembrie și începutul lui decembrie 1851, ce păreau să anunțe iminența revoluției, a stat în atenția exilaților radicali. Dorind să facă cunoscută această situație și celor din țară, Golescu scria la 1 decembrie: „Pe aici lucrurile se încurcă din zi în zi. Mi-e teamă că de nu se va restabili sufragiu universal, exploziunea va fi totală și revoluția foarte sângeroasă. Din mai multe departamente veniră misiunii comitetului de propagandă și-i anunțară că sătenii cer a masakra pe toți preoții și pe cei ce mai pretind a fi nobili“⁴². În opinia radicalilor, situația părea a fi foarte favorabilă românilor, în cazul izbucnirii revoluției europene, dat fiind faptul că, la Londra, Mazzini reușise să-l determine pe Kossuth să renunțe la politica sa din trecut față de celelalte naționalități, iar pentru ideea revoluției erau câștigați și românii din Transilvania și Banat⁴³.

Numai că lovitura de stat a lui Ludovic Napoleon Bonaparte, viitorul împărat Napoleon al III-lea, de la 2 decembrie 1851, a spulberat toate speranțele radicalilor, amânând „sine die“ revoluția generală europeană. Martor la evoluția vertiginoasă a evenimentelor politice ce s-au desfășurat în acea zi la Paris, Golescu îi descria lui Stefanide, într-o scrisoare redactată la miezul nopții de 2 decembrie, întreaga desfășurare a loviturii de stat: „De la patru până la șapte de dimineață Napoleon a arestat o mulțime de reprezentanți, republicani, orleaniști și legitimiști, între care Cavaignac, Lamoricière, Changarnier, Bedeau, Leflô, generalii Nadeau, Cremieu, Michel de Bourges, Thiers, Perrier... până la patru s-a suit numărul reprezentanților arestați la 150. La 8 dimineața este proclamația președintelui ce cuprinde: 1) stricarea Camerei; 2) restabilirea votului universal; 3) convocarea alecțiilor prezidențiale. Până la 12 ziua toate puncturile principale le-au ocupat soldații. Tocma pe la 5 bulevardele și cvartalele s-au umplut de lume. Apoi pe la 9 a început Marseillesa. Acum bulevardele sunt pline de lume. Se strigă la arme. Se așteaptă să iasă decretul membrilor din stânga ce au mai rămas, în care președintele e pus „hors la loi“. Toate preesele sunt ocupate

³⁹ Detalii prind căile și mijloacele folosite de emigranții revoluționari la Cornelia Bodea, *op. cit.*, p. 154-157.

⁴⁰ Doc. nr. 6.

⁴¹ Doc. nr. 8.

⁴² *Ibidem*.

⁴³ *Ibidem*.

militărește. Parisul e în stare de asediu. Peste 50 de președinți ai societăților secrete au hotărât ca mâine să înceapă lupta. De vor trage soldații carnagiu va fi mare. Se crede că șef va sosi Ledru-Rollin⁴⁴.

Însă, măsurile de mână forte luate de Ludovic Napoleon au împiedicat orice încercare de declanșare a revoluției în Franța, spre satisfacția puterilor europene conservatoare. În acest sens, factorii de conducere ai Monarhiei de Habsburg își exprimau opinia că acțiunea din 2 decembrie 1851 a viitorului împărat a constituit o lovitură de grație dată revoluționarilor radicali⁴⁵. În viitor, însă, Franța lui Napoleon al III-lea va înlocui, în acțiunile sale externe, politica revoluționară cu cea a drepturilor naționalităților, care se va dovedi a fi la fel de amenințătoare pentru integritatea Imperiului Habsburgic.

Pentru exilații radicali români, lovitură de stat a lui Ludovic Napoleon, compromițând definitiv „hora“ în care se pregăteau „a dănțuții“ atunci și celelalte popoare europene animate de același ideal național, cum arăta entuziast C.A. Rosetti în al său manifest „În numele libertății și al României“, a semnat o mare deziluzie. „Slăvitul an 1852“, care, în concepția foștilor revoluționari pașoptiști, trebuia să aducă „pulberea coroanelor, a abuzurilor și a legilor nedrepte“⁴⁶, debutând cu acea teribilă dezamăgire, avea să se încheie în aceeași notă, cel puțin pentru emigrația română, ca urmare a dispariției premature a celui ce întruchipase portdrapelul ideologiei revoluționare, Nicolae Bălcescu. Adăugând apoi eșecul răscoalei mazziniene de la Milano, izbucnită în februarie 1853, care a discreditat atât pe inițiator, cât și Comitetul european patronat de acesta, realizăm imaginea de ansamblu a noilor împrejurări și coordonate ce au impus revizuirea căilor și mijloacelor de acțiune ale „misionarilor naționali“ români – prin adoptarea treptată a liniei „legaliste“ (diplomatice) în detrimentul celei „revoluționare“ – în preajma și ulterior în vremea evenimentelor prilejuite de redeschiderea crizei orientale.

ANEXE

1

Raportul comandantului militar al Transilvaniei către Bach

Präs. Nr. 1215/1851

Hochwohlgeborener Herr Minister!

Bei dem hisiger Postamt ist mittelst der Post aus Bukarest ein Schreiben unter der Adresse: „M-r. Charles magne Hallegrain. Rue de l'ancienne Comedie, Paris“, eingelangt, welches man als verdächtig anhalten ließ.

⁴⁴ Doc. nr. 9.

⁴⁵ Christoph Stölzl, *op. cit.*, p. 266.

⁴⁶ Cf. Dumitru Vitcu, *Diplomații Unirii*, București, Ed. Academiei, 1979, p. 18.

<https://biblioteca-digitala.ro> / <http://adxenopol.academiaromana-is.ro>

Euer Hochwohlgeborener dürften sich veranlaßt finden, dieß Schreiben, welches in Anslusse ergebenst vorgelegt wird, einer nähere Prüfung zu unterziehen, und ich muß es dem hohen Ermessen Euerer Hochwohlgeborener überlassen, ob dasselbe an seine Bestimmung zu befördern, oder aber eine anderweitige Verfügung damit zu treffen wäre.

Genehmigen Euer Hochwohlgeborener die Versicherung meiner ausgezeichneten Hochachtung.

Hermanstadt am 7. Juli 1851
Bordalo, Feldmarschalleutenant

An
Seine der k.k. Herrn Ministers des Innern
Doctor Alexander Bach, Hochwohlgeboren

(Allgemeine VerwaltungsArchiv Wien, Nachlass Bach, Kt. 33)

Traducere

Prea onorate Domnule Ministru!

La Oficiul de poștă de aici s-a aflat o scrisoare pe adresa „D-lui Chales magne Hallegrain. Rue de l'ancienne Comedie, Paris“ ajunsă prin intermediul poștei din București, care a fost oprită ca suspectă.

Domnia voastră trebuie să dispuneți ca această scrisoare, care prea supus vă stă la dispoziție în anexă, să fie expusă unei examinări mai atente și eu trebuie să las la aprecierea Domniei voastre, dacă aceasta se expediază la destinația sa, sau dacă ar fi de dat o altă dispoziție în legătură cu aceasta.

Primiți Domnia voastră asigurarea deosebitei mele considerații.

Sibiu, la 7 iulie 1851
Bordalo, general-locotenent

Către
Domnia sa, domnului Ministru de Interne, doctor Alexander Bach

2

Scrisoarea lui E. Winterhalder către C.A. Rosetti

Epistola 3 am primit-o și am dat-o lui Filipesko. Muscalii tot se mai văd câțiva, ici și colea, supt pretext de bolnavi. Se vorbește că domnia se va schimba prin intrigi boierești⁴⁷.

Prea ne ostenim cu limba chaldee, să vorbim dar românește. Am primit și no. 12 de la 25 mai și încă îți sunt dator răspunsu la no. 12, cu toate dar că sunt cam obosit nu pot să mai întârziezu a-ți răspunde. Scrisoarea mea no. 21 ți-a adus 500 fr<anci> și Grant ți-a trimis alaltăieri 50 galbeni mi se pare; are bună speranță că o să isprăvească curând pricina cu Bengescu, mi-a spus că datornicul s-a îndatorat a plăti banii în termen de 8 zile, iar de nu, se va vinde moșia la mezat. Comerțul a început să se mai îndrepte cu

⁴⁷ Text cifrat.

toate că oștirile străine au plecat și cei mai mulți boieri lipsesc, fiind duși sau la Londra, sau la băi sau la moșiile lor. Făcând comparația celor dintâi 5 luni ale anului curgător cu cele din anul trecut, covârșim cu lei 8603 par<ale> 36, pentru care am vândut mai mult, dar toată vânzarea acestor 5 luni este lei 63.840 parale 36. Și tipografia merge mai bine. De nu câștigăm mult, cel puțin nu mai păgubim, ca în anii 1849 și 1850; în luna lui ianuarie și februarie am păgubit, dar în luna lui martie am câștigat 26 lei, în luna lui aprilie 223 lei și luna lui mai 330 lei. Avem acum sub tipar: 1) Gazeta nemțească a lui Schweder; 2) Histoire sainte a lui Monty; 3) Ermeneutica sacră a arhimandritului Dionisie; 4) Slujba de batalion din Regulamentul ostășesc; 5) Legea judecătorească de Alexandru Aman și 6) un Dicționar latin-românesc, ce se tipărește cu cheltuiala domnului Ioanid librariu; vom începe acum și Agricultură lui Andronescu și Calendarul pentru <18>52, după ce vom primi manuscrisul. Mitropolia își va aduce o tipografie mare și bogată, a dat pe aceasta 2000 de galbeni și va mai da încă atâta. Mi-a luat pe cel mai bun șetar (conpositor) ce aveam – un Ștefan Rasidi, cu toate că am făcut pentru dânsul, dându-i la anul nou 300 lei fiind că în timp ce Ohm era bolnav îi ținea locul, m-a lăsat și s-a angajat la Mitropolie plecând cu Penescu (ce este directorul acestei tipografii) la Lipsca și la Berlin ca să aducă teacuri și litere. Sunt încredințat că Mitropolia păgubește, dar deși păgubește, vom păgubi și noi, căci va fi încă o tipografie mai mult în țară. Poate va veni vremea ca toate tipografiile să nu fie de ajuns aici, deocamdată însă sunt prea multe cele în ființă. Sunt 14 ani că era o singură tipografie aici și acum, cu cea ce va deschide Mitropolia, avem 7 în București, una la Craiova, una la Buzău și una la Brăila. Trebuie dar să ne îndoim activitatea ca să o scoatem la capăt, și să nu rămânem de rușine. Până a nu ști că ai mai dat acceptul tău lui A. Frank îi am mai trimis la 30 mai 700 fr<anci>. De acum înainte n-o să-i mai trimiți și tu. Tot atunci îi făcusem o porunceală și mai alaltăieri îi mai făcusem alta. De n-ar fi totdeauna așa setos de bani n-am avea a ne plânge de el, căci altfel condițiile lui ar fi destul de avantajoase. Cu toate acestea nu mai voi face nici un comision de la dânsul până nu-mi vei răspunde dacă poți să te însărcinezi cu comisiunile noastre; însă atunci n-ai mai pute să te muți de la Paris, sau dacă găsești la altul condiții mai avantajoase; spre acest sfârșit îți alătur o însemnare cum ne socotește el cărțile, ca să cercetezi și la altul. Comisiunile ce voi avea a face până la primirea răspunsului tău ți le voi trimite ție. Îți alătur și extractul contului său și al tău. Lăzile no. 40 și 41 înțelege că nici n-au sosit încă.

N-am văzut încă pe Herescu ca să-i dau să citească epistola ta de la 18 mai; înțelegi mi se pare că nu-mi vine să mă duc dinadins la el și să-i trântesc acea epistolă, caut un prilej ca să-i vie hapul mai ușor de înghițit; doar ia la pilule. Înțelegi foarte bine că aceasta trebuie să-l supere și supărarea cade și pe emisarul. M-am căit destul că ți-am scris o vorbă despre propunerea lui și negreșit n-aș fi făcut-o dacă puteam să prevăd că o să pui o așa de aspră însărcinare asupra-mi, nu cunoști pe om? Pe lângă multe calități bune, are o mare ambiție, ambiție de înțelepciune, se supără bine și se întărește în necazul său. Mai știi că poziția mea aici nu este așa de sigură; dacă expiră termenul acordat peste pașaportul meu, poate să mă gonească căci n-am nimic la mână care să-mi asigure șederea mea; sunt aici numai pe simpla fângăduiala lui Herescu și prin urmare trebuie să-l menajez. Să-i spu așa fără pregătire „că ai asigurări temeinice că vei triumfa în curând“, că „n-ai alt scop decât să răstorni toate legile actuale“, „că vei proclama Republica română una și nedespărțită“ și altele asemenea, ar fi foarte imprudent, căci ai mi se pare destule dovezi, că au luat obiceiul să ne facă responsabili unu pentru altul și neputând să te apuce, mă apucă pe mine. M-ai jurat onoarea mea să-i citesc scrisoarea ta și negreșit o voi face, dar poți încaltea să-mi acorzi aceasta s-o fac cu un prilej favorabil, să-l găsec

într-o dispoziție bună. Fii sigur că hesitarea mea provine numai din temerea că o să compromit starea ta și viitorul copiilor tăi. Aș putea să-ți aduc aminte vorbele tale: „Lasă-te de arțag, că ai să ocărăști lumea!“ Și altele și altele. În sfârșit voi împlini porunca ta.

Am fost mult ocupat zilele trecute, pe lângă acestea era și soția mea bolnavă de friguri; este mai bine acum, dar încă foarte slabă, peste vreo 10-12 zile va pleca la Viena, îi voi zice să meargă și la Paris – dacă nu să șază totdeauna cu tine, cel puțin pentru câteva zile.

Mi-am dat demisia de profet; de acum înainte nu mai voi proroci nimic. Sunt sigur că Maria ta a născut un băiat în pisma mea, că bine zici tu, femeile sunt pline de capriții. De două ori am ghicit bine și pentru a treia oară m-a dat Dumnezeu de rușine și s-a verificat proverbul că toți prorocii după Cristos sunt mincinoși. Dar ca să-ți dovedesc că nu sunt atât de arțagos precum tu îmi zici în toate epistolele tale, o iert de renghiu ce mi-a jucat și te însărcinez să-i dai din partea mea mii de sărutări. Sărută asemenea pentru mine pe Liby, pe Mircea-Charlemagne și pe Ion Tudor. Bucheturile ce mi le-ai trimis prin Grant le-am primit. Văd că nu ți-am răspuns încă la scrisoarea ta no. 12, dar pentru astăzi este târziu, căci poșta pleacă peste o jumătate de oră, trebuie dar să sfârșesc acum.

Primește mii de îmbrățișări. Ohm este sănătos acum, el și Zehner îți trimit multe complimente. Soția mea vă sărută pe toți, al tău frate

Winterhalder

Am primit o scrisoare de la Rosenthal care îmi anunță plecarea lui la Pesta.

<Adresa pe plic>: Bukarest 14 iunie

A Monsieur Charlemagne Hallegrain,

Rue de l'ancienne comédie 5

Paris

Affranchi

<pe verso ștampila>: Hermanstadt 17/6

(Allgemeine VerwaltungsArchiv Wien, Nachlass Bach, Kt. 33)

3

Raport al guvernatorului civil al Transilvaniei adresat lui Alexander Bach

Hochwohlgeborener Herr Minister!

Ich elaubte mir Euer Hochwohlgeboren im Anschluße abschriftlich den Auszug einer Correspondenz des englischen Consulats-Verwesers in Bukarest E. Grant, an der in Paris weilenden politisch kompromittirten Stefan Golesco zu dem Ende vorzulegen, damit Hochdieselben zur Uiberzeugung gelangen, wie das englische Consulat sich nicht nur mit Weiterbeförderung der Briefe befaßt, sondern – wie aus dem Schreiben hervorgeht – selbst mit der walachischen Umsturtzparthei in sehr genauer Verbindung stehen muß, da Grant vorzugeweise bemerkt, er habe Wissenschaft von jenem Briefe gehabt, welchen der Kaufmann anzunehmen sich weigerte, und durch welchen beinehe drei Personen kompromittirt worden wären.

Daß übrigens fraglicher Sachverhalt eine besondere Wichtigkeit gehabt haben mag, darüber liefert die Correspondenz Grant's genügende Belege. Da jedoch derselben ein für Stefan Golescu lautenden Wechsel beigeschlossen war, so ließ ich es seiner Bestimmung zuführen – während ich den von Paris mit gestriger Post hierhergelangten und rückbehaltenen Brief eines Exilirten, der wieder unter der Adresse des englischen Consulats von Paris abgieng, zu Euer Hochwohlgeboren. Einsicht um so mehr bringen zu müssen glaube, weil demselben ein Zettel an einen deutschen Namens Winterhalter zugeschloßen war, welcher als politisch verdächtig laut einer Eröffnung des k.k. General Consulats in Bukarest über dem Wunsch des Fürsten Stirbey von der Walachei ausgewiesen werden soll, und somit nur den Beweis herstellt, daß die Umtreibe der revolutionären Parthei welch seiner? Nationalität, vom englischen Consulate stets Schutz und Unterstützung finden.

Ich stelle unter Einem des Ersuchen an den k.k. General Consul Laurin, den Winterhalter, in Falle die projektirte Ausweisung ins Leben tuten sollte, als österreichischen Unterthan wo möglich hieher instradieren zu lassen. Genehmigen Euer Hochwohlgeboren die versicherung meiner ausgezeichneten Hochachtung.

Hermanstadt den 12¹ December 1851

Schwarzenberg <Karl Boromeu>

An

Seine des k.k. Herr Ministers des Innern, Dr. Alexander Bach Hochwohlgeboren

(Allgemeine VerwaltungsArchiv Wien. Nachlass Bach, Kt. 33)

Traducere

Prea onorate domnule Ministru!

Eu îmi permit să înaintez, în scris, Domniei voastre în anexă, la sfârșit, extrasul dintr-o corespondență a girantului Consulatului englez din București, E. Grant, cu Ștefan Golescu din Paris, odinioară compromis politic, pentru ca Domnia voastre să ajungă la convingerea, în ce fel Consatul englez se ocupă nu numai cu expedierea mai departe a scrisorilor, ci – după cum rezultă din scrisoare – chiar trebuie să se afle în foarte strânse legături cu partidul revoluționar/subversiv muntean, deoarece, după cum observă Grant, el a avut știință despre acea scrisoare, pe care negustorul a refuzat să o primească și prin care aproape trei persoane ar fi fost compromise.

Că de altfel situația reală amintită a avut o importanță deosebită, corespondența lui Grant oferă suficiente amănunte concrete despre aceasta. Deoarece însă acesta a fost legat de un răsunător schimb de scrisori pentru Ștefan Golescu, astfel las să ajungă la Domnia voastră, pentru a decide asupra sa, scrisoarea unui exilat ajunsă aici de la Paris cu poșta de ieri și reținută, care a plecat din nou sub adresa Consulatului englez din Paris. Cercetarea/ investigarea cu atât mai mult conduce că trebuie să se creadă aceasta, deoarece la ea era anexată o țidulă către unul cu nume german, Winterhalter, care, ca suspect politic, după comunicarea Consulatului general cezaro-crăiesc din București despre dorința prințului Știrbei, ar putea fi expulzat din Valahia, și cu aceasta produce dovada că uneltirile partidei revoluționare, indiferent de naționalitatea sa, află la Consatul englez protecție și sprijin.

Eu propun, într-o cerere către consulul general cezaro-crăiesc Laurin, ca pe Winterhalter, în caz că proiectata expulzare va fi tradusă în viață, pe cât posibil să facă să fie extrădat încoace, ca supus austriac.

Primiți Domnia voastră asigurarea distinsei mele considerații.

Sibiu, la 12 Decembrie 1851

Schwarzenberg

Către

Domnia sa, domnului Ministru de Interne cezaro-crăiesc, dr. Alexander Bach

(Allgemeine VerwaltungsArchiv Wien, Nachlass Bach, Kt. 33)

4

Scrisoare lui E. Grant către Ștefan Goleșcu

Bukarest 18 novembre 1851

Cher Ami,

J'ai reçu les quelques lignes que vous m'avez envoyées, il y a un mois environ, et qui accompagnaient une incluse pour un négociant de cette ville. Ce Monsieur après avoir lu la lettre qui lui était remise par un homme de confiance, a refusé de la garder, en donnant pour toute réponse, „qu'il ne voulait pas se mêler des pareilles affaires“. J'ai eû connaissance de la teneur de cette lettre, et franchement, j'ai eû peine à croire que vous ayez été si imprudent que de vouloir compromettre ainsi trois personnes avec si peu de façon. Je sais que la reflexion n'est pas le fort de la jeunesse Rommaine, c'epandant j'avais cru que le passé les aurait servi d'expérience pour leur prouver que la Poste d'Autriche n'est pas le canal le plus sûr pour la transmission de pareilles correspondences. Si vous avez supposé que l'anvoie de vos lettres sous pli à mon adresse était un garanti pour le respect envers leurs cachets; vous vous êtes fortement abusé – car la plupart de mes lettres portent des marques évidentes d'avoir servi à satisfaire aux curieux dans le département postal, et je ne vous ai pas laissé ignorer ce fait.

De grace donc, soyez plus circonspect à l'avenir et réfléchissez bien aux désapréments, sinon malheurs, que vous pouvez attirer sur les autres (moins heureusement abrités que vous contre les conséquences) en adoptant un pareil mode de transmission pour des lettres de ce genre. Ne pensez pas que c'est pour moi que je vous prêche si longuement, mais bien en faveur d'un pauvre diable à qui cette lettre aurait pu valoir l'expulsion du pays. Rosetti vous le ferra connaitre du reste, car je lui ai déjà écrit à son sujet etc. etc.

Grant, m. p.

Mr. Etienne Golesko, rue St. Augustin N. 46 à Paris

(Allgemeine VerwaltungsArchiv Wien, Nachlass Bach, Kt. 33)

5

Raport al guvernatorului civil al Transilvaniei către Alexander Bach

Hochwohlgeborener Herr Minister!

Unter Adresse des Geranten vom englischen Consulate E. Grant, sind wieder für R. Stefanides in Bukarest die beigebogenen Briefe hierorts eingelangt, welche in einer ganz eingenen Chifferart geschrieben, somit als verdächtig in Beschlag genommen worden sind.

Mein Bemühen zur Deschiffirung dieser Correspondenz dem Schlüssel zu bekommen, bleib erfolglos, ich glaube daher die in Rede stehen der Briefe Euer Hochwohlgeboren vorlegen, gleichzeitig, aber auch Hochdemselbe eröffnen zu müssen, daß ich den k.k. General Consul in Bukarest Herrn Ministerialrat von Laurin im vertraulichen Wege angegangen habe, mir über die Individualität und politische Haltung des R. Stefanides, so wie des an den Adressen der beiden Schreiben berührten Rotta's eine umständliche Schilderung geben zu wollen.

In Falle mir mit selber erhebliche Aufklarungen werden sollten, so behalte ich mir vor, hievon Euer Hochwohlgeboren pflichtschuldigt in Kenntniß zu setzen.

Genehmigen Euer Hochwohlgeboren die Versicherung meiner ausgetzeichneten Hochachtung.

Hermanstadt den 18 Dezember 1851

Schwarzenberg

An

Seiner des k.k. Herrn Minister des Innern, Dr. Alexander Bach Hochwohgeboren.

(Allgemeine VerwaltungsArchiv Wien, Nachlass Bach, Kt. 33)

Traducere

Prea onorate domnule Ministru!

Pe adresa girantului Consulatului englez, E. Grant, au ajuns din nou, aici, pentru R. Stefanides din București, scrisorile alăturate, care sunt scrise într-un fel cifrat propriu, astfel încât au fost în poprire ca suspecte.

Strădania mea de a obține cheia pentru descifrarea acestei corespondențe a rămas fără folos, eu cred de aceea că este necesar să înainteze scrisorile Domniei voastre, în același timp, însă trebuie să fac cunoscut aceleiași Domnii, că am comunicat pe căi de încredere consulului general cezaro-crăiesc din București, domnului consilier ministerial von Laurin, să vrea să-mi dea o descrie amănunțită asupra individualității și a poziției politice a lui R. Stefanides, ca și a lui Rotta ce a fost pomenit în adresele celor două scrisori.

În cazul când îmi vor parveni aceste explicații considerabile, atunci îmi rezerv dreptul ca, pe acestea, în virtutea datoriei de serviciu, să le aduc la cunoștința Domniei voastre.

Primiți vă rog Domnia voastră asigurarea distinsei mele considerații.

Sibiu, la 18 decembrie 1851

Schwarzenberg

Către

Domnia sa, domnului Ministru de Interne cezaro-crăiesc, dr. Alexander Bach

6

Extras din scrisoarea descifrată a lui I. din Paris către Stefanide la București

Paris 14 noiembrie 1851

Am găsit la Agram lucrurile mai înaintate decât credeam. Am fost acolo călcat de poliție și apoi pornit la Viena. La Viena există o conspirație întinsă ce se ramifică în toate provinciile, scopul ei <este> a transforma Austria într-o confederație Danubiană, afară de Lombardo-Veneția. Democrații germani au făcut prin Kinkel o mare împrumutare în America. Aici credem că poate să se facă o manifestație pentru abrogarea legii de la mai 31. Propaganda democratică s-a răspândit foarte mult, însă fără îndoială că sufragiul universal va aduce o Adunare Națională curat roșie. Italia e foarte impacientată a începe înainte.

E dar necesar a te înțelege cu Turnavitu sau cu oricare vei socoti spre a forma un comitet de 3 propagandiști, al cărui scop va fi de a răspândi cât se va putea mai mult dorința de unitate română, de instituții democratice și de formație a unei Confederații Danubiene.

Când te vei duce la Craiova să vezi neapărat pe Cernătescu. Să-i dai scrisoarea (va vedea încrederea ce o ai) în mână.

Apoi prudenția amice.

Spune, te rog, numai că am primit de la Lepig cei 20 de galbeni trimiși în lipsa mea.

Te îmbrățișez

I.

Spune Dedului că n-am găsit pe Eliade, el e la Chios

16 November

Foaea ce Comitetul român de aici va trimite acolo se numește „Republica română“. Când îmi vei răspunde, scrie-mi negreșit din ce parte aduc la noi marfa mocanii.

Dă negreșit lui Cernătescu scrisoarea alăturată.

(Allgemeine VerwaltungsArchiv Wien, Nachlass Bach, Kt. 33)

7

Scrisoarea descifrată a lui I. din Paris către Dumitru Cernătescu

Frate Cernătescule!

O Românie una și nedespărțită, liberă și independentă, democratică și națională! Iată misia noastră, misie sublimă, care trebuie să ne sfințească și să facă din noi eroi sau martiri. Credem dar că nici o stavilă nu va fi în stare să te descurajeze și că într-o zi România nu se poate a declara ca ai bine meritat de la dânsa.

Nu știm când se poate intra în țară și în cât timp se poate realiza proiectul și, precum nimine nu poate ști timpul când va izbucni revoluția, de aceea luăm toate măsurile să nu ne surprindă nepregătiți; iată ce m-a determinat de a forma un Comitet de propagandă acolo în țară, deosebit de Frăția, ce ești însărcinat dumneata a o organiza.

Fratele Rotescu are aici misie. Dacă fratele Rotescu se va pătrunde de importanța societății de frăție, atunci îl vei asocia pe fratele Rotescu ca pe unul din cei trei membri ce, cu dumneata și cu altul ce vei alege, va forma aleșii Țării Muntenesti; însă de vei vede o inconveniență, atunci îți vei asocia oamenii ce vei găsi cu cale și vei lăsa pe fratele Rotescu să se împlinească, însărcinat și în parte, fără a-l contracara, ci dimpotrivă ajutându-l.

Scriem prin Grant. Aici și în toată Europa merge spre bine.

De se va trimite lui Rossetti, el știe cui să o dea.

(Allgemeine VerwaltungsArchiv Wien, Nachlass Bach, Kt. 33)

8

Scrisoarea descifrată a lui I. din Paris către Stefanide din București

Paris, 1 decembrie 1851

Pe aici lucrurile se încurcă din zi în zi. Mi-e teamă că de nu se va restabili sufragiu universal, exploziunea va fi totală și revoluția foarte sângeroasă. Din mai multe departamente venită misionarii comitetului de propagandă și-i anunțară că sătenii cer a masaca pe toți preoții și pe cei ce mai pretind a fi nobili. Mazzini s-a întâlnit cu Kossuth și rezultatul întâlnirii e că Kossuth a început a se îndoii de isbutirea pe viitor a politiceii sale trecute.

A eșit cel dintâi număr al „Republicii române“. Le vom putea băga în Braila, tu trebuie prin cineva să găsești acolo vreo unul care să le primească. Găsindu-l îmi vei spune numele lui. Se vor putea băga și cu mocanii ce vin din Turcia, pe la Călărași, unde iar ar trebui să aj pe cineva.

În Transilvania și în Banat stăm foarte bine.

(Allgemeine VerwaltungsArchiv Wien, Nachlass Bach, Kt. 33)

9

Scrisoarea descifrată a lui I. către Stefanide

Paris, 2 decembrie 1851

Miezul nopții

De la patru până la șapte de dimineață, Napoleon a arestat o mulțime de reprezentanți, republicani, orleaniști și legitimiști, între care Cavaignac, Lamoricière, Changarnier, Bedeau, Leflô, generalii Nadeau, Cremieu, Michel de Bourges, Thiers, Perrier... până la patru s-a suit numărul reprezentanților arestați la 150. La 8 dimineața este proclamația președintelui ce cuprinde: 1) stricarea camerei; 2) restabilirea votului universal; 3) convocarea elecțiilor prezidențiale. Până la 12 ziua toate puncturile principale le-au ocupat soldații. Tocma pe la 5 bulevardele și cvartalele s-au umplut de lume. Apoi pe le 9 a început Marseillesa. Acum bulevardele sunt pline de lume. Se strigă la arme. Se așteaptă să iasă decretul membrilor din stânga ce au mai rămas în care președintele e pus „hors la loi“. Toate preșele sunt ocupate militărește. Parisul e în stare de asediu. Peste 50 de președinți ai societăților secrete au hotărât ca mâine să înceapă lupta. De vor trage soldații carnagiu va fi mare. Se crede că șef va sosi Ledru-Rollin.

(Allgemeine VerwaltungsArchiv Wien, Nachlass Bach, Kt. 33)

DIE RUMÄNISCHE EMIGRATION UND DAS NACHSPIEL
DER REVOLUTION VON 1848
(Zusammenfassung)

Der vorliegende Aufsatz behandelt neue Aspekte der politischen Tätigkeit von C.A. Rosetti und Ștefan Golescu im politischen französischen Exil nach 1848. Die Quellengrundlage der Forschung besteht aus den unveröffentlichen Akten des Wiener Staatsarchivs.

VENIAMIN CIOBANU

IMPLICAȚII ALE PĂCII HABSBUGO-OTOMANE DE LA VASVĂR (EISENBURG) ÎN SPAȚIUL CARPATO-DANUBIAN (1664 – 1683)

Intervenția directă a Porții otomane în problema ucraineană a avut repercusiuni și asupra poziției țărilor române în raporturile otomano-habsburgice. Încheierea păcii polono-suedeze de la Oliva, în anul 1660, și a celei franco-spaniole din Pirinei, în anul 1659, au făcut disponibile forțele habsburgice pentru susținerea politicii Curții de la Viena față de Transilvania. Profitând de puternica stare de spirit antiotomană care domnea în Principat, imperialii au sprijinit alegerea de către dietă, la 1 ianuarie 1661, a lui Ioan Kemény, ca principe al țării¹. La grăbirea acelei acțiuni a putut contribui și amenințarea, proferată în vara anului 1660, de marele vizir, Mustafa Köprülü, referitoare la transformarea simultană a întregului spațiu carpato-danubian în provincii otomane. O amenințare care neliniștea nu numai diplomația venețiană, din cauză că vedea deschizându-se, în acest fel, calea otomanilor către Italia², ci și pe Acacius Barcsay, predecesorul lui Ioan Kemény în domnia Transilvaniei. Cel dintâi ar fi dorit să înlăture acel pericol, generat, în bună parte, de amestecul flagrant al imperialilor în Transilvania, prin reactualizarea unității politice de acțiune a Țărilor Române³. Or, tocmai această posibilă refacere a coaliției antiotomane, realizată, cu câțiva ani mai înainte, de fostul principe Gheorghe al II-lea Rákoczy, l-a determinat pe marele vizir să renunțe la ideea amintită⁴. Astfel că intervenția românească în Transilvania, în sprijinul lui Acacius Barcsay și împotriva lui Ioan Kemény, s-a putut realiza sub controlul direct și în interesul exclusiv al Porții, chiar dacă Grigore Ghica, domnul de atunci al Țării Românești, întreținea legături secrete cu Kemény⁵. Ca urmare, lupta pentru tron

¹ Cf. Tahsin Gemil, *Țările române în contextul politic internațional, 1621-1672*, București, Editura Academiei, 1979, p. 183-184.

² Hurmuzaki, *Documente*, IX₁, p. 176; vezi și idem, V₂, p. 84.

³ Idem, XV₂, p. 1301, 1302; Eudoxiu Hurmuzaki, *Fragmente din istoria românilor*, tom III, traducere de Ion Slavici, București, Socec, 1900, p. 319.

⁴ *Ibidem*, p. 317-318.

⁵ *Ibidem*, p. 322; Hurmuzaki, *Documente*, IX₁, p. 179; Nicolae Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, vol. VI, *Legăturile Principatelor Române cu Ardealul de la 1601 la 1699*, București, 1902, p. CCCVII și urm.; Tahsin Gemil, *op. cit.*, p. 184.

a lui Ioan Kemény, ca și renunțarea, de către dieta transilvăneană, în urma demersurilor principelui, la 23 aprilie 1661, la suzeranitatea otomană, în favoarea celei imperiale, au purtat amprenta rivalității otomano-habsburgice pentru preponderență asupra Transilvaniei și a „luptei pentru putere între clanurile marii nobilimi ardelenă”⁶.

Otomanul ar fi dorit, însă, ca problema transilvăneană să fi căpătat o soluție mai puțin tranșantă, dar mai avantajoasă și mai durabilă. Și aceasta, în pofida faptului că cercurile imperiale recunoșteau importanța deosebită pe care o avea revenirea Transilvaniei sub controlul Casei de Austria, atât pentru asigurarea securității statelor ereditare ale habsburgilor austrieci, cât și pentru exercitarea, prin intermediul celei dintâi, a influenței sale asupra Moldovei și a Țării Românești, mai ales, chiar dacă dieta transilvăneană abolise, cum am menționat, suzeranitatea otomană, în favoarea celei habsburgice⁷. Iată pentru ce împăratul a încercat să reactualizeze sistemul „suzeranității colective” habsburgo-otomane asupra Principatului, în cadrul căruia întâietatea ar fi revenit Casei de Austria. Ea ar fi dobândit, astfel, dreptul de a-i desemna pe principi, sub rezerva confirmării lor de sultan care, în plus, ar mai fi perceput și tributul țării⁸. În împrejurările politice din anul 1661, soluția era, însă, total inacceptabilă pentru Poartă. Ca urmare, marele vizir i-a declarat rezidentului imperial de la Istanbul că Poarta nu putea admite, sub nici o formă sau motiv, ingerințele stăpânului său în Transilvania, de vreme ce aceasta era „un stat ce depinde absolut de înălțimea sa”, sultanul⁹. Or, această afirmare categorică a „suzeranității restrictive” a Porții asupra Transilvaniei nu s-a limitat doar la sfera *interpretării juridice*¹⁰. Ea a fost concretizată și prin modificările aduse ceremonialului de investitură a principelui Mihail Apafi ce se apropia foarte mult de cel utilizat în cazul domnilor Moldovei și ai Țării Românești. Faptul, ca atare, îl determina pe diplomatul venețian de la Viena, Giovanni Sagredo, să spună că otomanii „consideră, deja, decăzută Transilvania din vechile privilegii și că este redusă la condiția celor două provincii mai sus amintite (Moldova și Țara Românească – n. Ven. C), dependente, deja, și supuse Imperiului otoman”¹¹. Apoi, după ce ordinea a fost restabilită, în urma înlăturării definitive a lui Ioan Kemény din competiția pentru tron, în împrejurările cunoscute¹², Transilvania a fost supusă aceluiași

⁶ Cf. Tahsin Gemil, *op. cit.*, p. 184.

⁷ Nicolae Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, vol. IX. București. 1905. p. 133.

⁸ Eudoxiu Hurmuzaki, *Fragmente*. III. p. 321; I. Hudiță, *Recueil de documents concernant l'histoire des pays roumains. Tirés des Archives de France. XVIe et XVIIe siècles*. Iași. 1929. p. 136-137.

⁹ I. Hudiță, *op. cit.*, p. 135; vezi și Hurmuzaki, *Documente*, IX₁, p. 185.

¹⁰ Cf. Tahsin Gemil, *Relațiile țărilor române cu poarta otomană în documente turcești. 1601-1712*, București, 1984, p. 306.

¹¹ Hurmuzaki, *Documente*, IX₁, p. 187; vezi și I. Hudiță, *op. cit.*, p. 139; Virginia Vasiliu, *Miscelanea di piccole notizie riguardanti la storia romana di secoli XVI e XVII*, în „Diplomatium Italicum”, I, Roma, 1925, p. 246.

¹² Vezi Tahsin Gemil, *Țările române*, p. 185-186.

regim de exploatare, sub care se aflau cele două Țări Române, ceea ce l-a determinat pe Mihail Apafi să încerce a îmbunătăți situația, între altele, și prin intermediul diplomației engleze¹³.

Așadar, la sfârșitul anului 1661 și la începutul celui următor, Poarta refăcuse unitatea politică de acțiune a spațiului carpato-danubian, pe care o controla, și a subordonat-o, în exclusivitate, politiciii sale antihabsburgice, ca urmare a revitalizării pericolului imixtiunii Casei de Austria în zonă¹⁴. Această politică a fost puternic revigorată, odată cu preluarea demnității de mare vizir de către Köprülü Fazâl Ahmed pașa, la 30 octombrie 1661. Totuși, imperialii nu puteau ignora faptul că Transilvania era „antemurale della Germania”¹⁵ și că ocuparea de turci a Oradei, la 27 august 1660¹⁶, crea pericolul ca otomanii „să închidă principatul Transilvaniei și frumoasele provincii Țara Românească și Moldova care îi sunt vecine”¹⁷. De aceea, ei au încercat să se mențină în cetățile ocupate în Transilvania, în timpul domniei lui Ioan Kemény, dar cu asentimentul turcilor și în pofida opoziției îndârjite a populației din acele orașe, determinată de samavolniciile comise de trupele imperiale¹⁸.

Demersurile în acest scop ale diplomației imperiale au eșuat, iar refuzul de a evacua amintitele cetăți transilvănene i-a determinat pe otomani să înceapă, din luna iulie 1662, pregătirile de război împotriva austriecilor¹⁹. Imperialii au încercat, totuși, să profite de starea de spirit din Europa apuseană, favorabilă constituirii unei coaliții antiotomane²⁰, și au făcut demersuri diplomatice în Franța, Anglia, Suedia și pe lângă unele state germane, în scopul realizării acesteia. Or, principalul argument invocat în sprijinul amintitelor diligențe consta în aceeași reliefare a pericolului ca întreg spațiul carpato-danubian, căruia i se putea adăuga și Ungaria, să fi fost desprinse de către turci de „trunchiul creștinătății”²¹.

Coaliția antiotomană nu a putut fi constituită, însă, potrivit proiectelor avansate, dar otomanii erau informați, în vara anului 1663, că papa și Franța, de curând reconciliați, hotărâseră să acorde asistență împăratului habsburg²². În schimb, cei doi domni români au încercat să participe, efectiv, la realizarea

¹³ Cf. Paul Cernovodeanu, *Lordul Winchilsea și Transilvania. Mărturii din 1662 și 1665*, în vol. *Sub semnul lui Clío. Omagiu acad. prof. Ștefan Pascu*, Cluj, 1974, p. 599 și urm.

¹⁴ Cf. Tahsin Gemil, *op. cit.*, p. 187-188.

¹⁵ Hurmuzaki, *op. cit.*, p. 187.

¹⁶ Cf. Tahsin Gemil, *op. cit.*, p. 183.

¹⁷ I. Hudiță, *op. cit.*, p. 139-140.

¹⁸ Hurmuzaki, *Documente*, V₂, p. 91; idem, IX₁, p. 191, 192, 194; Nicolae Iorga, *Studii și documente*, IX, p. 134; Virginia Vasiliu, *op. cit.*, p. 249; Mihail Guboglu, *Catalogul documentelor turcești*, vol. II, 1455-1829, București, 1965, p. 112.

¹⁹ Cf. Tahsin Gemil, *op. cit.*, p. 190.

²⁰ *Ibidem*, p. 191.

²¹ Eudoxiu Hurmuzaki, *Fragmente*, III, p. 325; Nicolae Iorga, *op. cit.*, p. 132; Hugo Hantsch, *Die Geschichte Osterreichs*, Zweiter Band, 2. Anlage, Verlag Styria, Graz-Wien, Köln, 1953, p. 32-33.

²² Tahsin Gemil, *Relațiile țărilor române*, p. 315.

acelei coaliții, de care românii își legau speranțele lor de eliberare de sub dominația Porții, ale cărei forme de concretizare deveneau tot mai apăsătoare²³. Paralel cu contactele pe care le întrețineau cu tabăra imperială, ei căutau pretexte pentru a se sustrage poruncii marelui vizir de a participa la războiul împotriva imperialilor, declanșat, oficial, în luna aprilie 1663. Profitând de faptul că tulburările din Polonia, provocate de răscoala mercenarilor neplătiți, fuseseră potolite, ambii domni români, Eustratie Dabija, al Moldovei, și Grigore Ghica, al Țării Românești, au invocat pericolul unui potențial atac polon, la care se putea adăuga și cel al unei intervenții ruse, în scopul instalării în domnia uneia din cele două țări a fostului domn al Moldovei, Gheorghe Ștefan, ce fusese mazilit de Poartă, tocmai datorită participării sale la coaliția antiotomană inițiată de Gheorghe al II-lea Rákoczy. Or, susțineau ei, o atare situație reclama prezența lor în țară, pentru a organiza apărarea ei în caz de nevoie²⁴. Cel mai activ în acest domeniu s-a dovedit a fi fost, însă, Grigore Ghica, a cărui poziție geopolitică era mai favorabilă întreprinderii unei acțiuni de acest gen, în comparație cu cea a domnului moldav. De aceea, a și putut contribui, în mod efectiv, la înfrângerea otomanilor în lupta de la Levencz, din 19 iulie 1664, motiv pentru care a fost nevoit să se refugieze, la sfârșitul aceluiași an, în Imperiul habsburgic²⁵.

Mai puțin hotărât să participe la refacerea coaliției antiotomane a Țărilor Române s-a arătat a fi fost principele Transilvaniei, Mihail Apafi²⁶. Totuși, nu a neglijat nici el consecințele grave ce ar fi decurs pentru Transilvania din posibila înfrângere a imperialilor de către otomani, în urma căreia s-ar fi rupt definitiv echilibrul de forțe dintre imperiul otoman și cel habsburgic, firește, în favoarea celui dintâi. Iată de ce a căutat și el să găsească o soluție pentru ieșirea din impas, asigurându-l pe împărat că nu dorea să participe la înfrângerea sa. Pentru aceasta era însă nevoie, susținea el, ca trupele imperiale să fi pătruns în Ungaria Superioară, ceea ce i-ar fi oferit, ca și în cazul celor doi domni români, pretextul de a nu furniza ajutor militar marelui vizir împotriva Habsburgilor. Mai mult, chiar, pentru a convinge asupra bunelor sale intenții, principele transilvănean își manifesta dispoziția de a-i dezvălui împăratului Leopold I întreaga conspirație pusă la cale împotriva sa de către magnații unguri din Ungaria Superioară²⁷.

²³ Idem, *Țările române*, p. 191-192.

²⁴ Nicolae Iorga, *Acte și fragmente cu privire la istoria României*, vol. I, București, 1895, p. 263; Virginia Vasiliu, *op. cit.*, p. 251-252, 252-253, 253.

²⁵ Nicolae Iorga, *Studii și documente*, IV, p. CCCXI-CCCXII; Andrei Veress, *Pribegia lui Gligorașcu Vodă prin Ungaria și aiurea (1664-1672)*, Cultura Națională, București, 1924, p. 12 și urm.; Tahsin Gemil, *Țările române*, p. 92-193.

²⁶ Tahsin Gemil, *op. cit.*, p. 192.

²⁷ Georg Wagner, *Das Türkenjahr 1664 eine europäische Bewährung. Raimund Montecuccoli, die Schlacht von St. Gotthard-Mogersdorf und der Friede von Eisenburg (Vasvár)*. Eisenstadt, 1964, p. 76, 105.

Nu știu dacă împăratul a luat sau nu în considerare oferta principelui. Cert este că recurile conducătoare imperiale, pe lângă motivele cunoscute²⁸, au fost nevoite să renunțe la fructificarea avantajului dobândit de strălucita victorie obținută de generalul imperial Raimund Montecuccoli, la St. Gotthard, la 1 august 1664, sub comanda căruia au luptat și trupe franceze care dispuneau de cea mai înaintată tehnică militară a timpului²⁹ – și datorită gravelor lipsuri de care sufereau armata imperialilor și cea a aliaților lor³⁰ – și să încheie pacea de la Vasvár (Eisenburg), din 10 august 1664.

Tratatul de la Vasvár reliefează, însă, încă o dată, cauza fundamentală a războiului otomano-habsburgic, și anume rivalitatea pentru stăpânirea Transilvaniei. Primul articol conținea două clauze care au putut fi interpretate ca o veritabilă victorie a diplomației habsburgice. În primul caz, este vorba de cea referitoare la obligația împăratului de a retroceda principelui și stărilor transilvănene toate cetățile și palâncile pe care el ocupase armatele sale în Transilvania și de obligația ambelor părți de a-și retrage, în același timp, armatele în granițele lor, recunoscute, ca atare, clauză ce a fost considerată ca un eșec al planului otoman de a transforma Transilvania în provincie a Imperiului³¹. Se știe, însă, că această intenție fusese abandonată cu câțiva ani mai înainte, în primul rând din teama ca declanșarea unei răscoale antiotomane să fi pus sub un grav semn de întrebare pozițiile otomane din Europa. Ca urmare, în cazul în discuție, este vorba, doar, de garantarea de către Poartă, *de jure*, și pe plan internațional, a individualității statale a Transilvaniei. Nu este mai puțin adevărat, totuși, că asumându-și aceleași obligații, împăratul se angaja, *în mod implicit*, să renunțe, cel puțin pentru un timp, la realizarea obiectivelor politice ale Casei de Austria față de Transilvania și, prin intermediul lor, la cele privind întregul spațiu carpato-danubian.

Cealaltă clauză a primului articol stipula că, în cazul vacanței tronului transilvănean, noul principe urma să fie ales în mod liber, „potrivit vechilor capitulații imperiale“, de către stările transilvănene, din rândul lor³². Este adevărat că ea putea fi interpretată ca o confirmare a dreptului împăratului de a apăra principiul liberei alegeri a principelui transilvănean³³. Acest principiu fusese impus, însă, împăratului chiar de stările transilvănene, încă de la sfârșitul secolului precedent. Dacă Leopold I îl accepta și în noile împrejurări politice din a doua jumătate a secolului XVII, atitudinea sa poate fi pusă pe seama

²⁸ Vezi Tahsin Gemil, *op. cit.*, p. 193-194; Martin C. Mandelmayr, Karl G. Vocelka, „Christliche Triumphfreude über herrliche Victorien und staatliche Kriegsprogressen“, *Die eroberung Ofens 1686. Fallstudie über Zahl, Verbreitung und Inhalte propagandistischer Medien in der frühen Neuzeit*, în SOF, Band XLIV. 1985, p. 99 și urm.

²⁹ Paul Coles, *The Ottoman Impact on Europe*, London, 1968, p. 177-178; Hugo Hantsch, *op. cit.*, p. 33.

³⁰ Georg Wagner, *op. cit.*, p. 430-432.

³¹ *Ibidem*, p. 440, 471.

³² *Ibidem*, p. 440.

³³ *Ibidem*, p. 473.

faptului că îi oferea posibilitatea de a interveni în problema alegerii principelui, susținând partida care îi era favorabilă. Din partea otomană, ea a putut fi o nouă concesiune acordată nobilimii transilvănene, cu scopul de a o cointeresa să rămână, în continuare, în orbita de influență a Porții. Surprinzătoare, la prima vedere, ar putea fi lipsa totală a oricărei referiri la *natura* raporturilor dintre principii transilvăneni și Poartă sau dintre cei dintâi și Casa de Austria. În realitate, eludarea ei s-a datorat, desigur, faptului că cea dintâi o considera ca fiind incompatibilă altei interpretări, decât celei a *realității de fapt și de drept*, adică a apartenenței Principatului la sistemul politic otoman. Or, tocmai pentru a nu se tulbura *statu-quo*-ul politic al Transilvaniei, articolul V insera obligația împăratului de a nu acorda ajutor militar nici unui pretendent care ar fi încercat să plece din Ungaria Superioară, pentru a ocupa tronul transilvănean. În împrejurările de atunci, în această ipostază se aflau, îndeosebi, fiul lui Gheorghe al II-lea Rákoczy, Francisk, și Ioan Kemény. Privite prin prisma acestei clauze, devin și mai clare sensul și semnificația statuării dreptului stărilor transilvănene de liberă alegere a principelui. Importantă este și precizarea că abținerea împăratului de la intervenții armate în Transilvania avea să fie recompensată printr-o atitudine similară din partea otomanilor și a transilvănenilor față de „ținuturile și comitatele Majestății Sale imperiale”³⁴. Deoarece, ea înlătura orice dubiu în ceea ce privește locul pe care înțelegea Poarta să-l acorde Transilvaniei în raporturile celei dintâi cu Casa de Austria, ca una ce urma să constituie un veritabil *stat tampon* între cele două imperii, statut subliniat, încă o dată, și de articolul IX al tratatului în discuție³⁵.

În schimb, cuprinsul articolului X poate fi considerat, într-adevăr, ca un succes al diplomației imperiale. Căci, al stipula renunțarea otomanilor la planul de a impune împăratului plata unui tribut anual, în valoare de 30.000 de galbeni, ceea ce ar fi însemnat reactualizarea tratatului încheiat de Soliman Magnificul cu regele Ungariei imperiale Ferdinand I, în anul 1547, ca preț al răscumpărării păcii pe care Leopold era acuzat că o încălcase, prin nesocotirea prevederilor tratatului de la Zsitvatorok, din anul 1606. În schimbul tributului, sultanul pretindea de la împărat un cadou în valoare de 200.000 de guldeni, oferit, o singură dată, pentru care ar fi primit și el cadouri de aceeași valoare³⁶.

Prin urmare, tratatul de la Vasvár a însemnat, și în ceea ce privește Transilvania, consolidarea poziției otomanilor în raporturile cu imperialii³⁷, rezultat care s-a repercutat direct și asupra statutului politico-juridic al Moldovei și al Țării Românești³⁸. Această „abandonare” de către Casa de Austria a spațiului carpato-danubian este ilustrată, de altfel, și de atitudinea pe care a adoptat-o față de fostul domn al Țării Românești, Grigore Ghica, pe care nu numai că nu

³⁴ *Ibidem*, p. 440.

³⁵ *Ibidem*, p. 441.

³⁶ *Ibidem*, p. 441, 464 și urm.

³⁷ Cf. Mihail Guboglu, *op. cit.*, p. 124-128.

³⁸ Cf. Tahsin Gemil, *Țările române*, p. 194.

I-a mai susținut la Poartă, în vederea recăpătării domniei, cum intenționase, inițial, dar nici măcar nu l-a primit în Viena, din cauza prezenței acolo a unui ceauș al sultanului. Aceasta, desigur, pentru ca gesturile sale să nu fie interpretate de cercurile conducătoare otomane ca un amestec în „treburile interne” ale Imperiului otoman, și, deci, ca o violare a *spiritului* tratatului de la Vasvár³⁹. Acelui refuz i s-a adăugat indiferența afișată față de diversele zvonuri privind intențiile Porții de a altera grav raportul de forțe politice din Europa de sud-est, vehiculate, îndeosebi, de diplomația venețiană⁴⁰. Toate acestea au fost, însă, dictate împăratului de necesitatea intervenției sale în problema succesiunii spaniole ce a devenit și mai acută, odată cu decesul regelui Spaniei, în anul 1665. Insuccesul, *de fapt*, înregistrat în acest diferend cu Franța, în pofida acordului secret încheiat de Leopold I cu Ludovic al XIV-lea, în ianuarie 1668, și accentuarea contradicțiilor dintre cele două state⁴¹ au fost tot atâtea motive care l-au determinat pe împărat să se abțină, în continuare, de la intervenții în situația politică din răsăritul Europei.

Pe de altă parte, acest curs imprimat politicii externe imperiale a fost facilitat și de evoluția evenimentelor din această zonă a continentului. Armistițiul polono-rus de la Andrusovo, din 30 ianuarie 1667, a degajat Casa de Austria de amenințarea otomană, deoarece Poarta l-a interpretat ca pe un veritabil pericol pentru pozițiile sale din Europa răsăriteană și din Crimeea. Totuși, înainte de a declanșa ostilitățile cu Polonia, Poarta a considerat necesar să-și asigure și neutralitatea Casei de Austria. De altfel, interesele speciale ale acesteia din urmă în apusul continentului îi dictau o atitudine cât mai rezervată față de conflictul otomano-polon, pentru a nu-i determina pe turci să intervină, cu mai multă hotărâre, în sprijinul răsculaților unguri. De aceea, cu toate că regimul politico-economic impus de Poartă Transilvaniei era considerat de cercurile conducătoare imperiale ca o violare a *spiritului* tratatului de la Vasvár, totuși ele s-au abținut să încurajeze demersurile lui Mihai Apafi care le solicita intervenția la Poartă, în sprijinul doleanțelor sale de redresare a situației Principatului⁴². La rândul lor, otomanii s-au prevalat de același tratat de la Vasvár, pentru a refuza insurgenților unguri sprijinul solicitat de ei împotriva imperialilor⁴³. Or, după cum se știe, declanșarea războiului fusese grăbită tocmai de tratatul în discuție pe care reprezentanții politici ai ungarilor îl considerau net defavorabil acestora. Legăturile otomanilor cu insurgenții nu au fost, însă, rupte, în totalitate, cu scopul de a întreține la Viena o permanentă stare de incertitudine în legătură cu intențiile otomanilor și cu posibilitatea intervenției, în orice moment, în sprijinul insurgenților. Un veritabil mijloc de șantaj, deci, merit să-i determine pe imperiali, și pe această cale, să rămână neutri față de viitorul război otomano-

³⁹ Eudoxiu Hurmuzaki, *Fragmente*, III, p. 327-328, 328, 328-329; Hurmuzaki, *Documente*, V₂, p. 102, 103; idem, IX₁, p. 225, 226-227.

⁴⁰ Hurmuzaki, *Documente*, V₂, p. 101-102, 106; idem, IX₁, p. 224, 229, 234, 236.

⁴¹ Cf. Hugo Hantsch, *op. cit.*, p. 35 și urm.; Zahsin Gemil, *op. cit.*, p. 193.

⁴² Eudoxiu Hurmuzaki, *Fragmente*, III, p. 349; Hurmuzaki, *Documente*, IX₁, p. 260, 263.

⁴³ Mihail Guboglu, *op. cit.*, p. 149.

polon, obiectiv care a și fost realizat, de altfel⁴⁴. Ca urmare, să atace Imperiul habsburgic, nici în Ungaria, nici în altă parte, ci numai Polonia. În plus, constatând că nu se mai putea baza pe Grigore Ghica care, odată redevenit domn al Țării Românești, își manifesta deschis ostilitatea față de împărat, datorită tratamentului la care fusese supus, în timpul refugiului său în Imperiu⁴⁵, Leopold I și-a precizat poziția și față de Polonia. Cum luase în considerare și eventualitatea unei medieri a conflictului otomano-polon, el a condiționat satisfacerea cererii de ajutor solicitat de aceasta împotriva Imperiului otoman de încheierea unei alianțe ofensive și defensive antiotomană. Așa ceva nu s-a putut realiza⁴⁶, desigur, și din cauza puternicului curent anti-habsburgic din Polonia. Astfel, poarta a căpătat mână liberă în problema ucraineană, a cărei rezolvare era subordonată, însă, intenției sale „de a relua linia de ofensivă către centrul Europei, pentru care avea să se servească și de această revoltă anti-habsburgică din Ungaria”⁴⁷.

Curtea de la Viena nu ignora, deci, că tratatul de la Vasvár nu constituia altceva, decât o amânare a realizării amintitului obiectiv al porții. De aceea, a urmărit cu atenție evoluția evenimentelor de pe frontul otomano-polon. Căci, perspectiva unui nou conflict armat cu otomanii nu era, cătuși de puțin, de dorit, în condițiile care, în pofida largii coaliții ce se constituise împotriva Franței, cu care Imperiul avea să intre în război, la 24 mai 1674, Ludovic al XIV-lea și aliata sa, Suedia, își atașau mereu teritoriile pe seama imperialilor și a aliaților lor⁴⁸. În plus, încă înainte de declanșarea ostilităților militare, regele Franței se străduise să-l determine pe marele vizir să intervină, oficial, în sprijinul rebelilor unguri. Iată pentru ce știrile despre posibilitatea încheierii păcii otomano-polone de la Buczacz, din 18 octombrie 1672, au produs o vie neliniște la Viena, deoarece aceasta sporea, în mod implicit, pericolul intervenției otomane în Ungaria⁴⁹. Ca urmare, rezidenții împăratului de la Istanbul s-au străduit să fie cât mai bine informați despre evoluția raporturilor otomano-polone, pentru a se putea lua măsurile necesare la momentul oportun. Până atunci, împăratul a așezat, oficial, o atitudine de strictă neutralitate, refuzând, în continuare, polonilor orice sprijin împotriva otomanilor⁵⁰. La rândul lor, aceștia, invocând necesitatea respectării tratatului de la Vasvár, au adoptat aceeași atitudine față de rebelii unguri, în pofida presiunilor diplomației franceze și a demersurilor lui Mihail Apafi și, chiar, ale lui Grigore Ghica în favoarea lor⁵¹. De aceea, deși a

⁴⁴ Tahsin Gemil, *op. cit.*, p. 206.

⁴⁵ Eudoxiu Hurmuzaki, *Fragmente*, III, p. 349-350, 353, 354-355; Hurmuzaki, *Documente*, IX₁, p. 254; Nicolae Iorga, *Acte și fragmente*, I, p. 291-292; I. Hudiță, *op. cit.*, p. 158.

⁴⁶ Hurmuzaki, *Documente*, V₂, p. 119; Ioan Moga, *Rivalitatea polono-austriacă și orientarea politică a țărilor române la sfârșitul secolului XVII*, Cluj, 1933, p. 5-6.

⁴⁷ Tahsin Gemil, *op. cit.*, p. 206.

⁴⁸ Cf. Hugo Hantsch, *op. cit.*, p. 38-39.

⁴⁹ Hurmuzaki, *Documente*, V₂, p. 137.

⁵⁰ Eudoxiu Hurmuzaki, *Fragmente*, III, p. 355, 363-364; I. Hudiță, *op. cit.*, p. 212.

⁵¹ Eudoxiu Hurmuzaki, *op. cit.*, p. 364-365, 375, 380; I. Hudiță, *op. cit.*, p. 226-227, 232.

refuzat cererea împăratului de extrădare a rebelilor unguri refugiați în teritoriile supuse jurisdicției otomane, refuz care trăda nemulțumirea Porții față de azilul tacit acordat foștilor domni români, Mihnea al III-lea și Gheorghe Ștefan, precum și lui Gheorghe al II-lea Rákoczy, nu i-a permis lui Mihail Apafi să întreprindă vreo acțiune în favoarea lor, mai ales că războiul cu Polonia nu se terminase, încă⁵².

Între timp, evenimentele politice și militare din Europa de sud-est evoluau în favoarea amintitelor planuri antihabsburgice ale otomanilor. La aceasta a contribuit, mai ales, acordul de la Baccisarai, din 30 ianuarie 1681, care punea capăt războiului ruso-turco-tătar, declanșat în anul 1677, generat de aceeași problemă ucraineană⁵³. Cu acordul Rusiei, poarta a numit ca hatman al Ucrainei, fostă poloneză, pe domnul de atunci al Moldovei, Gheorghe Duca⁵⁴, instaurându-și, astfel, controlul direct asupra acesteia.

Rezolvarea, în maniera amintită, a problemei ucrainene degaja, așadar, forțele otomane de efortul de război din răsăritul Europei, făcându-le disponibile pentru relansarea politicii expansioniste către apusul continentului. Reorganizarea mișcării antihabsburgice din Ungaria Superioară, a cărei conducere a fost preluată, din anul 1678, de Imre Thököly, și succesele înregistrate de acesta împotriva armatelor imperiale, în toamna aceluiași an, ofereau marelui vizir Merzinfolu Kara Mustafa pașa un serios punct de sprijin în războiul pe care urma să-l declanșeze împotriva Imperiului habsburgic⁵⁵. Ca urmare, în prima parte a anului 1681, deci după încheierea războiului cu Rusia, marele vizir a poruncit pașei de Buda să-i ia sub protecția sa pe insurgenții unguri, pentru ca, în toamna aceluiași an, să fie declanșată expediția împotriva imperialilor, la care participau și principele transilvănean și cei doi domni români⁵⁶.

Pentru a-i contracara consecințele, Leopold I a intrat în tratative cu Imre Thököly, reușind, totodată, să producă o sciziune în tabăra insurgentă, ca urmare a restabilirii, în anul 1681, a vechilor privilegii ale nobilimii maghiare⁵⁷. În același timp, rezidentul imperial de la Istanbul, Albert Caprara, a fost însărcinat să negocieze o nouă prelungire a păcii de la Vasvár. Condițiile puse de otomani, între care figura și aceea ca împăratul să se reconcilieze cu rebelii unguri, precum și cea a cedării suveranității asupra Ungariei Superioare în

⁵² Eudoxiu Hurmuzaki, *op. cit.*, p. 359-360; I. Hudiță, *op. cit.*, p. 238-239.

⁵³ Cf. Zbigniew Wójcik, *From the Peace of Oliva to the Truce of Bakchisarai. International Relations in Eastern Europe, 1660-1681*, în „Acta Poloniae Historica”, 34, 1976, p. 279-280.

⁵⁴ Ioan Moga, *op. cit.*, p. 260-263; Peter Bartl, *Der kosakenstaat und das Osmanische Reich im 17. Und in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts*, în „Südost-Forschungen”, München, band XXXIII, 1974, p. 189.

⁵⁵ Cf. Ioan Moga, *op. cit.*, p. 249, 265; Hugo Hantsch, *op. cit.*, p. 44-46; Paul Coles, *op. cit.*, p. 180; D.H. Pemington, *Seventeenth Century Europe*, London, 1970, p. 232-233.

⁵⁶ Hurmuzaki, *Documente*, V₂, p. 159, 160; I. Hudiță, *op. cit.*, p. 261; Ioan Moga, *op. cit.*, p. 264.

⁵⁷ Paul Coles, *op. cit.*, p. 181; D.H. Pemington, *op. cit.*, p. 233; Mihail Guboglu, *op. cit.*, p. 179.

favoarea lui Imre Thököly⁵⁸ au zădărnicit, însă, orice încercare în acest sens. Cea din urmă condiție, mai ales, trăda intenția Porții de a nu mai amâna aducerea întregii Ungarii sub controlul său. Politica principilor transilvăneni, îndeosebi a celor din deceniul șase al secolului XVII, și noua configurația politică din Ungaria Superioară, concretizată în ascensiunea lui Imre Thököly la rangul de exponent al intereselor nobilimii maghiare antihabsburgice, au fost, cred, tot atâtea cauze care au determinat cercurile conducătoare otomane să nu mai urmărească realizarea aceluși obiectiv, prin intermediul principelui Transilvaniei. Cu alte cuvinte, Transilvania a încetat de a mai fi considerată de Poartă drept nucleu al unui regat ungar aflat sub suzeranitatea sa. De aceea, nu a luat în considerare aspirațiile la coroana ungară ale lui Mihail Apafi, căruia nu i se mai atribuie titlul de *kral* (rege), ci cel de *hakim* (conducător, stăpânitor). Oficial, măsura urmărea menajarea suspiciunilor împăratului de la Viena și înlăturarea, pe această cale, a unor dificultăți ce puteau apare în calea menținerii păcii cu imperialii, în spiritul tratatului de la Vasvár, atât timp cât otomanii erau angajați în Polonia și în Ucraina. Mai mult chiar, au fost luate și alte măsuri care vizau asimilarea statutului politico-juridic al principelui celui al domnilor români. Această tendință a fost sesizată, clar, și de ambasadorul francez de la Istanbul, de Nointel, încă din anul 1677, motiv pentru care a renunțat la intenția de a propune Porții să-i atribuie lui Mihail Apafi și coroana Ungariei⁵⁹. Iată pentru ce marele vizir Kara Mustafa pașa a descurajat tentativele făcute de Mihail Apafi, în vara anului 1680, de a-l compromite pe Imre Thököly pe care îl acuza că avea legături cu împăratul. În acest context, el îi atrăgea atenția că „magnații din Ungaria de Mijloc l-au ales de bună voie comandant și au declarat supunerea și închinarea lor față de sultan”⁶⁰. Deci, opina înaltul demnitar, „o persoană care este agreată de ai săi”, cum era Imre Thököly, trebuia tratată cu toată bunăvoința, iar principele transilvănean era obligat să depună toate eforturile pentru menținerea lui în sfera de influență a Porții⁶¹. Prin urmare, la 16 septembrie 1681, Imre Thököly a fost proclamat de către sultan rege al Ungariei, ale cărui granițe erau cele stabilite prin pacea de la Vasvár. Numai după reglementarea, în acest sens, și a problemei ungare, poarta a declarat, oficial, la 2 ianuarie 1683, război Imperiului habsburgic. Potrivit poruncii ce-i fusese transmisă principelui Transilvaniei, la sfârșitul lunii decembrie 1682, război la care urmau să participe, în afară de Principat, și Moldova și Țara Românească⁶². Odată cu această decizie, tratatul de pace de la Vasvár era anulat, *de jure* și *de facto*, încheindu-și, astfel, funcția de garant al preponderenței otomane în spațiul carpato-danubian.

⁵⁸ Hurmuzaki, *Documente*, XVI, p. 49; Ioan Moga, *op. cit.*, p. 215.

⁵⁹ Hurmuzaki, *Documente*, Supliment I, p. 267; Eudoxiu Hurmuzaki, *Fragmente*, III, p. 407;

I. Hudiță, *op. cit.*, p. 242, 256, 394.

⁶⁰ Mihail Guboglu, *op. cit.*, p. 177.

⁶¹ *Ibidem*, p. 177-178, 179.

⁶² Cf. Ioan Moga, *op. cit.*, p. 265, 267.

OUTCOMES OF THE HABSBURG-OTTOMAN PEACE TREATY FROM VASVÁR
IN THE CARPATHIAN-DANUBIAN SPACE (1664-1683)

(Summary)

The article analyses the intricate international situation in the second half of the XVIIth century, but also the attempts of Moldavia, Wallachia and Transylvania to obtain an increased degree of autonomy by speculating the rivalries between the great powers. While the diplomacy of the House of Austria would have liked to revive the *collective suzerainty* on the Transylvanian principality in condominium with the Turks but with obvious advantages for Vienna, the Ottoman Empire chose to impose a *restrictive suzerainty*, in its exclusive benefit. The author dedicates therefore a large space both to the Habsburg-Ottoman disputes on Ardeal, as well as to the treaty of Vasvar, which consolidated the Ottoman influence in Transylvania, worsening the political-juridical situation of Moldavia and Wallachia.

GHEORGHE CLIVETI

PRELUDIILE CONCERTULUI EUROPEAN (II). „COALIȚIA ANTINAPOLEONIANĂ“ ȘI „MEDIERA AUSTRIACĂ“ (1812 – 1813)

În succesiunea din aproape a împrejurărilor, tatonarea ruso-britanică de la 1804-1805 asupra „păcii generale“ a fost practic „tăiată“ de războiul cu Franța. Nici vorbă ca în „marea confruntare“ să se fi atins, înainte de „învățămintele anului 1812“, în dreptul „forțelor coalizate împotriva lui Napoleon“, intențiile reale de a se acționa ca o *ligă de state* sau ca o *alianță europeană*. Dacă în confruntarea maritimă Marea Britanie a ieșit biruitoare, pe continent Napoleon a fost cel care a triumfat, impunând *pe rând* adversarilor condiții mai mult sau mai puțin umiltoare de pace la Presburg (1805), Tilsit (1807), Schönbrunn (1809). Până la 1812, în viața Europei continentale, Napoleon a fost cel care „a făcut legea“. Doar în Spania („... Un pays où les petites armes sont battues et où les grandes meurent de faim!“)¹ a fost nevoit să ducă un război de uzură. Și tot uzurii, ca efect al exercitării la scară cvasicontinentală a unei puteri cvasiabsolute, a fost supusă, treptat, și imaginea lui Napoleon, personalități ilustre care-l idolatrizaseră (Goethe, Beethoven, Benjamin Constant etc.) ajungând a-și exprima deziluzii sau critici severe față de „întreprinderea imperială“. În Germania, mai ales, era acuzată tendința *naționalismului francez*, privit ca suport sau vehicol al „acțiunii napoleoniene“, de a-și adjudeca, la parametrii exemplarității, impulsivitatea *noii Europe*, Fichte avizând conaționalii săi, pe la 1807-1808, asupra inconvenientelor unei asemenea tendințe și opunând, în celebrele *Discursuri (Reden an die Deutsche Nation)*, „eul național francez“ („un moi historique“) celui al germanilor („un moi métaphysique“)².

Reacții antifranceze, de diverse intensități și în diferite expresii, se făceau resimțite și în alte părți ale Europei, fie în cea supusă, fie în cea adaptată sau adecvată din mers supremației continentale franceze. Pentru a estompa asemenea reacții, Napoleon a trebuit să recurgă, îndeosebi în anii 1809-1812, la soluții compromisorii cu exponenți inveterați ai Vechiului Regim, precum împăratul

¹ Maréchal Montgomery (Vicomte d'Alamein), *Histoire de la Guerre*, Paris, 1970, p. 390: afirmația ar fi aparținut unuia din regii Franței.

² Apud Jean Touchard, *Histoire des idées politiques*, vol. II. *Du XVIIIe siècle à nos jours*, Paris, 1975, p. 493.

Austriei sau regele Prusiei, sub invocarea *cauzei europene*³. Sub aceeași invocare a recurs și la organizarea Marii Armate, în campania din 1812 împotriva Rusiei, *o armată europeană*, incluzând trupe de proveniență etnică și statală foarte diversă, chiar și pe cele „oferite” de „reluctanții aliați” de la Viena și Berlin, *sub comandă supremă franceză*, combinație politico-militară scontată în măsură a-l „intimida” pe „Împăratul tuturor Rusiilor” până la a-l face să accepte *noua pace*, eventual fără luptă⁴. *O armată europeană* aclamată ca atare în traseul ei împotriva unei Rusii acuzate de „grava defecțiune”, conturabilă încă din 1810, față de *sistemul continental*. Dar aceeași *armată europeană* se dovedea una prea compozită, fără a fi realmente animată de *cauza europeană*, de vreme ce menirea ei se topea pur și simplu în marja unei *întreprinderi hegemonice napoleoniene*. În toată această realitate consta grandoarea, dar și vulnerabilitatea Marii Armate din 1812. O realitate ce a și fost exploatată, în folosul lor, de principalii adversari ai Imperiului Întâi. Marea Britanie a căutat, prin misiunile lorzilor Bentinck în Sicilia, Stratford Canning la Constantinopol și Thornton la Stockholm⁵, să creeze breșe în flancurile „acțiunii napoleoniene”. Lordului Thornton i se indicase să sondeze posibilitatea unui „tratat al Nordului”, ce să antreneze Marea Britanie, Rusia și Suedia⁶. Manevrele, întărite și de „sclipirile arginților”, inițiate de Stratford Canning la Constantinopol și de „scoțianul călător” Gordon la București, nu au fost defel străine de grăbirea păcii între Rusia și Turcia, act ce a implicat gesturi de trădare din partea plenipotențiarilor greci aflați în serviciul Porții și a pecetluit soarta Basarabiei⁷. Totodată, prin „misiunea Gore Quesley” la Teheran, cabinetul britanic a intenționat să determine, fără însă a și reuși, pacea între Rusia și Persia⁸. Numai că, asemenea acțiuni, dincolo de mobilurile subminării *frontului napoleonian*, contraveneau unor interese vitale ale Rusiei, care-și vedea pusă în cumpănă influența sa în Europa de Nord, în Caucaz sau în Imperiul Otoman. Marii Britanii nu i s-a dat șansa medierii propriu-zise a conflictului ruso-otoman, în condițiile în care cabinetul de la Londra refuzase la 1804-1805 „medierea rusă” în „conflictul maritim” franco-britanic și nu dădea prin nimic de înțeles că ar accepta eventualitatea „medierii marii curți nordice” în „diferendul atlantic” britanico-american⁹.

³ Owen Connelly, *Blundering to Glory. Napoleon's Military Campaigns*, Wilmington, 1987, p. 151-156.

⁴ Marea Armată enumera: 300.000 de francezi, dintre care doar 200.000 din teritoriile Franței de dinainte de 1789, 100.000 de germani din Confederația Rinului, 90.000 polonezi și lituanieni, 27.000 italieni și „iberici”, 5.000 napolitani, 9.000 elvețieni, 20.000 prusieni și 30.000 austrieci; cf. *Ibidem*, p. 158 și urm.

⁵ C.K. Webster, *The Foreign Policy of Castlereagh 1812-1815. Britain and the Reconstruction of Europe*, Londra, 1931, p. 84-87.

⁶ Cf. *Ibidem*, p. 92 (Castlereagh c. Thornton, Londra, 13 martie 1812).

⁷ Cf. *Ibidem*, p. 86-88 (Liston c. Cooke, Constantinopol, 11 iulie 1812).

⁸ Cf. *Ibidem*, p. 90 (Gore Quesley c. prințul regent al Marii Britanii, Teheran, 31 octombrie 1812).

⁹ Jacques-Henri Pirenne, *Sainte-Alliance. Organisation européenne de la paix mondiale*, vol. I. *Les traités de paix. 1814-1815*, Neuchâtel-Paris, 1946, p. 6 și urm.

Pentru a respinge „invazia napoleoniană“, împăratul Alexandru I a trebuit să recurgă la o strategie ce vădea nu doar dejucarea „breșelor engleze“ în flancurile „frontului inamic“, ci o reaşezare de fond a raportului Rusiei față de Europa. Ofensivei unei armate compozit europene, „șarul și autocratul tuturor Rusiilor“ a înțeles să opună o rezistență *eminamente rusă*, ca suscitare a contraofensivei „puterii de la Nord“ întru a decide victoria și „organizarea păcii generale“. Destinul Rusiei de mare putere nu mai apărea condiționat de aprofundarea europeanizării ei, cum crezuseră, sub impresiile de la Tilsit, împăratul Alexandru și unii consilieri ai săi, ca Mihail Speranski, exponentul de primordială avengură al așa-numiților *zapadniki*¹⁰, ci de revărsarea curativă și revitalizantă a geniului mistico-ortodox, întruchipat de „înalta curte imperială pravoslavnică“, asupra „modernității occidentale“, mișcată de „luminile rațiunii abstracte“ și de „interese seculare“¹¹, a căror excrescență ar fi constituit-o însăși „aventura napoleoniană“. Un atare *glissando* ideatic și atitudinal a fost evidențiat grandilocvent de *Proclamația* lui Alexandru I către *poporul rus*, din 18 iulie 1812, în care, invocându-se „protecția lui Dumnezeu“, se făcea apel la spiritul de luptă al soldaților imperiali „aruncându-se asupra inamicului ca leii asupra prăzii“, la devotamentul fiecăru „boier amintind de Pojarski“, al fiecăru „cleric amintind de Palitsin“, al fiecăru „șăran amintind de Minin“ și, peste toți și toate, la „misia sfântă a Moscovei, ... prima capitală imperială rusă“¹², unde Napoleon, se credea, ar fi intenționat să poarte „emblemele lui Charlemagne“¹³. Pentru a-și apropia victoria, „bizantinul din Palatul de Iarnă“¹⁴ a sperat, până la a da impresia mistuirii de sine, în „ajutorul divin“ pe care nu catadicsea a crede că l-a primit pe măsura realizării faptului că dezastrul „marii campanii a lui Napoleon“ nu fusese provocat de o victorie decisivă pe câmpul de luptă, victorie de natură a releva „characterul gigantic“, văzut de M-me de Staël¹⁵, al poporului rus, ci de „retragerea invadatorilor de la Moscova“, ca teribilă înfruntare a „iernii nordice“, a „distanței enorme“ și a „limitelor umane“¹⁶. Împrejurările unei victorii ca „dat al sortii“ l-au întărit pe Alexandru în convingerea că era hărăzit de Providență să mântuiască „poporul său“ și să aducă pacea pe pământ. În *Proclamația* sa către armată, din 13 ianuarie 1813, victoria era pusă pe seama *patriotismului și a credinței în Dumnezeu*¹⁷. Credința împăratului rus că balanța victoriei a fost înclinată în favoarea sa „de mâna divină“ i-a fost insuflată de

¹⁰ M. Speranskii, *Proekty i zapiski*, Moscova-Leningrad, 1961. p. 222-231; v. și Basil Dmytryshyn, *Imperial Russia. A Source Book, 1700-1917*, New York ș.a., p. 136 și urm.

¹¹ Vladimir Soloviov, *Rusia și Biserica universală*. Iași, 1994, p. 49-53; Hélène Carrère d'Encosse, *Blestemul rușilor. Eseu despre asasinatul politic*, Iași, 2000, p. 126-128.

¹² Basil Dmytryshyn, *op. cit.*, p. 142-144.

¹³ Albert Vandal, *Napoléon et Alexandre I-er*, vol. III. *La Rupture*, Paris, 1906, p. 587; v. și C.K. Webster, *op. cit.*, p. 90 (Liston c. Wilson, 20 septembrie 1812).

¹⁴ *Istoria diplomației* (sub red. V.A. Zorin ș.a.), vol. I, București, 1962, p. 415.

¹⁵ Doamna de Staël, *Zece ani de exil*, București, 1993, p. 204.

¹⁶ Sir Robert Wilson, *Narrative of Events During the Invasion of Russia by Napoleon Bonaparte and the Retreat of the French Army*. Londra, 1860, p. 46-48.

¹⁷ Basil Dmytryshyn, *op. cit.*, p. 144.

fervoarea slavo-ortodoxă a unor Alexei Arakceev, Alexandru Golitsin sau Rodion Koshelev, toți avansând în prim-planul consilierilor imperiali¹⁸, precum și de starea de „pios entuziasm“ ce părea să fi cuprins „întregul nou popor ales“. „Ce mare popor suntem noi, deasupra tuturor!“ – nota, în acea atmosferă de pioșenie, un A. Vorontsov¹⁹.

Purtat de valorile unor stări de spirit profund animate de victoria împotriva „invadatorului țării sale sfinte“, împăratul Alexandru se vedea și mai mult încercat de ceea ce el însuși considera a fi „marea sa chemare“, aceea de „pacificator al Europei“. În dorința-i, nu arareori mărturisită, de a-și urma „chemarea“ știa însă că avea de înfruntat inerțiile multora dintre „supușii săi compatrioți“, cu deosebire din elita intelectuală, laică și ecleziastică, și chiar din cea militară, altfel spus, din „cercuri înalte ale societății ruse“, unde o nouă „campanie în Europa“, amintind de Austerlitz, Eylau și Friedland, părea a comporta riscul sau păcatul ieșirii din raza „grației divine“. Geniul militar *velikorus*, vădit de Kutusov, era mult proslăvit, pus în antiteză cu geniul militar *european* al lui Suvorov. Nimeni și nimic nu mai puteau însă să-l deturneze pe Alexandru I din hotărârea sa de a-și urma „marea chemare“. Schimbările „de persoane“ din „înaltele oficii imperiale“ aveau darul de a confirma determinarea sa. În domeniul politicii externe înclina spre a renunța la serviciile celor din „școala Rumeantsev“, după care perspectiva Rusiei asupra Europei trebuia să se mențină în „bătaia celor doi ochi..., Marea Neagră și Marea Baltică“²⁰. O nouă perspectivă se deschidea în consecința respingerii „invaziei lui Bonaparte“, reușită ce impunea antrenarea Rusiei în problemele Europei Centrale și, mai important aici, în „organizarea păcii generale“. Devenea necesară, de aceea, promovarea în serviciul Externelor a „oamenilor de formație nouă“, precum Nesselrode, Lieven, Capodistrias etc., cu vocația de a subscrie la convingerea împăratului lor că „pacea continentală putea fi o afacere rusă“²¹. Iar în trena unei atare convingeri aveau să se regăsească, treptat, nu puțini dintre conaționalii convertiți la *europenismul de nouă inspirație*, dar și exponenți ai unor cauze naționale non-ruse ca baronul Stein sau prințul Czartoryski, nutrinde speranța că triumful continental al „noului Cezar“ putea implica și „revenirea la viață a țărilor lor“²². Prințul Czartoryski va fi încercat, desigur, curtenind pe „gloriosul împărat slav“, a-i resuscita acestuia „visul de la 1804-1805“ în care să se arate „adevărata renaștere a Poloniei“, nu cea mărginită de Napoleon la Marele Ducat al Varșoviei. La rândul-i, baronul Stein, în lumina unei pledoarii „declarat

¹⁸ În corespondența cu „intimii săi“, Alexandru consemna, în mod repetat, că „se supune voinței lui Dumnezeu“; v. Maurice Paléologue, *Alexandre I-er. Un tsar énigmatique*, Paris, p. 167-170 (Alexandru I c. Golitsin, 21 ianuarie 1813; Alexandru I c. Koshelev, 6 februarie 1813).

¹⁹ Apud Albert Sorel, *L'Europe et la Révolution Française*, vol. VIII: *La coalition, les traités de 1815*, Paris, 1912, p. 5.

²⁰ L. Boicu, *Între Tilsit (1807) și Erfurt (1808). Principatele Române în negocierile franco-ruse*, în vol. *Național și social în istoria românilor. Profesorului Gheorghe Platon la a 70-a aniversare* (coord. Ion Agrigoroaiei și Gheorghe Cliveti), Iași, 1996-1997, p. 366.

²¹ Albert Sorel, *op. cit.*, vol. VIII, p. 6.

²² *Ibidem*, vol. VIII, p. 7 și urm.

patriotice“, instanța pe împăratul Alexandru la condiția de *Retter Deutschlands*, în numele realizării *marelui obiectiv „de a reda Germania germanilor“*, încât să se pună capăt „spiritului seditios, feloniei prinților germani“ (pro-napoleonieni), configurației statale „monstruoase“ din Europa Centrală și să se constituie, în acea zonă etnoistorică, „un imperiu (german) care ar dispune de toate elementele morale și fizice de putere, de libertate și de clarviziune și care ar putea să reziste neliniștitoare ambiții a Franței“²³. Lui Alexandru I păreau a i se deschide ca unui *eliberator* „porțile“ Europei Centrale și ale celei de Nord, unde beneficia de „aranjamentul ruso-suedez“ implicând și „trocul Finlanda-Norvegia“. Dând impresia de a fi fascinat el însuși de „măreața sa imagine“, *dedublatur împărat*²⁴ – *autocrat* „la el acasă“ și *eliberator*, animat de *idei liberale*, „în deplasare“ – evita, deocamdată, sau poate mai bine zis simula dezinteresul său față de „aranjamentele politico-teritoriale definitive“, lansându-se în promisiuni căutat „generoase“, menite a mângâia așteptările „națiunilor oprimate“, dar care promisiuni nu făceau decât să mascheze ambiția sa, mult amplificată după 1812, de supremație a imperiului său în Europa și în lume. Și ce putea să o mascheze mai bine decât erijarea sa în „campion al păcii generale“, în „purtătorul de biruință“ și în cel dintâi sacerdot al acesteia? Ne putem explica, de aceea, redundanța „pravoslavnicelor osannale“ din încheierile mai tuturor scrisorilor sale către intimi, mai ales acelea urmând, „cu dată și loc“, *traseul european* al „cartierului său general“. Pe Koshelev, spre exemplu, într-o scrisoare din Plotzk, datată 13 februarie 1813, ținea a-l „lumina“ în privința „credinței sincere și ardente“, ce-l făcea „cu fiecare zi... să guste bucurii pe care până atunci le ignorase în totalitate...“, mai ales „bucuria“, dată de „lectura Sfintei Scripturi“, că-i revenea „gloria de a apropia Împărăția lui Iisus Cristos“²⁵.

Demersul pacificator în tonalități liturgice al lui Alexandru I s-a relevat din plin în ceea ce s-a considerat a fi fost „resurecția Nordului“²⁶. „Curțile nordice“, „mari“ sau „mici“, suverane sau pe cale de a (re)deveni suverane, au fost cele dintâi vizate de demersul unui împărat ce se dorea a fi, în același timp, un eroic supercomandant de oști, gelos pe gloria militară a lui Napoleon, și „un apostol al păcii“. Din corespondența oficială sau personală, din textul tratatelor inițiate sau parafate la finele anului 1812 și în prima parte a celui următor războiul feroce cu care își îndemna „frații monarhi“ la „lupta comună“, dar și pioșenia cu care-i convoca la un conclave al păcii, sub impresia unor „cânturi în strană“ de rezonanță bizantină, fără veleități de *concert*. Demersul *de război și pace* al

²³ „... Un empire qui confiendrait tous les éléments moraux et physiques de force, de liberté et de lumière, et qui pourrait résister à l'ambition inquiétante de la France“; cf. *Ibidem*, vol. VIII, p. 8 și urm.

²⁴ Hélène Carrère d'Encosse, *op. cit.*, p. 126.

²⁵ „Ma foi est sincère et ardente. Elle se raffermit tous les jours et me fait goûter des jouissances que j'ignorais totalement... La lecture de l'Écriture, que je ne connaissais que très superficiellement, m'a fait un bien difficile à rendre en paroles... Je place toute ma gloire à faire avancer le règne de Jesus Christ“; cf. Maurice Paléologue, *op. cit.*, p. 168.

²⁶ C.K. Webster, *op. cit.*, capitolul: *The Rise of the North*, p. 92-115; E.V. Tarlé, *Severnaja voina i svetskoi nashchestvie na Rossiju*, Moscova, 1953.

Împăratului Orientului se prezenta, dintru început, sub auspicii favorabile, impresia „răsturnării sorților de izbândă” din 1812 dovedindu-se deosebit de profundă („it hushed the mouth and stoped the pens of the diplomatists”)²⁷. Sub o atare impresie s-a și produs prima defecțiune serioasă în „tabăra napoleoniană”, datorată generalului prusian York, care, fascinat de perspectiva „alianței nordice”, a înțeles – chiar și cu prețul destituirii sale din înalta funcție militară de regele Friedrich Wilhelm III, încă aliat, cel puțin formal, al lui Napoleon – să semneze, la Tauroggen, în 30 decembrie 1812, convenția de *neutralitate armată* cu Rusia²⁸. Pentru „nordici”, exemplul „fericit”, demn de urmat, se dovedea a fi Suedia, semnatară a convenției de la Abo, în septembrie 1812, cu Rusia, act ce-i asigură celei dintâi nu doar un spor teritorial substanțial (Norvegia), dar și „protecția împotriva lui Napoleon a salvatorului popoarelor”²⁹. Dealtfel, „exemplul suedez” se și preta de minune proiectului „curții de Romanov” vizând tutelarea „alianței Nordului” cu un scontat, la Petersburg, ascendent în eventualul *parteneriat* cu Marea Britanie. Pentru a verifica dispunerea „în triumphi non-echilateral” a alianței ruso-suedezo-britanice nimic nu putea fi mai nimerit decât sondarea dispozițiilor Danemarcei, aflată, sub aspectul implicațiilor teritoriale și politice, în punctul de cumpănă al întregii împrejurări „nordice”. La Copenhaga, „trimisul imperial” Basil Lizakevitz fusese „instruit” să invite, în numele suveranului său, pe regele danez Frederik VI într-o „a-și uni interesele monarhiei sale celor ale Imperiului Rusiei, ale Suediei și ale Marii Britanii” și a pune capăt, printr-un *tratat de pace*, „sciziunii” pernicioase „bunei cauze”³⁰. De reținut că „invitația” oficiată de Lizakevitz comporta distincția între „alianța Nordului” și „alianța cu Marea Britanie”, fapt servind de „culoar de ieșire” din situația presantă pentru „curtea daneză”, care, prin șeful diplomației sale, Rosenkrantz, refuza să consimtă la pierderea Norvegiei „de dragul cauzei generale”³¹.

Refuzul danezilor de a subscrie la „condițiile ruse ale alianței”, în speță la acelea relative la „aranjamentele teritoriale”, a determinat înaltele cercuri politico-militare de la Petersburg să recurgă la o schimbare de dispozitiv în demersul eroico-pacificator al lui Alexandru I. Focalizarea demersului urma să se facă asupra Prusiei, pe considerentul „naturalului consens Romanov-Hohenzollern”, dar și pe cel atât de prețuit de Alexandru I că, pe seama incitării sentimentelor antifranceze ale germanilor, se putea verifica oportunitatea „răsturnării sensului propagandei de război a lui Napoleon”. „Cruciadei europene” întreprinsă de „corsican” la 1812 împotriva Rusiei i se opunea „cruciada popoarelor sub sceptrul monarhilor coalizați împotriva Franței”³². Pentru reușita unei asemenea

²⁷ *Ibidem*, p. 99.

²⁸ Jacques Droz, *Histoire diplomatique de l'Europe de 1648 à 1919*, Paris, 1952, p. 200.

²⁹ C.K. Webster, *op. cit.*, p. 98.

³⁰ *Vneshniaja politika Rossii XIX i nachala XX veka. Dokumenty rossiiskovo ministerstva inostranyh del*, Serija pervaja (în continuare, S. I). 1801-1815, vol. VII, Moscova, 1970, p. 23 și urm. (Basil Lisakewitz c. N. Rumeantsev, Copenhaga, 13/25 ianuarie 1813).

³¹ *Ibidem*, p. 27.

³² Jacques-Henri Pirenne, *op. cit.*, vol. I, p. 20.

stratageme, „piatra de încercare“ o constituia încheierea unui tratat ruso-prusian, eveniment survenit, se știe, în februarie 1813. După opinia lui Nesselrode, promovat între exponenții de prim-plan ai Externelor rusești, un tratat de alianță cu Prusia putea conduce nu doar la „eliberarea Nordului“ (european), ci la „o pace generală așezată pe bazele unui just echilibru între toate puterile Europei“³³. Date fiind împrejurările, tratatul a fost perfectat „în dublă partidă“, la Breslau, în 15/27 februarie 1813, și la Kalisch, în 16/28 februarie același an³⁴, aceasta din urmă la „cartierul general“ al lui Alexandru I, în prezența sugestivă prin ea însăși a ambasadorului britanic Cathcart, a trei „curieri“ de la Copenhaga, Stockholm și Londra, a „trimisului austriac“ Lebzelttern³⁵. Prin clauzele sale, tratatul resuscita o alianță încercată încă în anii Vechiului Regim (la 1763) și menținută, prin reevaluări de rigoare, până la 1878, după aprecierea lui A. Sorel³⁶, sau până la 1891, după cea a lui M. Paléologue³⁷, alianță ce a imprimat Germaniei o revigorare, în 1813-1815, *à la russe*, iar mai târziu, în 1871, o organizare imperială *à la prussienne*³⁸.

Din cuprinsul tratatului a reținut încă „din epocă“ atenția, justificată și în cazul considerațiilor de față, *preambulul* ce respira din plin „strategia alexandrină“ în perspectiva „păcii generale“. În litera și spiritul său, *preambulul* tratatului de la Breslau-Kalisch reprezenta *o declarație în semantică rusă* asupra „drepturilor popoarelor Europei“, *manifestul* politicii desfășurată în plan continental de Alexandru I timp de două decenii, ademenind, pe moment, „popoarele oprimate de Napoleon“ cu legenda „unei vârste de aur a păcii“, înnobilită de „sentimente de fraternitate universală“³⁹. De la bun începutul actului din februarie 1813 era invocată, ca împrejurare permisibilă sau obligantă încheierii sale, „distrugerea totală a forțelor inamicului ce pătrunseseră până în inima Rusiei“ (Moscova!), victorie deschizând „marea epocă a independenței tuturor statelor doritoare... a se elibera din jugul pe care Franța a făcut să apese asupra lor de atâtea ani“, însemnul „emancipării generale“ reprezentându-l „campania europeană... a Împăratului tuturor Rusiilor“; acesta, conducându-și trupele victorioase dincolo de frontierele împărăției sale (în numele „binelui general“), se arăta animat de „intenția de a ralia frumoasei cauze, pe care Providența atât de vizibil a protejat-o, vechii și prea-dragii săi aliați, în scopul de a împlini cu ei destinele de care se legau și liniștea, și fericirea popoarelor epuizate de atâtea

³³ *Vneshniaja politika Rossii...*, S. I, vol. VII, p. 33 (K. Nesselrode c. Alexandru I, februarie 1813).

³⁴ *Ibidem*, S. I, vol. VII, p. 63-66 (*Traité de paix, d'amitié, d'alliance offensive et défensive entre S.M. le Roi de Prusse et S.M. l'Empereur de toutes les Russies*; semnatari: Karl August baron von Hardenberg și Mihail prinț Kutusov de Smolensk); „instrumentul oficial“ s-a considerat (Albert Sorel, *op. cit.*, vol. VIII, p. 64) că a fost actul semnat de cei doi plenipotențieri la Kalisch.

³⁵ Maurice Paléologue, *op. cit.*, p. 169.

³⁶ Albert Sorel, *op. cit.*, vol. VIII, p. 65.

³⁷ Maurice Paléologue, *op. cit.*, p. 169.

³⁸ *Ibidem*.

³⁹ Albert Sorel, *op. cit.*, vol. VIII, p. 64 și urm.

comoțiuni și sacrificii⁴⁰. Un tratat dorit a fi plasat și la dimensiunea sa explicit-contractuală, nu doar la acea solemn-ritual-invocativă, sub *grația divină*, în speranța că „*va sosi timpul când tratatele nu vor mai fi tranzacționale, când ele vor putea din nou (ca într-o etern-fascinată Utopia!) să fie observate cu credință religioasă, această inviolabilitate sacră de care atârnavu prestigiul, forța și conservarea Imperiilor*“⁴¹. Cuvântul *concert* nu apare în preambulul tratatului, ci numai în cuprinsul articolului IV, într-o accepțiune verbală, cele două părți contractante convenind „*a se concerta* în permanență asupra operațiunilor de război“⁴². După cum au convenit (art. VI) „să nu negocieze în particular cu inamicul, ... să nu semneze nici pace, nici armistițiu, nici convenție, altfel decât de comun acord“⁴³.

Nota interesantă a tratatului se dovedea aceea că era deschis și altor „curți monarhice“, cea de Habsburg fiind în mod expres invitată a intra „în alianță“⁴⁴, deși la Viena, cel puțin pe moment, „apropierea păcii“ era privită într-un mod cu totul diferit față de cel ruso-prusian, Metternich concepând, în decembrie 1812, „*un grand plan pour l'Europe*“, în conformitate cu care Franța trebuia să reintre „în limitele sale naturale“ (Rhin, Alpi, Pyrenei); Germania să fie „divizată“ în state „cu pondere considerabilă“ și sustrase influenței franceze (ceea ce presupunea desființarea Confederației Rhinului), totul într-o nouă configurație politico-teritorială garantată de Austria și Prusia; Italia să cuprindă două „regate importante“; în condițiile consolidării frontierei Austriei pe Mincio; Imperiul Otoman să revină la frontierele sale europene de dinaintea păcii de la București, din 1812; Rusia să revină în limitele teritoriale de dinaintea păcii de la Tilsit, iar în eventualitatea că ținea ca „Dunărea să-i fie hotar, ... atunci Belgradul să revină Austriei“⁴⁵. Pentru Metternich era de neconceput, cum era, fie doar *in petto*, și pentru „prusianul“ Hardenberg, ca Rusia să fie implicată, sub greutatea tutelării „păcii generale“, în „organizarea viitoare“ a Germaniei, „consilierul lui Francisc I“ mizând, declarat, pe „soarta armelor“ (nedecisă încă!), pe „sondarea poziției Marii Britanii“ și chiar pe „atragerea Franței la tratative“⁴⁶.

⁴⁰ *Vneshniaja politika Rossii...*, S. I, vol. VII, p. 63.

⁴¹ „Le temps arrivera où les traités ne seront plus des trêves, où ils pourront de nouveau être observés avec cette foi religieuse, cette inviolabilité sacrée auxquelles tiennent la considération, la force et la conservation des Empires“; *Ibidem*, S. I, vol. VII, p. 63.

⁴² „On conviendra incessamment des bases d'un plan de campagne et l'on se concertera constamment sur les opérations de la guerre“; *Ibidem*, S. I, vol. VII, p. 64.

⁴³ *Ibidem*.

⁴⁴ Articolul VII al tratatului; *Ibidem*, p. 65.

⁴⁵ *Mémoires. Documents et écrits divers laissés par le prince de Metternich* (în continuare, Metternich, *Mémoires. Documents...*), publiés par son fils, Richard de Metternich, vol. I, Paris, 1881, p. 108. Despre „planul european“ al lui Metternich luase cunoștință și Ernest Hardenberg („le hanovrien“), care l-a relatat contelui Münster. aflat la Londra, „într-un raport de citit pentru englezi“, din 22 decembrie 1812; cf. Albert Sorel, *op. cit.*, vol. VIII, p. 35.

⁴⁶ *Vneshniaja politika Rossii...*, S. I, vol. VII, p. 76 (K. Nesselrode c. Gustav Stackelberg, Kalisch, 27 februarie/11 martie 1813) și p. 105 (G. Stackelberg c. Karl Nesselrode, Viena, 5/17 martie 1813).

Și fiindcă la Viena, la Berlin sau, cu atât mai mult, la Londra nu se admitea ideea ca „viitoarea pace“ să fie „inspirată de pasiunile personale“ ale împăratului slavo-ortodox⁴⁷, consilierii intimi ai acestuia din urmă l-au încurajat și mai insistent a recurge, peste avizul suveranilor „în drept“, la apeluri adresate „popoarelor oprimate“, a căror „opinie“ („forță dezlănțuită“!) era prevăzută „ca cel mai fidel aliat al Rusiei“, într-o luptă imaginată maniheistic a lui Alexandru („geniul binelui“) cu Napoleon („geniul răului“)⁴⁸. Nu se putea pune însă problema de a se adresa polonezilor, fie din condescendența „cabinetului imperial“ față de cel de la Londra, fie pe considerentul, însușit și la Viena, că la Cracovia „înflorea un foyer insurecțional... periculos pentru Austria și pentru Rusia“⁴⁹. Ținta prioritară a adresabilității „apelului populist-european“ al împăratului rus era națiunea germană. Într-o *Proclamation aux allemands*, inspirată, se pare, de baronul Stein și semnată de mareșalul Kutusov, „într-un limbaj ce nu mai fusese ținut niciodată, din oficine monarhice, popoarelor“⁵⁰, se plusa mult ideea că „împăratul Rusiei și regele Prusiei nu veneau (cu forțe armate aliate) decât pentru a ajuta popoarele Germaniei la a recăpăta bunurile ereditare... ce le-au fost confiscate, dar care sunt imprescriptibile: libertatea și independența lor...“⁵¹. Forțând „efectul dorit“ al unui asemenea act, cabinetul de la Petersburg a și ținut ca *proclamația să fie imprimată și răspândită în toată Germania*⁵². Într-un alt plan de relații, nu aveau cum să scape adresabilității apelurilor rusești, sub semnătura împăratului Alexandru, monarhii, cu deosebire cei „din prima linie“ a prezumtivilor „aliați“: regele Danemarcei⁵³ și împăratul Austriei, căruia „cruciatul nordic al păcii“, sosit la Breslau pentru „o îmbrățișare frățească“ cu Friedrich Wilhelm III, îi făcea cunoscut că „dacă ar fi fost după inima sa și-ar fi continuat drumul până la Viena pentru a-i cădea în brațe“, și toate acestea în numele „bunei cauze“⁵⁴. În fiecare din asemenea acte se regăsea, ca un *leit motiv*, invocarea „situației strălucite și glorioase“ ce i-ar fi hărăzit-o Providența împăratului Alexandru „în misiunea sa de întronare a păcii“. O invocație întâlnită,

⁴⁷ Metternich, *op. cit.*, vol. I, p. 207.

⁴⁸ În corespondența contelui Iuri Golovkin, consilier imperial, cu P.M. Volkonski, era reluată frecvent credința că „tous les voeux et tous les yeux sont encore tournés vers la Russie; quoique nos forces se soient éloignées, il n'y a personne en Allemagne et dans la plus grande partie de l'Europe qui ne soit convaincu que l'intérêt et la gloire d'Alexandre sont la délivrance des nations, et que l'intérêt de Napoléon sont le malheur et la destruction du genre humain. C'est la lutte entre le génie du bien et (celui) du mal. Je ne dis pas cela comme Russe, mais comme homme, comme membre de la société humaine, qui est menacée a retrograder à l'état de barbarie, si l'ordre actuel des choses continue. C'est donc pour soutenir, pour cette opinion publique, *le plus fidèle de nos alliés*“. *Vneshnaja politika Rossii...*, S. I, vol. VII, p. 232 (I. Golovkin c. P. Volkonski, Teplitz, 24 mai/5 iunie 1813).

⁴⁹ *Ibidem*, S. I, vol. VII, p. 104 (G. Stackelberg c. Nesselrode, Viena, 5/17 martie 1813).

⁵⁰ Albert Sorel, *op. cit.*, vol. VIII, p. 69.

⁵¹ Cf. *Ibidem*, p. 69.

⁵² *Vneshnaja politika Rossii...*, S. I, vol. VII, p. 146 (Nesselrode c. Hardenberg, Kalisch, 14/26 martie 1813).

⁵³ *Ibidem*, S. I, vol. VII, p. 95 și urm. (Alexandru I c. Frederik VI, Kalisch, 2/19 martie 1813).

⁵⁴ *Ibidem*, S. I, vol. VII, p. 96 (Alexandru I c. Francisc I, Breslau, 3/15 martie 1813).

din rațiuni dictate de lărgirea frontului respectivei misiuni, până și în raporturile diplomatice ruso-otomane⁵⁵, însă sub incidența gândului intim că orice demers la Poartă nu putea reprezenta „decât o demonstrație de interes, făcută într-un moment de glorie... și care avea a produce numai efecte utile“ (părții ruse!)⁵⁶, fapt intuit, de altfel, în mediul islamic, unde sultanul Mahmud se lansase în aprofundarea istoriei Imperiului Semilunii⁵⁷, iar Mehmet-Ali Pașa solicita „a fi ținut exact la curent cu mersul evenimentelor în Europa“⁵⁸. Poate cu mult mai clar decât în oricare altă parte a lumii, la Constantinopol orice demers politico-diplomatic al „marii curți nordice“ trăda dubla legitimitate a suveranului de Romanov: aceea de *cuceritor al propriilor supuși*, în succesiunea hanului tătaro-mongol, și aceea de *împărat creștin-ortodox*, autocrat al celei „de-a treia Rome“⁵⁹. Ce-i drept, în proiecție strict europeană, Alexandru I părea a fi preocupat de ilustrarea predilectă a ipostazei legitimitative de *împărat creștin*, plusând ideea unei *păci* nu atât *politice*, abordabilă rațional și consacrabilă contractual, cât una „întru Sfântul Duh“⁶⁰, sub fascinația a ceea ce s-a numit „revoluția pietistă în Rusia“, cu veleități internaționaliste⁶¹. În dubla-i ipostază, de „erou al sabiei“ și de „sacerdot al păcii“, Alexandru I părea captat cu totul de iluzia unei „partituri europene“ interpretabilă în cheia unei anumite note, redând prin simboluri ordonabile pe portativ sentimente, însă nu și idei sau cuvinte mișcătoare de realități politice.

În totală contrapondere la „demersul rus“ se dezvăluia, cu mai multă claritate, „proiectul britanic asupra păcii europene“. Prin formația lor intelectuală și prin vocația lor de *oameni de stat moderni*, exponenții cabinetului de la Londra vedeau în politică *un instrument al rațiunii practice* și nu unul al *mântuirii sufletești*. Nu le era în fire a se lăsa antrenați de interlocuțiuni asupra politicii, în genere, asupra celei internaționale, în speță, marcate de stări de spirit și de gesturi proprii unor entuziaști cititori ai lui Plutarh sau unor mistici cititori ai Bibliei. Dincolo de acceptarea rolului Rusiei de campioană a „marii coaliții continentale antinapoleoniene“, atitudinile britanicilor învederau accentuarea preocupărilor de a dejuca tentativele celor de la Petersburg în a decide, sub auspiciile „solidarității sau fraternității monarho-creștine“, principiile fundamentale, normele și finalitatea „păcii generale“. Artizanul politicii externe britanice, în noile condiții, era viconte de Castlereagh, bine inițiat, încă de la

⁵⁵ *Ibidem*, S. I, vol. VII (A. Italinski c. guvernul otoman, Constantinopol, 21 aprilie/3 mai 1813).

⁵⁶ *Ibidem*, S. I, vol. VII, p. 172 (N. Rumeantsev c. Alexandru I, 7/19 aprilie 1813).

⁵⁷ *Ibidem*, S. I, vol. VII, p. 47 (A. Italinski c. Alexandru I, Constantinopol, 1/13 februarie 1813).

⁵⁸ *Ibidem*, S. I, vol. VII, p. 547 (A. Italinski c. N. Rumeantsev, Constantinopol, 4/16 ianuarie 1814).

⁵⁹ D. Stremoukhoff, *Moskow the Third Rome: Sources of Doctrine*, în *The Structure of Russian History* (ed. M. Cherniavski), New York, 1970, p. 108-124.

⁶⁰ G. Florianski, *Puti russkovo bogoslovija*, Paris, 1937.

⁶¹ Alain Besançon, *Originile intelectuale ale leninismului*, București, 1993, p. 59.

1804-1805, în privința „obiectivelor europene“ ale Rusiei. „Discipolul lui Pitt“ se edificase încă de pe atunci asupra intențiilor lui Alexandru I de a realiza o *ligă de state* sub hegemonie rusă, o *ligă* a cărei permanentizare fusese imaginată de autocratul de Romanov ca unică soluție de „organizare a păcii generale“. În noile condiții, dispunându-se după „dezastrul campaniei lui Napoleon în Rusia“, devenea tot mai sesizabilă, la Londra, deplasarea de accente în „discursul european“ al „Împăratului tuturor Rusiilor“, în sensul că *ligii de state*, angajând politici guvernamentale vădind responsabilități clar observate, părea a i se substitui dezideratul unei „confreții monarhice“, menită a gira restabilirea și conservarea unei „ordini europene“ fondată pe principiile Vechiului Regim. Un deziderat ce nu putea defel intra în vederile politicii britanice, al cărei *sistem parlamentar*, cum aviza Castlereagh, impunea o conduită externă radical diferită de aceea a „cabinetelor continentale“, care „nu aveau obligația de a supune avizului unui for legislativ... angajamente secrete“, relative la combinații teritoriale, garanții etc., angajamente asumabile, „după împrejurări și prin consens mutual...“, doar în practicile ministeriale... și atâta timp cât corespundeau convenienței acestora“, în vreme ce pentru guvernul de la Londra „o anulare sau o asumare, pe cont propriu, de angajamente, nu era posibilă“ („not practicable for any length of time“), fiindcă ar fi contravenit uzanței constituționale a deliberării *ante* sau *post festum*, în cazul actelor executivului, a exponenților principalei puteri în stat⁶². La prima vedere, „comentariul“ secretarului de stat britanic ar putea să apară ca o confirmare a constatării că, pentru o *politică guvernamentală*, suportând imperatiivele războiului și, nu neapărat în succesiune directă, perspectivele păcii, sistemul reprezentativ sau parlamentar a acuzat mai întotdeauna limitarea (insuficiența!) posibilităților de manevră, în comparație cu regimurile autoritare. În *tempo*-ul evenimential de la 1812-1813, același „comentariu“ nu făcea însă decât să exprime un refuz disimulat al britanicilor de a subscrie la „demersul european al curții de la Petersburg“, căruia se raliaseră deja, prin acte sinalagmatice, Suedia și Prusia. O raliere care, la Londra, era apreciată, e drept, ca salutară pentru demararea „marii coaliții antinapoleoniene“, dar nu și pentru prefigurarea unei *ligi europene à la russe*, instrumentând precepte creștine și „fraternitatea monarhică“. Se putea lesne înțelege că o atare *ligă* era scontată de monarhul rus și de „frații săi“ subscriitori

⁶² „It is almost impossible to make foreigners understand the delicacies and difficulties of our Parliamentary System. We can do much in support of foreign states, but we must do it our own way. *The Continental Governments* that have no account to render to a Parliament can commit themselves to guarantee possessions and never to lay down arms till others are acquired, well knowing that they are amenable to no authority for the prudence of such engagements, and that when they become impracticable the engagements are dissolved either by circumstances or by mutual consent. They can also keep such engagements secret as long as it suits their convenience. In our system concealment is not practicable for any length of time, and when the stipulations are canvassed they are impeached upon every extreme case that ingenuity can suggest as falling within their possible operation...“ *Cambridge History of British Foreign Policy*, vol. I (f.a.), p. 593 (Castlereagh c. Thornton, 10 octombrie 1812); v. și C.K. Webster, *op. cit.*, p. 100 și urm.

– în realitate, Friedrich Wilhelm III, sau în disponibilitate, Francisc I – „proiectelor sale“ ca una de alură instituțională, menită a gira, sub primatul „marii curți nordice“, o politică de restaurare a „vechii ordini“ și de conservare a acesteia prin practici intervenționiste împotriva „forțelor contrare buneii cauze generale“. Erau „proiecte“ care anticipau mai curând pactul Sfintei Alianțe din 26 septembrie 1815⁶³ decât *concertul european*, încât, să fi subscris la ele, cabinetul britanic și-ar fi provocat el însuși o îndepărtare sau, mai bine zis, o izolare de „realitățile continentale“, eventualitate cu consecințe mult mai grave față de cele datorate, în anii 1806-1812, „blocadei“ aplicate Albionului de Napoleon. În vederile britanicilor devenise și mai clar, la 1812, că, pentru interesele politicii lor, purtând amprenta decantării acestora în perimetrul „instituțiilor libere“, putea fi admisibilă doar „coaliția antinapoleoniană“, consolidabilă la condiția unei alianțe în perspectiva *concertului european*. Un *concert* ce să antreneze guverne (factori responsabilizabili!) și urmând a se ilustra sub auspicii *referențiale* (de principiu) și nu *instituționale*.

Într-un asemenea înțeles s-a admis, la 1812, pe Tamisa, ca Regatul Unit să exercite „pentru prima dată în istoria sa... o influență diriguitoare («a commanding influence») în reconstrucția Europei“⁶⁴. În virtutea unei susținute și proverbiale activități „de echipă“, au fost elaborate componentele strategice și tactice ale demersului asumat de *Foreign Office* în „afacerile europene“. Înainte de toate, au fost trecute în responsabilități clar delimitate „chestiunile maritime“ și cele „continentale“. Responsabilitatea celor dintâi a revenit premierului Liverpool, preocupat a evita „medierea rusă în diferendul atlantic britanico-american“, mai ales că pe seama „combinațiilor euro-maritime“ Alexandru I nu făcea „economie de timp“ în a se întreține, la Petersburg, cu John Quincy Adams⁶⁵. Cât despre „chestiunile continentale“, responsabilitatea acestora și-a rezervat-o, aproape în exclusivitate, Castlereagh, „cel mai european ministru din istoria Marii Britanii“⁶⁶. Orientarea imprimată de acesta *Foreign Office*-ului a vizat, dintru început, stăvilirea formidabilei presiuni „dinspre nord-est“, în speță dinspre Rusia, de a imprima „o anumită organizare Europei“, fie prin înfrângerea Franței și eradicarea totală a „sistemului napoleonian“, fie – eventualitate și mai pernicioasă – prin „monstruoasa“ și nu cu totul exclusa reapropiere a celor două imperii de la extremitățile „bătrânului continent“. Pentru îndepărtarea oricăreia dintre cele două eventualități, soluția oportună se dovedea a fi incitarea unui „factor central“ (Austria!) la a intra în „coaliția antinapoleoniană“, care numai în astfel de condiții avea șanse să devină o *alianță europeană*, în măsură să învingă Franța napoleoniană și să fie reazemul viitoarei „păci generale“. Situat într-o asemenea perspectivă, demersul britanic a inspirat și susținut

⁶³ E. Muhlenbeck, *Étude sur les origines de la Sainte-Alliance*, Paris, 1888; Maurice Bourquin, *Histoire de la Sainte-Alliance*, Geneva, 1954, p. 83 și urm.; 101-103.

⁶⁴ C.K. Webster, *op. cit.*, p. 3.

⁶⁵ *Ibidem*, p. 99.

⁶⁶ *Ibidem*, p. 3.

diplomatic, militar și financiar nu doar „marea acțiune“ ce l-a răpus, în cele din urmă, pe Napoleon, ci dispunerea factorilor politicii europene pentru aproape o jumătate de secol. Însuși mult controversatul *sistem Metternich*⁶⁷, sistem în care, după nu puțini istorici, s-ar fi inițiat actele și acțiunile de menținere a „ordinii“ fondată pe tratatele de la 1815, și-a avut rațiunea ființării în dispunerea raportului de forțe pe plan continental prefigurată de britanici la 1812-1813. Aceștia au fost anii când insularii s-au folosit din plin de atuul ce-l asigura calitatea lor de „trésorier général des coalitions“⁶⁸.

Necesitatea acută a *subsidiilor britanice* a și determinat Rusia să-și mai atenueze veleitățile hegemonice, iar Prusia sau Suedia să-și înfrâneze ambițiile „nemăsurate“ de extindere teritorială. Tratatul de subsidii și de alianță semnat în data de 3 martie 1813 la Stockholm a urmărit să reducă din „pretențiile norvegiene“ ale Suediei, fie și cu prețul adjudecării de aceasta a Guadelupeii, dar și cu obligarea lui Bernadotte de a „transporta“ pe continent o armată de 30.000 de soldați spre a participa la coaliția împotriva Franței⁶⁹. Excluzând principiul garanțiilor definitive pentru „aranjamentele teritoriale“, noul tratat făcea, în fapt, o simplă „piesă de arhivă“ din „actul“ ruso-suedez din 1812. Același lucru s-a încercat, fără însă a se și reuși, cel puțin pe moment, și în privința tratatului ruso-prusian de la Breslau-Kalisch. Cu misiunea „stingerii spiritului monarho-creștin“ al alianței ruso-prusiene și cu incitarea participării celor două „curți nordice“ la „noua coaliție“ au fost însărcinați și bine instruiți ambasadorii Cathcart, la Petersburg, și Charles Stewart, la Berlin. Aceleași obiective le urmăreau, de altfel, și negocierile lui Castlereagh și ale lordului Vansittart, la Londra, cu ambasadorul rus Lieven și cu cel prusian Jacobi. Obiective întrucâtva mascate, e drept, de axarea discuțiilor oficiale pe problema *subsidiilor*⁷⁰. În privința acestora, Lieven fusese instruit să invoce mai vechiul tratat din 1798 prin care Marea Britanie se angajase „să ofere anual 30 de lire sterline pentru fiecare combatant, din care primele 5 lire să fie plătite în chiar momentul când trupele imperiale aveau să treacă dincolo de frontierele Rusiei“⁷¹. Acuzându-se faptul că „numerarul în lire“ devenise „tot mai rar în Europa“, s-a încercat să se pună până și problema unei „hârtii-monedă federative, garantată de toate puterile coalizate“⁷², o primă încercare de realizare a unei „monede europene“⁷³, cum ar susține și „integraționiștii“ de la 2000.

⁶⁷ L.C.B. Seaman, *From Vienna to Versailles*, New York. 1963, p. 2 și urm.

⁶⁸ Albert Sorel, *op. cit.*, vol. VIII, p. 94.

⁶⁹ C.K. Webster, *op. cit.*, p. 120.

⁷⁰ *Ibidem*, p. 127.

⁷¹ *Vneshniaja politika Rossii...*, S. I, vol. VII, p. 38 (Alexandru I c. Christophor Lieven. Mlava, 20 ianuarie/1 februarie 1813).

⁷² „... d'un papier-monnaie fédératif, garanti par toutes les puissances coalisées“. *Ibidem*, p. 39; și p. 133 (Lieven c. Alexandru I, London, 25 martie/6 aprilie 1813).

⁷³ D. Karmin, *Autour des négociations financières Anglo-Prusso-Russes de 1813*, în „Revue Historique de la Révolution et de l'Empire“, t. XI, p. 177-197, și t. XII, p. 24-49, 220-252: v. și C.K. Webster, *op. cit.*, p. 133.

Faptul că din problema subsidiilor cabinetul britanic ținea să facă un avans eficace în direcția activizării „marii coaliții antinapoleoniene“ într-o prefigurarea unei *alianțe generale*, animată de spiritul *concertului european*, reieșea în mod limpede din *instrucțiunile* trimise în aprilie 1813 de Castlereagh ambasadorului Cathcart, pentru negocierea actului contractual cu Rusia și, separat, cu Prusia. În opinia cabinetului britanic, „aranjamentul politic al Europei într-un sens larg“ apărea, deocamdată, „dificil spre a fi decis“, fiindcă „multe depindeau încă de mersul evenimentelor“, încât nu era oportun să fie supuse discuțiilor „chestiuni litigioase“⁷⁴. Cu titlul de „comunicare privată“, ambasadorului Cathcart i se sugera să readucă în discuție „concluziile“ *Memorandum-ului Pitt*, din ianuarie 1805, asupra tatonării ruso-britanice pe tema „organizării Europei“, totul menit „a pregăti“ cele două părți „să-și împlinească obligațiile lor într-un viitor moment“⁷⁵. Era vorba de readucerea în discuție a *documentului programatic britanic* în privința „păcii generale“ sub auspiciile *concertului european*. Un fapt ce a trebuit să fie reflectat și de textul *convenției* relative la *subsidiu*, semnată la Reichenbach, în 3/15 iunie 1813, de Nessebrode și d'Anstett (din partea rusă) și de lordul Cathcart (din cea britanică). Articolul VII al respectivului act prevedea că „cele două părți contractante aveau să acționeze în cel mai perfect *concert* pe durata operațiunilor militare și să-și comunice cu franchețe tot ceea ce privea politica lor“, angajându-se, totodată și reciproc, „să nu negocieze separat cu inamicii lor“ și să nu încheie pace „altfel decât de comun acord“⁷⁶. Textul *convenției* ruso-britanice, ca și al celei prusiano-britanice (aceasta încheiată, în aceeași localitate, la 2/14 iunie), nu mai evidențiază spiritul „confrerii monarho-creștine“, dincolo pe „binecuvântată“ invocare a „Sfintei și Indivizibilei Trinități“. Chiar dacă negocierile au prezentat, pe alocuri, asperități serioase, în special cu referință la refuzul britanicilor privind oferirea subsidiilor în „valori aur“⁷⁷ sau la repartizarea în dreptul rușilor și, respectiv, al prusienilor a cuantumurilor din

⁷⁴ „The political arrangement of Europe in a larger sense is more difficult at this early moment to decide on. So much depends on events, that it is perhaps better not to be too prompt in encountering litigated questions“. *Correspondence, Despatches, and other Papers of Viscount Castlereagh, Second Marquess of Londonderry*, edited by his brother, Charles William Vane... (în continuare, *Castlereagh, Correspondence...*), vol. VIII, Londra 1851, p. 356 (*Castlereagh c. Cathcart*, Londra, 8 aprilie 1813).

⁷⁵ „As an outline to reason from, I send you, as a private communication, a despatch on which the confederacy in 1805 was founded; ... some of the suggestions may now be inapplicable, but it is so masterly an outline for the restoration of Europe, that I should be glad your lordship would reduce it into distinct propositions, and learn the bearings of his Imperial Majesty's mind upon its contents. An unofficial communication of this nature between two Powers that have no partialities to indulge may prepare them the better to fulfil their duties at a future moment“. *Ibidem*.

⁷⁶ „Les deux hautes parties contractantes agiront dans le plus parfait *concert* quant aux opérations militaires, et se communiqueront franchement ce qui concerne leur politique. Elles s'engagent surtout réciproquement à ne point négocier séparément avec leurs ennemis communs, à ne signer ni paix, ni trêve, ni convention quelconque autrement que d'un commun accord“. *Vneshnaja politika Rossii...*, S. I, vol. VII, p. 252; pentru întregul text al *convenției*, p. 250-252.

⁷⁷ C.K. Webster, *The Foreign Policy of Castlereagh*, p. 132.

suma totală de 2 milioane de lire sterline⁷⁸, convențiile de la Reichenbach au avut meritul blocării salutare a tendinței, atât de dorită la Petersburg, de a se instrumenta împotriva lui Napoleon „o acțiune a popoarelor sub egida ligii monarhice“. Cu argumentul poziției sale strategice, al implicării militare în zone „periferice“ (Peninsula Iberică, sudul Italiei), cu posibilități reale de ample desfășurări ulterioare, al abilelor demersuri diplomatice la Petersburg, Berlin, Stockholm, Constantinopol și, nu în cele din urmă, al subsidiilor, Marea Britanie a reușit, poate la înălțimea celui mai mare serviciu din istoria ei făcut *Europei civilizate*, să activeze „cea de-a șasea coaliție antinapoleoniană“⁷⁹, cu angajarea politicilor guvernamentale, dintre care „cele mari“ urmau să constituie *alianța de la 1814*, a cărei miză – restabilirea și asigurarea „echilibrului de forțe“ (Balance of Power) – să folosească de hiposceniul *concertului european*.

De la coaliția a șasea la marea alianță – un traseu ce s-a dovedit a fi de rezistență pentru „combinațiile antinapoleoniene“ din anii 1812-1814. Din considerente lesne decelabile chiar și din constatările de mai sus, un asemenea traseu nu a avut cum să fie determinat de un prealabil acord ruso-britanic. În prima sa fază, „coaliția a șasea“ a avut darul de a topi tentativa rusă, referențiată de tratatul de la Breslau-Kalisch, pentru ca în cea de-a doua fază coaliția însăși să fie surclasată de mobilurile *alianței celor patru* (Marea Britanie, Austria, Rusia și Prusia), perfectată la Chaumont, în martie 1814. Întregul traseu a fost jalonat, de la distanță, de manevrele cabinetului britanic⁸⁰. Însă pentru a fi puse în mișcare componentele unui atât de spectaculos *marche politique* s-a impus, cu necesitate, activarea unui *amplu factor de putere central-european*, nimeni altul decât Imperiul Austriei. Acesta a avut de suportat, se știe, serioase traumatisme în „epoca războaielor napoleoniene“, de la înfrângeri umiltoare pe câmpul de luptă și condiții de pace dictate până la reconsiderarea condiției sale statale implicând renunțarea la „istorica fascinație“ de Sfânt Imperiu Roman. Sub autoritatea păcii de la Schönbrunn, Austria a trebuit să consimtă la a fi profund angrenată de *sistemul continental francez la 1810-1812*. Angrenaj ce restrângea mult posibilitatea „defecțiunii austriece“ la sesizarea profilării „dezastrului campaniei napoleoniene în Rusia“. Un prim semn, mai curând anticipabil decât deplin confirmatoriu respectivei „defecțiuni“, l-a reprezentat semnarea convenției de la Zeycz, în 30 ianuarie 1813, de generalul Schwarzenberg, act marcând sistarea ostilităților între „corpul austriac“ din fosta Mare Armată și trupele ruse⁸¹. Unui asemenea act nu i-a urmat, ca în cazul Prusiei, încheierea imediată a tratatului de alianță. Situația Austriei se vedea, în coordonatele sale strategice, politico-militare și diplomatice, cu mult mai complicată decât cea a Prusiei, dar și mai pretabilă, în același timp, unui *mare rol european*. Iar interpretul pe măsura unui atare rol, în planul „marii politici“, avea să fie

⁷⁸ *Ibidem*, p. 133.

⁷⁹ Jacques Droz, *op. cit.*, p. 260-274.

⁸⁰ C.K. Webster, *op. cit.*, p. 154-232.

⁸¹ Jacques Droz, *op. cit.*, p. 260.

Klemens Wenzeslaus von Metternich Winneburg-Ochsenhausen. În viziunea acestuia, inspirată nu doar secvențial de Friedrich von Gentz, ce avea să-i fie principalul colaborator în demersul politic de *tentă europeană*, situația Austriei resimțea, la cumpăna anilor 1812-1813, „presiuni extraordinare“, datorate, pe de o parte, faptului că „împăratul Napoleon rămânea încă suveranul cel mai puternic pe continent“⁸², iar pe de alta, avansului armatelor Rusiei în Europa Centrală, ca însemn al determinării lui Alexandru I de a-și impune „proiectele sale“ relative la „organizarea păcii generale“. La Viena se știa bine că „proiectele alexandrine“ difereau, în litera și spiritul lor, de cele britanice⁸³, sensul „demersului european al autocratului rus“ fiind relevat de tratatul de la Breslau-Kalisch, făcut cunoscut celor de la Londra de prusieni, din preocuparea cabinetului Hardenberg de a evita accentuarea implicațiilor plasării „curții de Hohenzollern“ la remorca manevrelor *de pace și de război* ale „curții de Romanov“⁸⁴. La Berlin, ca și la Viena, erau încercate temeri reale ca „drumul spre pace“ să nu presupună, în cel mai rău caz, „o înțelegere franco-rusă pe seama Germaniei“⁸⁵ sau o revigorare a tatonării ruso-britanice, cu posibilitatea unei „decizii în doi“ asupra „viitoarei organizări“ a Europei⁸⁶. Pentru degajarea „lumii germane“ de „riscuri grave“, prusienii au înțeles să joace totul pe cartea „victoriei împotriva lui Napoleon“, dovedindu-se foarte atașați „întreprinderii războinice“⁸⁷, menită a impulsiona „deșteptarea națională a germanilor“, și ferindu-se a acuza deschis „rolul secundar“ ce le era rezervat în „campania europeană“ inițiată de Alexandru I, rol ale cărui aparențe, cel puțin, țineau și de ascendentul luat și menținut de împăratul rus în relațiile cu regele („frate“!) Friedrich Wilhelm III⁸⁸.

Pentru austrieci, însă, în speță pentru Metternich, cartea ce se impunea a fi jucată era aceea a încercării *păcii imediate*⁸⁹. De la Viena părea a se observa cel mai bine cum *mareele politicii europene* tindeau spre punctul amfidromic,

⁸² *Dépêches inédites du Chevalier de Gentz aux Hospodars de Valachie pour servir à l'histoire de la politique européenne. 1813-1828* (în continuare, Friedrich von Gentz, *Dépêches inédites...*), vol. I, Paris, 1876, p. 5 (Gentz c. I. Caragea, Viena, 2 februarie 1813).

⁸³ Edițiile în acest sens au fost și consecința misiunii lui Johann von Wessenberg la Londra, începând cu februarie 1813; W. Oncken, *Osterreich und Preussen in Befreiungskriege. Urkundliche Aufschlüsse über die politische Geschichte des Jahres 1813*, vol. I, Berlin, 1876, *passim*.

⁸⁴ *Ibidem*.

⁸⁵ C.K. Webster, *op. cit.*, p. 108; Alan Palmer, *Metternich. Councillor of Europe*, Londra, 1993, p. 92 și urm.

⁸⁶ Alan Palmer, *op. cit.*, p. 93.

⁸⁷ C. Plotho, *Der Krieg in Deutschland und Frankreich in den Jahren 1813 und 1814*, 2. Teil, Berlin, 1817; J. de Ussel, *Études sur l'année 1813. La défection de la Prusse (décembre 1812-mars 1813)*, Paris, 1907, *passim*.

⁸⁸ P. Bailieu, *Correspondance inédite du roi Frédéric-Guillaume III et de la reine Louise avec l'empereur Alexandre I-er d'après les originaux des archives de Berlin et de St. Petersbourg*, Leipzig-Paris, 1900.

⁸⁹ J. de Ussel, *Études sur l'année 1813. L'intervention de l'Autriche (décembre 1812 - mai 1813)*, Paris, 1912.

ensionând și mai mult „atmosfera generală“. Atmosferă ce a impus Austriei să urmeze, la nivelul *marii politici*, după expresia lui Metternich, *une marche oblique* („des manœuvres obliques“)⁹⁰ sau, cum consemna Gentz, „un système établi tout entier sur des nuances intermédiaires“, ocolind „les routes simples“ (directe!), devenite „impracticables“⁹¹. Cancelarul austriac și-a rezervat întreaga responsabilitate a unei politici deliberat contradictorii, cu semne de duplicitate, de unde și susținutele controverse istoriografice asupra „eticii metternichiene“. A fost incriminat *à rebours* pentru „spiritul demonic“, duplicitar, în relațiile cu Napoleon sau cu „monarhii coalizați“⁹²; i s-a imputat „lipsa de sentiment realmente patriotic“⁹³, putând cu greu fi considerat *austriac, german* sau *european*⁹⁴, sub impresia ce o lăsa interlocutorilor de „figură rococo din porțelan“ („a rococo figure in porcelain“), de „ministre-papillon“⁹⁵. Cu și mai greu însă i s-ar putea refuza recunoașterea unei politici dictată de coordonatele geo-strategice ale „țării sale imperiale“ acuzând strânsoarea „sistemului napoleonian“ și aspirând la a juca un rol de prim ordin în „organizarea păcii europene“⁹⁶. Politică ce a îndepărtat riscul „sufocării Austriei“ de o eventuală reazăzare a „sistemului continental“ sub o dublă tutelă ruso-franceză sau pe cel al *ligii monarhice sub preeminența împăratului de Romanov*, dar care politică nu a prea dat nici semne reale de însușire a punctului de vedere britanic relativ la „organizarea păcii sub auspiciile concertului european“. *Rațiunii monarho-creștine*, ilustrată de Alexandru I, i-a fost opusă de Metternich *rațiunea de stat sub sceptru monarhic*, opusă, în fond, și *sistemului reprezentativ*, crezut favorizant influenței franceze sau „simulațiunilor liberale“ ale autocratului rus în „lumea germană“, amenințată cu accentuarea polinuclearizării statale. În opinia lui Metternich, „ideea de Stat trebuia să fie bazată pe unitatea de suveranitate, care... rezidă într-un individ sau în popor, suveranul singur putând să domnească asupra mai multor țări“, pe când „un guvernământ democratic (i.e. reprezentativ!), nu ar putea fi suveranul unui alt guvernământ democratic“ (de

⁹⁰ Maurice Paléologue, *op. cit.*, p. 176; Brison D.Gooch (ed.), *Interpreting European History*, vol. II, Homewood, 1967, p. 73.

⁹¹ Friedrich von Gentz, *Dépêches inédites...*, vol. I, p. 8 (Gentz c. I. Caragea, Viena, 2 februarie 1813).

⁹² Viktor Bibl, *Metternich der Dämon Österreichs*, Leipzig-Viena, 1936; Henry F. Schwartz, *Metternich, the „Coachman of Europe“*. *Statesman or Evil Genius?*, Boston, 1962.

⁹³ G.G. Gervinus, *Introduction à l'histoire du 19-ème siècle*, vol. II, Paris, 1876, p. 220 și urm.; 225.

⁹⁴ André Robert, *Metternich*, în *Hommes d'Etat*, vol. III, Paris, 1936, p. 281 și urm.; Charles de Mazade, *Un Chancelier d'Ancien Regime. Le règne diplomatique de Metternich*, Paris, 1889; G. de Berthier de Sauvigny, *Metternich et son temps*, Paris, 1959.

⁹⁵ Sir Lewis Namier, *Vanished Supermacies. Essays on European History. 1812-1918*, Londra, 1958, p. 13.

⁹⁶ Heinrich von Srbik, *Metternich, der Staatsman und der Mensch*, 2 vol., München, 1925; Viktor Bibl, *Metternich: 1773-1859*, Paris, 1955; Edward V.Gulick, *Europe's Classical Balance of Power: A Case History of the Theory and Practice of One of the Great Concepts of European Statescraft*, New York, 1955; Henry Kissinger, *Grossmacht Diplomatie. Von der Staatskunst Castlereaghs und Metternichs*, Düsseldorf-Wien, 1962, p. 14-37; Alan Palmer, *op. cit.*, etc.

aceeași factură)⁹⁷. Mult scandata *ligă europeană* putea fi constituită din *state suverane*, subiecte de drept și mișcate de rațiuni cu mult mai profunde decât cele inspirate doar de „capetele încoronate“, dar care state, în „lumea germană“ sau la scara realităților continentale, trebuiau să rămână *sub sceptru monarhic*, mai ales cele semnificând factori principali de decizie în „restabilirea liniștii generale bazată pe ordine“ și a „echilibrului de forțe“⁹⁸. Un atare înțeles chintesențial pentru „gândirea politică metternichiană“, evidențiind „un sistem ce consta în aplicarea regulilor care guvernau (în spiritul Vechiului Regim – n.ns.) lumea“⁹⁹, s-a regăsit din plin în „demersul european“ al cancelarului austriac, un demers vădind opțiunea, asumată și de împăratul Francisc I, că „pasajul (Austriei – n.ns.) de la neutralitate la războiul împotriva Franței nu era posibil decât prin medierea armată“¹⁰⁰.

Pătruns de convingerea că, „prin poziția sa centrală, prin vechea sa reputație, prin raporturile de interese reciproce“, Austria „era special chemată la rolul onorabil de pacificator general“¹⁰¹, Metternich a recurs, în 1813, poate la cea mai susținută și mai amplă „campanie diplomatică“ din istoria Imperiului de Habsburg. S-a urmărit să se obțină adeziunea tuturor „marilor cabinete“ la ideea „medierii austriece“. „Speranțe mari“, în acest sens, au fost legate de poziția Marii Britanii („... de toutes les Puissances, la moins épuisée en fait de ressources matérielles“)¹⁰², mizându-se mult pe reușita misiunii lui Johann von Wessenberg, demarată la 8 februarie 1813, misiune ce a permis constatarea că „rezervele britanice“ priveau, în fapt, nu „medierea austriacă“ în sine, ci eventualitatea închiderii perspectivei „păcii fără Napoleon“¹⁰³, mai ales că *Foreign Office*-ul se sesizase despre „misiunea Bubna pe lângă Napoleon“¹⁰⁴ sau despre „dispozițiile cordiale“ ale lui Metternich în a se întreține, la Viena, cu Narbonne¹⁰⁵ ori cu ministrul de externe francez Maret¹⁰⁶. Acuzând persistența Albionului în a incita, pe continent, prin practica *subsidiilor*, „sistemul unui război interminabil“ („the system of war without end“)¹⁰⁷, „cabinetul vienez“ a vizat sondarea dispozițiilor „aliaților de la Breslau-Kalisch“, „instruind“ misiunile lui Lebzelter la Petersburg și a contelui Stadion în „punctul de convergență ruso-prusian“. Din partea Rusiei, „revenue de son ancien

⁹⁷ Metternich, *op. cit.*, vol. I, p. 130.

⁹⁸ *Ibidem*, p. 160-161.

⁹⁹ *Ibidem*, p. VI (*Préface*).

¹⁰⁰ „Le passage de la neutralité à la guerre ne sera possible que par la médiation armée“; cf. Albert Sorel, *op. cit.*, vol. VIII, p. 112.

¹⁰¹ Friedrich von Gentz, *op. cit.*, vol. I, p. 6 (Gentz c. I. Caragea, Viena, 2 februarie 1813).

¹⁰² *Ibidem*, vol. I, p. 13 (Gentz c. I. Caragea, 11 martie 1813).

¹⁰³ C.K. Webster, *op. cit.*, p. 124 și urm.

¹⁰⁴ W. Oncken, *Osterreich und Preussen*, vol. II, p. 641-643 (Metternich c. Bubna, 11 mai 1813).

¹⁰⁵ C.K. Webster, *op. cit.*, p. 137.

¹⁰⁶ Alan Palmer, *op. cit.*, p. 97.

¹⁰⁷ W. Oncken, *op. cit.*, vol. II, p. 644-646 (Metternich c. Stadion, 11 mai 1813); v. și C.K. Webster, *op. cit.*, p. 136.

système...“ și părănd, pe moment, preocupată să estompeze „la méfiance et la haine de tous ses voisins“¹⁰⁸, a și parvenit avizul de principiu pentru „medierea austriacă“, dar aceasta din urmă să evedențieze un „mandat al aliaților continentali“, cu prezumtiva satisfacere a Austriei, implicând „cuvenita“ compensare a Prusiei pe măsura „aspirațiilor habsburgice“ de extensiune teritorială, „tant du côté de l'Allemagne que de l'Italie“¹⁰⁹. Și fiindcă avizul Rusiei, odată consacrat, părea a permite „desfășurări ulterioare“ în privința Poloniei, a Imperiului Otoman etc., în vreme ce „rezervele britanice“ blocau „misiunea Wessenberg“ la Londra, Metternich a înclinat spre soluția „medierii“ sub autoritatea unei „înțelegeri“ cu Rusia și Prusia. Soluție asupra căreia s-a decis și ca urmare a insistențelor crescânde ale lui Alexandru I, profund marcat de victoriile lui Napoleon la Lützen (3 mai 1813) și Bautzen (18 mai, același an).

Credința lui Metternich în șansele „medierii austriece“ s-au întărit și în consecința „inopinatei solicitări de armistițiu“ din partea lui Napoleon¹¹⁰. După negocierile franco-ruso-prusiene de la Waldstadt, purtate la 30 mai 1813 de Armand Caulaincourt, Shuvalov și Kleist, a fost semnată la Plesswitz, în 4 iunie, convenția de armistițiu pentru un termen de șase săptămâni, prelungit ulterior până la 10 august, anul amintit. A fost ocazia ce a permis cabinetului de la Viena să-și apropie avizul ruso-prusian pentru „propunerile austriece de pace“, aviz consacrat de *convenția* celor „trei curți nordice“ de la Reichenbach, din 15/27 iunie¹¹¹, la câteva zile după semnarea *convențiilor de subsidii*, în aceeași localitate, între Marea Britanie și fiecare în parte dintre „aliații de la Breslau-Kalisch“. De reținut că negocierile austro-ruso-prusiene pentru convenția încheiată la 15/27 iunie s-au desfășurat „în cel mai strict secret“, ambasadorii britanici Cathcart și Stewart neavând acces „în spatele ușilor închise“¹¹². Din textul convenției (art. I) se desprinde constatarea că inițiativa actului a aparținut Austriei¹¹³, dar și că Rusia a căutat să fie reconfirmat primatul său politico-strategic în „campania europeană“, fiind sugestivă în această privință ordinea invocării părților semnatare (în preambul)¹¹⁴. Persistența Rusiei în rolul de „campioană a coaliției europene“ semnifica, în fond, refuzul împăratului său de

¹⁰⁸ Friedrich von Gentz, *op. cit.*, vol. I, p. 12 (Gentz c. I. Caragea, Viena, 11 martie 1813).

¹⁰⁹ *Vneshniaja politika Rossii...*, S. I, vol. VII, p. 119 și urm. (Nesselrode c. Gustav Stackelberg, Kalisch, 17/29 martie 1813).

¹¹⁰ Maurice Paléologue, *op. cit.*, p. 172.

¹¹¹ *Vneshniaja politika Rossii...*, S. I, vol. VII, p. 259-261 (*Sojuznaja konventsija mejdu Rossiei, Prussiei i Avstriei*, Reichenbach, 15/27 iunie 1813; semnatari: Nesselrode, Hardenberg și Stadion).

¹¹² C.K. Webster, *op. cit.*, p. 155.

¹¹³ „Sa Majesté l'Empereur d'Autriche ayant invité les cours de Russie et de Prusse à entrer sous sa médiation en négociation avec la France pour une paix générale...“ *Vneshniaja politika Rossii...*, S. I, vol. VII, p. 259.

¹¹⁴ „Leurs Majestés, l'Empereur de toutes les Russies et le Roi de Prusse et S.M. l'Empereur d'Autriche, également animés du désir de mettre fin aux malheurs et aux bouleversements qui agitent l'Europe, sont convenus des moyens propres à y rétablir une paix solide, de nature à rassurer sur sa durée et à conduire à une pacification générale“. *Ibidem*, p. 259.

a admite ca perspectiva „păcii generale“ să fie axată de un „prelabil acord“ franco-austriac, a cărui eventualitate nu a fost ocolită cu totul în discuțiile, deasemenea „secrete“, purtate de Metternich cu Maret¹¹⁵. Ceea ce putea admite Alexandru I, ca „bază a unui consens general“, era „forțarea“ Franței de a reveni în „limitele sale naturale“ (Rhin, Alpi, Pyrinei), „întărite de bariere puternice și de garanții speciale și active“. Și pentru a nu da impresia că, printr-o atare admisiune, ar subscrie, pur și simplu, la „punctul de vedere britanic“ în problema „tratamentului aplicat Franței“, împăratul Alexandru a avansat, la Opatchno, cu destinația Metternich, ideea „unui sistem federativ (i.e. de alianță) între Rusia, Austria și Prusia“, ca „o combinație realmente utilă“ întru apropierea „păcii generale“¹¹⁶. Girul „combinației“ trebuia să-l ofere, se înțelege, „fraternitatea monarhică“, în expresia unei „ligi sfinte“ sau a unei *amficionii*, propice înclinațiilor anagogice ale împăratului Alexandru. Se urmărea, în fapt, să se substituie „sistemului continental napoleonian“ un altul, sub o nouă tutelă, cu efecte previzibil mai periculoase asupra stărilor de lucruri din Europa Centrală. Iar pentru a preveni „combinația continentală în versiune rusă“, Metternich a înțeles să recurgă, în contrabalans, la continuarea sondării dispozițiilor pacifice ale lui Napoleon, ce nu excludeau posibilitatea convocării unui *congres de pace general*, din raționamentul, nutrit de împăratul francez, că multiplicarea participanților și a „chestiunilor deliberabile“ (inclusiv cele „maritime“) ar fi condus la erodarea „marii coaliții“¹¹⁷.

Trecând în responsabilitatea contelui Stadion semnarea *convenției secrete* din 27 iunie de la Reichenbach, Metternich s-a deplasat la Dresden, unde s-a consumat mult comentata, „în epocă“ și „în posteritate“, întrevedere a sa cu Napoleon. Deși a lăsat deschisă posibilitatea convocării *congresului de pace*, întvederea „din grădina Marcolini, în apropiere de Elsterwiese“¹¹⁸ nu a avut rezultate spectaculoase, singurul, și acela firav, constituindu-l prelungirea armistițiului până la 10 august. Timp în care șansele „medierii austriece“, în loc să crească, s-au diminuat simțitor. Reușita ar fi fost posibilă dacă Austria ar fi beneficiat de o mai fermă susținere din partea Rusiei și Prusiei și dacă Marea Britanie ar fi scris și ea la soluția „medierii metternichiene“. Or, inerentele „scurgeri de informații“ din perimetrul tratativelor secrete austro-ruso-prusiene au generat reale neliniști la Londra¹¹⁹, unde era cu totul exclusă eventualitatea unei *păci continentale* ce să atragă după sine și o *pace maritimă*, ambele

¹¹⁵ Alan Palmer, *op. cit.*, p. 97.

¹¹⁶ „... Qu'un système fédératif entre la Russie, l'Autriche et la Prusse présentera une combinaison vraiment utile“. *Vneshniaja politika Rossii...*, S. I, vol. VII, p. 315 (Nesselrode c. Metternich, Opatchno, 7/19 iulie 1813).

¹¹⁷ La Dresden, în 26 iunie 1813, Napoleon și-ar fi exprimat un atare raționament la întvederea cu Metternich: „Pensez-vous, par hasard, me renverser par une coalition? Combien d'alliés êtes-vous donc? Quatre, cinq, six, vingt? Plus vous serez nombreux, plus je serai tranquille“; Metternich, *op. cit.*, vol. I, p. 149.

¹¹⁸ *Ibidem*, p. 153.

¹¹⁹ Castlereagh, *Correspondence...*, vol. IX, p. 22 (Stewart c. Castlereagh, 6 iunie 1813); C.K. Webster (ed.); *British Diplomacy 1813-1815. Select Documents Dealing with the Reconstruction of Europe*, Londra, 1921, p. 66-71 (Stewart c. Castlereagh, 16 iunie 1813).

subsumabile *păcii generale*¹²⁰. Cabinetul britanic, relaxat întrucâtva de confirmarea triumfului din 21 iunie al armatei de sub comanda lui Wellington, la Vittoria, în Spania, a și ținut a face „clar cunoscut“ celor „trei curți nordice“ că ar putea intra în „tratative pentru pace“ numai dacă acestea ar porni de la recunoașterea intangibilității „chestiunilor maritime“, față de care Regatul Unit se afla „legat prin tratate inalterabile“; deasemenea, de la admiterea faptului că era „în interesul *tuturor aliaților* să asigure printr-o *politică permanentă*... echilibrul în Europa“, că era de dorit, în perspectiva negocierilor de pace, un „aranjament general“ sub auspiciile unei „mari politici de concert“¹²¹. „Replica britanică“ la tentativa austro-ruso-prusiană, sub acoperirea „medierii metternichiene“, de *pace continentală* a lipsit practic de obiect Congresul de pace, din iulie-august 1813, de la Praga, întrunire diplomatică la care lordul Aberdeen s-a limitat la calitatea *asistenței*, neimplicându-se efectiv ca deliberant. „Le congrès dérisoire“¹²² a ocazionat certitudinea „imposibilității păcii cu Napoleon“ pe bazele *uti possidetis ante bellum*, încât, după *ultimatum*-ul din 7 august, Austria a declarat război Franței, la 12 august 1813. A fost momentul care a evidențiat necesitatea reconsiderării acțiunii „forțelor antinapoleonice“, de la „coalitia“ ordonată de acorduri bilaterale urmând a se ajunge „pas cu pas“ la *marea alianță*, când, în preluțiile *concertului european* au trebuit să se facă resimțite din plin și sonurile austriece.

Dintre cauzele trenării disunerii „în coaliție“ a beligeranților antifrancezi de pe continent, cea de prim ordin pare să fi constat nu atât în dificultatea unei mai strânse coeziuni în „operațiunile de front“ cât în realitatea „inconveniențelor mutuale“ din calea ajustării obiectivelor lor particulare celor de „ordin general“. Inconveniente ce au fost evaluate, de regulă, în literatura de specialitate, după ponderea aspirațiilor, compensațiilor sau diferendelor teritoriale, mereu plusabile în percepția „mecanică“ a practicilor subsumate frecvențelor reasezări ale „echilibrului de forțe“. S-ar fi cuvenit însă o mai susținută aprofundare a acelorași inconveniente prin prisma modalității specifice fiecărei *puteri coalizate* de a privi *demersul comun* întru realizarea *păcii generale*, modalitate marcată, după caz, de veleități hegemonice, de unde și confirmarea faptului că, în timpurile moderne, perspectiva victoriei finale a întretinut dispute acerbe între *aliații* deținând inițiativa strategică, uneori mai aprinse chiar decât cele care au generat și au amplificat înseși războaiele în desfășurare. Un fapt probat din plin de desfășurările politico-diplomatice din iulie-august 1813, încărcate mult de insinuări, digresiuni și resentimente¹²³. Semne de întrebare și opinii

¹²⁰ C.K. Webster, *The Foreign Policy of Castlereagh*, p. 141.

¹²¹ „... Qu'il est de l'intérêt de tous alliés de maintenir pour assurer par une politique permanente l'équilibre en Europe“: *Vneshniaja politika Rossii...*, S. I, vol. VII, p. 305 (Lieven c. Nesselrode, Londra, 4/16 iulie 1813).

¹²² Albert Sorel, *op. cit.*, vol. VIII, p. 140 și urm.

¹²³ Norvins, *Portefeuille de mille huit cent treize ou tableaux politiques et militaires renfermant avec le récit des événements de cette époque, un choix de la correspondance inédite de l'Empereur Napoleon, et de celle de plusieurs personnages distingués, soit Français, soit Etrangers, pendant la première campagne de Saxe, l'armistice de Plesswitz, le Congrès de Prague et la seconde campagne de Saxe*, t. I-II, Paris, 1825.

controversate persistă încă în privința conduitei lui Caulaincourt („fasciné par Talleyrand, enguirlandé par Alexandre, endoctriné par Metternich“; „... croyant à la magnanimité du tsar...“)¹²⁴; deasemenea, asupra celei a lui Metternich, acuzat cu prevalență de istoricii francezi că n-ar fi respectat realmente termenul *ultimatum*-ului, forțând declarația de război din 12 august, cu toate că Napoleon ar fi dat semne reale de revenire asupra intransigenței sale față de „condițiile de pace“ întrunind „sufragiile puterilor coalizate“ în timpul Congresului de la Praga¹²⁵; și nu mai puțin, chiar și asupra prestației unor diplomați britanici, Cathcart fiind suspectat de „comportament bigot la curtea țarilor“ („... he was so bigoted to his Emperor!“)¹²⁶, iar lordul Aberdeen de a fi fost „prea fascinat“ de „proiectele continentale ale lui Metternich“¹²⁷. Iar exemplificări de aceeași conotație ar putea continua, nefiind o dificultate a le surprinde în „fonduri documentare“ atestând desfășurări diplomatice marcate de incertitudini și de „superstiția secretului“, aceasta din urmă vizibilă mai ales în cazul tratatelor ruso-austro-prusiene, tot mai preocupante pentru cabinetul de la Londra, unde „excesul de secretomanie al curților nordice“ era considerat ca „un precedent“ deosebit de pernicios „cauzei generale“¹²⁸. Dată fiind conjunctura europeană din vara 1813, tratativele „în secret“ ale „celor trei“ conveneau de minune Rusiei, ce-și concentrase puternice forțe armate și își constituise un veritabil *cartier diplomatique* în Europa Centrală. Pozițiile Rusiei erau atât de solide, încât, pentru a le dejuca, Austria încercase în van, prin declarația sa de război, din 12 august, să lărgească „cercul deliberativ al mării coaliții“, arătându-se dispusă să contribuie „la restabilirea unei ordini (stări de lucruri) care, printr-o înțeleaptă repartitie de forțe, să plaseze garanția păcii sub egida unei asociații de state independente“ (nu sub aceea a „confreriei monarhice“)¹²⁹. De o „deschidere de cerc deliberativ“ era interesată și Marea Britanie, care, pentru însăși salvagardarea

¹²⁴ Albert Sorel, *op. cit.*, vol. VIII, p. 128; Maurice Paléologue, *op. cit.*, p. 174 și urm., investigând „arhivele ruse“, în speță „hârțiile Shuvalov“, a avansat opinia că Armand Caulaincourt a frizat trădarea, dezvăluind interlocutorilor ruși la Plesswitz „toutes les parties faibles de l'armée française... Cette fois, le marquis de Caulaincourt, duc de Vicence, général de division, sénateur de l'Empire, grand écuyer de la Couronne, ambassadeur de France et Grand Aigle de la Légion d'honneur, est arrivé à la trahison parfaite...“. Ca argument incriminatoriu la adresa lui Caulaincourt a fost invocată și „suspecta tăcere“ din *Memoriile* acestuia asupra întvederilor sale cu Shuvalov; A.A.L. Caulaincourt, *Mémoires du général de Caulaincourt...*, vol. III, Paris, 1888.

¹²⁵ A. Debidour, *Histoire diplomatique de l'Europe, depuis l'ouverture du Congrès de Vienne jusqu'à la fermeture du Congrès de Berlin (1814-1878)*, vol. I. *La Sainte-Alliance*, Paris, f.a., p. 3; Albert Sorel, *op. cit.*, vol. VIII, p. 155; Jacques Droz, *op. cit.*, p. 263.

¹²⁶ C.K. Webster (ed.), *British Diplomacy*, p. 70 și urm. (Stewart c. Castlereagh, 16 iunie 1813).

¹²⁷ *Ibidem*, p. 94 și urm. (Castlereagh c. Aberdeen, *Instructions...*, 6 august 1813).

¹²⁸ „Engagements of secrecy against us are of bad precedent...“; Castlereagh. *Correspondance...*, vol. IX, p. 45 (Castlereagh c. Cathcart, 1 septembrie 1813).

¹²⁹ „... Disposée à prêter la main au rétablissement d'un ordre de choses qui, par une sage répartition des forces, place la garantie de la paix sous l'égide d'une association d'Etats indépendants“. D'Angeberg (L. Chodzko), *Le Congrès de Vienne et les traités de 1815*, vol. I. *Négociations de 1813 et de 1814 jusqu'à l'ouverture du Congrès de Vienne*, Paris, 1864, p. 46 și urm. (*Déclaration de guerre de l'Autriche...*, 12 august 1813).

„drepturilor sale maritime“, înțelegea să crească implicarea sa directă în determinarea cursului ostilităților „de pe continent“ și a preliminarilor păcii, vizând să-și apropie ca „parteneri“, în scopul contrabalansării „misterioaselor combinații ruso-austro-prusiene“, Spania, Portugalia, Suedia și Sicilia „bentinckiană“¹³⁰.

„Cercul deliberativ al curților nordice“ se dovedea însă deosebit de bine strâns și menținut sub ascendentul strategic al Rusiei, împăratul Alexandru părând a-și binemerita agnomenul, datorat lui Napoleon, de „Talma du Nord“¹³¹, jucându-și rolul de „erou al noii Iliade“¹³². Punctul forte al rolului politic și militar al lui Alexandru I era erijarea sa în *eliberator* al Europei Centrale, în speță al Germaniei, postură mult plusată de istoriografia rusă „de curte imperia-lă“¹³³ sau, prin analogie cu *eliberarea* de la 1945, de istoriografia sovietică din anii „prieteniei și colaborării frățesti dintre U.R.S.S. și R.D.G.“¹³⁴. Considerând că succesul deplin al Rusiei în „campania euro-centrală“ depindea de „atragerea în alianța continentală a Austriei“, împăratul Alexandru, incitat de competiția tacită cu britanicii, având drept miză „parteneriatul strategic“ al Vienei, a supra-licitat mult, fie „cu sclipirile arginților“, fie recurgând până și la „tolerarea“ efectului farmecelor surorii sale Ekaterina Pavlovna asupra lui Metternich¹³⁵. Și toate acestea sub atuul rolului de *eliberator*, de „campion al buneii cauze“, în deplină solidaritate cu „frații monarhi“ de la Berlin și Viena și cu o imagine foarte favorabilă în „mediile patriotice germane“¹³⁶. Austria s-a văzut, de aceea, dincolo de aparențele de „inițiativă metternichiană“, practic obligată să consimtă la a intra efectiv în „marea acțiune antinapoleoniană“ printr-un act încheiat cu Rusia, la Teplitz, în 26 august/9 septembrie 1813, „tratatul de prietenie și de alianță defensivă“¹³⁷, care l-a făcut, momentan, pe Metternich să resimtă regresul condiției sale politico-diplomatice de la *grand mediator* la aceea de *junior partner*, „umbrit de prestigiul Țarului“¹³⁸. De reținut că, în același timp și tot la Teplitz, Rusia a încheiat un act sinalagmatic și cu Prusia, reconfirmând, în fond, „angajamentele lor“ de la Breslau-Kalisch sau garantându-și reciproc

¹³⁰ C.K. Webster, *British Diplomacy...*, p. 10 și urm. (Castlereagh c. Cathcart, 6 iulie 1813).

¹³¹ Aluzie la Joseph-François Talma, actor preferat al lui Napoleon, excelând în „tragicul emfatic“.

¹³² Albert Sorel, *op. cit.*, vol. VIII, p. 184; Maurice Paléologue, *op. cit.*, p. 175.

¹³³ M.I. Bogdanovitch, *Istoriija voiny 1813 g. za nezavisimosti Germanii po dostovernym istotchnikam*, vol. I-II. St. Petersburg, 1865.

¹³⁴ *Pohod russkoi armii protiv Napoleona v 1813 godu i osvobojenie Germanii. Sbornik dokumentov*, Moscova, 1964.

¹³⁵ Maurice Paléologue, *op. cit.*, p. 176 și urm.

¹³⁶ L. von Ranke (Hrsg.), *Denkwürdigkeiten des Staatskanzlers Fürsten von Hardenberg vom Jahre 1806 bis zum Jahre 1813*, vol. IV, Leipzig, 1877, p. 85-110; *Das Jahr 1813. Studien zu Geschichte und Wirkung der Befreiungskriege* (Gesamtredaktion Fritz Straube), Berlin, 1963, *passim*.

¹³⁷ D'Angeberg, *op. cit.*, vol. I, p. 50 și urm. (*Traité d'amitié et d'alliance défensive entre S.M. l'Empereur d'Autriche et S.M. l'empereur de Russie*, Teplitz, 9 septembrie 1813); *Vneshniaja politika Rossii...*, S. I, vol. VII, p. 369-374 (*Dogovor o družbe i obornitelinom sojuze mejdu Rossiei i Avstriei*, Teplitz, 28 august/9 septembrie 1813; semnatari: Nesselrode și Metternich).

¹³⁸ „... overshadowed by the prestige of the Tsar“: Alan Palmer, *op. cit.*, p. 103.

„avantajele“ asigurate de acordurile fiecăreia dintre cele două părți semnatare cu alte puteri: Rusia cu Suedia, în 1812, cu Marea Britanie, la Reichenbach, iar Prusia cu Marea Britanie, tot la Reichenbach¹³⁹. Dacă tratatul ruso-prusian avea o semnificație prevalent „tehnică“, fiind unul de „reasigurare“, cel ruso-austriac se impune a fi evaluat într-o accepțiune mai largă, în dispunerea premiselor „păcii generale“, rezonând și note de *concert*. Cele două părți, „egal animate de dorința de a pune capăt nenorocirilor Europei și de a asigura liniștea viitoare prin restabilirea unui just echilibru de forțe, s-au decis să continue războiul în care se aflau angajate, pentru acest scop salutar, cu totalitatea forțelor pe care Providența le-a pus în puterea lor“, ambele „voind să extindă efectele unui *concert* atât de binefăcător și asupra epocii când, obținându-se deplinul succes în războiul încă actual, interesul lor reciproc avea să reclame menținerea *ordinii* (stării de lucruri) ca rezultat fericit“ (al întregii acțiuni)¹⁴⁰, obligându-se, de aceea, sub incidența „garanției mutuale“, „să instrumenteze *de concert* măsurile care le vor părea cele mai proprii pentru menținerea păcii Europei“¹⁴¹. Textul tratatului ruso-austriac evidențiază *ideea de concert* nu atât la semnificația de auspiciu sub care să se asigure „pacea generală“, ci ca un mijloc, o cale întru atingerea condițiilor *sine qua non* ale acesteia: „restabilirea unui just echilibru de forțe“, revigorarea și menținerea „ordinii“ fondată pe principiile Vechiului Regim. Un înțeles al *atitudinii de concert* ce a putut constitui liantul politic al „luptei popoarelor sub egida monarhilor coalizați“, expresie asumată de „limbajul curților nordice“ și redând semnificația reală a „bătăliei națiunilor“ de la Leipzig, din 16-19 octombrie 1813.

Evaluate în toate implicațiile lor, tratatele de la Teplitz par să fi reprezentat atingerea punctului culminant al *politicii de coaliție*. Din cuprinsul articolelor *separate și secrete* și din cel al articolelor *adiționale și secrete* reiese asumarea unor „condiții de pace“ de natură a consolida „solidaritatea curților nordice“: „reconstrucția monarhiei austriece și a monarhiei prusiene la scara cea mai

¹³⁹ D'Angeberg, *op. cit.*, vol. I, p. 51; Albert Sorel, *op. cit.*, vol. VIII, p. 185.

¹⁴⁰ „Sa Majesté l'Empereur de toutes les Russies et Sa Majesté l'Empereur d'Autriche, Roi de Hongrie et de Bohême, également animés du désir de mettre fin aux malheurs de l'Europe et d'en assurer le repos futur par le rétablissement d'un juste équilibre des puissances se sont décidés à poursuivre la guerre dans laquelle ils se trouvent engagés pour ce but salutare, avec la totalité des forces que la Providence a mises en leur pouvoir. Voulant en même temps étendre les effets d'un *concert* aussi bienfaisant à l'époque où la guerre actuelle ayant obtenu son plein succès, leurs intérêt réciproque exigera impérieusement le maintien de l'ordre de choses qui en sera l'heureux résultat“. *Vneshniaja politika Rossii...*, S.I, vol. VII, p. 369 și urm. (preambulul tratatului). La D'Angeberg, *op. cit.*, vol. I, p. 50, textul tratatului cuprinde pasajul relativ la *concert* într-o formă ceva mai clară: „Voulant en même temps étendre les effets d'un *concert* aussi bienfaisant au déla de l'époque, où après avoir atteint le but de la guerre actuelle, leur intérêt réciproque exigera le maintien de l'ordre des choses par son heureuse issue“; v. și Jacques-Henri Pirenne, *op. cit.*, vol. I, p. 32.

¹⁴¹ „Par une suite de cette *garantie réciproque*, les hautes parties contractantes travailleront toujours *de concert* aux mesures qui leur paraîtront les plus propres au maintien de la paix de l'Europe“; *Vneshniaja politika Rossii...*, S. I, vol. VII, p. 370 (art. II al tratatului).

apropiată de cea la care ele se găseau în 1805“; „disoluția Confederației Rinului“ (combinație politico-statală napoleoniană); „restituirea Hanovrei Casei de Braunschweig-Lunenburg“ (stipulație intersectând interese britanice!); „un aranjament *à l'amiable* între cele trei curți... asupra soartei viitoare a Ducatului Varșoviei“; și nu în ultimul rând, „restituirea celor în drept a provinciilor din Germania posedate de prinți francezi“¹⁴². Din discuțiile ce au ocazionat încheierea tratatelor răzbateau dispozițiile „celor trei“ de a reafirma principiul „frontierelor naturale“ în cazul Franței, precum și cel al excluderii „oricărei idei de cucerire“ („de toute idée de conquête“), fiind luată în considerație „diferența stabilită de *dreptul ginților* între cuceririle consumate și încorporările teritoriale *via facti*“¹⁴³. Impresia produsă de dispozitivul politico-militar al „curților coalizate“ nu avea cum să fie decât deosebit de puternică. Principalele „puteri continentale“ – cu Suedia „în trenea lor“¹⁴⁴ – se aflau strâns combinate și determinate în războiul cu Franța. S-a ajuns până la activarea unui *comandament unic*, rolul de „comandant suprem“ revenindu-i generalului austriac Schwarzenberg, după ce Alexandru I mizase pe numirea generalului francez Moreau, refugiat în „tabăra inamicilor lui Napoleon“¹⁴⁵. Realmente impresionat de imaginea „forțelor coalizate“, ambasadorul britanic „pe lângă cabinetul prusian“, lordul Stewart, nota că „nici un alt comandant suprem (*Commander-in-Chief*) nu a avut vreodată doi împărați și un rege superintendând și controlând... operațiunile de front“¹⁴⁶. Și totuși, „marea coaliție“ nu era lipsită de tendințe centrifuge, erodabile „liantului comun“. Partenerii ei erau „aliați unul cu altul“ (prin tratate bilaterale) și împreună „coalizați“. Tratatetele de la Teplitz s-au semnat în spiritul unor coluziuni (două „curți contractante“, în absența sau, măcar în parte, pe seama celei de-a treia!); cei trei monarhi „coalizați“ erau încercați de mobiluri și viziuni diferite și nu doar pe alocuri în contradicție cu idealul „cauzei comune“. Împăratul Rusiei ținea mult „să apară în ochii tuturor“ drept „campionul coaliției“, tratând uneori pe Metternich, mângâiat în orgoliu, ca „principal ministru“ al acesteia¹⁴⁷, iar pe Nessebrode mai curând ca „secretar particular“ decât ca prim-exponent ministerial al Externelor ruse¹⁴⁸. În schițata *Histoire des alliances, de 1813 à 1815*, Metternich releva „iubirea de glorie“ a împăratului Alexandru, deși „nu poseda calitățile necesare unui general“ („pour faire un général en chef“), determinarea sa „de a împlini o mare operă de Restaurație“; pe regele prusian îl vedea „tranquille au milieu d'un peuple surexcité“, criticând cu severitate „planurile aliaților săi, dar fără a face el însuși propuneri relative la

¹⁴² *Ibidem*, p. 371-374; v. și Albert Sorel, *op. cit.*, vol. VIII, p. 187.

¹⁴³ „... la différence établie par le droit de gens entre les conquêtes consommées et les incorporations de territoire *via facti*“. Metternich, *op. cit.*, vol. I, p. 160 și urm.

¹⁴⁴ C.K. Webster, *The Foreign Policy of Castlereagh*, p. 154.

¹⁴⁵ *Ibidem*, p. 155.

¹⁴⁶ „No Commander-in-Chief ever had before two Emperors and a King superintending and controlling not only movements in agitation but also operations decided on“; C.K. Webster (ed.), *British Diplomacy*, p. 81 (Stewart c. Castlereagh, 4 septembrie 1813).

¹⁴⁷ Maurice Paléologue, *op. cit.*, p. 176.

¹⁴⁸ C.K. Webster, *The Congress of Vienna 1814-1815*, Oxford University Press (f.a.), p. 5.

operațiunile à décider“; în vreme ce „împăratul său“, Francisc I, nu putea să-i apară decât într-o imagine mult marcată de subiectivismul „principalului consilier de stat“¹⁴⁹. Disensiuni serioase se regăseau, și mai evident, în dialogul „șefilor de cabinet“ (Metternich, Nessebrode, Hardenberg), situație ce purta semne de criză în funcționalitatea „coaliției“. Pentru a le depăși, împăratul Alexandru avea în vedere „o victorie decisivă“ împotriva Franței, menită a-i permite să decidă *el întâiul* în problema „păcii generale“. De partea Austriei, însă, Metternich, acuzând mai mereu tendințele hegemonice ale Rusiei, nu excludea ideea „păcii cu Napoleon“ sau pe cea a unui „congres general“, într-o localitate „à portée du théâtre de la guerre, qui serait déclarée neutre pour cet effet“¹⁵⁰, „tot și toate“ întru a permite *pacea continentală* ca o cale spre *pacea generală*¹⁵¹. Era vorba de idei și atitudini care, dincolo de nutirea „comună“, de puterile „coalizate“, a „dorinței de victorie în lupta cu Franța“, evidențiau disensiuni deosebit de serioase în perspectiva păcii.

THE PRELUDES OF THE CONCERT OF EUROPE (II). THE COALITION AGAINST THE “NAPOLEON’S EMPIRE”, BETWEEN THE “RUSSIAN HEGEMONIC AMBITION” AND THE “AUSTRIAN MEDIATION” (1812-1813)
(Summary)

The first part of this study reveals the temptation exercised by the General Peace issue on the acts and attitudes of the Great Powers coalised against the Napoleon’s Empire. The “road toward Peace” reached more relevance after the disaster of the Great Army’s campaign in Russia, at 1812. The approach of the European Peace begun to be disputed by the Great Powers participating at the Continental Coalition. The Emperor of Russia Alexander I had in view a Peace Settlement as a Ligue of the Monarchs, as an “Emperors and Kings Christian Brotherhood”. In order to counterbalance the Russian hegemonic ambitions, the Austrian Chancellor Metternich searched the way of the “mediation of a Peace with Napoleon”. The British subsidies, and the determination for War of the “continental enemies of Napoleon” maintained an acting Coalition against France up to the end of 1813.

¹⁴⁹ Metternich, *op. cit.*, p. 164 (cap. *L’Histoire des alliances, de 1813 à 1814*, p. 135-199).

¹⁵⁰ Friedrich von Gentz, *op. cit.*, vol. I, p. 44 (Gentz c. I. Caragea, Praga, 21 august 1813).

¹⁵¹ „Il ne restait à M. de Metternich qu’à préparer et assurer, autant qu’il pouvait, *la paix continentale*, la seule qui aujourd’hui se trouve plus ou moins à notre portée, celle d’ailleurs qui nous touche de plus près, et que l’on peut regarder avec raison comme le premier pas vers une pacification générale. Et c’est sur cet objet que M. de Metternich a concentré tous ses efforts“. *Ibidem*, vol. I, p. 27 (Gentz c. I. Caragea, Ratiborzis, 4 iulie 1813).

PROCLAMAREA REGATULUI. REAȚII INTERNE ȘI EXTERNE

Anul 1878, prin desfășurarea Congresului de la Berlin, a reprezentat nu numai recunoașterea independenței României, dar a contribuit și la conștientizarea factorilor de decizie de la București în privința necesității adoptării unei noi strategii de politică externă.

Carol I și I.C. Brătianu, șeful guvernului, au înțeles că, dat fiind noul context politic european, un stat relativ tânăr, indiferent de poziția sa geografică și de importanța sa economico-politică, nu se putea impune pe plan extern fără a face parte dintr-un sistem de alianțe politice. Ei au intuit că pentru un act politic major, cum avea să fie proclamarea Regatului, era nevoie de un puternic sprijin extern. Guvernul liberal a fost conștient că în atmosfera europeană a „Realpolitik-ului” nu mai putea susține demersurile politice bazându-se pe invocarea originii latine și a relațiilor de rudenie cu Germania. Ținând cont de dezamăgirile provocate de indiferența statului francez (recunoașterea târzie a independenței, piața financiară ne-a fost închisă mult timp ș.a.) și de faptul că în Rusia nu se mai putea avea încredere după Congresul de la Berlin, orientarea României spre „blocul central-european” era singura opțiune posibilă.

Cercurile politice românești au încercat imediat după Berlin să găsească o modalitate de a mări prestigiul statului și de aceea vor cere de la puterile europene să-i dea lui Carol I aceeași considerație ca și celorlalți suverani europeni, manifestată prin titlul acordat Domnitorului. La 15 iulie 1878, Mihail Kogălniceanu cerea girantului Agenției române din Roma să sondeze guvernul italian în privința acordării titlului de „Mare Domn” și „Alteță Regală” lui Carol. Se încerca astfel o pregătire a terenului pentru trecerea României de la Principat la Regat, justificată prin întinderea sa teritorială, populația și importanța sa politică¹.

După propunerea făcută de Consiliul de Miniștri, întrunit în ședință specială, Carol adoptă pe 9 septembrie titlul de Alteță Regală. În urma cererii formulate de Mihail Kogălniceanu către agenții diplomați ai României de la Paris, Berlin, Viena, Roma, Petersburg, de a aduce la cunoștință acest fapt

¹ Raul V. Bossy, *Politica externă a României între anii 1873-1880. Privită de la Agenția diplomatică din Roma*, București, Cultura națională, 1928, p. 7.

respectivelor guverne, se va observa o atitudine binevoitoare față de o cerință legitimă².

Atmosfera internă agitată, cauzată și de vizitele pe care șeful guvernului și Carol le întreprinseseră în Germania și Austro-Ungaria în vara lui 1880, l-au determinat pe Domnitor ca în mesajul adresat Parlamentului pe 15 noiembrie să facă referire și la întâlnirile avute în Apus. Monarhul constatase cu acest prilej simpatia de care se bucura statul român, căruia recunoscându-i-se independența, i s-a recunoscut de fapt locul ce-l merita în rândul statelor europene. Era însă momentul, considera suveranul, ca întreaga națiune să demonstreze că: „existența ei constituie un element de ordine și de civilizațiune în Orientul Europei”³.

În ciuda optimismului manifestat de viitorul Rege, anul 1881 debutează furtunos în România. Presa românească publicase la 1 ianuarie un articol aparținând lui Titu Maiorescu, ce apăruse la sfârșitul anului precedent în „Deutsche Revue”, în care se afirma că șeful liberalilor și C.A. Rosetti sunt încă din 1877 sub influența Rusiei. Susținând că P.N.L. este împotriva Austriei și conspiră în favoarea Rusiei⁴, materialul amintit ar fi putut pune în pericol demersurile ce aveau ca obiectiv obținerea unui sprijin din partea Puterilor Centrale în vederea proclamării Regatului României.

Frecvența întrebărilor din cadrul Parlamentului în legătură cu discuțiile din vara lui 1880 din Germania îl vor determina pe I.C. Brătianu să afirme că „ceea ce se tratează cu puterile străine nu se poate declara mereu”⁵. Peste câteva zile, primul-ministru nu va mai nega apropierea momentului în care România se va transforma în Regat. El va afirma răspicat că aceasta va fi expresia voinței țării și nu a demersurilor pe lângă puterile străine: „Nu cred că țara a putut să se îndoiască că n-ar putea să dea domnitorului orice titlu ar vrea, rege, împărat sau orice va dori”. Dincolo de obișnuitele replici opoziție-putere, discursul lui Brătianu este specific șefului unui guvern ce se află în fruntea unui stat independent: „Ar fi fost contra dreptului nostru să ne adresăm la puteri pentru a ne da un drept al nostru”⁶.

Contrazicându-l pe liderul liberal, mai multe ziare românești, în frunte cu „Timpul”, anunțau că România a primit aprobarea Marilor Puteri în privința proclamării Regatului⁷. Lor li se adăuga și ziarul britanic „Globe”, potrivit căruia M. Kogălniceanu a discutat deja cu ministrul de externe francez despre acest eveniment și că nu lipsea decât aprobarea Vienei, celelalte cabinete dându-și deja acordul⁸. În contrast cu aceste informații, pe 1 martie 1881 Curierul prelua de la „Agenția rusească” o știre potrivit căreia aderarea concertului european la

² Gh. Căzan, Șerban Rădulescu-Zoner, *România și Tripla Alianță*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1979, p. 34.

³ *Cuvântările Regelui Carol I, 1866-1914, I, 1866-1886*, Ediție îngrijită de C.C. Giurescu, București, Fundația pentru Literatură și Artă, Regele Carol al II-lea, 1939, p. 345.

⁴ „Românul”, 12, 13 ianuarie 1881, p. 33.

⁵ Idem, 26 februarie 1881, 1881, p. 83.

⁶ Idem, 1 martie 1881, p. 193.

⁷ „Curierul”, 1 martie 1881, p. 2.

⁸ Idem, 4 martie 1881, p. 2.

proclamarea Regatului este mai mult o dorință a românilor. Afirmția se baza pe faptul că această chestiune „nu s-a pus până acum pe teren oficial“.

Asasinarea țarului Alexandru al II-lea în prima jumătate a lunii martie și activitatea de la Iași a mișcării nihiliste îl vor determina pe Titu Maiorescu, în intervenția sa din 13 martie din Parlament, să solicite guvernului măsurile ce le-a luat pentru consolidarea monarhiei. Deputatul junimist își justifica demersul astfel: „în ajunul poate al unei constituiri mai însemnate a statului român este bine să ne dăm seama unde stăm în privința siguranței publice“. Fortând mâna guvernului, el îl felicita deja pe primul-ministru pentru: „înălțarea și întărirea acestei țări în ordinea ideii monarhice“, dar se îndoia că „forma aceea binevenită pentru noi este tot așa de bine susținută în sensul constituirii ordinii monarhice și prin administrația internă a guvernului actual“⁹.

După ce I.C. Brătianu va respinge toate acuzațiile pe care le considera fără temei afirmând că va lua măsuri ferme dacă siguranța statului se află în pericol. „L'Independence Roumaine“ anunța în aceeași perioadă posibilitatea renunțării la proclamarea Regatului, deoarece guvernului i se cere „părăsirea intereselor românești în problema Dunării“¹⁰. Pe 14 martie, „Românul“ reamintea că liderii conservatorilor îi acuzau pe liberali de distrugerea Moldovei și că vor să-i transforme pe români în vasali ai dinastiei germane¹¹.

Într-o asemenea atmosferă politică are loc prezentarea de către deputatul Dimitrie Lecca, pe 14 martie, a unei moțiuni ce proclama transformarea României în Regat. Accentul era pus pe dorința națiunii de a se asigura „mai mult stabilitatea și ordinea interioară“, dar și că „monarhia română să fie în aceleași condiții cu alte State ale Europei“¹². În final se afirma: „Adunarea deputaților, în virtutea dreptului de suveranitate ce-l are națiunea, aclamă pe Măria Sa Regală Domnul Carol I, ca Rege al României“. După citirea documentului amintit se întocmește un raport în care sunt menționate motivele ce îndreptăteau România să-și ia titlul de Regat: „întinderea teritorială“, „numărul locuitorilor“, „poziția politică“, „evenimentele glorioase din 1877-1878“. Încercând să obțină sprijinul extern, în text se afirma că prin proclamarea Regatului, statul român va deveni pentru statele vecine „o garanție de liniște și de stabilitate“. Proiectul de lege ce era imediat prezentat Adunării Deputaților avea două articole: „Art. 1. România ia titlu de Regat, Domnul ei, Carol I ia, pentru Sine și moștenitorii săi, titlul de Rege al României. Art. 2. Moștenitorul Tronului va purta titlul de Principe Regal“¹³.

Intervențiile ce au urmat dădeau impresia existenței unei puneri de acord între oamenii politici români în momente importante pentru statul român. După ce P.P. Carp declara că „proclamarea regalității corespunde menirii ce însăși Europa ne-a dat, de-a fi în Orient înainte mergătorii civilizației“, primul-

⁹ *Dezbaterile Adunării Deputaților*, sesiunea 1880-1881, 13 martie, în MOF, nr. 60, 14 martie 1881, p. 1776.

¹⁰ „Curierul“, 15 martie 1881, p. 2.

¹¹ „Românul“, 14 martie 1881, p. 237.

¹² MOF, nr. 60, 15 martie 1881, p. 1861.

¹³ *Ibidem*.

ministru își explica acțiunile din ultima perioadă: „Am vrut ca Europa să nu fie surprinsă și să dăm garanții și mai mari că acest act este cu totul național”¹⁴. Dacă Al. Lahovari, unul dintre liderii conservatorilor, insista pe necesitatea întăririi atașamentului poporului față de dinastie¹⁵, Titu Maiorescu rămânea același spirit critic avertizând că „pentru a consolida Regatul trebuie mai multă rigoare în administrarea statului”¹⁶. Ministrul de externe, Vasile Boerescu, vrând să înlăture ideile acreditate anterior de conservatori, afirma că proclamarea Regatului va consolida Unirea Principatelor Române și independența, „iar România ca stat independent poate să-și dea orice nume va voi”¹⁷. Guvernul român era preocupat, în continuare, să „poată inspira și mai multă încredere statelor vecine”¹⁸ și să continue o politică tradițională ce nu presupunea „modificări de fruntarii sau întinderi teritoriale”¹⁹.

În perioada următoare, ziare românești apropiate de guvern, precum „Românul”, preluau de la agenția de știri Havas comentarii din presa străină despre proclamarea Regatului. Pe 17 martie era publicat un articol ce apăruse în „Montagne Révue”, organ oficios austriac, ce exprima simpatia față de „noul regat” al Germaniei și Austro-Ungariei²⁰. Evoluția realizată de România, în planul relațiilor internaționale, depășirea etapei istorice în care țara era disputată între Rusia și Poarta Otomană și ocuparea unui loc important printre monarhiile Europei ca stat suveran erau amintite și de presa franceză. În timp ce „The Daily News” lăsa să se întrevadă posibilitatea redeschiderii problemei Basarabiei de Sud, după evenimentele de la 14 martie, „Daily Telegraph” arăta că ridicarea la rangul de regat era rezultatul logic al proclamării și recunoașterii independenței sale. Presa engleză nu uita să amintească rolul lui Carol, ce găsisese la venirea sa un stat vasal și tributatar sultanului iar după 15 ani devenise un stat independent. Progresul realizat era explicat și ca un rezultat al capacității sale de a asculta consiliile ce i s-au dat în timp de primele puteri europene.

Contribuția lui Carol la reorganizarea administrativă, economică și politică a României era evidențiată și de presa austriacă. Monarhul român era lăudat și pentru exemplul ce l-a oferit soldaților săi la Plevna, dar și pentru că a introdus datoriile civice „într-o țară unde erau necunoscute”. Cercurile politice de la București erau sfătuite să fie mereu independente față de Rusia și să reușească să mențină o bună amiciție cu Austria²¹. Eforturile pe care românii le făcuseră pentru a fi primiți ca membri de drept în familia statelor europene erau apreciate de importantul ziar german, ce apărea la Viena, „Deutsche Zeitung”²².

¹⁴ „Românul”, 15 martie 1881, p. 241.

¹⁵ DAD, 14 martie 1881 în MO, 15 martie 1881, p. 1817.

¹⁶ „Românul”, 15 martie 1881, p. 242.

¹⁷ Vasile Bocrescu, *Discursuri politice (1859-1883)*, vol. II (1874-1883), București, Atelierele Grafice Sococ, 1910, p. 1254.

¹⁸ „Românul”, 15 martie 1881, p. 241.

¹⁹ Vasile Boerescu, *op. cit.*, p. 1255.

²⁰ „Românul”, 17 martie 1881, p. 247.

²¹ Idem, 19 martie 1881, p. 253.

²² Idem, 20 martie 1881, p. 257.

Presa italiana își exprima și ea acordul pentru proclamarea Regatului, mai ales că în felul acesta se va pune capăt competițiilor care aduceau primejdia iar pretenții vor dispărea din acest moment. O aprobare a politicii guvernului liberal se regăsește și în „l'Italie“, care remarca „statornica dorință a României de a urma să meargă în calea ordinii unită cu libertatea“. Transformările survenite în diferite domenii erau interpretate prin prisma aplicării principiilor liberale ce au permis „să păstreze vie facla civilizației“²³. Opinia publică italiană considera că fără miezul latin și fără elementul grec partea răsăriteană a Europei ar fi sub influența slavilor și germanilor²⁴.

Un avertisment pentru politicienii de la București vine din partea unui ziar englez, care susținea că națiunea română avea din acel moment o responsabilitate mare, mai ales că ea controla o parte întinsă a unuia din cele mai însemnate fluvii ale continentului. Cunoscută fiind atracția modelului francez, „The Graphic“ avertiza că Parisul trebuie imitat nu pentru cafenelele sale, ci pentru industria sa, deoarece era necesar să urmeze după un succes politic o perioadă de reorganizare economică²⁵.

În ciuda faptului că la votarea proiectului de lege prezentat de g-lul Lecca lipsiseră 41 de deputați și 27 de senatori, raportul Consiliului de miniștri menționează că românii au dat dovadă de înțelepciune adoptând fără nici o deosebire de partid transformarea României în Regat. Pentru a liniști eventualele temeri cauzate de noul statut, în final se reamintea dorința statului român de a avea relații bune cu toate puterile²⁶.

Aflarea veștii că statul român a luat titlul de Regat a produs, conform presei din epocă, un entuziasm general în rândul populației. La Iași, telegrama ce a adus știrea despre legea votată în Parlament a declanșat a doua zi manifestații de bucurie, orașul fiind împodobit cu drapele naționale. Pe lângă serviciul divin condus de Mitropolitul Moldovei și Sucevei, în oraș vor avea loc serbări și banchete la care participă și reprezentanți ai corpului diplomatic²⁷. La București populația este la fel de entuziasmată. Regele primește mesaje de felicitare din partea Academiei, a Universității București, primarului capitalei ș.a. În toate aceste telegrame re apare rolul jucat de armata română în obținerea independenței și se arată că prin proclamarea Regatului România va avea mai multă ordine și stabilitate, ocupându-și astfel locul ce-l merită între Statele Europei²⁸. Editorialul „Românului“ din 20 martie remarca bucuria ce a cuprins populația creștină atunci când a observat manifestația de solidaritate a populației israelite. Scrisoarea redactată cu acest prilej era și o promisiune pe care evreii din capitală o făceau: „vom lucra cu credință și devotament pentru Majestatele Voastre, pentru binele și gloria țării“.

²³ Idem, 23, 24 martie 1881, p. 269.

²⁴ Idem, 25 martie 1881, p. 273.

²⁵ Idem, 29 martie 1881, p. 285.

²⁶ MO, nr. 60, 15 martie 1881, p. 1809.

²⁷ „Curierul“, 18 martie 1881, p. 1.

²⁸ „Românul“, 25 martie 1881, p. 274.

În tot acest timp, I.C. Brătianu era acuzat de conservatori că ar fi acceptat o sacrificare a intereselor României în problema Dunării pentru a obține sprijinul necesar în vederea proclamării Regatului²⁹. Ținând cont de această atitudine, dar și datorită discuțiilor cu P.P. Carp, șeful guvernului demisionează pe 9 aprilie, sperând că noul guvern, neavând probleme de politică externă, va putea organiza serbările de încoronare. Dat fiind contextul în care preluase conducerea țării, dar și datorită luptelor din interiorul PNL, guvernul D.C. Brătianu format la 10 aprilie nu va rezista prea mult.

La fel ca și în problema recunoașterii independenței și în ceea ce privește atitudinea față de proclamarea Regatului, Marile Puteri se îndemneau reciproc să-și exprime opinia. Ambasadorul Austro-Ungariei la București, von Hoyos, pretindea primului-ministru român, la 18 martie 1881, ca România să se angajeze față de Viena că în cazul recunoașterii proclamării Regatului nu va permite grupărilor iredentiste să-și intensifice activitatea în Transilvania și Bucovina. După ce Austro-Ungaria recunoaște actul de la 14 martie, vor urma Germania și Rusia iar în cursul lunii aprilie li se vor alătura Italia, Franța, Marea Britanie și S.U.A.³⁰.

În ciuda acestui important succes diplomatic, conservatorii nemulțumiți pentru faptul că nu au fost chemați ei la guvernare după demisia lui I.C. Brătianu, încep să critice nu numai guvernul condus de D.C. Brătianu dar fac referiri răutăcioase și la adresa lui Carol. „În dealtminteri e chiar bine să se schimbe și titulari și tot“. Una dintre obiecțiile conservatorilor față de preluarea titlaturii de Regat era determinată de faptul că vechiul nume de domn avea o încărcătură istorică ce nu putea fi ignorată. După doar două săptămâni de la proclamare, opozanții liberalilor aclamă ironic: „Jos vechiul nume românesc al unei instituții române sus regalitatea Palestinei și Greco-Bulgariei“³¹.

În timp ce la București se desfășura o viață politică dinamică, editorialul unui ziar din Moldova exprima o anumită tristețe. Măhnirea era determinată de faptul că fiind cuprinsă de manifestările sărbătoririi evenimentului din 14 martie, întreaga țară pare să fi uitat sacrificiul pe care-l făcuse Iașul³². Autorul articolului sugera ca măcar ceremoniile religioase organizate cu prilejul încoronării să se desfășoare la Iași. Dorința de a-l avea pe Carol în mijlocul ieșenilor este exprimată și de Mitropolitul Iosif pe 15 aprilie, cu prilejul începerii lucrărilor la Catedrala mitropolitană: „Să sperăm că până la terminarea acestei biserici îl vom avea în această a doua capitală a României“³³.

Pe 22 aprilie 1881, „Românul“ publica un articol din presa italiană ce conținea de data aceasta și un avertisment. După ce afirma că vechea colonie romană poate ajuta celelalte popoare să înțeleagă și să îndeplinească mari

²⁹ Titu Maiorescu, *Istoria politică a României sub Carol I*, București, Humanitas, 1998, p. 216.

³⁰ Gh. Căzan, *op. cit.*, p. 56.

³¹ „Românul“, 1 mai 1881, p. 293.

³² „Curierul“, 12 aprilie 1881, p. 1.

³³ Idem, 17 aprilie 1881, p. 1.

principii de libertate și progres, românii erau avertizați că din acel moment ei vor trebui să depună toate eforturile pentru a progresa, evitând ca ceremonia din București să fie numai un eveniment care-și avea rubrica sa în almanahul din Gotha.

Chiar dacă la realizarea atmosferei ce a cuprins întreaga țară a contribuit și mobilizarea la care au recurs autoritățile, entuziasmul populației așa cum lasă să se întrevadă presa epocii a fost foarte mare. Cu prilejul sărbătorilor de încoronare vor sosi în țară prințul Leopold, fratele Regelui, și cei doi fii ai săi, Ferdinand și Carol³⁴.

Regatul reprezenta în fapt o consacrare a independenței. Proclamarea sa venea pe firul unor acțiuni politice pe care românii le-au desfășurat de-a lungul istoriei. După ce pe 9 mai C.A. Rosetti vorbea de secolele de rușine și de umilință în care a trăit poporul român articolele apărute după 10 mai în „Românul” au o încărcătură istorică amintind că o perioadă prea mare de timp Marile Puteri hotărâseră pentru români. Etapele pe care poporul român le parcursese până atunci se constituiau în exemple pentru modul în care trebuia să acționeze după sărbătorirea victoriei³⁵.

În discursul pe care-l susține cu prilejul ceremoniei de încoronare, Regele Carol amintește din nou de luptele și sacrificiile făcute de el și poporul ce-l înconjoară de 15 ani. Contribuția armatei, care a făcut ca România să fie privită altfel în lume, nu este uitată nici ea. Monarhul român își exprima în același timp optimismul în legătură cu viitorul națiunii pe care o conduce³⁶. După ce președintele Senatului amintea în intervenția sa de încrederea pe care Regele a avut-o în valoarea națiunii, în libertatea și binele ei, oferă acestuia coroana ce reprezenta simbolul Suveranității României, emblema stabilității și asigurarea viitorului³⁷.

Manifestările de bucurie ale populației, ce pot fi observate în întreaga țară, erau dovada existenței unei legături ce se stabilise între Rege și țară. Supărarea pentru că nu i s-a acordat o prea mare atenție nici cu ocazia încoronării a dispărut și de la Iași. Aici serbările se desfășurau în conformitate cu un program bine stabilit. În cadrul acestuia, s-au organizat spectacole de teatru gratuite, salve de tun, parade militare și concerte ale unor coruri bisericești. Populația își manifesta în felul acesta atașamentul față de cel care deschisese țării un nou orizont și de la care așteptau să le îndeplinească și alte aspirații³⁸.

Bucureștii participă și el cu întreaga suflare la eveniment. Existența unui comitet cu o anumită ierarhie care s-a ocupat de organizarea încoronării, evidențiază importanța ce a fost acordată de autorități. Capitala își demonstrase cu acest prilej forța economică, iar acest fapt îl încântase pe monarh. El își exprima

³⁴ Constantin Bacalbașa, *Bucureștii de altădată 1878-1884*, vol. I, București, Editura Eminescu, 1993, p. 94.

³⁵ „Românul”, 12, 13 mai 1881, p. 419.

³⁶ *Cuvântările Regelui Carol I*, p. 365a.

³⁷ „Curierul”, 15 mai 1881, p. 1.

³⁸ N.A. Bogdan, *Carol I și a doua sa capitală*, București, Institutul de arte grafice Sfetea, 1916, p. 274, 275.

convingerea că românii vor reuși să obțină numeroase succese și pe teren economic, după cele politice și militare. Ținând cont de problemele ce existaseră în trecut, Regele nu putea să nu remarce cu satisfacție participarea la aceste serbări a tuturor naționalităților³⁹.

O analiză a ziarelor apropiate guvernului ne poate ajuta la descoperirea încercării de construire a imaginii unui principe ideal. Acesta devine un „exponent al idealurilor românilor“, „un spirit european“, „un cârmuitor ferm“, care poate asigura echilibrul social dar și prosperitatea țării. Asistăm în preajma încoronării la mici serbări locale cu ocazia construirii unor edificii școlare în care este invocat Regele. „Augustul Suveran“ participă la decernări de premii școlare, care au loc într-un entuziasm general⁴⁰. Toate aceste elemente ne fac să credem că unul dintre obiectivele liberalilor era acela de educare, de formare a unui spirit dinastic care lipsise din cultura politică românească. Rostul relațiilor despre fiecare mișcare pe care o face Carol este și rezultatul dorinței de a fixa în conștiințele românilor monarhia simbolizată prin personajul regal⁴¹.

Încercând să dea o replică la atacurile conservatorilor, ce se desfășoară nu numai împotriva liberalilor dar și a regelui, acuzat că permite extinderea corupției, moravurilor publice sau private, „Românul“ va prelua din nou articole din presa străină în care se vorbește în termeni laudativi la adresa României⁴². „The Times“, din 20 și 24 mai (stil nou), își exprima convingerea că respectând tratatele internaționale, statul român merită să i se recunoască titlul de Regat și să dețină astfel o poziție de egalitate cu celelalte puteri independente din Europa⁴³. Spre sfârșitul lunii mai o nouă recunoaștere vine dinspre presa franceză, „La Nouvelle Revue“ realizând o comparație între România și Bulgaria remarcă efortul pe care-l făcea monarhul român de a conduce sub un regim constituțional și de a democratiza regalitatea⁴⁴.

Atacurile conservatorilor reușesc în cele din urmă să dea naștere unei disensiuni în cadrul P.N.L. Considerând că primul ministru s-a delimitat de acțiunile lui I.C. Brătianu în problema Dunării, o parte importantă dintre liberali nu-l vor mai susține pe D.C. Brătianu, determinându-l să-și dea demisia pe 8 iunie 1881⁴⁵.

Chiar dacă este acuzat de conservatori că are o atitudine de indiferență față de extinderea corupției în discursul ținut cu prilejul închiderii sesiunii Parlamentului, pe 18 iunie 1881, Carol sublinia că în realizarea noilor transformări meritul îl are deopotrivă națiunea română și cei ce au condus-o de-a lungul timpului⁴⁶.

³⁹ *30 de ani domnie ai Regelui Carol I. Cuvântări și Acte, vol. II, 1880-1896*, Institutul de Arte Grafice Carol Gobe, 1897, p. 583, 584.

⁴⁰ „Românul“, 1 iulie 1881, p. 422.

⁴¹ Lucian Boia, *Istorie și mit în conștiința românească*, București, Humanitas, 1997, p. 240.

⁴² „Românul“, 16 mai 1881, p. 431.

⁴³ *Ibidem*.

⁴⁴ „Românul“, 28 mai 1881, p. 467.

⁴⁵ Constantin Bacalbașa, *op. cit.*, p. 99.

⁴⁶ *Cuvântările Regelui Carol I*, p. 367.

Pe lângă disputele generate de formarea noului guvern unele articole critice încep să apară în presa germană și austriacă. Aceasta își exprima insatisfacția pentru lipsa de recunoștință a României față de acele state ce au sprijinit-o în problema Regatului. Erau amintite în acest sens atitudinea României în problema Dunării și sprijinirea mișcării de emancipare a românilor din Transilvania⁴⁷. Guvernul român a reușit după astfel de aprecieri să îmbine fermitatea cu diplomația. C.A. Rosetti primea misiunea să-l convingă pe reprezentantul Austro-Ungariei la București, baronul Salzberg, că acuzațiile aduse sunt nefondate, mai ales că un stat tânăr ca România era interesat să aibă relații bune cu toți vecinii săi⁴⁸.

Sfârșitul anului 1881 îi aparține tot lui Carol I. Pe 15 noiembrie 1881, într-o intervenție în Parlament, Regele amintea dificultățile pe care a trebuit să le depășească România, ce a fost nevoită să adapteze legi și instituții moderne la tradițiile și moravurile țării. Încercând să-i adune și pe conservatori în jurul tronului, Carol afirma că „prin dezvoltarea necurmată a tuturor puterilor naționale vom fi un element de ordine, de pace și de progres în Orientul Europei”⁴⁹.

În condițiile existenței în acel moment a unei tensiuni cu Austro-Ungaria, Regele nu pierde prilejul de a declara că România este ferm hotărâtă să se opună oricărui tratat ce i-ar afecta interesele⁵⁰. Acceptarea de către Austria a explicațiilor date de guvernul român este și un rezultat al transformării pe care statul român o suferise. Putem vorbi în aceste condiții de o primă consecință a proclamării Regatului. Consolidarea poziției monarhiei, a lui Carol în raport cu restul suveranilor și stimularea luptei pentru realizarea unității statale românești vor fi alte consecințe ale actului de la 14 martie, continuate de cel de la 10 mai.

LA PROCLAMATION DU ROYAUME. RÉACTION INTÉRIEURES ET EXTÉRIEURES (Résumé)

Le Congrès de Berlin a représenté le moment où le Monarque et le gouvernement roumain ont adopté une nouvelle stratégie de la politique extérieure.

Charles le Premier et I.C. Brătianu ont compris que dans le nouveau contexte politique européen, la Roumanie ne pouvait pas imposer à l'extérieur sans faire partie d'un système d'alliances politiques.

Pour un act politique majeur pareil à la proclamation du Royaume, on avait besoin d'un puissant soutien extérieur.

C'est le but même des entretiens du Souverain avec le chef du cabinet roumain en 1880 en Allemagne et en Autriche-Hongrie. Parmi les conséquences positives de ces

⁴⁷ „Românul”, 12 august 1881, p. 701.

⁴⁸ Idem, 15 august 1881, p. 719.

⁴⁹ *Cuvântările Regelui Carol I.*, p. 373.

⁵⁰ Idem, p. 379.

démarches seront aussi des attitudes positives des grandes puissances vis-à-vis de la décision de la Roumanie de modifier son statut juridique.

La presse de l'époque nous offre des informations sur l'enthousiasme de la population devant la décision du 14 mars 1881.

L'implication du gouvernement dans l'organisation des manifestations déroulées dans tout le pays avait comme but l'affermissement des sentiments monarchiques.

L'attitude constante de la fin de l'année 1881, vis-à-vis des intentions de la Vienne au sujet du Danube, peut être considérée comme une première conséquence de la proclamation du Royaume.

Le renforcement du statut de la monarchie du Charles le Premier par rapport aux autres souverains et la stimulation de la lutte pour l'unité d'état roumain seront les autres conséquences de l'act du 14 mars, suivi par celui de 10 mai 1881.

ALIANȚA BALCANICĂ DIN 1912 ȘI RELAȚIILE GERMANO-ROMÂNE

Relațiile politice dintre Germania și România, în anii premergători Marelui Război, au cunoscut un nou moment delicat datorită constituirii Alianței Balcanice în 1912. Prin geneză și implicații, înțelegerile „parafate“ de statele balcanice au complicat și mai mult istoria confruntărilor având ca miză moștenirea posesiunilor europene ale Imperiului Otoman. La Berlin și București, relațiile bilaterale se aflau în fața unei noi și dificile provocări, întrucât realitățile balcanice puteau influența – o dovediseră, între altele, crizele din 1885 și 1908 – destinul intereselor comune.

Alianța Balcanică reprezintă un reper semnificativ pentru înțelegerea preliminarilor războiului mondial. A provocat de timpuriu reflecții riguroase provenind din lumea istoricilor sau cea a oamenilor de stat¹. Abordările istoriografice, mai vechi sau mai noi, au reflectat, cu puține excepții², implicații izvorând din interesele contradictorii ale puterilor europene, atrase de mirajul moștenirii europene a „omului bolnav“³. În această tonalitate, dar cu vibrații diferite, nu puțini istorici s-au preocupat de rolul și influența diplomației de la Petersburg. Alianța Balcanică semnifică dorința de revanșă a Rusiei⁴, pe teren balcanic, după eșecul suportat în 1908, iar tratatele semnate în 1912 sunt doar simple instrumente prin care țarul, pretins protector al slavilor balcanici, înțelegea să evite noi situații de criză provocate de austrieci cu sprijin de la Berlin⁵. „Preparativele balcanice“ se înscriu în „cadrele unui panslavism tradițional

¹ Ne limităm în a menționa doar două dintre contribuțiile devenite „clasice“ în literatura de specialitate: Iv. E. Gheșov, *L'Alliance Balkanique*, Paris, 1915; M. Drossos, *La Fondation d'Alliance Balkanique*, Atena, 1929.

² Avem în vedere, mai ales, lucrarea lui Dimitrie Djordjicivić, *Revolutions nationales des peuples balkaniques 1804-1914*, traduction par Margita Ristić, Belgrad, 1965.

³ Din punct de vedere metodologic, ni s-au părut utile contribuțiile lui Douglas Dakin, *The Diplomacy of the Great Powers and the Balkan States, 1908-1914*. în BS, III, 2, Salonik, 1977. și Branimir M. Jankovici, *The Balkans in the International Relations*, translated from Serbo-Croatian by Margot and Bosko Miloslavljevici, London, Mc Millan Press, 1988.

⁴ Fritz Hartung, *Deutsche Geschichte*, Stuttgart, 1952, p. 333.

⁵ I.C. Filitti, *Rusia, Austro-Ungaria și Germania față de România până la 1916*, în *Contribuții la istoria diplomatică a României în secolul XIX*, București, 1933, p. 90.

romantic⁶, care explică apropierea sârbo-bulgară și suspiciunile Rusiei față de prezența Greciei într-o alianță, pe care interesele sale o recomandau doar „fraților slavi”⁷. Registrul interpretărilor nu putea, desigur, omite nici divergențele dintre parteneri⁸ sau legăturile dintre planurile concepute în Balcani și criza tripolitană, cu toate slăbiciunile provocate Porții⁹. Istoricii preocupați de crizele balcanice ale perioadei 1912-1913 urmăresc insistent implicațiile la nivelul „marii politici” și insistă mai puțin, dacă nu deloc, asupra raporturilor germano-române. Interesele Germaniei în Orient, perspectiva de ansamblu, este de preferat unei abordări structurate pe analiza intereselor reciproce, mai ales în cazul complicatelor chestiuni balcanice. Preocupările schițează mai curând politica de ansamblu, reflecții la nivel principal, acreditând – aproape la unison – ideea că Germania nu a avut o politică proprie în Balcani și s-a mulțumit să menajeze interesele Austro-Ungariei¹⁰. Pe această linie se înscriu mai toate contribuțiile consacrate din istoriografia română sau germană. Relațiile bilaterale s-au exprimat în orizontul imperativelor Triplei Alianțe și mai mereu sub incidența dezacordurilor dintre București și Viena¹¹. Implicațiile Alianței Balcanice necesită, credem, o cercetare distinctă măcar pentru motivul că evenimentele petrecute au fost, nu de puține ori, diferit receptate chiar la Viena și Berlin.

În studiul de față, ne propunem să relevăm consecințele directe ale înțelegerilor dintre balcanici asupra relațiilor germano-române, într-o perioadă în care pacea Europei era din nou supusă unor grave amenințări. În regiunea Balcanilor se decantau acum efecte de durată ale unor mai vechi dispute¹² și se anunțau

⁶ Nicolae Iorga, *Istoria războiului balcanic. Lecții ținute la Universitatea din București*, 1915, p. 96. Despre rolul Rusiei în constituirea Alianței Balcanice vezi și O. Bickel, *Russland und die Entstehung des Balkanbundes 1912. Ein Beitrag zur Vorgeschichte des Weltkrieges*, Berlin, 1933.

⁷ Katrin Boeckh, *Von den Balkankriegen zum Ersten Weltkrieg. Kleinstaatpolitik und ethnische Selbstbestimmung auf dem Balkan*, München, Verlag R. Oldenburg, 1996, p. 27.

⁸ A.J.P. Taylor, *The Struggle for Mastery in Europe, 1848-1918*, Oxford University Press, 1984, p. 484-485; M.S. Anderson, *The Eastern Question 1774-1923. A Study in International Relations*, New York, Mc Millan, 1966, p. 291; Nicolae Iorga, *op. cit.*, p. 93.

⁹ Fritz Fischer, *Krieg der Illusionen. Die deutsche Politik von 1911 bis 1914*, Athenäum, Droste Taschenbücher Geschichte, 1978, p. 216.

¹⁰ Este, între altele, și părerea istoricului A.J.P. Taylor. Vezi *Monarhia Habsburgică 1809-1918. O istorie a Imperiului austriac și a Austro-Ungariei*, traducere de Camelia Bucur, București, Editura All, 2000, p. 184.

¹¹ Vezi, pentru relațiile României cu Tripla Alianță, Egon Gottschalk, *Rumänien und der Dreibund bis zur Krise 1914. Ein Studium auf Grund der grossen deutschen Aktenpublikationen*, in „Berliner Monatshefte“ (*Die Kriegsschuldfrage*), Jahrgang, V, 1927; Ernst Ebel, *Rumänien und die Mittelmächte von der russisch-türkischen Krise 1877-1878 bis zum Bukarester Frieden vom 10. August 1913*, în colecția „Historische Studien”, Heft 351, Berlin, 1939; Gh. Nicolae Cazan, Șerban Rădulescu Zoner, *România și Tripla Alianță, 1878-1914*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1979; Teodor Pavel, *Mișcarea românilor pentru unitate națională și diplomația Puterilor Centrale în anii 1914-1916*, 2 volume, Timișoara, 1979-1982; Ema Nestovici, *România și Puterile Centrale în anii 1914-1916*, București, Editura Politică, 1979.

¹² După Congresul de la Berlin crizele politice din Balcani, departe de a se împușina, s-au succedat cu repeziciune. Este suficient să amintim doar de criza rumeliotă, din 1885, sau de cea bosniacă, din 1908. Politică de reforme cerută Porții nu oferea popoarelor balcanice decât șansa

mutații greu de ignorat în viitor. Încercarea noastră ar fi cu siguranță mai facilă, dacă documentele diplomatice sau memoriile celor implicați „ar vorbi de la sine”. Situația este însă diferită și există mai multe explicații. La București, dar mai ales la Berlin, actele importante ale politicii externe nu erau accesibile publicului larg. Reprezentau apanajul unor inițiați, iar deciziile cu greutate aveau de multă vreme un caracter preponderent secret. Istoricului îi rămâne de aceea șansa să deducă ori să interpreteze dincolo de înțelesul uneori prea prudent sau exagerat de protocolar al textelor. Ar mai fi și incertitudinile ori zvonurile privind actele semnate în 1912 (concepute a rămâne cât mai mult timp secrete) care au amplificat confuzia și îngrijorarea reciprocă. Nici în Germania și nici în România nu a existat, de la bun început, o cunoaștere exactă asupra situației, iar factorii politici responsabili s-au putut pronunța doar cu dificultate și uneori chiar ezitant.

În 1912, ideea încheierii unei alianțe între statele balcanice nu reprezenta o noutate. Încercări sau proiecte au mai existat¹³. Era de reținut doar faptul că acum tratativele aduceau ceva concret. Se semnau acorduri ferme în ciuda divergențelor ce îi separau pe aliați. Lumea Balcanilor, privită din afară, lăsase vreme îndelungată impresia instabilității, a incapacității de a produce transformări politice durabile și de a acționa coerent. Diversitatea și antagonismele i se potriveau mai mult. Deosebirile de natură etnică ori confesională și tradițiile

unei ipotetice autonomii locale, în condițiile în care administrația Junilor turci avea să le înșele așteptările. A rezultat o confruntare de uzură între naționalismele balcanice și conservatorismul cu valențe autoritare al administrației turcești. S-au înțeles masacrele și tensiunile locale. Pentru Turcia posesiunile balcanice constituiau garanția că ea încă mai există ca putere în Europa, dar balcanicii nu mai reprezentau nici ei doar simple comunități de etnie și religie diferită. Conștiința națională produsese transformări. Bulgaria, Serbia Grecia și Muntenegru erau state independente și așteptau doar momentul prielnic revindicării marii moșteniri. Situația se complica cu atât mai mult cu cât ele păreau mai puțin dispuse să accepte noi compromisuri sau soluții de concert european. În 1912, concertul Europei nici nu mai exista, iar Turcia era o umbră palidă a marelui imperiu de odinioară. În Balcani, momentul părea prielnic dezrobirii, iar antagonismul dintre puteri, de notorietatea celui ruso-austro-ungar, părea să aducă foloase, chiar dacă și riscurile erau destul de mari.

Din impresionanta literatură dedicată naționalismelor ori istoriei statelor balcanice, ne-am oprit asupra câtorva dintre contribuțiile reprezentative: Nicolae Iorga, *Histoire des Etats balkaniques a l'époque moderne*, Bucarest, 1914; Seton Watson, *The Rise of Nationality in the Balkans*, New York, 1966; William Miller, *The Ottoman Empire and its Successors (1801-1927)*, London, 1966; St. Papadopoulos, *La renaissance nationale des peuples balkaniques pendant la XIXe siècle*, Thessaloniki, 1975; Charles și Barbara Jelavich, *Formarea statelor naționale balcanice, 1804-1920*, Cluj-Napoca, 1999; Stevan K. Pavlowitch, *Istoria Balcanilor, 1804-1945*, Iași, Polirom, 2000.

¹³ Între încercările mai vechi, semnalăm demersul premierului grec Tricoupis, care, în 1891, propunea, la Belgrad și la Sofia, un plan de împărțire a Turciei europene. L-a urmat un alt conațional, Delyannis, în timpul războiului greco-turc din 1897. Discuții au mai purtat, între alții, și Pasici, Milovanovici sau Rizov. Presa europeană a acordat spații largi („Kölnische Zeitung” și „Le Nord” publicau, în 1898, articole privind o posibilă împărțire a Macedoniei între greci și bulgari, cu excluderea Serbiei). Vezi, pe larg, în *Histoire diplomatique de l'Europe (1871-1914)*, V, *La Formation de la Triple Entente*, publiée sous la direction de H. Hauser, Paris, P.U.F, 1929, p. 217 și urm.; T. G. Djuvara, *Cent projets de partage de la Turquie (1281-1913)*, préface de M. Louis Renault, Paris, 1914, p. 442-443.

istorice, fie ele vechi sau recente, doar aparent comune, păreau de netrecut. Există însă interesul comun al unor state cu identități naționale în curs de definire. Balcanii reprezentau terenul ales spre împlinirea propriilor idealuri, dar, cum teritoriile Turciei europene păreau încă prea puține, divergențele răscoleau ambițiile mai vechi. De aceea, Alianța Balcanică din 1912 a reprezentat doar un ansamblu de acorduri politice și militare și nu expresia identității acestei lumi.

Acordul sârbo-bulgar reprezenta temelia întregii construcții. Aparent, el era un tratat de alianță defensivă¹⁴, însă miza cea mare privea de fapt chestiunea Macedoniei. Ea făcea obiectul unei anexe secrete care anunța intenții cu caracter agresiv. Serbia recunoștea drepturile Bulgariei în teritoriul situat la Est de munții Rodope și fluviul Struma iar Bulgaria pe cele ale Serbiei în regiunea situată la Nord-Vest de Sar-Planina. Rămânea în discuție cea mai mare parte a teritoriului macedonean, față de care părțile se angajau, principial, să-i garanteze un statut de autonomie pe baza intereselor naționale reciproce sau, în caz de divergențe, să recurgă la o împărțire arbitrată de Rusia¹⁵. Concomitent, se încheia și o convenție militară secretă, care specifica ajutorul reciproc nu doar în cazul unui război cu Turcia ci și în eventualitatea că România sau Austro-Ungaria ar putea interveni¹⁶. Amestecul Rusiei a fost evident. În timpul negocierilor, premierul sârb Milovanovici arăta omologului bulgar importanța adeziunii marelui aliat: „Fără sprijinul ei nu putem întreprinde nimic. Dar, înainte ca noi să ne adresăm ei, trebuie să ne înțelegem între noi ca să încheiem un tratat în trei exemplare dintre care unul să fie trimis Rusiei”¹⁷. La curtea țarului, intențiile erau la fel de agresive dar aveau în principiu un alt destinatar: Austro-Ungaria. Despre posibilitatea unui război generalizat se discuta la Petersburg încă din ianuarie 1912. Nu era o noutate pentru cei responsabili de operațiunile militare, dar acum balcanicii aveau un rol mai important. Un general din secțiunea operativă a Marelui Stat Major al armatei ruse se exprima atunci cu fermitate, înlăturând aproape orice urmă de îndoială: „înțelegerea și înfrățirea statelor balcanice slave, Serbia, Bulgaria și Muntenegru, ca aliatale ale Rusiei are ca scop principal operațiunile împotriva Austriei și numai în mod excepțional și condiționat împotriva Turciei. În acest caz, Bulgaria va juca rolul principal”¹⁸. O lună mai târziu, la Sofia, generalul Fitcev, șeful Marelui Stat Major al armatei bulgare, îi propunea atașatului militar al Serbiei (Kalafatovici)

¹⁴ M. Boghitchewitsch, *Die Auswärtige Politik Serbiens (1903-1914)*, I Bd., *Geheimakten aus serbischen Archiven*, Berlin, 1928 (*Serbisch-bulgarischer Bündnisvertrag*, Sofia, 27 Februar/ 13 März 1912), p. 206-208.

¹⁵ *Ibidem* (*Geheimanlage zum serbisch-bulgarischen Bündnisvertrag*, Belgrad, 29 Februar/ 18 März 1912), p. 208-211.

¹⁶ *Ibidem* (*Serbisch-bulgarische Militärkonvention*, Sofia, 29 Februar/ 13 März 1912), p. 211-213.

¹⁷ Iv. E. Gheșov, *op. cit.*, p. 24.

¹⁸ M. Boghitchewitsch, *op. cit.* (*Der serbische Militärattaché Oberst Stefanowitsch an das Kriegsministerium in Belgrad*, Petersburg, 13/26 Januar 1912), p. 198-201.

încheierea unei convenții militare după consumarea preparativelor politice. Scopul, clar definit, era lichidarea chestiunii macedonene și avertizarea cabinetului austro-ungar: „Austria va trebui să joace altfel în problema Balcanilor dacă va ști că în spatele armatei sârbe stau 400.000 de bulgari”¹⁹.

Au urmat negocierile cu Grecia lui Venizelos²⁰, dornică și ea să participe direct la moștenirea otomană din Balcani. Opoziția Rusiei fusese ignorată iar divergențele, de netrecut în problema Macedoniei, păreau uitate pe moment. Flota Greciei, recent și modern echipată, era prea importantă în efortul de război.

Cât privește negocierile cu Muntenegru, ele rămăneau doar de anticipat. Suveranul micului regat îl vizitase pe țar încă din februarie și nu ezitase vreun moment să-și exprime obediența²¹. Este dificil de stabilit cu exactitate dacă între Bulgaria și Muntenegru s-a semnat vreun tratat²². Cert rămâne doar faptul că de la Cetinije (sub pretextul unui incident de frontieră)²³ a pornit primul dintre cele două războaie balcanice. Deducem că rolul său era de la început destul de limpede stabilit.

Alianța Balcanică reprezenta un factor de putere pe plan european cu o vitalitate totuși discutabilă. Nici Rusia, puterea care o inițiasse, nu era convinsă că va rezista prea mult. Este drept că avea și motive să-și arate neîncrederea, cel puțin atâta vreme cât balcanicii, încrezători în șansa lor, vor dovedi în timp că au intenții nu tocmai similare cu ale sale. În noiembrie 1912, ambasadorul rus la Viena (M.V. Giers) definea ca nimeni altul durabilitatea înțelegerilor semnate cu doar câteva luni mai înainte sub directă observație a celor de la Petersburg: „Dacă aş avea încredere în trăinicia Alianței Balcanice aş spune că a sosit momentul ca ea să fie admisă în Tripla Înțelegere, cu toate măsurile de prevedere și condițiile formale pentru situațiile posibile în viitor. Întrucât nu am această încredere, ar fi de dorit să legăm cât mai strâns alianța noastră cu Bulgaria și România”²⁴.

¹⁹ *Ibidem* (*Der serbidche Militärattaché Major Kalafatovici den serbischen Kriegsminister in Belgrad*, Sofia, 1/14 Februar 1912), p. 202-203.

²⁰ Iv. E. Gheșov, *op. cit.*, p. 64-69.

²¹ Cu acest prilej, el ar fi declarat: „Eu sunt rege doar în Muntenegru dar față de Rusia nu sunt decât un executant al poruncilor sale”. Cf. M. Boghitschewitsch, *op. cit.* (*Der serbische Gesandte Popovici an das Ministerium des Äussern in Belgrad*, Petersburg, 17 Februar/ 1 März 1912), p. 204-205.

²² Într-un articol, publicat în prestigiosul „The Times”, la 13 iunie, se relatează că, între cele două state, se semnase, în Elveția, dar abia în septembrie 1912, un tratat formal. Cf. G.P. Gooch, Harald Temperley, *British Documents on the Origins of the War. 1898-1914*, vol. IX, *The Balkan Wars*, London, 1934, Appendix II, *The Balkan Alliances 1912-1913*, p. 1006. Premierul bulgar Iv. E. Gheșov considera că s-a ajuns doar la o înțelegere verbală. Vezi Iv. E. Gheșov, *op. cit.*, p. 70.

²³ Stevan K. Pavlowitch, *op. cit.*, p. 189.

²⁴ *Die internationalen Beziehungen im Zeitalter des Imperialismus. Dokumente aus den Archiven der zarischen und der provisorischen Regierung 1878-1917*, Reihe III, *Vom Frühjahr 1911 bis zum Ende 1913*, 4 Bd., 18 Oktober 1912-4 Dezember 1912, hrsg. Otto Hoetsch, Steiningerverlage, Berlin, 1942. *Der russische Botschafter in Wien an den russischen Aussenminister*, Wien, 20/7 November 1912, p. 304.

Dincolo de durata lor, prin consecințele asupra *statu-quo*-ului din regiune, înțelegerile dintre balcanici afectau desigur poziția României. La Berlin dosarul, aparent de multă vreme prăfuit, al chestiunii balcanice era redeschis. Austro-Ungaria se simțea slăbită, iar Germania era din nou chemată, la fel ca în 1908, să intervină în gestionarea situațiilor de criză. Precedentul exista, dar acum era cu mult mai greu. Berlinul părea să fi descoperit că interesele sale în Balcani sunt cel puțin la fel de importante ca și ale Vienei. Era în joc și miza României.

Relațiile germano-române nu anunțau în 1912 posibilitatea unei sciziuni. Relativ îndelungate²⁵ dar solide și cu un istoric deja bine încheiat, ele se înrădăcinau pe consimțământul tacit asumat al unei încrederi reciproce, garantată de prezența regelui Carol de Hohenzollern pe tronul Vechiului Regat. De altfel, în România nici opinia publică nu era ostilă Germaniei, ci politiciii austro-ungare față de românii ardeleni. De partea cealaltă, la Berlin, imaginea țării suportase transformări benefice²⁶, altădată mai greu de imaginat. Sub aspect economic mai ales, prezența Germaniei în România era covârșitoare. Un contemporan își amintea în 1915 că de la germani veniseră banii necesari demarajului economic și oamenii care au pus în mișcare industria²⁷. Statisticile – este drept cele germane – indică faptul că pe la 1913 comerțul de export în România se ridica la cifra de 149.632.000 mărci²⁸. Investițiile se concentrau în sectorul bancar²⁹ și în industria petrolului, acolo unde societățile germane controlau până în 1914 aproximativ 35% din rafinării³⁰. Cultura și educația preocupau în egală măsură. Este cazul să amintim aici că școlile germane din Anvers, Bruxelles, Constantinopol și București erau singurele *extra patriam* ale căror diplome echivalau cu cele din instituțiile de învățământ ale Reich-ului. În plus, școala din București (Liceul comunității evanghelice) dobândise deja în 1912 o importanță deosebită,

²⁵ Primatul îl dețin legăturile culturale, mult anterioare stabilirii raporturilor diplomatice (Se știe, spre exemplu, că, încă din 1714, Dimitrie Cantemir devenise membru al Academiei din Berlin). Ultimele s-au conturat ceva mai târziu, pe măsură ce Germania (multă vreme doar o simplă expresie geografică) și România deveneau state suverane, recunoscute ca subiect de drept internațional. Vezi detalii în volumul *Reprezentanțele diplomatice ale României (1859-1917)*, București, Editura Politică, 1967, p. 215-233.

²⁶ La sfârșitul secolului XIX și începutul secolului XX, diferiți autori de limbă germană, cei mai mulți din Reich, sesizau că țara și oamenii ei se aflau într-un proces de rapidă dezvoltare. Inițial explicate prin influența catalizatoare a regelui, progresele românești devin în principal receptate ca rezultat al eforturilor poporului român. Vezi Klaus Heitmann, *Imaginea românilor în spațiul lingvistic german, 1775-1918. Un studiu imagologic*, în românește și introducere de Dumitru Hincu, București, Editura Univers, 1995. Din aceeași perioadă datează și geneza temei istoriografice a relațiilor româno-germane. Vezi Vasile Docea, *Relații româno-germane timpurii. Împliniri și eșecuri în prima jumătate a secolului XIX*, Presa Universitară Clujeană, 2000, p. 8-14.

²⁷ Marcel Bibiri-Sturia, *Creșterea influenței economice germane în România*, București, 1915, p. 8-9; *Cuvântările rostite în discuția răspunsului la Mesaj în ședințele din 14, 15, 16, 18 Decembrie 1915 ale Camerei Deputaților de domnii P.P. Carp și C. Stere*, Iași, Editura revistei „Viața românească”, 1915, p. 8.

²⁸ Marcel Bibiri-Sturia, *op. cit.*, p. 15.

²⁹ *Ibidem*, p. 27-28.

³⁰ Stevan K. Pawlowitch, *op. cit.*, p. 185.

atâta timp cât acum soseau în România 18 profesori germani și se acorda o subvenție de 30.000 mărci față de cele trei până la șase mii primite anterior³¹.

Totul făcea parte însă dintr-un program mai larg, încadrat noului curs al politicii externe germane de după 1890. Germania suportase transformări semnificative în toți acești ani. Devenise un imperiu cu interese mondiale. Doar Japonia și, în unele aspecte, Statele Unite mai înregistraseră un progres economic și un spor demografic atât de consistent³². Cu o populație de peste 55 de milioane, spre sfârșitul secolului al XIX-lea³³, și o creștere economică fără precedent, ea era o forță respectată în Europa. Interesele sale de ordin economic, dar și imperatiile de natură politică, o împingeau tot mai mult spre Orient. La Berlin existau preocupări temeinice pentru soarta Turciei europene dar mai ales pentru posesiunile sale asiatice. De mare importanță erau concesiunile și avantajele economice, multe dintre ele strâns legate de proiectul drumului de fier ce urma să lege capitala de Belgrad și Bagdad. Spre deosebire de Anglia sau Rusia, cu care rivaliza, Germania oferea Porții un mare avantaj. Aparent nu pretindea decât înlesniri de natură economică³⁴ și nu control politic. Cu toate acestea, pe fondul crizei balcanice, în anii premergători războiului mondial, la Auswärtige Amt existau destule voci care preconizau formarea unui bloc balcanic, alcătuit de Serbia, România, Grecia și Turcia sub patronajul direct al Triplei Alianțe³⁵. A lipsit însă adeviziunea celor de la Viena, care se gândeau la un proiect diferit³⁶.

Pe măsură ce Germania se interesa tot mai intens de destinele Turciei, devenise evident că lumea Balcanilor era de mare interes și că se contura din ce în ce mai insistent și o strategie politică. Existau și motivații mai vechi, care au stat la baza aderării la tratatul semnat în 1883 între România și Austro-Ungaria: susținerea politicii balcanice a Vienei prin crearea unui obstacol suplimentar în calea expansiunii Rusiei³⁷. Dispariția Turciei europene prefața prăbușirea Austro-Ungariei. În Germania, faptul era pe deplin cunoscut iar soluția contracarării crizei balcanice viza și consolidarea poziției României, amenințată de coalizarea „fraților slavi“. Un motiv în plus să credem în importanța dimensiunii politice a relațiilor bilaterale. Se cuvine de aceea să insistăm ceva mai mult asupra lor.

Între România și Germania, la nivelul instrumentării actului de politică externă, existau, pe atunci, și asemănări. Politica externă era apanajul unei elite.

³¹ Marcel Bibiri-Sturia, *Germania în România. Eri-azi-măine. Comerț, industrie, finanță, colonia germană, regele, propaganda, corupția, spionajul*, București, 1916, p. 129-130.

³² Charles Seymour, *Les antécédents diplomatiques de la guerre*, traduction de l'anglais par Eugène Raïga, Paris, 1924, p. 82.

³³ *Ibidem*, p. 83.

³⁴ Heinrich Friedjung, *Das Zeitalter des Imperialismus, 1884-1914*, Berlin, 1922, p. 197-198 și 371-376.

³⁵ Ion C. Filitti, *op. cit.*, p. 80-90.

³⁶ Austro-Ungaria insista pentru lărgirea Triplei Alianțe dar cu includerea Bulgariei, unul dintre puținele state balcanice care nu revendica teritorii de pe cuprinsul dublei monarhii.

³⁷ V. Cristian, *1878-1914*, în volumul *România în relațiile internaționale* (L. Boicu, Gh. Platon, V. Cristian, coordonatori), Iași, Editura Junimea, 1980, p. 355.

Prin urmare, devenea mai greu accesibilă publicului larg, mai puțin pregătit, să-i înțeleagă imperativele. La Berlin, împăratul influența și controla decizia politică, dar greutatea răspunderii apăsa de fapt pe umerii cancelarului și pe cei ai liderului de la Auswärtige Amt. În 1912, cancelar al Reich-ului era Teobald von Bethmann Hollweg. Cunoscut împăratului încă din anii tinereții sale, el fusese „prezident” și secretar de stat la Departamentul internelor, în politica externă marșând pe ideea îmbunătățirii relațiilor cu Anglia³⁸. I se reproșau nu atât intențiile (altfel excelent formulate), cât mijloacele utilizate și o anumită doză de încăpățănare: „Exista – își amintea împăratul Wilhelm al II-lea – mereu o singură soluție, cea pe care o propunea el”³⁹. Kiderlen-Wächter era liderul diplomației germane. Fără îndoială, un personaj controversat. Fost ministru al Germaniei în capitala României și aparent un bun cunoscător al realităților românești⁴⁰, el întâmpinase teribila opoziție a Kaizerului la preluarea funcției de secretar de stat al Externelor⁴¹ și era criticat pentru aroganța din raporturile cu cei subordonați⁴². Între români, și-a atras doar simpatiile lui Tache Ionescu, un confident apropiat⁴³. Știm că purta respect regelui⁴⁴, deși disprețuia capetele încoronate, în timp ce, pe ministrul României la Berlin, Beldiman, îl agreea mai puțin⁴⁵. Kiderlen era de fapt o minte practică⁴⁶, un om destoinic, un caracter puternic, dornic mereu să-și păstreze propria libertate de acțiune⁴⁷, indiferent de funcția pe care o îndeplinea. În schimb, Kaizerul impunea tuturor respect și teamă. Tache Ionescu îl vizitase o singură dată în 1907 și își amintea că în privirea lui era ceva vecin cu nebunia⁴⁸. După moartea lui Kiderlen-Wächter, în lipsa unei personalități cu greutate, preluase irevocabil destinele politicii

³⁸ Kaiser Wilhelm II, *Ereignisse und Gestalten aus den Jahren 1878-1918*, Leipzig und Berlin, 1922, p. 105-106.

³⁹ *Ibidem*, p. 112.

⁴⁰ Kiderlen Wächter, *Der Staatsmann und der Mensch. Briefwechsel und Nachlass*, hrsg. von Ernst Jäckh, II Bd., Stuttgart-Berlin, Deutsche Verlags-Anstalt, 1922, p. 204.

⁴¹ Kaiser Wilhelm II, *op. cit.*, p. 111.

⁴² Dumitru Hâncu, *Noi și germanii noștri, 1800-1914. Un studiu imagologic urmat de tablouri dintr-o lume care a fost*, București, Editura Univers, 1998, p. 220.

⁴³ Tache Ionescu, *Amintiri*, traducere din limba franceză de N. Babolanu, București, 1923, p. 51.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 55. Potrivit opiniilor lui Friedrich Rosen, ministrul Germaniei la București, situația pare diferită. În mai 1912, când regele i-a cerut diplomatului german să transmită la Berlin că este îngrijorat de creșterea influenței franco-ruse în societatea românească, Kiderlen ar fi replicat că monarhul este un „nerod bătrân” („alten Trottel” în limba germană). Vezi Friedrich Rosen, *Aus einem diplomatischem Wanderleben, Bukarest-Lisabon-Berlin*, Berlin, Transmare Verlag, 1932, p. 62.

⁴⁵ Al. Marghiloman nota, în însemnările sale din 15 noiembrie 1912, că primise o telegramă de la ministrul României la Berlin, în care se arăta că nu mai știe nimic de la Kiderlen cu care „stă prost de tot”. Cf. Al. Marghiloman, *Note politice, I, România și războaiele balcanice (1912-1913). România și primul război mondial (1914-1919). Neutralitatea (1914-1916)*, ediție și introducere de Stelian Neagoe, București, Editura Scripta, 1993, p. 88.

⁴⁶ Tache Ionescu, *op. cit.*, p. 51.

⁴⁷ Kaiser Wilhelm, *op. cit.*, p. 111.

⁴⁸ Tache Ionescu, *op. cit.*, p. 108.

externe. Dominat de emoții și adeseori agresiv în limbaj, el judeca interesele Germaniei într-o manieră mai apropiată de absolutismul secolului al XVIII-lea. Valoriza relațiile dinastice. Îl disprețuia pe regele Ferdinand al Bulgariei, dar îi aprecia pe Carol și pe Constantin al Greciei⁴⁹. Totuși, el pare să nu fi avut simpatii prea mari față de ruda sa de la București. Între cei doi suverani nu a existat o prietenie sinceră după modelul celei care îl lega pe Carol de împăratul austro-ungar⁵⁰. Bătrânul rege al României trăise multă vreme cu regretul că împăratul Germaniei nu-l vizitase tocmai pe el, un principe al Casei de Hohenzollern⁵¹. La București, Germania se mai bucura, încă în prima jumătate a lui 1912, de serviciile unui diplomat respectat: Friedrich Rosen. Misiunea sa a reprezentat mai mult decât activitatea unui simplu funcționar. Prin vocație și fapte, a devenit și a rămas un prieten al României. Distins orientalist, dragoman și consul al Germaniei la Ierusalim, Dr. Rosen se prezenta la noul post în toamna anului 1910, după patru ani petrecuți la Tanger (1905-1909)⁵². Îl înlocuia pe Kiderlen-Wächter, numit în fruntea Externelor, în ciuda unei antipatii generale, care, se pare, nu prea îl afecta. Perioada Rosen a reprezentat punctul maxim al evoluțiilor pozitive care au caracterizat raporturile germano-române înainte de război. Din acest motiv, devine cu atât mai surprinzătoare rechemarea la Berlin și delegarea sa la Lisabona, în vara lui 1912⁵³, tocmai atunci când în Balcani evenimentele erau din nou fierbinți. A fost, indiscutabil, o eroare politică a lui Kiderlen-Wächter, datorată nu unor imperative de natură strategică, ci, poate, unor divergențe de ordin personal. Secretarul de stat era o fire temperamentală și nu tolera sugestii de nici un fel din partea colaboratorilor, care trebuiau să culegă informații și să raporteze la Berlin fără alte considerații de natură personală. La nivel diplomatic, ca finețe și rafinament, Fr. Rosen era mai greu de înlocuit. Wangenheim, noul ministru la București, nu s-a ridicat la nivelul ilustrului predecesor.

Garantul apropierii dintre Germania și România rămânea și acum regele Carol I⁵⁴. German prin origine și instruire, român prin destinația marilor înfăptuiri, monarhul, deși îmbătrânit peste ani, era încă artizanul politicii externe românești. I se datorau, în mare parte, prezența României în orbita Triplei Alianțe și longevitatea acestei coabitări. Politica externă românească dobândise un suflu

⁴⁹ Aleš Skřivan, *Schwierige Partner-Deutschland und Österreich-Ungarn in der europäischen Politik der Jahre 1906-1914*, Hamburg, Dölling und Goltitz Verlag, 1999, p. 337.

⁵⁰ Al. Tzigara Samurcaș, *Din viața regelui Carol I. Mărturii contemporane și documente inedite*, București, 1939 (C. Gongopol, *Un veac de la nașterea unui rege mare*), p. 116.

⁵¹ *Ibidem* (Alteța Sa Principele Wilhelm de Wied, *În amintirea Regelui Carol I*), p. 11. Kiderlen Wächter se străduise mult în perioada mandatului său la București să-l convingă pe împărat să efectueze o vizită la București. Kaiserul a refuzat sistematic, probabil datorită aver-siunii cronizate față de Balcani sau chiar prezenței lui Kiderlen în capitala României. Cf. Friedrich Rosen, *op. cit.*, p. 14-15.

⁵² Dumitru Hîncu, *op. cit.*, p. 225.

⁵³ Pentru detalii, vezi Friedrich Rosen, *op. cit.*, p. 63.

⁵⁴ Teobald von Bethmann-Hollweg, *Betrachtungen zum Weltkrieg*, I Bd., Erste Teil, *Vor dem Kriege*, Berlin, Verlag von Reimar Hobbing, [f.a], p. 84.

și exigențe noi, conforme cu prestigiul partenerilor. Cel puțin ca imagine, ea se deosebea destul de mult de intrigile din interior. Avea coerență, convingere, tradiție și viitor. Îi lipsea însă suportul social. Opinia publică nutrea simpatii pro-antantiste, iar faptul nu era de neglijat. Justificările antipatiei publicului larg, alimentate uneori și de discursuri politicianiste, erau legate de dificultățile reale ale românilor ardeleni, supuși deznaționalizării sub privirile tot mai impasibile ale Vienei. Soluția părea ușor de intuit: apropierea de puterile Antantei în schimbul dezrobirii provinciilor de peste munți. Cu toate acestea, existau și riscuri al căror înțeles nu mai era de ordin sentimental, ci dimpotrivă, rece, pragmatic și realist.

La nivel politic, regele nu dispunea decât de puțini colaboratori apropiați și sinceri. Perspectiva tot mai germană a politicii externe românești provoca în general îngrijorare printre aleșii națiunii. Politica externă era adesea „coborâtă în stradă“, uitându-se că ea nu trebuie să se confunde cu lupta pentru putere la nivel de partid⁵⁵. Alianța statelor balcanice și evenimentele următoare au produs o creștere semnificativă a propagandei Rusiei și Franței în România. Faptul reprezenta o problemă gravă în raporturile dintre Berlin și București. Diminua, nu fără teme, credibilitatea fiindcă, aparent solidă, influența germană în România oricând putea slăbi. Kronprințul Wilhelm dobândise această impresie încă din 1909 cu prilejul vizitei sale în România. La întoarcere, el relata: „cercurile politice conducătoare așteaptă numai ieșirea din scenă a bătrânului rege și se află cu totul și durabil sub influența franceză sau rusă“⁵⁶. Este drept că existau și excepții, dar între miniștrii apropiați, cu adevărat convingși de politica filo-germană a regelui, mai rămăseseră, în 1912, doar consacrații Maiorescu și Carp⁵⁷. Tensiunile, care se agrăvau în Balcani, au amplificat disputele politice din capitala României. Șebeco, ministrul Rusiei la București, observa că guvernul Maiorescu n-ar fi acceptat să se abată de la cursul de până atunci al politicii externe românești dar avea motive să creadă că în viitor liberalii, odată ajunși la guvernare, ar mai putea schimba ceva⁵⁸. Speranțe nutrea și Marele Duce Nicolae Mihailovici, cel care îl vizitase pe rege la sfârșitul lunii noiembrie 1912 ca să-i acorde, în semn de prețuire, bastonul de mareșal al armatei ruse⁵⁹. Într-o scrisoare către țar din 20 august 1916 (în fapt o reiterare a unui raport mai vechi, datând din 3 decembrie 1912) el arăta că „regele este cu totul german și nu

⁵⁵ P.P. Carp, *Politica externă între Austria și Rusia*, Ședința Camerei din 7 decembrie 1888, în P.P. Carp, *Discursuri parlamentare*, ediție îngrijită de Marcel Duță, studiu introductiv de Ion Bulei, București, Editura „Grai și suflet – Cultura Națională“, 2000, p. 290-291.

⁵⁶ *Erinnerungen des Kronprinzen Wilhelm. Aus den Aufzeichnungen, Dokumenten, Tagebücher und Gespräche*, hrsg. von Karl Rosner, Stuttgart und Berlin, 1922, p. 215-217.

⁵⁷ Guvernarea Carp – Maiorescu era atât de favorabilă politicii germane că „nici nu te puteai gândi la posibilitatea prăbușirii ei“. Vezi Friedrich Rosen, *op. cit.*, p. 22 și 28.

⁵⁸ *Die Internationalen Beziehungen...*, Reihe III, 4 Bd. (*Der russische Gesandte in Bukarest an den russischen Aussenminister*, Bukarest, 18 November, 1912), p. 283-284.

⁵⁹ Solemnitatea s-a desfășurat la 25 noiembrie 1912 în Sala Tronului și a avut un caracter strict militar. Vezi Constantin Bacalbașa, *Bucureștii de altădată*, IV, 1910-1914, ediția a II-a, București, Editura Universul, 1936, p. 116-118.

ascunde asta; iar oamenii politici sunt cu toții prefăcuți“. Cu toate acestea, Ionel I.C. Brătianu i se părea că are „aerul unui om de prim rang“⁶⁰.

Atitudinea României față de evenimentele care se anunțau în Balcani nu a fost și nici nu a rămas una indiferentă. S-a adoptat doar o poziție echilibrată, un mod de acțiune cumpătat, corelat evident și cu poziția Berlinului. Cercurile politice de la București nu au fost „lipsite de reacție“⁶¹ iar parteneriatul cu Puterile Centrale nu credem că presupunea ceva „jenant“⁶². Regele era permanent preocupat de eventualitatea izbucnirii unui război balcanic, susceptibil să cuprindă întregul continent. Știa că ocuparea Strâmtorilor de către Rusia provoca României grave prejudicii economice iar amenințarea păcii în Balcani îi periclita securitatea frontierelor. Politica sa se întâlnea aici cu cea a Kaizerului german⁶³. Germania și România erau direct interesate în conservarea Turciei europene. Motivațiile și nuanțele erau totuși diferite. Cea dintâi își proteja interesele economice și dorea să asigure Austro-Ungariei stabilitate în Balcani; iar cea de a doua viza garanții de securitate (consolidarea frontierei sudice) și se preocupa de soarta comunității aromânilor din Peninsulă. Din acest motiv, cel puțin ca intensitate, ecurile tratatelor semnate în vara lui 1912 au fost diferit receptate la Berlin, Viena sau București.

Zvonuri privitoare la încheierea tratatului sârbo-bulgar circulau în presa germană încă din mai 1912 (Este vorba de un articol publicat în „Kölnische Zeitung“ preluat în iunie același an de ziarul francez „Le Temp“) ⁶⁴. Existența acordului era la Berlin bănuită dar, în realitate, puține persoane aveau informații concrete. La Auswärtige Amt se știa totuși ceva mai mult. Kidelen îl înștiința oficial pe regele Carol printr-o scrisoare trimisă la 15 aprilie. În text se arăta: „Între Bulgaria și Serbia s-a încheiat un tratat secret de alianță sub auspiciile directe ale Rusiei. Tratatul avea în vedere apărarea intereselor comune în cazul unei violări a *statu-quo*-ului în Peninsula Balcanică dar și cazul că o a treia putere ar întreprinde un atac asupra unei părți aliate. Scopul pe care Rusia l-a urmărit prin mijlocirea tratatului rezultă dintr-o clauză prin care ambele părți contractante se obligă să consulte înainte de orice opinia Rusiei“⁶⁵. La scurt

⁶⁰ Emil Diaconescu, *România și Marile Puteri până în 1914*, Iași, Institutul Grafic „Presa Bună“, 1937. Vezi în *Anexă, Marele Duce Nicolae Mihailovici către țarul Nicolae II*, 20 august 1916, p. 67-68.

⁶¹ Gh. Zbucea, *România și războaiele balcanice, 1912-1913. Pagini de istorie sud-est europeană*, București, Editura Albatros, 1999, p. 67-68.

⁶² Anastasie Iordache, *Criza politică din România și războaiele balcanice, 1911-1913*. București, Editura Paideea, 1998, p. 127.

⁶³ Friedrich Rosen, *op. cit.*, p. 34-46.

⁶⁴ *Documents Diplomatique Francais (1871-1914)*, Ministère des Affaires Etrangères. Commission des publication des documents relatifs aux origines de la guerre de 1914, tome III, *Les affaires balkaniques*, Paris, 1932 (M. Hermitte, *Chargé d'Affaires de France à Berlin à M. Poincaré, Ministre des Affaires Etrangères*, Berlin, 8 iunie 1912), p. 103.

⁶⁵ M. Boghitschewitsch, *op. cit.*, II Bd., *Diplomatische Geheimakten aus russischen, montenegrinischen und sonstigen Archiven (Der Staatssekretär von Kiderlen an König von Rumänien über das Geheimnis des Balkanbundes*, Berlin, den 15. April 1912), p. 181-182.

timp, regele Carol îl informa și pe ministrul Austro-Ungariei la București (Fürstenberg), care mai raporta la Viena și despre proiectul unei vizite a țarului în România la începutul anului următor⁶⁶. În ansamblu, reacțiile au fost totuși destul de temperate. Așteptările erau optimiste și, chiar în caz de război, se preconiza o victorie clară a Turciei. Un succes al balcanicilor părea neașteptat⁶⁷.

Alianța Balcanică din 1912 a concentrat atenția Germaniei asupra problemelor din Balcani. A impus, pe măsură ce situația s-a complicat, o strategie politică ale cărei urmări se vor resimți benefic și la București. Criza politică nou creată va demonstra, odată în plus, că problemele balcanice ale Austro-Ungariei nu pot fi estomate decât dacă Berlinul le administrează. Și la București privirile erau întoarse tot către Germania. De acolo se așteptau soluții și pentru interesele românești, de vreme ce Viena încetase de mult timp să mai ofere satisfacții. Politica sa balcanică nu era pe deplin agreată de diplomații germani, dar continua să fie totuși tolerată. Fisurile existau și nu ezitau să se arate. Era însă prea târziu chiar pentru o formală despărțire.

DAS BALKAN-BÜNDNIS UND DIE DEUTSCH-RUMÄNISCHEN BEZIEHUNGEN (Zusammenfassung)

Das Balkan-Bündnis (1912) hat die deutsch-rumänischen Beziehungen beeinflusst. Die rumänischen Interessen auf dem Balkan verlangten damals immer mehr engen Beziehungen der rumänischen Politiker mit den Diplomaten des deutschen Auswärtigen Amtes. Gleichzeitig wurde die Rolle Rumäniens im Bezug auf die Balkanfragen in Deutschland, nicht aber in Österreich-Ungarn, neu gewertet. Das Bündnis der Balkan-Staaten bedeutete eine schwierige Prüfung für die Diplomaten aus Bukarest und Berlin. Es hat das deutsche Interesse für die Balkanwelt wieder aktuell gemacht.

Trotz der Bemühungen der deutschen Diplomatie, haben die Balkankriege die Beziehungen zwischen Rumänien und dem Dreibund endgültig unterbrochen. Die Ursachen der Verschlechterung der rumänisch-deutschen Beziehungen sind bis heute in deutscher oder rumänischer Historiographie nicht völlig aufgeklärt. Aus diesem Grund sind diese Verhältnisse während der Balkankrise (1912-1913) ein interessantes Forschungsgebiet. Unser Hauptinteresse geht in dieser Richtung und dieses Studium bedeutet nur einen Anfang.

⁶⁶ *Österreich-Ungarns Aussenpolitik von der bosnischen Krise 1908 bis zum Kriegsausbruch 1914. Diplomatische Aktenstücke des österreich-ungarischen Ministerium des Äusseren.* Ausgewählt von Ludwig Bittner, Albert Francis Pribram, Heinrich Srbik, bearbeitet von Ludwig Bittner und Hans Ueberberger, VI Bd., Österreichischer Bundes Vertrag für Unterricht, Wissenschaft und Kunst, Wien und Leipzig, 1930. *Bericht aus Bukarest-Sinaia*, 21 Mai 1912, p. 169.

⁶⁷ Auguste Gauvin, *Les origines de la guerre européenne*, Paris, 1915, p. 18.

LUCIAN LEUȘTEAN

UNGARIA, ROMÂNIA ȘI CAPITALUL EXTERN LA ÎNCEPUTUL ANILOR '20

Ungaria ieșise din primul război mondial profund zdruncinată din punct de vedere economic și într-o stare financiară dintre cele mai precare¹. Aflată în tabăra învingșilor și pierzând o bună parte din suprafața și populația din perioada antebelică, Ungaria fusese sleită de efortul enorm făcut prin apelul la toate resursele țării și la toate creditele sale pentru a putea continua războiul. Datoria publică întrecuse cu mult mijloacele de plată și dezechilibrase complet bugetul. Scurta perioadă de bolșevism și ocupația militară românească au contribuit și ele la dificultățile economice ale țării. Deși a moștenit o bună parte din industria existentă în Ungaria antebelică, noul stat maghiar pierduse fostele piețe și surse interne de materii prime². Astfel, industria ungară era vulnerabilă în fața politicilor comerciale ale țărilor vecine, mai ales în condițiile în care revizionismul implacabil și extrem de zgometos al tuturor guvernelor maghiare descuraja tentativele de cooperare³.

Statul maghiar se afla în imposibilitatea de a face față sarcinilor mari pe care le avea. Imensele obligații față de funcționari, al căror număr întrecea cu

¹ Pentru urmările primului război mondial și ale Tratatului de la Trianon asupra Ungariei, urmări identificabile statistic, vezi István Csöppös, *Statistische Daten zu den wirtschaftlichen Folgen des Friedensvertrags von Trianon*, în „Ungarn-Jahrbuch“, Band 21/1993-1994, p. 175-192.

² Ungaria a devenit, în 1922, principalul partener comercial al României, în condițiile în care relațiile politice dintre cele două țări erau practic înghețate. Ungurii importau mult mai mult decât exportau în România, ei achiziționând în special lemn, animale vii, cereale și petrol („Import-Export“, V, nr. 2/1925, p. 104-105). După apogeul din 1922, comerțul româno-maghiar a cunoscut un declin relativ (vezi Panait R. Gheorghiu, *The Foreign Trade of Roumania from the Treaty of Adrianopole up to the Great Depression*, London, 1936, p. 190-191, 224-226). însă și în anii ce au urmat Ungaria a rămas principala beneficiară a comerțului extern românesc (Gh. Cristodorescu, *Politica noastră comercială. Regimul exportului României în timpul neutralității și după război*, București, 1928, vol. II, p. 561).

³ Între România și Ungaria, datorită tensiunilor de natură politică din primii ani interbelici, relațiile comerciale nu s-au desfășurat pe baza unui tratat (vezi, spre exemplu, AMAE, Fond 71/1920-1944, Ungaria, *Politica internă, 1920-1923*, vol. 43, f. 183-185). Abia în aprilie 1924 s-a semnat un „aranjament comercial“ între cele două țări, prin care își acordau reciproc clauza națiunii celei mai favorizate (Gheorghe Gheorghie, *Tratatul internațional ale României, 1921-1939*, vol. II, București, 1980, p. 83-84; „Import-Export“, V, nr. 2/1925, p. 151-152).

mult nevoile țării, ca și subvențiile pe care le acorda tuturor refugiaților care părăsiseră teritoriile pierdute de Ungaria îngreunau și mai mult sarcina sa de a echilibra bugetul. În lipsă de altceva, autoritățile de la Budapesta au recurs la mijlocul cel mai comod, dar și cel mai periculos, pentru a-și crea resursele pecuniare de care aveau nevoie: inflația. Acest expedient a avut ca prim rezultat scăderea valorii monedei naționale, ceea ce a plasat costurile războiului și ale reconstrucției pe umerii celor ce trăiau din salarii și pensii, a căror valoare reală s-a prăbușit.

Însă, în acest mod, nu se rezolva chestiunea datoriilor pe care Ungaria le avea de plătit, deoarece o bună parte din acestea erau în monede străine. În consecință, datoria publică a crescut din ce în ce mai mult ajungând în primăvara anului 1923 la circa 1000 de miliarde de coroane⁴. Numai dobânzile la această datorie absorbeau aproape întregul venit al statului. Toate măsurile luate de diversele guverne maghiare în perioada 1920-1924 – ștampilarea în martie 1920 a bancnotelor austro-ungare; încercarea de deflație din 1921 (aceasta a fost, în fond, încercarea Ungariei de a ieși din marasm prin forțe proprii); înființarea unei bănci autonome de emisiune monetară în august 1921; crearea, în august 1922, a Centralei devizelor, al cărei scop era stabilirea unui control de stat asupra ratelor de schimb pentru valutele străine⁵ n-au avut succesul scontat⁶. La începutul lui 1923, devenise limpede pentru liderii de la Budapesta faptul că eventualele beneficii ale fenomenului inflaționist se epuizaseră și că singura șansă de redresare a țării era apelul la ajutor financiar internațional.

Drept urmare, bancherii maghiari au încercat să obțină un împrumut din Elveția, însă nu au reușit⁷. Singura soluție rămasă era solicitarea ajutorului Ligii Națiunilor, mai ales că această pistă fusese utilizată, cu succes, și de Austria⁸, aflată într-o situație economică și financiară mai disperată decât aceea a Ungariei. Existau însă niște obstacole, deloc negliabile. În primul rând, era vorba despre politica guvernului, și pe plan intern, și în exterior, ce trebuia schimbată. În al doilea rând, exista o anumită incertitudine în privința reparațiilor datorate de Ungaria, a căror sumă totală nu fusese încă fixată. În al treilea rând, era necesară obținerea sprijinului unei mari puteri din tabăra învingătoare, care să fie în același timp și o mare putere financiară. Singura care se conforma acestui tipar în acel moment era, evident, Marea Britanie. În al patrulea rând,

⁴ AMAE, Fond 71/1920-1944, Ungaria, vol. 53, f. 12.

⁵ *Ibidem*, f. 13-17.

⁶ Vezi articolul atașatului comercial al României la Budapesta, V. Stătescu, *Situația financiară a Ungariei*, în „Cronica financiară”, V, nr. 10-12/decembrie 1922-februarie 1923, p. 164-167.

⁷ Anne Orde, *British Policy and European Reconstruction after the First World War*. Cambridge, 1990, p. 267.

⁸ „Supplément au Résumé Mensuel des Travaux de la Société des Nations”, Genève, Octobre, 1922, p. 1-35; C. Zimmermann, *La Société des Nations et l'assainissement financier de l'Autriche*, în „Arhiva pentru Știință și Reformă Socială”. VI, nr. 3-4/1927, p. 241-254; György Ránki, *Economy and Foreign Policy. The Struggle of the Great Powers for Hegemony in the Danube Valley, 1919-1939*, New York, 1983, p. 33.

era previzibilă o obiecție franceză⁹, în sensul că Germania putea apela la o tentativă asemănătoare, de a-și amâna plata reparațiilor, mai ales că începutul anului 1923 a coincis cu ocuparea zonei renane de către trupele franco-belgiene, ca represalii pentru neachitarea de către germani a reparațiilor. În sfârșit, maghiarii înșiși erau prea puțin doritori de a accepta un control extern, în cadrul căruia un cuvânt de spus să fie deținut de către Mica Înțelegere.

Însă Ungaria nu avea alternativă. În ciuda tuturor acestor obstacole, deloc neglijabile, statul maghiar, pentru a evita ruina financiară, trebuia să facă apel la Liga Națiunilor, mai ales că britanicii erau dispuși să-i ajute¹⁰. Li s-a sugerat maghiarilor să abordeze Comisia Reparatiilor, pentru a solicita ridicarea ipotecii generale ce garanta plata reparațiilor datorate de Ungaria. Premierul István Bethlen s-a prezentat în fața Comisiei la 23 mai 1923, dar decizia adoptată cu acel prilej nu a fost pe măsura așteptărilor maghiare¹¹. Deși pledoaria maghiară a accentuat faptul că situația financiară a țării era deplorabilă¹², a invocat pericolul bolșevic¹³ și a promis toate garanțiile posibile, prin alocarea în acest scop a unor venituri sigure ale statului, Comisia nu s-a lăsat convinsă de la bun început. Prin votul decisiv al președintelui aceluia organism, un francez¹⁴, s-a decis ca, în principiu, să nu existe o opoziție la ridicarea ipotecii pe anumite venituri ale statului maghiar, însă numai în condițiile în care împrumutul obținut de Ungaria urma să fie supervizat de către Comisia Reparatiilor, iar o parte din banii primiți să fie destinați plății reparațiilor. Această decizie ilustra faptul că statele cărora Ungaria trebuia să le plătească reparații nu puteau renunța cu ușurință la garanțiile pe care le aveau asupra averii debitorului lor¹⁵.

Bethlen și-a exprimat dezamăgirea față de hotărârea Comisiei Reparatiilor, agitând spectrul demisiei, dar a decis totuși să conteste decizia printr-un apel la guvernele Aliate, în primul rând, evident, la cel britanic¹⁶. Deși Ministerul de

⁹ Valeriu Florin Dobrinescu, *România și Ungaria de la Trianon la Paris (1920-1944), Bătălia diplomatică pentru Transilvania*, București, 1996, p. 53-54.

¹⁰ AMAE, Fond 71/1920-1944, Ungaria, *Politica internă, 1920-1923*, vol. 43, f. 336. Britanicii le-au cerut totuși maghiarilor să-și normalizeze relațiile cu statele Micii Înțelegeri (*Ibidem*, f. 341).

¹¹ „Democrația”, XI, nr. 5/1923, p. 43.

¹² Se pare că maghiarii, în dorința de a obține împrumutul, au exagerat dificultățile cu care se confruntau. Spre exemplu, la o ședință din 8 februarie 1923 a Comisiei pentru afacerile externe a Adunării Naționale maghiare s-a solicitat ministrului de finanțe să sporească, „în scripte”, deficitul bugetar cu circa 50%, pentru a lăsa impresia că nu este capabilă să plătească reparații, iar situația ei economică și financiară este aproape tot atât de gravă ca și aceea a Austriei, necesitând, în consecință, asistență financiară externă (AMAE, Fond 71/1920-1944, Ungaria, *Politica internă, 1920-1923*, vol. 43, f. 301).

¹³ I. Ciupercă, *Marile puteri și țările Europei centrale și de sud-est după primul război mondial. Probleme economice*, în AȘUI, tom XXVI, s. III-a, Istorie, 1980, p. 117.

¹⁴ V. F. Dobrinescu, *op. cit.*, p. 54-55.

¹⁵ AMAE, Fond 71/1920-1944, Ungaria, vol. 53, f. 21.

¹⁶ Pentru susținerea cauzei lor la Londra, maghiarii și-au schimbat în vara anului 1923 ministrul lor în capitala britanică, noul șef al misiunii ungare fiind un diplomat activ și

Externe de la Londra nu dorea să apară ca un patron al Ungariei, Ministerul de Finanțe britanic (*The Treasury*) era decis să sprijine solicitarea maghiară¹⁷. În perioada mai-iunie 1923, englezii au făcut mari presiuni asupra statelor Micii Înțelegeri, pentru ca acestea să-și suspende obiecțiile privitoare la împrumutul dorit de Ungaria¹⁸. Montagu Norman, guvernatorul Băncii Angliei, declara într-o scrisoare din iunie 1923 către *Foreign Office*: „Suntem hotărâți să-i împiedicăm pe cehi și pe români să obțină bani de la Londra până când poziția Ungariei nu va fi asigurată. Aceasta nu este o chestiune politică, ci mai curând una financiară, iar eu nu ezit să vă solicit sprijinul pentru această linie politică pe care am adoptat-o [...] în interesul Europei răsăritene”¹⁹.

Presiunile britanice²⁰, exercitate în special asupra cehoslovacilor, care aveau de ridicat de la băncile londoneze o a doua tranșă a unui împrumut guvernamental stabilit în 1922²¹, aveau să-și dovedească eficiența încă din iulie 1923. La reuniunea Micii Înțelegeri de la Sinaia din luna respectivă a început să se manifeste o schimbare de ton în politica organizației față de chestiunea împrumutului maghiar. După dezbateri aprinse, s-a acceptat principiul necesității aceluși credit pentru Ungaria, însă numai în condițiile în care urmau să fie luate garanții pentru ca banii acordați maghiarilor să nu ia vreo destinație susceptibilă a stânjeni aplicarea Tratatului de la Trianon sau a crea vreo situație periculoasă pentru vecinii statului maghiar. Renunțându-se la ideea ca o parte a împrumutului să fie utilizată pentru plata reparațiilor, s-a solicitat, în schimb, participarea statelor Micii Înțelegeri la controlul financiar și militar asupra Ungariei²². Era o decizie pe care statele Micii Înțelegeri au considerat-o binevoitoare față de Ungaria, dar aceasta din urmă a văzut-o ca un gest de ostilitate²³.

perseverent: contele Woracziczky, originar din Transilvania, deci plin de resentimente împotriva României (Idem, Fond 71/1920-1944, Transilvania, *Propaganda revizionistă ungară în Anglia, 1921-1929*, vol. 17, f. 54).

¹⁷ A. Orde, *op. cit.*, p. 269.

¹⁸ AMAE, Fond Mica Înțelegere, vol. 5, f. 69. Diplomații români de la Paris remarcă că Marea Britanie era foarte nemulțumită de decizia Comisiei Reparațiilor în privința împrumutului maghiar, englezii nefiind dispuși la nici un fel de compromis cu statele Micii Înțelegeri. Vezi și I. Ciupercă, *op. cit.*, p. 117-118; Zbynek Zeman, Antonin Klimek, *The Life of Edvard Beneš, 1884-1948, Czechoslovakia in Peace and War*, Oxford, 1997, p. 91.

¹⁹ Apud A. Orde, *op. cit.*, p. 270.

²⁰ Englezii le-au cerut și maghiarilor să-și normalizeze relațiile cu statele Micii Înțelegeri (AMAE, Fond 71/1920-1944, Ungaria, *Politica internă, 1920-1923*, vol. 43, f. 341).

²¹ În plus, britanicii pleacă de la premisa că „este imposibil ca țările Micii Înțelegeri să aibă în această chestiune un punct de vedere identic și să lege chestiunea datoriilor din tratat cu aceea a reparațiilor”, întrucât Cehoslovacia nu avea de primit nici un fel de reparații (AMAE, Fond 71/1920-1944, Ungaria, vol. 53, f. 2). Despre împrumutul cehoslovac din 1922, vezi Anne Orde, *Barings Brothers, The Bank of England, the British Government and the Czechoslovak State Loan of 1922*, în „The English Historical Review”, vol. 106, no. 418/1991, p. 27-40.

²² Idem, Fond Mica Înțelegere, vol. 5, f. 123.

²³ O preconizată întâlnire între Bethlen și Beneš (*Ibidem*, f. 157) nu s-a mai putut desfășura în vara anului 1923 (vezi Idem, Fond 71/1920-1944, Transilvania, *Propaganda revizionistă ungară, 1922*, vol. 3, f. 102).

În aceste condiții, o delegație maghiară formată din premierul István Bethlen, ministrul de externe Géza Daruváry și cel de finanțe, Tibor Kalláy, s-a prezentat la Geneva în fața Consiliului Ligii Națiunilor, la sesiunea din septembrie 1923²⁴. Au urmat dezbateri aprinse între reprezentanții Micii Înțelegeri și cei ai Ungariei, primii adresând o scrisoare colectivă Consiliului, la 29 septembrie 1923, în cadrul căreia se exprima acordului statelor respective la o eventuală cerere a Comisiei Reparațiilor de a se stabili de către Liga Națiunilor un plan de reconstrucție financiară a Ungariei, plan ce urma să fie elaborat de către Comisia financiară și Secretariatul Ligii de acord cu părțile interesate. Mica Înțelegere a solicitat, totodată, ca la ședințele Consiliului Ligii Națiunilor la care urma să fie discutat acel plan să fie admiși și reprezentanții României, Iugoslaviei și Cehoslovaciei²⁵.

Consiliul Ligii Națiunilor a acceptat această propunere, iar Comisia Reparațiilor a adoptat, la 17 octombrie 1923, o decizie prin care Liga Națiunilor era invitată să elaboreze planul de reconstrucție financiară a Ungariei și se manifesta disponibilitatea de a se ridica ipoteca asupra unor venituri ale statului maghiar după ce va fi finalizat planul de reconstrucție²⁶. În noiembrie și decembrie 1923, un comitet financiar al Ligii Națiunilor, după ce a efectuat o vizită la Budapesta, iar apoi s-a reunit la Londra și Paris, a elaborat un raport ce a fost prezentat Consiliului Ligii în sesiunea acestuia din capitala Franței, la 20 decembrie 1923. Textul raportului a fost adoptat de Consiliu în unanimitate, el urmând să servească drept bază a întregului program de asanare financiară a Ungariei. Apoi, în ianuarie 1924, Comisia Reparațiilor și-a dat avizul favorabil asupra planului definitiv de reconstrucție financiară a Ungariei, consimțind, la 21 februarie 1924, la ridicarea ipotecii ce greva bunurile statului maghiar (era vorba numai de ipoteca asupra veniturilor vămilor, tutunului, sării și zahărului pe un termen de 20 de ani)²⁷. Protocoalele definitive, care stipulau obligațiilor Aliatilor, pe de o parte, și ale Ungariei, pe de altă parte, rezultând din programul de asanare, au fost semnate la Geneva, în martie 1924²⁸.

Raportul comitetului financiar al Ligii Națiunilor debuta prin stabilirea rolului Societății Națiunilor în intervenția în afacerile Ungariei. Se stabilea o distincție între dificultățile de natură financiară ale statului maghiar și problemele de natură economică, declarându-se că Societatea Națiunilor nu

²⁴ Idem, Fond 71/1920-1944, Ungaria, *Politica internă, 1920-1923*, vol. 43, f. 430.

²⁵ Idem, Fond 71/1920-1944, Ungaria, vol. 53, f. 22.

²⁶ Idem, Fond 71/1920-1944, Ungaria, presă, 1920-1923, vol. 25, f. 352-353, 355-356; „Résumé Mensuel des Travaux de la Société des Nations“, Genève, vol III, No 4/1923, p. 252-253.

²⁷ Maghiarii ar fi dorit, având și sprijin englez în acest sens, să fie scutiți definitiv de plata oricărui reparații de război, ceea ce, măcar formal, nu s-a putut face, opoziția principală venind din partea Franței și a statelor Micii Înțelegeri (AMAE, Fond 71/1920-1944, Ungaria, *Politica internă, 1920-1923*, vol. 43, f. 336). S-a decis, în cele din urmă, limitarea anuităților pe care trebuia să le plătească Ungaria în contul reparațiilor și un moratoriu pentru aceste plăți în primii ani (Frederic C. Nanu, *Politica externă a României, 1918-1933*, Iași, 1993, p. 91).

²⁸ AMAE, Fond 71/1920-1944, Ungaria, vol. 53, f. 23.

avea alt rol decât acela de a se ocupa de chestiunile financiare, rămânând ca țara, prin mijloacele ei proprii, odată consolidarea financiară realizată, să-și îndrepte starea economică printr-o normalizare a producției și a celorlalte activități economice. Cu alte cuvinte, Liga Națiunilor își propunea doar asanarea financiară prin trei operațiuni: stoparea inflației, înființarea unei bănci de emisiune complet independente și atingerea unui echilibru bugetar până în iunie 1926. În acest scop, urma să fie obținut un așa numit împrumut de reconstrucție, în valoare de 250 de milioane coroane aur (14,2 milioane lire sterline). Din acest credit, Ungaria urma să primească periodic câte o sumă, pentru a-și echilibra bugetul.

Pentru aplicarea programului de asanare era prevăzut, potrivit dorinței statelor Micii Înțelegeri, un control după modelul celui aplicat în Austria. Liga Națiunilor urma să numească un comisar general a cărui misiune era să vegheze la aplicarea strictă a programului de reconstrucție pecuniară. Se mai institua un Comitet de Control, cu sediul în afara Ungariei, numit de Comisia Reparațiilor, Comitet ce trebuia să asigure respectarea drepturilor și intereselor Comisiei Reparațiilor, mai bine zis cele ale statelor succesoare și creditoare, potrivit articolului 180 din Tratatul de la Trianon. Comisarul general era obligat să pună la dispoziția Comitetului de Control toate datele și informațiile referitoare la situația din Ungaria. În sfârșit, se mai recomanda statului maghiar să-și îmbunătățească relațiile cu vecinii, încheind eventual tratate comerciale cu aceștia.

În primul din cele două protocoale semnate la 14 martie 1924, guvernele aliate și succesoare se angajau în mod solemn să respecte independența politică, integritatea teritorială și suveranitatea Ungariei, să nu încerce să obțină nici un avantaj special sau exclusiv de natură să compromită această independență și, în sfârșit, să se abțină de la orice acțiune contrară spiritului convențiilor de reconstrucție. Ungaria, la rândul ei, se obliga să respecte cu strictețe prevederile Tratatului de la Trianon și să se abțină de la orice act contrar acordurilor de reconstrucție sau dăunător creditorilor ei. Al doilea protocol enumera obligațiile pe care și le asuma guvernul maghiar în virtutea planului de reconstrucție și cuprindea textul definitiv al acestui plan, în fapt reluând concluziile raportului prezentat mai sus²⁹.

România, prin vocea lui Nicolae Titulescu, a condiționat semnarea protocoalelor împrumutului maghiar de renunțarea de către Ungaria la orice fel de pretenții financiare legate de operațiunile militare din 1919 și 1920. În același timp, statul român renunța și el la pretențiile cu privire la rambursarea costurilor ocupației armate românești din Ungaria³⁰. Abia după semnarea de către Bethlen și Titulescu a unei declarații comune ce consemna cele două condiții de mai sus, reprezentantul României și-a dat acordul pentru parafarea protocoalelor împrumutului ungar³¹. De asemenea, România, Cehoslovacia și Iugoslavia au solicitat

²⁹ *Ibidem*, f. 23-27.

³⁰ ANIC, Fond Nicolae Titulescu, dos. nr. 62, f. 31.

³¹ AMAE, Fond 71/1920-1944, Ungaria, vol. 53, f. 1-3.

participarea la controlul militar asupra Ungariei. Abia în decembrie 1924 s-a obținut din partea marilor puteri includerea unui delegat cehoslovac, ca reprezentant al țărilor limitrofe, în Comisia Interaliată de Control din Ungaria. În plus, pentru monitorizarea respectării clauzelor militare din tratatele de pace s-a constituit pe lângă Consiliul Ligii Națiunilor o Comisie Permanentă Consultativă, în a cărei componență a intrat și un delegat român, generalul Toma Dumitrescu³². În sfârșit, statele Micii Întelegeri au mai solicitat – și au obținut – amânarea plăților ce le reveneau din perspectiva datoriilor austro-ungare dinainte de război și a așa-numitei „cote de eliberare”³³.

Semnarea protocoalelor la Geneva, în martie 1924, a fost urmată de căutarea unui candidat acceptabil pentru toate părțile pentru postul de comisar general stipulat în planul de asanare financiară a Ungariei. Cel ales a fost un american, Jeremiah Smith, care a supervizat în următorii ani aplicarea planului de reconstrucție financiară. Mai greu a fost de obținut împrumutul propriu-zis de piața bancară internațională³⁴. Din nou a fost nevoie de intervenția britanicilor, fără al căror ajutor schema Ligii Națiunilor probabil ar fi eșuat. Se remarcă faptul că din împrumutul obținut de maghiari în iulie 1924, partea cea mai consistentă (circa 55%) fusese subscrisă de băncile englezești³⁵ la care făcuse apel același Montagu Norman, guvernatorul Băncii Angliei³⁶, urmată fiind de participarea americană (aproximativ 15%), cea italiană (circa 12,5%), cea elvețiană (circa 8,5%), cea cehoslovacă (circa 4%) și altele³⁷. Se remarcă, prin absență, Franța. Motivele nu au fost probabil de ordin politic, Ministerul de Externe francez neopunându-se – ba dimpotrivă – unei participări a băncilor franceze, ci mai curând de ordin financiar: lipsa banilor și cea a interesului din partea instituțiilor financiare pariziene. Urmarea acestei absențe a fost scăderea influenței economice și politice franceze în Europa centrală și răsăriteană, în paralel cu sporirea preponderenței financiare britanice în regiune³⁸.

³² *Ibidem*, f. 4.

³³ *Ibidem*, f. 1.

³⁴ Idem, Fond 71/1920-1944, Ungaria, *Politica internă, 1924-1925*, vol. 44, f. 13, 28.

³⁵ A. Orde, *British Policy...*, p. 273.

³⁶ Despre ideile și acțiunile de natură financiară, dar cu profunde implicații politice, ale lui Montagu Norman, vezi Gyorgy Peteri, *Central Bank Diplomacy: Montagu Norman and Central Europe's Monetary Reconstruction after the World War I*, în „Contemporary European History”, I, no. 3/November 1992, p. 233-258. Se pare că „finanțistul” britanic viza realizarea unei uniuni vamale, ca preludiv al unei federații, în Europa centrală și răsăriteană (*Ibidem*, p. 251). De asemenea, a fost consemnată istoriografic francofobia lui Norman, un element ce i-a influențat multe decizii și acțiuni (Jon Jacobson, *Strategies of French Foreign Policy after World War I*, în „Journal of Modern History”, Chicago, vol. 55, no. 1/1983, p. 94).

³⁷ A.M.A.E., Fond 71/1920-1944, Ungaria, vol. 53, f. 35.

³⁸ A. Orde, *British Policy...*, p. 273-274; G. Ránki, *op. cit.*, p. 33-34. V. F. Dobrinescu, pomind de la aceleași premise, ajunge la o concluzie diametral opusă: „Franța și-a întărit pozițiile pe plan economic în cele trei state ale Micii Întelegeri, în detrimentul Angliei. Astfel, aceasta din urmă a pierdut o bătălie în rivalitatea avută cu Franța în Europa Dunăreană” (*op. cit.*, p. 56). Nu reușim să identificăm rațiunile care l-au condus pe autor la această concluzie!

Schema de asanare financiară a Ungariei s-a bucurat, într-o suficientă măsură, de succes. Ea a cuprins trei componente esențiale: înființarea Băncii Naționale și stabilizarea coroanei, acoperirea deficitelor bugetare prin împrumutul extern și apoi echilibrarea bugetară; un set de reforme financiare și economice menit să consolideze stabilizarea macroeconomică și bugetară. Banca Națională a Ungariei și-a început activitatea la 24 iunie 1924, iar la sfârșitul lui iulie s-a realizat stabilizarea monetară, operațiune ce ar fi fost imposibilă fără un împrumut consistent din partea Băncii Angliei. Potrivit unui diplomat român acreditat la Budapesta, „ajutorul dat de *Bank of England* avea drept consecință angajamentul luat de Ungaria de a stabili coroana pe baza lirei sterline. Trebuie să spunem că această obligație oferea avantaje ambelor state. Anglia avea interes ca în momentul când era pe cale să revalorizeze lira sterlină să-și întindă hegemonia financiară asupra unui stat european. Ungaria, la rândul ei, avea mare interes să pună noua sa bancă sub protecțiunea unui institut de talia Băncii Angliei”³⁹. Ulterior, în noiembrie 1925, s-a înfăptuit reforma monetară, înlocuindu-se coroana cu o nouă unitate monetară, pengö, ce a intrat în circulație la 1 ianuarie 1927⁴⁰.

Deficitul bugetar al Ungariei, ce trebuia acoperit din sumele primite din creditul extern contractat de Ungaria până în 1926, s-a dovedit mult mai ușor de înlăturat decât lăsaseră impresia autoritățile de la Budapesta în perioada 1923-1924. Încă de la sfârșitul anului bugetar 1924-1925, bugetul maghiar a devenit excedentar, una dintre cauzele acestei situații fiind aceea că „Ungaria s-a arătat a fi mai bogată decât se crezuse sau, mai bine zis, decât voise ea să pară”⁴¹.

Pentru a-și consolida reușitele pe plan financiar, statul maghiar a fost obligat să aplice un program de reforme: reducerea drastică a aparatului birocratic al statului (numărul funcționarilor era cu mult peste nevoile Ungariei, reprezentând o povară bugetară imensă: circa 60% din totalul cheltuielilor publice)⁴²; centralizarea încasărilor și veniturilor statului; introducerea unui sistem de contabilitate publică; restructurarea întreprinderilor principale ale statului; sprijinirea agriculturii; susținerea industriei prin intermediul unui tarif vamal protecționist etc.⁴³

În concluzie, se poate afirma că activitatea de asanare financiară a Ungariei s-a înfăptuit cu reală eficiență prin conjugarea eforturilor interne cu asistența din exterior. Paradoxal, împrumutul contractat de statul maghiar în cadrul schemei de reconstrucție girată de Liga Națiunilor nu a fost elementul determinant al asanării finanțelor maghiare. Decisive au fost însă ordinea introdusă în administrarea finanțelor publice și controlul strict, efectuat de expertul american Jeremiah Smith, al aplicării dispozițiilor adoptate de Liga Națiunilor.

³⁹ AMAE, Fond 71/1920-1944, Ungaria, vol. 53, f. 32.

⁴⁰ *Ibidem*, f. 33-34.

⁴¹ *Ibidem*, f. 36-37.

⁴² Vezi *Idem*, Fond 71/1920-1944, Ungaria, *Politica internă, 1920-1923*, vol. 43, f. 334, 429.

⁴³ *Idem*, Fond 71/1920-1944, Ungaria, vol. 53, f. 38-40.

Astfel că sumele rezultate din împrumut au putut lua o altă destinație decât aceea stabilită inițial. O bună parte a creditului obținut de statul maghiar a fost utilizată pentru investiții, pentru dezvoltarea factorilor de producție ai Ungariei⁴⁴. Cu alte cuvinte, „Ungaria și-a plătit ea singură reparațiunile în loc ca să plătească reparațiunile ce le datora, pe baza tratatului, țărilor învingătoare, greu încercate și ele de războiul mondial”⁴⁵.

În același timp, poate câștigul cel mai important obținut de Ungaria din schema de reconstrucție financiară a Ligii Națiunii a fost acela că a reușit să pătrundă pe piața mondială de capital într-un moment în care alte țări din regiune aveau reale dificultăți în acest sens. Ungaria a izbutit să obțină și alte împrumuturi din străinătate până la sfârșitul anilor '20, fapt care a avut implicații semnificative. Aceasta însemna că acei care creditau Ungaria aveau încredere în stabilitatea ei economică și politică internă, iar, pe de altă parte, din perspectivă maghiară, așa cum remarca în iunie 1927 Traian Stârcea, ministrul României la Budapesta, „toate împrumuturile pe care Ungaria le-a făcut până acum, precum și acele pe care intenționează să le contracteze în viitor sunt făcute cu tendința certă de a lega interesele financiare ale creditorilor străini și deci, în mod implicit, ale marilor puteri respective de interesele politicii de revanșă a guvernelor Ungariei”⁴⁶.

*

Reconstrucția financiară a Austriei și Ungariei căzuse în sarcina „comunității internaționale”, pe de o parte datorită inflațiilor galopante din cele două țări și pe de alta pentru că solvabilitatea celor două țări era strâns legată de prevederile de natură financiară din tratatele de pace. România nu se găsea într-o situație similară. Era o țară învingătoare în război, își realizase cea mai mare parte din obiectivele de natură națională și dorea să stea pe propriile picioare, simțindu-se capabilă să-și apere suveranitatea. Deși efectele războiului – pierderi, distrugerii, cheltuieli, datorii etc. – asupra României au fost profunde, resursele de care dispunea țara, în special cele de natură alimentară și cele petroliere, indicau existența speranței de refacere, prin îmbunătățirea balanței comerciale externe.

Nu ne propunem să analizăm, în cadrul cercetării noastre, complexul set de probleme privitoare la reparații și datorii în care a fost angrenată și România în perioada interbelică. Și aceasta pentru că nici una din aceste probleme nu și-a găsit finalitatea până la limita temporală (1923-1924) pe care ne-am impus-o pentru studiul nostru. Chestiunea „reparațiilor orientale” a fost de cele mai multe ori lăsată în suspensie de-a lungul anilor '20⁴⁷; cotele atribuite diverselor

⁴⁴ Vezi I. Saizu, Al. Tacu, *Europa economică interbelică*, Iași, 1997, p. 84.

⁴⁵ AMAE, Fond 71/1920-1944, Ungaria, vol. 53, f. 40-41.

⁴⁶ *Ibidem*, f. 10.

⁴⁷ Emilian Bold, *Diplomația de conferințe. Din istoria relațiilor internaționale între anii 1919-1933 și poziția României*, Iași, 1991, p. 227.

state din reparațiile germane și cele orientale s-au modificat continuu⁴⁸, însă sumele care s-au plătit în realitate au fost mai mult decât modeste; România, în calitate de stat succesor al Monarhiei austro-ungare, avea datorii imense⁴⁹ – rambursarea vechii monede austro-ungare, plata titlurilor împrumuturilor de război făcute de Monarhia bicefală, achitarea cotei părți din datoria antebelică a Imperiului austro-ungar, obligația de a plăti bunurile și proprietățile publice situate în teritoriile preluate (Transilvania, Banatul, Crișana, Maramureșul, Bucovina), așa-numita „datorie de eliberare”⁵⁰ –, toate ridicându-se, potrivit unui calcul aproximativ, la 2,3 miliarde franci aur⁵¹, însă, din fericire, nici din această sumă nu s-a plătit prea mult.

În al doilea rând, problemele României legate de datoriile și creanțele sale în primii ani interbelici nu au provenit atât din sumele pe care le avea de primit sau de dat, cât mai ales din sentimentul, îndreptățit de altfel, al liderilor români privitor la faptul că țara lor era considerată o putere de mâna a doua. Tratatamentul prea puțin binevoitor din partea marilor puteri la care a fost supusă România la forumul păcii de la Paris i s-au adăugat, la diversele conferințe internaționale din prima jumătate a anilor '20, nenumărate dovezi privind modul prea puțin amical în care era privit statul român de către foștii săi aliați⁵². Lista cu motive de disconfort pentru liderii români poate fi foarte lungă. Amintim doar câteva: cotele reduse atribuite României din reparațiile de război; neinvitarea la unele reuniuni internaționale dedicate refacerii economice a Europei; neadmisia vreunui delegat român în Comisia reparațiilor și în conducerea Băncii Reglementelor Internaționale; presiunile la adresa României pentru ca aceasta să-și rezolve anumite creanțe speciale prin acorduri bilaterale, ceea ce presupunea uneori concesiuni dureroase; daunele industriei petroliere, provocate la dorința Aliaților, au fost reglementate târziu și prea puțin favorabil României etc.

Ceea ce este însă important din perspectiva relațiilor româno-maghiare este faptul că la doar câțiva ani după încheierea războiului dispărea o distincție ce părea sortită unei vieți mai îndelungate: aceea dintre învinși și învingători. Dacă în relația Franța-Germania această diferență de statut s-a pierdut în a doua jumătate a anilor '20, în relația România-Ungaria încă din primii ani interbelici și-au făcut apariția destule elemente care pledau în favoarea estompării sau chiar a eludării acestei distincții. Iar unul dintre aceste elemente a fost accesul la piața internațională de capital, un indicator extrem de important, nu numai sub raport economic, ci și politic.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 108, 180.

⁴⁹ Despre argumentele filosofice și juridice care au contribuit la această stare de fapt, vezi, Ernst H. Feilchenfeld, *Public Debts and State Succession*, New York, 1931, p. 458-465, 474-487, 494-518, 571-575, 623-642.

⁵⁰ Ion I. Lăpedatu, *Chestiuni de finanțe publice*, Cluj, 1923, p. 2-33; G. M. Dobrovici, *Clauze financiare ale tratatului de pace cu Austria și Ungaria și datoria publică aferentă Bucovinei, Transilvaniei, Banatului și părților ungurene alipite*, în „Cronica financiară”, II, nr. 9-11/1920, p. 163-171.

⁵¹ George Cioriceanu, *Datoria publică a României*, București, 1923, p. 25.

⁵² Vezi, spre exemplu, „Cronica financiară”, nr. 9-11/1920, p. 175-179.

Așa cum am văzut, Ungaria a reușit, începând cu 1924, să obțină credite din ce în ce mai substanțiale, în condițiile în care alte țări din regiunea Europei centrale și răsăritene au eșuat în tentative similare. Este cazul României, care, în afară de câteva credite de mici dimensiuni din perioada 1919-1921, destinate în principal asigurării unui minim alimentar și de armament⁵³, nu a izbutit să obțină capitalul de care avea atâta nevoie pentru dezvoltare. Paradoxal, unul din atuurile României – resursele petroliere – mai mult a complicat decât a facilitat accesul țării la credite externe.

După război, mai multe firme străine au încercat să obțină concesiunea exploatării terenurilor petroliere ale statului român, iar în 1921 a apărut un sindicat format din firme britanice, franceze, olandeze și americane, susținut evident de către guvernele respective. Sindicatul a negociat cu guvernul român, care a mai primit și oferte de la grupuri și companii individuale⁵⁴. Francezii și britanicii abordau chestiunea petrolului românesc uneori împreună, în spiritul acordului de la San Remo din 1920⁵⁵, iar alții separat, încercând să obțină preponderența în industria petrolieră românească⁵⁶. Însă românii s-au arătat în general reticenți față de dominarea industriei lor petroliere de către capitalul extern. Dacă totuși guvernul Averescu, din anii 1920-1921, și-a arătat disponibilitatea spre negociere⁵⁷, fără însă a se ajunge la rezultate concrete, după venirea la putere, în ianuarie 1922, a guvernului condus de Ion I. C. Brătianu, șansele de obținere a unor credite externe prin gajarea drepturilor de exploatare ale terenurilor petroliere românești s-au redus simțitor. Iar după adoptarea Constituției din 1923, ce naționaliza toate resursele naturale, și a Legii minelor din 1924, ce impunea restricții asupra personalului și capitalului străin din întreprinderile de exploatare a subsolului, aceste șanse aproape au dispărut⁵⁸.

Un alt obstacol în calea obținerii de către România a unor împrumuturi de pe piața de capital londoneză l-au constituit dificultățile și întârzierile în privința reglementării debitelor mai vechi și a plății daunelor din industria petrolieră românească. Prima chestiune a fost tergiversată de-a lungul anilor '20, iar neplata de către România a dobânzilor la împrumuturile antebelice a determinat Bursa londoneză să excludă din lista sa oficială bonurile de tezaur românești⁵⁹. La rândul său, Banca Angliei s-a arătat reticentă, în 1928, față de schema românească de stabilizare monetară⁶⁰. Chestiunea pagubelor din industria petrolieră românească a fost reglementată abia în 1925-1926 printr-un compromis

⁵³ G. Cioriceanu, *op. cit.*, p. 14, 22-25; Ion M. Oprea, *Nicolae Titulescu*, București, 1966, p. 129.

⁵⁴ Gh. Buzatu, *O istorie a petrolului românesc*, București, 1998, p. 112-120.

⁵⁵ Vezi „International Conciliation”, no. 166/September 1921, p. 52-53.

⁵⁶ I. Ciupercă, *op. cit.*, p. 119.

⁵⁷ Gh. Buzatu, *op. cit.*, p. 103-104.

⁵⁸ Valeriu Florin Dobrinescu, *Relații româno-engleze (1914-1933)*, Iași, 1986, p. 124-130.

⁵⁹ În primăvara lui 1924 s-a revenit asupra acestei decizii, în special datorită explicațiilor oferite de Titulescu, ministrul României la Londra (I. M. Oprea, *op. cit.*, p. 136).

⁶⁰ A. Orde, *British Policy...*, p. 275, nota 35.

care a nemulțumit ambele părți⁶¹. Oricum, în aceste condiții, la mijlocul anilor '20, capitalul britanic rămânea inaccesibil pentru România, adică exact în perioada când Ungaria beneficia de împrumuturi consistente din partea băncilor londoneze și de susținerea conducătorilor Băncii Angliei și ai Ministerului de Finanțe britanic.

Cum și capitalul american se dovedea de neatins pentru noi, datorită condițiilor impuse băncilor americane de către Departamentul de Stat al S.U.A.⁶², singura șansă pentru obținerea vreunui împrumut de către statul român părea aceea legată de piața franceză de capital. S-a dovedit însă o șansă ratată. Cauzele au fost variate, ele fiind, așa cum s-a remarcat deja, și de natură internă, dar mai ales ținând de conjunctura politică, financiară și economică internațională⁶³. Politica internă și externă a guvernului Brătianu nu era întotdeauna pe placul Parisului, iar băncile franceze nu aveau disponibilități pecuniare prea mari în perioada 1923-1925⁶⁴. Mai mult, picătura care a umplut paharul a fost încercarea Senatului francez din decembrie 1923 de a lega chestiunea împrumutului de aceea a unor creanțe private față de statul român⁶⁵.

Astfel că finalul tentativei românești de a obține un împrumut francez pentru înarmare a fost acela intuit de I. G. Duca, ministrul de externe, încă de la începutul lui 1923, atunci când Alexandru Cretzianu, diplomat în cadrul M.A.S.⁶⁶, i-a comunicat, la 10 ianuarie, știri privitoare la pregătirile militare ale Ungariei și Rusiei rugându-l să insiste pentru trimiterea de material de război din Franța⁶⁷. Răspunsul lui Duca de la Paris, adresat Ministerelor de Finanțe și de Război, indica faptul că acesta se ocupase de chestiune, dar încheia astfel: „insist asupra trebuinței de a începe organizarea fabricațiunii la noi în țară”⁶⁸. Era un indiciu că negocierile lui Duca pentru obținerea unui împrumut francez destinat

⁶¹ V. F. Dobrinescu, *Relații româno-engeleze...*, p. 136-137.

⁶² Vezi Robert D. Schulzinger, *American Diplomacy in the Twentieth Century*, New York, 1994, p. 130.

⁶³ Vezi I. Ciupercă, *op. cit.*, p. 118-128; Idem, *Probleme ale relațiilor internaționale ale României după primul război mondial*, în AIIAI, tom XVIII, 1981, p. 354-359; Ion Stanciu, *România și condițiile financiare internaționale după primul război mondial (1919-1929)*, în RdI, tom 37, nr. 12/1984, p. 1214-1215; Constantin Iordan, *România și relațiile internaționale din sud-estul european: probleme ale păcii, securității și cooperării (1919-1924)*, București, 1999, p. 85-86.

⁶⁴ Ceea ce nu le-a împiedicat să-i împrumute totuși pe polonezi și iugoslavi în 1923-1924 (A. Orde, *British Policy...*, p. 276). Pentru unele din cauzele dificultăților financiare franceze din perioada respectivă, vezi Al. S. Penescu, *Ofensiva contra francului. Tipul speculațiunei, Episodul din martie 1924*, București, 1925.

⁶⁵ La Budapesta se considera că intrigile britanice au împiedicat contractarea de către români a unui împrumut din Franța (AMAE, Fond 71/1920-1944, Ungaria, *Politica internă, 1924-1925*, vol. 44, f. 25).

⁶⁶ Pentru începutul carierei sale diplomatice, vezi Alexandru Cretzianu, *Relapse into Bondage: Political Memoirs of a Romanian Diplomat, 1918-1947*, ed. by Sherman David Spector, Iași, 1998, p. 21-32.

⁶⁷ AMAE, Fond Dosare speciale, 71/1923, Ungaria, U9, vol. 93/1, f. 21.

⁶⁸ *Ibidem*.

achiziționării de material militar nu păreau prea fructuoase. României nu-i rămânea decât varianta apelului la resursele proprii, inevitabil limitate.

În concluzie, se poate afirma faptul că în perioada 1923-1925 distincția dintre statutul României de țară învingătoare și acela al Ungariei de țară învinsă era extrem de estompată. Ungaria intrase încă din 1922 în Liga Națiunilor și se manifesta foarte activ la lucrările forumului genevez. Reușise să obțină un acces semnificativ pe piața internațională de capital, fără ca adversarii săi să poată bloca aprobarea planului Ligii de asanare financiară. Tot în 1923, liderii maghiari au lansat campania antiromânească pe tema optanților. României îi era refuzat, în aceeași perioadă, accesul la credite externe – sau și-l refuza ea însăși, datorită condițiilor oneroase care îi erau propuse –, iar Mica Înțelegerere părea în 1924 mai dezbinată ca oricând, tensiunile româno-iugoslave făcându-i pe unii să creadă că respectivul organism antimaghiar era în pragul destrămării⁶⁹. Nu toate previziunile negative din acei ani, în ceea ce privește relațiile dintre România și Ungaria, aveau să se împlinească, însă ne pare cert faptul că în diplomația europeană de la mijlocul anilor '20 puțini își mai aduceau aminte că România și Ungaria ieșiseră din Marele Război cu statute internaționale diferite: una era învingătoare, iar cealaltă învinsă. Poate doar cei la urechile cărora ajungeau lamentațiile maghiare, permanente și zgomotoase, cu privire la necesitatea modificării granițelor.

HUNGARIA, ROMANIA AND THE INTERNATIONAL CAPITAL AT THE BEGINNING OF THE TWENTIES

(Summary)

Toward middle twenties (1923-1925) Romania and Hungary had contrasting results in their attempts to enter international capital market: while Hungary benefited from a plan of financial rehabilitation under the aegis of the League of Nations and got external loans, Romania did not obtain any foreign money, sometimes because of her rejection of onerous terms. This development suggests that it have been commencing to fade away the distinction between the victors and vanquished in the Great War. At least concerning Romania and Hungary, in 1924-1925 these labels barely existed.

⁶⁹ Idem, *Fond Mica Înțelegerere*, vol. 5, f. 219, 249-250.

CEHOSLOVACIA ÎN PRIMII ANI AI STATALITĂȚII. INFORMAȚII DIN ARHIVELE MILITARE

În memoriile sale, publicate sub titlul de *Weltrevolution*, Masaryk consacră o axiomă: „statele se mențin prin acele forțe politice din care s-au născut”¹. Pornind de la această constatare, rezultă că actul din 28 octombrie 1918 este rezultatul violării flagrante, de către Monarhia Austro-Ungară, a drepturilor națiunilor subjugate, politică ce a avut consecințe funeste pentru statul dualist.

Primele semne evidente ale dezintegrării apăreau în timpul revoluției de la 1848. Atunci a ieșit în evidență atât faptul că liderii politici ai Austriei nu erau în stare să înțeleagă amploarea chestiunii naționalităților, cât și refuzul lor de a da o rezolvare acestei probleme, în spiritul unui federalism acceptabil pentru toate elementele etnice”. Compromisul austro-ungar de la 1867 a asigurat doar supremația unei minorități germano-maghiare asupra majorității slavo-latine. Criza s-a agravat și mai mult în condițiile în care, pentru asigurarea dominației acestei minorități, statul se sprijinea tot mai mult pe Germania, tinzând să devină o simplă anexă a acesteia; Austro-Ungaria ajungea astfel un pericol pentru echilibrul european și un cap de pod al penetrației germane către Orient³.

Dacă până la războaiele balcanice cehii și slovacii mai credeau într-o bruscă iluminare a conducătorilor politici vienezi și budapeșteni în „chestia naționalităților”, după această dată, majoritatea liderilor cehi și slovaci deveneau adversari declarați ai monarhiei dualiste. Odată identificat inamicul, conturarea unei tactici de luptă eficiente nu mai era decât o chestiune de timp; sunt cunoscute întrevederile pe care Masaryk le-a avut cu liderii de la Viena, pentru a se elucida asupra liniei politice oficiale a Austriei în problema naționalităților⁴.

¹ Liviu P. Nasta, *Politica externă a D-lui Masaryk*, în volumul *T.G. Masaryk, Președintele Republicii Cehoslovace*, Editura Adevărul, 1930, p. 51.

² Jaroslav Prokes, *Histoire Tchechoslovaque*, Editions Orbis, Praga, 1927.

³ *Ibidem*.

⁴ În decembrie 1912, în cursul primului război balcanic, Masaryk, a fost însărcinat de Pasici, unul din liderii sârbilor, să medieze între Belgrad și Viena. Cu această ocazie, Masaryk s-a deplasat la Ballplatz, unde a avut o discuție cu contele Brechtold, ministrul de externe al Austro-Ungariei. Constatările deputatului ceh sunt, din punctul slav de vedere, edificatoare: „și iată că vine la distinsul conte un deputat care, înainte de Pasici, face o propunere: cum ar putea face Austro-Ungaria o pace durabilă cu Serbia. Ceea ce cerea sârbul era puțin; Brechtold ar fi trebuit să-l invite la Viena [...]. După vizita mea, se spune că el ar fi zis: a fost aici un profesor care voia

Participarea la război a cehilor și slovacilor, sub drapelul chesaro-crăiesc, a fost cea indicată de interesele lor naționale. În septembrie 1914, Regimentul 8 infanterie ceh s-a îmbarcat pentru front împins de baionetele unui regiment german, Regimentul 11 infanterie Pisek a preferat să se lase spulberat de artileria ungară decât să-i atace pe sârbi, iar Regimentul 108 infanterie din Benesov provoca austro-ungarilor dezastrul de la Kolumbará⁵. Antologic va rămâne, în analele istoriei militare, episodul cu Regimentul 28 infanterie Praga, care, pe frontul rusesc, a trecut într-o noapte la inamic, cu tot cu muzică și bagaje⁶.

Lipsa de motivație, defetismul și adversitatea fățișă manifestate pe front, vizavi de comandamentele austro-ungare, vor face din soldații cehi și slovaci clientela predilectă a curților marțiale și plutoanelor de execuție, impunând măsuri drastice de izolare și de supraveghere a acestora⁷.

Opoziția internă s-a grupat într-o organizație clandestină, cu sediul la Praga, cunoscută în epocă sub denumirea de „Maffia“. După fuga lui Masaryk în străinătate, urmată de cea a lui Benes, s-a deschis un nou front antiaustriac, de această dată propagandistic și diplomatic. Misiunea principală asumată în străinătate de Masaryk consta în lămurirea opiniei publice și a liderilor politici din statele Antantei în legătură cu adevărata stare de lucruri din Europa Centrală și de a face cunoscute idealurile naționale ale cehilor și slovacilor.

Astfel de precizări erau necesare pentru contracararea propagandei austro-ungare, ce părea a înregistra anumite succese în rândul opiniei publice din țările antantiste⁸.

Tot lui Masaryk i se mai datora, cel puțin în prima fază, organizarea în străinătate a legiunilor de voluntari cehoslovaci, care au avut, în mod efectiv,

să câștige un comision“ (T.G. Masaryk, *La resurrection d'un état. Souvenirs et reflections. 1914-1918*, Paris, Librairie Plon, 1930, p. 2).

Odată cu izbucnirea primului război mondial, pentru a se informa asupra mersului evenimentelor, Masaryk a avut o întrevedere cu Koerber, ministrul de război al monarhiei dualiste. Răspunsurile oficialului la întrebările deputatului ceh sunt cât se poate de clare: „Nu suntem bine pregătiți <pentru război, n. ns.>, iar dacă ieșim învingători alături de Germania, atunci Austria nu se va întoarce pe calea ei, nu va elibera popoarele sale, dimpotrivă, va deveni arogantă și va face noi dificultăți“ (coord. Viorica Moisuc, Ion Calafeteanu, *Afirmarea statelor naționale independente și unire din centrul și sud-estul Europei*, București, Editura Academiei R.S.R., 1979, p. 160).

⁵ *Ibidem*, p. 162.

⁶ H. Dimitriu, *Trecutul istoric și luptele pentru independența Cehoslovaciei*, în „România Militară“, nr. 9, 1923, p. 850.

⁷ În condițiile în care militarii proveniți din rândul națiunilor slave alcătuiau 44% din efectivele armatei imperiale, în mai 1915, Înaltul Comandament German a dispus desființarea unităților recrutate pe criterii regionale, preluând și comanda supremă pe frontul oriental (V. Moisuc, I. Calafeteanu, *op. cit.*, p. 53).

⁸ Între luările de poziție de acest fel trebuie amintite cele ale lui Jacques Bainville, care, în „Action Francaise“, scria că „dezmembrarea Austro-Ungariei ar fi o nenorocire europeană“ și puternicul curent de opinie apărut în rândurile cercurilor catolice din Franța, care, sub deviza „sauvez l'Autriche“, afirma că „dacă Austro-Ungaria n-ar fi existat, atunci ea ar fi trebuit inventată“ (Liviu P. Nasta, *op. cit.*, p. 53). Esența unor astfel de atitudini se rezuma la faptul că Antanta învingătoare ar fi trebuit să procedeze la o separare a Austriei de Germania și Ungaria, la reformarea lor în sens democratic și umanitar, fără a afecta structura teritorială monarhiei.

partea lor de contribuție la victoria Antantei pe fronturile europene⁹. Pe infrastructura legiunilor cehoslovace, vor fi create mai apoi forțele armate naționale ale tânărului stat.

Destrămarea Austro-Ungariei a fost rezultatul acțiunilor conjugate venite din abandonul istoric¹⁰, mișcările centrifuge ale națiunilor subjugate și înfrângerea Puterilor Centrale în război. La 28 octombrie 1918, Jules Andrassy, ministrul de externe al statului dualist, declara lui Wilson că "Monarhia [...] admite ca iugoslavii și cehii să poată decide dacă mai doresc sau nu să rămână în cadrul Austro-Ungariei"¹¹.

În aceeași zi, Comitetul Național proclama Republica Cehoslovacă, lovitura de stat fiind urmată de preluarea efectivă a controlului asupra instituțiilor publice, centrelor de comunicații și prin depunerea, de către elemente ale armatei cehe, a jurământului de credință față de noile autorități¹². Printre primele acte ale noii puteri amintim convocarea Adunării Naționale Cehoslovace, constituirea primului guvern, iar primul președinte al Republicii a devenit Masaryk¹³.

Frontierele Republicii Cehoslovace din perioada interbelică au fost consfințite prin tratatele de la Saint Germain¹⁴, Trianon¹⁵, Tratatul Frontierelor de la Sèvres¹⁶, precum și prin Decizia Conferinței Ambasadorilor, din 28 iulie 1920¹⁷. Aceste tratate consfințeau *de jure* existența, în Europa Centrală, a unei noi entități statale, ce avea ca punct de plecare teritoriile ce aparținuseră odinioară fostului Regat al Boemiei, cărora li s-au mai adăugat spații integrate inițial în Germania, Austria și Ungaria. La 28 iulie 1920, o decizie a Conferinței

⁹ Primul regiment de voluntari s-a constituit pe frontul rusesc, la începutul anului 1916, iar mai apoi o brigadă din trei regimente și un batalion de depozit; cu toată bunăvoința manifestată de țară, inerția birocrăției, germanofilia unor ofițeri și întinderea imensă a teritoriului rusesc erau piedici în acțiunea de recrutare. Voluntarii cehi și slovaci din S.U.A. s-au concentrat în tabăra de la Stanford (Connecticut), fiind apoi trimiși pe frontul francez în 23 de transporturi a 100 de persoane, iar în armata americană serveau aproximativ 30.000 de cehi și slovaci. În Italia, prin decretul din 4 octombrie 1917, guvernul autoriza constituirea de unități compuse din foști prizonieri cehi și slovaci, iar în iunie 1918, generalul italian Graziani introducea în luptă primul batalion ceh, lângă Veneția (F. Steidler, J. Bohac, F. Bednaryk, *Les legions tchécoslovaques pendant la guerre mondiale*, Praga, Památník Odboje, 1928, p. 10-50, passim).

¹⁰ Pentru detalii asupra conceptului de *abandon istoric*, vezi Cătălin Zamfir, Lazăr Vlăsceanu, *Dicționar de sociologie*, București, Editura Babel, 1998, p. 11.

¹¹ Josef Pesek, *Histoire Tchecoslovaque*, Bureau d'Édition et Librairie des Professeurs, 1925, p. 188.

¹² Jean Opocensky, *La fin de l'Autriche et la genèse de l'Etat Tchécoslovaque*, Praga, Editions Orbis, 1928, p. 141-142.

¹³ Proclamarea formei republicane de guvernământ pornea de la lipsa altor alternative, deoarece, în epocile anterioare, vechea aristocrație boemiană devenise habsburgică, iar casa domnitoare s-a înstrăinat de națiune (T.G. Masaryk, *L'Europe nouvelle*, Paris, 1918, p. 174).

¹⁴ *Desăvârșirea unității național-statale a poporului român. Recunoașterea ei internațională, 1918. Documente interne și externe. Iulie 1919–octombrie 1919*, volumul IV, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1986, p. 301-302.

¹⁵ *Ibidem*, vol. VI, p. 277-279.

¹⁶ *Ibidem*, p. 420-424.

¹⁷ Bohuslav Horak, *Republique Tchécoslovaque. Annuaire. 1928*, Praga, Editions Orbis, p. 3.

Ambasadorilor a atribuit Poloniei o parte a Sileziei Orientale (cu districtele Bilec și parte din Teschen) și o parte a Slovaciei (districtele Spis și Orava)¹⁸. Din punct de vedere teritorial, statul cehoslovac avea, în perioada interbelică, o suprafață de 140.408 km², fiind pe locul 15 ca mărime pe continentul nostru¹⁹.

Datele recensământului din 1921 demonstrau caracterul național al statului. Dintr-un total de 13.612.000 de locuitori (locul nouă în Europa), elementul slav deținea majoritatea (69,50%), urmat de cel german (23,4 %) și cel maghiar (5,6%)²⁰. Din punct de vedere confesional, majoritatea populației era romano-catolică (73,6%), urmată de protestanți (7,3%), greco-catolici (3,9%), ortodocși (10,5%) și israeliți (2,6%)²¹. Din datele statistice privitoare la ocuparea populației în economie, reieșea că Republica Cehoslovacă din perioada interbelică era un stat industrial-agrar²², iar ponderea sectorului industrial era mai mare decât în celelalte state succesore învecinate.

În orientarea sa de politică externă, Republica Cehoslovacă se anunța, încă din primii ani ai existenței sale statale, o aliată fidelă a Antantei. Alături de Polonia reunificată, de Iugoslavia și România, Cehoslovacia se dorea „santinela care supraveghează Germania în Europa orientală”²³. Caracterul democratic al regimului politic intern s-a menținut în întreaga perioadă interbelică, alături de stabilitatea vieții politice și economice; făcând comparație cu alte state, Eduard Benes constata în 1936 că „suntem singurul stat din Europa Centrală și unul din rarele state europene care, din 1918, și-a menținut o continuitate a solidității politice, sociale și economice, a întregii politici interne în general”²⁴.

Interesul guvernului de la București de a avea bune relații cu Republica Cehoslovacă era firesc, date fiind frontiera comună²⁵, statutul de stat succesoral, cu aceleași probleme care decurgeau de aici, precum și stabilitate politică, dublată de un înalt nivel de dezvoltare economică. Documentele studiate în arhivele militare ne permit reconstituirea debutului legăturilor bilaterale, în plan politic și militar, în perioada de dinaintea stabilirii relațiilor oficiale²⁶.

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ Provinciile componente, în ordinea mărimii lor, erau următoarele: Boemia (52.064 km²), Slovacia (48.433 km²), Moravia (22.315 km²), Rusia Subcarpatică (12.644 km²) și Silezia (4.452 km²) (*Ibidem*).

²⁰ *Ibidem*, p. 9.

²¹ *Ibidem*, p. 10.

²² 36,9% din populație se îndeletnicea cu agricultura, 33,8% cu industria, iar 19,7% cu comerțul și activitățile bancare. Preocupările cu caracter industrial erau preponderente la grupul etnic german, iar cele cu caracter agrar la slovaci și la ruteni (*Ibidem*, p. 11).

²³ T.G. Masaryk, *op. cit.*, p.174.

²⁴ Eduard Benes, *Problemes de la Tchecoslovaquie. Declarations faites par le President de la Republique Tchecoslovaque dans le Nord de la Boheme*, Praga, Editions Orbis, 1936, p. 23.

²⁵ Frontiera româno-cehoslovacă din perioada interbelică avea 201 km, respectiv 0,58% din lungimea totală a frontariilor României Mari (*Istoria Militară a poporului român. Evoluția sistemului militar național în anii 1919-1944*, București, Editura Militară, 1989, p. 253).

²⁶ Relațiile diplomatice oficiale au fost stabilite pe 15 septembrie 1920, când se deschidea la Praga prima misiune a României, având ca titular pe Constantin Hiott, trimis extraordinar și ministru plenipotențiar.

În intervalul 1919-1920, reprezentant al guvernului român la Praga era Isopescu-Grecul, fruntaș bucovinean și bun cunoscător al realităților din statul vecin, iar ofițer de legătură pe lângă Înaltul Comandament al Armatei Cehoslovace era maiorul Stere Costescu. În postul de atașat militar la Praga era desemnat maiorul Vecchi Luigi Victor²⁷. Deoarece un mare număr de rapoarte trimise de la Praga purtau semnătura ofițerului de legătură, ne vom ocupa, în cele ce urmează, de rapoartele acestuia.

Cu ordinul nr. 2281 din 28.IV.1919, Marele Cartier General român se adresa maiorului Costescu, făcându-i cunoscut că a fost desemnat ca ofițer de legătură pe lângă Comandamentul Suprem cehoslovac²⁸. Pe verso, documentul în cauză conținea o listă cu însoțitorii maiorului Costescu la Praga, cu atribuții necesare îndeplinirii misiunii ofițerului de legătură²⁹. Programul zilnic al ofițerului de legătură și modul în care acesta își procura informațiile necesare pot fi deduse din deconturile pe care acesta le întocmea lunar, specificând sumele și ocazia cu care s-au cheltuit³⁰.

O verigă importantă în activitatea oricărui ofițer trimis în misiune în străinătate o constituie comunicațiile cu șefii săi din țară, cărora le trimite rapoarte periodice, primind în schimb instrucțiuni care să-l orienteze mai bine în demersurile sale. Situația de după război era puțin favorabilă unor comunicații permanente și facile, fapt semnalat și prin raportul 41/3.VII.1919, către Biroul Contrainformații din M.C.G. Român³¹. În final, și în urma intervenției părții cehoslovace, comunicațiile s-au mai ameliorat, fiind stabilită și legătura prin radio³².

În ceea ce privește maniera de redactare, rapoartele erau dactilografiate, purtând antetul cu autoritatea de la care emană, data la care au fost redactate și departamentul căruia i se adresau. Rapoartele se prezentau sub o formă sintetizată, pe capitole distincte, ce descriau situația militară, politică, economică și socială a Republicii Cehoslovace, fără a se cantona strict doar în acest

²⁷ Informația se regăsește și în Dumitru Preda, Mihai Retegan, *Lista atașajilor militari români*, în RA, nr. 4, 1981, p. 505-513.

²⁸ Arhivele Militare Române, Pitești, fond 876, dosar 169, fila 2 (în continuare: AMRP).

²⁹ Elev plutonier Benes Ernest, translator de limbă cehă, Rotaru Gheorghe, subofițer de administrație și dactilograf, soldat Popovici Ion, telefonist și planton în birou, soldat Lazăr Dumitru, ordonantă (*Ibidem*).

³⁰ Conform borderourilor justificative, mr. Costescu a cheltuit, în intervalul mai-iulie 1919 inclusiv, suma de 5.531 lei, la o rată de schimb cuprinsă între 1,09 și 1,14 lei pentru o coroană cehoslovacă. Între cheltuieli sunt amintite mesele la restaurante cu ziariști și ofițeri străini, procurarea presei și a altor publicații, chiria pentru birou, nu în ultimul rând închirierea de trăsuri și automobile pentru deplasarea la sediile unor demnitari și la diverse manifestări oficiale (*Idem*, dosar 163, f. 44-47).

³¹ Prin raportul amintit transmitea că, din momentul plecării din țară, n-a primit nici un curier și nu cunoaște destinația rapoartelor expediate; cerea, pentru informare asupra situației din România, măcar Buletinul de Informații al M.C.G., pentru a comunica interlocutorilor străini relațiile solicitate (AMRP, fond 876, dosar 162, f. 222).

³² Serviciul telegrafic cehoslovac instalase linia Praga-Kassau-Debrețin-București, iar din partea română, radiogramele erau recepționate de stația T.F.F. cu indicativul „Vaslui” (*Ibidem*).

domeniu³³; acolo unde se impuneau detalii amănunțite, se anexau, la sfârșitul raportului, documentele necesare.

Conform rapoartelor, imediat după sosirea la Praga, maiorul Costescu a avut întrevederi cu personalități politice și militare ale Republicii, în scopul informării asupra situației generale. O primă întrevedere a avut loc pe 12 mai 1919, cu generalul Pelle, axată mai ales pe evoluția operațiilor militare purtate de ambele armate contra Ungariei³⁴.

Interlocutorul ceh era convins că „la Paris, Consiliul celor patru se înțelege perfect când este vorba de a nu se lua nici o hotărâre, dar nu se mai înțelege deloc când trebuie să decidă ceva”³⁵. Tot generalul Pelle s-a arătat dispus să stabilească, de comun acord cu partea română, linia de demarcație fixată de mareșalul Foch, utilizarea liniei ferate Csap-Hust, paza acesteia și internarea prizonierilor capturați³⁶. În raportul său, maiorul Costescu mai consemna și intenția generalului Pelle de a pleca la Paris, pentru a obține din partea mareșalului Foch acordul la ofensiva contra Budapestei, precum și suspiciunea că cehoslovacii ar intenționa capturarea flotei de Dunăre a fostei monarhii dualiste, aflându-se în rivalitate cu sârbii din acest punct de vedere³⁷. O profundă preocupare a părții cehoslovace era legată și de contaminarea cu ideologie bolșevică a foștilor prizonieri austro-ungari din Rusia, ce urmau a fi repatriați, avansând chiar ideea unui triaj al acestora, în speranța că românii vor proceda la fel³⁸. În încheiere, maiorul Costescu a arătat că România este dispusă la o cooperare sinceră cu Cehoslovacia, precum și că demersurile părții române la Paris, pentru a obține aprobarea ofensivei peste Tisa, sunt în curs³⁹.

Însoțit de Isopescu-Grecul, delegatul guvernului român pe lângă cel cehoslovac, începând cu 3 februarie 1919⁴⁰, maiorul Costescu a avut o întrevedere cu Klofac, ministrul Apărării Naționale al Republicii. Întrevederea a avut loc pe 23 mai 1919, discuțiile plasându-se, în linii mari, pe linia celor avute cu generalul Pelle⁴¹.

Klofac a dorit să știe dacă românii mai înaintează sau nu asupra Budapestei, pentru a le da concursul⁴². La răspunsul maiorului Costescu potrivit căruia sondarea Conferinței Păcii este în curs, interlocutorul ceh a afirmat că „la Paris nu se spune niciodată nici da, nici nu, dar că Aliații vor fi mulțumiți de rezultat, așa cum au fost mulțumiți și de prima noastră ofensivă (până la Tisa)”⁴³.

³³ Între documentele expediate de la Praga se mai regăseau sinteze asupra armatei roșii ungare și sovietice, alături de știri diverse despre alte state europene, care ar fi putut interesa M.C.G. sau guvernul de la București.

³⁴ AMRP, fond 876, dosar 162, f. 8.

³⁵ *Ibidem*.

³⁶ *Ibidem*.

³⁷ *Ibidem*.

³⁸ *Ibidem*.

³⁹ *Ibidem*.

⁴⁰ *Reprezentanțele diplomatice ale României*, București, Editura Politică, 1971, vol. II, p. 190.

⁴¹ AMRP, fond 876, dosar 162, f. 8.

⁴² *Ibidem*.

⁴³ *Ibidem*.

Discuțiile au evoluat mai apoi către chestiunile cu caracter politic; la afirmația lui Klofac, potrivit căreia ar fi necesară o alianță româno-cehoslovacă, în care ar intra și iugoslavii și bulgarii, a intervenit Isopescu-Grecul, care a ridicat problema Banatului. Intervenția era justificată atunci de acțiunile sârbești, menite să neliniștească partea română⁴⁴.

Fără a-și exprima o poziție clară în chestiunea amintită, ministrul Klofac a reluat problema alianțelor, declarând că cehii poartă discuții pe această temă „chiar și cu polonezii și ucrainenii“, în condițiile în care „perspectiva bolșevismului e foarte îndepărtată, prin măsurile democratice care s-au luat“⁴⁵. Tot de la ministrul ceh s-a mai aflat că Appony, fostul demnitar austro-ungar, ar fi trimis o scrisoare autorităților de la Praga, în care declara că ar intenționa să devină un bun cetățean; mobilul real părea însă a fi legat de întinsele domenii pe care acesta le deținea în Slovacia și pe care se temea să nu le piardă⁴⁶.

Pe 23 mai 1919, Isopescu-Grecul l-a prezentat pe maiorul Costescu și la Ministerul de Externe al Republicii Cehoslovace. Deoarece Charles Kramar, titularul portofoliului Externelor era la Paris, discuțiile au fost purtate cu Stepanek, consilier de legație și locțiitor al ministrului⁴⁷.

În cadrul discuțiilor purtate, Isopescu-Grecul a reluat chestiunea Banatului. Interlocutorul ceh i-a declarat că telegrama privitoare la atribuirea Banatului în favoarea Serbiei ar fi fost introdusă în ziare în mod intenționat și că el nu crede într-o astfel de posibilitate⁴⁸.

În privința relațiilor cu Polonia a rezultat o profundă nemulțumire din partea oficialităților pragheze: „sunt trei grupe, după statele cărora au aparținut până acum, care se mănâncă între ele“; deși acestea se puteau reconcilia până la urmă, nu erau viabile ca parteneri de negociere⁴⁹.

Pentru îmbunătățirea comunicațiilor dintre România și Cehoslovacia, partea cehă și-a luat angajamentul instalării unui fir telegrafic direct Praga-București, condiționând însă de posibilitatea ca el să poată fi folosit și de reprezentanții săi la București⁵⁰.

Din cauza faptului că transporturile erau legate strâns de operațiunile militare în curs de desfășurare, prin intermediul lui Isopescu-Grecul, maiorul Costescu a fost prezentat lui Zaradnik, ministrul comunicațiilor. Întrevederea era favorizată și de faptul că Zaradnik și Isopescu-Grecul se cunoșteau de

⁴⁴ Probabil cu intenția de a pune Alianții în fața faptului împlinit, sârbii au ocupat întreg Banatul, recurgând la prigonirea populației românești și la demontarea unor fabrici, pe care le-au transportat pe teritoriul lor. Alianții, revenind asupra hotărârii lor inițiale, au partajat Banatul între români și sârbi, iar partea estică a provinciei, după evacuarea ei de către trupele sârbești, a fost ocupată de Divizia 11 franceză, din motive lesne previzibile (Radu Băldescu, maior, *Operațiunile armatei române în Ardeal și Ungaria. 1 noiembrie 1918-15 august 1919. Curs predat elevilor ofițeri ai Școalelor Speciale de Infanterie și Cavalerie*, Sibiu, Tipografia Cavaleriei, 1928, p. 46).

⁴⁵ AMRP, fond 876, dosar 162, f. 8.

⁴⁶ *Ibidem*.

⁴⁷ *Ibidem*, f. 9.

⁴⁸ *Ibidem*.

⁴⁹ *Ibidem*.

⁵⁰ *Ibidem*.

dinainte de război, fiind colegi în Reichsratul austriac; întâlnirea a avut loc la 23 mai 1919⁵¹.

Zaradnik a declarat că „tot ceea ce dorim noi românii, dânsul iscălește cu ochii închiși, și că una din dorințele sale, ca ministru de comunicații, este aceea de a înființa un tren direct Praga-București”⁵².

Tot din partea oficialului cehoslovac au venit și o serie de propuneri de colaborare economică. Înainte de a le prezenta, am considerat necesare câteva precizări prealabile.

Dacă ar fi să încercăm o periodizare a relațiilor comerciale din intervalul 1919-1921, atunci am putea distinge două etape: intervalul 1919-1921 (denumit de Virgil Madgearu și perioada tranziției la economia de pace) și perioada 1922-1929 (caracterizată prin activizarea schimbului de mărfuri în compensație)⁵³. Republica Cehoslovacă a moștenit mai bine de 80% din industria fostei monarhii dualiste, iar cifra absolută a marilor întreprinderi depășea, cam de șapte ori, toate statele successorale reunite⁵⁴.

Actele de liberă determinare din 1918 au dus la dezintegrarea teritorială a dublei monarhii și la distrugerea echilibrului economic existent până atunci, iar industria ce a revenit Cehoslovaciei a pierdut piețe de desfacere și surse de materii prime tradiționale. Un partener economic putea deveni România, percepută, încă din 1919, ca o posibilă piață de desfacere a produselor cehoslovace. În condițiile în care, în cadrul comerțului de compensație, românii ofereau de obicei alimente și petrol, pe fondul unor obstacole politice și a insolvențității aproape constante a părții române, importul și exportul către România n-a depășit niciodată 5% din volumul total al importului și exportului cehoslovac⁵⁵.

Revenind la discuțiile avute cu Zaradnik, acesta a declarat că este dispus „să ne dăm, în mod reciproc toate produsele, iar ce nu ne trebuie, să dăm Levantului prin Marea Neagră. Pentru aceasta, este absolută nevoie ca împreună să constituim o mare putere, vis pe care îl urmărește de atâta timp”⁵⁶.

Trecând la chestiuni cu caracter politic, pe lângă dificultățile de acum cunoscute cu polonezii, demnitarul cehoslovac s-a arătat nemulțumit de faptul că Antanta „menajează Austria și Ungaria, fapt ce se realizează în detrimentul foștilor Aliați”, precum și faptul că li se cere lor să livreze cărbuni fabricilor vieneze și nu polonilor, care au preluat minele din Teschen⁵⁷.

⁵¹ *Ibidem*.

⁵² *Ibidem*.

⁵³ Nicolae Dascălu, *Relații economice româno-cehoslovace în deceniul 1919-1929, în Sistemul politic din România și Cehoslovacia și colaborarea româno-cehoslovacă în anii 1920-1930. Lucrările celei de-a doua reuniuni a comisiei mixte româno-cehoslovace. 24-28 mai 1983*, Editura Oficiului de documentare în științele sociale și politice, 1983, p. 162.

⁵⁴ Iaroslav Vesely, *Industrie et commerce*, în *Encyclopedie Tchecoslovaque*, editions Bossard et Orbis, 1923, p. 526.

⁵⁵ Miroslav Teichman, *Relații româno-cehoslovace în anii '20, în Sistemul politic din România și Cehoslovacia și colaborarea româno-cehoslovacă în anii 1920-1930...*, p. 42.

⁵⁶ AMRP, fond 876, dosar 162, f. 9.

⁵⁷ *Ibidem*.

Din cauza dificultăților provocate de război, Zaradnik a cerut ca, până la repararea liniilor ferate ce le aparțineau, să permitem tranzitul pe teritoriul nostru a vagoanelor, primind în schimb facilitatea transportării mărfurilor achiziționate de români, precum și a materialului de cale ferată. În acest sens, Zaradnik a cerut ca solicitările sale să fie comunicate urgent la București⁵⁸. Una din urmările discuției presupunem că a fost semnarea la Cluj, în vara anului 1919, a primului acord româno-cehoslovac privitor la transporturile feroviare⁵⁹.

Situația politică din Cehoslovacia a făcut și ea obiectul atenției rapoartelor maiorului Costescu. După încheierea mandatului guvernului Kramar (14 noiembrie 1918-7 iulie 1919), au avut loc noi alegeri comunale, care au condus la formarea primului cabinet Tusar (18 iulie 1919-25 mai 1919)⁶⁰. Vladimir Tusar era de orientare social-democrată, iar între miniștrii marcantă ai guvernului amintim pe Eduard Benes la Externe, Anton Svehla (agrarian) la Finanțe, Fr. Vesely (atașat la Partidul Național-Socialist) la Justiție, și Vaclav Kľofac (național-socialist) la Apărarea Națională⁶¹.

Venirea social-democratului Tusar în fruntea cabinetului ridică problema justificării refuzului lui Svehla⁶² de a lua șefia guvernului. Explicația aducerii la putere a cabinetului Tusar o oferă maiorul Costescu: „pentru a se evita bolșevismul, s-a căutat a se da puterea mai ales în mâinile social-democraților, între care sunt foarte mulți cu tendințe comuniste [...]. În interesul ordinii de stat, social-democrații vor fi chemați să ia anumite măsuri drastice, fără a se putea plânge, cum ar fi făcut, dacă acele măsuri ar fi fost luate de un alt partid”⁶³.

O primă verificare a eficienței acestui artificiu politic a venit în urma arestării lui Muna, șeful bolșevicilor cehi, care, fiind în legătură cu Bela Kun, a fost arestat și dat în judecată⁶⁴.

Un alt aspect interesant în activitatea ofițerului român de legătură pe lângă Comandamentul Suprem al Armatei Cehoslovace l-a constituit investigarea problematicii frontierelor statului de reședință.

Din rapoartele acestuia aflăm că oficialii cehoslovaci se arătau îngrijați de posibilitatea realizării unei frontiere comune româno-poloneze, mai precis că nu doreau o astfel de frontieră. Acest lucru se datora opiniei cehoslovacilor potrivit căreia „polonezii nu sunt panslaviști, iar o frontieră comună ruso-poloneză i-ar împiedica să aibă comunicații libere cu ucrainenii și cu rușii”⁶⁵.

⁵⁸ *Ibidem*.

⁵⁹ Miroslav Teichman, *op. cit.*, p. 39.

⁶⁰ Bohuslav Horak, *op. cit.*, p. 55.

⁶¹ AMRP, fond 876, dosar 162, f. 250.

⁶² Anton Svehla s-a născut în 1873 și și-a început cariera politică în 1900 ca deputat în Dieta Boemiei, jucând un rol esențial în unificarea partidelor cehe de opoziție în timpul primului război mondial. A fost unul din membrii marcantă ai Partidului Republican (Agrarian), forță politică de prim rang la acea vreme, datorită faptului că reprezenta interesele țărănimii, ce avea o pondere mare în cadrul populației țării (Joseph Chmelar, *Les partis politiques en Tchécoslovaquie*, Praga, Ed. Orbis, p. 32).

⁶³ AMRP, fond 876, dosar 162, f. 250.

⁶⁴ *Ibidem*, f. 251.

⁶⁵ *Ibidem*, f. 252.

În discuțiile avute cu generalul Mittelhauser, șeful de stat major de la Misiunea Militară Franceză, consemnate în raportul din 23 mai 1919, maiorul Costescu a fost întrebat care este motivul pentru care românii ocupă capul de pod de la Tokay și dacă nu cumva au pretenții asupra acestor teritorii, deoarece guvernul cehoslovac dorește linia ferată Muncacs-Csap-Hust, iar prezența românilor la Tokay îi deranjează⁶⁶. Tot Mittelhauser a mai opinat că românii doresc o frontieră comună pe crestele Carpaților cu polonezii, ceea ce ar tăia cehoslovacilor comunicațiile cu Rusia și Ucraina⁶⁷.

Maiorul Costescu a replicat că deși Tisa ar fi o bună frontieră naturală pentru România, noi am recunoscut întotdeauna că Debreținul și Niregyhaza sunt ungurești, motiv pentru care frontiera trebuie să treacă pe la est de aceste localități, iar linia de demarcație cu armatele cehoslovace răspundea doar cerințelor momentului, militare prin excelență⁶⁸. Conform afirmațiilor generalului Mittelhauser, acțiunea polonezilor de a ocupa teritorii locuite de ruși și ucraineni era o eroare, întrucât aceștia aveau tendințe maximaliste incontrolabile⁶⁹.

În raportul din 20 august 1919, maiorul Costescu opina că cehoslovacii „țin a obține cât mai mult teren în regiunea Pressburg <actuala Bratislava, n.ns.>, nu atât pentru a avea un cap de pod în această regiune, ci pentru a o putea ceda apoi în schimbul altor regiuni, mai ales Miskolcz, unde frontiera era foarte defectuoasă, prezentând un gât strâmt între polonezi și maghiari”⁷⁰. Dacă partea ungară ar fi primit un astfel de schimb, atunci ar fi rezultat un avantaj strategic pentru cehoslovaci, care ar fi putut organiza o apărare mai bună contra unui atac venit dinspre nord sau sud⁷¹.

În scopul evitării unor eventuale ciocniri armate între polonezi și cehoslovaci pentru regiunea Teschen, dată fiind tensionarea spiritelor de ambele părți, în fruntea forțelor cehoslovace din zonă a fost numit un general francez, cu un rol nu numai militar, ci și politic (între altele și cenzurarea ziarelor apărute în regiune)⁷². În semn de protest față de cedarea regiunii Teschen Poloniei, în seara zilei de 20 august 1919, la Praga, Partidul Național-Democrat a organizat o adunare de protest, la care maiorul Costescu a estimat o participare de cca. 4.000 de persoane, ziarele indicând cifra de 10.000 de demonstranți⁷³.

Între minoritățile naționale ce ridicau semne de îngrijorare pentru stabilitatea regimului politic intern al Republicii se numărau rutenii și germanii.

Pe 21 august 1919, s-a serbat oficial instaurarea regimului autonom în zona locuită de ruteni. Cu această ocazie, Consiliul Național din Ujhorod (Consiliul Național al Rusniacilor din Carpați) decreta, între altele, că „poporul

⁶⁶ *Ibidem.*

⁶⁷ *Ibidem.*

⁶⁸ *Ibidem.*

⁶⁹ *Ibidem.*

⁷⁰ *Ibidem*, f. 65.

⁷¹ *Ibidem.*

⁷² *Ibidem.*

⁷³ *Ibidem.*

rusniac a fost, este și va rămâne rus [...], vrea să-și păstreze naționalitatea și cultura comună cu poporul rus [...], nimeni nu are voie a numi acest popor ucrainean ungur, iar poporul constată că numai el poate decide asupra națiunii sale, școlilor și limbii, precum și asupra punctelor pomenite în Conferința de la Paris [...].⁷⁴

La sfârșitul anului 1919, în ziarul „Boemia“ apărea, în legătură cu situația minorității germane, următoarea întrebare: „cei patru milioane și jumătate de germani din Boemia vor înceta să nu aibă decât îndatoriri și nici un drept?“⁷⁵. Aceasta constituia începutul acțiunii politice a germanilor boemieni, grupați în două partide tradiționale: Partidul Social-Democrat, condus de Seliger și Partidul Burghez, condus de Lodgmann⁷⁶.

La 20 decembrie 1919, social-democrații germani erau primiți la Hradcany de către premier, căruia i-au înmănat un memoriu. În documentul respectiv, social-democrații germani reclamau că „de săptămâni întregi, populația dintr-o serie de districte germane n-a primit nici pâine, nici făină și a văzut diminuându-se alocațiile [...], că nu se mai distribuie carne și că nu se mai poate vorbi de o aprovizionare constantă cu cartofi. Niciodată, pe timp de război, foamea și bolile ce rezultau din privațiuni n-au izbucnit cu atâta violență ca acum. [...] Foamea, frigul și întunericul sporesc mizeria, iar masele sunt iritate“⁷⁷.

Scumpetea vieții era pusă pe seama sabotajului serviciilor de aprovizionare de către marii proprietari, alături de slăbiciunea guvernului vizavi de aceștia; „muncitorii germani nu pot să se adreseze nimănui și sunt conștienți de neputința și de situația lor fără ieșire; de aici și până la disperare nu-i decât un pas“⁷⁸.

În materie de politică școlară, autorii atrăgeau atenția că „niciodată germanii nu vor renunța să administreze ei înșiși școlile. Intenția de a rezolva chestiunea limbilor prin forță și de o manieră parțială neliniștește poporul german“⁷⁹. În plan politic, „poporul german este fără apărare și fără drepturi în statul cehoslovac [...]. Poporul german trăiește [...] ca un popor de paria, fără cultură și istorie, fără conștiință socială sau politică, cu toate că se situează între popoarele cele mai avansate din vechea Austrie“⁸⁰.

În materie de administrație, social-democrații afirmau că „smulsă birocrăției din vechea Austrie, clasa muncitoare cade sub noua dominație a statului cehoslovac“⁸¹.

Cerând reprezentare în Parlament și afirmând că prin memoriul întocmit și-au îndeplinit misiunea, autorii încheiau cu un avertisment transparent: „Cei ce

⁷⁴ Arhivele Militare Române București (în continuare AMRB), fond 948, rola PII I.765, f. 131.

⁷⁵ AMRP, fond 876, dosar 181, f. 233.

⁷⁶ *Ibidem*.

⁷⁷ *Ibidem*, f. 233 verso.

⁷⁸ *Ibidem*.

⁷⁹ *Ibidem*, f. 234.

⁸⁰ *Ibidem*.

⁸¹ *Ibidem*.

sunt responsabili de starea actuală de lucruri să ia aminte! Cei care se simt oprimați la extrem și care sunt privați de mijloacele de luptă legale, pot recurge la mijloace și metode susceptibile să provoace evenimente a căror amploare nu poate fi prevăzută”⁸².

La 22 decembrie 1919, reprezentanții Partidului Burghez erau primiți, la rândul lor, de premierul Tusar. Cu această ocazie, au înaintat un memoriu, axat mai ales pe revendicări cu caracter politic⁸³. Între cereri, amintim publicarea imediată, în limba germană, a tuturor legilor și ordonanțelor în vigoare în acel moment, folosirea limbii materne în corespondența dintre stat și organizațiile germane, convocarea de alegeri pentru desemnarea reprezentanților comunelor germane și ridicarea tuturor obstacolelor din calea comerțului și a importurilor⁸⁴.

Tot în materie de drepturi naționale, pe lângă suprimarea limbii celei ca limbă oficială între autoritățile germane din Cehoslovacia, se mai insista și asupra pedepsirii severe a manifestărilor șovine, precum și asupra necesității de a se ridica noi „monumente istorice scumpe poporului german (monumente ale împăratului Iosif și comemorări ale războiului), distruse prin forță și bunul plac”⁸⁵.

În final, trebuie precizat că presa și oficialii cehoslovaci au luat revendicările reprezentanților partidelor minorității germane nu ca o amenințare, ci ca o recunoaștere implicită a acestora că sunt cetățeni ai Republicii, iar problemele lor nu se pot rezolva decât în cadrul oficial al acestui stat⁸⁶.

Rapoartele existente în fondul arhivistic al Biroului Atașai Militari cuprind o cantitate impresionantă de informații privitoare la situația statelor cu care România avea relații diplomatice. Pe lângă perspectiva strict militară, documentele descriu pe larg situația internă și externă a acestora, putând fi considerate, pe drept cuvânt, surse de referință în acest domeniu.

În această ordine de idei, și documentele de sinteză privitoare la situația Republicii Cehoslovace prezintă cel puțin o dublă importanță: sunt întocmite cu o rigoare specific militară, din informații culese de la cele mai înalte nivele ale conducerii de stat și au calitatea de a face previzibil comportamentul statului respectiv în diverse perspective.

Datele prezentate ne fac să sesizăm, în ciuda diferențelor ce izvorau din specificul de civilizație și nivelul de dezvoltare, o comunitate de destin între România reîntregită și Republica Cehoslovacă. Cu o frontieră comună consacrată prin sistemul Tratatelor de la Versailles, ele împărțeau problemele specifice statelor successorale, atât în chestiunile de ordin intern, cât și în ceea ce privea necesitatea asigurării status-quo-ului în Europa Centrală. De aici rezultă necesitatea colaborării militare, politice și economice, prefigurată încă din primii ani ai perioadei interbelice, cât și amenințările similare, din partea revizionismelor german și ungar.

⁸² *Ibidem*, f. 234 verso.

⁸³ *Ibidem*, f. 235 verso.

⁸⁴ *Ibidem*, f. 235 verso-236.

⁸⁵ *Ibidem*, f. 236.

⁸⁶ *Ibidem*, f. 237.

CZECHOSLOVAKIA IN THE FIRST YEARS OF INDEPENDENCE AGE.
INFORMATION FROM MILITARY ARCHIVES
(Summary)

The researches made in the Military Attachées Office Archives from the Second Informational Section of the Great Major Staff of the Romanian Army illustrated the existence of a great deal of information referring to the states which were to become of a great importance from the international point of view.

In this context, we found the reports of Major Stere Costescu (the linking Romanian officer in the Czechoslovakian General Staff, in 1919). The reports have the form of detailed synthesis on the political, military, economic and social situation in the neighbour state. Starting with the context of the documents, we identified, in spite of the specific differences, a similarity between the external and internal political context in Czechoslovakia and Romania. This was determined by their condition of succesoral states, forced to act toward internal consolidation and defense of the status-quo, as it was stated by the Versailles system.

The mentioned reports consisting of information from the high level of the Czech Military and Political leadership, contributed to a better knowledge of the neighbour state, preparing the way for the mutual cooperation among the Little Antante.

DORIN DOBRINCU

TRANSFORMAREA SOCIALISTĂ A AGRICULTURII, RĂSCOALELE ȚĂRĂNEȘTI ȘI DEPORTĂRILE DIN NORDUL MOLDOVEI (1949)

1. Situația din nordul Moldovei și politica agrară a PCR/PMR după al doilea război mondial

Nord-estul României a devenit teatru de război în martie-august 1944, ceea ce a dus la evacuări, distrugeri enorme de bunuri materiale, pierderi de vieți omenești, ocupația care a făcut posibilă instituirea unei noi administrații, de obediență sovietică și comunistă¹ (termenii erau deseori percepuți ca sinonimi în epocă). Ca urmare a distrugerilor provocate de război, a extorcărilor oficializate de Armata Roșie sau a nenumăratelor jafuri individuale ale soldaților acesteia, la care s-a adăugat o secetă prelungită, în 1946, o mare foamete s-a abătut asupra Moldovei, în 1947, cu o prezență semnificativă în memoria colectivă a locuitorilor acestei zone².

Situația era cu adevărat dramatică chiar și pentru unii dintre politicienii din arcul guvernamental. Gheorghe Tătărescu, viceprim-ministru și ministru de externe în cabinetul Petru Groza, avea, la 27 februarie 1947, o discuție cu S. Kavtaradze, ambasadorul sovietic în România, în care oficialul român amintea că din cauza politicii greșite situația economică din țară se înrăutățise în ultimele trei săptămâni. Foametea lua amploare în regiunile lovite de secetă, fapt ce provocase inclusiv revolte și atacuri ale țăranimii asupra depozitelor de alimente³.

¹ Dumitru Șandru, *Instaurarea administrației comuniste în Moldova, în 6 martie 1945. Începuturile comunizării României*, București, Editura Enciclopedică, 1995, p. 59-77; Anton Rațiu, *Cumplita odisee a grupului Lucrețiu Pătrășcanu. Adevăruri dureroase*, vol. I, București, Editura Gestiunea, 1996, p. 132-135; Mitică Detot, *Prins în văltoare*, București, Editura Militară, 2000, p. 44-48.

² Mărturia Elenei Timofte, din satul Costești, județul Iași, în Vasile Iancu, *Alice Voinescu în exil la Costești*, în „România literară”, nr. 44, 6-12 noiembrie 2002, p. 19-20. Vezi și George Tomaziu, *Jurnalul unui figurant. 1939-1964*, Traducere de Mariana și Gabriel Mardare, Prefață și postfață de Gabriel Mardare, București, Editura Univers, 1995, p. 135-136, 154; Mitică Detot, *op. cit.*, p. 59-61.

³ Tatiana Pokivailova, *Aspecte ale represiei împotriva țăranimii în URSS și în România*, în „Analele Sighet”, 2, 1995, p. 59 (autoarea rusă citează un document din Arhiv Viesnei Politiki Rossiskoi Federații (AVPRF), fond 0125, op. 35, dos. 13, mapa 136, p. 10).

În contextul ocupației sovietice și a comunizării accentuate a statului român, populația rurală era tot mai neliniștită pentru viitorul ei. Angoasele erau provocate în principal de colectivizarea după modelul sovietic, mai ales că numeroși români avuseseră ocazia, ca militari în timpul campaniei din est, de a observa direct realitățile sovietice. Lumea satului a cunoscut în primii ani postbelici circulația a numeroase zvonuri privind colectivizarea, incertitudinea fiind nota dominantă⁴.

După ce puseseră destul de haotic în practică o reformă agrară în 1945, care în fapt a potențat „foamea de pământ“ a țăranilor⁵, autoritățile României „populare“ aveau să atace frontal problema agrară. Factor negativ în Uniunea Sovietică, colectivizarea agriculturii a fost adoptată ca model în țările Europei de est după încheierea celei de-a doua conflagrații mondiale. România nu a făcut excepție de la regulă⁶. Pe baza decretului 83 din 2/3 martie 1949 au fost confiscate ultimele proprietăți moșierești, rămase în urma reformei din 1945⁷. În zilele imediat următoare, mai exact între 3-5 martie 1949, la București a avut loc Plenara CC al Partidului Muncitoresc Român, în cadrul căreia s-au luat măsuri de o excepțională însemnătate pentru agricultura și populația satelor românești. Rezoluția adoptată atunci prevedea *transformarea socialistă a agriculturii*, altfel spus colectivizarea. PMR și-a expus fără ocolișuri atitudinea față de țărani: „Ne sprijinim pe țăranimea săracă, strângem alianța cu țăranimea mijloacă și ducem o luptă neîntreruptă împotriva chiaburimii”⁸. Erau identificate cinci categorii de agricultori în România: 1. țăranii lipsiți de pământ, proletariatul agricol, adică 2,5% din totalul populației; 2. țăranii săraci, 57%; 3. țăranii mijloacăși, 34%; 4. chiaburii; 5. resturile moșierimii, ultimele două pătri cuprinzând 7%⁹. În anii următori, rezoluția Plenarei din martie 1949 avea să fie pusă în practică, ofensiva contra țăranimii înstărite fiind dusă cu mijloace

⁴ Gheorghe Onișoru, *Propagandă și contrapropagandă: tema colhozului (1944-1949)*, în „Analele Sighet”, 2, 1995, p. 33-44.

⁵ Dumitru Șandru, *Reforma agrară din 1945 în România*, București, Institutul Național pentru Studiul Totalitarismului, 2000, *passim*.

⁶ Tatiana Pokivailova, *op. cit.*, p. 58; Bogdan Tănăsescu, *Colectivizarea între propagandă și realitate*, București, Editura Globus, s.a. (c. 1994), p. 42-46 (mulțumim domnului Puiu Lățeș și doamnei Smaranda Vultur pentru această carte); Dan Cătănuș, Octavian Roske, *Colectivizarea agriculturii în România. Dimensiunea politică*, vol. I, 1949-1953, București, Institutul Național pentru Studiul Totalitarismului, 2000, p. 12-13.

⁷ Dumitru Șandru, *Decretul 83/1949*, în „Arhivele Totalitarismului”, nr. 1/1993, p. 133-145.

⁸ *Rezoluția ședinței plenare a C.C. al P.M.R. din 3-5 martie 1949 asupra sarcinilor partidului în lupta pentru întărirea alianței clasei muncitoare cu țăranimea muncitoare și pentru transformarea socialistă a agriculturii*, în *Rezoluții și hotărâri ale Comitetului Central al Partidului Muncitoresc Român*, vol. I, 1948-1950, ediția a II-a, s.l., Editura pentru Literatură Politică, 1952, p. 95. Erau preluate explicit ideile lui Stalin: „Alianța dintre muncitori și țăranii, în condițiile actuale ale dictaturii proletarietului, poate fi înfăptuită numai sub cunoscuta lozincă a lui Lenin: sprijină-te pe sărăcime, organizează o alianță trainică cu țăranul mijloacăș, nu înceta nici o clipă lupta împotriva chiaburimii” (*Ibidem*). Vezi și Gheorghe Gheorghiu-Dej, *Articole și cuvântări*, București, Editura pentru Literatură Politică, 1953, p. 261.

⁹ Gheorghe Gheorghiu-Dej, *op. cit.*, p. 261.

administrative¹⁰. Satul românesc avea să cunoască numeroase violențe, mai ales contra țăranilor avuți (așa numiții *chiaburi*) și a moșierilor, după cum a admis chiar un fost membru al administrației superioare din acea vreme¹¹.

Alături de colectivizare, în lumea rurală exista o altă sursă provocatoare de neliniște, colectările forțate de cereale, cunoscute în epocă și rămase în memoria colectivă sub numele de *cote*. Cu ajutorul acestei metode, de sorginte sovietică¹², statul confisca practic o parte apreciabilă din recolta țăranilor. Încă din primii ani care au urmat celui de-al doilea război mondial au fost luate măsuri pentru colectarea produselor agricole. În *Monitorul Oficial* din 16 februarie 1946 a fost publicată *Legea nr. 68 pentru organizarea colectării de produse agricole, vegetale și animale și distribuirii de produse industriale și alimentare în comunele rurale*¹³, începutul unui șir de acte legislative care au accentuat sărăcirea țăranimii trecute în ultimii ani prin război, ocupație, schimbări social-politice și catastrofe naturale. În vederea străngerii cotelor se recurgea și la forță, mai ales atunci când țăranii refuzau să-și predea cerealele. Existența unor asemenea practici la o scară mare era menționată de Gheorghiu-Dej, liderul comuniștilor români, într-o discuție cu I. Susaikov, locțiitorul președintelui Comisiei Aliate de Control din România, pe 28 ianuarie 1947. Dej își exprima satisfacția că guvernul român adoptase măsuri pentru „stabilirea ordinii în țară”: intensificarea acțiunii de confiscare a cerealelor din unele zone ale țării, interdicția de a le transporta pe calea ferată dintr-un județ în altul, utilizarea celor mai dure măsuri împotriva țăranilor care încercau să provoace *dezordini*¹⁴. Contra țăranilor care se eschivau de la achitarea cotelor obligatorii au fost luate măsuri necruțătoare, inclusiv acuzarea de speculă și sabotaj¹⁵.

Decretul nr. 112 din 28 iunie 1948 marca înființarea Comisiei de Stat pentru colectarea cerealelor, având în subordine comisii județene, de plasă și comunale¹⁶. Prin *Decizia nr. 389/5* iulie 1948 au fost prevăzute cantitățile de cereale pe care proprietarii erau obligați să le predea statului. La fixarea cotelor se ținea cont de suprafața deținută și de categoriile de teren, iar prețul era fixat de Ministerul Comerțului. Pentru contracararea evitării impunerii se dispunea treieratul doar la mașinile de treier și batoze, funcționarea acestora fiind reglementată cu ajutorul unor autorizații speciale, eliberate de comisiile județene de

¹⁰ Stelian Tănase, *Elite și societate. Guvernarea Gheorghiu-Dej, 1948-1965*, București, Editura Humanitas, 1998, p. 76.

¹¹ Gheorghe Gaston Marin, *În serviciul României lui Gheorghiu-Dej. Însemnări din viață*, București, Editura Evenimentul Românesc, 2000, p. 108-109, 185-186.

¹² Lavinia Betea, *Maurer și lumea de ieri. Mărturii despre stalinizarea României*, Arad, Editura Ioan Slavici, 1995, p. 258 (interviu cu Gheorghe Apostol).

¹³ Gheorghe Iancu, Virgiliu Țărău, Ottmar Trașcă, *Colectivizarea agriculturii în România. Aspecte legislative. 1945-1962*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2000, p. 16-18.

¹⁴ Tatiana Pokivailova, *op. cit.*, p. 59 (autoarea rusă citează un document din AVPRF, fond 0125, op. 35, dos. 16, mapa 137, p. 2-3).

¹⁵ *Ibidem* (document din AVPRF, fond 0125, op. 35, dos. 10, mapa 136, p. 7, 21).

¹⁶ Publicat în MOF, nr. 147, 29 iunie 1948. Vezi Gheorghe Iancu, Virgiliu Țărău, Ottmar Trașcă, *op. cit.*, p. 64.

colectare. Treieratul cu mijloace manuale sau cu caii constituiau excepții, necesitând alte aprobări. Cerealele erau colectate direct de la mașinile de treier și batoze¹⁷, urmărindu-se adunarea rapidă și integrală a cantităților pentru stat.

Colectările forțate nu determinau doar nemulțumiri în rândul țăranilor, ci constituiau, fie și parțial, alături de tendința generală de trecere la economia planificată, o cauză a redresării întârziate a agriculturii¹⁸. De asemenea, grija pentru ziua de mâine s-a dovedit o prezență de lungă durată în România „populară”, supraviețuirea fiind principala preocupare a unei populații adânc pauperizate¹⁹.

Spolierea țăranilor prin intermediul cotelor avea să atingă punctul culminant în vara anului 1949. În baza *Decretului nr. 306/21* iulie 1949, agricultorii erau obligați să predea la *prețul oficial* o parte din *prisosul* recoltei de cereale. Cotele erau progresive, luându-se în calcul suprafața de teren arabil deținută și producția medie la hectar în regiunea respectivă. Treieratul era posibil doar cu mașinile de treier și cu batozele, numai în cazuri excepționale și riguros stabilite putându-se efectua manual sau cu caii. Proprietarii sau arendașii de mașini de treier erau, de asemenea, obligați să predea la preț oficial *uiumul* (vamă pe cereale) perceput la treieris sau la măcinat. Nepredarea cerealelor era considerată infracțiune economică și era pedepsită prin legile în vigoare, deosebit de severe²⁰. Legea a fost completată cu *Hotărârea nr. 774* din 21 iulie 1949²¹.

Țăranii erau în mod evident dezavantajați de cotele obligatorii, din mai multe puncte de vedere: suma achitată producătorului era fixată de stat, nereprezentând valoarea reală; deoarece quantumul cotelor era fixat dinainte, în funcție de întinderea și calitatea terenului, în caz de calamități naturale țăranul era cel care suporta toate pierderile; statul pretindea cele mai bune produse, agriculturii rămânându-i pentru consum sau pentru comercializare liberă doar ceea ce era slab calitativ²².

Pentru a eluda prevederile aspre ale legilor de colectare, țăranii aveau să recurgă la diverse soluții, de la sustragerea unor produse până la refuzul de a preda cotele și răscoale. Asemenea mișcări țărănești au avut loc în vara anului 1949, alături de zonele din vestul României²³, și în nordul Moldovei.

¹⁷ Publicat în MOF, nr. 153, 6 iulie 1948. Vezi Gheorghe Iancu, Virgiliu Țărău, Ottmar Trașcă, *op. cit.*, p. 65-67.

¹⁸ Thomas S. Blanton, *Ce știa președintele Truman despre România. Un raport al serviciilor secrete americane (1949)*, în românește de Ioana Ieronim în colaborare cu Raluca Schiau, Raluca Ionescu și Andrei Popovici, București, Editura Fundația Academia Civică, 1997, p. 41.

¹⁹ Ion Ioanid, *Închisoarea noastră cea de toate zilele*, vol. I, 1949, 1952-1954, București, Editura Humanitas, 1999, p. 18.

²⁰ Publicat în „Buletinul Oficial”, nr. 47, 21 iulie 1949. Vezi Gheorghe Iancu, Virgiliu Țărău, Ottmar Trașcă, *op. cit.*, p. 96-98.

²¹ Gheorghe Iancu, Virgiliu Țărău, Ottmar Trașcă, *op. cit.*, p. 99-100.

²² Bogdan Tănăsescu, *op. cit.*, p. 72.

²³ Dorin Dobrinu, *Colectivizarea, cote și revolte țărănești în vestul României (1949)*, în „Anuarul Institutului Român de Istorie Recentă”, vol. I, 2002, p. 282-318.

2. Istoriografia problemei

Despre tulburările țărănești și deportările din nordul Moldovei de la începutul *transformării socialiste a agriculturii* nu s-a putut scrie nimic înainte de 1989. Motivul era foarte simplu: răscoale existaseră în zona amintită, dar în perioada „regimului burghezo-moșieresc“, asemenea fenomene nefiind posibile în timpul dictaturii proletariatului. După căderea comunismului, interesul pentru istoria necunoscută publicului larg a crescut. Însă nu profesioniștii s-au apropiat de subiectul pe care-l avem în vedere, ci unii amatori pasionați de istoria recentă sau ziarști. Un material bazat pe mărturiile unor țărani din satele rădăuțene răsculate, intitulat cam senzaționalist „Marx, Engels și Lenin trag cu pistoalele automate în țărani bucovineni“, a apărut în *Opinia Studențească*, în 1991²⁴, urmat la distanță de câțiva ani de o reconstituire punctuală a desfășurării evenimentelor aproximativ în același perimetru²⁵. Studiul de față este construit în special pe surse documentare inedite, provenind din Arhivele Serviciului Român de Informații și de la Direcția Județeană Suceava a Arhivelor Naționale, sau edite, la care se adaugă unele interviuri cu țărani din satele actualului județ Suceava²⁶ sau cu cei din județul Botoșani, represați în 1949²⁷. Istoria orală se dovedește o necesitate în investigarea trecutului recent, oferind informații pe care documentele de arhivă nu le conțin, dincolo de deformările datorate memoriei martorilor.

3. Acțiunile țăranilor în județele Dorohoi și Botoșani

Asemenea situației din întreaga țară, țărani din nordul Moldovei au fost extorcați de statul aflat în plin proces de comunizare, ei manifestându-și nemulțumirea în diferite forme. Consulul sovietic de la Iași, U. Belov, informa Moscova, în 1948, că „țărani tuturor județelor din Moldova sunt extrem de nemulțumiți de sistemul de impozitare agricol și sabotează predarea cerealelor. În multe localități, impozitarea se făcea după ochi și de aceea, adesea, impozitul depășea cantitatea de cereale aflată în posesia țăranilor. Confiscarea cu forța a întregii cantități de cereale creează o mare nemulțumire în rândurile maselor

²⁴ Dan Radu, *Marx, Engels și Lenin trag cu pistoalele automate în țărani bucovineni*, în „Opinia studențească“, nr. 9(63), 5-12 martie 1991, p. 4-5. Mulțumim domnului Florea Ioncioaia pentru acest text.

²⁵ Corneliu Nicoară, *Adevărul despre alianța dintre clasa muncitoare și țărănimea muncitoare*, în „Analele Sighet“, 7, 1999, p. 651-659.

²⁶ Domnul Cornel Nicoară, jurist ieșean originar din Bucovina, ne-a pus cu generozitate la dispoziție interviurile realizate de domnia sa în 1990. Îi datorăm recunoștință și pe această cale. Toate mărturiile citate în acest studiu fără altă mențiune provin din arhiva personală a domnului Cornel Nicoară.

²⁷ *Calvarul deșinușilor anticomuniști botoșăneni*, Mărturii ale supraviețuitorilor consemnate de Dumitru Ignat, Botoșani. Inspectoratul pentru cultură al județului Botoșani, 1997.

largi de țărani²⁸. Exista la agricultorii din nordul Moldovei un refuz manifest al treieratului la *arie* (locuri special amenajate), care permitea autorităților să controleze întreaga recoltă, țăranii riscând să rămână cu mai nimic pentru întreținerea familiilor lor. De asemenea, era prezentă în zonă o frică teribilă de colhoz²⁹, mai ales că oficial campania de colectivizare a agriculturii începuse în primăvara lui 1949.

În comuna Roma, județul Botoșani, a avut loc, pe 12 iunie 1949, o ședință la sediul local al PMR privind comasarea pământurilor. Cu spectrul colectivizării în față, țăranii au reacționat violent, bătându-i pe activiștii aflați în comuna lor. În aceeași seară au sosit trupele (conform unei mărturii, erau mai mult de 100 de securiști și militari), instalând mitraliere în punctele importante ale satului, inclusiv în clopotnița bisericii. A doua zi au început arestările, unii țărani (cazul fraților Ciocan) opunându-se cu uneltele transformate în arme. Anchetele și bătăile la care au fost supuși cei reținuți s-au păstrat în memoria supraviețuitorilor. În acțiunile represive s-au remarcat doi ofițeri de securitate, căpitanul Ruckenstein (îi supunea pe cei anchetați la repetate șocuri electrice, fiind desemnat de supraviețuitori prin adjectivul *crunt*) și locotenentul Feller. Resentimentul unor consăteni față de rebeli s-a manifestat atât cu ocazia arestărilor, cât și la procesul de la Iași, unde unii au fost martorii (mincinoși ai) acuzării. Aceștia din urmă au declarat că inculpații făceau ședințe conspirative în beciul unora dintre ei. Au primit condamnări între 10 și 20 de ani: Dumitru Alexoaie, preotul Ioniță, frații Ghiță, Ștefan, Maria (văduvă, cu doi copii rămași acasă) și Dumitru Ciocan, Ion Ursu, Grigore Călin, Mihai Căpățână, Dumitru Anuța, Puiu Andriescu, Tiliuță, Mihai Budeanu, Nica Anton (decedat ulterior la Gherla) și alții. A urmat trecerea prin locuri cunoscute ale Gulagului românesc: Galata (Iași), Jilava, Gherla, Mislea³⁰. Unul dintre localnici, Ilie Alexoaie, a reușit să scape de arestare cu prețul unei autoclaustrări timp de 22 de ani. Ieșea

²⁸ Tatiana Pokivailova, *op. cit.*, p. 59-60 (autoarea rusă citează un document din AVPRF, fond 0125, op. 36, dos. 12, p. 14-20).

²⁹ ASRI, fond „D”, dos. 4638, f. 93.

³⁰ Vasile Iancu, *Crimele Securității. Ilie Alexoaie din Roma (Botoșani). 22 de ani ascuns într-o groapă și într-un perete fals*, în „România liberă”, nr. 1229, 13 aprilie 1994, p. 1; Idem, *22 de ani de existență ascunsă. Așa a protestat împotriva comunismului Ilie Alexoaie din Roma (Botoșani)*, în „România liberă”, nr. 1238, 23 aprilie 1994, p. 7; Mărturia lui Ilie Alexoaie, în *Calvarul deținuților anticomuniști botoșăneni*, p. 8-11; Mărturia Mariei Ionescu (născută Ciocan), în *Ibidem*, p. 120-122. Deși există disponibilitatea de a ne aminti de victimele comunismului, se impune și menționarea celor care l-au slujit, fie ca securiști, milițieni, martori ai acuzării în simulacrele de procese etc. Din comuna Roma, martorii acuzării au fost Ghiță Culidiuc, Mihai Floraru, Huc, Tulpan ș.a. (*Ibidem*, p. 120-121). În privința securiștilor participanți la represiunea din comuna Roma, doar despre Israil Ruckerstein (în mărturiile țăranilor el apare ca Ruckenstein) știm că avea gradul de căpitan în 1948, anul constituirii Direcției Generale a Securității Poporului, și era șeful Serviciului Județean de Securitate Botoșani (vezi *Structura DGSP, 1948*, în Dennis Deletant, *Ceașescu și Securitatea. Constrângere și disidență în România anilor 1965-1989*, Traducere din engleză de Georgeta Ciocâltea, București, Editura Humanitas, 1998, p. 78).

din ascunzătoarea sa abia în 1971, experiența dovedindu-se traumatizantă chiar și pentru un individ cu o mare voință de a scăpa din „malaxorul“ regimului³¹.

Ca o crudă ironie, prin hotărârea nr. 1082/12 octombrie 1949 a Ministerului Agriculturii, la Roma avea să se înființeze, sub numele „Ilie Pintilie“, prima Gospodărie Agricolă Colectivă, din județul Botoșani³². Această GAC avea să fie utilizată în acțiunile propagandistice ale regimului din deceniile următoare, fiind menționată mereu între colectivele fruntașe din nord-estul României³³. Întorși din închisori sau ieșiți din ascunzători și confrunțați cu lipsa oricăror mijloace de existență, fostele victime ale colectivizării au fost nevoite să muncească întinsele pământuri care acum nu mai erau ale lor, ci ale colhozului din localitate³⁴.

Populația rurală a județului Dorohoi a reacționat negativ la decizia autorităților de a impune treieratul la arie, și nu acasă, cum era cutuma. Oamenii erau speriați că înființarea ariilor va fi un pas spre crearea colhozurilor³⁵. În vederea convingerii țăranilor să transporte și să treiere cerealele la arie, Comitetul Provizoriu al județului Dorohoi dăduse dispoziții comitetelor comunale și de plasă să desemneze delegați pentru operațiunea de *lămurire*³⁶.

Membrii Comisiei județene Dorohoi de Colectare a cerealelor au fost forțați, pe 2 august 1949, să părăsească reședința plășii Mihăileni sub amenințarea unui grup de 200 de țărani³⁷. Autoritățile județene au fost nevoite să facă unele concesii (s-a aprobat treieratul acasă al secarei, paiele fiind utilizate în zonă pentru acoperirea caselor), însoțite de o intensificare a propagandei pentru „calmarea spiritelor țăranilor“³⁸.

Locuitorii din Avrămeni, județul Dorohoi, se organizaseră pentru a împiedica transportarea grâului la arie. Se constituiseră echipe (trecute în documentele Securității sub denominația *de agitatori*) formate din țărani, cuprinzând și foști prizonieri în URSS, care îi îndemneau pe oameni să se unească în grupuri de 10 și să-și ducă cerealele acasă. Mai existau așa-numitele (tot în actele Securității) *echipe de intervenție*, care aveau misiunea de a interzice Miliției să aresteze vreun țăran și/sau să-l scoată în afara localității. În sfârșit, un al treilea tip era format din *echipele de alarmă*, care aveau ca sarcină anunțarea apariției Miliției și Securității pentru a aresta săteni³⁹. Pe 21 iulie 1949, când un țăran, proprietar

³¹ Vasile Iancu, *op. cit.*, în *loc. cit.*; Mărturia lui Ilie Alexoiaie, în *Calvarul deținuților anticomuniști botoșăneni*, p. 8-11.

³² Hotărâre publicată în „Buletinul Oficial“, nr. 83, 28 decembrie 1949. Și în Gheorghe Iancu, Virgiliu Țărău, Ottmar Trașcă, *op. cit.*, p. 101.

³³ Ion D. Costea, *Mărturii: zece ani de la colectivizarea agriculturii*, București, 1972, p. 82-83.

³⁴ Vasile Iancu, *op. cit.*, în *loc. cit.*; Mărturia lui Ilie Alexoiaie, în *Calvarul deținuților anticomuniști botoșăneni*, p. 11; Mărturia Mariei Ionescu, în *Ibidem*, p. 122.

³⁵ ASRI, fond „D“, dos. 1908, f. 348.

³⁶ *Ibidem*, f. 356.

³⁷ *Ibidem*, f. 348.

³⁸ *Ibidem*.

³⁹ *Ibidem*, f. 355.

al unei batoze, fusese chemat la sediul Miliției, locuitorii din Avrămeni s-au alarmat, 100 dintre ei adunându-se și cerând eliberarea imediată a consăteanului lor. Pentru a nu-i întârâta pe țărani, șeful de post l-a eliberat pe cel reținut⁴⁰. Nemulțumirea s-a manifestat la Avrămeni și pe 14 august 1949, pe aceeași temă a ariilor, locuitorii începând să se adune în fața primăriei. Miliția județeană Dorohoi a intervenit și a arestat nouă persoane care au avut o „atitudine ostilă”. Interesant este faptul că, dintre cei arestați, trei erau membri PMR, cinci din Frontul Plugarilor, iar unul din UTM⁴¹, deci teoretic ar fi trebuit să fie loiali regimului. Probabil loviți în interesele lor directe, legate de puținele resurse economice ale zonei, aceștia au protestat față de măsurile centrului de a confisca practic cerealele prin intermediul cotelor.

În comuna Vorniceni, județul Dorohoi, pe 24 iulie 1949 se desfășura măsurarea unui teren în vederea organizării unei Gospodării Agricole de Stat. Incitată de această situație, la care se adăuga reorganizarea cooperăției (măsurile care au fost interpretate de localnici ca făcând parte din planul de colectivizare), populația i-a atacat pe reprezentanții autorităților. Au fost răniți cu acea ocazie secretarul plasei PMR Săveni, președintele comitetului de plasă, delegatul PMR Dorohoi și responsabilul de cadre din plasa Săveni. De asemenea, țărani au ocupat localul primăriei și postul telefonic. A fost necesară intervenția Securității și Miliției pentru restabilirea ordinii, țărani întâmpinând forțele represive cu huiduieli și fluierături, un grup înarmat cu furci, coase și topoare îndreptându-se apoi spre biserică pentru a da alarma prin tragerea clopotelor. Au fost arestați, în noaptea de 28/29 iulie 1949, 12 localnici, bărbați și femei, ca *instigatori principali*, alți șase reușind să scape. 11 dintre cei arestați sau care se ascuseseră erau amintiți ca foști membri ai PNȚ⁴², probabil alegerea lor fiind, pentru autorități, și un prilej de vendetă politică, o modalitate de a scăpa de foștii membri ai partidelor istorice. Faptul că directorul Regionalei de Securitate Suceava, Adalbert Popic (sau Popigg), s-a deplasat de urgență în satul răscolat și că Gheorghe Pintilie alias Pantiușu, directorul general al Securității, a fost înștiințat personal despre cele întâmplate⁴³, constituie o dovadă a tinerii serviciilor represive că asemenea acțiuni s-ar fi putut extinde. Arestații au fost

⁴⁰ *Ibidem*.

⁴¹ *Ibidem*, dos. 7611, vol.1, f. 72-73. La Avrămeni au fost arestați: Gheorghe Alecu Ciornea, Neculai Mihai, Ioan Gh. Lavric, Gheorghe I. Cărnău, Gheorghe C. Todireanu, Constantin V. Mihai, Dumitru Gh. Todireanu, Ioan V. Mihai, Constantin D. Focșanșchi (*Ibidem*).

⁴² *Ibidem*, dos. 1908, f. 353-354, 384-386; *Ibidem*, dos. 7611, vol. 1, f. 62-64. Fuseseră arestați: Gheorghe Ursachi, maior deblocat, Andrei Curcă, Andrei Arghir Zaharia, Andrei Ioan Jijie, Constantin Șchiopu, Dumitru Cutur, Elena Grigore Sârbu, Constantin Arghir Zaharia, Mihai Huțanu, Elena Moroșanu, Teodor Gh. Istrate, Dumitru Dăscălescu. Reușiseră să fugă: Constantin Gh. Zaharia, Gheorghe Rădăcină, Ioan I. Pricop, Vasile Ercmia Asavei, Gheorghe Marghioalei Asavei, Constantin Olaru (*Ibidem*, f. 63-64).

⁴³ *Ibidem*, dos. 1908, f. 384. Pentru organizarea Direcției Regionale de Securitate Suceava, care trebuia să „acopere” și județul Dorohoi, vezi *Structura DGSP, 1948*, în Dennis Deletant, *op. cit.*, p. 78.

depuși la Serviciul de Securitate Botoșani⁴⁴, unde se mai găseau în toamna anului 1949, când erau menționați în *Raportul* locotenent-colonelului Teodor Dincă, cel care făcea, din ordinul generalului maior Alexandru Nicolschi, controale în zona de competență a Direcției Regionale de Securitate Suceava. Situația lor nu era clarificată în acel moment, observându-se că ancheta fusese făcută în mod superficial⁴⁵.

În timpul acțiunii activiștilor pentru *lămurirea* țăranilor să transporte cerealele la arie pentru treierat, pe 31 iulie 1949, locuitorii comunei Grămești, județul Dorohoi, adunați la primărie, au susținut că „nu vor duce păioasele la arie sub nici un motiv“. I-au luat prizonieri pe președintele și pe secretarul Comitetului Provizoriu al plasei Mihăileni și nu i-au eliberat decât în momentul în care au obținut promisiunea că doleanța lor – treieratul în propriile gospodării – va fi discutată de autorități⁴⁶. Situații asemănătoare fuseseră înregistrate și în comuna Dersca, pe 31 iulie 1949, și în satul Căndești, comuna Mihăileni, județul Dorohoi, pe 3 august 1949. În cea din urmă localitate, țăranii au obținut promisiunea că vor fi lăsați să treiere seara acasă. După plecarea activiștilor PMR, locuitorii din Căndești comentau că „atunci când mulțimea este unită se ajunge la rezultatele dorite“, susținând că „nu se tem de autorități“. În fiecare caz Securitatea făcuse investigații pentru depistarea *principalilor instigatori*, aceștia fiind arătați ca *țărani mijlocași și săraci*⁴⁷. De fiecare dată când populația își manifesta nemulțumirea se mergea pe ideea existenței unor lideri, a unor instigatori.

Pentru calmarea locuitorilor nu doar din comunele amintite, ci din întregul județ Dorohoi, Comisia de treier de pe lângă Comitetul Județean Provizoriu ținuse o ședință pe 4 august 1949. Fusese prezent și delegatul Ministerului Agriculturii pentru județul Dorohoi, inspectorul șef Ugron Arpad. Cu acea ocazie s-a aprobat ca și în 1949 să se permită țăranilor săraci și mijlocași să treiere cerealele acasă. Hotărârea fusese luată în concordanță cu prevederile decretului nr. 172/8 iulie 1949 cu privire la treieriș⁴⁸. Exemplul țăranilor din Grămești, Dersca și Mihăileni a fost contagios. Întrebând dacă acele comune „fac parte din altă republică“, cei din comuna Zamostea au cerut să li se aprobe și lor transportul păioaselor în propriile gospodării. Fusese necesară intervenția milițienilor, cu efective mărite, pentru dispersarea sătenilor⁴⁹. Miliția intervenise și la Liveni,

⁴⁴ ASRI, fond „D“, dos. 7611, vol. 1, f. 62-64.

⁴⁵ Marius Oprea, *Banalitatea răului. O istorie a Securității în documente. 1949-1989*, Studiu introductiv de Dennis Deletant, Iași, Editura Polirom, 2002, p. 100, nota 69 (document de la ASRI, fond „P“, dos. 40007, vol. 14, f. 324-330).

⁴⁶ ASRI, fond „D“, dos. 1908, f. 356; *Ibidem*, dos. 7611, vol. 1, f. 67-68. În noaptea de 8/9 august 1949, Securitatea a operat cinci arestări în rândurile *responsabililor morali ai instigației* de la Grămești: Ioan Anichitei, Cleopatra N. Tomaziu, învățătoare, Petrea V. Cosovanu, Vasile I.D. Bordianu, Alexandru Horodincă. Un țăran (Petre Bordianu) reușise să scape (*Ibidem*, f. 68).

⁴⁷ *Ibidem*, dos. 1908, f. 356-357; *Ibidem*, dos. 7611, vol. 1, f. 66-67.

⁴⁸ *Ibidem*, dos. 1908, f. 357.

⁴⁹ *Ibidem*, dos. 7611, vol. 1, f. 68-69.

unde un țăran care îndrăznise să ducă acasă o căruță cu orz fusese arestat, pe 30 iulie 1949, odată cu el fiind reținut un altul, considerat *instigator*. Întrucât în fața primăriei se adunaseră câteva zeci de țărani, au sosit întăriri de la Miliția Săveni, cei doi arestați fiind transportați la Dorohoi. Situația s-a menținut încordată la Liveni până pe 15 august 1949, când s-au produs mai multe arestări la Avrămeni, ceea ce a indus teama între locuitorii celorlalte sate din zonă⁵⁰. În satul Zoițani, comuna Adășeni, circa 200 de țărani se adunaseră pe 7 august 1949, discutând problema ariilor. Ei l-au bătut pe primarul comunei, care le comunicase obligativitatea transportului cerealelor la arie. Drept consecință, pe 12 august au fost arestați cinci dintre ei⁵¹. Locuitorii satului Valea Răchitei, comuna Adășeni, au reacționat, de asemenea, față de introducerea ariilor. La sosirea activiștilor comunali, pe 3 august 1949, țăranii au strigat: „Voi ne-ați pus jugul în gât, hoților, însă nu o să reușiți să faceți colhoz. Sunteți niște hoți. Nu veți face arii, cine va îndrăzni acolo va rămâne“. Autoritățile locale au fost nevoite să plece din sat fără a mai stabili locul ariilor. Starea de spirit avea să se calmeze în contextul arestărilor din satul vecin, Zoițani⁵².

Manifestări ale nemulțumirii populației, de această dată împotriva reorganizării cooperăției, s-au înregistrat pe 6 august 1949 în comuna Trușești, unde s-au adunat 150 de țărani, și în satul Călugăreni, comuna Ungureni, județul Botoșani, aici participând 50 de locuitori. În localitățile botoșănene menționate, situația s-a menținut tensionată și în zilele următoare, Securitatea făcând investigații pentru depistarea *agitatorilor*⁵³.

Într-o extinsă notă a Serviciului Județean de Securitate Dorohoi, semnată de șeful acestuia, căpitanul Nicolae Morărescu, și înaintată Direcției Regionale de Securitate Suceava la 31 august 1949, care privea *acțiunile de instigare*, erau menționate tulburări ale țăranilor, urmate de intervenția forțelor represive, în 14 comune: Brăești, Vorniceni, Cracalia, Dimăcheni, Havârna, Hilișeu, Mihăileni, Dersca, Grămești, Zamostea, Liveni, Adășeni, Avrămeni și Mitoc⁵⁴. Spre exemplu, în comuna Brăești, cu ocazia reînregistrării membrilor cooperăției, au început să circule zvonuri că aceasta era o acțiune care viza *formarea colhozului*. Pe 26 iunie 1949 s-au produs *agitații în masă*, mai mulți activiști au fost bătuți de țărani, fiind necesară intervenția Miliției pentru salvarea lor. Acțiunile s-au repetat pe 29 iunie și pe 3 iulie. Chiar forțele Miliției și Securității au fost întâmpinate cu *insulte și amenințări*. Țăranii se sfătuiseră să doarmă cu furcile și topoarele lângă ei, pentru a le putea utiliza contra autorităților dacă acestea ar fi încercat arestări. Securitatea și Miliția au ridicat, în noaptea de 5/6 iulie 1949, 11 persoane, dintre care 10 foști membri sau simpatizanți PNT (unul aflat, de curând, în Frontul Plugarilor), inclusiv doi militari deblocați. Doi locuitori vizați reușiseră să scape. Cei arestați fuseseră înaintați de Serviciul Județean de

⁵⁰ *Ibidem*, f. 69-70.

⁵¹ *Ibidem*, f. 70-71.

⁵² *Ibidem*, f. 71-72.

⁵³ *Ibidem*, dos. 1908, f. 358.

⁵⁴ *Ibidem*, dos. 7611, vol. 1, f. 61-74.

Securitate Botoșani către Tribunalul Militar Iași, ceea ce determina intrarea în „normalitate” a comunei Brăești⁵⁵.

Oamenii erau speriați mai ales de perspectiva colectivizării. În satul Arborea, comuna Cracalia, județul Dorohoi, pe 23 iulie 1949, la tentativa unui grup de activiști de a-i convinge pe țărani să se asocieze la aratul miriștilor, cei din urmă au început să strige: „Voi ați venit să prostiți oamenii de la sate să se unească în cooperative, dar în realitate vreți să faceți colhoz”. Una dintre femei, membră a Uniunii Femeilor Democrate din România (UFDR), a lărgit chiar tabloul strigându-le reprezentanților PMR: „se umblă numai cu minciuni, toți vor colhoz, dar noi trebuie să luptăm să nu lăsăm să ne ia pământul”. Activiștii au reușit să părăsească satul cu mare greutate. Și aici Securitatea a trecut la identificarea instigatorilor (inclusiv doi membri PMR și unul UFDR), dar fără să opereze arestări, considerându-se că acțiunea nu fusese de amploare, iar cei mai mulți dintre cei vizați aparțineau țăranimii sărace și mijlocașe⁵⁶. Tulburări legate în principal de problema cooperăției s-au mai înregistrat în comuna Dimăcheni, cu strângerea a 50 de femei și bărbați, pe 4 iulie 1949⁵⁷; pe 31 iulie 1949, în comuna Hilișeu, unde preventiv se luaseră măsuri pentru întărirea postului de Miliție, inclusiv prin trimiterea unor securiști⁵⁸; în aceeași zi, în comuna Mitoc, 300 de țărani adunați la o șezătoare au protestat față de decizia înființării ariilor, amenințându-i pe activiștii locali cu „măcelul”⁵⁹. În comuna Havârna se înregistraseră, la 7 august 1949, agitații în rândurile țăranilor față de căratul la arie, dar fără urmări⁶⁰.

Rapida intervenție a autorităților în localitățile unde se înregistraseră tulburări, și mai ales arestările operate între cei afirmați ca liderii țăranilor, au dus la liniștirea *completă* a comunelor, locuitorii satelor „executând întocmai dispozițiile privitoare la seceriș, treieriș și colectare”⁶¹. Teroarea juca un rol profilactic la începutul comunismului românesc, fiind vizați potențialii opozanți, cei cu inițiativă, cu prestigiu în comunitățile lor. Orice formă de rezistență a societății trebuia demantelată fără ezitare. Situația a caracterizat nu doar nordul Moldovei sau ansamblul României, ci toate statele ajunse sub controlul partidelor comuniste⁶².

⁵⁵ *Ibidem*, f. 61-62. La Brăești au fost arestați: Constantin Amarghioalei, Vasile Barnea, Gheorghe Păduraru, Ilie Barnea, Mihai Dorobanțu, Haralamb Pavel, Constantin Vătămănuș, Ioan Munteanu, Dumitru Obadă, Mihai Teodorescu, Vasile Pintea. Reușiseră să fugă Maria Nistor și Damian Pujină (*Ibidem*).

⁵⁶ *Ibidem*, f. 64-65.

⁵⁷ *Ibidem*, f. 65-66.

⁵⁸ *Ibidem*, f. 66.

⁵⁹ *Ibidem*, f. 73-74.

⁶⁰ *Ibidem*, f. 66.

⁶¹ *Ibidem*, f. 74.

⁶² Pentru o privire generală, bazată însă pe o analiză de decenii a regimurilor comuniste, în speță a celui sovietic, vezi Vladimir Bukovski, *Sistemul dublelor structuri, dublului limbaj, dublei conștiințe*, în „LA&I. Litere, Arte, Idei”, supliment de cultură al ziarului „Cotidianul”, serie nouă, nr. 46, 18 noiembrie 2002, p. 4.

4. Desfășurarea răscoalelor în județele Rădăuți și Suceava

Asemenea țăranilor din alte zone ale României, locuitorii din județele Rădăuți și Suceava erau nemulțumiți de hotărârea autorităților de a institui treieratul la arie. De altfel, aceasta nici nu era o practică în Bucovina, teritoriu cu precipitații bogate, unde păstrarea pentru mult timp a cerealelor sub cerul liber periclita recolta⁶³. Vara anului 1949 a și fost una cu ploii abundente, apele râului Siret ieșind din matcă, unele localități fiind chiar inundate⁶⁴.

Pentru starea de spirit a populației rurale din județul Rădăuți, este sugestiv de amintit că în anii anteriori aceasta își afirmase deschis ostilitatea față de regimul instaurat la București, sub umbrela ocupației sovietice. Spre exemplu, cu ocazia alegerilor din noiembrie 1946, locuitorii din Milișăuți baricadaseră întrările din comună, opunând „o dârză rezistență” inclusiv formațiunilor militare. Asemenea acțiuni se manifestaseră în „aproape toate comunele din județ”⁶⁵.

În unele locuri țăranii și-au manifestat cu vehemență nemulțumirile față de politica agrară a regimului. Spre exemplu, când un membru al Comitetului Provizoriu al județului Rădăuți s-a deplasat în comuna Căndești, plasa Siret, pe 21 iulie 1949, a fost întâmpinat de 50-60 de țărani, număr foarte mare pentru o zi de lucru. Trei dintre țăranii săraci ai satului au ridicat problema treieratului la arie, afirmând că nu vor duce recolta la arii, „cu orice risc”, fiind aprobați de toți cei prezenți. Activistul PMR nu a reușit să-i convingă pe localnici de necesitatea treieratului la arie⁶⁶. În aceeași comună se găsisă un manifest scris de mână, cu mesaj anticomunist. Se făcea apel la țăranii să nu ducă recolta la arii, în caz contrar partizanii urmând să le dea foc. De asemenea, locuitorii erau îndemnați să omoare „orice șarpe de comunist”; să taie firele telefonice; să dea foc la orice mașină care ar fi venit în sat; să iasă cu sape și topoare pentru uciderea „șarpelui mincinos de comunist”. Se preciza că sfârșitul comuniștilor „e gata”, fiind o chestiune de zile. Manifestul se încheia cu lozincile: „Trăiască Regele Mihai I” și „Trăiască forța puternică de partizani din România”⁶⁷. În vederea preîntâmpinării acțiunilor asemănătoare celor de la Căndești, Comitetul Provizoriu al județului Rădăuți trecuse la împărțirea plășilor și comunelor în sectoare, date în grijă membrilor comitetelor provizorii și funcționarilor socotiți „de încredere”, asistați de activiștii PMR. Sarcina consta în „a prelucra problema ariilor din casă în casă și de la om la om”⁶⁸. La orice nemulțumire a populației, activiștii

⁶³ Mărturia lui Ion Jacotă (a lui Haldan), din comuna Frătăuții Noi, actualul județ Suceava, 1990, și în Dan Radu, *op. cit.*, p. 4-5; Mărturia lui Gheorghe Lazurcă a lui Samoilă, din Calafindești, în Dan Radu, *op. cit.*, p. 4-5; Mărturia lui Dumitru Sasu, din comuna Bălăceana, județul Suceava, 1990; Comeliu Nicoară, *op. cit.*, p. 654.

⁶⁴ Mărturia lui Traian Siminiciuc, din comuna Rogojești, actualul județ Suceava, 1990: ASRI, fond „D”, dos. 1908, f. 352.

⁶⁵ Direcția Județeană Suceava a Arhivelor Naționale Suceava (în continuare: DJAN Suceava), fond „Poliția Orașului Rădăuți”, dos. 10/1949, f. 1.

⁶⁶ ASRI, fond „D”, dos. 1908, f. 352.

⁶⁷ *Ibidem*.

⁶⁸ *Ibidem*.

aveau ca soluție, propaganda. Lansări de manifeste anticomuniste mai fuseseră semnalate și în comunele Milișăuți, Siret și Horodnicu de Jos etc⁶⁹.

Locuitorii din Rogojești, județul Rădăuți, erau vizitați pe 31 iulie 1949 de doi îndrumători PMR din comuna lor, unul dintre ei fiind procuror. Scopul acestora era să-i lămurească pe țărani de necesitatea străngerii recoltei la arie și de importanța celorlalte măsuri pe care le hotărâse guvernul în agricultură. Lucrurile au luat însă o direcție nedorită de autorități. Securitatea avea să trateze evenimentele de acolo drept o *rebeliune*. Conform unui referat întocmit de căpitanul de Securitate Gheorghe Neidman, în momentul în care activiștii au încercat să plece din comuna Rogojești, un grup de femei și copiii i-a atacat cu pietre, simultan cu strigarea lozincilor: „Nu vrem colhoz ca în Rusia, au venit hoții să ne fure pâinea; afară cu bolșevicii, nu avem nevoie de autorități comuniste”⁷⁰ sau a altor „cuvinte ofensatoare” ori „ostile” la adresa regimului și a URSS⁷¹. Unul dintre îndrumători a reușit să scape din mâinile sătenilor, fiind protejat de plutonierul de miliție din comună, care îi amenința pe localnici cu pistolul. Încercând să-l salveze și pe celălalt activist, șeful postului de miliție a fost atacat de 300 de țărani care l-au dezarmat și l-au bătut. Milițianul a reușit în cele din urmă să scape, grav rănit, fiind apoi internat în spital aproape o lună de zile⁷². Ordinea a fost restabilită mai târziu de Miliția sosită în comună⁷³, deși țărani au aruncat cu pietre și în camioanele cu care veniseră forțele guvernamentale⁷⁴. Cercetările aveau să ducă la constituirea unui lot format din: Vasile Cozlac, Eugen Semenciuc, Mihai Turceac, Nicolae Bores, Mihai Ciripaniuc, Constantin Ioanovici, Saveta Ivanciuc, Gheorghe Belinschi, Olimpia Ivanciuc, Leontina Curaciuc, Ștefan Semenciuc, Vasile Giuraniuc (arestați la 6 octombrie 1949), Traian Semenciuc, Veronica Balean, Vasile Ciripaniuc, Elena Boiciuc, Vasile Haucă, Ioan Curiciuc, Gheorghe Maidaniuc, Vasile Curiciuc și Gheorghe Maidaniuc (dispăruți în momentul încheierii cercetărilor)⁷⁵. Erau 21 de persoane, dintre care 12 arestate și nouă dispărute⁷⁶. Unii dintre inculpați nu erau încadrați politic (nouă), alții erau foști membri PNL (doi), PNT (trei), legionari (trei), dar și din Frontul Plugarilor (patru). Pe referat se notase de mână: „Se va urmări procesul”⁷⁷, indicație mai degrabă formală în condițiile în care Securitatea efectua cercetările și instrumenta procesele.

Din interviurile cu sătenii din Rogojești, realizate după 1989, reiese că revolta (*nevoia*⁷⁸, cum o numea unul dintre ei) din satul lor s-a produs pe 7

⁶⁹ DJAN Suceava, fond „Poliția Orașului Rădăuți”, dos. 10/1949, f. 9.

⁷⁰ ASRI, fond „D”, dos. 4638, f. 97, 101-102.

⁷¹ *Ibidem*, f. 99-100.

⁷² *Ibidem*, f. 97, 99-101.

⁷³ *Ibidem*, f. 97.

⁷⁴ *Ibidem*, f. 101-102.

⁷⁵ *Ibidem*, f. 98.

⁷⁶ *Ibidem*.

⁷⁷ *Ibidem*, f. 97-102.

⁷⁸ Mărturia lui Traian Siminiciuc, din comuna Rogojești, actualul județ Suceava, 1990.

august 1949. Locuitorii nu voiau să ducă cerealele la arie. În momentul în care câțiva țărani au luat doi-trei snopi să-i ducă acasă, Miliția a vrut să-i aresteze, moment în care oamenii s-au alarmat. A doua zi au sosit în sat doi sau trei (mărturiile nu concordă) activiști (se pare că procurori) de la Rădăuți pentru a-i *lămuri* pe locuitori să transporte cerealele la arie pentru treierat⁷⁹. Activiștii le promiteau țăranilor că „vor trăi bine“, că vor fi răsplătiți dacă dădeau cerealele (*pâinea*) la stat, ceea ce nu era decât o formulă propagandistică⁸⁰. Oamenii au protestat față de decizia înființării ariilor, motivând prin ploile abundente care provocaseră inundații chiar atunci și prin faptul că cerealele ar fi putrezit. Activiștii nu s-au lăsat înduplecați, deși li se arătase care era situația pe câmp. În fața refuzului lor de a lua în calcul cererile țăranilor, femeile din sat au început să-i bată⁸¹. Au fost bătuți și doi săteni *agitatori*, care se întorseseră în sat de la Siret (Gheorghe Paucă și Ileana Semenciuc)⁸². Șeful postului de miliție (plutonierul Vârgolici, un tip autoritar și arogant față de țărani) a intervenit în dispută, încercând să tragă cu pistolul automat (se pare că a tras foc de intimidare în aer), însă a fost bătut și dezarmat⁸³.

Ostilitatea față de măsurile luate de stat (reorganizarea cooperăției și introducerea treieriișului la arie) și-au manifestat-o și locuitorii din comunele Milișăuți, Verpole, Siret, Ruina, Horodnicul de Sus și Bilca, județul Rădăuți, unde populația i-a amenințat pe reprezentanții autorităților. Miliția și Securitatea au făcut uz de arme, trăgând foc de avertizare, fără a se înregistra însă victime⁸⁴.

Pe 6 august 1949, populația comunei Calafindești, aflată la 18 km est de orașul Rădăuți⁸⁵, s-a confruntat cu autoritățile locale, apoi cu forțele trimise din centrul de județ. Același căpitan de Securitate, Gheorghe Neidman, a întocmit un referat, potrivit căruia vinovat de cele petrecute la Calafindești era un învățător agronom epurat, fost fruntaș al Partidului Național Țărănesc, Ioan Băncescu. Acesta ar fi agitat populația comunei prin afirmații de genul: „statul va lua toată recolta ce se va aduce la arii (ceea ce nu era departe de adevăr. D.D.), că se va face colhoz (idem), și că toată lumea va muri de foame“⁸⁶. Unii dintre săteni au încercat să-l forțeze pe un sergent-major de la Miliția din comună să-l elibereze pe un țăran arestat *pentru instigare*. Tentativa lor nu a reușit, moment în care s-au îndreptat spre postul de Miliție, atacându-i pe milițieni cu pietre, cei din urmă făcând uz de armă⁸⁷. De la Miliție, localnicii s-au îndreptat spre sediul Comitetului Provizoriu al comunei, pe care l-au devastat.

⁷⁹ *Ibidem*.

⁸⁰ Mărturia lui Vasile Ciripaniuc, din comuna Rogojești, actualul județ Suceava, 1990.

⁸¹ Mărturia lui Traian Siminicuic, din comuna Rogojești, actualul județ Suceava, 1990; Mărturia lui Vasile Ciripaniuc, din comuna Rogojești, actualul județ Suceava, 1990.

⁸² Mărturia lui Traian Siminicuic, din comuna Rogojești, actualul județ Suceava, 1990.

⁸³ *Ibidem*; Mărturia lui Vasile Ciripaniuc, din comuna Rogojești, actualul județ Suceava, 1990.

⁸⁴ DJAN Suceava, fond „Poliția Orașului Rădăuți“, dos. 10/1949, f. 1, 2-3 bis.

⁸⁵ *Ibidem*, f. 9.

⁸⁶ ASRI, fond „D“, dos. 4638, f. 93-94.

⁸⁷ *Ibidem*, f. 93-96.

De asemenea, au distrus și telefonul⁸⁸, iar clopotele au fost trase pentru alarmă⁸⁹. S-au strigat lozinci antisovietice și contra regimului de la București⁹⁰. La Calafindești aveau să fie considerați vinovați de cele întâmplate: Ioan Băncescu, Casian Popovici, Vasile Popescu, Loghin Lavric, Gheorghe Holofca, Gheorghe Lavric (erau dispăruți la 29 septembrie 1949), Silvestru Lazurca, Marcian Lavric, Pamfil Herman, Pamfil Ciobanu, Dumitru Diaconescu, Filon Prepelită și Sava Lazurca (arestați la data amintită). În total, lotul celor din Calafindești era compus din 13 persoane, șase dintre acestea nefiind încă prinse în momentul înaintării în justiție⁹¹. Modelul explicativ comunist prevedea că orice manifestare a nemulțumirii populației era o acțiune reacționară organizată, fiind necesară identificarea unui lider. La Calafindești liderul a fost considerat Ioan Băncescu⁹². E interesant de semnalat că unii dintre cei desemnați pentru trimiterea în instanță erau din punct de vedere politic atât neîncadrați (patru), cât și foști membri ai PNT (doi), legionari (trei), cuziști (unul), dar și ai Frontului Plugarilor (doi) sau chiar ai Partidului Muncitoresc Român (unul)⁹³. În general, autoritățile locale îi desemnau pe cei incozi și pe liderii populației nemulțumite, intenția fiind de a scăpa de ei pentru totdeauna sau pentru o perioadă de timp, suficientă însă pentru impunerea măsurilor dorite.

Din cele relatate de martorii oculari după 1989, reiese că Miliția arestase un țăran (Ilie Diaconescu) din Calafindești, care „luase de pe pământul lui” doi snopi de orz, pe care-i adusese acasă, pentru păsări. Autoritățile însă interziceau această practică, pentru a putea strânge de la arie cotele obligatorii către stat⁹⁴. Alarmăți, țăranii din Calafindești s-au adunat la primărie și au cerut eliberarea consăteanului lor⁹⁵. Speriât, primarul (Pricope Diaconescu) a fugit din sediul primăriei, unde au pătruns locuitorii, care au sfărâmat telefonul. De acolo, în număr de circa 200, s-au îndreptat spre Miliție, unde se afla țăranul arestat⁹⁶.

⁸⁸ *Ibidem*, f. 93, 95.

⁸⁹ *Ibidem*, f. 94-95; Mărturia Ilenei Havriș, din comuna Calafindești, actualul județ Suceava, 1990.

⁹⁰ ASRI, fond „D”, dos. 4638, f. 94-96.

⁹¹ *Ibidem*, f. 93; Conform mărturiilor, au fost arestați: Sava Lazurcă, Filon Prepelită, Gheorghe Lavric, Vasile Popescu, Pamfil Ciobanu, Dumitru Diaconescu, Gheorghe Holofca, Pamfil Herman, Niță Băncescu, Silvestru Lazurcă, Marchidan Lavric, Loghin Lavric, Marcian Popovici, Trifon Sava și alții (Mărturia Zamferei Lavric, din comuna Calafindești, actualul județ Suceava, 1990; Mărturia Victoriei Bauciu, din comuna Calafindești, actualul județ Suceava, 1990, și în Dan Radu, *op. cit.*, p. 4); Mărturia lui Constantin Nicoară, din comuna Frătăuții Noi, actualul județ Suceava, 1990.

⁹² ASRI, fond „D”, dos. 4638, f. 93-94.

⁹³ *Ibidem*, f. 93-96.

⁹⁴ Mărturia lui Gheorghe Lazurcă a lui Samoilă, din comuna Calafindești, actualul județ Suceava, în Dan Radu, *op. cit.*, p. 4; Mărturia Silviei Irimescu, din comuna Calafindești, actualul județ Suceava, în *Ibidem*; Mărturia Ilenei Havriș, din comuna Calafindești, actualul județ Suceava, 1990.

⁹⁵ Mărturia lui Gheorghe Lazurcă a lui Samoilă, din comuna Calafindești, actualul județ Suceava, în Dan Radu, *op. cit.*, p. 4.

⁹⁶ Mărturia lui Pricope Diaconescu, din comuna Calafindești, actualul județ Suceava, în *Ibidem*; Mărturia Silviei Irimescu, din comuna Calafindești, actualul județ Suceava, în *Ibidem*.

Oamenii au cerut iarăși eliberarea celui reținut, scandând „Vrem pâinea la sură, nu pe toloacă, pe arie!”⁹⁷. Între timp, moașa comunală (Pruna) a dat telefon la Rădăuți pentru chemarea Miliției⁹⁸. În momentul străngerii sătenilor au fost trase și clopotele de la biserică⁹⁹, semnal de alarmă obișnuit în sate. La Calafindești, forțele represive au tras întâi în aer, apoi în plin, ceea ce a dus la dispersarea manifestanților. Un martor își amintea: „am văzut bărbați, femei, copii, călcându-se în picioare, alergau la vale îngroziți”¹⁰⁰. Au fost uciși: Alexei Filon, Filon Diaconescu, Vasile Caciur, Dumitru Irimescu¹⁰¹, cel din urmă decedat la spitalul din Rădăuți¹⁰²; de asemenea, au fost răniți: Ileana Havriș, Gheorghe Diaconescu, Lavric Silivan, Ilie Silivan, Florea Maxim¹⁰³. Morții de la Calafindești au fost ridicați de la familiile lor, apoi duși la Rădăuți și îngropați în secret într-un loc rămas necunoscut după unii¹⁰⁴.

Autoritățile s-au confruntat cu tulburări țărănești și la Frătăuții Noi, localitate situată pe granița cu URSS, la 12 km nord de orașul Rădăuți¹⁰⁵. Sătenii fuseseră chemați la primărie pe 7 august 1949, pentru a li se face impunerea. Venise o activistă (Hilda Rotaru) de la UFDR Rădăuți, care le cerea femeilor din sat să-și convingă soții să ducă cerealele la arie. Țărăncile i-au amintit activistei că regiunea lor era ploioasă și că dacă treieriișul se desfășura la arie grânele ar putrezi, iar familiile lor ar fi avut de suferit. La întrebarea mai mult retorică: „Ce facem?”, femeilor li s-a răspuns: „Apoi îți face cum îți putea. În foamete cum ați mâncat buruiene și urzicuțe și n-ați murit”. Ofensate (era vorba totuși de proprietatea și de munca lor) și mai ales cu amintirea foametei din anii anteriori, care făcuse ravagii în nordul Moldovei, sătențele au avut o dispută cu

⁹⁷ Mărturia Silviei Irimescu, din comuna Calafindești, actualul județ Suceava, în *Ibidem*.

⁹⁸ Mărturia lui Gheorghe Lazurcă a lui Samoilă, din comuna Calafindești, actualul județ Suceava, în *Ibidem*; Mărturia Silviei Irimescu, din comuna Calafindești, actualul județ Suceava, în *Ibidem*.

⁹⁹ Mărturia Ilenei Havriș, din comuna Calafindești, actualul județ Suceava, 1990.

¹⁰⁰ Mărturia lui Constantin Istrate, fost director al școlii din Calafindești, în Dan Radu, *op. cit.*, p. 4. Vezi și Mărturia Ilenei Havriș, din Calafindești, în *Ibidem*.

¹⁰¹ Mărturia Victoriei Bauciu (soția lui Alexei Filon, împușcat mortal în august 1949), din comuna Calafindești, actualul județ Suceava, 1990, și în Dan Radu, *op. cit.*, p. 4; Mărturia Zamferei Lavric (fiica lui Filon Diaconescu, împușcat mortal în august 1949), din comuna Calafindești, actualul județ Suceava, 1990; Mărturia Ilenei Havriș, din comuna Calafindești, actualul județ Suceava, 1990; Mărturia Silviei Irimescu, soția lui Dumitru Irimescu (împușcat mortal în august 1949), din comuna Calafindești, actualul județ Suceava, în Dan Radu, *op. cit.*, p. 4. În documentele Securității nu se menționează decât decedarea unui om la Calafindești, Vasile Caciur (ASRI, fond „D”, dos. 4638, f. 96).

¹⁰² Mărturia Silviei Irimescu, soția lui Dumitru Irimescu (împușcat mortal în august 1949), din comuna Calafindești, actualul județ Suceava, în Dan Radu, *op. cit.*, p. 4; Mărturia Ilenei Havriș, din comuna Calafindești, actualul județ Suceava, 1990.

¹⁰³ Mărturia Ilenei Havriș (rănită în august 1949), din comuna Calafindești, actualul județ Suceava, 1990; Mărturia Victoriei Bauciu, din comuna Calafindești, actualul județ Suceava, 1990.

¹⁰⁴ Mărturia Zamferei Lavric, fiica lui Filon Diaconescu, din comuna Calafindești, actualul județ Suceava, 1990; Mărturia Silviei Irimescu, soția lui Dumitru Irimescu, din comuna Calafindești, actualul județ Suceava, în Dan Radu, *op. cit.*, p. 4.

¹⁰⁵ DJAN Suceava, fond „Poliția Orașului Rădăuți”, dos. 10/1949, f. 9.

reprezentanta administrației județene. Un activist PMR local (Ștefan Botnar) a primit o palmă de la cineva. Exagerând situația, primarul a telefonat la centrul de județ pentru intervenția urgentă a Securității¹⁰⁶. A sosit un camion cu securiști și milițieni, cu pistoalele automate în mâini. O mitralieră instalată pe cabina autocamionului a deschis focul pe deasupra țăranilor. Aceștia, între 400-500 și 1.000 (cifrele variază de la un martor la altul), cu mâinile goale, au fost somați de ofițerii de securitate (căpitanul Hudeanu, Karl Segal, comandantul Securității din Rădăuți, și locotenentul Frenkel) să plece acasă în cinci-zece minute (mărturiile nu concordă). Însă la scurt timp s-a deschis focul, trei oameni fiind uciși pe loc (Ion Davideanu, Andrișan a lui Chițcu, Ilarion Irimescu), iar unul (Vasile Isopescu) avea să moară la Rădăuți, în urma rănilor. Toți erau tineri sub 20 de ani¹⁰⁷. Mai apar ca morți: Ion (Ilarion) Cuciureanu și Ion Ștreangă¹⁰⁸. Mulți alții au fost răniți (se știe doar de Titus a lui Costea), dar nu s-au dus la spital, de frica represaliilor¹⁰⁹. Cei prinși au fost suiți în camioane și duși la Rădăuți împreună cu morții¹¹⁰.

Nu se știe exact unde au fost îngropați morții din localitățile răsculate¹¹¹, deși se spune că s-ar afla într-o margine a cimitirului din Rădăuți¹¹².

¹⁰⁶ Mărturia lui Ion Jacotă (a lui Haldan), din comuna Frătăuții Noi, actualul județ Suceava, 1990, și în Dan Radu, *op. cit.*, p. 4-5; Mărturia lui Constantin Nicoară, din comuna Frătăuții Noi, actualul județ Suceava, 1990. Vezi și Ordonanța nr. 282/20 noiembrie 1991 a Procuraturii Militare Iași, în *Cu unanimitate de voturi. Sentințe politice adunate și comentate* de Marius Lupu, Cornel Nicoară și Gheorghe Onișoru, București, Fundația Academia Civică, 1997, p. 93-94.

¹⁰⁷ Mărturia lui Constantin Nicoară, din comuna Frătăuții Noi, actualul județ Suceava, 1990; Mărturia lui Ion Jacotă (a lui Haldan), din comuna Frătăuții Noi, actualul județ Suceava, 1990, și în Dan Radu, *op. cit.*, p. 4-5; Mărturia lui Vasile Bilan, din comuna Frătăuții Noi, actualul județ Suceava, 1990, și în Dan Radu, *op. cit.*, p. 5; Mărturia Veronicăi Ungureanu (sora lui Ion Davideanu, ucis în august 1949), din comuna Frătăuții Noi, actualul județ Suceava, 1990; Mărturia Vioricăi Isopescu (sora lui Vasile Isopescu, ucis în august 1949), din comuna Frătăuții Noi, actualul județ Suceava, 1990; Mărturia Veronicăi Ungureanu (sora lui Ion Davideanu, ucis în august 1949), din comuna Frătăuții Noi, actualul județ Suceava, 1990; Mărturia lui Gheorghe Nicoară, din comuna Frătăuții Noi, actualul județ Suceava, în Dan Radu, *op. cit.*, p. 5; ASRI, fond „D”, dos. 4638, f. 257. În documentul intitulat *Structura DGSP, 1948*, șeful Serviciului Județean de Securitate Rădăuți apare cu numele Carol Iludescu, în Dennis Deletant, *op. cit.*, p. 78.

¹⁰⁸ ASRI, fond „D”, dos. 4638, f. 257; Mărturia lui Vasile Bilan, din comuna Frătăuții Noi, actualul județ Suceava, 1990, și în Dan Radu, *op. cit.*, p. 5.

¹⁰⁹ Mărturia lui Ion Jacotă (a lui Haldan), din comuna Frătăuții Noi, actualul județ Suceava, 1990, și în Dan Radu, *op. cit.*, p. 4-5; Mărturia lui Constantin Nicoară, din comuna Frătăuții Noi, actualul județ Suceava, 1990. Vezi și Ordonanța nr. 282/20 noiembrie 1991 a Procuraturii Militare Iași, în *Cu unanimitate de voturi*, p. 93-94.

¹¹⁰ Mărturia lui Constantin Nicoară, din comuna Frătăuții Noi, actualul județ Suceava, 1990, și în Dan Radu, *op. cit.*, p. 5.

¹¹¹ Mărturia lui Constantin Nicoară, din comuna Frătăuții Noi, actualul județ Suceava, 1990. Vezi și Ordonanța nr. 282/20 noiembrie 1991 a Procuraturii Militare Iași, în *Cu unanimitate de voturi*, p. 93-94.

¹¹² Mărturia Zamferei Lavric, fiica lui Filon Diaconescu, din comuna Calafindești, actualul județ Suceava, 1990; Mărturia Silviei Irimescu, soția lui Dumitru Irimescu, din comuna Calafindești, în Dan Radu, *op. cit.*, p. 4; Mărturia lui Ion Jacotă (a lui Haldan), din comuna Frătăuții Noi, actualul județ Suceava, 1990, și în Dan Radu, *op. cit.*, p. 5. Lansarea *arheologiei*

Despre populația din Calafindești și Frătăuții Noi, autoritățile vremii notau că „posedă o situație materială bună, este recalcitrantă, bețivă, nesupusă autorităților și se află sub influența chiaburimii, care a reușit să mențină infiltrat în ei (sic!) idei contra regimului”¹¹³. Existența chiaburilor era o „explicație” la îndemână pentru autorități, orice manifestare a nemulțumirii populației datorându-se activității acestei categorii, care în documentele timpului este desemnată de regulă prin adjective de multe ori greu de reprodus. Cel puțin ideea cu beția este lipsită de orice logică, fiind un fapt de bun simț că alcoolismul nu este compatibil cu prosperitatea economică. Probabil că Miliția căuta să motiveze astfel izbucnirea revoltei și pentru a nu pomeni de cauza principală, jefuirea țăranilor de către stat, s-a găsit această „explicație”.

Comuna Bălăceana, județul Suceava, a cunoscut evenimente asemănătoare celor din satele rădăuțene amintite. Adunați de primar pentru a li se comunica necesitatea transportării cerealelor la arie, țăranii au refuzat, motivele lor fiind identice cu cele ale țăranilor din alte sate: aveau șuri unde puteau treiera, căci altfel grânele ar fi putrezit pe câmp etc. Un tânăr activist din sat a dat o probă de stahanovism verbal, susținând că el duce primul grâu la arie. Câteva palme ale consătenilor săi l-au redus la tăcere. Doi milițieni aflați în sat au tras în aer, iar după un timp au sosit de la Suceava forțe însumând 70-80 de milițieni. Satul a fost înconjurat, santinele fiind așezate pe fiecare uliță. Peste 1.000 de oameni adunați au refuzat să transporte cerealele la arie. Forțele represive au deschis focul, fiind ucis Ion Doboș (cadavrul său a fost luat de Miliție) și răniți: Dumitru Sasu, Dumitru a Mariții, Mihai Sasu, o femeie și Gheorghe Arcalean¹¹⁴. La Bălăceana au participat la represiune și localnici îmbrăcați în milițieni, care au tras asupra consătenilor¹¹⁵. Participarea localnicilor la represiune a fost observată și la Stroiști¹¹⁶. Probabil era vorba de activiști, recrutați la începuturile regimului cu precădere dintre elementele declasate și resentimentare ale satelor. Unii dintre răniții din Bălăceana (Dumitru Bleorțu, Mihai Sasu) au fost duși la dispensarul din Ilieșești, unde, împreună cu însoțitorii lor (Ștefan Bazga și Ilie Sasu) au fost maltratați („i-o bătut de i-o farmat”, după expresia unui martor) de doi activiști de partid din Solca și Ilieșești¹¹⁷. Comandantul Miliției din Suceava îi insulta pe țăranii și îi amenința: „[...] reacționari, ați vrut să răsturnați

contemporane, un aparent oximoron, este încă un deziderat în România, dar utilitatea sa pentru stabilirea ororilor comunismului este indiscutabilă. În anii din urmă s-au descoperit mai multe gropi comune în România (le amintim doar pe cele certe din Dealul Mărului și Dealul Balaurului, județul Neamț; vezi Neculai Popa, *Represiune și rezistență în ținutul Neamțului*, București, Editura Vremea, 2000, p. 81-142), dar investigarea lor nu s-a făcut cu profesionalism. Cât privește morții din satele rădăuțene, nu știm să se fi făcut săpături în zonă pentru identificarea lor.

¹¹³ DJAN Suceava, fond „Poliția Orașului Rădăuți”, dos. 10/1949, f. 2-3 bis, 9.

¹¹⁴ Mărturia lui Dumitru Sasu, din comuna Bălăceana, județul Suceava, 1990; Mărturia Feliciei Doboș (soția lui Ion Doboș, ucis în august 1949), din comuna Bălăceana, județul Suceava, 1990; Mărturia Veronicăi Ungureanu, din comuna Frătăuții Noi, actualul județ Suceava, 1990.

¹¹⁵ Mărturia lui Dumitru Sasu, din comuna Bălăceana, județul Suceava, 1990.

¹¹⁶ Mărturia lui Grigore Ureche, din comuna Stroiști, județul Suceava, 1990.

¹¹⁷ Mărturia lui Dumitru Sasu, din comuna Bălăceana, județul Suceava, 1990.

guvernul? Vă faceți voi sănătoși și vedeți voi ce pușcărie vă mănâncă“. Răniții au ajuns la spitalul din Suceava, unde au fost ținuți patru săptămâni în stare de arest, după care li s-a dat drumul acasă. În prealabil, semnaseră declarații-angajament potrivit cărora vor asculta de legile statului ș.a.m.d., rămânând marcați pentru toată viață¹¹⁸. Din Bălăceana au mai fost arestați Ștefan Bleorț, Dumitru Coban, Gheorghe Grosar, Pomușoia, Ion Babor, Toderăș Mariuca, Gheorghe Hulubei și soția acestuia¹¹⁹. Faptul că se trăsese în plin i-a îngrozit pe locuitorii din Bălăceana: „A doua zi, toți oamenii, care de care, la arie. Nu încăpeau. Au băgat spaima ceia în dânșii“, rememora un țăran după mai bine de patru decenii¹²⁰.

5. Represiunea

Confruntate inițial cu ample mișcări țăărănești în zonele de vest ale României, în special în județele Bihor și Arad, cu influențe în Satu Mare și Sălaj¹²¹, autoritățile au luat măsuri pentru întărirea forțelor represive și pentru preîntâmpinarea extinderii răscoalelor. Pe 31 iulie, 1 și 4 august 1949, au fost create Comandamente Unice la Oradea, Arad și Satu Mare, formate din delegații Trupelor Ministerului Afacerilor Interne, Securității, Miliției și Comitetelor Provizorii Județene. Misiunea acestor Comandamente consta în restabilirea ordinii și liniștii, interzicerea extinderii dezordinii și „actelor de rebeliune“, posibilitatea intervenției și în județele vecine, „lămurirea“ populației în sensul de a respecta regimul colectărilor și de a ieși la muncile agricole¹²². Aveau să acționeze „cu toată energia“ în localitățile răsculate; locuitorii suspecți de „acte de terorism“, distrugerea lucrărilor de artă, a liniilor telefonice etc. urmau să fie executați. Dacă răsculații se opuneau forțelor represive urma să fie deschis focul, urmărindu-se „lichidarea capilor agitatori“. De asemenea, din fiecare localitate „agitată“ aveau să fie ridicați liderii acțiunilor țăărănești, iar în lipsă, familiile acestora, precum și câte 10-15 familii de chiaburi, „afirmați ca dușmani ai poporului“¹²³. Acțiunea de reprimore avea un dublu scop și avea să se desfășoare în două faze: 1. stingerea revoltelor și împiedicarea extinderii în regiunile din jur; 2. asigurarea treierii și a colectărilor¹²⁴. Ministerul Afacerilor Interne a luat măsuri radicale pentru a face față situației: centrele de instrucție a recruților, de securitate și grăniceri, au fost transformate în batalioane de intervenție. Existau deja un regiment (la București) și 12 batalioane de securitate, dar au mai fost create încă 12

¹¹⁸ *Ibidem*.

¹¹⁹ *Ibidem*.

¹²⁰ *Ibidem*.

¹²¹ Dorin Dobrinu, *op. cit.*, în *loc. cit.*, p. 282-318.

¹²² ASRI, fond „D“, dos. 1908, f. 145-147, 303; *Ibidem*, dos. 4638, f. 86; *Ibidem*, dos. 7611, vol. 1, f. 53.

¹²³ *Ibidem*, dos. 1908, f. 146, 303-304; *Ibidem*, dos. 4638, f. 86; *Ibidem*, dos. 7611, vol. 1, f. 53.

¹²⁴ *Ibidem*, dos. 1908, f. 146; *Ibidem*, dos. 4638, f. 86; *Ibidem*, dos. 7611, vol. 1, f. 53.

batalioane din Centrele de Instrucție (CI) de securitate, 13 batalioane (CI) de grăniceri și un regiment de securitate, constituit din două batalioane (la CI cadre Radna). De asemenea, școlile de ofițeri MAI nr. 1 și 2 (București și Deva), precum și școlile de ofițeri politici nr. 1 și 2 (București și Oradea) s-au transformat în unități de intervenție. În vederea gestionării crizei, au fost suspendate până și concediile de odihnă, iar paza la frontiere a fost întărită¹²⁵. Regimul intrase în alertă maximă, sporindu-și forțele de coerciție, ceea ce făcea ca lupta țăranilor să fie inegală.

Nu știm exact când a fost creat Comandamentul Unic Suceava, dar într-o notă-raport din 10 august 1949 către ministrul de interne, Teohari Georgescu, era amintit și acest comandament. Probabil pentru o și mai bună coordonare a acțiunilor represive, pe 8 august 1949 se constituise un Comandament Unic local la Rădăuți (care mai apare și sub denomiția Colectivul de Comandă Rădăuți)¹²⁶. Intervenția autorităților s-a făcut probabil în baza ordinelor generale date în urma răscoalelor din vestul României, care se desfășuraseră cu o săptămână înainte. În nordul Moldovei s-a acționat în forță, dovadă că pe 8-9 august 1949 de la Suceava se raporta că în zonă era „liniște și ordine“, iar de la Rădăuți că „în întreaga zonă a fost restabilită ordinea“¹²⁷. Pe lângă Miliție, la activitatea de represalii din județele Rădăuți, Suceava și Dorohoi au participat batalionul Centrului de Instrucție grăniceri Rădăuți și batalionul 2 de securitate Botoșani. Misiunea odată îndeplinită, pe 10 august 1949 aceste forțe au fost direcționate spre garnizoanele de reședință¹²⁸. Pe 12 august 1949 se raporta ministrului de interne încetarea funcționării Comandamentului Unic Suceava¹²⁹, dovadă că scopul pentru care fusese creat, reprimarea exemplară a locuitorilor nemulțumiți, fusese atins.

La Rogojești, Miliția a intervenit la scurt timp după molestarea activiștilor PMR și a șefului postului de miliție. Cum își aducea aminte un localnic, „a ieșit scandal mare“. Au sosit patru camioane cu militari, care au început să tragă în aer, ceea ce i-a îndârjit pe țărani¹³⁰. Imediat aveau să înceapă arestările¹³¹. Potrivit martorilor, arestările s-au făcut la sfârșitul lunii septembrie 1949, fiind ridicați 14 oameni din Rogojești, condamnați la doi-trei ani de închisoare. Listele fuseseră făcute de activiștii locali (Onofrei Sucaliuc, Ion Tcaciuc, Mihai Curiuc și Gh. Hauc). La proces, aceiași activiști au fost folosiți ca martori împotriva propriilor consăteni. Cum rememora o victimă: „Ei făceau ce voiau în sat. Milițianul confisca ce voia și ducea la el acasă“¹³².

¹²⁵ *Ibidem*, dos. 1908, f. 147-149.

¹²⁶ *Ibidem*, f. 160, 162.

¹²⁷ *Ibidem*.

¹²⁸ *Ibidem*, f. 162, 157.

¹²⁹ *Ibidem*.

¹³⁰ Mărturia lui Vasile Ciripaniuc, din comuna Rogojești, actualul județ Suceava, 1990.

¹³¹ Mărturia lui Traian Siminicu, din comuna Rogojești, actualul județ Suceava, 1990.

¹³² Mărturia lui Vasile Ciripaniuc, din comuna Rogojești, actualul județ Suceava, 1990.

Vasile Ciripaniuc a fost condamnat pentru instigare și a făcut un an de închisoare (*Ibidem*). Un alt martor, Traian Siminicu, menționa „vreo“ 20 de arestați, condamnați la pedepse între unul și

La Frătăuții Noi arestările s-au produs la câteva zile după deportări. Au fost arestați: Constantin Nicoară, Vasile Andrișan, Calina Nicoară, Mihai Coneac, Gavril Ungureanu, Eugen Nicoară, Maria Pandaciuc, Catrina Bucevschi și alții. Arestații din satele rădăuțene au fost ținuți împreună la Rădăuți. Anchetele au durat șase săptămâni. Două zile pe săptămână erau rezervate anchetei și bătăii, evidențiindu-se ofițerii Cantor, Hudeanu, Frenkel, Dobrotă, Mihai Rusu și alții. Arestații au fost transportați în noiembrie 1949 la Iași, la închisoarea aflată în fosta mănăstire Galata. Pe 21-22 februarie 1950 a avut loc procesul. O femeie (una din cele două amintite mai sus, mărturiile nu concordă) avea să nască în penitenciar, dar a continuat să-și execute condamnarea¹³³. Deși nu dispunem de dosarele proceselor, putem bănui că au fost tipic staliniste. După afirmația unui martor, condamnat atunci: „Am făcut ani de pușcărie degeaba”¹³⁴. În general, activiștii PMR și forțele represive nu au dat dovadă de tact, provocându-i pe țărani sau exagerând faptele acestora.

6. Deportările

Decizia de deportare fusese luată, după cum aminteam mai sus, încă din momentul creării Comandamentelor Unice. Operațiunile de deportare au vizat cinci sate din județul Rădăuți și cinci din județul Suceava. În noaptea de 8-9 august 1949, din județul Rădăuți au fost ridicate 13 familii *chiabure* (din 15 fixate la începutul operațiunii), cu 48 de persoane, și cinci *instigatori* (din 10). Din județul Suceava se ridicaseră 13 familii *chiabure* (din 15 stabilite), cu 44 de persoane, și cinci *instigatori*. De asemenea, în aceeași noapte au fost ridicați cinci *instigatori* și din localitatea Grămești, județul Dorohoi¹³⁵. Potrivit acestor date, din nordul Moldovei au fost deportate pe 8-9 august 1949 aproape 100 de persoane. Dislocarea țăranilor nu s-a desfășurat peste tot fără probleme. Spre exemplu, la Milișăuți, județul Rădăuți, aproximativ 50 de țărani au aruncat cu pietre în autocamionul cu care erau transportați consătenii lor¹³⁶.

Deportarea constituia în practica stalinistă un mijloc de timorare a populației, această explicație fiind valabilă și în cazul dislocărilor din august 1949, produse în nord-estul României. Știrea ridicării unor locuitori din satele revoltate avea să se răspândească în întreaga regiune, fiind un mijloc eficient de difuzare a terorii. Este un loc comun că zvonurile au o mare putere de circulație în societățile rurale sau în cele închise, în care informația verificată

cinci ani închisoare (Mărturia lui Traian Siminicu, din comuna Rogojești, actualul județ Suceava, 1990). Spre exemplu, Traian Siminicu a primit cinci ani în lipsă (*Ibidem*). Vezi mai sus desfășurarea revoltei la Rogojești și lotul constituit de Securitate.

¹³³ Mărturia lui Constantin Nicoară, din comuna Frătăuții Noi, actualul județ Suceava, 1990. Vezi și nota din 6 decembrie 1990 a Ministerului de Interne, în *Cu unanimitate de voturi*, p. 91.

¹³⁴ Mărturia lui Constantin Nicoară, din comuna Frătăuții Noi, actualul județ Suceava, 1990.

¹³⁵ ASRI, fond „D”, dos. 1908, f. 156, 162.

¹³⁶ *Ibidem*, f. 156.

nu este disponibilă¹³⁷. Teama de încarcerare (era perioada marii frici provocate de *duba neagră*), incluzând și specia represiunii prin deportare, cu alte cuvinte teama de pierdere a libertății și intrarea în angrenajul complicat, sinistru al *organelor*, facilita controlul unei societăți, și așa supuse unui brutal proces de comunizare.

La Rogojești, realizarea listelor a durat circa o săptămână, conform martorilor. Ridicările în vederea deportării s-au făcut noaptea, de către armată, din echipe făcând parte și câte un sătean îmbrăcat în milițian, pentru a nu fi recunoscut de oameni. Satul răsuna de plânsete și împușcături¹³⁸. Unii dintre cei desemnați pentru deportare au reușit să scape, fugind în acea noapte, cum au fost cazurile lui Mihai Cozma și Traian Siminiciuc din Rogojești. Soția celui din urmă a fost ridicată în cămașă de noapte, cu un copil mic în brațe. În schimb, el a rătăcit, ca fugar, prin vechiul regat, până în septembrie 1949, când a plecat la Brașov. S-a angajat la întreprinderea „Tractorul” și a locuit în comuna Hărman, reușind să evite arestarea cu complicitatea șefului postului de miliție, care-l sfătuisese să nu se prezinte pentru viza de flotant. Abia după 24 de ani avea să revină acasă¹³⁹.

Ridicările pentru deportare s-au făcut la Calafindești în zorii zilei de 10 august 1949, de către echipe de soldați cu baioneta la armă. Dislocaților li se spusese să ia cu ei mâncare și îmbrăcăminte, dar nu au putut să ia decât puțin. Oamenii au fost transportați la Miliția din Rădăuți, iar în aceeași noapte, împreună cu cei ridicați din Frătăuți, au fost urcați în vagoane de vite și duși în Dobrogea, la Basarab¹⁴⁰. O țarancă rănită la Calafindești își amintea: „În sat, ceia de la primărie o dat pe listă pe cei care aveau ciudă și i-o băgat la închisoare. Au făcut batjocură de oameni!”¹⁴¹. În Dobrogea au fost deportate familiile celor morți, patru la număr¹⁴². Spre exemplu, familia lui Filon Diaconescu, decedat în timpul războaielor din Calafindești, a fost ridicată integral: soție și copii, inclusiv cei foarte mici (șapte persoane)¹⁴³.

La Frătăuți, părinții lui Andrișan a lui Chițcu, împușcat mortal în timpul revoltei, țărani săraci, au scăpat de deportare deoarece primarul a susținut atunci

¹³⁷ O bună analiză a producerii și circulației zvonurilor, vezi la Jean-Noël Kapferer. *Zvonurile. Cel mai vechi mijloc de comunicare din lume*. Prefață de Septimiu Chelcea, Traducere de Marina Vazaca, București, Editura Humanitas, 1993, *passim*.

¹³⁸ Mărturia lui Traian Siminiciuc, din comuna Rogojești, actualul județ Suceava, 1990.

¹³⁹ *Ibidem*.

¹⁴⁰ Mărturia Victoriei Bauciu, din comuna Calafindești, actualul județ Suceava, 1990, și în Dan Radu, *op. cit.*, p. 4; Mărturia Zamferei Lavric, din comuna Calafindești, actualul județ Suceava, 1990, și în Dan Radu, *op. cit.*, p. 5.

¹⁴¹ Mărturia Ilenei Havriș, din comuna Calafindești, actualul județ Suceava, 1990.

¹⁴² Mărturia Victoriei Bauciu, din comuna Calafindești, actualul județ Suceava, în Dan Radu, *op. cit.*, p. 4; Mărturia Vioricăi Isopescu, din comuna Frătăuții Noi, actualul județ Suceava, 1990.

¹⁴³ Mărturia Zamferei Lavric (fiica lui Filon Diaconescu, împușcat în august 1949), din comuna Calafindești, actualul județ Suceava, 1990; Mărturia Vioricăi Isopescu, din comuna Frătăuții Noi, actualul județ Suceava, 1990. Vezi și nota din 6 decembrie 1990 a Ministerului de Interne, în *Cu unanimitate de voturi*, p. 91.

că mortul nu era din sat¹⁴⁴. În schimb, alții nu au beneficiat de clemență. La primărie a avut loc o discuție pe tema deportărilor, unul dintre milițieni spunând: „Sunt mulți care nu sunt vinovați și dacă dăm drumul la unul trebuie să le dăm drumul la toți“. În consecință, familia Isopescu, care avea un fiu împușcat, a ajuns pe lista deportaților și a fost ridicată¹⁴⁵. Familia învățătorului Ștreangă (acesta adus în pumni), care pierduse un fiu la revoltă, a fost deportată în întregime¹⁴⁶. Familia lui Constantin Davidean, împușcat, a fost ridicată în august și trimisă în Dobrogea. Cei mai mulți erau copii mici, inclusiv de un an. Nu li s-a dat voie să ia nimic cu ei, doar hainele cu care erau îmbrăcați, o sticlă cu lapte și o pâine¹⁴⁷.

Adunați în centrul de județ, deportaților din Rădăuți li s-au luat declarații, dar nu cu privire la ce au făcut, ci despre averea rămasă acasă: pământ, vite, recolte¹⁴⁸. Drumul spre Dobrogea, cu trenul, în vagoane de vite, a durat trei zile, dislocații neprimind nimic de mâncare sau de băut, nici măcar pentru copii¹⁴⁹. În Dobrogea, țărani din satele rădăuțene și sucevene s-au întâlnit cu cei din Bihor și Arad, deportați tot la începutul lunii august 1949. Conform unor aprecieri, se aflau acolo trei mii de familii deportate¹⁵⁰. Deocamdată cifra nu poate fi controlată, dar este sugestivă pentru numărul mare de deportați expediați din vestul și nordul României spre această Siberie românească, cum era considerată Dobrogea alături de Bărăgan.

Au fost deportați locuitori și din Stroești și Bălăceana, județul Suceava, Milișăuți, județul Rădăuți. Exceptându-i pe cei din Stroești, toți aveau morți în familie¹⁵¹.

¹⁴⁴ Mărturia lui Ion Jacotă (a lui Haldan), din comuna Frătăuții Noi, actualul județ Suceava, 1990.

¹⁴⁵ Mărturia Vioricăi Isopescu, din comuna Frătăuții Noi, actualul județ Suceava, 1990; Mărturia lui Vasile Bilan, din comuna Frătăuții Noi, actualul județ Suceava, 1990.

¹⁴⁶ Mărturia lui Vasile Bilan, din comuna Frătăuții Noi, actualul județ Suceava, 1990.

¹⁴⁷ Mărturia Veronicăi Ungureanu, din comuna Frătăuții Noi, actualul județ Suceava, 1990.

¹⁴⁸ Mărturia Vioricăi Isopescu, din comuna Frătăuții Noi, actualul județ Suceava, 1990.

¹⁴⁹ Mărturia Veronicăi Ungureanu, din comuna Frătăuții Noi, actualul județ Suceava, 1990, și în Dan Radu, *op. cit.*, p. 5; Mărturia Vioricăi Isopescu, din comuna Frătăuții Noi, actualul județ Suceava, 1990; Mărturia Feliciei Doboș, din comuna Bălăceana, județul Suceava, 1990; Mărturia lui Grigore Ureche, din comuna Stroești, județul Suceava, 1990.

¹⁵⁰ Mărturia Veronicăi Ungureanu, din comuna Frătăuții Noi, actualul județ Suceava, 1990, și în Dan Radu, *op. cit.*, p. 5; Mărturia Feliciei Doboș, din comuna Bălăceana, județul Suceava, 1990.

¹⁵¹ Mărturia Feliciei Doboș, din comuna Bălăceana, județul Suceava, 1990; Mărturia Veronicăi Ungureanu, din comuna Frătăuții Noi, actualul județ Suceava, 1990; Mărturia Vioricăi Isopescu, din comuna Frătăuții Noi, actualul județ Suceava, 1990. Din Stroești au fost ridicate familiile lui Gheorghe Ureche, Grigore Ureche, Costan Poleac, Ion Simion Chira, Ionică Vârtoși și Vasile Bârtoși (acesta eliberat la Suceava, deoarece avea un fiu cu funcție de partid la Ploiești) (Mărturia lui Grigore Ureche, din comuna Stroești, județul Suceava, 1990; Mărturia Vioricăi Isopescu, din comuna Frătăuții Noi, actualul județ Suceava, 1990). Din Bălăceana este cunoscută ca deportată familia Feliciei Doboș (Mărturia Feliciei Doboș, din comuna Bălăceana, județul Suceava; Mărturia Vioricăi Isopescu, din comuna Frătăuții Noi, actualul județ Suceava, 1990; Mărturia lui Mihai Husariu, din comuna Butea, județul Iași, 1990).

De la Basarab, unde erau condiții de cazare infernale („niște grajduri, pline de păduchi, pline de purici“¹⁵²), deportații au fost duși la Deleni, fiind repartizați pe la oameni. Au lucrat la ferme, plătindu-li-se „ceva“, foarte puțin¹⁵³. Primeau de mâncare de la localnici, din compasiune¹⁵⁴. Unii au lucrat la o fermă la Adamclisi. O femeie din Calafindești, Diaconeasa, alcătuiuse un bocet, cântat de deportate: „Vinovat, nevinovat/Ne-au împușcat și ne-au luat“. Până și milițianul care le păzea era înflorat de cele petrecute: „mi se face părul măciucă și mă cuprinde groaza!“¹⁵⁵.

După un an, deși li se promisese că li se va da drumul acasă, deportații au fost duși la Canalul Dunăre-Marea Neagră. Aveau să rămână acolo patru ani. Zamfira Lavric, care avea cinci ani în momentul deportării și șase când a ajuns la Canal, declara: „Era toamnă târziu, un frig, un vânt. Nu pot să uit nici acum necazurile și chinul pe care le-am tras atunci. Lemne nu, nici paie, sobă în casă nu, de învelit nimica, iar de mâncare ce să mai vorbim. Când ne-au luat de acasă, a rămas tot. Tot o rămas. Și la muncă, pe urmă. Eu nu aveam dreptul la porție, nici fratele celălalt de nouă ani. Mama împărțea porția ei cu mine, iar sora mea mai mare împărțea porția cu fratele meu. Ceilalți mâncau porția lor. Am lucrat la roabă la canal. Unde era mai greu. Și așa am stat patru ani la Mircea Vodă, la Făclia [...] Dumnezeu știe cum am răzbit“¹⁵⁶.

Cei ajunși la Canal au fost plătiți cu sume derizorii¹⁵⁷: copiii cu 2,50 lei, iar adulții cu 5 lei. Abia le-au ajuns banii de tren la întoarcerea acasă¹⁵⁸. Potrivit altei mărturii, plata unei zile de muncă se ridica la 9 lei. Inițial nu au putut cumpăra nimic de la cooperativă, după o vreme primind și ei cartele¹⁵⁹.

Primii deportați s-au întors acasă în decembrie 1949 (cazul Victoriei Bauciu din Calafindești și al Silviei Irimescu din Frătăuții Noi, județul Rădăuți)¹⁶⁰, alții în martie 1951 (cazul Feliciei Doboș din Bălăceana, județul Suceava)¹⁶¹. Cei mai mulți dislocați aveau însă să stea mulți ani în deportare. Unii s-au întors în octombrie 1954¹⁶², alții în 1955¹⁶³. Li se spusese că odată

¹⁵² Mărturia lui Grigore Ureche, din comuna Stroiiești, județul Suceava, 1990.

¹⁵³ Mărturia Victoriei Bauciu, din comuna Calafindești, actualul județ Suceava, 1990.

¹⁵⁴ Mărturia Veronicăi Ungureanu, din comuna Frătăuții Noi, actualul județ Suceava, 1990.

¹⁵⁵ Mărturia Vioricăi Ispescu, din comuna Frătăuții Noi, actualul județ Suceava, 1990, și în Dan Radu, *op. cit.*, p. 5.

¹⁵⁶ Mărturia Zamfirei Lavric, din comuna Calafindești, actualul județ Suceava, 1990, și în Dan Radu, *op. cit.*, p. 5. Asemănătoare sunt și mărturiile Veronicăi Ungureanu și ale Vioricăi Ispescu, din comuna Frătăuții Noi, actualul județ Suceava, și în Dan Radu, *op. cit.*, p. 5. și mărturia Feliciei Doboș, din comuna Bălăceana, județul Suceava, 1990.

¹⁵⁷ Mărturia Zamfirei Lavric, din comuna Calafindești, actualul județ Suceava, 1990.

¹⁵⁸ Mărturia Veronicăi Ungureanu, din comuna Frătăuții Noi, actualul județ Suceava, 1990, și în Dan Radu, *op. cit.*, p. 5.

¹⁵⁹ Mărturia Vioricăi Ispescu, din comuna Frătăuții Noi, actualul județ Suceava, 1990.

¹⁶⁰ Mărturia Victoriei Bauciu, din comuna Calafindești, actualul județ Suceava, 1990.

¹⁶¹ Mărturia Feliciei Doboș, din comuna Bălăceana, județul Suceava, 1990.

¹⁶² Mărturia Veronicăi Ungureanu, din comuna Frătăuții Noi, actualul județ Suceava, 1990, și în Dan Radu, *op. cit.*, p. 5.

ajunși în satele lor avea să li se restituie tot ce avuseseră înainte. N-au primit nimic. Gospodăriile lor erau distruse, rămânând doar pereții, fără grinzi. Pământul cu recoltele și vitele lor ajunseseră pe alte mâini¹⁶⁴. Proprietățile erau date, cu titluri, la oamenii care rămăseseră în sat. Unii dintre aceștia le-au restituit terenurile, alții au considerat justificată hoția la care luaseră parte. În plus, țărani întorși din deportare aveau de dat cote mari de pe pământuri slăbite după atâția ani de exploatare¹⁶⁵. Cei care îi trecuseră pe listele pentru ridicare recunoșteau că fuseseră „duși să nu mai vină înapoi”¹⁶⁶. Din lemnul caselor celor deportați din Frătăuții Noi s-au făcut poduri și magazine la gospodăria colectivă din sat¹⁶⁷. Unele animale ale dislocaților au fost tăiate și mâncate la colhoz, la cazan. La Frătăuții Noi, „era un colectivist mare și striga: «mâncăm junca lui Ștreangă»” (învățătorul din sat, deportat și el)¹⁶⁸. Pentru țărani, foarte apropiați de animalele lor (în special cele de muncă), se dovedea a fi nu doar o pierdere materială, ci aproape echivalentul unei crime. Alte animale au fost luate de activiștii de partid. Spre exemplu, tot la Frătăuții Noi, secretarul de partid din sat (Traș a lui Purdea) și-a însușit patru porci ai familiei Isopescu¹⁶⁹. Primarul din același sat fusese mai puțin interesat de animale, el preferând alte obiecte din casele deportaților (țoluri și perne)¹⁷⁰. Alți dislocați nu s-au mai întors niciodată în locurile de baștină, regiunea de deportare, Dobrogea, devenindu-le casă pentru totdeauna¹⁷¹.

Din ordinul Ministerului Afacerilor Interne, maiorul de miliție Titu Stănescu și căpitanul de securitate Ilie Cârțumărescu au efectuat, între 18 iulie și 6 august 1951, o anchetă în localitățile din regiunile Bihor, Arad, Baia Mare, Sibiu și Suceava în care se desfășuraseră revolte țărănești în vara anului 1949, legate de treieri și colectarea cerealelor. Ancheta viza modul în care se desfășuraseră deportările. Pentru strângerea datelor necesare, cei doi reprezentanți ai MAI au luat legătura cu autoritățile locale: președinții sfaturilor populare (primăriilor), deputații acelorași instituții locale, membrii birourilor organizațiilor de bază ale PMR și din conducerea Gospodăriilor Agricole Colective¹⁷². În

¹⁶³ Mărturia Zamferei Lavric, din comuna Calafindești, actualul județ Suceava, 1990, și în Dan Radu, *op. cit.*, p. 5. Vezi și nota Ministerului de Interne din 6 decembrie 1990, în *Cu unanimitate de voturi*, p. 91.

¹⁶⁴ Mărturia Zamferei Lavric, din comuna Calafindești, actualul județ Suceava, 1990, și în Dan Radu, *op. cit.*, p. 5.

¹⁶⁵ Mărturia Zamferei Lavric, din comuna Calafindești, actualul județ Suceava, 1990.

¹⁶⁶ Mărturia Veronicăi Ungureanu, din comuna Frătăuții Noi, actualul județ Suceava, 1990, și în Dan Radu, *op. cit.*, p. 5.

¹⁶⁷ Mărturia Veronicăi Ungureanu, din comuna Frătăuții Noi, actualul județ Suceava, 1990.

¹⁶⁸ *Ibidem*.

¹⁶⁹ Mărturia Vioricăi Isopescu, din comuna Frătăuții Noi, actualul județ Suceava, 1990.

¹⁷⁰ *Ibidem*.

¹⁷¹ Este cazul lui Gheorghe Diaconescu, Vasile Diaconescu, Tănăse Diaconescu și Leonte Diaconescu, fiii lui Filon Diaconescu, mort la Calafindești în august 1949 (Mărturia Zamferei Lavric, din comuna Calafindești, actualul județ Suceava, 1990).

¹⁷² ASRI, fond „D”, dos. 4638, f. 231.

regiunea Suceava se găsisse următoarea situație a deportărilor: din satul Văscăuți, comuna Siret, 3 familii; comuna Horodnicul de Sus, 4 familii; comuna Frătăuții Noi, 3 familii; comuna Iaslovăț, 3 familii; comuna Milișăuți, 4 familii; comuna Mitocul Dragomirnei, 1 familie¹⁷³. În total, erau amintite șase localități, cu 18 familii. Din referatul întocmit de cei doi ofițeri la 10 august 1951 remarcăm însă lipsa unor localități care cunoscuseră revolte în vara anului 1949 și din care fuseseră deportate mai multe familii. Este vorba mai ales de comunele Rogojești, Calafindești, Bălăceana și Stroiști. Nu avem o explicație a acestei omisiuni, poate intenționată, poate doar din neglijență.

Dislocările erau arbitrare chiar și după aprecierile forțelor represive. Spre exemplu, din Văscăuți, comuna Siret, fusese ridicat, împreună cu familia, un țăran mijlocăș (Vasile Melenciuc) apreciat ca „om cumsecade și muncitor“, despre care se cunoștea în localitate că încercase să-i oprească pe consătenii lui „să mai facă gălăgie la arie“. Cu toate acestea, fusese deportat împreună cu soția și cei patru copii¹⁷⁴. Un alt țăran (Samuel Isopescu) din comuna Frătăuții Noi, care nu făcuse politică și era apreciat ca „om liniștit, supus și (care își) îndeplinea toate îndatoririle față de organele locale“, iar în ziua evenimentelor din comuna sa nici nu se afla în localitate, fusese deportat pentru că fiul lui (Vasile Isopescu) fusese împușcat mortal în timpul revoltei¹⁷⁵. Tot în categoria oamenilor „liniștiți și muncitori“ era încadrată și o țărană (Ecaterina Vitega) deportată din comuna Milișăuți, care în momentul operațiunilor de ridicare se afla la ginerele ei¹⁷⁶. Ca urmare, se propunea ca acești țărani să fie readuși în comunele lor, urmând să li se restituie inventarul mobil și imobil¹⁷⁷.

În referatul din 10 august 1951, se aprecia că deportările din august 1949 contribuiseră la „îmbunătățirea stării de spirit în comune“, concomitent „producându-se panică în rândurile elementelor dușmănoase și teamă printre cetățenii mai înstăriți“¹⁷⁸. În privința situației bunurilor celor deportați în august 1949, se constata în administrarea lor „o totală lipsă de răspundere“ din partea organismelor abilitate în acest sens, Sfaturile Populare. În unele localități, averile celor dislocați rămăseseră în grija rudelor sau a altor consăteni. Existau comentarii nefavorabile din partea unor locuitori, care vedeau în deportări nu măsuri politice, ci posibilitatea pentru conducerile comunelor de a-și însuși bunurile dislocaților. În plus, nu avusese loc nici o verificare a inventarelor¹⁷⁹.

¹⁷³ *Ibidem*, f. 256-258.

¹⁷⁴ *Ibidem*, f. 256-257.

¹⁷⁵ *Ibidem*, f. 257.

¹⁷⁶ *Ibidem*, f. 258.

¹⁷⁷ *Ibidem*, f. 262, 264.

¹⁷⁸ *Ibidem*, f. 259.

¹⁷⁹ *Ibidem*, f. 260-261.

7. Consecințele răscoalelor din nordul Moldovei

În urma manifestării nemulțumirilor populației, inclusiv în forma *revoltelor deschise* față de autoritățile de partid și de stat, care împiedicau aplicarea planului de *transformare socialistă* îndeosebi la sate, Securitatea luase *măsuri represive generale*. Una dintre cauzele pentru care poliția politică nu fusese capabilă să preîntâmpine izbucnirea răscoalelor a fost inexistența unei rețele informative în teritoriu. În consecință, s-a dispus punerea în practică a unui plan de acțiune informativă, care viza potențialii opozanți și mai ales posibili lideri ai unor acțiuni antiguvernamentale. Teritoriul urma să fie acoperit cu „informatori de calitate”, capabili să furnizeze Securității informații cu caracter politic, care să facă posibilă prevenirea manifestărilor anticomuniste¹⁸⁰. Surprinsă de jacqueriile din vara anului 1949, de o deosebită amploare, Securitatea a luat măsuri pentru evitarea, pe viitor, a unor asemenea acțiuni. Cert este că în nordul Moldovei nu s-au mai repetat astfel de revolte, însă o opoziție surdă la schimbările în agricultură a continuat să existe. Sugestiv este faptul că regiunea Suceava, care îngloba fostele județe Dorohoi, Botoșani, Rădăuți, Suceava ș.a., a fost ultima în care, în urma unei mobilizări uriașe de resurse umane și materiale, inclusiv prin utilizarea forței, s-a declarat încheiată colectivizarea agriculturii, în martie 1962. Astfel a fost posibilă triumfalista vestire a *victoriei socialismului la sate*¹⁸¹. Opoziția la colectivizarea susținută de un regim dispus să folosească măsuri extreme, s-a dovedit, în cele din urmă, fără sorti de izbândă.

În satele din nordul Moldovei, unde, în vara anului 1949, s-au semnalat proteste țărănești, inclusiv răscoale, s-au înregistrat 11 morți, zeci de țărani arestați și trimiși în fața instanțelor militare, aproape 100 de deportați¹⁸². În privința morților din satele rădăuțene, acestora nu li s-au întocmit acte de deces, ei figurând ca vii până după căderea regimului comunist, cum era cazul la Frătăuții Noi¹⁸³. Din cei patru morți de la Calafindești, la începutul anilor '90 doar unul singur era recunoscut în mod oficial ca decedat în actele orașului Rădăuți, însă despre nici unul nu se știa unde era îngropat¹⁸⁴. Întoarsă din deportare, Victoria Bauciu (soția lui Alexei Filon, împușcat în august 1949 la Calafindești) s-a recăsătorit și a avut copii. A stat șapte ani necununată, deoarece primul ei soț apărea la primărie ca fiind în viață. În cele din urmă, cu ajutorul a doi martori „a făcut moarte prezumată”. Sugestiv pentru tăcerea impusă în jurul celor petrecute cu ani înainte este faptul că judecătorul nu a

¹⁸⁰ *Ibidem*, dos. 3978, f. 333-334.

¹⁸¹ Telegrama Comitetului Regional Suceava al PMR către CC al PMR și către Gheorghe Gheorghiu-Dej, în „Zori noi”, organ al Comitetului Regional Suceava al PMR, nr. 4440, 18 martie 1962, p. 1. Aceeași telegramă a fost reprodușă și în „Scânteia”, nr. 5471, 18 martie 1962, p. 1.

¹⁸² Vezi supra.

¹⁸³ Ordonanța nr. 282/20 noiembrie 1991 a Procuraturii Militare Iași, în *Cu unanimitate de voturi*, p. 93.

¹⁸⁴ Mărturia Zamferei Lavric, din comuna Calafindești, actualul județ Suceava, 1990, și în Dan Radu, *op. cit.*, p. 5.

întrebat unde și cum a murit Alexei Filon¹⁸⁵. Erau încercări de a ascunde crimele din zona Rădăuți, în cele din urmă o ștergere din memorie a celor dispăruți.

Cei care îi împușcaseră mai trăiau încă la începutul anilor '90, având domiciliile în Suceava sau la București¹⁸⁶. Invocându-se prescrierea faptelor, crimele petrecute la sfârșitul anilor '40 au rămas fără urmări penale după 1989. Din aceleași considerente, nici măcar achitarea contravalorii bunurilor confiscate atunci nu a mai fost posibilă¹⁸⁷. În pofida căderii regimului comunist, perdanții se dovedeau tocmai victimele.

SOCIALIST TRANSFORMATION OF AGRICULTURE, THE PEASANT UPRISINGS AND THE DEPORTATIONS IN THE NORTHERN MOLDAVIA (1949) (Summary)

After having been theatre of war in March-August 1944, occupied by the Soviets and submitted to an intense extortion for the benefit of the Red Army, the Northern-Eastern Romania (Moldavia) knew a major drought in 1946 followed by a terrible famine in 1947. During all this time, the Communist Party was becoming the main political form in Romania, as the country found itself under a very strong process of communization. In 1945, an agricultural reform started being put into practice and the next years the regime introduced measures meant to contribute to the application of the Soviet pattern in villages as well. At the CC plenary of the Romanian Working Party on the 3rd-5th of March 1949, they decided to introduce the *socialist transformation of agriculture*, which was synonymous to collectivization. The chosen pattern was the Soviet one, despite of the fact that it had proved to be catastrophic in its very originary country. The next 13 years Romania was to live a long process of collectivization which would last even after its Western socialist states would have given up this aspect of the stalinist utopia.

Within the process of controlling the peasantry and taking possession of their work outcomes, they started drawing cereals by force, the so-called *shares (cote)*, as they are still remembered of. Several legal documents were issued on this purpose between 1946-1949. To fully and quickly draw the quantities of cereals, the authorities created the rule of treshing at some special grounds (*treieratul la arie*). In a very obvious way, the peasants were disadvantaged through the compulsory share system, as they were deprived of a very important part of their goods. As a consequence, the peasants made use of different solutions to escape the collecting laws (starting with hiding certain goods and finishing with refusing to give the shares, and risings).

At the beginning of the agriculture collectivization, such revolts happened also in the northern Moldavia. One could have hardly written about it before 1989 for very obvious reasons. The resources used in such a research come from the archives funds of the latest years and from the oral history interviews.

¹⁸⁵ Mărturia Victoriei Bauciu, din comuna Calafindești, actualul județ Suceava, 1990.

¹⁸⁶ Mărturia Zamferei Lavric, din comuna Calafindești, actualul județ Suceava, 1990, și în Dan Radu, *op. cit.*, p. 5.

¹⁸⁷ Ordonanța nr. 282/20 noiembrie 1991 a Procuraturii Militare Iași, în *Cu unanimitate de voturi*, p. 94.

Peasant risings caused by the refusal of threshing at the ground (*treieratul la arie*), the share handings combined with the fear of collectivization took place in dozens of villages of the ex-districts of Dorohoi, Botoșani, Rădăuți and Suceava. Against these peasant discontents that were translated into *open revolts* in the communes of Roma – district of Botoșani, Vorniceni and Avrămeni – district of Dorohoi, Rogojești, Calafindești, Frătăuții Noi and Milișăuți – district of Rădăuți, Bălăceana and Stroiiești – district of Suceava, the authorities took extreme repressive measures, employing important militia and security forces helped by the local activists. As a result, in the summer of 1949, mostly at the beginning of august, 11 people died, dozens of persons were arrested and brought to justice in the military court, almost 100 people were deported to Dobrogea.

To avoid similar future events, the Securitate developed a large information network. In the following years, no other rising took place but the process of the socialist transformation of agriculture was slow, as the county of Suceava, which included the ex-districts already mentioned, was the last one to be collectivized in March 1962. As for the victims of the 1949 summer repressives, they were scarcely done justice even when the communism failed. With only one exception, the deadly shot had hardly had death documents because their burial place is approximate. The authors of the crimes could live peacefully, the facts had been lost by limitation.

CÂTEVA CONSIDERAȚII PRIVIND LONGEVITATEA REZISTENȚEI ARMATE DIN ROMÂNIA (1944 – 1960)

Trecut sub tăcere de istoriografia românească timp de patru decenii, fenomenul rezistenței armate anticomuniste a beneficiat în ultimii ani de o avalanșă de lucrări ce acoperă un spectru larg: studii¹, volume de documente², volume de memorialistică,³ investigații de istorie orală.

Acest interes manifest față de problemă este lesne de înțeles. În primul rând, în țară și, mai ales, în străinătate nu s-a știut nimic, sau aproape nimic, despre atitudinea plină de curaj a unor mici grupuri de luptători care n-au șovăit să înfrunte cu arma în mână teribila mașinărie de represiune a statului comunist. O a doua explicație este oferită de multitudinea de aspecte care trebuie limpezite în legătură cu rezistența armată din România: care a fost caracterul acestei rezistențe, ce amploare a avut (în spațiu și timp dar și din punct de vedere al numărului de luptători), ce obiective au fost urmărite și prin ce mijloace au acționat grupurile din munți etc?

În ciuda numărului mare de lucrări consacrate mișcării de rezistență, cea mai mare parte a problemelor ridicate de fenomen a fost abordată doar

¹ Adrian Brișcă, *Rezistența anticomunistă din Bucovina. Lupta de la Bâțca Corbului, 18 ianuarie 1955*, în AT, nr. 1/1993, p. 89-98; idem, *Rezistența anticomunistă din România. Reacțiile sistemului represiv. 1948-1949*, în AT, nr. 4/1997, p. 133-147; idem, *Rezistența armată anticomunistă din România. 1944-1962*, în AT, nr. 1-2/1999, p. 42-67; Radu Ciuceanu, *Mișcarea Națională de Rezistență. Organizația Graiul Sângelui. Dosarul operativ. 1946*, în AT, nr. 1/1995, p. 85-103; Dumitru Șandru, *Rezistența anticomunistă din Maramureș*, în AT, nr. 4/1994, p. 270-281; Cristian Troncotă, *Procesul Mișcării Naționale de Rezistență. 1946*, în AT, nr. 3/1995, p. 120-139; Dorin Dobrințu, *Rezistența armată anticomunistă la începutul «republicii populare»*, în „Analele Sighet 6”. București, 1998, p. 210-238.

² Ioana Raluca Voicu-Arnăuțoiu, *Luptătorii din munți. Toma Arnăuțoiu. Grupul de la Nucșoara*, București, 1997; Miodrag Milin (ed.), *Rezistența anticomunistă din Munții Banatului în documente*, București, 2000; Adrian Brișcă, Radu Ciuceanu, *Rezistența armată din Bucovina. 1944-1950*, vol. I, București, 1998; Adrian Brișcă, *Rezistența armată din Bucovina. 1950-1952*, vol. II, București, 2000; Dorin Dobrințu, *Rezistența armată anticomunistă la începutul «republicii populare»*, în „Analele Sighet 6”. București, 1998, p. 210-238.

³ Ion Gavrilă Ogoranu, *Brazii se frâng, dar nu se îndoiesc*, vol. I și II, Timișoara, 1993-1995. Filon Verca, *Parașutați în România vândută*, Timișoara, Ed. Gordian, 1993.

tangențial, cele mai multe dintre lucrări rezumându-se la o prezentare a faptelor, a liderilor și a evoluției unui grup sau altul⁴. Această etapă, necesară, de prezentare a evenimentelor, a început, în ultimul timp, să fie urmată, firesc, de eforturi de analiză a fenomenului⁵.

Parcurgând relatările supraviețuitorilor mișcării de rezistență sau documentele întocmite de organele de presiune, se impune atenției cercetătorului o întrebare: cum se explică faptul că mici grupuri de luptători au reușit să se împotrivescă și să supraviețuiască unei prigoane aproape neîntrerupte, prigoană exercitată cu toate mijloacele pe care statul modern le pune la dispoziția organelor sale de presiune? Vreme de aproape 16 ani autoritățile comuniste din România au fost sfidate de astfel de grupuri care au reușit să mențină în conștiințele unei părți a românilor speranța că, poate, nu e totul pierdut și instaurarea comunismului nu e ireversibilă⁶. Acestei întrebări vom încerca să-i oferim câteva posibile răspunsuri pe parcursul paginilor de față.

În căutarea unui răspuns cât mai pertinent am făcut apel la mărturiile celor implicați în evenimente, deopotrivă, prigonii și prigonitori. Mărturiile, expuse oral și în scris după 1989 sau consemnate în documente emise de organele de presiune din epocă, oferă mai multe cauze pentru explicarea duratei rezistenței armate.

O primă cauză rezidă chiar în *componenta grupurilor de luptători*. Aceste grupuri aveau o componentă eterogenă din punct de vedere social și politic dar erau conduse, de regulă, de foști militari de carieră sau oameni politici cu influență în zona în care acționau, persoane care se bucurau de un prestigiu incontestabil atât în ochii membrilor grupărilor cât și în rândul populației din zonă. Șefii grupurilor beneficiau de o mare autoritate în rândul oamenilor pe care îi conduceau, autoritate câștigată fie anterior constituirii grupului (pe front sau în viața civilă⁷), fie în timpul acțiunilor în care făcuseră dovada calităților de conducători și luptători, de buni organizatori. Această autoritate conducea și la o loialitate crescută a luptătorilor față de lider.

⁴ A se vedea, în acest sens, și comunicările reunite în capitolul *Rezistența armată la instaurarea comunismului* din vol. „Analele Sighet 2”, București, 1995.

⁵ Vezi cap. IV, *Lichidarea mișcării de rezistență anticomunistă*, din volumul de documente editat de Serviciul Român de Informații, *Cartea Albă a Securității*, vol. II, București, 1994: un alt exemplu îl reprezintă capitolul 10, *Rezistența armată*, din lucrarea lui Dennis Deletant, *Teroarea comunistă în România. Gheorghe Gheorghiu Dej și statul polițienesc. 1948-1965*, București, Iași, 2001.

⁶ Menținerea speranței în rândul populației a fost permanent în atenția luptătorilor din rezistență. În 1952, Ion Gavrilă, liderul unui grup de rezistență, se adresa unor turiști în Munții Făgăraș: „Spuneți, vă rog, oamenilor din țară, că mai există un colț din Regatul României care nu și-a plecat capul înaintea comunistilor. Și atâta timp cât ne vor sta capetele pe umeri, acest colț de țară va fi liber. Spuneți-le să-și păstreze încrederea că într-o zi toată România va fi liberă” – Ion Gavrilă-Ogoranu, *op. cit.*, vol. I, p. 304.

⁷ Teodor Șuşman (senior), inițiator al unui grup de rezistență din Munții Apuseni care a activat timp de zece ani, fusese primar al comunei Răchițele (jud. Cluj) și era supranumit „tatăl moșilor” – Arhiva Consiliului Național pentru Studierea Arhivelor Securității (ACNSAS), fond informativ, dosar nr. 2701, f. 3.

Priceperea militară în organizarea și conducerea acțiunilor de luptă, a deplasărilor, organizarea adăposturilor și a depozitelor de armament, muniție și alimente a contribuit din plin la supraviețuirea grupurilor de rezistență. Nu întâmplător cele mai longevive dintre acestea⁸ sau care au dat mari bătăi de cap Securității⁹ au fost conduse de foste cadre militare¹⁰.

Un alt aspect care trebuie avut în vedere se referă la proveniența membrilor de rând ai grupurilor. Mulți dintre aceștia erau țărani, buni cunoscători ai locurilor¹¹, obișnuți cu eforturi fizice susținute și, în plus, cu experiența frontului și a mânăuirii armelor¹².

Pe lângă cunoștințele militare și o bună condiție fizică, favorabile unei rezistențe îndelungate au fost și *zonele predilecte de acțiune* ale nucleelor de rezistență. Cantonate în special în regiuni muntoase, împădurite și greu accesibile, aceste nuclee au ilustrat, încă o dată, posibilitățile multiple de folosire a avantajelor terenului în fața unor forțe ostile, superioare numeric. Asemenea haiducilor de altădată (de la care împrumutaseră, de altfel, numeroase elemente de organizare¹³ sau chiar titulatura¹⁴), cei din rezistența armată se pricepeau de minune să utilizeze posibilitățile oferite de munți și codri pentru camuflarea adăposturilor și a depozitelor de alimente, armament și muniție precum și pentru

⁸ Vezi cazul grupului Arnăuțoiu, condus de fostul locotenent Toma Arnăuțoiu, grup capturat abia la 20 mai 1958 (ACNSAS, fond documentar, dosar nr. 48, f. 38) sau a fostului locotenent-colonel Arsenescu Gheorghe, arestat la 1 februarie 1960 (ACNSAS, fond documentar, dosar nr. 47, f. 12).

⁹ Vezi acțiunile grupurilor conduse de colonelul Ion Uță, în Banat, de maiorul Nicolae Dabija (decorat cu ordinul „Mihai Viteazul” chiar de mareșalul Ion Antonescu), în Munții Apuseni, sau a celui organizat de fostul sergent major de jandarmerie Gavril Vatamaniuc, în Bucovina – Adrian Brișcă, *Rezistența armată anticomunistă din România. 1944-1962*, în AT, nr. 1-2/1999, p. 42-67, *passim*.

¹⁰ Printre cadrele provenite din armată (ofițeri și subofițeri activi, deblocați sau demobilizați), implicate în acțiunile de rezistență armată se cuvin amintiți și generalii Manoliu și Bașotă, Atanasie Trincu și Totu, locotenent-coloneii Gh. Dușeanu, Sever Adam, Ioan Strâmbci, comandorul Petre Domășneanu, maiorii Teodorescu, Sandu, Georgescu, căpitanii Bogdan și Brâncuși, locotenentul Gh. Vălușescu – Serviciul Român de Informații, *Cartea Albă a Securității*, vol. II, București, 1994, p. 82; vezi și Constantin Hlihor, *Generali români în rezistența anticomunistă*, în „Analele Sighet 2”, București, 1995, p. 184-188; Au existat și cazuri de ofițeri proveniți din Divizia „Tudor Vladimirescu”, precum Leonida Bodiu din organizația „Garda Albă” – cf. ACNSAS, fond documentar, dosar nr. 36, f. 435.

¹¹ Chirca Ioan, din gruparea înființată de colonelul Arsenescu, umblase prin pădurile din nordul comunei Nucșoara timp de 14 ani și cunoștea foarte bine toate ascunzătorile pe care le oferea pădurea – ACNSAS, fond documentar, dosar nr. 50, vol. I, f. 577.

¹² Faptul că membrii grupurilor de rezistență se dovediseră foarte buni luptători era recunoscut, *sotto voce*, și de ofițerii de securitate. Printre aceștia se afirma, în 1953, că „bandele sunt de neprins, bandiții sunt superiori organelor noastre, prin sistemul lor de acțiune” – apud Marius Oprea, *Banalitatea răului. O istorie a Securității în documente. 1949-1989*, Iași, 2002, p. 197.

¹³ Ion Paragină, liderul unui grup de rezistență din zona Vrancei, a redactat un set de instrucțiuni pentru membrii grupării pe care l-a intitulat „Manualul Haiducului” – ACNSAS, fond penal, dosar nr. 17, vol. 7.

¹⁴ De exemplu, maiorul Dabija Nicolae organizase, în februarie 1948, o grupare intitulată „Frontul Apărării Naționale – Corpul de Haiduci” – ACNSAS, fond documentar, dosar nr. 36, f. 433.

a executa deplasări rapide și ferite de ochii organelor de urmărire. Printre motivele invocate într-un raport pentru a explica eșecul unor acțiuni împotriva rezistenței din munți se amintește: „Zona de acțiune a bandiților este foarte mare, circa 1200 km². Terenul acoperit și foarte accidentat. (...) Bandiții își fac apariția la locuri diferite cu distanțe foarte mari¹⁵”.

Un element deloc negliabil în impunerea respectului în fața ofițerilor de securitate l-a reprezentat *armamentul* de care dispuneau membrii grupărilor de rezistență. Extrem de curajoși în fața victimelor dezarmate, aflate în beciurile Securității, acești ofițeri nu mai erau la fel de cutezători atunci când aveau de-a face cu luptători liberi și bine înarmați¹⁶. Armamentul divers, folosit cu îndemănare de luptătorii din munți, le-a permis acestora să rupă adesea încercuirea în care erau strânși de trupele de securitate sau să iasă cu bine din ambuscadele în care fuseseră atrași.

Dar oricât de buni luptători ar fi fost și oricât de bine înarmați, membrii rezistenței armate nu ar fi reușit să se mențină o perioadă atât de îndelungată în postura de oponenți ai regimului fără *sprijinul populației*¹⁷. Acesta a fost masiv și complex și a avut, fără îndoială, un rol extrem de important în perpetuarea rezistenței.

Ofițerii de securitate erau pe deplin conștienți de simpatia de care se bucurau membrii rezistenței în rândul populației, fapt relevat de rapoartele acestora. De exemplu, printre cauzele care au determinat eșecul acțiunilor de capturare a grupării Arsenescu se menționa și „faptul că bandiții principali Arsenescu, frații Arnăuțoiu și frații Purnichescu, dispun de serioase legături în satele de la poalele munților unde au foarte multe rude ca frați, surori, veri, fini etc.”¹⁸. În fața unor astfel de realități, ofițerii de securitate nu șovăiau să propună măsuri radicale precum dislocarea în alte regiuni a familiilor celor retrași în munți și a rudelor de gradul I și II ale acestora „pentru a determina pe cei rămași în comune, care au avut sau au legături cu bandiții, să nu-i mai ajute și să-i predea autorităților”¹⁹.

Suștinerea evidentă a rezistenței de către populație era explicată de ofițerii de securitate fie prin ostilitatea unor „elemente exploatoare”, fie prin „înapoierea” unei părți a țărănimii. Într-o *Dare de seamă* referitoare la “problema

¹⁵ Arhiva Ministerului de Interne (AMI), fond Direcția Secretariat-Juridică, inv. nr. 4311, dosar nr. II/B/4 f. 6-9 – *Dare de seamă* asupra desfășurării operațiunilor executate de Regimentul 10 Securitate în iunie-iulie 1952.

¹⁶ Între 14 septembrie și 28 noiembrie 1950, organele de securitate au capturat 453 puști, 5 puști mitralieră, 34 pistoale mitralieră și 58 pistoale de buzunar – ACNSAS, fond documentar, dosar nr. 36, f. 386; Toți cei 11 membri ai grupării conduse de Gavrilă Ion erau, în 1952, înarmați cu pistoale mitralieră P.P.S. precum și cu revolvere și grenade – ACNSAS, fond informativ, dosar nr. 77, f. 408-410.

¹⁷ Diversitatea și masivitatea ajutoarelor oferite de populație sunt bine puse în evidență de Ioan Gavrilă, *Recunoștință*, în „Din documentele rezistenței”, vol. 3, București, 1991, p. 175-177.

¹⁸ Arhiva Ministerului Justiției (AMJ), Direcția Instanțelor Militare (DIM), fond penal, dosar nr. 27463, vol. 5, f. 168-169.

¹⁹ *Ibidem*.

bande“, întocmită în 9 mai 1949, se menționează că organizațiile de rezistență „se sprijină pe organizații formate la poalele munților, cu care sunt în directă legătură și care sunt conduse în general de așa-ziși intelectuali ai satelor (preoți, notari, avocați), de chiaburi, și care reușesc să polarizeze destul de numeroase elemente țărănești, mijlocașe și chiar sărace, nelămurite politicește“²⁰.

În alte ocazii, organele de securitate explicau susținerea prin „teroaarea“ pe care o răspândeau membrii grupărilor asupra populației. Sprijinul acordat grupării Arsenescu și fraților Arnăuțoiu era justificat prin faptul că oamenii din satele Slatina și Nucșoara „datorită zvonurilor lansate de bandă, au trăit sub teroare, fiindu-le teamă de a da vreun indiciu organelor politice și administrative, deși știau de apariția acestora în comună“²¹.

Realitatea că oamenii din zonele limitrofe îi ajutau pe membrii grupurilor de rezistență din convingere și nu din constrângere este pe deplin demonstrată de diversitatea formelor de ajutor oferit. De la adăpostirea pentru o noapte și oferirea unei traiste cu alimente și până la furnizarea de armament, medicamente și informații despre mișcările Securității, aproape nimic nu le era refuzat celor din munți, văzuți ca exponenți ai dorinței de libertate împărtășită de cele mai largi categorii ale populației. Cele mai elocvente credem că sunt numeroasele cazuri de informatori dubli care, sub pretextul că îi „caută“ pe „bandiți“, colindau munții și-i țineau la curent pe cei din rezistență cu ultimele evenimente²². Aceste cazuri erau atât de numeroase încât Securitatea a fost nevoită să admită că „folosirea agenturii deconspirate și trădătoare, ca urmare a neverificării ei, a făcut ca organele de securitate să nu cunoască ani de zile nimic despre existența bandiților, permițând în mod indirect ca aceștia să-și desfășoare activitatea și să atragă numeroase elemente în acțiunile lor dușmănoase“²³.

Importanța pe care o avea sprijinul populației pentru supraviețuirea organizațiilor de rezistență a fost sesizată, firește, și de membrii acesteia. Cu rare excepții, cei din grupurile de rezistență s-au străduit să păstreze cele mai bune relații cu populația din zonele în care acționau. Referindu-se la gruparea lui Ion Gavrilă, organele de securitate notau, în noiembrie 1953: „Este caracteristic faptul că banda, în acțiunile ei, caută să evite încordarea relațiilor sale cu populația, nu jefuiește gospodăriile din sectorul particular, iar în timpul atacurilor asupra gospodăriilor din sectorul socialist, lasă în numele ei «acte justificative» în care consemnează toate alimentele și bunurile jefuite“²⁴.

²⁰ ACNSAS, fond documentar, dosar nr. 36, f. 438-439.

²¹ AMJ, DIM, fond penal, dosar nr. 27463, vol. 4, f. 93.

²² Într-un document de analiză a operațiunilor de capturare a „bandelor“, referitor la gruparea Șușman, se preciza: „Trebuie menționat că Răfăilă Vasile, așa cum a rezultat din ancheta ulterioară, a fost principalul om de legătură al bandei și omul cel mai de încredere al șefului bandei Șușman Leon. Răfăila V. informa pe Șușman cu toate problemele pe care le afla din contactul cu organele noastre, iar Șușman, la rândul său, îl pregătea cum să dezinformeze organele de securitate.“ – ACNSAS fond documentar, dosar nr. 82, vol. 2, f. 9.

²³ *Ibidem*, f. 22-23.

²⁴ ACNSAS, fond documentar, dosar nr. 36, f. 370.

La fel de importantă în identificarea cauzelor care explică supraviețuirea îndelungată a rezistenței armate din România este și analizarea deficiențelor structurale multiple de care suferea opresorul, în speță Securitatea, Trupele de Securitate și Miliția.

O primă slăbiciune era reprezentată de *incompetența ofițerilor de securitate*²⁵. Recrutați din rândul muncitorilor manuali sau al țăranilor foarte săraci, trecuți prin simulacre de „școli de securitate“, proaspeții ofițeri erau lipsiți de cele mai elementare noțiuni ale muncii de informații. Aceste lipsuri erau suplinite, cel mai adesea, printr-o brutalitate excesivă²⁶ dar care conducea la rezultate minime. Într-un *Raport informativ*, alcătuit de Regionala de Securitate Pitești în 15 iulie 1953, se menționau, printre alte cauze ale eșecurilor repetate, următoarele:

– „Necunoașterea posibilităților agenturii informative (nu au fost studiate suficient), fapt ce a dus la nepunerea în aplicare a celor două combinații informative propuse.

– Nu a fost sistematizat întregul material al problemei ce se află la regiunea Pitești în așa fel ca fiecare bandit să aibă mapă aparte cu tot materialul ce vorbește asupra persoanei sale.

– Nu se cunosc toți prietenii mai intimi ai fiecărui bandit – din școală, liceu, facultate, din armată, din anturajul lor intim, la care ar putea apela sau cere adăpost“²⁷.

În general, se lucra „după ureche“, ignorându-se adesea chiar ordinele și precizările exprese trimise de organele superioare. Eșecurile cele mai frecvente erau înregistrate în munca cu agentura informativă, fapt ce se reflecta negativ și în acțiunile operative ale trupelor de securitate. Exasperat de noile eșecuri raportate, Alexandru Drăghiciunea, în iulie 1953, următoarea rezoluție pe un raport al Direcției Regionale de Securitate Pitești: „În acest fel noi niciodată nu vom prinde nimic. Nu există un informator de bază. Cauzele trebuie căutate în metodele nejuste care s-au practicat și încă se mai practică față de informatori. În ușurința condamnată a regiunii de securitate față de munca informativă pe care o subapreciază“²⁸.

²⁵ Într-o *Dare de seamă*, întocmită în noiembrie 1950, se menționează: „În cursul operațiilor. La organele Securității Poporului s-a observat lipsa pregătirii militare. De asemenea, s-a mai constatat și lipsa de pregătire fizică, din care cauză urmărirea bandiților în locuri mai puțin accesibile, a fost îngreunată. Aceste lipsuri cât și unele greșeli comise de organele noastre prin nerespectarea directivelor primite au mărit pierderile din rândurile securității și miliției“ – ACNSAS, fond documentar, dosar nr. 36, f. 383.

²⁶ Incapabili să obțină pe alte căi informații, ofițerii torturau în mod barbar pe acei membri ai rezistenței capturați vii. Astfel, Titu Jubleanu, din gruparea Arnăuțoiu, „a fost anchetat cu o sălbăticie de nedescris, pentru a i se smulge destăinuirii despre ascunzătorile partizanilor din păduri. despre gazdele lor, despre cei care îi aprovizionau și oamenii din satele de munte cu care aveau legături. Jubleanu a fost schingiuit în fel și chip. Între altele, i s-au smuls, rând pe rând, toți dinții din gură cu un clește de scos cuie“ – Ion Ioanid, *Închisoarea noastră cea de toate zilele*, București, 2000, p. 216-217.

²⁷ ACNSAS, fond documentar, dosar nr. 40, f. 80-82.

²⁸ *Ibidem*, f. 72.

Chiar și atunci când reușeau să obțină informații reale, valorificarea lor rămânea adesea sub semnul întrebării. Un document al Securității recunoaște, în stilul agramat specific instituției în epocă, faptul că: „În timpul încercuirii unor bandiți ce urmau a fi capturați, datorită slabei pregătiri a acțiunii operative, cât și a pregătirii ofițerilor din punct de vedere al tehnicii de luptă și al instrucției tragerii, a făcut ca să eșueze unele acțiuni întreprinse, pe baza unor informații sigure obținute prin agentura noastră calificată. De asemenea, de a avea unele pierderi în oameni (...)”²⁹.

O altă deficiență era reprezentată de *slaba pregătire și conducere a Trupelor de Securitate*. Continuatoarele ale Jandarmeriei, Trupele de Securitate au început să funcționeze din 23 ianuarie 1949 dar activitatea lor a fost reglementată prin Decretul de înființare nr. 163 din 7 februarie 1949³⁰. Erau subordonate Secretariatului General pentru Trupe din cadrul M.A.I. Prin Decizia ministerială nr. 84 din 24 martie 1949 Secretariatul General pentru Trupe se transformă în Comandamentul Trupelor M.A.I. În cadrul acestuia, atribuțiile fostei Jandarmerii erau preluate de Comandamentul Trupelor de Securitate (C.T.S.) în fruntea căruia a fost numit generalul Eremia Popescu³¹.

Ofițerii care încadrau unitățile trupelor de securitate proveneau, în bună parte din Diviziile „Tudor Vladimirescu” și „Horia, Cloșca și Crișan” sau fuseseră ridicați la rangul de ofițer din rândul trupei, pe baza „originii sociale sănătoase”. Rudimentele de pregătire militară pe care și le însușiseră erau rizibile în confruntarea cu oameni cu experiența frontului și a luptei de gherilă.

Documentele întocmite de securitate în epocă abundă în exemple ale incompetenței acestor cadre de aceea ne vom limita doar la două exemple. Într-un raport redactat în ianuarie 1953 se menționează: „... s-au constatat unele lipsuri la Trupele de Securitate. Astfel, nu s-au luat măsuri de camuflare; nu s-a folosit terenul și nu s-a păstrat ordinea și liniștea desăvârșită. Posturile au făcut corturi în teren deschis, lângă posturile de pândă au spălat și întins rufe etc. S-a constatat o lipsă de instruire și timiditate a militarilor care au deschis foc asupra unor buturugi, copaci, căprioare etc. descoperindu-și astfel locul posturilor și dispozitivul. În timpul scotocirilor s-a făcut mult zgomot încât se puteau auzi de la mari distanțe ordinele ostașilor ca: «mai la stânga, tovarășe; mai la dreapta, tovarășe; pe loc repaus» etc.”³².

Un alt exemplu elocvent este reprezentat de acțiunea desfășurată între 24-30 iunie 1954 de U.M. 0247, U.M. 0301, U.M. 0487, U.M. 0446, U.M. 0199. Acestea au blocat și scotocit zona cuprinsă între Arpașu de Sus și pâraul Auristei – Râul Mare, în încercarea de a captura „banda Gavrilă”. După cinci zile

²⁹ ACNSAS, fond documentar, dosar nr. 36, f. 36-45.

³⁰ Decretul nr. 163 nu a fost publicat în MOF.

³¹ Ministerul de Interne, *În slujba patriei socialiste. File din istoria trupelor de securitate*, București, 1980, p. 34.

³² Apud Marius Oprea, *op. cit.*, p. 284.

de scotocire, singurul rezultat a fost descoperirea unui adăpost în care se aflau armament și muniție precum și câteva obiecte de uz casnic și îmbrăcăminte³³.

În eșecurile acțiunilor efectuate de trupele de securitate un rol important l-a jucat și *proasta dotare cu echipament*³⁴, mai ales cu mijloace de comunicații radio și cu autovehicule. Rapoartele întocmite reliefează puternic și, uneori, exagerează lipsurile, tinzând spre o transferare a răspunderii acțiunilor eșuate spre aceste deficiențe de dotare materială. În timpul unei operațiuni de capturare a grupului condus de locotenent-colonelul Gh. Arsenescu, întreprinsă între 19-22 iunie 1949, „nu s-a putut coordona acțiunea trupelor din cauza lipsei de legătură dintre cele două detașamente menționate mai sus, iar cablul telefonic al unităților era dezizolat făcând scurt circuit cu pământul umed. Stațiile de radio n-au funcționat”³⁵.

Deficiențe asemănătoare sunt semnalate și într-o sinteză informativă, cu privire la acțiunile întreprinse în anul 1951 împotriva grupurilor de rezistență, în care se menționa:

„S-a întâmplat ca în timpul acțiunii armamentul, nefiind controlat, să nu funcționeze în perfectă stare – în general dotarea nefiind întotdeauna făcută corespunzător situațiilor create în timpul acțiunii. De exemplu, în unele acțiuni duse de D.R.S.S. – Argeș și Severin, în timpul desfășurării acțiunii dându-se de urmele bandiților și fiind nevoie de câini de urmărire iar aceștia lipsind, nu s-a putut continua urmărirea bandiților. Sau un alt exemplu mai recent, în acțiunea dusă de D.R.S.S. – Baia Mare, pentru depistarea bandei Pop-Oniga, deși existau schiuri, nu au fost cadre pregătite în acest sens, fapt ce a făcut să nu [se] acționeze cu rapiditate în urmărirea bandiților. Din acest punct de vedere putem considera și lipsa de aparate emisie-recepție, pentru menținerea legăturilor în timpul acțiunii, atât între echipele aflate în scotocire cât și cu centrul”³⁶.

Handicapul reprezentat de lipsa unor mijloace de comunicare radio se pare că era cât se pare de real. Informațiile despre apariția unuia sau altuia din grupurile de rezistență parveneau cu greutate unităților operative³⁷, uneori chiar după mai multe zile. Când unitățile de securitate ajungeau în arealul indicat, grupurile de rezistență erau de mult plecate. În plus, coordonarea acțiunilor între mai multe unități implicate în operațiuni desfășurate pe zone mari era foarte greoaie. Unii membri ai rezistenței atribuie, nu fără temeii, un rol decisiv în lichidarea grupurilor din munți îmbunătățirii dotării tehnice a ofițerilor și trupelor de securitate³⁸.

³³ ACNSAS, fond penal, dosar nr. 16, vol. 5, f. 192-195.

³⁴ Mărturii despre ce însemna să fii soldat în Trupele de Securitate în anii '50 la Mihai Stoia, *Am fost securist*, în „Memoria”, nr. 24, p. 98-109.

³⁵ AMJ, DIM, fond penal, dosar nr. 27463, vol. 4, f. 91.

³⁶ ACNSAS, fond documentar, dosar nr. 36, f. 269-270.

³⁷ ACNSAS, fond documentar, dosar nr. 40, f. 97.

³⁸ Gheorghe Urdea-Slătinaru, *Între speranță și moarte*, în „Memoria”, nr. 9, p. 85: „Fiind dotați de-acum cu mijloace radio-portative, echipele care acționau în munte erau mai coordonate și a devenit tot mai greu supraviețuirea mișcării de rezistență”.

O altă premisă a rezistenței îndelungate în fața regimului comunist a fost reprezentată de *susținerea psihologică* a membrilor rezistenței. Mai greu cuantificabil, acest element a avut o importanță cel puțin la fel de mare ca și cele enumerate până acum. Nu trebuie scăpat din vedere că cei mai mulți membri ai grupurilor de rezistență au luat calea munților încrezători în faptul că situația în care se află România este una provizorie, că marile democrații occidentale, în primul rând S.U.A., nu vor abandona România în brațele comunismului. Pornind de la această premisă, ei au urmărit crearea unor depozite de muniție și armament, identificarea unor locuri propice pentru amenajarea pistelor de aterizare sau pentru desant aerian sau chiar realizau planuri de acțiune concrete pentru momentul când conflictul anglo-americo-sovietic va izbucni.

Privite acum, din perspectivă istorică, aceste speranțe par naive dar, nu trebuie uitat, ele au fost împărtășite în epocă de minți luminate, de oameni politici de anvergură. În plus, credința că americanii vor interveni era întreținută, cu vinovată abilitate, de posturile de radio occidentale „Vocea Americii”, BBC și „Europa liberă”. Ani de zile, luptătorii din munți au stat cu urechea lipită de radiouri primitive sorbind cu disperare fiecare comentariu al acestor posturi și întărindu-și astfel hotărârea de a rezista greutăților de moment³⁹.

Documentele Securității dar și mărturiile supraviețuitorilor confirmă interesul manifestat constant față de evoluția relațiilor internaționale și, mai ales, față de poziția S.U.A. Membrii grupurilor de rezistență căutau să afle, pe orice cale, știri despre ceea ce se întâmplă dincolo de munții lor și, mai ales, dincolo de „cortina de fier”. În 14 august 1950, un instructor U.C.C. (Uniunea Cooperative-lor de Consum) a fost oprit de un membru al rezistenței în pădurea Tamaș-Argeș și a fost întrebat „dacă are ziar, precum și ce mai știe în legătură cu războiul”⁴⁰.

Credința lor în iminența schimbărilor politice era împărtășită și populației din zonele în care acționau. Un cioban din munții Făgărașului afirma, în 1953, că „de la partizani știe că va fi în curând război”⁴¹. De altfel, numeroase elemente de sprijin sau chiar membri activi ai rezistenței au fost convinși de liderii unor astfel de grupuri că „în curând se va reinstaura fostul regim” și toți cei implicați în rezistența anticomunistă vor primi funcții de răspundere⁴².

Încrederea în intervenția occidentală a rămas nestrămutată în mintea celor din rezistență până la evenimentele petrecute în 1956 în Ungaria vecină. Non-intervenția occidentală a deschis ochii celor mai mulți dintre cei care mai

³⁹ Importanța emisiunilor posturilor de radio străine în motivarea luptătorilor din rezistență era sesizată de Securitate. Într-o ședință cu comandanții direcțiilor regionale de securitate din martie 1950 se afirma: „Să ne închipuim o situație care nu este în realitate (...) dar va fi, că n-ar exista radio american sau Londra sau Turcia sau Spania și toate aceste lucruri și că toți dușmanii noștri din interior, din țară n-ar ști nimic despre America (...) Ar fi oare lupta de la noi atât de ascuțită? Fără îndoială că nu, fără îndoială că foarte mulți dintre dușmanii care azi activează n-ar mai avea curajul să mai ridice capul, n-ar înceta complet munca, dar munca noastră ar fi mult mai ușoară” – apud Marius Oprea, *op. cit.*, p. 197.

⁴⁰ ACNSAS, fond documentar, dosar nr. 50, vol. I, f. 578.

⁴¹ Idem, dosar nr. 40, f. 77; idem, dosar nr. 41, vol. II, f. 32-33.

⁴² Idem, dosar nr. 47, f. 12.

găsiseră resurse să se împotrivescă regimului comunist⁴³. Propaganda comunistă și-a arătat în cele din urmă efectele, determinarea de a lupta în continuare fiind foarte mult diminuată în urma expectativei occidentale în fața unor acțiuni curajoase cum a fost aceea a poporului maghiar.

Hăituiți aproape permanent de efectivele copleșitoare ale trupelor de securitate, înfomețați, șantajați, lipsiți de medicamente și muniții, privați de suportul moral al unei intervenții externe și, adesea, trădați de cei care se resemnaseră, membrii rezistenței au căzut, rând pe rând, în mâinile Securității.

Sfârșitul anilor '50 a reprezentat apusul unei rezistențe care ne apare cu atât mai eroică acum cu cât era complet lipsită de sorți de izbândă. Nici un moment regimul comunist din România nu a fost realmente pus în pericol de aceste grupuri de rezistență. Ele au avut un rol pur simbolic, de portdrapel al unei mândrii naționale care refuza să se lase încovoiată de o ideologie străină, impusă de o mare putere percepută de români ca agresoare timp de aproape 200 de ani. Anticomunismul și rusofobia s-au împletit conducând la o reacție vehementă și de durată. Aspectele acestei reacții armate în fața comunismului trebuie studiate din toate punctele de vedere⁴⁴ pentru a decela luminile și umbrele ei și pentru a sublinia, încă o dată, caracterul malign al regimului impus în România între 1945-1989.

A FEW CONSIDERATIONS ON LONGEVITY OF ARMED RESISTANCE IN ROMANIA

(1944-1960)

(Summary)

The proceeds from the premise that most of the studies on the armed anti-communist resistance are confined to a presentation of facts, leaders and that of the evolution of one group or another. This was, indeed, a necessary phase that now requires another one, of qualitative analysis. The study tries to answer the following question: how can we explain the fact that small groups of fighters managed to survive for almost 16 years against the persecution started by a communist State, holding all necessary means to destroy any opposition? The author proceeds his research from oral and written testimonies of those involved in the events, either investigated or investigators, reaching the conclusion that at any time the communist regime in Romania wasn't endangered by these groups of resistance. They played a purely symbolic part, one of desperate protest against a foreign occupation.

⁴³ Unul din membrii rezistenței își amintea în anii '90: „Abia în 1956, când revoluția din Ungaria a fost înăbușită în sânge, unii și-au dat seama, și ne-am dat seama și noi, românii, că ceva nu este în ordine, că am fost definitiv lăsați rușilor, că americanii nu vor veni, sau dacă nu vor veni va fi prea târziu.” – Mihai Timaru, *Lupta de rezistență anticomunistă în Munții Vrancei*, în „Analele Sighet 2”, București, 1995, p. 333.

⁴⁴ Demn de remarcat este faptul că mișcarea de rezistență din România a intrat și în atenția istoriografiei occidentale; vezi Georges Diener, *L'autre communisme en Roumanie: résistance populaire et maquis. 1945-1965*, L'Harmattan, Montreal, 2001.

ATITUDINEA EVREILOR DIN ROMÂNIA FAȚĂ DE COMUNISM (1944 – 1948)

Printre cei care au susținut, uneori sau adesea, cu multă ardoare, formațiunile politice de extremă stângă, în mod particular pe comuniști, s-au aflat numeroase persoane aparținând diferitelor grupuri minoritare, care au deținut și o pondere importantă în aceste organizații. În anii '30, de exemplu, românii, care reprezentau 72% din populația țării, aveau 23% din totalul membrilor Partidului Comunist din România, timp în care la maghiari proporțiile erau de 8% și, respectiv, de 36%, iar la evrei de 4% și, respectiv, de 18%¹.

De îndată ce conjunctura militaro-politică le-a fost favorabilă, numeroși locuitori de origine evreiască și-au arogat atribuțiile organelor de conducere ale instituțiilor județene și locale ale statului. În partea de nord a Moldovei, ocupată de Armata roșie în aprilie 1944, implicarea lor pe scară largă în administrație s-a produs imediat, cu sprijinul binevoitor al militarilor sovietici, astfel că aici majoritatea funcțiilor de conducere au fost acaparate de ei. În decembrie 1944, Inspectoratul General al Jandarmeriei, informând Președinția Consiliului de Miniștri despre stările de lucruri constatate în județele Botoșani și Dorohoi, releva că autoritățile de aici nu se bucurau de încrederea populației și că aproape întreaga conducere a acestora se afla concentrată în mâinile evreilor. Se înființaseră comitete țărănești, însă conducerea lor centrală era în majoritate evreiască și ea acaparase aproape toate sursele de venituri: exploatarea moșiilor, a pădurilor, a morilor, a viilor etc., beneficiile rezultate luând destinații necunoscute. Toate autoritățile administrației orășenești și județene – consemna comandantul jandarmeriei – erau în mâinile evreilor. Șefii instituțiilor erau, în general, români, „simple unelte de paie ale conducerii comuniste evreiești locale”².

Actul de la 23 august 1944 a fost urmat de o serie de schimbări profunde în statutul populației de origine evreiască. Încă din aprilie 1944, când trupele sovietice au ocupat o parte din teritoriul țării, opresiunea împotriva evreilor a încetat, acestora fiindu-le restabilite *de jure*, dar mai puțin și *de facto*, drepturile pierdute. Recunoscători față de Armata roșie, calificată atunci de către

¹ Dennis Deletant, *România sub regimul comunist*, București, 1997, p. 16.

² Arhivele Naționale București, fond Președinția Consiliului de Miniștri, Cabinetul Militar Sănătescu-Rădescu, dosar 1420/1944-1945, f. 16-17.

comuniștii din România drept „eliberatoarea popoarelor de sub robia fascistă“, o parte dintre evrei a început o colaborare fructuoasă cu Partidul Comunist, fiind, în același timp, și susținători fervenți ai noilor reguli introduse de sovietici în ținuturile cucerite. Profitând de noua conjunctură politico-militară, unii au devenit vindicativi, făcând o serie de victime în rândurile celor care îi oprimaseră până atunci.

În atitudinea minorității evreiești față de ofensiva comunistă, de autoritățile statului și de populația de origine română s-au înregistrat câteva orientări mai importante. Elita intelectuală, educată în spiritul ideilor democrate, a sesizat de la început lipsa de suport legal a multora dintre decretul promulgate după 23 august 1944, a celor mai elementare norme de drept, atrăgând atenția asupra pericolelor ce le reprezentau asemenea practici pentru viitorul societății în care trăiau. Acesta a fost și motivul pentru care mulți intelectuali evrei au exprimat fie rezerve, fie critici, uneori destul de severe, față de actele comuniștilor, atitudinea lor aducându-i în conflict cu noile autorități ale României³.

Dar sensul acțiunilor întreprinse de intelectualii democrați de origine evreiască, pe lângă că a fost denaturat prin mijloacele de propagandă ale Partidului Comunist, nu a fost receptat în mod favorabil de majoritatea conaționalilor lor și cu atât mai puțin de marea masă a populației țării de origine română, înclinată să judece acest grup etnic în special prin prisma evreilor aflați în topul ierarhiei partidului, a celor ce îi sprijineau ori a afaceriștilor fără scrupule.

Rezervați față de comunism ori chiar potrivnici lui au fost și numeroși evrei cu stare materială cât de cât satisfăcătoare. Din relatarea Serviciului Special de Informații din data de 26 iunie 1946 rezultă că evreii din Târgu Neamț nu se încadraseră „în noua ordine democratică a țării. Ei manifestă diferite nemulțumiri față de regimul actual și, în semn de protest, s-au înscris în partidele reacționare“. Din cei 500 de evrei cu drept de vot din localitate, 20% erau muncitori înscrși în Partidul Comunist, 10% erau social-democrați proveniți din mici patroni și meseriași, 40% național-tărăniști (maniști) și 30% liberali (diniști), ultimele două partide cuprinzând exclusiv pe comercianți⁴. Mai mult, unii evrei manifestau o pronunțată ostilitate chiar față de conaționalii lor care colaborau cu comuniștii ori se înregimentaseră în partidul lor. Astfel, la 5 iunie 1948, la o adunare „sub forma Blocului Palestinei Muncitoare a vorbit la Bârlad Dl. Michel Leiba, într-un spirit șovin, retrograd și atacând în mod mârșav pe evreii din Partidul Muncitoresc Român“⁵.

O ostilitate vădită față de regimul politic din Uniunea Sovietică, de comunism în general, și față de ofensiva comuniștilor din România, în particular, au manifestat-o mulți dintre evreii reveniți din Transnistria, precum și cei refugiați

³ Vezi Ileana Vrancea, *A Forgotten Chapter of Common Legacy: Jewish Personalities in the Fight for Survival of Romanian Civil Society (1944-1948)*, în *Shvut. Jewish Problems in Eastern Europe*, Tel Aviv, 1993, p. 326-338.

⁴ Serviciul Român de Informații, *Cartea albă a Securității*, vol. I, 23 august 1944 – 30 august 1948, f. 1., 1994, p. 306.

⁵ Arhivele Naționale Galați, fond Comitetul Democrat Evreiesc, dosar 5/1948, f. 8.

din U.R.S.S., care cunoșteau realitățile socio-economice și politice de acolo, spre deosebire de evreii rămași în țară, simpatizanți în mare număr ai rușilor – ale căror informații despre regimul comunist, receptate aproape în exclusivitate prin intermediul mijloacelor de propagandă, le creaseră o imagine distorsionată despre stările de lucruri din U.R.S.S. Serviciul Special de Informații consemna, într-o notă din 6 iunie 1945, că evreii veniți în Capitală din Cernăuți și Chișinău relatau rudelor sau prietenilor diferite întâmplări petrecute în Bucovina și în Basarabia și făceau, totodată, aprecieri nefavorabile la adresa Uniunii Sovietice. Era oferit drept exemplu un oarecare Weidenfeld din București, la locuința căruia se adunau în mod frecvent evrei refugiați din cele două provincii. Aceștia acuzau autoritățile sovietice că operaseră arestări nejustificate și că transportaseră în interiorul Uniunii tot felul de materiale indispensabile localnicilor. Toți acești evrei afirmau că regimul instaurat de autoritățile sovietice era mult mai aspru decât cel ordonat de vechea guvernare⁶. Șeful Inspectoratului Regional de Poliție al Moldovei de Nord, Emil (Manole) Bodnăraș, recunoștea, în sinteza informativă asupra stării de spirit a populației de aici din perioada 15-31 martie 1946, că evreii care se repatriaseră din U.R.S.S. lansau, în majoritatea lor, zvonuri tendențioase la adresa Uniunii Sovietice, timp în care la ceilalți se manifesta dorința imigrării în Palestina⁷. În mai 1947, Inspectoratul General Administrativ București, referindu-se la situația din municipiul Ploiești, relatează că în sânul populației evreiești de aici se observau două curente: unul sionist-naționalist și altul antisovietic, cu tendințe de plecare grăbnică spre America⁸.

Atitudinea anticomunistă a numeroși evrei a ieșit în relief cu deosebită pregnanță pe parcursul campaniei electorale pentru alegerile parlamentare din 19 noiembrie 1946 și mai cu seamă în ziua votării. Darea de seamă din 6 decembrie 1946 a Comitetului regional Moldova de Nord al P.C.R. (județele Baia, Botoșani, Câmpulung, Dorohoi, Rădăuți și Suceava) referitoare la rezultatele alegerilor relatează că în regiunile în care erau evrei întorși din deportarea transnistriană sau fugiți din U.R.S.S. – Vatra Dornei și Siret – aceștia votaseră împotriva Blocului Partidelor Democrat⁹. Cauze care ușuraseră succesul „reacțiunii” fuseseră multe, între ele și cea antisemită, întreținută chiar de către evreii reveniți din Transnistria sau fugiți din Uniunea Sovietică. În Bucovina – continua autorul dării de seamă – se găsesc mase compacte de ucraineni, români și evrei refugiați din U.R.S.S., mase care duc o propagandă activă și fățiș antisovietică, fiind „cei mai buni agenți ai reacțiunii”¹⁰.

O poziție de solidaritate cu administrația românească o întâlnim la o bună parte a minorității evreiești din nord-vestul Transilvaniei care avusese de suferit după ocuparea Ungariei, în martie 1944, de către trupele Wehrmacht-ului. Până

⁶ Serviciul Român de Informații, *op. cit.*, p. 208-209.

⁷ Arhiva Serviciului Român de Informații, fond Documentar, dosar 4041, f. 97-98.

⁸ Arhivele Naționale București, fond Inspectoratul General Administrativ București, dosar 245/1947, f. 271-272.

⁹ Arhivele Naționale Iași, fond Comitetul regional P.M.R. Moldova, dosar 2/1946, f. 317.

¹⁰ *Ibidem.* f. 322.

la unirea Transilvaniei cu România, în 1918, marea majoritate a evreilor care trăia în această provincie se integrase în structurile socio-economice ale comunităților ungare. În pofida acestui fapt, în perioada de sfârșit a stăpânirii maghiare asupra nord-vestului Transilvaniei, evreii au devenit victime ale măsurilor cu caracter rasist adoptate de guvernul de la Budapesta¹¹. Pentru a se sustrage deportărilor inițiate de autoritățile germane și maghiare, o parte dintre ei s-a refugiat în România, cu intenția de a pleca de aici în Palestina¹².

În toamna lui 1944 au reușit să revină în teritoriu și alți locuitori de origine evreiască. Întrucât avuseseră de suferit de pe urma terorii germano-maghiare, ei și-au manifestat satisfacția față de restabilirea administrației românești în întreaga provincie. În darea de seamă a Legiunii de jandarmi Satu Mare din 7 noiembrie 1944 se menționa că populația evreiască se arătase foarte mulțumită de revenirea jandarmilor români, pentru ca imediat după retragerea lor, la ordinul Comandamentului militar sovietic, să devină foarte îngrijorată¹³.

În cealaltă parte a provinciei evreii au nesocotit însă autoritățile administrației de stat, iar uneori au acționat chiar împotriva lor. Studiul informativ al Legiunii de jandarmi Hunedoara, din 15 noiembrie 1944, evidențiază că evreii din județ începuseră să se manifeste fățiș împotriva autorităților publice ale statului, punând la cale acte de răzbunare împotriva funcționarilor¹⁴. Libertățile primite în toate domeniile au determinat pe evrei să devină recalcitranți, și ei sunt aceia care pun la cale tot felul de acte nepermise contra funcționarilor de toate categoriile și contra românilor de pe urma cărora avuseseră ceva de suferit¹⁵.

În plus, în întreaga țară, mulți dintre ei vor colabora cu ocupanții. Evreii – remarcă ziaristul american Reuben H. Markham, de la „Christian Science Monitor“, din Boston, și rabinul șef al cultului mozaic din România, Moses Rosen – s-au simțit îndatorați față de Stalin și față de Armata roșie pentru că i-au salvat din ghearele lui Hitler¹⁶, însă Stephen Fischer-Galați atrage atenția că s-ar spune un neadevăr dacă s-ar afirma că cei mai mulți dintre evreii din România așteptau „eliberarea“ țării de către Uniunea Sovietică. Cei mai mulți dintre evrei erau îngrijorați, ca și ceilalți locuitori ai țării, de perspectiva ajungerii trupelor rusești în România¹⁷. În același timp, numeroși evrei tineri credeau însă că cea mai bună soluție a problemelor și aspirațiilor lor era comunismul¹⁸.

¹¹ Vezi Gerlad Reitlinger, *The Final Solution. The Attempt to Exterminate the Jews of Europe, 1939-1945*, New York, 1961, 411.

¹² Arhivele Naționale Iași, fond Inspectoratul Regional de Poliție Iași, dosar 49/1945, f. 1.

¹³ Arhivele Naționale Oradea, fond Inspectoratul de Jandarmi Oradea, dosar 38/1944, f. 90.

¹⁴ Idem, dosar 36/1944, f. 12.

¹⁵ *Ibidem*, f. 13.

¹⁶ Reuben H. Markham, *România sub jugul sovietic*, București, Fundația Academia Civică, 1996, p. 192; Moses Rosen, *Primejdii, încercări, miracole*, București, 1990, p. 60.

¹⁷ Stephen Fischer-Galați, *Fascism, Communism and the Jewish Question in Romania, in Jews and Non-Jews in Eastern Europe, 1918-1945*, ed. Bela Vago, George I. Moses, New York, 1974, p. 172.

¹⁸ *Ibidem*.

Ca urmare, cei din urmă s-au concentrat în minusculul până atunci partid comunist, împreună cu unii dintre liber profesioniști și cu câțiva bătrâni care activaseră în partid ori în mișcarea sindicală interbelică. Apoi, pe lângă evreii deveniți „aprigi comuniști din convingere”, în rândurile partidului s-au înregistrat și oportuniștii. Puterea reală o aveau însă evreii care activaseră în partidul comunist al Uniunii Sovietice ori obținuseră după 23 august 1944 funcții în conducerea lui, ca Ana Pauker, soții Chișinevski, Leonte Răutu, Mihail Roller și alții care petrecuseră anii războiului în Rusia și fuseseră aduși în țară curând după „eliberarea” României în furgoanele armatei roșii¹⁹.

Moscova a considerat că era convenabil să folosească în aparatul de stat și în alte instituții importante din România pe cei ce fuseseră oprimați de regimul trecut, întrucât păreau a fi mai demni de încrederea ei. Astfel, sovieticii și conducerea comunistă din țară au acordat o putere și o autoritate disproporționată evreilor, aceștia uzând de noul statut pentru a înlătura unele din nedreptățile trecutului și a-și recâștiga ceea ce pierduseră. Bucurându-se de toleranța autorităților militare sovietice și de bunăvoința conducătorilor Partidului Comunist Român, care găsiseră numeroși susținători în rândurile evreilor, ei au profitat din plin și sistematic de funcțiile deținute în vederea realizării intereselor proprii.

Explicația îngăduinței manifestate de conducerea comunistă din România față de abuzurile și de ingerințele populației evreiești poate fi găsită în înregistrarea ei în mare număr în rândurile acestui partid. Într-o vreme în care era total lipsit de o bază de masă și în care aversiunea majorității locuitorilor țării față de ideologia și de practicile lui nu oferea nici o perspectivă pentru crearea unei asemenea baze, orice persoană care declara că îl sprijină era binevenită, iar mulți dintre evrei au făcut acest lucru cu suficientă ardoare.

După 23 august 1944, mulți dintre ei au considerat că securitatea lor viitoare era legată de diminuarea permanentă a antisemitismului, împotriva căruia credeau că Uniunea Sovietică lupta mai mult decât oricare alt stat din lume²⁰. Dar abuzurile comise de ei l-au întreținut și sporit continuu nu numai printre români, ci și printre membrii altor grupuri etnice din țară, așa că relația lor cu rușii și cu comuniștii a produs efecte contrarii, în special din cauză că numeroși evrei au profitat masiv din punct de vedere economic de pe urma ei²¹.

¹⁹ *Ibidem*, p. 173. Vezi și Moses Rosen, *op. cit.*, p. 60.

²⁰ Reuben H. Markham, *op. cit.*, p. 192.

²¹ S. Schafferman, în *Dr. W. Filderman, 50 de ani din istoria iudaismului român*, Tel Aviv, 1986, p. 230, afirmă că nici înainte de 23 august 1944, nici după ce au ajuns la putere în România comuniștii nu s-au arătat interesați să atragă pe evrei de partea lor. Or, tocmai mesajul internaționalist din propaganda partidului comunist a reprezentat un punct important de atracție pentru admiratori și de respingere pentru români, iar analiza compoziției etnice a partidului evidențiază aceasta. Este adevărat că mai târziu, după ce partidul comunist și-a sporit considerabil rândurile, mulți dintre colaboratorii lui de origine evreiască i-au căzut victime, dar prigoana a fost determinată de alte cauze și ea s-a răsfrânt deopotrivă atât asupra unor minoritari care îl sprijiniseră în lupta pentru acaparea puterii, cât și asupra unor români.

Traficul de influență, abuzul de putere, favorurile de care au beneficiat și ilegalitățile comise de evreii ce acaparaseră funcții de conducere în administrația publică au îmbrăcat forme diverse și ele au generat, în mod natural, reacții din partea majorității populației. În darea de seamă a Inspectoratului Regional de Jandarmi Iași pe luna ianuarie 1945 se aprecia că populația era nemulțumită pentru faptul că era obligată să presteze muncă de război pe timp de iarnă, când nu avea nici cu ce se îmbrăca și nici ce mânca. „Se consideră dezonorantă munca calificată de război, prin care țărancele române din împrejurimile orașului Bacău sunt duse la agenții poliției – evrei – acasă la aceștia pentru a spăla rufe, a tăia lemne și alte asemenea corvezi”²². La 5 decembrie 1945, Legiunea de jandarmi a județului Botoșani informa Direcția Administrației de Stat, din Ministerul Afacerilor Interne, că țărani de aici „sunt umiliți pentru că sunt conduși de evrei. Aceștia sunt stăpâni pe județ. Delegații lor controlează, impun amenzi, ridică oameni la corvezi. Sunt asupriți, nu există decât legile hotărâte de comitetele evreiești din capitala județului. Țăranul nu are nici un mijloc de apărare”²³.

Într-o notă, din 20 ianuarie 1945, Prefectura Poliției Capitalei consemna că amânarea încorporării evreilor, ca urmare a multiplelor demersuri făcute de liderul comunității lor, dr. Wilhelm Filderman, în acest scop, a produs comentarii în rândurile bucureștenilor, care îi acuzau că se sustrăgeau astfel de la riscurile războiului. Filderman a afirmat în unele cercuri că evreii suferiseră prea multe pierderi în anii de dictatură și, ca atare, nu puteau să se jertfească și de data aceasta pe front. Locuitorii Capitalei își manifestau însă indignarea față de procedeele evreilor, care căutau să se sustragă de la îndatoririle militare, dar revendicau în schimb drepturi și posturi unde nu aveau ce căuta. Nemulțumirea era îndreptată și împotriva autorităților de resort, care tergiversau chemarea evreilor sub arme, când, din primele zile de după 23 august 1944, ele ar fi trebuit să îi încorporeze și să îi trimită pe front²⁴.

La începutul lunii februarie 1945, Inspectoratul General al Jandarmeriei transmitea subsecretariatului de Stat pentru Poliție nota Legiunii de jandarmi Sălaj în care se releva că în rândurile populației din județ curentul antisemit începuse să ia proporții din cauza infiltrării evreilor din grupările politice de stânga, în toate ramurile de activitate comercială și industrială și mai ales în întreprinderile preluate din patrimoniul cetățenilor germani și maghiari de către Casa de Administrare și Supraveghere a Bunurilor Inamice (C.A.S.B.I.). Or, situația era speculată de partidele din opoziție pentru a discredita guvernul²⁵.

²² Arhivele Naționale București, fond Inspectoratul General al Jandarmeriei, Teritoriu, dosar 96/1944-1945, f. 174-175.

²³ Idem, fond Ministerul Afacerilor Interne, Direcția Administrației de Stat, dosar 1/1945, f. 3.

²⁴ Idem, fond Direcția Generală a Poliției, dosar 66/1945 (Nota Direcției Generale a Poliției din 20.I.1945). În legătură cu această chestiune vezi Dr. Wilhelm Filderman, *Un avocat al etniei sale. Un avocat al cauzei naționale a României*. Articole, discursuri, memorii, 1921-1948, vol. 2, București, f. a., p. 313-317.

²⁵ Arhivele Naționale București, fond Inspectoratul General al Jandarmeriei, Centrala, dosar 50/1945, vol. I, f. 185.

Paralel, evreii care au cooperat cu trupele sovietice staționate în România s-au dat la asemenea afaceri încât l-au determinat pe vicepreședintele Comisiei Aliate (Sovietice) de control, generalul lt. V.P. Vinogradov, să solicite luarea unor măsuri împotriva lor. În februarie 1946, Comisia Aliată comunica Ministerului de Interne, prin adresa nr. S 176/1946, că în România se găseau circa 300 de evrei cu cetățenie română, care, la eliberarea din lagăre, fuseseră mobilizați pentru un serviciu temporar în Armata roșie, ca interpreți și pentru alte atribuții. Ei fuseseră echipați cu uniforme ale armatei sovietice, înzestrați cu acte corespunzătoare pentru serviciul lor din această armată și, ulterior, lăsați la vatră. Evreii respectivi, care vorbeau atât rusește, cât și românește, proveniți, în majoritatea lor, din Basarabia, – nemaivând, deci, potrivit legislației U.R.S.S., supușenie română – se stabiliseră în România și foloseau uniforme și documentele sovietice în scop de câștig. „Ei se deplasează neîmpiedicați de nimeni pe căile ferate, făcând tot felul de afaceri la târg negru, toate acestea făcându-se sub ochii soldaților sovietici. S-au aranjat ca atunci când unul este prins de organele noastre de control, atunci ei se dau drept supuși români care, vremelnice, au servit în Armata Roșie. Dacă, însă, ei sunt supuși controlului autorităților române, atunci ei scot la iveală actele rusești, dându-se drept ostași sovietici, compromițând Armata Roșie”²⁶.

În condițiile date, sentimentele antievreiești nu s-au manifestat numai la populația afectată de contactele nemijlocite cu diferiți membri ai acestei minorități, ci și la funcționari ai administrației de stat și chiar la unii dintre susținătorii comunismului din România, care găseau nefirească toleranța autorităților centrale și județene față de abuzurile evreilor sau față de antecedentele unora dintre ei. Astfel, o serie de rapoarte îi acuzau pe dintre evrei de colaborare cu hitleriștii. Legiunea de jandarmi Hunedoara preciza, în studiul informativ din 15 noiembrie 1944, că se stabilise în mod precis că majoritatea evreilor din județ erau maghiarizați și că o parte dintre ei fuseseră chiar hitleriști. Acesta era și motivul pentru care comandantul legiunii propunea verificarea și supunerea lor la un tratament similar cu cel aplicat germanilor și maghiarilor²⁷. Într-un memoriu trimis Legației din București a Uniunii Sovietice și ministrului de justiție român, Lucrețiu Pătrășcanu, la scurtă vreme după deportarea nemților în U.R.S.S., liderul Organizației Antifasciste Germane din România, Coloman Müller, – care militase, începând din deceniul al treilea al veacului nostru, pentru difuzarea ideologiei formațiunilor politice de extremă stângă în rândurile muncitorilor – relatează că între persoanele care făcuseră propagandă prohitleristă până la 23 august 1944 fuseseră și evrei cu carnet de membri ai Grupului Etnic German și care, după această dată, profitau de noua situație, jucând în politică și în economie un rol conducător²⁸.

²⁶ Idem, dosar 35/1946, f. 2: Arhivele Naționale Oradea, fond Inspectoratul de Jandarmi Oradea, dosar 39/1946, f. 189. Vinogradov cerea autorităților românești să le ridice actele eliberate de ruși, astfel că ei deveneau cetățeni români.

²⁷ Arhivele Naționale Oradea, fond Inspectoratul de Jandarmi Oradea, dosar 36/1944, f. 12.

²⁸ Arhivele Naționale Timișoara, fond I. Comitetul regional P.C.R. Banat, dosar 1/1944, f. 139.

Unii dintre evrei obținuseră chiar foloase materiale din diferite afaceri efectuate pe cont propriu sau în cooperare cu funcționari ai regimului înlăturat de la putere la 23 august 1944, câteodată în dauna conaționalilor lor. Pe lista Consiliului de Miniștri din 29 ianuarie 1945, prin care se cerea arestarea, spre a fi judecate pentru crime de război sau pentru învinuirea de a fi contribuit la dezastrul țării, a 21 de persoane, între acestea se aflau înscriși și doi evrei: Ghelfman, din Dorohoi, fost primar al orașului Râbnița și Zilberman, fost primar al ghetoului din Tiraspol, pentru colaborare cu autoritățile românești la jefuirea evreilor²⁹. La începutul lunii iulie 1946, Inspectoratul Regional de Poliție Suceava informa Direcția Generală a Poliției că populația evreiască din oraș era foarte revoltată la apariția în localitate a fostului președinte al comunității evreiești din Suceava, dr. Meyer Teich, sosit din București, care fusese șeful coloniei de deportați din Sargorod, din Ucraina, care avusese o comportare abuzivă și inumană față de cei internați. Doctorul a fost agresat de către evrei, iar poliția l-a reținut din oficiu, până la liniștirea spiritelor³⁰.

Autorul dării de seamă pe luna ianuarie 1946 a Comitetului regional Moldova al P.C.R. consemna că ostilitatea față de evrei, care se manifesta în rândurile locuitorilor din acest teritoriu, își făcea loc și printre membrii partidului comunist. „Se observă în regiunea noastră un spirit dezvoltat antisemit, din cauză că majoritatea comerțului este în mâinile evreilor, care practică o speculă deșănțată. Ce este mai dureros este că acest spirit a început să se manifeste și la unii membri de partid și încă la unii din vechii luptători pentru partid și clasa muncitoare”³¹. Reuben H. Markham, care a înregistrat atât opiniile unor evrei, cât și pe cele ale unor români din diferite zone ale țării, a surprins – credem noi – destul de corect cauzele care alimentau atunci conflictul dintre cele două grupuri de populație. El avea să ia cunoștință nemijlocită de problema evreiască în primăvara anului 1946, la Fălticeni. Românii cu care a stat de vorbă i-au declarat că trei pătrimi din locuitorii orașului erau evrei, aprecierea lor fiind exagerată, căci, potrivit datelor statistice, ei reprezentau mai puțin de o treime din populația lui³². Evreii de aici dominau zona, controlând poliția locală și afacerile. Mulți români i s-au plâns că evreii erau susținători fermi ai guvernului Petru Groza, care acționa ca agent al Moscovei și îi ajuta pe ruși să îi oprime. Partidul de guvernământ era neobișnuit de insistent în combaterea opoziției, ceea ce însemna că evreii erau deosebit de activi în scandarea lozincilor „Trăiască Stalin“, străinul, și „Jos Maniu“, românul. Exista, astfel, o situație în care evreii din Fălticeni păreau să se afle în stare de război cu românii. Ulterior,

²⁹ Arhivele Naționale Oradea, fond Inspectoratul de Jandarmi Oradea, dosar 46/1945, f. 224.

³⁰ Arhivele Naționale București, fond Direcția Generală a Poliției, dosar 4/1946 (Buletinul informativ al Direcției Generale a Poliției nr. 160, din 11.VII.1946).

³¹ Arhivele Naționale Iași, fond I, Comitetul regional P.C.R. Moldova, dosar 2/1946, f. 14.

³² Vezi Reuben H. Markham, *op. cit.*, p. 191-192; *Breviaire statistique de la Roumanie*, Bucarest, 1940, p. 25; *Recensământul general al României din 1941. 6 aprilie. Date sumare provizorii*, București, 1944, p. 33.

ziaristul american avea să descopere că această situație era destul de tipică în România³³.

Mai mult decât atât, organele de ordine publică au consemnat câteva acțiuni ale unor cetățeni români de naționalitate evreiască din Moldova, care, la fel ca și naționaliștii maghiari din Transilvania, ca cei sârbi din Banat, ca lipovenii din Dobrogea, ca extremiștii ruteni din județul Maramureș și Bucovina și chiar ca unii dintre comuniștii de origine română, plănuiau desprinderea unor teritorii din trupul țării și încorporarea lor în Uniunea Sovietică³⁴.

Strădaniile evreilor de a se afla în grațiile rușilor au avut un caracter pragmatic. Se poate indica – scria Markham – prozaicul fapt potrivit căruia orice negustor sau producător putea realiza mai mulți bani colaborând cu persoane importante decât opunându-se lor, iar persoanele importante aveau să devină în România rușii și agenții lor. Pentru aceste rațiuni, cetățenii români de origine evreiască au colaborat cu rușii și cu oamenii regimului impus de Moscova în România. Ei au dobândit o cotă disproporționată de putere în orice organizație socială, de afaceri sau politică din țară, întrucât acestea depindeau de guvern. Ca urmare, în afaceri, în poliție, în Frontul Național Democrat, în lumea presei, în întreaga administrație, în corpul studentesc, în sindicatele muncitorești, în activitatea de propagandă și în noile „economate” care aprovizionau populația cu bunuri ieftine, în livrarea către Uniunea Sovietică a diferitelor produse în contul reparațiilor de război și în reorganizarea industriei evreii jucaseră și jucau un rol mult prea mare în raport cu numărul lor din țară³⁵.

Omniprezența evreilor în instituțiile economice, în administrația de stat și în viața politică a României, prin acapararea multor posturi-cheie deținute mai înainte de către români, afacerile dubioase la care s-au pretat unii dintre ei, atitudinea vădit potrivnică față de majoritatea populației și față de statul în care trăiau au dus la consolidarea curentului antisemit din România. După 23 august 1944, el nu se va mai manifesta sub forme violente, ca cele întâlnite în perioada interbelică, datorită fricii de represiune din partea Armatei roșii și a organelor autohtone de ordine publică instituite de comuniștii din România, în care evreii jucau un rol important, dar fenomenul extinderii lui este recunoscut nu numai în rapoartele poliției și jandarmeriei, ci și în cele ale partidului comunist.

Perioada campaniei electorale pentru alegerile parlamentare din 19 noiembrie 1946 și mai cu seamă din ziua în care populația țării a fost chemată la urne a oferit prilejul celor mai numeroase manifestări ale sentimentelor antisemite,

³³ Reuben H. Markham, *op. cit.*, p. 192.

³⁴ Vezi Arhivele Naționale Iași, fond Inspectoratul de Jandarmi Iași, dosar 128/1945, f. 3.

³⁵ Reuben H. Markham, *op. cit.*, p. 192. La recensământul general al populației României din 1930, județul Sălaj avea 343.347 locuitori, din care românii reprezentau 56,16%, ungarii 31,35%, iar evreii 3,90% (*Breviaire statistique...*, p. 22-26). În februarie 1946, din cele 18 întreprinderi preluate în județ din patrimoniul cetățenilor germani și maghiari de către Casa de Administrare și Supraveghere a Bunurilor Inamice, 15 erau date în custodia evreilor, două în custodia ungarilor și numai una era administrată de un român (Arhivele Naționale București, fond Inspectoratul General al Jandarmeriei, Centrala, dosar 50/1945, vol. I, f. 185).

iar acest fapt rezultă în special din documentele întocmite de organele Partidului Comunist Român. Așa, de pildă, în raportul de activitate al Regionalei P.C.R. Moldova, din Iași, pe luna iunie 1946, se relatează că în rândul populației din județele Iași, Fălciu, Roman și Vaslui circula zvonul că în România religia oficială va deveni cea iudaică³⁶, vehicularea unei asemenea opinii fiind o reflectare a masivei imixțiuni și influențe a evreilor în viața societății românești de atunci. Comitetul județean P.C.R. Baia, referindu-se la rezultatele alegerilor, găsea că voturile date adversarilor politici fuseseră expresia atitudinii maseilor față de colhoz și față de evrei și a faptului că ele trăiau cu sentimentul de subordonare a țării de către Uniunea Sovietică³⁷. Darea de seamă, din 6 decembrie 1946, a Comitetului regional Moldova de Nord a Partidului Comunist Român (județele Baia, Botoșani, Câmpulung, Dorohoi, Rădăuți și Suceava) în legătură cu alegerile arăta, în partea privitoare la campania electorală, că problema antisemită fusese mult agitată de masele largi, dar că propagandiștii partidului adoptaseră „o atitudine codistă“, aproape toți ocolind-o³⁸. Mai mult, darea de seamă pe luna decembrie 1946 a aceleiași regionale releva că la Botoșani și în alte județe începuse o intensă campanie printre țărani împotriva orașenilor, care declarau că populația urbană avea de toate, pe când sătenii mureau de foame. Această propagandă era îndreptată împotriva evreilor și s-au remarcat chiar instigații la pogromuri³⁹.

Foametea de la sfârșitul anului 1946 și din prima jumătate a celui următor a constituit o altă cauză care a favorizat propaganda antievreiască și întreținerea sentimentelor antisemite în rândurile populației românești. În darea de seamă a Comitetului regional P.C.R. Iași pe ianuarie 1947 se relatează că în județul Fălciu învățătorul Giurgea îndemna pe locuitori să meargă la autoritățile de la Huși pentru a le cere alimente, iar, în caz de refuz, să procedeze la devastarea orașului. Autorul ei recunoștea că în zonă acțiunile inițiate de către autorități împotriva speculei nu se soldaseră cu rezultate mulțumitoare. „Ținând cont de situația specifică a regiunii noastre, majoritatea negustorilor fiind evrei, reacțiunea caută să speculeze această situație, provocând creșterea antisemitismului în masele etnice și a șovinismului la populația evreiască (Iași – Fălciu)“⁴⁰.

Mai mult, antisemitismul, prezent și exacerbant în perioada secetei de către locuitorii români din Moldova, avea să fie inoculat și celor din sudul țării, în

³⁶ Arhivele Naționale Iași, fond I, Comitetul regional P.C.R. Moldova, dosar 2/1946, f. 131.

³⁷ Idem, dosar 1/1946, f. 85.

³⁸ Idem, dosar 2/1946, f. 311. Comuniștii, care au căutat să obțină în timpul campaniei electorale, ca și partidele istorice, de altfel, sprijinul foștilor membri ai Gărzii de Fier, i-au incitat pe evrei împotriva național-țărăniștilor și a național-liberalilor, pentru a-i acuza de antisemitism. Astfel, după alegeri, când opoziția s-a plâns de falsificarea rezultatelor scrutinului, Comitetul Democratic Evreiesc, dominat de comuniști, a cules circa 80.000 de semnături pe un memoriu trimis conducătorilor S.U.A., Marii Britanii și U.R.S.S., informându-i „despre atitudinea antisemită a partidelor național-țărănist și național-liberal opuse Blocului Democratic, care a organizat alegerile“ (Cf. Nicolas Sylvain, *Rumania, in The Jews in the Soviet Satellites*, Syracuse, 1953, p. 526-527).

³⁹ Arhivele Naționale Iași, fond Comitetul regional P.M.R. Moldova, dosar 2/1946, f. 344.

⁴⁰ Idem, dosar 2/1947, f. 8.

regiuni în care populația de origine evreiască era numericeste redusă, prin intermediul țărănilor care se deplasau pentru a-și procura cereale. Legiunea de jandarmi Vlașca preciza, în nota informativă nr. 17, din 19 februarie 1947, că deținea „informațiunea precisă că printre locuitorii comunelor Putineiu, Gogoșari, Vieru și Drăghicescu, unde vin mulți moldoveni de se aprovizionează cu cereale, se comentează mult faptul că deși în Moldova sunt foarte mulți evrei, totuși nu a fost niciodată văzut niciunul cu traista sau sacul în spate după cereale. Lumea se întrebă ce mănâncă toți acești evrei care nu vin după cereale. Se discută, de asemeni, la acuzația ce se aduce moldovenilor că fac speculă și afaceri, că dacă ar fi oare o afacere cum de lasă să le scape evreilor? Atât localnicii, cât și moldovenii nutresc o ură înverșunată împotriva evreilor, fiind un teren prielnic de sădit ușor germenii unor idei nefaste intereselor statului român⁴¹.

Această populație rurală sărăcită de război, de jafurile practicate de ostașii Armatei roșii, de colectările și de rechizițiile de produse agricole ce se făceau de către stat pentru a fi predate Uniunii Sovietice în contul Convenției de armistițiu, de o secetă cumplită și de specula deșănțată practică de negustori nu avea cunoștința de faptul că în acea vreme *The American Jewish Joint Distribution Committee*, în colaborare cu alte organizații internaționale ale evreilor, a alocat fonduri și ajutoare materiale relativ importante locuitorilor de origine evreiască din România pentru a-i ajuta să depășească perioada de criză⁴². Or, înfometării țărani, cărora statul le confiscă aproape totul și nu le acorda nimic drept compensație, erau înclinați să vadă în minoritatea evreiască o populație lipsită de griji de natură materială, tocmai ca rezultat al înșelării lor de către negustorii evrei.

Actele de răzbunare împotriva românilor la care au recurs după 23 august 1944 unii evrei au avut drept urmare naturală intensificarea urii manifestată de persoanele vătămate față de agresori. Ar putea crede cineva – se întreba Reuben H. Markham – că românii care au fost arestați și bătuți de poliștii evrei vor uita curând aceasta, ori poate presupune cineva că elevii români care au fost eliminați „pentru totdeauna“ din școlile românești din cauza unui comitet dominat de evrei care impuseseră respectiva măsură vor uita aceasta? La rândul lor, evreii cu care Markham a discutat, i-au declarat în repetate rânduri că etnia lor nu avea nici un viitor într-o Românie „liberă“ și că toți vor trebui să plece. O mare parte a lor nu se simțea aici acasă și ezitau să-și unească forțele cu cele ale românilor. Cu excepția evreilor orbiți de comunism, toți ceilalți erau de acord că antisemitismul se afla în creștere în România. Și eu am întâlnit – menționa același Markham – nu puțini evrei care, în desperarea lor, au exprimat speranța că Armata roșie va rămâne pentru o lungă perioadă de timp în țară spre a proteja această minoritate față de români⁴³.

⁴¹ Arhivele Naționale București, fond Inspectoratul General al Jandarmeriei, Centrala, dosar 81/1946-1947, vol. I, f. 202.

⁴² Secția română a organizației *The American Jewish Joint Distribution Committee*, deși și-a stabilit un amplu program de sprijinire a celor aflați în suferință, nu a reușit, până în noiembrie 1945, să ajute decât jumătate din această populație (cf. Gerlad Reitlinger, *op. cit.*, p. 411).

⁴³ Reuben H. Markham, *op. cit.*, p. 194.

Evreii apreciau că după 1944 numărul membrilor acestui grup etnic din România era mai mic de o jumătate de milion⁴⁴. Or, dacă o jumătate de milion de oameni conving o armată străină să continue ocuparea unui teritoriu pentru a exercita controlul asupra a 14 milioane de locuitori care reprezentau etnia majoritară, desigur că cei mai mulți din aceste 14 milioane vor urî cu furie minoritatea care dorea din suflet să umilească majoritatea. Dușmănia pe care rușii și comuniștii au provocat-o între români și evrei, în numele fraternității, și furtunoasele discursuri despre democrație depășesc pe cele realizate de Hitler și ele vor slăbi națiunea română pentru mulți ani, din cauză că nici un popor nu poate fi puternic atunci când o parte a lui nutrește sentimente criminale împotriva altei părți. Iar această situație periculoasă va oferi Uniunii Sovietice pretexte pentru intervenție. Comuniștii – conchidea corespondentul ziarului din Boston – consideră avantajoasă situația⁴⁵.

După ce România a ieșit din tabăra Axei, numărul evreilor din țările ocupate de Germania care au căutat adăpost pe teritoriul ei a sporit simțitor, aceștia refugiindu-se nu numai din Ungaria, ci și din Polonia și din Iugoslavia. Concomitent, aici s-au stabilit și emigranți evrei cu supușenie sovietică proveniți, în marea lor majoritate, din Basarabia și din nordul Bucovinei⁴⁶. Este cazul să arătăm aici că plecarea evreilor din aceste ținuturi a avut deplinul acord al autorităților sovietice. Afirmația noastră nu se fondează pe un anume document, ci pe faptul că după 23 august 1944, în vreme ce organele militare rusești au organizat o adevărată vânatoare pentru a descoperi și a trimite în U.R.S.S. pe românii din Basarabia și din nordul Bucovinei refugiați pe teritoriul din dreapta Prutului, au lăsat necontrolat, ba chiar au impulsionat, pe de altă parte, exodul evreilor din aceleași provincii spre România⁴⁷. Această politică a constituit un alt motiv al intensificării ostilității față de sovietici, locuitorii țării comentând că rușii au înapoiat României pe evreii basarabeni, fără Basarabia⁴⁸.

Populația de origine evreiască refugiată din țările ocupate de Germania și din ținuturile românești cucerite de Uniunea Sovietică a venit în România, în marea ei majoritate, cu intenția de a imigra de aici în Palestina⁴⁹. Până la

⁴⁴ Pentru detalii vezi Nicolas Sylvain, *op. cit.*, p. 516-517; Institute of Jewish Affairs of the World. Jewish Congress, *European Jewry Ten Years After*, New York, 1956, p. 44.

⁴⁵ Reuben H. Markham, *op. cit.*, 193-194.

⁴⁶ Pentru detalii vezi Nicolas Sylvain, *op. cit.*, p. 516-517; Institute of Jewish Affairs of the World. Jewish Congress, *op. cit.*, p. 44.

⁴⁷ Arhivele Naționale București, fond Inspectoratul General al Jandarmeriei, Centrala, dosar 77/1945, f. 51.

⁴⁸ Cf. Stephen Fischer-Galați, *op. cit.*, p. 173.

⁴⁹ La începutul anului 1945, organele poliției și jandarmeriei din județul Sălaj au plasat în diferite localități mai mulți evrei veniți din Basarabia și din nordul Bucovinei. Până la 26 august 1946, numărul celor sosiți în județ a fost de 76, din care 19 au fost cazați în plasa Zalău, 27 în Cehu Silvaniei, 25 la Carei și 5 în plasa Jibou, acestora punându-li-se condiția să plece ulterior, prin Ungaria și Italia, în Palestina. Legiunea Sălaj a fost informată că, până la sfârșitul aceleiași luni, mai urmau să sosească 200 de persoane, care trebuiau plasate în județ, pentru a imigra de aici în Palestina (Arhivele Naționale București, fond Inspectoratul General al Jandarmeriei, Centrala, dosar 50/1945, vol. III, f. 87).

instaurarea guvernului Petru Groza, curentul emigrării s-a bucurat de sprijinul oficialităților românești, care au sesizat impactul cooperării dintre comuniști și evrei asupra societății românești. Astfel, la începutul lunii octombrie 1944, Președinția Consiliului de Miniștri comunica Ministerului Afacerilor Interne, prin adresa nr. 304.793, că autorizase Societatea Națională de Cruce Roșie să organizeze și să execute emigrarea evreilor din România, în care scop solicita să li se facă toate înlesnirile și să se reducă la minimum formalitățile necesare acestei operații⁵⁰. Apoi, la 23 noiembrie 1944, Direcțiunea Generală a Poliției a înștiințat Inspectoratele Regionale de Poliție, prin ordinul nr. 17.545, că Ministerul Afacerilor Interne dispusese ca toți evreii refugiați din Ungaria în România care doreau să plece în Palestina să fie plasați în orașele Mangalia și Medgidia, din județul Constanța, unde trebuiau să rămână până la definitivarea formalităților de emigrare⁵¹.

Întrucât pătrunderea și rămânerea cetățenilor străini în România devenise o problemă pentru siguranța statului, regimul lor a fost stabilit prin *Ordinul general instructiv nr. 9000 S*, din 4 iunie 1945, al Direcției Generale a Poliției, care obliga organele sale din teritoriu să pună în vedere persoanelor cu supușenie străină și celor care o pierduseră pe cea română să părăsească țara până la 15 iunie. Cei găsiți după această dată trebuiau reținuți și expediați, sub pază, la graniță, pentru a fi trecuți peste frontiera de stat. Evreii veniți din lagărele din Ungaria și Iugoslavia înainte de 10 martie 1945, – dată la care nord-vestul Transilvaniei reîntra *de jure*, nu însă și *de facto*, în componența statului român – pentru a-și aranja situația în vederea plecării în Palestina, trebuiau identificați și să li se pună în vedere că erau obligați să părăsească România sau să prezinte documente valabile de imigrare în Palestina. În cazul în care nu posedau asemenea documente, organele de ordine publică aveau datoria să îi urmărească și să îi oblige să părăsească țara în termenul înscris în ordinul de mai sus. Celor veniți după această dată, dacă nu aveau acte valabile de călătorie, trebuia să li se pună în vedere ca în termen de zece zile să părăsească România. Evreii veniți din Uniunea Sovietică, prin faptul că nu avuseseră domiciliul pe teritoriul statului român, erau considerați că se aflau, temporar, într-o situație specială. Birourile pentru Controlul Străinilor erau obligate a ține o evidență aparte a acestora, completându-le *interogatoriul-model*, după care eliberau persoanelor respective adeverințe provizorii, care le dădeau dreptul la ședere în țară până la 1 august 1945. Evreii imigrați din U.R.S.S. trebuiau menținuți sub permanentă observație, pentru ca, în caz de manifestații reacționare, să fie internați în lagăre⁵², organele Siguranței bănuind că unii dintre aceștia fuseseră trimiși în România pentru a face spionaj.

La 13 august 1945 a fost publicat Regulamentul legii pentru reglementarea cetățeniei locuitorilor din Ardealul de Nord, care detalia modalitățile de aplicare

⁵⁰ Arhivele Naționale Oradea, fond Inspectoratul de Jandarmi Oradea, dosar 38/1944, f. 31.

⁵¹ Arhivele Naționale Iași, fond Inspectoratul Regional de Poliție Iași, dosar 49/1945, f. 1.

⁵² Idem, dosar 50/1945, f. 88; Arhivele Naționale București, fond Inspectoratul General al Jandarmeriei, Centrala, dosar 77/1945, f. 51.

a legii cu același titlu, din 4 aprilie 1945⁵³, și aducea unele completări la legea privitoare la dobândirea și pierderea naționalității române – în sens de cetățenie –, din 20 ianuarie 1939⁵⁴. El oferea, de fapt, un suport legal ordinelor Direcției Generale a Poliției din lunile anterioare, aflate atunci în faza execuției. Pe de altă parte, legea nr. 629, din 6 august 1945, pentru unele modificări de termeni la legea nr. 7 și 86 din 1945 și completarea unor dispoziții la legea nr. 86 din 1945 a adus câteva schimbări în statutul minorităților naționale din 7 februarie 1945⁵⁵. Potrivit art. 5 din legea nr. 86, din 7 februarie 1945, și art. II din legea nr. 629, din 6 august 1945, persoanele interesate aveau libertatea să își declare singure naționalitatea pe care o doreau. Dispoziția privea numai pe cetățenii români, însă unele primării au eliberat certificate de cetățenie română și supușilor altor state, în aceste ilegalități fiind implicați o serie de funcționari evrei din administrația locală. Direcția Generală a Administrației, din Ministerul Afacerilor Interne, relatează, în ordinul circular nr. 42.212 A, din 6 noiembrie 1946, trimis prefecturilor și primăriilor din orașe, că unele primării eliberaseră asemenea acte și străinilor. Erau menționate cazurile unui german apatrid din Ploiești și a unui număr de cinci evrei stabiliți în Oradea, aceștia din urmă obținând certificate de naționalitate – cetățenie – română de la notarul Simion Leibovici, din comuna Călinești, județul Maramureș, prin mijlocirea unui funcționar din Oradea, Alexandru Rosenberg, și a doctorului Paul Schoenfeld⁵⁶.

Întrucât aplicarea ordinelor de mai sus și a legilor din august 1945 a fost lipsită de eficiență, la începutul lunii mai 1946 guvernul a dispus ca, în perioada 15 iulie-15 august 1946, să se efectueze în întreaga țară, prin organele Ministerului Afacerilor Interne, un recensământ al supușilor străini din România⁵⁷. În urma rapoartelor primite de la unele Inspectorate Regionale, Direcția Generală a Poliției aducea la cunoștința organelor de resort, prin ordinul nr. 23.977, din 10 septembrie 1946, că majoritatea evreilor repatriați prin comisiile de repatriere Tereblecea, județul Rădăuți – acum în componența Uniunii Sovietice –, Ungheni, județul Iași, și Pomârla, județul Dorohoi, refuzaseră să se prezinte la recensământ. Direcția Generală a Poliției cerea Inspectoratelor să ia contact cu reprezentanții comunităților evreiești și să le pună în vedere că toți cei ce intraseră în țară prin punctele de frontieră menționate, care nu aveau atunci și nu puteau dovedi în mod neîndoios cetățenia română, erau obligați să se prezinte la recensământ, în caz contrar urmând să suporte rigorile legii⁵⁸. Probabil că multe

⁵³ MOF, nr. 76 din 4.IV.1945.

⁵⁴ Idem, nr. 182 din 13.VIII.1945. Vezi și decretul-lege nr. 88/1939, în idem, nr. 17 din 20.I.1939.

⁵⁵ Idem, nr. 176 din 6.VIII.1945.

⁵⁶ Arhivele Naționale București, fond Inspectoratul General Administrativ București, dosar 216/1946, f. 29, 34 și 38.

⁵⁷ MOF, nr. 128 din 5.V.1946. Pentru detaliile de aplicare vezi Arhivele Naționale Iași, fond Inspectoratul Regional de Poliție Iași, dosar 26/1945, f. 33-34 și 60; idem, fond Inspectoratul de Jandarmi Iași, dosar 9/1946, f. 85.

⁵⁸ Arhivele Naționale Iași, fond Inspectoratul Regional de Poliție Iași, dosar 26/1946, f. 111.

dintre persoanele în cauză au continuat să eludeze prevederile privitoare la declarațiile ce erau obligați a le face, dacă avem în vedere că, la 15 octombrie 1946, Direcția Generală a Poliției cerea Inspectoratelor Regionale dependente de ea, prin ordinul nr. 27.967, să identifice pe supușii străini care se sustrăseseră de la obligația de a se prezenta la acel recensământ și să ia măsuri pentru efectuarea unei serii de razii periodice, în care scop organele poliției trebuiau să facă apel la concursul garnizoanelor militare, pentru a le pune la dispoziție forțele necesare. Trebuiau cercetate amănunțit toate hotelurile, casele de toleranță, hanurile, localurile publice de consum. Se cerea să se efectueze descinderi domiciliare acolo unde existau informații că s-ar fi aflat supuși străini, însă cu avizul Parchetului local. Se ordona cercetarea întreprinderilor de toate categoriile. Nu trebuiau vizate locuințele personalului diplomatic și consular⁵⁹.

Din conținutul ordinelor de mai sus rezultă că o parte dintre evreii intrați ilegal în țară le-au eludat, cu scop vădit de a evita expulzarea, astfel că unii au reușit să se stabilească de fapt în România, așa cum recunosc câțiva autori ai unor studii consacrate minorității evreiești⁶⁰. Într-o perioadă în care nu existau posibilități de imigrare legală decât pentru un număr redus din masa solicitanților, refuzul lor de a se înregistra la recensământ apărea firesc. Pe de altă parte, în zonele în care evreii controlau comerțul și alte ramuri de activitate economică sporirea lor numerică, prin venirea unor grupuri de supuși străini care aparțineau acestei etnii, a produs în rândurile populației românești o stare explicabilă de neliniște⁶¹.

Oricum, intensificarea antisemitismului în România a fost și un efect al politicii Partidului Comunist față de membrii acestui grup etnic. Comuniștii autohtoni, la îndemnul Moscovei, s-au străduit să detașeze pe evreii din România de legăturile lor cu lumea occidentală, prin crearea unor organizații dizidente care aveau să submineze autoritatea celui mai reprezentativ lider al lor, dr. Wilhelm Filderman, astfel că minoritatea evreiască a cedat necondiționat în fața cererilor comuniste, iar Filderman a fost forțat să se retragă de la conducerea comunității⁶². Acestea, în special Comitetul Democratic Evreiesc, au susținut în toate împrejurările inițiativele comuniștilor, astfel că angajarea lor în comunizarea României a fost substanțială. În același timp, însă, evreii anticomuniști, sesizând direcția către care se îndrepta societatea românească, au apreciat că singura lor șansă de salvare era imigrarea în Palestina⁶³.

⁵⁹ *Ibidem*, f. 131.

⁶⁰ Vezi Nicolas Sylvain, *op. cit.*, p. 516-517; Institute of Jewish Affairs of the World. Jewish Congress, *op. cit.*, p. 44.

⁶¹ Așa, de pildă, în buletinul informativ al Legiunii de jandarmi Sălaj asupra perioadei 26 august–10 septembrie 1945 se preciza că locuitorii erau îngrijorați de zvonul potrivit căruia în România urma să vină foarte mulți evrei din Polonia, pentru a scăpa de persecuțiile de acolo (Arhivele Naționale Oradea, fond Inspectoratul de Jandarmi Oradea, dosar 47/1945, f. 630).

⁶² Nicolae Baciu, *Agonia României, 1944-1948. Dosarele secrete acuză*, Cluj-Napoca, 1990, p. 243.

⁶³ Great Britain, Foreign Office, Public Record Office, 371/67233, p. 14.

În perioada campaniei electorale pentru alegerile parlamentare din 19 noiembrie 1946 însuși Filderman a ajuns la o înțelegere cu comuniștii oferindu-le sprijin din partea evreilor, în schimbul promisiunii acestora că vor restaura regimul democrat⁶⁴. Ca urmare, în unele regiuni evreei s-au implicat activ în acțiunile patronate de comuniști. Pe raza regiunii „Dunărea de Jos” a Partidului Comunist Român – județele Putna, Covurlui, Brăila, Tecuci, Râmnicu Sărat și Tutova – locuiau aproximativ 40.000 de evrei, care se aflau, în marea lor majoritate, „alături de forțele democratice”. În județul Covurlui, membrii acestui grup etnic aveau cele mai multe organizații, peste care se suprapunea Comitetul Democrat Evreiesc, organism aflat sub totală tutelă comunistă, dar și cele mai divergente tendințe. În afară de evreei înscriși în P.C.R. și P.S.D., la Comitetul Democrat Evreiesc mai aderaseră, până în primăvara anului 1946, Blocul Palestinei Muncitoare, N.O.S., Asociația pentru răspândirea culturii idiș, Icuș, Femeia Icușistă, U.F.A.R., Gruparea Populară Evreiască și Mișcarea de tineret. Toate acestea s-au raliat la programul forțelor politice de stânga. Membrii lor apreciau că „evreimea din România a fost salvată grație eroismului armatei roșii”, motiv pentru care considerau că „Datoria fiecărui cetățean evreu este de a veghea și a lupta ca la cârma țării să fie numai un guvern democrat, care este guvernul de azi: dr. Petru Groza”⁶⁵.

De altfel, Comitetul Democrat Evreiesc a acționat în permanență ca purtător de cuvânt și ca instrument docil al comuniștilor, cele mai multe dintre actele lui fiind de fapt efectul inițiativelor conducerii P.C.R. Așa, de exemplu, în toamna anului 1945, când ziaristul american Mark Ethridge trimis în România de secretarul de stat al Statelor Unite ale Americii, James Y. Byrnes, pentru a constata la fața locului stările de lucruri de aici, Comitetul Democratic Evreiesc a patronat și a dirijat o campanie de strângere de semnături pe o scrisoare deschisă care trebuia să îi fie înmănată, totalul semnatarilor evrei de pe raza regiunii „Dunărea de Jos” ridicându-se la 6.000⁶⁶; la 4 mai 1946, cu puțin timp înainte de a fi început procesul intentat echipei guvernamentale de până la 23 august 1944, secretarul general al Comitetului Democrat Evreiesc, avocatul M. Rosenzweig, cerea telegrafic organizațiilor din teritoriu să organizeze manifestații publice pentru condamnarea criminalilor de război, „în frunte cu călăul Antonescu” și de comemorare a șase luni „de la mișcările huliganice de la 8 noiembrie din Piața Palatului, când a fost omorât și Halpern”⁶⁷; apoi, în urma alegerilor parlamentare din 19 noiembrie 1946, Comitetul Democrat Evreiesc din România a luat inițiativa de a trimite un memoriu conducătorilor Uniunii Sovietice, Statelor Unite ale Americii și Marii Britanii, „prin care să înlăture acțiunea antidemocratică dirijată de dnii Iuliu Maniu și Dinu Brătianu”⁶⁸.

⁶⁴ Nicolae Baci, *op. cit.*, p. 243. Vezi și Dr. Wilhelm Filderman, *op. cit.*, p. 429-430.

⁶⁵ Arhivele Naționale Galați, fond Comitetul regional P.C.R. Dunărea de Jos, dosar 7/1946, f. 45-46; idem, fond Comitetul Democrat Evreiesc, dosar 1/1946-1948, f. 3.

⁶⁶ Idem, fond Comitetul Democrat Evreiesc, dosar 9/1945, f. 111.

⁶⁷ Idem, dosar 1/1946-1948, f. 26. Or, la această manifestație nu fusese ucis numai Halpern.

⁶⁸ Arhiva Serviciului Român de Informații, fond Documentar, dosar 4044, f. 77.

După alegerile parlamentare din 19 noiembrie 1946, evreii au înțeles însă că promisiunile care le fuseseră făcute erau total lipsite de valoare și că guvernul încuraja antisemitismul, cu scop de a abate spre ei nemulțumirile populației. De altfel, liderul lor, dr. Wilhelm Filderman, avea să recunoască, într-o discuție avută cu reprezentantul politic al Statelor Unite ale Americii în România, Burton Y. Berry, că fusese înșelat de către comuniști⁶⁹. Mai rău decât atât, sfârșitul anului 1946 a găsit comunitatea evreiască dezbinată. Organizațiile sioniste se aflau acum sub controlul complet al comuniștilor, iar rabinul șef, Alexandru Șafran, o personalitate cu convingeri democratice, care nu se implicase în proiectele comuniștilor, era tot mai des catalogat de către aceștia drept reacționar⁷⁰. Cu trecerea timpului și cu adoptarea de către Partidul Comunist Român a tot mai numeroase măsuri de politică economică anticapitaliste, evreii care îl sprijiniseră, dar care au fost păgubiți prin aplicarea lor, vor căuta salvarea în emigrația în Palestina sau peste ocean.

THE JEW POPULATION'S ATTITUDE TOWARDS COMMUNISM (1944-1948) (Summary)

The author demonstrates that there was not only one compact attitude towards the Romanian Communist Party in the 40s, but the Jew minority developed different pattern of approach, according to different life experiences, social status, education and personal information.

The reestablishing of the legal rights lost in the late 30s and in the first years of the war was of course a good reason to sympathize the Red Army's "liberation" of Romania. Some of the former oppressed even looked for revenge and were eager to cooperate with the new authorities. But the intellectual Jew elite was aware of the antidemocratic and violent practices of the new rulers.

Some of them even criticized the communist politics and were getting into the conflict with the new regime. But their actions were mystified by the communist propaganda and had no impact on the Jew community, less on the larger society. Generally speaking, the Romanian society in these years saw only the top of the new hierarchy and judged it harshly, that encouraging an unfair perception about the Jew attitude that had a long life, being still familiar to the Romanian public.

⁶⁹ Nicolae Baciu, *op. cit.*, p. 243; Dr. Wilhelm Filderman, *op. cit.*, p. 429-430.

⁷⁰ Great Britain Foreign Office, Public Record Office, 371/67233, p. 14.

PAUL NISTOR

REAȚII ROMÂNEȘTI LA FORMAREA PACTULUI NORD ATLANTIC (1949)

Dezvoltarea structurii bipolare în sistemul internațional de state, după 1945, a fost însoțită de tensiunile diplomatice dintre superputeri, tensiuni transferate asupra aliaților (sateliților) și generalizate cu prilejul oricărei inițiative majore în plan mondial. Dispută bipolară, indiferent dacă este privită drept o luptă pentru putere sau drept una pentru acumulare de securitate, capătă dimensiuni noi din momentul în care ideologia introducea miza impunerii globale a unuia dintre cele două modele concurente: capitalist-liberal sau comunist.

Intrată în sistemul relațiilor internaționale promovate de Uniunea Sovietică, România postbelică și-a dezvoltat o politică externă obedientă față de hegemonul lagărului socialist, excesiv de ideologizată, care apăra interesele nomenclaturii noului partid dominant. Sensibilă în primul rând la atacurile internaționale îndreptate împotriva Uniunii Sovietice, puterea de la București acționa în detrimentul interesului național, implicându-se în dispute unilaterale cu liderul lumii libere – Statele Unite. Protejarea monopolului atomic de către americani, lansarea Doctrinei Truman și a Planului Marshall (1947) erau resimțite de România ca trepte evolutive ale unei agresivități mondiale. Reacțiile oficiale ale Bucureștiului la structurarea comunității occidentale de securitate erau dintre cele mai diletante, reflectând atât statutul de instrument internațional al hegemonului regional, cât și tendința regimului de a folosi problemele externe drept oportunități pentru întărirea prestigiului intern.

Apogeul propagandei antioccidentale promovate de România comunistă în anii '40 ai secolului trecut a fost atins în 1949, atunci când lumea atlantică și-a alcătuit o organizație militară pe timp de pace. Prezentarea de către Departamentul de Stat al SUA a proiectului Tratatului Atlanticului de Nord și dezbaterea internațională care a avut loc în lunile ianuarie-aprilie 1949 au oferit presei române posibilitatea de a se dezlănțui cu furie asupra promotorilor mondiali ai capitalismului și „imperialismului“.

Tonul presei române era unul excesiv de dur, justițiar, care sugera un război iminent, cauzat de simpla înființare a unei alianțe defensive inamice. Textele din „Scânteia“, „România liberă“ și „Lupta de clasă“ par rupte din scenele romanului „1984“, scopul lor imediat fiind, probabil, inducerea urii prin

manipulare mediatică zilnică și construirea unei solidarități de moment în jurul partidului. Alianța nord-atlantică era prezentată drept „instrument de război și teroare“, „contract războinic“, „pactul morții“, „războinicul concert atlantic“, „instrument de represiune internă“. Epitetele utilizate aveau o încărcătură negativă considerabilă și transmiteau cititorului o stare de alertă generală, care s-ar fi regăsit doar în cadrul unor iminente pregătiri de război.

Tema războiului era centrală în analizele și în comentariile presei românești. Ea apărea obsedant, în condițiile în care, după aproape patru ani de conflict armat, societatea românească, bulversată și epuizată, avea tendința de a respinge colaborarea cu orice stat care ar fi gândit o nouă strategie războinică. Transpusă într-un cadru maniheist, bipolaritatea lumii echivala, după comuniștii români, cu o lume a păcii și fraternității claselor exploatate – spațiul comunist – și o tabără războinică, cu veleități imperialiste de dominație globală – lumea capitalistă.

Din această perspectivă, Pactul nord-atlantic nu contribuia decât la „intensificarea îngrijorării și stării de alarmă și la ațâțarea isteriei războinice, în care sunt interesate toate categoriile de ațâțători la un nou război“¹. Opoziția pace-război, identificată cu cea dintre bine și rău sau capitalism-comunism, folosea false analogii istorice și rememora temerile catastrofice din timpul ultimului război mondial. Occidentul era acum, în „impulsurile sale agresive“, echivalentul Germaniei naziste, iar solidaritatea națiunilor amenințate trebuia realizată în jurul „campionilor“ păcii. „Călcând pe urmele Germaniei fasciste... care aspira și ea la dominația lumii, imperialiștii anglo-americani au uitat se pare soarta pe care a avut-o Hitler și care-i așteaptă în epoca noastră pe toți cei care îi urmează pilda“².

Nici chiar autodeclararea pactului ca fiind defensiv nu a schimbat tonul reacției estice, formularea din text fiind considerată machiavelică și necorespunzând realității, atât timp cât se considera că nici o amenințare directă la adresa Vestului nu era vizibilă. Pretențiile non-ofensive erau cel mult o mască a pacifismului, menită să ascundă adevăratele intenții agresive. Opiniile ziariștilor români, copiind nuanțele răspunsului moscovit, se plasau într-un registru de explicații puerile, care nega dreptul unui stat de a lua măsuri pentru întărirea securității proprii. Articolele argumentau că alianțele militare și programele de înarmare se pot desfășura doar în condițiile unor provocări militare externe, iar consolidarea preventivă a securității actorilor statali era blamată în cel mai pur – și depășit – stil idealist interbelic.

Veridicitatea comentariului românesc era „confirmată“ de personalități ale lumii occidentale socialiste, care, sub o baghetă comună, alcătuiau un cor suficient de puternic în anul 1949. Intelectuali din Vest, sosiți la „Congresul intelectualilor din RPR pentru pace și cultură“, încurajau reacția românească,

¹ *Comentariul Rador la Memorandumul guvernului sovietic cu privire la Tratatul Atlanticului de Nord*, în „Scânteia“, 2 aprilie 1949, p. 1.

² *Un nou sprijin puternic al luptei pentru pace*, în „Scânteia“, 2 aprilie 1949, p. 1.

oferindu-i iluzia că era parte a unei mișcări protestatara mondiale. Alfonso Gatto, redactor la organul central al Partidului Comunist Italian, „Unita“, declara: „Comuniștii au arătat poporului că Pactul Atlanticului înseamnă război și poporul nostru nu dorește războiul... Nu există în lume o forță care să ne oblige să luptăm pentru americani... Rezistența aceasta a Italiei populare împotriva Pactului Atlanticului este o luptă continuă, o luptă care se desfășoară zi de zi și oră de oră...“³. Un scriitor american de stânga, Michael Gold, argumenta în aceleași împrejurări: „Numai o mică minoritate din America dorește războiul... Cauza războiului e slujită numai de reacționari: naziștii camuflați și colaboratorii lor, marile trusturi imperialiste, elementele obscurantiste în filosofie și religie, magnații bursei negre...“⁴.

Presa română prelua pe spații largi declarații asemănătoare ale liderilor comuniști occidentali, construindu-se o adevărată isterie antirăzboinică, de fapt fără obiect și pur imaginară. Maurice Thorez vorbea de „îngrijorarea maselor populare, care văd profilându-se spectrul unui nou război“⁵, iar Palme Dutt, liderul comunist englez, hotăra și el că „poporul englez se va opune acestui război prin toate mijloacele și forțele sale“⁶. Satisfacția ziaristilor români de a face parte din tabăra păcii și supradimensionarea acesteia trădau elementele de manipulare ideologică și indicau temerile colective existente la români, după supraviețuirea în urma unui conflict care atinsese, devastator, și teritoriul național. După cum aprecia Hans I. Morgenthau, războiul era văzut ca o catastrofă naturală, o intervenție a răului și nu era acceptat, în mod realist, ca un punct culminant al politicii actorilor statali. Pentru evitarea lui se foloseau aprecieri și norme morale internaționale, care aveau totuși o oarecare influență asupra relațiilor globale. Hans I. Morgenthau considera că prezența moralității în politica mondială produsese schimbări internaționale și „atitudinea față de război a reflectat o creștere a conștiinței oamenilor de stat, conform căreia barierele morale au limitat utilizarea războiului ca instrument de politică externă“⁷.

Situată pe o poziție antagonică față de Vest, politica externă a blocului comunist s-ar fi constituit într-un efort major de pace, cu propuneri concrete asupra dezarmării, cu tendințe de îngrădire a strategiilor agresive occidentale. Impresia generală din presa română era următoarea: „Realizările Uniunii Sovietice și ale țărilor cu democrație populară constituie lovituri din ce în ce mai puternice date ațâțătorilor la război din lagărul imperialist. Politica de pace a Uniunii Sovietice dusă în cadrul Organizației Națiunilor Unite, propunerile sale constructive de dezarmare și de stăvilire a agresiunilor, de respect pentru

³ *Interviu cu poetul și ziaristul Alfonso Gatto...*, în „Scânteia“, 3 aprilie 1949, p. 4.

⁴ *Numai o mică minoritate din America dorește războiul*, în „România liberă“. 30 martie 1949, p. 5.

⁵ *Un enorm val de indignare întâmpină Pactul Atlantic*, în „România liberă“. 22 martie 1949, p. 7.

⁶ *Declarațiile liderului comunist englez – Palme Dutt*, în „Scânteia“, 3 aprilie 1949, p. 6.

⁷ Hans J. Morgenthau, *Politics among Nations*, Alfred A. Knopf, New York, 1967, p. 231.

independența și suveranitatea țărilor mici și mari sunt profund populare în întreaga lume⁸.

În timp ce blocul vestic funda alianțe militare, la Paris se organiza, cu generosul sprijin al Uniunii Sovietice, „Congresul mondial al partizanilor păcii“. Din prezidiul congresului făceau parte: Fr. Joliot Curie, Louis Aragon, Pablo Picasso, Mihail Sadoveanu. Și la New York exista o reacție pacifistă, Albert Einstein și Thomas Mann organizând „Conferința culturală și științifică pentru pace mondială“. Prezența, în tabăra stângii, a unor personalități de calibru din lumea cultural-științifică avea menirea de a atrage atenția că problema păcii și a războiului era o chestiune de supraviețuire a umanității. Nu doar guvernele estice reacționau la formarea Pactului, ci și cetățenii simpli, îngrijorați sincer de viitorul omenirii. Evitând în acest mod un răspuns politic unilateral la tentativele Occidentului de a-și consolida propria securitate, Estul transfera o chestiune pur politică în plan general uman, oferindu-i o dimensiune existențială.

Citorilor români, asupra cărora se exercitau presiuni constante prin promovarea imaginii războinice a Apusului, li se oferea o minimă satisfacție, prin înglobarea lor în marea mișcare pentru pace și prin participarea la salvarea omenirii. Impresia unui uriaș val pacifist care se revărsa peste lume era generalizată în ziarele bucureștene: „Formidabila ofensivă a păcii, care a cuprins până acum peste jumătate de miliard de oameni, este dovada zdrobitoare că popoarele de pretutindeni nu sunt cât de puțin dispuse să facă jocul planurilor e agresive și de dominație mondială a imperialiștilor americani⁹. Români ar fi trebuit să se simt solidari cu muncitorii italieni care demonstau contra NATO la Roma, Milano și Torino, cu olandezii care nu doreau să lupte într-un nou război mondial și cu francezii care nu acceptau să cedeze către Statele Unite bazele militare. Titlurile articolelor reflectau într-un tempo crescător opoziția față de „pactul morții“: „Lupta popoarelor împotriva pactului agresiv al Atlanticului se întetește“, „Prin meatinguuri și manifestări de mase popoarele își arată împotrivirea față de Pact“, „Imperialiștii nu pot înfrânge voința de pace a popoarelor“, „Mari manifestații de protest în toate țările în urma semnării Pactului Atlantic“, „Un enorm val de indignare întâmpină Pactul Atlantic“ etc.

O discuție asupra moralității internaționale, văzute din perspectiva presei române, se poate încadra în cele două tipuri studiate de Morgenthau: supraevaluarea idealistă a eticii în politica mondială și ignorarea moralității, prin promovarea de către diplomați și șefi de state a unei politici de putere structurate doar pe considerente materiale și ideologice. Cele două tipuri erau însă inversate și golite de conținut, în condițiile în care ziaristii români aveau pretenția că statele estice se ghidau după înalte repere etice în plan internațional, iar politicienii occidentali ignorau propria opinie publică din țările atlantice.

⁸ În *spatele Pactului Atlanticului de Nord*, în „Lupta de clasă“, nr. 3, ianuarie-martie 1949, seria V, p. 136.

⁹ *Un pact respins de popoarele lumii*, în „Scânteia“, 6 aprilie 1949, p. 4.

Mai mult, problema era pusă de așa natură încât comentariile aminteau de lipsa de realism a analizelor interbelice, făcute de pe pozițiile utopicului curent idealist, născut în relațiile internaționale după primul război mondial. Deși acest curent fusese pe deplin infirmat de ineficiența Ligii Națiunilor și de lansarea celui de-al doilea război mondial, se păstra interpretarea greșită conform căreia politicile de putere sau ghidate de obiectivul obținerii de mai multă securitate puteau fi condamnate moral și echivalente cu intenții demonice în relațiile interstatale.

Criticele aduse tratatului, din această perspectivă, indicau temerile transformării disputelor ideologice în dispute armate, din momentul constituirii blocurilor politico-militare. Principiile de funcționare ale NATO, expuse în textul documentului, erau din start etichetate drept paravan pacific pentru intenții războinice, deși statele occidentale optaseră, cu grijă, pentru formulări lipsite de echivoc: „părțile reafirmă credința în obiectivele și principiile Chartei Națiunilor Unite“, „părțile vor rezolva disputele internaționale în care vor fi implicate prin mijloace pașnice... și se vor abține în relațiile lor de la utilizarea forței sau amenințarea cu forța...“, „... toate măsurile care vor fi luate vor fi raportate Consiliului de Securitate... și se vor încheia când Consiliul va lua măsurile necesare pentru reinstaurarea păcii și securității internaționale“¹⁰.

Explicațiile presei române pentru înființarea NATO se mulau pe punctele forte ale teoriilor sovietice în domeniul relațiilor internaționale. Adevăratele cauze ale coagulării comunității Nord-Atlantice ar fi fost: „dorința de stopare a mișcării muncitorești, de stopare a eliberării coloniilor, de agresiune contra Estului și de extindere a influenței economice la nivel mondial“¹¹. Astfel, pactul avea valențele unui instrument al represiunii interne, care trebuia să înăbușe cerințele legitime ale comuniștilor și muncitorimii, grupa toate metropolele într-o conspirație mondială războinică, în momentul în care coloniile alegeau calea independenței, era cu certitudine îndreptat contra Estului, deoarece modelul socialist, model al păcii și prosperității, tindea să elimine capitalismul în multe regiuni ale globului. Cea mai gravă acuzație era însă aceea de subminare a Organizației Națiunilor Unite. Încrederea în capacitățile ONU de gestionare a situației internaționale se afla într-un punct culminant la sfârșitul anilor '40 ai secolului trecut, iar constituirea unei alianțe în afara Națiunilor Unite era un semn de frondă politică și lăsa impresia formării unui nou Consiliu de Securitate, ale cărui obiective se abăteau de la cele general acceptate de umanitate. Făcându-se vinovată de atâtea interese ascunse, pentru NATO se găseau analogii nu numai în recenta Germanie nazistă, care intenționase să domine lumea, ci și în construcțiile moderne, Pactul Atlanticului fiind rebotezat de către

¹⁰ *The North Atlantic Treaty*, în Henry Steele Commager (ed.), *Documents of American History*, vol. II, Englewood Cliffs, New Jersey, Prentice Hall, Inc. 1973, p. 549.

¹¹ În *spatele Pactului Atlanticului de Nord*, în „Lupta de clasă“, nr. 3. ianuarie-martie 1949, seria V, p. 136.

ziariștii de la „Scânteia“ drept „Sfântă Alianță a celor mai întunecate forțe ale reacțiunii“¹².

Dezlănțuirea de furie a presei române avea însă o țintă precisă: Statele Unite ale Americii. Arareori, și numai atunci când se vorbea de capitalul internațional, Anglia era făcută și ea responsabilă de noua situație mondială încordată. În rest, toți membrii NATO fuseseră plasați în postură de captivi ai Americii. Articolele subliniau rolul de „dirijor al războinicului concert atlantic“¹³ pe care îl deținea SUA, și „poziția de suzeran a Statelor Unite față de partenerii lor“¹⁴. Statele europene, dintre care Franța și Italia erau cele mai menajate de presa bucureșteană, apăreau doar ca victime ale superputerii americane, vasali trimiși să se războiască pentru interese străine lor, sateliți transformați în piață de desfacere pentru armamentul american. Iar „Pactul Atlanticului de Nord (...) reprezintă numai instrumentul principal, alături de tratatul dintre țările Americii de Nord și de Sud, precum și alături de alte pacte și înțelegeri, fie în Marea Mediterană, fie în Oceanul Indian, prin care Statele Unite, secondate de Anglia, caută să-și impună stăpânirea asupra lumii“¹⁵.

Pentru creșterea repulsiei cititorului român față de America, superputerea atlantică era permanent așezată în tandem cu o Germanie militarizată și dominatoare. Românului de rând, obișnuit să se raporteze la un inamic impozant, i se prezenta un nou pol al urii, printr-un transfer de ostilitate dinspre vechiul inamic către noul rival ideologic. Statele Unite preluau așadar imaginea hegemonului despot, imagine consolidată prin sublinierea complicității ascunse dintre conducerea de la Washington și foștii guvernanți naziști. Astfel, americanii erau protectori ai criminalilor de război, mențineau elemente prohitleriste și militariste în sectoarele administrativ și economic ale Germaniei de Vest și duceau o „politică generală de sprijinire și încurajare a elementelor fasciste, de reînviere a unui stat reacționar și agresiv al Germaniei de Vest, pion principal în planurile războinice ale imperialismului american“¹⁶. Argumentul pueril adus în sprijinul acestei teze și uzitat obositor în primăvara anului 1949 era ignorarea repetării unei agresiuni germane în Apus. În timp ce toate tratatele URSS cu statele estice aveau fațada unei alianțe care să preîntâmpine un posibil atac german, într-un viitor apropiat, textul NATO nu ridica această problemă, semn că occidentalii ar fi fost preocupați mai mult de o acțiune ofensivă decât de una defensivă. Așa cum Germania păstrase, între 1940-1944, doar prin teroare ordinea în domeniul ei european, și Statele Unite, înainte de cucerirea lumii, inițiau represalii în perimetrul intern al vasalilor, deoarece „Pactul Atlantic reglementează intervenția

¹² *Un nou sprijin puternic al luptei pentru pace*, în „Scânteia“, 2 aprilie 1949, p. 1.

¹³ *Săptămâna internațională*, în „România liberă“, 20 martie 1949, p. 3.

¹⁴ „România liberă“, 2 aprilie 1949, p. 3.

¹⁵ *În spatele Pactului Atlanticului de Nord*, în „Lupta de clasă“, nr. 3, ianuarie-martie 1949, seria V, p. 124.

¹⁶ *Imperialiștii americani calcă tratatul de pace cu România*, în „Scânteia“, 6 aprilie 1949, p. 1.

imperialistă americană pentru înăbușirea mișcărilor de eliberare națională și socială în țările marshalizate¹⁷.

Aceste atacuri furibunde împotriva imaginii Statelor Unite ne apar ridicole în condițiile în care un stat mic și epuizat, precum România, încerca să aducă prejudicii intereselor unei superputeri, de pe pozițiile apărării echității internaționale și în numele suportului oferit statelor slabe și claselor defavorizate. Servind în primul rând intereselor Uniunii Sovietice, aceste articole din presa română conturau însă și o strategie a comuniștilor români, care doreau să cultive amenințări externe inexistente, ca posibilitate de a demonstra eficiența regimului în protejarea cetățenilor față de un eventual atac inamic.

Comentariile agenției române de știri RADOR se plasau pe poziții absolut diletante, apelând mai mult la explicații emoționale decât la analize profesionale, și se înscriau, în general, în spiritul curentului idealist, proaspăt sucombat. Mult timp, presa română nu a avut o poziție proprie, fapt ce reflecta o anume confuzie existentă la nivelul conducerii politice. Reacția la prezentarea proiectului de tratat NATO se limita, la început, la preluarea argumentelor din presa sovietică și la comentarea „Memorandumului guvernului sovietic cu privire la Tratatul Atlanticului de Nord”. Chiar și analizele ulterioare s-au dovedit lipsite de originalitate, deoarece repetau la infinit poziția sovietică din Memorandum. Multiplele reacții „populare” au suplinit lipsa unei reacții politice oficiale a guvernului României. Diverse organizații și asociații înfierau cu mânie proletară agresivitatea imperialismului american. Deturnat prin *vox populi*, răspunsul conducerii comuniste încerca să dobândească legitimitatea care provenea de la națiune și să obțină credibilitatea pe care guvernul nu o avea.

Exemplul cel mai elocvent îl aflăm în numeroasele comentarii de politică externă care se făceau la „Congresul intelectualilor din RPR pentru pace și cultură”. Secretarul Comitetului central al PMR, Iosif Chișinevschi, încrezător în viitorul comunist al omenirii, atenționa că „... imperialiștii nord americani, englezi și lacheii lor, cuprinși de spaimă și spumegând de furie, încearcă, dacă nu să oprească cursul dezvoltării istorice, dar cel puțin să o întârzie”¹⁸. Zaharia Stancu, președintele Uniunii Scriitorilor din RPR, considera că „Pactul Atlanticului este un program de acțiune politică, militară, strategică, al cărui obiectiv este statornicirea dominației în lume a imperialismului anglo-american”¹⁹. Lucrările Congresului intelectualilor ocupau spații largi în publicațiile românești și încercau să ofere un semn de respectabilitate luptei contra înființării NATO. Rezoluția votată în plenul congresului concluziona: „Ajutat de tot ce este mai reacționar în lume, imperialismul american pune la cale încheierea Pactului

¹⁷ *Un pact respins de popoarele lumii*, în „Scânteia”, 6 aprilie 1949, p. 4.

¹⁸ *Raportul tov. I. Chișinevschi la Congresul Intelectualilor din RPR pentru Pace și Cultură*, în „România liberă”, 2 aprilie 1949, p. 3.

¹⁹ *Lucrările Congresului intelectualilor din RPR pentru Pace și Cultură*, în „România liberă”, 31 martie 1949, p. 3.

Atlanticului de Nord, cu scopul vădit de a dezlănțui împotriva omenirii însetate de pace urgia unui al treilea război mondial”²⁰.

Momentul 1949 reactualiza, în viziunea de politică externă românească, o dublă frustrare: plasarea în poziția de învins (nerecunoașterea cobeligeranței) și interzicerea accesului în ONU. Această dublă frustrare, combinată cu sentimentul permanentei insecurități pe care îl avea nomenclatura comunistă, a transferat angoasele unei minorități la nivelul manifestărilor oficiale de politică externă. În condițiile date, Statele Unite fiind vinovate de umilințele internaționale la care fusesem supuși, România și conducerea țării nu au ezitat să inițieze o strategie absurdă, de tensionare a relațiilor cu superputerea occidentală. Articolele presei bucureștene lasă impresia unei dispute pe picior de egalitate cu Washingtonul, în care românii inițiau o rivalitate ideologică mondială, vorbind în numele Estului și a valorilor umane, în general. Ridicolul situației transpare din asimetria actorilor, deoarece Bucureștiul părea a nu sesiza că reprezintă un stat mic și ignorat în plan internațional, iar obiectivele afișate erau prea mari pentru o țară epuizată de război. Guvernul Petru Groza lupta contra Statelor Unite, a Pactului Nord-Atlantic, contra imperialiștilor și monopolisților din întreaga lume. Lipsa de realism a discursului de politică externă arunca o nuanță cel puțin hilară asupra liderilor români.

Este foarte probabil că Bucureștiul își permitea asemenea barbarisme diplomatice și datorită proaspetei semnări, la 4 februarie 1949, a „Tratatului de prietenie, colaborare și asistență mutuală între URSS și RPR”. Acest tratat rezolva chestiunile de insecuritate resimțite de comuniștii români și, în schimbul garantării sprijinului militar sovietic, Bucureștiul se transforma doar în ecoul vocilor autoritate de la Moscova, participând la susținerea mondială a cauzei sovietice și la iritarea oficialităților americane.

Pentru a replica într-un mod oficial formării Pactului Atlantic, guvernul Groza trimitea guvernului SUA, la 31 martie 1949, o Notă de protest referitoare la împiedicarea restituirii bunurilor românești jefuite de naziști și aflate în zona americană a Germaniei. În acest context, americanii erau acuzați de încălcarea tratatului de pace și de accederea la un statut de jefuitori internaționali. Iritate de răspunsul legației americane, care reproșa României lipsa de respect arătată drepturilor omului și libertăților fundamentale, oficialitățile române înaintau o a doua notă, care nu reflecta în nici un fel eleganța și înțelepciunea conceptului de diplomatie. Statele Unite erau acuzate de sprijin pentru inamicii regimului, legionari și țărăniști, de spionaj contra intereselor României, de „ațățarea la război și politică de pacte agresive, întreținerea focarelor de război și susținerea bandelor fasciste careucid în masă femei și copii, care ele constituie cu adevărat o violare brutală a drepturilor și libertăților fundamentale ale omului”²¹. Descoperind activitățile de spionaj desfășurate la legațiile americană și britanică,

²⁰ *Rezoluția Congresului Intelectualilor din RPR pentru Pace și Cultură*, în „România liberă”, 1 aprilie 1949, p. 1.

²¹ *Nota de protest a guvernului României*, în „Scânteia”, 20 aprilie 1949, p. 1.

autoritățile române concluzionau că centrul de greutate al luptei împotriva intereselor naționale se mutase acum în exterior, americanii sabotând primirea României în ONU, inspirând abuzuri ale guvernelor francez și elvețian contra cetățenilor români și intenționând să impună o blocadă economică.

Mai mult decât atât, solidaritatea socialistă conducea deja la un corespondent estic al celebrului articol 5 din Tratatul NATO, România simțindu-se datoare să intervină în apărarea Moscovei. Interesele noastre se identificau, dintr-o dată, cu interesele generale ale Estului și Bucureștiul avea tendința să acționeze ca o mare putere: „Pregătirile războinice ale organizatorilor Pactului Atlanticului de Nord, îndreptate împotriva Uniunii Sovietice și a țărilor de democrație populară, sunt îndreptate deci în mod direct și împotriva țării noastre. Acestea nu numai pentru că imperialiștii americano-britanici ar dori să restaureze dominația lor în România, să jefuiască cu și mai multă lăcomie bogățiile țării...”²². Pentru susținerea teoriilor marxiste asupra relațiilor internaționale (ideea dominației în scopul transmiterii profitului de la periferie către centrul lumii capitaliste) erau rememorate vremurile în care firmele „Standard Oil“, „Royal Dutch-Shell“, „Westminster Bank“, „Hambros Bank“ sau „Wickers Ltd.“ aveau poziții solide în România. Lupta contra unei ipotetice exploatare economice devenise motor al politicii de ură pe care regimul comunist român o ducea contra Vestului și posibilitate de justificare a strângerii relațiilor cu Estul.

Analizând comportamentul extern al statului român, reflectat în presă, se poate considera că acesta era un mixaj bizar structurat pe curentul idealist – predominant în Europa interbelică – și pe teoriile clasice marxiste de relații internaționale, care vizau politicile imperialiste ale țărilor capitaliste. Fără a se ajunge la explicațiile mai rafinate ale teoriei sovietice de relații internaționale din era Brejnev, ideile care ghidau reacțiile mondiale ale României luau în considerare în primul rând teoria contradicțiilor inerente capitalismului, care ar împinge statele capitaliste spre expansiune teritorială și economică. Conform legii scăderii ratei profitului, marxismul sugera expansiunea drept o caracteristică de bază a forțelor capitaliste, care foloseau statul pe post de vehicul, din tendința de a obține plusvaloarea care nu mai putea fi generată în țara de origine. Această explicație simplă trebuia să pună în gardă România, să o determine să reziste politicilor imperialiste care, în mod inevitabil, urmăreau dominația politică și economică și care, puse în practică, conduceau permanent la război.

Din această perspectivă se explică, așadar, obsesia estică pentru întâmpinarea unui conflict armat (contradicțiile din interiorul societăților capitaliste erau exportate și rezolvate sub forma războaielor internaționale). De asemenea, orice manifestare de politică externă, văzută prin prismă marxistă, avea un substrat economic. Având drept bază acestei teorii, americanii nu erau decât „cavalerii dolarului, al căror principiu moral suprem este profitul”²³, iar inițiatorii

²² „Lupta de clasă“, nr. 3, ianuarie-martie 1949, p. 140.

²³ „Scânteia“, 2 aprilie 1949, p. 1.

Pactului Atlantic – „un grup de proprietari... ai unor monopoli capitaliste care, pentru a-și menține și lărgi privilegiile... sunt gata să dea foc lumii întregi”²⁴. Însușindu-și teoria marxistă a relațiilor internaționale, românii căpătau obsesia confruntării cu imperialismul occidental și totalitatea relațiilor internaționale devenea subordonată economicului. Monopolurile americane, concurând pentru obținerea supremației pe piața mondială, creau teorii și structuri politico-militare, care să joace rol de paravan și exercitau presiuni asupra propriilor state, în direcția expansiunii și a războiului.

Așa cum îl regăsim în paginile publicațiilor românești ale anului 1949, discursul de politică externă era excesiv de ideologizat. El avea rol justificativ, pentru absurdele strategii interne și externe puse în aplicare de guvernul român. Fraternitatea socialistă, solidaritatea înaintea imperialismului agresiv, măsurile interne dure luate de Partidul Muncitoresc Român împotriva elementelor burgeze, opțiunea de alianță cu Estul, toate acestea se justificau atunci când situația internațională era analizată printr-o prismă exclusiv ideologică, fără referiri la politici de putere sau de securitate. În plus, conjunctura internațională permitea proaspetei, dar contestatei puteri comuniste din România să construiască, pe baze ideologice, pretenții de revendicare a legitimității. Se poate observa, în România anului 1949, o situație de genul celor luate în discuție de Paul Ricoeur: „Orice dominație vrea să se justifice și face acest lucru recurgând la noțiuni capabile să treacă drept universale... Forța brutală nu reușește fără un exercițiu de convingere încredințat unor sofști publici... Nici o societate nu funcționează fără norme, reguli și un întreg simbolism social care cere, la rândul său, o retorică a discursului public”²⁵. Discursul de politică externă era axat, așadar, pe obsesia amenințării din partea Vestului, amenințări care tindeau nu doar spre o dominație politică, spre jefuirea bogățiilor țării și exploatarea economică a cetățenilor, ci prezentau, ca inevitabil, și spectrul unui nou război mondial. Supradimensionând aceste primejdii externe, regimul comunist utiliza arme ideologice prin care clama legitimitatea și justifica orice decizie națională.

În plan extern, ideologia permitea guvernului român să promoveze un set de idei universale, în concurență cu cele vestice, care să mascheze interesele limitate, de consolidare a puterii comuniste. După cum aprecia Raymond Aron, „actorii caută întotdeauna să se justifice. Dar ar trebui ca ei să se simtă obligați să respecte principiile juridice sau etice pe care le invocă sau ar trebui să acționeze în acord cu o anumită oportunitate sau un calcul al forțelor? Ce rol ar trebui să acorde națiunile și oamenii de stat principiilor, ideilor, moralității și necesității?”²⁶. Fără îndoială că guvernul Groza acorda un rol important principiilor ideologiei marxiste și chestiunilor de moralitate internațională, în condițiile

²⁴ „Scânteia”, 6 aprilie 1949, p. 4.

²⁵ Paul Ricoeur, *De la text la acțiune. Eseuri de hermeneutică*, Cluj, Editura „Echinox”, 1999, p. 361.

²⁶ Raymond Aron, *Peace and War. An International Theory*, Doubleday&Company, Inc., 1966, p. 579.

în care acest lucru servea obiectivelor integrate interesului național, așa cum era el definit de comuniști. Atât timp cât aceste idei făceau o propagandă facilă regimului, ele erau promovate cu tărie. Consecvența guvernului în aplicarea principiilor afirmate nu era un merit deosebit, deoarece politica externă a României subzista în 1949 doar la nivel de discurs, activitățile diplomatice de anvergură fiind de domeniul trecutului, iar semiizolarea internațională – o realitate certă.

Reflectarea în presa română a situației internaționale a anului 1949 relevă tipul de gândire generat de sistemul bipolar compact la începutul Războiului rece. Orice modificare a conceputului putere indica o gândire în termeni de sumă zero, unde orice mic avantaj obținut de un actor echivala automat cu înfrângerea rivalului. Astfel, crearea unei alianțe vestice căpăta dimensiunea unei victorii militare, datorită avantajelor strategice deținute în momentul 1949, față de adversarii cu structuri de securitate imperfecte. În acest context regăsim ceea ce în anii '50 John Hertz definea drept „dilema securității”. Într-un mediu internațional anarhic, faptul că Statele Unite doreau să-și asigure securitatea prin acumularea de putere și prin fundarea de alianțe nu putea decât să exacerbeze sentimentul de insecuritate al rivalilor. În acest fel era parțial confirmată teoria conform căreia sistemul bipolar înclina foarte mult spre război, iar temerile de conflict armat creșteau atunci când derularea relațiilor internaționale era privită în schemele unui joc de sumă zero.

Dilema securității se manifesta și în cazul statului român, deoarece noua conducere comunistă identifica sursa amenințărilor interne ca fiind în exterior, o vulnerabilitate generată și întreținută prin intervenții occidentale în treburile interne. Deși nu exista o problemă de securitate militară, iar securitatea economică a României era pusă în pericol mai degrabă de jaful la care se deda Uniunea Sovietică, amenințările la adresa securității politice venite dinspre Vest erau resimțite drept primordiale. Atacurile mediatice directe ale occidentalilor împotriva stabilității instituționale și împotriva ideologiei organizatoare (marxiste) a statului român și încurajarea grupurilor interne care optau pentru conservarea unor tradiții sociale și cultural-religioase produceau mari temeri autorităților române. Din acest motiv, guvernul se identifica, în mod fals, cu statul și confunda securitatea statului cu securitatea elitei politice aflate la putere. Acest lucru îi permitea să utilizeze amenințările externe drept justificare pentru folosirea forței în interior și pentru sporirea puterii împotriva opozanților. Securitatea națională era distorsionată și exacerbarea pericolelor externe ascundea dimensiunea internă a securității, prin identificarea opoziției politice drept coloană a V-a a unui stat străin.

Nu se putea vorbi, așadar, de o armonie între securitatea individuală și securitatea națională, deoarece consolidarea pozițiilor nomenclaturii comuniste permitea întărirea regimului represiv și amenința securitatea cetățeanului în România. Deși, în mod oficial, guvernul Groza indica Pactul Nord-Atlantic drept sursă de amenințări pentru siguranța națională, insecuritatea statului

român provenea mai degrabă din procesele transformăionale interne și din rezistența opusă de structurile sociale. Având o mare problemă în interiorul granițelor naționale, statul comunist cultiva pericolele externe ca mijloc de a construi o coeziune internă și de a transcende probleme reale întâmpinate în destructurarea vechii societăți capitaliste din România. Un teoretician al ideii de securitate, Barry Buzan, considera că „În statele slabe, amenințările la adresa guvernului nu pot fi aproape niciodată separate de influența puterilor externe și în acest sens problemele de securitate internă ale statelor slabe sunt adesea amestecate inevitabil cu relațiile lor externe. Aproape prin definiție, statele slabe suferă de o insecuritate cronică”²⁷.

Comportamentul extern al României, în primii ani ai Războiului Rece, se încadrează în ceea ce Barry Buzan definea drept „revizionism revoluționar”. Guvernul adera la principiile internaționale promovate de Uniunea Sovietică și se opunea ideii de *statu quo*. Acest lucru nu viza însă doar modificări în ierarhia mondială de putere, ci însemna și o implicare constantă în lupta purtată împotriva ideologiei organizatoare, de tip liberal, a sistemului internațional de state. Distribuția puterii era doar o sursă minoră a nemulțumirii, dar esența frustrării generale se afla în neacceptarea supraviețuirii unor valori interne ale lumii liberal-capitaliste, valori care amenințau principiile fondatoare ale noului regim din România. Barry Buzan definea drept state revizionist-revoluționare „statele care își consideră structurile lor interne semnificativ de disonante față de modelul dominant al relațiilor și care de aceea se simt amenințate, sau cel puțin constrânse, de *statu quo*-ul existent. Din această cauză statele revizioniste tind să vadă securitatea în termeni de schimbare a sistemului și de îmbunătățire a pozițiilor lor în interiorul lui”²⁸.

Revizionismul-revoluționar al României se poate recunoaște în abordarea unei strategii de securitate de tip estic, echivalentă cu speranța convertirii tuturor actorilor mondiali la noua doctrină organizatoare. Adăugarea unei dimensiuni ideologice luptei pentru putere și securitate făcea ca modelul politic al vestului să fie o amenințare pentru supraviețuirea regimului comunist român, astfel încât era de dorit transformarea unui sistem eterogen de state într-unul omogen, cu ideologie politică comunistă. Totuși, România se încadra între revizionistii slabi, ignorați de marile puteri, dar care se dovedeau a fi instrumente utile pentru revizionistii majori (URSS și China). Strategia internațională a revizionistilor slabi era urmată și de guvernul român, care căuta obținerea rapidă a unor elemente importante prin exploatarea unor forțe sectoriale, în chestiuni particulare. Astfel, am văzut că intelectuali de stânga erau invitați în România, iar interesele regimului erau servite de oameni de știință români, care participau la acțiuni pacifiste în Occident. Discursul oficial de politică externă era unul bazat pe principii de moralitate internațională, criticând imperialismul capitalist și dominația industrișilor vestici. Diverse organizații internaționale și, mai târziu,

²⁷ Barry Buzan, *Popoarele, statele și teama*, Chișinău, Editura „Cartier”, 2000, p. 114.

²⁸ *Ibidem*, p. 306.

Organizația Națiunilor Unite, vor fi folosite de către România drept mijloace de amplificare a principiilor curentului revizionist-revoluționar. Ideea de schimbare generală a sistemului era lozinca principală a statului român, care credea în convertirea tuturor actorilor statali la comunism. *Statu quo*-ul aducea frustrare politică, economică, militară și ideologică, astfel încât ideea extinderii globale a modelului marxist era frecvent amintită în presa românească.

H. Morgenthau numea acest comportament revizionist al statelor comuniste drept imperialism, argumentând că „cea mai practică deghizare și justificare a imperialismului este o ideologie anti-imperialistă... în care viguroșii, dar săracii *have-nots* sunt îndepărtați de bogățiile Pământului de avuții, dar decadenții *haves*”²⁹.

Reacțiile românești la evenimentele de politică externă demonstau că autoritățile române erau mai mult interesate în ordinea mondială decât în ordinea internațională, cu diferențierea pe care o făcea Headley Bull între cele două, comentariile presei române insistând nu doar pe relațiile dintre state, ci și pe ordinea socială internă a diverșilor actori statali³⁰. Românii empatizau cu progresiștii americani ai lui Wallace, cu comuniștii francezi și cu muncitorii italieni, și ofereau soluții globale la situațiile internaționale încordate, soluții care vorbeau despre o schimbare generală ale cărei efecte benefice trebuiau să se repercuteze asupra destinului claselor defavorizate din întreaga lume.

În termenii utilizați de Robert Gilpin, „schimbările din sistem implică schimbări în distribuția beneficiilor oferite și a costurilor impuse membrilor individuali ai sistemului... Aceasta determină schimbări în distribuția internațională a puterii, în ierarhia prestigiului și în regulile și drepturile reprezentate în sistem... Un stat va încerca să schimbe sistemul, dacă beneficiile depășesc costurile probabile”³¹. Luând drept repere aceste fundamente teoretice, ne întrebăm dacă ierarhia comunistă a României din 1949 acționa doar ca un simplu actor obedient față de Moscova sau spera la modificări spectaculoase în statutul extern al țării, în cazul în care Uniunea Sovietică ar fi repurtat o victorie globală și ar fi extins modelul marxist la dimensiuni planetare? Jocul revizionist-revoluționar al României și retorica schimbării sistemice globale păreau a fi iluzii care să minimalizeze efectele negative ale izolării diplomatice din 1949, atunci când o Românie frustrată de menținerea în afara comunității internaționale instituționalizate (ONU) și obsedată de insecuritatea noului regim alegea calea respingerii totale a sistemului liberal global.

Interpretarea dată de autoritățile române evenimentelor internaționale, din 1949, poate fi, așadar, ușor decodificată, dacă aplicăm o paradigmă de securitate. Aceasta ne dezvăluie un stat român slab, aflat în plină criză internă, cu obsesii de permanentă insecuritate, frustrat datorită statutului internațional

²⁹ Hans Morgenthau, *op. cit.*, p. 89-90.

³⁰ Headley Bull, *Societatea anarhică*, Chișinău, Editura „Știința”, 1998.

³¹ Robert Gilpin, *Război și schimbare în politica mondială*, Craiova, Editura „Scrisul românesc”, 2000, p. 27.

modest și care folosea false amenințări externe pentru introducerea unei ordini interne despotice. Și, ceea ce era mai grav, interesul nomenclaturii comuniste era propulsat la rang de interes național, în detrimentul cetățenilor de rând. În aceste condiții, politica externă era utilizată ca instrument de consolidare a regimului comunist și de discreditare a unei posibile opoziții interne.

ROMANIAN REACTIONS TO N.A.T.O. FORMATION (1949) (Summary)

After 1945, the development of the bipolar structure in the state international system was followed by diplomatic tensions among powers, tensions which were transferred to the allies (satellites) and were generalized during every major initiative on the world plane. The bipolar dispute, whether it is regarded as a fight for power or a fight for security, gained new dimensions the moment ideology offered the stake of world imposition of one of the two competing models: the capitalist one or the communist one.

Being a part of the international relations promoted by the Soviet Union, postwar Romania developed an atypical external policy, obedient to the hegemony of the socialist camp and excessively ideologised, protecting the interests of the top leaders of the new dominant party. Being touchy, primarily to the international attacks aimed at the Soviet Union, the power in Bucharest acted against the national interest, involving in ridiculous unilateral disputes with the leader of the free world – The United States of America. The protection of the atomic monopoly by the Americans and the launching of Truman Doctrine and Marshall Plan (1947) were felt by Romania as some evolutionary steps towards a world aggressivity. The official reactions of the power in Bucharest towards the security structure of the Western Community were one of the most unprofessional ones, reflecting not only the status of international instrument of the regional hegemony, but also the tendency of the regime to use the external problems as opportunities to consolidate the internal prestige.

The peak of the antiwestern attitudes promoted by Communist Romania in the 40's of the last century was reached in 1949, when the Atlantic world formed a military organization during a peaceful period. The Romanian press was offered has offered the opportunity to furiously outburst against the world promoters of Capitalism and "Imperialism" when the USA State Department presented the North Atlantic Treaty which was followed by the international debate that took place in January-April 1959.

Therefore, the interpretation given to the 1949 international events by the Romanian authorities can be easily deciphered if we apply a security paradigm. This paradigm reveals a weak Romanian state, caught in a severe interval crises, obsessed with insecurity, frustrated because of the modest international status and which used false external threats in order to introduce a despotic internal order. And what is even more serious is the fact that the interest of the communist Nomenclature was propelled to a state of national interest in the detriment of the average citizen. Under these circumstances, the external policy was used as an instrument to strengthen the Communist regime and to compromise a possible internal opposition.

CONGRESUL AL XX-LEA AL PARTIDULUI COMUNIST AL UNIUNII SOVIETICE. CERCETĂRI ASUPRA CONȚINUTULUI MEDIATIZĂRILOR ROMÂNEȘTI IMEDIATE

Între 14 și 25 februarie 1956 a avut loc la Moscova cel de-al XX-lea Congres al Partidului Comunist al Uniunii Sovietice, la care au fost invitate și delegații ale partidelor comuniste străine. Momentul era important și avea să marcheze evoluția ulterioară a comunismului, atât la nivel ideologic, cât și politic. Era primul Congres de după moartea lui Stalin, în 1953, și a reprezentat apogeul luptei pentru succesiune și legitimitate din vârful piramidei sovietice a puterii. Toate acestea și-au găsit un răspuns prin discursul pe care primul secretar al P.C.U.S., Nikita Sergheevici Hrușciiov, l-a rostit, cu ușile închise, în ultima zi a Congresului, la 25 februarie 1956, condamnând cultul lui Stalin și crimele comise în timpul regimului acestuia.

Cuvântarea era departe de a fi un „rechizitoriu“ profund sau complet¹. În fapt, discursul lui Hrușciiov conținea puține lucruri noi². Ceea ce a spus atunci primul secretar al P.C.U.S. erau lucruri în general cunoscute, denunțate de către cei care pleaseră în exil sau părăsiseră blocul comunist sub eticheta de „trădători“. Ineditul, dar și adevărata forță a discursului, consta în faptul că însuși conducătorul partidului afirma că ceea ce se spusese până atunci în afara „lagărului socialist“ era adevărat³. Regimul lui Stalin reprezentase într-adevăr o monstruoasă tiranie, bazată și susținută prin teroare, tortură, crime.

Hrușciiov a dat și un nume răului pe care l-a denunțat: „cultul personalității“⁴. Sintagma însă nu conținea și o explicație credibilă a modului în care fost posibilă atât apariția, cât și menținerea acestuia. În fond, voința politică a reprezentat „leagănul“ acestui cult al personalității, în contradicție cu rolul atribuit oficial legilor dezvoltării sociale⁵. Tocmai acestei contradicții i s-a

¹ François Furet, *Trecutul unei iluzii. Eseu despre ideea comunistă în secolul XX*, Traducere din franceză de Emanoil Marcu și Vlad Russo, București, Humanitas, 1996, p. 471.

² Brian Crozier, *Since Stalin. An Assessment of Communist Power*, New York, Coward McCann, Inc., 1970, p. 18.

³ *Ibidem*, p. 19.

⁴ François Furet, *op. cit.*, p. 476.

⁵ *Ibidem*.

conferit răsunetul unei negări iremediabile, definitive, prin discursul secret al lui Hrușciiov.

Însă Hrușciiov a atacat pe acela care, înainte de 1953, exercitase o uluitoare putere și o miraculoasă atracție. Stalin, perceput ca moștenitor al lui Lenin, reprezenta însăși vocea comunismului, o legendă. A încerca să o destrămî implica riscul unor rupturi în cadrul Uniunii Sovietice și a sistemului „patronat” de Moscova. Putea fi distrus întreg comunismul internațional. Pentru Hrușciiov a fost însă un risc calculat. Nici unul dintre ceilalți lideri din P.C.U.S. nu era „curat”. Fiecare își câștigase pozițiile ocupate în ierarhia partidului în timpul lui Stalin⁶, iar acesta a fost probabil unul dintre motivele pentru care ei au renunțat la ripostă.

Discursul lui Hrușciiov a fost confirmarea luptei pentru succesiune de la Moscova în cadrul a ceea ce, potrivit formulei epocii, s-a numit „destalinizare”. Atacând „cultul personalității” manifestat de Stalin, Hrușciiov concentra răspunderea pentru toate greșelile săvârșite în trecut asupra unui singur om pentru a salva reputația și autoritatea partidului⁷. Iar atunci când a luat cuvântul spre a-și începe celebrul discurs, se consuma adevărata preluare a puterii⁸.

Ceea ce a rostit atunci Hrușciiov nu a avut însă doar efectul unei legitimări. Liderul sovietic a încercat să confere și viabilitate puterii sale, oferind un nou set de valori și concepte. „Cultului personalității” el i-a opus „conducerea colectivă”. Era însă prea puțin. Hrușciiov nu se putea limita doar la modificarea principiilor vieții interne de partid. „Destalinizarea” însemna și un „nou curs” economic, în care efortul principal trebuia canalizat spre bunurile de consum. Mai mult decât atât, trebuia restructurat comunismul internațional⁹.

Dacă sintagme precum „conducere colectivă” sau „nou curs” erau menite a defini viața politică internă a P.C.U.S. și, prin extensie, a partidelor comuniste din celelalte țări ale „lagărului socialist”, în ceea ce privește politica externă sovietică și relațiile Kremlinului cu statele de „democrație populară”, Hrușciiov a pus în discuție unele dintre cele mai sacre dogme marxist-leniniste. În primul rând, războiul împotriva „imperialismului” și „capitalismului”, adică a statelor occidentale puternice, nu mai era considerat inevitabil. Perspectiva era înlocuită de posibilitatea unei coexistențe pașnice. În plus, revoluția violentă nu mai era considerată necesară ca mijloc de introducere a socialismului. Mai mult chiar, tranziția putea fi efectuată și prin mijloace parlamentare. Esențial era însă că modelul sovietic de construcție socialistă nu mai era considerat a fi unicul și singurul care trebuie urmat, Hrușciiov laudând și rezultatele obținute în acest sens de către Republica Populară Chineză sau Iugoslavia¹⁰.

⁶ Michael Lynch, *Stalin și Hrușciiov. U.R.S.S., 1924-1964*, Traducere: Roxana-Aura Duma, București, Editura All, 1998, p. 126.

⁷ *Ibidem*, p. 127.

⁸ François Furet, *op. cit.*, p. 471.

⁹ *Ibidem*, p. 477.

¹⁰ Brian Crozier, *op. cit.*, p. 19.

Așa cum am subliniat, acest discurs al lui Hrușciov s-a ținut cu ușile închise și a avut un caracter secret. Însuși primul secretar al P.C.U.S. a accentuat acest aspect în cuvântarea sa: „Noi trebuie să privim cu toată seriozitatea problema cultului personalității. Această chestiune nu trebuie discutată în afara partidului și cu atât mai mult în presă. Tocmai de aceea noi o prezentăm într-o ședință închisă. Nu trebuie să depășim măsura, să nu dăm apă la moară dușmanilor, să nu ne dezvăluim racile în fața lor”¹¹. La ședința închisă nici măcar nu au fost invitați conducătorii partidelor comuniste din afara U.R.S.S., care erau prezenți la Congres. Textul discursului le-a fost înmănat acestora ulterior, într-o formă retușată¹². Reacția imediată, după toate mărturiile, a fost una vehementă. Ceea ce spusese Hrușciov putea avea efectul unei adevărate bombe, a cărei explozie putea zgudui temeliiile imperiului comunist¹³. În interiorul partidelor comuniste din țările „lagărului socialist” se purta, ca și la Moscova, o luptă înverșunată pentru putere. Ori, ca urmare a celor spuse de Hrușciov, vechile conduceri comuniste puteau fi considerate copărtașe la crimele staliniste sau cultivarea cultului personalității¹⁴. „Destalinizarea”, „liberalizarea” și „destinderea” putea dărâma bazele puterii lor, stârnind în opinia publică așteptări ce depășeau limitele reale ale noului discurs politic.

Nicăieri aceste probleme nu s-au pus mai acut decât în țările socialiste din estul Europei. Popoarele lor nu trăiseră sub regimuri comuniste decât cinci sau șase ani până la moartea lui Stalin. Așadar cunoscuseră la o scară mult redusă față de U.R.S.S. teroarea și cultul personalității. Sovietizarea nu se realizase încă deplin. Vechile clase nu fuseseră complet exterminate, iar majoritatea oamenilor își aminteau lumea veche de dinainte de război. De aceea „destalinizarea” a căpătat aici accente dramatice. Mizele interne ale partidelor comuniste au fost rapid depășite, sub semnul întrebării punându-se acum problema națiunii și a regimului politic¹⁵.

Efectul direct a însemnat declanșarea unei adevărate crize a sistemului administrativ de comandă, de sorginte stalinistă, impulsionând activitatea forțelor reformatoare din țările est-europene și stimulând conflictele politice¹⁶. După moartea lui Stalin și până în 1956 a fost însă păstrată o aparentă obediență față de Moscova. Deciziile politice importante, numirile în funcții de conducere la vârf, totul părea neschimbat. Era urmată politica „noului curs” aplicată la Moscova, iar lupta pentru putere și succesiune se făcea în numele principiului

¹¹ Apud Tatiana Pokivailova, 1956. *Congresul al XX-lea al P.C.U.S. și conflictele politice din țările socialiste din Europa de est (Noi documente și probleme ale istoriografiei ruse contemporane)*, în *Analele Sighet* 8, Anii 1954-1960. Fluxurile și refluxurile stalinismului, București, Fundația Academică Civică, 2000, p. 62.

¹² *Ibidem*.

¹³ Léon Poliakov, *Les totalitarismes du XXe siècle. Un phénomène historique dépassé?*, Paris, Fayard, 1987, p. 144.

¹⁴ Tatiana Pokivailova, *op. cit.*, p. 63.

¹⁵ François Furet, *op. cit.*, p. 477 și următoarele.

¹⁶ Tatiana Pokivailova, *op. cit.*, p. 63.

„conducerii colective“¹⁷. Această politică s-a aplicat însă diferit în țările „lagărului socialist“¹⁸, deși teoretic era urmată aceeași linie. Însă Congresul al XX-lea al P.C.U.S. și discursul rostit de Hrușciiov au marcat o cotitură radicală. În a doua parte a anului 1956, experiența poloneză și revoluția din Ungaria aveau să pună punct „mării epoci mitologice a sovietismului“¹⁹.

Vor rămâne definitorii, pentru anul 1956, Revoluția din Ungaria și evenimentele din Polonia. Vor mai fi amintite și acelea din Cehoslovacia și Germania de Est, Italia sau China²⁰. În ceea ce privește România – cazul care ne interesează –, comentariile, atunci când există, sunt de obicei laconice. Impactul real al Congresului al XX-lea și al discursului lui Hrușciiov este considerat a fi unul superficial. Schimbările, atâtea câte au fost, au avut caracterul unor simple artificii politice, iar dintre toate guvernele est-europene, cel al Republicii Populare Române părea cel mai puțin afectat de problemele destalinizării inițiate la Moscova²¹. Reacția oficială a liderilor români a reprezentat o încercare de a demonstra că în Partidul Muncitoresc Român nu a existat cultul personalității lui Gheorghiu-Dej. Mai mult chiar, se afirma că destalinizarea se produsese deja, argumentul principal fiind „demascarea“ grupului Ana Pauker, Vasile Luca și Teoharie Georgescu din 1952²².

Formula politică adoptată de Gheorghiu-Dej imediat după moartea lui Stalin era simplă și eficace. El lauda „noul curs“ al politicii moscovite, fără însă a-i urma exemplul. Aparenta obediență și fidelitate ascundeau rezistența lui față de noile concepte sovietice, eforturile lui de a se menține ca lider necontestat al P.M.R.²³

Se poate spune însă că, în afara voinței politice, au fost prea puține elemente care să împiedice reacții vii după Congresul al XX-lea al P.C.U.S în Republica Populară Română. Afirmția capătă mai multă valabilitate dacă studiem modul în care presa a mediatizat dezbaterile și cuvântările rostite. Se impune însă o precizare: discursul secret al lui Hrușciiov nu a fost singurul care a condamnat cultul personalității lui Stalin, crimele înfăptuite sau a promovat noi principii de politică internă și externă. Hrușciiov a șocat prin vehemența

¹⁷ François Furet, *op. cit.*, p. 480; Zezi și Octavian Dascăl, *Situația politică internă a R.P.R. în anul 1957, văzută de Ambasada U.R.S.S. la București*, în *Analele Sighet 8, Anii 1954-1960. Fluxurile și refluxurile stalinismului*, București, Fundația Academică Civică, 2000, p. 70.

¹⁸ Octavian Dascăl, *op. cit.*, p. 70.

¹⁹ François Furet, *op. cit.*, p. 481.

²⁰ Urmările sunt descrise în multe lucrări, dar sunt consemnate, în general, reacțiile care au avut loc în interiorul partidelor comuniste din țările pe care le-am numit. Un exemplu: Branko Lazitch, *Le Rapport Khrouchchev et son histoire*, Paris, Édition de Seuil, 1976, p. 25 și urm.

²¹ Comentarii, în general, apar foarte rar sau deloc în lucrări de sinteză consacrate. Aprecierile amintite pot fi regăsite în Octavian Dascăl, *op. cit.*, p. 70.

²² Tatiana Pokivailova, *op. cit.*, p. 63.

²³ *O destalinizare ratată. Culisele cazului Miron Constantinescu – Iosif Chișinevschi (1956-1961)*, Ediție îngrijită, studiu introductiv și note de Alina Tudor și Dan Cătănuș, Postfață de Dr. Florin Constantiniu, Membru corespondent al Academiei Române, București, Editura Elion, 2001, p. 12-13.

atacului, prin numirea lui Stalin ca vinovat și prin asprimea criticilor, însă acesta a reprezentat doar apogeul. Cei care anterior luaseră cuvântul la tribuna Congresului au făcut și ei destule comentarii critice, au promovat și ei în discursuri principiile noi ale comunismului internațional. Nu trebuie ignorat faptul că lucrările Congresului au fost deschise tot prin prezentarea unui raport de către Hrușciiov. S-au spus și atunci suficiente lucruri, iar cei care au luat ulterior cuvântul au făcut frecvent referiri la raportul inițial al primului secretar al partidului. Se poate deci afirma că a fost urmată, cu destulă fidelitate, o anumită „linie“ declarativă, convenită dinainte.

Toate aceste chestiuni pot fi observate în urma unei analize a cuvântărilor rostite la Congres. Demersul nostru își propune tocmai acest lucru. Un studiu al modului în care au fost făcute publice în Republica Populară Română a anului 1956 luările de cuvânt ale vorbitorilor de la tribuna Congresului P.C.U.S., *imediat*, în timpul desfășurării acestuia, sau puține zile după aceea.

În plus, trebuie să avem în vedere faptul că textele publicate au trecut, cel puțin o dată, prin „filtrul“ cenzurii²⁴. Un indiciu în acest sens: fostul corespondent al ziarului comunist italian „Unità“, Giuseppe Boffa, afirma că Mikoian a pronunțat, în cuvântarea sa, numele lui Stalin. Mai mult decât atât, precizează că „remarcile critice la adresa conducătorului dispărut frizau ferocitatea prin tonul lor categoric“²⁵. Nimic din toate acestea nu se regăsește în textul publicat la București. Numele lui Stalin nu apare, iar criticile nu diferă cu mult de ale altora. Vom face precizări în acest sens.

Analiza noastră se concentrează tocmai asupra criticilor pe care personalități politice de calibrul – fie în timpul lui Stalin, fie după moartea acestuia – le-au adus cultului personalității, a elogiilor făcute conducerii colective sau condamnării războiului. Vom putea aduce astfel clarificări în legătură cu unele afirmații, apărute chiar în lucrări importante, ce fac referire la A.I. Mikoian ca fiind *singurul* care a criticat absența conducerii colective în timpul lui Stalin, condamnând, totodată, concepțiile istorice și economice ale fostului lider sovietic²⁶, dar vom putea oferi și o imagine mai precisă despre cât de „secrete“ au fost, de fapt, cele spuse de Hrușciiov la 25 februarie. Folosim, în acest scop, versiunile apărute în limba română ale cuvântărilor. Se impune și aici o precizare. Am intenționat inițial să ne concentrăm asupra presei românești a timpului ca sursă principală a documentării. Ziarele „România Liberă“, „Scânteia“ și „Munca“, căci pe acestea le-am avut în vedere, oferă însă doar texte prescurtate și relații la persoana a III-a. Ca alternativă, am preferat edițiile Editurii de Stat Pentru Literatură Politică, care a publicat, la sfârșitul lunii februarie și în martie

²⁴ Cel puțin o dată, deoarece au fost preluate din „Pravda“ sau din alte surse în mod sigur supuse cenzurii oficiale.

²⁵ Apud Roy Medvedev, *Oamenii lui Stalin*, Traducere, note și glosar de George G. Potra și Delia Răzdolescu, București, Editura Meridiane, 1993, p. 57.

²⁶ O asemenea afirmație apare, de exemplu, în lucrarea istoricilor René Girault și Marc Ferro, *De la Russie à l'U.R.S.S. L'Histoire de la Russie de 1850 à nos jours*, Nouvelle édition mise à jour et augmentée, s.l., Édition Nathan, 1989, p. 197.

1956, versiuni integrale ale cuvântărilor, în tiraje cuprinse între 30.200 și 100.200 de exemplare²⁷. Diferențele față de textele din presă, dacă avem în vedere doar conținutul, nu sunt semnificative, dar le-am preferat pentru că sunt complete.

Urmărim două direcții: una privește politica internă de partid, care condamnă cultul personalității, iar cea de a doua, legată de politica externă, semnalând apariția unor concepte precum „coexistența“ sau acceptare altor modele de dezvoltare socialistă, cu precădere pe acela al Iugoslaviei. Credem că acesta este mai interesant, judecând atât după vecinătatea cu România, cât și după îndelungata „disidență“ pe care Moscova dorea să o facă uitată.

Așadar, lucrările Congresului au fost deschise de prezentarea pe care a făcut-o Hrușciiov, în calitatea sa de prim-secretar al Comitetului Central a *Raportului de activitate a Comitetului Central al P.C.U.S.*. Discursul nu avea să aibă forța aceluia susținut ulterior, pe 25 februarie. Cu toate acestea, N.S. Hrușciiov și-a început cuvântarea cu o expunere a noilor principii de politică externă. Principala trăsătură a epocii era considerată „ieșirea socialismului din cadrele unei singure țări și transformarea lui într-un sistem mondial“. Existența concomitentă a două sisteme economice mondiale, care se dezvoltau după legi diferite, devenea astfel un fapt incontestabil²⁸. „Principiul leninist al coexistenței pașnice a statelor cu orânduirii sociale diferite a fost și rămâne linia generală a politicii externe a țării noastre“ afirma Hrușciiov, considerând că nu există o altă soluție în contextul internațional al vremii²⁹. În ceea ce privește posibilitatea izbucnirii unui război se afirma clar: „Nu există (...) o inevitabilitate a războaielor“³⁰, iar în legătură cu existența unor căi diferite de a se construi socialismul, Hrușciiov sublinia de exemplu că „în Republica Populară Federativă Iugoslavia, unde puterea aparține oamenilor muncii, iar societatea se bazează pe proprietatea socială (...), în procesul construcției socialiste apar forme concrete specifice de conducere a economiei, de construcție a aparatului de stat“³¹.

Referitor la viața internă a partidului comunist sovietic, se afirma că înfăptuirea principiilor leniniste ale vieții de partid a dus la dezvoltarea, sub toate aspectele, a activității interne de partid și a organizațiilor acestuia³².

Hrușciiov a consacrat o întreagă secțiune a acestui prim raport al său „Partidului“. Chiar și unul dintre subtitlurile secțiunii poate fi edificator: *Întărirea rândurilor Partidului Comunist, întărirea rolului lui conducător în*

²⁷ Textele au fost preluate din „Pravda“ și din publicația „Pentru pace trainică, pentru democrație populară!“.

²⁸ *Raportul de activitate al Comitetului Central al Partidului Comunist al Uniunii Sovietice prezentat de tovarășul N.S. Hrușciiov, prim secretar al C.C. al P.C.U.S.* (text prescurtat), în „România liberă“, Organul sfaturilor populare din Republica Populară Română, anul XIV, nr. 3533, miercuri, 15 februarie 1956, p. 1.

²⁹ *Ibidem*, p. 3.

³⁰ *Ibidem*.

³¹ Continuarea Raportului în „România liberă“, nr. 3534, joi, 16 februarie 1956, p. 4.

³² *Raportul de activitate...*, în „România liberă“, nr. 3533, miercuri, 15 februarie 1956, p. 3.

*statul sovietic*³³. Accentul era pus pe necesitatea dezvoltării criticii și autocriticii în mod principial, deschis. Întărirea partidului necesita, din acest punct de vedere, „restabilirea normelor vieții de partid elaborate de Lenin, norme care în trecut erau adesea încălcate”³⁴. O însemnătate „primordială” deținea însă „întărirea pe toate căile a principiului leninist al conducerii colective”. Comitetul Central al P.C.U.S. se străduia să fie un exemplu în această privință, iar Prezidiul C.C. devenise un organ colectiv ce acționa astfel cu regularitate. În plus, Comitetul Central luase măsuri pentru explicarea largă a modului marxist-leninist de a înțelege rolul personalității în istorie. „Comitetul Central – se spunea – a luat o atitudine hotărâtă împotriva cultului personalității, străin spiritului marxism-leninismului, cult care transformă pe un fruntaș sau altul într-un erou făcător de minuni și în același timp micșorează rolul partidului și al maselor populare (...). Răspândirea cultului personalității a diminuat rolul conducerii colective și a dus uneori la deficiențe serioase în munca noastră”³⁵.

În a doua zi a lucrărilor, pe 15 februarie 1956, au rostit cuvântări, printre alții, D. T. Șepilov și A. I. Kiricenکو. Primul dintre aceștia a menționat în textul său doar câteva rânduri elogioase la adresa *Raportului de activitate* prezentat de Hrușciov: „Raportul de activitate al C.C. oglindește sentimentul noului, intransigența față de lipsuri, spiritul căutării de căi noi și al inițiativei creatoare, care sunt proprii stilului leninist al conducerii de partid”³⁶. La rândul său, și Kiricenکو a subliniat înfăptuirea fermă a principiului conducerii colective în activitatea Comitetului Central, dar a menționat și triumful principiilor leniniste în politica externă, triumf care a făcut posibilă „lichidarea relațiilor anormale, nesănătoase dintre Uniunea Sovietică și Iugoslavia”³⁷.

Mult mai consistent a tratat asemenea chestiuni M. A. Suslov în discursul pe care l-a susținut pe 16 februarie 1956. El a vorbit despre restabilirea normelor vieții de partid și a principiilor vieții de partid elaborate de Lenin, care au fost deseori încălcate până la Congresul al XIX-lea al P.C.U.S. Teoria și practica cultului personalității, existente înainte de Congresul al XIX-lea, sunt considerate, de asemenea, străine spiritului marxist-leninist. Aceste practici slăbiseră conducerea colectivă, subminaseră democrația internă de partid, ducând la „lipsă de control, lipsă de răspundere și chiar la bunul plac în munca anumitor persoane”. Totodată, „fusesse împiedicată desfășurarea criticii și autocriticii, ajungându-se la rezolvarea unilaterală sau greșită a unor probleme”³⁸. Restabilirea principiului leninist al conducerii colective însemna „restabilirea temeliei

³³ Continuarea Raportului în „România liberă”, nr. 3535, vineri, 17 februarie 1956, p. 3.

³⁴ *Ibidem*.

³⁵ *Ibidem*.

³⁶ D.T. Șepilov, *Cuvântare rostită la Congresul al XX-lea al Partidului Comunist al Uniunii Sovietice – 16 februarie 1956* –, București, Editura de Stat Pentru Literatură Politică (de aici înainte E.S.P.L.P.), 1956, p. 5.

³⁷ A.I. Kiricenکو, *Cuvântare rostită la Congresul al XX-lea al Partidului Comunist al Uniunii Sovietice – 16 februarie 1956* –, București, E.S.P.L.P., 1956, p. 8.

³⁸ M.A. Suslov, *Cuvântare rostită la Congresul al XX-lea al Partidului Comunist al Uniunii Sovietice – 16 februarie 1956* –, București, E.S.P.L.P., 1956, p. 18-19.

temeliilor construcției de partid³⁹. Critica și autocritica, discutarea și rezolvarea colectivă a problemelor trebuiau instituite pe toate treptele ierarhiei de partid, de la Comitetul Central până la organizațiile de bază. Oricum, „fără nici o urmă de îndoială“, în Comitetul Central principiul conducerii colective fusese „pe deplin restabilit“⁴⁰, fiind necesar însă a fi „lichidată definitiv, complet teoria și practica dăunătoare a cultului personalității“⁴¹. Cultul personalității implicase ignorarea rolului gândirii colective prin atribuirea dezvoltării teoriei marxiste numai anumitor personalități, ceilalți fiind nevoiți să-și însușească și să popularizeze tot ceea ce creează aceste anumite personalități⁴².

Discursul lui A.I. Mikoian, amintit deja, a avut loc tot pe 16 februarie. Acesta a apreciat, în primul rând, faptul că „în partidul nostru a fost creată, după o lungă întrerupere, o conducere colectivă“⁴³. Meritul principal al acestei conduceri era acela că „a reușit să obțină într-un timp scurt restabilirea normelor leniniste ale vieții de partid de sus până jos“, cu atât mai mult cu cât „în decurs de aproximativ douăzeci de ani n-a existat de fapt la noi o conducere colectivă, a înflorit cultul personalității (...) și acesta nu putea, bineînțeles, să nu exercite o influență (...) negativă asupra situației din partid și asupra activității lui“⁴⁴. Restabilirea „în ultimii trei ani“ a conducerii colective reprezenta noua forță a partidului și premisa succeselor despre care vorbise Hrușciiov în raportul său⁴⁵. În ceea ce privește politica externă, A. I. Mikoian admitea că s-au făcut greșeli și s-au înrăutățit situații „din vina noastră“. Guvernul sovietic era însă hotărât să îndrepte și să elimine lipsurile, exemplul oferit fiind acela al rezolvării problemelor privind relațiile Uniunii Sovietice cu Iugoslavia⁴⁶. Mai mult, „victoria revoluției iugoslave“ era considerată „izvorul prieteniei (...) și al alianței frățesti“⁴⁷.

Aceeași esență a discursului o regăsim și la G. M. Malenkov. Și el a vorbit despre măsurile importante vizând înlăturarea hotărâtă a serioaselor anomalii din viața de partid. Ele fuseseră instituite în urma restabilirii și respectării stricte a principiului suprem al conducerii de partid – conducerea colectivă⁴⁸. Linia fermă a Comitetului Central, îndreptată împotriva cultului personalității și denaturării învățăturilor marxist-leniniste, era considerată vitală. O asemenea anomalie ducea invariabil la diminuarea rolului partidului, la hotărâri luate de unul singur, la arbitrar și „într-o anumită perioadă au prejudiciat serios acțiunea

³⁹ *Ibidem*, p. 19.

⁴⁰ *Ibidem*.

⁴¹ *Ibidem*.

⁴² *Ibidem*, p. 28-29.

⁴³ A.I. Mikoian, *Cuvântare rostită la Congresul al XX-lea al Partidului Comunist al Uniunii Sovietice – 16 februarie 1956* –, București, E.S.P.L.P., 1956, p. 6.

⁴⁴ *Ibidem*.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 6-7.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 14.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 27.

⁴⁸ G.M. Malenkov, *Cuvântare rostită la Congresul al XX-lea al Partidului Comunist al Uniunii Sovietice – 16 februarie 1956* –, București, E.S.P.L.P., 1956, p. 8.

de conducere a partidului și a țării⁴⁹. În domeniul politicii externe, discursul lui Malenkov se concentrează asupra coexistenței și a principiului că războiul nu este inevitabil. Coexistența pașnică și întrecerea economică sunt văzute ca fiind „temelia de neclintit a tezelor fundamentale ale socialismului științific”⁵⁰. Totodată, coexistența pașnică face ca războiul să poată fi evitat, Malenkov evocând, în acest sens și tezele formulate de Hrușciiov în raportul său⁵¹.

L.M. Kaganovici și-a rostit cuvântarea la 18 februarie 1956, elogiind curajul ideologic, principial, necesar abordării luptei hotărâte împotriva cultului personalității. Acestei probleme, Comitetul Central îi oferise un răspuns „just”, „marxist-leninist”, „partinic”. Demascarea cultului personalității, înțelegerea rolului maselor, a rolului partidului și a cadrelor de partid, a rolului conducătorilor căpătau o deosebită importanță⁵². Conducerea colectivă a partidului și restabilirea normelor leniniste ale vieții de partid erau considerate a fi „baza întregii activități a partidului”⁵³. În privința relațiilor externe, Kaganovici menționează întărirea pozițiilor internaționale ale țărilor „lagărului socialist” și consemnează restabilirea relațiilor „prietenești și frățești” cu Iugoslavia⁵⁴.

Tot la 18 februarie și-a susținut discursul și V. M. Molotov. A vorbit despre succesele importante obținute în viața internă a țării, despre realizările din politica externă, totul fiind posibil o dată cu înfăptuirea principiului leninist al conducerii colective. Astfel Comitetul Central se ridica ferm împotriva cultului personalității, „străin marxism-leninismului și care într-o anumită perioadă a avut un rol atât de negativ”⁵⁵. În plan extern, restabilirea relațiilor de prietenie cu „poporul frate al Iugoslaviei” este considerată o lovitură dată dușmanilor păcii, interesați în „dăinuirea relațiilor anormale”. Prilejul a fost socotit nimerit de către vorbitor pentru a face referiri și la „analiza amănunțită a situației internaționale cuprinsă în raportul tovarășului Hrușciiov”⁵⁶.

Cuvântarea lui K.E. Voroișilov din 20 februarie are un ton puțin diferit, deși, în esență, referirile sunt aceleași. „Mareșalul roșu”, după cum l-a numit Roy Medvedev, lansa chemări și îndemnuri. În orice caz, este subliniată mereu aplicarea fermă, consecventă, de către Comitetul Central a principiului leninist al conducerii colective. Acesta trebuia întărit însă și pe viitor, pentru a putea fi preîntâmpinate astfel „eventualele greșeli”⁵⁷. Și Voroișilov menționează, referitor

⁴⁹ *Ibidem*.

⁵⁰ *Ibidem*, p. 31.

⁵¹ *Ibidem*, p. 33.

⁵² L.M. Kaganovici, *Cuvântare rostită la Congresul al XX-lea al Partidului Comunist al Uniunii Sovietice – 16 februarie 1956* –, București, E.S.P.L.P., 1956, p. 37-38.

⁵³ *Ibidem*, p. 38.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 7.

⁵⁵ V.M. Molotov, *Cuvântare rostită la Congresul al XX-lea al Partidului Comunist al Uniunii Sovietice – 16 februarie 1956* –, București, E.S.P.L.P., 1956, p. 27.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 22.

⁵⁷ K.E. Voroișilov, *Cuvântare rostită la Congresul al XX-lea al Partidului Comunist al Uniunii Sovietice – 16 februarie 1956* –, București, E.S.P.L.P., 1956, p. 7.

la relațiile externe ale Moscovei, inițiativa sovietică de restabilire a relațiilor de prietenie cu Iugoslavia, care „vreme îndelungată au fost anormale”⁵⁸.

Am putea aminti, în continuare, discursul ținut de N.A. Bulganin pe 21 februarie sau pe acelea ale lui N. M. Șvernîk, M. G. Pervuhin și M. Z. Saburov din 22 februarie. Toate însă păstrează aceeași linie, aceleași sintagme, exprimate în mod sensibil diferit. O situație asemănătoare putem semnala și în cazul *Rezoluției Congresului al XX-lea al Partidului Comunist al Uniunii Sovietice* cu privire la *Raportul de activitate al Comitetului Central al P.C.U.S.*⁵⁹ Esențiale rămân, și în acest caz, principiile pe care le-a enunțat Hrușciiov în raportul său: critica vehementă a cultului personalității, restabilirea normelor conducerii colective și a democratizării vieții de partid, iar în politica externă, coexistența pașnică, acceptarea existenței unor forme diverse de construire a socialismului și comunismului, reconsiderarea probabilității unui război cu puterile „imperialiste”. Acesta nu mai era socotit inevitabil.

Ideile și conceptele vehiculate în timpul Congresului al XX-lea al P.C.U.S. au fost imediat făcute publice în Republica Populară Română. Este adevărat, numele lui Stalin nu a apărut în textele publicate ale cuvântărilor. Referirile la fostul lider de la Kremlin, greșelile acestuia, condamnarea acțiunilor sale sunt totuși evidente, chiar dacă s-au făcut mai voalat, indirect. Așadar ne putem pune întrebarea ce a rămas ca discursul lui Hrușciiov să se mai poată numi „secret”. Poate modul în care s-a desfășurat, violența oratorică ori interzicerea publicării. Cert rămâne însă faptul că această condamnare a lui Stalin și invocare lui Lenin, a principiilor leniniste a reprezentat alternativa legitimării și s-a vrut a fi o credibilă revenire la normalitate. În realitate era însă lipsită de sens. Conducerea sovietică și partidele comuniste satelite Moscovei reprezentau moștenirea lui Stalin, nu a lui Lenin⁶⁰.

În ceea ce îl privește pe Gheorghiu-Dej, am subliniat deja tactica pe care a urmat-o. Ea a fost dublată de o retorică menită a face din liderul P.M.R. un adevărat fiu al clasei muncitoare, un simbol al tradiției revoluționare românești care s-a opus internaționalismului steril al grupului moscovit din partid⁶¹. În plus, dacă analizăm modul în care presa a făcut publice lucrările Congresului, observăm că lucrările acestuia ocupă prima pagină a ziarelor din Republica Populară Română doar pe timpul desfășurării sale. O dată cu încheierea sa, referirile lipsesc aproape cu desăvârșire, locul acestora fiind luat de probleme interne ale Partidului Muncitoresc Român și ale Republicii Populare Române. Nu a fost decât o imagine publică a „tăcerii” pe care comuniștii români au menținut-o în așteptarea clarificării unei poziții oficiale a conducerii partidului⁶².

⁵⁸ *Ibidem*, p. 10.

⁵⁹ Este publicată integral tot într-o ediție E.S.P.L.P., la fel ca și cuvântările Congresului.

⁶⁰ François Furet, *op. cit.*, p. 486.

⁶¹ Vladimir Tismăneanu, *Fantoma lui Gheorghiu-Dej*, Prefață de Mircea Mihăieș, Traduceri de Mircea Mihăieș, Alina Ghimpu, Ioana Ploșteanu, Diana Roțcu, Laura Sion, București, Editura Univers, 1995, p. 145.

⁶² *O destalinizare ratată. Culisele cazului Miron Constantinescu – Iosif Chișinevschi (1956-1961)*, p. 13.

A încerca însă o expunere a urmărilor pe care „destalinizarea“, „liberalizarea“ și „destinderea“ au avut-o ulterior în luptele politice de la București ar însemna o depășire a limitelor pe care ni le-am propus în analiza noastră. Credem că este suficient să menționăm punctul de vedere personal al lui Dej față de inițiativele noii conduceri de la Kremlin: „Hrușciiov vrea să perpetueze între partidele noastre (...) stări de lucruri anacronice, relații neechitabile, depășite de vreme, ca pe timpul lui Stalin, cu singura deosebire că acestea ne erau impuse atunci prin forță și dictat, iar acum, în condiții istorice, când aceste procedee nu mai au sorți de izbândă, el vrea pur și simplu să mă convingă că așa e bine. Ce vrea el să mă facă pe mine să cred este de neconceput din punct de vedere politic și etic. După Congresul al XX-lea al P.C.U.S. cum crede el că mai poate menține statele de democrație populară în postura de sateliți ai U.R.S.S., iar partidele comuniste și muncitorești în subordonați fideli ai internaționalismului socialist bazat pe recunoașterea P.C.U.S și a U.R.S.S. ca un centru conducător al comunismului mondial?“⁶³ Răspunsul acestor întrebări avea să-l constituie probabil modul în care sovieticii au înțeles să rezolve criza din Ungaria în același an, 1956.

THE 20th CONGRESS OF THE SOVIET UNION'S COMMUNIST PARTY.
RESEARCHES ON THE CONTENT
OF THE ROMANIAN IMMEDIATE MEDIATIZATION
(Summary)

The article focuses on the way in which speeches of important Soviet political personalities at the 20th Congress of the Soviet Union's Communist Party – held on February 1956 – were made public in the Romanian Popular Republic, and also on their contents. Thus it has been ascertained that what N. S. Khrushchev said in his so called “secret speech” of February 25, 1956 doesn't necessarily represent something “new” or even unexpected. In fact, most of the prominent Soviet political personalities that took the floor at the Congress' tribune before February 25, had already criticized and condemned the errors and abuses of the last two decades, appreciating at the same time the “new trend” of the political life after 1953 – Stalin's death – both in internal and foreign affairs.

All these things were made public in the Romanian Popular Republic during or immediately after the Congress. However, there still remains some historiographical lack of concordance, such as the question of extreme anti-Stalinist speech made by A. I. Mikoian, something that cannot be found in the text published in Bucharest.

Finally, the article emphasizes the disappearance of the references to the Congress in Romanian journals shortly after its end. This faithfully reflected the “silence” kept by the Romanian politicians in waiting for a public official position of the Romanian Workers' Party leaders.

⁶³ Apud Paul Sfetcu, *13 ani în anticamera lui Gheorghiu-Dej*, Selecție, Introducere și Note Lavinia Betea, București, Editura Fundației Culturale române, 2000, p. 300.

MIHAI DORIN

O TEMĂ POLITICO-JURIDICĂ ÎN DEZBATERE PUBLICĂ: TRATATELE DE CAPITULAȚIE

Având asupra altor forme ale conștiinței naționale avantajul de a încorpora valori și a propune termeni de comparație cu efect stimulat, sensibilizator, istoria a devenit în pragul epocii moderne unul dintre argumentele exemplar angajate în mișcarea națională. În numeroase acțiuni politice prin care s-a definit idealul național, trecutul a devenit, începând cu mijlocul secolului al XVIII-lea, fundamentul teoriei filosofico-istorice a dreptului istoric. Trecutul este invocat ca izvor al drepturilor naționale. Rațiunea istoriei este investită cu valoare perenă, fiind sintetizată, cu deosebire după 1821, într-o amplă și bine concertată teorie, cea a istorismului¹.

Unul dintre argumentele cele mai insistent invocate în acțiunile politice românești din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și prima jumătate a celui următor, îl constituie vechile tratate de închinare sau capitulație, presupuse a se fi încheiat de Țările Române cu Imperiul Otoman. Scopul lor, precis determinat în acțiunea națională, a condus treptat la definirea „teoriei capitulațiilor“. S-a remarcat deja² că teoria nu apare pentru prima dată acum, cronicarii din secolul al XVII-lea, precum și Dimitrie Cantemir, având prioritate în această materie. După 1750 însă³, intervine o mutație semnificativă în abordarea subiectului: natura strict istorică este completată de o încărcătură politică manifestă. Afirmând când necesitatea independenței, când a autonomiei, în funcție de contextul politic european, numeroase memorii și proiecte de reformă⁴, concepute în a doua jumătate al secolului al XVIII-lea, își fundamentează argumentația pe dreptul istoric. Toate scrierile politice afirmă că românii „dintr-un început au fost un norod slobod și nesupus“⁵, așadar idealul independenței nu este decât o

¹ P. Cornea, *Originile romantismului românesc*, București, Ed. Minerva, 1972, p. 483-498.

² Vlad Georgescu, *Ideile politice și iluminismul în Principatele Române*, București, Ed. Academiei R.S.R., 1972, p. 144.

³ *Ibidem*.

⁴ Idem, *Mémoires et projets de reforme dans les Principautés Roumaines, 1768-1830*, București, Ed. Academiei R.S.R., 1970, p. XVII.

⁵ I. Bianu, *Catalogul manuscriselor românești*, vol. I, p. 27.

restaurație a vechilor drepturi. Invocate pentru prima dată la 1772⁶, în timpul Congresului de pace de la Focșani, capitulațiile devin treptat un argument extrem de popular în acțiunea pentru afirmarea drepturilor naționale. Însă una dintre direcțiile de acțiune în care este investit acest argument, îl reprezintă mișcarea unionistă. În paginile ce urmează ne propunem spre analiză acest aspect al luptei naționale, așa cum s-a definit în preocupările periodicele românești. Pe lângă cartea de istorie și acțiunile politice (memorii, proiecte de reformă, programe revoluționare), periodicele românești au contribuit într-o măsură substanțială la cunoașterea trecutului, la difuzarea ideilor istorice și configurarea armăturii politice a idealului național⁷. Un aspect puțin abordat, ce face obiectul anchetei noastre, îl constituie contribuția periodicelor în acțiunea de popularizare a idealului unirii. Recursul la argumentul istoric a fost o preocupare predilectă a periodicelor românești. Procesul istoric al unirii a antrenat părțile vii ale națiunii, ce au reușit să articuleze argumentele interne în contextul internațional, într-o mare izbândă istorică⁸. Instrument important în formarea opiniei publice și în acțiunea de educare civică și patriotică, presa s-a integrat activ în mișcarea națională. Argumentul cel mai constant invocat în lupta națională a fost statutul politico-juridic internațional al Principatelor Române în epoca medievală, statut ce are la origine vechile tratate de capitulație. Pentru prima dată în presa românească, problema capitulațiilor a fost abordată de N. Bălcescu, în 1845, într-un articol în care evoca personalitatea logofătului Ion Tăutu⁹. Pornind de la unele informații preluate de Miron Costin, Ion Neculce și Dimitrie Cantemir, Nicolae Bălcescu emite ipoteza că primul tratat de capitulație a fost încheiat de logofătul moldovean cu ocazia vizitei sale la Constantinopol. Bălcescu transcrie prevederile documentului, arătând că originalul a fost ars demonstrativ de către regele Sobieski, la Iași, în 1686, ca semn al dezrobirii Moldovei de sub stăpânirea otomană.

Revoluția pașoptistă avea să propulseze argumentul istoric al capitulațiilor în prim-planul acțiunii politice. Pentru a explica articolul I al Constituției Țării Românești, „ca să lipsească orice uluire“, gazeta „Poporul suveran“ a publicat *Hati-humaiumul sultanului Baiazid I din anul 1392*¹⁰. După ce transcrie cele cinci articole ale tratatului încheiat de Mircea cel Bătrân și Baiazid la Nicopole, precum și tratatul din 1460 dintre Vlad al IV-lea și Mahomed al II-lea, ziarul comentează documentele citate, subliniind ideea conservării individualității

⁶ C. Giurescu le-a considerat „fabricate“ la 1772, în timp ce N. Iorga, recunoscând conținutul lor istoric adevărat, considera că atunci s-a invocat numai ideea de tratat.

⁷ Vezi V. Cristian, *Contribuția primelor periodice la cunoașterea trecutului național: exemplul „Albinei românești“*, *Memoria antiquitatis*, I (1969), p. 241-252; idem, *Contribuția primelor noastre periodice la cunoașterea istoriei naționale*, Universitatea „Al. I. Cuza“, 1971, p. 138-168.

⁸ Vezi L. Boicu, *Geneza chestiunii române ca problemă internațională*, Iași, Ed. Junimea, 1978.

⁹ *Ioan Tăutu Mare Logofăt a Moldovei*, în „Magazin istoric pentru Dacia“, I (1845), p. 135-137.

¹⁰ „Poporul suveran“, I (1848), p. 41-42.

politico-juridice a Țării Românești. Statutul dobândit de aceasta îi conferea libertatea de „a se governa după legile ce’i vor conveni mai bine, fără ca Înalta Poartă să aibă dreptul de a i le impune”¹¹. Revoluția este justă și legitimă, având rolul de a reazeza raporturile juridice în matca lor originară, așadar „curagiu fraților, dreptatea este pentru noi!”¹², își îndeamnă Bălcescu conaționalii.

Claritate deplină dobândește argumentul capitulațiilor în studiul lui Bălcescu „Drepturile românilor către Înalta Poartă”¹³. Istoricul deschide argumentația arătând că „Țara noastră Românească nu a fost niciodată supusă cu sabia și cu bună voință să se recunoască sub protecția Turcilor”, la 1392, când, „văzându-se slabi și amenințați tot de o dată de Unguri și Turci”, s-a învoit Mircea să închine țara turcilor, „cu făgăduința să-i ajute în războiul ce aveau cu Ungurii”¹⁴. În continuare, Bălcescu definește acest act ca fiind unul de protecție și, semnificativ, drept rezultat al consensului dintre popor și domnitor. Nefiind respectat de turci, dar nici de români, care doreau libertate deplină, tratatul este anulat prin acțiunile lui Vlad Dracul și Vlad Țepeș. Viitorul tratat este încheiat, după opinia autorului, în 1460, la Adrianopole, de către Vlad al V-lea, care, „sfătuiindu-se cu poporul” și sub impresia recentei cuceriri a Constantinopolului, s-a pus din nou sub protecție turcească. Tratatul, „în drept și astăzi”, nu atinge „întru nimic suveranitatea Nației Române”¹⁵. Tratatul este invocat într-un sens și mai aplicat politic, spre a nega protectoratul țarist. Rusia, crede Bălcescu, „nu va putea trata pentru noi și în numele nostru”¹⁶. Recunoscând că „timpul n-a venit ca să dobândim o independență absolută”, Bălcescu invocă istoria luptei românilor ca imperativ al datoriei de a „păstra cu aceeași putere drepturile pentru fiii noștri”. Câteva concluzii merită să fie reținute din acest important studiu: 1 – capitulațiile oferă Turciei numai dreptul de „supremație”, care prin natura sa nu permite unui terț, adică Rusia, să intervină în problemele românești; 2 – capitulațiile nu restrâng sfera independenței Țărilor Române; 3 – românii au datoria să reia acțiunea pentru independență absolută, dată fiind coruperea sensului originar al tratatelor, ca urmare a abuzurilor turcești și a protectoratului țarist.

În perioada dintre revoluția pașoptistă și războiul Crimeii, argumentul capitulațiilor nu se mai regăsește în articolele de istorie găzduite de periodice. Intuind importanța izbucnirii crizei orientale, forțele naționale s-au mobilizat în acțiunea pentru unire. Presa orchestrează imediat o amplă paletă de argumente istorice, investite cu atributul de mărturii legitimize ale cauzei unirii. Cu o remarcabilă maturitate, ce probează înțelegerea exactă a priorităților politice ale momentului, istoricii și publiciștii orientează chestiunea capitulațiilor împotriva dreptului de protectorat al Rusiei. Tema a devenit, treptat, principala acuzație la

¹¹ *Ibidem*, p. 42.

¹² *Ibidem*.

¹³ *Ibidem*, p. 57, 63-64; „Foaie pentru minte, inimă și literatură”, XI (1848), p. 341-344.

¹⁴ „Poporul suveran”, I (1848), p. 57.

¹⁵ *Ibidem*, p. 63.

¹⁶ *Ibidem*, p. 64.

adresa protectoratului țarist. Simultan, Imperiul Otoman trece discret în planul secund al acestei campanii de presă.

Într-un amplu studiu cu privire la istoria Țării Românești¹⁷, un anonim ardelean evocă tratatele încheiate de Mircea și Vlad Țepeș, spre a conchide că ele consacră statutul de autonomie. Într-o detaliată și extrem de critică analiză a regimului regulamentar din Țara Românească, într-un alt studiu găzduit de „Gazeta de Transilvania”¹⁸, autorul acuză Rusia de a fi la originea declinului politic al Țărilor Române și al deteriorării statutului dobândit de acestea prin tratatele de capitulație. Concluzia este că puterea protectoare a lucrat „totuldeauna spre răul țării”¹⁹. De altfel, „Gazeta de Transilvania” a devenit avocatul românilor în campania antirusească. O nouă dovadă ce întărește afirmația de mai sus este critica, din perspectivă pașoptistă, făcută Regulamentelor Organice, acuzate de a fi devenit principalul instrument al dominației țariste în Țările Române. Într-un articol cu accente de veritabilă filipică, politica uzurpatoare a Rusiei este nemilos atacată²⁰. Prin contrast, Imperiul Otoman, cu deosebire după 1821, a respectat drepturile Principatelor, așa cum decurg acestea din capitulații. Rusia a dobândit controversat protectorat prin „înșelăciune de la Turcia”, și aceasta în vreme ce nici Moldova, nici Valahia „vr’odată n’au cerutu, n’au solicitatu astă protecție ce li s’a impusu fără voie și fără a fi întrebați”²¹. Relevarea dimensiunii acestei uzurpări în fața întregii Europe, precum și cointeresarea acesteia în susținerea desființării protectoratului țarist, urmau să fie prioritatea acțiunii politice a românilor.

În anii crizei orientale, preocuparea periodicelor ardelenesti pentru cauza unirii și restaurarea vechiului statut politico-juridic al Țărilor Române a fost constantă. Astfel, în anul Conferinței de la Viena, „Foaie pentru minte, inimă și literatură” a publicat, deloc întâmplător, tratatul de capitulație încheiat de Mircea cel Bătrân, în 1392²², și cel al lui Bogdan, din 1513²³. Ambele fundamentează dreptul Principatelor „de a se represinta pe sine însăși la conferințele din Viena”²⁴.

Unul dintre argumentele cel mai insistent vehiculate, ca parte a armăturii istorice în lupta pentru unire, este privilegiul comercial moldo-englez din 1588,

¹⁷ *Scurtă deducere istoricu a tratatelor încheiate în privința Principatului Țărei românești*, în „Gazeta de Transilvania”, XVI (1853), p. 396-397, 400-401, 404-405, 408-409.

¹⁸ *Reprivire peste cei 20 de ani din urmă*, în „Gazeta de Transilvania”, XVII, (1854), p. 190, 194, 198, 202.

¹⁹ *Ibidem*, p. 202.

²⁰ *Protecția rusă în Principatele danubiane*, în „Gazeta de Transilvania”, XVII (1854), p. 341-342, 346, 348 (neterminat).

²¹ *Ibidem*, p. 342.

²² *Înăvălul tractatu alu Țărei Românești încheietu între Domnulu Valahiei Mircea I și între sultanulu Baiazet I în anulul 1392*, în „Foaie pentru minte, inimă și literatură”, XVIII (1855), p. 120-121.

²³ *Tractatul Moldovei încheietu între prințul Moldovei Bogdan și Sultanulu Selim în anulul 1513*, în „Foaie pentru minte, inimă și literatură”, XVIII, (1855), p. 121.

²⁴ *Ibidem*.

descoperit la Oxford, în anul 1855, de către harnicul cercetător și editor al documentelor medievale C. Hurmuzachi. Privilegiul este considerat, dintru început, se pare de către Ion Maiorescu²⁵, ca fiind „celu mai tare argumentu că principatele și după închinarea lor au negoțiatu ca suverane cu state străine europene“. Descoperirea este, în opinia autorului, de cea mai mare importanță, „chiar astăzi, cându e vorba de suveranitatea principatelor“²⁶.

O analiză succintă a condițiilor în care s-au încheiat tratatele de capitulație ale Moldovei și a semnificației acestora realizează un autor anonim în „Gazeta de Moldavia“. Tratatul lui Bogdan este considerat ca fiind unul de garanție. Domnul a ajuns la această soluție când „nu mai putea răzâma în ajutorul creștinilor“²⁷. Viitorul tratat a fost încheiat „înaintea cetății Buda“ de către Petru Rareș și Soliman al II-lea, în 1529. Documentul a fost păstrat de Vasile Lupu, însă a fost ars de Sobieski, „ca o demonstrație publică... de eliberare a Moldovenilor de jugul Turcesc“²⁸. Chiar dacă originalul a dispărut, sau i s-a inventat o dispariție plauzibilă, el va fi confirmat în secolele următoare de fermanurile turcești. Vechile tratate sunt cert confirmate de privilegiul comercial moldo-englez din 1558, act încheiat între state suverane²⁹. Acest important document fundamentează imperativul reconfirmării drepturilor românești „ce prin protecțiunea Nordului au perdutu“³⁰.

Și cunoscutul editor moldovean T. Codrescu³¹ a intrat în această campanie de popularizare. Invocându-l pe Hammer, editorul emite o idee interesantă, anume că Țările Române au solicitat protecția otomană drept consecință a instabilității politice ce a urmat stingerii familiilor domnitoare a lui Dragoș și Negru Vodă. Certificarea independenței Moldovei este întărită de încheierea, în 1588, a mult invocatului privilegiu comercial. Același neobosit T. Codrescu deschide paginile „Foiletonului Zimbrului“, în 1588, cu texte din tratate mai vechi sau mai noi, ce atestă, negreșit, drepturile vechi ale Țărilor Române, precum și uzurparea lor, de dată recentă, prin politica Rusiei. Lista documentelor cuprinde, după cum urmează: tratatul de la Adrianopole³², tratatul de la Akerman³³, tratatul de închinare a Moldovei³⁴, tratatul de alianță între Rusia și Moldova, făcut de Dumitrașcu Cantemir prin solul său Luca Visternicul cu împăratul Moscului Petru I³⁵. În această atmosferă de entuziasm provocată de revelația

²⁵ M. (aiorescu), *Manuscriptulu părintelui Făvrilă la Oxford și unu altu documentu mai importantu*, în „Foaie pentru minte, inimă și literatură“, XVIII (1855), p. 254-258.

²⁶ *Ibidem*, p. 255.

²⁷ *Calendar istoric*, în „Gazeta de Moldavia“, 1855, p. 122.

²⁸ *Ibidem*, p. 157.

²⁹ *Unu tataru în literatură*, în „Steaoa Dunării“, I (1855), p. 48.

³⁰ *Ibidem*.

³¹ *Notiție istorică*, în „Foiletonul Zimbrului“, 1855, p. 83-84.

³² „Foiletonul Zimbrului“, 1855, p. 33-34.

³³ *Ibidem*, p. 34-35, 35-37.

³⁴ *Ibidem*, p. 6-7.

³⁵ *Ibidem*, p. 14-15.

tratatelor de capitulație, ce păreau că ne pot deschide toate porțile, astfel că în scurt timp vom convinge lumea că trecutul susține integral efortul de emancipare națională, trebuia, mai devreme sau mai târziu, să apară și carteziana îndoială. Îi datorăm acest exercițiu de limpezire lui M. Kogălniceanu³⁶. Procedând la critica textului, Kogălniceanu ajunge la concluzia că textul tratatului publicat de *Zimbrul*, folosind ca izvor istoric pe N. Costin, este „unu textu artificialu“ al cronicarului moldovean, originalul putând fi însă adăpostit de arhivele turcești ori cele poloneze. Mai autentic este, crede autorul, textul publicat de el în *Steaua Dunării*, întrucât este „în mare acordu cu toți analiștii Unguri, Poloni și însuși Turci“³⁷. În ambele texte însă, esențial este faptul că ele confirmă vechea autonomie a Principatelor³⁸.

Comentând informațiile apărute în presa occidentală, cu privire la desfășurarea Conferinței de la Viena, un anonim moldovean³⁹ face o scurtă istorie a protecției rusești, ajungând la concluzia că Țările Române au avut autonomie până în secolul al XVIII-lea, când aceasta a fost încălcată de către Rusia, ce avea să introducă „protectoratul celu mai abusivu“. Privilegiile Țărilor Române, așa cum pot fi ele deduse din statutul lor politico-juridic, nu sunt un cadou al Rusiei ori al Turciei, ci „o moștenire legitimă și necălcată a nației Române, consfințite prin îndoita sancționare a timpului și a tratatelor“⁴⁰.

Periodicul moldovean *Buciumul* a desfășurat cea mai activă campanie pe tema capitulațiilor, încă din primul său număr. Având drept ideal „Autonomia, Unirea și Principele străin“, redactorii *Buciumului* declară răspicat ținta politică în chiar articolul-program: „fără suveranitatea externă sau internă o națiune poate vegeta, nu însă viețui politic, românii s-au bucurat totu-de-una de această viață: astăzi vor ști a o întări și mai mult. Tratatele lui Mircea, Vlad, Bogdan și Rareș au modificat în parte suveranitatea română și au determinat relațiile noastre cu Înalta Poartă. Unirea este în folosul Românilor și a Europei“⁴¹. Cel mai important personaj afirmat de *Buciumul* în campania sa unionistă este scriitorul Cezar Bolliac. Acesta a semnat un adevărat serial de articole cu mesaj unionist, având drept premisă textele vechilor tratate de capitulație. Sub titlul „Ce cerem nu e nou“, Bolliac evocă lupta marilor voievozi medievali ce au înțeles, la vremea lor, importanța ideii unirii⁴². Dreptul la acțiune al generației pașoptiste are, așadar, un dublu temelie legal: pe de o parte acțiunea voievozilor, pe de altă parte statutul politico-juridico special, consfințit de tratatele de capitulație. Dar nici un subiect nu e lipsit de semnificație spre a servi cauzei, iar Bolliac⁴³ probează o inventivitate demnă de militantismul romanic al generației

³⁶ *Răspunsul Zimbrului*, în „Steaua Dunării“, II (1856), p. 57-58.

³⁷ *Ibidem*, p. 57.

³⁸ *Ibidem*, p. 58.

³⁹ „Zimbrul“, IV (1856), nr. 78, p. 1-3.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 3.

⁴¹ „Buciumul“, 1857, nr. 1, p. 1.

⁴² *Ibidem*, p. 13; „Secolul“, I (1857), nr. 29, p. 2-3.

⁴³ *Titlul suveranilor români*, în „Buciumul“, I (1857), p. 17-18.

sale. Vajnicul unionist își exersează cultura istorică pe tema particulei „Io“ din titulatura domnească medievală, care ar reprezenta traducerea latinescului „ego“. Concluzia: Țările Române au fost dintotdeauna autonome, iar formula oficială otomană de consacrare a instituției înlătură orice dubiu: „cu toată libertatea și autonomia lor să fie aceste țări și numai cu stăpânirea lor, deosebite și despărțite de toată stăpânirea noastră“⁴⁴. Autonomia „sau mai bine zisu suveranitatea noastră“ are la origine tratatele încheiate cu Turcia și Polonia, în 1390 și 1396 de Mircea cel Bătrân⁴⁵. Tratat de alianță, acestea se bazează pe voința românilor de a se alia cu cel mai puternic stat european. Aceste acte „n-au avut alt scop decât alianța. Ele n-au fost făcute în urma unor învingeri, ci în vederea unei conchiste“⁴⁶. Nimic mai logic, în consecință, decât dreptul la unire al Principatelor.

Cunoscutul militant unionist, francezul J.A. Vaillant a fost una dintre prezențele cele mai constante în campania de presă unionistă. Într-un amplu studiu publicat în *Secolul*, Vaillant⁴⁷ își face cunoscută intenția de a publica în limba franceză documente românești dintre anii 1387-1711, care probează autonomia Țărilor Române. Transcriind tratatul de alianță dintre Mircea cel Bătrân și regele Vladislav al Poloniei, tratat la care a subscris și Petru Mușat, precum și „Crisovul de întărire al ducelui Mircea“ ori „Crisovul ambasadorilor lui Mircea“, Vaillant le proclamă probe incontestabile că „România este un stat suveranu bucurându-se de toate drepturile autonomiei selle politice“⁴⁸. Moldova, la 1411, și Țara Românească, la 1414, încheie tratate de capitulație cu Turcia, care nu le restrâng suveranitatea, întrucât conservă dreptul de a încheia pacea și de a declara război⁴⁹. Tratatul de capitulație din 1456 este cauzat de incapacitatea regelui Sigismund de a proteja Moldova, pe când cel semnat de Ștefan cel Mare cu Ungaria și Polonia întărește suveranitatea țării. Publicistul francez crede că un vasal care poate trimite ambasador este un „vasal-suveran“⁵⁰. Invocând tratatele de capitulație din secolele XIV-XVI și acuzând încălcarea lor în secolul al XVIII-lea, Vaillant conchide că Țările Române au depline temeieri legale să se unească și să aleagă fără nici o constrângere, fie un domn pământean, fie un principe străin⁵¹.

Într-o amplă retrospectivă cu privire la istoria românilor, un autor anonim⁵² ajunge inevitabil la cheștiunea capitulațiilor, avansând o ipoteză ce avea să facă

⁴⁴ *Ibidem*, p. 18.

⁴⁵ N. P., *Autonomia, Unirea, Prince strein*, în „Buciumul“, I (1857), p. 18.

⁴⁶ *Ibidem*.

⁴⁷ *Documente constituindu autonomia politică a României*, în „Secolul“, I (1857), nr. 30, p. 4; nr. 31, p. 3; nr. 33, p. 2-3; nr. 34, p. 2-3; nr. 38, p. 3-4; nr. 41, p. 4; nr. 43, p. 3-4; nr. 44, p. 4; nr. 46, p. 4; nr. 48, p. 4; nr. 49, p. 4; nr. 50, p. 4; nr. 51, p. 4; nr. 52, p. 4.

⁴⁸ „Secolul“, I (1857), nr. 30, p. 4.

⁴⁹ „Secolul“, I (1857), nr. 38, p. 3.

⁵⁰ *Ibidem*, p. 4.

⁵¹ „Secolul“, I (1857), nr. 51, p. 5.

⁵² *Țerile moldo-române*, în „Concordia“, I (1857), p. 22-23, 28, 36, 43-44, 59-60, 64, 72.

carieră, și anume că acestea sunt tratate de alianță, prin intermediul cărora românii și-au reglementat, între secolele XIV-XVII, relațiile lor cu Turcia, după modelul celor încheiate cu Ungaria și Polonia. În secolul al XIX-lea, profitând de declinul Imperiului Otoman, Rusia a încheiat tratate care i-au consfințit dreptul de a interveni abuziv în Principate, mărturie fiind Regulamentul Organic, etichetat ca fiind „o lege a națiunii, făcută nu de națiune, aplicată nu de națiune”⁵³.

Alegerile pentru adunările Ad-hoc au declanșat, în anul 1857, așa cum era de așteptat, o adevărată emulație pentru cauza unirii. Argumentele istorice sunt investite cu atributul de sursă majoră a legitimității cauzei naționale. Argumentul istoric dobândește acum recunoaștere oficială în „Buletinul ședințelor Adunării Ad-hoc a Moldovei” și în „Monitorul adunării Ad-hoc”. În cunoscutul „Proiect de memoriu justificativ și dezvoltător al propunerilor românilor reprezentați în Adunarea ad-hoc”⁵⁴, aflăm încă din primele rânduri că „România niciodată nu căzu, niciodată nu fi luată cu armele”. „Spre a evita o conchistă”, românii au încheiat tratate de capitulație prin care „își procura un ajutor în contra celorlalți inamici”. Tratatul din 1393, 1460, 1511 și 1529 dovedesc că românii și-au păstrat suveranitatea, încheind alianțe politice și convenții economice. În secolul al XVIII-lea, statutul politico-juridic s-a deteriorat, în consecință „noi nu pretindem nimic a crea, nimic a inventa. Suntem simpli conservatori ai drepturilor noastre ab antiquo”⁵⁵. Unirea Principatelor vine pe cale de consecință, istoria probând că ea a fost fie gândită, fie realizată provizoriu de mari personalități precum Mircea cel Bătrân, Ștefan cel Mare și Mihai Viteazul.

În „Act dezvoltător votului Adunării ad-hoc a României din 9/21 octombrie 1857”⁵⁶, încă din primul punct este înscrisă garanția autonomiei și a drepturilor române „stipulate în capitulațiile acestor țări cu Înalta Poartă” și completată de neutralitatea teritoriului moldo-român, unirea într-un singur stat, cu domn străin ereditar și guvern constituțional. Unirea este „expresiunea dorințelor noastre”, legitimată de „mai mulți seculi de lupte și suferințe”, dar și de vechile tratate de capitulație, ce garantau românilor „toate drepturile de suveranitate”⁵⁷. Nici un dubiu cu privire la autenticitatea textelor, întărite de „mai multe acte diplomatice și o mie de fapte posterioare”⁵⁸. *Primum vivere, deinde filosofare*, am putea caracteriza acest demers plin de intenții bune, încât amănuntele de ordin critic pot să pară nepotrivite cu prioritățile momentului. Nimic nou sub soare. Istoriografia romantică de la noi și de oriunde a arătat că nu-i lipsește imaginația. Și nici nu putem pretinde mai mult, într-o vreme în care aceasta era prioritar o disciplină literară.

⁵³ *Ibidem*, p. 64.

⁵⁴ „Monitorul Adunării Ad-hoc” (Buc.), I (1857), p. 46-48.

⁵⁵ *Ibidem*, p. 46.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 51-54.

⁵⁷ *Ibidem*, p. 52.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 54-56, 65-72.

Chiar din primul număr al „Buletinului Ședințelor Adunării ad-hoc a Moldovei“ sunt publicate, sub semnătura lui C. Hurmuzachi, tratatele încheiate de Principatele Române cu Imperiul Otoman⁵⁹. Văd astfel lumina tiparului, în ordine cronologică: tratatul din 1393, preluat din istoria lui Dionisie Fotino; tratatul din 1460, transcris după același autor; tratatul moldo-turc din 1511, transcris după Nicolae Costin; tratatul moldo-turc din 1634, preluat „după o copie scoasă din arhivele Rigatului Poloniei de răps. Șambelanu Balșu pe cându acesta se afla la Varșovia pe lângă regele Poniatovschi“. Simpla înșiruire a acestor documente probează că istoria trecea din zona interesului public în cea a deciziei politice. Se consuma astfel încă o etapă din lungul drum al fascinantei sale cariere din epoca renașterii naționale.

Semnarea, la 7/19 august 1858, a Convenției de la Paris, care consacra acordul puterilor garante în problema unirii Principatelor, chiar dacă printr-o soluție de compromis, hibridă și inaplicabilă, a încheiat o etapă politico-diplomatică și a deschis calea unor noi rezolvări. În noile condiții, valoarea probatorie a tratatelor de capitulație nu mai avea relevanță. Istoricii, publiciștii și politicienii au sesizat cu exactitate acest fapt trecând sub tăcere chestiunea capitulațiilor, care alimentase timp de un deceniu imaginația și speranțele publicului. Se încheia astfel cariera politică a uneia dintre cele mai interesante subiecte ale istoriei noastre. Firește, vârsta fragedă a istoriografiei noastre, dar nu mai puțin miza politică pusă în joc a condus spre rezolvări demne mai mult de alchimie decât de știință. Dar să nu disperăm. Aura romantică în care este învăluit subiectul va persista vreme îndelungată. Istoriografia critică a fost îndreptățită să așeze chestiunea aceasta în *patul lui Procust* al metodologiei pozitivistice. Însă rezultatul nu a fost chiar cel așteptat. Va fi, acesta, un motiv temeinic ca subiectul să păstreze încă o aură misterioasă. Dar niciodată nu va fi mai viu în conștiința unei generații ca în deceniul 1848-1858, atunci când a fundamentat istoric idealul generației unirii. În plus, istoriografia romantică și-a exersat cunoștințele, mijloacele de investigație și imaginația, cu talent și dăruire.

Intrate în conștiința elitei politice românești, dar și în cancelariile europene, încă de la sfârșitul secolului al XVII-lea, capitulațiile au ajuns în deceniul premergător unirii subiect de dezbatere publică și de acțiune politică. Aspectele științifice și cele politice au devenit atât de interpătrunse încât nimeni nu a reușit să le separe definitiv și irevocabil. Dar acesta este un alt palier al reflecției istoriografice.

⁵⁹ „Buletinul Ședințelor Adunării ad-hoc a Moldovei“, p. 1-2.

UN THÈME POLITICO-JURIDIQUE DE DÉBAT PUBLIC:
LES TRAITÉS DE CAPITULATION
(Résumé)

L'un des arguments les plus instamment invoqués dans les actions politiques roumaines de la deuxième moitié du XVIII-ème siècle et de la première moitié du siècle suivant le constitue les anciens traités de soumission ou de capitulation, supposés à être signés par les Pays Roumains et l'Empire Ottomane. Leur but, précisément déterminé dans l'action nationale, a conduit successivement à la définition de la „théorie des capitulations“.

Mais l'une des directions d'action où cet argument est investi le représente le mouvement de l'Union. On se propose pour analyse cet aspect de la lutte nationale, telle qu'elle s'est définie dans les préoccupations des publications périodiques. Outre le livre d'histoire et les actions politiques (mémoires, projets de réforme, programmes révolutionnaires) les périodiques roumains ont contribué substantiellement à la connaissance du passé, à la diffusion des idées historiques et à la configuration de l'armature politique de l'idéal national. L'argument le plus constamment invoqué dans la lutte nationale a été le statut politico-juridique international des Principautés Roumaines à l'époque du moyen-âge, statut qui a son origine dans les anciens traités de capitulation. La Révolution des années '48 avait propulsé l'argument historique des capitulations dans le premier-plan de l'action politique. Pendant les années de la crise orientale, la préoccupation des périodiques roumains pour la cause de l'union et la restauration de l'ancien statut politico-juridique des Pays Roumains a été constante. La signature, au 7/19 août 1858 de la Convention de Paris qui consacrait l'accord des pouvoirs garants dans le problème de l'union des Principautés même si par une solution de compromis, hybride et inapplicable a fermé une étape politico-diplomatique, a ouvert la voie des nouvelles solutions.

Dans les nouvelles conditions, la valeur probatoire des traités de capitulation n'était plus évidente. Historiens, publicistes, politiciens ont exactement saisi ce fait et ont passé sous silence le thème des capitulations, qui avait nourri pendant une décennie l'imagination et les espérances du public. On fermait ainsi la carrière politique d'un des plus intéressants sujets de notre histoire.

DUNĂREA ÎN ISTORIA RAPORTURILOR POLITICE INTERNAȚIONALE ALE ROMÂNIEI MODERNE

Repere istoriografice

Problemă de drept internațional prin excelență, „chestiunea danubiană“ și cea a strâmtorilor Bosfor și Dardanele a stat de timpuriu în atenția unor prestigioși juriști români și străini și a făcut obiectul unei largi anchete istoriografice începând din a doua jumătate a secolului trecut și până în zilele noastre. Se poate afirma, potrivit reușitei expresii a unui pertinent analist, Nicolae Dașcovici, profesor de drept internațional public, că „după chestia agrară, nici o altă problemă politică românească n-a făcut să curgă atâta cerneală“¹.

Au scris despre Dunăre în literatura de specialitate nume ilustre: Mihail Kogălniceanu, Dimitrie A. Sturdza, Vasile Boerescu, Vasile Pârvan, Nicolae Iorga, Grigore Antipa, Constantin I. Băicoianu, Eugeniu P. Botez (Jean Bart), George Meitani, Nicolae Dașcovici, George Sofronie și mulți alții.

O bibliografie românească recentă² consacrată Dunării inferioare (de la Baziaș la Sulina), editată în 1969, în franceză, de comisia R.S. România pentru U.N.E.S.C.O., consemnează 2100 de titluri, dintre care 142 de arheologie și 60 de istorie, fără a mai pune la socoteală numeroasele titluri de studii de geografie, geologie, de drept, de economie etc.

Fără îndoială, Dunărea ocupă unul din primele locuri între problemele fundamentale ale politicii României moderne și contemporane; ca urmare, au apărut și o mulțime de studii juridice, istorice, politice, culegeri de documente și publicații pe această temă.

Una din primele lucrări, în care este abordată chestiunea Dunării din unghiul luptei politico-diplomatice a României, din anii de după cucerirea independenței de stat, în vederea apărării drepturilor ei suverane la Dunăre în fața

¹ N. Dașcovici, *Dunărea noastră. O scurtă expunere până la zi a problemei dunărene*, însoțită de textul statutului de la Paris din 1921, Colecția enciclopedică editată de Fundația culturală Principele Carol, 1927, p. 3.

² Ludovic Rudescu, A.C. Banu ș.a., *Bibliographie roumaine du Danube inférieur*, Commission Nationale de la R.S. Roumanie pour U.N.E.S.C.O., București, 1969. Monografia conține 2100 titluri, dintre care 142 de arheologie, 60 titluri de istorie, 178 de geografie, 348 de biologie, 343 de climatologie, hidrografie și hidrologie, 68 tehnice, 79 de geologie.

pretențiilor acaparatoare ale marilor puteri europene, în frunte cu Austro-Ungaria, aparține marelui istoric și om de stat Mihail Kogălniceanu.

În lucrarea sa *Chestiunea Dunării*, București, 1882, bazată pe date și observații din activitatea sa politică și diplomatică ca ministru al României la Paris, el pledează pentru o politică fermă și deschisă în problema Dunării, menită să apere suveranitatea României. Memoriul său, adresat guvernului român la 10 august 1880, trasează liniile directoare ale politicii externe românești în materie³.

O operă fundamentală, cu caracter științific și politic asupra Dunării, a scris savantul naturalist român Grigore Antipa: *Dunărea și problemele ei științifice, economice și politice*, București, 1921⁴, care împreună cu studiile sale: *Regiunea inundabilă a Dunării. Starea ei actuală și mijloacele de a o pune în valoare*, Institutul de Arte Grafice „Carol Göbl“, București, 1910, și *Chestiunea Dunării*, București, 1924⁵, reprezintă pentru perioada interbelică cele mai serioase și de ținută științifică lucrări în materie. Prevalează aspectele geografice, biologice, economice, dar nu lipsesc nici considerații de ordin politico-diplomatic asupra regimului Dunării. Autorul se declară hotărât împotriva ingerinței marilor Puteri ne-riverane în probleme care sunt de resortul României (executarea de lucrări, regulamente de navigație etc).

De asemenea, Grigore Antipa cere modificarea regimului fluvial impus României la gurile Dunării, pronunțându-se pentru un regim de totală libertate de navigație pentru vasele comerciale.

La rândul său, Nicolae Iorga a abordat „chestiunea danubiană“ într-o serie de lucrări și conferințe⁶, în care a punctat momentele cele mai importante din istoria bătrânului fluviu. El critica cu virulență abuzurile marilor Puteri europene față de drepturile micilor state riverane, respectiv România. Nicolae Iorga s-a ocupat îndeaproape de Comisia Europeană a Dunării și a cerut printre primii, încă dinaintea primului război mondial, desființarea acestui organism internațional și intrarea României în drepturile sale legitime.

Dintr-o bibliografie consacrată Dunării nu pot fi trecute cu vederea substanțialele lucrări ale lui Constantin I. Băicoianu pline de documente și de informații de ordin istoric, economic, statistic și politic: *Dunărea, privire istorică, economică și politică*, București, 1918; *Dunărea văzută prin prisma Tratatului de la București. O lămurire a concepției germane despre pace și dreptate*, Viața Românească, S.A. Imprimeria „Universală“, București, 1921, cele ale lui

³ M. Kogălniceanu, *Chestiunea Dunării*, București, prima parte, Tipografia Academiei Române, 1882, p. 62-64.

⁴ Grigore Antipa, *Dunărea și problemele ei științifice, economice și politice*, București, 1921.

⁵ Idem, *Chestiunea Dunării*, în volumul „Politica externă a României“, cinci conferințe susținute la Institutul Social Român, București, 1924.

⁶ Nicolae Iorga, *A cui e Dunărea?*, Conferință ținută la Giurgiu, la 9 noiembrie 1908. Vălenii de Munte. Tipografia „Neamul românesc“, 1908; idem, *Chestiunea Dunării. Istoria Europei răsăritene în legătură cu această chestie*, Lecții ținute la Școala Militară, „Neamul românesc“, Vălenii de Munte, 1913; idem, *Poporul român și Marea*, Conferință susținută la Uniunea Navală publicată în Rl. XXIX. nr. 4-6, Vălenii de Munte, 1938.

Eugeniu P. Botez (Jean Bart): *Cum se dezleagă cheștiunea Dunării*, Chișinău, 1919; *La question du Danube et sa solution*, Galați, 1920; *Dunărea și comisiile ei*, București, 1924⁷; *Cartea Dunării*, București, 1933, precum și cele ale lui D.A. Sturdza: *La question des Portes de Fer et des cataractes du Danube*, Berlin, 1899, și *Récueil de documents relatif à la liberté de navigation du Danube*, Berlin, 1904.

Cartea lui Jean Bart, care reunește o mare bogăție informațională, constituie în același timp și o critică ascuțită a politicii de monopol a marilor Puteri la gurile fluviului. Autorul cere cu tărie ca navigația comercială pe marele fluviu european să se bucure de un adevărat regim de libertate. El a analizat îndeaproape rolul și activitatea Comisiei Europene a Dunării, demonstrând că aceasta își justifică din ce în ce mai puțin scopul pentru care a fost creată. Ca urmare, îndată după primul război mondial, el se pronunță pentru dizolvarea acestui organism și intrarea României în drepturile ei suverane.

Fiind prevalent o chestiune de drept internațional, „chestiunea danubiană” a făcut, după cum era și firesc, obiect de studiu aprofundat din partea unor reputați juriști români contemporani. Astfel, profesorul de drept internațional Nicolae Dașcovici în lucrarea sa: *Dunărea noastră. O scurtă expunere până la zi a problemei dunărene însoțită de textul statutului de la Paris*, editată de Fundația Culturală „Principele Carol”, 1927, a analizat în mod temeinic regimul juridic al fluviului în raport cu principiile dreptului internațional public și a apărut necesitatea modificării jurisdicției Comisiei Europene a Dunării pentru a pune de acord prerogativele organismului internațional cu drepturile de suveranitate ale statului român.

În anul 1936, luând în considerare numai aspectele pozitive ale rolului Comisiei Europene a Dunării, el s-a ridicat împotriva desființării acesteia, cerută de Nicolae Titulescu după conferința de la Montreux (1936). Autorul a mai scris și alte studii pertinente consacrate regimului internațional al Dunării și al strâmtorilor Bosfor și Dardanele⁸.

Temeinice analize a regimului Dunării din punct de vedere al dreptului internațional a făcut și profesorul de drept internațional public de la Universitatea din Cluj, distinsul jurist George Sofronie, în lucrările sale: *Contribuțiuni la cunoașterea relațiilor dintre România și Comisia Europeană a Dunării*, Imprimeria „Cartea Românească”, Cluj, 1939, și *Lupta diplomatică a României pentru suveranitate la Dunărea maritimă*, Brașov, 1944⁹.

⁷ E.P. Botez (Jean Bart), *Dunărea și Comisiile ei*, în volumul „Politica externă a României”, 19 prelegeri susținute la Institutul Social Român, București, 1924.

⁸ N. Dașcovici, *Regimul Dunării și al strâmtorilor în ultimele două decenii*, Iași, Tipografia A. Terek, 1943, lucrare care a denaturat politica dunăreană a celui de-al treilea Reich; idem, *La question du Bosphore et des Dardanelles*, Geneve, 1913; idem, *Politica comercială a Dunării*, București, 1926; idem, *Politica rusească la gurile Dunării și în Marea Neagră*, București, 1942.

⁹ George Sofronie, *Lupta diplomatică a României pentru suveranitate la Dunărea maritimă*, în „Economia teoretică, organizarea politică și socială”. Comunicări, vol. I, sesiunea 1943/1944, Brașov, 1944.

Regimul juridic al Dunării în lumina documentelor internaționale care au reglementat navigația pe fluviu de-a lungul secolelor face obiectul unei amănunțite și pertinente analize și din partea juristului Paul Gogeanu¹⁰.

De aceeași chestiune s-a mai ocupat și un colectiv de autori: L. Bădescu, G. Canja și E. Glasser¹¹.

Alte lucrări cu caracter tehnic care pun în evidență realizările României în vederea îmbunătățirii tehnice a navigației pe sectorul românesc al fluviului aparțin și inginerului Gh. Popescu¹², însărcinat cu problemele tehnice ale comunicațiilor maritime pe lângă delegația română la Conferința de pace (1919) și la Conferința internațională pentru problemele Dunării de la sfârșitul primului război mondial. Ele au apărut îndată după primul război mondial având menirea să facă cunoscut străinătății punctul de vedere românesc în chestiunea Dunării.

În istoriografia românească mai noua anchetă istoriografică asupra Dunării a înregistrat rezultate notabile.

Contribuții însemnate a adus Iulian Cârțână cu o teză asupra *României și problemei Dunării (1919-1939)*, București, 1969¹³, și cu alte studii și articole. În colaborare cu Ilie Seftiuic autorul a mai publicat monografia: *Dunărea în istoria poporului român*, Editura Științifică, București, 1972, 404 p.

Unor aspecte privind poziția diplomației române față de regimul de navigație pe Marea Neagră i-a consacrat un studiu bine documentat Șerban Rădulescu Zoner¹⁴, care este și autorul volumului *Dunărea, Marea Neagră și Puterile Centrale*, Editura Dacia, Cluj Napoca, 1982.

Aspecte privind impactul chestiunii danubiene asupra Principatelor Române (și apoi asupra României) în contextul relațiilor internaționale româno-habsburgice în secolul XIX au abordat: Leonid Boicu în capitolul VII intitulat *Austria și chestiunea Dunării* din documentata sa monografie *Austria și Principatele Române în vremea războiului Crimeei (1853-1856)*, București, 1972, p. 411-416; N. Gh. Cazan, în lucrarea *La question du Danube et les relations roumano-austro-hongroise dans les années 1878-1883*, publicată în „Revue roumaine d'histoire“, 1979, nr. 1, p. 43-61.

¹⁰ Paul Gogeanu, *Dunărea în relațiile internaționale*, București, 1970.

¹¹ L. Rădulescu, G. Canja, E. Glaser, *Contribuții la studiul istoriei regimului internațional al Dunării*, București, 1957.

¹² Gh. Popescu, *La liberté de navigation sur les fleuves internationaux*, Paris, Imprimerie Flinikowski, 1920; idem, *L'internationalisation des fleuves navigables. Le Danube et la Roumanie*, Imprimerie Flinikowski, Paris, 1920.

¹³ Iulian Cârțână, *Din activitatea diplomatică a României pentru desființarea comisiei interaliatate a Dunării (1919-1920)*, în RA, an 12, nr. 1, 1969; idem, *România și problema strâmtorilor*, București, Editura Științifică, 1974; idem, *Activitatea politico-diplomatică a României pentru respectarea drepturilor sale suverane la gurile Dunării*, în „Muzeul Național“, București, 5, 1981, p. 397-400; idem, *Le Danube dans le historiographie roumaine*, în AUB, Secția Istorie, an XXXII, 1983, p. 91-140.

¹⁴ Șerban Rădulescu-Zoner, *Die Stellung der rumänischen Diplomatie gegenüber dem internationalen Schifffahrtsstatut auf dem Schwarzen Meer zu Beginn des 20. Jahrhunderts*, în DR, 3, 1975-1976, p. 39-44.

O analiză detaliată a relațiilor comerciale româno-engleze în perioada 1803-1878 ocazională reputatului istoric Paul Cernovodeanu o incursiune în istoricul proiectelor de construire a canalului Dunăre-Marea Neagră¹⁵, subiect tratat de autor și într-un articol separat¹⁶.

O contribuție inedită care îmbogățește dosarul problemei cu documente noi, nepublicate, din Arhivele germane de la Merseburg, aduce studiul *Unveröffentlichte Dokumente in deutschen Archiven über das Projekt des Donau – Meers – Kanalbau (1855-1856)* aparținând cercetătoarei Stela Mărieș, consacrat unui proiect necunoscut din anii 1855-1856¹⁷ (proiectul Thomas Wilson).

Dunărea fiind unul din cele mai mari și importante fluvii ale Europei care scaldă teritoriile statelor germane și ale Austriei îndeosebi era firesc ca de ea să se ocupe scriitori, publiciști și oameni politici din spațiul germanic.

În adevăr, încă de la jumătatea secolului XIX, economiști, jurnaliști și oameni de stat austrieci și germani au fundamentat prin scrierile lor teoria „Dunării germane“. Dar statele germane și Austria, care vedeau în Dunăre principala cale de comunicație cu Sud-Estul Europei, s-au lovit la gurile fluviului de Rusia, aflată atunci în plină expansiune.

Amenințarea intereselor germane și austriece pe Dunăre de către Rusia țaristă a fost tema predilectă a publiciștilor germani de la mijlocul secolului trecut¹⁸ și a făcut să curgă multă cerneală, fiind abordată și de oameni de stat, precum fostul cancelar austriac generalul conte de Ficquelmont¹⁹. Ideea că Dunărea este calea trasată de natură Austriei și Germaniei pentru schimburile ei comerciale cu Orientul și Sud-Estul continentului a fost masiv răspândită în public, tinzând să devină o dogmă.

În aceste condiții nu este de mirare că despre Dunăre s-a scris enorm în spațiul germanic, atât în trecut cât și în timpuri mai apropiate.

În anii din preajma sau din timpul celui de-al doilea război mondial s-au scris în acest sens numeroase lucrări, au apărut și teze de doctorat consacrate Dunării și rolului ei de purtător al relațiilor de schimb cu Europa Orientală²⁰.

¹⁵ Paul Cernovodeanu, *Relațiile comerciale româno-engleze în contextul politicii orientale a Marii Britanii (1803-1878)*, Cluj Napoca, Editura Dacia, 1986, p. 110-111.

¹⁶ Idem, *Românii și primele proiecte de construire a canalului Dunăre-Marea Neagră (1838-1856)*, în RdI, tom 29, nr. 2, 1976, p. 189-205.

¹⁷ Stela Mărieș, *Unveröffentlichte Dokumente in deutschen Archiven über das Projekt des Donau – Meers – Kanalbau (1855-1856)*, în RRH, tom XXVI, 3, 1987, p. 229-243.

¹⁸ I.G. Kohl, *Die Interessen Österreichs, Deutschlands und Russlands an der Donaumündung und Schwarzen Meere*, în „Allgemeine Zeitung“, Augsburg, nr. 43, 12 februarie 1849, republicat în „Anul 1848 în Principatele Române“, vol. VI, București, 1910, p. 111 și urm.: G. Würm, *Vier Briefe über die Freie Donau-Schiffahrt*, Leipzig, 1855, p. 43.

¹⁹ General Comte de Ficquelmont, *La politique de la Russie et les Principautés Danubiennes*, Paris, 1854, p. 141.

²⁰ Viktor Pietschmann, *Die Donau, Deutschlands anderer Schicksalsstrom*, Jena, 1938; Margarete Ottolinger, *Die Donau, Wassertrasee Großdeutschlands und Verkehrsweg Nach dem Nahen Osten*, Diss, Wien, 1941, p. 230.

În istoriografia străină, chestiunea Dunării este abordată în excelentul studiu al lui H. Geffcken, *La question du Danube*, Berlin, 1883, sau în lucrările lui G. Demogny, *La question du Danube*, Paris, 1991, M. Gamst și G. Teich, *Die Donau*, München, 1960, F. Babinger, *Die Donau als Schicksalstrom des Osmanenreiches*, în „Südosteuropajahrbuch“, München, 1961, p. 15-22, ș.a.

Juriștii cei mai reputați din Apus s-au aplecat și asupra „chestiunii danubiene“. Un studiu capital, o analiză aprofundată din punct de vedere al dreptului internațional public al regimului juridic internațional al fluviului ne-a dat-o distinsul jurist Henry Hagnal în monografia sa: *Le droit du Danube international*, publicată la Haga în 1929. Studiul bazat pe cercetări laborioase în arhivele Ballhausplatz-ului relevă resorturile ascunse ale politicii europene, habsburgice și britanice îndeosebi, în privința problemei Dunării.

Cercetările sale luminează astfel aspecte încă puțin cunoscute ale celor două mari politici care au exercitat o influență hotărâtoare asupra dreptului fluvial danubian:

1. politica britanică, care a urmărit invariabil îndepărtarea Rusiei de la gurile Dunării și menținerea și întărirea Comisiei Europene a Dunării, și
2. politica Monarhiei austro-ungare, care a urmărit chiar în afara granițelor Monarhiei dualiste împlinirea visului unei imposibile hegemonii pe Dunăre.

Același autor a mai publicat în limba engleză lucrarea *The Danube. Its historical, political and economic importance*, 1920, 168 p.

Dintre lucrările străine cu caracter juridic apărute în Franța se cuvine a cita teza de doctorat a lui André de Saint Clair, *Le Danube. Étude de droit international*, Paris, 1889, care consacră un întreg capitol „chestiunii române“ la conferința de la Londra (1883)²¹.

Dintre lucrările străine de drept internațional care tratează mai obiectiv problema regimului internațional al fluviului consemnăm cartea lui G. Demogny, *Danube et Adriatique*, Paris, 1934, în care autorul surprinde și aspecte negative ale regimului fluviului la gurile de vărsare, unde C.E.D. se substituie României, încălcându-i astfel drepturile legitime.

În ceea ce privește cealaltă mare problemă, aceea a strâmtorilor Bosfor și Dardanele și a poziției diplomatice a marilor puteri vis-à-vis de aceasta, în istoriografia străină, ea a făcut obiectul unui documentat studiu istoric, bazat pe corespondența diplomatică păstrată în Arhivele centrale rusești de la Sankt-Petersburg, publicat de directorul acestor arhive, Serge Goriainov: *Le Bosphore et les Dardanelles*, Paris, 1910, 392 p.

O contribuție originală în ancheta istoriografică de peste hotare asupra supremației în bazinul pontic aduce studiul Barbarei Jelavich, *The Ottoman Empire, the Great Powers and the Straits Question. 1870-1887*, Bloomington, Indiana, 1973, care introduce în circuitul științific informații noi furnizate de arhivele otomane, britanice și habsburgice.

²¹ André de Saint Clair, *Le Danube. Étude de droit international*, Thèse pour le doctorat, Paris, 1899, p. 220, Section II: „La question Roumaine et le traité de Londres“, p. 152.

Cel mai amplu, mai solid și recent studiu consacrat problemei danubiene, privite din punct de vedere juridic, bazat pe o documentație exhaustivă din surse diferite, care oferă cititorului un tablou amănunțit și evolutiv asupra temei în discuție (din antichitate până la zi), aparține unui autor grec de origine, Spiridon Focas, născut în România, și este intitulat *The Lower Danube River in the Southeastern European Political and Economic Complex from Antiquity to the Conference of Belgrade of 1948*, Boulder – New York, Columbia University Press, 1987, 697 p.

În 1931, la Paris, cu ocazia aniversării a 74 de ani de la constituirea Comisiei Europene a Dunării a apărut lucrarea *La Commission Européenne du Danube et son oeuvre de 1856 à 1931*, care se impune printr-o bogată bază documentară, operă a unui colectiv de funcționari ai Comisiei Europene a Dunării, condus de Carlo Rosetti, delegatul Italiei în C.E.D., și Francis Rey, secretar general al aceluiași organism.

Se înțelege că sub atari auspicii lucrarea – dealtminteri remarcabilă prin bogăția documentară și mai ales a materialelor extrase din arhiva acestei Comisii aflate la Galați – oferă o imagine pozitivă a activității C.E.D. și a lucrărilor efectuate de aceasta pe brațul Sulina și trece sub tăcere aspectele negative, acelea care priveau unele practici ale C.E.D. care lezau drepturile legitime ale României la gurile fluviului.

Din sumara trecere în revistă a bibliografiei se poate lesne observa vastitatea și complexitatea temei abordate.

DIE DONAU IN DER GESCHICHTE DER INTERNATIONALEN
POLITISCHEN BEZIEHUNGEN DES MODERNEN RUMÄNIENS
Historiographische Anhaltspunkte
(Zusammenfassung)

Der Artikel *Die Donau in der Geschichte der internationalen politischen Beziehungen des modernen Rumäniens. Historiographische Anhaltspunkte* befasst sich mit den wichtigsten einschlägigen neuen und älteren rumänischen und ausländischen Schriften. Diese Literatur zeichnet sich durch Reichtum, Vielfalt und Interdisziplinarität aus. Es handelt sich um die *Einführung* zu einer umfassenderen Arbeit über die Donau als ein äußerst bedeutendes Problem für die internationalen politischen Beziehungen Rumäniens im 19. und 20. Jahrhundert.

DAN PRODAN

**PRÉOCCUPATIONS ROUMAINES
DE TURCOLOGIE – OSMANISTIQUE
(XVe – MILIEU DU XXe S.)**

CONSIDÉRATIONS GÉNÉRALES

Le peuple roumain appartenant à la romanité européenne de l'Est, formé à partir du II-e siècle et continuant jusqu'au VII-e siècle, l'ère chrétienne, dans l'espace géographique délimité par Dniestr – Tisza – Danube – Mer Noire, au long des Carpates, est venu en contact et a cohabité avec les peuples migrants ou semi sédentaires turciques: les Petchenègues (X-e–XI-e siècles), les Ouses et les Coumans (XI-e–XII-e siècles), les Tatars (à partir du 1241) les Turcs ottomans (après 1369). Entre les Roumains et les Turciques, on a remarqué des influences réciproques apparues dans différents domaines de la vie politique, sociale, économique, culturelle, de la langue, de la toponymie, de l'hydronymie, de l'anthropologie, etc. On fait mention que dans cet ouvrage on n'a pas insisté sur les influences et les présences roumaines dans l'histoire, la culture et la civilisation turciques, avec leurs différents aspects ethno-temporels.

Nous avons l'intention de suivre dans ce chapitre l'évolution des préoccupations roumaines de turcologie-osmanistique manifestées par: la réflexion de l'image "de l'autre" (du Tatar, du Turc – osmanli) dans le mental individuel/collectif roumain, dans les sources historiques roumaines (documentaires, chroniques, épigraphiques, etc.), par les initiatives de quelques érudits et chercheurs roumains d'étudier l'histoire, la langue, la culture et la civilisation turco-ottomane ou tatare, par les projets officiels initiés et patronnés par les autorités politiques roumaines dirigeantes, qui visaient l'étude de la langue et de l'histoire des populations et des peuples "orientaux" qui ont eu des relations historiques avec les Roumains, d'une part et d'autre part, l'initiation universitaire et/ou post-universitaire dans l'orientalisme-turcologie-osmanistique de quelques jeunes gens appliqués roumains, en Roumanie et/ou à l'étranger.

Nous avons donné au mot "préoccupations" le sens d'investigations et de recherches à caractère historique, linguistique, ethnographique, folklorique, anthroponymique, toponymique, hydronymique, etc. Ces préoccupations se sont concrétisées dans des articles, études, livres, analyses critiques, conférences

publiques (publiées plus tard), qui sont les résultats évidents de l'intérêt ou de la curiosité, constante ou occasionnelle, manifestée par les gens de culture, les historiens, les philologues, les ethnographes, les folkloristes, les anthropologues, etc., spécialistes ou non dans le domaine de l'orientalisme, la turcologie, l'osmanistique. On ajoute à ces catégories de "préoccupations" les initiatives officielles ou privées, sur le plan institutionnel, organisationnel, de direction, de fonder dans les institutions d'enseignement supérieur roumain, les "chaires" ou les "conférences de langues orientales" et/ou d'"histoire turque, liée à l'histoire des Roumains", de quelques bourses d'étude en turcologie historique et/ou philologique, ou de quelques instituts de recherches dans le domaine de l'orientalisme, de la turcologie et de l'osmanistique.

La première catégorie de "présences" et d'"empreintes" turciques, résultats de la cohabitation entre les Roumains et les Petchenègues, les Ouses, les Coumans, les Tatars, les Ottomans, aux siècles X–XIX, s'est matérialisée à la suite des influences et des éléments "orientaux" dans le mental individuel et collectif, dans la langue, l'anthroponymie, la toponymie, l'hydronymie, la culture et la civilisation médiévale et moderne roumaine.¹

Une autre catégorie d'"échos" de la cohabitation entre les Roumains et les Tatars/Ottomans est représentée par les références et les informations incluses dans les documents officiels de chancellerie, dans les documents écrits par des nobles, des boyards, des commerçants, des chefs de l'église chrétienne catholique ou orthodoxe, lettres envoyées dans le pays ou à l'étranger, émises dans les Pays Roumains à partir de la deuxième moitié du XIV-e siècle.²

¹ B.P. Hașdeu, *Sur les éléments turcs dans la langue roumaine*, Bucarest, 1886, p. 21; Lazăr Șăineanu, *Elemente turcești în limba română (Éléments turcs dans la langue roumaine)*, București, 1885, p. 146; idem, *Influența orientală asupra limbii și culturii române (Influence orientale sur la langue et la culture roumaines)*, tome I-II/1-2, București, 1900; docteur Theophil Löbel, *Elemente turcești, arăbești și persane în limba română (Éléments turcs, arabes et persans dans la langue roumaine)*, Constantinople-Lipsca, 1894, XXIV+p. 104; idem, *Contribuții la stabilirea originii orientale a unor cuvinte românești. Observațiuni relative la opera "Influența orientală asupra limbii și culturii române" de Lazăr Șăineanu (Contributions à la détermination des origines orientales de quelques mots roumains. Observations relatives à l'œuvre "Influences orientales sur la langue et la culture roumaines" écrite par Lazăr Șăineanu)*, dans l'AARM SF. S. II, tome XXX, n. 3, 1908, Bucarest, extrait, p. 40; Vasile Bogrea, *Contribuții la studiul elementelor orientale în limba română (Contributions à l'étude des éléments orientaux dans la langue roumaine)*, dans DR, tome I/1920-1921, Cluj, pages 272-290; Vladimir Drimba, *Paralele sintactice și frazeologice turco-române (Parallèles syntaxiques et phraséologiques entre les langues turque et roumaine)*, dans DR, tome XI/1944-1948, Cluj, 1948, p. 202-212; idem, *Note de lexicologie română. Elemente turcești (Notes de lexicologie roumaine. Éléments turcs)*, dans S.C.L., I-ère année, fascicule II/1950, Bucarest, p. 290-296; Victor Spinci, *Realități etnice și politice în Moldova meridională în secolele X–XIII. Români și turanici (Réalités ethniques et politiques en Moldavie méridionale aux X-e et XIII-e siècles. Roumains et Touraniens)*, Iași, Maison d'édition Junimea, 1985, p. 238; Cornelia Călin-Badea, *Români și otomanii în folclorul românesc (Roumains et Ottomans dans le folklore roumain)*, Bucarest, Maison d'édition Kriterion, 1998, p. 249+6 photographies.

² DRH, A, Moldavie; B, Valachie; C, Transylvanie; D, Relations entre les Pays Roumains. Bucarest, Ed. Academiei, 1951-1995, 55 volumes.

L'impact dur de l'invasion des Tatars dans l'espace roumain en 1241 et les conséquences néfastes de ce véritable "choc nomade asiatique" ont été décrites avec réalisme et avec un profond sentiment humain par le père Rogerius d'Oradea, dans son œuvre *Carmen Miserabile*³ (*Cântec de jale*, en français, *Complainte*). C'est la première information connue dans l'espace roumain du fait historique qu'on vient de mentionner.

Au milieu du XV-ème siècle, le prêtre Gheorghe le Transylvain de Ramos (Rumeș) a eu une "expérience personnelle turcologique" dans l'Empire ottoman. Cet "islamiste transylvain du XV-e siècle" connu encore sous le nom de Frater Georgius de Hungaria ou de "Captivus Septemcastrensis", prisonnier des Ottomans entre 1438-1458, a exposé ses considérations sur les *Turcs ottomans* dans son célèbre *Tractatus de Moribus, Condicionibus et Nequicia Turcorum*, I-ère édition, Rome, 1480-1481.⁴ *La Contribution turcologique et osmanistique* du prêtre Gheorghe le Transylvain, le contemporain de Jörg von Nüremberg⁵ ou de Constantin Mihailovici d'Ostrovița⁶ (noms fameux appartenant à une série de "prisonniers chrétiens incarcérés par les Ottomans" au XV-e siècle, parmi lesquels je mentionne aussi Johann Schiltberger ou Giovanni Maria Angiolello) est très précieuse. C'est une source historique transylvaine pour l'histoire des Ottomans et en même temps une œuvre littéraire représentative de la culture transylvaine précoce, en latin. *Tractatus* est une source historique exceptionnelle au sujet des relations inter religieuses entre le christianisme et l'islamisme, dans une période de confrontation permanente entre l'Empire byzantin et l'Empire ottoman vers le milieu du XV-e siècle.

Les Roumains et les Ottomans ont été voisins sur le cours inférieur du Danube pendant environ cinq siècles (jusqu'à la fin du XIV-e siècle – 1878). Ce

³ Rogerius, *Carmen Miserabile (Complainte)*, édition G. Popa-Loisseanu, Bucarest, 1935 (*Izvoarele istoriei românilor*, en français, *Les sources de l'histoire des Roumains*, tome IV).

⁴ Alexandru I. Stan, *Preotul Gheorghe, islamist transilvănean din secolul al XV-lea (Le prêtre Gheorghe, l'islamiste transylvain du XV-ème siècle)*, dans S.T., année XXII, no 3-4/1970, Bucarest, p. 291-298; I.A.B. Palmer, *Frater Georgius de Hungaria, O.P., and The Tractatus de Moribus, Condicionibus et Nequicia Turcorum*, in "Bulletin of the John Rylands Library", tome 34, no. 1/September 1951, Manchester University Press, p. 44-68.

⁵ Jörg von Nüremberg, *Geschichte von der Turkey*, Memmingen, 1482, p. 14. Le maître Jorg, qui était fondeur de canons, a été prisonnier chez les Turcs pendant deux décennies: d'abord en Bosnie (1460-1463), ensuite à Istanbul (1463-1480) ayant ainsi la possibilité de venir en contact et de bien connaître "le monde ottoman" [voir C.I. Karadža, *Cronica lui Jörg von Nürnberg (Chronique de Jörg von Nürnberg)*, dans le volume *Omagiu lui Ioan Lupaș la împlinirea vârstei de 60 de ani. August 1940 (Hommage en l'honneur de Ioan Lupaș à l'anniversaire de ses 60 ans. Août 1940)*, Bucarest, 1943, p. 338-409+page 14 en fac-similé].

⁶ *Pamiętniki Janczara czyli kronika turecka Konstantego z Ostrovicy (Les souvenirs du janissaire ou la chronique turque de Constantin d'Ostrovița)*, édition critique écrite par J. Lós, dans "Rozprawy Akademii Umiejętności – Wydżiaie Filologiczny", III-e série, tome VI, Cracovia, 1913, p. 1-72. En 1455, Constantin Mihailovici d'Ostrița est devenu prisonnier des Ottomans et ensuite janissaire dans l'armée de Mehmed II Fâtiḥ. Mis en captivité par les Hongrois, en 1463, il a réussi à s'échapper dans le Royaume polonais, vers 1470-1471 [voir *Călători străini despre Țările Române (Voyageurs étrangers parlant des Pays roumains)*, tome I-er, soigné par Maria Holban, Bucarest, Éditions Scientifiques, 1968, p. 123-128].

voisinage a conféré un caractère à part, particulier, *sui-generis* aux relations complexes, sur plusieurs plans, roumains-ottomans, dans la période mentionnée. Les rapports de *protection tributaire* (*himāyet-harāçgüzār*) entre l'Empire ottoman, véritable *centre et facteur de pouvoir*, bi- et tricontinental et les Pays roumains, "payeurs de tribut" (*harāçgüzār*)⁷ ont été saisis par les Roumains, au long des siècles, dans leurs formes concrètes de manifestation politique et juridique, militaire, stratégique et tactique, économique et commerciale, culturelle et religieuse, etc. Le voisinage danubien, les relations bilatérales, l'évolution de la situation politique, militaire, économique et commerciale internationale en Europe Centrale et de l'Est, le désir de garder l'entité et l'identité roumaines ainsi que la curiosité native, se trouvent à l'origine des essais de quelques représentants des classes dirigeantes et des couches moyennes roumaines en vue de connaître mieux les Ottomans, "les Turcs", ces partenaires séculaires, de "voisinage immédiat" et de cohabitation. Leurs observations, leurs témoignages et leurs notes écrites, parvenus jusqu'à nous, prouvent la variété des degrés et des niveaux de perception de "l'autre", du "Turc païen et oppresseur", à cause des différences de religion, de langue, d'éducation et de culture, de la situation matérielle, des conjonctures politiques, militaires, des différentes périodes de conscientisation, etc.

Les premières mentions sur les Tatars et les Turcs ottomans ont été incluses dans les chroniques slavo-roumaines, élaborées au XVI-e siècle. Ces références lapidaires ont visé uniquement des aspects et des épisodes des relations entre les Roumains et les Ottomans de l'époque d'Étienne le Grand et le Saint (1457-1504), sans faire des mentions spéciales à l'histoire de l'Empire ottoman.⁸ Des informations plus précises et plus complètes au sujet des relations entre les Roumains et les Turcs et de l'histoire des Ottomans des trois premiers quarts du XV-e siècle se trouvent dans les chroniques élaborées par Macarie, Eftimie et Azarie à la demande des grands princes roumains Petru Rareș, Alexandru Lăpușneanu et Petru Șchiopul. L'évolution des relations entre les Moldaves, les Roumains et les Ottomans entre 1504-1574 a été présentée en tenant compte des propres intérêts moldaves et roumains, de l'augmentation du pouvoir militaire et de l'influence politique ottomane en Europe Centrale danubienne. Dans ces chroniques il y a aussi des références distinctes à

⁷ Mihai Maxim, *Țările Române și Înalta Poartă. Cadrul juridic al relațiilor româno-otomane în evul mediu (Les Pays roumains et la Sublime Porte. Le cadre juridique des relations roumaines et ottomanes au Moyen Âge)*, préfacé par le professeur Halil Inalcik. Bucarest, Éditions Encyclopédiques, 1993, p. 299; Viorel Panaite, *Pace, război și comerț în Islam. Țările Române și dreptul otoman al popoarelor (secolele XV–XVIII) [Paix, guerre et commerce en Islam. Les Pays Roumains et le droit ottoman des peuples (aux XV–XVIII-ème siècles)]*, Bucarest, Éditions All, 1998, p. 576.

⁸ *Cronicile slavo-române din secolele XV–XVI publicate de Ion Bogdan (Les Chroniques slavo-roumaines aux XV–XVI-ème siècles, publiées par Ion Bogdan)*, édition revue et complétée par P.P. Panaitescu, Bucarest, Éditions de l'Académie roumaine, 1959, p. 1-73; Mihai Berza, *Les Turcs, l'Empire ottoman et les relations entre les Roumains et les Turcs dans l'historiographie moldave du XV-e au XVII-ème siècles*, dans *RÉSEE*, X, no 3/1972, Bucarest, p. 595-602.

l'histoire ottomane: les guerres et les étapes des conquêtes ottomanes en Europe Balkanique et Centrale, en Afrique du Nord-est, dans la région iranienne-caucasienne. Ces chroniqueurs ont présenté les faits historiques d'une manière partisane et ils les ont analysés conformément aux impératifs de l'époque respective et aux intérêts complexes de leurs maîtres. Par conséquent, dans ces chroniques on peut distinguer les attitudes qu'ont adoptés leurs auteurs à l'égard des Turcs ottomans. De la sorte, on observe une connotation politique et une connotation religieuse de ces attitudes. Du point de vue religieux, la position des chroniqueurs (des membres du clergé chrétien orthodoxe!) a été catégorique et irrévocable: d'une part le rejet, d'autre part le combat véhément contre l'islamisme! En ce qui concerne les événements et les évolutions politiques dans la région danubienne, l'attitude des chroniqueurs s'est manifestée d'une manière complexe, multidirectionnelle: la continuation de la lutte chrétienne antiottomane, vu l'évidente disproportion de forces entre la Moldavie et l'Empire ottoman. L'image du sultan ottoman a évolué de l'"empereur barbare" à l'"empereur – instrument de Dieu" ou à l'"empereur protecteur", dans la vision de Petru Rareș, Alexandru Lăpușeanu ou Petru Șchiopul. C'était l'expression de la partielle résignation devant le pouvoir, l'agressivité et la cupidité de l'armée et des dirigeants ottomans.⁹ Au XVI-e siècle, l'image des Ottomans et de l'Empire ottoman dans la chronistique officielle moldave (Macarie, Eftimie, Azarie) dénote une perception évolutive, déterminée par la pénétration militaire-politique ottomane en Europe Centrale danubienne et par l'évolution des rapports entre les Roumains et les Ottomans. Si jusqu'en 1538, l'année de l'expédition militaire du sultan Süleymân I-er en Moldavie, la vision "officielle" à l'égard des Ottomans n'a pas dépassé l'ensemble des interprétations des chroniqueurs anonymes qui ont vécu à l'époque d'Étienne le Grand et le Saint, après cette année, la perception et la réflexion du phénomène ottoman par les chroniqueurs mentionnés ci-dessus, se sont nuancées et diversifiées, ont évolué graduellement, en démontrant un plus fort ancrage dans la réalité quotidienne complexe de ces temps-là.¹⁰

Quant aux préoccupations de turcologie-osmanistique, un significatif pas en avant, a été fait par les historiographes humanistes roumains du XVII-e siècle. L'augmentation de l'intérêt pour les Ottomans et les Tatars, a eu lieu dans les conditions de la maturation de l'historiographie roumaine, de la détermination de ses thématiques fondamentales, de la définition de quelques attitudes et mentalités collectives, généralisées, relatives aux relations des Roumains avec les voisins.

⁹ *Cronicile slavo-române (Les Chroniques slaves et roumaines)*, p. 106-151; Mihai Berza, *œuvre citée*, p. 602-609; Ion Matei, *Contributions aux débuts des études de turcologie en Roumanie, XVI-XVIII-e siècles*, dans *RÉSEE*, XXVI, no 2/1988, Bucarest, p. 101.

¹⁰ Călin Felezeu, *Imaginea Imperiului Otoman în cronistica moldoveană a secolului al XVI-lea (Image de l'Empire ottoman dans la chronistique moldave du XVI-e siècle)*, dans "Tribuna", série nouvelle, année IV, no 23 (2032) 11-17, juin 1992, Cluj-Napoca, p. 8.

Grigore Ureche, dans son œuvre, *Letopiseșul Țării Moldovei... (1359-1594)*¹¹ rédigée en forme finale en 1645-1646¹² a analysé dans des paragraphes séparés l'évolution et le caractère des relations complexes entre les Roumains, les Tatars et les Ottomans (sur le plan militaire, politique, culturel, religieux) et a consacré des sous-chapitres spéciaux à l'histoire et à la géographie des Tatars dans "*De Împărăția tătărească și de obiceiul lor și cât loc cuprinde Țara Tătărăscă*" ("*Sur l'Empire tatar, sur les coutumes des Tatars et sur l'espace occupé par le Pays des Tatars*") et à celles des Ottomans dans "*De Împărăția Turcilor și de la începutul lor și de adausul lor...*" ("*Sur l'Empire des Turcs, sur leur origine et leur augmentation...*"). Pour la rédaction de ces sous-chapitres, les premières unités distinctives introductives dans le passé des Tatars Ottomans de l'historiographie roumaine, l'auteur a utilisé des sources historiques et géographiques occasionnelles, en spécial les œuvres de Martin Kromer, Sebastian Münster ou de Gerard Kremer-Mercator.¹³ Les principales directions de la conduite de Grigore Ureche à l'égard des Tatars/Ottomans ont été les suivantes: les Turcs étaient des "païens, les ennemis de toute la chrétienté", ce qui déterminait l'opposition irréductible entre l'islamisme et le christianisme; la lutte antiottomane des Roumains; l'opposition religieuse mentionnée, doublée d'une opposition politique, ayant des connotations nationales; la création d'un front européen antiottoman; la collaboration fortuite entre les Moldaves et les Ottomans, imposée par le rapport de force, défavorable aux Roumains, était uniquement temporaire et on désirait son abandon lorsque les circonstances devenaient plus avantageuses pour les chrétiens; le comportement agressif, brutal, corrompu, fluctuant, des armées ottomanes et surtout des dirigeants locaux ou centraux ottomans; l'histoire, l'organisation, les mentalités, la religion, les traditions, les coutumes ottomanes ou tatares devaient être présentées et connues pour pouvoir être combattues avantageusement.¹⁴

Comme une suite aux *Annales* de Grigore Ureche, l'historiographe humaniste moldave Miron Costin a élaboré *Letopiseșul Țării Moldovei, de la Aaron Vodă încoace... (1595-1661) – (les Annales du Pays de la Moldavie, depuis le règne d'Aaron Vodă et jusqu'à nos jours...)*¹⁵. En nous rapportant toujours à Grigore Ureche, nous précisons que les préoccupations de turcologie-osmanistique et tataristique de Miron Costin ont été meilleures que celles de son

¹¹ Grigore Ureche, *Letopiseșul Țării Moldovei (Les Annales du Pays de la Moldavie)*, édition soignée avant-propos, index et glossaire écrites par P.P. Panaitescu, II-e édition, revue. Bucarest, E.S.P.L.A., 1958, p. 258.

¹² Dumitru Velciu, *Grigore Ureche*, Bucarest, Éditions Minerva, 1979 (422 p.), p. 196.

¹³ *Ibidem*, p. 299-303; Dan Horia Mazilu, *Noi despre Ceilalți. Fals tratat de imamologie (En parlant des Autres. Faux traité d'imamologie)*, Iași, Éditions Polirom, 1999, p. 71-73.

¹⁴ Mihai Berza, *œuvre citée*, p. 610-618; Ion Matei, *œuvre citée*, p. 101-102; D.H. Mazilu, *œuvre citée*, p. 71-73.

¹⁵ Miron Costin, *Letopiseșul Țării Moldovei, de la Aaron Vodă încoace... 1595-1661 (Les Annales du Pays de la Moldavie, depuis le règne d'Aaron Vodă et jusqu'à nos jours... 1595-1661)*, dans *idem, Opere (Œuvres)*, édition critique, ayant un avant-propos, des notes, des commentaires, des variantes, un index et un glossaire signés P.P. Panaitescu, Bucarest, E.S.P.L.A., 1958, p. 41-201.

prédécesseur, par la conception historique des approches, par la qualité et la quantité des informations et des connexions historiques. De telle manière, Miron Costin a présenté l'histoire de la Moldavie dans le cadre général des évolutions politiques de l'Europe Centrale et du Sud-Est. Il a présenté les événements historiques des pays situés aux alentours de la Moldavie, parmi lesquels se trouvait l'Empire ottoman, ensemble et en étroite liaison avec ceux de son pays, ce qui dénote une conception historique moderne, intégrante¹⁶.

De ce point de vue, toutes les actions politiques des grands voïvodes et princes régnants de la Moldavie, à cette époque-là, étaient soit en concordance avec les intérêts des Ottomans, soit contre ceux-ci. Aucun fait politique ne pouvait être accompli sans l'implication des Ottomans, partisane ou hostile. En ce qui concerne l'attitude de Miron Costin envers la domination ottomane sur la Moldavie, l'historiographe humaniste moldave ne croyait plus en la mobilisation et le revirement des énergies populaires, comme Grigore Ureche, mais il a dirigé son attention vers un aide chrétien, venu de l'extérieur, en spécial de la part des Polonais, surtout après la victoire d'Ian Sobieski contre les Ottomans, sous les murailles de Vienne, en 1683¹⁷. Philo polonais convaincu et réaliste, Miron Costin a souligné d'une manière tranchante, la différence irréconciliable qui existe entre le monde chrétien et celui musulman. Malgré le fait que l'Empire ottoman se trouvait en déclin et le monde chrétien commençait une nouvelle étape de la croisade séculaire anti-ottomane, après 1683, Miron Costin se montrait pessimiste à l'égard de l'évolution et de l'avenir des relations entre les Moldaves et les Ottomans, influencés, à son avis, par le facteur divin et par la causalité humaine.¹⁸

Le dernier représentant de la "série d'or" de l'historiographie humaniste moldave a été Ion Neculce, l'auteur de *Letopiseșul Țării Modovei (1661-1743) (Les Annales du Pays de la Moldavie)*¹⁹. L'œuvre d'Ion Neculce offre un vaste bagage informationnel de politique internationale, centrale et de l'Europe de l'Est. En parlant des évolutions politiques dans les zones voisines de l'espace roumain, l'auteur a assimilé et a continué la méthode développée par son prédécesseur, Miron Costin, d'intégration organique de l'histoire de la Moldavie dans le cadre des déroulements mentionnés, politico-militaires, diplomatiques, sociales, culturels, religieux, dans un vaste espace qui s'étend de la Suède jusqu'à la Mer Méditerranée, de Vienne/Berlin jusqu'à la Mer Caspienne. Ion Neculce a individualisé du point de vue ethnique et morale, comportemental, militaire, religieux, etc., le "Turc", dans le cadre des communautés humaines

¹⁶ Miron Costin, *Letopiseșul (Les Annales)*, p. 130; P.P. Panaitescu, *Miron Costin*, dans M. Costin, *Opere (Œuvres)*, p. 23; Mihai Berza, *œuvre citée*, p. 618.

¹⁷ P.P. Panaitescu, *œuvre citée*, p. 14; Mihai Berza, *œuvre citée*, p. 618-619; Dumitru Velciu, *Miron Costin, interprétations et commentaires*, Bucarest, Éditions Minerva, 1973, p. 135-138.

¹⁸ P.P. Panaitescu, *œuvre citée*, p. 15; Mihai Berza, *œuvre citée*, p. 619-625.

¹⁹ Ion Neculce, *Letopiseșul Țării Modovei de la Dabija-Vodă până la a doua domnie a lui Constantin Mavrocordat (Les Annales du Pays de la Moldavie depuis le règne de Dabija-Vodă jusqu'au deuxième règne de Constantin Mavrocordat)*, dans idem, *Opere (Œuvres)*, édition critique et avant-propos écrits par Gabriel Ștrempel, Bucarest, Éditions Minerva, 1982, p. 195-861.

voisines, avec le peuple roumain. Bien que chrétien “ayant la peur de Dieu”, Ion Neculce n’a pas manifesté à l’égard de l’islamisme une opposition irréconciliable mais une attitude plus nuancée, plus permissive, parce qu’il a vu dans la religion d’Allâh la croyance religieuse de “l’autre”, d’un “partenaire” de dialogue et de collaboration. Comme une résultante de son horizon gnoséologique, l’historiographe humaniste moldave n’a pas saisi la réalité ottomane d’une manière uniforme, schématique, linéaire²⁰ mais d’une manière différenciée, suivant les circonstances.

A la suite de l’antagonisme interne ethnique, les Turcs ont été caractérisés comme tolérants du point de vue de la religion et fanatiques en même temps, braves, honnêtes ou bien lâches et corrompus, fins diplomates ou esprits insignifiants et obtus, gens de culture ou ignorants célèbres. Les insuccès et la décadence ont conduit à l’accentuation des prétentions non justifiées et de la domination multidirectionnelle de la Moldavie²¹. La guerre des Moldaves et des Russes contre les Ottomans de 1711 circonscrit à la lutte pour regagner l’indépendance de la Moldavie par rapport à l’Empire Ottoman, a été présenté par Ion Neculce, qui était un patriote sincère et constant, sous son aspect politique, diplomatique, militaire et national. L’auteur, très attentif aux évolutions complexes dans l’espace carpatodanubien, a conscientisé et a fixé pour la postérité le statut international de la Moldavie: pays trouvé sous la protection tributaire ottomane, qu’on ne désirait pas transformer en *paşalîk* (*pachalik*) ottoman²². Le cours des relations entre les Moldaves et les Ottomans était établi par le facteur divin d’une part et par des causes et des déterminations humaines, de l’autre part²³.

Ion Neculce n’a pas compris et il n’a pas clairement expliqué l’introduction des règnes des Phanariotes en Moldavie à partir de 1711²⁴. Cette incompréhension de l’implantation d’un autre régime politique, au début du XVIII-e siècle, représentait au fond, l’attitude générale de la société moldave envers l’implant politique des Phanariotes dans l’organisme de l’État moldave.

²⁰ Ion Neculce, *Letopiseşul*, passim; Mihai Berza, *Ion Neculce și societatea moldovenească a veacului al XVIII-lea (Ion Neculce et la société moldave du XVIII-e siècle)*, dans idem, *Pentru o istorie a vechii culturi româneşti (Pour une histoire de l’ancienne culture roumaine)*, Bucarest, Éditions Eminescu, 1985 (265 pages), p. 136-137; Dumitru Velciu, *Ion Neculce*, Bucarest, Éditions de la Jeunesse, 1968, p. 163-166.

²¹ Ion Neculce, *Letopiseşul*, passim; Mihai Berza, *œuvre citée*, p. 137; Gabriel Ştrempele, *Introducere (Introduction)* à Ion Neculce, *Opere (Œuvres)*, p. 25-26.

²² En parlant des négociations de paix de Karlofça (Carlowitz) de 1698, Ion Neculce a affirmé d’une manière catégorique que “le Pays de la Moldavie (...) est indépendant; on lui a imposé le protectorat turc, on ne l’a pas soumis à l’aide de l’épée” (I. Neculce, *Letopiseşul*, p. 398). En parlant de l’occupation de Kamensk par les Ottomans en 1672, Ion Neculce a exprimé la nécessité vitale de conserver l’existence de l’État de la Moldavie. “Nous, les Moldaves, nous sommes contents de voir l’Empire ottoman s’étendre partout, mais nous ne sommes pas contents de le voir nous inclure” (I. Neculce, *Letopiseşul*, p. 221).

²³ Mihai Berza, *œuvre citée*, p. 130-131.

²⁴ Voir l’énumération et l’analyse des causes de cette omission d’Ion Neculce, chez l’écrivain Mihai Berza, *œuvre citée*, p. 138-139; ou chez D.H. Mazilu, *œuvre citée*, p. 193-195.

Les chroniques mineures de la Moldavie, écrites pendant et sur les époques pré phanariotes et phanariotes de l'histoire de ce pays (la seconde moitié du XVIIe siècle – début du XIXe siècle), rédigées sur commande, contiennent des références à l'Empire ottoman et à la société ottomane et orientale, dans la mesure où ces entités et réalités complexes ont interféré et ont influencé l'organisme de l'État et la société de l'espace carpato-dnieprien²⁵.

Les caractéristiques des étapes et de l'évolution des rapports complexes entre la Valachie et l'Empire ottoman du XVIe siècle jusqu'au XVIIIe siècle ont beaucoup influencé l'historiographie chronistique valaque de cette époque-là. Dans la plupart des chroniques, élaborées soit à la demande du prince régnant, soit à la demande de quelques groupes de boyards, l'attitude envers l'Empire ottoman, la société ottomane, les relations entre les Roumains et les Ottomans, a été déterminée par plusieurs facteurs: le cours et le niveau objectif des interférences entre les Roumains et les Ottomans; le centre ou le facteur de pouvoir qui a commandé les écrits; les intérêts politiques, militaires, économiques, etc., internes et européens; la diminution du pouvoir de l'institution princière et l'augmentation de l'influence des partis des boyards; les combats internes entre ces groupements de boyards et leurs échos à Istanbul; l'introduction du régime phanariote en Valachie (1716).

Dans ces chroniques internes, on a présenté les événements politiques de l'Empire ottoman et l'évolution de la société ottomane, orientale, soit dans des paragraphes ou dans des sous-chapitres spéciaux, soit intégrés dans l'histoire générale de l'Europe Centrale et de sud, dans laquelle la Valachie était inséparablement incluse. À l'époque de Constantin Brâncoveanu (1688-1714), on a élaboré les plus importantes et les plus précieuses chroniques. Ces créations présentent graduellement la politique au Sud-Est de l'Europe du grand voïvode et prince valaque et les étapes de l'introduction du régime phanariote dans la Valachie²⁶.

Dans l'historiographie transylvaine des XVI–XVIIe siècles, lorsque la principauté de la Transylvanie avait des relations complexes, sur plusieurs plans, de protection tributaire, avec l'Empire ottoman²⁷, les préoccupations de turcologie-osmanistique se sont manifestées sous différentes formes. Les mentions spéciales concernant les Ottomans et la société ottomane, les relations des Transylvains avec les Ottomans, ont acquis une place de premier ordre dans les chroniques transylvaines. Ces informations ont été complétées avec les

²⁵ Dumitru Velciu, *Cronica anonimă a Moldovei, 1661-1709. Pseudo – Nicolae Costin. Studiu critic (Chronique anonyme de la Moldavie, 1661-1709. Pseudo – Nicolae Costin. Étude critique)*, Bucarest, Éditions Minerva, 1989, 290 pages; N. Cartoian, *Istoria literaturii române vechi (Histoire de l'ancienne littérature roumaine)*, Bucarest, Éditions Minerva, 1980, p. 322-346.

²⁶ Dumitru Velciu, *Cronicarul Radu Popescu (Le chroniqueur Radu Popescu)*, Bucarest, Éditions Minerva, 1987, p. 95-225; N. Cartoian, *œuvre citée*, p. 419-498; D.H. Mazilu, *œuvre citée*, p. 189-193.

²⁷ Călin Felezeu, *Statutul Principatului Transilvaniei în raporturile cu Poarta Otomană (1541-1688) [Le Statut de la Principauté transylvaine dans ses rapports avec la Sublime Porte (1541-1688)]*, Cluj-Napoca, 1996, 383 pages.

impressions et les échos des voyageurs officiels dans l'Empire ottoman de quelques diplomates transylvains, rédigés plus tard²⁸.

Aux XVII-e et XVIII-e siècles l'historiographie roumaine, officielle, princière ou de groupe (des boyards ou des nobles), a reflété aussi les réalités complexes qui existaient dans *la société ottomane*, par l'élargissement des horizons des observations et des analyses sur quelques "segments" de la civilisation ottomane, ignorés jusqu'alors: activité économique, les conflits sociaux, les manifestations culturelles, religieuses, la vie quotidienne, les aspects financiers, etc.²⁹

"L'image de l'autre, du Turc, représenté symboliquement par la réalité de la société ottomane, a traversé les siècles XV–XVIII, et s'est constituée au fur et à mesure de l'amplification de l'information historique modelée par toute une série de facteurs, reflétant fidèlement le mental collectif et les options culturelles, religieuses et politiques des générations"³⁰.

Une autre forme de manifestation des préoccupations roumaines de turcologie-osmanistique du XVII-e siècle et jusqu'au XVIII-e siècle a été le grand intérêt témoigné par la société roumaine pour l'Asie, concrétisé d'une part par les voyages de quelques Roumains sur l'immense continent (*connaissance directe, sans intermédiaire*) et de l'autre part par la traduction, la reproduction/l'édition, la diffusion et la perception de quelques ouvrages géographiques et historiques sur l'Orient (*connaissance indirecte, par un intermédiaire*). Le voyage et les récits de voyage de Nicolae Spătarul-"Milescu"³¹ en Russie, en Asie Centrale (Sibérie) et dans l'Empire Chinois et retour (1675-1677)³² font partie de la première catégorie.

²⁸ Ion Matei, *œuvre citée*, p. 103.

²⁹ Călin Felezeu, *Societatea otomană în istoriografia românească a secolelor XVII–XVIII (La société ottomane dans l'historiographie du XVII-e et du XVIII-e siècles)*, dans C.L.S.O. I, 1989, Bucarest, p. 165-179.

³⁰ Idem, *Imaginea societății otomane în istoriografia românească în secolele XV–XIX (Image de la société ottomane dans l'historiographie du XV-e et du XIX-e siècles)*, dans le volume *Cultură și societate în epoca modernă (Culture et société à l'époque moderne)*, Cluj-Napoca, Éditions Dacia, 1990, p. 159-167.

³¹ P.P. Panaitescu, *Nicolae Milescu Spătarul*, édition soignée, avant-propos et notes écrites par Ștefan S. Gorovei, Iași, Éditions Junimea, 1987, 108 pages; Ștefan S. Gorovei, *Nicolae (Milescu) Spătarul – Contribuții biografice (Nicolae Milescu Spătarul – Contributions biographiques)*, dans AIIAI, XXI, 1984, Iași, p. 179-192.

³² Nicolae Spătarul-Milescu, *Jurnal de călătorie în China (Journal de voyage en Chine)*, traduction, avant-propos, indications biographiques écrits par Corneliu Bărbulescu, Bucarest, Éditions Eminescu, 1974, 337 pages; II-ème édition, 1987, 400 pages; idem, *Descrierea Chinei (Description de la Chine)*, traduction, préface, tableau chronologique et notes écrits par Corneliu Bărbulescu, Bucarest, Éditions Minerva, 1975, 264 pages; idem, *Stateinii Spisok (1675-1677) – Documentul de stat al lui Nicolae Spătarul în China (1675-1677) – [Stateinii Spisok (1675-1677) – Le Document qui atteste le séjour de Nicolae Spătarul en China (1675-1677)]*, publié par J. Arseniev, Sankt-Petersburg, 1906. Pour la diffusion en Europe des écrits "orientaux" de Nicolae Spătarul, voir Zamfira Mihail, *La diffusion des écrits "orientaux" de Nicolae Le Spathaire Milescu*, en RESEE, XXIII, n. 2/1985, Bucarest, p. 117-129.

Le *globe-trotter* moldave, qui se trouvait au service du tsar russe, a traversé la Sibérie (l'Asie Centrale), où des peuples ou bien des populations d'origine *turcique* ont vécu ou vivaient encore. Ainsi, en juillet 1675, Nicolae Spătarul, a-t-il traversé le cours supérieur du fleuve Ienisseï et la région limittrophe. En s'intéressant au relief et aux cours d'eaux du cours supérieur du fleuve Ienisseï, le voyageur moldave a été informé par les autorités locales russes et par les guides autochtones que sur les rives du fleuve, en amont du bourg Krasnoïarsk, dans le massif montagneux le Saïan d'Ouest, il y avait un rocher imposant sur lequel on avait ciselé un texte dans le vieux alphabet "runique" *turcique*.

Ces inscriptions étaient accompagnées par des sculptures murales, représentant des scènes de l'histoire précoce des Turcs de l'Asie Centrale. Nicolae Spătarul *n'a pas vu personnellement* les inscriptions turciques de la zone du cours supérieur du fleuve Ienisseï mais il en a appris des récits et des descriptions *des gens du pays*, et il a inclus ces informations importantes, inédites dans ses notes *orientales*³³. Ses notes constituent la première mention d'un voyageur européen (un Roumain!) en Asie Centrale sur les inscriptions turciques³⁴ qui se trouvaient dans la zone du cours supérieur du fleuve Ienisseï.

Au cours du XVII-e siècle, les humanistes roumains ont manifesté un intérêt de plus en plus grand pour les ouvrages historiques et géographiques (*les cosmographies*) ouest ou central européennes où, la description de l'Asie, de l'Orient, occupait une place de premier ordre. Cette forme des préoccupations roumaines pour l'orientalisme – la turcologie s'est manifestée par la réception et la diffusion, dans les milieux cultes transylvains, des éditions en langue latine de ces *cosmographies*. D'autre part, à la fin du XVIII-e siècle, on a traduit en langue roumaine et on a diffusé, par des copies manuscrites, les géographies descriptives *de l'Asie, de l'Orient*. Il est utile de rappeler dans ce contexte les copies réalisées entre 1693-1703 par Costea Dascălul de l'Église "Sf. Nicolae" de Șcheii Brașovului³⁵, ou par Ion Cojocarul sîn Dobre (Ioan Dobrescu, en 1813), bedeau à l'Église Batiște de Bucarest.

Les raisons de cet intérêt *orientalistique, géographique et historique* sont diverses: l'éternelle curiosité humaine; les Roumains ont considéré l'Asie (l'Orient) comme l'endroit d'origine des Tatars et des Turcs ottomans, avec lesquels les habitants de l'espace situé entre les Carpates, le Danube et la mer Noire ont eu des rapports complexes, multiples, dès le XVIII-e siècle, et par conséquent, "l'espace asiatique oriental" a été étudié comme tel; *l'Asie (l'Orient)*, même si c'était un "vieux monde", un berceau de civilisations, par l'existence historique proprement dite, apparaît aux yeux des Roumains comme "un monde

³³ Idem, *Jurnal (Journal)*, p. 57-58; D.H. Mazilu, *œuvre citée*, p. 51-60.

³⁴ Muharem Ergin, *Orhun Abideleri (Monumentele de pe Orhon)*, Istanbul, 1973, 189 pages.

³⁵ *Povestea Țărilor Asiei. Cosmografie veche românească (L'histoire des Pays de l'Asie. Vieille cosmographie roumaine)*, édition soignée par Cătălina Velculescu e V. Guruianu, illustrations faites par Mihaela Dumitriu, après les dessins de l'époque, Bucarest, Éditions Vestala, 1997, 143 pages.

nouveau” par rapport à l’Europe, en ce qui concerne l’exploration et la connaissance géographique et historique, *directe, sans intermédiaire*.

Une nouvelle forme de manifestation des préoccupations roumaines de turcologie-osmanistique a été représentée par l’élaboration, la reproduction/la publication, la diffusion, la perception et l’emploi dans différents buts des contributions relatives à l’histoire des Turcs ottomans, de l’Empire et de la société ottomane. Ces *histoires*, ayant des valeurs scientifiques différentes, inégales, ont représenté, *de facto*, des finalités de perception dans le milieu intellectuel roumain de l’image de “l’autre”, “du Turc qui se trouvait à proximité” d’un partenaire de dialogue et de collaboration au long du Danube, qui devait être connu, “radiographié” le mieux possible, si bien pour la détermination des cadres d’une cohabitation zonale, ainsi que pour l’affirmation de la propre identité, de la conscience latine, orthodoxe, nationale, européenne.

La première d’entre ces histoires a été une compilation, ayant le titre *Istorie aliasă pre scurt, din multe letopisețe, izbrănită, întru care se arată toți împărații turcești, câți au fost din începutul împărăției lor până astăzi (Histoire choisie parmi beaucoup de chroniques, en résumé, où l’on voit tous les empereurs turcs, qui ont été depuis le début de leur empire et jusqu’à présent)*,³⁶ écrite immédiatement après l’année 1655 et attribuée par Nicolae Iorga à Nicolae Spătarul-“Milescu”. L’ouvrage, gardée en copie, réalisée par le copiste Andronic, du Monastère Cașin, en 1673, comprend les biographies de 27 sultans, depuis Osman Ier et jusqu’à Mehmed IV, avec les tableaux, réels ou imaginaires, afférents.

En 1704, dans la Valachie, le grand prince et voïvode Constantin Brîncoveanu a ordonné la traduction de la langue turque, osmanli en langue grecque, d’une histoire des exploits des sultans ottomans, probablement faite d’après la chronique d’un historiographe ottoman de cette époque-là³⁷.

Après une décennie, en 1715, Constantin Diichiti a écrit un journal de campagne *sui-generis*, sur la participation d’un corps d’armée expéditionnaire valaque à l’attaque ottoman sur la Péninsule Morée³⁸.

De la première moitié du XVIII-e siècle on a une autre contribution relative au passé des Ottomans, intitulée *Chipurile împăraților turcești, dimpreună cu istoriile lor scrise pe scurt, în ce fel au urmat unul după altul, de la cel dintâi până la cel de acum, la împărăție (Les portraits des empereurs turcs avec leurs histoires, écrites en résumé et comment se sont-ils succédés, depuis le premier, jusqu’à celui qui règne à présent)*, c’est-à-dire depuis Osman I-er à Ahmed III, avec leur portraits en couleurs, imaginaires ou réels, conservée à la

³⁶ Publiée par Nicolae Iorga dans *Studii și documente cu privire la istoria românilor (Études et documents concernant l’histoire des Roumains)*, tome IX, Bucarest, 1905, p. 186-213.

³⁷ Ion Matei, *ouvre citée*, p. 104-105.

³⁸ *Cronica expediției turcilor în Moreea – 1715 atribuită lui Constantin Diichiti (Chronique de l’expédition des Turcs en Morée – 1715 attribuée à Constantin Dioiketes)*, publiée par Nicolae Iorga, Bucarest, 1913, tome XIV, 228 pages (pages 1-107, texte en roumain; pages 109-212, traduction en français).

Bibliothèque Ossolineum de Lvov³⁹. Le manuscrit roumain était la traduction, réalisée peut-être par Popa Flor de l'Église Sf. Gheorghe Vechi de Bucarest, d'une compilation en langue grecque, faite par un homme de lettres grec, d'Istanbul⁴⁰. La diffusion de la variante roumaine dans le milieu intellectuel roumain prouve le désir de ce dernier d'information en ce qui concerne l'histoire et la psychologie des souverains ottomans, protecteurs et voisins, au long du Danube et des Principautés Roumaines.

Au XVIII-ème siècle, dans la société roumaine, la présentation de l'histoire ottomane par l'intermédiaire des mini biographies des sultans ottomans était devenue une méthode de perception, conscientisation et réflexion du voisinage immédiat et de la cohabitation avec "les Turcs", avec le centre de pouvoir d'Istanbul. Le boyard valaque Ienăchiță Văcărescu a élaboré entre 1788-1791 *Istoria otomănească a prea puternicilor și marilor împărați (Histoire ottomane des très puissants et grands empereurs)*,⁴¹ centrée d'une part sur les biographies des sultans et d'autre partie, sur l'individualisation des relations roumaines et ottomanes, lui-même étant contemporain et témoin des différents événements historiques qu'il avait décrits⁴².

Parmi ces conceptions gnoséologiques, on mentionne encore la contribution de l'homme de lettres Dionisie Fotino, élaborée en langue grecque, en deux étapes: entre 1800-1807 et ultérieurement, entre 1819-1821, intitulée *Prescurtarea generală a istoriei otomane, de la Othman cel dintâi până la sultanul Mehmed, cel ce stăpânește acum, cu multe anecdote și cu toate chipurile împăraților, naturale...* (*Résumé général de l'histoire ottomane, depuis Osman Ier et jusqu'au sultan Mehmed, celui qui règne à présent, beaucoup d'anecdotes et tous les portraits des empereurs, naturels...*)⁴³. La vie et l'activité de tous les sultans ont été présentées d'une manière satirique et anecdotique, les références à leurs sujets étant discontinues. L'histoire ottomane apparaît dans l'ouvrage de D. Fotino comme la somme des biographies des sultans (33 médaillons, avec les portraits des premiers 26 souverains) en échange, les collaborateurs et surtout, les *re'âyâ-ua* (les contribuables anonymes) n'apparaient que rarement ou ils n'étaient pas du tout mentionnés dans cet ouvrage.

³⁹ Gh. Duzinchevici, *O necunoscută istorie a Imperiului turcesc în manuscris românesc (Une histoire inconnue de l'Empire turc, en manuscrit roumain)*, dans RIR, IV, Bucarest, p. 289-291.

⁴⁰ Victor Papacostea, *O istorie a turcilor în românește. Notă asupra manuscrisului găsit la Biblioteca Ossolineum (Une histoire des Turcs en roumain. Note sur le manuscrit trouvé à la Bibliothèque Ossolineum)*, dans RIR, V-VI, 1935-1936, Bucarest, p. 393-399.

⁴¹ Publiée par Al. Papiu-Ilarian dans TMIR, II, 1863, Bucarest, p. 237-302, et par Cornel Cârstoiu dans *Poezii Văcărești. Opere (Les poètes Văcărești. Œuvres)*, Bucarest, Éditions Minerva, 1982.

⁴² Pour une image d'ensemble, voir l'étude de Teodor Mateescu, *Ienăchiță Văcărescu - turcolog (I. V. - turcologue)*, dans "Manuscriptum", XX, n. 3/1989, Bucarest, p. 145-155.

⁴³ Victor Papacostea, *Viețile sultanilor. Scriere inedită a lui Dionisie Fotino (Vies des sultans. Écrits inédits de Dionisie Fotino)*, dans RIR, IV, 1934, Bucarest, p. 175-214; Ion Matei, *œuvre citée*, p. 104-105.

En plus des contributions qu'on vient de citer, il y a été encore 10 essais de faire le résumé de l'histoire de l'État ottoman, ou de faire la traduction en langue roumaine des ouvrages existantes, mais leur rôle et leur place dans le paysage historiographique, turcologique, roumain, de la période 1725-1825, sont insignifiants⁴⁴.

Après le passage en revue de ces contributions mineures concernant l'histoire de l'Empire ottoman, présentées par l'intermédiaire des biographies des sultans ottomans, il convient de formuler quelques conclusions.

Ces compilations de la période 1655-1825, qui sont des ouvrages originaux ou des traductions roumaines de quelques œuvres élaborées en une langue étrangère, représentent des finalités concrètes des préoccupations de turcologie-osmanistique manifestées dans l'espace géographique et historique roumain. Les opuscules mentionnés, par leur structure interne, compositionnelle, reflètent d'une part une manière de perception des réalités politiques, diplomatiques, militaires du Sud du Danube et d'autre part, un procédé de présentation et de diffusion dans le milieu roumain des informations sur "le Turc", sur "le sultan".

En nous rapportant au phénomène de la perception et de l'individualisation du "Turc" sur le plan européen, on observe la contemporanéité des préoccupations roumaines de turcologie-osmanistique avec celles européennes, mais, les premières ont été plus modestes du point de vue de la quantité et de la diffusion, unilatérale et linéaire, du point de vue de la conception, la présentation, l'esprit scientifique et les sources historiques, par rapport aux dernières. Dans le cadre des compilations qu'on vient d'analyser, on observe, de la part des auteurs, une tendance timide d'analyse et de présentation évolutive de l'histoire des Ottomans par les actions de leurs sultans.

Ainsi, les germes d'une telle conception sont-ils apparus même chez Grigore Ureche, qui, en écrivant dans sa forme finale *Letopiseșul Țării Moldovei* (*Les Annales du Pays de la Moldavie*) en 1645-1646 a exposé l'idée d'un "début" et puis d'une "extension, agrandissement et expansion" dans l'évolution historique, politique, militaire, territoriale, etc., de l'État ottoman⁴⁵.

Nicolae Spătarul a exposé dans sa compilation, lui aussi, une conception binomiale à deux étapes dans l'histoire ottomane: majesté et grandeur-stagnation et crise. Écrite en 1656-1657, dans *Istorie aleasă pe scurt* (*Histoire choisie en peu de paroles*), on ne voit pas apparaître l'expression de la phase du déclin – décadence de l'Empire Ottoman. L'actualisation de la conception antérieurement exprimée a été réalisée par les auteurs des compilations d'histoire ottomane écrites au XVIII-e siècle et au début du XIX-e siècle, sous la forme binomiale: agrandissement/expansion – décadence/déclin. Cette conception perceptive a été exposée si bien dans la présentation des biographies des sultans que dans la description de leurs portraits: la physionomie des sultans

⁴⁴ Ion Matei, *œuvre citée*, p. 107-111.

⁴⁵ Grigore Ureche, *Letopiseșul Țării Moldovei* (*Les Annales du Pays de la Moldavie*), p. 100-106.

de la période d'expansion de l'empire est vigoureuse, arrogante, imposante. Les visages des sultans de la période de déclin sont pâles, fatigués viciés. Les auteurs des compilations d'histoire ottomane pouvaient assimiler la conception de l'expansion et du déclin du pouvoir ottoman si bien de l'historiographie turcologique européenne de l'époque que de la synthèse ottomane élaborée par Dimitrie Cantemir, qui a exposé cette conception dès le titre de son *Histoire*...

Les auteurs des recueils de biographies des sultans dont on vient de parler ont présenté les sujets de leurs ouvrages "du dehors" de l'organisme de l'État ottoman, "de loin", vu qu'ils se trouvaient sur la ligne du Danube, relativement indifférents du point de vue émotionnel au voisinage immédiat et à la réalité ottomane concrète de l'époque. Cette attitude a contribué à l'accroissement de l'esprit et des appréciations critiques à l'adresse du sujet traité et en même temps elle a diminué la connaissance "de l'intérieur", plus profonde, de l'expérience historique, unique, ottomane.

Le vrai fondateur de la turcologie-osmanistique roumaine a été le prince savant humaniste Dimitrie Cantemir (1673-1723). Les accumulations quantitatives et qualitatives osmanistiques roumaines des deux siècles et demi d'historiographie autochtone se sont cristallisées dans son œuvre turcologique et il en a résulté des contributions de référence sur le plan européen pendant le XVIII-e siècle. Aujourd'hui les œuvres turcologiques de Dimitrie Cantemir sont incluses dans la bibliographie obligatoire de l'histoire, de la culture, de la civilisation et de la religion ottomanes. Les contributions turcologico-osmanistiques de Dimitrie Cantemir forment un *opus tripartitum/une trilogie islamologique* ou un *trinôme relationnel* (les expressions appartiennent à Virgil Cândeă), composé de: 1. *Historia incrementorum atque decrementorum Aulae Othomanicae*⁴⁶, 2. *Sistemul religiei muhammedane (Le système de la religion mahométane)*⁴⁷, 3. *De statu politico Aulae Othomanicae*.

Les premières deux synthèses se sont conservées, parce qu'elles ont été publiées en différentes langues et éditions mais la troisième s'est perdue dans la Mer Caspienne et on ne garde plus que certaines références indirectes. Le trinôme turcologique de Dimitrie Cantemir prouve d'une part l'immensité des connaissances scientifiques de l'auteur, son esprit d'observation et son effort de s'informer et d'une autre part, l'intention du prince érudit de réaliser la radiographie complète d'un État, d'une religion, d'une culture et d'une civilisation avec lesquels les Roumains cohabitaient déjà depuis trois siècles.

La synthèse historique, essentiellement politico-militaire et la synthèse religieuse-idéologique, indiscutablement anti-islamique, ont été structurées à

⁴⁶ Dimitrie Cantemir, *Creșterile și descreșterile Imperiului Otoman (Histoire de l'Empire Othoman où se voyent les causes de son aggrandissement et de sa decadence)*, Paris, 1743, édition soignée et introduction écrite par Virgil Cândeă, membre de l'Académie Roumaine. Bucarest, Éditions Roza Vânturilor, 1999, CIV+1064 pages.

⁴⁷ Dimitrie Cantemir, *Sistemul sau întocmirea religiei muhammedane (Le système et l'élaboration de la religion mahométane)*, traduction, étude introductive, notes et commentaires écrits par Virgil Cândeă, Bucarest, Éditions de l'Académie Roumaine, 1987, 710 pages.

l'époque conformément aux modèles classiques, les éléments d'originalité s'imposant par les notes explicatives au bas de la page de ces contributions, notes qui sont intéressantes et savoureuses de nos jours encore. Dans son *Histoire...*, centrée sur le règne des sultans et remplie de leurs portraits, Dimitrie Cantemir a exposé la conception de la trajectoire historique duale de l'Empire Ottoman: une période d'*Agrandissement*, avec l'apogée en 1672 (la conquête de Kamenitza par les Ottomans) est suivie par une période marquée de continues et irréversibles pertes territoriales, ultérieures à la défaite paradigmatique sous les murs de Vienne (1683). Même si l'idée du *déclin* de l'Empire Ottoman n'était pas originale, il est digne de souligner la nouvelle datation chronologique de son début, la fatidique année 1683.

Le triptyque turcologique de l'européen Dimitrie Cantemir s'est voulu être une radiographie interne de l'État, de la société et de la religion ottomane, supérieure aux contributions de Paul Rycaut (1666)⁴⁸ ou de Pétis de la Croix (1695)⁴⁹. L'auteur moldave a réussi à atteindre cette finalité scientifique. Mais chaque époque écrit sa propre histoire de l'Empire Ottoman. Cantemir a anticipé Mouradja d'Ohsson ou Joseph von Hammer-Purgstall, même si ce dernier a calomnié systématiquement le savant moldave⁵⁰.

Il y a une certaine filiation entre les œuvres turcologiques, osmanistiques *majeures* de Dimitrie Cantemir et les contributions synonymes *mineures* élaborées ou traduites en roumain dans les Principautés Roumaines, approximativement entre 1656-1822. Dans la période qu'on vient de mentionner, sur le plan européen, la présentation de l'histoire de l'Empire Ottoman a été centrée sur la succession des sultans ottomans, complétée avec leurs portraits, noir et blanc ou en couleurs, réels ou imaginaires. En outre, on a exposé, dans une première forme, la conception binomiale du déroulement de l'histoire de l'État ottoman: ascension/agrandissement – déclin/décadence. Il est possible que le jeune Dimitrie Cantemir eût connu, en Moldavie, vers 1690-1693, la contribution turcologique attribuée à Nicolae Spătarul. À Istanbul, le savant humaniste moldave aurait pu connaître la compilation d'histoire ottomane en langue grecque, traduite ultérieurement en roumain. En ce qui concerne Enăchiță

⁴⁸ Sir Paul Rycaut, *The Present State of the Ottoman Empire*. London, 1666.

⁴⁹ F. Pétis de la Croix, *État général de l'Empire Othoman par un solitaire turc*, Paris, 1695.

⁵⁰ Sur l'activité scientifique, orientalistique et turcologique de Dimitrie Cantemir, voir: P.P. Panaïtescu, *Dimitrie Cantemir, viața și opera (Dimitrie Cantemir, la vie et l'œuvre)*, Bucarest, 1958; Mihail Guboglu, *Démètre Cantemir, orientaliste*, dans S.A.O., III, 1961-1962, Bucarest, p. 129-160; Petru Vaida, *Dimitrie Cantemir și Umanismul (Dimitrie Cantemir et l'Humanisme)*, Bucarest, Éditions Minerva, 1972, 310 pages; Mihai Berza, *Activitatea istoriografică a lui Dimitrie Cantemir (L'Activité historiographique de Dimitrie Cantemir)*, dans le volume *300 de ani de la nașterea lui Dimitrie Cantemir (300 ans depuis la naissance de Dimitrie Cantemir)*, Bucarest, Éditions de l'Académie, 1973, p. 17-40; M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, *Dimitrie Cantemir, istoric al Imperiului Otoman (Dimitrie Cantemir, historien de l'Empire Ottoman)*, dans SrdI, tome XXVI, no 5/1973, Bucarest, p. 971-989; Ecaterina Țarălungă, *Dimitrie Cantemir, Contribuții documentare la un portret (Contributions documentaires à un portrait)*, Bucarest, Éditions Minerva, 1989, 425 pages; Ion Matei, *œuvre citée*, p. 105-107.

Văcărescu ou Dionisie Fotino, ils auraient pu utiliser aussi, en plus des opuscules qu'on vient de mentionner, les traductions en anglais, en allemand, ou en français de l'œuvre majeure de Dimitrie Cantemir, *Historia incrementorum atque decrementorum Aulæ Othomanicæ*.

À la fin du XVIIIe siècle et au début du siècle suivant (les premières deux décennies), certains représentants de l'École historiographique transylvaine ont manifesté des préoccupations pour la diffusion de l'histoire des Ottomans dans le milieu intellectuel roumain. On mentionne dans ce contexte Samuil Micu⁵¹ et Ioan Piuaru Molnar⁵².

D'autres catégories de préoccupations roumaines de turcologie-osmanistique se sont manifestées dans le domaine de l'étude des langues orientales (le turco-osmanli, l'arabe, le persan), par l'initiation des cours pratiques pour l'apprentissage de ces langues et, complémentirement, par l'élaboration, la traduction et/ou l'acquisition du matériel didactique adéquat, pour le déroulement de ces cours et pour l'accomplissement des buts proposés, pour l'organisation et la dotation technique appropriée de quelques imprimeries à caractères graphiques arabes ou grecques et pour la publication des livres dans les langues turco-osmanli ou arabe, à lettres arabes ou grecques, pour l'emploi dans l'intérêt de la science et pour la constitution de quelques fonds spéciaux de manuscrits et de livres dans les langues turco-osmanli et arabe, dans des bibliothèques privées et publiques des Pays Roumains.

Les raisons de ces catégories de préoccupations turcologiques et osmanistiques ont été différentes: la nécessité objective de préparer des agents diplomatiques roumains à Istanbul, très instruits sur le plan politique, diplomatique, linguistique, philologique, culturel, etc., le désir de quelques princes régnants et/ou de quelques boyards, de leurs fils, d'étudier la langue, l'histoire, la culture et la civilisation ottomano-orientale, à finalités politiques, diplomatiques, scientifiques, etc., la politique de certains voïvodes et princes régnants roumains de soutenir du point de vue matériel, moral, culturel, religieux, etc., les communautés chrétiennes de l'Empire ottoman, les relations commerciales roumaines-ottomanes déroulées depuis la zone des Carpates jusqu'à Istanbul/Anatolie et même Levant, le désir de mieux connaître et de communiquer du point de vue linguistique et philologique avec l' "autre", avec le "Turc sud danubien".

Dans la deuxième moitié du XVIIe siècle et au début du suivant, quelques jeunes intellectuels roumains (Nicolae Spătarul-"Milescu", Constantin Duca, Dimitrie Cantemir) ont suivi les cours de l'Académie du Phanar d'Istanbul, où ils ont acquis les langues turco-osmanli et arabe⁵³.

⁵¹ Cornel Câmpeanu, *O lucrare necunoscută a lui Samuil Micu: Hronologia împăraților turcești (Une œuvre inconnue de Samuil Micu: Chronologie des empereurs turcs)*, dans "Studii și cercetări de istorie" ("Études et recherches d'histoire"), Académie de la R.P.R., Filiale de Cluj, VIII, no 1-4, 1957, Cluj, p. 213-231.

⁵² Ion Matei, *œuvre citée*, p. 103.

⁵³ Ion Matei, *Notes concernant l'enseignement des langues orientales dans les Pays Roumains*, dans S.A.O., V-VI, 1967, Bucarest, 1967 (p. 93-116), p. 95-96.

Au XVIII-e siècle la nécessité d'étudier les langues orientales est devenue évidente pour les dirigeants des Principautés Roumaines et elle s'est concrétisée dans l'organisation de quelques cours de langue turco-osmanli dans les écoles d'État de cette époque-là. Ainsi, le prince Phanariote Constantin Mavrocordat, a-t-il initié, entre 1735-1741, un cours de langues turco-osmanli et arabe à l'Académie princière de Bucarest et, entre 1741-1743 un autre, similaire, à l'Académie princière de Iași⁵⁴. Ce cours avait pour but l'initiation et la spécialisation en philologie ottomano-orientale des représentants diplomatiques à Istanbul (*Kapūkehāyālar*), des interprètes officiels de langues orientales, de quelques fils de princes régnants et/ou de boyards. Cette finalité linguistique formative a été suivie par le prince Phanariote Nicolae Mavrogheni aussi, qui a réintroduit la langue turco-osmanli dans le programme didactique de l'Académie princière de Bucarest (1788) et qui a eu l'intention d'organiser une "école de langue turque" à *Vlāh Sarāy* (le Palais de la Valachie) à Istanbul. Mais, cette initiative a subi un échec à cause des évolutions politiques défavorables au prince régnant N. Mavrogheni⁵⁵.

La précarité et la discontinuité de ces cours des langues turco-osmanli et arabe ont obligé ceux qui voulaient apprendre ces langues (boyards, agents diplomatiques, marchands, copistes de solliciter les services didactiques-formatives de quelques Turcs Osmanli ou de quelques Balkaniques sud danubiens, très bons connaisseurs de ces idiomes et de l'écriture à caractères arabes⁵⁶.

En 1849, à Bucarest, on a discuté en projet, la loi de l'organisation de l'enseignement en Valachie. Dans ce projet, on a prévu l'introduction du caractère obligatoire de l'étude de la langue turco-osmanli ("langue étrangère vivante", voisine de l'espace linguistique roumain), pour les jeunes qui choisiraient une carrière politique, diplomatique, administrative, juridique, commerciale, etc., en étroite liaison avec la Péninsule balkanique/l'Empire ottoman. L'initiation en philologie turco-orientale, réalisée en Valachie devrait être continuée avec des études approfondis, réalisés dans l'Empire Ottoman. Mais, on a décidé d'éliminer les articles concernant l'étude de la langue turco-osmanli du projet de loi mentionné⁵⁷.

L'activité turcologique didactique-formative, par l'intermédiaire des cours d'apprentissage des langues turco-osmanli et arabe dans les Principautés Roumaines, au XVIII-e siècle est prouvée aussi par les nombreux textes-manuscrits à caractère didactique (manuels et grammaires des langues turco-osmanli et arabe, lexiques et dictionnaires bilingues, publications ottomanes ou

⁵⁴ Maria-Matilda Alexandrescu-Dersca Bulgaru, *Les études islamiques en Roumanie*, dans R.E.I., XXXVII, no 2/1969, Paris (p. 351-361), p. 351-352; Ion Matei, *Contributions...*, p. 108-109; idem, *Notes...*, p. 98.

⁵⁵ M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, *Les études...*, p. 352; Ion Matei, *Notes...*, p. 104-105; idem, *Contributions...*, p. 109-110.

⁵⁶ Ion Matei, *Contributions...*, p. 110; idem, *Notes...*, p. 103, 105.

⁵⁷ Ion Matei, *Notes...*, p. 108; M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, *Les études...*, p. 352-353.

arabes), conservés à la Bibliothèque de l'Académie Roumaine de Bucarest ou dans d'autres bibliothèques de la Roumanie. Tous ces auxiliaires didactiques peuvent être classifiés en trois catégories: 1) textes roumains-ottomans; 2) textes gréco-ottomans; 3) textes ottomans ou arabes⁵⁸.

Au début du XVIII-e siècle, en Valachie (à Bucarest), au milieu du même siècle, en Moldavie (à Iași), on a fondé des imprimeries à caractères arabes, où l'on a fait paraître des livres religieux en arabe, pour les Arabes chrétiens orthodoxes du Proche Orient ottoman. Pour les mêmes destinataires on a fait paraître aussi, des livres religieux en grecque, turco-osmanli ou arabe, mais à caractères grecs⁵⁹.

Les préoccupations turcologiques de quelques savants humanistes, des historiographes et des gens de culture (prince régnants et/ou boyards) roumains et/ou grecs Phanariotes, qui ont vécu et ont déployé des activités soutenues dans les Principautés Roumaines du XVII-e siècle jusqu'au XIX-e siècle se sont manifestées aussi par la dotation de leurs bibliothèques de manuscrits et livres en arabe ou turco-osmanli, à caractères arabes ou d'ouvrages écrits en une langue européenne, concernant l'histoire, la langue, la civilisation turco-ottomane ou arabe. Ces manuscrits et ces livres ont été lus, annotés et utilisés par quelques-uns des gens de culture qu'on a mentionnés lorsqu'on a parlé de leurs contributions scientifiques⁶⁰.

Les expériences et les accumulations (quantitatives et qualitatives) turcologiques de la période 1450-1870 ont impulsé le développement et la diversification thématique des préoccupations roumaines de turcologie dans le dernier quart du XIX-e siècle et dans la première moitié du siècle suivant. Dans l'intervalle temporel qu'on vient de préciser, les suivants directions thématiques ont pris contour: la découverte, la traduction et la publication des sources historiques ottomano-orientales; les recherches historiques proprement-dites; les préoccupations à finalités universitaires didactiques-formatives et de recherche scientifique; les recherches ethnographiques-folkloriques; les préoccupations lexicales-linguistiques; l'étude de la toponymie/hydronymie/anthroponymie roumaines d'origine ottomano-orientale; l'élaboration des manuels, des guides de conversation et des dictionnaires nécessaires à l'apprentissage de la langue

⁵⁸ Ion Matei, *Contributions...*, p. 110-111; idem, *Notes...*, p. 100-104.

⁵⁹ Dan Simionescu, Emil Muracade, *Tipar românesc pentru arabi în secolul al XVIII-lea (Imprimerie roumaine pour les Arabes, au XVIII-e siècle)*, dans "Cercetări Literare" ("Recherches Littéraires"), III, 1939, Bucarest, extrais, 32 pages; C.C. Giurescu, *Livres turcs imprimés à Bucarest (1701 et 1768)*, dans RIR, XV, no III/1945, Bucarest, p. 275-286; Aurel Decei, *Din tipăriturile orientale la București, în secolul al XVIII-lea (Des publications orientales à Bucarest, au XVIII-e siècle)*, dans RIR, XV, no III/1945, Bucarest, p. 365-371; Selim Nuzhet Gerçek, *Türk Matbaacılığı*. Istanbul, 1939; Dan Simionescu, *L'impression des livres arabes et karamanlis en Valachie et en Moldavie au XVIII-e siècle*, dans S.A.O., V-VI, 1967, Bucarest, 1967, p. 49-78; Ion Matei, *Notes...*, p. 99.

⁶⁰ Ion Matei, *Notes...*, p. 96, 99-102; idem, *Contributions...*, p. 108-109; M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, *Les études...*, p. 335-358.

turco-osmane par les Roumains; l'étude de la langue populaire et du folklore turco-ottomano-tatare de Dobroudja, Bessarabie ou de la Péninsule Balkanique.

À partir de la deuxième moitié du XIX-e siècle, l'intérêt des historiens et des gens de culture roumains est devenu plus grand pour la découverte, la traduction et la publication des sources historiques ottomano-orientales (documents, chroniques, descriptions et journaux de voyage) comme sources historiques, indispensables pour l'étude, la compréhension juste et pour la rédaction objective de l'histoire des Roumains et des relations complexes entre les Roumains et les Ottomans du Moyen-Âge et à l'époque moderne. De la sorte, un grand nombre de documents ottomans-orientaux et tatars ont été inclus et publiés dans les grands collections de documents éditées par Theodor Codrescu⁶¹, D.A. Sturza/Gheorghe Petrescu/C. Colescu-Vartic⁶², Eudoxiu de Hurmuzaki (et ses collaborateurs)⁶³ ou Andrei Veress⁶⁴. D'autres documents, ottomano-tataro-orientaux ont été utilisés et publiés dans les contributions turcologiques écrits par quelques historiens roumains: Nicolae Iorga⁶⁵, Nicolae Bănescu⁶⁶, Dumitru Z. Furnică⁶⁷, Mihai Regleanu⁶⁸, dr. Andrei Antalffy⁶⁹, H.Dj. Siruni ou Aurel Decei⁷⁰.

⁶¹ *Uricariul... secolele XIV - XIX (Le Cartulaire... XIV-XIX siècles)*, tomes I-XXV, Iași, 1852-1895, passim.

⁶² *Acte și documente relative la istoria renașterii României (Actes et documents concernant l'histoire de la renaissance de la Roumanie)*, 10 volumes, Bucarest, 1889-1909, passim.

⁶³ *Documente privitoare la istoria românilor (Documents concernant à l'histoire des Roumains)*, tomes III-XXI, Bucarest, 1882-1942, passim.

⁶⁴ *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești (Documents concernant l'histoire de la Transylvanie, de la Moldavie et de la Valachie)*, tomes I-XI, *Acte și scrisori (1527-1690) – (Actes et lettres (1527-1690))*, Bucarest, 1929-1939, passim.

⁶⁵ Voir Barbu Theodorescu, *Nicolae Iorga, 1871-1940*, I-er volume, *Chronologie et bibliographie*, Bucarest, 1976, p. 125-520, passim.

⁶⁶ *Opt scrisori turcești ale lui Mihnea II "Turcitul" (Huit lettres turques de Mihnea II qui s'est fait Turc)* dans AARMSI, III-e lettre, tome VI, no 8, 1926, Bucarest, pages 177-191+8 planches.

⁶⁷ *Documente privitoare la comerțul românesc, 1472-1868 (Documents concernant le commerce roumain)*, 1472-1868, Bucarest, 1931, p. 3-14.

⁶⁸ *Zece documente turcești din vremea lui Alexandru Ghica Vodă (Dix documents turcs qui datent de l'époque d'Alexandre Ghica Vodă)*, dans "B.", II-III, 1939-1940, Bucarest, p. 319-330.

⁶⁹ *Două documente din Biblioteca Egipteană de la Cairo despre cucerirea Chilie și Cetății Albe în 1484 (Deux documents provenant de la Bibliothèque Egyptienne du Caire sur la conquête de Chilia et de Cetatea Albă, en 1484)*, dans RI, XX, no 1-3/1934, Bucarest, p. 33-42; idem, *Munșă'at al-Salatin al lui Rukhsanzade Ahmed Feridun, et-tevkii (pomenit și supt numele de Ahmed Feridun Bei nișangi), ca izvor pentru istoria românilor [Munșă'at al-Salatin de Rukhsanzade Ahmed Feridun, et-tevkii (connu aussi sous le nom d'Ahmed Feridun Bei nișangi), comme source pour l'histoire des Roumains]*, dans B.C.I.R., XIII, 1934, Bucarest, p. 5-23.

⁷⁰ *O corespondență necunoscută în limba turcească a lui Scarlat Calimachi, Domnul Moldovei (Une correspondance inconnue, en langue turque de Scarlat Calimachi, le prince régnant de la Moldavie)*, dans RI, XVII, no 7-9/1931, Bucarest, p. 177-185; idem, *Documente turcești referitoare la evenimentele din 1821-1822 (Des documents turcs concernant les événements de 1821-1822)*, dans AR, IV, 1940, Bucarest, p. 259-263; idem, *O năvălire necunoscută a bandelor turcești în Țările Române la 1769 (după documente turcești din Arhivele Statului)*

Des chroniques, des journaux et des descriptions de leurs voyages ottomano-orientales ont été publiés, intégralement ou partiellement, mis en valeur du point de vue scientifique par Nicolae Iorga⁷¹, Emilia Cioran⁷², Gheorghe Popescu-Ciocănel⁷³, Ion Ursu⁷⁴, dr. Andrei Antalfy⁷⁵, Vasile Radu⁷⁶, Gheorghe Zervă⁷⁷ ou Aurel Decei⁷⁸.

Les sources historiques ottomano-tataro-orientales n'ont pas été publiées directement d'après les textes originaux ou, éventuellement, d'après les copies en langue turco-ottomane, tatare, persane ou arabe mais d'après des traductions intermédiaires en une langue européenne. Cette conduite scientifique-déonto-

[*Une invasion inconnue des bandes turques dans les Pays Roumains en 1769 (d'après des documents turcs provenant des Archives de l'État)*], dans RA, IV, no 1/1940, Bucarest, p. 6-68+4 planches; idem, *Două beizadele la Çenghel-Chioi, în lumina documentelor turcești din Arhivele Statului (Deux princes turcs à Çenghel-Chioi, à la lumière des documents turcs provenant des Archives de l'État)*, dans AR, V, 1940, Bucarest, p. 275-314; idem, *Domnii români la Poarta Otomană (Les princes régnants roumains devant la Sublime Porte)*, Bucarest, 1941, 124 p.+XXI planches; idem, *Acte turcești privitoare la hotarele dunărene ale Țării Românești (Documents turcs concernant les frontières danubiennes de la Valachie)*, dans RA, no 1/1942, Bucarest, p. 129-165; idem, *Haşmetlii. Pe marginea titlaturii domnilor români în cancelaria otomană (Haşmetlii. Autour des titres des princes régnants roumains dans la chancellerie ottomane)* dans "H.", II, 1942, Bucarest, p. 139-202; idem, *Culegere de facsimile pentru Școala de Arhivistică, seria turcă (Recueil de fac-similés pour l'École d'Archivistique, série turque)*, Bucarest, 1943, 8 p.+ 28 planches.

Versiunea turcească a confesiunii patriarhului Ghenadie II Scholarios, scrisă la cererea sultanului Mehmed II (La version turque de la confession du patriarche Ghenadie II Scholarios, écrite à la demande du sultan Mehmed II), Sibiu, 1940, extrais, 39 p.; idem, *Tratatul de pace - sulhnâme - încheiat între sultanul Mehmed al II-lea și Ștefan cel Mare la 1479 (Le traité de paix - sulhnâme - conclu entre le sultan Mehmed II et Étienne le Grand, en 1479)*, dans RIR, XV, no IV/1945, Bucarest, p. 465-494.

⁷¹ Barbu Theodorescu, *Nicolae Iorga, 1871-1940*, p. 125-520, passim.

⁷² *Călătoriile Patriarhului Macarie de Antiochia în Țările Române, 1653-1658 (Les voyages du Patriarche Macarie d'Antioche dans les Pays Roumains, 1653-1658)*, Bucarest, 1900, VI+261 planches.

⁷³ *Les voyages du Patriarche Macarie dans la Moldavie, la Valachie, le Pays des Cosaques et à Moscou, pendant les années 1652-1659*, Paris, 1906.

⁷⁴ Donado da Lezze, *Historia Turchesca (1300-1514)*, édition soignée par Ion Ursu, Bucarest, 1909, L+304 p.; Ion Ursu, *Uno sconosciuto storico veneziano del secolo XVI (Donado da Lezze)*, dans "Nuovo Archivio Veneto", Nuova Serie, tome XIX, partie 1/1909, Venezia, extrait, 21 p.

⁷⁵ *Călătoria lui Evlyâ Çelebi prin Moldova în anul 1659 (traducere din textul turcesc) - Le voyage d'Evlyâ Çelebi en Moldavie, en 1659 (traduction du texte turc)*, dans B.C.I.R., XII, 1933, Bucarest, p. 3-56; idem, *Vechea cronică otomană, editată de Friedrich Giese, ca izvor pentru istoria Românilor (traducere din limba turcească) - La vieille chronique ottomane, publiée par Friedrich Giese, en tant que source pour l'histoire des Roumains (traduction de la langue turque)*, dans RI, XXIII, no 1-3/1937, Bucarest, p. 217-235.

⁷⁶ *Voyage du patriarche Macarie d'Antioche. I. Étude préliminaire. Valeur des manuscrits et des traductions*, Paris, 1927; II-III-IV, *Texte arabe et traduction française par Vasile Radu*, Paris, 1930-1933-1949.

⁷⁷ *Călătoria lui Evlyâ Çelebi-Efendi (Le voyage d'Evlyâ Çelebi-Efendi)*, dans B.C.I.R., XVI, 1937-1938, Bucarest, p. 247-281.

⁷⁸ *Un "Fetihnâme-yi Karabogdân (1538) par Nasuh Matrakçı*, dans le volume *Fuad Köprülü Armağanı (Mélanges Fuad Köprülü)*, Istanbul, 1953, p. 113-124.

logique a été imposée, d'une manière objective par le fait que très peu d'historiens ou de philologues roumains, préoccupés par la turcologie-osmanistique, connaissaient et utilisaient les langues turco-osmanli, arabe ou persane dans leurs recherches scientifiques (Gh. Popescu-Ciocănel, S.O. Isopescu⁷⁹, A. Antalfy, V. Radu, H. Dj. Siruni, Aurel Decei). On ajoute à cet inconvénient, l'accès difficile aux archives ottomanes, qui se trouvaient au début du processus d'organisation selon des critères scientifiques.

Dans le cadre des préoccupations de turcologie-osmanistique à contenu historique, il y a trois directions thématiques spatio-temporelles:

1. *L'histoire des populations turciques, des Tatars, des Gagaouzes (populations chrétiennes de langue turque habitant la Dobroudja), des Ottomans, de l'Empire ottoman ou de la République Turquie*, dans les contributions élaborées par Nicolae Iorga⁸⁰, Aurel Decei⁸¹, Ioan Ferentz⁸², Aurelian Sacerdoțeanu⁸³, Maria Matilda Alexandrescu-Dersca Bulgaru⁸⁴, C.I. Karadja⁸⁵, N.P. Smochină⁸⁶, Mihail Guboglu⁸⁷, Nicolae Mănescu⁸⁸, Andrei Antalfy⁸⁹, D.Dj. Siruni⁹⁰.

⁷⁹ *Coranul (Le Coran)*, traduction d'après le texte original arabe, par S.O. Isopescu, Tchermovtsy, 1912, 538 p.

⁸⁰ *Geschichte des osmanischen Reiches, nach den Quellen dargestellt*, Gotha, I-V, 1908-1913; pour les autres contributions de N. Iorga, voir B. Theodorescu, *œuvre citée*, p. 125-450; passim.

⁸¹ *Asupra unui pasagiu din geograful persan Gardizî (en 1050)*, extrait du volume *Omagiu fraților Alexandru și Ion I. Lapedatu, la împlinirea vârstei de 60 de ani. XIV.IX.MCMXXXVI. (Homnages aux frères Alexandru et Ion I. Lapedatu, à l'anniversaire de leurs 60 ans. XIV.IX.MCMXXXVI.)*, Bucarest, 1936, 28 p., voir ci-dessus la note no 71.

⁸² *Cumanii și episcopia lor (Les Coumans et leur évêché)*, Blaj, 1931, 152 p.

⁸³ *Marea invazie tătară și sud-estul Europei (La grande invasion tatar et le sud-est de l'Europe)*, Bucarest, 1933, 91 p.+1 carte; idem, *Liste de Suverani. Imperiul Otoman (Liste des souverains: L'Empire ottoman)*, dans "H.", I, 1941, Bucarest, p. 156-157.

⁸⁴ *La campagne de Timür en Anatolie (1402)*, Bucarest, 180 p.+5 cartes; II-e édition, London, Variorum Reprints, 1977.

⁸⁵ *Detalii asupra ambasadelor turcești la Stockholm din 1729 și 1732 (Détails sur les ambassades turques à Stockholm en 1729 et 1732)*, dans RI, XII, no 7-9/1927, Bucarest, p. 272-278; idem, *Calcularea datelor Hegirei (Le calcul des dates d'Hégire)*, dans RI, XVII, no 4-6/1931, Bucarest, p. 144-147.

⁸⁶ *Revoluția turcă din 1730. Contribuții la studiul politicii turcești după o nouă sursă (La révolution turque du 1730. Contributions à l'étude de la politique turque d'après une nouvelle source)*, dans "Moldova Nouă", I, 1936, Iași, p. 408-424.

⁸⁷ *Tarih Karşısında Gagauzlar (Găgăuzii în lumina istoriei en français: Les Gagaouzes à la lumière de l'histoire)*, dans le journal "Türk Birliği" ("La communauté turque"), no 19/6 Eylül 1939, Bazarçik, Romanya, p. 3; une variante plus ample de cet article a été publiée dans le journal turc "İkdam" (Persévérance), Istanbul, en septembre-octobre 1939; idem, *Sultani și mari dregători otomani (Sultans et hauts dignitaires ottomans)*, dans "H.", VII, 1947, Bucarest, p. 49-136; idem, *Orientalistica în U.R.S.S. (L'orientalistique en U.R.S.S.)*, dans "Comunicări și conferințe. Istorie-Filologie" ("Communications et conférences. Histoire-Philologie"), I, 1947-1948, Bucarest, p. 11-44.

⁸⁸ *Turcia de astăzi (La Turquie d'aujourd'hui)*, Bucarest, 1939, 407 p.

⁸⁹ *Sistemul religios al Islamului (Le système religieux de l'Islam)*, I-IV, dans la revue "Scănteieri" ("Étincellements"), I-III, 1938-1940, Târgu Mureș (Roumanie).

⁹⁰ Voir ci-dessus, note no 69.

2. *L'histoire des relations complexes roumaines-ottomanes-orientales au Moyen Âge et à l'époque moderne* (les études et les articles écrits par Nicolae Iorga⁹¹, C. Neșulescu⁹², Aurel Decei⁹³, Virgil Șotropa⁹⁴, P.P. Panaitescu⁹⁵, Andrei Antalfy⁹⁶, Nicoară Beldiceanu⁹⁷, Valeriu Popovici⁹⁸, M.-M. Alexandrescu - Dersca Bulgaru⁹⁹, H.Dj. Siruni¹⁰⁰, Ioan D. Condurachi¹⁰¹, Aurel H. Golimas¹⁰²,

⁹¹ Voir ci-dessus, note no 65.

⁹² *Năvălirea uzilor prin Țările Române în Imperiul Bizantin (L'invasion des Ouses dans l'Empire Byzantin à travers les Pays Roumains)*, dans RIR, IX, 1939, Bucarest, p. 185-204.

⁹³ "Canesii" călugărului Rogerius ("Les Princes" du moine Rogerius) dans le volume *Omagiu lui Ioan Lupaș la împlinirea vârstei de 60 de ani. August 1940 (Hommage à Ioan Lupaș à l'anniversaire de ses 60 ans. Août 1940)*, Bucarest, 1943, p. 210-220; idem, *A participat Mircea cel Bătrân la lupta de la Ankara? (Mircea le Grand, a-t-il participé à la bataille d'Ankara?)*, dans RIR, VII, no III-IV/1937, Bucarest, p. 339-357; idem, *Oastea lui Iancu Huniade înainte de bătălia de la Kosovo (1448). Scrisoarea lui Pasquale de Sorgo (L'armée de Jean Hunyadi avant la bataille de Kosovo (1448). La lettre de Pasquale de Sorgo)*, dans RIR, XVI, no 1/1946, Bucarest, p. 40-50; idem, *Boğdân*, dans I.A., II, Istanbul, 1949, p. 697-705; idem, *Eflâk*, dans I.A., IV, 1945, p. 178-189; idem, *Erdel*, dans I.A., IV, 1945, p. 293-306; idem, *Demir Kapı*, dans I.A., III, 1945, p. 523-526; idem, *Fenerler*, dans I.A., IV, 1945, p. 547-550; voir encore ci-dessus, note no 71; idem, *Établissement de Aktav de la Horde d'Or dans l'Empire ottoman au temps de Yilderim Bâyezîd*, dans le volume *Zeki Velidi Toğan Armağanı (Mélanges Z.V.T.)*, Istanbul, 1955, p. 77-92.

⁹⁴ *Tătarii în Valea Rodnei (Les Tatars dans la Vallée de Rodna)*, dans AIINC, III, 1924-1925, Cluj, p. 255-274.

⁹⁵ *Mircea cel Bătrân (Mircea l'Ancien)*, Bucarest, 1944, p. 215-223, 240-248, 261-291, 308-344; idem *Mircea l'Ancien et les Tatares*, dans RHSEE, XIX, no 2/1942, Bucarest, p. 438-448; idem, *Mihai Viteazul (Michel le Brave)*, Bucarest, 1936, p. 109-127, 147-150, 233-234.

⁹⁶ *Câteva însemnări scurte (Quelques brèves notes)*, dans RI, XX, no 1-3/1934, Bucarest, p. 204-207; voir aussi ci-dessus, les notes 69 et 76.

⁹⁷ *Les Roumains ont-ils participé à la bataille d'Ankara ?*, dans "B.", VIII, 1945, Bucarest, p. 145-153; idem, *Problema tratatelor Moldovei cu Poarta în lumina cronicei lui Peçevî (Le problème des traités de la Moldavie avec la Sublime Porte à la lumière de la chronique de Peçevî)*, dans "B.", V, no 1/1942, Bucarest, p. 393-407.

⁹⁸ *Mihai vodă Viteazul și Turcii, în anii 1600-1601. Contribuție la istoria lui Mihai Viteazul (Michel voïvode le Brave et les Turcs, pendant les années 1600-1601. Contribution à l'histoire de Michel le Brave)*, dans CI, X-XII, 1934-1936, no 1, p. 156-176; no 2, p. 3-25.

⁹⁹ *À propos d'un firman du sultan Mustafa III*, dans "B.", VII, no 2/1944, Bucarest, p. 363-391.

¹⁰⁰ *Bairaktar Moustafa Pacha et Manouk Bey, "Prince de Moldavie"*, dans "B.", VI, 1943, Bucarest, p. 53-100; voir aussi ci-dessus, la note no 70.

¹⁰¹ *Soli și agenți ai domnilor Moldovei la Poartă în secolul al XVII-lea (Messagers et agents des princes de la Moldavie à la Sublime Porte, au XVII-e siècle)*, Bucarest, 1920, 71 pages.

¹⁰² *Despre capuchehăile Moldovei și poruncile Porții către Moldova până la 1829. Contribuții la cunoașterea rapoartelor de drept dintre Moldova și turci (Sur les kapikâhaya de la Moldavie et les ordres de la Sublime Porte pour la Moldavie jusqu'en 1829. Contributions à la connaissance des rapports de droit qui existaient entre la Moldavie et les Turcs)*, Iași, 1943, II+152 pages; idem, *Sensul închinării de la Vaslui a lui Petru vodă Aron. Din legăturile de drept ale Moldovei cu Poarta Otomană (Le sens de la soumission de Petru Aron voïvode qui a eu lieu à Vaslui. Sur les liaisons de droit de la Moldavie avec la Sublime Porte)*, dans "Cuget Moldovenesc" ("Esprit moldave"), no 9-12/1940, Iași, extrait, 18 pages; idem, *Diarhii sau caimacamii*, dans "Arhiva" ("Archive"), V, tome XI, 1938, Iași, p. 75-83; idem, *Les Caimacans*

C. Giurescu¹⁰³, I.C. Filitti¹⁰⁴, N.A. Constantinescu¹⁰⁵, Gh. Zagoritz¹⁰⁶, Georg Müller¹⁰⁷, Marcel Romanescu¹⁰⁸, Minodora Ignat¹⁰⁹.

3. Dérivée des premières deux directions thématiques, la troisième a été centrée sur *l'histoire des territoires roumains trouvés sous l'occupation temporaire ottomane (reā'yā ou kazā) jusqu'en 1829/1878* (les contributions réalisées par N. A. Constantinescu¹¹⁰, Radu I. Perianu¹¹¹, Aurel Decei¹¹², Apostol Culea¹¹³, Alexandru Arbore¹¹⁴, I.N.

inconnus du prince Jean Mavrocordat et la date de son arrivée à Jassy, dans "B.", VI, 1943, Bucarest, p. 518-519; idem, *Din politica Moldovei față de turci (Aspects de la politique de la Moldavie envers les Turcs)*, dans "Cetatea Moldovei" ("Le château-fort de la Moldavie"), IV, tome XI, no 12/1943, Iași, p. 289-295.

¹⁰³ *Capitulațiile Moldovei cu Poarta Otomană. Studiu istoric (Les capitulations de la Moldavie avec la Sublime Porte. Étude historique)*, Bucarest, 1908, 65 pages.

¹⁰⁴ *România față de capitulațiile Turciei (La Roumanie devant les capitulations de la Turquie)*, dans AARMSI, s. II, tome XXXVIII, 1915, m. 7, Bucarest, extrait, 63 pages.

¹⁰⁵ *Începuturile și stabilirea suzeranității turcești în Moldova (Les débuts et la détermination de la suzeraineté turque en Moldavie)*, Bucarest, 1914, 114 pages.

¹⁰⁶ *Stabilirea suzeranității turcești în Moldova, cu argumente că prima capitulație atribuită lui Bogdan III-a fost făcută de Ștefan cel Mare în 1497 (La détermination de la suzeraineté turque, avec des arguments pour soutenir l'idée que la première capitulation, attribuée à Bogdan III, a été faite par Étienne le Grand, en 1497)*, dans CL, XLVIII, no 7-8/1914, Bucarest, extrait, 21 pages.

¹⁰⁷ *Die Türkenherrschaft in Siebenbürgen. Verfassungsrechtliches Verhältnis Siebenbürgens zur Pforte, 1541-1688*, Sibiu, 1923, 148 pages.

¹⁰⁸ *Monumente românești la Stanbul (Monuments roumains à Istanbul)*, dans "Boabe de grâu" ("Grains de blé"), no 6/1932, Bucarest, extrait, 15 pages.

¹⁰⁹ *Influențe orientale în arhitectura moldovenească (Influences orientales dans l'architecture moldave)*, dans "Arta și Arhitectura" ("L'Art et l'Architecture"), fascicules IX-X, 1936, Bucarest, p. 25-32. Pour les interférences culturelles, historiographiques, typographiques, roumaines-ottomanes/orientales, du XVI-e siècle jusqu'au XVIII-e siècle, voir les contributions citées ci-dessus, les notes 39, 40, 43 et 59.

¹¹⁰ *Întinderea raialelor. Cu deosebită privire la raiaua Giurgiului (L'extension des raia. Un regard spécial au raia de Giurgiu)*, dans A.G.A., II, 1910-1911, Bucarest, 1911, p. 23-86+une carte.

¹¹¹ *Raiaua Brăilei (Le raia de Brăila)*, dans A.G.A., II, 1910-1911, Bucarest, p. 125-143+4 cartes; idem, *Raiaua Turnu. Un plan topografic al raialei (Le raia de Turnu. Un plan topographique du raia)*, dans RIR, XIII, no 1/1943, Bucarest, p. 52-60+une planche; idem, *Raiaua Brăilei. Noi contribuții (Le raia de Brăila. Nouvelles contributions)*, dans RIR, XV, no 3/1945, Bucarest, p. 287-333+4 planches.

¹¹² *Dobruca (Dobrogea) (Dobroudja)*, dans I.A., III, 1945, Istanbul, p. 628-643.

¹¹³ *Cât trebuie să știe oricine despre Dobrogea. Trecutul – Prezentul – Viitorul (Combien doit-on savoir sur la Dobroudja. Le passé – Le présent – L'avenir)*, Bucarest, 1928, 260 pages.

¹¹⁴ *Contribuțiuni la studiul așezărilor tătarilor și turcilor în Dobrogea (Contributions au stade des agglomérations tatares et turques en Dobroudja)*, dans A.D., II, no 2/1919, Bucarest, p. 213-260; idem, *Caracterul etnografic al Dobrogei sudice în epoca turcească până la 1913 (Le caractère ethnographique du sud de Dobroudja à l'époque turque jusqu'en 1913)*, dans An.D., XIX, no 2/1938, Tchernovtsy, p. 77-120; idem, *Contribuții la studiul tătarilor în Dobrogea (Contributions à l'étude des Tatars en Dobroudja)*, dans An.D., X, no 2/1929, p. 222-238; idem, *Noi informații etnografice, istorice și statistice asupra Dobrogei (Nouvelles informations ethnographiques, historiques et statistiques sur la Dobroudja)*, dans An.D. XI, no 1/1930, p. 65-94; idem, *Cotul Bugeacului. O încercare de reconstituire istorică a unui ținut de hotar dobrogean (Le tournant de Bugeac. Un essai de reconstitution historique d'une région de frontière de Dobroudja)*, dans An. D., II, no 3/1921, p. 332-359.

Roman¹¹⁵, C. Brătescu¹¹⁶, Mihail Popescu¹¹⁷, Nicolae Iorga¹¹⁸, Gheorghe T. Marinescu¹¹⁹, Ion-Radu Mircea¹²⁰, Gh. Postelnicu¹²¹, Traian Birăescu¹²², Ion Stoia-Udrea¹²³, T. Bulat¹²⁴, Simeon Reli¹²⁵).

¹¹⁵ *Proprietatea rurală în Dobrogea (La propriété rurale en Dobroudja)*, Constanța, 1907, 359 pages; idem, *Proprietatea imobiliară rurală în Dobrogea. Condițiile ei juridice și chipul cum se stăpânește (La propriété immobilière et la modalité de la posséder)*, dans A.D., II, no 1/1919, Bucarest, p. 47-59; idem, *Pagini din istoria culturii românești în Dobrogea înainte de 1877 (Pages de l'histoire de la culture roumaine dans la Dobroudja d'avant 1877)*, dans An.D., III, no 3/1922, Constanța, p. 355-398.

¹¹⁶ *Dobrogea în 1444. Lupta de la Varna (La Dobroudja en 1444. La bataille de Varna)*, dans A.D., II, no 2/1919, Bucarest, p. 96-115; idem, *Populația Dobrogei la începutul secolului al XX-lea (La population de la Dobroudja au début du XX-e siècle)*, dans An.D., II, no 1/1921, Constanța, p. 3-28; idem, *Două statistici etnografice germane în Dobrogea (Deux statistiques ethnographiques allemandes en Dobroudja)*, dans A.D., II, no 1/1919, Constanța, p. 60-71.

¹¹⁷ *Raiaua Turnul. Venituri și catagrafie (Le raia de Turnu. Revenus et catagraphie)*, dans RA, tome III, no 1-2 (6-7)/1936-1937, Bucarest, p. 254-282; idem, *Raiaua și cetatea Brăilei (Le raia et le château-fort de Brăila)*, dans AB, I, no 2-3/1929, Brăila; idem, *Noi contribuțiuni la cunoașterea orașului și raialei Brăila la 1829 (Nouvelles contributions pour connaître la ville et le raia de Brăila en 1829)*, dans AB, X, no 1/1938; idem, *Dărâmarea cetății Brăila (La démolition du château-fort de Brăila)*, dans AB, VI, no 1/1934; idem, *Veniturile Raialei Hotinului în timpul stăpânirii turcești (Les revenus du Raia de Hotin pendant la domination turque)*, dans RA, II, no 4-5/1927-1929, Bucarest, p. 394-402+1 carte; idem, *Cetățile turcești din prejurul Principatelor Române (Les châteaux-forts qui se trouvaient aux alentours des Principautés Roumaines)*, dans BCMI, XX, fascicule 52/Avril-Juin 1927, Bucarest, p. 76-87.

¹¹⁸ *Din trecutul istoric al orașului Brăila. Conferința... (Sur le passé historique de la ville de Brăila. Conférence...)*, Brăila, 1926, 32 pages; idem, *Când și de ce s-a luat Brăila de turci? (Quand et pourquoi la ville de Brăila a-t-elle été prise par les Turcs ?)*, dans AB, V, no 1/1933, Brăila, p. 3-4; idem, *Din viața socială a Brăilei supt turci (La vie sociale de Brăila sous la domination des Turcs)*, dans AARMSI, s. III, tome XIV, 1933, m. 3, Bucarest, extrait, 13 p.+2 planches; idem, *Însemnări cu privire la încheierea păcii de la București, ca urmare a războiului ruso-turc din 1806-1812, în urma căruia Brăila reintră în stăpânire turcească (Notes relatives à la conclusion du traité de paix de Bucarest, après la guerre russo-turque, à la suite duquel Brăila revient sous la domination turque)*, dans AB, II, no 1/1930, Brăila; idem, *Despre mitropolia raialei turcești (Sur l'institution supérieure de l'église orthodoxe du raia turc)*, dans BOR, LVII, no 5-6/1939, Bucarest, p. 275-276; idem, *Moschei pe pământ românesc (Des mosquées sur le territoire roumain)*, dans BCMI, XXII, no 62/1929, Vălenii de Munte, p. 184-187.

¹¹⁹ *Brăila veche (La vieille Brăila)*, dans AB, I, no 4-6/1929, Brăila, p. 3-36; idem *Hotarul raialei Brăila în anul 1808 (La frontière du raia Brăila en 1808)*, dans AB, II, no 1/1930; idem, *Contribuțiuni pentru monografia orașului și județului Brăila (Contributions pour la monographie de la ville et du département de Brăila)*, 1929, Brăila, 47 pages.

¹²⁰ *Țara Românească și închinarea raialei Brăilei (La Valachie et la soumission du raia de Brăila)*, dans "B.", IV, 1941, Bucarest, p. 451-488.

¹²¹ *Asediul Timișoarei în 1551-1552 și cucerirea ei de turci (Le siège de Timișoara en 1551-1552 et sa conquête par les Turcs)*, dans "Banatul", II, no 12/1927, Timișoara, p. 26-31.

¹²² *Banatul sub turci (Le pays de Banat sous les Turcs)*, Timișoara, 1934, 52 pages+ XI notes.

¹²³ *Epoca turcească în Banat (L'époque turque dans le pays de Banat)*, Timișoara, 1943, 13 p.

¹²⁴ *Teritoriile raialelor Hotinului și Brăilei (Territoires des raïas Hotin et Brăila)*, dans "Les Annales de Bessarabie", IV, no 4/1927 et V, no 1/1928, Kichinev; idem, *Hotarul Raialei Brăilei (La frontière du Raia de Brăila)*, dans "Les Archives de Bessarabie", I, no 3/1929, Kichinev.

¹²⁵ *Raiaua Hotinului în timpul ocupației austriece și legăturile ei bisericești cu Episcopia Bucovinei, 1788-1792 (Contribuție la istoria Episcopiei Hotinului) [Le raia de Hotin pendant l'occupation autrichienne et ses relations religieuses avec l'Évêché de la Bucovine, 1788-1792*

Les préoccupations turcologiques-osmanistiques à caractère historique se sont concrétisées, pendant les années 1875-1950, dans les plus importantes contributions scientifiques de toute la sphère turcologique roumaine.

Les préoccupations de turcologie-osmanistique à finalités didactiques-formatives universitaires et scientifiques de recherche ont eu pour but: l'initiation et la spécialisation de quelques jeunes gens appliqués roumains dans le domaine orientalistique dont on a parlé, par des cours à l'étranger ou en Roumanie; la fondation et le déploiement de l'activité de quelques instituts interdisciplinaires, ayant pour zone principale d'investigation, l'Europe de Sud-Est et le Proche-Orient. Dans l'intervalle de temps 1885-1935, de jeunes universitaires roumains se sont initiés et spécialisés en orientalistique (turcologie, arabologie, iranologie, etc.) à Paris et à Leipzig [Lazăr Șăineanu (1887-1889), Constantin Șăineanu (1888-1891)], à Paris [Gh. Popescu-Ciocănel (1902-1906), Vasile Radu (1921-1927), Maria-Matilda Alexandrescu-Dersca Bulgaru (1937-1938)], à Vienne [(S.O. Isopescu (1900-1908)], à Caire et à Istanbul [Andrei Antalfy (1903-1905)].

En Roumanie, les premiers cours universitaires de turcologie ont eu lieu à l'Institut pour l'étude de l'Europe de Sud-est, dans la période 1935-1937, donnés par le turcologue allemand Franz Babinger que Nicolae Iorga a invité et embauché à l'institut déjà mentionné. Ces cours ont été donnés par Franz Babinger à la Faculté de Lettres et de Philosophie de Iași (1937-1943) aussi.

Les bourses ont constitué une autre modalité de spécialisation en turcologie-osmanistique des universitaires roumains (historiens et/ou philologues). Parmi les boursiers roumains, on peut passer en revue: Ioan Năstase, Felician Brânzeu et Aurel Decei à Istanbul, entre 1932-1933, Nicoară Beldiceanu et Ion Matei, entre 1946-1948; Aurel Decei à Paris et Berlin, entre 1933-1935; Maria-Matilda Alexandrescu-Dersca Bulgaru à Paris, entre 1937-1938.

Pour l'étude interdisciplinaire et comparatiste de l'Europe centrale et de Sud on a initié et on a déployé une activité complexe scientifique de recherche dans le cadre de l'Institut pour l'étude de l'Europe Est-orientale, de Sud et de l'Est (1913-1948), dans le cadre de l'Institut d'études et de recherches balkaniques (1943-1948), les deux se trouvant à Bucarest et dans le cadre de l'Institut de Turcologie (1940-1945) de Iași. On y a donné des cours de langue turque aussi, mais de manière discontinue.

Les préoccupations de turcologie-tatarologie, à caractère ethnographique, folklorique et historique ont eu au centre de leur attention l'étude inter- et pluridisciplinaire de la population gagaouze (les Turcs chrétiens) du centre et du Sud de la Bessarabie et de Dobroudja, et de la population turco-tatare de Dobroudja. Ainsi, a-t-on précisé et analysé les caractéristiques générales ethnographiques, folkloriques, culturelles, religieuses, anthropologiques, etc., de ces populations, dans les contributions scientifiques élaborées par: Gh. Popescu-

Ciocănel¹²⁶, Ștefan Georgescu¹²⁷, Mihail Ciachir¹²⁸, Ioan I. Nistor¹²⁹, Mihail Guboglu¹³⁰, Olga C. Necrasov¹³¹, Ion Dumitrescu-Frasin¹³², Felician Brânzeu¹³³, Lazăr Șăineanu¹³⁴, Ion Peretz¹³⁵.

Les préoccupations de turcologie-osmanistique à caractère linguistique, lexical et didactique ont eu pour objectifs généraux: l'étude des emprunts et des influences lexicales ottomanes orientales dans la langue et la culture roumaine (George Barițiu¹³⁶, P. Ispirescu – G. Polyzu¹³⁷, Bogdan Petriceicu Hașdeu¹³⁸,

¹²⁶ *Populations musulmanes de la Roumanie*, dans "Revue du Monde Musulman", I, tome I, no 2/1906, Paris, p. 183-197; idem, *Găgăuzii (Les Gagaouzes)*, Bucarest, 1912.

¹²⁷ *Găgăuzii și originea lor (Les Gagaouzes et leur origine)*, dans V.R., VIII, tome XXIX, no 6/1913, Iași, p. 366-377.

¹²⁸ *Originea Găgăuzilor (L'Origine des Gagaouzes)*, I+II, dans V.B., II, no 9/1933, p. 495-504 et III, no 5/1934, p. 259-264, Kichinev; idem, *Religiozitatea Găgăuzilor (La religiosité des Gagaouzes)*, dans V.B., no 3/1934, p. 149-156; idem, *Obiceiurile religioase ale Găgăuzilor. I. Curbanele sau sacrificiile (Les coutumes religieuses des Gagaouzes. I. Les offrandes ou les sacrifices)*, dans V.B., III, no 6/1934, p. 324-328; II. *Obiceiurile la naștere și botez (Les coutumes à l'occasion d'une naissance ou d'un baptême)*, dans V.B., III, no 7-8/1934, p. 421-424; idem, *Obiceiurile Găgăuzilor la nunți (Les coutumes des Gagaouzes à l'occasion d'un mariage)*, dans V.B., V, no 3-4/1936, p. 169-172; idem, *Moralitatea Găgăuzilor din Basarabia (La moralité des Gagaouzes de Bessarabie)*, dans V.B., IV, no 2/1935, p. 100-106; idem, *Dreptatea la Găgăuzii din Basarabia (La justice chez les Gagaouzes de Bessarabie)*, dans V.B., IV, no 10/1935, p. 643-646; idem, *Basarabiealî Gagauzlarin Istorieasî (Istoria Găgăuzilor din Basarabia, en français, L'histoire des Gagaouzes de Bessarabie)*, Kichinev, 1934, 40 pages.

¹²⁹ *Așezările bulgare și găgăuze din Basarabia (Les agglomérations bulgares et gagaouzes de Bessarabie)*, dans AARMSI, s. III, tome XXVI, 1943-1944, no 13, Bucarest, extrait, 39 pages.

¹³⁰ Voir ci-dessus, note no 88.

¹³¹ *Le problème de l'origine des Gagaouzes et la structure anthropologique de ce groupement ethnique*, Iași, 1940, 32 pages+3 planches.

¹³² *Însemnări despre tătarii din satul Pervelia, comuna Tatlıgeac, Constanța (Notes sur les Tatars du village Pervelia, la commune de Tatlıgeac, Constanța)*, I+II, dans An.D., I, no 1/1920, Constanța, p. 154-177; II, no 1/1921, p. 115-128; idem, *Note asupra tătariilor din Pervelia (Notes sur les Tatars de Pervelia)*, dans An.D., I, no 3/1920, p. 491-494; idem, *Folclor tătărăsc din Pervelia (Folklore tatar de Pervelia)*, I+II+III+IV, dans An.D., I, no 4/1920, p. 633-648; III, no 2/1922, p. 309-320; no 3/1922, p. 370-382; IX, no 1/1928, Tchernovtsy, p. 171-184; idem, *Folclor dobrogean (Folklore de Dobroudja)*, dans An.D., II, no 2/1921, p. 261-272; idem, *Sărbătorile la tătari (Les fêtes chez les Tatars)*, dans An.D., II, no 3/1921, p. 372-378; idem, *După șapte ani. Tătarii din Moșneni (Pervelia) – [Sept ans après. Les Tatars de Moșneni (Pervelia)]*, dans An.D., X, no 1/1929, Tchernovtsy, p. 156-159.

¹³³ *Vlad l'Empaleur dans la littérature turque*, dans RIR, XVI, fascicule 1/1946, Bucarest, p. 68-71.

¹³⁴ *Nastratin Hogeia*, dans N.R.R., I, no 11/1900, Bucarest, p. 503-504; idem, *Jocul păpușilor și raporturile sale cu farsa Karagöz (Le jeu des marionnettes et ses rapports avec la farce Karagöz)*, dans le volume *Lui Titu Maiorescu. Omagiu. 25 februarie 1900 (À Titu Maiorescu. Hommage. Le 25 février 1900)*, Bucarest, 1900, p. 281-287.

¹³⁵ *Poporul turcesc și folclorul românesc (Le peuple turc et le folklore roumain)*, dans V.R., IX, no 6/juin 1914, Iași, p. 277-283.

¹³⁶ *Cuvinte turcești în limba daco-românească (Des mots turcs dans la langue daco-roumaine)*, dans "Transilvania", VI, no 3/1 février 1873, Brașov, p. 21-24.

¹³⁷ *Elemente turcești în limba română (Éléments turcs dans la langue roumaine)*, Bucarest, 1885.

¹³⁸ *Sur les éléments turcs dans la langue roumaine*, Bucarest, 1886, 21 pages.

Théophile Löbel¹³⁹, Lazăr Șăineanu¹⁴⁰, Gh. Popescu-Ciocănel¹⁴¹, Vasile Bogrea¹⁴², Gheorghe Iogu¹⁴³, T. Nicolau¹⁴⁴, Vladimir Drimba¹⁴⁵; l'élaboration et la publication de lexiques, dictionnaires ou guides de conversation roumain-turc et turco-roumain, destinés à un groupe élargi d'utilisateurs, ayant différentes finalités: politiques, didactiques, culturelles, militaires, commerciales, etc. (les contributions, à valeur inégale, réalisées par: Ienăchiță Văcărescu¹⁴⁶, I.H. Rădulescu¹⁴⁷, Anton Pann¹⁴⁸, Ianache Pashal¹⁴⁹, Al. Cihac¹⁵⁰, Ali Cadir

¹³⁹ *Elemente turcești, arăbești și persane în limba română (Éléments turcs, arabes et persans dans la langue roumaine)*, Constantinople – Lipsca, 1894, XXIV+104 pages; idem, *Contribuții la stabilirea originii orientale a unor cuvinte românești. Observații relative la opera "Influența orientală asupra limbei și culturai române" de Lazăr Șăineanu (Contributions à l'établissement de l'origine orientale de certains mots roumains. Observations relatives à l'œuvre "L'influence orientale sur la langue et la culture roumaine" écrite par Lazăr Șăineanu)*, dans AARMSF, s. II, tome XXX, 1907-1908, no 3, Bucarest, 1908, extrait, 40 pages.

¹⁴⁰ *Elemente turcești în limba română (Éléments turcs dans la langue roumaine)*, Bucarest, 1885, extrait, 146 pages; idem, *Influența orientală asupra limbei și culturai române (L'influence orientale sur la langue et la culture roumaine)*, tome I-II/1-2, Bucarest, 1900; idem, *L'influence orientale sur la langue et la civilisation roumaines, I. La Langue. Les éléments orientaux en Roumanie*, dans "Romania", tomes XXX-XXXI, 1902, Paris, extrait, 78 pages; II. *La civilisation. Le régime de la société en Roumanie pendant le règne des Phanariotes (1711-1821)*, dans "Revue Internationale de Sociologie", Paris, 1902, extrait, 32 pages.

¹⁴¹ *Quelques mots roumains d'origine arabe, turque, persane et hébraïque*, Paris, 1907, IV+49 pages.

¹⁴² *Contribuție la studiul elementelor orientale în limba română (Contribution à l'étude des éléments orientaux dans la langue roumaine)*, dans DR, I, 1920-1921, Cluj, p. 272-290.

¹⁴³ *Remarques sur l'étymologie et la signification de quelques mots turcs*, dans "Grai și Suflet" ("Langue et Âme"), IV, 1929, Bucarest, extrait, 7 pages.

¹⁴⁴ *Cuvinte turcești în limbajul armatei române (Mots turcs dans le langage de l'armée roumaine)*, dans "România Militară" ("La Roumanie Militaire"), 1932, Bucarest, extrait, 17 pages.

¹⁴⁵ *Elemente românești în limba turcă (Éléments roumains dans la langue turque)*, dans DR, XI, 1944-1948, Cluj, 1948, p. 196-202; idem, *Paralele sintactice și frazeologice turco-române (Parallèles syntactiques et phraséologiques turco-roumains)*, dans DR, XI, 1944-1948, Cluj, 1948, p. 202-212; idem, *Note de lexicologie română. Elemente turcești (Notes de lexicologie roumaine. Éléments turcs)*, dans "Studii și Cercetări Lingvistice" ("Études et Recherches Linguistiques"), I, fascicule II/1950, Bucarest, p. 290-296.

¹⁴⁶ *Dicționar român-turc (Dictionnaire roumain-turc)*, (feuilles 9-183) *Dicționar turco-român (Dictionnaire turc-roumain)*, (feuilles 183v-285), Bucarest, Bibliothèque de l'Académie Roumaine, manuscrit roumain no 1897, 285 feuilles.

¹⁴⁷ *Vocabular de vorbe străine în limba română, adică slavone, ungurești, turcești...* (*Lexique de mots étrangers, c'est-à-dire: slavons, hongrois, turcs...*), Bucarest, 1847, XLII+ 50 pages.

¹⁴⁸ *Dialog în trei limbi: ruseșce, româneșce și turceșce. Fie care întocmită în vorbire după idiotismul ei. Acum întâiu cules din deosebite dialoguri ruseșci, tipărite în Moscva (Dialogue en trois langues: russe, roumaine et turque. Chacun a été élaboré en tenant compte de l'idiotisme de la langue. Choisis pour la première fois parmi de remarquables dialogues russes, publiés à Moscou)*, Bucarest, 1848, 100 pages.

¹⁴⁹ *Dialoguri și vocabular în trei limbi. Româneșce, Ruseșce și Turceșce, pentru trebuințele omului privat și omului ostaș (Dialogues et lexique en trois langues. Le Roumain, le Russe et le Turc, pour les besoins des personnes privées et des soldats.)*, 3 parties, Bucarest, 1849, 164 pages – 52 pages – 112 pages.

¹⁵⁰ *Dictionnaire d'étymologie Daco-Roumaine*, II-e volume, *Éléments slaves, magyars, turcsö-greco-moderne et albanais*, Frankfurt am Main, 1879, p. 541-631.

Izzet¹⁵¹, Gh. Popescu-Ciocănel¹⁵², Ștefan Luscov¹⁵³, Mustafa H. Abdurrahman¹⁵⁴, C.S. Constante¹⁵⁵, Mihail Ciachir¹⁵⁶, N. Papahagi¹⁵⁷, Adam V. Cotula¹⁵⁸, Constantin Petrescu¹⁵⁹).

Les toponymes, les hydronymes et les anthroponymes turciques, tatars et ottomanes de la Roumanie ont constitué, eux aussi, l'objet des préoccupations roumaines de turcologie-tatarologie. Des historiens et/ou des philologues roumains, spécialisés ou non en turcologie-tatarologie ont expliqué les origines turciques, tatars et ottomanes des catégories lexicales qu'on vient de mentionner (Gh. Popescu-Ciocănel¹⁶⁰, Vasile Bogrea¹⁶¹, Mihail Ciachir¹⁶², Titus Hotnog¹⁶³, C.I. Karadja¹⁶⁴, George-Mihail Dragoș¹⁶⁵,

¹⁵¹ *Dialog româno-turc (Dialogue roumain-turc)*, Bucarest, 1897.

¹⁵² *Dicționar turc, în caractere turcești și latinești, cu pronunțare figurată, la îndemâna tuturor...* (Dictionnaire turc, à caractère turc et latin, à prononciation figurée, à la portée de tous...), Ploiești, 1908, 16 pages; idem (+dr. Ibrahim Themo), *Conducătorul conversațiunii în românește și turcește (Le dirigeant de la conversation en roumain et en turc)*, Medgidia, 1915, 128 pages.

¹⁵³ *Vocabular în limbile română, franceză, germană, turcă, greacă și bulgară (Lexique en langue roumaine, française, allemande, turque, grecque, et bulgare)*, Bucarest, 1913, 32 pages. II-e édition, 1915.

¹⁵⁴ *Dicționar român-turc (Dictionnaire roumain-turc)*, Bucarest, 1913, 11 pages.

¹⁵⁵ *Vocabular româno-bulgaro-turc (Lexique roumain-bulgare-turc)*, Bucarest, 1916.

¹⁵⁶ *Dicționar găgăuzo (tiurco)-român (Dictionnaire gagaouze (turc)-roumain)*, Kichinev, 1938, 132 pages.

¹⁵⁷ *Gramatica limbei turcești (Grammaire de la langue turque)*, Thessalonie, 1911, II-e édition, Bucarest, 1934.

¹⁵⁸ *Gramatica limbei otomane (Grammaire de la langue ottomane)*, Constantinople, 1905, 238 pages.

¹⁵⁹ *Abecedaru Turco-Românu (Abécédaire Turco-Roumain)*, Rusciuk, 1874, 79 pages.

¹⁶⁰ *Influența orientală în toponimia românească (L'influence orientale dans la toponymie roumaine)*, dans B.S.G.R., XXXI, no 2/1910, Bucarest, p. 21-41.

¹⁶¹ *Câteva considerații asupra toponimiei românești (Quelques considérations sur la toponymie roumaine)*, dans DR, I, 1920-1921, Cluj, p. 212-213; idem, *Din toponimia românească (De la toponymie roumaine)*, dans DR, II, 1921-1922, p. 666; idem, *Note de toponimie dobrogeană (Notes sur la toponymie de Dobroudja)*, dans An.D., II, no 1/1921, Constanța, p. 33-38. 307; idem, *Note de prosopografie dobrogeană (Notes sur la prosopographie de Dobroudja)*, dans An.D., II, no 1/1921, p. 41-43; idem, *Contribuții onomastice (Contributions onomastiques)*, dans D.R., IV/2, 1924-1926, p. 857-861.

¹⁶² *Denumiri turco-tătărăști în toponimia Moldovei de Sud (Dénominations turco-tatares dans la toponymie de la Moldavie méridionale)*, Kichinev, 1934.

¹⁶³ *Câteva nume topice românești de origine cumană (Quelques noms topiques d'origine coumane)*, Iași, 1933, 10 pages; idem, *Numele toponimic Bender în Basarabia (Le nom toponymique Bender en Bessarabie)*, dans RIR, VIII, 1938, Bucarest, p. 241-242; idem, *Numele tătarăsc al Chilieii la sfârșitul secolului al XVI-lea (Le nom tatare de Chilie, à la fin du XVI-e siècle)*, dans RIR, VIII, 1938, Bucarest, p. 242.

¹⁶⁴ *Sur l'origine des Karadja*, dans RHSEE, XV, numéros 7-9/1938, Bucarest, p. 222-226+1 photo; idem, *Karadja – nume peceneg în toponimia românească (Karadja – nom petchènege dans la toponymie roumaine)*, dans RI, XXIX, numéros 1-6/1943, Bucarest, p. 87-92.

¹⁶⁵ *Fauna și flora în toponimia Basarabiei. Elemente turcești (La faune et la flore dans la toponymie de Bessarabie. Éléments turcs)*, dans "Buletinul Institutului de Filologie Română « Alex. Philippide » - Iași" ("Le Bulletin de l'Institut Roumain de Philologie « Alex. Philippide » - Iași"), VII-VIII, 1940-1941, Iași, p. 198-223.

Nicolae Iorga¹⁶⁶, Iorgu Iordan¹⁶⁷).

Évidemment, la sphère des préoccupations roumaines de turcologie-osmanistique a inclus aussi les recherches concernant la sigillographie – la numismatique ottomano-orientale de la Roumanie. Ces recherches se sont concrétisées dans les contributions scientifiques élaborées par Emil Vârtosu¹⁶⁸, Constantin Moisil¹⁶⁹, H.Dj. Siruni¹⁷⁰, C. Benaru¹⁷¹, C.I. Karadja¹⁷², Gr. Avakhian¹⁷³, Matei G. Nicolau¹⁷⁴.

Une page à part dans l'évolution des préoccupations roumaines d'orientaliste-turcologie a été représentée par l'activité scientifique de recherche et par l'activité didactique et organisationnelle universitaire de l'*orientaliste sui-generis*, Nicolae Iorga. Le savant roumain a élaboré environ 200 contributions à thématique orientaliste-turcologique, depuis l'article publié dans le journal jusqu'à la monumentale synthèse historique *Geschichte des osmanischen Reiches, nach den Quellen dargestellt*, I-V, Gotha, 1908-1913, 2650 pages.

L'éventail thématique des préoccupations orientalistiques-turcologiques de N. Iorga est divers: la découverte, la traduction, la publication et la valorisation scientifique des sources historiques ottomanes-orientales; des recherches à contenu historique; des études à caractère ethnographique et folklorique, linguistique, toponymiques, hydronymique et anthroponymique; des initiatives organisationnelles/didactiques/de recherche universitaire sud-est européenne/turcologique (à Bucarest, l'Institut pour l'étude de l'Europe Est Orientale/de Sud et de l'Est – 1913-1948, l'Institut de Byzantinologie – 1926/1934-1948, l'Institut d'Histoire Universelle – 1937-1948; directeur honoraire de l'Institut de Turcologie de Iași, en avril-novembre 1940).

¹⁶⁶ *Revelații toponimice pentru istoria neștiută a românilor. I. Teleormanul (Révélations toponymiques pour l'histoire inconnue des Roumains. I. La province de Teleorman)*, dans AARMSI, s. III, tome XXIII, 1941, no 14, Bucarest, p. 333-350, et en extrait, 18 pages.

¹⁶⁷ *Rumänische Toponomastik*, Bonn-Leipzig, 1924, 1926; idem, *Numiri de localități românești în R.P. Română (Dénominations de localités roumaines dans la R.P. Roumaine)*, Bucarest, 1952.

¹⁶⁸ *Sigilii românești cu legendă în limba turcească (Sceaux roumains qui se retrouvent dans les légendes turques)*, dans "H.", II, 1942, București, p. 203-216+1 planche, et en extrait, 14 p.+1 planche.

¹⁶⁹ *Licitatie de sigilii domnești (Vente de sceaux princiers aux enchères)*, dans RA, V, no 1/1942, Bucarest, p. 209-212.

¹⁷⁰ *Monedele turcești în Țările Române (Monnaies turques dans les Pays Roumains)*, dans "B.", II-III, 1939-1940, Bucarest, p. 11-82+VII planches.

¹⁷¹ *Cu privire la numismatica levantină (Au sujet de la numismatique levantine)*, dans B.S.N.R., XVIII, 1923, Bucarest, p. 21-25.

¹⁷² *Un episod din istoria numismaticii levantine (Un épisode de l'histoire de la numismatique levantine)*, dans B.S.N.R., XVIII, 1923, p. 48-50.

¹⁷³ *Trei monede ale regilor armeni găsite la Cetatea Albă (Trois monnaies des rois arméniens, trouvées à Cetatea Albă)*, dans B.S.N.R., XIX, 1924, p. 10-14.

¹⁷⁴ *Monede de aramă a Califului Ennassir Liddin (1193) – [Monnaies de cuivre du Calife Ennassir Liddin (1193)]*, dans B.S.N.R., XX, 1925, p. 30-35.

Les préoccupations et les finalités orientalistiques et turcologiques de N. Iorga se sont indissolublement intégrés si bien dans toute son activité didactique, formative, universitaire, organisationnelle postuniversitaire, scientifique et de recherche, que dans l'évolution générale de l'orientaliste et de la turcologie roumaines et mondiales. Il est évident qu'une histoire de l'orientaliste et de la turcologie roumaines et universelles serait incomplète et tronquée si on n'analysait pas et si on ne mettait pas à l'endroit mérité l'activité didactique, organisationnelle et les contributions scientifiques de Nicolae Iorga¹⁷⁵.

À la fin de ce sommaire périple historiographique au long des cinq siècles, il s'impose d'en formuler les conclusions. Premièrement, dans l'historiographie roumaine de la période 1450-1950 on a vu se manifester des *préoccupations d'orientaliste, de turcologie et de tatarologie* constantes et solides, ayant des raisons et des motivations diverses et complexes, que nous avons précisées au début de ce périple. En résultant naturellement de cette première constatation, la turcologie-tatarologie roumaine fait *partie intégrante* de l'orientaliste mondiale et représente un segment important de l'historiographie roumaine et évidemment de celle universelle.

La *diversité thématique* des préoccupations roumaines de turcologie-osmanistique ou de tatarologie, manifestée par les *différentes directions d'activité didactique et formative* universitaires ou postuniversitaires et *scientifique, de recherche*, a été imposée par l'origine, les modalités de manifestation et par les finalités des liaisons et des influences multiples et complexes roumaines, turciques (tatares) et ottomanes à partir du X-e siècle et jusqu'au XX-e siècle. De toute évidence, ce divers éventail thématique a déterminé aussi la *complémentarité* thématique de ces directions d'activité turcologique et de tatarologie.

Progressivement, à la suite des accumulations qualitatives et quantitatives dans le domaine de la turcologie roumaine, on constate *une accroissance continue de l'exigence scientifique* envers l'acte de la traduction, de la publication et de l'utilisation scientifique des sources historiques ottomano-orientales d'une part et dans la conception et l'élaboration des contributions scientifiques de recherche turcologiques, tatarologiques roumaines, d'une autre

¹⁷⁵ Barbu Theodorescu, *Nicolae Iorga*, Bucarest, Éditions de la Jeunesse, 1968, 382 pages+63 photographies; idem, *Nicolae Iorga, 1871-1940*, tome I-er, *Cronologie și bibliografie (Chronologie et bibliographie)*, Bucarest, 1976, 576 pages+photos; M.-M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, *N. Iorga, istorien de l'Empire Ottoman*, dans "B.", VI, 1943, Bucarest, p. 101-122; idem, *Nicolae Iorga – A Romanian Historian of the Ottoman Empire*, Bucarest, 1972, 192 pages+1 map; idem, *N. Iorga et l'histoire de l'Empire Ottoman*, dans le volume publié en son honneur, *Nicolas Iorga, l'homme et l'œuvre*, Bucarest, 1972, p. 175-186; Mihail Guboglu, *Nicolae Iorga – istoric al Imperiului otoman și al relațiilor româno-turce (Nicolae Iorga – historien de l'Empire Ottoman et des relations roumaines et turques)*, dans AUB, XXII, no 2/1973, Bucarest, p. 25-48; Tayyib Gökbilgin, *La conception de Nicolas Iorga sur l'Empire Ottoman*, dans "A.I.E.S.E.E. Bulletin", IX, numéros 1-2/1971, p. 29-33; Damian Hurezeanu, *Viziune organică la Nicolae Iorga (Vision organique chez Nicolae Iorga)*, Bucarest, 1997, 64 pages; Nicolas M. Nagy-Talavera, *Nicolae Iorga, A Biography*, Iași – Oxford – Portland, 1-ère édition, 1996, 11-ème édition, 1998, 543 pages.

part. Évidemment, le niveau de l'exigence scientifique turcologique des préoccupations de turcologie a été directement proportionnel avec la formation de spécialité, avec la méthode scientifique d'investigation historique utilisée, avec la quantité et la qualité des sources historiques ottomanes et orientales analysées et interprétées par ces chercheurs turcologiques roumains (historiens, philologues, ethnographes, folkloristes, etc).

Ces derniers aspects concrets soulignés ont déterminé du point de vue relationnel *la diversité qualitative* (l'instrumentation historique utilisée, la consistance de l'analyse scientifique entreprise, les hypothèses avancées, les conclusions formulées, etc.) et *quantitative* (depuis l'article de petites dimensions à la monumentale synthèse historique ou philologique).

On ne peut pas écrire une histoire de l'historiographie roumaine des cinq derniers siècles sans devoir analyser, du point de vue quantitatif et qualitatif, les préoccupations d'orientaliste, de turcologie, de tatarologie, d'arabologie et sans devoir déterminer du point de vue réaliste et objectif, leur place et leur rôle dans l'évolution de l'écriture historique et de l'organisation institutionnelle universitaire et formative roumaines. De même, on ne peut pas élaborer une histoire vaste, objective, intégrative, géo-temporelle et thématique, de l'historiographie, de l'orientaliste et de la turcologie européenne/mondiale, aux époques moderne et contemporaine, sans devoir analyser aussi les préoccupations roumaines dans ce domaine et sans les intégrer organiquement dans la sphère de l'orientaliste¹⁷⁶.

¹⁷⁶ Sur l'évolution des préoccupations roumaines d'orientaliste (turcologie, tatarologie, arabologie, etc.) pendant les cinq derniers siècles, voir: Dimitrie Imbrescu, *Studii de turcologie în România (Études de turcologie en Roumanie)*, dans "Ramuri. Revistă literară" ("Branches. Revue littéraire"), XL, numéros 3-6/1944, Craiova, p. 159-162; Mihail Guboglu, *Orientalistica română (L'Orientaliste roumaine)*, dans SAI, I, 1956, Bucarest, p. 314-350; idem, *Contributions roumaines aux études orientales*, dans A.O., XXIV, no 3/1956, Prague, p. 454-475; Emilian Vasilescu, *Orientalistica română (L'Orientaliste roumaine)*, dans O.R.P.R., VIII, no 4/1956, Bucarest, p. 621-628; Jan Reychman, *Parę stow o Rumunskiej Orientalistyce (Quelques considérations sur l'orientaliste roumaine)*, dans P.O., no 4 (20)/1956, Warszawa (Varsovie), p. 523-529; Mayer A. Halevy, *Notes bio-bibliographiques concernant l'histoire des études orientales en Roumanie*, dans S.A.O., II, 1959, Bucarest, 1960, p. 113-125; Ion Matei, *Notes concernant l'enseignement des langues orientales dans les Pays Roumains*, dans S.A.O., V-VI, 1967, Bucarest, 1968, p. 93-116; idem, *Contributions aux débuts des études de turcologie en Roumanie, XVI-e-XVIII-e siècles*, dans RESEE, XXVI, no 2/1988, Bucarest, p. 99-111; M.-M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, *Les études islamiques en Roumanie*, dans R.E.I., XXXVII, no 2/1969, Paris, p. 351-361; Dan Prodan, *Preocupări de orientalică-turcologie în România în perioada 1875-1950. Considerații introductive (Préoccupations d'orientaliste-turcologie en Roumanie, dans la période 1875-1950. Considérations introductives)*, dans "Acta Moldavie Septentrionalis" (A.M.S.), I, 1999, Botoșani, p. 7-82; idem, *Preocupări de orientalică-turcologie în România între Independență și Marea Unire (1878-1918) – [Préoccupations d'orientaliste et de turcologie en Roumanie, entre la guerre d'indépendance et la Grande Union (1878-1918)]*, dans A.M.S., I, 1999, Botoșani, p. 83-178; idem, *Din tradițiile orientalisticii românești. Franz Babinger și Institutul de Turcologie de la Iași (1940-1945) – [Sur les traditions de l'orientaliste roumaine. Franz Babinger et l'Institut de Turcologie de Iași (1940-1945)]*, dans C.L.S.O., II, 1993,

Voilà le niveau de l'évolution des préoccupations roumaines d'orientaliste-turcologie (universitaire – formative et scientifique – de recherche) de la période 1935-1945, lorsque le turcologue allemand Franz Babinger a été invité à travailler avec contrat (1935) en Roumanie par l'*orientaliste sui-generis Nicolae Iorga*. Il a déployé son activité didactique et scientifique dans le domaine de la turcologie à Bucarest et à Iași.

MIHAI CHIOVEANU

ISTORICII ȘI POLITICA ÎN ROMÂNIA INTERBELICĂ

Motto: „*Ca de obicei, istoricul trebuie să reacționeze împotriva a tot ceea ce capătă, în epoca în care scrie, un aer de fatalitate... Mai puțin ca oricând, nu trebuie să facem pe profeții. A înțelege și a explica trecutul nu mai este un lucru atât de simplu*”.

Francois Furet

Alegerea acestui motto nu este deloc întâmplătoare. Sfatul dat de Furet istoricului de azi și de mâine îmi sugerează câteva din greșelile fundamentale făcute de colegii săi de breaslă în trecut: fatalismul abordărilor, rolul asumat de profeți, graba în a explica trecutul și prezentul. Aș adăuga aici implicarea lor în efortul de a creiona viitorul. „Greșeli” pe care istoricul de azi continuă să le facă.

Poate că și eu greșesc, o fac însă în mod voit, atunci când forțez citirea în palimpsest a unei întrebări pe care Furet nu și-o pune în acest pasaj, dar care mie îmi ușurează introducerea în subiect: *Totuși, cum să rămână istoricul în afara Istoriei, să se mulțumească cu a scrie istorie fără a face Istorie?*

Am să încerc, în textul de față, să mă feresc de orice fatalism. Am să refuz mai ales acea perspectivă asupra interbelicului românesc care aduce în prim plan eșecul dintr-u început al democrației de la noi. Acea *teleological fallacy* care nu diferențiază anii 1920 de anii 1930, anii 1930 de anii 1940, ne scufundă apoi în comunism de unde ne scoate în anii 1990 doar pentru a aduce în prim plan inevitabila, fatala cădere în afara democrației, eșecul acesteia în 2000. Evit astfel nu doar fatalismul în abordarea trecutului ci și rolul de profet sumbru pe care mulți și-l asumă astăzi la noi în ce privește viitorul.

Ce ar trebui să surprindă în primul rând cel ce se avântă în marginea unei teme atât de delicate precum cea de față? Istoricul, omul politic, sau pe individ în dubla sa calitate? Concepția lui despre (politica din) epoca sa, trăită, sau evenimentul în care acesta se lasă, cu sau fără voia lui, angrenat, evenimente nu doar narate ci și văzute, interpretate din perspectivă actuală? Cât de obiectiv poți însă fi în acest ultim caz ca istoric al anului 2000 și cât de „pragmatic” reușești să tratezi subiectul, astfel încât să eviți judecata trecutului prin prisma valorilor actuale? Pentru a evita capcanele metodologice de mai sus Sorin Alexandrescu practică în *Paradoxul Român* heteroglosia. Mai mult, se abține a

judeca pe „actorii“ săi interbelici și, conștient că nu poate fi imparțial, își propune doar a nu face rabat de la onestitate¹.

„Caută responsabilitatea morală și abține-te de la a căuta responsabilitatea politică a actorilor unei epoci“. Urmat cu strictețe, un astfel de îndemn mi-ar putea face sarcina mai puțin ingrată. Aparent lucrurile stau așa. Spun aparent pentru că, odată ieșit din „turnul său de fildeș“ cum îl numea Iorga, istoric politician „*par excellence*“ al României interbelice², intrat în istoria reală, asumându-și răspunderi și nu doar oferind sfaturi, excelentul profesionist riscă să rămână în memorie ca neinspirat, sau mai rău, detestabil, politician. Paradoxal, abținerea sa de la orice implicare în viața cetății poate fi însă la fel de facil interpretată, atât de către contemporani cât și de către urmași, drept lașitate.

Economia textului îmi sugerează să trec sub tăcere pe cei care, deși rămași în spațiul din afara demnităților, partidului, luptelor de culise, administrației etc. nu fac totuși rabat de la calitatea lor de *zoon politikon*, chiar dacă nu apasă niciodată „pedala politică“. Pârvan nu face politică deși evenimentele epocii nu îi sunt indiferente³. Fără de „*Gigantomahul*“ Iorga însă, sfera politicului românesc interbelic nu se poate concepe, el rămânând o „*delphic authority*“ în epocă, plătind cu viața chiar această prezență⁴. Să-i tratez în mod egal mi se pare cumva incorect. „Povara“ lui Iorga, atribuită de istoriografia actuală, este infinit mai mare. Și asta de multe ori tocmai datorită politicului.

La „porunca vremii“ răspunde întreg corpul istoricilor. O fac, fiecare în parte, sincer, chiar dacă eronat, condamabil în unele cazuri din perspectiva noastră. Mă gândesc aici în primul rând la un P.P. Panaitescu, care nu confundă planurile, cel profesional cu cel al politicii și la Lucrețiu Pătrășcanu, care o face întru totul. Mai ales ei poartă stigmatul politicii pe care au dus-o. Alții, ca Ioan Ursu sau Ioan Lupaș joacă rolul de „*conștiințe istoriografice luptătoare*“ și doar un mărunț rol politic. Ultimul riscă însă să rămână în istorie drept „*politician fripturist*“ – așa îl cataloghează chiar colegul său Iorga în 1926 pentru faptul de a fi acceptat intrarea în guvernul „marionetă“ impus regelui de I.I.C. Brătianu, deși Lupaș acceptase acest lucru din convingere și nu pentru a-și satisface orgoliul personal. Sau, mai rău, asociat ideologiei radicale de dreapta pentru că în 1932 se raliază Partidului Național Agrar al lui Octavian Goga⁵.

Unde pot fi inserați și cum pot fi judecați pro-germanii D.D. Pătrășcanu și Radu D. Rosetti, un Aurel Onciu, pro-imperial, în anii de după război, ai unirii provinciilor cu România mică, sau controversatul și contestatul demnitar antonescian Radu R. Rosetti? Cum procedăm cu cei care abia ating fizic granița

¹ Sorin Alexandrescu, *Paradoxul Român*, București, Ed. Univers, 1997, p. 19.

² Nicholas Nagy Talavera, *Nicolae Iorga. A Biography*, Iași, Oxford, Portland, The Center for Romanian Studies, 1998, p. 26.

³ Lucian Boia, *History and Myth in Romanian Consciousness*, Budapeșt, CEU Press, 2001, p. 65.

⁴ Alexandru Zub, *Istorie și istorici în România interbelică*, Iași, Ed. Junimea, 1989, p. 58-60.

⁵ Ioan Scurtu și Gheorghe Buzatu, *Istoria Românilor în secolul XX (1918-1948)*, București, Ed. Paideia, 1999, p. 168, 240.

interbelică, precum A.D. Xenopol⁶, sau joacă doar un rol de moment și neangajat politic (în accepțiunea restrânsă a termenului) dar care au influențat gândirea politică românească?

Dacă ar fi să-i iau în calcul pe toți aș risca un text evident prolix și astenic. De vină ar fi nu în ultimul rând perioada din care trebuie să decupez existența, faptele istoricului-politician, o perioadă plină de frământări, suișuri și coborâșuri, îmbibată uneori în irațional și care, deși preia o parte din avatarurile secolului XIX, nu oferă istoricului de atunci și de azi aceea relaxare și naturalețe a propensiunii pe care cel din urmă i-o oferă.

Prin urmare, voi alege drept limite în timp anii 1918 și 1944. Voi creiona apoi în linii mari evoluția istorico-politică a acestei perioade, pentru a urmări în final, în interiorul acesteia, pe istoricul implicat politic în mod direct. Pentru a da și mai multă coerență demersului nostru mă voi raporta, nici nu se putea altfel, în primul rând la Nicolae Iorga. Vor urma ceilalți, un Gheorghe Brătianu, Constantin C. Giurescu și P.P. Panaitescu, dar și un Ion Nistor, Alexandru Lapedatu și chiar istorici cu rol episodic în politica românească dar care ne pot spune la fel de multe despre atmosfera epocii.

Lucian Boia se întreba cât de mult a influențat implicarea în politică scrisul istoric al celor atrași de, angajați politic? Personal cred că mai curând istoricul conduce politicianul în cadrul acestei relații, încă intimă, puternică în interbelicul românesc. Aceasta va fi de altfel ipoteza mea de lucru.

*

Primul și mai apoi al doilea război mondial, granițe prin excelență ale interbelicului, au reprezentat adevărate teste de comportament pentru istoric și totodată, în funcție de răspunsul acestuia la provocări, momente de cotitură în existența sa.

Pentru români, primul „aduce visul cu ochii“, Marea Unire, al doilea prăbușirea acestui vis. Ceea ce a urmat se știe și nu este cazul să insist eu aici asupra destinului tragic al României între 1939 și 1944 și mai apoi între 1946 și 1989. Voi spune doar că acest marasm a făcut ca, în memoria colectivă și selectivă a multor români, interbelicul să reprezinte o *Vârstă de Aur*, ceea ce parțial este adevărat. Între cele două cataclisme se scriu destine, se construiesc cariere, se înregistrează împliniri și eșecuri.

Perioada Marelui Război și cea de imediat de după 1918 este pentru istoricul român una a asumării îndatoririlor directe. Epoca nu-și permite gratuități, „civismul“ are conotații restrânse – patriotic și naționalist (pro-antantism în

⁶ Pe Xenopol îl vor cita abuziv mulți intelectuali români interbelici și mai apoi istorici occidentali, în special pentru afirmația sa din 1879, pentru acuza adusă Occidentului de a fi rezervat românilor rolul de hiloți ai civilizației, munca în agricultură, animalică și energofagă. Îndemn către ai săi, deloc antieuropeană, această judecată de valoare a marelui istoric nu poate fi văzută nicicum drept sursă a ideologiei autohtoniste și antieuropene a anilor 1930. Vezi pentru istoricii occidentali care fac această greșală Henry Roberts, *Romania. Political Problems of an Agrarian State*, Archon Books, 1969, p. 335.

plan extern), spirit unionist etc. De aici conflictul dintre istoricii filogermani și cei antantiști, vehemența lui Iorga în lupta contra colaboraioniștilor, luptă în care vede o necesară primenire morală a României la început de drum nou. România anilor 1920, beneficiară a unei „tranziii negociate“ pe care anii 1990 nu se mai bucură, nu-i oferă însă satisfacție „apostolului“. De unde, printre altele, amărăciunea ce răzbate din memoriile „naivului și neexperimentalului politician“.

Lucrurile nu stau la fel în cazul unirii provinciilor cu statul român. Aurel Onciul va fi ostracizat pentru pro-imperialismul său, în timp ce Ion Nistor, Alexandru Lapedatu sau Ioan Lupaș sunt răsplătiți pentru rolul jucat, de „*soldai ai cauzei naționale*“ și ai Unirii – și, indirect, de sprijinitori ai politicii P.N.L. Tot „lipsa gratuităților“ face însă ca, în 1948, cei trei să fie eliminați din Academie, tocmai datorită implicării lor politice. Acuza adusă: susținători ai fascismului și reacțiunii. Stupid și nedrept. În spiritul noii epoci însă.

Nistor, președinte al Partidului Democrat al Unirii din Bucovina, trăiește intens evenimentele epocii, „revoluția“ cum singur o spune și se pronunță pentru reformă agrară, vot universal și descentralizare. Poate că ceea ce nu i s-a putut ierta lui Nistor după războiul al doilea a fost lupta sa contra regionalismului, contra lui „*homo bucovinensis*“ pe care înțelege al înlocui cu „*civis romaniae*“, naționalismul său integral și rolul jucat, ca rector al universității din Chișinău, în românizarea corpului profesoral și în formarea elitei românești⁷. Greu de înțeles, pentru mine, în aceste condiții, rămâne faptul că Nistor, membru al Consiliului Regal, a semnat în 1939 în favoarea cedării de teritorii. Lucru pe care Iorga îl refuză, la fel Gheorghe Brătianu și Silviu Dragomir⁸.

Lapedatu, ajuns în anii 1930 ministru al cultelor, se opune propagandei legionare și apropierii dintre Gardă și Biserică⁹, pentru ca în anii 1940 să acuze pe Antonescu de lașitate atunci când acesta, pentru a nu deranja pe naziști, susținători ai Gărzii furibunde, se opunea comemorării lui Iorga¹⁰. Are, ca și alții înaintea sa, curajul și clarviziunea istoricului, convins de faptul că restricția ține de clipă și nu eternitate.

Atingerea cu politicul, sub orice formă ar fi avut ea loc aduce mai curând necazuri și umilințe istoricului de la noi. Pârvan este pălmuit pentru criticile aduse Politicului înainte de prima conflagrație. Iorga prin *Neamul Românesc*, Brătianu pe front ca soldat și mai apoi în pagini memorabile ca istoric, aduc nemăsurate servicii țării lor. Vor plăti în fața mai marilor zilei de după război luxul de a fi afirmat faptul că în 1916 nu dușmanul a înfrânt pe români ci păcatele conducătorilor lor. Primul plătește Iorga, căruia I.I.C. Brătianu îi refuză locul binemeritat în cadrul delegației române trimisă la Paris.

⁷ Irina Livezeanu, *Cultural Politics in Greater Romania Regionalism, Nation Building and Ethnic Strife*, Ithaca, Cornell University Press, 1995, p. 49, 54, 59-60, 92, 211, 231.

⁸ În fața Dictatului de la Viena, istoricul Brătianu se pronunță, între zdrobire și umilință, pentru zdrobire, singura ce poate asigura românilor „*dreptul în fața viitorului*“.

⁹ Armin Heinen, *Legiunea Arhanghelului Mihail. O contribuție la istoria fascismului internațional*, București, Ed. Humanitas, 1999, p. 296-303.

¹⁰ N. Nagy Talavera, *op. cit.*, p. 503.

Constantin Kirilescu reușea o istorie a românilor în primul război – prea tehnică și puțin evocatoare după Iorga – pentru a rămâne în marginea spațiului politic interbelic, total neangajat și, sub comuniști, să scrie și istoria participării românilor la cel de al doilea război. Asta în timp ce confrății implicați politic plătesc, dacă nu cumva plățiseră deja, cu viața, închisoarea, ostracizarea profesională, această implicare. O excepție, legionarul Panaitescu, slavistul de orientare quasi-marxistă, salvat de nevoia comuniștilor locali de a demonstra apropierea istorică de Marele Vecin și rolul maselor în făurirea istoriei.

La 1918 evenimentele lui 1940-1944 și mai apoi 1948 nu erau de gândit. Sub auspiciile proaspetei uniri, istoricul rămâne pentru Iorga, pe mai departe, „bătrân prin experiență al nației sale, ... un amintitor neobosit al tradiției naționale, un mărturisitor al unității neamului peste hotare politice și de clase, un predicator al solidarității de rasă și un descoperitor de ideale spre care cel dintâi trebuie să meargă, dând tineretului ce vine după noi exemplu“.

Istoricul interbelic va oferi continuu argumente decisive în apărarea drepturilor politice și în realizarea aspirațiilor naționale. Ideologia națională, naționalistă, se regăsește nu doar în demersul istoriografic ci și în convingerile și acțiunea sa politică – mulți se angajează în viața politică și își dedică acesteia, onest și fără cruțare, energiile. Profeți sau nu, istoricii epocii nu se pot sustrage disputelor politice și ideologice. Chestiunea politicului și naționalismului în istoriografie, dezbătută cu vigoare de „Școala nouă“ de istorie împotriva „Școlii vechi“, nu reușește decât parțial forjarea acelei reînțoarceri la metodologia „detașată“ de politică și de pasiuni a marilor junimiști. Conflictul între generații, „Iorga contra Maiorescu“, nu viza însă doar câmpul științei. O spune Giurescu în 1930 atunci când întreaga generație tânără (Brătianu, Giurescu, Panaitescu, Lambrino, Papacostea) intră în politică. Era o luptă între două concepții și morale politice diferite și, nu în ultimul rând, expresia ambițiilor politice ale tinerilor ce văd în sfera politicului și sursa unui prestigiu social imediat¹¹. Că acest din urmă element nu poate fi scos din ecuație o dovedește faptul că, în timp, Giurescu, Panaitescu și nu doar ei părăsesc inclusiv partidul lui Gh. Brătianu, în care se afirmaseră politic. Giurescu ajunge demnitar regal și este propus chiar ministru. Panaitescu intră în legiune și, cu sprijinul politic al acesteia, ajunge rector al Universității București. O doză de oportunism există și nu poate fi trecută cu vederea. De exemplu, între Iorga și elevul său Giurescu nu există nici o divergență majoră de ordin politic. Giurescu îl va ataca însă violent pe profesorul și mentorul său. Mai cumplit, pentru a răsplăti sprijinul politic acordat de Gardă, Panaitescu – rectorul, alături de Traian Brăileanu, face nenumărate șicane administrative lui Iorga, pentru ca apoi, după asasinarea acestuia, să ordone coborârea steagului funerar pus pe universitate în memoria profesorului¹². Din întreaga generație tânără doar Brătianu va arăta măsură și va exprima recunoștință, onorând memoria profesorului său.

¹¹ Alexandru Zub, *op. cit.*, p. 171-172.

¹² N. Nagy Talavera, *op. cit.*, p. 490, 500.

Angajamentul politic al „*crainicilor de ideal*“ rămâne însă, în linii generale și dincolo de cele câteva excese și rătăcirii de moment ale unora dintre ei, mai curând unul civic. Asta și pentru că mediul politic pare ostil și imoral conform valorilor secolului XIX în spiritul căruia majoritatea istoricilor sunt crescuți. Tandemul Iorga-Argetoianu, cel mai cunoscut și ilustrativ, spune tot în ce privește inadaptabilitatea istoricului-politician la „*Suprafanarul*“ politicii interbelice românești.

După un război prost pregătit și pierdut, România câștigă pacea, introduce unele din cele mai radicale reforme din regiune, aducând în granițele noului stat nesperate teritorii. Graba cu care este inițiată construcția națiunii, de care se leagă astăzi multe din reproșurile făcute politicienilor României Mari, reprezintă, în primul rând, o exploatare rapidă a șanselor și dovedește, mai curând, marea mobilitate politică a elitelor Vechiului Regat¹³.

Deși favorizați la tratatele de pace prin acceptarea deopotrivă a argumentelor istorice și a celor etno-demografice, românii sunt mai curând tentați să se considere trădați și oarecum abandonați. Înfieează amestecul Marilor Puteri, nemulțumiți atât de reparațiile de război cât și de clauzele tratatului minorităților¹⁴. Trecerea bruscă de la disperarea lui 1917 la euforia lui 1918 va duce, în cazul unora, la o primă orbire politică și de aici la apelul masiv la metafore în discursul politic. Ideea de noroc și iraționalul iau locul conceptelor, la fel cum în locul activismului politic cei mai mulți dintre cei abia intrați în politică vor prefera să se rezume la apelul la o puternică conștiință națională.

Noul stat, marcat de dezechilibre masive, cu o majoritatea urbană neromânescă în provincii, cu o „*conomie controlată de minorități*“¹⁵, de o „*dublă-burghezie*“, este văzut de către mulți drept o anomalitate. „*Semnămul de alarmă*“ tras de naționaliști nu va fi ignorat de liberali ca „*arhitecți ai unirii*“¹⁶.

¹³ Pentru o discuție neutră și civilizată privind logica, valorile și prioritățile liberalilor în anii 1920, diferite de cele ale anilor 1990, vezi Sorin Alexandrescu, *Paradoxul Român*, și Irina Livezeanu, *Cultural Politics in Greater Romania*.

¹⁴ Carol Iancu, *Evreii din România. De la emancipare la marginalizare, 1919-1938*, trad. Ticu Goldstein, București. Ed. Hasefer. 2000, p. 23-38. Pentru unii istorici români de azi, precum Ioan Scurtu, reacția românilor, considerați în epocă o putere de mâna a doua de către foștii aliați, este îndreptățită. Ioan Scurtu și Gheorghe Buzatu, *Istoria Românilor în secolul XX. 1918-1948*, București, Ed. Paideia, 1999, p. 9-11.

¹⁵ Este adevărat că în linii generale politica față de minorități nu a urmat ideile cuprinse în discursul lui Maniu din 1918, acea toleranță absolută văzută ca cerință a statului modern și a regimului democratic, ci mai curând pe cele impuse de presantul *nation-building*. De multe ori însă politicile culturale, descrise în culori sumbre de Irina Livezeanu, sunt încurajate și de atitudinea minorităților ce nu pot trece dincolo de amintirea trecutului și a orgoliilor acestuia – precum maghiarii care preferă în locul integrării marginalizarea. Cât privește promovarea elementului românesc în mediile urbane, faptul că Manoilescu, în *Rostul și Destinul burgheziei românești* (1942), reproșează naționalismului economic al burgheziei române liberale prea puținele reușite, indică faptul că dincolo de discurs, evoluția părea a fi fost una mai curând normală. *Enciclopedia României* apărută în anii războiului indică de altfel faptul că la nivelul economiei aproape nimic din obiectivele lui 1920, de românizare a economiei, nu fusese pus în practică.

¹⁶ Brătianu își dă demisia atunci când trebuie să semneze, ca șef al guvernului, tratatul minorităților. Dar nu din motive naționaliste ci pentru a nu compromite partidul sau achizițiile

Efortul acestora în vederea naționalizării economiei și orașelor nu trebuie însă confundat cu o abandonare a idealurilor democratice și a principiilor liberalismului. El pare a fi mai curând efortul depus de o țară legală – pe care PNL o reprezintă – de a cuceri o societate reală, pe fondul masificării vieții politice și al unei noi identități naționale ca reacție colectiv forțată. Orice rabat de la această linie ar fi apărut în ochii celorlalți drept o abandonare a crezului cu care România intrase în noua epocă.

Motivat atât politic cât și economic de reușita Unirii din 1918, P.N.L. se vede confruntat cu o revoluție națională inițiată de mai noile forțe politice, chiar dacă doar la nivelul discursului. Fără a sesiza cât de agitat avea să devină procesul de „nation-building“, liberalii pot fi „acuzăți“ doar pentru faptul de a nu fi abandonat – ceea ce ar fi părut ridicol în anii 1920 – un joc politic ce avea să ducă în anii 1930 la triumful unui naționalism populist dominant, subprodus anti-urban, anti-modern, xenofob și antisemit, cu rol de catalizator al nemulțumirilor și frustrărilor unora, dar nu și de agent al construcției naționale. Cel puțin nu înainte de 1938.

Cel mai ostil le va fi liberalilor mediul politic pe care tocmai reformele liberale îl creaseră. Radicalizate de „pedagogia războiului“ așa cum o văzuse Octavian Goga, masele abia intrate în politică își încep propriul război cu revendicări uriașe și speranțe exagerate, fără a renunța la ura declanșată de mizeria și amintirea trecutului. Odată înfăptuite, reformele nu mai reprezintă un element suficient pentru primenirea, schimbarea vieții politice, cu atât mai puțin pentru prezervarea „solidarității naționale“, a „Concordiei Unirii“¹⁷. Pragmatismul la vârf al unui Brătianu nemulțumește pe puriștii tip Averescu și inteligența radicală – Crainic deplânge exploatarea victoriei în defavoarea organizării acesteia –, chiar pe cea de factură liberală, care se văd izolate de „Marea politică“ și al căror mesaj transmis în mase este acela al trădării politicianilor, îmbogățiți de pe urma războiului, deci culpabili pentru toate erorile acestuia, materialști și stăpâni ai unei „justiții oarbe“: un inaugural ratat, mascat de imaginea unei *România Felix* după cum se exprimă în epocă Ștefan Zeletin¹⁸.

Aceasta ar putea fi, în mare, imaginea imperfectă a României democratice, beneficiară după 1918 a votului universal și a unui sistem pluripartit, în care problema o reprezintă nu inexistența principiilor ci proasta funcționare a instituțiilor, absența culturii politice democratice și a tradiției parlamentare. Se poate adăuga dispariția sistemului bipartid, echilibrat prin predictibilitate, ce funcționa în fostul Regat – Iorga comenta faptul că Partidul Conservator fusese îngropat prea repede, când încă respira –, apariția unui nou tip de naționalism care preia ideile conservatorismului antebelic și mai apoi și pe cele ale populismului, al

acestuia și pentru a nu da satisfacție direcției antiliberale imprimate în politica românească de către naționaliștii. Din păcate, astfel de calcule politice de moment vor ajunge, mai târziu, să legitimizeze pozițiile intransigente ale acestora din urmă.

¹⁷ Ioan Scurtu și Gheorghe Buzatu, *op. cit.*, p. 21-24.

¹⁸ Florin Constantiniu, *O istorie sinceră a poporului român*, București, Ed. Humanitas, 1999, p. 261-300.

acelui ferment al opoziției interbelice din care se vor naște rezistența profundă la democrație, modernizare și industrializare. Rezulta un context de extremă mobilitate în care P.N.L.-ul ajungea să se transforme din „bazin“ de colectare a diferitelor grupări democratice în partid de clasă, văzut drept burghez conservator, incapabil de o nouă politică¹⁹.

Ar urma, cronologic, sfârșitul anilor '30, dispariția liberalismului din deceniul trecut sub aproape toate aspectele odată cu divizarea P.N.L. în două mari grupări ce se alătură acum fie regelui, fie opozițiilor acestuia, cochetând inclusiv cu extrema dreaptă. De aici bulversarea sistemului politic românesc, reconfigurarea în blocuri de interese și estomparea schemei clasice, liniar-doctrinare: extremă-centru-extremă. Același lucru și în cazul P.N.Ț., cealaltă forță politică democratică menită a asigura stabilitatea și continuitatea democrației parlamentare, plasat acum în afara ei odată cu acceptarea luptei pentru putere în afara sistemului constituțional. În final, ar rămâne conflictul dintre doi actori neconstituționali: Garda cu revoluția ei de dreapta, legionară, și Carol al II-lea cu dictatura regală, conflict din care învingător iese Antonescu, groparul ultim al democrației românești²⁰.

Un astfel de tablou schematic invită la o singură concluzie: caracteristica de bază a vieții politice interbelice de la noi o reprezintă opoziția manifestă, împinsă până la ură față de democrație, de cea românească în primul rând, de răul capitalist, de liberalism, de exonenții acestora etc. Un *Ur-fascism* care va ajuta doar Gărzii de Fier după 1933. Realitatea este însă mult mai nuanțată iar tabloul deconcertant al dezvoltării discontinue, polarizatoare și dificile pe care îl oferă România interbelică istoricului anului 2000 nu ar fi putut fi nici măcar imaginat în anii Unirii.

Într-un oarecare sens darul primit de România în 1918 a fost unul ambiguu și problematic, un „cal troian“ în măsura în care a ascuns probleme sociale, demografice, politice și culturale precum caracterul covârșitor rural al românilor, caracterul „străin“ al orașelor din noile provincii – personal prefer termenul de multi-etnic și multi-cultural pentru a le descrie²¹ –, necesitatea de a spori elitele românești la dimensiunea noilor teritorii, prioritatea stabilirii prezenței românești în sferile cruciale etc. A forța și singulariza legătura între această moștenire și naționalismul populist, antiurban, xenofob și antisemit din care își trage seva extremismul de dreapta, a-l transforma pe acesta din urmă în emblemă a consensului național ar fi însă o mare eroare.

*

Dispariția obsesiei politice a Unirii și apariția unora noi dă naștere unui militantism, nou prin nuanțe, accente, prin esență. Istoriografia nu se mai bucură

¹⁹ Armin Heinen, *op. cit.*, p. 62-69 și 95-100.

²⁰ Sorin Alexandrescu, *op. cit.*, p. 112-127.

²¹ Sorin Antohi se pronunță recent pentru readucerea în memoria colectivă a românilor a acestui univers fascinant, plural. Vezi *Oglinzi retrovizoare. Istorie, memorie și morală în România*. Alexandru Zub în dialog cu Sorin Antohi. Iași, Ed. Polirom, 2002, p. 116-117.

în acest nou context, cel puțin aparent, de aceeași importanță. Alte discipline par să-i ocupe pe rând locul: sociologia, etno-psihologia, fenomenologia etc. Istoricii nu lipsesc însă de la marea dezbatere a epocii și nici din politica acesteia și asta atât în primul deceniu, cel al reformelor și inițiativelor cât și în cel de al doilea, dominat de „voievodul culturii“ și terminat în marasmul dictaturilor.

După ce în secolul XIX, al istoriei, istoricii jucaseră, direct sau indirect, un rol esențial în ceea ce se numea regenerarea națională și în construcția statului modern, începând cu anii de imediat de după primul război mondial aceștia încep să piardă mai mult sau mai puțin vizibil din prestigiul lor simbolic anterior. Raportul Istorie (înțeleasă aici ca discurs) – naționalism – fenomenul modernizării se prelungește însă dincolo de granița conflagrației mondiale²². Dacă în Europa Occidentală această pierdere de prestigiu vine pe fondul unei dezamăgiri masive, în România ca și în alte state din regiune ea se datorează mai curând noilor priorități. Unirea și noile reforme odată înfăptuite nu lasă însă așa cum s-ar putea crede „răgaz“ istoricului. Consolidarea „tinerei creații politice“ îl „solicită“ și „obligă“ să ia parte la „treburile cetății“. Criza și pesimismul din Occident găsesc prea puțin sau deloc spațiu de manevră la noi și asta nu doar printre istorici. Poate că astfel se explică inexistența, sau poate numai dificilă identificarea, a unei „Generații a lui 1914“ în România de după război²³.

Interstițiu agitat și convulsiv, interbelicul începe la noi prin enunțarea dilemei: scientism, organizare, modernizare, sau cultură și sănătate spirituală²⁴? Dezbaterea aceasta, fie că este privită prin prisma civilizație-cultură, europeanism-autohtonism, modernizare-tradiționalism sau prin toate la un loc, va marca viața intelectuală și pe cea politică de la noi. Accentele extremiste apar însă în timp și chiar și atunci doar în unele cazuri „cunoașterea de sine“ și „specificul național“ ajung să excludă ideea de integrare. Perioada de început pune însă în prim plan nota preeminentă și nu pe cea unică, repune în ecuație „tineretea poporului“, a națiunii și pe cea a organizării moderne a statului, afirmă mai curând decât neagă. „Luminarea națiunii“ și „glorificarea României prin opere de înaltă cultură“, așa cum le vedea Vasile Pârvan, vizau afirmarea unui „popor odată ieșit de sub vitregia istoriei și a personalității sale“.

După un război petrecut în exil, sub arme, în spatele frontului ca „apostoli ai neamului“ sau în administrația Bucureștiului ocupat, în ciuda tuturor experiențelor traumatice – pe care le evocă subtil, critic, fără a lăsa prea mult spațiu frustrărilor și resentimentelor –, istoricii și nu doar ei se arată mai puțin critici și mai curând încrezători în viitorul națiunii. Efortul masiv vizează astfel nu contestarea ci implicarea în problemele imediate legate de reforme, granițe, tratatele de pace, problema minorităților, mai apoi de revizionism, criza

²² Idem, *Istoricism și naționalism în România modernă*, în *Doctrine Politice*, vol. coord. de Alina Mungiu Pippidi, Iași, Ed. Polirom, 1998, p. 130.

²³ Pentru Europa occidentală vezi Robert Wohl, *The Generation of 1914*, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 1979.

²⁴ *Ibidem*, p. 34. Decalajul inerent duce la un triumf al scientismului la noi abia în anii 1920 și de aici frica că latura umană ar putea fi oarecum neglijată.

economică mondială, mutațiile politice traumatice ale deceniului cinci. Cu alte cuvinte și din perspectivă imediată sprijinirea cauzei românești direct sau prin combaterea propagandei antiromânești. De aici va rezulta însă o anume încrâncenare a protagoniștilor și chiar căderea lor, involuntară, într-un naționalism contraproductiv, dezvoltat pe fondul atrofierii spiritului democratic.

Istoricilor le „revine sarcina” de a face cunoscută, o dată în plus, istoria românilor și de a atrage astfel prieteni și susținători din exterior. Rolul lui Iorga aici este inegalabil și nici nu este de mirare faptul că francezii văd în el un potențial prim prim-ministru al noii României²⁵. În interior era vizată mai ales structurarea acelei „pedagogii naționale” bazate pe istorie cât și „înnobilarea ființei umane, solidarizarea maselor cu elitele” prin cultivarea primelor și socializarea celor din urmă²⁶. Grație meseriei lor, istoricii se vor dovedi mai echilibrați decât mulți dintre ideologii, doctrinariii, politicienii epocii. Dintre membrii breslei puțini se vor alătura extremismului de dreapta²⁷ și se vor pronunța, strident, pentru decuplarea de Europa, preeminență agrară, democrație balcanică. Critici dar nu negaționiști și nici izolaționiști, istoricii vor fi însă (pe nedrept) la fel de blamați pentru eșecul din final, acuzați de demagogie naționalistă și xenofobie, fascism etc.

*

„Am stat atâta vreme supt puterea vrăjilor electorale. Am răbdat viața parlamentară ieșită din sila ciomegelor. Am văzut înaintea noastră primejdia unui viitor impus cu revolverul la tâmplă”, spunea Nicolae Iorga. Să fie aceasta judecata finală a lui Iorga asupra politicului românesc interbelic? Să fi adăugat istoricul, în 1938, când o pronunță, doar „argumentul trăit” concepției sale despre politică?

În ciuda deschiderii spre politica de masă din anii 1920, Nicolae Iorga nu renunță la rolul său de promotor al conștiinței morale a păturii conducătoare și la cel de paznic al conștiinței naționale. Partidul său nu cunoaște un salt extraordinar pentru că Iorga se „complace” în izolare și elitism, așteptând mai curând recunoștința maselor pentru faptele sale din trecut. Renunță în schimb, cel puțin până în 1937, la antisemitismul său, recunoaște faptul că drepturile comunităților neromânești trebuie apărate, se dovedește flexibil, sau din contră îndărătnic, în funcție de context. Mulțumește întrucâtva istoriei pentru împlinirile

²⁵ Alexandru Zub, *op. cit.*, p. 256.

²⁶ Vasile Pârvan, *Scrieri*, București, 1981, p. 353-375.

²⁷ Zigu Ornea, *The Romanian Extreme Right. The Nineteen Thirties*, New York, Columbia University Press, 1999, p. 210, 362. Panaitescu este singurul istoric marcant ce se lasă furat de mistică legionară. Fără a fi fost vreodată antisemit el este în același timp, prin intermediul articolelor sale din *Cuvântul*, elogiator al lui Nae Ionescu, predicator al profețiilor Căpitanului, al resurecției prin moarte a Neamului etc. Ajută la fundamentarea mitului lui Zamolxe și nu ezită în a introduce aserțiuni de tip rasă, sânge în discursul său (chiar dacă înțelesul acestora diferă de cel al ideologiei naziste). Vezi Lucian Boia, *op. cit.*, p. 100. Ceilalți, un Radu Vulpe, Vladimir Dumitrescu, Vasile Cristescu, toți prea tineri, nu joacă nici un rol semnificativ ca istorici și pot rămâne în istorie doar ca victime, legionare, ale unei represii politice (cazul lui Cristescu) coordonate de un stat aflat deja în agonie. N. Talavera, *op. cit.*, p. 375.

nesperate de după 1918²⁸ chiar dacă nu știe, politic, să se folosească de oportunitățile momentului²⁹.

A vedea în Iorga „paradigma“ intelectualului intrat în politică doar pentru a eșua datorită instabilității, vanității și individualismului său, șef al unei coterii semifasciste și antisemite, o marionetă a regelui etc. și a-i cataloga eforturile drept neimpresionante pare puțin simplist³⁰.

Intrat în politică în 1907, după ce în 1906 i se refuză primirea în rândurile junimiștilor de către Maiorescu, Iorga, ca șef al P.N.D., partid naționalist de firavă angajare socială, cu priză în mediile intelighenției citadine de la noi, mai ales pentru critica adusă clasei politice și a sistemului importat din Occident³¹, rămâne într-adevăr mai puțin realist, consistent și mult mai romantic decât Roman Dmowski, politicianul polonez ce-l inspiră la începutul carierei politice³². Mănat de dorința de „a opri răul“, vulcanic, naiv și mai curând apolitic, rămas în memoria tuturor drept „o forță a naturii“ (Mircea Eliade), Iorga nu este neapărat omul contextului istoric. În afara acestuia nu poate fi însă înțeles. Conservator moderat, tradiționalist, marcat de ideea rolului jucat în istorie de personalitatea individului și nu de partid, preocupat de refacerea solidarității³³ unui spațiu fragmentat și de „salvarea de la dispariție a neamului prin cultură“ – toate acestea îi vor dicta atitudinea și îi vor ordona cariera politică timp de decenii³⁴ – Iorga rămâne omul cauzei sale, pentru care plătește cu viața, în vremuri tulburi, naționalistul de factură civică și abia mai apoi istoricul, politicianul, jurnalistul³⁵. Un „nation-maker“ preocupat a-l transforma pe țaran în român, în cetățean³⁶.

Conștient de noua configurație politico-culturală a României de după Unire, Iorga cerea colegilor de breaslă să asculte de „porunca (cea nouă) hotărâtoare a vremilor“³⁷. Politic, el rămâne același naționalist de secol XIX,

²⁸ *Ibidem*, p. 98-100. Nici nu are nevoie de partid. Prestigiul său în acei ani este uriaș. În 1921 întreaga opoziție parlamentară îl urmează și părăsește lucrările camerei. În 1927 liberalii îi asigură un loc în parlamentul numit de Neamul Românesc al rușinii după ce PND pierde alegerile. Act omagial de căință târzie notează N. Crainic, adus celui ce simboliza spiritul Unirii.

²⁹ N. Nagy Talavera, *op. cit.*, p. 214. Restul carierei sale politice ține de ratarea acestei oportunități a anilor 1920 de început, de faptul că nu a putut niciodată separa pe istoric de politician.

³⁰ H. Roberts, *op. cit.*, p. 172-173, 176.

³¹ Armin Heinen, *op. cit.*, p. 88-89.

³² N. Nagy Talavera, *op. cit.*

³³ Între 1914 și 1918 își suspendă partidul și se alătură PNL tocmai pentru a da un exemplu de solidaritate națională. Această atitudine creează de altfel imaginea unui PND slab și lipsit de personalități, slab organizat în teritoriu etc. Imagine parțial falsă și care ilustrează situația din teren din anii 1930. Vezi recent apăruta carte a lui Mihail Oprîșescu, *PND (1910-1938) condus de Nicolae Iorga*, București, 2000.

³⁴ Alexandru Zub, *op. cit.*, p. 69.

³⁵ N. Nagy Talavera, *op. cit.*, p. 506-509. Un naționalism cultural, agnostic și anti-șovin, defensiv și total lipsit de trăsătura suicidală a noului naționalism al Gărzii de Fier pe care Iorga îl critică, îl atacă permanent.

³⁶ Alina Mungiu Pippidi, *Naționalismul, politica etnică și național-comunismul*, în *Doctrină politică. Concepte universale și realități românești*, Iași, Ed. Polirom, 1998, p. 117.

³⁷ Alexandru Zub, *Cultură istorică și modernizare în România secolului XX*, în „Xenopoliana“, VI, 1998, 1-2, p. 17.

considerând democrația drept neorganică în cazul românilor – deceniul patru cu dezamăgirile produse de evoluția României și mai ales de neîmplinirea uriașelor așteptări îi confirmă, în viziune proprie, teoriile – deși se arată, cel puțin în anii 1920, un admirator sincer al democrațiilor occidentale. Comentator neobosit al politicii de la noi el surprinde „sinistra comedie” a experimentului democratic românesc, experiment pe care îl susține însă, uneori involuntar. Se opune instinctelor despotice ale regelui, monopolului politic instaurat de Brătianu, *Salvatorului* Averescu, brutalei arestării a comuniștilor în 1921. Susține pe Maniu și îl propune regelui în locul său în 1926, nu îi iartă însă gafa de a absenta de la încoronarea din Alba Iulia. Va fi însă toată viața mai curând demofil și mai puțin democrat, temându-se permanent de masele anonime și atomizate ale orașului modern. Se opune, protestează împotriva reprimării brutale a manifestațiilor din decembrie 1918, dar o face în primul rând pentru a scoate în evidență, indirect, nepăsarea guvernelor față de cei mulți. Din această perspectivă, judecata lui Veiga, care vede în Iorga omul politic ce nu a încetat niciodată a face politica la modă, trecând de la antisemitismul antebelic la țărănism și apoi la dictatura corporatistă pare puțin forțată³⁸. Poate că legea conversiunii datoriilor agricole adoptată în 1931, chiar dacă nerealistă, având în vedere contextul economic nefavorabil, spune mai multe despre Iorga-politicianul și despre țelurile sale.

Deși văzut de mulți drept părinte spiritual al Gărzii de Fier, considerat o bună pregătire, o bună prefață (intelectuală nu politică) pentru întreaga generație radicală, Iorga, mai exact descendența iorghistă, nu explică și nici nu justifică radicalismul disocierii de Occident, acel „noi și ceilalți” (friends and foe) cu care operează noul ultra-naționalism³⁹. De fenomenul legionar se lasă impresionat o singură dată, în 1937 și atunci are în vedere doar sacrificiul unor idealști în apărarea, departe de casă, a latinității și a civilizației creștine⁴⁰. Nu va înceta însă niciodată a-i considera „bastarzii” și nu „copiii” săi, refuzându-le descendența din naționalismul său cultural, organic, constructiv, pozitiv. De sprijin politic nici nu va fi vorba⁴¹. Va polemiza permanent în acest sens cu Crainic și mai apoi cu Nae Ionescu, va respinge spiritul eshatologic și psihologia crepusculară a celor pe care îi va considera mereu impostori și devianți⁴². Un Vulcănescu în *Cele două Românii* și chiar Codreanu în *Pentru Legionari*⁴³ se

³⁸ Francisco Veiga, *Istoria Gărzii de Fier 1919-1941. Mistica ultranaționalismului*, Humanitas, București, 1994, p. 130.

³⁹ „Anii '20. Deceniul liberal”, supliment al Revistei „22”, nr. 129/15 mai 2001, p. VI.

⁴⁰ Armin Heinen, *op. cit.*, p. 293.

⁴¹ În anii 1920 se va opune ideii de *numerus clausus* în mod public, o declară în *Hiena* și va merge apoi până la a-și da demisia de la Universitate. Asta în timp ce D. Onciul merge alături de mișcarea studențească fără a realiza însă finalitatea politică a acesteia de după 1927.

⁴² Leon Volovici, *op. cit.*, p. 76.

⁴³ Codreanu aduce în discuție trei din ideile lui Iorga, din care își inspirase mișcarea: unitatea tuturor românilor, ridicarea țărânului prin acordarea de pământ și drepturi politice, rezolvarea problemei evreiești.

vor revendica de la misionarismul și apostolatul de tinerețe al istoricului, vor recupera și se vor legitima mereu prin ideile din *Semănătorul* și *Neamul românesc* de dinainte de război. La fel vor proceda însă aceștia și în cazul lui Pârvan și Eminescu, pentru legionari o astfel de descendență fiind importantă mai ales în măsura în care le permitea să demonstreze că nu sunt o simplă, banală copie a fascismului european⁴⁴.

Ca și Eminescu și Cuza, dar spre deosebire de Popovici, Iorga criticase prea grăbita adoptare a modelelor occidentale dar se „împăcase“ cu lumea modernă. Raționalist și străin de orice mistică, agnostic, reprezentându-și națiunea în baza unui spirit secular și nu a mântuirii divine invocată mai târziu de legionari, Iorga nu respinge niciodată ideea de dezbatere publică și practica parlamentarismul. Autoritar prin natura sa profundă – toată viața a fost un „one Man show“ –, urând dictatura însă, inclusiv pe cea de la noi, a lui Carol al II-lea, Iorga va respinge orice formă de revoluționarism, de „anarhie“ cum singur o spune, orice schimbare socială intempestivă și chiar reformismul exagerat și neorganic⁴⁵. Asta îl și face poate să fie printre primii și puținii politicieni de la noi care sesizează pericolul ambelor totalitarisme și mai ales se opun acestora. Om de veche moralitate burgheză pentru care libertatea de gândire rămâne esențială, Iorga nu vede, precum Nae Ionescu, în fascism o revoluție și nici întâlnirea fericită între mase și lider ci dictatura încarnată⁴⁶. Va combate pe această temă în parlament și cu Goga și Cuza, cărora le reproșează prohitlerismul – aș adăuga aici, pentru o mai bună înțelegere a orientării celor doi din perspectivă actuală, proto-nazismul. Faptul că intră în 1932 în comitetul CAUR, că se lasă captivat, cochetează, ca și Gheorghe Brătianu de altfel, cu fascismul italian și european, ține mai curând de o atitudine trecătoare și nicicum de fenomenul european al fascizării⁴⁷.

Chiar și de dictatura lui Carol al II-lea se dezice Iorga, în 1939. Cuvintele sale („*Monarhiile de silă s-au prăbușit până acum și au reușit numai nobilele organizații de drept*“) și demisia sa din funcția de președinte a Senatului, puse față în față cu cele rostite de Argetoianu („parlamentul are o singură datorie: să ajute puterea executivă în confecționarea legilor și prin urmare în organizarea statului“), spun aproape totul despre istoricul-politician Iorga. El renunță a face jocurile regelui, refuză compromisul ultim și se retrage atunci când constată că Monarhul său devine „absolutist“, se rupe de mase, se lasă înconjurat de o camarilă profitoare și nu de acea „elită care stăpânește arta deciziei politice“.

⁴⁴ Armin Heinen, *op. cit.*, p. 70-79. În replică Iorga va obiecta că extremismul de dreapta de la noi nu-și are originile în naționalism ci în practica defectuoasă a democrației parlamentare. Nu judecata „la cald“ și parțial corectă îmi atrage aici atenția ci imposibilitatea, îndărătnicia naționalistului de a lega în vreun fel numele crezului său de o viață de o politică violentă, aberantă și falimentară.

⁴⁵ N. Nagy Talavera, *op. cit.*, p. 511-512.

⁴⁶ Leon Volovici, *op. cit.*, p. 130.

⁴⁷ Fr. Veiga, *op. cit.*, p. 133-134, 253. În fond toți cochetează, într-un moment de orbire, cu un regim mai curând conservator decât revoluționar și nu cu mișcările fasciste, un regim ce crease impresia că reprezintă o posibilă alternativă la criza politică europeană.

Departea de a fi un banal oportunist, visătorul Iorga vede în guvernul său din 1931 împlinirea acelei solidarități naționale în formula guvernului de largă concentrare națională, format din personalități, guvernând țara pe deasupra partidelor și în interesul ei direct. Nu încearcă, precum Goga sau Averescu, să câștige influență și vizibilitate pentru propriul partid și nici nu împărtășește, precum Mihail Manoilescu și Nae Ionescu simpatia regelui pentru fascismul italian⁴⁸. Nu neapărat pro-Carol cât monarhist convins, Iorga, ca și Gheorghe Brătianu dealtfel, vede în anii 1930 și în revenirea lui Carol reintrarea în normal, victoria formei de guvernare naturale și legitime, a alternativei la parlamentarismul occidental, neorganic și decadent⁴⁹. Din același motiv se opune și în 1926 dezmoștenirii principelui.

Oarecum la fel stau lucrurile și în privința ideologiei xenofobe practicate de Iorga și P.N.D. – o *adenda* neinspirată (dar și un ingredient politic nelipsit în epocă) a naționalismului său risorgimental, conservator și utopic tradiționalist. De un antisemitism explicit înainte de 1914, Iorga nu numai că nu ajunge, precum Cuza, să facă carieră postbelică în marginea acestor convingeri. Mai mult, se rupe de fostul său colaborator și se ferește a fi asociat politic cu acesta. După 1922 tonul lui devine conciliator, european. Istoricul se delimitează public de violența și absurdul epocii, caută soluții pentru eliminarea conflictului și a „pericolului evreiesc” de care vorbise înainte de război. Își redefinește inclusiv doctrina care are acum drept înainte stăpător pe Kogălniceanu⁵⁰. Se arată îngrijorat de violența manifestărilor antisemite din 1925-1926, de rasismul, de aberanta ură a studențimii și mirat de pasivitatea și confuzia autorităților. Ajunge să fie văzut drept vândut evreilor, lui Aristide Blank în primul rând – relația cu acesta este o altă gafă politică și semn al credulității lui Iorga –, acuzat de lipsă de caracter de către Cuza și de către reprezentanții studenților. Dintre aceștia unii ajung să propună, *avant la lettre*, chiar „lichidarea fizică a trădătorului”.

Ce le refuză Iorga evreilor sunt acele drepturi organice pe care „le acordă” după 1918 celorlalte minorități. Continuă să le facă loc în utopia sa semănătoristă – de unde opoziția sa față de cealaltă utopie, sionismul, ce împiedică asimilarea lor – și nu înțelege lipsa lor de loialitate față de statul român pe care o compară, eronat, după 1918, cu cea a evreilor transilvăneni față de Ungaria. Această „rezistență la asimilare”, „ghetoizarea” și „refugiul bătrânilor în religie”, „sionismul și comunismul tinerilor” îl fac să revină în 1937 la antisemitismul practicat în *Judaica* și nu doar contextul politic, personalitatea sa fluctuantă sau

⁴⁸ Gh. Savu, *Dictatura regală*, p. 38-40. Autorul încearcă acreditarea acestei idei, mai curând prin omisiune și limitarea strictă la prezentarea faptelor. Uită de exemplu faptul că Iorga se retrage de la guvernare și recunoaște implicit rolul necesar al partidelor și forța acestora în rezolvarea problemelor financiare ale momentului, probleme față de care Iorga manifesta o totală indiferență și neprecieperă. Paradoxal așa spune, această trăsătură îl apropie însă și nicidecum distanțează de marea majoritate a politicienilor României Mari.

⁴⁹ Irina Livezeanu, *op. cit.*, p. 24.

⁵⁰ Nicolae Iorga, *Doctrina naționalistă*, în *Doctrinile Partidelor Politice*, ediție îngrijită de Dan Petre, Garamond, 1993, p. 42 și urm. Vezi pentru o analiză a schimbării Leon Volovici, *op. cit.*, p. 31-34.

caracterul profund xenofob al *Românismului* său⁵¹. Cam la fel se explică și antisemitismul lui Brătianu de altfel⁵². Comit, amândoi, totodată, impardonabil, eroarea de a nu sesiza capcana „Marilor Simplificatori” ai epocii.

Față de celelalte minorități ale României Mari mai ales față de cea maghiară și de cea germană – pe celelalte le consideră de la început loiale și integrate sau, cazul „populației” Roma, le ignoră –, Iorga are, nu numai ca prim-ministru⁵³, o atitudine „binevoitoare” și corectă. Se pronunță încă din anii 1920 pentru respectarea drepturilor acestora, pentru învățământ în limba maternă etc⁵⁴. Crede sincer în integrarea lor cu timpul și în câștigarea loialității acestora față de noul stat odată ce acesta își va fi rezolvat problemele economice și le va oferi prosperitatea. Merge până la a respinge provocările zilei, căci cataloghează procesul optanților drept „calul de lemn” al elitelor maghiare și al statului vecin. La Budapesta nu mai merge după război, își păstrează însă admirația pentru oraș și relațiile cu politicieni maghiari ca Oskar Jaszi. La formula „ori ei, ori noi” ajunge abia în anii 1930, când nu mai vede nici o speranță și când revizionismul maghiar ia amploare, sau după 1933 în cazul germanilor, când începe să se teamă de rolul de coloană a V-a pe care această minoritate l-ar putea juca pentru Hitler⁵⁵.

Acest revizionism al anilor 1930 mai joacă și alt rol. Îl ajută pe Iorga să dea formă definitivă concepțiilor sale despre geopolitica zonei și a Europei. Dacă în 1920 o deschidere spre colaborare cu Ungaria și Germania mai erau posibile, în 1930 planurile danubiene ale europenilor găsesc în Iorga un real opozant. Dincolo de naturala alianță cu Franța, României îi mai rămânea, în concepția sa, doar apartenența la Balcani și eventual la geografia simbolică reprezentată de blocul micilor învingători de la Versailles. Cu Germania, ca și cu URSS, orice legătură îi pare periculoasă, sinucigașă⁵⁶. Dincolo de toate

⁵¹ Leon Volovici, *op. cit.*, p. 35.

⁵² Dinu C. Giurescu, *România în al doilea război mondial, 1939-1945*, București, Ed. ALL, 1999, p. 145. După 1940, Gh. Brătianu se află printre personalitățile publice (Lupu, Mihalache, Maniu etc.) care se opun politicii antisemite a guvernului antonescian. Chestiunea evreiască rămâne pentru el una românească ce nu trebuie nicidecum rezolvată prin amestec extern, necivilizat, abuziv și prin metode bolșevice. Iorga nu apucă să ia atitudine în această problemă. Este sigur că ar fi făcut-o așa cum este sigur că Holocaustul ar fi fost dincolo de puterea lui de înțelegere.

⁵³ Joseph S. Roucek, *Contemporary Romania and her Problems*, New York, Arno Press, 1971, p. 214. Guvernul Iorga este singurul care recunoaște dreptul minorităților la învățământ în limba maternă și creează în acest sens catedre la universitățile din București, Iași, Cluj, Cernăuți.

⁵⁴ Irina Livezeanu, *op. cit.*, p. 222-223. *Neamul românesc* se opune românizării operate de Onisifor Ghibu la universitatea din Cluj. Argumentul lui Iorga este pe cât de naționalist în esență pe atât de realist și denotă grija profesorului față de calitatea educației și pe cea a politicianului față de promovarea elitelor românești în sferele cu adevărat importante. Mai exact, Iorga sugera ca românii să înființeze în Transilvania universități tehnice și școli de comerț pentru a evita astfel dublarea universităților din Iași și București în ce privea învățământul umanist, mai ales că, spunea profesorul, nici nu dispun de cadre suficiente și bine pregătite.

⁵⁵ N. Nagy Talavera, *op. cit.*, p. 514, 517.

⁵⁶ Pentru o mai exactă imagine a rolului, mai exact influenței lui Iorga în politica externă românească din perioadă vezi cartea lui George Ciorănescu, *România și ideea federală*, București, Ed. Enciclopedică, 1996.

aceste raportări Iorga rămâne ambasadorul de o viață al României, un ambasador respectat în afară, contestat în țară⁵⁷.

Fără a avea în epocă statura impozantă a lui Iorga, Gheorghe Brătianu, celălalt reprezentativ istoric-politician, atrage atenția în primul rând prin faptul că se numără printre puținii liderii politici tineri ai interbelicului românesc.

Văzut în 1927, după moartea tatălui său, ca posibil lider al P.N.L., Gheorghe Brătianu preferă mai curând rolul de disident și catalizator al nemulțumirii tinerilor liberali și totodată al aripii de dreapta a partidului. Deși nemulțumiți de prestața lui Vintilă Brătianu, bătrânii se îndoiesc totuși de capacitățile politice ale tânărului istoric. Ruptura se produce în momentul întoarcerii lui Carol. Indisciplinatul membru de partid se alătură acestuia și, atras de posibilitatea intrării în guvern, ajunge să fie considerat de liberali drept „cal troian” și înlăturat din partid ca „periculos revoluționar”. Își formează propriul partid care, ca și partidul lui Iorga, se bazează mai curând pe prestigiul personal al liderului⁵⁸.

Opus, mai curând prin ziarul *Mișcarea* decât prin ponderea parlamentară, „sclerozei bancare” a lui Vintilă Brătianu, P.N.L. Georgist își propune în primă fază renegocierea raporturilor între P.N.L. și rege. Mai apoi, dezamăgit de prezența camarilei și mai ales de ponderea acesteia în politica palatului, deloc acel „scaun domnesc”, tradițional și autoritar la care visa liderul său, aripa georgistă, monarhică și anti-camarilă, ajunge să atace pe Duca și guvernul său, văzut ca „al camarilei... al robirii economice și amenințării străine... (al) înstrăinării regelui de națiune”. Cumplite cuvinte dacă ne gândim la sfârșitul lui Duca, la faptul că astfel de poziții au incitat, chiar și indirect, la crimă. Urmarea acestei rapide reorientări în discurs: Codreanu sugerează alor săi să dea voturile lui Brătianu – Garda de Fier fusese în 1933 scoasă în afara legii. Nae Ionescu ajunge să vadă în el șeful unui guvern de dreapta, naționalist, sprijinit de legionari și dominat de rege. Mai rău, odată Duca asasinat, Brătianu ajunge să depună mărturie în proces în favoarea acestora ca mișcare⁵⁹. Faptul că și un Maniu, Mihalache și Argetoianu fac același lucru nu reduce deloc responsabilitatea morală a politicianului Brătianu. Spune însă și mai multe despre confuzia făcută de elitele de la noi, ca și de cele din Italia, Germania, Ungaria, în ce privește țelurile politice ale extremismului de dreapta.

Autoritar de dreapta, în nici un caz fascist sau pro-fascist, nici măcar partizan al dictaturii, ținut departe de partid de către Gheorghe Tătărescu, care își vede amenințată poziția, Brătianu alege calea opoziției legale. Partidul pierde pe Giurescu și partizanii acestuia trecuți definitiv de partea regelui – mai târziu un Mihai Antonescu, membru al aceluiași partid, ajungând ministru în cabinetul

⁵⁷ Alexandru Zub, *Istorie și istorici în România interbelică*, p. 269.

⁵⁸ Armin Heinen, *op. cit.*, p. 339. În 1937 după ce obține în alegeri doar 3,9% din voturi, Gh. Brătianu revine în P.N.L. În opinia lui Heinen acest moment era cel mai propice venirii la putere a georgiștilor. Ar fi însemnat însă ca partidul să fi reprezentat o alternativă serioasă, o contrapondere la gardism. Ceea ce partizanii lui Brătianu nu reușesc.

⁵⁹ *Ibidem*, p. 244.

Antonescu. Brătianu renunță la radicalismul primelor opinii și nu mai este atât de ușor dispus să-și asume răspunderea puterii. În 1940, în plină criză o refuză chiar. Mai face, la fel ca și Maniu și împreună cu acesta, o mare eroare. Semnează în 1937 un pact electoral cu Codreanu. Nu rezultatul electoral al acestui pact contează ci faptul că acesta legitimează indirect pe gardiști în ochii unor alegători bulversați. Își dau amândoi seama de această greșală și refuză semnarea unui nou acord în același an. Prea târziu însă. Faptul că Brătianu și Codreanu nu împărtășesc în acel moment decât poziția anti-camarilă, că mai târziu Brătianu ajunge să fie amenințat de legionari și păzit de soldați în propriul birou de lucru pentru a nu deveni victima acestora sunt adesea date uitării.

Cam tot așa riscă să rămână în istorie apropierea în plan extern dintre Brătianu și diplomația germană din anii 1930. Deși în epocă, printre români, georgiștii nu ajung să fie suspectați măcar a juca rolul de „agentură a N.S.D.A.P.“ Nu i se poate reproșa lui Brătianu nici măcar venalitatea unui Goga sau Cuza care ajung să accepte sprijin financiar de la naziști⁶⁰. Aproximarea ideologică este și mai greu de pus în ecuație. Apreciat de germani drept un serios partener de discuție, conștient că implicarea în politica externă poate aduce partidului un plus de imagine și pondere în politica internă, Brătianu va condiționa permanent această relație de recunoașterea frontierelor și abandonarea revizionismului⁶¹. Va pune în balanță petrolul românesc doar pentru a limita influența revizionismului maghiar și doar atunci când altă abordare a acestor probleme nu mai părea posibilă⁶². Va adăuga în discuție balanța geo-politică creată de prezența germană în fața U.R.S.S. văzută ca permanent pericol politic și ideologic. Se dovedește din această perspectivă, ca istoric și politician, mai puțin clarvăzător decât Iorga.

*

În final, câteva reproșuri și justificări. Am lăsat intenționat în afara tabloului pe omul „strict“ politic ca și pe istoric de altfel. Am ales doar pe individ în dubla sa calitate. Am insistat poate prea mult pe Iorga și Brătianu și am acordat prea puțin spațiu celorlalți, sau deloc. Am păstrat însă în mod cert proporțiile pentru a nu crea dezechilibre. Am ignorat oarecum gafele puerile și deciziile politicianului ca și replicile sale cinice datorate contextului. Mă gândesc aici la cuvintele atribuite lui Iorga, aruncate profesorilor veniți în delegație la Marele istoric și nu la primul ministru, la rolul nefast din perspectivă actuală jucat de Pătrășcanu după 1944, la faptul că un Giurescu, în 1936, acceptă să joace, la congresul U.N.S.C.R., rolul de mediator între Gardă și rege, pentru a sprijini mai apoi dictatura acestuia din urmă. Și exemplele ar putea

⁶⁰ *Ibidem*, p. 311.

⁶¹ N. Nagy Talavera, *op. cit.*, p. 366.

⁶² Andreas Hillgruber, *Hitler, Regele Carol și Mareșalul Antonescu. Relațiile germano-române, 1938-1944*. București, Ed. Humanitas, 1994, p. 118.

continua⁶³. M-am abținut să judec nu doar politic ci și moral pe vreunul dintre actori pentru că această judecată s-a făcut în trecut de nenumărate ori. Nu încerc însă astfel nici să scuz pe cineva.

Neputând doar să intru perfect în atmosfera acelor ani, captivantă, pentru a o înțelege mai bine, m-am limitat la evocare. În fond acesta era rolul meu, unicul. Am surprins mai curând eșecul istoricului în politică, anacronismul acestui personaj de secol XIX într-o epocă în care politicul, deși încă puternic intelectualizat, își proclamă independența absolută. Chiar dacă această independență, dincolo de respectul pentru personalitatea puternică a istoricului sau tocmai de aceea, înseamnă și teamă și deci încercarea politicianului de a-l îndepărta pe istoric de această sferă⁶⁴.

HISTORIANS AND POLITICS IN ROMANIA IN INTERWAR PERIOD

(Summary)

The article tries to answer a question once asked by François Furet: how could the historian remain outside history, how can he content himself with writing history without making history? The author stops on the risks that the historian takes with the implication in agora, exemplifying with those Romanian historians involved in the agitated political life between the two World Wars. Not rarely, the historians had to chose, tragically, between the burden of civic responsibility and the risk of professional compromising exposure. The article makes an inventory of conducts, illusions and failures, insisting, not accidentally, on two exemplary cases, Nicolae Iorga and Gheorghe Brătianu, without forgetting P.P. Panaitescu, Radu R. Rosetti, Ion Nistor, Alexandru Lapedatu, Ioan Lupaș and so on. The conclusions of the study are pessimistic, seizing the political failure of the historian, his anachronism in an epoch where politics has grown more and more autonomous, more unpredictable and more indifferent to any form of intellectual prestige.

⁶³ Ar fi însemnat să insist asupra unei epoci de dincolo de granița impusă și să intru în hățișul evenimentelor încă tulburi și extrem de politizate ale războiului, ale lui 23 august în primul rând. Am să amintesc aici, ca mic gest de dreptate făcut comunistului, marxistului antifascist Pătrășcanu, faptul că în 1928, la congresul al IV-lea al PCR respinge teza poporului moldovenesc, acuzat fiind pentru aceasta de Komintern de oportunism de dreapta și infidelitate față de URSS.

⁶⁴ O face I.I.C. Brătianu cu Iorga și mai apoi Tătărescu cu Gh. Brătianu și C.C. Giurescu.

DOUĂ CONCEPȚII ISTORICE ȘI ISTORIOGRAFICE ÎNRUDITE: FERNAND BRAUDEL ȘI GHEORGHE I. BRĂȚIANU

Examinarea a ceea ce-i apropie pe Fernand Braudel și Gheorghe I. Brătianu nu poate începe, pentru a fi într-adevăr convingătoare, decât prin enumerarea a ceea ce-i desparte și, uneori, chiar îi opune sub raport tematic, din unghi biografic și ca destin postum. Or, în toate cele trei privințe, deosebirile dintre cei doi istorici nu sunt deloc puține.

Medevist prin excelență, Brătianu și-a concentrat din punct de vedere cronologic preocupările mai cu seamă asupra secolelor XI-XIV, fie că s-a ocupat de expansiunea comercială a Genovei în Marea Neagră și la Dunărea de Jos, de istoria economică, socială și politică a Imperiului Bizantin sau de geneza statelor medievale românești, în contextul influențelor care au marcat-o¹. Acest lucru nu l-a împiedicat, desigur, pe istoricul român să facă ample incursiuni dincolo de limitele menționate, atât spre Antichitatea târzie, cât și spre modernitate, după specificul temelor pe care le-a explorat (comerțul, formarea unității românești etc.), dar inspirat și de o vocație a universalului, stimulată să se afirme nu numai de maestrul său și al generației sale, N. Iorga, ci, în egală măsură, și de tradiția însăși a istoriografiei române.

Istoric al modernității timpurii, Fernand Braudel a scris, în schimb, tot timpul despre secolul al XVI-lea², dar s-a interesat și el, ocazional, de partea dinaintea și de după a acestui interval, în spiritul „duratei lungi” a fenomenelor analizate. E drept, că, la un moment dat (Braudel spre sfârșitul carierei, Brătianu la finele anilor '30), atât autorul *Mediteranei...*, cât și confratele său român au

¹ Cea mai recentă și, totodată, completă, bibliografie a operei științifice a lui Gheorghe I. Brătianu este de aflat în *Addenda* la ediția a II-a revăzută a celei mai importante opere a istoricului: *Marea Neagră. De la origini până la cucerirea otomană*. Traducere de Michaela Spinei. Ediție îngrijită, studiu introductiv, note și bibliografie de Victor Spinei, Iași, Polirom, 1999, p. 443-459. Compilată și organizată tematic, ea însumează 284 de titluri (în continuare se va cita *Marea Neagră*, ed. a II-a). Pentru exegezele din ultimii ani ale operei și biografiei savantului, v. *Ibidem*, p. 11, n. 5 („Notificări privind ediția a doua a «Mării Negre»”).

² Pentru bibliografia generală a operelor lui Fernand Braudel („Bibliographie générale des œuvres de Fernand Braudel”), v. *Les Écrits de Fernand Braudel*, T. III, *L'histoire au quotidien*. Édition établie et présentée par Roselyne de Ayala et Paule Braudel. Préface de Maurice Aymard. Paris, Éditions de Fallois, 2001, p. 555-582 (în continuare se va cita *L'histoire au quotidien*).

revenit la un tip mai convențional de istorie, aceea a propriilor lor țări. Numai că, în timp ce *L'identité de la France* braudeliană constituia un fel de experiment care urmărea să verifice o anumită viziune asupra trecutului (a „pluralității duratei“) prin aplicarea ei la un caz particular, scrierile lui Brătianu din „decada sa națională“ (1937-1947)³ sunt, cel puțin în spirit, departe de preocupările anterioare ale autorului: polemice, „angajate“ (deși nu mai puțin erudite și documentate), ele aveau rostul de a apăra drepturile teritoriale românești împotriva tendințelor revizioniste din epocă, reactualizând astfel, latura militantă a istoriografiei naționale, predominantă în secolul al XIX-lea, dar temporar abandonată în primele decenii interbelice.

Această deosebire în modul de a concepe și trata istoria propriei țări este, în sine, extrem de grăitoare. Ea indică nu doar două atitudini contrare față de finalitatea demersului istoriografic (pur teoretică la Braudel, pragmatică, în caz de necesitate, la Brătianu), ci, în aceeași măsură, și o înțelegere oarecum diferită a rolului social al istoricului. Departe de a fi fost indiferent la problemele timpului său, Fernand Braudel le-a privit, întotdeauna, prin prisma „duratei lungi“, ceea ce le-a conferit un sens nou, mai complex, scăzându-le simțitor din acuitate. Deși preferințele sale ideologice par a fi înclinat mereu spre stânga⁴, Braudel nu a fost niciodată angajat din punct de vedere politic, singurele expresii practice ale concepției sale istorice materializându-se în două propuneri de reformă – rămase, de altfel, fără rezultat – care vizau, consensual, modernizarea programelor de învățământ și instituționalizarea „noii istorii“, în modul cum o înțelegeau și o practicau el și colaboratorii săi⁵. După cum bine a observat Maurice Aymard, originalitatea lui Braudel a constat mai puțin în multiplicitatea și diversitatea intereselor sale intelectuale și științifice, cât în

³ Apud Ion Toderășcu, *Gheorghe I. Brătianu. Un savant și un soldat*, în Gheorghe I. Brătianu, *Cuvinte către români. Zece conferințe și prelegeri*. Ediție, studiu introductiv, note și indice de Ion Toderășcu, Iași, Editura Universității „Al. I. Cuza“, 1996, p. X.

⁴ Acest lucru se deduce nu numai din admirația – în repetate rânduri exprimată – a istoricului pentru Jean-Paul Sartre, din aprecierile pozitive ale teoriei marxiste sau – prin ricoșeu – din ignorarea lui Raymond Aron (al cărui nume nu este pomenit decât o singură dată în cadrul recențelor trei volume ale scrierilor lui Fernand Braudel, dar și atunci, doar în contextul unei judecăți – evident favorabilă – asociată autorului *Ușilor închise*), ci, ocazional, și din declarațiile istoricului însuși, ca bunăoară următoarea: „*Ca reformator, sunt un om de stânga, în profunzime*“, rostită cu prilejul „Zilelor“ de la Châteauevallon, care i-au fost dedicate lui Braudel în octombrie 1985 (cf. *Une leçon d'histoire de Fernand Braudel*, Châteauevallon, Journées Fernand Braudel, 18, 19 et 20 octobre 1985, Paris, Arthaud-Flammariion, 1986, p. 218-219). Afirmția a fost făcută în legătură cu nararea de către Braudel a încercării sale de a reforma, la solicitarea unuia dintre ministrii socialiști, examenul de agregatie, al cărei eșec l-a făcut să constate, în continuarea fragmentului citat, că „*am fost scuturat atât de dreapta, cât și de stânga, în măsura în care bunăvoința m-a făcut să nu fiu nici de dreapta, nici de stânga*“ (*Ibidem*, p. 219). Pentru referințele la Karl Marx ale istoricului, v. *L'histoire au quotidien*, p. 532-536 și *passim*, iar pentru cele la Sartre, v. Fernand Braudel, *Les ambitions de l'histoire*. Édition établie et présentée par Roselyne Ayala et Paule Braudel. Préface de Maurice Aymard, Paris, Éditions de Fallois, 1997, p. 196, 227, 294 și 624 (în continuare se va cita *Les ambitions de l'histoire*).

⁵ Cf. *Une leçon d'histoire...*, p. 217.

„continuitatea unei gândiri... care a tins, de foarte timpuriu, la formularea și afirmarea unei anumite idei despre istorie”⁶; o idee prin lentila căreia istoricul francez a privit și interpretat totul.

Spre deosebire de el, Gheorghe I. Brătianu a fost nu numai un „scriitor” al istoriei, ci și un creator al ei. Participant activ la viața politică a epocii sale, istoricul român a înțeles să ducă mai departe tradiția familială a angajamentului liberal, văzând în istorie nu numai o disciplină de interes academic, ci și o sursă de inspirație pentru acțiunea nemijlocită. Între o parte importantă a operei lui Brătianu – aceea de până la 1937 – și activitatea sa politică, distanța a fost considerabilă, inflexiunile și ecurile celei dintâi nefiind, din câte ne putem da seama, decât foarte rare, dacă nu chiar de tot absente, în cea de-a doua.

Opțiunea angajării avea să-i fie fatală istoricului român, care – se cuvine adăugat – nu ar fi scăpat de persecuțiile regimului comunist nici într-o situație contrară: destituit din postul de profesor al Universității din București (1947), constrâns la reclusiune în locuința personală (1947-1948), arestat în 1948, Brătianu și-a găsit sfârșitul cinci ani mai târziu (1953) în închisoarea pentru deținuți politici de la Sighetul Marmăției, fără să știm nici astăzi în ce împrejurări s-a stins și unde îi este mormântul⁷. Moartea sa tragică și obscură pune capăt unei excepționale cariere științifice și profesionale, începută în 1924 la Iași, prin ocuparea la o vârstă neverosimil de tânără a Catedrei de istorie universală a Universității Mihăilene și încununată în 1943 prin preluarea succesiunii lui N. Iorga la Academia Română. Din acest punct de vedere, destinul a fost mai darnic cu istoricul român decât cu congenerul său francez pe care *establishment*-ul academic nu l-a acceptat niciodată la Sorbona, ci numai la Collège de France, neîngăduindu-i, pe de altă parte, să dezvolte un centru experimental de cercetare (faimoasa VIème section de l'École Pratique des Hautes Études en Sciences Sociales, creată în 1947 Lucien Febvre și Charles Morazé) decât pentru că această instituție nu avea dreptul să acorde titluri și grade universitare⁸. „Mi-am petrecut existența fiind respins de viața universitară franceză și chiar de viața franceză însăși” a spus odată, cu amară ironie, Fernand Braudel, ceea ce – cum tot el o mărturisește – nu l-a făcut să-și piardă plăcerea de a trăi⁹ și – putem adăuga noi – nici nu a afectat în vreun fel receptarea și recunoașterea unanimă a operei sale. Dimpotrivă: tipărite în mai multe ediții și în tiraje de masă, traduse în nenumărate limbi, cărțile sale s-au impus în ultimele trei decenii ca referințe absolute în istoriografia europeană și nord-americană, conferindu-i autorului nu numai o binemeritată faimă internațională, ci și statutul de figură eponimă a „noii istorii”.

⁶ Fernand Braudel, *Autour de la Méditerranée*. Édition établie et présentée par Roselyne Ayala et Paule Braudel. Préface de Maurice Aymard, Paris, Éditions de Fallois, 1996, p. 13 (în continuare se va cita *Autour de la Méditerranée*).

⁷ Acesta se află, probabil, într-o groapă comună din așa-zisul Cimitir al Săracilor, improvizat de administrația carcerală pe un teren viran din apropierea închisorii.

⁸ *L'histoire au quotidien*, p. 232 și urm.; *Une leçon d'histoire...*, p. 217.

⁹ *Une leçon d'histoire...* p. 216.

Cât de enormă a fost, și în această privință, deosebirea dintre Braudel și Brătianu ne-o arată faptul că, în timp ce opera istoricului francez avea parte de primirea glorioasă (nu însă – faptul se cuvine precizat – și necritică¹⁰) pe care am menționat-o, scrierile confratelui său român intrau, exact în anul când apărea prima ediție a *Mediterranei...*, într-un persistent con de umbră, din care nu au început să iasă decât târziu, după aproape patru decenii, când a fost publicată prima ediție în limba română a *Mării Negre...*¹¹ și când autorului ei i-a fost dedicat cel dintâi volum special de studii, merit să marcheze 90 de ani de la nașterea sa¹². Nici astăzi, la peste un deceniu de la prăbușirea comunismului, nu putem spune că recuperarea operei lui Brătianu a progresat foarte mult, ca, de altfel, nici examinarea ei critică (necesară în raport cu orice text istoric). Deși efigia cărturarului a făcut obiectul mai multor analize¹³, iar sinteza sa despre

¹⁰ Constatarea privește îndeosebi *Mediterrana...* Dacă istoricii europeni au primit, în ansamblu, favorabil prima ediție a cărții (apărută în 1949), cei nord-americani, în schimb, au comentat-o uneori foarte critic, unii negându-i chiar orice originalitate în afară de una strict taxonomică (în raport cu fenomenele analizate) și considerând-o, destul de nepolitic, la fel de epuizantă ca o „piatră de moară” (*an exhausting treadmill*) (cf. Bernard Baylin, *Braudel's Geohistory – A Reconsideration*, „The Journal of Economic History”, Volume 11, Issue 3, Part 1 (Summer 1951), p. 279. Iată cum își încheie același autor recenziia: „*cercetătorii istoriei secolului al XVI-lea vor afla în cartea lui Braudel nu o revoluție în metoda istorică, ci, mai curând, un rezumat în trei părți al unui mare corp de cunoștințe*”. *Ibidem*, p. 282). În general, ceea ce au criticat recenzenții primei ediții a fost nu numai imprecizia unor concepte fondate (precum cel de *structură*, ale cărui ocurențe au fost sensibil diminuate în ediția a doua, din 1965, a sintezei), ci însăși modul de imbricare al celor trei paliere ale duratei (considerate de comentatori ca fiind doar *juxtapuse*, nu și *întrepătunse*) și, pe de altă parte, absența unei veritabile reflecții asupra cauzalității schimbării (apreciată de aceeași comentatori ca fiind numai *afirmată*, nu însă și *explicată*). Pentru trecerea în revistă a câtorva dintre aceste note critice, cf. Hans Kellner, *Disorderly Conduct: Braudel's Mediterranean Satire*, „History and Theory”, Volume 18, Issue 2 (May, 1979), p. 200-203. V. și J. H. Hexter, *Fernand Braudel and the Monde Braudellien...*, „The Journal of Modern History”, Volume 14, Issue 4 (December, 1972), p. 480-539, un autor care are însă, față de *Mediterrana...* și paradigma ei o atitudine mai binevoitoare, asemănătoare celei a britanicului H.R. Trevor-Roper, al cărui comentariu – *Fernand Braudel, the Annals, and the Mediterranean*, tipărit în același număr al revistei tocmai citate – a coincis, în momentul publicării, cu seria binecunoscutelor conferințe pe care Braudel le-a ținut la Universitatea John Hopkins din Baltimore, pentru a-și explicita concepția aflată la originea celei de-a doua sinteze (*Civilisation matérielle, Économie et Capitalisme, XIVe–XVIIIe siècles*) din care apăruse atunci doar primul volum. Aceste conferințe au fost ulterior publicate sub titlul *Afterthoughts on Material Civilization and Capitalism*, Baltimore, 1977 (ediția franceză: *La dynamique du capitalisme*, Paris, 1985; ediția română: *Dinamica capitalismului*. Traducere: Adriana Gheorghe. Prefață: Bogdan Murgescu. București, Ed. Corint, 2002).

¹¹ Gheorghe I. Brătianu, *Marea Neagră. De la origini până la cucerirea otomană*, vol. I-II. Traducere de Michaela Spinei. Ediție îngrijită, studiu introductiv, note și bibliografie de Victor Spinei, București, Editura Meridiane, 1988.

¹² *Confluente istoriografice românești și europene. 90 de ani de la nașterea istoricului Gheorghe I. Brătianu*. Coordonator Victor Spinei, Iași, Universitatea „Al. I. Cuza”, 1988.

¹³ Pentru bibliografia acestor referințe – astăzi foarte numeroase – v. n. 1 și Ion Toderașcu, *Gheorghe I. Brătianu. Unitatea românească – discurs istoric*, în Gheorghe I. Brătianu, *Originile și formarea unității românești*. Traducere de Maria Pavel. Ediție, studiu introductiv și note de Ion Toderașcu, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 1998, p. XXX, n. 2.

spațiul pontic, împreună cu alte două sau trei cărți, a fost, de curând reeditată¹⁴, recuperarea integrală a textelor lui Brătianu reprezintă încă o mare lacună a culturii române, iar restituirea lor un mare deziderat.

Această *restitutio in integrum*, a cărei urgență a fost nu o dată subliniată¹⁵, este cu atât mai necesară și utilă din punct de vedere istoriografic, cu cât ar pune mai limpede în lumină multiplele paralelisme, analogii și convergențe care leagă opera lui Brătianu de aceea a lui Braudel, sugerând totodată și similitudinea frapantă dintre școlile de gândire cărora le-au aparținut cei doi istorici într-o epocă în care cultura europeană era încă liberă să se dezvolte unitar, fără cloazonările impuse după război de fracturarea continentului în două regimuri politice distincte. Tocmai aceste analogii și convergențe, deopotrivă *tematice*, de *concepție* sau de *viziune* asupra istoriei și *metodologice*, își propun să le semnaleze rândurile care urmează, examinându-le în interdependența lor.

Din punct de vedere *tematic*, ceea ce-i înrudește pe cei doi istorici este preferința lor comună pentru istoria *economică* și *socială*. În cazul lui Braudel, această opțiune – care transpare atât din fragmentele din *Mediterrana...*, cât, mai ales, din studiile despre capitalism – pare a-i fost inspirată istoricului de cursurile lui Henri Hauser, audiate la Sorbona¹⁶, dar și de experiența sa de viață, care l-a condus, după terminarea studiilor, dincolo de Mediterana, în Africa de Nord, unde, după propria-i mărturisire, viziunea sa despre istorie a început să se schimbe. Și mai sigur, însă, acest interes i-a fost întărit tânărului Braudel de o familiaritate foarte timpurie cu programul „Analelor” și de apropierea de cei doi fondatori – Marc Bloch și Lucien Febvre – care, precum se știe, făcuseră din economic și social cheia de boltă a noii lor perspective asupra trecutului. „*Un istoric – a scris mai târziu autorul Mediteranei... – vede mereu trecutul prin prisma unei concepții generale despre lume, complicată sau nu, coerentă sau nu, originală sau nu. În ceea ce mă privește, am fost întotdeauna preocupat de istoria economică și socială, de destinele colective*”¹⁷. Istoricul a rămas fidel acestei alegeri toată viața, completând-o, pe parcurs, cu alte elemente, în cadrul unei viziuni istorice cuprinzătoare.

Gheorghe I. Brătianu a fost, și el, intens preocupat de aceleași fenomene. Vizibilă încă de la primele studii dedicate comerțului genovez și dominației bizantine în Marea Neagră și la Dunărea de Jos¹⁸, predilecția sa pentru

¹⁴ V. n. I.

¹⁵ Al. Zub, *Istorie și istorici în România interbelică*, Iași, Editura Junimea, 1989, passim; idem, *Biruit-au gândul*, Iași, Editura Junimea, 1983, p. 345.

¹⁶ Personaj descris de Braudel ca „*minunat de inteligent, care știe totul și o arată fără ostentație... El are un alt limbaj decât al nostru, al celorlalți profesori, [limbajul] istoriei economice și sociale*” (*L'histoire au quotidien*, p. 13).

¹⁷ *Les ambitions de l'histoire*, p. 492-493.

¹⁸ Cf. *Le commerce génois sur le Danube à la fin du XIIIe siècle*, „Bulletin de l'Institut pour l'étude de L'Europe Sud-Orientale”, IX, 1922; Vicina, I, *Contributions à l'histoire de la domination byzantine et du commerce génois en Dobrogea*, „Académie Roumaine. Bulletin de la

economic și social este exemplar ilustrată de cărțile de maturitate ale istoricului, din anii '30¹⁹, care, stăruind să urmărească etapele expansiunii maritime a Genovei în regiunile amintite, au lărgit perspectiva și în direcția unor aspecte de istorie românească, pregătind astfel marile sinteze de mai târziu²⁰. De bună seamă, curiozitatea celor doi istorici pentru istoria economică și socială a fost nutrită, pe lângă experiența intelectuală a fiecăruia, și de ambianța specifică deceniilor interbelice, care stimula asemenea preocupări, și, deopotrivă, de ideea de a căuta în trecut analogii și similitudini cu situația prezentului, pentru a afla soluțiile necesare rezolvării unor probleme actuale. Dar, dacă la Braudel această latură utilitară a explorării din unghi economic și social a trecutului este mai curând secundară (deși nu de tot absentă²¹), autorul *Mediteranei...* preferându-i o abordare precumpănitor teoretică a fenomenelor, la Brătianu, în schimb, ea este covârșitoare, fiind evidentă în majoritatea textelor pe care ni le-a lăsat. Cum altfel ne-am putea explica neconținutele pendulări ale istoricului român între prezent și trecut sau consemnarea sistematică a asemănărilor dintre diversele evoluții și situații, fie că este vorba de politicile alimentare și comerciale ale Paleologilor și otomanilor (comparate de Brătianu cu protecționismul propriei sale epoci)²², de reglementarea datoriilor private în Antichitate (confruntate cu legile românești de conversiune a datoriilor agricole, din 1932, 1933 și 1934)²³ sau de problema aurului și a factorilor economici ai divizării Imperiului Roman (sesizată printre manifestările marii crize dintre 1929-1933)²⁴? În fiecare din aceste cazuri, paralelismele și convergențele constatate au reprezentat pentru Brătianu mai mult decât expresia unor coincidențe întâmplătoare. În opinia sa, ele arătau că în istorie acționează legi sau constante, ale căror efecte identice

Section historique", X, 1923; *Recherches sur le commerce génois dans la mer Noire au XIIIe siècle*, Paris, 1929. V. și Victor Spinei, *Opera științifică a lui Gheorghe I. Brătianu. Bibliografie, în Marea Neagră*, ediția a II-a, p. 446 și urm.

¹⁹ V. mai ales *Études byzantines d'histoire économique et sociale*, Paris, Librairie Orientaliste Paul Geuthner, 1938, și *Bibliografia* mai sus citată.

²⁰ *Tradiția istorică despre întemeierea statelor românești*, București, 1945 (retipărită în 1980, la București – Editura Eminescu, ediție îngrijită, studiu introductiv și note de Valeriu Râpeanu – și Chișinău, în 1991); *La mer Noire. Des origines à la conquête ottomane*, Societas Academica Dacoromana, IX, Monachii [München], 1969 (pentru edițiile în limba română, v. *supra*, n. 1 și 10); *Adunările de stări în Europa și în țările române în Evul Mediu*. Cuvânt înaintea de Șerban Papacostea, București, Editura Enciclopedică, 1996.

²¹ „Istoria – a notat odată Braudel – nu înseamnă doar studierea trecutului, ci și studierea prezentului”. Sau: „Nu există vreun istoric care să nu caute în prezent elementele esențiale și vii ale problematicii sale” (*Les ambitions de l'histoire*, p. 167). Și încă: „... Această dialectică, neîncetat pusă sub semnul întrebării, la infinit – trecut, prezent; prezent, trecut – riscă să fie, pur și simplu, inima, rațiunea de a fi a istoriei însăși” (*Dinamica capitalismului...*, p. 45).

²² Cf. *Études sur l'approvisionnement du Constantinople et le monopole du blé à l'époque byzantine et ottomane*, în *Études byzantines d'histoire économique et sociale*, p. 127-182.

²³ *Le règlement des dettes privées dans l'Antiquité et la Nouvelle de Justinien de 555*, în *idem*, p. 43-56.

²⁴ *La distribution de l'or et les raisons économiques de la division de l'Empire romain*, în *idem*, p. 57-92.

învăderau, dincolo de împrejurările concrete în care s-au manifestat, o cauzalitate superioară. Observarea aceluiași sinonimii l-a condus pe istoricul român să creadă că poate surprinde, sub fluxul rapid și dezordonat al evenimentelor, acțiunea unor *permanențe* sau *forțe profunde* ale duratei, diferite, în concepția sa, de legile evidențiate de caracterul repetitiv al fenomenelor. Fără s-o fi știut, Brătianu era, și în această privință, foarte aproape de Braudel care, în ceea ce-l privește, și-a manifestat și el, în repetate rânduri, preferința absolută pentru același tip, „meta-evenimential”²⁵, de istorie, apt să depășească nivelul de suprafață al faptelor pentru a coborî spre „structurile de adâncime”²⁶.

Dintre aceste permanențe, *spațiul geografic* a fost considerat de Brătianu, neîndoind, cel mai important, cum ne-o arată nu numai unele luări de poziție din perioada de început a carierei sale (între care și disputa cu Ștefan Zeletin pe marginea conceptului de „istorie socială”²⁷) sau scrierile sale de maturitate²⁸, ci, în primul rând, cartea fundamentală pe care a dedicat-o istoriei Mării Negre, a cărei consensualitate de viziune și metodă cu *Mediterrana...* braudeliană reprezintă cea mai convingătoare dovadă a înrudirii spirituale dintre cei doi autori. Câteva exemple, extrase din ambele sinteze, ne vor ajuta să vedem acest lucru mai bine.

Bunăoară, în preambulul sintezei menționate, propunându-și să definească „factorii permanenți” ai istoriei pontice și să le determine cadrul, Brătianu observa imediat că „*este cu adevărat imposibil să nu se țină seama [în această privință] de cele două elemente ale geografiei fizice a acestei regiuni, care atârnă cu toată greutatea lor în balanța intereselor economiei și ale politicii: muntele și marea*”²⁹.

Exemplificând cu elemente din propria noastră istorie, el arăta în continuare că existența „*primelor embrioane*” ale statelor feudale Țara Românească și Moldova, apărute în ultimele secole ale Evului Mediu, a fost indisolubil legată, încă de la început, de inima Carpaților, dar că nu a atins o dezvoltare deplină, decât atunci când acestea au reușit să-și întindă stăpânirea până la

²⁵ *Les ambitions de l'histoire*, p. 188.

²⁶ *Ibidem*, p. 170.

²⁷ Iată ce a scris, cu acest prilej, tânărul – pe atunci – istoric: „În căutarea «cauzalității istorice», factorul social nu poate fi despărțit de cel geografic. Tocmai cadrul acesta geografic, cu înrăurirea sa permanentă asupra vieții materiale și [a] condițiilor sale de existență lipsește cu desăvârșire istoriei sociale [a lui Șt. Zeletin – n. ns.], când ni se înfățișează ca o întoarcere periodică a unor fenomene identice, aproape indiferent de spațiu și timp... Oamenii care au fost, fie că-i închipuim în gloate strănse, fie că așezăm în lumina istoriei o figură reprezentativă trebuie să calce pe baza solidă a realității geografice. să fie înconjurați de întregul decor al mediului în care au trăit. Numai astfel se poate căpăta o icoană a trecutului care să ni-l înfățișeze, după cum spunea Ranke «cum a fost într-adevăr – wie es eigentlich gewesen» – ceea ce rămâne și astăzi scopul cel mai de seamă al cercetărilor noastre” (G. I. Brătianu, *Teorii nouă în învățământul istoriei. Cu prilejul unui studiu al Domnului Șt. Zeletin*, Iași, 1926, p. 15).

²⁸ V., de exemplu, *Origines et formation de l'unité roumaine*, Bucarest, 1943 (pentru ediția în limba română, v. n. 13).

²⁹ *Marea Neagră*, ediția a II-a, p. 76.

Dunăre și la „*Marea cea Mare*“. Asociată strâns cu libertatea de navigație, independența voievodatelor românești a încetat să mai fie o realitate în momentul în care expansiunea otomană, întinzându-se cu repeziciune de jur împrejurul Pontului, a sfârșit prin a-l închide definitiv, transformându-l într-un lac turcesc. Întoarcerea la libertatea de mai târziu a urmat, în mod firesc, o cale inversă, schițându-se odată cu diminuarea exclusiv al Porții asupra Mării și a gurilor Dunării³⁰.

Într-o manieră asemănătoare a întrevăzut și Fernand Braudel raportul dintre geografie și istorie, subtilă dialectică a spațiului și timpului în maxima lor extensie. Ca și Marea Neagră a lui Brătianu, Mediterana lui, asociată strâns cu viața uscatului, „*care o învăluie precum argila... mâinile olarului*“³¹, este „*o Mediterană mai mare*“, care înglobează, prin legături în același timp fragile și necesare, și vastele spații înconjurătoare, euro-asiatice, recent cucerite ori colonizate: mai întâi Sahara – „*al doilea chip*“ al universului mediteranean –, cu lipsurile și sărăciile sale, cu caravanele și nomazii săi, istmurile lungi apoi (cel rusec, polonez, german etc.), prin care viața mării pulsează adânc în interiorul uscatului, în sfârșit Oceanul Atlantic, care, în secolul al XVI-lea, este încă o anexă a Mediteranei, la „*școala*“ căreia se așează. Această lume originală, făcută din munți, podișuri, câmpii, insule, peninsule etc., care și-a pus în repetate și variate chipuri amprenta asupra genezei și dezvoltării structurilor politice din jur³², nu a fost însă cercetată de istoricul francez numai prin prisma componentelor sale geografice și istorice sau a permanențelor ce i-au caracterizat lentă evoluție. Ceea ce l-a interesat cu precădere au fost mulțimile nesfârșite de oameni care s-au inserat în aceste cadre naturale, cu viața lor de fiecare zi, cu întâmplările și tehnicile lor repetitive, cu marile și micile lor evenimente. Ideea pe care Braudel s-a bucurat s-o repete a fost că „*nu suprafețele geografice fac istoria, ci oamenii, stăpâni sau descoperitori ai acestora*“³³. Precizarea este importantă și demnă de reținut. Nu puțini dintre cei care au recenzat *Mediterana...*, fie la prima, fie la a doua ei ediție, au văzut în această afirmație, foarte netă, expresia uneia dintre cele mai importante inovații conceptuale ale cărții. Pentru istoricul francez, spațiul nu constituie un simplu decor al vieții sociale, un apendice lipsit de relevanță al cotidianului. El este, dimpotrivă, considerat un factor esențial, care nu numai că *influențează* existența oamenilor, dar și *interacționează* cu ea, dând naștere unui mediu deosebit de complex, care nu se reduce – faptul transpare foarte clar din *Mediterana...* – numai la aspectul său ecologic. Tocmai prin aceasta devine spațiul mediteranean o *structură* (termen privilegiat de Braudel, intens folosit, cum am spus,

³⁰ *Ibidem*, p. 76-77.

³¹ Fernand Braudel, *Mediterana și lumea mediteraneană în epoca lui Filip al II-lea*. Traducere de Mircea Gheorghe. Prefață de Alexandru Duțu, vol. I, București, Editura Meridiană, 1985, p. 36.

³² *Ibidem*, passim și, mai ales, p. 288 și urm.

³³ *Ibidem*, p. 404.

în prima ediție a sintezei³⁴), iar perspectiva sa de analiză o *geoistorie*, în sensul literal al cuvântului: geografie și istorie: răsturnând – și în această privință – un punct de vedere tradițional și, pe de altă parte, înaintând pe linia interpretativă a unor înaintași iluștri (Paul Vidal de la Blache, Gaston Roupnel etc.), autorul *Mediterranei...* nu numai că a investit universul fizic cu valențele unui *personaj* capabil de acțiune, dar, procedând astfel, i-a asociat și capacitatea de a produce transformări importante în viața colectivităților umane, alături de ceilalți factori, mai de suprafață ai schimbării, cu care a interacționat³⁵. Fără s-o știe, el intra, prin aceasta, încă o dată, în consens cu Brătianu, atent și el să nu sacrifice considerațiilor abstracte, prea generale, tabloul viu și întregitor al vieții marilor personalități care se perindaseră în jurul bazinului pontic din cele mai vechi timpuri.

Oricât de important a fost considerat și oricâtă atenție i s-a acordat din partea celor doi istorici, spațiul geografic nu a fost însă unica „permanență” sesizată de ei în mod independent. Alternanța raportului de hegemonie dintre Orient și Occident a fost, de asemenea, evidențiată de ambii autori ca o constantă a istoriei pontice și mediteraneene³⁶, după cum ei nu au ignorat nici stabilitatea mecanismelor de transfer a bunurilor culturale dintre diferitele civilizații, sesizată în ipostaza particulară a importului unor mode orientale din Orient în Occident, despre care amândoi istoricii au scris rânduri atât de asemănătoare, încât se prea poate ca Braudel să-l fi citit, cumva, pe Brătianu³⁷. Nu lipsesc nici

³⁴ Cf. Ulysses Santamaria, Ann M. Bailey, *A Note on Braudel's Structure as Duration*, „History and Theory”, Volume 23, Issue 1 (February, 1984), p. 78-83.

³⁵ Samuel Kinsler, *Annalist Paradigm? The Geohistorical Structuralism of Fernand Braudel*, „The American Historical Review”, Volume 86, Issue 1, Supplement (February, 1981), p. 77-78.

³⁶ Cf. *inter alia* studiile lui Gheorghe I. Brătianu, din *Études byzantines d'histoire économique et sociale*. „În lumea mediteraneană – a notat și Braudel – marea partidă s-a jucat între Orient și Occident, într-o eternă «problemă orientală», în esență un conflict între civilizații, reluat după capriciul avantajelor pe care, alternativ, jocul le oferă unuia sau altuia dintre parteneri. Cărțile bune trec din mână în mână și, după cum câștigă când unul, când celălalt, se stabilesc curente culturale majore, de la cel mai bogat la cel mai sărac, din Occident în Orient sau din Orient în Occident” (*Ibidem*, passim și, mai ales, p. 288 și urm.). Pentru această regularitate a alternanței la Braudel, v. și *Autour de la Méditerranée*, passim.

³⁷ Iată fragmentele respective, pe care le redăm, pentru o mai corectă edificare, doar în franceză: „*C'est vers 1340 que le costume civil de l'Europe occidentale se modifie brusquement, à la stupéfaction des chroniqueurs et au grand scandale des gens de l'Église. La longue robe flottante des croisades, venue d'ailleurs elle-même de l'Orient, qui était encore sous le règne de Saint Louis le vêtement des deux sexes, fait place soudain au pourpoint court et serré des hommes, aux chausses collantes terminées par les pointes allongées des poulaines. La ceinture, placée au dessous de la taille, support l'aumônière et la dague et rappelle ainsi dans la vie civile le caractère guerrier de la société féodale. En France cette mode nouvelle pénètre par la Catalogne, sans doute avec celle de la barbiche et de la moustache, «à l'espagnole» du Trecento. Mais la Catalogne, à son tour, l'a reçue de l'Orient, avec lequel ses marchands et ses navigateurs entretiennent depuis quelque temps des rapports toujours plus étroits*” (G. I. Brătianu, *Anciennes modes orientales à la fin du Moyen Âge*, in *Études byzantines d'histoire économique et sociale*, Paris, Librairie Orientaliste Paul Geuthner, 1938, p. 269-270).

alte exemple, dar enumerarea lor ar fi, de acum, inutilă, câtă vreme cele deja menționate arată limpede că preferința celor doi istorici pentru fenomenele economice și sociale i-a condus spre o viziune largă și comprehensivă a trecutului, lesne de constatat la fiecare pas în opera lor. Definită de Braudel prin *globalitate*, iar de Brătianu prin *universalitate*, această viziune constituie încă un argument, poate cel mai important, al afinității dintre cei doi istorici, meritând, de aceea, o examinare mai amănunțită.

Pentru Braudel, istoria *globală* – numită de el, cu un termen împrumutat de la Gaston Roupnel³⁸, și *structurală*³⁹ – este istoria societății în integralitatea ei – „*ansamblul ansamblurilor*” – explorată din binecunoscuta perspectivă, acreditată tot de istoricul francez, a temporalităților suprapuse și simultane: durată lungă, a componentelor cvasi-imobile ale vieții materiale, durată medie, a fenomenelor economice și sociale, durată scurtă, a evenimentului, „*care umple cu fumul său abuziv conștiința contemporanilor, dar ține atât de puțin, încât abia i se vede flacăra*”⁴⁰. Altfel și mai pe scurt spus, ea este dialectica perpetuă dintre structură și non-structură, dintre permanență și schimbare⁴¹, care ritmează întreaga evoluție a lumii. Înțeală astfel, ne previne Braudel, „*globalitatea nu înseamnă pretenția de a scrie o istorie totală a lumii*”. Ea nu are nimic din „*această pretenție puerilă, simpatică și nebunească*”. Mult mai simplu, ea

....*Les transformations du costume, vers 1340, en France, voient ainsi la substitution, à la robe flottante des croisés, du pourpoint court et serré des hommes, complété par les chausses collantes et les pointes allongés des poulaines, toutes nouveautés venues de la Catalogne. avec la barbiche et la moustache à l'espagnole du XIVe siècle, mais issues, en réalité, de bien plus loin encore, de l'Orient que fréquentaient les Catalans...*” (Fernand Braudel, *Écrits sur l'histoire*, II, Paris, Arthaud, 1990, p. 271). O versiune prescurtată a studiului lui Brătianu apăruse în 1935 în „Seminarium Kondakovianum” (VII), p. 165-168. Textul din *Études byzantines...* era, după propria-i mărturisire, o variantă „*revăzută și augmentată*” (*Avant-propos*, p. 11). Fragmentul braudelian – care aduce foarte mult cu un rezumat al pasajului scris de Brătianu – face parte dintr-un text apărut în ziarul italian *Corriere della Sera*, aparținând unei serii de zece articole, pe care istoricul francez le-a publicat aici în 1983. Nu este exclus ca Braudel să fi citit fie versiunea inițială a studiului lui Brătianu sau pe aceea, mai elaborată din *Études byzantines...*, deși, în scrierile sale, numele istoricului român și al celor două publicații nu sunt pomenite niciodată. De bună seamă, ele nu au făcut parte dintre referințele autorului *Mediterranei...* Nu poate fi vorba nici de o eventuală sursă comună de inspirație pentru cei doi istorici, întrucât nici textul lui Brătianu, și cu atât mai puțin cel al lui Braudel (publicat într-un ziar) nu fac, pentru considerațiile menționate, vreo trimitere la subsol.

³⁸ Gaston Roupnel (1871-1946) este autorul unei cărți (*Histoire et destin*, Paris, 1943) recenzată elogios de Braudel (cf. „*Mélanges d'histoire sociale: Annales d'histoire sociale*”, 6, 1944). Ea pare a fi exercitat asupra istoricului francez o înfrîurire considerabilă (apud Samuel Kinser, *op. cit.*, loc. cit., p. 70-72).

³⁹ Cf. *Écrits sur l'histoire*, II, p. 277.

⁴⁰ Fernand Braudel, *Histoire et sciences sociales. La longue durée*, in idem, *Écrits sur l'histoire*, [I], Paris, Flammarion, 1969, p. 45 (text publicat mai întâi în „*Annales, Économies, Sociétés, Civilisations*”, 4, octombrie-décembre 1958, reluat și în *Les ambuitions de l'histoire*, p. 191-230: citatul se află la p. 195).

⁴¹ Cf. *Écrits sur l'histoire*, II, p. 277.

reprezintă expresia unei perspective cu totul noi, infinit mai complexă, asupra trecutului și, totodată, a efortului de a elabora o altă explicație a faptelor, capabilă – cum scrie istoricul – „să meargă până la capătul problemelor analizate, depășindu-le sistematic limitele”⁴².

O viziune istorică foarte asemănătoare, de tip structuralist, cum s-a observat⁴³, a fost împărtășită și de Gheorghe I. Brătianu în cea mai importantă dintre scrierile sale, *Marea Neagră...*, cu toate că, spre deosebire de colegul său francez, istoricul român nu a ajuns să discearnă temporalitățile diferite ale fenomenelor pe care le-a studiat. Constatând, mai întâi, că, în epoca sa, universalismul – adică, scrie istoricul, „tendința de a considera istoria omenirii ca un singur corp, ca un organism unic, cu multiple aspecte” – domina cu autoritate spiritul științei istorice și că această perspectivă devenise indispensabilă și în domeniul politic, Brătianu își justifică în felul următor opțiunea pentru spațiul a cărui evoluție intenționa s-o studieze: „Marea, prin toate problemele pe care le pune spiritului și prin toate posibilitățile oferite dezvoltării materiale a popoarelor și civilizațiilor, reprezintă un cadru foarte indicat pentru a trata despre marile curente ale istoriei universale”⁴⁴. „Este imposibil – continua istoricul – să-i abordăm studiul fără să trebuiască mai întâi să ne referim la expansiunea comerțului Mediteranei spre Extremul Nord și Extremul Orient, la mișcarea periodică a invaziilor care îi aruncă asupra Europei pe nomazii din stepele Asiei Centrale, la rivalitatea puterilor maritime care își dispută controlul Strâmtorilor, la legea ce pare să regleze marșul cuceritor al imperiilor din Sud în spațiul pe care li-l oferă stăpânirea Bosforului, la hotarele Traciei și ale Asiei Mici, sau [la] tendințele opuse și constante ale unui alt imperiu, cel din Nord, de a-și croi o cale prin Strâmtori către marea liberă”⁴⁵. Prin toate aceste implicații, istoria Mării Negre i se dezvoltă savantului român ca domeniul de convergență al unei multitudini de evenimente și fenomene ce trebuiau examinate în interdependența lor.

Evident că, din acest unghi, *Marea Neagră...* a lui Brătianu este departe de specificul „integrat” al *Mediteranei...* braudeliene și de armatura ei teoretică. Dacă opera lui Brătianu este sintetică, aceea a lui Braudel este – cum s-a afirmat⁴⁶ – pronunțat organică. Dacă cea dintâi este, în chip lămurit, o reconstrucție de-a lungul unei temporalități liniare, a doua operează, cum am văzut, cu trei durate diferite, dar imbricate. Nu este însă mai puțin adevărat că, în ciuda acestor deosebiri, deloc minore, ambele scrieri împărtășesc aceeași perspectivă asupra trecutului, dublată de exigența unei tratări unitare. Până la

⁴² *L'histoire au quotidien*, p. 237, 239.

⁴³ Cf. Maria Teodor Crăciun, *Structuralism și comparatism la Gh. I. Brătianu*, în *Incursiuni în opera istorică a lui Gheorghe I. Brătianu. Studii și interpretări istorice*. Coordonatori: Pompiliu Teodor, Radu Mârza, Cluj-Napoca. Casa Cărții de Știință, 1999, p. 45-58.

⁴⁴ *Marea Neagră*, ediția a II-a, p. 59, 67.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 60.

⁴⁶ Samuel Kinser, *op. cit.*, *loc. cit.*, p. 72-73 (observația autorului are în vedere mai ales *Mediterana...*).

urmă, ceea ce le diferențiază este mai puțin important decât ceea ce le apropie. Dar, chiar și ceea ce, la prima vedere, le desparte cel mai mult – articularea lor teoretică – devine, de la un anumit punct înainte, oricât ar părea de ciudat, un element de convergență. Cu aceasta, ajungem la chestiunile de *metodă*.

Într-adevăr, nimic nu pare a diferenția mai mult cele două scrieri decât felul în care se raportează fiecare la teorie. Dacă *Mediterraneană...* braudeliana oglindește (cel puțin la nivel declarativ) o concepție metodologică relativ bine încheată, interdisciplinară, care asociază cercetării surselor noțiuni, procedee și tehnici împrumutate mai ales din economie, demografie și sociologie, *Marea Neagră...* a lui Brătianu – infinit mai puțin informată teoretic decât omoloaga sa – nu pare să depășească nivelul perfect respectabil, dar elementar al erudiției. În general, tendințele, fenomenele sau ciclurile pe care le sesizează istoricul român pe parcursul reconstituirilor sale analitice provin – aici și în alte scrieri – nu dintr-o cultură interdisciplinară, cât dintr-un comparatism mai curând intuitiv, dintr-o raportare spontană, nepremeditată, a prezentului la trecut și a trecutului la prezent, care îi dezvăluie autorului anumite similitudini, paralelisme și convergențe, dar nimic mai mult. Din acest unghi, critica pe care o face Brătianu concepției zeletinene despre istoria socială⁴⁷ este absolut revelatoare: autorul nu-i opune lui Zeletin o concepție alternativă despre istorie și funcția ei socială, ci o sumă de observații punctuale foarte precise, inspirate nu de o teorie oarecare, ci, în chip evident, de o optică empirică, preponderent documentară, asupra fenomenelor în discuție, care se combină într-o imagine retrospectivă foarte complexă. Or, tocmai în *acest* plan și la *acest* nivel surprindem, atât la Brătianu, cât și la Braudel, o neașteptată similitudine: potrivit unei exigențe fundamentale a cercetării istorice, nici unul, nici celălalt nu au teoretizat – atunci când s-au încumetat s-o facă – înainte de a avea o idee de ansamblu asupra referințelor de bază. Teoria lor – atât cât este –, mai „compactă” la Braudel, foarte vagă la Brătianu, apare întotdeauna încastrată în „povestea” subiectului, necăpătând sens decât în și prin aceasta. Potrivit unui principiu al cercetării pe care l-a respectat riguros, Braudel a privit întotdeauna istoria – căreia nu-i nega, totuși, statutul de știință: „o știință foarte imperfectă, dar totuși o știință” – în primul rând, ca pe o descriere, o observație și o clasificare, neorientată de un exces de idei călăuzitoare. „A vedea și a arăta [ceea ce vede] reprezintă jumătate din misiunea istoricului” a afirmat, în repetate rânduri, autorul *Mediterraneană...*⁴⁸, iar această profesiune de credință ne face, acum, să înțelegem mai bine predispoziția marcată a lui Braudel de a-și „literaturiza” subiectele, adică de a le povesti, în sensul cel mai autentic al cuvântului. Nu este, poate, o întâmplare că, deși a fost un critic la fel de înverșunat al „istoriei-povestire” (*histoire-récit*) ca și mentorul său, Lucien Febvre, Fernand Braudel a sfârșit, în mod

⁴⁷ G. I. Brătianu, *Teorii nouă în învățământul istoriei...* (și n. 26).

⁴⁸ Apud William H. McNeill, *Fernand Braudel, Historian*, „The Journal of Modern History”, 73 (March, 2001), p. 140.

paradoxal (aidoma lui Febvre însuși!) prin a fi un maestru al ei⁴⁹. Constatarea nu a rămas fără urmări. Ea i-a făcut pe unii dintre cei care au comentat opera braudeliană să se întrebe dacă nu ar fi, până la urmă, legitim ca *Mediterrana...* să nu mai fie interpretată, din unghi, scientist, ca o încercare de istorie globală, ci, mai curând, ca o tentativă de a povesti aceeași istorie, pomind de la trei convenții narative diferite, în locul obișnuitei, de acum, perspective a celor trei temporalități⁵⁰. De altfel, *Mediterrana...* a și fost, uneori, analizată din unghiul procedeelelor naratologice care îi sunt proprii⁵¹, iar interpretii ei și ai operei braudeliene nu au omis să remarce „arta literară” a autorului, care i-a adus, în 1984, alegerea la Academia Franceză⁵². Este totuși drept să notăm că, spre deosebire de Gheorghe I. Brătianu, Braudel a subliniat de mai multe ori utilitatea pregătirii teoretice pentru orientarea cercetării. „Teoriile – a remarcat el – sunt indispensabile în domeniul științelor sociale, al cercetării istorice, ca și în oricare știință”⁵³. Nu este însă mai puțin adevărat că, atât pentru el, cât și pentru colegul său român (dăruit – faptul este evident – cu un talent literar asemănător), nici o teoretizare nu a condus vreodată la o carte importantă de istorie. Invers, însă, da⁵⁴.

Ceea ce-i apropie totuși, în mod hotărât, pe cei doi istorici în acest plan, al teoriei, este o preferință comună pentru *comparatism*. „*Nimeni – nota istoricul român în replica la dresa lui Zeletin – nu [mai] înțelege astăzi istoria ca [pe] o înșiruire fără rost de fapte, fără legătură între ele: metoda comparativă a dat rezultatele cele mai bune, ajutându-ne să înțelegem anumite fenomene cu ajutorul altora, asemănătoare, deși altfel așezate în spațiu și timp*”⁵⁵. „*Pretind că nu este posibilă o istorie științifică dacă nu este folosită metoda comparativă*”⁵⁶ a scris în același sens și Braudel, ambele aserțiuni exprimând o concepție a cercetării verificată cu succes în opera amândurora. Confruntând fenomene și procese situate la mari distanțe în timp unele de altele, atât Brătianu, cât și Braudel au fost însă mereu atenți să nu „comprime” realitățile comparate și nici să-i scoată din context pe oamenii le-au ilustrat. „...*Totdeauna – a observat Brătianu în aceeași replică împotriva lui Zeletin – va trebui să ținem seama de faptul că asemănător nu înseamnă identic. Sunt atâtea elemente imponderabile în desfășurarea întâmplărilor omenești, atâtea înrăuriri ale mediului, ale unor împrejurări ce au scăpat și celui mai atent cercetător, că fapte ce par la prima vedere identice pot fi adânc deosebite prin rezultate și urmări... Analogie – încheia el – nu înseamnă identitate*”⁵⁷.

⁴⁹ Cf. Jacques Revel, *Ressources narratives et connaissance historique*, „Enquête. Anthropologie, histoire, sociologie”, 1, 1995, p. 66.

⁵⁰ *Ibidem*.

⁵¹ Așa cum a procedat, bunăoară, Hans Kellner, *op. cit., loc. cit., passim*.

⁵² William H. McNeill, *op. cit., loc. cit.*, p. 145.

⁵³ *Une leçon d'histoire...*, p. 67.

⁵⁴ *Autour de la Méditerranée*, p. 12 (Préface de Maurice Aymard).

⁵⁵ *Teorii nouă în învățământul istoriei...*, p. 7-8.

⁵⁶ *Une leçon d'histoire...*, p. 70.

⁵⁷ *Teorii nouă în învățământul istoriei...*, p. 12.

Aidoma colegului său român, Braudel a fost, și el, conștient de aceeași exigență. „*Încercați să înțelegeți mentalitatea unui contemporan*“, scria el, continuând cu următorul sfat pedagogic: „*În călătoria de-a lungul istoriei pe care o faceți cu elevii voștri, nu uitați că aceștia trebuie să ia cu ei și câteva bagaje. Trebuie să le tăiați rădăcinile care îi leagă de viața cotidiană, de patria, de pământurile..., de miile amănunte ale vieții lor. Căci, este necesar să-i îndepărtați de această realitate ambiantă de fiecare dată când aceasta se opune celei a trecutului pe care îl descrieți. Dimpotrivă, vă veți servi de ea, de fiecare dată când ea îi seamănă*”⁵⁸. Dacă, prin opțiunea lor pentru comparatism, Braudel și Brătianu se situau în descendența directă a lui Marc Bloch (cu toate că se cuvine să vedem aici și expresia înrâuririi uneia din cerințele elementare ale oricărei cercetări), prin empatia față de trecut, ei respectau, cu bună știință, principiul afirmat de Lucien Febvre, care, în explorările sale, fusese sensibil nu atât la marile tendințe și regularități ale evoluției istorice, cât la specificul ireductibil al psihologiei personajelor de care se apropiase. Această identitate a atitudinilor se reflectă limpede în cerința enunțată de Brătianu ca „*istoricul să se inițieze în atmosfera trecutului, să înțeleagă și să explice, nu să osândească pe oamenii de atunci în lumina împrejurărilor de astăzi*”⁵⁹, după cum ea se ghi-cește și în simpatia cu care evaluează istoricul român politica lui Nikephoros I, împărat al Bizanțului, în care Brătianu a văzut „*exemplul singular al dificultății de a juca, într-o epocă de criză, rolul ingrat al unui reformator financiar și al curajului de a înfrunța opinia publică și coaliția intereselor private, pentru a le salva, într-un ceas de primejdie, pe cele ale statului*”⁶⁰. Braudel nu a fost, nici el, mai puțin simpatetic față de „eroii” secolului al XVI-lea (Carol Quintul, Filip al II-lea, amiralul Coligny etc.), numai că, în contrast cu atitudinea omologului său român, el i-a situat, întotdeauna, mai *prejos* de structurile pe care le-a cercetat, neîncrezător în capacitatea lor de a le determina schimbarea. Această optică „antiindividualistă” se întrevede, la autorul *Mediterraneei...*, nu numai în arier-planul acestei scrieri majore⁶¹ sau al celorlalte sinteze, pe care le-a

⁵⁸ *L'histoire au quotidien*, p. 128, 133.

⁵⁹ *Teorii nouă în învățământul istoriei...*, p. 7.

⁶⁰ Cf. *La politique fiscale de Nicéphore Ier ou Ubu Roi à Bizance*, in *Études byzantines d'histoire économique et sociale...*, p. 216.

⁶¹ Pe alocuri, ea este afirmată și în chip explicit, ca, bunăoară, în *Concluzia* ultimului volum, unde autorul se referă la limitele care guvernează libertatea de acțiune a personalităților istorice. Iată cel mai semnificativ pasaj: „*Ar trebui să se înțeleagă cuvântul libertate încărcat de sensuri multiple, niciodată întru totul același în cursul secolelor – și să deosebim, cel puțin libertatea grupurilor de libertatea indivizilor... Fiecare dintre aceste libertăți îmi pare o insulă strâmtă, aproape o închisoare. A constata îngustimea acestor limite înseamnă a nega rolul individului în istorie? Nicidecum. Tocmai pentru că aveți posibilitatea să alegeți între doar între două sau trei lovituri continuă să se pună problema: veți fi sau nu capabil să le dați?... Voi încheia, paradoxal, că marele om de acțiune este cel care evaluează cu precizie aria strâmtă a posibilităților sale, cel care alege să se limiteze la ea și să profite chiar și de greutatea inevitabilului pentru a o adăuga înaintării sale. Orice efort împotriva curentului profund al istoriei – care nu este totdeauna cel mai vizibil – este condamnat cu anticipație” (*Mediterranea și lumea mediteraneană în epoca lui Filip al II-lea*, vol. VI, București, Editura Meridiane, 1986, p. 166-167).*

elaborat, ci și în unele expresii întâmplătoare, cum ar fi: „*înlănțuirea inexorabilă a evenimentelor*“, „*cauzele care motivat și condus [evenimentele] cu o logică adesea implacabilă*“, „*lenta acțiune a oamenilor asupra lucrurilor*“ ș.a.m.d.⁶² Aceasta nu înseamnă că Braudel a negat „*realitatea evenimentelor*“ sau „*rolul indivizilor*“. Potrivit istoricului francez, „*problema nu constă în negarea individualului sub pretextul că este afectat de contingente, ci în depășirea lui [subl. ns.]*“, pentru „*a sesiza forțele care sunt diferite de el [și] a reacționa împotriva unei istorii redusă arbitrar la rolul unor eroi considerați drept chintesențe*“.⁶³ Împotriva aserțiunii „*orgolioase*“ și „*unilaterale*“ a lui Treitschke: „*oamenii fac istoria*“, Braudel conchidea în mod categoric: „*Nu, istoria îi face și ea pe oameni și le modelează destinul*“.⁶⁴ Aici, el se deosebește simțitor de confratele său român, a cărui experiență de viață și filosofie liberală l-au făcut mult mai sensibil la rolul creator al individualităților, chiar dacă nu ignora, nici el, forța implacabilă de constrângere a „*structurilor de adâncime*“ ale civilizațiilor. În această privință, și asupra unuia și a celuilalt, „*aerul epocii*“ și-a făcut simțit, încă o dată, influența, în măsura în care ceea ce principalele școli de gândire ale acelei epoci păreau să privilegieze atunci era nu contribuția istorică a individualităților, ci descoperirea și interpretarea „*legilor*“ evoluției. Distanțându-se, așadar, din nou, unul de altul, la nivelul elementar al unei interpretări particulare, Fernand Braudel și Gheorghe I. Brătianu se reapropie, încă o dată, în planul superior al unui climat intelectual care i-a influențat deopotrivă.

Or, pentru a încheia prezentele rânduri, aceasta ni se pare a fi, de fapt, principala explicație a înrudirii dintre viziunile lor istorice, de care am vorbit mai sus. Amândoi savanții au trăit în aceeași ambianță culturală, au avut parte de o formație profesională asemănătoare și – cu un anumit decalaj și până la un anumit punct – de cariere identice. În același timp – faptul merită semnalat – ei au trăit într-o Europă unitară din punct de vedere spiritual, în care libera circulație a oamenilor, intensitatea schimburilor și a transferurilor culturale reprezentau regula, nu – ca astăzi – excepția. Ar fi putut ei, în aceste împrejurări să gândească și să scrie diferit?

⁶² *L'histoire au quotidien*, p. 54, 56.

⁶³ *Les ambitions de l'histoire*, p. 135.

⁶⁴ Acest punct de vedere a fost enunțat de Braudel cu diferite prilejuri, cum a fost, bunăoară. Colocviul de la Châteauevallon (18-20 octombrie 1985), care i-a fost dedicat de colegii și elevii săi cu puține zile înainte de stingerea marelui istoric (2 noiembrie). „*Poziția mea – afirma el atunci – este o poziție împotriva libertății largi a oamenilor și – aceasta este una dintre amărăciunile mele cele mai mari – în concepțiile și teoriile pe care le avansez, de fiecare dată când mă gândesc, libertatea oamenilor se restrânge din ce în ce mai mult. Din nefericire, tare mi-e teamă că nu mă înșel*“ (*Une leçon d'histoire ...*, p. 158).

SUR DEUX IDEES APPARENTEES DE L'HISTOIRE:
FERNAND BRAUDEL ET G. I. BRATIANU
(Résumé)

Bien que, à première vue, les différences entre les préoccupations historiographiques, la «philosophie» politique et le destin humain de G. I. Bratianu et Fernand Braudel soient assez considérables, un regard plus attentif porté sur leurs œuvres et les conceptions qui les sous-tendent nous livre des analogies et des convergences surprenantes, à la fois *thématiques*, de *vision* de l'histoire et *methodologiques*.

1. Du point de vue *thématique*, ce qui rapproche les deux historiens c'est leur préférence commune pour l'histoire économique et sociale. Dans le cas de Braudel, ce choix – qui se laisse facilement deviner dans nombreux fragments de *La Méditerranée* et, non moins, dans ses études sur le capitalisme – semble avoir été inspiré à l'historien par les cours de Henri Hauser, suivis à la Sorbonne, mais aussi par son expérience de vie qui l'a conduit, à la fin de ses études, en Afrique du Nord, où, selon son propre aveu, sa vision de l'histoire a commencé à changer. Ce qui est encore plus sûr, c'est que cet intérêt a été renforcé dans l'esprit du jeune Braudel par sa familiarité avec le programme des *Annales* et par son rapprochement des deux «pères» fondateurs de la revue, Marc Bloch et Lucien Febvre, qui – nous le savons très bien – avaient fait de l'économie et du social la clé de voûte de leur nouvelle perspective sur le passé.

G. I. Bratianu a été, à son tour, intensément préoccupé par les mêmes phénomènes. Visible dès ses premières études consacrées au commerce génois et à la domination byzantine dans la Mer Noire et au Bas Danube, sa prédilection pour l'économique et le social est illustrée de façon exemplaire par les livres de maturité des années '30 de l'historien, qui, insistant sur les étapes de l'expansion maritime génoise dans les régions mentionnées, ont élargi la perspective dans la direction de certains aspects de l'histoire roumaine, ouvrant ainsi la voie des grandes synthèses ultérieures.

2. Du point de vue de la conception de l'histoire, l'analogie entre les deux historiens consiste dans leur vision commune d'une histoire intégrale, nommée *globale* par Braudel et *universelle* par Bratianu.

Pour Braudel, l'histoire *globale* – ou *structurale* – c'est l'histoire de la société dans son intégralité, «*l'ensemble des ensembles*», explorée de la perspective bien connue – accréditée toujours par l'historien français – des durées superposées et simultanées: *la longue durée*, celle des composantes quasi-immobiles de la vie matérielle, *la durée moyenne*, celle des phénomènes économiques et sociaux, *la durée courte*, de l'événement. Autrement dit, et plus bref, elle est la dialectique perpétuelle de la structure et de la non structure, de la permanence et du changement, qui rythme toute l'évolution du monde.

Dans son brillant ouvrage dédié à *La mer Noire*, G. I. Bratianu partage une vision historique presque identique à une seule exception près: les durées plurielles. Mais, malgré cette différence, l'œuvre de Bratianu et la synthèse que Braudel a dédié à la Méditerranée témoignent, toutes les deux, d'une même perspective sur le passé, doublée par l'exigence d'une approche unitaire. Ce qui les sépare est visiblement moins important que ce qui les rapproche.

3. Les questions de méthode semblent, pourtant, à être les seules à marquer une nette différence entre les deux historiens. Si *La Méditerranée* braudélienne nous met en présence d'une conception méthodologique sûre d'elle-même, interdisciplinaire, qui lie la recherche par les sources aux notions et procédés empruntés surtout à l'économie, à la

démographie et à la sociologie, *La mer Noire* de Bratianu – nettement moins informée du point de vue théorique par rapport à son pendant français – ne semble pas dépasser le niveau parfaitement respectable mais élémentaire de l'érudition. De façon générale, les tendances, les phénomènes ou les cycles que saisit l'historien roumain lors de ses enquêtes dérivent – dans *La mer Noire* comme partout ailleurs – non pas tant d'une culture interdisciplinaire, que d'un comparatisme à caractère plutôt intuitif et à double sens (présent-passé, passé-présent), qui laisse voir à l'auteur certaines similitudes, parallélismes et convergences, mais rien de plus.

Toutefois, c'est justement ce comparatisme – doublé par une commune empathie envers le passé – qui est le point de rapprochement le plus important entre les deux historiens.

Si, par la première option (le comparatisme), Braudel et Bratianu se situaient, tous les deux, dans la descendance directe de Marc Bloch, par la deuxième (l'empathie envers le passé), ils respectaient, à bon escient, le principe affirmé par Lucien Febvre qui, dans ses recherches, avait été sensible non pas tant aux grandes tendances et régularités de l'évolution historique, qu'à la particularité irréductible de la psychologie des personnages qu'il avait approchés. Cette identité des attitudes se reflète clairement dans l'exigence énoncée par Bratianu, selon laquelle «*l'historien doit s'initier à l'atmosphère du passé, doit comprendre et expliquer, non pas accuser les gens d'antan à la lumière des circonstances actuelles*». On la retrouve également, dans la sympathie avec laquelle l'historien roumain juge la politique de Nicéphore Ier, un empereur byzantin dans lequel il avait vu «*un singulier exemple de la difficulté de jouer le rôle ingrat d'un réformateur financier à une époque de crise, et du courage d'affronter l'opinion publique et la coalition des intérêts privés pour sauvegarder ceux de l'État à l'heure du danger*». Braudel n'a pas été, lui non plus, moins sympathétique envers les héros du XVIe siècle (Philippe II, l'Amiral Coligny etc.), mais, à la différence de Braudel, il les a toujours situés *en dessous* des structures qu'il a étudiées, se méfiant de leur capacité à enclencher le changement de celles-ci. Cette vision «*anti-individualiste*» est perceptible chez l'auteur de *La Méditerranée* non seulement à l'arrière-plan de son ouvrage fondamental, mais aussi dans tous les écrits qu'il nous a laissés. À cet égard, il se distingue beaucoup de son confrère roumain, nettement plus sensible, de par son expérience de vie et par sa philosophie politique libérale, au rôle créateur des individus, même s'il n'ignorait pas, lui non plus, la force coercitive des «*structures de profondeur*» propres à toutes les civilisations. À ce sujet, tant sur l'un, que sur l'autre, l'«*air du temps*» a pesé de toute sa force, dans la mesure où, ce que les principales écoles de pensée de leur époque semblent avoir privilégié n'était pas la contribution historique des individus, mais la découverte et l'interprétation des «*lois*» de l'évolution. Éloignés, donc, l'un de l'autre au niveau élémentaire d'une interprétation particulière, Fernand Braudel et G. I. Bratianu se rapprochent, encore une fois, dans le plan supérieur d'un contexte culturel qui les a influencés tous les deux.

ANDREI EȘANU

ISTORIOGRAFIA DIN REPUBLICA MOLDOVA (1989 – 2002)

Studiul de față reprezintă o încercare de a caracteriza istoriografia basarabeană în evoluția ei din ultimele decenii, punând accent mai cu seamă pe schimbările produse în ultima vreme. Marile transformări care au avut loc în Europa, în spațiul exsovietic mai cu seamă, precum și trecerea într-un alt secol, oferă un prilej potrivit pentru asemenea tentativă de evaluare a stărilor de lucruri din știința istorică din spațiul pruto-nistean. Ne propunem, să realizăm nu atât o analiză minuțioasă a acestei literaturi istorice apărute la Chișinău după 1990, cât să arătăm schimbările radicale care s-au produs în istoriografia din această provincie istorică românească, în tematica și problematica de cercetare, în rezolvările și concluziile care diferă cu mult de cele din perioada regimului sovietic.

Centrul istoriografic de la Chișinău s-a format treptat, pe parcursul anilor 50-60, pornind de la sarcinile preponderent propagandistice impuse Institutului de Istorie al Academiei de Științe a R.S.S. Moldovenești. Către anii 70-80 aici activa un colectiv destul de numeros de cercetători, circa 70-80 la număr. Dintre aceștia circa 3/4 se ocupau de cercetarea problemelor de istorie sovietică cu începere de la 1917. Pregătirea cadrelor se efectua atât în Institutul de Istorie de la Chișinău, cât și în alte centre științifice din Uniunea Sovietică (Moscova, Leningrad, Kiev ș.a.). „Istoria Moldovei“, istorie care era concepută în exclusivitate ca parte componentă a istoriei URSS, ca obiect de studiu la Facultatea de istorie a Universității de Stat din Chișinău, se reducea la doar la unele probleme de istorie modernă și contemporană: problema basarabeană, biruința revoluției socialiste în Moldova, construcția socialismului în Republica Autonomă și apoi în R.S.S. Moldovenească, toate văzute de pe pozițiile politicii anexioniste țariste și sovietice. La Universitatea din Chișinău nivelul pregătirii cadrelor în domeniul istoriei Moldovei, era extrem de redus. De aceea, pregătirea istoricilor profesioniști în cadrul stagiului de doctorat, în centrele sus menționate, începea aproape de la zero. Aici selectarea și promovarea cadrelor erau efectuate sub supravegherea vigilentă a organelor de partid și de securitate. Orice abatere cât de mică de la cerințele oficiale putea să atragă eliminarea din Institutul de Istorie. Multă vreme, până spre 1980, tezele de „candidat în științe“ și „doctor în științe istorice“ (este vorba de sistemul sovietic de doctorat cu două

trepte) erau susținute la Moscova, Leningrad, Kiev și erau pătrunse de metodologia marxist-leninistă care nu permitea cercetătorilor să efectueze investigații decât în acord cu preceptele acestei ideologii. În afară de aceasta, tezele de doctorat trebuiau să fie aduse la zi, adică să se țină cont de postulatele vehiculate de mașina propagandistică a Partidului Comunist din Uniunea Sovietică, în special de hotărârile „magistrale“ ale Congreselor și Plenarelor PCUS. Pe baza lor, după un an-doi de muncă asiduă, se elaborau studii monografice care, la rândul lor, se publicau abia după alți doi-trei ani de recenzări (citește cenzurări) oficiale și neoficiale. Astfel, până în anii 90 un colectiv de circa 80 de cercetători publica anual nu mai mult de două, trei „monografii“, dintre care peste 80% erau dedicate perioadei de construire a socialismului și comunismului în URSS, proces în care istoricii moldoveni trebuiau să depisteze și să sublinieze unele particularități ale construcției respective în R.S.S. Moldovenească, să demonstreze „ajutorul frățesc“ acordat de Moscova, să exalte prietenia popoarelor URSS, apropierea și înflorirea culturii sovietice până la formarea unei comunități noi, poporul sovietic.

De problemele istoriei Moldovei de până la 1917 (în concepția școlii historiografice sovietice istoria URSS era împărțită în două „epoci“ mari: perioada de până la 1917 și cea de după această dată, iar istoricii de la Chișinău au acceptat fără rezerve această periodizare) se ocupa doar o singură secție, care aborda probleme de istorie social-economică prin prisma teoriei luptei de clasă sau de istorie politică și relații internaționale prin prisma „ajutorului frățesc“ acordat de „marele popor“ rus, începând cu eliberarea Moldovei de sub jugul otoman în 1812 și terminând cu instaurarea puterii sovietice în Moldova.

Dacă istoricii care se ocupau de „perioada sovietică“ nu s-au abătut de la cerințele partidului, alți cercetători preocupați de investigarea unor aspecte de istorie a Moldovei de până la 1917 au reușit, în pofida condițiilor extrem de aspre ale regimului totalitar, să elaboreze o serie de lucrări destul de temeinice cu concluzii interesante și durabile din punct de vedere științific.

O dată cu „dezghețul“ hrușciovist, în cadrul secției de științe socio-umane a Academiei de Științe a RSS Moldovenești (până în 1961 filială a Academiei de Științe a URSS, iar după această dată Academie de Științe de sine stătătoare, dar de fapt aflată sub controlul total al Academiei de Științe a URSS și al unor secții de propagandă ale Comitetului Central al Partidului Comunist al Moldovei) și al unor Uniuni de Creație, mai cu seamă cea a scriitorilor, s-a declanșat, aproape incredibil în acele condiții, o amplă discuție cu privire la moștenirea istorico-culturală și literară a „poporului moldovenesc“. Deși discuția era dirijată din umbră de ideologia partidului, intelectualii basarabeni au reușit o amplă reformă a normelor ortografice ale „limbii moldovenești“, norme foarte apropiate de cele ale limbii literare române. Din nefericire, scrierea a continuat să rămână în grafie rusească introdusă peste noapte în Basarabia după 28 iunie 1940 și reluată în 1945. Totodată, în afară de creația populară orală, care trebuia să fie pusă la temelie oricărei culturi a popoarelor Uniunii

Sovietice, a fost recunoscută (nu fără sprijinul unor importanți oameni de știință din Moscova, Leningrad) moștenirea literaturii clasice a scriitorilor moldoveni, Ion Creangă, Mihai Eminescu, Vasile Alecsandri, Costache Negruzzi, care, prin operele lor, au pus temeliile „limbii moldovenești“ literare contemporane. Aceste discuții s-au desfășurat în condiții grele, în limitele concepției staliniste de formare și existență a două popoare și respectiv a două culturi est-romanice, poporul român și poporul moldovenesc. În afară de aceasta, întreaga moștenire culturală și literară trebuia să fie filtrată conform principiilor proletcultiste pentru a se delimita în mod clar cultura și literatura burgheză de cea proletară.

Aceste schimbări au întredeschis unele posibilități pentru publicarea unui șir de lucrări mai importante ale culturii noastre din epoca medievală și cea modernă, cum ar fi cronicile lui Grigore Ureche, Miron Costin, Ion Neculce, precum și a unor scrieri ale lui Nicolae Milescu Spătaru, Dimitrie Cantemir, Mihail Kogălniceanu ș.a. (cu omisiuni). Este interesant că toate aceste ediții au fost efectuate după ediții din România, textele fiind tipărite cu litere rusești și fiind însoțite de mici studii introductive sau comentarii. În linii mari, aceste opere erau caracterizate drept monumente ale istoriei, literaturii și „limbii moldovenești“.

La hotarul anilor 50-60 în Institutul de Istorie începea munca de depistare și editare a corpului de documente medievale intitulat *Moldova în epoca feudalismului*. De asemenea, în anii 60 s-au încercat colaborări și cu istoricii de la București și Moscova, proiect soldat cu apariția unui corp de documente medievale privitoare la legăturile istorice dintre români și ruși¹. În paralel, au fost elaborate și publicate o serie de lucrări dedicate, de către Eugen Russev și Vasile Coroban, cronicilor medievale moldovenești. Pe la mijlocul anilor 60 s-a elaborat și o sinteză de Istorie a R.S.S. Moldovenești (două volume, în limba rusă, ulterior tradusă). Deși pătrunsă de postulatele staliniste (teoria existenței poporului moldovenesc, lupta de clasă și biruința revoluției proletare ș.a.), volumul I, dedicat istoriei de până la 1917, cuprindea și capitole mai interesante. Se arăta că întreg spațiul est-carpatic până la Nistru făcuse parte din zona expusă romanizării și că populația autohtonă romanizată s-a constituit într-un singur popor, perpetuându-se aici până în plin ev mediu, fapt negat mai apoi în repetate rânduri.

Istoricii din Chișinău au participat în anii 60-70, cu rapoarte și comunicări, la Simpozionul Unional anual de istorie agrară (cu participarea istoricilor din toate republicile sovietice) prezentând cercetări concrete cu privire la evoluția agrară, sistemul fiscal, influența stăpânirii otomane asupra Țării Moldovei pe parcursul secolelor XV-XVIII. Mai mult, au fost elaborate și publicate în limba rusă studii monografice dedicate istoriei rurale și urbane, care nu sunt lipsite de interes din punct de vedere al abordărilor și rezolvărilor propuse.

¹ *Relațiile istorice dintre popoarele U.R.S.S. și România în veacurile XV – începutul celui de al XVIII, documente și materiale în trei volume*, vol. I (1408-1632), 362 p.; vol. II (1633-1673), 446 p.; vol. III (1673-1711), Moscova, 1966-1970, 415 p.

Un alt simpozion „Raporturile slavo-volohe și originea poporului moldovenesc“, ținut periodic la Academia de Științe a Moldovei (anii 70-80), sub „tutela“ Academiei de Științe a URSS, la care erau invitați cercetători importanți de la institutele academice din Moscova, Leningrad, Kiev, Odesa. a luat în dezbateri anumite probleme legate de procesul de romanizare în spațiile intra- și extracarpatiche, perpetuarea populației romanizate din antichitate până în evul mediu în spațiul balcano-carpato-dunărean. Deși simpozionul avea scopul de a scoate în evidență (vădit exagerat – A.E.) rolul slavilor (mai ales a slavilor de est) în destinele populației est romanice, preponderent a celei din spațiul carpato-nistean (conform concepției școlii sovietice aceștia au determinat în mare măsură formarea „poporului moldovenesc“), la unele ședințe erau prezentate rapoarte veridice privind problema vlahilor balcanici, cea a continuității „volohilor“ din bazinul carpato-danubiano-nordpontic sau a spațiului carpato-danubian ca zonă de contact, de interferență culturală romano-slavă în evul mediu timpuriu. Erau analizate numeroase informații din cronografia bizantină, sud și est slavă, din alte izvoare medievale, care provocau nenumărate polemici în cadrul simpozionului. Rezultatele acestor investigații s-au soldat cu publicarea unor studii utile și până astăzi². Pe lângă acestea menționăm studiile publicate de Eugen Russev³ și Vasile Coroban⁴, dedicate cronicilor moldovenești din secolele XVII-XVIII, precum și activității cărturărești desfășurate de către Dimitrie Cantemir⁵, în care este arătată importanța acestor scrieri ca monumente de istorie, cultură umanistă și limbă națională. În mod deosebit trebuie de apreciat efortul lui Pavel Dimitriu (Dmitriev), un cercetător onest, care, pe lângă faptul că a contribuit la publicarea unor volume din seria *Moldova în epoca feudalismului*, a elaborat un valoros studiu monografic, privind evoluția demografică a Țării Moldovei în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, a depistat în arhivele rusești și a publicat un deosebit de prețios document istoric: recensămintele populației Țării Moldovei efectuate de administrația țaristă în timpul războiului ruso-turc din 1768-1774⁶.

² *Юго-восточная Европа в средние века*, Кишинев, 1972, 374 c.; *Карпато-дунайские земли в средние века*, Кишинев, 1975, 340 c.

³ Eugen Russev, *Slova cronicărească – ecoul bătrânei Moldove*, Chișinău, Editura Cartea Moldovenească, 1974, 275 p.; Idem, *Cronografia moldovenească din veacurile XV-XVIII*, Chișinău, Editura Știința, 1977, 510 p. (ambele în grafie rusă).

⁴ Vasile Coroban, *Dimitrie Cantemir – scriitor umanist*, Chișinău, Editura Cartea Moldovenească, 1973, 284 p.; Vasile Coroban și Eugen Russev, *Cronicarul Ion Neculce. Viața și opera*, Chișinău, 1956, 183 p. (ambele în grafie rusă).

⁵ *Dimitrie Cantemir. Creații muzicale*, ediție de E. Tcaci, Chișinău, Editura Literatura artistică, 1980, 120 p. (în grafie rusă); С.В. Фомин, *Кантемиры в изобразительных материалах*, Кишинев, Штиинца, 1988, 96 c. (Cantemireștii în materiale ilustrative); *Наследие Дмитрия Кантемира и современность*, Culegere de studii, Кишинев, 1976, 230 c. (Moștenirea lui Dimitrie Cantemir și contemporaneitatea); Andrei Eșanu, *Dimitrie Cantemir. „Descrierea Moldovei“*. Manuscrise și ediții, Chișinău, Editura Știința, 1987, 106 p. (cu grafie rusă).

⁶ *Moldova în epoca feudalismului*, vol. VII, partea I-II, editat de Pavel Dmitriev, Chișinău, 1975, partea I – 606 p., partea II – 527 p.; П.Г. Дмитриев, *Народонаселение Молдавии (По материалам переписи 1772-1773, 1774 и 1803 гг.)*, Кишинев, 1973, 155 c.

Așa numita perioadă a capitalismului era încadrată între anii 1812-1917. Istoricii care cercetau această epocă analizau cu patos războiul ruso-turc din 1806-1812, soldat cu „alipirea“ Basarabiei la Rusia. Altfel spus, un eveniment „progresist“ care ar fi deschis calea spre dezvoltare și înflorire în cadrul Imperiului Țarist, iar după 1917 în familia frățească a popoarelor sovietice. Dacă în perioada dezghețului hrușciovist regimul țarist instaurat în Basarabia în 1812 mai putea fi supus unor critici, prin prisma întetirii luptei de clasă în condițiile capitalismului și imperialismului, ulterior, aceste analize au fost excluse aproape în întregime din publicațiile istorice de la Chișinău, timp de decenii ele fiind dominate de elogierea țarismului.

Un grup aparte de istorici s-a ocupat de evenimentele și procesele care au avut loc în Basarabia, în anii 1917-1940, precum și de relațiile sovieto-române din această perioadă. Nu numai scrierile lor, dar și culegerile de documente publicate poartă un caracter vădit antiromânesc. Dintre publicațiile istoricilor care s-au ocupat de problemele construcției socialismului și comunismului în Moldova pot fi reținute doar unele culegeri de documente, care, de asemenea, erau selectate cu prudență și tendențiozitate.

La hotarul anilor 80-90, sub presiunea mișcărilor pentru revenirea la valorile culturii și istoriei naționale românești s-a prăbușit întreg sistemul de pseudovalori sovietice. Deși părea o citadelă de necucerit, s-a prăbușit și vechiul Institut de Istorie al Academiei. A căzut și un „grandios proiect“ de elaborare a unei „Istории a R.S.S. Moldovenești“ în șase volume, care urma să fie conceput în limitele aceleiași ideologii⁷.

În condițiile marilor răsturnări de situație din anii 89-91, ideologii PCUS și învățăceii lor, inclusiv diriguitorii Academiei moldovenești, considerau că, făcând anumite concesii, situația poate fi ținută sub control. Drept urmare, s-au inițiat discuții cu privire la așa numitele „pete albe“ ale istoriei, care, în mod tradițional, erau trecute sub tăcere de istoriografia sovietică. În scurtă vreme, prin efortul oamenilor de știință și cultură, a scriitorilor și jurnaliștilor, a cadrelor universitare și a altor intelectuali au fost inițiate numeroase publicații în care a fost dezvăluit adevărul cu privire la evenimentele din 1812, 1917-1918, 1940, la persecuții, deportări în masă, foamete, colectivizare forțată, la moștenirea culturală și unitatea etnolingvistică a românilor și moldovenilor ș.a., fenomen calificat drept o adevărată revoltă istoriografică⁸. Deosebit de energic s-au manifestat în această privință revistele și ziarele „Basarabia“ (redactor Dumitru Matcovschi), „Literatura și Arta“ (redactor Nicolae Dabija), „Învățăământul public“ (A. Grăjdieru) ș.a.

⁷ Deși către 1990 fuseseră elaborate câteva volume, s-a editat doar varianta în limba rusă a primului volum. În 1998 puținii istorici care au rămas în albia concepției istoriografice sovietice publicau o „Istorie a Republicii Moldova din cele mai vechi timpuri până în zilele noastre“, Chișinău, 1998, similară unei ediții din 1982, cu unele reformulări de pe pozițiile moldovenismului primitiv.

⁸ Ion Țurcanu, *Revolta istoriografică din Moldova Sovietică de la sfârșitul anilor 80*, în RI, București, 1995, nr. 5-6.

Cu permisiunea unor înalte foruri de partid, de stat și academice de la Moscova a fost acceptată, pentru prima dată în condițiile regimului sovietic, fondarea unei reviste naționale de istorie, care au început să apară la Chișinău din 1990 (în limba rusă), iar din 1992 în limba română. Sub presiunea istoricilor din generația medie și a celor tineri, a opiniei publice în general, sistemul de pseudovalori culturale și istorice de sorginte stalinistă-comunistă s-a prăbușit complet în anii 1991-1992. Destinul Institutului de Istorie a fost preluat de noua generație de istorici care, după proclamarea Independenței de Stat a Republicii Moldova, a reușit, după opinia noastră, să efectueze un șir de cercetări prin care căutau să spună adevărul în problemele cheie ale istoriei românilor, ale Țării Moldovei și ale Basarabiei în special.

Schimbări radicale au suportat structura institutului, cadrele și problematica de cercetare. În special, s-a revenit la sincronizarea istoriei Basarabiei cu întreaga istorie a românilor, fiind acceptată periodizarea clasică, pe epoci, a istoriei universale și naționale: epoca antică, medievală, modernă și cea contemporană.

Totodată au fost stabilite ample contacte cu centrele științifice din România, în special cu Institutul de Istorie „A.D. Xenopol” din Iași și Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” din București, cu reprezentanți ai școlilor istoriografice europene, care în anii următori s-au dovedit a fi deosebit de utile sub aspect informativ și metodologic. S-au amplificat legăturile internaționale ale Institutului de Istorie și ale facultăților de istorie, fiind convocate, în ultimii zece ani, mai multe întâlniri și sesiuni științifice cu participarea istoricilor din România și alte țări. Deosebit de importantă s-a dovedit a fi prezența cu rapoarte, conferințe și comunicări la aceste sesiuni și simpozioane a unor asemenea distinși istorici români cum ar fi Alexandru Zub, Virgil Cândea, Ioan Caproșu, Șerban Papacostea, Gheorghe Platon, Constantin Rezachevici, Ștefan Ștefănescu, Mihai Maxim, Ioan Scurtu ș.a. Mulți dintre istoricii de la Chișinău au prezentat rapoarte și comunicări nu numai în centrele științifice și universitare din România, dar și din Polonia, Turcia, Lituania, Franța, Austria, Germania ș.a. La Chișinău au mai fost convocate sesiuni comune cu istoricii turci, polonezi și greci. Mulți istorici din România, Franța, Israel, SUA au prezentat comunicări, conferințe și cursuri universitare la facultățile de istorie din Chișinău. În aceste condiții, istoricilor din Republica Moldova le-a devenit mult mai accesibilă întreaga moștenire istoriografică românească, fiindu-le totodată deschis mult mai larg accesul la arhivele din Republica Moldova, Rusia, Ucraina, România, Germania, Polonia, Austria și alte țări.

După 1991 au văzut lumina tiparului primele lucrări de sinteză și culegeri de documente, provenite din fonduri ținute până atunci sub lacăt, în arhivele de stat și cele KGB-iste. În special, au fost publicate documente cu privire la evenimentele tragice din Basarabia anilor 40-50 ai secolului al XX-lea⁹. Este

⁹ *Голод (в Молдове 1946-1947)*, Сборник документов, Кишинев, 1993, 767 р. (Foamețea în Moldova); Валериу Пасат, *Трудные страницы истории Молдовы. 1940-1950*. Сборник документов, Москва, Терра, 1994, 800 р.

reluată și continuată publicarea documentelor medievale din seria *Moldova în epoca feudalismului*¹⁰. În prezent sunt pregătite pentru tipar volumele IX și X ale acestei serii. De asemenea, este publicat un important set de documente cu privire la istoria orașului Chișinău¹¹. Unii cercetători au avut posibilitatea să lucreze în arhive vest europene, fiind deja publicate unele rezultate¹². Importante ediții documentare au realizat istoricii moderniști¹³.

S-a editat și o serie de memorii ale participanților la evenimentele din Basarabia anilor 1917-1918, cu privire la Unirea Basarabiei cu România, la deportările și persecuțiile comuniste, precum și la alte procese și evenimente istorice¹⁴.

Deja în 1991 sunt reeditate într-un volum aparte, pentru prima dată la Chișinău, în grafie latină și fără omisiuni, cronicile lui Grigore Ureche, Miron Costin, Nicolae Costin¹⁵ și Ion Neculce¹⁶ (după ediții din România). Mai târziu, tot pentru prima dată la Chișinău, sunt editate unele cronici după originale manuscrise, fiind vorba de Letopisețele lui Axinte Uricariul¹⁷ și Ioan Canta¹⁸ însoțite de ample studii introductive.

Treptat, cercetările capătă un caracter mai sistematic, mai bine orientat. Deși, în continuare, marea majoritate a proiectelor țin de problematica istoriei Moldovei și a spațiului istoric moldovenesc cu includerea întregii Basarabii, a Bucovinei de Nord și a teritoriului de peste Nistru populat de români, cercetările

¹⁰ *Moldova în epoca feudalismului*, vol. VI (1671-1710), Chișinău, 1992, 290 p.; vol. VIII (1711-1750), Chișinău, 1998, 255 p.

¹¹ Andrei Eșanu, *Chișinău. File de istorie*, Chișinău, Editura Museum, 1998, p. 71-209.

¹² N. Răileanu, *Documente medievale moldovenești din Arhiva de Război a Suediei*, Chișinău, Editura Tyragetia, 2001, 308 p.

¹³ Ion Varta, *Revoluția de la 1848 în Țările Române. Documente inedite din arhivele rusești*, Chișinău, Editura Arc, 1998, 560 p.; *Ecouri dintr-un secol. Pagini din presa periodică moldovenească a secolului XIX*, ed. Dumitru Coval, Chișinău, 1991, 407 p.

¹⁴ Pantelimon Halipa, Anatolie Moraru, *Testament pentru urmași*, Chișinău, Editura Hiperion, 1991, 176 p.; Elena Alistar, *Amintiri din 1917-1918*, în „Patrimoniul”, 1991, nr. 3, p. 97-117; Ion Inculeț, *O revoluție trăită*, Chișinău, 1991; Onisifor Ghibu, Vadim Pirogan, *Cu gândul la tine Basarabia mea*, Chișinău, Editura Museum, 1995, 260 p.; Serafim Saka, *Basarabia în Gulag*, Chișinău, Editura Uniunii Scriitorilor, 1995, 344 p.; Dimitrie Bogos, *La răspântie: Moldova de la Nistru, 1917-1918*, Chișinău, 1998, 222 p.; Onisifor Ghibu, *Pe drumurile pribegiei*, Chișinău, Editura Museum, 1999, 307 p.; Alexei Marinat, *Eu și lumea: Proză documentară*, Chișinău, Editura Uniunii Scriitorilor, 1999, 216 p.; Valentin Mândăcanu, *Între acasă și acasă*, Chișinău, Editura Civitas, 2000, 208 p.; Valentin Ghibu, *Timpuri și oameni*, Chișinău, Editura Museum, 2001, 462 p.; Vladimir Beșleagă, *Jurnal, 1986-1988*, Chișinău, Editura Prut Internațional, 2002, 404 p.

¹⁵ Costin Nicolae, *Scrieri*, ed. Svetlana Korolevschi, vol. I-II, Chișinău, Editura Hyperion, 1990.

¹⁶ *Letopisețul Țării Moldovei* (Grigore Ureche, Miron Costin, Ion Neculce), Chișinău, Editura Hyperion, 1990, 637 p.

¹⁷ Axinte Uricariul, *Letopisețul Țării Moldovei (1711-1715)*, studiu introductiv, notă asupra ediției, îngrijirea textului, glosar, indice de nume de Andrei Eșanu și Valentina Eșanu, Chișinău, 1999, 150 p.

¹⁸ Ioan Canta, *Letopisețul Țării Moldovei (1741-1769)*, studiu introductiv, notă asupra ediției, îngrijirea textului, glosar, indice, tabel cronologic de Andrei Eșanu și Valentina Eșanu, Chișinău, 1999, 48 p.

sunt efectuate în context general românesc și european. Se renunță la vechile postulate, se schimbă radical aspectul și tematica publicațiilor, devin mai convingătoare și mai obiective investigațiile și concluziile. Tot mai mult istoricii de la Chișinău se apropie de metodologia și periodizările acceptate de școlile românești și europene.

Prin efortul Institutului de Istorie, al institutelor de istorie ale Academiei Române precum și cel al universităților din Republica Moldova și din România au fost pregătiți cercetători care au susținut teze de doctorat și au publicat primele lor monografii. A fost revizuită total problematica și tematica de cercetare, fiind investigate și propuse ca teme de doctorat (unele autoreferate vezi nota 6-21) aspectele și problemele cele mai ancorate în actualitate, cum ar fi cea a unității de origine, de limbă și cultură a românilor, cea a apartenenței moldovenilor din Republica Moldova, din întreg spațiul vechii Basarabii și a Bucovinei de Nord la neamul românesc, raporturile Țării Moldovei cu alte popoare, în special cu Rusia țaristă, din perspectiva intereselor naționale¹⁹, evoluția politică și relațiile internaționale ale Țării Moldovei de la mijlocul secolului XIV – până la mijlocul secolului XIX²⁰, probleme de istorie regională (Bucovina²¹ și Bucovina de Nord, Basarabia de Sud²², Transnistria²³), probleme de istoria civilizației (rurale și urbane)²⁴, aspecte ale culturii și mentalităților din epoca medievală până în prezent²⁵, problema anexării

¹⁹ Vladimir Tcaci, *Moldova în relațiile politice internaționale (1763-1774)*, Chișinău, 1998; Ion Eremia, *Politica externă a Moldovei la mijlocul secolului al XVII-lea (1634-1658)*, Chișinău, 2000.

²⁰ Gheorghe Gonța, *Țara Moldovei în contextul politicii otomane: relațiile internaționale și mișcarea de eliberare*, Chișinău, 1993; Eduard Baidaus, *Țara Moldovei în sistemul relațiilor internaționale din Europa de Est în timpul domniei lui Vasile Lupu (1634-1653). Raporturi politice cu Rzeczpospolita și Rusia*, Chișinău, 1995; Pavel Parasca, *Evoluția politică internă și poziția internațională a Moldovei. Jumătatea secolului XIV – începutul secolului XV*, Chișinău, 1997; Dan Haidarlı, *Relațiile politice dintre Moldova și Hanatul din Crimeea în secolul al XVIII-lea (1718-1774)*, Chișinău, 1998; Silvia Chicu, *Viața politică a Țării Moldovei în a doua jumătate a secolului XVI*, Chișinău, 1998.

²¹ Constantin Ungureanu, *Evoluția etno-demografică a Bucovinei în anii 1774-1850*, Chișinău, 1997.

²² Ion Chirtoagă, *Sud-Estul Țării Moldovei și stânga Nistrului în anii 1484-1699 (expansiunea și stăpânirea turco-tătară)*, Chișinău, 1999.

²³ Elena Moraru, *Activitatea social-economică, politică și culturală a femeilor din RASSM (1924-1940)*, Chișinău, 1997; Elena Negru, *Politica etnolingvistică în RASSM (1924-1940)*, Chișinău, 2000.

²⁴ Pavel Cocârlă, *Domnia și târgurile în Moldova (a doua jumătate a secolului al XIV-lea – începutul secolului al XIX-lea)*, Chișinău, 1994; Lilia Zabolotnaia, *Formarea și stabilirea pieței orășenești în Moldova la sfârșitul secolului al XVI-lea – începutul secolului al XVIII-lea (prin prisma factorului agrar)*, Chișinău, 1997; Rodica Țigulschi-Neaga, *Civilizația urbană în Moldova secolului al XVIII-lea*, Chișinău, 2001.

²⁵ Aurelia Felea, *Unitatea românească în publicistica lui Mihail Eminescu*, Chișinău, 1997; Alina Felea, *Viața cotidiană și mentalități din mediul urban al Țării Moldovei (mijlocul secolului al XVII-lea – mijlocul secolului al XVIII-lea)*, Chișinău, 2001; Virgiliu Bârlădeanu, *Criză de conștiință medievală în Țara Moldovei în a doua jumătate a secolului al XVII-lea – începutul secolului al XVIII-lea (Studii de mentalități colective)*, Chișinău, 2001.

Basarabiei în 1812²⁶, a mișcării naționale a românilor din Basarabia și a unirii acestei provincii cu România în 1917-1918²⁷, precum și o serie de aspecte ce țin de Unirea Principatelor române în 1859²⁸, de istoria relațiilor internaționale ale statului român modern²⁹. O atenție sporită a început să se acorde perioadei aflării Basarabiei în componența României întregite³⁰, problemei destinului tragic al românilor de peste Nistru sub stăpânirea țaristă, sovietică³¹ și calvarului prin care au trecut românii din Basarabia și de peste Nistru în timpul celui de-al II-lea război mondial, precum și evenimentelor tragice care au urmat după 1945 (deportări și foamete, deznaționalizare³², rusificare, colectivizare forțată, revoluție și politică culturală stalinistă³³, răfuielei politice, nimicirea intelectualității în teritoriile recent ocupate, ș.a.). După cum au arătat cercetările, politica stalinistă de ocupație a provocat o amplă mișcare de rezistență antisovietică³⁴.

Un capitol aparte în cercetările istoricilor chișinăuieni l-au format evenimentele legate de mișcarea de eliberare națională a românilor moldoveni din anii 1989-1991, de proclamarea independenței de stat și de constituirea principalelor structuri politice ale Republicii Moldova³⁵, de războiul de la Nistru provocat de Federația Rusă ș.a.

²⁶ Vladimir Mischevca, *Moldova în raporturile internaționale la începutul secolului al XIX-lea (1806-1812)*, Chișinău, 1997.

²⁷ Valeriu Popovschi, *Republica Democratică Moldovenească (formarea și evoluția. 1917-1918)*, Chișinău, 2001.

²⁸ Nina Petrovski, *Unirea Principatelor în istoriografia din România*, Chișinău, 1993.

²⁹ Ion Șișcanu, *Basarabia în contextul relațiilor sovieto-române, 1940*, Chișinău, 1996; Anatol Petrencu, *Politica României privind Basarabia. 1940-1944*, Chișinău, 1997; Lidia Pădureac, *Relațiile româno-sovietice în perioada 1917-1934*, Chișinău, 2001.

³⁰ Viorica Nicolenco, *Extrema dreaptă în Basarabia (1923-1940)*, Chișinău, 1999; Nicolae Atanasov, *Industria, comerțul, băncile și sistemele de comunicație ale Basarabiei în anii 1918-1940*, Chișinău, 2000; Nicolae Enciu, *Populația rurală a Basarabiei în anii 1918-1940*, Chișinău, Editura Epigraf, 2002, 272 p.

³¹ Nicolae Movileanu, *Din istoria Transnistriei (1924-1940). Politica stalinistă în domeniul culturii și represaliile din anii 1937-1938*, în „Revista de Istorie a Moldovei”, Chișinău, 1993, nr. 2, p. 69-77; N. Movileanu, A. Moraru, *Condamnat la moarte*, în revista „Nistru”, Chișinău, 1989, nr. 2, p. 156-158.

³² V. Burlacu, *Deznaționalizarea și rusificarea românilor basarabeni (1944-1950)*, în revista „Cugetul”, Chișinău, 1993, nr. 3-4; Igor Cașu, „Politica națională” în Moldova Sovietică (1944-1989), Chișinău, 2000.

³³ Gheorghe Negru, *Politica etnolingvistică în R.S.S. Moldovenească*, Chișinău, 1998; Zinaida Alexandreanu-Sîtnic, *Constituirea și funcționarea sistemului instituțional de cultură în R.S.S. Moldovenească (1944-1950)*, Chișinău, 1998; Valeriu Cozma, *Învățământul universitar în sistemul științific și educațional din Republica Moldova, 1944-1996*, Chișinău, 1998; Valentina Ursu, *Politica culturală în R.S.S. Moldovenească (1944-1956)*, Chișinău, 2001.

³⁴ Elena Șișcanu, *Instaurarea și consolidarea regimului totalitar bolșevic în R.S.S. Moldovenească (1940-1952)*, Chișinău, 1997; Elena Postică, *Rezistența antisovietică în R.S.S. Moldovenească (1944-1950)*, Chișinău, 1998.

³⁵ Irina Cereș, *Aderarea Republicii Moldova la organizațiile politice și economice internaționale. Relațiile economice-comerciale externe (1991-1995)*, Chișinău, 1998; Victor Gaiciuc, *Constituirea armatei naționale a Republicii Moldova*, Chișinău, 2000.

Un alt vast domeniu de cercetare a devenit istoria bisericii ortodoxe în limitele istorice ale Țării Moldovei³⁶. În special au fost elaborate și publicate lucrări privind istoria unor mănăstiri și biserici, mai cu seamă din spațiul basarabean, precum și viața și activitatea cărturărească a unor ierarhi moldoveni.

Prin aceste cercetări și publicații, cadrele formate în ultimii zece ani încep să aibă o pondere tot mai însemnată nu numai ca număr, dar și ca arie tematică de cercetare și nivel științific. Mulți dintre tinerii cercetători au fost angajați în instituțiile arhivistice și în predarea multor cursuri la facultățile de istorie unde au impus un evident curent de înnoire conceptuală și metodologică.

Revista de Istorie a Moldovei (redactor șef Demir Dragnev), editată de Institutul de Istorie al Academiei de Științe, a devenit în scurtă vreme o adevărată revistă științifică de istorie românească: până prin 1994-1995 a avut un tiraj de 4000-5000 de exemplare, indice a popularității sale în rândurile cititorilor. Până în prezent au văzut lumina tiparului 50 de numere ale revistei, în care au fost publicate numeroase studii și comunicări, documente și materiale, recenzii și prezentări de carte în cea mai mare parte dedicate unor probleme de istorie a Țării Moldovei, a Basarabiei și Bucovinei în context general românesc. În aceeași perioadă sunt fondate noi reviste de istorie – *Cugetul. Revistă de istorie și cultură* (redactor șef Ion Negrei), care din 1991 până în 1994 apare paralel în limba română și în limba rusă, într-o primă perioadă cu sprijinul Ministerului Învățământului, iar din 1999 cu cel al editurii „Pрут Internațional”. Ediția fiind deosebit de populară în rândurile profesorilor, studenților, elevilor. După această dată revista din lipsă de mijloace a apărut cu anumite întreruperi doar în limba română. Cu toate acestea „Cugetul” și-a păstrat individualitatea și priza la public prin faptul că în paginile sale sunt plasate numeroase articole, materiale și documente în sprijinul celor care predau și studiază istoria românilor în universități, colegii, licee, școli de cultură generală ș.a.

Cu începere din 1994 apare, cu sprijinul Fundației Culturale Române, cea de a treia revista de istorie din Republica Moldova – *Destin românesc* (redactor șef Alexandru Moșanu), revistă care continuă să apară până în prezent. Crezul pe care l-a exprimat de la bun început conducătorul ediției, de a publica studii, articole și alte materiale originale, prin care să fie exprimat adevărul despre istoria românilor moldoveni, este respectat cu fidelitate³⁷. La fel ca și în *Revista de Istorie a Moldovei*, în *Cugetul*, în paginile revistei *Destin Românesc* sunt abordate cele mai diverse probleme de istorie, cultură și civilizație românească, sunt puse în circuitul științific documente și materiale necunoscute, care largesc cu mult orizontul cunoașterii, precum și baza documentară a investigațiilor. Aceleași reviste printr-un șir de articole pun la dispoziția cititorilor, profesorilor

³⁶ Igor Cereteu, *Construcțiile cu caracter bisericesc din Moldova în sec. al XIV-lea și prima jumătate a secolului al XV-lea*, Iași, 1999.

³⁷ Alexandru Moșanu, *Argument*, în „Destin Românesc”, Chișinău-București, 1994, nr. 1, p. III-IV.

de istorie informații și date obiective privind istoria neamului românesc. Cu începere din anul 2001 la Chișinău cu sprijinul Fundației Forumului European pentru istorie și cultură a început să apară revista *Caiete de istorie* (redactor șef Gheorghe Cojocaru), publicație ancorată mai cu seamă în probleme de istorie contemporană și recentă.

Merită în același sens, menționată activitatea Muzeului Național de Istorie a Moldovei din Chișinău (director Nicolae Răileanu), care a publicat deja 11 volume ale Anuarului *Tyragetia*, unde sunt date publicității rezultatele investigațiilor arheologice, muzeologice, precum și studii, documente și materiale cu privire la diverse probleme de istorie medievală, modernă și contemporană a românilor basarabeni. De asemenea, se publică Anuarul Institutului de istorie și teorie a artei a Academiei de Științe a Moldovei, *Arta* (redactor șef Tudor Stăvilă), precum și revistele chișinăuene *Limba Română* (redactor șef Alexandru Bantoș), *Sud-Est. Artă, cultură, civilizație* (redactor șef Valentina Tăzlăuanu) ș.a.

S-au înviorat mult investigațiile în domeniul istoriei ținuturilor, cetăților³⁸, orașelor³⁹ și satelor⁴⁰, instituțiilor de învățământ⁴¹ și cultură⁴² ale Moldovei, fiind publicate, în ultimii 10-12 ani, câteva zeci de studii monografice, atât de istoricii profesioniști, cât și de cei amatori.

³⁸ Ion Hâncu, *Cetăți antice și medievale timpurii din Republica Moldova*, Chișinău, 1993, 150 p.; Idem, *Orheiul Vechi*, Chișinău, 1995, 100 p.; Al. Husar, Gheorghe Gonța, Silvia Dimitriu-Chicu, *Cetăți de pe Nistru*, Chișinău, 1998, 212 p.; Mariana Șlapac, *Cetatea Albă. Studiu de arhitectură medievală militară*, Chișinău, Editura Arc, 1998, 210 p.; Nicolae Bulat, *Județul Soroca: file de istorie*, Chișinău, Editura Arc, 2000, 350 p.; Vezi capitolul: *Structuri administrative, executive și militare (sec. XV-XIX)*, în Andrei Eșanu, Valentina Eșanu, *Moldova medievală. Structuri executive, militare și ecleziastice*, Chișinău, Editura Arc, 2001, p. 13-183; Ion Gumenăi, *Hotarele ținutului Hotin până la 1715*, în „Revista de Istorie a Moldovei”, Chișinău, 1996, nr. 4, p. 75-92 (în continuare RIM); Idem, *Istoricul apariției ținutului Hotin*, în RIM, 1997, nr. 1-2, 132-138; Idem, *Raiua Hotinului între anii 1718-1806*, în RIM, 1998, nr. 1-2, p. 53-69, 1998, nr. 3-4, p. 51-62; Idem, *Orașul Hotin*, în RIM, 1999, nr. 3-4, p. 80-87; Idem, *Istoria ținutului Hotin. De la origini până la 1806*, Chișinău, Editura Civitas, 2002, 304 p.

³⁹ Pavel Cocârlă, *Târguri sau orașele Moldovei în epoca feudală secolele XV-XVIII*, Chișinău, 1991, 187 p.; *Chișinău. Enciclopedie*, Chișinău, Editura Muzeum, 1997, 676 p.; Andrei Eșanu, *Chișinău. File de istorie*, Chișinău, Editura Museum, 1998, 215 p.; Ion Dron, *Chișinău. Schițe etnopolonimice*, Chișinău, Editura Museum, 2001, 111 p.

⁴⁰ Sergiu Tabușnic, *Șoldănești – localitate străveche din Valea Ciornei*, Chișinău, Editura Sarmis, 1994, 176 p.; Veaceslav Stăvilă și Vera Stăvilă, *Suruveni: Retrospectivă istorică*, Chișinău, 1998, 103 p.; Dinu Poștarencu, *Istoria satului Sadic*, Chișinău, 2001, 224 p.; Idem, *Pânășești. File de istorie*, Chișinău, 2002, 288 p.; Vasile Șoimaru, Ion Dron, Alexandru Furtună ș.a., *Cornova*, Editura Museum, 2000, 708 p.; Al. Furtună, *Noi mărturii despre Hiliuși*, Chișinău, Editura Civitas, 2000, 232 p.; Tudor Iașenco, Tudor Țopa, *Coșernița trecut și prezent, oameni și destine*, Rezina, 2001, 145 p.; Ion Mereuță, Ion Leașco, Gheorghe Scutelnic, *Dângenii*, Chișinău, Editura Pontos, 2001, 155 p.

⁴¹ Valeriu Cozma, *Istoria Universității de Stat din Moldova 1946-1996*, Chișinău, 1996, 560 p.; *Istoria Universității Pedagogice de Stat „Ion Creangă” (1940-2000)*. Col. de aut. V. Burlacu, Gh. Bârcă, B. Vizer ș.a., Chișinău, 2000, 386 p.

⁴² Leonid Cemortan, *Teatrul Național din Chișinău (1920-1935)*, schiță istorică, Chișinău, 2000, 316 p.; Petru Ganenco, *Istoria Bibliotecii Naționale a Republicii Moldovei de la 1832 până la 1918*, în două volume, Chișinău, 2001.

De asemenea, în acești ani s-a reluat activitatea de întocmire a unor bibliografii istorice aparte, privind activitatea istoriografică a unor personalități care activează acum în știința istorică din Basarabia⁴³, precum și bibliografii istorice generale⁴⁴. Pentru prima dată, bibliograful chișinăuian Valentina Eșanu a participat la întocmirea unuia dintre volumele *Bibliografiei Istorică a României*, volumul IX, cuprinzând publicațiile științifice din anii 1995-1999. Acest din urmă volum include 842 de titluri de lucrări și diverse alte publicații ale istoricilor din Basarabia, toate apărute în anii 1990-1999. Colaborarea cu Centrul de Bibliografie istorică al Academiei Române de la Cluj continuă, fiind în curs de pregătire materialele pentru volumul al X-lea (2000-2004).

Faptul că în istoriografia de până la 1990 perioada evului mediu timpuriu era cercetată deosebit de tendențios, în perioada imediat următoare a fost necesar de a întreprinde noi investigații în care au fost abordate asemenea probleme controversate și îndelung discutate cum ar fi romanizarea, continuitatea populației romanizate, formarea poporului român și a statelor medievale românești, cultura și civilizația medievală din cele trei țări românești ș.a.⁴⁵

Investigațiile medievistilor de la Chișinău din ultimii 10-12 ani s-au soldat cu un șir de interesante monografii, studii, articole în diverse reviste și culegeri din Republica Moldova, România și alte țări. Dintre acestea ținem să menționăm studiile cunoscutului arheolog și istoric Ion Hâncu, cel care a publicat o serie de articole dedicate romanizării, continuității și formării poporului român având drept suport bogate materiale arheologice descoperite în a doua jumătate a secolului XX-lea. Un loc aparte în aceste studii îl ocupă Basarabia ca parte componentă a spațiului istoric și cultural românesc⁴⁶. În ultimul deceniu s-au

⁴³ Vladimir Nicu, *Localitățile Moldovei în documente și cărți vechi. Îndrumar bibliografic*, vol. I-II, Chișinău, 1991; Onisifor Ghibu, *Pe baricadele Basarabiei și Transnistriei. Repere bibliografice și istorice*, Chișinău, Editura Abc, 2000, 96 p.; Ion Dron, *Biobibliografie*, Chișinău, 1998, 87 p.; Valentina Eșanu, *Andrei Eșanu la 50 de ani*, Chișinău, Editura Civitas, 1998, 32 p.; Pavel Parasca, *Biobibliografie*, 1999, 52 p.; Mihai Cernencu, *Bibliografie*, Chișinău, 2001, 35 p.; Tamara Grati, *Alexandru Boldur 1886-1982: Bibliografie (cu ocazia împlinirii a 115 ani de la naștere)*, Chișinău, 2001, 41 p.

⁴⁴ *Revista de Istorie a Moldovei*, nr. 1-24, 1990-1995, în RIM, 1995, nr. 3-4, p. 133-141; *Cercetări în domeniul științelor umaniste la Universitatea de stat din Moldova (1975-1995). Contribuții bibliografice*, Chișinău, 1996, 463 p.; Ion Madan, *Istorie, arheologie, etnografie, 1981-2001. Contribuții bibliografice*, Chișinău, 2001, 480 p.; *Institutul de Istorie al A.Ș.M. în anii 1991-2002. Bibliografie*, alcăt. Gh. Nicolaev, Zinaida Alexandreanu-Sâtnic, Chișinău, Editura Civitas, 2002, 47 p.

⁴⁵ *Evul mediu timpuriu în Moldova*, Chișinău, Editura Știința, 1994, 170 p.; Gheorghe Postică, *Românii din codrii Moldovei în evul mediu timpuriu*, Chișinău, Editura Universitas, 1994, 240 p.; Igor Corman, *Contribuții la istoria spațiului Pruto-Nistean în epoca evului mediu timpuriu (sec. V-VII d.Cr.)*, Chișinău, Editura Cartdidact, 1998, 290 p.; Ion Tentiuc, *Populația din Moldova centrală în secolele XI-XIII*, Iași, 1996, 280 p.; Ion Hâncu, *Străvechi monumente din Republica Moldova*, Chișinău, Editura Arc, 1996, 143 p.

⁴⁶ Ion Hâncu, *Semnificația etnoculturală a vaselor de lut folosite în evul mediu timpuriu de către populația din spațiul pruto-nistean*, în RIM, 1999, nr. 1-2, p. 27-37; Idem, *Soarta băștinașilor din spațiul pruto-nistean în antichitate și în evul mediu timpuriu*, în RIM, 2001, nr. 1-4, p. 36-46.

impus prin studiile lor Ion Chirtoagă (laureat al Premiului Academiei Române în anul 2001) dedicate sud-estului Moldovei și Transnistriei sub dominația otomană și cea țaristă⁴⁷, Ion Eremia⁴⁸ și Eduard Baidaus dedicate relațiilor internaționale ale Țării Moldovei în perioada de domnie a lui Vasile Lupu. Ele au la temelie o documentare consistentă și mai ales izvoare inedite din arhivele rusești și poloneze prin care sunt lărgite orizonturile cunoașterii epocii lui Vasile Lupu și Gheorghe Ștefan⁴⁹. Un studiu monografic interesant a fost elaborat de Vladimir Tcaci⁵⁰, care pe baza unor izvoare inedite din arhivele rusești a reușit să dezvăluie politica expansionistă a țărilor în anii 60-80 ai secolului al XVIII-lea.

De asemenea, au fost publicate interesante studii dedicate unor personalități marcante ale culturii medievale românești, inclusiv lucrări privitoare la activitatea și opera cărturărească a mitropoliților Varlaam⁵¹, Petru Movilă⁵², Dosoftei⁵³, Nicolae Milescu-Spătaru⁵⁴, Dimitrie Cantemir⁵⁵, Amfilohie Hotiniul⁵⁶, Paisie Velicikovski⁵⁷ ș.a. Epoca domniilor fanariote și cea a Luminilor au căpătat o anumită reflectare în studiile monografice ale lui Demir Dagnev⁵⁸, Vladimir Mischevca⁵⁹ ș.a.

⁴⁷ Ion Chirtoagă, *Din istoria Moldovei de sud-est până în anii 30 ai secolului al XIX-lea*, Chișinău, Editura Museum, 1999, 225 p.; Idem, *Sud-Estul Moldovei și stânga Nistrului (1484-1699)*, București, 1999.

⁴⁸ Ion Eremia, *Relațiile externe ale lui Vasile Lupu (1634-1653). Contribuții la istoria diplomației moldovenești în secolul al XVII-lea*, Chișinău, Editura Cartdidact, 1999, 295 p.

⁴⁹ Eduard Baidaus, *Politica și diplomația Moldovei în timpul domniei lui Vasile Lupu (1634-1653)*, Chișinău, Editura Civitas, 1998, 129 p.

⁵⁰ Vladimir Tcaci, *Moldova în relațiile politice internaționale (1763-1774)*, Chișinău, Editura Civitas, 1999, 130 p.

⁵¹ Varlaam, *Opere*, ed. Manole Neagu, Chișinău, Editura Hyperion, 1991, 620 p.

⁵² Petru Movilă, *Despre taina cununiei*, ed. Vasile Malanefchi, Chișinău, Editura Știința, 1996, 84 p.; Idem, *Mărturisirea de credință a Bisericii Ortodoxe*, traducere de Alexandru Elian, Chișinău, Editura Știința, 1996, 183 p.; Idem, *Împăcarea Bisericii Ortodoxe*, traducere de Ștefan Lupan, ed. îngrijită de Vlad Chiriac, Iași, Polirom, 2002, 184 p.; Gheorghe Bobână, *Petru Movilă. Profilul unui destin*, Chișinău, Editura Știința, 1996, 110 p.

⁵³ Nicolae Fuștei, *Mitropolitul Dosoftei: viața și activitatea*, Chișinău, Editura Civitas, 1999, 100 p.

⁵⁴ Nicolae Milescu-Spătaru și problemele culturii Moldovei (materialele „Lecturilor II Milesciene”), culegere de studii, Chișinău, Editura Știința, 1991, 130 p.; Nicolae Milescu-Spătaru și istoria culturii, culegere de studii, Chișinău, Editura Civitas, 1998, 96 p.

⁵⁵ Dimitrie Cantemir (1673-1723), materialele simpozionului științific, Chișinău, 1998, 95 p.

⁵⁶ Amfilohie Hotiniul, *Gramatica de la învățătura fizicii*, Chișinău, Editura Știința, 1990, 215 p.; A. Babii, *Amfilohie Hotiniul*, Chișinău, Editura Cartea Moldovenească, 1990, 70 p.

⁵⁷ Sfântul Paisie de la Neamț. *Cuvinte și scrisori duhovnicești*, selectate și traduse în limba română de Valentina Pelin, prefață de Virgil Cădea, vol. I, Chișinău, 1998, 215 p., vol. II, Chișinău, 1999, 279 p.

⁵⁸ Demir Dagnev, *Țara Moldovei în epoca luminilor*, Chișinău, Editura Civitas, 1999, 188 p.

⁵⁹ Vladimir Mischevca, *Moldova în politica marilor puteri la începutul secolului al XIX-lea*, Chișinău, Editura Civitas, 1999, 144 p.; Vladimir Mischevca și Periklis Zavitsanos, *Principele Constantin Ipsilanti, 1760-1816*, Chișinău, Editura Civitas, 1999, 175 p.

Dacă până în 1990 istoria Bucovinei era trecută sub tăcere, în perioada imediat următoare au fost publicate mai multe studii dedicate istoriei acestui ținut românesc intrat sub stăpânire austriacă. În baza unor documente inedite, inclusiv din arhivele vieneze, au fost elaborate cercetări referitoare la mișcarea națională a românilor, precum și la evoluția etnodemografică din acest ținut⁶⁰.

Un șir de studii sunt dedicate culturii și civilizației medievale românești⁶¹, cărții și tiparului⁶², cronicilor și cronicarilor⁶³, învățământului⁶⁴, raporturilor culturale cu alte popoare, monumentelor de istorie, de cultură și arhitectură⁶⁵, lucrări care au lărgit considerabil orizonturile cunoașterii în aceste probleme de istorie românească prin faptul că au fost valorificate și publicate documente, materiale, fonduri de cărți vechi, de manuscrise și tipărituri din arhivele și bibliotecile Republicii Moldova, Federației Ruse, Ucraine ș.a. Prin aceste valorificări istoricii chișinăuieni au adus o contribuție importantă la cunoașterea patrimoniului cultural și spiritual românesc.

Dacă în anii 50-80 istoria ecleziastică a lipsit cu desăvârșire din tematica investigațiilor, după această dată, problema respectivă se află permanent în atenția cercetătorilor din Republica Moldova. Prin urmare, au fost efectuate săpături arheologice la cele mai vechi centre monastice din Basarabia – Căpriana, Vărzărești, Bosie, Hâncu, Dobruja și Condrîța –, au fost elaborate și revăzute substanțial istoriile unor mănăstiri ori biserici mai importante⁶⁶. În ediții

⁶⁰ Ștefan Purici, *Mișcarea națională românească în Bucovina între anii 1775-1861*, Suceava, Editura Hurmuzachi, 1998, 272 p. (lucrarea are la bază teza de doctor în științe istorice elaborată și susținută la Chișinău).

⁶¹ *Valori și tradiții culturale în Moldova*, culegere de studii, Chișinău, Editura Știința, 1993, 230 p.; Andrei Eșanu, *Cultură și civilizație medievală românească*, Chișinău, 1996, 270 p.; Idem, *Contribuții la istoria culturii românești*, București, 1997, 380 p.

⁶² *Catalogul general al manuscriselor moldovenești păstrate în U.R.S.S. Colecția bibliotecii mănăstirii Noul-Neamț (secolele XIV-XIX)*, ed. Valentina Ovcinicova-Pelin, Chișinău, 1989, 437 p. (în grafie rusă); *Cartea Moldovei. Secolul XVII – începutul secolului XX*, vol. I-II, ed. N. Matei, C. Slutu, V. Farmagiu, ed. șt. și autor șt. introductiv Andrei Eșanu, Chișinău, Editura Știința, 1990-1992.

⁶³ Gheorghe Bobână, *Grigore Ureche*, Chișinău, Editura Basarabia, 1991, 120 p.; Andrei Eșanu, *Caracterul pluristratificat al „Letopiseșului Țării Moldovei” de Grigore Ureche*, în *Valori și tradiții culturale în Moldova*, Chișinău, 1993, p. 96-106; Idem, *Istoriografia Țării Moldovei de la Grigore Ureche la Ion Neculce. Unele aprecieri valorice*, în RIM, Chișinău, 1993, nr. 1, p. 3-15; Idem, *Întemeierea statului medieval moldovenesc. Interpretări și comentarii pe marginea „Letopiseșului Țării Moldovei” de Grigore Ureche*, în *Evul mediu timpuriu în Moldova*, Chișinău, 1994, p. 11-43; *Un veac de aur în Moldova (1643-1743). Contribuții la studiul culturii și literaturii române vechi*, culegere de studii, Chișinău-București, 1996, 255 p.

⁶⁴ Andrei Eșanu, *Din vremuri copleșite de greutate*, schițe din istoria culturii medievale din Moldova, Chișinău, Editura Lumina, 1991, 237 p.; *Istoria învățământului și a gândirii pedagogice în Moldova*, coord. T. Cibotaru, Chișinău, Editura Lumina, 1991, 333 p.; Valeriu Cozma, *Istoria Universității de stat din Moldova. 1946-1996*, Chișinău, 1996, 550 p.

⁶⁵ *Patrimoniul cultural al Republicii Moldova*, alcătuită de T. Stăvilă, C. Ciobanu, T. Diaconescu, Chișinău, Editurile Arc și Museum, 1999, 275 p.

⁶⁶ Gheorghe Postică și Nicolae Constantinescu, *Căpriana. Repere istorico-arheologice*, Chișinău, Știința, 1996, 111 p.; Constantin Ciobanu, *Biserica Adormirii Maicii Domnului din Căușeni*, Chișinău, Editura Știința, 1997, 163 p.; Luminița Ilvițchi, *Mănăstirile și schiturile din*

aparte⁶⁷, precum și în paginile revistelor istorice și de cultură ecleziastică (*Luminătorul*, *Curierul Ortodox*, *Alfa și Omega*) au apărut numeroase studii în care este dezvăluită drama prin care a trecut biserica ortodoxă din Basarabia sub dominația țaristă și a regimului totalitar comunist⁶⁸.

În ultimii ani la Chișinău s-a reanimat interesul pentru cercetările de genealogie și heraldică. În prim-planul acestor interese s-au aflat genealogia unor familii și dinastii de boieri și răzeși originari din spațiul basarabean al Țării Moldovei, mari demnitari și pârcałabi care au activat la Cetatea Albă, Hotin, Chilia, Orhei, Soroca, precum și în târgurile Chișinău, Lăpușna etc. în secolele XV-XVIII, precum și heraldica mai multor orașe și localități din același spațiu cu începere din evul mediu până în prezent⁶⁹.

Epoca modernă se află în atenția mai multor cercetători de la Chișinău, care în diversele lor studii au acordat o atenție sporită situației Țărilor Române sub stăpânirea rusească în anii războiului ruso-turc din 1806-1812, problemelor de istorie a României moderne, precum și situației politice, economice, culturale a Basarabiei sub dominația țaristă în anii 1812-1917⁷⁰. Un loc aparte în tematica de cercetare a istoricilor moderniști îl ocupă problemele legate de mișcarea națională și culturală din Basarabia, de lupta pentru unirea cu Patria mamă, România⁷¹, în timpul revoluțiilor ruse din 1905-1907 și celor două revoluții din 1917. În baza unui vast material documentar și memorialistic, istoricii din Chișinău au întreprins vaste investigații în care au încercat să aprecieze nepărtinitor nu numai evenimentele din 1917-1918, legate de activitatea Sfatului

Basarabia, Chișinău, Museum, 1999, 147 p.; Vlad Ghimpu, *Biserici și mănăstiri medievale în Basarabia*, Chișinău, Tyragetia, 2000, 220 p.; Angela Zubco, *Biserica în Țara Românească și Moldova în secolele XIV-XVII. Relațiile cu Muntele Athos*, Chișinău, Pontos, 2000, 225 p.; Constantin Ciobanu, Tudor Stăvilă, *Icoane vechi din colecții basarabene*, Chișinău, Editura Arc, 2000, 210 p.; Gheorghe Postică, *Mănăstirea Căpriana (de la întemeiere până în zilele noastre)*, Chișinău, Editura ULIM, 2000, 76 p.; *Locașuri sfinte din Basarabia*, Chișinău, Editurile Alfa și Omega, 2001, 288 p.; Vezi capitolul: *Centre și structuri ecleziastice de la Est de Prut*, în Andrei Eșanu, Valentina Eșanu, *Moldova medievală. Structuri executive, militare și ecleziastice*, Chișinău, Editura Arc, 2001, p. 185-280.

⁶⁷ Pavel Parasca, *La obârșia Mitropoliei Țării Moldovei*, Chișinău, Editura Prut Internațional, 2002, 104 p.

⁶⁸ Boris Buzilă, *Din istoria vieții bisericești din Basarabia (1812-1918; 1918-1944)*, București-Chișinău, 1996; Nicolae Popovschi, *Istoria bisericii din Basarabia în veacul al XIX-lea sub ruși. Din negura trecutului crâmpete de amintiri*, reeditare, Chișinău, Editura Museum, 2000, 503 p.

⁶⁹ Silviu Andrieș-Tabac, *Heraldica teritorială a Basarabiei și Transnistriei*, Chișinău, Editura Museum, 1998, 172 p.; Ion și Tatiana Varta, *Neamuri de nobili, mazili și preoți din Cornova*, în *Cornova*, Chișinău, Editura Muzeum, 2002, p. 567-633; Andrei Eșanu, Valentina Eșanu, *O dinastie de pârcałabi orheieni (secolele XVI-XVIII)*, în Andrei Eșanu, Valentina Eșanu, *Moldova medievală. Structuri executive, militare și ecleziastice*, Chișinău, Editura Arc, 2001, p. 62-75; Andrei Eșanu, *Vlaicul pârcałab – unchiul lui Ștefan cel Mare*, Chișinău, Editura Prut Internațional, 2001, 110 p.

⁷⁰ Dinu Poștarencu, *O istorie a Basarabiei în date și documente, 1812-1940*, Chișinău, 1998, 220 p.; Gheorghe Negru, *Țarismul și mișcarea națională a românilor din Basarabia*, Chișinău, Editura Prut Internațional, 2000, 200 p.

⁷¹ Ion Țurcanu, *Unirea Basarabiei cu România 1918*, Chișinău, 1998, 560 p.

Țării în vederea Marii Uniri, dar și cele ce țin de unirea tuturor provinciilor românești, aflate sub stăpânire străină, cu Regatul României⁷².

Schimbări radicale s-au produs în cercetarea perioadei interbelice când Basarabia s-a aflat în componența României Mari. De studii monografice aparte s-au învrednicit probleme cum ar fi: integrarea Basarabiei în statul unitar român, reforma agrară, viața politică, evoluția demografică etc.⁷³

Au fost publicate, de asemenea, o serie de investigații despre trecutul Transnistriei și procesele care au avut loc în R.A.S.S. Moldovenească (1924-1940) sub dictatura comunistă⁷⁴.

O deosebită atenție s-a acordat evenimentelor tragice din anii 1939-1941, precum și celor din timpul celui de al doilea război mondial⁷⁵. S-au efectuat cercetări ample privind problemele sovietizării Basarabiei și consecințele ei. Deportările, foametea, colectivizarea forțată⁷⁶, precum și evoluția ulterioară a satului moldovenesc în condițiile economiei colective și ale regimului stalinist⁷⁷ – probleme care anterior erau trecute sub tăcere – au devenit deosebit de discutate în istoriografia basarabeiană din ultima vreme. Un loc aparte în aceste investigații îl ocupă, nu în ultimul rând, rezistența antisovietică și politica de deznaționalizare a autorităților sovietice⁷⁸.

⁷² Anton Moraru, Ion Negrei, *Anul 1918. Ora astrală a neamului românesc*, Chișinău, Editura Civitas, 1998, 223 p.

⁷³ Ion Agrigoroaiei, Gheorghe Palade, *Basarabia în cadrul României întregite 1918-1940*, Chișinău, Editura Universitas, 1993, 255 p.; Gheorghe Cojocaru, *Integrarea Basarabiei în cadrul României (1918-1923)*, București, 1997, 147 p.; Nicolae Atanasov, *Industria, comerțul, băncile și sistemele de comunicație ale Basarabiei în anii 1918-1940*, Chișinău, Editura Civitas, 2000, 156 p.; Viorica Nicolenco, *Extrema dreaptă în Basarabia. 1923-1940*, Chișinău, 1999, 112 p.

⁷⁴ D. Dragnev, I. Jarcuțchi, I. Chirtoagă, Elena Negru, *Din istoria Transnistriei*, Chișinău, Editura Civitas, 2001, 192 p.; O. Galușenco, *Populația R.A.S.S.M. (1924-1940)*, Chișinău, 2001, 48 p.; К.В. Стратиевский, *Голод в 1932-1933 гг. в Молдавской АССР*, Chișinău, Editura Civitas, 2001, 94 p. (Foametea din 1932-1933 în RASS Moldovenească); Ludmila Bulat, *Românii moldoveni de dincolo de Bug*, Chișinău, Editura Civitas, 2002, 84 p.

⁷⁵ Ion Șișcanu, *Uniunea Sovietică – România. 1940 (Tratative în cadrul comisiilor mixte)*, Chișinău, 1995, 270 p.; Veaceslav Stavilă, *De la Basarabia românească la Basarabia sovietică. 1939-1945*, Chișinău, 2000, 151 p.; Anatol Petrencu, *România și Basarabia în anii celui de-al doilea război mondial*, Chișinău, Editura Epigraf, 1999, 178 p.; *Anexarea Basarabiei în anul 1940 de către Uniunea Sovietică – o consecință directă a pactului Molotov-Ribbentrop*, coord. Al. Moșanu și Ion Buga, Chișinău, 2002, 127 p.

⁷⁶ *Голод в Молдове. 1946-1947* (Foametea în Moldova, 1946-1947), Кишинев, Сборник документов, 1993, 757 с.; Ion Țurcanu, *Foametea din Basarabia în anii 1946-1947*, Chișinău, 1993, 142 p.; Валериу Пасат, *Трудные страницы истории Молдовы, 1940-1950*, Москва, Terra, 1994, 800 с.; Валериу Пасат, *Суровая правда истории. Депортации с территории Молдавии 40-50 гг*, Chișinău, Editura Momentul, 1998, 415 p.; *Cartea memoriei. Catalog al victimelor totalitarismului comunist*, vol. I, cuvânt înainte de N. Răileanu; introducere de Elena Postică, editori Elena Postică, Maria Praporșci și Vera Stăvilă, Chișinău, Editura Știința, 1999, XIV+466 p., vol. II, Chișinău, Editura Știința, 2001, 464 p.

⁷⁷ Leonid Bulmaga, *Agricultura Moldovei (1950-1990). Aspecte social-economice*, Chișinău, Editura Civitas, 1999, 168 p.

⁷⁸ Elena Postică, *Rezistența antisovietică în Basarabia, 1944-1950*, Chișinău, Editura Știința, 1997, 230 p.; Negru Gheorghe, *Politica etnolingvistică în R.S.S. Moldovenească*, Chișinău, Editura

Valul mișcării de eliberare națională din anii 1989-1991 a devenit, de asemenea, obiect de studiu pentru mai mulți cercetători, preocupați să investească cât mai profund evenimentele care au dus la dezintegrarea URSS și obținerea independenței de stat a Republicii Moldova la 27 august 1991⁷⁹.

Un indice al creșterii valorii științifice este faptul că multe din cărțile menționate aici au văzut lumina tiparului la edituri prestigioase din România⁸⁰, iar unele lucrări au primit premii ale Academiei Române⁸¹. În paralel, unii istorici de peste Prut au editat și au reeditat lucrări importante la Chișinău⁸², iar alții au pregătit și au publicat în comun cu istoricii basarabeni lucrări speciale și de sinteză atât în România, cât și în Republica Moldova⁸³.

Prut Internațional, 2000, 132 p.; Ion Țurcanu, *Moldova antisovietică. Aspecte din lupta basarabenilor împotriva ocupației sovietice, 1944-1953*, Chișinău, Editura Prut Internațional, 2000, 330 p.; Gheorghe Ghimpu, *Conștiința națională a românilor moldoveni*, Chișinău, 1999, 480 p.

⁷⁹ Mihai Gribincea, *Trupele ruse în Republica Moldova? Factor stabilizator sau sursă de pericol*, Chișinău, Editura Civitas, 1998, 144 p.; Victor Gaiciuc, Vitalie Ciobanu, *Constituirea Armatei Naționale (cronica evenimentelor 1989-1992)*, Chișinău, Editura Civitas, 1999, 108 p.; Gheorghe Cojocaru, *Separatismul în slujba Imperiului*, Chișinău, Editura Civitas, 2000, 192 p.; Idem, *1989 la Est de Prut*, Chișinău, Editura Prut Internațional, 2001, 215 p.; Ion Țurcanu, *Republica Moldova independentă, 1991-2001*, Chișinău, Editura Știința, 2001, 207 p.; Gheorghe Cojocaru, *Politica externă a Republicii Moldova*, ed. II-a, Chișinău, Editura Civitas, 2001, 205 p.

⁸⁰ Andrei Eșanu, *Contribuții la istoria culturii românești (Moldova medievală)*, București, Editura Fundației Culturale Române, 1997, 380 p.; Gheorghe Cojocaru, *Integrarea Basarabiei în cadrul României (1918-1923)*, București, 1997; Ion Chirtoagă, *Sud-Estul Moldovei și stânga Nistrului (1484-1699)*, București, Editura Fundației Culturale Române, 1999, 208 p.; Ion Tentiuc, *Populația din Moldova centrală în secolele XI-XIII*, Iași, Editura Helios, 1996, 280 p.; Petru Movilă, *Împăcarea Bisericii Ortodoxe*, traducere de Ștefan Lupan, ed. îngrijită de Vlad Chiriac, Iași, Polirom, 2002, 184 p.; Ștefan Purici, *Mișcarea națională românească în Bucovina între anii 1775-1861*, Suceava, Editura Hurmuzachi, 1998, 272 p.

⁸¹ Andrei Eșanu pentru lucrarea *Cultură și civilizație medievală românească*, Chișinău, Editura Arc, 1996; Ion Tentiuc, *Populația din Moldova centrală în secolele XI-XIII*, Iași, Editura Helios, 1996; Ion Varta, *Revoluția de la 1848 în Țările Române. Documente inedite din arhivele rusești*, Chișinău, Editura Arc, 1998; Ion Chirtoagă, *Sud-Estul Moldovei și stânga Nistrului (1484-1699)*, București, Editura Fundației Culturale Române, 1999.

⁸² C. Cihodaru, *Alexandru cel Bun (23 aprilie 1399-1 aprilie 1432)*, Chișinău, Editura Cartea Moldovenească, 1990, 280 p.; Ștefan S. Gorovei, *Mușatinii*, Chișinău, Editura Basarabia, 1991, 166 p.; Petru Demetru Popescu, *Basarabii*, Chișinău, Editura Universitas, 1992, 252 p.; Dinu C. Giurescu, *Ion Vodă cel Viteaz*, Chișinău, Editura Universitas, 1992, 154 p.; Constantin A. Stoide, Ioan Caproșu, *Relațiile economice ale Brașovului cu Moldova. De la începutul secolului al XVIII-lea până la 1850*, Chișinău, Editura Universitas, 1992, 352 p.; Gh. Platon, *Moldova și începuturile revoluției de la 1848*, Chișinău, Editura Universitas, 1993, 480 p.; Ion Neculce, *Cronica copiată de Ioasaf Luca*, ed. de Zamfira și Paul Mihail, Chișinău, Editura Știința, 1993, 317 p.; Paul Mihail, *Mărturii de spiritualitate românească din Basarabia. Așezăminte, scrieri, personalități*, Chișinău, Editura Știința, 1993, 406 p.; Ion Agrigoroaei, Gheorghe Palade, *Basarabia în cadrul României întregite, 1918-1940*, Chișinău, Editura Universitas, 1993, 255 p.

⁸³ *Probleme actuale ale istoriei naționale și universale*, culegere de studii și materiale. Chișinău, Editura Universitas, 1992, 373 p.; *Tezaur din muzeele orașului Chișinău secolele XVI-XVIII*, coordonator Viorel M. Butnariu, Chișinău, Editura Universitas, 1994, 170 p.; *Un veac de aur în Moldova (1643-1743). Contribuții la studiul culturii și literaturii române vechi*, culegere de studii, Chișinău-București, 1996, 255 p.; *Scrisori din Basarabia*, vol. I, 1880-1883, ed. de Aristița și Tiberiu Avrămescu, Chișinău-București, 1996, 315 p.

În ultimul deceniu a crescut mult interesul istoricilor din România⁸⁴ și din alte țări⁸⁵ față de problemele de istorie și cultură basarabeană și bucovineană. Prin volumele și studiile publicate ei au contribuit la cercetarea mai multor probleme, mai cu seamă de istorie modernă și contemporană a românilor din aceste spații, fiind atinse mai multe aspecte de stringentă actualitate, legate de spiritualitate și identitate românească în Basarabia sub ocupația străină, de diverse probleme de istorie politică, etnolingvistică ș.a. Multe dintre aceste lucrări, indiferent că au fost publicate la Chișinău, București sau în altă parte, au ajuns în bibliotecile publice, universitare și cele personale ale multor intelectuali din Basarabia.

Mai mulți istorici și editori de la Chișinău s-au lansat în valorificarea și publicarea moștenirii istoriografice, fiind efectuate ediții ale istoricilor români preponderent originari din Basarabia, fapt care a întregit panorama istoriografică din Republica Moldova⁸⁶.

⁸⁴ Paul Cernovodeanu, *Basarabia. Drama unei provincii românești*, București, 1999; Ion Constantin, *Basarabia sub ocupație sovietică: de la Stalin la Gorbaciov*, București, 1994; Adrian Pop, *Componente ale politicii de deznaționalizare în Moldova Sovietică*, în *Sub povara graniței imperiale*, București, 1993; Iftene Pop, *Basarabia din nou la răscruce (Replica la falsul grosolan „moldovenii în istorie“)*, București, 1993; Ioan Scurtu, Constantin Hlihor, *Drama românilor între Prut și Nistru*, București, 1992; Ioan Scurtu s.a., *Istoria Basarabiei de la origini până la 1998*, București, 1998; Alexandru Zub, *Impasul reîntregirii*, Iași, 1999, 150 p.; *Basarabia. Dilemele identității*, ed. de Flavius Solomon și Alexandru Zub, Iași, 2001, 324 p.; Flavius Solomon, *Identitate etnică și minorități în Republica Moldova. O bibliografie*, Iași, 2001, 200 p.; Mihai-Ștefan Ceașu, *Bucovina Habsburgică de la anexare la Congresul de la Viena*, Iași, 1998, 249 p.

⁸⁵ Mihail Bruhis, *Rusia, România și Basarabia. 1812, 1918, 1924, 1940*, traducere Alexandru Chiriac, Chișinău, Editura Universitas, 1992, 361 p.; Wilhelmus Petrus van Meurs, *Chestiunea Basarabiei în istoriografia comunistă*, traducere Ion Stanciu, Chișinău, 1996, 525 p.; K. Heitman, *Limbă și politică în Republica Moldova*, Chișinău, 1998; Charles King, *Moldovenii. România, Rusia și politica culturală*, Chișinău, Editura Arc, 2002, 273 p.

⁸⁶ Ion Nistor, *Istoria Basarabiei*, Chișinău, Editura Cartea Moldovenească, 1991, 295 p.; Gheorghe Brătianu, *Tradiția istorică despre întemeierea statelor românești*, ed. de Valeriu Râpeanu, Chișinău, Editura Cartea Moldovenească, 1991, XIII, 237 p.; Pârvan Vasile, *Getica. O protoistorie a Daciei*, ediție îngrijită, note, comentarii și postfață de Radu Florescu, Chișinău, Editura Universitas, 1992, 603 p.+XLIII; C.C. Giurescu, *Viața și opera lui Cuza Vodă*, ediția a 2-a, Chișinău, Editura Universitas, 1992, 508 p.; N. Iorga, *Istoria românilor pentru poporul...?*, după ediția *Istoria românilor* de N. Iorga, Vălenii-de-Munte, 1908, Chișinău, Uniunea Scriitorilor, 1992, 23 p.; Petre Cazacu, *Moldova dintre Prut și Nistru 1812-1918*, Chișinău, Editura Știința, 1992, 445 p.; Ștefan Ciobanu, *Basarabia. Populația, istoria, cultura*, ed. îngrijită de Cornel Scafeș, traducere din limba franceză de Alexandrina Grigorescu, Chișinău, Editura Știința, 1992, 155 p.; Alexandru Gonța, *Relațiile românilor cu slavii de răsărit până la 1812*, prefață de P. Parasca și Gh. Postică, note bibliografice de I. Caproșu, Chișinău, Editura Universitas, 1993, 156 p.; Ștefan Ciobanu, *Basarabia*, cuvânt înainte de Valeriu Popovschi, Chișinău, Editura Universitas, 1993, 447 p.; Ștefan Ciobanu, *Unirea Basarabiei. Studii și documente cu privire la mișcarea națională din Basarabia în anii 1917-1918*, schiță biografică de Iurie Colesnic, Chișinău, Editura Universitas, 1993, 332 p.; Gheorghe Brătianu, *O enigmă și un miracol istoric: poporul român*, ed. de Stelian Brezeanu, trad. de Marina Rădulescu, Chișinău, Editura Știința, 1993, 212 p.; Gheorghe Bezviconi, *Semimileniul Chișinăului*, Chișinău, Editura Museum, 1996, 96 p.; Ștefan Ciobanu, *Chișinăul*, Chișinău, Editura Museum, 1996, 80 p.; Zamfir Arbure, *Basarabia în secolul al XIX-lea*, text îngrijit, studiu introductiv, note, comentarii, indice de Ion și Tatiana Varta,

În urma reformei învățământului în școlile de cultură generală, în licee și gimnazii, la facultățile de istorie, în scurtă vreme după 1991, a fost introdus cursul obligatoriu de Istorie a Românilor. Mulți istorici participă la elaborarea manualelor, fiind publicat, în zeci de mii de exemplare, un spectru larg de asemenea întreprinderi.

Literatura istorică din Republica Moldova s-a îmbogățit prin traduceri și ediții ale unor autori vest europeni și americani, care largesc nu numai orizontul de cunoaștere, dar și temeliile teoretice și metodologice ale investigațiilor⁸⁷.

S-au activizat în această perioadă istoricii amatori care, prin publicațiile lor, au scos la lumină multe pagini din trecutul românesc al Basarabiei și al întregii romanități orientale⁸⁸.

După cum am arătat mai sus, în urma evenimentelor din anii 1989-1991, în istoriografia basarabeană s-au produs schimbări dintre cele mai importante. Marea majoritate a istoricilor a susținut prin publicațiile lor mișcarea de eliberare națională a românilor de la est de Prut. Numeroasele studii și documente publicate în ultimii 10-12 ani au produs o adevărată răsturnare de situație, reușindu-se pe această cale o evidentă „schimbare la față“ a istoriografiei din Republica Moldova. În multe din lucrările istoricilor basarabeni, a căror problematică a fost prezentată și caracterizată mai sus, au fost abordate și propuse rezolvări noi, investigate teme și aspecte aflate la index sub regimul totalitar. În viziunea noastră, datorită acestor transformări, școala istoriografică basarabeană a revenit în albia firească a istoriografiei românești, promovând ideea unității de neam, de limbă și cultură a poporului român în vatra vechii Dacii⁸⁹. La temelia cercetării și predării istoriei naționale a fost pusă concepția

Chișinău, Editura Novitas, 2001, 740 p.+5 pl.; Gheorghe Ghibănescu, *Impresii și note din Basarabia*, Chișinău, Editura Civitas, 2001, 392 p.; Eustafie Negovschi, *Românii și urmașii lor în Rusia și Ucraina*, Chișinău, Editura Museum, 2002, 60 p.+26.

⁸⁷ Philippe Paraire, *Mari lideri ai istoriei mondiale*, traducere Dorina Bodea, Chișinău, 1999, 256 p.; Eric Hobsbawn, *O istorie a secolului XX. Era extremelor. 1914-1991*, traducere Liliana Ionescu, Chișinău, Editura Cartier, 1999, 624 p.; William H. McNeill, *Ascensiunea Occidentului: o istorie a comunității umane și un eseu retrospectiv*, traducere Dorina Bodea, Chișinău, 2000, Editura Arc, 800 p.; Eric Wolf, *Europa și populația fără istorie*, traducere Radu Sândulescu, Chișinău, Editura Arc, 2000, 500 p.; Jean-Mochhel Gaillard, Anthony Rowley, *Istoria continentului european. De la 1850 până la sfârșitul secolului al XX-lea*, traducere Em. Galaicu-Păun, Chișinău, Editura Cartier, 2001, 672 p.; Michel Beaud, *Istoria capitalismului. De la 1500 până la 2000*, traducere Claudiu Constantinescu, Chișinău, Editura Cartier, 2001, 360 p.

⁸⁸ Iurie Colesnic, *Basarabia necunoscută*, vol. I, Chișinău, Editura Museum, 1993, 316 p., vol. II, 1997, 286 p., vol. III, 2000, 320 p., vol. IV, 2002, 304 p.; Valentin Golub, *Furcenii. Mărturii din trecutul satului*, Orhei, 1999, 79 p.; Alexandru Bobeică, *Sfatul Țării. Stindard al renașterii naționale*, Chișinău, Editura Universitat, 1993, 176 p.; Eugen Șt. Holban, *Contribuția Basarabiei la cultura românească. Toponimie și identitate națională*, Chișinău, 1997, 235 p.

⁸⁹ O totalizare a acesteia activități a fost făcută la Congresul istoricilor din Republica Moldova (1 iulie 2001) fiind expuse într-o serie de rapoarte, publicate în revistele: „Cugetul”, 2001, nr. 2, și „Limba Română” (Chișinău), 2001, nr. 4-8 (Ion Niculiță, Ion Hâncu, Ion Tentiuc, Gheorghe Postică, Tudor Arnaut, Aurel Zanoci, Ilie Borzic, Sergiu Levițchi, Sergiu Musteață, Octavian Munteanu, Vladimir Potlog, *Unitatea etnică a spațiului carpato-danubiano-pontic în antichitate și ev mediu timpuriu*; Emir Dragnev, Andrei Eșanu, Pavel Parascea, Gheorghe Gonța.

cristalizată în operele clasicilor istoriografiei românești, fiind reînnoțată, pe această cale, firul tradiției istoriografiei recente cu cel de până la 1940.

Aflându-se în plin proces de transformare și maturizare de racordare prin problematica abordată la istoriografia românească și cea europeană, în general, în istoriografia basarabească din ultimul deceniu s-a produs o adevărată explozie informațională și editorială. Aceste schimbări atât cantitative cât și calitative, datorită faptului că au fost eliminate multe bariere și restricții din calea liberei circulații a informațiilor, creează un suport real pentru investigații interesante în viitor.

THE HISTORIOGRAPHY FROM MOLDAVIAN REPUBLIC
AT THE END OF XXth CENTURY
(Summary)

The present study is an attempt to present the Romanian public a panorama of Bessarabian historiography in its evolution after the Second World War, mainly focusing on the changes occurred in the '90s. The author presents the dramatic history of the space beyond Prut after war, starting with the brutal indoctrination in the years of Stalinism, continuing with the relative professionalization in the '70s-'80s and ending with the efforts to relate this to the issues of historical research in Romania and Europe. The author insists on the successes obtained by the historians in Kishinev after 1991, since the rewriting of national history and the first researches on communist past have occupied, without any doubt, the foreground. The article doesn't forget either the work of translating and reediting some foreign or Romanian papers that enlarge the knowledge horizon, the theoretical and methodological bases of investigation.

Ion Eremia, Pavel Cocârlă, Ion Chirtoagă, Ion Negrei, *Istoria națională din Republica Moldova – parte componentă a istoriei românilor (epoca medievală)*; Ion Varta, Alexei Agachi, Nicolae Chicuș, Mitru Ghițiu, Eugenia Danu, Valeriu Popovschi, Gheorghe Negru, Nicolae Cibotaru, Lidia Moldoveanu, *Istoria Modernă a românilor basarabeni – parte integrantă a istoriei moderne a neamului românesc*; Gheorghe Paladi, Anton Moraru, Anatol Petrencu, Elena Postică, Ion Șișcanu, Rodica Solovei, *Românii în vârtoarea evenimentelor din epoca contemporană*.

N. A. URSU

**RELATAREA PROTOPOPULUI LAZĂR ASACHI
DESPRE RĂSCOALA DE LA IAȘI DIN ANUL 1819.
O INTERESANTĂ PAGINĂ DIN ISTORIA REPORTAJULUI ROMÂNESC**

Omagiu

Î.P.S. Antonie Plămădeală, mitropolitul Ardealului,
cercetător și editor al unor scrieri necunoscute
ale lui Lazăr-Leon Asachi

1. În volumul VII al „Uricariului“, Iași, 1886, p. 73-86, Theodor Codrescu a publicat, sub titlul *Răscoala de la 1819*, textul intitulat *Înștiințarea lui Leon Lazul Bucovineanul către sfinție sa părintele arhimandritul Sofronie din sfânta mănăstire Slatina, din ținutul Sucevei, pentru întâmplarea din Iaș, când s-au rădicat norodul cu strigări către Curte pentru strămbătățile sale, luând și pi mitropolitul țării cu dânsii*. La sfârșit editorul menționează că manuscrisul acestei „înștiințări“ se află în păstrarea sa. Între timp a ajuns în Biblioteca Academiei Române, unde se află și în prezent, sub cota ms. rom. 4902. Comparând textul publicat cu cel din manuscris, am constatat că el a fost reprodus în „Uricariul“ cu unele lecțiuni greșite și cu numeroase modificări de ordin lingvistic. Din acest motiv a trebuit să luăm drept text de referință pe cel din manuscris, pe care îl și reedităm în anexa prezentului articol. Fiind o copie, conține și el, după cum vom vedea, unele greșeli de copist.

2. Textul de care ne ocupăm este o lungă scrisoare semnată *Laz Leon Bucovineanul*, pe care acesta a trimis-o din Iași, la 23 iunie 1819, *prietenului său*, arhimandritul Sofronie de la Slatina. Prezentăm acest text în citate mai largi, pentru a-i releva importanța ca pagină de cronică și deosebita lui valoare literară.

După ce arată că împrejurările au făcut să treacă ani de când cei doi prieteni nu s-au mai văzut, Sofronie fiind rânduit „la locul cel de plăceri, spre a să liniști sufletul, după nu mici sau puține ispite prin care au trecut“, în timp ce Laz Leon a rămas „tot întru aceste furtunatece învăluri, spre a mânca pânea durerii“, autorul scrisorii își motivează prezența întâmplătoare la Iași, în cursul unei călătorii pedestre prin lume, apoi începe relatarea dramaticelor evenimente la care a asistat.

În dimineața zilei de duminică, 8 iunie 1819, călătorul a mers să se roage la biserica Sfinților Teodori, iar de aici s-a întors la gazdă, unde să pregătea să

plece după cumpărături de-ale mâncării. La puțin timp însă el aude pe stradă un zgomot neobișnuit și, uitându-se pe fereastră, vede o mulțime de oameni agitându-se. Însăpăimântat, iese în stradă, în mijlocul gloatei, și cu durere privește în fețele lor „ce era zugrăvite cu vâpsăle negre năcazurile, ca acelor cetățeni pe cari-i bombardirăște vrăjmașul“ (f.2¹). Întrebând de motivul agitației, nu primește vreun răspuns, pentru că „fieștecarele striga: «Până când vom suferi acestea? Să mergem, să mergem!»». Și așa, în chipul pohoiiului, s-au dus spre mitropolie“. Rămas uimit, el întâmpină pe un bătrân „pe carile l-au nevoit picioarele“ să abandoneze alergarea spre mitropolie, întorcându-se suspinând. Din fizionomia bătrânului, pe care îl ajută să se așeze „pi un tomorog ce să întâmplasă“, călătorul deduce că „are mai multă știință de cum pedesu-primeea stării îl arăta pre el“. Rugându-l să-l informeze despre cauza îngrozitoarei priveliști, bătrânul, pe nume Antohie, începe astfel: „Văd de pi croiala hainilor tali și de pi graiul limbei că ești străin, și după cum pricep, multe ai văzut pi unde ai îmblat, dar totuși socotesc că n-ai nimernicit la mai nenorocită țară și oraș precum al nostru“ (f.2¹). El relatează apoi împrejurările în care a ajuns domnitor, în anul 1812, blajinul Scarlat Calimah, în a cărui domnie țara ar fi putut prospera, dar „nu să știe din ce pricină au aflat ciuma plăcere plimbării sale pe la această țară. Și totdeauna cu hotărâre pe la vremi când norodul are mai multă nedejde de cășlig, pentru plata birurilor și a chivernisălii sale“ (f.2^v).

Cu fine ironii, bătrânul povestitor insinuează că ciuma n-ar fi fost atunci o cumplită realitate la Iași, ci doar un pretext al administrației corupte, pentru a putea comite tot felul de abuzuri: „O, Dumnezeule, ce nu s-au făcut spre depărtarea aceștii curioaze ciume! Preoții cu arhieriei fac neîncetate rugi, norodul cu o samă de boieri și neguțatori întind rătăndele daruri, însă toate în zădar. Cumplita de rugăciuni nu bagă samă, de daruri nu să satură. Și așa, numai cât de obște năcăjăște pe toți, afară de cei ce cu dipărtarea să arată cătră dânsa. Patru ani și mai bini de când își bate joc această vicleană ciumă și de Domn, și de mitropolitul, și de toți boierii. Câte împiedecări au pricinuit neguțătorilor la alișverisherile lor, câte lacrimi s-au scurs din ochii săracilor, câți bani s-au deșărtat din lăzile bogaților spre îmblânzirea aceștii neuzite ciume! Dar neîmpăcata, ca o oarbă și surdă, tiranisăște fără milostiviri pe toți. Și ce este mai de mirare, că nici omoară, după a ei cruzime, nici lasă ca să petreacă oamenii fără de grijă. Și întru aceasta viețuim toți“ (f.2^v-3¹).

Uimit peste măsură de cele povestite de bătrân, călătorul îl întrerupe exclamând: „Pentru sfinții Macavei, cum să poată fi aceasta? Au doară nu sânt aicea ocărmuitori, boierii din luminatul Divan, patrioți cu durerea inimii? Și au doară nu privighează cu toți ca să afle vreun chip spre a tâmpi pre această neomenită ciumă, ca să rămâneți de la o vreme pacinici? Că întru adevăr neuzită este până acum ciumă de acel feli că ea nerăzlețit să petreacă în țară, și numărul norodului să să înmulțască. Eu nu poci răzbate pe ulițele Iașului (i-am zis) de norod tot sănătos, și nu văd împuținarea de oameni“. „Așa este, răspunsă lăcrămând Antohie. Pentru aceasta ciumă încă nu s-au aflat om să priceapă meșteșugul eii.

Ocârmuirea au pus toată a ei silință de a ei dezrădăcinari, și nu s-au putut. N-au rămas aicea nici casă, nici ale casăi lucruri nescuturate, nespălate, nedișărtate, ba și arsă, ca doară ar afla-o, însă fără de folos. Și minunează-te, că ciurma aceasta s-au pus numai pe capul celor de starea de gios, iară la cei mari nu cutează“ (f.3^r-3^v). În continuare bătrânul relatează două cazuri de abuz și corupție petrecute „despre podul Albinețului“, care au dus la izbucnirea răscoalei în acest cartier.

Convorbirea călătorului cu bătrânul Antohie este întreruptă de sunetul clopotelor și strigările ce veneau dinspre mitropolie. Pornesc deci amândoi într-acolo, dar călătorul, fiind mai în putere, ajunge mai repede. Aici vede că o parte din răsculați s-au dus la mitropolitul Veniamin, silindu-l „să meargă cu dânșii la Domnul Calimahul, cerând punere în bună rânduială orașului și țara. Și fiindcă era slobod oricui, m-am dus și eu“ (f.4^r-4^v).

După ce descrie pe scurt starea jalnică a mitropolitului, care era profund emoționat și copleșit de întristare, călătorul relatează cele întâmplate în momentul sosirii mulțimii răscolate la poarta Curții domnești: „Am văzut pe îmbunătățitul Domn pășind spre întâmpinarea norodului. Eram dorit să văd ceva lucru de plăcere, dar însă nu știu care înrăutățit au dat proiectul său Mării Sale, că s-au întors cu spatile spre norod, și porțile întru același menunt s-au închis. Iară pe mitropolitul, [ca] cu acea căruță de foc, l-au răpit din mijlocul obștiei și l-au suit la înălțimea casălor unui prea de treabă boier ce-i zic Gligorie Ghica, carele, după cum am auzit, este dintre toți boierii cei mari simțitori patriot. Din casa dar aceea să uita preosfințitul la nesfințite fapte a arnăuților. Că ticălosul norod, ca un golit de arme și de scoposul zurbalei, s-au grămădit la poarta Curții strigând: «Pentru ce s-au închis porțile, de vreme ce noi cerem milă?». Iară arnăuții, suindu-să pi zid, arunca în norod cu pietri, și norodul fără de minte arunca aceleași pietre de le zvârlé piste zid. Și așa hărățindu-să, numai am auzit din puști văjiind glonțurile. Și căzând morți și răniți din norod, m-am dat în laturi, mirându-mă de unile ca aceste“ (f.4^v-5^f).

În desfășurarea evenimentelor apare, din acest moment, o persoană căreia călătorul îi acordă o deosebită atenție în relatarea sa, subliniindu-i, în mod suspect de amănunțit și de măgulitor, atât aportul, cu primejdia vieții, la potolirea răscoalei cât și importanța funcției pe care o deținea la mitropolie, relațiile lui cu consulatele din Iași ale Austriei și Rusiei, popularitatea de care se bucura și altele. Este vorba de *protopopul Lazăr Asachi*: „Și când acum eram gata să merg la gazdă, iată văd că vine un preot bătrân, cu crucea la piept, întrebând pentru mitropolitul. Să îndeasă pin norod, toți îi fac cinste și loc, să apropie cătră pominitul boieri, și nu știu ce au grăit prin pantomicești sămne. Și n-au zăbăvit acolô, că glonțul au trecut pe lângă dânsul și au omorât pe un neguțătorăș ce închidé ușa dughenii, lângă poarta ce-i zic a hanului turcesc. S-au întors dar bietul preot spre mitropolie, învățând și sfătuind pe norod să nu-și versă sângele în zadar. M-am dus și eu la gazdă, pi lângă huietul clopotilor [...] A doua zi m-am sculat de dimineață și m-am dus spre mitropolie, unde am văzut

pe cel de ieri preot bătrân vorovind cu preosfinție sa. După aceea au mers la prefectul latinilor, cu carile au mers la Curte, între norod. Ce a fi grăit cu oamenii nu știu, dar l-am văzut că pi altă poartă au intrat la Măria Sa vodă, iară de acolô au ieșit cu un muscal mare. Atuncea am întreat pe unul din glotași cini este moscalul și acel bătrân preot. Mi-au spus că unul este consulul moschinesc Pizani, și celălalt protopopul Lazăr. Acesti spuindu-mi, s-au dus de la mine, și mie îmi păre rău că nu știu pi omul. Și iată văd pi vorbitorul meu de ieri Antohie, carile să tot codé pi la laturi din primejduincioasăle locuri. Pi acela dar l-am poftit să-mi spuie de preutul acela, iară el au început a-mi zice că preutul Lazăr este cu oarecare deosăbite vrednicii între duhovniceasca tagmă și cum că legiuit i s-au dat de cătră mitropolitul țării a purta crucea la piept, ca unul ce este cu titlul întâi a Moldaviei protopop, adăogând a-mi spune că acest protopop, pentru slujbele cele cu vredneca laudă, au câșligat văzute daruri de la două mari împărății, adecă de la Austria și Rosia. Când gândul meu să tindé cu socotință de acest al Moldaviei duhovnicesc arhimandrit, iată și el pășă cătră norodul ce sta lângă poarta Curții. Din periérghie m-am dus și eu după el, și cu adevărat l-am văzut, ca pi Dimosthenis, cu puternece cuvinte îmblânzând pi norod, care s-au și înduplecat a merge după el la mitropolie. Venit-au și săcritariul aghenții austriacești din Iași, dumnealui Cantimir, carile iarăși pi ai săi au sfătuit să să liniștească. Aceasta era luni, la 9 tot a lui iunie, pe la 3 ceasuri din zi. Deodată am văzut pi zid doi boieri, carele unul, după cum am auzit, era ginerile Înălțimii Sale lui vodă, dumnealui hatmanul Costandin Bogdan Palade. Pre acesta dar l-am auzit strigând: «Părinte protopope Lazare, sârguiește a depărta gloata de aicea!». Nu știu ce răspundé protopopul, că l-am văzut înălțând crucea în sus. Dar n-au ținut-o mult, căci arnăuții slobozind focurile armelor, au căzut doi morți lângă slăvitul Lazăr. El, săracul, gândind că singur este rănit, au început a face reteradă, și oamenii după dânsul, spre mitropolie. M-am dus și eu“ (f.5^v-6^v).

La mitropolie călătorul vede pe mitropolit, pe aga și pe hatman îndemnând mulțimea să se întoarcă la casele lor. „Iară bătrânul protopop era lângă stăpânul său și din amvon arăta norodului cu temelnece dovezi, făcându-i să cunoască datoriele sale. Cu un cuvânt, norodul s-au omelit și s-au rugat că de acum măcar să nu fie osândit. Acolô să fi auzit jurământurile din partea mitropolitului și a celor doi magnați! Și fiindcă nu auziia tot norodul, deci preaosfinție sa au trimis cu boierii pe protopopul Lazăr, ca în loc de crainici, să vestească din partea mitropolitului și a boierilor că toate pricinuitele jafuri să vor întoarce, și de acum înainte nici unul nu va pătimi nivicacum rău. Ba, spre încredințare li s-au dat tocma în scris fâgăduințele, pre cartea gospod cu peceti, ce li s-au aruncat din năuntru Curții, cu sfinte legături spre împăcarea lor. Pre aceea, zic, o au iscălit mitropolitul cu boierii. Mie mi să păre că prin aceasta au luat pricina tulburării sfârșit“ (f.6^v-7^r).

Agitația a reînceput însă când unii dintre răsculați au adus în fața mitropoliei „cu căruțele morții și răniții, a căroră sângele roșia podelile. Iară ierarhul Veniamin, acoperindu-și fața, cu întristat suflet au intrat în mitropolie cu boierii, și cu norodul după dânsii, trăgând clopotile în toate părțile. Atuncea au început

a veni la mitropolie consolii rusăsc, nemțăsc și prusienesc, cu mulți boieri din starea dintăi și alți arhieriei. Eu, văzând de iznoavă fierbere mare [...], pi lângă mulțimi m-am văzut aproape de cei mari. Acultam pi consul[ul] rusăsc cum lua grija norodului, cătră cari au zis să deie în scris adecă jăluirile sale cătră consul. Așadar, gloata căuta logofăt, și au găsit pe un preotul Ioan de la Vulpe. S-au dus cu el la scris, când despre altă parte am văzut că vro câțva din norod viind au apucat de spate pe bătrânul preotul Lazăr, carile sta lângă mitropolitul, și l-au cărbănit cu sine, precum să zice, cu nepusă în masă, ca el să scrie jaloba. Și așa, n-au zăbăvit zece menunte și jaloba era gata, pe scurt, însă mult cuprinzătoare [...] Și când în ființa celor mari era acum să să facă linește, iată unul alergând striga: «Mergeți de trageți clopotile, căci de iznoavă aduc pe morții omorâți de armăuți!» Atuncea așa tulburare mare s-au făcut, încât mitropolitul, arhieriei, boierii, consului și neguțătorii în clipeală de ochi s-au făcut nevăzuți de frică, adecă toți pe supt cumpăt au fugit. Și fiindcă pi poarta ce mari nu puté nimeni să iasă de norod, deci pre acea despre Bahlui au trecut, prin care mai târzior am ieșit și eu, că mă cuprinsăsc frică. Și dosind ulițile, m-am văzut la colțul unii curți unde era marca unii pajure spintecate. Am priceput că este locul unde șade consulul cel rusăsc. Acolo dar m-am răsămat de m-am odihnit, unde au sosit și mergătorii înainte protopopol Lazăr cu norodul. Să părea că bătrânul să vādă ca feredeu, așa curgea după el norodul. Toți din consulat au ieșit la poartă, unde să afla și procurorul de la Chișinău, dumnealui Ioniță Bașată. Ce s-au grăit, ce s-au lucrat acoló nu știu, dar văzând potolirea din toate părțile, m-am dus și eu“ (f.7^v-8^v).

În relatarea deznodământului acelor dramatice întâmplări, călătorul aduce în prim plan pe mitropolitul Veniamin, care, în numele adevărului și al dreptății, înfruntă cu demnitate domnia și pe boierii țării: „Apoi, la 10 și 11 tot a aceștii luni, s-au făcut în Curte sfat de obște. Și boierii au făcut anafora cătră vodă, arătând că ciumă au fost și este, și scularea norodului n-au fost de altă ceva decât numai din bețiile și nesupunirea, și cum că sânt vredneci de pedeapsă. Ah, iubitul meu prietin, de față m-am întâmplat când au venit un boier la mitropolitul să iscălească pi acea anafora. Atuncea cu adevărat am văzut pre acel preasfințit ierarh ca pi Chichéron în Capitolia Romii fără siială grăind mie de adevăruri și ca un al doilea Hrisóstom împotriva Evdóxieii pentru strâmbătatea ce făcuse văduvei să punea pentru norod, dovedind cu temelnece voroave că scularea aceea a norodului nu să poate numi revoluție sau zurba, ce mai vârtos cu plecată jalobă cerându-și pronómiile sale, spre scăparea de asupririle ce i-au cuprins despre jăfuitorii dregători. Apoi, întorcându-să cătră Maria Sa vodă, cu bărbăție i-au grăit că din pricina blândeților Înălțimei Sale au venit norodul din pătimirile acestea la diznădājduire, și nu numai să aibă iertare, dar și milostivire să afle; «iară eu a iscăli anafora nu poci, împotriva științii mele». Atuncea am văzut că un boier, viind la mitropolitul, cu lacrimi să ruga ca să iscălească, spre carile omilit uitându-să preaosfinție sa i-au zis: «În ceasul acesta nu te privesc de alt fel decât ca pre unul din dumneavoastră», arătând cu mâna la boieri [...]

Și, în sfârșit, au zis: «Luați de la mine cărja, de nu vă plac a fi mitropolit, că mai bine voi protimisi depărtarea de la scaun, decât să mă lipsăsc de Hristos, pentru depărtarea nedreptății!». Atuncea am sfârșit și eu periérghia me și m-am dus la gazdă, rugând pi Dumnezeu ca pi acel felii de păstori să-l înmulțască între pravoslavnicul norod“ (f.8^v-9^v).

În finalul scrisorii, dezamăgit, călătorul își mai informează prietenul că „în loc de a să împlini după jurământul făgăduințele, bieții oameni să pedepsesc cu bătăi, cu temneță, cu ocne, cu surguniri și cu alte osândiri. Eram dorit să fac cunoștință cu acel minunat protopop Lazăr, dar am înțales că să află supt politicesc arest la mitropolie. Cu atâta dar fug de această nouă Athina, unde cu asăminea preț să dă plata îmbunătățitorilor bărbați pentru slujbele patronicești. O, de ar păzi numai Hristos pe orașul Iașii de pustiirea Athinii! Până aicea, vestindu-ți de peristasurile Iașului, ca unul ce numai atâta știu, și Domnul Dumnezeu să nu trimită, întru mânia sa, adevărata ciumă, după cum o cer cei ce nu să tem de Dumnezeu. Iară poate de la alții mai mult te vei înștiința, numai de ar fi drepti“ (f.9^v-10^f).

3. Informația istorică din această relatare a fost folosită de mai mulți cercetători care s-au referit, tangențial sau mai pe larg, la evenimentele petrecute la Iași în iunie 1819. O sinteză critică a tuturor informațiilor cunoscute privitoare la răscoala de atunci, la amploarea și la multiplele ei cauze a făcut Al. Zub, în studiul *Cu privire la unele frământări sociale din Moldova, în anul 1819. Un episod din viața mitropolitului Veniamin Costachi*¹. În prezentul articol noi ne-am propus să elucidăm problema paternității acestui text, oferind astfel posibilitatea lecturii lui și ca document literar, un excelent reportaj și un necruțător pamflet la adresa administrației fanariote corupte și a boierimii oportuniste sau complice la corupția administrației. În acest scop îl și reedităm integral, în anexa articolului.

4. Toți cercetătorii care au folosit în diverse studii informații din relatarea prezentată mai sus au considerat drept autor al ei pe acel necunoscut călător *Leon Lazul Bucovineanul* sau *Laz Leon Bucovineanul*, care o semnează. Al. Zub presupune că acesta a fost un călugăr². Într-adevăr, dese referințe la texte biblice și unele particularități ale stilului cărților religioase aflate în scrisoare pot constitui indicii că autorul relatării este un cleric, care însă voia să se ascundă sub numele și portul unui mirean, cum rezultă din următoarea observație a bătrânului Antohie, interlocutorul său: „văd de pi *croiala hainelor tale* și de pi graiul limbei că ești străin“ (s.n.).

Convingerea noastră, formată cu mai mult timp în urmă prin lectura textului publicat în „Uricariul“ și întărită în ultima vreme prin cercetarea aceluiași text aflat în ms. 4902 de la BAR, este că această relatare a fost scrisă de *protopopul Lazăr Asachi*, care, după cum vom vedea, se ascunde destul de transparent sub numele *Laz Leon Bucovineanul*. În mod evident, scrisoarea are

¹ Vezi MMS, XLV, 1979, nr. 3-4, p. 195-216.

² *Ibidem*, p. 204, 208, 210.

o construcție literară, în care informația istorică reală se împletește cu elemente imaginare. Călătorul și bătrânul Antohie, care relatează desfășurarea evenimentelor și arată cauzele lor, sunt personaje fictive, create de adevăratul autor atât pentru a putea astfel să spună adevărul (crezut de el) despre evenimentele respective, cât și (poate mai ales) pentru a-și scoate în evidență, cu amănunte și cu aprecieri laudative, contribuția în derularea lor. Căci lui Lazăr Asachi îi plăcea să se laude și să fie laudat, ca și fiului său Gheorghe Asachi. Contribuția importantă a protopopului Lazăr la potolirea acelei răscoale, prin harul elocinței sale, este evocată astfel de Gh. Asachi în elegia *La moartea părintelui meu. 1825*:

Al bisericei podoabă, el fi amvonei mândrie;
 Câte ori prin blânde zise, prin cuvânt învingător
 Storcea de la inimi crude lacrimi de înduioșie
 Și-nfrâna pornirea oarbă a-nvitatului popor!³

Numele *Laz* din semnătura scrisorii poate fi numele de familie *Laz* (sau *Lazul*), atestat atunci în nordul Moldovei și provenit de la s.n. *laz* „teren despădurit, transformat în loc arabil sau de pășunat; pădurice cu arbori mici; loc deschis; ogradă“ sau, eventual, de la s.m. *laz* „negustor străin din Moldova, în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, aparținând unei populații originare din Asia Mică“, dar el poate fi, în cazul de față, printr-un joc de cuvinte, și prescurtarea numelui *Lazăr*. Numele *Leon*, din aceeași semnătură a scrisorii, este și numele de călugărie pe care avea să și-l ia Lazăr Asachi peste câteva luni, în anul 1820, pentru care este de presupus că se hotărâse mai de mult. Porecla *Bucovineanul* poate fi o aluzie la originea lui Lazăr Asachi din partea de nord a Moldovei (de la Herța) și la faptul că el a venit la Iași din *Bucovina*. Aceste coincidențe între semnătura autorului scrisorii și numele lui Lazăr Asachi nu ni se par a fi întâmplătoare.

Semnificativ este și faptul că, după cum am văzut, în duminica respectivă acest Laz Leon Bucovineanul a mers să se roage la biserica Sfinții Teodori din Iași. În *Addenda* studiului monografic *Lazăr–Leon Asachi în cultura română*, Sibiu, 1985, Î.P.S. Antonie Plămădeală a publicat, alături de câteva traduceri necunoscute ale lui Lazăr Asachi (*Logica* lui Condillac, *Manualul* lui Epictet și altele), regestele unor predici ținute de el la diferite biserici din Iași. Una dintre aceste predici are la sfârșit însemnarea: *Prot[opopul] Lazăr. [1]818, în Iași, la Biserica Sfinților Teodori, Tiron și Stratilat* (p. 484). Este posibil deci ca prin anul 1818, poate și în 1819, protopopul Lazăr, care nu avea parohie în Iași, să fi slujit și predicat mai ales la această biserică, așa cum prin anii 1809-1811 frecventa biserica Sfântul Nicolae Gospod (*ibidem*, p. 487, 488, 493, 494, 495).

În scrisoare este motivată cu grijă prezența pretinsului călător în fiecare loc și moment al răscoalei. Este totuși puțin plauzibil că un călător străin a putut fi de față la sfatul domnitorului cu boierii și mitropolitul, care a avut loc la curtea domnească, în zilele de 10 și 11 iunie, și în care s-au analizat cauzele

³ Gh. Asachi, *Opere*, vol. I, *Versuri și teatru*, București, 1973, p. 47.

răscoalei, când mitropolitul a înfruntat pe domnitor și pe boieri (vezi pasajul reproduș mai sus). La acel sfat *putea fi* însă *prezent* *protopopul Lazăr Asachi*, care a contribuit la potolirea răscoalei și care l-a însoțit în cursul evenimentelor pe mitropolit. El a putut deci să-i scrie arhimandritului Sofronie: „Ah, iubitul meu prieten, *de față m-am întâmplat* când au venit un boier la mitropolitul...” (s.n.).

În favoarea paternității protopopului Lazăr Asachi asupra acestei scrisori trimise arhimandritului Sofronie de la Slatina pot fi invocate, de asemenea, legăturile vechi și, probabil, prietenești dintre ei. Căci destinatarul scrisorii este Sofronie Clipa-Barbovschi, colaborator apropiat al lui Veniamin Costache încă de pe când el era episcop la Roman, unde Sofronie a fost hirotonit ierodiacon, în anul 1796, apoi ieromonah, încredințându-i-se funcția de ecleziarh al catedralei episcopale. În 1803, când Veniamin este ales mitropolit al Moldovei, el îl aduce pe Sofronie la Iași, numindu-l în 1804 arhimandrit al mitropoliei. Protopopul Lazăr și arhimandritul Sofronie, ambii oameni culti, cu ranguri înalte la mitropolie și buni predicatori, au devenit, probabil, prieteni, fiind amândoi colaboratori de nădejde ai mitropolitului Veniamin. Între timp Sofronie a fost rânduit egumen la diferite mănăstiri, iar Lazăr a rămas în continuare la mitropolie, fapt la care *Laz Leon Bucovineanul* se referă în mod aluziv la începutul scrisorii. În anul 1821, când arhimandritul Leon Asachi se afla la Groznița, în nordul Basarabiei, aproape de Hotin, unde îl însoțea în refugiu pe mitropolitul Veniamin, stabilit în vecinătate, la Colincăuți (o parte din moșia satului Colincăuți era proprietatea mănăstirii Slatina), arhimandritul Sofronie îi trimite scrisoarea primită în anul 1819, cu următorul mesaj, pe pagina de la sfârșit: „Cu cea în Hristos frățasca dragoste mă închin Sf[înției] Tale, Cinst[ite] Păr[inte] Arhimand[rite] Leóne. Fiindcă te afle în părțile aceste, își trimit pentru zăbavă această novită, deși veche este, însă vrednică în cuprinderea eii, și sânt al Sf[înției] Tale în Hristos iubit frate și rugători, † Sofronie arhimandrit. 821, iuni 5, mănăstirea Slatina“ (vezi fotocopia alăturată). Să nu fi știut arhimandritul Sofronie că scrisoarea respectivă îi fusese trimisă, într-o copie, de însuși Lazăr (acum Leon) Asachi și că era redactată de el? Este greu de crezut. De altfel și mesajul lui Sofronie către Leon Asachi, citat mai sus, este cam misterios. Se poate ca protopopul Lazăr (apoi arhimandritul Leon) Asachi și arhimandritul Sofronie Clipa-Barbovschi să fi fost, ca și mitropolitul Veniamin, membri ai lojei francmasonice care activa atunci în Moldova, iar protopopul să fi relatat în scrisoarea trimisă prietenului său, într-o manieră criptică, desfășurarea unui protest al populației împotriva abuzurilor și corupției administrației, instigat probabil de cercurile francmasonice locale, cu concursul substanțial al consulatului rusesc.

În colțul din stânga jos al aceleiași pagini (vezi fotocopia) se află însemnarea autografă a lui Leon Asachi: „821, iuni 22. Eterștiții au tăiet la Herța pe rând, miercurea înainte mesii“.

5. Dovezile peremptorii că această *Înștiințare* este opera lui Lazăr Asachi ni le oferă însă particularitățile lingvistice ale textului, care sunt identice cu cele ale scrierilor sale autografe publicate de Î.P.S. Antonie Plămădeală în *Addenda*

studiului *Lazăr–Leon Asachi în cultura română*, menționat mai sus. Comunitatea acestor particularități lingvistice este ușor de observat la lectura paralelă a textelor respective. Cităm doar câteva exemple mai semnificative.

1. În traducerea *Logicii* lui Condillac, Lazăr Asachi folosește des creația lexicală neobișnuită *pedesuprime* s.f. „suprafață”: „triumghiul este *pedesuprime* închietă cu trei linii” (p. 267; cf. și 268, 269, 283, 292, 293), „vedem *pedesuprimea* trupurilor, ne atingem de ele” (p. 303; cf. și 234). Același cuvânt, folosit într-o accepție mai largă, se întâlnește și în *Înștiințarea* pe care i-o atribuim: „cunoșteam din fiziognomia lui că are mai multă știință de cum *pedeasuprimea* stării îl arăta pre el” (f.2^v). Neînțelegând cuvântul, Th. Codrescu l-a transcris în „Uricariul”: *pe de asupra'mi* (p. 75). Această creație lexicală nu mai apare la alt autor sau traducător român de atunci. Doar Gh. Asachi, în cursul său de geometrie predat la clasa de inginerie hotarnică din Iași, în anii 1814-1818, a folosit termenul *deasuprime* „suprafață”⁴. În aceeași traducere a *Logicii* lui Condillac se găsesc și alte creații lexicale similare, care îl singularizează pe Lazăr Asachi între intelectualii români ai vremii: *aceime* „identitate” (p. 278, 283, 286, 313), *pedenafarime* „exterioritate” (p. 304), *poatefiime* „probabilitate” (p. 301) și altele.

2. Folosirea formelor articulate ale unor substantive, în locul celor nearticulate. În scrierile lui Lazăr Asachi: „cu bună samă n-au gândit nici pentru *definițiile*, nici pentru axiomata, nici pentru *prințiipiile*” (p. 204), „pentru că sâmtșirea cadrele acelorăș puselor înainte prăvirii zugrăvește în *sufletul*” (p. 214), „adecă alte chipuri a căuta, și între *închipurile* a face altă oarecare rânduială” (p. 215), „știu minte că în *școalele* mă învăța cum că...” (p. 231). În *Înștiințare*: „apuc pungulița, o pui în sân și uit de *mâncarea*” (f.1^v), „s-au arătat ca oarecând Hersilia la Râm și Herminia la *amazoancele*” (f.2^v), „scularea norodului n-au fost de altă ceva decât numai din *bețiile și nesupunirea*” (f.8^v), „în loc de a să împlini după *jurământul* fâgăduințele, bieții oameni să pedepsesc” (f.9^v).

3. Sintagmele neobișnuite *de acest fel* „astfel” și *de alt fel* „altfel, altminteri”. În scrierile lui Lazăr Asachi: „*de acest feli* însușită înșămnare este graiului voia” (p. 233), „în boala ta să aibi *de acest feli* prieteni ca...” (p. 348), „mărirea unui *de acest feli* împărat” (p. 365), cf. și p. 291, 296, „năravul acesta [...] nu să dobândește *de alt feli*, numai prin îndelungată deprindere” (p. 208), „nu putem *de alt feli* a cunoaște ceie ce să lucrează într-însul” (p. 228), „s-ar rușina a gândi *de alt feli* precum gândesc toți” (p. 250), cf. și p. 207, 260, 262, 269, 273, 287, 348, 411. În *Înștiințare*: „nu te privesc *de alt fel* decât ca pre unul din dumneavoastră” (f.9^v).

4. S.f. *novitate* „noutate”. În traducerea *Bordeiului indienesc* de către Lazăr Asachi: „dar s-aflăm vreo *novitate*/ Toți dorim...” (ap. A. Plămădeală. *op. cit.*, p. 148). În *Înștiințare*: „altă *novitate* n-am cu care să te mai ostinesc” (f.9^v). Adj. *noavă* „nouă” este des folosit în scrierile lui Lazăr Asachi: „*noavă* știință” (p. 217), „*noave* puse înainte prăvirii” (p. 223), „*noave* închipurii” (p. 264) și altele.

⁴ Vezi N. A. Ursu. *Formarea terminologiei științifice românești*. București, 1962. p. 285.

5. Adj. *furtunatic* „furtunos“. Într-o traducere a lui Lazăr Asachi: „merge pe o vreme de tot *furtunatecă*“ (p. 445), „vremelnicia cea *furtunatică* de aici“ (p. 448). În *Înștiințare*: „am rămas tot întru aceste *furtunatece* învăluiri“ (f.1').

6. Adj. *îmbunătățit* „bun; cu calități“ și *înrăutățit* „rău; cu defecte“. În scrierile lui Lazăr Asachi: „a să cinsti prin *îmbunătățite* fapte“ (p. 319; cf. și 449), „omul cel *îmbunătățit*“ (p. 326), „cea mai sfântă faptă a *îmbunătățitului* om“ (p. 468), „să se teamă de moarte tot *înrăutățitul* om“ (p. 470). În *Înștiințare*: „*îmbunătățitul* Domn“ (f.4^v), „acei doi *îmbunătății* boieri“ (f.6^v), „*îmbunătății*lor bărbați“ (f.9^v), „nu știu care *înrăutățit* au dat...“ (f.4^v).

7. Adj. *neomenit* „inuman“. În traducerea lui Lazăr Asachi: „a pune pe acest *neomenit* împărat în urâciunea tuturor“ (p. 324), „s-au supărat de așa *neomenit* oaspe“ (p. 434). În *Înștiințare*: „să afle vreun chip spre a tâmpi pe această *neomenită* ciumă“ (f.3').

8. Adj. *primejduincios* „primejdios“. În traducerea lui Lazăr Asachi: „[apa] este turburată, *primejduincioasă* dar curând trecătoare“ (p. 323), „petrecere cu nebunii este *primejduincioasă*“. În *Înștiințare*: „să tot code pe la laturi din *primejduincioasele* locuri“ (f.5^v).

9. Adj. *temelnic* „temeinic“. În traducerea lui Lazăr Asachi: „*temelnice* închipuiri“ (p. 223, 225, 228), „nu are *temelnic* cuvânt“ (p. 329), „vei tălmăci cu *temelnice* voroave că...“ (p. 355), „vei afla adevărul [...] cu acel fel de *temelnice* dovezi“ (p. 368), cf. și p. 215. În *Înștiințare*: „din amvon arăta norodului cu *temelnece* dovezi...“ (f.6^v), „dovedind cu *temelnece* voroave că...“ (f.8^v).

10. Adj. *văzut* „evident“. În traducerea lui Lazăr Asachi: „după măsura ceii mai *văzute* între ele potriviri“ (p. 255), „deopotrivă vederare adevărului atârnă pe *văzută* aceime unei socotințe cu alta“ (p. 278), cf. și p. 313, 369. În *Înștiințare*: „au câșligat *văzute* daruri de la două mari împărății“ (f.6').

6. Identificarea lui Lazăr Asachi ca autor al relatării asupra răscoalei de la Iași din anul 1819 sporește moștenirea literară a cunoscutului cărturar cu o scriere originală, în care autorul dovedește reale calități de reporter și pamfletar. În aceeași perioadă, corupția administrației și oportunismul mării boierimi din Moldova constituiau obiectul unor virulente pamflete ale comisului Ionică Tăutu. Un rechizitoriu similar la adresa administrației fanariote corupte, realizat prin același procedeu literar utilizat și de Lazăr Asachi, făcuse cu câteva decenii în urmă ierodiaconul Gherasim Putneanu de la episcopia Romanului († 1797), în pamfletul intitulat *Corespondenție între doi streini asupra obiceiurilor Moldovii și Țării Muntenesti*⁵.

⁵ Vezi *Un scriitor român necunoscut din secolul al XVIII-lea*, în AIIAI, XXIII, 1986, partea 1, p. 239-254, reproduș în volumul nostru *Contribuții la istoria literaturii române. Studii și note filologice*, Iași, 1997, p. 285-319, sub titlul *Ierodiaconul Gherasim Putneanu de la episcopia Romanului, un scriitor căutat timp de un secol și jumătate*.

ANEXĂ*

Înștiințarea lui Leon Lazul Bucovineanul cătră sfinție sa părintele arhimandritul Sofronie din sfânta mănăstire Slatina, din ținutul Sucevei, pentru întâmplarea din Iași, când s-au rădicat norodul cu strigări cătră Curti pentru strâmbătățile sale, luând și pi mitropolitul țării cu dânșii.

Prea Cinstite Părinte Arhimandrite Sofronie,

Vremea, care în sini mistuiește pre toate, au făcut și între noi dispărțiri ca aceea. Încât ani au trecut fără să ne videm, măcar că pe sf[înția] ta au rânduie la locul cel de plăceri, spre a se liniști sufletul, după nu mici sau puțini ispite prin cari au trecut, iară eu am rămas tot întru aceste furtunatece învăluri, spre a mânca pânea durerii, dar totuși până acolo nu mă lipsăsc, slăbit la inimă, ca să dau uitării pe cei ce până acum îi iubesc (măcar că din partea lor cătră mini în ce chip este nu știu). Cu toate acestea, fără a te îngreuia, priimește prin această smerită a me epistolie știință de a me stare și, jălindu-o din iubirea de oameni, socotește peste câte stânci nimerește omul în viața sa. Eu. Cinstite [f.1'] | Părinte, dat-am mie nu puține ostinele (de când ne-am răzlețit). cățărându-mă de la feliuri de stânci, dar tot de-a răstăgolul m-am întors. Și așa, rătăcind în lumea aceasta ca pin codrii Chidariului**, am nimernicit în trecutile zile la orașul Iașii, unde nădăjduiam a mă odihni puțin după atâtea neticniri ce le-am suferit în călătoria pezodromiei¹ mele.

Deci, la opt zile ale luni aceștiia a lui iunie, anului curgător 1819, fiind ziua soarelui, precum o numește învățătorul bisăricii sfântul Iustin filósoful și mucenicul, adecă duminecă, m-am dus la bisărică, după creștineasca datorie, a Sfinților mucenici Teódori, de unde, luând blagoslovenie, m-am dus la gazdă (căci iașii² nu sânt grabneci a frâangi pâni la cel străin). Și șázând de hrana zilii gândind, apoi deșchizând visteria me, cuprinzătoare³ capitalul⁴ de vreo câteva pările, cu așa mare chibzuială li-am împărțit. Încât să nu fiu flământ, și să mai rămăie, când fără de veste aud neobicinuit zgomot. Mă uit pi feeastă și văd alergări de oameni pi uliță. Eu, înspăimântat, apuc pungulița. o pui în sân și uit de mâncarea. În mijlocul gloatei alerg și, cu durerea [f.1'] | inimii, privesc în fețele lor ce era zugrăvite cu văpsăle negre năcazurile, ca acelor cetățâni pe cari-i bombardirisăște vrăjmașul. Întreb de pricină, dar în loc să-mi spuie cineva, fieștecarile striga: „Până când vom suferi acestea? Să mergem, să mergem!“⁴. Și așa, în chipul poho-iului, s-au dus spre mitropolie. Eu, rămâind uimit, iată văz pe un bătrân, pe carile l-au

* Reproducem aici textul din ms. 4902 de la Biblioteca Academiei Române, f. 1-10. Marcăm sfârșitul fiecărei pagini din manuscris cu câte o bară, precedată de indicația numărului de ordine al paginii respective, în croșete. Glosele marginale ale autorului sunt coborate în subsolul paginilor, fiind însemnate cu asteriscuri și tipărite cursiv. Tot în subsol am glosat, între ghilimele, unele slavonisme sau grecisme mai puțin cunoscute și alte cuvinte care necesită o explicație. De asemenea, am reproduș cu caractere cursive cuvintele și frazele transcrise greșit de către copist, care au fost corectate în textul editat. Acestea, ca și glosările între ghilimele, sunt însemnate cu cifre arabe.

** Glosă marginală: *La Cântarea Cântărilor*.

¹ „deplasare pedestră, pe jos“.

² „ieșenii“.

³ Ms.: *cumprezitoare*.

⁴ Ms.: *căpitatul*.

nevoit picioarele a să întoarce îndărăpt, că vini spre mini suspinând. L-am întâmpinat și, sprijinindu-l, l-am pus să șază pi un tomorug⁵ ce să întâmplasă. Și luând sama, cunoșteam din fisiognomia lui că are mai multă știință de cum pedeasuprimea⁶ stării îl arăta pre el. Pentru aceea l-am rugat să-mi povistească de această îngrozitoare priveshti, iară el, întorcându-să spre mini și cu amăruntul luându-mi sama, au zis: „Văd de pi croiala hainilor tali și de pi graiul limbei că ești străin, și după cum pricep, multe ai văzut pi unde ai îmbljat, dar totuși⁷ socotesc că n-ai nimernicit la mai nenorocită țară și oraș precum al nostru“. Și iarăși poftorind⁸ suspinul, au început să-mi istorisască: „La anul 1812, după ce s-au făcut legătura păcii între două mari împărății, zic [f.2'] | otomanicești și a Rósiei, strălucitoarea Poartă, pentru vetejiele cele nu [cu] neobosite ostinele a Prea Înălțatului Domn Scarlat Calimah voievod pe vremea războiului, cu cari s-au arătat ca oarecând Hersilia la Râm și Herminia la amazoancele⁹, l-au rânduit aicea Domn. Blandețile, bunătatea, priința, răvna, iubirea de oameni a acestui oblăduitor proceea norodului desfătată petrecere supt așa înțeleaptă ocârmuire. Toți bate în palme de bucurie că, după întâmplarea vremii a trecuților ani“, vor vidé sănătoasă zile. Însă nu să știe din ci pricină au aflat ciuma plăcere plimbării sale pe la această țară, și totdeauna cu hotărâre pe la vremi când norodul are mai multă nedejde de cășlig, pentru plata birurilor și a chivernisălii sale. O, Dumnezeule, ce nu s-au făcut spre depărtarea aceștii curioaze ciume⁹! Preoții cu arhieriei fac neîncetate rugi, norodul cu o samă de boieri și neșugători întind râtundele daruri, însă toate în zădar. Cumplita de rugăciuni nu bagă samă, de daruri nu să satură. Și așa, numai cât de obște năcăjăște pe toți, afară de cei ce cu dipărtarea să arată cătră dânsa. Patru ani [f.2^v] | și mai bini de când își bate joc această vicleană ciumă și de Domn, și de mitropolitul, și de toți boierii. Câte împiedecări au pricinuit neșugătorilor la alișverșurile lor, câte lacrimi s-au scurs din ochii săracilor, câți bani s-au deșărtat din lăzile bogaților spre îmblânzirea aceștii neuzite ciume! Dar neîmpăcata, ca o oarbă și surdă, tiranisăște fără milostiviri pe toți. Și ce este mai de mirare, că nici omoară, după a ei cruzime, nici lasă ca să petreacă oamenii fără de grijă. Și întru aceasta viețuim toți. O, de ai fi fost aicea (zisă bătrânul Antohie; așa să numea acel povestitorii), ai fi avut ce spune pe la patrioții tăi, văzând chinuiea obștească a norodului de aicea prin feliurite chipuri, și tot din pricina ciumii!“ Eu, omilindu-mă de jalneca spunerea istorisatorului meu, i-am zis: Pentru sfinții Macavei, cum să poată fi aceasta? Au doară nu sânt aicea ocârmuitori, boierii din luminatul Divan, patrioți cu durerea inimii? Și au doară nu privighează cu toți ca să afle vreun chip spre a tâmpi¹⁰ pre această neomenită ciumă, ca să rămâneți de la o vremi pacinici? Că întru adevăr neuzită este până acum ciumă de acel feli că ea nerăzlețit să petreacă în țară, și numărul norodului să să înmulțască. Eu nu poci răzbate pe ulițele Iașului (i-am zis) de norod tot sănătos, [f.3'] | și nu văd împușinarea de oameni. „Așa este, răspunsă lăcrămând Antohie. Pentru aceasta ciumă încă nu s-au aflat om să priceapă meșteșugul eii. Ocârmuirea au pus toată a ei silință de a eii deșărdăcinari, și nu s-au putut. N-au rămas aicea nici casă, nici ale casăi

⁵ „bucată de lemn gros, dintr-o tulpină de copac“.

⁶ „suprafața, aparența“.

⁷ Ms.: *totoși*.

⁸ „repetând“.

⁹ Glosă marginală: *Vitejia împărătesălor acelora*.

¹⁰ Glosă marginală: *A războiului*.

⁹ Ms.: *lume*.

¹⁰ „a toci, a atenua, a face inofensivă“.

lucruri nescutate, nepălate, nedișartate, ba și arsă, ca doară ar afla-o, însă fără de folos. Și minunează-te, că ciuma aceasta s-au pus numai pe capul celor de starea de gios, iară la cei mari nu cutează. Acum nu demult, despre podul Albinețului au murit vro câțiva oameni. Și măcar că de altă boală, dar pentru că n-au fost în stare a o întări cu bani (fiind săraci), s-au hotărât că-s de ciumă. Deci au închis din pricina aceea piste 800 de casă, fără să le poarte de grijă pentru hrană și ce ar fi mai de nevoie. Și măcar că din mila lui Dumnezeu toți sânt sănătoși, însă fără plată nu-i lasă să treacă cordonul cel însămnat cu funii și să meargă la oraș să-și cumperi bucate. Precum astăzi dimineață, un sărac au trimis la oțăt de două păr[ale] pe o copilă mică, cari viind un bulucbaș¹¹ ce s-au întâmpat acolo, n-au lăsat copila să meargă înainte, ci, luând părălele, le-au băut, iară oțătul pe datorie l-au luat. Ta [f.3^v] | tăl copilii înțelegând, au făcut strigare, iară megieșii doslușind¹² pricina și făcând de știre la toată mahalaoa, s-au adunat mulțime. Și fiindcă era cu toții necăjiți, au stricat funiile strigând: «Au doară și pi noi vor să ne năcăjască, ca în trecuta toamnă pe jidovi?». Și așa, grămădindu-să diznădăjduirea la un loc, s-au pornit cu toții la mitropolitul țării, că la noi preosfinție sa este obșteșc apărători, după vechiul obicei“.

Când încă era să mai spuie ceva istețul Antohie, iată am auzit despre mitropolie o spăriitoari strigari și trageri de clopote. Am purces amândoi, dar eu, simțindu-mă¹³ în mai multă vârtuti¹⁴, am alergat înainte, și neștiind drumul, am nimerit pi ulița aceea unde era agia și hătmănia. Am stătut de departe, ca pentru să văz sfârșitul, însă n-au fost nimic, că toți pricinuitorii au fugit, iară oamenii ce era pi acolo s-au dus după ceialalți la mitropolitul Veniamin, căruia jăluindu-să, deodată s-au rugat și l-au silit, ca Machidonianul pi Pithea¹⁵, să meargă cu dânșii la Domnul Calimahul, cerând punere în bună rânduială orașului și țara. Și fiindcă era slo [f.4^v] | bod oricui, m-am dus și eu. Socotește în ce stare să afla sufletul acestui mare om, zic a mitropolitului! Sudorurile pica din el ca picăturile de sânge, fața schimbată, inima măhnită, puterea slăbită, și vederea chipului întru asămănari cu cel ce-și dă sufletul. Cu totul străină și pre jalnecă privire! Din întristarea aceasta începuse și pi mini a-mi părăsi vârtutea¹⁵, dar stropindu-mă cu apă de Colonia m-am trezit. Și așa, cum au¹⁶ fost nepotrivit, această litanie au sosit la porțile Curții. Am văzut pe îmbunătățitul Domn pășind spre întâmpinarea norodului. Eram dorit să văd ceva lucru de plăceri, dar însă nu știu cari înrăutățit au dat proiectul¹⁷ său Mării Sali, că s-au întors cu spatile spre norod, și porțile întru același menunt s-au închis. Iară pi mitropolitul, [ca] cu acea de foc căruță, l-au răpit din mijlocul obșteii și l-au suit la înălțimea casălor unuia prea de treabă boier ce-i zic Gligorie Ghica, carele, după cum am auzit, este dintre toți boierii cei mari simțitori patriot. Din casa dar aceea să uita preosfințitul la nesfințite fapte a armăuților domnești, [f.4^v] | că ticălosul¹⁸ norod, ca un¹⁹ golit de arme și de scoposul zurbalei, s-au grămădit la poarta Curții strigând: „Pentru ce s-au închis porțile, de vremi ce noi cerem milă?“. Iară armăuții, suindu-să pi zid, arunca

¹¹ „comandant al unui grup mai mic de militari“.

¹² „pricepând, deslușind“. Ms.: *doșloșind*.

¹³ Ms.: *simsindu-mă*.

¹⁴ Ms.: *vurtuti*.

¹⁵ Glosă marginală: *La gâcitoarea*.

¹⁵ Ms.: *vurtutea*.

¹⁶ Ms.: *am*.

¹⁷ Ms.: *proiectosul*.

¹⁸ „nenorocitul, disperatul, jalnicul“.

¹⁹ Ms.: *on*.

în norod cu pietri, și norodul fără de minte arunca aceleași pietre de le zvârlé piste²⁰ zid. Și așa hărășindu-să²¹, numai am auzit din puști vâjiind glonțurile. Și căzând morți și răniți din norod, m-am dat în laturi, mirându-mă de unile ca aceste. Și când acum eram gata să merg la gazdă, iată văz că vine un preot bătrân, cu crucea la piept²², întrebând pentru mitropolitul. Să îndeasă pin norod, toți îi fac cinste și loc, să apropie cătră pominitul boieri, și nu știu ce au grăit prin pantomicești sămne*. Și n-au zăbăvit acoló, că glonțul au trecut pe lângă dânsul și au omorât pe un neguțatorăș ce închidé ușa dughenii, lângă poarta ci-i zic a hanului turcesc. S-au întors dar bietul preot spre mitropolie, învățând și sfātuind pe norod²³ să nu-și versă sângele în zadar. M-am dus și eu la gazdă, pi lângă huietul clopotilor²⁴ ce [f.5^r] în toate părțile trage nebunii norodului. Mult am căutat pe al meu Antohie, dar nu l-am²⁵ găsit. Deci m-am culcat supărat²⁶, fiind sătul de grețosăle priviri, și am petrecut noaptea aceea fără mâncari și somn.

A doua zi m-am sculat de dimineață și m-am dus spre mitropolie, unde am văzut pe cel de ieri preot bătrân vorovind cu preaosfinție sa. După aceea au mers la prefectul²⁷ latinilor, cu carile au mers spre Curti, între norod. Ce a fi grăit cu oamenii nu știu, dar l-am văzut că pi altă poartă au intrat la Măria Sa vodă, iară de acoló au ieșit cu un muscal²⁸ mare. Atuncea am întrebat pe unul din glotași cine este moscalul și acel bătrân preot. Mi-au spus că unul este consulul²⁹ moschicesc Pizáni, și celalalt protopopul Lazăr. Acesti spuinu-mi, s-au dus de la mini, și mie îmi păré rău că nu știu pi omul. Și iată văz pi vorbitorul meu de ieri Antohie, carile să tot codé pi la laturi din primejduincioasăle locuri. Pi acela dar l-am pofitit să-mi spuie de preutul acela, iară [f.5^v] el au început a-mi zice că preotul Lazăr este cu oarecare deosăbite vredneții între duhovniceasca tagmă și cum că legiuit i s-au dat de cătră mitropolitul țării a purta crucea la piept, ca unul ce este cu titlul întâi a Moldaviei protopop, adăogând a-mi spune că acest protopop, pentru slujbele cele cu vredneca laudă, au cășligat văzute daruri de la două mari împărății, adecă de la Austria și Rósia. Când gândul meu să tindé cu socotință de acest al Moldaviei duhovnicesc arhimandrit, iată și el pășă cătră norodul ce sta lângă poarta Curții. Din periérghie³⁰ m-am dus și eu după el, și cu adivărat l-am văzut, ca pi Dimosthenis, cu puternece cuvinte împlânzind pi norod, care s-au și înduplecat³¹ a merge după el la mitropolie. Venit-au și săcritariul aghenții austriacești³² din Iași, dumnealui Cantimir, carile iarăși pi ai săi au sfātuit să să liniștească. Aceasta era luni, la 9 tot a lui iunie, pe la 3 ceasuri din zi. Deodată am văzut pi zid doi boieri, carele unul, după cum am auzit, era ginerile Înălțimii Sale [f.6^r] lui vodă, dumnealui hat[manul] Costandin Bogdan Palade. Pre acela dar l-am auzit strigând: „Părinte protopope³³

²⁰ Ms.: piște.

²¹ Ms.: hărășindu-să.

²² Ms.: chept.

* Glosă marginală: *Semnele cele mai mult prin amelețarea mânilor.*

²³ Ms.: novod.

²⁴ Ms.: pi lângă huietul clopotilor la gazdă.

²⁵ Ms.: m-au.

²⁶ Ms.: Deci supărat m-am culcat supărat.

²⁷ Ms.: profectul.

²⁸ Ms.: mushal.

²⁹ Ms.: conțul.

³⁰ „curiozitate”.

³¹ Ms.: înduplecat.

³² Ms.: austriacești.

³³ Ms.: potropope.

Lazare, sânguește a depărta gloata de aicea!“ Nu știu ce răspundé protopopul, că l-am văzut înălțând crucea în sus. Dar n-au ținut-o mult, că arnăuții slobozind focurile armelor, au căzut doi morți lângă slăvitul Lazăr. El, săracul, gândind că singur este rănit, au început a face reteradă³⁴, și oamenii după dânsul, spre mitropolie. M-am dus și eu. Ca și spre norocul meu, iată văd și pi mitropolitul unde șădă pe laița unei dugheni, cu doi boieri ce le zic aga și hatmanul. Prea Cinstite Arhimandrite, am încreminit dacă am văzut pe prelatul³⁵ cel mari, adecă pi mitrop[olit], cu capul descoperit, și cu glas amorțit grăiaa cătră norod. Și plângând ca³⁶ fetile Ierusalimului, îndemna pe norod să meargă pi la casăle sale. Aceași făce și acei doi îmbunătățiți boieri. Iară bătrânul protopop era lângă stăpânul său și din amvon arăta norodului cu temelnece dovezi, făcându-i să cunoască dato [f.6^v] riele sale. Cu un cuvânt, norodul s-au omelit și s-au rugat că de acum măcar să nu fie osândit. Acol să fi auzit jurământurile din partea mitropolitului și a celor doi magnați! Și fiindcă nu auziia tot norodul, deci preaosfinție sa au trimis cu boierii pe protopopul Lazăr, ca în loc de crainici, să vestească din partea mitropolitului și a boierilor că toate pricinuitele jafuri³⁷ să vor întoarce, și de acum înainte nici unul nu va pătimi nicicacum rău. Ba, spre încredințari, li s-au dat tocma în scris făgăduințele, pre cartea gospod cu peceti, ce li s-au aruncat din năuntru Curții, cu sfinte legături spre împăcarea lor. Pe aceea, zic, o au iscălit mitropolitul cu boierii.

Mie mi să păre că prin aceasta au luat pricina turburării sfârșit. Și fiindcă eram răzbătut de foame, mă gătem spre gazdă, când iarăși de isnoavă auzăm plânsuri și tânguiuri, aducând cu căruțele morții și răniții, a cărora sângele roșiia podelile. Iară ierarhul Veniamin, acoperindu-și fața, cu întristat [f.7^v] suflet au intrat în mitropolie cu boierii, și cu norodul după dâșșii, trăgând clopotile în toate părțile. Atuncea au început a veni la mitropolie consolii rusăsc, nemțăsc și prusienesc, cu mulți boieri din starea dintăi și alți arhieriei. Eu, văzând de iznoavă fierbere mare, m-am lăsat de mâncari și, pi lângă mulțimi, m-am văzut aproape de cei mari. Ascultam pi consul[ul] rusăsc cum lua grija norodului, cătră cari au zis să deie în scris adecă jăluirile sale cătră consul. Așadar, gloata căuta logofăt, și au găsit pe un preotul Ioan de la Vulpe³⁸. S-au dus cu el la scris, când despre altă parte am văzut că vro cățva din norod viind au apucat de³⁹ spate pe bătrânul preotul Lazăr, carile sta lângă mitropolitul, și l-au cărăbănit cu sini, precum să zice, cu nepusă în masă⁴⁰, ca el să le scrie jaloba. Și așa, n-au zăbăvit zece menunte și jaloba era gata, pe scurt, însă mult cuprinzătoare⁴¹. Eu am scurtă țineri de minti și [f.7^v] am uitat cuprinderea eii, însă sfinție sa va puté a o avea, că multe copii am auzit că s-au scos de pi dânsa. Și când în ființa celor mari era acum să să facă linește, iată unul alergând striga: „Mergeți de trageți clopotile, căci de isnoavă aduc pe morții omorâți de arnăuți!“ Atuncea așa tulburare mare s-au făcut, încât mitropolitul, arhieriei, boierii, consului⁴² și neguțătorii în clipeală⁴³ de ochi s-au făcut nevăzuți de frică, adecă toți pe supt cumpăt au fugit. Și fiindcă pi poarta ce mari nu puté nimeni să iasă de norod, deci pre acea despre Bahlui au trecut, prin cari mai târzior am ieșit și eu, că mă

³⁴ Ms.: *retesradă*.

³⁵ Ms.: *pralatul*.

³⁶ Ms.: *la*.

³⁷ Ms.: *zafuri*.

³⁸ „biserica Vulpe din Iași“.

³⁹ Ms.: *pe*.

⁴⁰ Ms.: *cu neîmpusă în samă*.

⁴¹ Ms.: *cumprezătoare*.

⁴² Ms.: *consii*.

⁴³ Ms.: *clinteală*.

cuprinsă⁴⁴ frică. Și dosind ulițile, m-am văzut la colțul⁴⁵ unii curții unde era marca unii pajure spintecate. Am priceput că este locul unde șade consulul cel rusăsc. Acoló dar m-am răzâmat de m-am odihnit, unde au sosit și mergătorii înainte protopopul Lazăr cu norodul. Să părea că bătrânul să vadé ca feredeu, așa curgea după el norodul. Toți din consulat au ieșit la poartă, unde să afla și procurorul^{*} de la Chișinău, dumnealui spătariul Ioniță Bașată. Ce s-au grăit, ce s-au lucrat [f.8'] | acoló nu știu, dar văzând potolirea din toate părțile, m-am dus și eu.

Apoi, la 10 și 11 tot a aceștii luni, s-au făcut în Curte sfat de obște. Și boierii au făcut anafora cătră vodă, arătând că ciuma au fost și este, și scularea norodului n-au fost de altă ceva decât numai din bețiile și nesupunirea, și cum că sânt vredneci de pedeapsă. Ah, iubitul meu prietin, de față m-am întâmpat când au venit un boier la mitropolitul să iscălească pi acea anafora. Atuncea cu adevărat am văzut pre acel preasfințit ierarh ca pi Chichéron în Capitolia Romii fără siială grăind mie de adevăruri și ca un al doilea Hrisóstom împotriva Evdóxiei pentru strâmbătatea ce făcuse văduvei să puna pentru norod, dovedind cu temelnece voroave că scularea aceea a norodului nu să poate numi revoluție⁴⁶ sau zurba, ce mai vârtos cu plecată jalobă cerându-și pronómiile⁴⁷ sale, spre scăparea de asupririle ce i-au cuprins⁴⁸ despre jăfuitorii dregători. Apoi, întorcându-să cătră [f.8'] | Măria Sa vodă, cu bărbăție i-au grăit că din pricina blândeților Înălțimei Sale au venit norodul din pătimirile acestea la diznădăjduire, și nu numai să aibă iertare, dar și milostivire să afle; „iară eu a iscăli anaforaoa nu poci, împotriva științii mele”. Atuncea am văzut că un boier, viind la mitropolitul, cu lacrimi să ruga ca să iscălească, spre carile omilit uitându-să preasfinție sa, i-au zis: „În ceasul acesta nu te privesc de alt fel decât ca pre unul din dumnevoastră”, arătând cu mâna la boieri, dintre carile am luat sama că unul șadé ca vulpele, cu tăinuit scopos, iară altul cu posomorâtă față, închipuind mânia leului când pândește din culcușul său. Cine sânt acele persoane, numirea a lui Tarcvinie romanul? Dar i-am luat răspuns, căci lacrimile acestui mare ierarh au pricinuit amestecătură între tot a Curtii acel săbor. Și, în sfârșit, au zis: „Luați de la mine cârja, de nu vă plac a fi mitropolit, că mai bine voi protimisi⁴⁹ depărtarea de la scaun, decât să mă lipsăsc de Hristos, pentru depărtarea nedreptății!”. Atuncea am sfârșit și eu perierghia me și m-am dus la gazdă, rugând pi Dumnezeu ca pi acel felu de păstori să-l înmul [f.9'] | țască între pravoslavnecul norod. Și măcar că n-am avut nici o împărtășire cu tulburarea ce au fost, dar așa m-am ostenit, încât vro câteva zile n-am putut îmbla pi picioare. Acum, slava lui Dumnezeu, sânt sănătos și mă gătesc de marș.

Altă novitate n-am cu care să te mai ostinesc, numai în loc de a să împlini după jurământul făgăduințele, bieții oameni să pedepsesc cu bătăi, cu temneță, cu ocne, cu surguniri și cu alte osândiri. Eram dorit să fac cunoștință cu acel minunat protopop Lazăr, dar am înțales că să află supt politicesc arest la mitropolie. Cu atâta dar fug de această nouă Athina, unde cu asăminea preț să dă îmbunătățitorilor bărbați pentru slujbele patronicești. O, de ar păzi numai Hristos pe orașul Iașii de pustiirea Athinii! Până aicea vestindu-ți de peristasurile⁵⁰ Iașului, ca unul ce numai atâta știu, și Domnul Dumnezeu

⁴⁴ Ms.: *cumprinsă*șă.

⁴⁵ Ms.: *conțul*.

* Glosă marginală: *Arătătoriu tainec de trebile Țării Rusăști*.

⁴⁶ Ms.: *revăluție*.

⁴⁷ „privilegiile; drepturile”.

⁴⁸ Ms.: *cumpris*.

⁴⁹ „prefera”.

⁵⁰ „împrejurările, circumstanțele”.

să nu trimită, întru mânia sa, adevărata ciură, după cum o cer cei ce nu să tem de Dumnezeu! Iară poa [f.9^v] | te de la alții mai mult te vei înștiința, numai de ar fi drepti. Acum pre te rog ca să mijlocești către milostivul Dumnezeu cu rugăciuni să-mi aducă la liniștiri îndemânatica stare de cari, după atâtea zdruncinări, o doresc ca cerbul cel însătat spre izvorul apii.

Al Sfinție Tale⁵¹ credincioasă supusă slugă,
Laz Leon Bucovineanul

Din Iași, la anul 1819, iunie 23

Cu cea în Hristos frățasca dragoste mă închin Sf[înției] Tale,
Cinst[ite] Păr[inte] Arhimand[rite] Leóne.

Fiindcă te afle în părțile aceste, îți trimit pentru zăbavă această novită, deși veche este, însă vrednică în cuprinderea eii, și sânt al Sf[înției] Tale în Hristos iubit frate și rugători,

† Sofronie arhimandrit

821, iuni 5,
mănăstirea Slatina

821, iuni 22.

Eteriștii au tăiet la Herța pe rând,
miercurea înainte mesii.

AN ACCOUNT OF ARCHPRIEST LAZĂR ASACHI ABOUT THE 1819 UPRISING
IN IAȘI
(Summary)

The author propose a new paternity for an interesting text describing a popular revolt in 1819, in Iași. The letter of Laz Leon Bucovineanul to Sofronie from Slatina relates the protest of the inhabitants against the robberies made by soldiers and public servants with the excuse of preventing a plague epidemic extension. N.A. Ursu states that the author of the narration is not Laz Bucovineanul which seems to be an imaginary character, but the main personage of the story himself, the archpriest Lazăr Asachi. His intention was probably to stress his own courageous and wise contribution to pacify the violences and also to make some unpunished critique of the regime.

⁵¹ Ms.: *sfințietate*.

VENIAMIN CIOBANU

NOI INFORMAȚII DOCUMENTARE PRIVIND EVOLUȚIA PROBLEMEI ORIENTALE (SFÂRȘITUL SEC. XVIII)

Cele trei anexe, redactate în limba franceză, și incluse în rapoartele diplomatice ale lui Ulrik Celsing, trimisul extraordinar al Suediei pe lângă Poarta Otomană, continuă seria informațiilor¹ privind starea de spirit a cercurilor conducătoare otomane, creată de tratatul de pace otomano-rus de la Küciük-Kainargi, din 21 iulie 1774.

Declanșarea crizei crimeene în anul 1775 – dar ale cărei simptome se manifestaseră încă în anii precedenți – a pus Porții Otomane noi și complicate probleme, de a căror rezolvare depindea, în mare măsură, securitatea internă a conglomeratului otoman, ca și poziția sa internațională. Iată pentru ce diriguitorii acestuia căutau, cu înfrigurare, aliați externi, capabili să le sprijine eforturile de revizuire a tratatului de la Küciük-Kainargi, ca un prim și decisiv pas în direcția repunerii raporturilor otomano-ruse pe alte coordonate, conforme cu interesele zonale dar și euro-asiatice ale Porții Otomane. În această categorie se afla și Suedia. Poarta Otomană se credea îndreptățită să o considere ca un aliat firesc, nu numai în virtutea alianței defensive, încheiată la 24 decembrie 1739² cât, mai ales, din perspectiva pericolului, reprezentat pentru securitatea ambelor state, de consolidarea poziției Rusiei, în Orientul European.

Situată, deci, pe aceeași parte a „baricadei” antiruse, alături de Imperiul otoman, Suedia trebuia, în viziunea cercurilor conducătoare de la Istanbul, să se implice în *problema orientală*. Bineînțeles, alături de Franța, pe care conducătorii otomani o considerau, de altfel, ca fiind *obligată și moral*, nu numai din perspectiva propriilor sale *interese orientale*, să asiste, fără rezerve, Poarta în acest domeniu, ca una ce se făcea vinovată pentru decizia sa de a declara, în anul 1768, război Rusiei, încheiat cu „pacea dezastruoasă”, de la Küciük-Kainargi.

Suedia nu se afla, însă, în situația de a-și permite să secondeze *efectiv* eforturile otomane, deși revizuirea raporturilor otomanilor cu rușii, în favoarea celor

¹ Alte patru documente, din aceeași categorie, le-am publicat sub titlul *Tratatul de la Küciük-Kainargi (1774), în viziunea diplomației suedeze*, în CI (Seria Nouă), XVII/2, Istorie Medic, Modernă și Contemporană, Iași, 1998, p. 177-194.

² Cf. pentru acest tratat, B. Boëthius, *Sverges trakfater med främmande magter. Jemte andra dit hörande handlingar. Ältonde delen 1723-1771*, Stockholm, 1922, p. 278-283.

dintâi, ar fi contribuit și la diminuarea intercesiunilor Rusiei în treburile interne al Suediei. Prioritatea principală a noului monarh suedez, Gustav al III-lea, o reprezenta, totuși, consolidarea noului regim instaurat în urma loviturii sale de stat din 19 august 1772. În acest scop, deci, avea nevoie de relații cât mai normale cu vecinii săi nemijlociți, adică Prusia, Danemarca și, mai ales, cu Rusia. De aceea, în primii zece ani ai domniei sale, Gustav al III-lea a preferat să mențină *statu-quo*-ul existent în spațiul baltic, și să întrețină relații personale cu țarina Rusiei, Ecaterina a II-a³.

Piese pe care le pun la dispoziția cercetătorilor sunt, cum am menționat, fragmente ale unor documente mult mai ample, redactate în cancelaria Misiunii diplomatice a Suediei de la Istanbul, unde au fost cifrate în limba suedeză și, parțial, în limba franceză și, apoi, descifrate, în aceleași limbi, în cadrul serviciilor de specialitate, din Stockholm. Ele sunt păstrate în fondurile de la **Sveriges Riksarkiv**, din Stockholm, fondul *Turcica*, vol. 54 și 55.

Deși doar fragmente, informațiile pe care le conțin sunt *unitare*, *din punct de vedere tematic*, și reliefează calitatea Suediei de *factor politic al problemei orientale*, ca și interdependența dintre aceasta și *problema baltică*, ambele fenomene fiind *părți integrante ale sistemului politic european*.

Documentele din acest fond nu sunt numerotate și nici paginate, elementele de identificare fiind cele menționate de subsemnatul. Cum era și firesc, am respectat ortografia și punctuația originală. În scopul înlesnirii utilizării, cu maximum de profit, a informațiilor inserate în aceste piese, am optat pentru regeste și note explicative atât de ample, pe cât am considerat că este necesar.

Înainte de a încheia această scurtă prezentare, îmi fac o datorie de onoare din a mulțumi călduros și pe această cale prietenului meu, distinsul istoric, **Prof. Dr. Edward Opalinski**, de la Institutul de Istorie din Varșovia, al Academiei de Științe a Poloniei, care mi-a înlesnit procurarea copiilor documentelor nr. 2 și 3.

Datarea documentelor s-a făcut potrivit *calendarului gregorian*, adoptat și de Suedia.

1

[Constantinopol, 1774, septembrie 3]

Anexă la raportul lui Ulrik Celsing, din 3 septembrie 1774, adresat Președintelui Cancelariei de Stat, Ulrik Scheffer

Ambasadorul Franței acuza incapacitatea militară a fostului mare vizir, Ahmed pașa Musinzade, drept cauză principală a înfrângerii otomanilor, în ultima fază a războiului cu rușii, ce a avut drept consecință impunerea, de către Rusia, Porții Otomane, a păcii „dezastruoase”, de la Küciük Kainargi; enumera consecințele grave, pentru

³ Cf. Stewart P. Oakley, *War and Peace in the Baltic 1560-1790*, London and New York [1992], p. 157-159.

Imperiul otoman, ale acesteia, pe termen lung, de factură politică și militar-strategică, în primul rând.

.....
 L'Ambassadeur de France¹, qui dans aucune occasion n'a négligé les devoirs de l'amitié de Sa Cour² envers la Sublime Porte, ne sauroit garder dans la conjoncture présente un inestimable silence. Il ose croire, que si le défunt Grand Visir³ avoit les idées de conduite militaire contenues dans l'office présenté le 3 de Mai à la Sublime Porte, qui eu auroit ordonné l'exécution, le fil des opérations n'auroit pas conduit à une paix désastreuse⁴, faite sur l'épée de l'Ennemi⁵ et conséquemment ignominieuse; mais la Hont à part, quelle n'est pas le danger de ces conditions. Les clefs de la mair noire, Kinburn, Chertsch⁶, Zenikale⁷ restent entre les mains de la Russie. Sous pretext de Garnisons dans ces 3 places, Elle y entretiendra des armés. Des navires Marchands en nombre illimité, ainsi que le traité l'autorise, y seront rassemblés en un clin d'oeil pour le transport de ses troupes. Le port de Taganroc, retabli dans la Mer de Zaba⁸ contiendra une marine militaire pour le protéger. Les Tartares asservis sous le joug, sous une fausse ombre d'indépendance, formés aux évolutions Militaire, assurent une Cavalerie nombreuse et enfin, au moment ou on s'y attendra le moins, toutes ces forces réunies seront transportées en deux fois vingt quatre heures à l'entrée du Canal de la mer noire⁹, ainsi que l'ont exécuté les mêmes Russes l'an 362 de l'Hegyre (?) du tems des Empereurs Grecs. Le pis est que le droit de protéger la Religion greque¹⁰, aquis par le dernier traité⁴ à la Russie, facilitera dans cette nation des intrigues déjà trop répandues comme cette guerre l'a prouvé. La Sublime Porte est à porté d'être informée combien des Grecs ont porté les armes dans l'armée Russe. Ils peuvent servir dans une nouvelle guerre à former au centre de la Roumelie des Armées de rayas (sujets Chrétiens) auxquels il suffira à la Russie d'apporter des armes. Que pourroit-on opposer à une invasion soudain? La Sublime Porte doit en faire la matiere de ses reflections. Ne doit Elle aussi prendre en consideration l'inconvenient de livrer à la Russie les Tartares, Nation Musulmane, qui vient de se montrer si fidelle et si courageuse; car on le repete, l'indépendance supposée, n'es qu'un projet de les rendre esclaves ainsi que leurs freres de Casan.

La ratification d'un traité est exigée parmi les nations Chretiennes comme une partie essentielle à la validité de l'acte, et cela relativement au danger de la Seduction, de la faiblesse ou de l'incapacité des plenipotentieres qui peuvent abuser de leurs pleinpouvoirs. C'est ce qu'a fait evidement le feu Grand Visir³ dans la paix qu'il vient de signer⁴. Le public et les particuliers l'attestent et nul n'oserait le nier. Par quelle étrange trahison les droits les plus Sacrés de la souveraineté, le droit de protéger les rayas (sujet Chretiens de la porte) (sic!) sous pretexte de religion a-t-il pu être attribué à la Russie? Mais sans s'arreter à cet article si important, il est bien connu que la Russie a exposé à la Sublime Porte le consentement des Tartares à la cession de Chertsch⁶ et Zenikale⁷. C'est sur cela qu'Elle a pu y souscrire, mais aujourd'hui les Tartares en reclament, et comment la Porte pourrait Elle s'accorder à les depouiller malgré eux de leurs places. Il est conséquemment tres juste de ne pas ratifier la perte de l'Empire Ottoman.

Quant à ce qu'une nouvelle rupture offre des dangers; que la Sublime Porte observe l'armée Russe déjà retirée, Silistrie, Varna et Russquick¹¹, dans Leurs entier et des Paschas en reputation en état d'être nommé Seraskier, La facilité de porter quelques Troupes dans les defilés des Balkans pour en defendre le passage et on verra qu'a peine il restera au Marechal Romanzow¹² le tems et les moyens d'une vaine excursion que le

brave Gianisschy Aly Pascha et les Tartares aujourd'hui reunis aux Armées de la Porte pourroient lui faire payer par une course en Moldavie ou sont les Magasins de Russes aisses à detruire. D'ailleurs tout espoir de paix n'est pas rompu. La Russie puet encore temperer ses conditions sur le pied qu'elle offroit au commencement de l'année. Ne mit Elle pas à l'exécution du Traité de Pruth¹³ un delai de 3 ans entiers sans s'y etre invité par un evenement tel que la reprise de la Crimée? l'Ambassadeur¹ estime donc que la Porte doit pour sa Sureté, pour Sa Gloire, pour la justice dire aux Tartares: suspendre la ratification⁴ et en proposer à la Russie des modifications pour eviter une nouvelle rupture.

.....
Sveriges Riksarkiv, *Turcica*, vol. 54, Ulrik Celsings depescher, 1774; originalul fragmentului de text cifrat și descifrat, în limba franceză.

1 François Emmanuel Guignard, conte de Saint-Priest; ambasador (29.XI.1768 – 18.XI.1784).

2 Franța.

3 Mehmed pașa Musinzade (28.XI.1771 – 11.VIII.1774).

4 Pacea de la Küciük Kainargi, din 21 iulie 1774, încheiată între Rusia și Imperiul otoman.

5 Rușii.

6 Kerci.

7 Jenikale.

8 Marea de Azov.

9 Strâmtoarea Bosfor.

10 Religia creștină, de rit ortodox.

11 Rusciuk.

12 Piotr Alexandrovici Rumianțev; mareșal rus; a fost plenipotențiarul Rusiei, la tratativele de pace ruso-turce, de la București, din anul 1773.

13 Tratatul de pace ruso-turc, încheiat la vadul Hușilor, pe Prut, în Moldova, în luna iulie 1711, în urma bătăliei de la Stănilești (18-21 iulie 1711), pierdută de Petru I, țarul Rusiei.

2

[Constantinopol, 1775, iunie 17]

Anexă la raportul lui Ulrik Celsing N° 12, din 17 iunie 1775

Considerațiile marelui dragoman al Porții Otomane, privind situația internă și poziția internațională ale Imperiului otoman, după încheierea păcii de la Küciük Kainargi; stadiul în care se afla, la acea dată, criza crimeeană; opiniile demnitarului otoman, despre rolul lui de Vergennes, în declararea, de către Poarta Otomană, a războiului împotriva Rusiei; viziunea aceluiași, despre situația politică din Europa și rolul pe care trebuia să și-l asume Suedia, în colaborare cu Franța, în problema orientală.

.....
Le Drogueman¹ de la Porte m'a parlé le premier de l'arrivée des deputés Tartares, prenant delà (sic!) occasion de causer sur les affaires du tems. Il¹ me dit d'abord que cette affaire de Crimée² est aussi singuliere qu'epineuse que les tartares (sic!) avoient d'autant moins raison de se lever de la sorte contre les stipulations de la paix³, qu'ils avoient été les premiers à demander aux Russes leur independance et à porter des

facilités sur la cession des trois places⁴ qu'ils reclamaient aujourd'hui; Que ni eux, ni la Porte Ottomane ne paroissent avoir pour le moment, aucun moyen d'apporter du changement dans les affaires presentes; et que sur le moindre mouvement les Russes pouvoient d'abord faire avancer un Corps de 25 à 30000 hommes, qui brideroit aussitôt la nation Tartare. Comme il¹ me demandoit ce que j'en pensois, je⁵ lui dis, que mes lumieres etoient bornées, que mes notions sur l'etat des choses n'etoient pas des plus precieuses; mais que je croyois qu'il n'etoit guères de la convenance de la Porte de voir les affaires encore embrouillées avant que de retablir ses finances et son etat militaire; Que S'il y avoit d'autre moyens de tirer parti de la conjoncture, il ne pouvoit probablement echapper à la sagacité du ministère Ottoman⁶: La prudence, la habileté, une adroite politique faisant souvent plus que les forces militaires, et les evenemens tournant ordinairement à l'avantage ou au desavantage d'un état, suivant le plus ou le moins d'adresse avec laquelle on manioit les affaires. Il me dit alors qu'il pensoit la dessus comme moi, et qu'il croyoit que de nouvelles negociations entre des mains amies et habiles pouvoient donner une nouvelle face aux affaires presentes. Il me nom[m]a la France et la Suede comme les meilleurs amis de la Porte. En parlant de la France il me dit qu'elle lui paroissoit aujourd'hui épuisée, sur tout en ses finances. Je lui repondis que tout etat avoit ses maladies internes; que cependant la France faisoit une grande puissance, dont credit et influence seuls pouvoient être d'un grand poids à ses amis.

Ah! me dit-il, c'est cette cour qui a precipité l'Empire ottoman en l'engagement à une guerre des plus mahleureses⁷. Il rejetta tout principalement sur Monsieur de Vergennes⁸. Je lui observoit alors que c'etoit à tort qu'il accusoit ce Ministre⁸, que suivant le peu de notion que j'avois⁵ des affaires du tems, il me sembloit que dans toutes ses demarches, il⁸ n'avoit en vûe que d'eviter la guerre, en conseillant à la Porte Ottomane (sic!) de tenir un langage de dignité et de fermeté propre à aretter les premieres antreprises des Russes en Pologne, mais que la Porte se laissant leurer par d'autres n'avoit temoigné que des complaisances et de la pusillanimité, ce qui avoit encouragé les Russes à aller en avant jusqu'à ce que les choses furent au point que la rupture en devint inévitable⁹.

Il en convint. La conduite de la Porte me dit il, fu à la verité des plus foibles et des plus imbecilles; Mais c'etoit à un Ministre éclairé, tel que Monsieur de Vergennes⁸, à étudier pendant un si long sejour à Constantinople¹⁰, le genie du Ministère⁶, et decouvrir le fort et foible, à leur dessiller les yeux et les conduire à leur procurer enfin des amis et des bons alliés.

Il me demada ensuite en quel état se trouvoit actuellement la Suede. Je lui dis que, d'après l'heureuse revolution de 1772¹¹, le Roi¹² travailloit constamment avec la plus grande application à regler les affaires de l'interieur, à retablir le militaire, à se remettre en defense de toute côté, à mettre enfin l'etat sur un pied respectable.

Il vint puis à la Russie, relevant sa foiblesse et son épuisement actuel, le peu d'envie qu'elle avoit de voir allumer une nouvelle guerre, le bruit de l'existence de Pugatschef¹³, la crainte d'un embrassement general en Europe en cas de nouveaux mouvemens, enfin l'interet que cette cour même avoit d'assoupir les choses à l'amiable. Parlant ensuite de la Pologne il me fit entendre que la Cour de Vienne et de Pettersbourg se sont laissées entrainer à ce projet de partage par le Roi de Prusse¹⁴, que ce prince, profitant des circonstances, iroit suivant toute aparence encore loin, mais qu'il falloit voir si cette secreta jalousie, qui regne entre ces trois puissances co-partagentes¹⁵, les tiendroient encore longtems unies. En parlant de la Cour de Vienne il laissa entrevoir le peu de confiance de

la Porte en elle, et en même tems son étonnement de voir l'affaire de Moldavie terminée d'une manière si raisonnable¹⁶; et, entrant dans le détail de ces accommodements, il me confia qu'à la faveur de la cession de ces langues de terre¹⁶ qui procure le passage de la Transilvanie à leurs nouvelles acquisitions¹⁷, les Allemands se sont desistés de toutes les autres prétentions et même de leurs droits sur une partie de la Bosnie et de Krisova avec la condition expresse de ne jamais élever des forteresses sur cette nouvelle frontière de Moldavie¹⁶.

Comme il me pressoit de m'expliquer sur l'état et le Systeme de l'Angleterre vis à vis de la Russie, je lui disois que la gloire de la Russie et les avantages acquis par la dernière paix¹⁸, jointes aux affaires d'Amérique¹⁹ ne pouvoient que ralentir l'esprit de parti de cette nation et le zèle qu'elle a jusqu'ici temoigné pour les intérêts de la Cour de Petersbourg.

Il revient ensuite à la France et à la Suede, appuiant sur les apparences que la Porte avoit conçues pendant les dernières années de tout ce que la conduite et l'activité du Roi¹² promettoient, ajoutant qu'il sçavoit pour sur, que de lui¹² (sic!) donner alors sur les premières ouvertures un subside d'abord de 6000 bours.

Cette confiance m'embarassa. Je lui repondis néanmoins que la Porte ne devoit jamais douter des dispositions de la Suede, mais qu'on n'étoit pas toujours le maître de suivre ses inclinations dependant à la fois des circonstances interieures et exterieures, n'ignorant pas lui même l'état de la Suede et combien la ligue de Ses voisins étoit redoutable²⁰.

Il tomba puis sur les vices et les desordres de cet Empire²¹, sur le défaut de zèle et de lumieres des Ministres, citant entre autre choses leur mauvaise politique de ne pas rendre la navigation de la Mer Noire libre à toutes les nations commerçantes. Il finit enfin par me dire qu'il croyoit que la detresse du tresor étoit feinte, conduite, dit il, aussi maladroite sur ce point que sur tous les autres, me priant de repondre à cette confiance qu'il me temoignoit, et d'être attentif à tout ce qui pouvoit interesser cet Empire²¹ et meriter son attention.

.....
Sveriges Riksarkiv, *Turcica*, vol. 55, Ulrik Celsings depescher 1775; originalul fragmentului de text cifrat și descifrat, în limba franceză.

1 Constantin Moruzi (1774-1777).

2 Este vorba de *criza crimeeană* care a redeschis problema orientală; în anul 1775, hanul Șahib Ghirai, partizan al Rusiei, a fost înlăturat de tătari și înlocuit cu Devlet Ghirai; nemulțumită, Rusia a acordat sprijin unui alt competitor, Șahin Ghirai; s-a declanșat un război civil, în Crimeea, care a fost pe punctul de a degenera într-un nou război ruso-turc, deoarece atât Rusia, cât și Turcia urmăreau să-și asigure controlul asupra demnității de han, în fapt, asupra Crimeei, punct strategic de importanță capitală, pentru asigurarea dominației, în Marea Neagră.

3 De la Küciük Kainargi (21 iulie 1774).

4 Kinburn, Kerçi și Yenikale.

5 Ignatius Mouradgea d'Ohsson, dragomanul Misiunii diplomatice a Suediei, la Istanbul.

6 Bab-i âli – Înalta (Sublima) Poartă; reședința marilor viziri; până în perioada lui Abdul Hamid I (1774-1789) s-a numit de obicei Pașa Kapisi („Poarta pașei”) (cf. Valeriu Veliman, *Relațiile româno-otomane, 1711-1821. Documente turcești*, București, 1984, *Glosar*, p. 762).

7 Războiul pe care l-a declarat Rusiei, în anul 1768, și care s-a încheiat, în anul 1774, cu pacea de la Küciük Kainargi.

8 Charles Gravier, conte de Vegennes; atunci, ministru al Afacerilor Străine, al Franței.

9 Intervențiile flagrante ale Rusiei, în problemele interne ale Poloniei, a alertat Poarta Otomană; conștientă că dispariția Poloniei, în imensitatea colosului rus ar fi echivalat cu începutul prăbușirii sistemului politic otoman, din Europa, a încercat să preîntâmpine pericolul; astfel că, sub influența diplomației franceze și a celei austriece, la 6 octombrie 1768, Poarta Otomană a declarat război Rusiei.

10 A reprezentat Franța, la Istanbul, mai întâi cu rangul de trimis extraordinar (23.V.1755), apoi, cu cel de ambasador, începând din 9.II.1756, până la 17.XII.1768; a plecat, din Istanbul, la 7.I.1769.

11 Se referea la lovitura de stat, pașnică, dată de regele Gustav al III-lea, la 19 august, a aceluși an, care a scos, *de fapt și de drept*, Suedia, de sub controlul Rusiei, pe care aceasta începuse să-l exercite, în forme deosebit de aspre, îndeosebi, după încheierea, în favoarea Rusiei, a războiului pe care i-l declarase Suedia, în anul 1741, cu pacea de la Abo, din 7 august 1743.

12 Gustav al III-lea (1771-1792).

13 Emilian Pugaciov; conducătorul războiului țărănesc, din Rusia, izbucnit în anul 1773, care a cuprins regiunea Volgăi; după unele succese, răscoala a fost înfrântă, iar conducătorul ei, executat (10 ianuarie 1775).

14 Friedrich al II-lea (1740-1786); interesat, direct, în evitarea unui război, între Monarhia de Habsburg și Rusia, în care ar fi urmat să fie implicată și Prusia, în virtutea tratatului pe care îl încheiasă cu cea din urmă, în anul 1764, el a propus, în toamna anului 1771, împărțirea Poloniei, între Austria, Prusia și Rusia; prin apelul la principiul „compensațiilor echivalente“, el urmărea să asigure echilibrul de forțe, între cele trei puteri, pe seama statutului polonez; prima împărțire a Poloniei s-a efectuat, deci, printr-o serie de convenții, încheiate de cele trei puteri copartajante, între 15 ianuarie și 25 august 1772.

15 Austria, Prusia și Rusia.

16 Se referea la ratificarea, la 6 iunie 1775, a convenției austro-turce, de cedare a nord-vestului Moldovei, către austrieci, denumit de aceștia, Bucovina, încheiată, la 7 mai 1775, la Istanbul; „uimirea“ marelui dragoman a fost, însă, de scurtă durată, deoarece problemele generate de delimitarea noii anexiuni austriece au recidivat, cu o mare virulență, fiind rezolvate, abia un mai târziu, adică la 12 mai 1776, când a fost semnată *convenția explicativă*, austro-turcă, care fixa noile granițe ale Bucovinei.

17 Dobândite în Polonia, în urma participării la prima împărțire a acestui stat.

18 Pacea încheiată, cu Imperiul otoman, la Küciük Kainargi, la 21 iulie 1774.

19 Se referea la conflictul dintre Marea Britanie și coloniile sale nord-americane care îi submina poziția internațională și îi distrăgea atenția de la problema orientală.

20 Se referea la alianța secretă, încheiată de Rusia, cu Danemarca, în anul 1773, menită să restabilească ordinea internă, din Suedia, înlăturată de lovitura de stat a regelui Gustav al III-lea, din 19 august 1772.

21 Imperiul otoman.

3

[Constantinopol, 1775, noiembrie 24]

Anexă la raportul lui Ulrik Celsing, N° 24, din 17 Noiembrie 1775

Poarta Otomană căuta, cu înfrigurare, să obțină sprijinul Franței și al Suediei, pentru a putea determina Rusia să consimtă la rezolvarea crizei crimeene, din perspectiva intereselor otomane, și să le implice, *în mod activ*, în problema orientală; argumentele invocate de marele dragoman al Porții Otomane, în acest scop; contraargumentele lui

Ignatius Mouradgea d'Ohsson care ilustreu politica de neutralitate, adoptată de Suedia, față de criza crimeeană.

Du 7. Novembre

La Porte desesperant toujours plus de pouvoir par une negotiation amener la Russie à un accommodement sur l'affaire des Tartares¹, paroît aujourd'hui tenter et chercher les moyens de s'appuyer sur ses amis. C'est là ou tendent toutes les insinuations du Drogueman² de la Porte dans nos conversations particulieres; Cet Officier² me fit encore aujourd'hui de nouvelles confidences, disant: que les Russes etoient inflexibles sur cette affaire¹ et qu'ils etudioient à dissiper les inquietudes des Turcs et des Tartares à la fois sur tout ce que cet Article de Crimée¹ avoit de menaçant; Qu'ils mettoient aussi tout en avant pour rassurer les esprit, protestant de leurs vûes pacifiques, de leurs bonnes intentions, du desir, de l'intérêt même qu'ils avoient de maintenir et de perpetuer la tranquillité publique; Qu'ils foisoient entendre que la Crimée au fond étoit dans la dependance de la Porte, puisque, en vertu de la transaction particuliere faite après la paix³, le Chan devoit recevoir du Sultan l'investiture de Sa dignité par la Dilplome imperial : / Nischancherif/ : le Sabre, la Pellise et les Aigrettes; que les prieres publiques dans toutes la Crimée devoient se faire au nom du Grand Sultan⁴ tout comme les monoyes au Coin du Sultan⁴; et que la justice distributive seroit au pouvoir des Cadis⁵, nommés et constitué par les Cadileskiers⁶ de Constantinople; Qu'ils donnoient les assurances les plus positives de ne se meler jamais des affaires domestiques de cette nation et que de toute façon la Porte seroit toujours la Maitresse, en droit et en etat de soutenir et de defendre la Crimée contre la moindre entreprise de leur part.

Mais ce qui plus est, ajoute le Drogueman², Les Russes pren[n]ent encore l'exécution entiere de la paix³ sur eux, surtout l'évacuation de Taman:/ que la Porte traine à dessein, pour les tenir, me dit-il, par quelque endroit:/ faisant même entendre que si l'on eleve à cet egard des difficultés, ils seroient de leur côté aussi en droit de faire marcher un corps de troupes en Crimée, et d'occuper ce país jusqu'à ce que la Porte remplisse ses engagements. A la suite de cette confiance le Drogueman² m'a donné à connoitre le peu d'esperance qu'il y avoit d'amener les choses à un accommodement; Que ne pouvant en aucune façon se flater de voir la Crimée retabile dans son état primitif, il desiroit qu'on put au moins regagner l'une des trois places cedées comme par exemple me dit-il, Killburun, laisser Taman dans son état actuel, et obtenir quelques nouveaux temperemens sur l'article de l'independance du Chan; Que moyenant ces adoucissements, on pouvoit esperer de calmer les esprits, de tranquiliser les Tartares, et d'assoupir, au moins pour le présent, cette affaire Malheueuse; Qu'autrement on ne savoit comment sortir d'embaras, comment appaiser les Tartares, et Comment porter leurs Deputés à quitter Constantinople; Que ce-çi inquietoit à la fois et le Sultan⁴ et le Ministère⁷ ainsi que les gens de loi; que des motifs de religion ainsi reveillés tenoient aujourd'hui en grande agitation.

Il partit de là pour me demander si les Puissances de l'Europe et particulièrement la France et la Suede pouvoient voir d'un oëil indifferent cette position des affaires. Ces avantages des Russes, dit-il, dans la mer noire et la Mediteranée ainsi que l'accroissement de leur force et puissance peuvent-ils s'accorder avec l'intérêt de la France et de la Suede? Il lacha un mot sur le sort de la Pologne, me faisant entendre que

par les embarras de ses voisins, la France étoit aujourd'hui moins gênée que par le passé, et qu'en Suede l'état actuel des affaires et sur tout le génie du Roi⁸ ne laissoient pas de donner de l'ombrage à la Russie, il vouloit m'insinuer que dans ces circonstances, les bons offices de ces deux cours ne pouvoient qu'être efficaces et très utiles à la Porte, dans une affaire¹ d'ailleurs qui étoit de l'avantage et de l'intérêt commun.

Comme il me demandoit ce que j'en pensoit et ce qu'en croyoit Monsieur l'Envoyé⁹, je¹⁰ lui fis entendre, que j'ignorois en cet egard la façon de penser de mon Ministre⁹: ajoutant comme de mon chef, qu'il étoit d'abord inutile de parler des intérêts ou des dispositions de la France et de la Suede pour cet Empire¹¹; que dans les affaires majeures c'étoient toujours les circonstances qui decidoient les resolutions; Que selon mes foibles lumieres, il me paroissoit que dans leur¹² position actuelle, il leur¹² étoit plus avantageux de s'en tenir à une negotiation directe¹³; Que l'entremise de leurs¹² amis¹⁴ devoit être leur¹² derniere ressource; et dans ce cas même il falloit chercehr, non pas les cours qui sont plus ou moins suspectes aux Russes, mais celles qui ont leur confiance, dont la mediation peut leur être agreable, et qui n'ont en même tems aucun intérêt de fomenter et d'embrouiller les affaires plutôt que de les apaiser.

Vous nou offrés donc la Hollande, me dit-il? La Hollande, l'Angleterre répondis-je.

L'Angleterre est trop partiale pour la Russie repartit-il. Elle n'en a deja donné que trop de marques. Elle est liée à la Russie par des traités et par des intérêts de Commerce: Non, non ajouta-t-il, il n'y a que la France et plus encore la Suede qui ayent un veritable intérêt de nous soutenir.

Je me retranchois encore contre les circonstances du temps et contre les inconvenients de cette intervention, et revenant sur l'esperance ou sur le plus d'apparence qu'il y avoit de réussir plutôt par une negotiation, je me suis etendû sur la necessité de tenir toujours un langage de paix, mais de dignité, temoignant à la fin beaucoup de fermeté et de Resolution, et en soutenant ses demarches par des mesures serieuses de defense, comme etant l'unique moyen de se relever, d'empêcher la ruine de leur consideration et de donner de la Confiance à leurs amis.

A cet egard, dit-il, on ne s'endort pas tout à fait. Nous avons deja douze vaisseaux de guerre et l'on travaille constamment dans les Chantiers. On va maintenant relever les forteresses de Choczim et de Bender et même augmenter leurs anciennes fortifications. On pense aussi au militaire et à l'Artilerie qui est sous la direction du Baron de Tott¹⁵.

Oui, lui dis-je, cet Officier¹⁵ ne neglige rien de son côté, mais son zèle n'est gueres secondé, puisqu'on le fait toujours languire des semaines entieres après l'argent et les choses necessaires à sa besoinje.

Le Drogue² manqua alors les epaules, changea de conversation, et tombant sur la Prusse, je voyois qu'il avoit l'idée la plus desavantageuse du Prince Hereditaire¹⁶, qu'il regardoit comme un genie frivole peu propre à conserver l'ouvrage du Roi de Pruse¹⁷.

Parlant enfin de la Cour de Vienne il paroît redouter l'époque de la mort de S.M. L'Imperatrice reine¹⁸, dans la crainte que l'ambition, me dit-il en propres termes, du jeune Empereur¹⁹ ne se joignit à celle des autres voisins.

Du 10 Novembre

Le Drogue² de la Porte m'a demandé si j'avois communiqué à Monsieur l'Envoyé⁹ notre derniere conversation et ce qu'il pensoit lui-même⁹ sur l'affaire de Crimée¹. Je lui répondis que j'avoit beaucoup causé là dessus avec ce Ministre⁹, qu'il

avoit envisagé l'affaire dans toutes ses faces et trouvé que ce que j'avois eu l'honneur de lui dire repondoit assés à ses⁹ idées et à sa⁹ façon de penser; et retouchant la matiere, je lui disois que Monsieur l'Envoyé⁹ ne pouvoit que partager les inquietudes de la Porte et cela d'autant plus vivement que l'affaire¹ étoit en effet des plus embarrassantes; que s'il y avoit quelque moyen, vû les circonstances interieures et exterieures de l'Empire¹¹, d'obtenir les modifications desirées; Ce ne pouvoit être que par une negociation directe entre les cours²⁰; Qu'il étoit ainsi à esperer que des demarches confidentes de la porte (sic!) portassent les Russes plus aisement à avoir quelques égard pour sa situation forcée; que l'intervention d'une Puissance tiers quelconque ne sçauroit que les heurter et qu'il étoit naturel de croire qu'ils repliqueroient d'abord, que personne n'est en droit de se mêler de leurs affaires particulieres avec la Porte; Affaires d'ailleurs definitivement réglées par un traité solennel³, et au surplus terminé par sa ratification; Qu'etant ainsi peu probable que la Russie veut sur ses affaires admettre ou agréer aucune interposition etrangere, dont l'offre seul pourroit blesser son ambition et sa gloire, il étoit naturel à croire qu'elle seroit moins inflexible en discutant l'affaire directement avec la Porte, puisque alors toute complaisance de sa part seroit censée être de son plein gré et que le Ministère Turc²¹ n'en auroit l'obligation qu'à elle seule; Que si nonobstant toutes ces considerations la Porte, après avoir epuisé inutilement toutes les voyes d'une negociation directe, crût enfin indispensable de s'adresser à quelque Puissance neutre, elle devoit au moins choisir parmi celles qui par leur liaisons avec les Russes, seroient plus à même de la servir, et qui n'auroient aucun intérêt secret d'entretenir ces differents ou d'embrouiller les affaires au lieu de les applanir; que la Porte sans doute pouvoit à cet egard faire son choix; mais que selon Monsieur l'Envoyé⁹, la Cour de Londres paroît la plus propres à remplir cet objet, par sa position et par ses liaisons intimes avec la Russie, qui ne sauroit former aucun soupçon sur les vuës de son interposition, encore moins la regarder comme faite à dessein de l'embarasser ou de lui en imposer; Qu'enfin M^r L'Envoyé⁹ laissoit à la Porte à juger: si dans le moment present l'intervention de la France ou de la Suede pouvoit faire naitre à la Russie de pareils soupçons, et si par consequent il n'étoit pas à craindre qu'elle ne produisit un effet diametralement opposé aux intentions, aux intérêts réels et à la position actuelle de la Porte.

Je lui prouvois alors la complaisance du Ministère²¹ d'avoir fait part à Monsieur Celsing⁹ de l'empressement des officiers à repandre des nuages sur les vuës de la Suede com[m]e contraire au retablissement de la paix³. J'ajoutois que la Porte elle même avoit reconnu la fausseté de ces imputations, mais que l'on ignoroit l'impression que des insinuationms pareilles ou correspondantes pouvoient avoir faite sur l'esprit du Ministère Russe; que les bons offices desirés de la Suede ne pouvoient que confirmer les soupçons de la Russie et l'engager à se roidir encore plus contre tout temperament ou derogation aux stipulations du Traité³: peut-être même la determiner à prendre d'abord des mesures pour en operer l'exécution et ulterieurement assurer sa sureté future.

Ces raisons fraperent le Drogeman². Après un moment de reflexion, il me dit qu'il en sentoit toute la justice et par consequent toutes les inconvenients de cette mediation. Il ajouta que d'après ce developpement de la position général et paticuliere, il croyoit en effet que l'intervention et de la France et de la Suede pouvoit aigrir et precipiter les choses; Qu'en tout cas elle seroit toujours infructueuse, puisque ces deux cours, quand même elles iroient jusqu'à armer en faveur de la Porte; la Russie par le moyen de ses amis ne manqueroit pas de lui donner de l'occupation de tout côté.

J'appuyois l'argument de mon mieux. Il me dit en suite que l'entremise de la Cour de Londres ne promettoit gueres non plus, tant par la distance des lieux que par le

manquement d'un Ambassadeur²² ici, par les lenteurs attachés à la forme du gouvernement, par sa situation actuelle, par sa partialité pour les Russes, enfin par le peu de motifs d'intérêt et de considération qui pourroit engager la Cour de Petersbourg à user à son égard de complaisance dans cette affaire¹. Il me fit aussi entendre qu'on ne pouvoit gueres se tourner du côté de la Cour de Vienne, encore moins esperer quelque chose de celle de Berlin. Il conclut ainsi lui même d'après ce tableau general que le parti le moins desavantageux étoit en effet de s'en tenir à une negotiation directe¹³; mais il me renouvella ses inquietudes, me priant de lui dire sincerement si j'avoit moi même la moindre esperance de voir les Russes mollir sur les affaires tartares¹.

Je lui dit alors qu'à la verité la chose étoit épineuse: Qu'il n'est pas naturel de croire que la Russie se relacha facilement sur un article qui fait presque tout le fruit de tant de Campagnes, qui lui ont couté cher en hommes et argent²³: Qu'il falloit beaucoup de prudence, d'adresse et de Courage dans le maniemment de cette affaire¹; que si en effet la chose étoit praticable ce ne pouvoit toujours être qu'en traitant directement¹³, puisque entre autre points cela sauvoit la gloire de la Russie, qui ne pouvoit qu'être commise par toute Puissance neutre.

Il y a une chose, me dit-il, qui devoit au moins rendre les Russes plus traitables. C'est qu'ils en ont imposé à la Porte sur les dispositions des Tartares, et qu'encore en dernier lieu ils assuroient qu'une grande partie de la Nation étoit contre cette reclamation, mais qu'ils ne prouvoient jamais la chose, tandis que les Deputés tartares avoient en main des Arzmahzars / : Requets ou petitions au nom et au seing de la Nation en corps:/ et autres pieces autentiques aux nom de toutes les Hordes en general. S'ils ont d'ailleurs intérêt, ajouta-t-il, de maintenir la paix³ il faut qu'ils se prêtent de leur Côté à cette situation forcée des choses; Autrement il n'est plus au pouvoir de la Porte de s'endormir sur cette paix³ et toutes ses precautions, tout ses efforts ne sauroient empêcher l'eclat de la fermentation des esprit tant ici¹¹ qu'en Crimée. Quel malheur pour moi, poursuivit-il en soupirant, de me voir dans les affaires dans des circonstances aussi critiques! et attribuant presque tout, non pas au sort fatal des armes, mais à la stupidité et à l'aveuglement de Ceux, qui en tems de guerre participoient aux affaires et surtout des ministres qui avoient traité la paix³, il me confia un trait digne d'attention. Il me dit qu'à Cainardgie l'on étoit déjà d'accord sur tous les points, lorsque le Plenipotentiaire de la Porte Resmi Ahmed Effendi, ignorant l'article de l'indemnisation tant contesté au congrès de Fokchani²⁴ avoit été entierement supprimé à celui de Boucharest²⁴, se tourna du Côté du Marechal Romanzow²⁵ et lui demanda ce qu'on feroit pour l'article de l'argent. Qu'offrés vous Effendi, lui repondit aussitôt Mr Roumanzow²⁵ en deguisant sa surprise? Ce Ministre prit sa barbe, revait un moment et dit 15 mille bourses. Ecrivés, dit le Marechal²⁵ au Secretaire des Conferences. Alors Resmi Effendi ordonna à l'interprète des Conferences au Congrès Mano de baiser la veste du Comte de Romanzow²⁵ en signe de remerciement.

Le Droguean gemit en même tems sur la fatalité des circonstances, qui avoit mis la Porte, aussitôt après la Conclusion de la paix³, lors d'état d'obtenir au moins quelques adoucissements, puisque après Cinq mois d'attente l'entremise du Roi de Prusse¹⁷ n'avoit rien effectué, et que l'occupation de la haute Moldavie par les troupes d'Autriche, faisant craindre un nouvel orage, on s'étoit vû forcé de plier sous la necessité et de faire l'echange des ratifications²⁶.

Revenant un moment après sur l'état actuel de la Suede et parlant avec admiration de l'activité et des soins infatigables du Roi⁸ pour mettre l'état sur un pied respectable, il en fi en soupirant le parallele avec le Souverain Otoman⁴, qui dans les conjonctures

les plus critiques ne donnoit que des soins mediocres aux reformes necessaires, et qui, loin de travailler à retablir les finances et se retraindre aux depences utiles pour la defence de l'Empire¹¹, achevoit d'épuiser son tresor, en insultant pour ainsi dire à la misere publique par les preparatives fastueux des rejouissance à l'occasion de l'accouchement prochain de deux Sultanes. Il m'assura, qu'outre les sommes considerables qu'il en coute aux Ministres et aux Officiers de la Porte, le grand Seigneur⁴ avoit deja depensé au Serail pour les solennités, plus de deux millions d'ecus, ayant seulement pour de bijoux, des Meubles et autres presents, prodigué plus de 800/m Ecus, dans les apartemens de la Sultane qui est la plus avancée dans sa grossesse.

.....
Sveriges Riksakiv. *Turcica*, vol. 55, Ulrik Celsing's depescher 1775; originalul fragmentului de text cifrat și descifrat, în limba franceză.

1 Vezi **doc. n. 2, n. 2.**

2 Constantin Moruzi; mare dragoman al Porții Otomane (1774-1777).

3 Pacea ruso-turcă, de la Küciük Kainargi, din 21 iulie 1774.

4 Atunci, Abdul Hamid I (21.I.1774-7.IV.1789).

5 Cadiu (*kadi*): „judecător musulman; conducător al unei unități administrative numită *caza* (*kaza* sau *kadilik*)” (cf. Tahsin Gemil, *Relațiile ȋărilor române cu Poarta Otomană în documente turcești 1601-1712*. București, 1984, *Glosar*, p. 503).

6 Cadiascher (*kadiaske, kazasker*): „judecător militar” (cf., *ibidem*).

7 Înalta (Sublima) Poartă.

8 Gustav al III-lea; regele Suediei.

9 Ulrik Celsing; trimis extraordinar al Suediei, la Istanbul.

10 Ignatius Mouradgea d'Ohsson; dragoman al Misiunii diplomatice a Suediei, la Istanbul.

11 Imperiul otoman.

12 A turcilor.

13 Cu rușii.

14 Franța și Suedia.

15 François, baron de Tott; ofițer și diplomat francez, de origine maghiară; a intrat în serviciul lui de Vergennes pe vremea când acesta îndeplinea misiunea de ambasador al Franței, la Istanbul, pe lângă care a rămas, timp de șapte ani (1756-1763); în anul 1767, a fost numit consul al Franței, pe lângă hanul Crimeii; s-a reîntors, însă, la Istanbul, la numai doi ani, de la numire, unde a făcut mari servicii Porții Otomane, în timpul războiului acesteia, cu Rusia, dintre anii 1768-1774, contribuind la organizarea armatei otomane, îndeosebi a artileriei.

16 Viitorul rege Friedrich Wilhelm al II-lea (1786-1797); era fiul principelui August Wilhelm, fratele regelui Prusiei, Friedrich al II-lea, care nu avea urmași; într-adevăr, spre deosebire de înaintașul său, Friedrich Wilhelm al II-lea, care a preluat domnia la 17 august 1786, s-a remarcat, încă din tinerețe, mai curînd ca un curtezan și bigot, decât ca om de stat; în timpul primei părți a domniei sale, politica externă a Prusiei a fost condusă de Ewald Friedrich von Herzberg (1786-1790) care, la început, a continuat politica antihabsburgică a lui Friedrich cel Mare.

17 Friedrich al II-lea (cel Mare).

18 Maria Teresa; regină a Ungariei (încoronată, la 25.VI.1741, în Bratislava) și a Cehiei (încoronată, la 12.V.1743, în Praga, arhiducesă a Austriei, împărăteasă romano-germană, din anul 1745, dar neîncoronată; fiica cea mai mare a împăratului Carol al VI-lea, a preluat, în urma decesului acestuia, succesiunea la tron, în anul 1740, în virtutea Pragmaticii Sancțiuni; în anul 1745, soțul său, ducel de Lotharingia, Francisk Stefan, a fost proclamat, la Frankfurt am Main, împărat romano-german; deși nu s-a încoronat, ea și-a însușit titlul imperial, acceptat de Curțile Europene, pe care l-a utilizat în corespondența diplomatică.

19 Iosif al II-lea; rege romano-german (1764-1790); împărat romano-german (1765-1790): fiul Mariei Teresa și al împăratului Francisc I. a fost primul monarh, din dinastia de Habsburg-Lotharingia; după decesul tatălui său (18.VIII.1765), Maria Teresa l-a numit coregent, ea păstrându-și, totuși, rolul decisiv, în guvernarea Imperiului; din anul 1766, a devenit comandantul suprem al armatei; străduindu-se să colaboreze cu Wenzel Anton von Kaunitz, cancelarul Imperiului, din anul 1753, a preluat, treptat, inițiativa, în politica externă; după decesul Mariei Teresa (29.XI.1780), a preluat, în totalitate, puterea.

20 Rusia și Imperiul otoman.

21 Înalta (Sublima) Poartă.

22 La acea dată, Marea Britanie era reprezentată, la Istanbul, de Anthony Hayes, consul în Smirna, cu rangul de însărcinat de afaceri (15.V.1775-26.X.1776).

23 În timpul războiului cu Imperiul otoman.

24 Între 24 iulie 1772 și 22 martie 1773, s-au deslășurat, mai întâi, la Focșani, apoi, la București, lucrările Congresului de pace ruso-turc: delegațiile Moldovei și a Țării Românești, care au participat la lucrările aceluși Congres, au solicitat acordarea independenței, de fapt, sub garanția Austriei, Rusiei și a Prusiei, precum și unirea celor două Principate.

25 Piotr Alexandrovici Rumianțev; mareșal rus: a fost plenipotențiarul rus, la Congresul de pace de la Iași și București (1772-1773).

26 Vezi **doc. nr. 2, n. 16.**

NOUVELLES INFORMATIONS DOCUMENTAIRES CONCERNANT L'EVOLUTION DU PROBLEME ORIENTALE (À LA FIN DU XVIIIe SIÈCLE) (Résumé)

L'auteur continue la publication des extraits des documents diplomatiques tirés de **Sveriges Riksarkiv de Stockholm**, concernant le problème orientale au XVIIIe siècle.

Les trois pièces qu'il publie maintenant sont de fragments des rapports diplomatiques rédigés par l'envoyé extraordinaire de Suède près la Porte Ottomane, Ulrik Celsing. Ces fragments, rédigés en français, par le drogman de la Mission diplomatique suédoise à Constantinople, Ignatius Mouradgea d'Ohsson, ont été attachés comme annexes au rapports du diplomats mentionné.

Quoique sont de fragments, les pièces offrent quelques *informations unitaires du point de vue thématique*, et mettent en relief le rôle de la Suède en tant que *facteur politique du problème orientale*, ainsi que l'étroite liaison du *problème orientale* avec le *problème baltique*, les deux phénomènes appartenant au *système politique européen*.

STELIAN MÂNDRUȚ

ILIE MINEA INEDIT (1906 – 1907)

Mențiunile istoriografice recente despre viața și activitatea istoricului Ilie Minea¹, conțin multe „pete albe“ cu privire la partea terminală a periplului de învățatură superioară în cadrul Facultății de Litere și Filosofie a Universității budapestane din debutul deceniului prim al veacului trecut (1900-1904).

Alte cercetări efectuate în bogata și ordonata arhivă a instituției susmenționate, în legătură cu studenții români aflați la studii în perioada dualismului austro-ungar, au îngăduit depistarea unui set de mărturii necunoscute despre perfecționarea ulterioară a licențiatului în istorie, latină și română, respectiv, absolvirea, cu succes a examenelor preliminare susținerii tezei de doctorat și dobândirea titlului științific în vara anului 1907.

Registrelle de procese verbale ale probelor orale în cauză, pentru anul universitar 1906-1907, evidențiază, sub numărul curent 71, într-o rubricatură desfășurată pe nouă poziții, componente esențiale vizând înțelegerea și tratarea ca atare, a unui însemnat aspect din devenirea profesională a studiosului român. Datele, în general știute, aparținând strict de latura biografică, se pot corobora, firesc, cu cele privind evoluția gimnazială și din învățământul superior a personalului, minim descris în continuare. Conform procedurii în vigoare, examenul de doctorat, consemnat sub titulatura de „riguros“, susținut de către Ilie Minea la data de 24 iunie 1907, apreciat cu calificativul final de „bine“, cuprindea cele două referate despre teza scrisă, survenind din partea unor autorități în domeniu; ca și materiile propriu-zise, desemnate de comisie și candidat, cea principală, de istoria Ungariei, și cele secundare, de istorie medie (universală), de limba și literatura română, parcurse cu mențiuni deosebite. Promovarea, în cadru festiv, la 28 iunie 1907, constituia, pentru momentul dat, un punct culminant al pregătirii specialistului istoric².

Prezenta restituire documentară nu-și propune decât să ateste necesitatea unor atari depistări și publicări de mărturii revelatoare despre figuri proeminente ale scrisului istoric autohton.

¹ Vezi în *Bibliografia Istorică a României*, vol. VIII (1989-1994), București, 1996, p. 37: *Ilie Minea (1881-1943)*. Volum îngrijit de Al. Zub, Iași, 1996.

² Copia diplomei de doctor, în Budapest, ELTE Levéltára. *Doktorok származási lapjai*, 1906-1907, fără filă (Bölcsész); I. Minea, *op. cit.*, p. 92.

ANEXĂ

I. Budapest, ELTE Levéltára. *A bölcsésztudori szigorlatok jegyzőkönyve. 1904/5-1912/13*, fila 34: *Az 1906-1907 tanévben*³.

1. Folyó szám: 71.
2. Név, kor, vallás: Minea Illés, született 1881, júl. 27-én⁴, 26 éveggörög keleti.
3. Születés hely: Türkös, Brassó megye.
4. Mély tanintézetben végezte tanulmányait: A középiskola I-o. a brassói gör.keleti román, II-VIII-o a brassói gör.keleti román főgymn.-ban. Itt nyert érettségi bizonyítványt. 1900 jun. 23⁵. Másodlat kelt 1907 jan. 20. Az 1900/1 tanév I.felétől 1904/5 tanév II.szakának végéig a budapesti kir.magyar egyetemen⁶. Végbizonyítványt nyert 1907 máj. 10⁷.
5. A szigorlat letételének napja: 1907, jún. 24.
6. A szigorlat tárgyai és annak részletes eredménye: Doktori értékezés: „Magyar-bolgár-oláh érintkezés Nagy Lajos alatt”⁸.
Bírálok: Dr. Marczali Henrik és Dr. Lánczy Gyula⁹.
Főtárgy: hazai történelem. Rite. Marczali.
Melléktárgyak: 1. Középkori történelem. Rite. Lánczy¹⁰;
2. Román nyelv és irodalom. Cum laude. Asbóth.
7. A szigorlat általános eredménye: Rite. Dr. Hegedüs¹¹.
8. A tudorrá avatás napja: 1907, jún. 28¹².
9. Jegyzet: -----

³ Ne exprimăm gratitudinea față de colectivul de specialiști ai Arhivei Universității din capitala Ungarici.

⁴ De fapt, 15-27 iulie 1881.

⁵ Vezi în *Anuarul XXXVI al gimnasiului superior românesc din Brașov pe anul 1899-1900*. Brașov, 1900, p. 226. 229. 250.

⁶ Vezi în *A budapesti kir. magyar Tudományegyetem Almanachja az...tan évre*, Budapest, 1900-1905: 1900/1901, p. 196; 1901/1902, p. 202; 1902/3, p. 207; 1903/1904, nu figurează!: 1904/1905, p. 223; Budapest, Arhiva Parohiei Ortodoxe Române, *fond E. Gojdu*, an 1904: Brașov, 3 iulie 1904, solicitare în scris, prin care I. Minea reclamă bursă și își motivează întreruperea studiilor datorită anului efectuat voluntar la armată (Compania a VIII-a terestră, Regimentul 50 de Infanterie din Budapesta).

⁷ A.H. Golimas, *Personalitatea și opera istoricului Ilie Minea*, în *Memoriile Secției Istorie*, VI, 1981, p. 121-122: datează inexact obținerea licenței, respectiv 30 ianuarie 1903!

⁸ (1365-1382), studiu republicat, ulterior, în 1910, sub titlul „Relațiile politice dintre Țara Românească și Ungaria pe timpul lui Ludovic I”.

⁹ Marczali Henrik, profesor de istoria Ungarici; Lánczy Gyula, profesor de istorie medie universală.

¹⁰ Asbóth Oszkár, profesor de limbi și literaturi slave.

¹¹ Hegedüs István, decan și profesor de filologie clasică.

¹² Vezi nota nr. 2.

Traducere:

1. Număr curent: 71.
2. Nume, vârstă, religia: Minea Ilie, născut în 1881, 27 iulie⁴, 26 ani, greco-ortodox.
3. Locul nașterii: Turcheș, comitatul Brașov.
4. În care institut de învățământ și-a terminat studiile: Prima clasă gimnazială la școala ortodoxă din Brașov, clasele II-VIII la gimnaziul superior ortodox român din Brașov. Aici obține diploma de bacalaureat la 23 iunie 1900⁵. Copie întocmită la 20 ianuarie 1907. Din semestrul prim al anului de studiu 1900/1 până în cel de-al doilea și final, al anului de studiu 1904/5, la Universitatea regală maghiară⁶. Certificat de absolvire obținut la 10 mai 1907⁷.
5. Data susținerii examenului de doctorat (riguros): 24 iunie 1907.
6. Materiile examenului de doctorat și rezultatele sale amănunțite: Disertația de doctorat: „Raporturi maghiarobulgare-române în timpul lui Ladislau cel Mare”⁸. Referenți: Dr. Marczali Henrik și Dr. Lánčzy Gyula⁹. Materia principală: istoria Ungariei. Bine. Marczali. Materii secundare: 1. Istorie medie. Bine. Lánčzy. 2. Limba și literatura română. Cum laude. Asbóth¹⁰.
7. Rezultatul definitiv al examenului: Bine. Dr. Hegedüs¹¹.
8. Promovarea ca doctor (Ziua): 28 iunie 1907¹².
9. Observații: -----

II.Karánsebes, 1906 márc. 15-e¹³Igen tisztelt barátom¹⁴,

Bocsánatot kérek, hogy ily későn sietek válaszolni. A gondviselés kegyelméből, – ahogy látja –, ebbe a pizskos¹⁵ fészekbe kerültem képezdei tanárnak. Szomorú nyomorúságos, egyforma s egyhangu itt az élet és ha költő volnék, tán ideálomra véltem volna akadna, hisz “beatus ille, qui procul negotiis”. De negotia nagyon is vannak, az otium pedig roppant kevés. 24 heti érért kapok évente 800 frtot, a mi alig futja ki az itteni maga-magát magasnak és nagynak tekintő társadalom és élet igényeit.

¹³ Pentru intervalul de cadru didactic la Caransebeș, vezi în *Ilie Minea (1881-1943)*. Volum îngrijit de Al. Zub, Iași, 1996, p. 93-98.

¹⁴ Dénes Iván Zoltán. *Szekfü Gyula magántanári képesítésének ügye (1914-1916)/Problema atestării calificării de profesor universitar a lui Szekfü Gyula (1914-1916)*, Budapesta, 1976, p. 34-35; „curriculum vitae” din care desprindem următoarele: născut în 23 mai 1883 la Székesfehérvár, studii liceale în localitate, bacalaureat în iunie 1900, opt semestre de istorie, latină și maghiară urmate la Facultatea de Litere și Filosofie a Universității din Budapesta, doctorat susținut în 6 mai 1905, profesor suplinitor în învățământul mediu din capitala Ungariei (1904-1906), iar la 9 ianuarie 1906 este numit subbibliotecar (arhivist) la Muzeul Național Maghiar.

¹⁵ Vezi I. Minea, *op. cit.*, p. 94.

Milyen Karánsebes? A szó storos értelmében piszkos¹⁶, sáros mező-város inkább hegyi város, ahol az emberek folyton veszekednek vagy a legjobb esetben egészen és minden tekintetben visszavonult életet folytatnak. Könyvtárak nincsenek, történelmi emlékek híján vagyunk kivéve a római utat, amely a város közelében háborgatlanul diszeleg. Tanítunk egész nap: az a foglalkozás; a tanuló pedig söpredéke a rossz polgári iskoláknak.

Ilyen viszonyok közt vigasztaló volt levele, melyet küldött. Legalább tudom, hogy barátom tud tanulni¹⁷ s ha én itt benyélkedtem, legalább az ön tanulása nem veszett kárba...

Azon jegyzetekre hö szükségem volna, mert majusban feljövök doctorátusra¹⁸. Ertekezésem, mely a püspöki nyomdában lát napvilágot: *magyarbolgár-oláh érintkezés Nagy Lajos korában*¹⁹.

Ha esetleg az újabb időben új felfedezések vannak e téren, legyen szives azokat velem közölni.

... És különben, írjon: hogy él, mit csinál, mivel foglalkozik, hogy tetzik az állás, hol van Borecky úr²⁰ stb.. mind érdekel, ami régi és szeretett kollégáimra vonatkozik.

... Igen... aradi levelét nem kaptam²¹. Mikor írta? Tán nem voltam többé Aradon. Még egyszer kérem, írjon, de sokat

üdvözli, szerető barátja²²

Minea

/Budapest, *Egyetemi Könyvtár*, Szekfü levelezése, Mss.G.628, f. 1-2./

Traducere:

Caransebeș, 15 mart. 1906¹³

Mult stimat prietene¹⁴,

Îmi cer scuze, că mă grăbesc să-ți răspund atât de târziu. După cum vezi, prin grația proriei, am ajuns profesor preparandial în acest cuib murdar¹⁵. Aici, viața este tristă, mizerabilă, uniformă și monotonă, iar de aș fi poet, poate s-ar fi potrivit idealului meu, căci „fericit este acela ce se află departe de afaceri”. Dar, există multe „afaceri”, pe când, de „tihnă”, cam ducem lipsă. Pentru 24 de ore predate săptămânal, primesc 800 de forinți anual, [sumă] care abia satisface exigențele de viață și ale societății, considerate aici ca fiind înalte și mari.

Cum este Caransebeșul? Murdar, în adevăratul sens al cuvântului, un noroios¹⁶ oraș de câmpie, mai degrabă, oraș montan, unde oamenii se ceartă continuu sau, în cel

¹⁶ Vezi nota anterioară.

¹⁷ Se referă la obținerea titlului științific de doctor și la cercetările fructuoase efectuate și materializate deja prin studii, publicate în revistele de specialitate.

¹⁸ Vezi în I. Minea, *op. cit.*, p. 12, 90, 92, 123, pentru data ulterioară a chestiunii doctoratului.

¹⁹ *Bölcsészdoktori értekezés/ Disertație de doctorat*, Budapest, Patria, 1907, 27 p.; studiu republicat, ulterior, în 1910, sub titlul de „Relațiile politice dintre Țara Românească și Ungaria pe timpul lui Ludovic I”.

²⁰ Un alt fost coleg de an și facultate, Elemér Borecky, vezi în *A budapesti királyi magyar Tudományegyetem Almanachja az 1903/1904 tanévre*, Budapest, 1904, p. 203.

²¹ Probabil în legătură cu colaborările anterioare la „Tribuna” (1905); vezi și în I. Minea, *op. cit.*, p. 16.

²² *Ibidem*, p. 58.

mai fericit caz, au un trai retras, în întregime ori în parte. Nu există biblioteci și suntem constrânși, ca în lipsa mărturiilor istorice, [să vedem] doar drumul roman, ce defilează netulburat la marginea orașului. Predăm toată ziua: aceasta ne este ocupația; elevii sunt însă pleava școlilor civile slabe.

În asemenea condiții, epistola trimisă a fost consolatoare. Cel puțin știu că prietenul meu poate studia¹⁷ și că dacă eu m-am înglodat aici, știința Dvs. de carte nu s-a irosit...

Aș avea mare trebuință de acele cursuri, fiindcă în mai vin [la Budapesta] pentru doctorat¹⁸. Teza, care vede lumina zilei în tipografia episcopală, este: *Raporturi maghiarobulgaro-române în epoca lui Ladislau cel Mare*¹⁹.

Dacă cumva, mai recent, au apărut contribuții noi în domeniu, vă rog din inimă să mi le comunicați.

... Și, mai ales, să-mi scrieți: cum sunteți, ce faceți, cu ce vă ocupați, cum vă place slujba, unde se află domnul Borecky²⁰, ș.a.m.d; totul mă interesează, ceea ce se referă la vechii și iubiiții mei colegi.

... Da... nu am primit scrisoarea de la Arad²¹. Când ați scris-o? Poate nu ai mai fost pe la Arad.

Vă rog, deci, încă odată, să-mi scrieți, dar mult, vă salută, prietenul²² iubitor, Minea.

Mențiunile biografice despre „perioada bănățeană“ (1904-1908) a istoricului Ilie Minea, respectiv cu privire la stagiul provizoriu (ori definitiv?) îndeplinit în calitate de profesor de istorie, maghiară și română la Institutul pedagogic diecezan din Caransebeș, suportă acum minime corective din punct de vedere cronologic și interpretativ, prin publicarea unei inedite epistole, datată în 15 martie 1906, adresată unui fost coleg de an și facultate, Szekfű Gyula (1883-1955), devenit în timp un strălucit reprezentant al școlii istorice ungare interbelice.

Rândurile așternute în primăvara anului menționat, denotă, la o primă și atentă lectură, un fel de permanentizare a relației de amicitie, păstrată, probabil, nealterată în vreme, și, sporită dintr-un interes comun și reciproc amândurora, anume, cel al îmbogățirii neconținute a cunoștințelor de specialitate în domeniul profesional stabilit. Sentimentul de temporară amărăciune și de fatidică izolare, ce răzbate din partea emitentului, „eșuat“ din motive, încă neclare până astăzi, în localitatea amintită, după anii universitari la Budapesta și probabila specializare în capitala Imperiului, cauzat, pe de-o parte, de condițiile impropriu considerate, de existență cotidiană, dar și de limitele impuse dezvoltării în plan spiritual, se încearcă a fi depășit prin truda dezvăluită în direcția redactării tezei de doctorat și, implicit, în speranța dobândirii curânde a titlului științific râvnit, înțeles, în subconștient, ca un mobil de rapidă salvare din letargia aflată în modestul oraș de câmpie a Banatului. Raportul de colaborare, dezvăluit astfel, are în vedere, deci, precumpănitor, un atare aspect semnalat, I. Minea solicitând noi informații profesionale, necesare muncii depuse la elaborarea lucrării în cauză. Strădania de a ieși din vremelnica atmosferă de mediocritate locală transpare și prin intermediul unor asemenea mesaje scrise, mai ales atunci când se interesează de soarta unor colegi de odinioară. Cu siguranță că alte piese epistolare, de o încărcătură psihică apropiată, vor contribui la mai justa zugrăvire a mediului în care s-a format și dezvoltat omul și specialistul Ilie Minea.

DUMITRU AGACHE

DOCUMENTE (I)

Documente privitoare la istoria orașului Iași, vol. I. *Acte interne (1408-1660)*, editate de Ioan Caproșu și Petronel Zahariuc, Iași. Editura „Dosoftei”, 1999, 734 p.

Prezentăm aici doar regestele actelor, urmând ca textele să fie redată integral în colecția *Documenta Romaniae Historica*, seria A. Moldova, vol. XXV (1639-1640), întocmit de Nistor Ciocan, Dumitru Agache, Georgeta Ignat și Marius Cheicu, predat la Editura Academiei pentru publicare; vol. XXVII (1643-1644), XXVIII (1645-1646), XXIX (1647-1648), XXX (1649-1650), alcătuite de Leon Șimanschi, Nistor Ciocan, Dumitru Agache și Georgeta Ignat, pe baza lucrării *Repertoriul documentelor interne din domnia lui Vasile Lupu (1635-1653)*¹, elaborată de Nistor Ciocan. Georgeta Ignat și Dumitru Agache, toate aflate în manuscris la colectivul de istorie medie din cadrul Institutului de Istorie „A.D. Xenopol” Iași.

Documente noi

1

1639 (7148) octombrie 8, Iași

Ionașco Ghizdăvăț, Ionașco a Savei și Condre din satul Luceni vând lui Ursu Ciocârlan partea lor de ocină, pentru opt zloți, două vaci cu viței și un bou bun.

Martori: Necula vătavul hatmanului, Ștefan Cârcoș „de târgu de Iași” ș.a.

Arh. St. Iași, Spiridonie, LXI/6. Orig.

EDIȚII: Ghibănescu, *Ispisoace*, II, p. 184-185, nr. 140 (orig.).

2

1640 (7148) mai 18, Iași

Gheorghe, fiul lui Miron, nepotul lui Ciolpan din Săpoteni, dăruiește lui Ionașco vătavul o parte de ocină și-i vinde partea surorii sale, Anastasia, din același sat, cu 12 galbeni.

¹ Menționăm că acest instrument de lucru intern, realizat în cadrul planului de cercetare științifică al Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” din Iași, între anii 1974 și 1976, folosit până acum de toți cei interesați, cu acordul autorilor, apare în unele publicații citat incorect, uneori în forme bizare (vezi, spre exemplu, Corneliu Stoica, *Dicționarul istoric al localităților trotușene. Onești*, 1998, p. XXXVII, unde lucrarea este citată în felul următor: *Catalog – repertoriu arhivistic și bibliografic al documentelor moldovenești (1635-1653)*, întocmit de L. Șimanschi, D. Agache, N. Ciocan, G. Ignat, I. Caproșu și I. Toderășcu).

Martori: Pătrașcu Ciogolea fost logofăt, Ghiurma „neguțătoriu de Iași“ ș.a.

Arh. St. București, M-rea Doljești, XXIX/39. Orig.

Inst. de Ist. „A.D. Xenopol” – Iași, Xerogr. de doc. (xero.).

EDIȚII: *Catalog*, II, p. 295, nr. 1428 (rez. după orig).

3

1643 (7151) mai 15, Iași

Vasile Lupu vv. întărește diaconului Ștefan de la biserica domnească o parte din satul Horilești, cumpărată de la Nican, nepotul Fratei, și de la alții cu treizeci de taleri de argint.

Arh. St. București, Doc. istorice (fost Bibl. Acad.), CLVI/52. Orig. slav.

Arh. St. Iași, *Documente*, DCCCI, f. 168 v. – 169 (copie slavă).

4

1643 (7151) august 3, <Iași>

Boroh ia în arendă de la M-rea Barnovschi din Iași un loc în Târgul de Jos ca să facă șapte dugheni, cu bezmăn de 40 de lei, bani vechi, pe an.

Arh. St. București, M-rea Barnovschi, V/6. Copie de pe altă copie.

5

<În. de 1643 octombrie 12>

Mărica Ignătoaie vinde lui Gheorghe Dimuță <staroste de negustori din Iași> partea ei din satul Șendreni, <pe Prut, țin. Iași>.

Arh. St. București, Doc. istorice (fost Bibl. Acad.), CXXV/164. Rez. într-un perilipsis „de pe scrisorile ce-au arătat vechil(ul) egumen(ului) <M-rii> Cetățuui pe moșie Șendreni, de pe Prut. țin. Iași”.

6

1644 (7153) noiembrie 28, Iași

Miron din Iurghiceni dăruiește lui Crâstea vătav din Iași un loc de casă, fânaț, vie, prisacă și heleșteu în satul Iurghiceni.

Bibl. Națională București, Col. doc. mold., I/98. Orig.

Arh. St. Iași, Anaforale, nr. 40, f. 23 v. și 28 v. (rez.)

7

1645 (7153) martie 6

Petre, fiul lui Gligorie, vinde lui Pană staroste de negustori o parte din satul Cândești.

Arh. St. Iași, Documente, CDXXXVIII, f. 173. Copie încredințată în 1828 octombrie 23; *ibidem*, CDLVI/3, f. 3 v., nr. 101 (rez.).

Arh. St. București, Doc. istorice (fost Bibl. Acad.), XXXIII/178, nr. 3. (rez. într-un izvod de zapise, din 1768 octombrie 29; alt rez., cu data de zi greșită: 4, *ibidem*, XXXIV/46, și două menț. și un rez., cu datele de lună și de zi greșite: mai 7, *ibidem*, XXXIII/167 și 179 și XXXIII/175 (j.).

8

1645 (7153) martie 25, <Iași>

Crăstina și fiul ei, Costantin, vând lui Mihăilă croitorul un loc de casă <din Iași> „din talpa casăi lui Mihăilă un pas bun în sus... până în uliță, den gios <de mă>năstire lui Vodă“, cu zece lei bătuți.

Martori: Oprea cizmarul, Harita săbiarul, Ghiorghie ușerul, Ghiorghie băcalul ș.a.

Arh. St. București M-rea Galata. XIV/3. Orig.

EDIȚII: *Catalog*, II, p. 352, nr. 1765 (rez. după orig.).

9

1645 (7153) iunie 8

Grecul din Bășeni dă mărturie hotarnică pentru părțile lui Pană negustor <din Iași> și a lui Toader din satul Căndești.

Arh. St. București, Doc. istorice (fost Bibl. Acad.) XXXIV/199. Orig.

10

1645 (7153) august 24, Iași

Dumitru Roșca, vornic de Botoșani, se învoiește cu Roman egumenul și cu tot soborul M-rii Golia din Iași pentru hotarele satelor Piperești, Tomești și Cristești din țin. Iași, iar cine va strica tocmeala să dea 50 de boi la Poarta Domnească.

Bibl. Centr. Univ. Cluj, Fond Gh. Sion, nr. 31. Orig. slav.

Inst. de Ist. „A. D. Xenopol“ – Iași, Fotografii, III/174 (foto., după orig.).

Arh. St. Iași, Spiridonie, IV/1 (copie adevărită în 1842 iulie 17).

Arh. St. București, M-rea Cetățuia, VIII/1 (trad. din 1781 mai 30) și o menț., *ibidem*, Doc. istorice, CXIX/133 (19).

EDIȚII: Th. Codrescu, *Uricariul*, XXIII, p.196-198 (orig.); Ghibănescu, *Ispisoace*, II/2, p. 85, nr. 51 (copie după trad.); *Catalog*, II, p. 357-358, nr. 1804 (rez. după trad.).

11

1645 (7154) noiembrie 15

Vasile Lupu vv. întărește lui Gavrilaş Mateiaș logofăt stăpânirea pe douăsprezece fălci de vie de la Cotnari, din dealul Piscopolui, în urma judecării cu călugării de la biserica Sf. Ioan cel Nou din Tătărași.

Arh. St. Iași, Documente, CCCXX/113, f. 1. r. (nr. 5). Rez.

12

1646 (7154) aprilie 3, Iași

Vasile Lupu vv. întărește lui Dima negustor din Iași stăpânirea pe un loc de prisacă din satul Lăzoreni, cumpărat de la Miera ș.a., cu 27 de lei bătuți, pe baza mărturiei lui Pascal negustor, Iani, nepotul lui Liondar fost vameș, Onciul blănar, lordache săbier și „de la mulți oameni buni, și negustori și oșteni de frunte“.

Arh. St. Iași, Documente, CCCXXII/4. Orig; *ibidem*, Fotografii, II/32 (foto. după orig.); *ibidem*, CCCXXIV/17, f. 6 r., nr. 3 (menț.).

13

1646 (7154) aprilie 23, Iași

Vasile Lupu vv. întărește lui Dima negustor din Iași stăpânirea pe o parte din satul Lăzoreni cumpărată de la Miera și ai săi cu 33 de lei bătuți.

Arh. St. Iași, Documente, CCCXXII/5. Orig. slav: *ibidem*, Fotografii, II/33 (foto după orig.).

14

<1646-1648> mai 1, Iași

Gligorie bărariul și soția lui, Ileana, își zălogesc casa la Hristodor jitnicer pentru 22 de galbeni, obligându-se să-i restituie banii în trei luni.

Martori: Gheorghie mare ușer, Gligorie ceprăgear ș.a.

Arh. St. Iași, Documente, CDXII/69. Orig.

Datat după Hristodor jitnicer.

15

<În. de 1646 (7154) mai 18>

Mardarie croitorul din Iași vinde lui Tănase din Cursăci o parte din satul Borăști cu 18 galbeni.

Arh. St. Iași, Spiridonie, VI/200. Orig.

EDIȚII: Ghibănescu, *Ispisoace*, III/1, p. 231, nr. 170 (orig.).

Datat după actul următor, deși zăpăsul nu este imediat anterior doc. de întărire.

16

1646 (7154) mai 18, Iași

Vasile Lupu vv. întărește lui Iordache mare vistiernic stăpânirea pe o parte din satul Borăști, țin. Vaslui, cumpărată de la Tănase din Cursăci, pe care acesta o avea cumpărătură de la Mardarie croitorul din Iași.

Arh. St. Iași, Spiridonie, VI/201. Orig. slav. Cu o trad., din 1839 iunie 26, de Hrisant ieromonah.

EDIȚII: Ghibănescu, *Ispisoace*, II/2, p. 116-118, nr. 69 (orig. slav și trad. edit.).

17

1646 (7154) iulie 15, <Iași>

Petre ceasornicar cumpără de la Nastasia, soția lui Sâma, un loc din Iași.

Arh. St. Iași, Documente, CCCLXXXI/2. Rez. din 1750.

EDIȚII: I. Tanoviceanu, *Începuturile ceasornicării în Moldova*, în *RIAF*, X/1, 1909, p. 27 (menț. după același rez.).

18

1646 (7155) octombrie 2, Iași

Marii boieri dau mărturie că Toma <Cantacuzino> mare vornic de Țara de Sus răscumpără de la negustorul Iane odoarele doamnei lui Ion Vodă – care fuseseră zălogite cu camătă – și le restituie socrului lui Ion Vodă, Ene, cu banii lăsați de Petru Movilă mitropolitul de Kiev.

Arh. St. Iași, Documente, CDLVI/9, f. 94 r. Copie.

19

1647 (7155) mai 31 <Iași>

Titiana, fiica lui Toader a lui Biliaș, dăruiește nepoților săi, Gligorașco și Zoița, fiii lui Pătrașco din Iași, partea sa de ocină din satul Pășcani.

Martori: Vasilie diacon de la Sf. Neculai, Ștefan Ciuciulea meșterul, Dumitrașco Cara diacul domnesc ș.a.

Arh. St. București, Doc. istorice (fost Bibl. Acad.). CXI/1 83. Orig.; *ibidem* DXIII/49 (copie).

20

1647 (7155) iunie 5, Iași

Ștefan, fiul lui Giurgea, și soția sa, Irina, vând lui Stavăr neguțător partea lor de ocină din satul Hănești, cu 50 de galbeni buni.

Martori: Isar mare medelnicer, Costantin Ciogolea mare clucer, Andrei al doilea postelnic, Frangule fost pitar, Neaniul vornic de gloată „și alți boiar(i) și oameni(i) dennainte den Curtea Măriei Sal(e) domnul nostru”.

Arh. St. București, Doc. istorice (fost Bibl. Acad.), CDX.XXVII/47. Orig.

21

1648 (7156) aprilie 25

Grigorie, cu soția sa și cu alții, vinde lui Ponici un loc de case <din Iași> cu grădină și cu pomi.

Bibl. Acad., Ms. Nr. 13 (Condica M-rii Bărboi), f. 7 r., nr.1. Copie.

EDIȚII: Ghibănescu, *Documente*, în *Buletinul I. Neculce*, fasc. V (1925), p. 170-171, nr. LXXVII (rez. într-un perilipsis dintr-o condică din 1796 octombrie 14, la Bibl. Acad., Ms. XIII).

22

1648 (7156) iulie 10, <Iași>

Ștefan Bătog, ginerele lui Masal, cu soția lui, Axâniia, dau lui Eni, ginerele lui Miron vătav, un loc <din Iași>.

Arh. St. Iași, Documente, DLXXXIV/43, f. 1 r. Rez. într-un zăpis din 1838 martie 5, în care se menționează că acest loc se afla în Iași, „în fața uliții ei să pogoară de la Ulița Sărării la vali, în Târg(ul) Făinii Vechi”.

23

1648 (7156) iulie 29, Iași

Miron din Iurghiceni dăruiește lui Cârstea vornic din Iași o parte din satul Iurghiceni, țin. Hârlău.

Martori: Neaniul vornic de „Poarta Măriei Sale, lui Vodă“, Pavăl, Pătrașcu, Pilipovsche, Popăscul, și Ursul, vornici; Dumitrașco și Corlat, uricari; Dumitrașco, diacul marelui logofăt; Arghirie staroste de negustori, Toader fost staroste, Paraschiva starostea și Hriza starostea.

Bibl. Națională București, Col. doc. mold., I/100. Orig.

Arh. St. Iași, Anaforale 40, f. 22. v. (rez. din 1841, numai cu vealeatul).

24

1648 (7156) august 14, Iași

Gligorașco Jora și fratele său Toderașco, fiii lui Gheorghe Jora fost pârcaľab de Hotin, și cumnatul lor, Pătrașco Ciogolea fost logofăt, dăruiesc M-rii Aron Vodă partea lor de ocină din satul Coțimănești, sub Stâncă, țin. Iași.

Arh. St. București, A. N., CXCIV/1. Orig. *Ibidem*, Ms. nr. 628, f. 33 (copie presc.) și Ms. nr. 644, f. 14 v. (rez.).

EDIȚII: *Catalog*, II, p. 398, nr. 2039 (rez. după orig.).

25

1648 (7156) august 30, Iași

Vasile Lupu vv. întărește M-rii Galata ocinile și daniile sale din satele Galata și Hlincea.

Bibl. Acad., Fotografii, XXXII/79. Foto. după orig. slav.

26

1648 (7157) octombrie 31

Andoca <zlătariul> vinde lui Eustratie al treilea vistier partea sa din satul Dăeni, țin. Iași, cu 90 de taleri argint.

Arh. St. București, Ms. Nr. 548, f. 62. Rez.

EDIȚII: *Catalog*, II, p. 400, nr. 2053 (rez.).

27

1648–1649 (7157) <nov.-ian.> 28

Marii boieri dau mărturie că State vistier al doilea a cumpărat de la Andoca zlătariul satul Dăeni, țin. Iași.

Arh. St. București, Ms. Nr. 548, f. 62. Rez. dezvoltat.

EDIȚII: *Catalog*, II, p. 400, nr. 2054 (rez.).

Datat după doc. anterior.

28

1648 (7157) noiembrie 3, Iași

Costantin și sora sa, Dumitra, fiii lui Vicol din Borăști, și Ion, soțul Dumitrei, vând lui Iordachie mare vistiernic partea lor de ocină din satul Borăști, țin. Vaslui, cu 24 de zloți.

Martori: Gheorghie Roșca al doilea vistiernic, Ștefan Șoldan postelnic, Dima Mardagiul neguțător, Vasilie brașovan ș.a.

Arh. St. Iași, Spiridonie, VI/206. Orig.

EDIȚII: Ghibănescu, *Ispisoace*, II/2, p. 184-185, nr. 117 (orig.).

29

1648 (7157) decembrie 24, Iași

Răzmeriță, fiul lui Văscan, vinde lui Iordachie mare vistiernic 15 pământuri în Clicești, cu 12 galbeni.

Martori: Țica fost postelnic, Irimia Murguleț, Gheorghie cămăraș de visterie și Dima Mardagiul neguțător.

Arh. St. Iași, Spiridonie, VI/184. Orig.

EDIȚII: Ghibănescu, *Ispisoace*, II/2, p. 187-188, nr. 120 (orig.).

30

1649 (7157) iunie 8, Iași

Vasile Lupu vv. întărește lui Pană negustor seliștea Pășcani, țin. Iași.

Arh. St. București, Doc. istorice (fost. Bibl. Acad.), CXCV/7. Orig. slav.

EDIȚII: Velichi, *Doc. moldovenești*, p. 223/XV, nr. LXXIII (rez., probabil după orig., cu data de lună greșită: iulie)

31

<cca. 1650>

Prodan vătav ș.a. comunică marelui logofăt că au cercetat pricina dintre Tuduri neguțătorul din Iași și Dumitru Munteanu pentru o bucată de loc din Lungani.

Arh. St. Iași, Documente, CDII/251. Orig.

32

1650 (7158) ianuarie 21, Iași

Nastasia, fiica lui Pântea din Bășeni, sora popii Gligorie din Iași, și soțul ei, Condrea, vând lui Iordachie mare vistiernic partea lor de ocină din satul Bășeni țin. Iași, cu 12 lei bătuți.

Arh. St. Iași, Spiridonie, III/25. Orig.

EDIȚII: Ghibănescu, *Ispisoace*, II/2, p. 226-227, nr. 142 (orig.).

33

1650 (7158) aprilie 30, Iași

Carp țarcovnic la Biserica Doamnei, fiul lui Gligorie, vinde lui Simion armaș partea sa de ocină din Horilești, țin. Cârlișăturii, cu 7 ughi.

Martori: Sirghie pivnicer, Dumitrașco uricar, Farcaș medelnicer, Pătrașco meserciul, Roșca vătășel de dărăbani, Lupul diac ș.a.

Arh. St. București, Doc. istorice (fost. Bibl. Acad.), C/78. Orig.

Arh. St. Iași, Anaforale, nr. 2, f. 169 v. (rez.); trei rez. și o menț., *ibidem*, MLXXVIII/126, 130, 131 și 499.

34

<cca. 1650> mai 25

Vânzare către „Mihai neguțătorul din trăg, din Iaș”. La urmă: „Și această tocmală s-au făcut dennaintea Porții Măriei Sale, lui Vodă, și noi toț(i) Vornicii de Poartă fost-am dă față, cându i-au dat bani deplin”.

După Iorga, *St. și doc*, V, 1. Reg(est) Sf. Spiridon, p. 30, nr. 140.

35

1650 (7158) iulie 18

Irina, fiica lui Vârlan vornic, cu fiica ei Antimia și cu ginerele, Petre ceasornicarul <din Iași>, vând lui Iordachie mare vistiernic partea lor din satul Corni, țin. Suceava, cu 30 de lei bătuți.

Arh. St. București, Doc. istorice (fost Bibl. Acad.), MCXCVII/106. Orig.
EDIȚII: Iorga, *St. și doc*, XXI, p. 294, nr. 21 (menț.).

36

1650 (7159) decembrie 16

Nichifor diaconul din Iași vinde lui Neculai Buhuș jitnicer părți din satul Iurghiceni.

Bibl. Națională București, I/110. Orig.

37

1651 aprilie 25

Dosothei ieromonah, egumenul M-rii Sf. Gheorghe, dăruiește M-rii Aron Vodă un loc de casă.

Arh. St. București, Doc. istorice (fost Bibl. Acad.), LXXIX/6. Orig. grecesc.

38

1651 (7159) iunie 16, Iași

Ionașcul Greu din Secueni, cu ai săi, vinde lui Gavril negustor din Iași a patra parte din satul Fauri, țin. Iași, cu 80 de taleri.

Arh. St. Iași, Documente, CCCLVIII/2. Orig.

39

1651 (7159) iulie 30, Iași

Vasile Lupu vv. întărește lui Iane negustor, nepotul lui Fote negustor, stăpânirea pe a patra parte din satul Crasnaleuca, țin. Dorohoi, cumpărată de la Vasile Turcul și frații săi, cu 160 de taleri de argint.

Arh. St. București, Doc. istorice (fost Bibl. Acad.), VIII/16. Orig. slav. *Ibidem* VIII/57 (trad.).

40

<1651 septembrie 1–1652 august 31> (7160)

Chesare egumenul M-rii Galata vinde lui Pătrașco rotar un loc de hrană din țin. Vaslui, mai sus de M-rea Trestiana.

Arh. St. București, Doc. istorice (fost Bibl. Acad.), LIV/247. Rez.

Alte forme documentare

1

1639 (7147) martie 12

Ionașco Cujbă fost vornic, fiul lui Dumitrașco și al Agafiei, dăruiește M-rii Golia o falce de vie în Dealul cel Bătrân de la Șorogari.

Arh. St. București, Doc. istorice (fost. Bibl. Acad.), LXXVII/116. Orig.

EDIȚII: *Catalog*, II, p. 279, nr. 1346 (rez.); Caproșu-Zahariuc. *ed. cit.*, p. 361, nr. 280 (aceiași rez.).

2

1640 (7148) aprilie 24

Vasile, fratele lui Ilie, vinde M-rii Aron Vodă o vie la Vacota, cu 5 taleri.

Arh. St. București, Doc. istorice (fost Bibl. Acad.), CXVI/113. Orig.

EDIȚII: *Catalog*, II, p. 294, nr. 1422 (rez.); Caproșu-Zahariuc, *ed. cit.*, p. 370, nr. 288 (același rez.).

3

1640 (7148) iulie 4, Iași

Mărturia lui Gavrilaş Mătiaș mare logofăt și a altor boieri privitoare la cumpărarea, cu 400 de lei bătuți, a trei părți din satul Berești, pe Prut, țin. Iași, de către Iorga cămărașul, Dumitru Roșca vornic de Botoșani și Vișan vornic de târgul Iași.

Arh. St. București, Doc. istorice (fost Bibl. Acad.), DCCVIII/1. Orig.

EDIȚII: *Catalog, Supliment 1*, p. 198-199, nr. 592 (rez. dezv.); Caproșu-Zahariuc, *ed. cit.*, p. 371-372, nr. 290 (copie modernă).

4

1640 (7148) iulie 4, Iași

Vasile Lupu vv. întărește lui Iorga cămăraș, Dumitru Roșca ureadnic de Botoșani și Vișan ureadnic de Iași jumătate din satul Berești, pe Prut, ținutul Iași, cumpărată de la Condrea și alții cu 400 de lei și cealaltă jumătate a satului cumpărată de la preotul Ionașco din Iași.

Arh. St. București, Doc. istorice (fost Bibl. Acad.), DCCVIII/2. Orig.

EDIȚII: *Catalog*, II, p. 371, nr. 1890 (rez. după Ms. nr. 628); Caproșu-Zahariuc, *ed. cit.*, p. 372-374, nr. 291 (copie modernă).

5

<1640 decembrie 15-24>

Mitropolitul Varlaam adeverește că Dumitrașco Buhuș fost vistiernic i-a dăruit un loc de moară pe Jijia, în gura Covasnei.

Arh. St. București, Doc. istorice (fost Bibl. Acad.), LXXX1/145. Orig. Cu o copie din prima jumătate a sec. al XIX-lea.

EDIȚII: Iorga, *St. și doc.*, XVI, p. 129-130, nr. 2 (orig.); Meteș, *Familia Buhuș*, p. 310, nota 1 (rez., cu data: „probabil după 23 martie 1642”); Caproșu-Zahariuc, *ed. cit.*, p. 362-363, nr. 282 (copie, deși în descrierea arheografică piesa este menționată ca fiind orig., cu data: <1639 (7147) iulie-1641 (7149) după februarie 25>).

6

1646 iunie 28

Mălanca și Maria bărbierita vând M-rii Hlincea o casă cu locul ei, cu prețul de 30 de lei.

Arh. St. București, Doc. istorice (fost Bibl. Acad.), LXIX/5. Orig. *Ibidem*, Ms. nr. 628, f. 47 v. (rez.) și nr. 644, f. 15 (rez.).

EDIȚII: *Catalog, Supliment 1*, p. 199, nr. 593 (rez. dezv.); Caproșu-Zahariuc, *ed. cit.*, p. 405, nr. 330 (rez. după același manuscris).

Documente cu data greșită

1

1647 (7155) august 5

Hotarnica locului din jurul M-rii Galata.

EDIȚII: Caproșu-Zahariuc, *ed. cit.*, p. 421, nr. 350 (rez. cu data: 1647 (7155) iunie 28).

2

<1650–1653> aprilie 12, Iași

Mihul croitor vinde lui Gheorghe croitor domnesc o casă pe Ulița Mare, cu 20 de lei bătuți.

Arh. St. București, M-rea Sf. Sava Iași, XIV/1. Orig.

Datat după Andoca pitar.

EDIȚII: *Catalog*, II, p. 293, nr. 1417 (rez. dezv., cu datarea: <1640-1650>); Caproșu-Zahariuc, *ed. cit.*, p. 308-309, nr. 230 (orig., cu datarea: <după 1633 (7141)>).

Zusammenfassung

Der Autor präsentiert die Regesten von 40 neuen Dokumenten und ergänzt somit die Information bezüglich der Stadt Jassy. Diese könnten berücksichtigt werden bei der Herausgebung einer neuen Edition des zitierten Bandes. Gleichzeitig werden 6 neue Originalakten dargestellt, die den in dem Band publizierten, überlegen sind. Es werden auch 2 Korrigierungen der Datumsangaben vorgeschlagen.

NOTE NUMISMATICE (VI)

Investigarea fondului numismatic păstrat în colecțiile Complexului Muzeal Suceava ne-a prilejuit, în ultimii ani, pregătirea primului volum¹ din seria *CORPUS NUMMORUM MOLDAVIAE* care cuprinde 14 tezaure cu 2897 monede, un repertoriu cu 902 descoperiri izolate din 29 localități, o salbă și 7 emisiuni de argint apreciate a fi rarități de colecție în muzeele din România. Întrucât manuscrisul așteaptă de mai bine de doi ani să fie încredințat tiparului, din motive mai mult sau mai puțin lesne de înțeles, considerăm că utilitatea unor informații impune republicarea lor grabnică.

Cu acest prilej, avem în vedere trei tezaure provenite din actualul județ Suceava: Podeni, com. Bunești (1983), Udești, com. Udești (1976) și Suceava – Curtea Domnească (1999). Ordinea prezentării a fost stabilită după emisiunile *terminus post quem*, datele din paranteze precizând anii de descoperire.

Pentru monedele provenite din stațiunea arheologică de la **Podeni**, informațiile păstrate în literatura de specialitate sunt destul de precise, întrucât toate au fost publicate ca descoperiri izolate². În ce privește datele arheologice, insistăm doar asupra unor amănunte care permit o mai bună înțelegere a importanței istorice a descoperirii din locuința nr. 1. Primele trei piese se găseau la -0,85 m. ultima, la -1,50 m, adică aproape de podea, ceea ce îndreptățește observația noastră că cele patru monede reprezintă o mică parte dintr-o acumulare. Trebuie de subliniat că pe teritoriul așezării au mai fost descoperite și alte monede romane emise în sec. II.

Cele trei piese de aur bizantine provenite de la **Udești** sunt și ele deja cunoscute, mai puțin unele detalii heraldice și datele tehnice. Totuși, o singură problemă mai rămânea în discuție, anume atribuirea și datarea ultimei emisiuni

¹ Între timp, a apărut *Monnaies et parures du Musée d'Histoire de la Moldavie* (editat de Viorel M. Butnariu), în seria *CORPUS NUMMORUM MOLDAVIAE*, I, Iași, Ed. Vasiliana, 2001, 174 p.

² Mugur Andronic, *Sondajul arheologic din așezarea de secol IV e.n. de la Podeni (jud. Suceava)*, în „Suceava“, XI-XII (1984-1985), p. 397-410; idem, *Cercetări arheologice în așezarea de secol IV D. C. de la Podeni (com. Bunești, jud. Suceava – raport final)*, în „Suceava“, XX (1993), p. 45-69.

care aparține celor doi împărați asociați³. Din aceste motive, am republicat cele trei monede de aur care, prin valoarea lor intrinsecă, se poate accepta că alcătuiesc o mică acumulare.

Descoperirea de la **Suceava – Curtea Domnească** este relativ recentă și are o dublă valoare de unicat: este primul depozit monetar descoperit în incintă, respectiv, prezintă o compoziție fără corespondent în comparație cu alte tezaure din epocă provenite din Moldova. Am apreciat utilă republicarea lui din două motive. Mai întâi, pentru atribuirea fără nici un temei a celor șase jumătăți de groși lui „Alexandru I (1400-1432) sau succesorilor până la 1437“, întrucât nu avem date suficiente pentru atribuirea certă a emisiunilor anepigrafe din prima jumătate a secolului al XV-lea. Apoi, în prezentarea emisiunilor ungurești (quarting = ¼ denár) trebuia să se țină seama atât de ordinea descrescătoare a greutateilor și dimensiunilor, cât și de cea din catalogul de referință după care au fost determinate piesele.

Din rațiuni de spațiu tipografic, am utilizat următoarele abrevieri:

Determinatoare

MIB = Wolfgang Hahn, *Moneta Imperii Byzantini. Band 2. Von Justinus II bis Phocas (565-610). Band 3. Von Heraclis bis Leon III. alleinregierung (610-720)*, Wien, 1975, 1981.

PA = Pohl Artur, *Münzzeichen und Meisterzeichen auf ungarischen Münzen des Mittelalters. 1300-1540*, Graz-Budapest, 1982.

RIC = *The Roman Imperial Coinage. III. Antoninus Pius to Commodus; IV/2. Macrinus to Pupienus*; by Percy H. Webb, London, 1968.

Ateliere monetare

A-A = (Alba Regia) Székesfehérvár, Stuhlweißenburg (Székesfehérvár, Ungaria).

B-A = Buda (Budapest, Ungaria).

C- = (Cassovia) Kassa, Kaschau (Košice, Slovacia).

C-H = (Camera Hungarica, Istropolis) Pozsony, Preßburg (Bratislava, Slovacia).

CON = Constantinopolis (Istanbul, Turcia).

K-B = (Cremnica) Körmöcbánya, Kremnitz (Kremnica, Slovacia).

L-I = Lippa (Lipova, România).

n = (Rivulus Dominarum) Nagybánya, Neustadt (Baia Mare, România).

R = Roma (Italia).

S-I = Segesvár (Sighișoara, România).

Descrierea monedelor

② = tocită;

⑤ = fragment,

⑧ = incusă;

④ = spartă;

⑦ = surfrapată;

⑨ = greșeli în legendă.

³ Vezi B. Mitrea, *Découvertes récentes ou plus anciennes de monnaies antiques și byzantines en Roumanie*, în „Dacia“ N.S., XXIII, 1979, p. 374, n° 97 (Constans II și Constantinus IV); Gh. Poenaru-Bordea, I. Donoiu, *Contribuții la studiul pătrunderii monedelor bizantine în Dobrogea în secolele VII-X*, în BSNR, LXXV-LXXVI (1981-1982), 129-130, 1983, p. 243 note 40 (Constans II și Constantinus IV); Viorel M. Butnariu, *Răspândirea monedelor bizantine din secolele VI-VII în teritoriile carpato-dunărene*, în BSNR, LXXVII-LXXIX (1983-1985), 131-133, 1986, p. 231 (Heraclius și Heraclius Constantinus: 613-629); Monica Gogu, *Monede bizantine aflate în colecția numismatică a Muzeului Național al Bucovinei din Suceava*, în „Suceava“, XXVI-XXVIII (1999-2000-2001), 2001, p. 297, n° 25 (Heraclius: 613-616).

PODENI, com. Bunești, jud. Suceava; 1983

4 AR recuperate (159/160-194)

Cercetările arheologice efectuate în anii 1983-1985 pe teritoriul localității au permis cercetarea parțială a unei așezări de sec. IV. Cele șase locuințe și anexele conțineau un inventar arheologic bogat și variat, ce dovedește o intensă activitate, dar și urmele evidente ale unui incendiu. Locuința nr. 1 este un atelier în formă rectangulară, cu podeaua la 1,90 m față de nivelul actual de călcare, respectiv, la 1,25 m în raport cu nivelul de călcare antic. Din pământul de umplură provin și patru monede romane din argint datate în sec. II, care au fost publicate ca descoperiri izolate⁴.

Complexul Muzeal Bucovina, Suceava, inv. Tz/XII/1-4 (MC/1163-1166).

Imperiul Roman

Antoninus Pius: Marcus Aurelius (139-161)

Denarius: R

1. 159-160. 3,01 g; 18x17 mm. RIC, III, 483.

Marcus Aurelius: Faustina II (154-161)

Denarius: R

2. 146-175. 3,08 g; 17x16 mm. RIC, III, 507 (a).

Commodus: Crispina (177-192)

Denarius: R

3. 177-183. 2,92 g; 17x16 mm. RIC, III, 281 (Av. A).

Septimius Severus (193-211)

Denarius: R

4. 194. 2,16 g; 18 mm. RIC, IV/1, 34.

UDEȘTI, com. Udești, dép de Suceava; 1976

3 AV (602/610-613/616)

Cercetările arheologice desfășurate aici au condus la descoperirea unei locuiri din sec. VI-VII pe o terasă a râului Suceava. Printre locuințele descoperite, „casă cnezială“ se particularizează prin dimensiuni apreciabile (11x4,5 m), compartimentarea în două camere și inventar: fragmente ceramice, ace din os, creuzete, fusaiole și trei monede bizantine din aur⁵.

Complexul Muzeal Bucovina, Suceava, inv. Tz/X/1-3 (13A).

⁴ Mugur Andronic, *op. cit.*, în „Suceava“, XI-XII (1984-1985), p. 397-410; *idem, op. cit.*, în „Suceava“, XX (1993), p. 45-69.

⁵ Al. Rădulescu, *Casa cnezială de la Udești*, în MI, 11, 1977, 11, p. 49; B. Mitrea, *op. cit.*, în „Dacia“ N.S., XXIII, 1979, p. 374, n° 97.

Imperiul Bizantin

Phocas (602-610)

Solidus: CON

Av. **O.N.FOCAS PERP.AVC.** Bustul împăratului Phocas, din față, cu barbă scurtă, purtând stemma, cuirasă și paludamentum. În mâna dreaptă ține globul cruciger.

Rv. **VICTORIA AVGϸ.** Înger în picioare, din față, ține în mâna dreaptă o cruce cu monogramă, iar în mâna stângă globul cruciger. În exergă **CONOB.**

1. 602-610; CON. 4,345 g; 22 mm. MIB, II, 19, officina I.

Heraclius (610-641)

Solidus: CON

Av. **d.N.hERACLI-ϸS PP.AVC.** Bustul împăratului Heracliu, din față, cu barbă scurtă, poartă cască ornată cu o cruce, cuirasă și paludamentum. În mâna dreaptă ține globul cruciger.

Rv. **VICTORIA AVGϸ.** „Cruce spânzurătoare” cu trei trepte. În exergă **CONOBϸ.**

2. 610-613; CON. 4,384 g; 22x21 mm. MIB, III, 6, officina ϸ (Heraclius singur).

Heraclius și Heraclius Constantinus (613-629)

Solidus: CON

Av. **dd.NN.hERACLIϸS.ϸT hERA.CONST.PP.AVC.** Bustul împăratului Heraclius, din față, cu barbă scurtă (la stânga), și a lui Heraclius Constantinus copil (dreapta), purtând coroană cu cruce, înveșmântați în hlamidă. Între capete, o cruce.

Rv. **VICTORIA AVGϸϸ.** „Cruce spânzurătoare” cu trei trepte. În exergă **CONOB.**

3. 613-616; CON. 4,410 g; 20x19 mm. MIB, III, 8a, officina ϸ (22.I.613-către 616).

SUCEAVA – Curtea Domnească, jud. Suceava; 1999

351 AE (prima jumătate a sec. XV)

Săpăturile arheologice efectuate în perimetrul Curții Domnești din Suceava au permis descoperirea unui tezaur alcătuit din monede anepigrafe din bronz⁶. Pieseile provin din secțiunea I, carou 1, între patul de nisip amenajat și argilă, într-o groapă, la o adâncime de 0,79 m.

Complexul Muzeal Bucovina, Suceava, inv. Tz/XIV/1-351 (3512-3810).

⁶ Monica Gogu, *Un tezaur monetar, reper cronologic în datarea unei faze a Curții Domnești de la Suceava*, în *Simpozionul național Monumentul – tradiție și viitor, Iași 8-11 septembrie 1999*, Iași, 2000, p. 145-146; eadem, *Un tezaur de monedă măruntă descoperit la Curtea Domnească din Suceava*, în CN, VIII, 2001, p. 213-221.

Moldova*Emitent neprecizat (prima jumătate a sec. XV)*

Jumătate de groș AE

Av. Capul de bour cu globulă în frunte și stea între coarnele convergente; la dreapta rozetă; la stânga crai nou.

Rv. Scut despicat: 1-fasciat, 2-flori de crin (2/2/2/1).

1. 0,44 g; 15 mm.

Av. Capul de bour cu stea cu cinci raze între coarnele convergente; la dreapta rozetă; la stânga crai nou.

Rv. Scut despicat: 1-fasciat, 2-flori de crin (2/2/2/1); globulă în centru; la dreapta. **Δ**.

2. 0,42 g; 14 mm.

Rv. Scut despicat: 1-fasciat, 2-flori de crin (2/2/2/1); la dreapta **Δ**.

3. 0,64 g; 15 mm.

Rv. Scut despicat: 1-fasciat, 2-flori de crin (2/2/2/1).

4. 0,24 g; 13 mm.

Av. Capul de bour cu stea cu cinci raze între coarnele convergente; **⊙**

Rv. Scut despicat: 1-fasciat, 2-flori de crin (2/2/2/1).

5. 0,51 g; 14x12 mm; **⊙**

6. 0,47 g; 13 mm.

Regatul Ungariei*I. Luxemburgi Zsigmond (1387-1437)*

Quarting: 1430-1437; A-A

7. 0,28 g; 10x9 mm. PA, 124-2.	19. 0,34 g; 12x9 mm. PA, 124-5.
8. 0,24 g; 12 mm. PA, 124-2.	20. 0,31 g; 11 mm. PA, 124-5.
9. 0,24 g; 10 mm. PA, 124-2.	21. 0,23 g; 14 mm. PA, 124-5.
10. 0,23 g; 11x9 mm. PA, 124-2.	22. 0,15 g; 11x10 mm. PA, 124-5.
11. 0,19 g; 10x8 mm. PA, 124-2.	23. 0,30 g; 11 mm. PA, 124-6.
12. 0,14 g; 9x8 mm. PA, 124-2.	24. 0,23 g; 13 mm. PA, 124-6.
13. 0,14 g; 11x8 mm. PA, 124-2.	25. 0,19 g; 12x11 mm. PA, 124-6.
14. 0,19 g; 9x8 mm. PA, 124-3.	26. 0,40 g; 13x10 mm. PA, 124-7.
15. 0,34 g; 14 mm. PA, 124-4.	27. 0,31 g; 12x11 mm. PA, 124-7.
16. 0,19 g; 10x9 mm. PA, 124-4.	28. 0,18 g; 10 mm. PA, 124-7.
17. 0,19 g; 10 mm. PA, 124-4.	29. 0,16 g; 10x8 mm. PA, 124-7.
18. 0,42 g; 11 mm. PA, 124-5.	30. 0,22 g; 11x9 mm. PA, 124-9.

Quarting: 1430-1437; B-A

31. 0,51 g; 12x11 mm. PA, 124-14.	36. 0,21 g; 11 mm. PA, 124-14.
32. 0,39 g; 11 mm. PA, 124-14.	37. 0,19 g; 11x9 mm. PA, 124-14.
33. 0,32 g; 12x11 mm. PA, 124-14.	38. 0,37 g; 11x9 mm. PA, 124-16.
34. 0,24 g; 13x10 mm. PA, 124-14.	39. 0,26 g; 12 mm. PA, 124-64.
35. 0,21 g; 12x11 mm. PA, 124-14.	

Quarting: 1430-1437; G -

40. 0,47 g; 14 mm. PA, 124-20.	45. 0,34 g; 13 mm. PA, 124-23.
41. 0,32 g; 15x13 mm. PA, 124-20.	46. 0,24 g; 14x8 mm. PA, 124-23.
42. 0,23 g; 13x9 mm. PA, 124-20.	47. 0,24 g; 11 mm. PA, 124-23.
43. 0,26 g; 14x10 mm. PA, 124-22.	48. 0,23 g; 11 mm. PA, 124-23.
44. 0,22 g; 12x11 mm. PA, 124-22.	49. 0,15 g; 11x8 mm. PA, 124-23.

Quarting: 1430-1437; C-H

50. 0,33 g; 13x11 mm. PA, 124-30.	76. 0,27 g; 15x10 mm. PA, 124-33.
51. 0,28 g; 12x10 mm. PA, 124-32.	77. 0,27 g; 11x10 mm. PA, 124-33.
52. 0,63 g; 13x11 mm. PA, 124-33.	78. 0,26 g; 13x11 mm. PA, 124-33.
53. 0,56 g; 12x9 mm. PA, 124-33.	79. 0,26 g; 11x10 mm. PA, 124-33.
54. 0,49 g; 13 mm. PA, 124-33.	80. 0,25 g; 11x9 mm. PA, 124-33.
55. 0,44 g; 13x10 mm. PA, 124-33.	81. 0,24 g; 13x11 mm. PA, 124-33.
56. 0,42 g; 13 mm. PA, 124-33.	82. 0,21 g; 13x10 mm. PA, 124-33.
57. 0,42 g; 12x11 mm. PA, 124-33.	83. 0,21 g; 12x10 mm. PA, 124-33.
58. 0,39 g; 13x11 mm. PA, 124-33.	84. 0,21 g; 12x10 mm. PA, 124-33.
59. 0,39 g; 12 mm. PA, 124-33.	85. 0,21 g; 10 mm. PA, 124-33.
60. 0,38 g; 13 mm. PA, 124-33.	86. 0,20 g; 11x8 mm. PA, 124-33.
61. 0,36 g; 13 mm. PA, 124-33.	87. 0,20 g; 11x8 mm. PA, 124-33.
62. 0,36 g; 13 mm. PA, 124-33.	88. 0,19 g; 12x10 mm. PA, 124-33.
63. 0,36 g; 12 mm. PA, 124-33.	89. 0,18 g; 12 mm. PA, 124-33.
64. 0,36 g; 11 mm. PA, 124-33.	90. 0,18 g; 11 mm. PA, 124-33.
65. 0,35 g; 13 mm. PA, 124-33.	91. 0,17 g; 12x10 mm. PA, 124-33.
66. 0,34 g; 11 mm. PA, 124-33.	92. 0,17 g; 11x7 mm. PA, 124-33.
67. 0,31 g; 11 mm. PA, 124-33.	93. 0,16 g; 12x9 mm. PA, 124-33.
68. 0,30 g; 12 mm. PA, 124-33.	94. 0,16 g; 11x9 mm. PA, 124-33.
69. 0,30 g; 12 mm. PA, 124-33.	95. 0,16 g; 11x10 mm. PA, 124-33.
70. 0,30 g; 11 mm. PA, 124-33.	96. 0,15 g; 12x10 mm. PA, 124-33.
71. 0,29 g; 13x11 mm. PA, 124-33.	97. 0,15 g; 10x9 mm. PA, 124-33.
72. 0,29 g; 13 mm. PA, 124-33.	98. 0,14 g; 13x8 mm. PA, 124-33.
73. 0,29 g; 12x11 mm. PA, 124-33.	99. 0,12 g; 13x8 mm. PA, 124-33.
74. 0,28 g; 13x11 mm. PA, 124-33.	100. 0,22 g; 10 mm. PA, 124-73.
75. 0,28 g; 12x9 mm. PA, 124-33.	

Quarting: 1430-1437; K-B

101. 0,31 g; 14x11 mm. PA, 124-37.	102. 0,24 g; 12x10 mm. PA, 124-37.

Quarting: 1430-1437; L-I

103. 0,21 g; 13x10 mm. PA, 124-40.	104. 0,21 g; 8 mm. PA, 124-49.

Quarting: 1430-1437; n

105. 0,20 g; 12 mm. PA, 124-44.	106. 0,19 g; 12 mm. PA, 124-44.

Quarting: 1430-1437; S-I

107. 0,31 g; 14x11 mm. PA, 124-56.	108. 0,17 g; 11 mm. PA, 124-54.

Quarting: 1430-1437; atelier nedeterminat. (2)

109. 0,36 g; 13 mm. PA, 124-1.	146. 0,21 g; 12x10 mm. PA, 124-60,
var C-G .
110. 0,22 g; 14x10 mm. PA, 124-1.	147. 0,20 g; 12x10 mm. PA, 124-60.
111. 0,22 g; 13x8 mm. PA, 124-1.	148. 0,20 g; 12x9 mm. PA, 124-60.
112. 0,22 g; 12x8 mm. PA, 124-1.	149. 0,20 g; 12x8 mm. PA, 124-60.
113. 0,14 g; 9 mm. PA, 124-1.	150. 0,18 g; 13x8 mm. PA, 124-60.
114. 0,12 g; 11x8 mm. PA, 124-1.	151. 0,17 g; 12x9 mm. PA, 124-60,
var C-G .
115. 0,34 g; 13x11 mm. PA, 124-27.	152. 0,15 g; 12x9 mm. PA, 124-60.
116. 0,25 g; 11 mm. PA, 124-27.	153. 0,15 g; 11x9 mm. PA, 124-60.
117. 0,27 g; 11 mm. PA, 124-41.	154. 0,14 g; 11x9 mm. PA, 124-60.
118. 0,44 g; 13x11 mm. PA, 124-59.	155. 0,12 g; 11x8 mm. PA, 124-60.
119. 0,41 g; 13x11 mm. PA, 124-59.	156. 0,11 g; 9x7 mm. PA, 124-60.
120. 0,37 g; 13x11 mm. PA, 124-59.	157. 0,08 g; 9 mm. PA, 124-60.
121. 0,34 g; 13x11 mm. PA, 124-59.	158. 0,36 g; 13x10 mm. PA, 124-61.
122. 0,12 g; 13x11 mm. PA, 124-59.	159. 0,33 g; 11 mm. PA, 124-61.
123. 0,42 g; 11 mm. PA, 124-60.	160. 0,18 g; 11x10 mm. PA, 124-61.
124. 0,42 g; 11x9 mm. PA, 124-60.	161. 0,18 g; 12 mm. PA, 124-62.
125. 0,39 g; 12x10 mm. PA, 124-60.	162. 0,18 g; 14x8 mm. PA, 124-62.
126. 0,37 g; 13 mm. PA, 124-60.	163. 0,17 g; 13x7 mm. PA, 124-62.
127. 0,36 g; 12 mm. PA, 124-60.	164. 0,15 g; 10x9 mm. PA, 124-62.
128. 0,36 g; 12x10 mm. PA, 124-60.	165. 0,12 g; 10x7 mm. PA, 124-62.
129. 0,32 g; 14 mm. PA, 124-60.	166. 0,45 g; 11x9 mm. PA, 124-63.
130. 0,31 g; 12x10 mm. PA, 124-60.	167. 0,42 g; 13x11 mm. PA, 124-63.
131. 0,30 g; 12 mm. PA, 124-60.	168. 0,41 g; 13 mm. PA, 124-63.
132. 0,30 g; 11 mm. PA, 124-60.	169. 0,16 g; 12x10 mm. PA, 124-63.
133. 0,30 g; 12x10 mm. PA, 124-60.	170. 0,14 g; 11x9 mm. PA, 124-63.
134. 0,29 g; 12 mm. PA, 124-60.	171. 0,12 g; 14x9 mm. PA, 124-63.
135. 0,29 g; 12x10 mm. PA, 124-60.	172. 0,65 g; 13 mm. PA, 124-65.
136. 0,28 g; 15x13 mm. PA, 124-60.	173. 0,28 g; 13x11 mm. PA, 124-65.
137. 0,27 g; 13x11 mm. PA, 124-60.	174. 0,22 g; 19 mm. PA, 124-65.
138. 0,26 g; 12 mm. PA, 124-60.	175. 0,21 g; 12x10 mm. PA, 124-65.
139. 0,26 g; 12x10 mm. PA, 124-60.	176. 0,18 g; 13x9 mm. PA, 124-65.
140. 0,25 g; 14 mm. PA, 124-60.	177. 0,17 g; 12 mm. PA, 124-65.
141. 0,25 g; 13x9 mm. PA, 124-60.	178. 0,13 g; 11x9 mm. PA, 124-66.
142. 0,25 g; 13x11 mm. PA, 124-60.	179. 0,26 g; 13x10 mm. PA, 124-74.
143. 0,24 g; 14x11 mm. PA, 124-60.	180. 0,10 g; 12x9 mm. PA, 124-74.
144. 0,22 g; 11x9 mm. PA, 124-60,
var C-G .	
145. 0,21 g; 11 mm. PA, 124-60,
var C-G .	

Quarting: 1430-1437; atelier nedeterminat. (foarte uzate)

181. 0,43 g; 11x15 mm.	183. 0,37 g; 12 mm.
182. 0,37 g; 13x10 mm.	184. 0,36 g; 12 mm.

185. 0,35 g; 12x10 mm.
186. 0,35 g; 12x10 mm.
187. 0,35 g; 10 mm.
188. 0,33 g; 13x11 mm.
189. 0,33 g; 10x11 mm.
190. 0,32 g; 14x11 mm.
191. 0,32 g; 12 mm.
192. 0,30 g; 15x13 mm.
193. 0,30 g; 11x9 mm.
194. 0,29 g; 15x13 mm; ⑧
195. 0,28 g; 15x12 mm.
196. 0,28 g; 13 mm.
197. 0,28 g; 10 mm.
198. 0,27 g; 13 mm.
199. 0,27 g; 12x10 mm.
200. 0,27 g; 10x9 mm.
201. 0,26 g; 14 mm.
202. 0,26 g; 13x10 mm.
203. 0,26 g; 12 mm; ⑧
204. 0,26 g; 10x11 mm.
205. 0,25 g; 13x11 mm.
206. 0,25 g; 12x11 mm.
207. 0,24 g; 15x13 mm.
208-209. 0,24 g; 13x12 mm.
210. 0,24 g; 13x11 mm; Av. ⑦
211. 0,24 g; 13x11 mm.
212-214. 0,24 g; 12x10 mm.
215. 0,24 g; 12 mm.
216. 0,24 g; 11x10 mm.
217. 0,24 g; 10x15 mm.
218. 0,24 g; 10x9 mm.
219. 0,23 g; 13x10 mm.
220. 0,23 g; 12x11 mm.
221. 0,23 g; 11x9 mm.
222. 0,23 g; 11x9 mm.
223. 0,23 g; 10x11 mm.
224. 0,22 g; 14x10 mm.
225. 0,22 g; 13x11 mm.
226. 0,22 g; 13x11 mm.
227. 0,22 g; 12x10 mm.
228. 0,22 g; 12x10 mm.
229. 0,22 g; 12x10 mm.
230. 0,21 g; 13x10 mm; ④
231. 0,21 g; 13x10 mm.
232. 0,21 g; 13 mm.
233. 0,21 g; 12x10 mm; ⑧
234. 0,21 g; 10x8 mm.
235. 0,21 g; 9x8 mm.
236. 0,20 g; 15 mm.
237. 0,20 g; 13x11 mm.
238. 0,19 g; 13x9 mm.
239. 0,19 g; 10x8 mm
240. 0,18 g; 14 mm.
241. 0,18 g; 15x10 mm.
242. 0,18 g; 12x10 mm.
243. 0,18 g; 10 mm.
244. 0,17 g; 12x8 mm; ④
245. 0,17 g; 12 mm.
246-247. 0,17 g; 11x9 mm.
248-249. 0,17 g; 11x8 mm.
250. 0,17 g; 10x9 mm.
251. 0,17 g; 10x8 mm.
252. 0,16 g; 12x10 mm.
253-254. 0,16 g; 11x9 mm.
255. 0,16 g; 10x9 mm; ⑧
256. 0,16 g; 10x9 mm.
257. 0,16 g; 9x7 mm.
258. 0,15 g; 13x10 mm.
259. 0,15 g; 13x9 mm.
260. 0,15 g; 12x11 mm.
261. 0,15 g; 12x10 mm.
262. 0,15 g; 12x9 mm.
263. 0,15 g; 11x8 mm.
264. 0,14 g; 14x12 mm.
265-266. 0,14 g; 12x9 mm.
267. 0,14 g; 12x7 mm; ④
268. 0,14 g; 10x8 mm.
269. 0,14 g; 10x6 mm.
270. 0,13 g; 15x8 mm.
271. 0,13 g; 12x8mm.
272. 0,13 g; 11x9 mm; ⑧
273. 0,13 g; 11x8 mm.
274. 0,13 g; 10x9 mm.
275. 0,13 g; 10x8 mm.
276. 0,13 g; 7 mm.
277. 0,12 g; 13x8 mm; ⑧

278. 0,12 g; 12x8 mm. 297. 0,10 g; 7x6 mm; ④
 279. 0,12 g; 12x8 mm; ④ ⑧ 298. 0,09 g; 13x5 mm; ④
 280. 0,12 g; 12x7 mm; ④ 299. 0,09 g; 10x5 mm; ④
 281. 0,12 g; 12x6 mm; ④ 300. 0,09 g; 10x4 mm; ④
 282. 0,12 g; 12x5 mm; ④ 301-302. 0,09 g; 9x8 mm.
 283. 0,12 g; 10x8 mm. 303. 0,09 g; 8x7 mm.
 284. 0,12 g; 10x7 mm; ④ 304. 0,08 g; 12x7 mm; ④
 285. 0,11 g; 13x8 mm; ④ 305. 0,08 g; 11x8 mm; ④
 286. 0,11 g; 11x9 mm; ⑧ 306. 0,08 g; 10x8 mm; ④
 287. 0,11 g; 11x8 mm. 307. 0,08 g; 9x7 mm; ④
 288. 0,11 g; 10x8 mm. 308. 0,08 g; 7x8 mm; ④
 289. 0,11 g; 10x7 mm; ④ 309. 0,07 g; 11x6 mm; ④
 290. 0,11 g; 9 mm. 310. 0,07 g; 10x6 mm; ⑤
 291. 0,10 g; 12x9 mm. 311. 0,06 g; 10x5 mm; ④
 292-293. 0,10 g; 11x8 mm. 312. 0,06 g; 8x7 mm; ④
 294. 0,10 g; 11x6 mm; ④ 313. 0,05 g; 10x5 mm; ④
 295. 0,10 g; 10x8 mm. 314. 0,05 g; 9x4 mm; ④
 296. 0,10 g; 9x7 mm; ④ 315. 0,05 g; 5x4 mm; ④
 Quating: 1430-1437; ⑤
 316-317. 0,41 g. 336. 0,18 g.
 318. 0,39 g. 337-340. 0,16 g.
 319. 0,26 g. 341. 0,15 g.
 320. 0,24 g. 342. 0,14 g.
 321-322. 0,22 g. 343. 0,13 g.
 323-327. 0,21 g. 344-346. 0,12 g.
 328-332. 0,20 g. 347-349. 0,11 g.
 333-335. 0,20 g. 350-351. 0,10 g.

NOTES NUMISMATIQUES (VI) (Résumé)

Cette nouvelle contribution est consacré à la correction en ce qui concerne les informations publiés sur les découvertes monétaires à Podeni, comm. de Bunești (1983), Udești, comm. de Udești (1976) et Suceava – Résidence voïévodale, dép. de Suceava (1999).

Podeni. Les fouilles archéologiques effectuées de 1983 à 1985 sur le territoire du village ont permis de faire les recherches partielles d'un habitat datant du IVe siècle. Les six demeures et les annexes découvertes contenaient un inventaire archéologique varié et riche qui prouve une intense activité, mais elles présentent les traces évidentes d'un incendie. La demeure no 1 est un atelier de forme rectangulaire ayant un plancher situé à 1,90 m en profondeur par rapport à la surface du niveau actuel, respectivement à 1,25 m par rapport au sol antique. C'est de la terre de remplissage que proviennent aussi 4 pièces romaines en argent datant du IIe siècle, publiées comme découvertes isolées. En ce qui concerne les détails archéologiques, on doit insister sur certains points qui

permettent une meilleure compréhension de l'importance historique de cette découverte. Les premières trois pièces, collées l'une à l'autre, se trouvaient à une profondeur de 0,85 m, la dernière à 1,50 m, c'est-à-dire entre la base du niveau actuel et celle du IVe siècle. On a découvert aussi, sur le territoire de l'habitat, d'autres monnaies romaines datant du IIe siècle.

Udești. Les recherches archéologiques, effectuées aux environs du village, ont mené à la découverte d'un habitat datant des VIe-VIIe siècles, situé sur une terrasse de la rivière Suceava. Parmi les demeures découvertes, la soi-disant maison du prince se distingue particulièrement par ses dimensions remarquables (11x4,5 m), sa compartimentation en deux pièces et son inventaire très divers, des fragments céramiques, des aiguilles en os, des creusets et trois monnaies byzantines en or, prouvent qu'il y eut un atelier qui y a fonctionné. Sur la datation de la dernière pièce, elle a été frappée par Heraclius et Heraclius Constantinus; voir, *MIB*, III, 8a, off. E (22.I.613 – vers 616).

Suceava. Les fouilles archéologiques effectuées dans la résidence voïévodale ont permis la découverte d'un trésor des monnaies anépigraphiques en bronze: jumătate de groș (Moldavie – mais, première moitié du XVe siècle, au lieu de "Alexandru I ou ses successeurs avant 1437") et quarting (Royaume de Hongrie – I. Luxemburgi Zsigmond). Les pièces proviennent dans la section I, carreau 1, entre la couche de sable aménagée et la terre glaise, dans une fosse à la profondeur de 0,79 m.

JOSEPHUS FLAVIUS, *Istoria războiului iudeilor împotriva romanilor*, București, Editura Hasefer, 1997, 577 p.

Apariția unei noi ediții, în traducere românească, a scrierii lui Josephus Flavius, „Bellum iudaicum”, constituie un important eveniment editorial.

Dintre toate aspectele care ar suscita interes în prezentarea acestei ediții, ne vom referi doar la unele probleme privind structura aparatului critic al ediției și la măsura în care scrierea lui Josephus Flavius poate constitui un izvor de informații pentru istoria dreptului roman în provincii și la interpretarea acestor informații, ținând seamă de faptul că există un curent de acordare a unei importanțe deosebite influenței dreptului oriental asupra celui roman și situațiilor juridice diferite din provinciile orientale ale imperiului roman față de cele de la Roma și din peninsula italică.

Ediția are următoarea structură: prefața semnată de academicianul Răzvan Theodorescu (din prefață: „A fost un om al păcii într-o vreme a războiului, el însuși fiind chemat de coreligionari să organizeze trupele evreiești din Galileea, ce s-au opus zadarnic lui Flavius Vespasianus, generalul lui Nero devenit la rândul-i împărat în iulie 69. Era același Vespasianus care l-a luat prizonier pe autorul nostru după asediul cetății Iotapata, care l-a eliberat apoi dându-i și numele genetic al Flaviilor, care l-a ținut în preajma sa și a fiului său Titus, în Orient ca și la Roma. Aici și-a scris Josephus, între 75 și 79, ceea ce romanii au numit *Bellum iudaicum* și tot aici a încheiat către 93-94, tot în grecește, *Antichitățile iudaice* – în spiritul celor romane scrise de Dionisie din Halicarnas –, operă în care gustul pentru precizie și detaliu al istoricului evreu s-a aflat în largu-i”), cuvânt asupra ediției (semnat de Ion Acsan; printre alte considerații se află și cele referitoare la traducerile în românește ale scrierii lui Josephus Flavius, ca și cele privind ediția de față), textul operei împărțit în șapte cărți la rândul lor divizate în capitole, indicele alfabetic de nume: coperta conține câteva ilustrații, printre care una celebră, de pe arcul de la Roma reprezentând pe evreii învinși purtând o menoră, o monedă cu chipul împăratului Vespasianus și moneda cu inscripția „Judea capta” (singura reprezentare a unui chip evreiesc – cea a unui rege evreu – se află pe o monedă din muzeul Haaretz din Tel Aviv).

Ediția conține scurte note de subsol.

Se susține în cuvântul asupra ediției: „Caracterul explicativ al indicelui alfabetic de nume face superfluă trimiterea la pagina unde apare personajul vizat”. Nu putem împărtăși această opinie, deoarece scurtele referiri din indicele alfabetic de nume, fără trimiteri la paginile respective, nu pot înlocui detaliile din texte și considerăm că trimiterea la paginile în care sunt conținute textele respective se cerea a fi făcută (așa cum ediții critice ale operei lui Josephus conțin trimiterea la paginile respective).

În al doilea rând, scurtele note de subsol nu pot înlocui un index alfabetic de materii, care din păcate lipsește, index care ar fi putut conține mai largi trimiteri bibliografice¹.

¹ Excelenta ediție în traducere engleză „Josephus. The Jewish War. Translated by G.A. Williamson, revised with a new introduction, notes and appendixes, by E. Mary Smallwood, Penguin Books, Made and printed in Great Britain”, aflată în 1981 la a 10-a ediție începând cu prima din 1959, conține un aparat critic remarcabil și anume: o descriere a Ierusalimului în anul 70 A.D. însoțită de o hartă, sumarul cu intitularea fiecărui capitol al lucrării, un cuvânt înainte asupra ediției, o introducere cu tematică referitoare la viața lui Josephus, la operele sale și la calitatea sa de istoric, textul propriu-zis al scrierii lui Josephus, notele pe capitole, șase indici dintre care am menționat cele intitulate „Administrația provincială romană și apărarea” și „Qumran”, tabelul

Este, pe de altă parte, evident că nu se poate cere unei ediții critice a operei lui Josephus Flavius ca toate informațiile menționate de un contemporan al evenimentelor cum a fost Josephus să fie verificate ca veracitate prin comparare cu alte surse istorice, cum s-a procedat, ca să dăm doar un exemplu, în ediția cu amplu aparat critic a scrierii lui Voltaire *Siècle de Louis XIX*. Informațiile din scrierea istorică a lui Voltaire pot fi ușor verificate prin alte izvoare, ceea ce nu este posibil pentru izvoarele cunoscute de pe timpul lui Josephus Flavius. Operația ar fi fost însă benefică, dacă ar fi fost posibil să fie făcută, deoarece unele exagerări mai ales privind cifrele și propria sa activitate sunt evidente în scrierea lui Josephus, trebuind totuși să menționăm că, de exemplu, informațiile lui Josephus privind sinuciderea în masă a asediaților din cetatea Masada – puse de unii la îndoială – au fost confirmate de cercetările arheologice ale lui Yadin².

În legătură cu problematica legată de scrierea lui Josephus ca sursă de informație asupra instituțiilor aparținând dreptului roman, amintim că în doctrina dreptului roman a existat un întreg curent reprezentat îndeosebi de Mitteis care a pus accentul pe influențele orientale asupra dezvoltării dreptului roman (s-au format la școlile de drept oriental Paulus, Ulpianus, Modestinus, Gaius, Papinianus). Pe aceleași coordonate, în 1998 a fost publicată lucrarea lui Onorato Buccì. *Le province orientali dell'Impero romano. Una introduzione storico-giuridica*³.

Ceea ce vrem să subliniem este faptul că *Bellum iudaicum* – dacă este însoțit, bineînțeles, de un bun aparat critic al ediției, poate fi o sursă prețioasă pentru informații juridice privind, de exemplu⁴: relațiile dintre provincie și Roma, statutul juridic al locuitorilor provinciei, organizarea orașelor, relațiile între provincii – de exemplu cu Egiptul care avea în cadrul imperiului o situație juridică privilegiată față de situația celorlalte provincii în raporturile cu Roma –, drepturile membrilor armatei romane în raport cu locuitorii provinciei și autoritățile locale, relațiile împăratului și ale membrilor familiei imperiale cu dinastia evrei și caracterul acestor relații, libertatea religioasă a locuitorilor provinciei în privința exercitării propriului cult și obligațiile față de cultul persoanei împăratului și consecințele nerespectării cultului împăratului, procedurile judiciare în provincie, pedepsele colective sau individuale aplicate locuitorilor provinciei, instituții aparținând „dreptului războiului” (prizonieri, ostateci, armistiții, declarare a ostilităților, consecințele juridice ale victoriei romanilor și ale pacificării și soarta ulterioară a provinciei ocupate și învinse, situația juridică a templului din Ierusalim de la începutul războiului și până la înfrângerea revoltei).

Betinio Diamant

ALEXANDRU V. BOLDUR, *Adunările de stări sociale în istoria Moldovei și a Țării Românești. Sfatul mare de obște*. București, Editura Albatros, 2001, 269 p.

Studiul cărui îi dedicăm rândurile de mai jos însumează cercetările de o viață ale lui Alexandru Boldur în domeniul istoriei sociale, pe nedrept condamnate la uitare de vitregia vremurilor și de ingratitudea unor colegi de breaslă. Întocmit în perioada anilor 1940-1947, iar mai apoi completat și revizuit în 1968, acest volum are ca punct de plecare un mai vechi studiu al istoricului moldovean, inserat în opusul *Contribuții la studiul istoriei românilor*, I, apărut la

cronologic al evenimentelor, hărți și planuri – printre care Palestina și templul lui Herodes, glosarul termenilor tehnici, bibliografia, indexul comun pentru nume și materii; o altă ediție critică – în condiții grafice deosebite – a întregii opere a lui Josephus, în engleză, aflată la a 17-a ediție în 1982: *Josephus, Complete Works*, Kregel Publications, Printed in the United States of America.

² „Yigael Yadin. Masada, Herod's Fortress and the Zealot's Last Stand”, Steimatzy Ltd., Jerusalem-Tel Aviv-Haifa, 256 p., reprint 1984, a treia ediție, prima fiind din 1966; Yadin a condus lucrările de redescoperire a Masadei, care a fost ulterior reconstruită.

³ Prezentată în cadrul unui articol – nu a unei recenzii – în prestigioasa revistă *Index 28/2000*, de Francesco Lucrezi, titlul articolului fiind „Ritorno in Oriente”.

⁴ O încercare în acest sens: „Juridical Aspects in Josephus Flavius' *Bellum Iudaicum*”, articol de Betinio Diamant în *Zeitschrift der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte, Romanistische Abteilung*, 1988, p. 720-725.

Chișinău în 1937. Din păcate, studiul în cauză a cunoscut o circulație restrânsă și nu s-a bucurat de recunoaștere din partea lumii academice, fapt ce-l determina pe autor să remarce cu amărăciune: „Mă aștept acum să fie făcute și alte descoperiri din lucrarea mea [...] fără să fie pomenit numele meu”⁵. Deși a revendicat consecvent paternitatea celor mai vechi cercetări în domeniul adunărilor de stări⁶, Al. Boldur a avut neșansa unei audiențe scăzute din partea confracților săi, agravată de obtuzitatea noii puteri comuniste, ce a mers până la a-i interzice publicarea cărții, aflată deja sub tipar. Astăzi, recuperarea acestei lucrări prin editarea ei tardivă reprezintă, poate, mai mult decât un act de justiție, semnifică o reintrare în normalitate.

Volumul, structurat tematic în trei părți, este prefațat de autor și întregit cu un glosar.

În prefață autorul deconspiră liniile directoare ale studiului său, insistând mai cu seamă asupra limitelor și dificultăților inerente unui asemenea demers. Laconismul și caracterul univoc al izvoarelor narative, necesitatea de a discerne cu claritate între sfatul domnesc lărgit și adunările obștești propriu-zise, în sfârșit, decelarea elementelor ce justifică diagnosticarea adunărilor mari de obște drept „expresie a regimului de stări sociale și a unei societăți bazate pe împărțirea în stări sociale” (p. 7) au reprezentat doar câteva din problemele cu care s-a confruntat cercetătorul. În dorința de a „reconstitui urmele acestei instituții” (p. 7) în spațiul extracarpatic, Al. Boldur a supus unei veritabile anchete hermeneutice sărăcăcioasele mențiuni din cronici ce i-au stat la dispoziție, citind printre rânduri și apelând consecvent la metoda comparativă pentru a pune în lumină specificitatea adunărilor de stări din cele două principate.

Partea întâi (*Forțele sociale, mișcările slujitorești și societatea românească în perioada premergătoare capitalismului*, p. 9-65), structurată în cinci capitole inegale ca întindere, este consacrată explicitării aceluși sumuum de factori socio-politici ce au condus la emergența adunărilor de stări în țările române. Așa după cum precizează autorul încă din primul capitol (*Lămuriri preliminare*, p. 11-13), convocarea acestor adunări trădează „schimbările radicale petrecute în societatea acestor țări” (p. 11) în răstimpul cuprins între secolul al XVII-lea și prima jumătate a secolului al XVIII-lea. Racordarea timidă a edificiului statal la ritmurile modernității, diversificarea și redimensionarea funcțiilor asumate de puterea centrală, atrag după sine apariția „așa zișilor slujitori, slujbași mici ai statului, cu îndatoriri militare și civile, care de la începutul secolului al XVII-lea pretindeau un rol însemnat în viața publică a ambelor țări” (p. 11). *Homini novi*, pătură interpusă între elita boierescă tradițională și „prostime”, slujitorii „au contribuit la democratizarea societății românești” (p. 13), suplinind rolul jucat de burghezie în apusul Europei.

Enunțate sintetic în capitolul introductiv, aceste idei sunt reluate și discutate pe larg în capitolul secund (*Schimbări structurale în societatea românească din secolul al XVII-lea*, p. 14-32). Pentru autor, secolul al XVII-lea este „secolul cel mai important în viața populației românești și care nu poate fi comparat cu nici o altă perioadă” (p. 14) întrucât a adus cu sine înflorire economică, inovații în tărâm social și, consecință directă a primelor două, apariția germenilor conștiinței naționale. La începutul acestui veac „feudalismul românesc intră în faza lui finală, transformându-se în regim de stări sociale” (p. 32). Statul reclamă monopolul funcțiilor fiscale și judecătorească, iar agenții săi, „slujitorii” retribuți, se impun pe eșcherul politic ca factor decizional. Boierimea, decimată de domni autoritari și angrenată într-un proces de continuă primenire, își conservă statutul social și puterea economică dar „în viața politică [...] se adaptează noilor condițiuni și caută concilierea cu slujitorii” (p. 32).

Capitolul al III-lea (*Slujitorii și noua societate românească din secolul al XVII-lea*, p. 33-40) contabilizează deopotrivă atributele ce individualizează slujitorimea și consecințele ce derivă din ascensiunea acestui nou segment social. Categoria slujitorilor ne apare a fi deosebit de eterogenă prin prisma originii sociale (mici boieri, negustori, răzeși, rumâni etc.), a procedurii de remunerare (leafă, scuteală, pământ în folosință) ori a funcției exercitate (militari sau civili, cu atribuții strict delimitate). Nota comună a acestor slujbași o constituie condiția lor de „lefeșii ai statului” (p. 33),

⁵ Al. Boldur, *Știința istorică română în ultimii 15 ani*, în „Studii și cercetări istorice”, XX, Iași, 1947.

⁶ Vezi și Gh. I. Brătianu, *Sfatul domnesc și Adunarea stărilor în Principatele române*, București, Editura Enciclopedică, 1995, p. 64.

subordonați puterii centrale de la care reclamă și obțin un rol tot mai important pe scena politică. În opinia autorului, afirmarea clasei slujitorești „a contribuit mult la nivelarea societății” (p. 36), grăbind înlocuirea vechii ordini feudale cu ceea ce Al. Boldur numește o „democrație de stări sociale” (p. 38). În practica politică medievală își face loc „concepția socială a obștii care nu este încă o societate bazată pe individ ca atom social al timpurilor moderne burgheze, ci o obște de grupuri sociale” (p. 38). Fiecare individ se regăsește în rândurile unei „stări” („grup social” sau „obște”), iar reprezentanții acestor stări sunt chemați să gestioneze puterea politică, odinioară apanj exclusiv al mării boierimi.

Realizând o succintă radiografie a societății românești, autorul distinge stările libere (boieri, slujbași, răzeși, clerici, negustori, meseriași, ruptași), stările pe jumătate libere (rumânii și vecini) și stările nelibere (robi țigani și tătari) (p. 37-38). Delegați ai stărilor libere se reunesc în Adunarea de stări sociale, convocată frecvent începând cu secolul al XVII-lea, când „încetează a mai fi un organ ocazional” pentru a deveni „o necesitate politică, resimțită de toată lumea” (p. 39).

Capitolul următor (*Mișcările slujitorești din Țara Românească*, p. 41-54) este consacrat unei treceri în revistă a acțiunilor politice de anvergură inițiate de slujitorime în principatul muntean. În răstimpul secolului al XVII-lea autorul enumeră nouă cazuri în care slujitorii s-au răzvrătit, pretinzând lefuri mai mari, privilegiile sau domni pe placul lor. În fapt, „de la începutul secolului al XVII-lea slujitorii devin al II-lea instrument de guvernare, alături de marea boierime” (p. 54), fiind nelipsiți de la adunările Sfatului mare de obște și mizând în lupta politică pe „avantajul unei organizări militare care le înlesnea răscolirea” (p. 55). Pe ansamblu, slujitorimea își menține influența până către începutul secolului al XVIII-lea, când „reforme privind organizarea militară a țării [...] reduc considerabil numărul ostașilor și, totodată, reduc posibilitatea răscoalelor slujitorești” (p. 53-54).

Capitolul ce încheie prima parte a acestei lucrări (*Mișcările slujitorești din Moldova*, p. 55-65) consemnează pentru principatul est-carpatic o stare de fapt similară celei din Țara Muntenească: „În ceea ce privește situația slujitorilor, nu există nici o deosebire: în Moldova, ca și în Țara Românească, slujitorii constituie al doilea element de guvernare, alături de boieri” (p. 55). Specific Moldovei e caracterul mai puțin virulent al acțiunilor revendicative și frecvența relativ redusă a acestora: în secolul al XVII-lea autorul identifică doar șase revolte la care au participat slujitorii, de fiecare dată însă în asociație cu alte elemente sociale – boierime mică, seimeni munteni, orheiieni (p. 64). Al. Boldur consideră că această atitudine mai moderată a slujitorimii se datorează „stării economice relativ mai bune a Moldovei, ce a încetinit procesul de ruinare a feudalismului” (p. 65), în vreme ce în Țara Românească „descompunerea feudalismului are loc într-un ritm accelerat” datorită puternicei crize economice (p. 55).

La finalul acestui capitol autorul pune în relație mișcările slujitorești din țările române cu transformările structurale ce-au afectat Imperiul Otoman în secolul al XVII-lea (p. 64). În conflict cu aristocrația feudală, sultanii au completat rândurile armatei și ale corpului funcționăresc cu „oameni angajați în serviciul statului, oricare ar fi originea lor socială” (p. 65). Evident, similitudinile cu situația din principate și raporturile „foarte vii” (p. 65) dintre statele române și Constantinopol nu exclud posibilitatea unei influențe turcești asupra societății românești.

Cea de a II-a parte a acestei lucrări (*Adunările Sfatului mare de obște din țările române în secolul al XVII-lea și în prima jumătate a secolului al XVIII-lea*, p. 67-182) reunește capitolele VI-XIII, circumscrise problematicii adunărilor de stări sociale din țările române în secolul al XVII-lea și în prima jumătate a secolului al XVIII-lea.

Capitolul al VI-lea (*Originea adunărilor de stări sociale în țările europene*, p. 69-80) tratează, într-o perspectivă comparativă, problema începuturilor adunărilor de stări în statele din apusul, răsăritul, centrul și sud-estul continentului. Concluziile autorului converg spre ideea că, pretutindeni, adunările de stări sociale își află temeiul existenței în datoria elitelor de a acorda *consilium et auxilium* suveranului. În practică, drumul ce separă *curia regis* de adunările largite formate din delegați ai stărilor este unul sinuos, îmbrăcând forme particulare pentru fiecare țară în parte. Definitorie pentru țările din apusul Europei este prezența activă a burgheziei în sânul adunărilor, în vreme ce în răsăritul și sud-estul continentului acest element dinamic este suplinit de mica nobilime și funcționărimă.

Capitolul următor (*Originea și noțiunea dietei în Transilvania*, p. 81-82) este rezervat explicitării caracterului original adunărilor de stări sociale din Ardeal. Autorul consideră că dietele transilvănene „nu se pretează la comparație nici cu Sfatul mare de obște al Moldovei și Țării Românești, nici cu organele reprezentative ale stărilor sociale din alte țări”. Întrucât aceste adunări nu reuneau delegați ai stărilor sociale ci mandatarii ai națiunilor regnicolare, vizând cu prioritate „izolarea națiunii române” (p. 82).

Capitolul al VIII-lea (*Sfatul domnesc și originea adunărilor de stări sociale în Țara Românească și Moldova*, p. 83-92) plasează convocarea adunărilor de stări din țările române în descendența directă a sfatului domnesc lărgit și analizează resorturile ce au permis acest proces de translație: „De la Sfatul domnesc la ședințele lui lărgite și de la acestea din urmă la adunarea de stări sociale – iată calea evoluției instituțiilor superioare în istoria Moldovei și Țării Românești” (p. 90). Autorul remarcă cu îndreptățire că „originea organului românesc de stări sociale este asemănătoare cu originea adunărilor de stări sociale din alte țări europene” (p. 90), în vreme ce preponderența slujitorimii în cadrul adunărilor de stări române este îndeaproape asociată modelului moscovit, ce privilegiază funcționarea în detrimentul boierimii mici și al burgheziei. Deși titulatura adunării de stări nu coincide întotdeauna în cronică celor două țări românești – în Moldova „precumpănește” termenul de „sobor”, iar în Țara Românească sintagma „Sfat mare” – în esență realitățile sociale sunt aceleași, fiindând ca expresie a unei deveniri istorice comune (p. 90). În cuprinsul studiului său autorul preferă să instrumenteze denumirea de „Sfat mare de obște”, motivându-și opțiunea prin bogăția semantică a acestei titulaturi care „prezintă avantajul de-a uni în cuprinsul său atât deosebirea dintre adunările de stări sociale și Sfatul domnesc, cât și ideea însăși a obștei românești, care stă la baza adunărilor de stări sociale” (p. 92).

Nota de originalitate a studiului lui Al. Boldur o constituie aserțiunea că instituția adunărilor de stări nu poate fi certificată în țările române mai devreme de secolul al XVII-lea: Sfatul mare de obște va fi convocat „sub dominația ideii că obștea stărilor sociale hotărăște destinele statului” (p. 93), într-o epocă de profunde înnoiri sociale. În dezacord cu alți exegeți ai temei⁷, Al. Boldur apreciază că nu dispunem de o documentație concludentă în sprijinul ideii că reuniuni precum cele de la Vaslui – 1456, Direptate – 1457, Colomeea – 1485 și altele din răstimpul secolelor XV-XVI pot fi considerate adunări de stări sociale. Autorul tinde mai degrabă să vadă în aceste adunări ipostaze ale Sfatului domnesc lărgit – contaminat, uneori, cu „reminiscențe din epocile vechi ale democrației primitive directe” (p. 86). Totodată, Al. Boldur apreciază ca excesiv de permissive interpretările ce văd în mica boierime un factor decizional asociat marii boierimi: „toți boierii țării, aceasta nu înseamnă neapărat și boierimea mică. S-ar putea să fie și ea. Dar în cazul de față n-ar putea fi vorba de o reprezentanță a acestei boierimi, ci de o participare numai a acelor boieri mici care se aflau la locul unde s-a ținut ședința. Același sens obscur îl are expresia *strânse țara* pe care o întâlnim în cronică cu privire la ședința convocată de Ion Vodă cel Cumplit” (p. 89).

Capitolele al IX-lea (*Adunările Sfatului mare de obște în Țara Românească*, p. 93-117) și al X-lea (*Adunările Sfatului mare de obște în Moldova*, p. 118-155) contabilizează momentele în care a fost convocat Sfatul mare de obște în țările române. Într-o manieră metodică, autorul analizează fiecare caz în parte și operează o clasificare a reuniunilor, distingând adunări complete (la care „luau parte, în principiu, toate stările sociale”) și adunări incomplete, cu participarea exclusivă a boierimii și a înaltului cler (p. 93). Deși asemănătoare, prin componență, sfaturilor domnești lărgite din secolul precedent, adunările incomplete au ca domeniu de jurisdicție doar „obștea” boierimii și pe cea a clerului, în antiteză cu situația din veacul al XVI-lea „când lipsea încă conștiința obștei tuturor stărilor și statul se confunda cel mult cu boierimea întreagă” (p. 93). Sintetizând aceste idei, Al. Boldur conchide că „deosebirea dintre adunările incomplete și adunările lărgite ale Sfatului domnesc din epoca precedentă se plasează mai mult în domeniul psihologiei sociale și al ideologiei timpului, reflex al realității social-politice” (p. 93-94).

⁷ P.P. Panaitescu, *Marea Adunare a Țării, instituție a orânduirii feudale în țările române*, în „Studii”, anul X, 1957, nr. 3; Gh. Brătianu, *op. cit.*

După cum sugerează și titulatura (*Componenta, atribuțiile și funcționarea Sfatului mare de obște în Moldova*), capitolul al XI-lea (p. 156-165) este rezervat tratării unor elemente de practică politică în Principate și formulării unor „concluzii generale cu privire la Sfatul mare de obște” (p. 157). Autorul consemnează cu minuțiozitate stările ce se regăsesc în Sfatul mare de obște, împrejurările în care se obișnuia convocarea acestuia și sfera de competență a adunării obștești, ale cărei atribuții „pot concura cu cele ale altor adunări de stări sociale, atât din Răsăritul, cât și din Centrul și Occidentul Europei” (p. 160).

Decăderea adunărilor de stări este asociată instaurării regimului fanariot „indisolubil legat de preponderența vădită a nobilimii mari în viața publică a principatelor și de decăderea forței lor armate” (p. 164). Pe aceeași linie cu P.P. Panaitescu consemnează „neajunsurile” Sfatului mare de obște ce rezidă în „lipsa de precizie în privința atribuțiilor și puterii lui, lipsa de periodicitate a adunărilor, atitudinea deseori defavorabilă a unor domnitori, interesele discordante ale diferitelor stări, care făceau imposibilă acțiunea lor comună” (p. 165). Corelate cu „decăderea forței armatei române” (p. 165) și accentuarea stăpânirii otomane aceste „neajunsuri” au inhibat dezvoltarea firească a instituției adunărilor de stări, condamnată să funcționeze într-o formă primitivă și apoi să „sucumbe brusc” (p. 164) la mijlocul secolului al XVIII-lea.

Capitolul al XII-lea (*Soarta sfatului mare de obște*, p. 168-171) tratează avaturile adunărilor de stări posterior celei dintâi jumătăți a secolului al XVIII-lea. După cum remarcă autorul, această instituție nu-și mai află rostul într-un regim cu tentă absolutistă, ce a știut să anihileze elementele sociale susceptibile de revoltă în speță slujitorimea, împuținată de Constantin Mavrocordat (p. 169). Domnul înțelege să se consulte doar cu boierimea mare, „relativ restrânsă la număr și influentă datorită stării ei materiale” (p. 170), astfel încât atribuțiile Sfatului mare de obște sunt transferate *in corpore* divanului, ce primește titulatura „înșelătoare” de „Sfat de obște” (p. 166). Evoluția ulterioară a societății românești a făcut posibilă eliminarea fanarismului și tranziția către un regim democratic cetățenesc însă, remarcă autorul cu titlu concluziv, „înainte de a avea această democrație așa-zisă burgheză, țările române Moldova și Muntenia au trebuit să treacă printr-o fază premergătoare a democrației de stări sociale” (p. 170).

Capitolul următor (*Opiniile istoricilor români privind adunările de stări sociale din Țara Românească și Moldova*, p. 172-182) prilejuiește autorului inventarierea critică a studiilor consacrate temei în discuție și, totodată, clarificarea și argumentarea propriilor sale opinii. Autorul remarcă apetența scăzută pentru acest subiect în istoriografia noastră, trece în revistă punctele de vedere perimate ale lui N. Bălcescu, N. Iorga, I.C. Filitti și consacră spații largi combaterii tezelor susținute de Gh. Brătianu și P.P. Panaitescu. Lui Brătianu, ale cărui cercetări, firesc, nu îi sunt cunoscute în întregime⁸, Al. Boldur îi reproșează acreditarea ideii că în Moldova „există o tradiție veche de a se consulta țara întreagă” (p. 174), concepție care „nu-și află nici un temei în realitatea istorică” (p. 176). De cealaltă parte, lui P.P. Panaitescu i se impută accepțiunea pe care o dă noțiunii de „adunare de stări”, pe care tinde să o asimileze cu sfaturile lărgite unde sunt copârtași boierimea mare și mica boierime. În opinia lui Al. Boldur, eroarea lui Panaitescu constă în faptul că nu ia în considerație acele „trăsături care disting adunările de stări sociale de orice alte adunări” (p. 176), altfel spus, omite să instrumentalizeze „criteriul reprezentativ al adunărilor de stări sociale, ideea că la ședințele acestor adunări trebuie să ia parte și un al treilea element, în afară de boierime și înaltul cler” (p. 181).

A III-a și ultima parte a acestui volum (*Informații cu privire la adunările de stări sociale din diferite țări europene*, p. 185-261) este structurată în patru capitole ce prezintă „unele aspecte ale adunărilor de stări sociale din alte țări, pentru a demonstra cât de variată a fost istoria lor, cu toate că o seamă de trăsături comune ne obligă să le socotim un fenomen de același gen” (p. 7). Rostul acestei expuneri este exclusiv acela de a oferi un termen de comparație pentru realitățile românești, autorul rezistând tentației unui studiu de anvergură asupra instituțiilor similare din Europa medievală.

⁸ Al. Boldur citează doar memoriul prezentat Academiei Române în 1947 și articolul *Două veacuri de la reforma lui Constantin Mavrocordat (1746-1946)*, apărut în același an (p. 174).

Fără a insista asupra capitolelor XIV, XV și XVI – ce valorifică, cu predilecție, literatura în limba rusă –, atragem atenția asupra ultimului capitol (*Câteva considerații privind regimul de stări sociale. Comparații între Sfatul mare de obște și alte adunări europene*, p. 254-261). Conceput în maniera unui bilanț ideatic, acest capitol reafirmă concepția originală a autorului despre adunările de stări sociale din țările române. Dincolo de concluziile anticipate în cuprinsul lucrării, menționăm rezerva manifestată de autor vizavi de sintagma „corporatism medieval” și dezacordul ce-l separă de Gh. Brătianu, adept al existenței unui regim corporatist românesc în secolele XIV-XVI (p. 259-260).

Redactat într-o limbă plăcut arhaică, erudit, polemic și incitant, studiul lui Al. Boldur se recomandă ca o lectură de referință în istoriografia adunărilor de stări, în pofida subiectivismului manifest al autorului ce impietează asupra argumentației, coerentă, dar nu întotdeauna convingătoare.

Marius Magdes

FRÉDÉRIC HITZEL, *L'empire ottoman, XVe-XVIIIe siècles*, Paris, édition Les Belles Lettres, 2001, 320 p. in 8°

Les Editions des Belles Lettres publient depuis 2001 une collection intitulée *Les Guides Belles Lettres des Civilisations*, qui en proposant un voyage à travers les grands moments de l'histoire de l'humanité (Égypte, Grèce, Rome, Inde, Chine, Japon etc..) s'adressent surtout aux étudiants, aux voyageurs et, en somme, à tout passionné d'histoire. Leur conception pratique permet à chacun d'utiliser ces guides de trois façons: soit les lire en suivant, comme un livre traditionnel pour découvrir les divers aspects de la civilisation présentée, soit recourir directement à l'une de rubriques qui composent chaque chapitre grâce à une table des matières très détaillée, soit encore se servir directement de l'index très fourni afin de trouver rapidement une information précise.

A l'heure où la Turquie s'apprête, elle aussi à ouvrir des négociations en vue de l'intégration dans la *Communauté Européenne*, un nouvel ouvrage ne peut que contribuer à éradiquer certains préjugés toujours ancrés dans le mental du citoyen français ou occidental. Même aujourd'hui, des historiens ayant reçu une éducation religieuse poussée, catholique ou protestante pensent que les Ottomans étaient des *barbares* cruels et fanatiques qui n'ont rien apporté de positif aux peuples conquis ou soumis à leur contrôle militaire et politique⁹.

Des synthèses assez récentes concernant l'histoire de l'Empire ottoman existent déjà dans le paysage historiographique français. En 1983, les éditions Ambierle traduisent l'ouvrage de Stanford J. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, 2 vol. Cambridge Univ. Press, 1976-1977. En 1988, Robert Mantran, professeur au Collège de France publia aux Presses Universitaires de France, une *Histoire de la Turquie* qui longtemps, demeura la référence en matière d'ouvrage destiné au grand public. L'année suivante, le même auteur dirigea aux éditions Fayard, une imposante *Histoire de l'Empire Ottoman*, réunissant les contributions de plusieurs ottomanistes français. Mais en somme, il s'agissait des travaux savants réservés surtout aux spécialistes familiarisés avec la recherche historique qui nécessite non seulement un bagage solide de connaissances dans l'histoire universelle, mais du monde ottoman en soi même.

Le mérite de Frédéric Hitzel, chercheur au Centre National de la Recherche Scientifique est de nous offrir pour la première fois, un ouvrage complet sur l'histoire des Ottomans destiné à toutes les catégories de lecteurs. Le style est clair, sobre, équilibré, axé sur la transmission directe du fait évoqué avec simplicité et maîtrise du sujet. Nous connaissons l'auteur pour d'autres travaux: *Istanbul et les langues orientales*, Paris, IFEA-L'Harmattan-INALCO, 1997. On lui doit aussi la traduction de l'ottoman et l'annotation des mémoires d'*Osmân Agha de Temechvar, Prisonnier des infidèles. Un soldat ottoman dans l'Empire des Habsbourg*, Arles, Sindbad / Actes Sud, 1999. Il dirigea, entre autre, un recueil d'articles, «Livres et lecture dans le monde ottoman», publié dans la *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, n° 87-88, Aix-en-Provence, Edisud, 1999.

⁹ Mihai Maxim, *Decanul osmanisticii mondiale: profesorul Halil Inalcik*, introduction à l'ouvrage *Imperiul otoman. Epoca clasică (1300-1600)*, Bucarest, Éd. Enciclopedică, 1996, p. 24.

Frédéric Hitzel part de quelques faits culturels et historiques essentiels que tout lecteur français doit normalement connaître pour développer graduellement la multitude de thèmes et de sujets dans le but de nous livrer une sorte de manuel complet de l'Empire ottoman qui, d'un bout à l'autre, nous fait comprendre que l'ottomanistique, c'est un domaine à part des sciences historiques aussi important et complexe que la byzantinologie et que tout historien qui aborde marginalement des questions relatives à l'Empire ottoman doit avoir certaines connaissances dans la matière en force de passer pour être ridicule.

L'ouvrage est divisé dans trois grands ensembles: l'Empire ottoman, l'homme ottoman et les annexes. Quelques idées générales concernant la naissance, l'apogée et le déclin de l'Etat nous font comprendre sa place et son rôle dans l'histoire universelle (p. 21-32). Une chronologie très poussée que l'auteur dénomme chronologie fondamentale suit à la présentation générale (p. 33-46). A cela s'ajoute une liste des sultans donnée en langue turque avec une traduction française. Un deuxième chapitre est consacré à la capitale de l'empire à partir de 1453, Byzance, Constantinople ou Istanbul (Stamboul, Konstantinye): position géographique, géopolitique, la topographie et l'évolution de la ville ainsi les principaux monuments et objectifs administratifs (le palais de Topkapı), les jardins et le problème de l'eau (les fontaines) y sont largement évoqués. Une chronologie des principaux événements et des monuments édifiés à Istanbul accompagne ce panorama extrêmement riche en détails. D'Istanbul, on part en voyage à travers un Etat d'environ 2.000.000 km². Les villes du Caire à Sofia sont présentées avec leurs particularités démographiques et leur spécificité urbanistique. Un tableau nous apprend même le nombre d'habitants à certaines périodes historiques (Alep: 56.881 hab. entre 1520-1530 et 45.331 entre 1571-1580; Athènes: 12.633 et 17.616 aux mêmes périodes, etc.). Avec un sous-chapitre sur les provinces impériales, on pénètre déjà dans les rouages de l'administration ottomane extrêmement compliquée. On y apprend, grâce à une présentation très claire qu'est-ce que c'est un *beylerbeyilik* (ou *eydlet*), un *sandjak* (ou *livâ*) ou une *kazâ* (ou *kâdîlik*) ainsi que les fonctionnaires et leurs attributions qui gouvernaient les diverses entités territoriales. Tableaux et cartes nous donnent la liste de trente-deux *beylerbeyilik*, parmi lesquels *Rumeli* (chef-lieu Edirne puis Sofia et Monastir, date de conquête 1361-1385, date de formation 1362) et *Anadolu* (Ankara et Kütahya, date de conquête 1354-1391, date de formation 1393). A la place du terme *pacha-lîk*, mieux serait d'employer *beylerbeyilik*, même si un *beylerbey* porte le titre de *pacha*. C'est le cas pour les *beylerbeyilik* de Timișoara (Tamichvar) conquise en 1552 et de Buda (Budín) en 1541.

Le statut juridique de nos principautés à l'égard de l'Empire ottoman est correctement mentionné et encadré: «les États "protégés" chrétiens (*kharâdj-güzâr*) situés au nord du Danube: Moldavie (*Boghdan*), Valachie (*Eflak*), Transylvanie (*Erdel*, la partie orientale de la Hongrie)¹⁰. Elles figurent à côté de Raguse (Dubrovnik), la principauté épiscopale de Monténégro (Cma Gora), la Géorgie, la Circassie, le khanat de Crimée et le chérif de La Mecque.

L'organisation politique et sociale nécessite une lecture attentive, telle est sa complexité. Le mérite de Frédéric Hitzel est de la rendre compréhensible pour toutes les catégories de lecteurs par le style ainsi que par la méthode abordée. Ce chapitre est divisé dans cinq directions d'étude: le statut des personnes dans l'Empire ottoman; les institutions et l'exercice du pouvoir; la justice; les finances; l'organisation militaire.

Les sujets du sultan, chef unique de l'Empire sont les *asker* (les serviteurs de l'État: soldats, fonctionnaires, serviteurs de la cour, exemptes d'impôts en contrepartie de leurs services) et les *re'âyâ* (tous les producteurs, sujets du sultan qui soutiennent l'État par un prélèvement fiscal sur leur travail). Un statut à part est réservé aux sujets non-musulmans (chrétiens orthodoxes – *Rum*, Arméniens – *Ermeni*, Juifs – *Yahudi*) ainsi qu'aux esclaves, dont le sort était nettement meilleur que celui des esclaves des principautés italiennes ou des colonies espagnoles et anglaises à la même époque, comme nous l'atteste d'ailleurs, le témoignage du moine Georges de Hongrie (Jean de Ramos)¹¹.

¹⁰ Hitzel, *Histoire de l'Empire ottoman*, p. 78.

¹¹ Georgius de Hungaria, *Tractatus de moribus, condicionibus et nequicia Turcorum. Traktat über die Sitten, die Lebensverhältnisse und die Arglist der Türken. Nach der Erstausgabe von 1481 herausgegeben übersetzt und eingeleitet von Reinhard Klockow, Böhlau Verlag, Cologne-Weimar-Vienne, 1994.*

En ce qui concerne les institutions et l'exercice du pouvoir, Hitzel s'attarde sur la personne sacrée du *sultan* et du *grand-vizir*, ainsi que sur le rôle du conseil impérial (le *Divan*) et l'institution du *devchirme*. Parmi les quarante-sept *grands-vizirs* qui succédèrent au pouvoir entre 1473 et 1623, cinq seulement étaient de souche turque à côté de onze Albanais, six Grecs, un Circassien, un Arménien, un Géorgien et un Italien, une dizaine d'autres demeurant d'origine inconnue (p. 93).

Comme le système juridique (p. 93-96) ou fiscal (p. 96-99) de l'Empire, le pouvoir militaire, qui nous intéresse particulièrement, est soumis à une analyse rigoureuse (p. 100-109) dans laquelle on peut distinguer trois périodes distinctes: du XIVe au XVIe siècles, lorsque l'armée est puissante et assure la supériorité des Ottomans sur leurs adversaires autant en Europe qu'en Asie; le XVIIe siècle, lorsque cette armée est en crise; le XVIIIe siècle, quand la question de la réforme militaire devient cruciale pour la sécurité de l'Empire. On y étudie l'organisation de *Kapî kullari* et des forces provinciales, la stratégie terrestre et navale mais aussi la vie quotidienne des soldats, leurs soldes et leurs loisirs ainsi que le problème des effectifs, toujours exagérés dans l'historiographie des pays ayant affronté dans leur passé, la puissance militaire des Ottomans. Ainsi, grâce aux registres des troupes soigneusement conservés dans les archives, on apprend que les soldats *kapikulu* (janissaires, artilleurs, armuriers, les six divisions de *sipâhîs*) étaient entre 1451 et 1481: 10-20.000 hommes; entre 1481 et 1520: 12-16.000 hommes! Il faut donc, faire la distinction entre l'ensemble des forces militaires de l'Empire et l'armée de campagne et comprendre enfin, que ce n'était pas la nette supériorité numérique qui dominait l'adversaire, mais l'armement, la qualité et la discipline des troupes ainsi que la stratégie employée qui, forçaient souvent la décision sur le champ de bataille. Il est tout à fait évident que l'histoire des confrontations militaires dans l'Europe Centrale et Orientale nécessite de nombreuses mises au point et doit être réécrite sur des bases plus objectives!

Le IVe chapitre de la partie concernant l'Empire ottoman est consacrée à la vie économique (p. 111-128). Il s'agit avant tout d'un immense marché intérieur, défini par Fernand Braudel comme une sorte d'*économie monde* à part entière, s'étendant de Pologne au Yémen et de Perse au nord de la Hongrie. Cette vie économique, soigneusement contrôlée et dominée par l'agriculture et l'élevage, gravite autour de l'institution du *timâr*, un des fondements socio-économiques de l'Empire. L'industrie est-elle aussi diversifiée, certaines catégories de travailleurs en jouissant d'un statut privilégié. On sait que sous les règnes de Mehmed II et de Bâyezid II Velf (1481-1512), les employés des mines serbes et bosniaques bénéficiaient d'un régime de travail de sept heures par jour, seulement cinq jours par semaine, (samedi et dimanche, jours de repos) *bien* avant la loi instituée en France par Martine Aubry, l'ex-ministre socialiste du Travail et de la Solidarité. Ils disposaient aussi de congés annuels, quinze jours à Pâques et autant à Noël. Cette synthèse de la vie économique est accompagnée de tableaux et graphiques montrant les principales unités de mesure utilisées à Istanbul, la valeur d'une pièce d'or (*florin*) aux XVe-XVIIIe siècles, le cours de principales monnaies étrangères d'argent au XVIIIe siècle (p. 126), des revenus annuels de détenteurs de *timâr* à la fin du XVe siècle et d'exemples de prix courants sous le règne de Soliman Kanunî.

La deuxième partie de l'ouvrage de Frédéric Hitzel est consacrée à *l'homme ottoman*, aspect que l'auteur traite dans toute son ampleur. L'homme est l'esclave du temps et du calendrier musulman jusqu'en 1917 quand la Turquie adopte le calendrier européen. Les Ottomans développèrent l'art du chronogramme (*ebd jed*). Les rites de passage: la naissance, la circoncision (*sünnet*), le mariage et les funérailles marquent les étapes existentielles de tout habitant musulman de l'Empire (p. 131-145). Hitzel étudie la vie religieuse (p.147-170) et ses nombreuses fêtes, les pèlerinages aux *Villes Saintes* de l'Islam, le soufisme, la conversion à la religion islamique, les lieux de prière (les mosquées dans l'Empire ottoman et les fondations pieuses).

La littérature ottomane demeure le sujet de prédilection de Hitzel (p. 171-194). Après quelques considérations sur la langue ottomane, il décrit les genres littéraires au sein desquelles l'historiographie occupe une place importante. Ce chapitre est accompagné d'un fichier biographique concernant les écrivains qui ont marqué par leur œuvre, la vie culturelle de l'Empire (p. 179-190). Les arts (p. 195-216) trouvent aussi leur place, notamment l'architecture qui atteint sa perfection au XVIe siècle avec le grand architecte Sinân (1489-1588), présentation

accompagnée d'une chronologie de principaux monuments de l'Empire. Les arts du livre (la calligraphie, l'enluminure, la reliure, la miniature) ainsi que les arts décoratifs (tapis, textiles, la céramique, la métallurgie et la menuiserie, le verre), la musique et la danse sont aussi largement traités.

Un chapitre tout à fait inédit est dédié aux loisirs. On apprend avec beaucoup de curiosité comment vivait l'habitant de l'Empire ottoman. Des spectacles et cérémonies populaires à ceux à caractère religieux ou officiels aux jeux rituelles (tir à l'arc, *le djerid*, *le matrak*, *le gürech*) et aux jeux de société, la chasse et la pêche, l'homme ottoman passait beaucoup de temps aux *hammams* ou il voyageait à travers l'Empire. Il aimait aussi siroter son café ou fumer le narguilé dans les *yali* et les *kahvehâne*, un des héritages légués par la civilisation ottomane à l'Europe et qu'on retrouve aujourd'hui à Vienne ou à Paris. Certaines spécialités gastronomiques locales deviennent célèbres à travers l'Empire et au-delà de ses frontières comme le riz *pilav*, le *kebâb*, le *chich kebâb* ou le *pastırma* dont la fabrication était la spécialité des Arméniens, le *yoghurt* ou la crème de lait (le *kaymak*), les *baklava*, le *helvâ* et les fameux *loukoums*, etc. N'en parlons plus du café turc (ils existaient six cents locaux à Istanbul au milieu du XVIe siècle) ou de la consommation du tabac (*narguilé*, *tchubuk*).

La vie privée est traitée par l'auteur, séparément des loisirs. Ce qui fait force et l'originalité de l'Empire ottoman par rapport aux autres Etats européens et asiatiques, c'est qu'en théorie, il n'existe pas des familles aristocratiques et que l'ascension d'un individu repose uniquement sur le mérite et le dévouement. Les familles puissantes surtout de longue lignée sont peu nombreuses et ne sont pas à l'abri d'une disparition soudaine selon le bon vouloir du sultan. Ceci avait obligé Montesquieu d'écrire: «Point de noblesse, point de monarche, et on a un despot». Ce qu'existait d'ailleurs dans l'Empire ottoman depuis sa fondation au XIVe siècle, se généralisa en Europe au XVIIIe, lorsque la noblesse fut obligée inconditionnellement de se soumettre au pouvoir central et de servir le monarche. Mais si en Europe, il n'y avait que la noblesse qui pouvait de privilèges et récompenses, chez les Ottomans, le plus humble de *janissaires* ou *sipâhis* pouvait monter jusqu'aux plus hautes charges de l'Etat. La vie privée qui concerne les habitations, la famille, le *harem*, la sexualité, la santé et la médecine, l'éducation et l'école, le costume et la parure sont analysées avec le même soin du détail que les autres compartiments du livre.

Des repères biographiques concernant les grandes personnalités de l'Empire parmi lesquelles Claude Alexandre comte de Bonneval (1675-1747), Albert Bobowski (1610-1675), Dimitrie Cantemir (1673-1723), la sultane Roxelane (m. en 1558), Sinân (1489-1588) ou le baron François de Tott (1730-1793) se trouvent mentionnées dans les annexes. Une large bibliographie thématique de langue anglaise, française, allemande peut ouvrir de directions de recherche pour les étudiants qui désirent de s'initier dans les études ottomanes. Une liste des sources traduites du turc ottoman sont aussi présentes ainsi qu'une liste des catalogues de dernières expositions internationales en commençant par celle de Londres (1982): *Tulips, Arabesques, Turbans Decorative Arts from the Ottoman Empire*.

Tout médiéviste ou moderniste doit posséder cet ouvrage dans sa bibliothèque de travail. Facile d'accès englobant une qualité impressionnante d'informations diverses concernant l'Empire ottoman, il peut être consulté par sa structure même à tout moment et en totale confiance tant les faits historiques sont décrites avec exactitude et clarté. En somme, le livre de Frédéric Hitzel représente un rendez-vous incontournable pour l'historien qui aime faire connaissance ou approfondir le monde ottoman. Elle est vivement recommandable aux étudiants de Roumanie en tant que manuel d'introduction en facilitant d'ailleurs leur possible vocation de chercheur ottomanist. Une traduction en roumain sera bienvenue dans le cadre de l'historiographie ou du public passionné d'histoire.

Emanuel C. Antoche

BOGDAN FLORIN POPOVICI, EMIL STOIAN, *Carantina Branului. Considerații istorice*, Muzeul Bran, Editura Sigma, 2002, 144 p. + anexe

Recent a apărut o altă carte dedicată Branului, adăugându-se bogatei bibliografii despre această localitate, cu o notă aparte însă, pe care ținem să o subliniem de la început. Branul a beneficiat și beneficiază în continuare de o literatură de specialitate și nu numai, atașată și

inspirată în unele cazuri de patriotismul local, de prețuit întotdeauna, dar uneori dăunător reconstituirii istorice cât mai apropiate de adevăr. Prin expunerea echilibrată, minuțioasă și documentată, noua publicație face excepție de la această regulă.

Cartea a reunit doi autori, cu o pregătire de specialitate (epidemiologică, demografică, istorică, geografică) aptă pentru abordarea subiectului. Tema aleasă se deschide spre varii domenii: istoria medicinei, geografie și demografie istorică, evoluția administrației și a instituțiilor, în spiritul unei istorii preocupate de structurile de bază ale vieții din trecut, de nonevenimental, ghidată de principiile cercetării interdisciplinare.

Volumul se integrează unei serii de lucrări din istoriografia românească care s-au aplecat asupra rolului hazardelor naturale. Dintre acestea pot fi amintite cele semnate de renumiți medici și istorici, receptivi față de asemenea subiecte neconvenționale, precum Valeriu Lucian Bologa, Arnold Huttmann, Pavel Binder, Paul Cernovodeanu, Gh. Brătescu, Nicolae Vătămanu, Lucian Boia, Ștefan Lemny, Toader Nicoară. În general, aceste contribuții au apărut în periodice sau volume colective, mai rar în monografii. Cartea pe care o prezentăm este consacrată instituției de combatere a epidemiilor din zona Branului, parte integrantă din cel mai lung zid carantinal european, cel austriac, ale cărei urme se mai păstrează și azi.

Autorii și-au propus să realizeze o istorie din perspectiva carantinei Branului, fără pretenția de a oferi o monografie exhaustivă, atrăgând atenția dintru început asupra limitelor stabilite. Primul capitol reprezintă în fapt o introducere, subliniind rolul jucat de maladii și îndeosebi de ciumă în societățile din trecut, pe baza bibliografiei medicale și istorice disponibile. În cursul celui de al doilea capitol este analizată politica de stat antiepidemiologică. De fapt, acesta se constituie într-o succintă trecere în revistă a epidemiilor din Transilvania de-a lungul timpului pentru a ajunge în secolul XVIII, odată cu integrarea ei în Imperiul Habsburgic și cu debutul politicii de stat de combatere a maladiilor. În absența studiilor despre politica sanitară austriacă, pentru reconstituirea contextului general se apelează la vechile sinteze despre mercantilismul austriac în centrul căruia a stat cunoscuta teorie a lui Joachim Becher (*Populosität*). Acesta socotea creșterea populației o condiție a progresului economic și măririi impozitelor. Întemeiați pe această concepție, autorii susțin logic că statul era interesat nu numai în creșterea numărului contribuabililor, dar și în protecția sănătății populației, de unde s-a născut necesitatea aplicării unei politici antiepidemice de stat ca o acțiune bine coordonată și permanent avută în atenție de autorități. Ideea în sine este valoroasă și constituie o noutate pentru literatura de specialitate, deși necesită argumentări ulterioare pe baza consultării bibliografiei despre populația imperiului, precum și actualizarea referințelor despre comercialismul promovat de Imperiul Habsburgic, mult mai bogată.

În cel de al treilea capitol este reluată demonstrația politicii antiepidemice aplicate de stat în cazul particular al Branului, fundamentată solid nu numai pe diverse fonduri documentare din țară și străinătate și surse narrative, ci și pe izvoare cartografice, memorialistice, publicații periodice, stampe și mărturii orale. Astfel, pe baza lor este conturată istoria *contumaciei* brănene prin evenimentele premergătoare măsurilor de organizare din anii '20-'30 ai secolului XVIII, cu importantul moment din anul 1728, urmată de perfecționarea instituției în anii '40-'60, instituirea cordonului sanitar și normativul din 1770. Se continuă cu evoluțiile antiepidemice de la începutul secolului XIX, încheiate cu stabilirea noului aliniament de pază sanitară din 1840 și declinul carantinei. Prezentarea conținutului dispozițiilor este completată de descrierea ansamblului de clădiri aparținând contumaciei și de referiri la cuantumul zilelor obligatorii de carantinare, date importante pentru un studiu al vămii și comerțului desfășurat prin trecătoarea și pe drumul comercial ale Branului. Faptele ilustrează un episod însemnat din istoria administrației austriece care s-a extins, organizat și a luat în stăpânire și gestiune responsabilă nu numai teritoriul, ci și asigurarea vieții locuitorilor. Acest capitol este nucleul valoros al cărții, reușind să contribuie la istoria instituțională și a carantinei, pe baza unui material inedit.

Un spațiu amplu este consacrat analizei atente a implicațiilor carantinei asupra vieții generale a Branului. Din punct de vedere demografic și antiepidemic, carantina a reprezentat o protecție sanitară a populației, care și-a dovedit viabilitatea în perioada 1770-1771, când măsurile coerente de izolare au dus la stăvilirea de durată a efectelor bolii. Pentru istoriografia secolului al XVIII-lea, când s-a înregistrat victoria vieții asupra morții în cadrul așa-numitei *revoluții demografice*, volumul se dovedește de substanță, oferind teme documentar aserțiunilor teoretice.

Carantina a avut consecințe locale și regionale pe plan administrativ și social, creând noi raporturi între populație și autorități, atrăgând noi obligații, separând satele de jos de cele de sus, ai căror locuitori au fost tratați asemenea străinilor. În sfârșit, numeroasele întreruperi ale cursului normal al vieții din motive epidemice au afectat activitatea economică a brănenilor, păstorilor, meșteșugarilor și negustorilor brașoveni, determinând decăderea unor ocupații, desigur între anumite limite. Personal, considerăm subiectivă afirmația Magistratului brașovean, potrivit căreia nevandabilitatea produselor meșteșugărești locale se datora carantinei și, din acest motiv, recomandăm prudență în luarea ei în considerare. În ciuda eforturilor Vienei de modernizare și eficientizare a activității breslelor transilvănene, produsele lor erau slabe calitativ și nu rezistau concurenței comerciale a bunurilor de import, iar Magistratul brașovean apăra de cele mai multe ori interesele meșterilor locali.

Analiza urmărilor carantinei este interesantă prin elementele de noutate aduse și prin infirmarea unei opinii mai vechi, dar durabile, din istoriografia românească. Este vorba de punctul de vedere conform căruia carantina a slujit prioritar interesele de politică economică a statului. Studiul din perspectivă carantină confirmă această poziție, observându-se că autoritățile au avut în atenție protecția populației și au luat uneori măsuri nefavorabile comerțului, inclusiv exportului. În concluzie, se apreciază just că practicile economice cameraliste nu au constituit principalul impuls pentru ridicarea barajului antiepidemic, deși au beneficiat incidental de pe urma lui. De un real câștig științific este și afirmația declinului activității comercianților sași începând din 1731, datorită regulilor dure impuse de carantină, ceea ce atrage ocuparea terenului de către români și de către grecii asociați în compania locală. Remarcăm însă că ea trebuie coroborată cu politica Vienei de rupere a legăturilor cu Leipzigul ceea ce a determinat retragerea sașilor din comerț exterior și orientarea spre desfacerea produselor austriece pe piața internă. Totuși, ea se dovedește fertilă pentru studiile altor specialiști ce vor trebui să o preia, să opereze cu ea în propriile argumentări și să o nuanțeze.

Cartea mai cuprinde concluziile, postfața semnată de Raul Mihai, directorul Muzeului din Bran, instituția editoare, un rezumat în limba engleză, bibliografia folosită, anexele incluzând tabele și numeroase ilustrații (hărți, schițe, desene, documente, cărți poștale ilustrate, fotografii), dintre care multe inedite. În final, trebuie să remarcăm efortul autorilor de a asigura condiții grafice decente – corp de literă, ilustrații și planșe de calitate, coperte elegante – nu întotdeauna onorate de tipograf, scăpând suficiente greșeli în text și incoerențe mai ales în cadrul postfeței, care fac expunerea neinteligibilă pe alocuri.

Volumul completează nu numai istoria localității, dar contribuie și la luminarea multor aspecte din istoria Transilvaniei. Cercetarea întreprinsă acoperă zone puțin cunoscute din trecutul comunității printr-o relatare onestă. Ea oferă o serie de date absolut necesare pentru reconstituirea istoriei zidului austriac de combatere antiepidemică, instalat la granița cu Imperiul Otoman (în concepția epocii) de unde provenea mai cu seamă amenințarea maladiilor de ciumă. Documentația solidă, interpretarea echilibrată și prudentă, spiritul critic, elementele de originalitate conținute recomandă cartea ca pe o lectură obligatorie și un parcurs necesar de acum în orice tentativă de abordare viitoare a acestui subiect.

Stilistic, cartea este scrisă elegant și alert, dar personal trebuie să recunoaștem că nu este o lectură facilă. După primele pagini introductive care excelează printr-o exprimare curgătoare, grație și bibliografiei avute la dispoziție, capitolul trei este o adevărată provocare prin informația densă ce solicită o atenție susținută.

Desigur, multe aspecte merită să fie aprofundate prin cercetări viitoare, fapt recunoscut de autori, care subliniază frecvent că nu și-au propus să epuizeze tema. La observațiile critice făcute până acum, alăturăm aici sugestiile noastre izvorâte din dorința de a contribui la îmbunătățirea de ansamblu a volumului. Credem că se cuvin o prezentare generală a surselor și izvoarelor folosite, precum și un scurt bilanț asupra bibliografiei temei. Suntem convinși, de pildă, de necesitatea de a aloca un subcapitol aparte relațiilor între administrația centrală, gubernială și urbană, privite sub aspectul organizării carantinei pentru a înțelege mai bine raporturile dintre ele. În schimb, nu vedem rostul subcapitolului 3.2.1 intitulat *Instituția contumaciei și satele brănene*, paginile 66-67, întrucât nu se referă direct la titlu, ci expune date generale despre așezarea geografică și istoric

locului. Legătura cu ce urmează nu este suficient subliniată. După părerea noastră, o comprimare ar elimina informația de prisos și ar contribui la concentrarea textului. Se impune consultarea bibliografiei despre alte centre de graniță și puncte de contact între cele două imperii, austriac și otoman, și cooperarea cu specialiștii din alte domenii. Ne referim la cartea lui Ioannis A. Papadrianos despre comunitatea elenă din Zemun (fosta Iugoslavie), disponibilă chiar și în Brașov în variantă greacă. Acolo se pot găsi analize și concluzii cu privire la carantină și cuantumul zilelor impuse pentru dezinfectare în acest prim oraș austriac, situat pe drumul principal de circulație spre Viena și nu pe calea secundară de comunicare, cea prin Transilvania.

Dincolo de aceste propuneri, retușuri și reproșuri, am avut bucuria să descoperim o lucrare temeinică, scrisă cu profesionalism, rod al unei interesante colaborări între pasionații, profesioniștii și editorii din domeniul istoriei.

Ruxandra Moașa Nazare

JEAN-JACQUES LANGENDORF, *Faire la guerre: Antoine-Henri Jomini*, t. I: *Chronique, situation, caractère*. Genève, Georg Editeur, 2001. 392 p. in 8°

Avec le Prussien Karl von Clausewitz (1780-1831) et l'archiduc Charles d'Autriche (1771-1847), le Suisse Antoine-Henri Jomini (1779-1869) a été le stratège et l'écrivain militaire le plus marquant du XIXe siècle, laissant une œuvre théorique et historique vaste et importante. Tour à tour au service de la France napoléonienne, de la Russie d'Alexandre Ier (1801-1825) et de Nicolas Ier (1825-1855), il a assisté personnellement de 1805 à 1814 aux campagnes que le Premier Empire avait livré aux monarchies coalisées de l'Europe, ce qui lui a permis d'asseoir sa réflexion sur la donnée brute des faits. Jusqu'à la Première Guerre Mondiale, son influence s'est avérée déterminante pour toute une école de la pensée stratégique, même aux Etats-Unis, où il est toujours considéré comme un maître. D'ailleurs, Bruno Colson, professeur aux *Facultés Universitaires Notre-Dame de la Paix* à Namur consacra à ce phénomène d'outre Atlantique, sa thèse de doctorat: *La culture stratégique américaine. L'influence de Jomini*, Paris, Economica, Fondation pour les Etudes de Défense Nationale, 1993.

Nul ne puisse mieux connaître à l'heure actuelle, la vie et l'activité de Jomini que le professeur suisse Jean-Jacques Langendorf, maître de recherche à l'*Institut de Stratégie Comparée* de Paris, président de l'*Institut de Tactique Comparée* de Vienne, auteur d'un œuvre comprenant non moins de vingt-cinq parutions éditoriales, parmi lesquelles: *Rühle von Lilienstern oder die «romantische Einheit» des Krieges*, Karolinger, Vienne, 1984; *Ahnengalerie der K. (u.) K. Armée, (1618-1918)*, Karolinger, Vienne, 1994; *Le Bouclier et la Tempête. Aspectis militaires de Guerre du Golfe: une évaluation critique*, Georg Editeur, Genève, 1995; *Les voyageurs de l'Empire. L'Autriche-Hongrie à la découverte du monde, 1318-1918*, Georg Editeur, Genève, 1996; *Schiffe der Monarchie, 1750-1918 / Ships of the Monarchy, 1750-1918* (illustrations de C. Rodler), Karolinger, Vienne, 1999; *La Suisse dans les tempêtes du XXe siècle*, Georg Editeur, Genève, 2001, etc.

La bibliographie des écrits appartenant à Jomini est-elle sans doute impressionnante. Mentionnons surtout le titre de référence: *Traité des grandes opérations contenant l'histoire des campagnes de Frédéric II, comparées à celles de l'empereur Napoléon...*, 2e édition, Paris, Magimel, 1811-1816, sept tomes en 4 vol., qui à partir du cinquième tome devient *Histoire critique et militaire des campagnes de la Révolution*¹²; *Tableau analytique des principales combinaisons de la guerre et de leurs rapports avec la politique des Etats, pour servir d'introduction au Traité des grandes opérations militaires*, 3e éd., Paris, Anselin, 1830, 299 p.; *Atlas pour servir à l'intelligence de l'histoire critique et militaire des guerres de la Révolution*, Bruxelles, J.B. Petit, 1839, 58 p., XXXVI, (III) pl.: cartes, 48 cm¹³.

¹² Pour ses nombreuses éditions en France et à l'étranger, voir Hervé Coutau-Bégarie, *Traité de stratégie*, 3e éd. revue et augmentée, Paris, Economica, 2002, p. 209-211.

¹³ Une présentation critique de quelques éditions de l'œuvre de Jomini chez Bruno Colson, *L'art de la guerre de Machiavel à Clausewitz dans les collections de la Bibliothèque Universitaire «Moretus Platin»*, Presses Universitaires de Namur, 1999, p. 232-239.

Le baron Antoine-Henri Jomini naquit le 6 mars 1779 à Payerne dans le pays de Vaud (Suisse). Sa passion et ses véritables dons pour la stratégie le dirigea dès l'adolescence vers la carrière militaire puisque déjà le 17 juin 1799 à l'âge de vingt ans il fut promu capitaine dans les troupes actives de la Confédération helvétique (lieutenant depuis 1798), chargé d'organiser 21 bataillons, levés pour la défense de la Suisse menacée d'invasion par les troupes de l'archiduc Charles d'Autriche, vainqueur des Français à Stokach (25 mars 1799). Mais ses faits d'armes débütèrent au service de la *Grande Armée* de Napoléon. Pendant la campagne de 1805, il fut employé comme adjutant-commandant puis aide de camp dans l'Etat-major du 6e Corps du maréchal Ney (1769-1815), l'un des amis les plus proches de Jomini. Il prit part à la manœuvre d'Ulm (12-17 octobre 1805) et dans la soirée du 2 décembre, porteur de dépêches, il fut reçu par Napoléon lui-même, au château d'Austerlitz. A cette occasion il remit à celui-ci, les deux premiers volumes du *Traité de la grande tactique* en lui conseillant de lire le chapitre XIV concernant les lignes d'opérations et le parallèle entre le système napoléonien et le système du roi Frédéric II de Prusse (1712-1786). Ayant analysé ces passages au palais de Schönbrunn et voyant combien Jomini l'avait compris, l'Empereur aurait envisagé dans un accès de colère de faire saisir l'ouvrage, mais préféra finalement conférer à son auteur le grade de colonel¹⁴. Selon Xavier de Courville, Napoléon aurait affirmé calmement: «Au fait j'y mets trop d'importance. Les vieux généraux qui commandent contre moi ne lisent plus et les jeunes officiers qui lisent ne commandent pas encore»¹⁵.

Premier aide de camp du maréchal Ney (nommé le 31 août 1806), Jomini se distingue aux batailles de Jena (14 octobre 1806) et d'Eylau (8 février 1807). Il participe avec le 6e Corps à la campagne de Napoléon en Espagne (septembre-décembre 1808) et rencontre à nouveau l'Empereur à Vienne, le 7 juillet 1809, le lendemain de la bataille de Wagram pour l'informer de la situation inquiétante dans la Péninsule ibérique où le duc de Wellington (1769-1852) venait de débarquer. En tant que directeur de la *Section historique de l'Etat-major Général de la Grande Armée*, il prend part à la campagne de Russie où le 27 novembre 1812, il échappe de justesse à la noyade en essayant de franchir comme beaucoup d'autres, le pont de la Bérézina sous le bombardement de l'artillerie ennemie. Pendant les opérations militaires de 1813 en Allemagne, il joue un rôle déterminant dans la victoire de Bautzen (le 21 mai) lorsqu'il signale à ses supérieurs l'importance stratégique de la bourgade de Hochkirch en utilisant un ancien croquis de la bataille que Frédéric II avait perdu dans les mêmes parages contre les Autrichiens du feld-maréchal Joseph Daun (1705-1766), le 14 octobre 1758.

Écœuré par le comportement à son égard de la haute hiérarchie militaire française, qui lui refuse après Bautzen l'avancement au grade de général de division, sapé par son ennemi de toujours, le maréchal Louis-Alexandre Berthier (1753-1815), qui depuis des années entrave l'évolution de sa carrière, Jomini passe dans la journée du 14 août la ligne du front pour se mettre au service des Russes. Dans une lettre adressée à son ami le baron de Monnier, à la veille de la fougue, il avait écrit: «Demain, hélas! j'aurais abandonné ces drapeaux ingrats, où j'ai trouvé de pareilles humiliations et qui ne sont pas ceux de ma patrie!»¹⁶ (n'oublions pas qu'il était Suisse).

Dès 1807, la Russie par l'intermédiaire de Nesselrode, son ambassadeur à Paris, le veut dans son camp. Quant à Napoléon il était d'ailleurs conscient que les généraux russes avaient lu les traités de Jomini. Selon le général comte de Ségur, il l'avait avoué le 1er juillet 1812 à Vilna au général Balachev, ministre russe de la police envoyé en parlementaire par le tsar¹⁷. Alexandre Ier accueillait Jomini à l'Etat-major impérial, lui offrait le grade de général de division et un revenu de 20.000 roubles annuels. Dans une lettre adressée de Prague le 21 août 1813, Friedrich von Gentz, agent secret et bras droit de Metternich (1809-1848) écrivait à Ioan Gheorghe Caragea, prince de Valachie (1812-1818): «Les armées alliées ont encore fait une autre acquisition, qui est

¹⁴ Idem, «Lire Jomini», *Stratégie*, t. 49, n° 1, Paris, 1991, p. 62-63.

¹⁵ Xavier de Courville, *Jomini ou le devin de Napoléon*, Paris, 1935, p. 54, ainsi que Augustin Saint-Beuve, *Le général Jomini. Etude*, Paris, 1869, p. 23-25.

¹⁶ Langendorf, *op. cit.*, p. 92.

¹⁷ Général comte de Ségur, *La campagne de Russie*, Paris, Beauval, p. 33-34.

presque aussi intéressante, et selon l'avis de personnes compétentes qui serait même encore plus intéressante que celles de Moreau. Il s'agit du général Jomini, Suisse de naissance, soldat hautement cultivé et écrivain de première grandeur, un des officiers les plus distingués de l'état-major de l'armée française»¹⁸.

Le restant de sa carrière, Jomini la consacra au service de la Russie. Présent dans la suite de trois empereurs à la bataille de Leipzig (16-19 octobre 1813), il fut promu le 1er avril 1826, général en chef (général de corps d'armée). Cependant il ne put être avancé au grade de feld-maréchal car pour l'être en Russie, il fallait remporter au moins une victoire. Il participa au sein de l'Etat-major impérial à la guerre de 1828-1829 contre les Ottomans et voyagea à travers nos principautés en franchissant le Danube à Braila entre le 8 et le 11 juin 1828. N'insistons pas sur le fait que ses conseils stratégiques lors de cette campagne furent précieux. En octobre 1829 il publia son analyse dans une brochure intitulée *Observations sur la dernière campagne de Turquie* qu'il signa «Un officier d'état-major russe». Elu le 11 janvier 1832, membre honoraire de l'Académie militaire de Saint-Pétersbourg dont il fut l'un des fondateurs, Nicolas Ier fit encore appel à ses services en mai-juin 1854, en pleine guerre de Crimée afin d'évaluer les possibilités d'un éventuel débarquement franco-anglais dans la baie de la Neva. De passage à Paris où Jomini vivait depuis des années, le tsar Alexandre II (1855-1881) lui décerna le 25 mai 1867, le Grand Cordon de l'ordre Saint-André. Le 16 mai 1868, le général George B. McClellan, ancien commandant de l'armée de Potomac pendant la Guerre de Sécession (1861-1865), venu lui rendre visite dans la capitale française, considéra Jomini devant le feld-maréchal Helmuth von Moltke (1800-1891) comme «the greatest of military writers»¹⁹.

Le général suisse s'éteignit paisiblement le 22 mars 1869 à l'âge de 90 ans dans sa maison de Passy. Le voyageur de passage dans le cimetière de Montmartre peut tomber par hasard sur sa sépulture où est gravée l'inscription suivante: «Ici gît la dépouille mortelle du Baron Antoine-Henry de Jomini, général en chef, aide camp de S. M. l'Empereur de toutes les Russies, né à Payerne en Suisse le 6 mars 1799, décédé à Paris-Passy le 22 mars 1869»²⁰.

Telle fut la destinée de ce militaire d'exception que Napoléon et ses maréchaux déconsidérèrent d'une certaine manière et qui dut chercher fortune et gloire dans le camp ennemi comme le fit auparavant un Robert Fulton après l'entrevue échouée du camp de Boulogne. Mégalomane, rancunier, orgueilleux sans le moindre sens de la diplomatie, le Vaudois n'était pas fait pour intégrer l'élite de la *Grande Armée* où les intrigues et les jeux de coulisses étaient à la mode comme dans les ministères post-jacobines dirigés par un Fouché ou un Talleyrand.

Le premier mérite de Langendorf est de nous plonger avec passion dans l'atmosphère de l'épopée napoléonienne. La tâche lui est d'ailleurs facilitée par l'élégance du style dont il fait preuve à chaque instant, l'intensité et le souci du détail, grâce auxquels il décrit les événements qui jalonnèrent la vie de Jomini. L'auteur se détache irrémédiablement des biographies écrites par ses précurseurs, qu'il s'agit de Saint-Beuve, Xavier de Courville ou de Ferdinand Lecomte²¹, non seulement en bénéficiant d'une bibliographie qui s'enrichit continuellement. La rigueur de ses propos, l'esprit critique qui se reflète dans l'abondance des notes où sont cités des travaux inédites l'aide à détruire certaines légendes créées autour du personnage en question comme la prétendue trahison du 14 août 1813.

L'un des principaux soucis de Langendorf a été de systématiser, de répertorier, d'assembler toute cette vaste information qu'il avait accumulé sur Jomini. L'idée d'une chronique qui va de 1779 à 1916 fut intelligemment choisie. Pourquoi finir en 1916? Car en effet il ne s'agit pas simplement d'un ouvrage qui traite seulement de la vie, les actions et les œuvres du général suisse mais aussi sur tout ce qu'on avait dit de lui, écrit sur lui pro ou contre. Nous voilà donc au sein d'une chronologie commentée de la pensée militaire européenne au XIXe siècle car la plupart des

¹⁸ Apud Langendorf, *op. cit.*, p. 101-102.

¹⁹ *Ibidem*, p. 296.

²⁰ *Ibidem*, p. 299.

²¹ F. Lecomte, *Le général Jomini, sa vie et ses écrits. Esquisse biographique et stratégique*, Lausanne, 1888.

auteurs français, américains, allemands, anglais, suédois, italiens et russes furent sans doute influencés par l'œuvre de Jomini et avaient leurs propos à dire.

Seuls, les écrits de Clausewitz pourront rivaliser avec ceux de Jomini. Langendorf suit les destinées parallèles de ces deux personnages à la fin de son livre: chapitre *Situation et caractère*, p. 329-366. D'ailleurs, l'analyse approfondie de l'œuvre de Jomini fera l'objet d'un prochain volume. Quant au choix du titre concernant ces deux tomes dédiées au général suisse, laissons la parole à l'auteur: «ce *Faire la guerre* prend en quelque sorte le contre-pied du *Penser la guerre* que Raymond Aron a choisi pour son ouvrage (également en deux volumes) consacré à Clausewitz. Je m'efforcerais de montrer en effet que si la réflexion de Clausewitz se rattache pour une bonne part à l'élucidation de l'être de la guerre, celle de Jomini, en revanche, tend à nous démontrer comment la faire»²².

Emanuel C. Antoche

CRISTIAN GRAF von KROCKOW, *Die preussischen Bruder: Prinz Heinrich und Frederich der Grosse. Ein Doppelportrait*, Stuttgart, Deutsche Verlags Anstalt, 1996/2000, 224 p.

Anul jubiliar 2001 marchează un eveniment de rezonanță istorică în spațiul german: 300 de veacuri de la încoronarea la 18 ianuarie 1701 a principelui elector de Brandenburg, Frederic al III-lea, ca prim rege al Prusiei sub titlul de Frederic I. Reconsiderarea moștenirii contradictorii lăsată de Prusia clasică și de regii ei pentru Germania de astăzi este o temă ce interesează istoriografia, jurnalistică și mass-media germană la acest început de mileniu trei. Reediterarea unor lucrări cu caracter istoric se înscrie așadar în largă acțiune jubiliară demarată încă din anul 2000.

Lucrarea de față, ca formă și conținut, se adresează marelui public. Nu este, deci, încărcată cu note savante la subsol și nu prezintă un caracter strict științific, ci mai mult unul de popularizare. Este însă o bună carte de istorie, în care autorul prezintă pe înțelesul și gustul publicului larg o pagină de glorie din trecutul Prusiei fredericiene. Cu dublul portret consacrat unor personalități istorice de seamă ale secolului XVIII – vestitul rege Frederic al II-lea și fratelui său, prințul Heinrich, general, om politic și diplomat renumit, pe nedrept uitat de contemporani și de posteritate – autorul ne poartă în vremea războiului de șapte ani, în vremea Prusiei lui Frederic al II-lea, dar și în atmosfera de la Curte din romanticul Rheinsberg, reședința de tinerețe a prințului moștenitor sau în cea estivală a prințului de Prusia. Metoda este antiteza.

Ideea de a prezenta relația dintre cei doi frați în manieră comparativă nu este nouă în istoriografia consacrată perioadei fredericiene. O mai găsim înaintea lui Chr. Von Krockow la istoricul și bibliograful american al prințului Heinrich de Prusia, Chester V. Easmus și la istoricul englez Andrew Hamilton, ca și istoricul german Gerhard Böthling într-o teză de doctorat din 1929. De asemenea, preocuparea autorului acestui volum pentru ceea ce scriitorul Th. Fondane numea „foarte urâtă și în egală măsură foarte iubita Prusie” nu este nouă. Îndărătul istoriei el s-a străduit să descopere îndeosebi marii oameni politici care au creat și modelat statul prusian. Iar aceștia au fost celebrii regi ai Prusiei din secolul al XVIII-lea: Frederich Wilhelm I, „le roi citoyen” supranumit și „regele soldat” și urmașul său, vestitul Frederic al II-lea. În prima parte a cărții autorul creionează mai mult portretul marelui Frederic, pentru ca în partea a doua a volumului atenția lui să se îndrepte spre fratele mezin, pe nedrept uitatul prinț Heinrich, pe care-l înfățișează în sfera vieții politice, diplomatice, militare, în viața cotidiană, familială și intimă. Funcționează permanent antiteza, comparația cu fratele mai mare, în raport de care prințul Heinrich se definește continuu, spre folosul *imaginii* lui.

Volumul de față este structurat în unsprezece capitole prefațate de o *Introducere* și urmate de o *Bibliografie selectivă* comentată de autor și de un *Indice de persoane și locuri*. Bibliografia conține peste 54 de titluri: fie titluri savante din literatura de specialitate, fie titluri de lucrări de pură vulgarizare.

²² Apud Langendorf, *op. cit.*, p. XXI.

Încă din *Introducere* autorul definește noțiunea de *specific prusac*. Aceasta înseamnă: împlinirea datoriei în serviciu, spirit de economie și ordine, bună administrare a treburilor obștești, calități întruchipate exemplar de regele soldat Frederic Wilhelm I. Ele au stat la baza formării statului clasic prusian, care, în opinia sa, cuprinde perioada dintre anii 1713 și 1786, adică tocmai vremea domniei marilor ei regi: Frederic Wilhelm I și Frederic al II-lea. Tatăl a creat, de fapt, Prusia ca stat, iar fiul a ridicat-o la rang de mare *Putere europeană*. Prusia, arată autorul, spre deosebire de alte state europene, a fost creația acestor două uriașe personalități. Ea nu s-a comparat cu state de tradiție ca Imperiul Habsburgic sau cu statele naționale ca: Bavaria, Wurtemberg, Saxa sau Hannovera.

Cu distanțare critică Ch. von Krockow observă că Prusia clasică drept model vrednic de urmat merit să dureze nu s-a validat istoric. Modelul clasic prusian din perioada fredericiană a rămas doar un *episod* după cum prea bine l-a denumit Napoleon. Și aceasta pentru că el reclama a de conducătorii săi geniu, extraordinare calități în diverse domenii și eforturi excepționale; ceea ce putea fi numai o excepție și nu regula generală la oamenii care i-au condus destinele. *Modelul prusian* a fost întruchipat de o monarhie compusă din eroi. Corespunzător, ea a uzat și de un ritual al puterii tradus în cultul uniformeii purtate permanent, pe timp de pace sau de război. Când personalitățile de o asemenea talie au lipsit, Prusia, ca mare *putere*, a dispărut douăzeci de ani de pe scena politică internațională. Despre toate acestea, despre Prusia clasică, specificul prusac, despre regii ei și „educația în stil prusac” autorul se ocupă pe larg în primele două capitole: *Die preussische Erziehung – Educația prusiană* (două părți) (p. 12-34).

În capitolul următor – *Prinz Heinrich Jugend* (Tinerețea prințului Heinrich) (p. 53-76) – autorul tratează despre pe nedrept uitatul prinț de Prusia mai tânăr cu 14 ani decât regele Frederic al II-lea. În ciuda calităților sale militare și diplomatice evidente, el a fost mereu eclipsat de gloria fratelui mai mare. Îndată după urcarea acestuia din urmă pe tron, Frederic al II-lea l-a numit pe Heinrich comandant al unui regiment de infanterie staționat în garnizoana Spandau, pentru a-l introduce în rutina serviciului militar. Serviciu față de care el nu manifesta înclinații deosebite, fiind mai mult o fire romantică, sensibilă, un înfocat filo-francez și iubitor de călătorii.

Într-un stat absolutist, de caracter militar, cum a fost Prusia în vremea marelui Frederic, calitățile de oștean erau la mare cinste. Portretul prințului Heinrich în calitate de militar – și încă unul foarte bun, fapt mai puțin cunoscut, – se definește raportat la cel al regelui Frederic în capitolul următor, sugestiv intitulat: *Zwei Feldherren von Rang* (Doi comandanți de rang) (p. 77-98).

Viața de Curte și privată a prințului Heinrich face obiectul capitolelor următoare. Capitolul *Prinz Heinrich in Rheinsberg* (Prințul Heinrich în Rheinsberg) (p. 138-155) este mai puțin original. Narațiunea se bazează predominant pe descrierile scriitorului german din secolul al XIX-lea: Theodor Fontane (*Wanderungen durch die Mark Brandenburg, 1862-1863*), reeditată la München în 1977, pe cele ale scriitorului englez Andrew Hamilton, *Rheinsberg – der Park, Kronprinz Fritz und Bruder Heinrich* (nouă ediție; Berlin și Weimar, 1992), și pe memoriile unui martor ocular: contele Henckel von Donnersmarck, un apropiat al prințului de Prusia. Din aceste surse autorul citează copios și împănează relatarea sa cu descrierile lor, nu lipsite, de altminteri, de culoare. La reședința din Rheinsberg, prințul de Prusia a căutat un loc de refugiu, care trebuia să fie opusul Curții de la Postdam. Aici muzele erau la ele acasă. Potrivit relatărilor unui martor ocular, marchiza de Sobran, refugiată la Rheinsberg, în 1791, după Revoluția franceză, la Curtea lui Heinrich se puteau vedea de două ori pe săptămână teatru și spectacole de operă, cu o muzică la fel de bună ca aceea din Paris. Un mare merit a avut prințul de Prusia și în restaurarea castelului princiar, construit în stil baroc, în ridicarea teatrului și în înfrumusețarea parcului englezesc din jurul castelului în care el își doarme somnul de veci. A fost preocuparea lui de o viață de a împodobi parcul, după gustul acelei epoci, cu piramide, statui, grote, ruine artificiale, pavilioane și temple antice. A făcut-o cu pricepere și cu gust timp de o viață până la moartea sa survenită după o scurtă boală la 3 august 1802.

Într-un capitol special *Partnerschaft und Exil* (Parteneriat și exil) (p. 156-177), autorul înfățișează cariera diplomatică a prințului de Prusia, carieră care a debutat cu candidatura sa la tronul Poloniei, rămas vacant în 1764. Regele Prusiei a refuzat însă delegația poloneză care oferea tronul țării prințului Heinrich pentru a nu strica bunele sale relații politice cu Curtea de la Sankt Petersburg. Este interesant de menționat că prințului Heinrich i s-a mai făcut o ofertă asemănătoare,

declinată, de altminteri, de el în anul 1787. Era vorba de a prelua, în calitate de guvernator după modelul olandez, conducerea S.U.A. Emitentul ofertei a fost generalul Friedrich Wilhelm von Steuben, maistrul militar al armatei americane în războiul de independență. Izbucnirea Revoluției franceze în 1789 a însemnat indirect și eșecul acestui plan.

Calitățile de iscusit diplomat ale prințului Heinrich s-au vădit cu prilejul misiunilor sale în Suedia (în iulie 1770 el face o călătorie la Stockholm unde sora lui Luise Ulrike era din anul 1751 regina Suediei) și mai ales în Rusia, la Curtea Țarinei Ecaterina a II-a. Această ultimă misiune ne interesează pe noi românii în particular pentru că de ea se leagă proiectul primei împărțiri a Poloniei (1772) și tratativele diplomatice pentru crearea așa numitului „Regat dacic”, episod relatat succint în volumul de față. Este vorba de discuțiile secrete dintre prințul Heinrich și Ecaterina a II-a, din cursul vizitei sale din iarna anului 1770 la Sankt Petersburg (octombrie 1770 – ianuarie 1771), care vizau constituirea unui regat independent („Regatul dacic”) format din provinciile Moldova și Țara Românească, reunite sub sceptrul și înaltul patronaj al Țarinei Ecaterina a II-a.

Autorul prezintă „episodul dacic” ca pe un plan al Țarinei în favoarea prințului Heinrich căruia îi era rezervat tronul viitorului regat, localizat vag și confuz „undeva departe în Sud, între Moldova și Valahia” (p. 162). În realitate era vorba chiar de teritoriul Principatelor Române și nu de unul „dintre ele”, cum eronat scrie Christian von Krockow. Acestea urmau să fie reunite sub înaltul patronaj al Țarinei. Proiectul „dacic” a căzut ca multe altele din epocă. Ceea ce a rămas din el este însă planul unei împărțiri a Poloniei, care a fost discutat de prințul Heinrich cu Ecaterina a II-a, în secret, și apoi tradus în faptă în august 1772. După autor, în urma acestei vizite diplomatice, Heinrich l-ar fi cucerit și pe Regele Prusiei pentru planurile de împărțire a Poloniei. Autorul consideră misiunea diplomatică secretă a prințului Heinrich pe lângă Țarina Rusiei ca un mare succes diplomatic. Prin ea, Prusia ar fi câștigat în timp de pace o nouă și bogată provincie din cuprinsul Poloniei învecinate. Or, se cunoaște faptul că acest act istoric a fost un târg fără scrupule între Marile puteri europene vecine: Rusia, Austria și Prusia. Precizările ulterioare ale autorului precum că prințul Heinrich a făcut din inițiativă proprie aceste propuneri Țarinei Ecaterina a II-a (legate de prima împărțire a Poloniei) fiind determinat de interese de stat specific prusiene (crearea unui pod care să lege provincia Pommern de Prusia Orientală), dar că el a condamnat sever împărțirile ulterioare care au distrus complet statul polonez nu diminuează rolul negativ jucat de prinț în acea împrejurare. Un penultim capitol: „*Vom preussischen Unglück und der Sehnsucht nach Liebe*” (*Despre nenorocul prusian și despre dorul de dragoste*) (p. 178-192) autorul înfățișează critic relațiile interfamiliale tensionate din Casa de Hohenzollern. El prezintă realist profilul psiho-moral al marelui Frederic al II-lea, cu lumini și umbre, reliefând relația sa deficitară cu mezinul Heinrich și ceilalți frați, părțile negative ale celor două personalități princiare.

În ultimul capitol – *Das klassische Preussen: Ein Rückblick* (*Prusia clasică. O privire retrospectivă*) (p. 194-213) – Cristian von Krockow face o cronică a devenirii istorice a statului prusian, cu accentul pe caracterul său specific, aspect abordat și în prima parte a lucrării sale.

Stela Mărieș

GHEORGHE ZBUCHEA, *România și războaiele balcanice, 1912-1913. Pagini de istorie europeană*, București, Editura Albatros, 1999, 458 p.

Apariția acestei lucrări reprezintă un adevărat eveniment istoriografic.

Este, după știința noastră, cea mai amplă monografie consacrată acestui subiect publicată în România.

Structura ei se compune dintr-un „Cuvânt înainte”, patru capitole și concluzii.

În „Cuvânt înainte” autorul încadrează războaiele balcanice în contextul „problemei orientale”. Sunt expuși sumar factorii care au determinat participarea României la criza din 1912-1913 – chestiunea Cadrilaterului și aceea a românismului balcanic – precum și semnificația acestei implicări, care a fost, în viziunea autorului, ruptura de Tripla Alianță (p. 5-12).

Primul capitol se intitulează „Relațiile României cu Sud-Estul european în anii 1908-1912”. Aceste raporturi nu fuseseră lipsite de tensiuni, uneori destul de importante – vezi cazul relațiilor româno-grecești, rupte între 1906-1911, din cauza chestiunii aromânilor. Totuși, în 1912 România reușise să ajungă să aibă legături de prietenie cu Grecia, Serbia, Imperiul otoman și cu

mişcarea națională albaneză. Relațiile româno-bulgare erau afectate de câteva probleme: aspirațiile unor cercuri naționaliste bulgare de cucerire a Dobrogei, dorințele unor militari și politicieni români de extindere spre sud a frontierei dobrogene pentru obținerea unei granițe strategice și de asigurare a echilibrului balcanic prin prevenirea apariției unei Marii Bulgarii expansioniste, chestiunea conservării românismului balcanic din Macedonia și din zona Vidin-Timoc (p. 13-38).

Capitolul al II-lea poartă numele „Războaiele balcanice și implicațiile românești” și este împărțit, ca și cel precedent, în cinci subcapitole. În primul dintre ele Gheorghe Zbucnea analizează cauzele și desfășurarea primului război balcanic și tratativele diplomatice purtate până la încheierea păcii de la Londra din 17/30 mai 1913. Tot aici sunt evidențiate și motivele izbucnirii celui de al doilea război balcanic (p. 39-65).

Următorul subcapitol tratează acțiunea diplomației românești în timpul primului conflict balcanic. Autorul constată „o lipsă de reacție a cercurilor politice românești” în lunile dinaintea războiului, cauzată de convingerea că Marile Puteri vor putea împiedica un conflict armat în Balcani și de credința că într-un eventual război al statelor balcanice cu Imperiul otoman ultimul va fi învingător, nepermițând practic tulburarea *statu-quo*-ului (p. 68). Drept urmare, în prima fază a războiului România a rămas neutră, dar după victoriile aliaților balcanici s-a decis emiterea unor cereri cu privire la asigurarea de drepturi românilor macedoneni ce urmau a fi încorporați Bulgariei și la rectificarea graniței din Dobrogea prin mutarea ei mai la sud (p. 73). Gheorghe Zbucnea consideră că modul de acțiune al României în această privință, prin intermediul Marilor Puteri, a fost greșit. „O acțiune directă și mai energică a României ar fi putut avea, după toate probabilitățile, unele șanse de succes” (p. 74). E posibil, dar la fel de posibil era și să nu fi avut succes. De aceea credem că ar fi fost mai productiv ca autorul să încerce să explice de ce au adoptat guvernării români acea atitudine prudentă, în loc de a o critica. Ei cunoșteau existența alianței ruso-bulgare (menționată de Gheorghe Zbucnea la p.70) și a tratatului de alianță sârbo-bulgar, adus la cunoștință regelui Carol I atât de secretarul de stat la externe al Germaniei, Kiderlen-Wächter, cât și de atașatul militar al României la Sofia, maiorul Dabija (fapt nemenționat de Gheorghe Zbucnea). Trebuie luate în considerație și răspunsurile reticente ale Germaniei și Austro-Ungariei la solicitările mai vechi ale României de sprijin pentru obținerea de compensații teritoriale de la Bulgaria, în cazul cuceririi de către aceasta a Macedoniei (v. Ernst Ebel, *Rumänien und die Mittelmächte von der russisch-türkischen Krise 1877/78 bis zum Bukarester Frieden vom 10. August 1913*, Berlin, 1939, p. 89-91, 108-110). Nu e deci de mirare că într-o convorbire avută cu maiorul Dabija pe 28 aprilie 1912, după încheierea tratatului sârbo-bulgar, Carol I a spus: „Acum România trebuie să stea liniștită” (General G.A. Dabija, *Amintirile unui atașat militar român în Bulgaria. 1910-1913*, București, 1936, p. 156-157).

În continuare sunt scoase în evidență eforturile diplomatice ale României pentru a-i fi acceptate revendicările de către Bulgaria. Autorul analizează tratativele româno-bulgare desfășurate la București, Londra și Sofia, încercările Marilor Puteri – în special Rusia și Austro-Ungaria de influențare a României, acceptarea de către guvernul român a medierii diferendului cu Bulgaria de către Marile Puteri și votarea protocolului de la Petersburg în Parlament (p. 74-94). Din noianul de fapte și declarații incluse în acest subcapitol câteva ne-au atras atenția. Prima este o declarație făcută de Ion I.C. Brătianu marelui duce Nicolae Mihailovici în decembrie 1912, cu prilejul vizitei acestuia la București: „eu nu pot, chiar ca înflăcărat patriot român, să doresc imposibilul, dar dacă aș fi la putere aș pune chestiunea Transilvaniei în primul rând și aș face totul ca să mă apropiu de Rusia. Dar vă repet, cu actualul rege asta ar fi foarte greu, cu urmașul său s-ar putea aranja” (p. 80). Foarte interesantă este și telegrama adresată de ministrul României la Paris, Alexandru Em. Lahovary, primului-ministru Titu Maiorescu, la 2 februarie 1913. Aici e arătat unul din motivele pentru care o ocupare cu forța a Silistrei de la Bulgaria ar fi fost rău văzută de opinia publică europeană în acel moment, dacă România n-ar fi așteptat încheierea păcii între aliași și otomani: „Astfel vom fi bănuiați că căutăm să creăm o diversivno în favoarea Turciei” (p. 87). Alt motiv, evidențiat de presa franceză, era teama de o conflagrație europeană, date fiind raporturile româno-austriece și, respectiv, bulgaro-ruse (p. 88).

Un alt subcapitol din capitolul secund analizează reacția societății românești față de criza balcanică. Folosind presa și alte publicații ale vremii autorul prezintă luări de poziție relevante ale factorilor politici și culturali.

Majoritatea vocilor cereau o acțiune energetică a guvernului, în vederea extinderii graniței românești către sud. Se pronunțau în acest sens Ion Grădișteanu, B.G. Assan, Virgil Arion, Vasile Pârvan și alții (p. 102-109).

Existau însă și opinii contrare. Nicolae Iorga era împotriva rectificării de graniță, pe care o considera o „nadă” a Austro-Ungariei. Marele istoric era de părere că interesul național nu se găsea la sud, ci în Transilvania, Bucovina și Basarabia, fapt ce ne impunea despărțirea de „apăsătorii, persecutorii altora” (p. 102).

Socialiștii români, în frunte cu viitorul lider sovietic Cristian Racovski, doreau organizarea popoarelor balcanice într-o „republică federativă”, care să cuprindă și România. Ei au inițiat acțiuni împotriva războiului, susținând o politică de pace cu Bulgaria (p. 109-112).

Trenarea tratatelor cu Bulgaria și masacrele la care erau supuși românii macedoneni de trupele aliaților balcanici au determinat ținerea unor mari adunări de protest, în special sub egida Ligii Culturale, la începutul anului 1913. Guvernul era îndemnat să intre în acțiune pentru ocuparea Cadrilaterului și respectarea drepturilor aromânilor (p. 118-130).

Atitudinea Austro-Ungariei în cadrul Conferinței de la Petersburg, percepută drept probulgară, a dus la înmulțirea luărilor de poziție care condamnau alianța cu Dubla Monarhie. Totodată se manifesta în favoarea românilor din Austro-Ungaria (p. 131-133). În acest context, intervenția armatei române la sud de Dunăre a fost privită de către opinia publică românească și ca o lovitură dată politicii Austro-Ungariei, iar Nicolae Iorga putea afirma că această campanie era un război prin care „ostașii noștri începeau eliberarea Ardealului” (p. 146).

Acțiunile aliaților balcanici, consideră autorul, au fost privite inițial cu simpatie de către opinia publică din România, dar au început să fie condamnate după ce s-a observat că ele încalcă principiul naționalităților, invocat de ei, pentru a se transforma într-o cursă pentru cuceriri. De altfel, încălcarea de către Bulgaria a acestui principiu a servit drept argument celor care militau pentru extinderea României în sudul Dobrogei (p. 144-145).

Un alt subcapitol din capitolul al doilea se referă la problema Cadrilaterului. Gheorghe Zbucnea e de părere că această chestiune a apărut în 1878, când din cauza atitudinii României față de cedarea sudului Basarabiei diplomația rusă a insistat pentru fixarea unei granițe dezavantajoase țării noastre în sudul Dobrogei (p. 146-149). Se reconstituie apoi împrejurările care au făcut ca guvernul român să ceară în 1912 rectificarea graniței cu Bulgaria, tratativele cu aceasta și considerentele ce au dus la intrarea României în război și la anexarea respectivei provincii (p. 150-180). Foarte interesante sunt informațiile și aprecierile autorului privind evoluția structurii etnice a Cadrilaterului între 1884 și 1938. Aceasta s-a caracterizat prin scăderea constantă a ponderii elementului musulman, creșterea ponderii elementului bulgar până în 1913 și a celui românesc în perioada interbelică. Bulgarii, dintre care majoritatea au fost colonizați între 1878-1913, au rămas însă constant mai numeroși decât românii (p. 155-158).

Semnalăm aici o mică greșală. La pagina 150 se afirmă că în timpul lucrărilor Comisiei Internaționale pentru fixarea frontierelor de după pacea de la Berlin, „din cauza presiunilor și a șantajului, dată fiind și masiva prezență a trupelor ruse [...] România a fost nevoită să cedeze fortul Arab Tabia și să accepte mutarea frontierei mai înspre răsărit”. Or, e drept că pentru o vreme trupele române au trebuit să se retragă din Arab Tabia (v. *Memoriile regelui Carol I*, vol. IV, București, 1994, p. 212), dar în cele din urmă Comisia Internațională pentru fixarea frontierelor a atribuit respectivul fort României (*Ibidem*, p. 335).

Ultimul subcapitol din acest capitol se numește „Acțiunea militară a României peste Dunăre în cadrul celui de al II-lea război balcanic”. Aici Gheorghe Zbucnea relatează pe scurt cauzele conflictului, luptele de pe fronturile balcanice din iunie-iulie 1913 și analizează participarea armatei române la război. Aceasta practic nu a luat parte la lupte, majoritatea pierderilor fiind suferite din cauza epidemiei de holeră (p. 189-222).

Interesante sunt și însemnările unor participanți și martori oculari la evenimente, ei arătând că majoritatea românilor au întâmpinat intrarea în război cu entuziasm. Se scandau lozinci împotriva Austro-Ungariei, percepută atât ca instigatoarea atacului Bulgariei împotriva foștilor ei aliați, cât și ca asupritora românilor ardeleni (p. 223-230).

Cel de-al treilea capitol se intitulează „Conferința și tratatul de pace de la București”. Autorul expune și analizează tratativele diplomatice menite să păstreze sau să restabilească pacea.

din lunile iunie-august 1913. Sunt consemnate atât meritele, cât și greșelile plenipotențiarilor români, în frunte cu Titu Maiorescu și Take Ionescu. Aceștia au reușit să evite implicarea directă a Marilor Puteri în tratativele de pace și să contribuie la buna înțelegere între statele balcanice. În același timp, problema românilor din Macedonia a fost rezolvată într-un mod inadecvat, iar aceea a altor minoritari români din spațiul balcanic – din Valea Timocului ori Albania – nici măcar nu a fost abordată (p. 258-300).

Și aici sunt consemnate numeroase opinii relative la pacea de la București, ale unor oameni politici, diplomați și ziariști ai vremii, multe din ele elogioase, precum acelea ale lui Nicolae Titulescu, discipol al lui Take Ionescu, iar unele negative, precum acelea ale lui Constantin Stere, adept consecvent al alianței cu Austro-Ungaria contra Rusiei (p. 300-330). E pusă în evidență și evoluția judecății istoricilor asupra acestor evenimente, din perioada interbelică și până azi (p. 330-346).

Ultimul capitol al lucrării poartă numele „România în context sud-est european în ajunul primului război mondial (august 1913-iulie 1914). Pentru început sunt analizate luările de poziție ale parlamentarilor față de acțiunea guvernului, cu prilejul discutării în noiembrie-decembrie 1913 a răspunsurilor Camerelor la Mesajul Tronului. Au existat argumente pro și contra guvernului, pe care Gheorghe Zbucnea le expune (p. 369-390).

Autorul face o confuzie când afirmă că la dezbateri a participat și un „conservator de marcă, fost prim-ministru în mai multe rânduri, bătrânul G.G. Cantacuzino” (p. 376). Or, Gheorghe Grigore Cantacuzino murise pe 23 martie/5 aprilie 1913 (v. Titu Maiorescu, *România, războaiele balcanice și Cadrilaterul*, București, 1995, p. 93). Cel ce a luat parte la discuțiile amintite a fost fiul său, Grigore Gheorghe Cantacuzino.

Se analizează apoi raporturile României cu statele vecine până la izbucnirea primului război mondial.

Bulgaria a urmărit constant revizuirea tratatului de pace de la București, chiar dacă în cercurile oficiale de la Sofia s-a exprimat dorința de normalizare a relațiilor cu România. S-au produs și o serie de incidente de-a lungul frontierei (p. 390-394).

Relațiile cu Turcia și Grecia s-au menținut bune, mai ales că Take Ionescu a mediat în toamna lui 1913 diferendul dintre cele două țări legat de posesiunea insulelor din Marea Egee (p. 394-408).

Și relațiile româno-sârbe au cunoscut un curs pozitiv, fapt dezaprobat de Austro-Ungaria, care a încercat să pună capăt solidarității celor două state. În iulie 1914 regele Carol I a încercat să împiedice izbucnirea războiului dintre Austro-Ungaria și Serbia, dar n-a reușit (p. 408-416).

Relațiile României cu Rusia s-au îmbunătățit în 1913-1914, datorită acțiunilor ministrului de externe rus, Sazonov, și ale noului prim-ministru român, Ionel Brătianu. Această apropiere și-a găsit expresia în vizita țarului Nicolae al II-lea la Constanța din iunie 1914, prilej cu care s-au purtat convorbiri între guvernării români și ruși, care au relevat interesele comune ale celor doi vecini (p. 416-423).

Austro-Ungaria a acționat în această perioadă în sensul salvării alianței sale cu România, primejduită de ostilitatea opiniei publice românești față de Dubla Monarhie și de relațiile strâne româno-sârbe. Misiunea contelui Czernin la București, ce urmărea acest țel, nu a avut însă succes. Planurile Dublei Monarhii de creare a unei alianțe balcanice supuse Centralilor, care să cuprindă Bulgaria, România, Turcia și Grecia, s-au dovedit doar o iluzie (p. 424-433).

Concluziile care încheie lucrarea sunt, în cea mai mare parte, potrivite și arată clar semnificația evenimentelor din sud-estul Europei din anii premergători primului război mondial, pentru istoria românilor și a celorlalți popoare și state de aici. Totuși nu putem fi de acord cu formularea că „România a fost îndreptățită a se implica, nu numai politic ci și militar, în cel de-al doilea război balcanic” (p. 451). Aceasta nu pentru că am împărtăși o părere opusă, ci fiindcă socotim că istoria nu trebuie să justifice ori să condamne decizii politice din trecut, ci să le reconstituie, analizeze și explice, în contextul epocii.

Nici ideea că prin tratatul de la București din 1913 „statul român își reorienta politica externă și trecea spre alte legături de alianță” (p. 452) nu o credem întru totul justificată. E drept că prin participarea la al doilea război balcanic România se opusese politicii Austro-Ungariei, dar pe aceasta n-o susținuseră atunci nici Italia și nici măcar Germania. Iar până în ianuarie 1914

România a avut un prim-ministru care încă mai ținea la alianța cu Monarhia Dunăreană, nemaivorbind de convingerile regelui. Credem că reacția opiniei publice românești la acțiunile din iunie-august 1913 dovedea existența premiselor unei schimbări a alianțelor. Aceasta s-a produs însă mai târziu, prin acțiunea lui Ionel Brătianu.

Deplângem lipsa, fără îndoială din rațiuni editoriale, a unei bibliografii și a unui indice de nume.

Cele câteva divergențe de opinii cu autorul și micile greșeli semnalate nu ne împiedică să considerăm că lucrarea lui Gheorghe Zbucă este una valoroasă, indispensabilă cercetătorului interesat în istoria relațiilor internaționale ale României și ale statelor din sud-estul Europei la începutul secolului trecut și utilă și unui public mai larg.

Sebastian-Dragoș Bunghez

LUCIAN LEUȘTEAN, *România, Ungaria și Tratatul de la Trianon, 1918-1920*. Iași, Polirom, 2002, 240 p.

Nu trebuie să ne sfîim a recunoaște că în istoria oricărui popor, a unei nații sau unei țări există momente care stârnesc pasiuni aprinse și orgolii, cu atât mai mult atunci când este vorba de „celălalt” și de relațiile cu acesta. Ar fi suficient să privim în urmă, la secolul XX, un secol ce a debutat sub auspiciile naționalităților, a cunoscut două războaie mondiale și s-a încheiat purtând semnul globalismului. A fost, printre altele, un secol al naționalismelor, al orgoliilor rânite și revanșei, al aspirațiilor naționale. Sunt elemente care au hrănit ideologii și au alimentat propaganda, un mecanism ce a ajuns să făurească adevărate mituri. Toate acestea au influențat conștiințe, percepții și mentalități nu numai la nivel individual. În secolul XX vorbim de *mase*.

România, ca stat european modern, nu a făcut – și nu face – excepție. Fiecare dintre noi posedă, mai mult sau mai puțin conștient, un mecanism, un resort care funcționează la apariția unor stimuli – de exemplu noțiuni precum *istorie* sau *național*, cu tot ceea ce ele pot cuprinde. Și dacă am pomenit de istorie, să spunem că românul este [și el] un tip pasional. Există subiecte – și nu puține – care trezesc în el reacții deosebite, vii, indiferent de formația profesională, cultură sau grad de instruire. Vom da, în cazul de față, un singur exemplu: relațiile româno-maghiare.

Nu am scris întâmplător rândurile de mai sus. Ele se pot constitui într-o avanpremieră pentru ceea ce dorim a semnala. Este vorba despre volumul apărut în colecția *Historia* a editurii Polirom, *România, Ungaria și Tratatul de la Trianon*.

Autorul, Lucian Leuștean, este lector la Facultatea de Istorie a Universității „Al. I. Cuza” Iași, specialitatea istorie universală contemporană. Preocupările sale științifice se concentrează, cu precădere, asupra relațiilor internaționale din perioada interbelică, începutului „războiului rece”, istoriografiei din țările fostului bloc socialist. O direcție aparte a cercetărilor sale o constituie însă metamorfozele înregistrate în spațiul Europei Centrale și de Est după încheierea primului război mondial. Volumul semnalat de noi nu este, deci, o apariție întâmplătoare. Preocupări în domeniu s-au concretizat anterior în diverse studii găzduite de paginile unor reviste precum „Xenopoliana”, „Anuarul Institutului «A. D. Xenopol»” sau „Analele Științifice ale Universității «Al. I. Cuza»”.

A scrie însă despre relațiile româno-maghiare a însemnat, cu certitudine, un act de curaj, dincolo de truda strict științifică, intelectuală, a cercetării. Un asemenea demers nu putea fi o operațiune facilă „decât dacă ești în posesia unor certitudini și nu dorești să-ți pui convingerile sub semnul întrebării”, mărturisește autorul. Dificultățile evidente ale abordării științifice, atunci când subiectul este tratat de obicei în registrul pasional, nu pot fi depășite decât prin adoptarea unei atitudini echilibrate. Chiar și așa, există riscuri deloc neglijabile. Nici măcar metoda cercetării istorice nu poate elimina spectrul izolării sau chiar al stigmatizării. „Trădător”, sau măcar „slab”, „șovăitor”, „mult prea flexibil” sunt doar câteva exemple. Iar pentru „dușmani” vei rămâne *celălalt*, în ciuda echilibrului și nuanțelor pe care încerci a le impune.

Cu toate acestea, există și compensații. Subiectul poate fi, în același timp, o provocare. Un cercetător serios în domeniul istoriei va accepta o astfel de temă ca pe un adevărat test al propriilor capacități, iar reușita înseamnă o reală și deplină satisfacție. Înseamnă biruința

cercetării asupra compilației, a lucrării monografice asupra panoramei, a științificului asupra politicului. Autorul încearcă, în cazul de față, această satisfacție. „Unelte” sale? „Preferința pentru cercetare”, analiza, echilibrul, „apelul critic la opiniile predecesorilor și contemporanilor”, fără a exclude „concluziile cu un grad mai ridicat de generalitate” sau „emiterea unor judecăți de valoare cu implicații politice”. Rezultatul final poate fi astfel de incontestabilă valoare științifică în condițiile în care nu se renunță la sentimentul național.

În acest sens, a scrie istorie conform unor formule celebre – „fără ură și fără părtinire” [Tacitus] sau „așa cum s-au întâmplat ele” [Leopold von Ranke] – reprezintă „mai mult un deziderat decât o posibilitate reală” afirmă autorul. În lucrarea sa, Lucian Leuștean își propune a da sens faptelor, „să înțeleagă ce s-a întâmplat”, cu alte cuvinte „să dea dovadă de curiozitate istorică”. Din această perspectivă, sentințelor moralizatoare ale atâtor istorici, politologi, esești și ziariști – fie ei români, maghiari, occidentali –, autorul le opune un exercițiu, realizat cu moderație și precauție, al căutării și consemnării câtorva dintre resorturile eșecului, de atunci, a proiectului Confederației Danubiene sau al rațiunilor unei reușite – constituirea României Mari.

Atragem atenția, în același timp, asupra rațiunilor ce au stat la baza alegerii titlului lucrării. Sintagma „România și Ungaria...” face o trimitere exactă spre istoria diplomatică, o subliniere în plus a ceea ce autorul dorește să realizeze. Raporturile dintre două grupuri etnice – în speță dintre români și maghiari – ar fi impus titlul de „Relații româno-maghiare...” și ar fi îndreptat cercetarea spre alte direcții decât cele avute în vedere. Din acest motiv ele nu sunt considerate ca semnificative decât în măsura în care au avut o influență reală, directă, asupra relațiilor dintre România și Ungaria. Totodată, raporturile dintre cele două state sunt analizate în cadrul unui sistem mult mai complex, acela european. O limitare strictă la relațiile bilaterale s-ar fi dovedit sterilă, denaturând rezultatele cercetării. Complexitatea raporturilor dintre București și Budapesta nu poate fi înțeleasă fără a „introduce în ecuație Conferința de Pace de la Paris, marile puteri, statele vecine, conjunctura internațională, situația regională din diferite momente”. Conștient sau nu, România și Ungaria evoluau atunci în cadrul a ceea ce unii au numit „Noua Europă”. Poate nu chiar „nouă”, subliniază autorul, însă, cu certitudine „alta” decât înainte de 1914. O „Lume Veche” ce experimenta modificări pe toate planurile: politic, economic, mental. A încerca un răspuns în privința măsurii în care cele două state s-au adaptat noilor realități este unul dintre scopurile pe care Lucian Leuștean și le propune.

Am amintit, anterior, de instrumentele, „unelte” care au făcut posibilă realizarea acestui volum. Este însă necesar, pentru a evidenția complexitatea cercetării, să spunem că ele nu se limitează la câteva concepte. În cazul de față, echilibrul, metoda, spiritul critic, moderația, precauția se află la baza unor complexe „căutări”. Apelul la documente, chiar inedite, este considerat necesar, nu însă și suficient. Iar dacă Arhivele Ministerului Afacerilor Externe sau Arhivele Naționale Istorice Centrale de la București au oferit, în acest sens, un suport solid, nu au fost ignorate volumele de documente publicate, fără de care „demersul (...) științific ar fi fost mai greu de realizat și, inevitabil, mai sărac”. Se adaugă, la toate acestea, sursele considerate „secundare”: memorii, jurnale, amintiri, mărturii contemporane sau presă.

De asemenea, o bibliografie deosebit de amplă a oferit autorului atât satisfacții, cât și, inevitabil, dezamăgiri. Dacă unele au însemnat veritabile modele, călăuzind cercetarea, metoda, oferind informații și concluzii, inevitabila cantitate de „maculatură”, lucrările inferioare calitativ au oferit exemple concludente asupra modului cum *nu* trebuie scrisă istoria. Chiar și acestea au fost utile autorului, permițându-i să evite „erorile lor, cărările înfundate pe care s-au aventurat”. Nu putem decât sublinia spiritul critic al istoricului. Căutările sale, răspunsurile găsite au permis dezacordul cu opiniile mai puțin documentate sau izvorâte din cine știe ce spirit național alimentat de pasiuni, sentimente, ideologii sau regimuri politice.

Vorbind despre instrumentele autorului, despre metoda și conceptele sale, despre felul în care își ordonează truda nu putem ignora rezultatul, finalitatea. Și când aceasta reprezintă o reușită cu totul deosebită – precum în cazul de față –, încercăm un oarecare regret de a nu putea detalia, atât cât am dori, prezentarea, chiar minimală, a conținutului propriu-zis. Încercarea noastră nu are altă șansă decât subordonarea față de un spațiu întotdeauna limitat, iar în cazul de față cu totul insuficient.

Ne propunem totuși, succint, să trecem în revistă reperele lucrării, sperând că vom putea astfel oferi fie doar și câteva indicii, întotdeauna necesare.

Începem cu obișnuita *Introducere*, p. 5-9, ce prilejuiește autorului o expunere a motivațiilor sale, metodei folosite, a instrumentelor de lucru. Izvoare, bibliografie, modele, critică, stil, toate acestea se îmbină pentru a dezvălui „culisele” unei munci de ani de zile, pentru a arăta ceea ce se ascunde dincolo de textul unei realizări istoriografice de excepție.

Textul despre care vorbim este structurat în cinci capitole, la care se adaugă o *Încheiere*, *Anexe*, *Izvoare și bibliografie*, și un *Index*. Ne vom limita, în fiecare caz, la indicarea subcapitolelor. Intrarea în detalii ar însemna, cum am și subliniat, să ne lovim de limite obiective. Ne exprimăm însă certitudinea că celor interesați le vor fi suficiente și acestea.

Capitolul I, *România și Ungaria între război și pace (noiembrie 1918-ianuarie 1919)*, p. 11-39, reprezintă o expunere clară despre ceea ce a însemnat *Primul război mondial și soarta Austro-Ungariei, Armistițiul de la Padova și Convenția de la Belgrad, Adunarea Națională de la Alba Iulia, Înaintarea armatei române în Transilvania (noiembrie 1918-ianuarie 1919), Recunoașterea României ca țară „Aliată” și nerecunoașterea internațională a regimului de la Budapesta*.

Trebuie aici să atragem atenția cititorului spre a nu cădea în eroarea aprecierii conținutului drept „fragmentar”. Discursul autorului, departe de a lăsa această impresie, este continuu, curge, „trădând” dincolo de istoric [și] un om de litere.

Capitolul al II-lea, *România, Ungaria și Conferința de pace de la Paris (ianuarie-martie 1919)*, p. 41-68, face referiri la *Soarta istoriografică a Conferinței de pace de la Paris, Revindicările românești la forumul păcii de la Paris (1919-1920), Debutul Conferinței de pace de la Paris, Revindicările românești la forumul păcii de la Paris, Instituirea unei zone neutre între România și Ungaria; schimbarea de regim de la Budapesta*.

Capitolul al III-lea, *România, Republica Sfaturilor din Ungaria și Conferința de Pace de la Paris (21 martie-1 august 1919)*, p. 69-110, tratează chestiuni precum *Debutul politicii externe a Republicii Sfaturilor din Ungaria, Conferința de pace de la Paris și Republica Sfaturilor din Ungaria, Cine a atacat în aprilie 1919?, Decizia românească de a nu depăși linia Tisei, Tensiuni între România și marile puteri la Conferința de pace de la Paris (mai-iunie 1919), Atacul maghiar din Slovacia și reacția Conferinței de pace, România, Conferința de pace și sfârșitul Republicii Sfaturilor din Ungaria*.

Următorul capitol, al IV-lea, *România la Budapesta (august-noiembrie 1919)*, p. 111-151, studiază problematica legată de ocupația românească a Ungariei: *Conferința de pace de la Paris și ocupația românească din Ungaria, România și lovitura de stat de la Budapesta, Raporturile dintre autoritățile civile și militare românești și reprezentanții Aliați la Budapesta, Tensiuni între România și puterile anglo-saxone, Demisia guvernului I.I.C. Brătianu și relațiile României cu marile puteri, Ultimatumul adresat României și instalarea cabinetului Vaida-Voevod, Destinul istoriografic al ocupației românești din Ungaria*.

În fine, ultimul capitol, al V-lea, *Relații româno-maghiare în 1920 – semnarea și ratificarea Tratatului de la Trianon*, p. 153-177, prezintă evoluția relațiilor dintre București și Budapesta până la încheierea celebrului act: *Conjunctura politică europeană (decembrie 1919-ianuarie 1920), Dezbaterea Tratatului de la Trianon la Conferința de pace, Ungaria și tentativa franceză de constituire a unei „confederații economice danubiene” în 1920, Tratatul de la Trianon*.

În *Încheiere*, p. 179-184, autorul expune concluziile demersului său, iar în *Anexe*, p. 185-199, *Izvoare și bibliografie*, p. 201-226, și *Index*, p. 227-235, nu putem vedea decât repere ce dau măsura trudei, a căutărilor istoricului, a rigurozității și metodei sale științifice.

Se cuvine a fi subliniată, în mod deosebit, importanța corpului de note – extrem de amplu și complex – ce însoțește textul. Folosirea trimiterilor la subsolul paginii constituie, în acest caz, o fericită alegere. Se evită astfel o lectură duală, paralelă, care ar fi știrbit din continuitatea lucrării, lipsind pe cititor de explicații sau detalieri imediate.

La final putem spune că această carte își atinge pe deplin obiectivul. Autorul poate încerca satisfacția redactării unui excepțional monografii de istorie diplomatică, urmărind atât maniera în care oamenii politici și diplomați români, maghiari, occidentali „și-au pus în valoare inteligența

și tactul în desfășurarea relațiilor oficiale și semif oficiale dintre guvernele statelor lor independente, în primii ani interbelici", cât și perspectiva națiunilor mici, ai căror diplomați nu-și pot permite greșeli. Aceste direcții conferă lucrării esența. Iar dacă noi ar trebui să o caracterizăm, am putea să o facem laconic: *un model*. Un exemplu ce ar trebui urmat de mulți. Un reper ce indică faptul că istoria se [mai] poate scrie și așa.

Bogdan-Alexandru Schipor

SILVIU MARIAN MILOIU, *România și Țările Baltice în perioada interbelică*, Târgoviște, Editura Cetatea de Scaun, 2003, 242 p.

Lucrarea pe care o prezentăm este, practic, teza de doctorat a autorului, coordonată de Valeriu Florin Dobrinescu și urmează a fi susținută la Universitatea din Craiova. Silviu MiloIU încearcă astfel să realizeze, în mod științific, o paralelă între politica externă a României și aceea a Țărilor Baltice pe parcursul celor două decenii interbelice. Abordarea se concentrează, din acest punct de vedere, nu doar asupra obiectivelor comune diplomației românești și a celor trei state baltice, dar și asupra inițiativelor politice distincte promovate în domeniul politicii externe.

Problematica raporturilor României cu statele baltice în perioada interbelică reprezintă o „noutate absolută” pentru istoriografia noastră, după cum subliniază Valeriu Florin Dobrinescu în *Prefața* lucrării. Într-adevăr, referirile la relațiile româno-baltice din perioada specificată sunt extrem de puține. Însă la fel de rare au fost și situațiile în care românii și națiunile baltice au fost asociați într-o întreprindere comună. Desigur, pot fi menționate aici legăturile dintre români și lituanieni în Evul Mediu ori punțile spirituale stabilite în Imperiul Țărilor între românii din Basarabia și intelectualitatea baltică. Însă cea mai semnificativă consistență, din acest punct de vedere, a avut-o proiectul de creare a Europei securității colective din perioada interbelică. Europa de după Versailles a asociat într-un mod coerent România și Țările Baltice în vederea conservării *statu-quo*-ului continental. Complementară acestui fapt, necesitatea colaborării în direcția menținerii Rusiei bolșevice în afara Europei și imperativul îngrădirii comunismului au constituit noi motivații ale solidarizării României cu Țările Baltice. Franța și Marea Britanie sprijineau aceste state, cu scopul concret de a coagula, fie și treptat, o *barieră* anti-germană și un *cordon sanitar* anti-sovietic. Polonia ar fi constituit puntea de legătură, liantul atât de necesar în crearea acestei entități politico-militare ce ar fi unit Baltica de Marea Neagră.

Lăsând însă deoparte atitudinile politice britanice și franceze, *cordonul sanitar est-european*, despre care s-a vorbit atât de mult la vremea sa, era subred în multe puncte. Lituania, de exemplu, lipsită de către Polonia de capitala sa istorică – este vorba de Vilna –, ca și de zona arondată acesteia, a jucat, în perioada interbelică, atât cartea revizionismului – îndreptat împotriva Poloniei – cât și pe aceea a antirevizionismului, a menținerii ordinii europene și a securității colective, sub auspiciile Societății Națiunilor.

Polonia, pe de altă parte, deși a înfrânt trupele Armatei Roșii în 1920-1921, salvând întreaga regiune de bolșevism, nu a abandonat ideea refacerii unui soi de *Commonwealth* polono-lituanian. S-a ales, în schimb, doar cu orașul Vilna împreună cu zona ce îl înconjură și, mult mai important, cu un inamic ce a servit, uneori, chiar tabăra celor mai înverșunați adversari. În plus, Polonia a trăit, de-a lungul perioadei interbelice, o iluzie aproape constantă a forței sale militare și politice. Această supraestimare poate explica, desigur nu în totalitate, unele inițiative ale diplomației poloneze. În acest sens, putem aminti faptul că Polonia a propus Finlandei împărțirea sferelor de influență la Marea Baltică, că a intrat în conflict cu Cehoslovacia, participând ulterior chiar la împărțirea ei, a încheiat în 1934 un tratat de neagresiune cu Germania, subminând echilibrul de putere european, iar în relația și alianța cu România a avut, în general, comportamentul unui „frate mai mare”.

În acest context, ce soluții au putut oferi Europei România și Țările Baltice? Cum s-au manifestat ele în relațiile diplomatice și care au fost proiecte și acțiunile lor politice comune? Ce domenii au făcut posibilă o colaborare? Cum s-au raportat ele la principiile securității colective și regionale? Cum au reacționat în fața destrămării ordinii stabilite la Versailles? A existat o culpă a

celor patru state în nereușita conservării echilibrului european? Cum a privit diplomația românească dispariția Țărilor Baltice ca entități politice distincte?

Lucrarea lui Silviu Miloiu încearcă să ofere acestor întrebări un răspuns sau, mai precis, „cheia aflării unui răspuns”. Perspectiva unei analize a tuturor acestor probleme din punctul de vedere al statelor mici și mijlocii implicate indică realizarea unei istorii a relațiilor româno-baltice ca pe o necesitate.

Așadar, principalul obiectiv al lucrării de față este acela de a analiza acțiunile și reacțiile unor puteri mici – Estonia, Letonia, Lituania – și mijlocii – România – în contextul internațional interbelic și al luptei dintre ideologiile extremiste care au divizat Europa acelei vremi. Totodată, autorul încearcă și o „introspecție” în miezul raporturilor politico-diplomatice dintre puterile interesate în organizarea păcii Europei Orientale. Este propusă, astfel, o „cântărire” a reușitelor și nereușitelor din relațiile României cu Țările Baltice, o evidențiere a punctelor de convergență ori divergență, o comparație între scopuri, mijloace și rezultate. Din acest punct de vedere, autorul consideră obiectivele diplomației românești interbelice ca fiind, în general, mai bine cunoscute, așa încât se concentrează asupra definirii direcțiilor politicii externe estoniene, letone și lituaniene, oferind o comparație a motivațiilor și organismelor de securitate regională create și dezvoltate la cele două extremități ale *cordonului sanitar*. În plus, nu este ignorată nici problema factorului ce ar fi trebuit să asigure legătura dintre cele două „extremități”, anume Polonia. Mai precis alianța româno-poloneză, o alianță vitală pentru menținerea ordinii la frontiera orientală a Germaniei și apuseană a Sovietelor.

Nu sunt luate însă în considerare comparațiile între fenomenele politice interne din cele patru state, ideologiile și partidele politice existente sau regimurile politice. De asemenea, nici raporturile economice româno-baltice – de altfel reduse ca importanță ori pondere – nu sunt avute în vedere, autorul abordând asemenea aspecte doar tangențial și „acolo unde a considerat că este cazul”.

Atingerea tuturor acestor obiective nu a fost posibilă fără o bază documentară solidă. Din acest punct de vedere, trebuie spus că nucleul întregii lucrări îl constituie materialele de arhivă, majoritatea inedite. Autorul a folosit, în acest sens, stagiile de bursă efectuate în Estonia și Finlanda, unde a beneficiat și de sprijinul unor renumiți istorici, precum Eero Medijainen sau Kalervo Hovi. Astfel, autorul a putut scoate la lumină un număr important de documente din Arhivele Naționale ale Estoniei și din Arhivele Naționale, Arhivele Ministerului de Externe și Arhivele Militare ale Finlandei. În paralel, Silviu Miloiu a cercetat și arhivele românești: Arhivele Diplomatice, Arhivele Naționale sau Arhivele Naționale, filiala Dâmbovița.

Chiar dacă documentele cercetate în aceste arhive constituie „coloana vertebrală” a lucrării, nu sunt neglijate nici celelalte categorii de surse și izvoare. Un rol important îl dețin și volumele de documente cercetate, documente diplomatice britanice, de exemplu, dar și acelea editate de istoricii baltici, ca și cele referitoare la istoria României, Poloniei sau Uniunii Sovietice. Nu a fost omisă nici presa, românească – „Universul”, „Timpul”, „România”, „Adevărul”, „Neamul Românesc pentru Popor” – sau străină, considerată ca fiind o modalitate a percepției „pulsului” opiniei publice din epocă. O vastă bibliografie, cercetată cu spirit critic, întregeste baza documentară a lucrării.

Cercetarea temeinică a tuturor acestor surse a permis autorului identificarea unor anumite etape în evoluția raporturilor politico-diplomatice dintre România și cele trei națiuni baltice. Legăturile nu au fost instituționalizate imediat, la 1918, ci treptat, după 1923, moment în care sunt constituite misiunile diplomatice oficiale. Chiar și materialele de arhivă, așa cum subliniază și autorul, se referă mai cu seamă la perioada ulterioară anului 1923 și sunt mai numeroase după 1928-1929. Totuși, o primă perioadă de colaborare debutează în 1919 și se concretizează prin elaborarea mai multor proiecte de constituire a unei zone de securitate în estul Europei, de la Marea Neagră la Baltica. Apariția acestor proiecte a coincis cu o fază maximă a colaborării internaționale în direcția stăvilirii bolșevismului sovietic, care s-a prelungit până spre anii 1921-1922.

Cu toate acestea, abia după 1928 consideră autorul că se poate vorbi de o colaborare mai intensă între România și Țările Baltice, interesele comune fiind axate asupra amenajării spațiului de securitate dintre Germania și Uniunea Sovietică. Cele patru state iau acum parte împreună la

inițiativele de întărire a securității colective și regionale. Această politică se stinge spre sfârșitul anului 1936, ulterior România și Țările Baltice devenind actori de rang inferior în politica externă a marilor puteri europene.

Etapile evoluției raporturilor dintre România și Țările Baltice sunt reflectate în chiar structura lucrării. Aceasta corespunde, în general, principiilor de organizare a unei lucrări științifice. Pe lângă un *Cuvânt înainte* al autorului – p. 3 – și o *Prefață* – p. 7-8 –, lucrarea cuprinde o *Introducere* – p. 9-18 –, cinci capitole, concluzii și bibliografia finală. Lipsese însă un Indice, instrument de lucru ce ar fi putut ușura accesul celor interesați la conținutul propriu-zis.

În *Introducere* autorul prezintă motivația alegerii temei, ca și definirea aspectelor generale și a celor care țin de periodizare. Sunt precizate, de asemenea, scopurile, obiectivele și limitele analizei. Studiul introductiv prilejuiește autorului și expunerea valorilor, a conceptelor considerate pozitive: securitatea colectivă și generală, democrația înțeleasă în sens național și internațional, extinderea colaborării dintre statele aflate între frontierele Germaniei și ale Uniunii Sovietice, menținerea independenței și a suveranității celor patru state. De asemenea, în *Introducere* este integrată partea care analizează baza documentară și literatura științifică folosită, datorită faptului că literatura specială consacrată temei se mărginește doar la câteva articole publicate după 1989.

Criteriile utilizate în structurarea celor cinci capitole au fost de natură cronologică, dar și tematică. În primul capitol – *O istorie a contactelor româno-baltice dinainte de 1922*, p. 19-63 – este realizată o analiză a momentelor semnificative care au marcat relațiile româno-baltice înainte de anul 1923. Capitolul al doilea al lucrării – *Istoria relațiilor diplomatice și consulare ale României cu Țările Baltice*, p. 64-118 – continuă analiza evoluției acestor relații de-a lungul perioadei interbelice. Raporturile politice și diplomatice ulterioare anului 1923 se desfășurau într-un cadru juridic instituționalizat, cu oficii diplomatice funcționale, dar și cu unele contacte umane ceva mai intense. Capitolul al treilea – *România, Țările Baltice și securitatea colectivă în Europa*, p. 119-164 – abordează atitudinile României și ale Țărilor Baltice față de conceptul de securitate colectivă privit ca un principiu organizator al relațiilor internaționale din Europa interbelică. Cele patru state au considerat securitatea colectivă și funcționalitatea Societății Națiunilor drept temelie a propriei securități. Datorită faptului că istoriografia românească a conturat destul de bine poziția adoptată la București față de aceste chestiuni, autorul își concentrează demersul științific asupra atitudinii balticilor față de problema securității colective, analizând și modul în care poziția oamenilor politici baltici era percepută de către diplomația românească. La rândul ei, securitatea regională a încercat să ofere Europei interbelice o soluție pentru depășirea conflictelor care făcuseră posibil *Marele Război*. De aceea, în capitolul al patrulea – *Poziția României față de constituirea și consolidarea Înțelegerii Baltice*, p. 165-199 – autorul pune accentul asupra modului în care Țările Baltice s-au raportat acestui principiu. La fel ca în capitolul precedent, principalele obiective urmărite au în vedere proiectele baltice de securitate regională, legăturile dintre acestea și planurile românești, ori viziunea diplomației românești față de acțiunile balticilor. Ultimul capitol al lucrării – *Anexarea Țărilor Baltice în viziune românească (1939-1940)*, p. 200-226 – abordează chestiunea anexării celor trei state baltice de către Uniunea Sovietică și atitudinea diplomației și presei românești față de acest eveniment.

Avem așadar în față o contribuție notabilă, inedită, la istoria relațiilor internaționale ale României din perioada interbelică. Legăturile româno-baltice, dincolo de reușitele sau nereușitele lor, nu au depășit cadrul general al diplomației europene a timpului. Au constituit, însă, un fel de relații oarecum „exotice”, dat fiind gradul redus de cunoaștere reciprocă. Și se poate afirma că nici astăzi această caracteristică nu a dispărut. Lucrarea de față este însă un pas important către o negație a aceste stări de fapt.

Bogdan-Alexandru Schipor

ION ȚURCANU, *Moldova antisovietică. Aspecte din lupta basarabenilor împotriva ocupației sovietice. 1944-1953*, Chișinău, Editura Prut Internațional, 2000, 331 p.

Tuturor celor ce au urmărit în ultimul deceniu derularea tumultuoasă a evenimentelor din arcaul românesc de la răsărit de Prut le-a devenit familiar numele lui Ion Țurcanu, unul din

neobosiții militanți în lupta de resurrecție națională din Basarabia și de revenire la Patria Mamă. Prezent în mai multe rânduri în publicistica românească în perioada posterioară revoluției din decembrie '89, Ion Țurcanu a polarizat atenția prin intervențiile sale pline de miez și luciditate, în care mesajul patriotic, ca și eleganța și sobrietatea expunerii, se împleteau armonios cu armătura documentației. Aceste demersuri îi reflectă formația de istoric și profesionalismul riguros, ilustrat prin realizări științifice de certă valoare și o paletă largă de preocupări, care îl situează între specialiștii basarabeni cei mai înzestrați ai generației sale.

După ce a absolvit în anul 1969 cursurile Facultății de Istorie a Universității din Chișinău, în perioada 1969-1972 și-a făcut specializarea științifică – aspirantura – în cadrul Institutului de Istorie a Academiei de Științe al RSS Moldovenești, a cărui conducere i-a fixat în planul tematic probleme legate de viața rurală din Moldova anilor de după război. În afara obligațiilor de serviciu, s-a preocupat intens de investigarea istoriei Basarabiei interbelice și a acumulat mai mult pe ascuns, înșelând vigilența cerberilor arhivelor, un imens material, utilizat în parte în monografia *Satul basarabean în anii 1918-1940*, editată în limba rusă în 1980. Asemenea inițiative au displăcut diriguitorilor de atunci ai științei istorice de la Chișinău, care vreme de aproape un deceniu l-au împiedicat să mai publice lucrări referitoare la același spațiu și la aceeași perioadă. Cu ambiția și obstinația caracteristică, Ion Țurcanu nu a renunțat la preocupările sale, întocmind în 1984 teza de doctorat cu subiectul *Relații agrare din Basarabia în anii 1918-1940*, dar grupul de istorici de la Institutul de Istorie, Institutul Pedagogic și Arhiva Centrală de Stat din Chișinău, solicitat să se pronunțe asupra calității lucrării, nu a avut onestitatea profesională și nici curajul de a recunoaște veridicitatea dezvăluirilor făcute de autor, dat fiind lipsa lor de congruență cu dogmele oficiale. Între altele, acesta a refuzat să denumescă Basarabia „teritoriu ocupat de România” și a considerat că împroprietărirea țăranilor basarabeni s-a datorat nu decretului din 1917 de la Petrograd, ci reformelor agrare promulgate la București în 1918-1921. Colportând astfel de idei încă înainte de lansarea „perestroikăi”, nu este de mirare că oferta de tipărire adresată Editurii „Știința” în 1985 a fost respinsă, iar lucrarea, asemenea altor manuscrise ale autorului, a rămas în sertar până curând, când a văzut lumina tiparului la Chișinău. În perioada prohibitivă, Ion Țurcanu a activat la Facultatea de Istorie a Institutului Pedagogic „Ion Creangă”, unde nu i s-a încredințat predarea domeniului în care se ilustrase ca specialist, ci istoria antică. Cât timp a lucrat la institutul amintit, s-a preocupat între altele de studierea concepțiilor pedagogice ale lui Ion Creangă, în legătură cu care a redactat o întinsă lucrare.

Când suflul revigorator al „perestroikăi” a adiat și spre plaiurile moldave, Ion Țurcanu a urcat cu curaj în prima linie a frontului reînvierii spiritului național și de redobândire a identității alături de elita intelectualității românești de la răsărit de Prut. Într-o vreme când în istoriografia de la Chișinău nu se întrevădeau încă tendințe tranșante de debarasare de elucubrațiile dogmatice, s-a încumetat să slăjească vâlul minciunii și mistificării, lansându-se cu curaj, tenacitate și profesionalism într-o viguroasă campanie de prezentare veridică a momentelor fierbinți ale istoriei nației. A fost unul dintre cei ce a făcut lumină în chestiuni legate de unitatea etnico-culturală a tuturor teritoriilor românești, tradiția tricolorului, constituirea și activitatea Sfatului Țării și a Republicii Democratice Moldovenești în 1917, unirea Basarabiei cu România în 1918, așa-zisa revoluție socialistă din Moldova, răzmerițele instigate și finanțate de comuniștii la Hotin, Tighina și Tatarbunăr, pactul sovieto-nazist de la 23 august 1939 și urmările sale, cotopezirea Basarabiei în 1940, genocidul pus la cale în 1940-1941, deportările și foamea patronate de ocupanți în 1945-1946, prezentate profund deformat în istoriografia sovietică oficială (Cf. articolele inedite sau diseminate în diferite periodice, reunite ulterior în volumele I. Țurcanu, *Basarabia din nou în fața opțiunii istorice. Impresii și mărturii privind mișcarea națională a românilor basarabeni la sfârșitul anilor 80–începutul anilor 90*, Chișinău, 1994; idem, *Republica Moldova independentă. 1991-2001. Studii. Reflecții. Mărturii*, Chișinău, 2001). Câteva din pledoariile inserate în publicistică au stat la baza unor importante decizii pe plan politic. Ne referim în primul rând la adoptarea de către Parlamentul de la Chișinău a drapelului tricolor și a vechii steme cu vulturul și capul de bour. Pe lângă orientarea cititorilor de bună credință spre valorile reale ale istoriei românilor și polemicile virulente cu falsificatorii istoriei, Ion Țurcanu a ținut să popularizeze biografiile onora din personalitățile marcante ale trecutului Basarabiei, precum Murafa, Halippa și

Inculeț, a căror experiență o reiterează cu abnegație după șapte decenii, în condiții istorice în nici un caz mai facile.

Împreună cu alți intelectuali basarabeni – scriitori, istorici, literați, artiști –, Ion Țurcanu a înțeles că marile năzuințe naționale nu vor putea atinge țărmlul împlinirilor fără angajarea în vâltoarea vieții politice, ceea ce pretinde eforturi încrâncenate, renunțări și chiar sacrificii. El nu și-a dezvăluit vocația de luptător, precum diverși profitori și carieriști, când soarta bătațiilor era deja decisă, ci chiar din momentul declanșării lor. Din primăvara lui 1988 s-a implicat stăruitor în sfera activităților social-politice, ilustrându-se ca un element dinamic, penetrant și combativ, ceea ce i-a adus la începutul lui 1990 alegerea ca deputat în Parlament, unde în luna mai a aceluiași an este desemnat în prestigioasa funcție de secretar. În această calitate a avut un aport de seamă la elaborarea unor legi democratice în diverse domenii, conlucrând la înfăptuirea actului istoric de desprindere din imperiul sovietic și de obținere a independenței Republicii Moldova la 27 august 1991. Când i s-a ivit ocazia, a contactat personalități și formațiuni politice și culturale din România, pentru a prospecta disponibilități de sprijin efectiv a înfăptuirilor înnoitoare și a aspirațiilor patriotice din Moldova de la est de Prut, nu de conveniență sau pentru acumulare de capital politic, ci din convingeri sincere.

Înaltele responsabilități parlamentare nu l-au sustras cu totul îndeletnicirilor conexe profesiei care îl evidențiaseră ca pe unul din cei mai autorizați specialiști în istoria contemporană a României. Pe lângă întocmirea unor documentate studii, s-a dovedit un întreprinzător și emulant editor, coordonând din 1990 apariția periodicelor *Patrimoniul* și *Revista de istorie a Moldovei*, grație experienței căpătate ca redactor-șef la Editura „Cartea Moldovenească”, căreia i-a impus un program în consonanță cu transformările ce au convulsionat în ultimii ani întreaga Europă Răsăriteană. Ion Țurcanu nu a renunțat nici la atribuțiile sale de dascăl, de călăuzitor al tinerei generații, predând un curs de metodologie a istoriei la Facultatea de Istorie a Universității din Chișinău.

Ascensiunea spre sfere politice înalte și posesia unui fotoliu confortabil, ce adesea deconcentrează și depersonalizează pe cei ce l-au dobândit, n-au fost de natură să-l abată pe Ion Țurcanu de la înfruntările pentru idealurile în slujba cărora s-a angajat. Sesizând inerție, indecizie sau debusolare la unii din cei alături de care și-a dus lupta nu lipsită de mari realizări, n-a pregetat să dezavueze în chipul cel mai tranșant asemenea atitudini ce periclitau împlinirile viitoare, neținând cont că intră în dezacord riscant cu vârfurile puterii și asumându-și curajos cortegiul de consecințe. Înfierarea temerară a stărilor de lucruri negative, făcută public mai întâi în paginile cotidianului *Sfatul Țării* din 28 noiembrie 1991, a avut un larg ecou, ce a depășit fruntariile Moldovei, deranjând multe din somitățile locale. Repercusiunile nu s-au lăsat așteptate, astfel că a fost curând îndepărtat din prim-planul vieții politice, unde n-a mai reușit să revină cu toate încercările repetate, atât din cauza opoziției guvernanților, cât și a propriilor inabilități.

Pe linia unor vechi și statornice preocupări, marcate de numeroase reușite notabile, se înscrie și noul volum al lui Ion Țurcanu dedicat opoziției față de regimul sovietic în primul deceniu de după reocuparea Basarabiei la sfârșitul celui de-al doilea război mondial. În legătură cu această temă, în Republica Moldova au apărut îndeosebi în ultimele decenii un mare număr de materiale – cu totul meritorie în acest sens fiind remarcabila sinteză elaborată de Elena Postică (*Rezistența antisovietică în Basarabia, 1944-1950*, Chișinău, 1997) – care, pe baza documentelor de arhivă sau a depozițiilor protogoniștilor și martorilor evenimentelor, dezvăluie proporțiile terorii instituite de organele represive ale autorităților comuniste, dar și rezistența dărză a populației față de opresiunea economică, politică, culturală și religioasă.

Fără a desconsidera informațiile vii, marcate firesc de factorul emoțional, Ion Țurcanu – ca și Elena Postică, de altfel –, și-a bazat prioritar demersul istoriografic pe materiale inedite culese în arhive. Din păcate în aceste instituții continuă să se obstrucționeze accesul liber la documente, făcându-se jocul intereselor oculte ale unor reprezentanți ai puterii politice, refractari ai dezvăluirilor de fapte tulburi, în care, într-un fel sau altul, fuseseră implicați, situație în mare parte similară cu cea de la vest de Prut.

Volumul lui Ion Țurcanu se compune din două părți distincte, cea dintâi fiind textul propriu-zis al autorului (p. 4-160), în vreme ce în cea de-a doua – *Addenda* (p. 161-327) – se reproduc documente inedite păstrate în Arhiva fostului Minister al Securității de Stat al RSS Moldovenești, redată atât în originalul rusesc, cât și în traducere românească, efectuată de Larisa Iluță.

În debutul primei părți se întreprinde un foarte util excurs bibliografic (*O temă nouă despre un fenomen foarte vechi*) (p. 6-34), dedicat problemei rezistenței antisovietice din Basarabia anilor postbelici, găzduite nu numai în volume sau periodice cu profil strict științific, ci și în reviste de cultură, precum *Literatura și arta*, unde disponibilitatea redactorului ei șef, Nicolae Dabija, a avut un rol crucial în acest sens. Autorul nu s-a mulțumit numai cu o cuantificare a respectivei producții istoriografice, ci a făcut și pertinente evaluări critice asupra sa, sugerând imperativele care se ridică pentru cercetările viitoare ale problemei în discuție.

Un capitol extrem de consistent și binevenit al monografiei se referă la „premisele revoltei” împotriva regimului bolșevic instaurat în Basarabia (p. 35-74), în care sunt evocate măsurile antiumane și antinaționale adoptate de cetroșitori după redobândirea provinciei în vara anului 1944. Aceste măsuri au vizat dezagregarea gospodăriilor individuale de la sate, impunerea unor prestații împovăraătoare, abuzuri administrative, constrângeri prin înfometarea populației, deportarea fărănimii înstărite și ale elementelor antagonice sau doar prezumtive ostile față de regimul sovietic etc. Cu totul catastrofale s-au dovedit efectele foametei din anii 1946-1947, care a secerat zeci de mii de vieți și a produs daune grave sănătății populației, problemă pe care autorul a tratat-o pe larg într-o lucrare publicată anterior (Cf. *Foamea din Basarabia în anii 1946-1947. Mecanismul organizării ei*, Chișinău, 1993). Suferințele inimaginabile și spectrul morții au generat cazuri de canibalism și de consum de cadavre, nemaîntâlnite până atunci în regiune, dar care, în epoca stalinistă, fuseseră semnalate la scară chiar mai extinsă în alte ținuturi ale URSS-ului.

Pe acest fond de acute privațiuni, de proliferare a abuzurilor și a inechităților, de recurgere curentă la metode teroriste, de umilire a demnității naționale, de degradare a tuturor valorilor umane, s-au produs răbufniri de revoltă – individuale sau colective – în diferite straturi ale populației. Volumul prospectează doar câteva secvențe din lupta antisovietică și anticomunistă din Basarabia, urmărind destinul câtorva personalități în lupta inegală plină de curaj și dârzenie împotriva Sovietelor. Date extrem de revelatoare – în parte oferite autorului de colaboratoarele sale Veronica Boldișor și Elena Postică – sunt dezvăluite în legătură cu grupul lui Filimon Bodiu, a cărei exteriorizare ar fi fost de neconceput fără solidaritatea și sprijinul locuitorilor satelor (p. 75-102). O organizație și mai activă s-a dovedit a fi așa-numita Armată Neagră, care nu a pregetat să se opună uneori cu armele trupelor KGB-ului (p. 103-115). În cadrul procesului intentat acestei formațiuni ostile regimului, o prestație plină de curaj și demnitate au avut uneori și femeile, precum Maria Buruiană, căreia i se creionează un sugestiv portret. La fel ca numeroși compatrioți, ea a avut de îndurat nu numai maltratări și persecuții, ci și ani grei de temniță și muncă silnică. Dacă respingerea solicitării sale și a altor urgiști de a fi reabilitați în anii dezghețului schițat de Hrușciiov nu surprinde prea mult, în schimb este cu adevărat stupefiant faptul că organele judiciare ale Republicii Moldova tergiversează nejustificat reglementarea problemei reabilitării celor ce au avut de pățimit în postura de rezistenți activi în raport cu prigoana bolșevică (p. 114-115).

O opoziție tenace față de orânduirea sovietică s-a manifestat și în cadrul Partidului Democrat Agrar, al cărui nucleu s-a constituit în anul 1950 în satul Trifești, principalii săi animatori fiind Vasile Odobescu, Simion Zlatan și Alexandru Duca. Organizația și-a focalizat prioritar activitatea în direcția sabotării colectivizării coercitive a agriculturii, dezagreată în întreaga lume rurală (p. 116-142). Cum nu se întrevedea nici o speranță că regimul comunist va renunța la una din principalele sale pârghii de aservire a fărănimii, Partidul Democrat Agrar și-a propus să se implice în dinamizarea propagandei antisovietice și să pregătească o amplă mișcare insurecțională în perspectiva unui conflict militar între Occident și Uniunea Sovietică, pentru a determina eliberarea regiunii de sub stăpânirea străină. Nici în cazul solicitării reabilitării lui Vasile Odobescu – executat de autoritățile sovietice în anul 1953 –, făcută de fiul său mezin, Judecătoria Supremă a Republicii Moldova nu a găsit de cuviință să dea un răspuns favorabil (p. 140-142), ceea ce este grăitor pentru persistența anacronică a tiparelor gândirii de factură stalinistă.

Autorul ne înfățișează și situații în care opoziția față de regimul de ocupație nu a fost determinată de lipsuri materiale, ci de solidaritatea cu conaționali năpăstuiți și de aversiunea profundă față de practicile samavolnice și arbitrare ale guvernanților. Este cazul medicului Simion Baranovschi, arestat și executat în anul 1951, în vreme ce familia i-a fost încarcerată și ulterior deportată în Asia Centrală (p. 149-160). În volum este inserat și un scurt capitol privitor la prigoana preoțimii și la închiderea lăcașelor de cult (p. 143-148).

Cea de-a doua parte a monografiei lui Ion Țurcanu cuprinde, precum am arătat, un lot compact de documente de mare forță sugestivă, constând din procese verbale ale interogatoriilor opozanților regimului sovietic și din diferite acte oficiale ce stipulează condamnarea celor acuzați de atitudini ostile. Cu toate că depozițiile luptătorilor din rezistența antibolșevică au fost smulse de regulă sub amenințări sau prin tortură și cu toate mistificările celor ce le-au întocmit, mărturiile redau, pe de o parte, silniciile și atrocitățile guvernanților, iar, pe de altă parte, amploarea și tenacitatea mișcării de rezistență din Basarabia înrobită. Ca și textul propriu-zis redactat de autor, aceste documente reprezintă o lectură captivantă și emoționantă despre una din cele mai tenebroase și dramatice momente ale istoriei poporului român.

Demersul distinsului istoric Ion Țurcanu constituie nu numai împlinirea unei îndatoriri profesionale, ci și un act de omagiu memoriei victimelor unui regim atroce, martirilor din lumea tăcută a satelor, care cu mijloace modeste, înfruntând injustiția și teroarea, au cutrezerat să se ridice cu curaj și spirit de sacrificiu pentru curmarea răului abătut asupra ținuturilor strămoșești.

În altă ordine de idei, dezvăluirile din paginile volumului lasă un gust amar: nu numai cele despre procedurile inumane ale comunismului sovietic – astăzi cvasipretutindeni dezavuate –, dar și acelea aferente ipostazelor opace ale unor cercuri cu poziții înalte în societatea contemporană, care se opun cu înverșunare prezentării integrale și nealterate a adevărului și escamotează vinovății grave față de conaționali, ceea ce reflectă în esență o solidarizare nu cu victimele, ci cu călăii. Cu asemenea atitudini de eludare conștientă a unor realități tragice sau de nepăsare față de practicile de împilare și genocid, șansele într-o reală purificare morală a societății românești de pe ambele maluri ale Prutului rămân iluzorii. Cu bună dreptate s-a notificat mereu și mereu că la popoarele la care se ignoră cu iredponsabilitate erorile din trecut pericolul în repetarea lor rămâne iminent.

Victor Spinei

ALEXANDRU ZUB, SORIN ANTOHI, *Oglinzi retrovizoare. Istorie, memorie și morală în România*, Iași, Polirom, 2002, 213 p.

Volumul de față este a treia etapă a unui proiect ambițios, demarat de profesorul Sorin Antohi și aparține unui gen puțin cultivat în cultura română contemporană – de conversații – (traducere parțial multumitoare a franțuzescului „entretiens”). Primele două volume de conversații au fost realizate cu teoreticianul literar Adrian Marino și cu filozoful Mihai Șora, care împreună cu Al. Zub fac parte dintr-un cerc al afinelor intelectuali, cu rol semnificativ în biografia inițiatorului discuțiilor. În „cuvântul înainte” al volumului, Sorin Antohi amintește și alte întâlniri de grație (Paul Cornea, Alexandru Duțu, Andrei Pippidi, Ștefan S. Gorovei, Elena Siupiur), semn al unei experiențe faste, în momente în care discuțiile libere erau pur și simplu acte de reprobabile politic.

Inițial, în viziunea lui Antohi, acest ciclu își propusese să definească un „al treilea discurs”, „termenul mijlociu, terțul mereu exclus al dialogului Est-Vest (sau, mai general, Centru-Periferie)”, „nici negarea autohtonistă a Occidentului, nici asumarea imitativă a normelor și discursurilor de referință”. Pentru Adrian Marino, principalul susținător al demersului, este vorba despre identificarea unei soluții de colaborare și de sinteză între cele două orientări ideologice fundamentale ale culturii române: „autohtonism” (primul discurs) și „europenism” (al doilea discurs). Militant și detaliat în convorbirea avută cu Adrian Marino, profesorul de la Central European University lasă, în cazul întâlnirii cu Alexandru Zub, în plan secund elementele deja teoretizate ale celui de-al treilea discurs, insistând asupra posibilităților de apariție și depășire a caracterului său insular, cvasi-clandestin. În mod explicit, Sorin Antohi propune astfel o refondare a normalității intelectuale, după sfârșitul deja îndepărtat al regimului ceaușist, normalitate bazată pe dialog, comunicare, de transmitere liberă a experiențelor intelectuale. Am putea spune că volumele sunt o transpunere publică a unui dialog altfel informal, greu dezvăluibil publicului, dar care face parte obligatoriu din biografiile nescrise ale multor intelectuali. Transpunerea sau mimarea într-un cadru public a unor discuții, altfel destinate sferei private, împrumută slăbiciunile, cât și deopotrivă calitățile preopenienților d-lui Antohi. Chiar dacă între cei trei interlocutori există asemănări evidente de conduită etică și intelectuală, este evidentă diferența între retorica nestăpănită a d-lui Marino și rezerva autoimpusă a d-lui Zub.

Rodul discuțiilor este salutar pentru că abordează subiecte ale dezbaterilor contemporane, în care trecutul apropiat se întrepătrunde cu prezentul abia consumat, fapt cu atât mai demn de remarcat cu cât istoricii români se mențin, dintr-o pseudo-deontologie împământenită, departe de zonele controversate ale dezbaterilor publice.

Din aceste considerente, conversațiile reușesc să sugereze câteva posibile norme de conduită, furnizând propria viziune, am spune în premieră prin dimensiunea ei liberală, asupra condiției istoricului în viața publică după 1989.

Editarea *Oglinzilor retrovizoare* este inedită pentru că analizează serios, din perspectiva formării istoricului, câteva aspecte care se pot extinde asupra întregii clase: cum se formează în România actuală un intelectual (istoric), care sunt riscurile și eșecurile sale, care au fost efectele regimului politic comunist asupra pieței intelectuale și cum s-au comportat, ulterior, într-un regim de libertate, cei formați în timpul fostului regim. Există șanse de recuperare? În ce măsură?

Volumul are trei părți și o adenda. Spre deosebire de precedentele întâlniri, biografiei îi este rezervat un întreg capitol. Prima parte insistă pe biografia d-lui Zub, cu valențe de exemplaritate, valorizată în cercul norocos al primei sale formări intelectuale în școala primară, apoi tinerețea, parcimonios dezvăluită, marcată definitiv de experiența carcerală. Revenirea în societate va însemna punerea în aplicare a unui traseu aproape monahal gândit în închisoare. „Voi fi un profesionist al domeniului meu, dacă voi putea, doar atât, și acest profesionalism va fi și pavăza pe care trebuie să o construiesc pentru a supraviețui și a fi cât de cât util lumii din jur”.

Cazul Zub este interesant pentru că face figură oarecum aparte în rândul intelectualității postcomuniste. Există o întreagă pleiadă de personalități remarcabile – pentru a-i aminti aici doar pe fondatorii celui de-al treilea discurs, Șora, Marino, dar și Antohi (lista ar fi prea lungă), – care se revendică public sau în particular de la anumite forme meritocratice antecomuniste, fie de statut social – burghezia, fie de la o tradiție intelectuală a familiei. Ghid avizat al unor informații, mai degrabă smulse decât mărturisite, Antohi își aduce interlocutorul cu tact spre insulele de normalitate clandestină construite în lașul anilor '80, împreună cu un grup de tineri studenți.

Capitolul al doilea, *Etică și Istorie*, analizează posibilitatea istoriografiei de a participa la reinstalarea normalității sociale și șansele ca „o minima moralia” să prezideze articularea solidarităților din societatea românească. Alexandru Zub înțelege să îmbunătățească sistemul plecând de la revigorarea discursului autocritic, „lăsând la o parte orice retorică vizând ameliorări spectaculoase ale unui întreg sistem” (p. 89). În acest sens, extrem de provocatoare sunt remarcile referitoare la conduita istoricilor după 1989. Ignoratul „Apel către istorici români”, amintit ca posibil act de refondare dezinhăbită a istoriografiei române în 1990, pare astăzi încă actual. Relansarea pe baze etice a profesiunii de istoric nu a avut ecou într-un domeniu în care „vulgata istoriografică etno-națională” a fost reîncetățenită politic, apreciază Antohi. Practică ideologică și reziduu al unui anumit tip de valori larg acceptate de regimul comunist, vulgata „etno” a fost promovată prin „preluarea unor elemente ale istoriografiei clasice din secolul XIX”, la care s-a „adăugat mitologia națională romantică adaptată nevoilor partidului star” (p. 90). Alternativa nu este absența unei vulgate (fără de care orice societate nu poate funcționa), ci reconfigurarea ei într-o „vulgată pozitivă, luminoasă, afirmativă, organizată în jurul interesului național, dar fără laturile negative care au ajuns să prevaleze sub național-comunism”.

Vizibil reticent, Al. Zub consideră că „soluțiile miraculoase” nu puteau veni de la istorici și, chiar dacă un asemenea discurs ar fi reușit să se articuleze în anii care au trecut de la căderea regimului comunist, el nu ar fi avut receptori, pentru că și-ar fi devansat epoca. Însă, o anumită nerăbdare s-a făcut remarcată, o presiune asupra istoriografiei acuzată de neimplicare, și-a făcut simțită nevoia. Pe un asemenea trend au apărut criticele acerbe, radicale, promovate de așa numita „școală Boia”, care, potrivit lui Antohi, a întărit o dimensiune endemică în cultura română, cea a derizivității de sine, a autostigmatizării. În mod curios, linia lui Boia a reușit să consoaneze cu atmosfera generală a societății, un tip de „iconoclastie joasă”, „nedemnă intelectual și etic”. Antohi respinge acest demers pentru că „nici individul, nici colectivitatea nu se pot edifica pe bășcălie”. Mai mult, este foarte ușor pentru „național-comuniști, pentru neo-protocroniști să desființeze o asemenea formă de critică” (p. 99).

Apare o întrebare chinuitoare: ce anume se poate invoca în tradiția studiilor istorice românești? Al. Zub invocă impactul salutar pe care Kogălniceanu și Xenopol l-au realizat cu

întemeierea unei „linii critice, a unei istorii genetice”, „un profesionalism al breslei care a relativizat evident discursul autohton, fără a exagera nuanțele specifice”. Antohi apreciază, însă, că profesionalismul în sine nu are cum să fie și o garanție. Problema, așa cum o identifică Antohi, ar fi că „marea majoritate a istoricilor sunt incapabili să se desprindă de imaginarul metodologic și teoretic tradițional, conceput în secolul al XIX-lea”, care respinge neîntemeiat narațiunile plurale despre un același eveniment istoric. Soluția ar fi, așadar, o nouă cultură teoretică, branșată la schimbul de idei propus de studiile metodologice, context în care s-ar depăși riscurile unei istoriografii insuficient consolidate, respectiv apariția unor forme de contestare radicală, dar și polarizarea pripită a două direcții în mod obișnuit complementare – istorie evenimentială / teorie și metodă (p. 101).

Ultimul capitol al conversațiilor, *Memorie, istorie, viitor*, are ca subiect relația dintre memorie și istorie, o temă care în dezbaterile academice din România se află la început și ale cărei mize par încă timid întrevăzute de istorici. Una dintre constatările „tari” ale lui Sorin Antohi este că „ne găsim în fața unei situații publice în care canonul memoriei naționale este definit de supraviețuirii și continuatorii național-comunismului”, pentru că istoricii occidentalizați nu au reușit să producă un fel de „mică filosofie a destinului național”, ci o filosofie suicidară, o istoriosofie negativă suicidară” (p. 118). Mai mult, ar exista chiar o demisie a intelectualității din România, care nu a reușit să impună un spirit critic la adresa trecutului, lăsând trecutul utilizabil la discreția național-comuniștilor (p. 119). Din acest motiv, în România reprezentările despre trecut sunt disonante „între viziunea individuală și populară despre prezent, despre viitor, despre trecut și ceea ce științele istorice reușiseră să producă, să colporteze înainte”. În plus, România, arată Antohi, s-a confruntat după 1990 cu înscrierea nenegociată în canonul occidental al discuțiilor despre istorie și memorie, marcat de ceea ce Alain Besançon numea „hipermnezia Holocaustului și hipomenzia Gulagului”. Observația este că în spațiul istoriografic occidental se regăsește încă prea puțin interes pentru trecutul traumatizant al comunismului românesc, iar când aceasta se manifestă siresc printre supraviețuitorii gulagului intern, activiști civici ai memoriei, așa numiții „memorians” (după expresia promovată de Carol Gluck), ei cultivă în continuare adversitatea pentru că au un interes existențial. Situația este generată și de faptul că mărturiile arhivelor rămân încă un cvasi monopol de stat, cu acces preferențial, departe de orice posibilă construcție instituțională alternativă care să le gestioneze.

În aceste condiții, despărțirea de trecut după modelul german, *vergangenheitsbewältigung*, – apreciază Alexandru Zub – rămâne o discuție prematură. „Igienizarea memoriei”, ca proces care să pregătească o nouă construcție civică, un alt scenariu de viitor, este condamnată la bruiaj endemic.

Dar cum întrevide Antohi o posibilă cale de reușită și cum ar trebui să se implice istoricul în definirea și transmiterea unui proiect? Există elemente în trecutul istoric care, în ciuda discontinuităților sau rupturilor, pot oferi destule motive pentru ca românii să se poată imagina cu adevărat alături de Occident, părtași la un proces de civilizație: o pedagogie onestă și pozitivă a participării la proiectul Uniunii Europene pe care unii dintre istorici o pot realiza în cunoștință de cauză. Implicarea civică ar fi posibilă într-o măsură mai eficientă, dacă în România ar apărea „o piață în sensul comercial (o piață de publicații, de instituții care să se autofinanțeze și să nu fie la nesfârșit dependente de donatori sau finanțatori, fie ei de stat, fie particulari)”, alături de o instituționalizare mai bună a piețelor profesionale – a traducerilor, a pătrunderii lor în mediul universitar (p. 134).

Vorbind despre trecut și despre rolul pe care istoricii ar trebui să-l aibă într-o societate, Antohi apelează la metafora oglinzilor retrovizoare. „Societatea trebuie să țină minte că te uiți în oglinda retrovizoare tocmai pentru a merge înainte. Nu rămâi în contemplație deplină în fața ei. Te uiți în ea din când în când, cu coada ochiului, pentru a te asigura că drumul tău este cel corect și că nu este periclitat” (p. 135). Cu alte cuvinte, funcția unui istoric ar fi orientarea societății, prin prezent spre viitor și nu transformarea lui în „anticar”, după expresia lui Nietzsche.

Mihai Chiper

VICTOR SPINEI, *Marile migrații din estul și sud-estul Europei în secolele IX-XII*, Iași, Institutul European, 1999, 516 p.

Complexitatea fenomenului migraționist – ce a afectat estul și sud-estul Europei în intervalul cronologic delimitat de secolele IX-XIII și rezidă prioritar în mari mutații etno-politice, ce au marcat evoluția unei întinse părți a continentului – a atras de multă vreme atenția istoricilor și arheologilor români și străini.

Prezentul volum, ce se înscrie în rândul acestor demersuri, este rodul a aproape trei decenii de cercetări minuțioase, timp în care profesorul Victor Spinei a adunat informațiile disponibile atât în țară cât – mai ales – în fondurile documentare din străinătate. Tratatând un subiect controversat de istorie medievală universală, autorul face dovada unei abile și temeinice stăpâniri a materialului documentar istoric și arheologic legat de migrațiile târzii.

Cu toate că titlul fixează un cadru temporal și spațial circumscriș numai secolelor IX-XIII, respectiv arealul estului și sud-estului european, cititorul va putea constata că informațiile cuprinse în această lucrare monografică depășesc cu mult respectivele limite cronologice și teritoriale. Acest fapt se datorează conceptelor metodologice ce au guvernat rațiunea de a scrie a cercetătorului. Ar fi fost imposibil de tratat evoluția populațiilor nomade doar în perioada celor cinci secole în care s-au manifestat pe scena Europei Răsăritene. Pentru înțelegerea profundelor resorturi interne care au marcat modul de exteriorizare a neamurilor studiate a fost nevoie, de aceea, de o extensie cronologică și spațială a studiului. Abordând problematici legate de etnogeneza populațiilor de stepă și evoluția lor politică anterioară contactului cu etniile și structurile statale specifice răsăritului și sud-estului european, autorul s-a văzut nevoit să se deplaseze din punct de vedere temporal cu câteva secole în urmă, iar în ceea ce privește spațiul spre inima Asiei. Vorbind despre supraviețuirea comunităților nomade în formațiunile statale de pe valea Dunării, autorul s-a aflat din nou în postura de a părăsi cadrul prefigurat de titlul lucrării.

În alcătuirea lucrării, cercetătorul a rezervat o secvență fiecărui neam nomad ce a afectat în migrarea lui structura etnico-demografică și culturală din estul și centrul Europei. Astfel, ungurii, pecenegii, uzii, cumanii și mongolii beneficiază de micromonografii separate. În radiografierea acestor populații, autorul a subliniat aspectele esențiale legate de numele și structura etnică, modul de trai și viața economică, organizarea social-politică, credințele și practicile religioase și de evoluția politică. În cazul mongolilor – creatorii unuia dintre cele mai întinse imperii – autorul a simțit nevoia introducerii unui capitol referitor la sistemul legislativ și organizarea armatei, anume pentru a înțelege mai bine bazele pe care li s-a sprijinit expansiunea. Bogata ilustrație, referitoare la cultura materială și evoluția în spațiu a populațiilor implicate în migrațiile târzii, vine să completeze și să nuanțeze informațiile prezentate în text.

Bibliografia selectivă prezentată la finele fiecărui capitol, cât și la finalul cărții, face mărturia interesului arătat de autori din numeroase țări ale lumii temei în discuție. Din conținutul notelor din subsol transpare preferința autorului de a opera cu informații istorice de primă mână – izvoare narative (bizantine, orientale, rusești, occidentale), diplomatice și arheologice – pe care le interpretează și le coroborează cu rezultatele obținute de alți specialiști.

Cu toate că lucrarea impresionează prin conținut și dimensiune, din motive independente de voința autorului nu și-au găsit locul în text o serie de probleme legate de tematica subiectului cercetat, spațiul tipografic disponibil fiind limitat. Cu toate acestea, istoricul interesat în aprofundarea studierii vastului fenomen migraționist din secolele IX-XIII găsește în lucrarea de față un valoros instrument de lucru în încercarea de a decifra o problematică diversă, care nu odată a antrenat aprinse controverse istoriografice.

Bobi Apăvăloaiei

Omul Renașterii, volum coordonat de EUGENIO GARIN, Iași, Editura Polirom, 2000, 312 p.

Perioadă istorică care acoperă două secole și jumătate, curentul cultural al Renașterii stărnește, încă, vii dispute privitoare la modificările intervenite la nivelul structurilor materiale și mentale începând cu a doua jumătate a secolului XIV și până la sfârșitul veacului XVI. Fenomenul își are originile în orașele-stat italiene, găsindu-și apoi ecouri în întreaga Europă. Majoritatea exegeților epocii admit ca însușire principală *noutatea*, reieșită din redescoperirea valorilor antice, clasice, grecești și romane. Urmarea directă și firească a acestora o constituie „afirmarea omului, a valorilor umane, din toate domeniile, de la artă până la viața civilă; figura omului, în toată complexitatea ei, a fost descoperită și pusă în lumină” (p. 8).

Omul Renașterii este, așadar, un om nou, modern în comparație cu cel de dinaintea sa, medieval. Drept urmare, apar tipuri umane ce poartă „pecetea noutății”: prințul, curteanul, condotierul, ca să îi enumerăm pe cei mai reprezentativi. Alături de aceștia, oameni ai Renașterii au fost și savanții umaniști, arhitecții, tipografi, „doamnele”, călugărițele, prostituatetele. Despre toate aceste tipuri umane putem afla din volumul de față, compus din nouă studii semnate de renumiți specialiști în domeniul Renașterii, îndrumați de Eugenio Garin, profesor emerit la Școala Normală din Pisa. Prezentul volum a apărut pentru prima oară în 1988, în ediție italiană, fiind tradus în limba română de către Dragoș Cojocaru, și prefațat de Maria Carпов. Remarcăm, de la bun început, prezentarea activității istoriografice a autorilor, seriozitatea cercetărilor întreprinse de ei și certa valoare științifică a acestei lucrări.

Astfel, după o introducere în tema cărții, întocmită de coordonatorul acesteia, istoricul John Law, se aduce în prim plan figura principelui Renașterii, cel care desfășoară, în afara îndatoririlor sale de până atunci, o amplă acțiune de mecenat cultural. Îi urmează condotierul lui Michael Mallett, ale cărui atribuții militare sunt dublate de cele culturale, recunoscându-i-se contribuția în ridicarea unui număr impresionant de capele. Profilul cardinalului îl datorăm lui Massimo Firpo, în timp ce curtea perioadei renascentiste a stat în atenția profesorului de istorie la Cambridge University, Peter Burke. Celelalte studii sunt: Eugenio Garin, *Filosoful și magul*, Alberto Tenenti, *Negustorul și bancherul*, André Chastel, *Artistul*, Margaret L. King, *Femeia Renașterii*, Tzvetan Todorov, *Călători și indigeni*, fiecare studiu fiind însoțit de succinte referințe bibliografice.

Drept urmare, considerăm volumul prezentat un aport important al istoriografiei occidentale la cunoașterea fenomenului renascentist în general, pe care îl recomandăm atât cercetătorilor, specialiștilor, cât și celor pasionați, pur și simplu, de istorie.

Cătălina Chelcu

Omul Luminilor, volum coordonat de MICHEL VOVELLE, Iași, Editura Polirom, 2000, 336 p.

Volumul coordonat de istoricul Michel Vovelle aduce în atenția cititorului o perioadă istorică și, odată cu ea, un alt model uman, *Omul Luminilor*. Lucrarea, apărută în edițiile italiană și franceză în 1992 și 1996, a fost tradusă în românește de Ingrid Ilinca și postfațată de Radu Toma.

Secolul XVIII, „cel al cosmopolitismului, al schimburilor și al unei circulații intense de oameni și idei”, a adus cu sine, inevitabil, un nou discurs despre om, perceput ca adevărat stăpân al universului, în urma respingerii viziunii teocentrice care dominase până atunci lumea; el este un om liber, cuceritor, „stăpân pe propriul destin, fără prejudecăți religioase sau cele condiționate de propriile sale firi; el este ființă rațională: a creat artele, științele, activitatea producătoare de bogății. într-un cuvânt, civilizația” (p. 9). Lucrarea de față își propune, în măsura în care este posibil, să recompună o frescă a veacului XVIII european, scopul său ultim constituindu-l de fapt omul Luminilor; inevitabil însă, tabloul prezentat capătă un aspect punctual, în paginile cărții făcându-și loc doar cei implicați direct în procesul de transformare a societății europene: nobilii, preoții, întreprinzătorii, oameni de litere, de știință, artiști, exploratori. Această realitate va duce – așa cum ne atenționează și coordonatorul volumului în *Introducerea* sa – la apariția unor dificultăți în înțelegerea secolului XVIII: clivajul dintre poporul și elitele epocii, problema culturii Luminilor, a răspândirii și limitelor ei.

Cu toate acestea, cartea de față constituie o contribuție istoriografică marcantă, ea conținând esențialul informației disponibile în acest moment și cele mai autorizate interpretări asupra respectivului secol: Pierre Serna, *Nobilul*, Jean-Paul Bertaud, *Războinicul*, Louis Bergeron, *Omul de afaceri*, Roger Chartier, *Omul de litere*, Vincenzo Ferrone, *Omul de știință*, Daniel Arasse, *Artistul*, Marie-Noëlle Bourguet, *Exploratorul*, Carlo Capra, *Funcționarul*, Dominique Godineanu, *Femeia*. Importanța volumului, apărut într-o ținută grafică excelentă, aspect caracteristic întregii colecții, este probată și de trimerurile bibliografice care însoțesc studiile prezentate, precum și de indicele de nume și locuri care întregesc lucrarea.

Cătălina Chelcu

VLADIMIR MISCHEVCA, PERKLIS ZAVITSANOS, *Principele Constantin Ipsilanti, 1760-1816*, Chișinău, Editura Civitas, 1999, 176 p.

Suntem tentați adeseori să considerăm perioada fanariotă ca fiind una de regres general, instrumentată de actori ingrați al cărui unic scop era acela de a exploata populația țării pentru a-și spori veniturile. Nu este mai puțin adevărat că mărturiile nu au înfruntat în totalitatea lor timpul și, ca atare, efortul de reconstituire nu poate atinge uneori decât un rezultat parțial.

În acest context, cu atât mai apreciabilă este inițiativa autorilor acestei lucrări care și-au propus să reliefeze contururile unor domnii controversate, plasată în epoca de tranziție de la „secolul luminilor” la cel al „naționalităților”.

Valorificând un bogat material documentar ce include acte românești, turco-osmane și mai ales rusești, autorul analizează caracterul și problematica raporturilor politice ruso-otomane la răscrucea veacurilor XVIII-XIX și o dată cu aceasta schițează portretul politico-biografic al lui Constantin Ipsilanti, evidențiind astfel locul și rolul Țărilor Române în relațiile marilor puteri cu Poarta Otomană și în special evoluția spinoasei chestiuni orientale în perioada respectivă.

În încercarea de a-l descoperi, de a-l înțelege pe Constantin Ipsilanti și motivațiile acțiunilor sale, autorul pornește de la mediul în care s-a format, insistând asupra activității extraordinare a tatălui său. Călcându-i pe urme, Constantin Ipsilanti a avansat treptat în ierarhia politică, grație prestigiului de care se bucura familia sa dar și calităților personale. Postul de mare dragoman i-a permis o inițiere în relațiile internaționale și în raporturile de forțe de pe eșichierul politic european, oferindu-i posibilitatea stabilirii unor contact personale atât cu marii demnitari ai Porții cât și cu reprezentanții marilor puteri. Astfel, în momentul când a ajuns domn, Constantin și-a permis să-și urmărească propriile ambiții de independență față de Poarta otomană. Vedem astfel că, în ciuda amenințărilor și măsurilor radicale luate de sultanul Selim III, Ipsilanti a manifestat un atașament deosebit față de Imperiul Rus, locuința sa devenind locul întâlnirii agenților acestuia.

Carierea politică a lui Constantin Ipsilanti poate fi înțeleasă printr-o analiză a situației politice din Sud-Estul Europei și în special a celeia din Imperiul Otoman. Aceasta din urmă trecea în acea perioadă printr-o profundă criză economică și politică, rezultat al războaielor și neajunsurilor feudale. Încercând s-o depășească, Poarta a lansat o politică economică agresivă care a produs mari tulburări în rândul populației supuse. Erijându-se în protectora a creștinătății, Rusia a intervenit în aceste teritorii pentru restabilirea situației, scopul său real fiind pregătirea pentru înfruntarea pericolului napoleonian.

Rezultatul acestei intervenții a fost Hâtîșeriful din 1802 care reglementa statutul politico-juridic al Țărilor Române, reprezentând un succes diplomatic pentru Rusia, Poarta recunoscându-și, practic, decăderea. Între timp, în vestul Europei creștea influența lui Napoleon care nu a preocupat nici un efort pentru a rupe unirea ruso-turcă și submina influența Rusiei în Balcani.

Candidatura lui Ipsilanti la tronul Țării Românești sprijinită de Rusia și Prusia a fost, în mod firesc respinsă de Franța și diplomații săi susținători ai prințului Callimachi. De la început, Ipsilanti a guvernat potrivit propriilor interese, dovedindu-se un factor important al relațiilor internaționale din această zonă. Îl vedem astfel că susține și se implică în mișcarea de eliberare a sârbilor (1804-1813), îndemnându-i să ceară protecție rușilor.

Relațiile secrete ale domnului cu Rusia și cu insurgenții sârbi ca și pregătirile militare pe care le coordona nu puteau fi ascunse pentru mult timp Porții, luând în considerație posibilitatea detronării lui Ipsilanti, guvernul rusesc iniția măsuri pentru a-i asigura protecția și o posibilă emigrație în Rusia.

În ajunul conflictului ruso-turc (1806-1812), C. Ipsilanti a dus o politică activă, culegând informații de la turci, ruși, moldoveni, sârbi și alte popoare europene, informa Rusia regulat despre preparativele otomane, situația din Balcani, acțiunile lui Varagmorghe și ale pașilor de Rumelia și Bosnia dar în același timp căuta să satisfacă și nevoia de informație a turcilor, evitând suspiciunile. Uneori știrile erau deformat, un exemplu constituindu-l scrisoarea lui Talleyrand din 10 martie 1806 din care reiese clar că Ipsilanti a transmis la Istanbul informații despre „evenimente spectaculoase” cum ar fi: o pseudo-infrângere a Franței în vest, noi articole ale tratatului de la Pressburg (Bratislava) privitoare la pretențiile Austriei asupra teritoriului otoman sau o propunere a lui Napoleon adresată țarului Alexandru pentru împărțirea „moștenirii omului bolnav” al Europei – scopul său fiind atragerea turcilor de partea Rusiei. Rezultatele au fost însă negative, acțiunile diplomației franceze au avut succes iar Ipsilanti și-a pierdut tronul pentru o scurtă perioadă de timp.

După 1806, interesul Rusiei pentru Balcani crește, planul maximal al țarului Alexandru fiind crearea unor state semi-independente în această zonă iar cel minimal urmărind înlocuirea suveranității otomane cu un protectorat rusesc. În acest context, rolul domnitorilor din Țările Române urma să fie foarte important, prilej pentru Ipsilante de a-și consolida puterea. El încuraja proiectele țarului, insistând pe lipsa banilor și a incapacității de ripostă a turcilor. În mod evident, domnul încerca în felul acesta să-și împlinească cariera politică exploatănd rezolvarea problemei orientale.

Visul lui cel mare era crearea unui „regat dacic” care l-ar fi transformat într-un factor de decizie în Europa Răsăriteană, lucru ce poate fi demonstrat prin cuvintele adresate de Napoleon țarului Alexandru la Tilsit: „Cunosc planurile lui Ipsilanti. Ne-a dezamăgit pe amândoi. Singurul său scop era să-și îndeplinească visul (himera)”. Însuși Ipsilanti a lansat în vara anului 1807 zvonul că Rusia îl făcuse „rege al Basarabiei, Moldovei, Valahiei și Serbiei”, fiul său, Alecu, urmând să se căsătorească cu sora țarului.

Proiectul său a eșuat, Ipsilanti fiind nevoit să părăsească mai întâi Bucureștii mai apoi și Iașii pentru totdeauna, deplasându-se împreună cu întreaga sa familie spre Kiev.

Acesta a fost începutul unei noi etape din cariera lui Ipsilanti, „perioada rusă” s-a desfășurat în strânsă legătură cu evoluția relațiilor ruso-franco-turce și rezolvarea problemei orientale.

Armistițiul de la Slobozia a reprezentat o catastrofă politică și financiară pentru Ipsilanti, în vreme ce noul raport de forțe din Europa după Tilsit și Erfurt l-a transformat într-o victimă a împrejurărilor. Spre sfârșitul vieții Ipsilanti a înțeles că, pentru a-și îndeplini visul, ar fi trebuit să se bazeze pe forțele proprii. Pe 27 iunie 1816, imediat după sosirea sa la St. Petersburg, Ipsilanti a murit subit.

În concluzie, se poate spune că Constantin Ipsilanti a fost o personalitate ce a pus amprenta asupra vieții politice a mai multor state. Legitatea înălțării și căderii, gloriei și uitării poate fi urmărită analizând domnia sub toate aspectele ei, nu doar în plan politic.

Loredana Talpan

ROGER DUFRAISSE, *Napoleon. Revolutionär und Monarch. Eine Biographie*, München, Verlag C.H. Beck, 2. Auflage, 2000, 181.S

Cartea de succes (*Napoleon. Revolutionär und Monarch. Eine Biographie / Napoleon. Revoluționar și Monarh. O biografie*, ediția a II-a, München, Editura C.H. Beck, 2000), a istoricului francez Roger Dufraisse se adresează în egală măsură atât specialiștilor cât și unui cerc larg de cititori interesați de istorie. Apărută în prima ediție în anul 1987 la Paris, opera lui Roger Dufraisse a fost îndată tradusă în limbile engleză, japoneză și portugheză. Ea a reapărut în 2000,

în a II-a ediție, la München, în traducerea Suzanei Gangloff, însoțită de o postfață semnată de Eberhard Weis. Cartea își propune să prezinte rezultatele cercetărilor istorice din ultimii cu privire la personalitatea și epoca lui Napoleon.

Autorul, Roger Dufraisse, născut la Paris în 1922, director de studii și profesor de istorie la Universitatea din Paris „École Pratique des Hautes Études”, IVe Section, cu începere din anul 1979, este un specialist în epoca napoleoniană. El s-a preocupat, în afară de istoria Imperiului Napoleonian și de cea a Vechiului regim, de Revoluția franceză, de istoriografia germană a secolului 19 și 20 și de Germania Republicii de la Weimar. Istoricul francez s-a mai făcut cunoscut ca istoric-economist dar și prin participarea sa ca expert la colocvii și manifestări științifice internaționale. În calitate de „visiting profesor” a conferențiat la numeroase universități germane, unde prelegerile sale s-au bucurat de mult succes printre studenții germani. Astăzi, atât în ceea ce privește *Revoluția franceză* cât și personalitatea și epoca lui Napoleon, după cum bine arată în *Postfață*, istoricul Eberhard Weis, nu mai este vorba „de a proslăvi sau de a înfuma, ci de a proceda la o cercetare diferențiată, nuanțată și la o analiză pertinentă”. Istoriografia franceză, arată el, a judecat pe Napoleon, încă din secolul al 19-lea, mai negativ decât cea germană.

Cartea lui Roger Dufraisse se remarcă prin obiectivitate, bună documentare și stil concis.

Lucrarea este structurată în cinci capitole: *Napoleon Bonaparte înainte de 18 Brumaire VIII* (9 Noiembrie 1799) – (capitolul I); *De la general la Împărat* (capitolul al II-lea); *Războaiele împăratului (1804-1809)* (capitolul al III-lea); *Napoleon I și Revoluția* (capitolul al IV-lea); *Înfrângeri și căderea* (capitolul al V-lea). Accentul în carte cade pe relația lui Napoleon cu Revoluția franceză. În penultimul capitol (p. 119-131) autorul aduce o contribuție originală în analiza plusurilor și minusurilor lui Napoleon în relația lui cu Revoluția franceză pe care, arată el, o trădează prin instaurarea Imperiului. Regimul lui autoritar, despotic, a înăbușit libertatea presei și a cuvântului, printre victimele sale numărându-se nume celebre ca Madame de Staël și Chateaubriand. Cu excepția libertății religioase și a celei a profesiunii, sub Imperiu, nu a mai rămas nimic din libertățile de bază proclamate de Revoluția franceză. Napoleon a subordonat toate mijloacele de informație, educație și chiar instituțiile eclaziastice slujirii cultului personalității sale.

Un alt punct de greutate al lucrării îl constituie prezentarea noilor instituții create de Napoleon în domeniul social, administrativ, economic, juridic, educațional, bancar. El introduce, în contradicție cu Codul civil creat tot de el, Legiunea de onoare, care pune bazele unei aristocrații personale de merit. Codul Napoleon rămâne însă baza Codului civil pentru 300 milioane de oameni atât în Lumea Veche cât și în Lumea Nouă. Consulatul și Imperiul au dotat Franța cu o organizare administrativă care a rămas aproape neschimbată până în zilele noastre. Instituțiile introduse de Napoleon – Magistratura, Consiliul de stat, Banca Franței, Casa de Conturi – au asigurat Franței continuitatea. De asemenea, Bacalaureatul ca încheiere a studiilor liceale își are originea tot în vremea lui Napoleon. De o deosebită importanță sunt măsurile care au creat o infrastructură economică în Franța și nu numai. Este deajuns să amintim portul din Antwerp, docurile din Veneția, mărețele șosele care brăzduau Europa de la Veneția la Amsterdam, de la Mainz la Metz, de la Bordeaux la Bayonne, cele din Provinciile Ilirice ș.a. Cu aceste rezultate remarcabile – un fel de bilanț al epocii napoleoniene – se ocupă autorul într-un capitol special, în *Încheiere*. Tot aici el prezintă originea *mitului* napoleonian intrat în istorie în dimensiuni de legendă mai întâi prin faptele sale militare strălucite și, în al doilea rând, prin *Memorialul* din Insula Sfânta Elena. Acolo, Napoleon a creat *imaginea* pe care posteritatea trebuia s-o păstreze despre el: apărător al popoarelor asuprite, al păcii, al libertății. Numai fiindcă a fost constrâns de puterile Vechiului Regim feudal, arăta el, a purtat războaie și a devenit despot.

Dar adevărații autori ai *Legendei lui Napoleon* – arată tot R. Dufraisse sunt vechii lui soldați, care uitând de rănilor și suferințele îndurate și-au povestit amintirile de război, proslăvind astfel un erou care i-a purtat victorios în întreaga Europă. În anul 1840, tocmai pentru a înăbuși năzuințele bonapartist, Regele de atunci al Franței, Louis Philippe, în înțelegere cu Anglia, după eșecul „puciului” lui Louis Napoleon, au asigurat repatrierea rămășițelor lui Napoleon.

Cu timpul *Legenda* a devenit un *Mit* care a captivat și fascinat imaginația oamenilor de pretutindeni prin eroismul și soarta nefericită a eroului învins. Persoana și destinul său au constituit pentru literatură, teatru, arte o sursă de creație. În felul acesta Napoleon a intrat în *memoria colectivă* a oamenilor din întreaga lume. Cu prilejul bicentenarului nașterii sale, Emiratele Unite au

emis mărci poștale cu efigia Împăratului. Napoleon și-a cucerit astfel un loc de neșters nu numai în istorie și în cercul interesului istorico-științific, ci și în afara lui, în conștiința marelui public. Ecoul și urmările „aventurii napoleoniene” au fost nebanuit de mari și au fost rezumate în carte prin cuvintele formulate de istoricul francez, Jean Tulard: „Aventura napoleoniană a fost punctul din care își trage originea dezvoltarea Egiptului modern precum și independența Americii Latine. Ea a accelerat ocuparea Australiei de către Anglia și a procurat Javei planul pentru construirea unei rețele de drumuri care n-au mai fost schimbate de atunci încolo. Urmările războaielor purtate de Napoleon s-au făcut resimțite până la țărmurile Lacurilor Superioare din America de Nord și până la Oceanul Indian. Printre primii istoriografi ai lui Napoleon se numără un chinez și un brazilian. Pe scurt, un ecou mondial!”

Scrișă într-un stil concis, clar, accesibil și bazată pe un bogat material documentar, cartea istoricului și economistului francez Roger Dufraisse oferă o nouă lectură, extrem de interesantă, a unei teme majore din istoriografia franceză.

Stela Mărieș

Omul romantic, volum coordonat de FRANÇOIS FURET, Iași, Editura Polirom, 2000, 304 p.

Apărută în 1995 cu titlul *L'Uomo romantico*, lucrarea coordonată de Giuliano Sfici, a văzut și la noi lumina tiparului în traducerea Diane Botea, Nadiei Farcaș și a lui Dragoș Cojocaru. De la bun început trebuie precizat că volumul cuprinde studii propuse de cercetători de la prestigioase instituții europene, cu preocupări nu numai în domeniul istoriei. De exemplu, Heinz-Gerhard Haupt și Sidney Pollard și-au concentrat atenția asupra celor două cofondatoare ale unei noi civilizații, burghezia și muncitorimea, ambele convingând într-un amestec de medieval și modern. De altfel, în *Introducerea* volumului coordonatorul vorbește despre caracterul mixt al epocii, caracterizând-o ca fiind nici romantică, nici burgheză: pe de o parte, burghezul francez este încă legat de tradițiile aristocratice, în vreme ce omologul său englez apare deja emancipat prin intermediul capitalului; pe de altă parte, activitatea muncitorilor amintește încă de breslele meșteșugarilor medievali. Femeia lumii romantice a trezit interesul profesorului francez Stéphane Michaud, fiind văzută de acesta în roluri sociale de neconceput până nu demult: iese din cotidianul la care fusese condamnată, implicându-se în domenii inaccesibile până atunci, în sfera politicului, a moralci, religiei, literaturii. Imaginea intelectualului – melancolic, romantic prin excelență – o datorăm lui Sergio Givone. Îi urmează revoluționarul, cel care „îmaginează, gândește și își organizează acțiunea politică în funcție de un proiect de revoluție sau (...) în funcție de alegerea unei revoluții ca mijloc de realizare a proiectului politic” (p. 261), definiție enunțată de Bronislaw Baczko. Apostol al învățaturii – dascălul – este prezentat de Fabienne Reboul-Scherrer. Cele două ipostaze ale medicului, cea de mare specialist care impune autoritate și respect din partea cercurilor înalte ale societății și cea rurală de practician modest, ne sunt înfățișate de către un medic de formație, Giorgio Cosmacini. În luptă cu modernitatea ne apare figura preotului adus în atenția cititorului de profesorul de istorie contemporană de la Universitatea Paris XII – Val-de Marne, Philippe Boutry.

Completată cu o prezentare a autorilor și a referințelor bibliografice care însoțesc fiecare studiu, volumul de față vine să întregască tabloul unei realități istorice permanent prezentă în istoriografie, putând satisface atât interesul istoricului, dar mai cu seamă al cititorului dornic de a cunoaște realitățile romantice europene.

Cătălina Chelcu

MIHAELA ORJANU, *Din începuturile instituționalizării activității informative românești*, Pitești, Editura Paralela 45, 2000, 74 p.

Valoarea informațiilor aduse de agenții infiltrați în adâncimea teritoriului inamic a fost întotdeauna apreciată de marii comandanți. Strategul Sun Tzu considera o armată fără spioni ca lipsită de ochi și de urechi. Dacă în istoriografie s-a pus accent pe factorul material și se considera

că doar concentrarea unor enorme cantități de tehnică de luptă pe fronturi înguste poate decide soarta unui război, după evenimentele din 1989 s-au consacrat lucrări valoroase despre serviciile secrete în epoca contemporană (Cristian Troncotă, *Eugen Cristescu, asul serviciilor secrete românești*, București, Ed. Roza Vânturilor, 1994 etc).

Serviciile secrete s-au remarcat mai ales în perioada modernă (1864-1914). Lucrarea tinerei cercetătoare de la Arhivele Ministerului Apărării Naționale cuprinde 34 de documente inedite din perioada 1896-1909. Militarii români erau interesați de componerea și efectivele trupelor din statele învecinate, calitatea instrucției ofițerilor, locurile de depozitare a munițiilor, fără a se neglija starea de spirit a armatei și a locuitorilor. Nu rareori, ofițerii se plâneau însă de vidul de legislație în ceea ce privea spionajul în timp de pace.

Documentele prezentate indică un interes deosebit pentru situația militară a Bulgariei, stat preocupat de o extindere teritorială spre toate cele patru mări apropiate (M. Neagră, M. Egee, M. Marmara și M. Adriatică). Poziția României era vulnerabilă deoarece Bucureștiul se afla la 60 de km de graniță, iar Dobrogea era relativ izolată prin insuficienta dezvoltare a rețelei feroviare și considerată de guvernanții de la Sofia drept provincie bulgară. Orice mișcare a armatelor de la sud de Dunăre era atent monitorizată și se urmărea înzestrarea cu armament. Agenții români erau infiltrați în toate orașele de pe malul fluviului unde existau puternice comunități românești. Din păcate, știrile privind intensificarea acumulării de tehnică militară de către Bulgaria au fost tratate cu superficialitate de conducătorii de la București și în 1916 trupele române au suferit mari succese pe frontul sudic.

Lucrarea se încheie cu o anexă unde s-a republicat legea contra spionajului în timp de pace din 31 ianuarie 1913. Parlamentul vota cu o mare întârziere o lege extrem de necesară. Regimurile democratice se prăbușesc din cauza tergiversării luării unor decizii importante în favoarea unor spectacole ridicole, iar masele se plictisesc și trec de partea celor care promit măsuri energice.

Prezentul volum trebuie urmat de alte cercetări pentru a completa toate aspectele istoriei României moderne.

Ionel-Claudiu Dumitrescu

DUMITRU IVĂNESCU, *Al. I. Cuza în conștiința posterității*, Iași, Junimea, 2002, 305 p.

Atenția de care s-a bucurat din partea istoriografiei române domnitorul Al. I. Cuza ne poate determina să fim reticenți față de apariția unei noi lucrări consacrate activității sale. Un număr impresionant de studii și monografii au analizat din perspective diferite evoluția „domnului unirii”.

În ciuda observației de mai sus, profesorul Dumitru Ivănescu încearcă să ne convingă în lucrarea intitulată *Al. I. Cuza în conștiința posterității* de utilitatea demersului său pe tema amintită, prin o nouă abordare, anume aceea a modului în care s-a raportat posteritatea la domnia lui Cuza.

Structurată pe trei mari capitole, „Tinerețea”, „Domnia” și „Posteritatea”, cartea pe care o supunem atenției în rândurile următoare este o adevărată incursiune în viața celui ales la 5 și 24 ianuarie ca domn al Principatelor Române.

Provenind dintr-o familie atestată documentar pe la 1630, fiu al unui boier ce ocupă în prima jumătate a secolului XIX diferite funcții în administrația statului, Al. I. Cuza are posibilitatea, începând cu sfârșitul anului 1834, să plece în mai multe rânduri la Paris pentru definitivarea studiilor. Aici el are posibilitatea ca în afara formării sale intelectuale să stabilească contacte cu unii din tinerii români alături de care va duce cele mai importante lupte politice în perioada ulterioară anului 1859: Vasile și Iancu Alecsandri, Costache Negri, Mihail Kogălniceanu ș.a. Apropierea de „Asociația patriotică”, participarea la mișcarea ce avea să izbucnească în martie 1848 și în Moldova sunt prezentate ca fiind expresii ale viziunii pe care viitorul domn o avea asupra modului de rezolvare a problemelor din societatea românească și a relațiilor stabilite cu cei mai importanți revoluționari. Insistând pe contribuția lui Cuza la desfășurarea evenimentelor de la 1848 și la cele ulterioare momentului revoluționar, istoricul Dumitru Ivănescu îl prezintă pe

acesta drept un lider al generației sale, iar reformele pe care le va impune ca domn drept o punere în practică a programului pașoptist.

Menționând activitățile administrative pe care Al. I. Cuza le desfășoară la întoarcerea în țară, Dumitru Ivănescu punctează încă din acest moment câteva elemente caracteristice comportamentului viitorului șef al statului român. Funcțiile pe care le ocupă în anii 40 ai secolului XIX, dar și cele deținute la întoarcerea din exil sunt amintite pentru a contura profilul unui om politic preocupat de dificultățile celor săraci și de instituirea unui sistem judiciar corect. Întoarcerea în timp este realizată în egală măsură și din dorința de a demonta aserțiunea unor contemporani, dar și a unor istorici potrivit cărora alegerea lui Cuza ca domn a fost rezultatul unei simple întâmplări. Obiectivul propus este atins prin schițarea traseului urmat de viitorul domnitor ce va deveni, în perioada 1857-1859, un membru activ al Comitetului Unionist și unul dintre numele vehiculate pentru preluarea tronului Principatelor, inclusiv în corespondențele diplomatice străine.

Al doilea capitol și cel mai dens în informații, intitulat „Domnia”, este un adevărat tablou al vieții politice românești în perioada 1859-1866. El debutează cu o prezentare a contextului internațional de la jumătatea secolului XIX și a modului în care problema românească s-a impus pe agenda diplomației europene. Precizarea pozițiilor adoptate de statele participante la Congresul și Conferința de la Paris îi oferă autorului posibilitatea de a evidenția sprijinul pe care Franța l-a acordat revendicărilor românești. Se stabilește acum o puternică legătură între viitorul stat de la nordul Dunării și statul francez. Influența pe care o va avea modelul de organizare administrativă, economică și politică al Franței asupra Principatelor Române este subliniată din plin, ea fiind evidentă încă din primele programe întocmite de Al. I. Cuza. Deși nu a făcut obiectul cercetării, ne permitem să ne întrebăm în acest stadiu al discuției dacă amintitul model a fost cel puțin în privința organizării administrative cel mai inspirat. Evenimentele din 1866 dar mai ales mișcarea separatistă din același an, în timpul căreia s-a reclamat de către diferite voci centralizarea excesivă, ne îndreptătesc să spunem că nu.

Au fost dificultățile întâmpinate de noul domnitor în încercarea sa de modernizare a societății românești, numai de natură internă sau și internațională? Acestea sunt întrebări neformulate, dar Dumitru Ivănescu ne răspunde făcând apel la bogatele informații obținute în urma a numeroase cercetări arhivistice. Corespondența străină și rapoartele diplomatice, prezentate într-un mod riguros ne ajută să înțelegem exact contribuția lui Cuza în convingerea puterilor garante de a accepta hotărârea luată de români în ianuarie 1859. Eforturilor pe care le întreprinde pe plan extern dar și încercărilor de a depăși o anumită inerție internă (politică și economică) le sunt consacrate o secțiune separată numită „Desăvârșirea Unirii Principatelor Române”. Recunoașterea dublei alegeri la sfârșitul anului 1861 era încununarea unui șir întreg de acțiuni diplomatice prin care Cuza se manifestase ca șef al unui stat independent. Dacă în privința politicii externe se poate spune că domnitorul obținuse un succes important, probleme deosebite urmau să apară pe plan intern unde trebuiau depășite adversitățile politice și început un proces alert de modernizare.

Încă din această perioadă se prefigurează, ca o modalitate de rezolvare a situațiilor dificile cărora trebuia să le facă față România în continuare, aducerea unui prinț străin. Dacă „ea” apare inițial ca fiind poziția unor lideri politici izolați, treptat, numărul celor care o îmbrățișează crește ajungând să devină obiectivul politic primordial al unei alianțe politice („monstruoasa coaliție”).

Fără a diminua importanța opoziției conservatorilor față de reformele preconizate de Cuza nu credem că responsabilitatea sa pentru modul de administrare al țării poate fi diminuată. Utilizarea loviturii de stat de la 2 mai 1864 a apărut ca o posibilitate de îndepărtare a blocajului politic. Acesta se datora însă și încercării domnitorului de a guverna peste grupările politice existente și dorinței nemărturisite de a forma un „partid al căii de mijloc”. În sprijinul afirmației noastre aducem încercările de colaborare ale liberalilor cu domnitorul pe care îl propulsaseră, fapt subliniat și de istoricul Dumitru Ivănescu, și permanenta oscilare a șefului statului între dreapta și stânga spectrului politic. Judecată din perspectiva rezultatelor obținute, acțiunea săvârșită de Cuza la începutul lunii mai 1864 este considerată pe bună dreptate un succes, dar în egală măsură trebuie să recunoaștem că ea a contribuit la accelerarea rupturii dintre partidele politice și domnitor.

Dumitru Ivănescu abordează apoi o altă problemă spinoasă a societății românești din secolul XIX ce devenise un aprig subiect de discuție în dezbaterile politice – problema evreiască.

Preocupat să adauge noi elemente la personalitatea lui Cuza, autorul face o scurtă expunere a modului în care evreii au devenit o problemă pentru societatea românească, după care accentuează încercarea întreprinsă de „personajul” central al cărții de reglementare a situației credincioșilor de rit mozaic prin acordarea de drepturi civile la 1864. Din nefericire, măsurile prevăzute în „Codul Civil” nu au mai fost puse în practică de cei ce i-au urmat la conducerea statului român.

Capitolul al treilea consacrat percepției lui Cuza de către români după 11 februarie 1866 debutează cu un subcapitol intitulat „Abdicarea și exilul”. Deși redus ca dimensiune, el este remarcabil prin poziția istoricului Dumitru Ivănescu față de actul abdicării. Domnia sa se distanțează față de un curent, am putea spune dominant în istoriografia românească, ce prezintă actul de la 11 februarie ca rezultatul exclusiv al unui complot politic săvârșit de niște aventurieri politici. Dumitru Ivănescu afirmă tranșant că îndepărtarea lui Cuza și aducerea unui prinț străin era o necesitate, statul român făcând în felul acesta un pas important spre independență și consolidarea autonomiei. Autorul ne reamintește tot acum că unul din obiectivele formulate de divanurile ad-hoc la 1857 devenea în felul acesta o realitate. Nedorind să lase loc nici unei interpretări, Dumitru Ivănescu subliniază și faptul că detronarea lui Cuza fusese în primul rând un act împotriva regimului juridic sub care se mai afla încă statul român. O precizare remarcabilă este și aceea potrivit căreia proclamarea lui Filip de Flandra nu a fost o gafă ci o soluție politică abilă, chiar dacă una de moment.

Obiectiv dar și admirativ față de domnia lui Cuza, Dumitru Ivănescu ilustrează prin câteva exemple (alegerea ca deputat în 1870, reacția țăranilor la moartea lui) impactul pe care l-a avut domnia acestuia în rândul populației. Primele reacții însă, chiar în rândurile beneficiarilor reformelor, au fost mai degrabă de indiferență la vestea abdicării. Într-o corespondență a lui Vasile Alecsandri către Alexandru Hurmuzachi se arată că până și cei mai apropiați prieteni ai domnitorului dădeau semne doar după o lună de la detronare că l-ar fi uitat. La aceasta mai putem adăuga lipsa de reacție a unui Parlament care fusese ales în marea lui majoritate datorită sprijinului de care beneficiase din partea lui Cuza.

Cu toate acestea, guvernele ce au urmat celui format în noaptea de 10 februarie au fost preocupate să șteargă cât mai repede imaginea lui Cuza din memoria colectivă. Din „arsenalul” folosit merită amintite: telegramele de incriminare la adresa fostului domn ce erau transmise din țară și publicate în presă, conferințele publice și afișele ce aveau conținut calomniator ș.a. O atitudine oscilantă avea să manifeste și o parte a presei din Transilvania ce apreciasse elogiile faptele domnitorului Cuza doar până în momentul abdicării sale.

Îndepărat din țară, Cuza avea să reprezinte în continuare pentru oamenii politici români un subiect fierbinte. După ce în 1867 guvernul de la București refuzase din motive lesne de înțeles să sărbătorească ziua de 24 ianuarie, solicitarea fostului domnitor din aprilie același an de a reveni în țară avea să ridice o nouă problemă. Față de această situație profesorul Dumitru Ivănescu, departe de a judeca sau a pune sentințe, își convinge cititorii că, în condițiile existenței unei dinastii ce avea ca problemă principală consolidarea poziției sale, neacceptarea cererii formulate de Cuza era un fapt pe deplin justificat. Autorul ține să remarce pozitiv și atitudinea lui Carol din 1870 care, deși se afla în plin conflict cu liberalii, îl invită pe cel detronat la 11 februarie în țară, pentru a-și prelua mandatul de deputat.

Dacă liderii politici aveau probleme în a se raporta la domnia lui Cuza, receptarea lui în afara mediului politic a fost una pozitivă. Reflectarea acestei situații e de fapt ultimul dintre obiectivele pe care și le propune pentru lucrarea de față istoricul Dumitru Ivănescu. Amintind lucrările cele mai importante din istoriografie, arte plastice, literatură dar și exemple din folclor, în care este reflectată viața și activitatea fostului domn, el reușește să surprindă traseul pe care l-a urmat Cuza de la poziția de om politic la aceea a unui element marcant al panteonului național.

Dumitru Ivănescu reușește prin această lucrare, ce vine la capătul a unui număr impresionant de ani de cercetări în arhive și biblioteci, să realizeze un adevărat portret al domnitorului Al. I. Cuza.

Liviu Brătescu

IANCU BRAUȘTEIN, *Evreii în prima universitate din România. Catalogul documentelor aflate în Fondul Rectorat de la Arhivele Naționale, Direcția Județeană Iași. 1860-1948. Iași, Editura Dan, 2001. 419 p.*

Rezultat al unei inițiative personale – fapt în sine excepțional, fiindcă asemenea lucrări de informare și documentare se includ, de regulă, în temele de plan ale unor instituții și institute de cercetări și se elaborează în cadrul unor colective de arhiviști sau de cercetători – un catalog de documente de asemenea dimensiuni dezvăluie, fără ostentație și fără perspectiva unei recompense academice, o strădanie cu adânci resorturi interioare, un efort îndelungat și o gândire sistematică, toate aparținând unui devotat al biblioteconomiei, d-l Iancu Brauștein.

Impresionează, la un prim contact cu această carte, cantitatea de informație pusă în circulație științifică acum, pentru întâia dată: 88 de ani din istoria prestigioasei Universități ieșene, 10664 de poziții și circa 7100 de nume de persoane în indicele de nume (de 50 de pagini), sute de dosare și zeci de mii de file parcurse cu înfinită răbdare, pentru a identifica, uneori doar sub un nume, prezența evreilor, directă sau ocazională, în viața unei mari instituții de învățământ.

Tema, profund marcată de vechi și bine cunoscută susceptibilități, de „interpretări” supuse „vremurilor”, de exacerbări sau, dimpotrivă, de discrete eludări, în toate studiile mai vechi consacrate Universității, se dezvăluie acum în dimensiunile ei reale și în lumina neutră a faptului consemnat cu obiectivitate de statistici, cereri, avize, diplome de studii, rapoarte, decizii administrative, declarații, procese-verbale, cataloage de examen etc. Evoluția „problemei evreiești”, cu toate meandrele ei politice, rasiale, ideologice, sociale și culturale se evidențiază cu pregnanță în simpla relatare, rezumată, a unei împrejurări, a unui incident, a unei decizii sau a unei petiții, în statisticile privind numărul studenților sau absolvenților alojeni în diverse perioade, în poziția profesorilor evrei de la Universitate etc. Desigur, pentru clarificarea deplină a unor situații doar consemnate în acest catalog, cercetătorul unei probleme va trebui să accedă la toate dosarele, în integralitatea lor, și la alte surse complementare.

Autorul catalogului a abordat tema într-o manieră extrem de permisivă, consemnând nu numai numele studenților, bibliotecarilor și profesorilor, dar și pe acelea ale meseriașilor solicitați pentru repararea și întreținerea clădirilor Universității, ale comercianților și furnizorilor evrei de materiale sau alimente pentru cantinele și căminele studențești, ale altor persoane aflate într-o anume relație cu facultățile și Rectoratul. În aceeași arhivă sunt semnalate și documente (cataloage, listele premianților, dosarele de bacalaureat) ale mai multor școli din Iași, unde învățau numeroși elevi evrei.

De un interes particular sunt, desigur, documentele cele mai vechi, datând din primele decenii ale Universității, referitoare la pensioanele și școlile evreiești din Iași, care solicitau avize pentru manuale sau autorizații pentru încadrarea unor profesori, la activitatea Societății Misionare Engleze pentru convertirea evreilor la religia anglicană (nr. 67) etc. Astfel, aflăm că un abecedar editat de Teodor Codrescu și D. Gusti era recomandat școlilor evreiești (nr. 9), că un Tertulian Tobias din Galați adresa în anul 1860 Rectoratului o „suplică” în limba latină, pentru numirea în învățământ (nr. 6, 10), că Naftali Crassenson Popper din Huși s-a înscris, în 1863, la concursul pentru ocuparea catedrei de arheologie ebraică și limbă ebraică, având recomandări de la profesori și Universitatea din Germania (nr. 45), dar nu a putut fi admis, neavând grad academic și fiind evreu (nr. 49). Ultima obiecție nu era atunci atât rasială, cât confesională, facultatea de teologie fiind greco-orientală (nr. 48), solicitantului i se recomanda să se boteze.

Desigur, antisemitismul în Iași se evidențiază în acest catalog ca o atitudine importantă și veche. Conduita ostilă, atât a unor elevi din oraș, cât și a unor profesori, care în 1866 constituiseră un comitet național pentru combaterea „evreismului”, nu era însă susținută de autorități. Miniștrii C. A. Rosetti și Lascăr Catargi transmiteau recomandări ferme rectorului Titu Maiorescu, pentru oprirea unor acte de violență (nr. 59) sau de instigare la ură națională (nr. 58).

Până la excesele rasiale din anii 1940-1944, problema poate fi observată în momentele ei de tensiuni sau acalmie. Cu deplină obiectivitate autorul înregistrează atât manifestările studenților sau profesorilor cuziști sau gardiști, cât și rapoartele poliției despre activitatea de orientare

comunistă a studenților evrei în 1930 (nr. 4264, 4265, 4267), în 1934 (nr. 5744, 5745, 5748, 5960) sau în 1937 (nr. 6523, 6524).

În pofida discriminărilor și vexațiunilor, prezența evreilor (studenți și profesori) se impune ca o componentă numerică și calitativă semnificativă în istoria Universității din Iași, îndeosebi la Facultatea de Medicină: 63 de studenți evrei din totalul de 148, în anul universitar 1896-1897 (nr. 1601), 150 studenți evrei și 226 români, între anii 1889-1900 (nr. 1794), 831 evrei și 546 români, la medicină, și 299 evrei și 97 români, la farmacie, în anul 1922-1923 (nr. 4184). La Facultățile de Științe și de Drept concurența și competiția erau similare.

Statisticile (nr. 1926, 2224, 2238, 4487, 4582, 4593, 4728, 4889, 4901, 6169-6178, 6188-6195, etc.) dau o imagine de ansamblu asupra unei realități care explică (dar nu justifică) tensiunile și tulburările din anii 1920-1940, exacerbarea manifestărilor naționaliste și comuniste.

Încă un instrument de lucru de mare utilitate pentru studiul vieții academice ieșene se află acum la îndemâna celor interesați. O viitoare istorie a Universității „Al. I. Cuza” nu se va putea scrie fără contribuția arhivistică a d-lui Iancu Brauștein.

Mircea Ciubararu

EM. BOLD, I. CIUPERCĂ, *Europa în derivă (1918-1940). Din istoria relațiilor internaționale*. Iași, Casa Editorială Demiurg, 2001, 290 p.

A scrie o lucrare de sinteză dedicată relațiilor internaționale din perioada interbelică – fie și limitată doar la spațiul european – a reprezentat întotdeauna o încercare destul de dificilă chiar și pentru istorici de calibru. A fost însă și o tentație, care, sperăm, va persista. Iar dacă multe asemenea lucrări au avut drept titlu sintagma „Originile celui de al doilea război mondial”, iată că suntem în măsură a semnala o abordare – în același timp o provocare – originală. Este vorba despre volumul *Europa în derivă (1918-1940). Din istoria relațiilor internaționale*, apărut în 2001, la Iași, prin bunăvoința Casei Editoriale „Demiurg”.

Autorii, Emilian Bold și Ioan Ciupercă, reputați profesori de istorie contemporană la Facultatea de Istorie a Universității „Al. I. Cuza” din Iași, nu se află la prima colaborare finalizată prin apariția editoriale de certă valoare. În acest sens, un bun exemplu poate fi lucrarea *Ascensiunea nazismului (1919-1936). Cum a fost posibil?*, apărută la Iași în 1995. *Europa în derivă* constituie, de asemenea, o deosebită realizare. Ineditul ideii, problematica abordată și, nu în ultimul rând, metoda folosită, îndreptătesc afirmația.

După cum înșiși autorii subliniază, lucrarea este rezultatul unor lecturi variate și îndelungi meditații asupra evoluției relațiilor europene în perioada de referință; a unor analize proprii – ce reflectă vechi preocupări –, dar și a colaborărilor deschise, cu studenții, de-a lungul orelor de seminar; a studierii documentelor relevante din arhive românești și străine, precum și din colecții naționale de documente publicate.

Intenția a fost realizarea unei cărți „organizate într-o idee”. Practic, această idee dă și titlul volumului: *Europa în derivă*. Este istoria unui eșec, evoluția unui continent copleșit de urmările a două războaie mondiale. Europa nu va avea alt sfârșit decât eșuarea spre realitatea unei entități sfâșiate, fărâmițate, ale cărei singure repere nu pot fi decât puteri de mână a doua. O Europă ale cărei priviri se îndreptau fie peste Atlantic, fie spre răsărit, spre Urali. Din acest punct de vedere, subtitlul lucrării, *Din istoria relațiilor internaționale*, este, de asemenea, relevant. Efortul cercetării se concentrează asupra planului politic, asupra problematicii păcii și a războiului. Atenția cititorului se vrea a fi îndreptată către deriva „Noii Europe” rezultate în urma păcii de la Paris din 1919-1920, acea Europă a naționalităților care a determinat transformarea „Lumii Vechii” într-un spațiu dominat de iluzii și bântuit de obsesii.

Putem consemna, între obsesiile europene avute în vedere de cei doi autori prezervarea păcii și evitarea cu orice preț a războiului, teama de comunism sau mereu prezenta „obsesie a frontierelor” ca fiind, de departe, dominante. Iar dacă acestea au fost obsesii, între iluzii pot fi înscrise conceptele securității colective, căutările unei arhitecturi continentale funcționale și încercările micilor state de a se sustrage tutelei marilor puteri, de a căuta refugiul neutralității pe

măsura amplificării pericolului unui război ce se prefigura tot mai mult ca o confruntare ideologică. Putem privi, astăzi, tot ca *iluzii*, ideile lui Nicolae Titulescu în privința „spiritualizării frontierelor” sau acelea ale lui Vespasian V. Pella, și el reprezentant al României la Societatea Națiunilor referitoare la „dezarmarea morală/psihologică” a foștilor beligeranți din „Marele Război”.

Nu am amintit întâmplător numele celor doi diplomați români. În fapt, întreaga lucrare își propune deplasarea – în limite, evident, rezonabile – a accentului spre realitățile internaționale văzute din perspectiva unor mici puteri. Acest lucru este posibil pentru o secvență istorică dominată de ideile „democratizării relațiilor internaționale”, într-o „epocă de aur a țărilor mici”, cum denumea André Tibal perioada dintre 1920 și 1935/36. Așa ceva a existat cu adevărat, însă, în contextul *întregii* perioade interbelice, această perspectivă oferă și măsura fragilității păcii, a derivei și eșecului Europei.

Nu lipsită de importanță este și atenționarea cititorului asupra surselor utilizate de autori, în special a particularităților acestora. Sunt menționate, ca bază fundamentală a cercetării, documentele. Prezența, într-o pondere oarecum neobișnuită pentru cineva neavizat, a celor americane și sovietice/rusești, indică Washingtonul și Moscova drept „excelente puncte de observare” a evoluțiilor europene. Nu lipsesc însă cele românești sau cele din colecțiile naționale publicate. Nu este ignorată *presa*, atât pentru redarea unei culori locale și a lumii acelei vremi, cât și pentru a oferi, ca termen de comparație a ceea ce au scris istoricii de mai târziu, pe *ziariști*, acei „istorici ai cotidianului”. Pe lângă toate acestea, năzuința spre sinteză a celor doi autori explică ampla bibliografie, folosită *diacronic* în scopul sesizării eventualelor presiuni ale mediului și vremii asupra minții și condeiului celor care au scris.

Este evident că un asemenea demers a ridicat suficiente probleme de organizare. Elemente precum perspectiva grupării argumentelor, stabilirea unor „puncte de observație” care să ofere unghiuri de vedere optime, găsirea unei proporții potrivite între analiză și sinteză sau eternul „ce/cum alegem?” sunt tot atâtea indicii ce pot măsura seriozitatea abordării și temeinicia științifică a cercetării.

În acest context, o importanță deosebită capătă însăși structura lucrării. Din păcate, spațiul limitat al propriului nostru demers nu îngăduie decât o prezentare sumară a problematicii complexe pe care lucrarea de față o abordează. Chiar și așa, o succintă trecere în revistă – necesară, credem noi – poate oferi măcar niște repere, dacă nu chiar puncte de atracție pentru lectură.

Volumul pe care ni-l oferă cei doi autori este prefațat de o *Introducere*, p. 3-9, în care găsim elemente necesare înțelegerii subiectului propus. Motivații, argumente, concepte avute în vedere, modele de organizare, surse, instrumente de lucru, ipostaze ale abordării sunt prezentate într-un fel de „avanpremieră” a conținutului propriu-zis. Cititorul este astfel avertizat asupra a ceea ce îi pot dezvălui capitolele ce urmează. Un cititor pe care autorii și-l doresc, îl numesc și îl caută: „oricine ar fi și oriunde s-ar afla”, în primul rând „amatorul de lucrări de istorie de calitate”, dar și privilegiați sau inițiați – studenții de specialitate și doctoranzii.

Capitolul întâi al lucrării, *Conferința de pace de la Paris. Repere*, p. 10-50, tratează chestiuni precum cele 14 puncte wilsoniene, „personajele” principale ale Conferinței, mecanismele ce s-au constituit în vederea stabilirii condițiilor păcii și elaborării tratatelor. Nu sunt „uite” nici prezentări ale discuțiilor ce au marcat tratativele sau – nu mai puțin importante – diversele critici enunțate la adresa structurilor, hotărârilor, personalităților participante, a atitudinilor afișate și, în final, a tratatelor. Un segment aparte a acestui capitol, *România la Conferința păcii*, prilejuiește o expunere a situației țării noastre în acea perioadă, aspirațiile sale și ceea ce însemna pacea din punctul de vedere al Bucureștilor. Totodată sunt analizate implicațiile ce le-au avut, pentru România, problema minorităților, chestiunea petrolului, ca să nu mai vorbim de tratatele propriu-zise, încheiate de Puterile Aliate și Asociate cu cei învinși. Proiectul Confederației Danubiene și chestiunea internaționalizării Dunării și a Strămtorilor sunt de asemenea prezente în analiza celor doi istorici.

Al doilea capitol, intitulat *Eforturi pentru menținerea păcii în primul deceniu interbelic*, p. 51-83, analizează elemente precum constituirea Societății Națiunilor și evoluția – simbolică, dar și funcțională – pe care acest organism a înregistrat-o în perioada interbelică. În ceea ce

privește preocupările canalizate în direcția interzicerii războiului și menținerii păcii, *Protocolul de la Geneva*, din 1924, ce prevedea reglementarea pe cale pașnică a conflictelor internaționale, politica Franței față de Germania și, evident, atitudinile divergente ce au marcat această politică, Acordurile de la Locarno, cu spiritul nou, pacifist, ce s-a crezut că a cucerit acolo Europei, *Tratatul general pentru renunțarea la război*, amencosat mai ales drept *Pactul Briand-Kellogg*, după numele miniștrilor de externe francez și american, ca și *Protocolul Litvinov*, încheiat la 9 februarie 1929 la Moscova, în același context, pot fi tot atâtea repere ale eforturilor de a elimina războiul și de a impune pacea în Europa interbelică. Autorii au în vedere și preocupările similare românești, atât puncte de vedere oficiale cât și reacții ale opiniei publice.

Capitolul al treilea, *Diplomația Micii Înțelegeri și a Înțelegerii Balcanice*, p. 84-103, reprezintă un studiu asupra cauzelor ce au impus crearea acestor organisme de securitate regională în centrul și estul Europei și funcționarea acestora. O atenție deosebită este acordată momentului reorganizării Micii Înțelegeri, determinată de proiectele italiene ale *Directoratului în patru*. Sunt prezentate însă și inițiative în direcția realizării unui „Locarno oriental”, o altă constantă a relațiilor europene după 1925.

Capitolul al patrulea, *Relațiile României cu marile puteri europene*, p. 104-153, oferă, pe lângă analiza relațiilor Bucureștilor cu Marea Britanie, Franța, Italia, Germania și Uniunea Sovietică – cel mai amplu tratate – și o problematică ce depășește perspectiva lor strictă. Avem în vedere studiul comparativ al intereselor României față de marile puteri cu acelea ale *marilor puteri* față de România. Sunt prezentate însă și diverse planuri de federalizare europeană, precum acela al lui Aristide Briand, susținut la 5 septembrie 1929, sau al lui A. Tardieu din 2 martie 1932, care relua ideea unei Uniuni Economice Danubiene.

Capitolul al cincilea, *Evenimentele prevestitoare ale unui nou război mondial*, p. 154-189, tratează chestiunea ocupării zonei demilitarizate a Rhenaniei de către Germania și războiul civil spaniol. Protagonisti, reacții sau, după caz, lipsa acestora, reproșuri, explicații sunt toate elemente avute în vedere de autori. Este subliniată poziția pe care a adoptat-o România față de cele două evenimente, dar atenția este îndreptată și asupra modului în care a fost percepută slăbiciunea puterilor occidentale, în general, și a Franței în special.

Capitolul al șaselea este intitulat *Anularea Tratatului de la Versailles. Ocuparea Austriei și a Cehoslovaciei*, p. 190-220. Dincolo de prezentarea celor două evenimente care aveau să modifice ireversibil echilibrul de putere în Europa, autorii analizează obiectivele politicii externe germane, conciliatorismul occidental, mecanisme de acțiune, percepții și atitudini ale protagoniștilor. Nu sunt omise reacțiile și opiniile românești sau poloneze, criticile adresate Franței și Marii Britanii. Un element interesant îl constituie prezentarea unui document inedit – raportul lui Pavel Kukoliev, fost însărcinat cu afaceri la Misiunea sovietică de la București – referitor la intențiile Poloniei de a antrena România în raptul asupra Slovaciei.

Ultimul capitol al lucrării, *Pactul Ribbentrop-Molotov sau „Actul de brigandaj al secolului”*, p. 221-254, aproape nu are nevoie de nici o prezentare. Tema provoacă și în ziua de astăzi vii controverse, ca să nu amintim de implicațiile sale încă actuale – cel puțin în cazul concret al României. În analiza lor, cei doi istorici urmăresc reperele ce au marcat apropierea politică dintre Germania și Uniunea Sovietică în perioada interbelică, elementele care au făcut-o posibilă, dar și consecințele pe care, în final, le-au avut de suportat Polonia, Țările Baltice, Finlanda și România.

O interogație încă actuală apare ca *Epilog* al lucrării: *Europa încotro?*, p. 258-260. Ea face trimitere către persistența căutărilor unei arhitecturi funcționale pe vechiul continent. Eșecul democratizării relațiilor internaționale pare a îndrepta Europa actuală spre un proces de *deconstrucție*, devalorizare a frontierelor, diminuare a ideii de suveranitate sub presiunea dezvoltării tehnologiilor, a organizațiilor transnaționale sau terorismului. Pare a fi și o tendință către regăsirea ființei umane, a dimensiunii individului. Toate acestea nu pot face însă decât să ridice noi întrebări, să genereze noi căutări.

Un *Rezumat*, p. 261-262, și versiunile acestuia în limbile engleză, p. 263-264, și franceză, p. 265-266, întregesc demersul celor doi autori, iar o amplă *Bibliografie*, p. 267-279, și un *Index*

de nume proprii, p. 280-288, nu fac decât să evidențieze, dacă mai era nevoie, seriozitatea cercetării științifice.

La final, ne este dificil a mai oferi alte concluzii în urma parcurgerii lucrării. Spațiul restrâns pe care îl avem la dispoziție nu ne mai lasă această libertate. Este însă suficient, credem noi, a spune că această carte își atinge pe deplin și meritat scopul declarat. În urma lecturii și, de ce nu, a relecturii, se poate face, armonios, pe nesimțite, dar în același timp cu rigurozitate științifică, trecerea de la *a ști* la *a înțelege*.

Bogdan-Alexandru Schipor

NARCIS IONUȚ GHERGHINA, *Istoria bombardamentelor americane asupra fostelor județe Argeș și Muscel, 1943-1944*, Pitești, Editura Carminis, 2002, 116 p.+9 p. (Anexe)

Despre al doilea război mondial s-a scris mult în ambele blocuri apărute după 1945. dar multe aspecte au fost trecute cu vederea din motive ideologice sau dintr-o apăsătoare vină. Demersul tânărului istoric argeșean vine tocmai pe fondul unei necesități fundamentale de a îndepărta colbul așternut pe filele vechi ale documentelor. Aspectele dramatice ale raidurilor aeriene au fost uitate până în 1989, iar în prezent sunt trecute cu vederea în favoarea altor direcții de cercetare.

Cartea începe, așa cum era și firesc, cu prezentarea problemei petrolului pentru Axă și dorința aliaților de a distruge instalațiile românești de prelucrare din zona Prahova. Se prezintă apoi înzestrarea aeronautică a beligeranților și se continuă cu mitul avionului IAR-80, chiar dacă amplasarea rezervoarelor de carburant le transformase în „coșciuge zburătoare“ (p. 103). Se poate remarca din această prezentare că Germania fusese pregătită doar pentru operațiuni militare limitate și a fost total depășită de necesitățile războiului mondial. Doar organizarea specific germană și greșelile adversarilor au prelungit ostilitățile timp de șase ani.

Un capitol întreg este dedicat raidului din 1 august 1943 și sunt surprinse erorile comandanților americani. Efectele asupra celor două județe sunt înfățișate pe baza unui bogat material descoperit în arhivele argeșene. Trebuie subliniat faptul că practic Argeșul era lipsit de apărare antiaeriană, singura baterie din Pitești fiind inefficientă împotriva bombardierelor aflate la mare altitudine.

Drama anului 1944 este surprinsă în cinci capitole. Se remarcă din nou lipsa apărării antiaeriene, o baterie fiind nimicită în zona podului de peste râul Argeș de la Golești. Nici avioanele de vânătoare nu interveneau prea mult în regiune deoarece nu erau suficiente nici pentru zona Prahova-București. Bombardamentele asupra orașului Pitești (6 mai, 6 iunie, 4 iulie) au făcut mai mult victime civile. Printre „pierderile colaterale“ s-au numărat numeroși copii și călătorii unui tren surprins la Pătroaia (77 de morți și sute de răniți). Lipsa de precizie a aviatorilor aliați este exprimată de procentul de doar 2.8% reușit asupra țintelor militare în 6 mai. Ce obiective militare găseai în satele bombardate sau mitraliate? Americanii doreau să distrugă industria românească și astfel rușii să găsească o țară devastată.

Autorul prezintă pe baza documentelor tratamentul aplicat prizonierilor de război. Au beneficiat de cele mai bune condiții în timp de conflict, situația recunoscută și de cei capturați. Era o mare deosebire între locurile de detenție românești și cele germane, sovietice sau japoneze.

Anexa, care cuprinde bilanțul raidurilor aeriene, trebuie studiată cu atenție din cauza erorilor (vezi cazul Sămara din 7 mai 1944).

Cartea este utilă tuturor pasionaților de istorie, iar munca de cercetare în arhive va aduce la lumină noi aspecte ale conflagrației care a marcat viața a miliarde de oameni.

Ionel-Claudiu Dumitrescu

VASILE NOVAC, *Generali piteșteni*, vol. I, Pitești, Editura Nova Internațional, 2001, 287 p.

Lucrarea reprezintă încununarea unei activități intense de documentare în arhive și biblioteci și, în același timp, o continuare la volumul „Generali câmpulegeni I“, Pitești, 1996.

Sunt prezentate biografiile a 22 de generali, toți afirmați în mod deosebit și răsplățiți pentru faptele de arme și pentru activitatea depusă cu înalte distincții (inclusiv ordinul „Mihai Viteazul”). Au fost primite decorații și din țări vecine sau îndepărtate (Rusia, Turcia, Grecia, Japonia etc). Se poate trage concluzia că Argeșul a reprezentat o importantă pepinieră pentru corpul ofițeresc al Armatei Române. Documentele păstrate în fondurile Arhivei Militarului Apărării Naționale au permis prezentarea carierei, dar, mai ales, surprinderea concepțiilor militare și a mentalităților din epocă.

Personalitățile unor comandanți militari se remarcă însă în mod deosebit. Astfel, Ioan Al. Sion a participat la primul război mondial în calitate de comandant al Bateriei a 2-a din Regimentul 2 artilerie și a fost considerat „eminent ofițer de artilerie”. Afirmându-se în fruntea unor unități militare sau în funcțiile din cadrul Ministerului Apărării Naționale, generalul Sion a primit responsabilitatea de a comanda Divizia 1 Blindată, misiune extrem de dificilă dacă se ține cont de lipsă de experiență a ofițerilor români în folosirea blindatelor. În plus, unica unitate de tancuri trebuia folosită cu multă măiestrie pentru economisirea pușinelor resurse mecanizate. Divizia s-a comportat bine sub conducerea generalului Sion și după lupte neîntrerupte a reușit să elibereze orașul Chișinău și apoi să ajungă la Nistru. S-a dovedit însă că tancurile din înzestrarea unității nu sunt capabile să străbată noroaiile din Basarabia și din Ucraina. Ofensiva spre Odesa a demonstrat insuficiența înzestrare a diviziei, dar și concepția total greșită de utilizare a diviziei în luptele pentru principala bază sovietică din Ucraina. Protestele împotriva folosirii pe părți a marii unități mecanizate i-au atras dizgrația regimului și a fost trecut la comanda unei brigăzi din Divizia 15 infanterie. A ajuns apoi în prizonierat.

Cristache Zamfirescu a urcat treptele carierei militare de la gradul de elev plutonier la cel de general de brigadă. S-a remarcat în mod deosebit în al doilea război mondial în luptele pentru Budapesta. A primit calificative „foarte bun ofițer”, foarte bine pregătit și chiar ministrul comunist Bodnăraș l-a apreciat. Totuși, a fost îndepărtat din funcție în urma raportului a doi ofițeri de la Direcția Cadre din M.F.A. Ingratitudinea este o trăsătură a societății umane și se accentuează într-o societate totalitară în care contează doar o obediență împinsă la absurd.

Colonelul Chirchiu Ioan s-a remarcat prin modul abil de utilizare a artileriei din înzestrarea Diviziei a 2-a în timpul luptelor din anii 1942-1944. A reușit cu puține piese să sprijine ofensiva spre Doneț. Concentrarea a 11 divizionare (88 de piese) pe 2 km de front părea importantă generalilor români, dar nu însemna prea mult după standardele sovietice. Armata română a fost angrenată în război numai prin voința celor doi dictatori totalitari. Chiar dacă a dat dovadă de mare pricepere militară, colonelul Chirchiu și-a văzut unitățile distruse de copleșitoarea acțiune din 19 noiembrie 1942. A reușit să scape de represiunile comuniste de după 1945.

Ofițerii argeșeni s-au afirmat în toate cele trei războaie importante din epoca modernă (1877-1878, 1916-1918 și 1941-1945), dar mulți au avut o contribuție importantă în dezvoltarea învățământului militar. Astfel, maiorul Oprescu Nicolae a predat un curs intitulat „Tactica Cavaleriei. Automitrăliere și Călărie” și a publicat o broșură intitulată „Sistemul de marcare al inamicului”. Din păcate, multe materiale s-au pierdut cu trecerea timpului și nici Biblioteca Academiei Române nu le-a salvat.

Demersul istoriografic al reputatului istoric argeșean trebuie aprofundat prin viitoare cercetări, astfel încât să se completeze petele albe din biografiile unor generali de valoare.

Oricum, lucrarea sa va fi un reper important pentru toți cei care doresc să studieze istoria militară și îndeosebi al doilea război mondial.

Ionel-Claudiu Dumitrescu

ANCU DAMIAN, FLORENTIN BREAZU, EMIL PĂUNESCU, *Vlașca sub bombe (1941-1944). Documente*, Giurgiu, Editura Tentant, 2000, p. 250+7 (anexe)

Al doilea război mondial a reprezentat evenimentul crucial al secolului XX și întreaga istorie ulterioară a fost influențată de faptele și deciziile luate în cei șase ani de operațiuni militare și negocieri diplomatice.

Cercetătorii din Giurgiu propun un volum de documente inedite descoperite în arhiva locală. Au fost selectate pentru început 218 și se referă îndeosebi la raidurile anglo-americane și la consecințele asupra militarilor și civililor. S-a completat astfel numărul piloților aliați doborâți în zona Vlașca, bilanțul aproape dublându-se față de cifrele publicate în lucrările anterioare. Sunt bine surprinse efectele bombardamentelor strategice asupra unei rețele feroviare și portuare insuficient dezvoltate. Întârzierile provocate erau cuprinse între câteva ore și peste 40 de zile (doc. 175), ceea ce afecta grav aprovizionarea frontului. Dacă anglo-americani au pus accent pe aviația strategică, oare de ce sovieticii n-au întreprins decât raiduri sporadice (doc. 1)? Tehnică avem suficientă și chiar aparate foarte bune (TB-3 și TB-7). De ce s-a neglijat acest domeniu? Conducerea sovietică a plănit, evident, un război fulger împotriva României și Germaniei. Se urmărea ocuparea regiunii Ploiești, rafinările putând să asigure benzina necesară vânătorilor din noua generație (Lagg-3, Mig-3, Yak-1).

Alte documente se referă la războiul psihologic dus de sovietici și de anglo-americani. Manifestele au avut un impact redus deoarece locuitorii le predau rapid autorităților. Bombardamentele n-au afectat direct moralul muncitorilor, dar creșterea prețurilor și perspectiva pierderii locurilor de muncă erau fenomenele care terorizau gândurile celor treziți în mijlocul unui război din al doilea val. Aspectele brutale ale conflictului sunt bine surprinse și orice cititor se poate întreba de ce a fost necesar. Există o singură soluție: guvernarea n-au știut să rezolve problemele economice și sociale ridicate de marea criză și prelungirea conflagrației a fost considerată drept o metodă bună pentru dezvoltarea industriei și anihilarea concurenței.

Volumul „Vlașca sub bombe (1941-1944)” constituie o sursă importantă pentru scrierea istoriei naționale și prezintă avantajul că este lipsită de orice denaturare. Elevii, studenții și profesorii au acum o carte în care nu se surprind numai aspecte locale, ci se încearcă o frescă a României din acei ani. Trebuie remarcat interesul sponsorilor pentru publicarea istoriei adevărate, dar volumul ar trebui să fie difuzat pe o arie mai largă.

Ionel-Claudiu Dumitrescu

DENNIS DELETANT, *Teroarea comunistă în România. Gheorghiu-Dej și statul polițienesc, 1948-1965*, traducere de Lucian Leuștean, Iași, Polirom, 2001, 272 p.

Lucrarea a fost publicată pentru prima dată în Marea Britanie la editura C. Hurst&Co Ltd în 1999. În România, cartea a apărut doi ani mai târziu, la cunoscuta editură ieșeană Polirom în colecția Historia, serie coordonată de Mihai-Răzvan Ungureanu. Traducerea în limba română a fost realizată de Lucian Leuștean, cu o prefață a autorului pentru ediția prezentă. Cartea cuprinde 13 capitole, o bibliografie și un indice de nume însumând 272 de pagini. La secțiunea Anexe autorul a introdus opt documente, unele dintre ele inedite (arestarea lui Belu Zilber, raportul lui V. Leaskov despre situația din PCR sau relatarea lui Emil Bodnăraș privind evenimentele politice din România de după 1940).

Dennis Deletant s-a născut în 1946 în Norfolk, Anglia. Este profesor de studii românești la School of Slavonic and East European Studies, University, Londra. După o primă ședere de nouă luni în România, în 1969, a vizitat în repetate rânduri țara, până în 1988, când a fost declarat persoană non grata datorită comentariilor defavorabile la adresa regimului Ceaușescu pe care le-a făcut în mediile de informare britanice. După decembrie 1989 a revenit de multe ori în România, pentru activități științifice, publicistice, politice și umanitare. Dintre lucrările sale amintim: *Historians as Nation Builders: Central and South-East Europe*, Macmillan, Londra, 1988 (în colaborare cu H. Hanak); *Studies in Romanian History*, Editura Enciclopedică, București, 1991; *Ceaușescu and the Securitate: Coercion and Dissent in Romania, 1965-1989*, Hurst&Co, Londra, M.E. Sharpe, New York, 1995; *Romania under Communist Rule*, Center of Romanian Studies, Iași, 1999; (în colaborare cu Kieran Williams) *Security Intelligence Services in New Democracies: The Czech Republic, Slovakia and Romania (Studies in Russian and East European History and Society)*, Palgrave, Londra, New York, 2001.

Deletant reconstituie nu o simplă istorie a Securității sau ansamblul metodelor de teroare utilizate de torționari ci, mai curând, o analiză a rolului pe care l-a jucat impunerea terorii, a

represiunii, în menținerea lui Dej la putere, în suprimarea opoziției și a disidenței de orice fel. Prin cercetările sale, atât a imensei literaturi memorialistice despre închisori și lagăre de detenție, a unor interviuri și discuții particulare realizate cu martori oculari ai evenimentelor, cât și a unor documente inedite din arhiva SRI și a Ministerului de Interne, autorul abordând istoria comunismului dintr-o altă perspectivă, axându-se pe ascensiunea lui Dej în cadrul PCR.

Studiul de față se deschide printr-o prezentare de ansamblu a PCR (și apoi sub diferite denumiri și fracțiuni) ca unealtă a Cominternului, motiv pentru care a și fost interzis la 11 aprilie 1924 pentru mai bine de douăzeci de ani. Prin desființarea partidului s-a urmărit contracararea acțiunilor Internaționalei Comuniste care nu recunoștea alipirea Basarabiei și cerea dreptul la autodeterminare pentru minorități. După dizolvare, partidul a continuat să existe atât prin simpatizanții activi, membri în ilegalitate, cât și prin alte grupări politice (Blocul Muncitoresc Țărănesc), desfășurându-și congresele în afara granițelor României. PCR a continuat să se impună cu precădere după crizele economice. În această conjunctură (după 1930) încep să se contureze figurile unor lideri comuniști: Gheorghe Gheorghiu-Dej, Ana Pauker. Pierderile teritoriale din vara anului 1940 au adus Partidul Comunist într-o situație disperată, formațiunea fiind aproape inexistentă. Politică dusă de partid, înainte de război, în privința Basarabiei a influențat negativ opinia publică. În aceste condiții sunt atestate primele lupte pentru putere la nivelul conducerii partidului: Ștefan Foriș vs. Dej.

Istoricul englez abordează în mod veridic rolul M.S. Regele Mihai I al României în lovitura de stat de la 23 august 1944. Când trupele rusești au intrat în București au găsit un guvern român fără vreo participare comunistă semnificativă gata să semneze armistițiul și să organizeze alegeri. Istoriografia comunistă, remarcă autorul, a falsificat relatarea momentului de la 23 august 1944, exagerând la culme rolul avut de Dej sau Pătrășcanu. M.S. Regele Mihai era privit ca simplu spectator, fapt total eronat în economia evenimentelor. Rolul lui Emil Bodnăraș rămâne însă neclar. Aceste incertitudini au alimentat destule speculații, inclusiv aceea că ar fi fost folosit de mareșalul Antonescu ca mijloc de comunicare clandestin cu autoritățile sovietice. Această idee a fost preluată de Deletant de la Dinu C. Giurescu. Concluzia autorului englez cu privire la evenimentele de la 23 august este că doar unul dintre comuniști (Pătrășcanu) a participat la acele evenimente, concluzie întărită și de descoperirea unor mărturii ce confirmă acest fapt.

Negocierile purtate pentru încheierea armistițiului cu Moscova nu sunt considerate importante doar pentru istoria războiului mondial, ci și pentru istoria PCR. În timpul negocierilor, Pătrășcanu devine „persoană ce nu este de încredere” pentru Moscova. Intervențiile sale și discuția în contradictoriu cu Molotov au dus, inevitabil, la „condamnarea” sa de către Stalin. De aici, consideră Deletant, i s-a tras și înlăturarea din biroul de conducere al partidului. Sovietizarea deplină a României a depins și de introducerea, în acele momente, a unor membri NKGB în poliție, Siguranța, armată. Pe acest fond începe și epurarea politică pe scară largă: se utilizează subterfugii, orice pentru compromiterea partidelor istorice, înscenări penibile etc. Preocupările serioase pentru anihilarea PNT-ului făceau parte din campania de discreditare, campanie comandată de Stalin la nivelul tuturor statelor-satelit. Teroarea comunistă se declanșează încă din 1945, când se procedează la arestări masive. Implicarea evidentă a Uniunii Sovietice în treburile interne se dovedește a fi la cel mai înalt nivel atunci când Vișinski i-a dat Regelui un ultimatum pentru demiterea lui Rădescu. Presiunii politice i s-a adăugat curând cea militară. Astfel, Majestatea Sa este nevoit să accepte guvernul Groza de teama loviturii de stat. Structura noului cabinet era majoritar comunistă. Era clar că în România începuse impunerea modelului totalitar. În acest sens este semnificativă declarația lui Groza, care îi spunea jurnalistului britanic Archie Gibson, la 23 martie 1945, că fuseseră arestate peste nouăzeci de mii de persoane de când conducea guvernul. După declanșarea grevei regale, pentru sovietici era clar că unicul obstacol îl reprezenta instituția monarhică. Falsificarea alegerilor și acțiunile de compromitere a liderilor țărăniști au declanșat începutul unui val de arestări masive, mai ales membri PNT și PNL, dar și țărani, persoane care se opuneau colectivizării. Astfel, la 30 decembrie 1947, M.S. Regele Mihai este silit să abdice sub amenințarea uciderii a peste o mie de tineri din închisori. România a fost decapitată la 30 decembrie 1947. Din acel moment procesul sovietizării a intrat în linie dreaptă.

În studiul său, Deletant observă câteva măsuri inițiate de comuniști pentru sovietizarea deplină a României: fixarea țării în blocul sovietic din punct de vedere militar (tratatul cu Uniunea Sovietică semnat la 4 februarie 1948); impunerea partidului de masă; persecuția religioasă – în principal clerul catolic, acesta fiind văzut ca mijloc de propagandă „contrarevoluționară”; amenințarea Codului Penal (27 februarie 1948) și impunerea legislației de natură sovietică; arestări masive și nejustificate, epurări politice – teroarea este folosită ca unealtă a represiunii și adoptarea Constituției Republicii Populare Române, care urma modelul Constituției sovietice din 1936.

Un subiect destul de consistent tratat în carte este persecuția religioasă, pe care autorul o vede ca o importantă unealtă a represiunii. El condamnă atitudinea pasivă și, poate, chiar cooperantă a unor lideri ai Bisericii Ortodoxe Române precum mitropolitul Iustinian, care a reprezentat un instrument eficient în mâna conducerii comuniste. Epurarea ierarhiei bisericești, arestările și deportările masive, preluarea abuzivă a bunurilor de către statul comunist, interzicerea sărbătorilor importante, suprimarea Bisericii Greco-Catolice și Unite și alipirea lor la sânul Bisericii Ortodoxe Române sunt elemente constitutive ale represiunii. Dar, tema cu care insistă Deletant și care reprezintă, de fapt, nucleul cărții este Securitatea – un instrument sigur și eficient în mâna lui Dej atât pentru înlăturarea liderilor comuniști incoziți, cât și pentru teroarea generalizată la nivelul țării. Direcția Generală a Securității Poporului a fost organizată după modelul sovietic și sub coordonarea NKVD-ului. În fruntea serviciului românesc de securitate, Moscova numise agenți NKVD/NKGB prin care se poate urmări subordonarea clară a DGSP-ului. Posturile de conducere din Securitate erau ocupate de persoane aparținând a două categorii principale: minoritățile etnice și muncitorii necalificați.

Ceea ce frapează în relatarea istoricului este amănuntul. Ascultarea telefoanelor liderilor comuniști (Dej, Ceaușescu, Pauker, Maurer, Bărlădeanu) de către agenții ruși marchează profund viziunea asupra relațiilor cu Stalin, informațiile recoltate fiind trimise la Moscova.

Lupta lui Dej pentru dominație în partid trebuie urmărită în strânsă corelație cu o sumă întreagă de factori. Uciderea lui Foriș, procesul și execuția lui Pătrășcanu, transformarea Anei Pauker în cadavru politic sunt numai câteva date din „scenariul” alcătuit de Dej și avizat de Stalin. Există câteva chestiuni reale prezentate de autor, care lămuresc cititorul că ordinul de demitere și suprimare a lui Pătrășcanu s-a dat de la Moscova. Contestarea lui de către întreaga conducere comunistă, sprijinirea lui Tito de către liderul român, întâlnirile dintre Dej și Stalin privitoare la această problemă sau acuzarea lui Pătrășcanu de a fi furnizat informații britanicilor dovedesc faptul că el devenise indezirabil.

Gulagul românesc a existat cu adevărat. „Experimentul Pitești” sau „procesul de reeducare” a fost cel mai crud exemplu de teroare din istoria comunistă. Acesta era menit să inducă teroare și să distrugă personalitatea individului. Într-o încercare de reconstituire a istoriei, Deletant prezintă școala de torționari de la Pitești și o face într-un mod terifiant. Ca o răzbunare a „victimelor Piteștilui”, cartea urmărește și destinele torționarilor, uciși tot de comuniști, prin aceleași metode, dar nu ca o pedeapsă pentru crimele oribile săvârșite, ci ca un semn al ipocriziei fără margini. Fără îndoială că mișcarea de rezistență a existat în România, însă ea nu a avut amploarea acțiunilor din alte state ale blocului sovietic.

Perioada 1952-1956 coincide cu impunerea definitivă a supremației lui Dej. După moartea lui Stalin (5 martie 1953) începe procesul de desprindere de Rusia, deși România fusese aliatul ei cel mai dărz. Cât timp a trăit Stalin, Dej s-a comportat în conformitate cu interesele sovietice, privindu-le ca pe ale sale; după ce succesorii lui Stalin s-au îndepărtat de stalinism, el nu a mai gândit la fel. Politica de autonomie se acutizează și devine tot mai evidentă, fiind întărită și de crizele internaționale. Dar, ruptura definitivă de Moscova se produce în anii 1963-1964, când Dej cere retragerea tuturor consilierilor KGB din România.

După părerea noastră, cartea este un excelent instrument de studiu vizând fenomenul comunist din Europa Răsăriteană, o perspectivă nouă asupra relațiilor din cadrul PCR cât și a celor din cadrul Cominternului.

Andrei Muraru

ȘERBAN RĂDULESCU ZONER, GHEORGHE CLIVETI, GHEORGHE ONIȘORU, DUMITRU ȘANDRU, APOSTOL STAN, *Istoria Partidului Național Liberal*, București, Editura All, 2000, 308 p.

Pentru o societate, la a cărei dezvoltare liberalismul a contribuit din plin, pare paradoxal faptul că „principalul curent politic modern” nu a ocupat un loc deosebit în cadrul istoriografiei românești.

Azi, când societatea românească traversează din nou o perioadă de tranziție de la o guvernare autoritară la una constituțională, când spiritul comunitar la fel ca la începutul epocii moderne este destul de prezent iar modernizarea economică, socială și instituțională implică numeroase eforturi, o lucrare cum este *Istoria Partidului Național Liberal*, consacrată modului în care a acționat Partidul Național Liberal în secolul al XIX-lea și prima jumătate a secolului XX, este binevenită.

În primul capitol, intitulat „Începutul liberalismului și constituirea PNL”, Apostol Stan surprinde cu multă atenție apariția și evoluția ideilor liberale în societatea românească la începutul secolului XIX. Deși se dovedește a fi adeptul teoriei (viziunii) lovinesciene asupra modernizării, istoricul bucureștean se mărginește doar la a face o anumită similitudine între liberalismul european și cel românesc fără a evidenția amplitudinea transformărilor de pe plan mental ce au favorizat geneza și dezvoltarea liberalismului românesc. Apostol Stan nu insistă prea mult nici asupra programelor politice din prima jumătate a secolului XIX în care apar idei liberale. O asemenea mențiune ar fi contribuit, credem, la o clarificare a faptului că nu numai burghezia reprezintă în această perioadă suportul liberalismului.

Perioada cuprinsă între 1859-1866 este una în care liberalii încep să se manifeste tot mai activ, implicându-se atât în problemele curente ce țineau de administrarea țării, dar și în dezvoltarea unor nucleu ce vor contribui la apariția viitorului partid liberal. Ideea acreditată de Stan potrivit căruia asistăm deja la un partid liberal nu poate fi susținută cu argumente credibile mai ales dacă ne gândim la existența unor curente bine determinate în cadrul P.N.L. chiar spre sfârșitul secolului XIX. Cu multă ușurință se trece și peste faptul că reprezentanții unui curent politic, ce promova liberul arbitru în economie, justificau intervenția statului în industrie și comerț. Explicații cum ar fi realitățile economice, sociale din România pot fi găsite, dar poziția „ușor” incomodă a liberalilor în cadrul familiei politice de la care se revendicau merita a fi subliniată. Aceeași tăcere poate fi observată și în cazul discutării problemei evreiești în privința căreia generația pașoptistă a „uitat”, cu rapiditate la 1866, promisiunile de la 1848.

În ciuda acestor nuanțe nu putem să nu remarcăm reușita istoricului Apostol Stan în a ne oferi o analiză credibilă referitoare la suprapunerea dintre idealurile generației de la 1848 și maturizarea treptată a scenei politice concretizată în apariția unor grupări politice ce și-au asumat sarcina reducerii decalajelor față de societatea occidentală.

Interesat de dezvoltarea instituțională a P.N.L., profesorul Gh. Cliveti prezintă în cuprinsul celui de-al doilea capitol, intitulat „Independența națională și modernizarea instituțiilor românești”, condițiile în care liberalismul a devenit în România principalul curent politic. După ce evidențiază strategia urmată de liderii liberali, Gh. Cliveti remarcă suplețea organizării și conducerii partidului alcătuit din numeroase personalități ce reprezentau tendințe politice diferite. Meritul coagulării tuturor energiilor liberale revine fără discuții lui I.C. Brătianu. El este cel care a intuit necesitatea dezvoltării unui liberalism atipic și a avut puterea să renunțe la unele din convingerile sale politice dându-și seama de utopismul lor (ne referim bineînțeles la ideile sale republicane). Independența, proclamarea regatului, aderarea României la o alianță politică ce i-a consolidat autonomia sunt momente din istoria românilor asupra cărora liberalii și-au pus o puternică amprentă. Prin amintirea acestora dar și a transformărilor de pe plan economic săvârșite în perioada în care s-au aflat la guvernare, Gh. Cliveti schițează imaginea unui partid guvernamental cu vocație modernizatoare.

Coordonatorul volumului, Șerban Rădulescu Zoner, își asumă sarcina grea de a surprinde dificultățile cărora trebuia să le facă față P.N.L. la sfârșitul secolului al XIX-lea. Ele erau determinate de schimbările de generație care se petreceau la nivelul conducerii liberalilor, dar și exercitării unor presiuni sociale și politice tot mai mari ce au avut drept rezultat includerea în programele din 1913-1914 a reformei electorale și a celei agrare. Un moment de cumpănă pe care

istoricul Zoner îl descrie exact este cel de la 1907, când preluarea puterii de către liberali le-a permis acestora să adopte măsurile necesare pentru eliminarea pericolului extinderii unei crize ce se putea încheia, așa cum ne arată și unele informații externe, cu pătrunderea pe teritoriul României a armatei Imperiului habsburgic.

Fără a neglija importanța unor referiri la politica externă a României și contribuția liberalilor la înfăptuirea Marii Uniri, credem că dimensiunea ce îi este acordată e puțin exagerată, mai ales că ea e făcută în detrimentul unei analize ce ar fi putut evidenția dinamica internă a partidului liberal și mai ales cum s-a justificat în discursul acestuia abandonarea vechilor poziții. (Se știe că liberalii insistaseră în mai multe rânduri pe vânzarea moșiilor statului ca modalitate de rezolvare a problemelor agrare și pe o lărgire a drepturilor electorale în sensul scăderii valorii censului.)

Dumitru Șandru, în capitolul al IV-lea, reușește prin numeroase referiri la viața politică din România interbelică să realizeze o adevărată cronică a epocii. El insistă în mod deosebit pe probleme de natură economică și asupra modificărilor de natură doctrinară. Dacă o bună perioadă de timp partidul s-a menținut la nivelul unor declarații de principii, istoricul Dumitru Șandru ne convinge că, după primul război mondial și datorită implicării unor personalități ca Vintilă Brătianu, P.N.L. are adevărate programe de guvernare structurate pe diferite domenii de interes. Dincolo de preocupările teoretice, liberalii reușesc în perioada de care se ocupă Dumitru Șandru să treacă peste divergențele interne și să impună României un proces accelerat de industrializare și de modernizare.

Preocupat de aspectele economice, autorul studiului „P.N.L. în perioada interbelică și a celui de-al doilea război mondial” neglijează câteva aspecte. Unul dintre ele este lipsa unei referiri la politicile economice, sociale ale celorlalte partide liberale din Europa Apuseană și Răsăriteană care ne-ar fi ajutat să vedem cum s-au adaptat ele acuzațiilor aduse de la stânga și dreapta spectrului politic dar și modificărilor sociale din prima jumătate a secolului XX. Fără o asemenea raportare e greu de înțeles rațiunea pentru care un partid liberal a optat pentru măsuri de etatizare, fie și a subsolului. Neclarități apar și atunci când ni se vorbește despre existența în partid a două curente în perioada dispariției lui I.Gh. Duca fără a ni se spune dacă divergențele se datorau și viziunii diferite asupra vieții economice, sociale și politice dincolo de interesele grupărilor pe care le reprezentau. În condițiile existenței unor aprecieri (nu ale istoricului Dumitru Șandru) potrivit cărora extrema dreaptă s-ar fi dezvoltat în România și datorită incapacității de rezolvare a unor probleme de către liberali, ar fi fost interesant să vedem cum reacționau aceștia din urmă la nivelul intervențiilor publice față de acțiunile legionarilor (sunt amintite însă măsurile luate de I.Gh. Duca). În locul unor asemenea informații, găsim o apreciere despre care ni se spune că aparține lui Nicolae Iorga potrivit căruia Ionel Brătianu nu ar fi fost împotriva organizațiilor antisemite de extremă dreaptă. Mai multe argumente ar fi putut face puțină lumină în această direcție.

Ultimul capitol, „Lupta pentru păstrarea instituțiilor democratice și împotriva totalitarismului comunist” redactat de Gh. Onișoru este cu siguranță cel mai dramatic din istoria P.N.L., dar și a României. Asistăm cu acest prilej nu numai la distrugerea unui partid, a vieților celor care îl conduceau, ci și la ruinarea unui edificiu pe care generații întregi l-au construit: edificiul unei Românii moderne.

Fără a relua observațiile anterioare ne permitem la finalul acestei prezentări să mai facem câteva sublinieri. Preocupați să evidențieze contribuția pe care P.N.L. a avut-o la procesul de modernizare al României, autorii lucrării *Istoria Partidului Național Liberal* au trecut uneori peste anumite eșecuri sau rezolvări parțiale de către liberali ale unor probleme cum au fost cele de natură administrativă (existând după părerea noastră în toată această perioadă o centralizare excesivă), acordarea de drepturi politice pentru evrei sau intervenția statului în economie. În același timp ne gândim dacă nu ar fi fost utile mai multe precizări despre modul în care se comporta partidul în ansamblul său în momentele următoare dispariției unora dintre liderii săi, în condițiile în care el era destul de puternic structurat în jurul acestora. Dincolo de aceste aprecieri, volumul coordonat de Șerban Rădulescu Zoner este unul remarcabil prin numărul mare de informații, armonizarea foarte bună a celor cinci părți și, nu în ultimul rând, prin oferirea unei ample imagini asupra evoluției până la instituirea regimului comunist a celui mai important partid din istoria politică a României.

Liviu Brătescu

FLORIN PINTESCU, DANIEL HRENCIUC. *Din istoria polonezilor în Bucovina*, Suceava, 2002, 248 p.

Istoria Bucovinei, ca și a celorlalte provincii istorice, a prezentat întotdeauna interes pentru istoriografia română, iar o lucrare dedicată relațiilor dintre români și minorități este cu atât mai atractivă dacă ținem cont de faptul că multiculturalismul a fost una din caracteristicile zonei amintite.

Cartea pe care ne propunem să o analizăm în rândurile următoare este binevenită și pentru că ea ne înfățișează o perspectivă poloneză asupra relațiilor dintre reprezentanții acestei etnii și românii din Bucovina.

Obiectivul lui Florin Pintescu și Daniel Hrenciuc este unul ambițios mai ales pentru că ei își propun să parcurgă o mare perioadă de timp cuprinsă între mijlocul secolului al XV-lea până în anul 2002.

Primul capitol, intitulat „Evoluția relațiilor moldo-polone până la anexarea Bucovinei de către Imperiul Austriac (1774-1775)”, schițează contextul internațional în care partea de Nord a Moldovei a fost anexată de Imperiul habsburgic în 1775. El are în același timp și rolul de a ne introduce în istoria problemei poloneze în Bucovina realizând o retrospectivă asupra primelor contacte dintre polonezi și români. Remarcabilă încă de la început este obiectivitatea pe care autorii o manifestă față de relațiile moldo-polone neezitând să prezinte, de pildă, și diferitele strategii pe care le elaborează și le pune în practică Polonia în încercarea ei de a instaura un control total asupra Moldovei. În același timp, autorii evidențiază contribuția pe care Polonia a exercitat-o în această perioadă la nivel instituțional dar și cultural asupra Moldovei. Invocarea unui număr important de personalități ale culturii medievale românești are tocmai rolul de a releva influența mediului intelectual polonez din secolele al XVI-lea – al XVII-lea.

Partea cea mai consistentă a lucrării este cea consacrată stăpânirii Austriei asupra Bucovinei. Ea cuprinde nu numai o descriere a „infiltrării” polonezilor în Bucovina dar și o incursiune în istoria Europei Centrale și de Est, a relațiilor dintre Polonia și cele două mari puteri vecine: Rusia și Austria, respectiv a influențelor pe care aceste două state le-au avut asupra crizelor prin care a trecut statul polon. Pe lângă problema demografică, respectiv aflutul înregistrat în perioada amintită, atenția autorilor este concentrată apoi asupra contribuțiilor pe care polonezii le-au avut asupra dezvoltării economice și spirituale a provinciei amintite. Deși acesta este obiectivul principal al lucrării în ansamblul ei, nu este ignorat nici procesul de deznaționalizare al românilor din partea de Nord a Moldovei, desfășurat mai ales după 1848. Momentele tensionate dintre cercurile politice românești și cele poloneze din anii 80 ai secolului al XIX-lea nu sunt ignorate nici ele.

Capitolul al treilea intitulat: „Minoritatea poloneză în Bucovina (1918-1944)” începe cu prezentarea rezoluției adoptate de Consiliul Național Polonez din București prin care se exprima adeziunea necondiționată la unirea Bucovinei cu România. Chiar dacă, în general, politica guvernului român față de minorități, în acea perioadă, este evaluată în mod pozitiv, tendințele unor funcționari de a încălca anumite drepturi ale polonezilor nu sunt ignorate. Autorii insistă apoi asupra loialității polonezilor față de statul român, acțiuni cum au fost cele ale unor militari polonezi din anii '20 care afirmă că stăpânirea României asupra Bucovinei este provizorie fiind izolate. Referirile la istoria Europei nu lipsesc nici din acest capitol. Anul 1939 este prezentat în tot tragismul său atât pentru statul român cât și pentru cel polonez. Atitudinea României față de refugiații polonezi din septembrie 1939, colaborarea dintre armatele celor două state împotriva Germaniei sunt noi ocazii pentru a se ilustra existența unor relații bune româno-polone chiar și în situații de criză.

Cu ajutorul unor statistici care demonstrează o bună documentare, în capitol IV ne este prezentat fenomenul masiv al repatrierilor, produs după 1947. Destinul tragic al Mariei Lesiecko este invocat pentru a exemplifica dramatismul situației unor polonezi din România, în timpul regimului comunist. Ar fi fost, poate, utilă și o analiză în care să se evidențieze atitudinea polonezilor din România în timpul regimului comunist dar și pătrunderea unor reprezentanți ai acestei etnii în structurile partidului comunist (dacă a fost cazul).

După o adevărată incursiune în istoria Bucovinei, Florin Pintescu și Daniel Hrenciuc se opresc în ultimul capitol asupra situației economice, politice și culturale a polonezilor din România după 1989 și la obiectivele acestei comunități dintre care unul deosebit de ambițios este acela de a realiza o punte de legătură între Polonia și România. Se poate observa aici și o admirație pentru modul în care statul român a rezolvat problema minorităților.

Rod al unei cercetări ample, cu numeroase incursiuni în arhive, trimiteri la un număr important de ziare, reviste și publicații poloneze mai puțin accesibile publicului românesc, lucrarea de față este un demers istoriografic util și interesant.

Liviu Brătescu

I. KARA, *Obștea evreiască din Bacău (La collectivité juive de Bacău)*, București, Editura Hasefer, 1995, 220 p.

Dans le cadre de la collection dédiée à l'histoire des communautés juives de la Roumanie (collection dans laquelle a été publié le premier volume concernant la ville Podul Iloaiei), nous signalons ce deuxième volume, édité par la maison Hasefer et sous l'égide de la Fédération des Communautés Juives de la Roumanie; le livre a comme auteur l'historien et écrivain I. Svarț Kara (en tant qu'historien, outre le volume dédié aux inscriptions en hébreu publié en 1994 par l'Académie roumaine filiale de Yassy, il faut mentionner sa contribution aux volumes de la collection de documents concernant l'histoire des Juifs de la Roumanie) et la structure suivante: sommaire, avant-propos signé par l'académicien N. Cajal („Nous espérons que cette collection comprendra aussi d'autres monographies, facilitant ainsi la présentation objective de l'authenticité juive et contribuant ainsi au rapprochement entre les hommes”), les sections A-H (intitulées: *L'évolution démographique des Juifs de Bacău. La participation à la vie économique. Les relations avec la population roumaine; La communauté israélite de Bacău dans son évolution; Les associations d'assistance mutuelle et d'autres sociétés fondées par les Juifs; Le mouvement sioniste; Les Juifs de Bacău dans les années dures de la guerre et des lois raciales. Les Juifs de Bacău après la guerre; Aspects de la vie spirituelle; Annexes; Épilogue*).

Le livre contient des analyses détaillées concernant la vie des Juifs de Bacău, analyses fondées sur des documents et des pierres tombales, des oeuvres littéraires et scientifiques, des mémoires, des périodiques; les analyses sont rigoureuses et les dates statistiques sont largement utilisées et cela concernant toute la période ayant comme point de départ le commencement du XVIII-ième siècle; dans une longue période la proportion de la population juive de Bacău a été de 40% du total de la population; sont pris en considération tous les aspects de la vie sociale et économique (il y avait un grand nombre d'artisans juifs, spécialisés en diverses branches et très bien organisés); ne sont pas négligés les aspects de la vie religieuse, littéraire, celles concernant les écoles, les rapports avec la population majoritaire; sont mentionnées les personnalités juives provenant de Bacău, ceux qui ont participé à la guerre d'indépendance et aux campagnes de la première guerre mondiale, les mesures contenues dans les lois raciales, la massive émigration après 1944.

Les annexes (I-VII) contiennent des documents, par exemple: des statuts des sociétés philanthropiques, une liste des livres en hébreu publiés jusque 1900.

Ayant des reliures suggestives, imprimé en conditions graphiques excellentes, avec des dizaines d'illustrations (pierres tombales, pages de divers livres sur les Juifs de Bacău, photos des participants à la guerre de 1877, des communiqués de la Communauté des Juifs de Bacău, pages des gazettes juives, textes des dispositions raciales – par exemple le communiqué de la Police de Bacău – page 165 – sur l'obligation de porter un signe distinctif pour la population juive, des photos des acteurs juifs ou d'autres personnalités juives, des calendriers, des affiches), avec la bibliographie indiquée dans les 325 notes en bas des pages, rédigé avec la préoccupation pour le détail qui caractérise tous les écrits historiques de l'auteur, le volume nous offre l'image de tous les aspects de la vie juive de Bacău, vie sur laquelle l'auteur écrit: „Dans la ville situé sur Bistritza, <le monde juif> este un notion en voie de disparition...” (p. 195).

Il n'y a pas d'erreurs d'imprimerie, exceptant celle de la page 17, dans laquelle la date du traité d'Adrianople nous est indiquée 1828 (au lieu de correctement 1829).

Le livre n'a pas d'index et ni une liste des illustrations et ce sont les seules critiques qu'on peut formuler à l'adresse de l'auteur.

Le livre sera certainement un instrument utile pour les spécialistes et présentera aussi un vif intérêt pour ceux qui voudront se remémorer leur propre passé ou qui voudront mieux connaître la complexité de la vie juive pendant plusieurs siècles dans un ville moldave.

Betinio Diamant

Römisch-Germanisches Museum Köln, Westerman, 9 Auflage, 1999, 128 p.

Așa cum la Trier se găsește cel mai important monument roman de pe teritoriul Germaniei (Porta Nigra), la Köln, chiar lângă Dom, se află cel mai important muzeu romano-germanic de pe teritoriul Germaniei, redeschis în data de 4 martie 1974 și dedicat perioadelor romane și merovingiene ale orașului Köln.

Lucrarea se deschide cu un plan al muzeului și cu identificarea diferitelor săli și a colecțiilor pe care le dețin. Este însoțită de bogate ilustrații alb-negru și în culori: clădirea muzeului, obiecte din perioada preistorică, capul lui Augustus din sticlă, inscripție în onoarea lui Nero din anul 67 d.H., piatra de mormânt a lui Marcus Valerius Celerinus și a soției sale Marcea Procula, din perioada 100-110 d.H., piatra de mormânt a lui Titus Flavius Bassus din perioada 90-100 d.H., podoaba de bronz reprezentând zeități, măști, vase, cupe, statui, camee cu imaginea lui Augustus, brățări, obiecte din perioada creștină, celebrele mozaicuri din acest muzeu – unul dintre ele denumit mozaicul lui Dionisos –, picturi murale, obiectele din fildeș, monede cu chipul împăratului Postumus.

În capitolul intitulat „Împărați, războinici, consuli” se face un istoric al orașului Köln în perioada care începe cu ocupația romană, fiind citat ca sursă în special Tacitus. Vechea așezare a fost ridicată la gradul de colonie în anul 50 d.H. de împăratul Claudiu, Colonia Agrippinensia și este legată de multe evenimente din viețile împăraților romani cât și de raporturile dintre militarii romani și populațiile germanice supuse.

Într-o excelentă condiție grafică, cartea este alcătuită din articolele mai multor autori având ca obiect: o prezentare propriu-zisă a muzeului și a istoriei alcătuirii sale (se arată cum s-a pornit de la diferite colecții și cum s-a ajuns la actuala clădire monumentală, una din cele mai importante fiind cea din 1941 când a fost descoperit mozaicul denumit Dionisus), descoperirile preistorice, întemeierea coloniei și evenimentele istorice care au urmat, viața economică a coloniei (comerțul, meseriașii), obiectele de ceramică ca oglindă a vieții economice „Keramik – Spiegel der Wirtschaft”, industria sticlei, zeii și cultul, începuturile creștinismului, obiectele de podoabă, mozaicurile și picturile pe perete (constituie de fapt punctul de atracție al muzeului; am aminti că, în privința mozaicurilor romane, probabil cele mai importante există în Muzeul din Tunis), lumea morților (obiectele găsite în morminte), monedele, istoria, descoperirile arheologice de-a lungul săpăturilor care au fost făcute în orașul Köln.

Atât Porta Nigra, cât și celelalte monumente romane din Trier (precum băile romane refăcute), cât și Muzeul romano-germanic din Köln sunt mărturii care dau ocazia contemporanilor de azi să-și facă o imagine a ceea ce a fost procesul de confruntare violentă, dar și de asimilare și amalgamare între două lumi: cea romanică și cea germanică, piloni ai civilizației și culturii europene.

Betinio Diamant

Muzeul evreiesc din Frankfurt, Jewish Museum, Frankfurt am Main, Prestel Museum Guide, 2002, 112 p.

Recent publicatul ghid de prezentare a Muzeului evreiesc din Frankfurt, într-o excelentă condiție grafică și cu multe ilustrații în culori (dintre acestea: câteva imagini parțiale ale Palatului Rothschild, în care se află sediul acestui muzeu; o imagine a sălii cu obiecte referitoare la istoria

evreilor din Frankfurt în perioada 100-1800, un plan din 1628 al orașului Frankfurt în care se vede și vechiul cartier evreiesc, o imagine din expoziția cu titlul „Viața în ghetoul din Frankfurt”, imaginea unui candelabru pentru Hanuca, diferite obiecte de îmbrăcăminte, obiecte de cult, pagini din Talmud, imagini din perioada nazistă; mai există un al doilea muzeu evreiesc în Frankfurt, de mai mică importanță, prezentat în lucrarea la care ne referim, se referă la muzeul situat în fostul Palat Rothschild și are următoarea structură: sumarul, o introducere care se referă atât la istoria acestui muzeu cât și la istoria evreilor din Frankfurt, capitolele lucrării intitulate *Evreii în Frankfurt în perioada 1100-1800* (temele tratate: evoluția spre formarea unui ghetou din Frankfurt, autoadministrarea, animozitatea față de evrei), *Viața evreiască – ritualurile evreiești* (temele tratate: fundamentul spiritual al iudaismului, sinagoga, Tora, viața evreiască, sabbatul și sărbătorile), *Evreii în Frankfurt în perioada 1800-1950* (teme tratate: iluminismul și educația, emanciparea și excludere, probleme de integrare, probleme de identitate, antisemitism, asimilare și identitate, persecuție, viața după 1943), *Muzeul uliței evreiești* (temele tratate privesc viața din ghetoul care s-a numit „Ulița evreiască” și se referă la muzeul care a fost distrus în 1938 în locul căruia a fost înființat cel de-al doilea muzeu la care ne-am referit mai sus și care este denumit Memorialul Börneplatz).

După comunitatea evreiască din Berlin, cea din Frankfurt a fost a doua ca importanță, atât prin numărul membrilor ei, cât și prin activitățile economice și culturale, cât și prin personalitățile care au reprezentat-o.

Astăzi, după al doilea război mondial, Frankfurtul reprezintă unul din centrele importante ale vieții evreiești din Germania.

Câteva date conținute în Ghid (versiunea engleză): muzeul a fost deschis în 1888, având ca predecesor Muzeul Antichităților Evreiești care a existat între 1922-1938; în 1922 a fost deschis Muzeul din Börneplatz; Muzeul Rothschild a fost construit între 1820-1821 de arhitectul Johann Friederich Christian Hess; în 1846 Muzeul a fost cumpărat de baronul Mayer Carl von Rothschild, apoi clădirea devine bibliotecă publică, după 1945, bibliotecă municipală și universitară, iar în 1980 Consiliul municipal votează ca în această clădire să fie înființat un muzeu evreiesc; în raport cu comunitățile evreiești din Köln, Mainz, Worms, Speyer, cea din Frankfurt a apărut relativ târziu, iar în anul 1241 a avut loc un pogrom și au urmat persecuțiile și masacrele legate de Cruciade: în secolul XIV a apărut ghetoul cu ulița evreiască, iar în secolul XVI Frankfurtul a devenit orașul cu cea mai mare populație evreiască din Germania; în secolul XVII-XVIII au loc încercările de convertire forțată a evreilor la creștinism; în 1800 erau 3.000 de evrei în Frankfurt, 4.500 în 1823, 5.000 în 1847 și 7620 în 1864 când formau 10% din populația orașului; mișcarea din 1848 (adunarea națională care a avut loc în Paulskirche din Frankfurt a avut ca rezultat proclamarea drepturilor cetățenești pentru evrei, proclamare pusă în practică în 1864 pentru evreii din Frankfurt și pentru restul evreilor din Imperiul German 1869/71). În timpul primului război mondial evreii au participat la lupte în armata Germaniei având dreptul de a fi deservii de proprii slujitori de cult (rabinii), după primul război mondial și până la venirea la putere a lui Hitler în 1933, viața evreilor din Frankfurt ca și din întreaga Germanie a cunoscut o puternică dezvoltare pe toate planurile, nelipsind însă nici în perioada Republicii de la Weimar manifestările de antisemitism cu obișnuitele sloganuri despre „Conspirația evreiască internațională” și „hegemonia evreiască”, în 1925 trăiau 30.000 de evrei în Frankfurt; printre personalitățile evreiești din acea perioadă provenind din Frankfurt se numără și atleta Helena Meyer, care a câștigat o medalie de aur la Olimpiada din Berlin din 1936; La Frankfurt, la Colegiul evreiesc denumit Freies Jüdisches Lehrhaus, a predat și Martin Euber; în 1941 a fost impusă obligația purtării stelei galbene, în octombrie 1941 au început deportările și, între 1941-1944, 11.000 de evrei au fost deportați din Frankfurt (mulți emigraseră înainte de această dată), în 1945 a început procesul de refacere a comunității evreiești din Frankfurt odată cu întoarcerea primilor supraviețuitori. Ghidul are și un index de materii.

Betinio Diamant

Globalism și dileme identitare. Perspective românești. Culegere de studii editată de ALEXANDRU ZUB și ADRIAN CIOFLÂNCĂ, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2002, 320 p.

Volumul de față are parte de o nemerită și inexplicabilă lipsă de ecou, ce poate fi pusă pe seama unei interdisciplinarități greu accesibile, dar poate și pe cea a unui public infim, invers proporțional cu grupajul divers de discipline, metode sau tipuri de discurs ce analizează problematica globalizării. Observația macro, că această carte a venit puțin prea devreme pentru maturitatea pieței intelectuale românești, poate fi completată cu o mențiune: circulația studiilor ar fi fost o reușită aproape certă dacă în spatele ediției ar fi existat o editură cu o reprezentare mai performantă la nivel național.

Studiile, grupate în trei părți, *Discursul identitar sub impactul globalismului*, *Identități în (de)construcție* și *Secvențe istoriografice*, au fost redactate cu ocazia Congresului Internațional de Științe Istorie, desfășurat la Oslo, în 2000, în cadrul căruia s-a manifestat un interes special pentru discursul identitar în relația sa cu mainstream-ul contemporan.

În dezbateră publică, „globalizarea” și „identitatea” sunt noțiuni care comportă numeroase precauții de abordare. Este cazul unei moșteniri tensionate legate strâns de naționalismele generative ale secolului XIX, eșuate în veacul următor în forme extremiste și în xenofobii. Una dintre întrebările importante la care grupajul de studii avansează câteva răspunsuri este dacă cele două noțiuni, „globalizare” și „identitate”, sunt antagoniste sau complementare. Perspectiva strict istorică este oferită în studiul *Nation et identité ethnoculturelle à l'époque de la globalisation*, în care Alexandru Zub surprinde destinul contradictoriu al conceptului de „națiune” pe parcursul ultimelor două secole, încadrat analizelor modernității. Autorul observă că problema esențială a Europei zilelor noastre este maniera de articulare a voinței de integrare, din punct de vedere economic și politic, în diversitatea sa culturală. „Națiunea, cultura și identitatea” formează o triadă pusă astăzi în discuție și care generează interogații provocatoare: cum se explică bruscă revenire a națiunii? Este această întoarcere la tribalismul premodern un indicator de post-modernitate? Febra identității semnifică un eșec al proiectelor ecumenice sau o revoltă a diversității în fața uniformizării, a particularului în fața tiraniei promovate de general? Sau avem cumva parte de o reactualizare accidentală a trecutului în prezent, o „ediție revăzută și annotată” a ideii naționale? Acestea ar fi chestionările de la care se pleacă în formularea unor posibile explicații pentru resuscitarea naționalismelor est-europene în anii '90, sau în formele dezvoltate în Occident sub impactul fluxului de emigranți.

O succintă punere în temă aflăm în articolul co-semnat de Nicoleta și Cătălin Turliuc, *Provocările și efectele mondializării*, în care se aduc câteva salutare lămuriri semantice ai termenilor de „globalizare”, de sorginte anglo-saxonă și cea a francofonului „mondializare”. Mai rețin atenția informațiile furnizate despre precedentele procesului de globalizare și observațiile cu titlu de inventar despre gradul actual al mondializării sau despre beneficiarii și perdanții procesului.

Seria studiilor de referință este deschisă de Sorin Antohi cu *Romania and the Balkans. From geocultural bovarism to ethnic ontology*. Parte a unui proiect mai amplu, început în *Exercițiul distanței. Discursuri, societăți, metode* (1998), amintit insistent în cele trei cărți de convorbiri cu Adrian Marino, Mihai Șora și Alexandru Zub, apărute la editura Polirom, studiul este, în fapt, prima circumscriere teoretică sistematică a ceea ce autorul numește „al treilea discurs” – identificarea unei soluții de colaborare și de sinteză între cele două orientări ideologice fundamentale ale culturii române: „autohtonism” (primul discurs) și „europenism” (al doilea discurs). Lucrarea, prezentată drept schiță preliminară a unei cărți care la rândul ei va stârni cu siguranță un mare interes, *Romania: A Symbolic Geography*, se înscrie într-un trend al ultimilor douăzeci de ani, în special caracteristic spațiului anglo-saxon, deschis de celebra „Orientalism. Western Conception of the Orient” (1978) a lui Edward Said, dar până acum fără aplicații notabile în România. Intenția lui Antohi este să arate în ce mod intelectualii români, academicienii, scriitorii, artiștii și politicienii și-au imaginat spațiul balcanic și cum și-au reprezentat legăturile ambivalente cu această parte a lumii de-a lungul a două secole, analizând ciclurile succesive de balcanizare, debalcanizare și rebalcanizare, cât și strategiile complementare, includere, afinitate și sublimare.

În aceeași perspectivă al cărei mentor este Antohi se situează Mihai Chioveanu cu studiul *Clashing responses toward a peaceful conquest. Center and periphery in the European modernization*. Autorul prinde într-o analiză comparativă politicile și ideologiile „anti” vest, negațiile estice ale vestului, transgresând granițele naționale, privind spre răsăritul Europei ca un întreg, care nu este divizat în regiuni distincte. Deși consideră că există răspunsuri mai mult sau mai puțin sincrone, ilustrative pentru politicile și ideologiile estice, autorul subliniază că nu emulația, contagiunea sau imitarea vestului de către est este modelul ideologic cel mai indicat ca explicație în acest proces. Perfect antitetice, răspunsurile negative sau pozitive reprezintă de fapt cel mai cuprinzător fenomen în viața politică modernă a Europei răsăritene.

O analiză bazată pe date comparative a naționalismelor est europene în contextul politicilor de extindere a Uniunii Europene întâlnim în studiul semnat de Alina Mungiu-Pippidi și Denisa Măndruță, *Ready for Europe? Deconstructing national identity, nationalism and ethnic conflict in post-communist Europe*.

Statele candidate la UE au o moștenire și experiențe istorice diferite. Potrivit clasificării lui Peter Sugar (1978), numai Cehia a experimentat naționalismul tipic burgheziei vestice, în timp ce Polonia și Ungaria au avut parte de un naționalism „aristocratic”, România, Grecia și Turcia de unul „burocratic”, iar Serbia și Turcia de unul „popular”. După procesul omogenizării sociale întreprins de comunism și depersonalizarea societăților est europene, apare întrebarea ce determină identitatea națională în prezent și cum influențează identitatea orientările față de minorități, față de țările vecine și proiectul instituțional al integrării europene. Cu instrumentarul psihologiei sociale excelent articulat și pus în aplicare descoperim date surprinzătoare despre „identitățile multiple” ale românilor ori despre percepția conflictului etnic dintre majoritatea românească și minoritatea maghiară sau euro-optimismul.

Asemănător în ceea ce privește abordarea, rezumându-se strict doar la perspectiva psihologiei sociale, fără orizontul științelor politice al Alinei Mungiu-Pippidi, este studiul *Stereotype „weight” in the spotlight of ethnic labeling*, semnat de Luminița Iacob și Ovidiu Lungu. Globalizarea provoacă o serie de întrebări la care autorii răspund recurgând la instrumentarul de analiză a cogniției sociale: există soluții aplicabile dincolo de contextul economic? De ce apar tendințele separatiste etnic mai ales când eforturile de globalizare și integrarea cresc? Cât de mult suntem conduși de stereotipurile noastre când evaluăm identitatea noastră sau a celorlalți?

Un studiu binevenit pentru actualitatea sa românească este semnat de Adrian Cioflâncă, *Tentații neopopuliste în Europa de Est*, probabil cea mai cuprinzătoare și sistematică analiză comparativă a fenomenului din seria preocupărilor românești. Dacă noțiunea de populism este mai larg cunoscută, cine sunt și ce vor actorii neo-populismului? Varianta „neo” este una mai rafinată, își disimulează aproape perfect radicalismul, și este practic o adaptare la mutațiile politice și mai ales cele socio-culturale. apărute la partidele din sistem sub presiunea extinderii europene. Pentru a supraviețui, acestea sunt puse în situația de a căuta noi formule de supraviețuire politică, bazându-se pe o retorică neconvențională, imediat adaptată la context. Rezultatul, deși mai „soft”, nu este mai puțin periculos, concluzionează Adrian Cioflâncă.

Provocator este articolul propus de Dragoș Petrescu, *Național vs European identity. The 1999 Romanian controversy over alternative history textbooks*. Dezvoltarea unei culturi politice democratice nu se poate realiza fără participarea procesului de învățământ. Numai că aici s-a dezvoltat un cerc vicios. Cultura istorică deplin fortificată în culorile național-comunismului, utilizată cu nonșalanță de vulgarizatori, are prea puține șanse să fie destructurată în absența sprijinului instituțional în care domină aceiași colportori. Așa se face că prima încercare reformatoare în domeniu, de a aduce pe piața manualelor discursuri alternative, a fost considerată „anti-națională” și ulterior o acțiune destinată semi-eșecului. Or, respingerea narațiunilor plurale despre trecut echivalează cu o respingere a culturii dezbaterii, generatoare, de regulă, a unei societăți democratice. Dragoș Petrescu susține că discuția instituțională a rostului manualelor alternative reflectă o altă, mai tensionată, din câmpul academic, în care probleme precum antisemitismul românesc, naționalismul, fascismul, național-comunismul și postcomunismul sunt departe de a fi clarificate în mod responsabil.

Subiecte interesante de lectură, complementare studiilor enumerate mai sus, oferă și Albert P. van Goudoever (*International moral globalization: the case of human rights*), Daniel Șandru (*Global politics. Beyond the nation-stat?*), Gheorghe Theodorescu (*La Roumanie et le défi de la globalisation*). La acestea se adaugă un remarcabil excurs istoriografic – Gh. Platon (*L'Historiographie roumaine dans le contexte de la mondialization*), Gh. Cliveti (*Congresul de la Viena și ordinea europeană. Preliminarii la o nouă abordare istoriografică*), Andrei Corbea (*Identität – Akkulturation – Assimilation. Karl Emil Franzos auf der Suche der jüdischen Identität*), Lucian Leuștean (*România, Conferința de pace de la Paris, 1919-1920, și globalismul american*), Simona Corlan-Ioan (*Imaginarul în construcția identitară colectivă africană*), dar și ineditul studiu propus de Augustin Ioan (*Național versus local și regional: arhitectura interbelică și chestiunea identității*).

Mihai Chiper

„Hrisovul“. Buletin al Facultății de Arhivistică – București, serie nouă, tom III, 1998, 195 p.

Cel de-al treilea tom din noua serie a revistei Facultății de Arhivistică din cadrul Academiei de Poliție „Alexandru Ioan Cuza“ București debutează cu un medalion închinat de Ștefan Ștefănescu memoriei lui Constantin Velichi, *Un mare slavist român*, ce s-a stins din viață în anul 1997 cu puțin înainte de cea de-a 85-a aniversare. Excursul biografic ne dă imaginea unei cariere științifice de excepție care poate fi văzută ca o punte între două istoriografii, românească și bulgară. Maria Dogaru anunță în acest număr inițierea rubricii intitulată *Dascăli și absolvenți ai Școlii (Institutului) de Arhivistică*. Paul Cernovodeanu, licențiat în 1950 al acestei instituții de învățământ – prin formația sa de arhivist dovedindu-se în permanență atașat de valorificarea surselor documentare –, este prima personalitate evocată în această nouă secțiune.

Constantin Burac prin studiul *Ținutul Neamț. Apariția și evoluția lui până la mijlocul sec. al XVIII-lea*, deschide consistenta rubrică de *Studii și articole*. Din păcate titlul nu reflectă conținutul, autorul insistând asupra evoluției acestui ținut doar până la sfârșitul veacului XV. Organizarea contribuțiilor în interiorul acestei secțiuni nu urmează un criteriu cronologic. Continuările studiilor: *Instituții ale României moderne. Legea instrucțiunii publice din 1864 și începutul aplicării ei (II)* semnat de Nicolae Isar și *Istoria României în arhivele rusești: aspecte ale politicii interne și externe românești în toamna anului 1938 (II)* (Ilie Seftiuc) sunt urmate de cel al Ecaterinei Anton, *Organizarea breslelor din Baia Mare și Cluj în secolul al XVII-lea*. Având la bază izvoarele documentare și narative ale vremii, Pavel Mircea Florea ne conduce în istoria *Vehiclelelor cu roți folosite în Țara Românească în secolele XIV-XIX*. Cum era și firesc pentru revista unei școli de arhivistică, semnalarea și valorificare surselor documentare ocupă un spațiu amplu în economia publicației. Olga Cicanci aduce la lumină câteva *Izvoare grecești privind istoria României: Gheorghe Palamed*, iar Maria Dogaru împreună cu Maria Dragomir *Diploma de înnoțire a lui Nicolaus Olahus din 1548*.

Secțiunea *Note, comentarii și instrumente de lucru* este circumscrisă temei largi a punerii în valoare a izvoarelor scrise. În acest context, Lidia Prisecaru menționează *O carte rară străină în biblioteca documentară a Arhivelor Naționale* și o lucrare de mare valoare bibliofilă, istorică și literară, cea a italianului Stefano Guazzo, intitulată *Dialoghi piacevoli*, tipărită la Veneția în 1587. Mai este semnalată Olimpia Guțu cu *Manuscrise slavone de redacție românească păstrate în biblioteca Mănăstirii Zograf*.

Recenziile și prezentările alcătuiesc ultimul segment al publicației propunând dezbaterii noi apariții editoriale pe teme diverse de istorie românească.

Marius Chelcu

„Codrul Cosminului“, Universitatea „Ștefan cel Mare“ – Suceava, serie nouă, 3-4 (13-14), 1997-1998, 472 p; 5 (15), 1999, 535 p.

Publicația Facultății de Istorie de la Universitatea „Ștefan cel Mare“ din Suceava, continuatoare a unei reviste istorice de tradiție, se distinge printr-un sumar generos, asigurat de un amplu spațiu editorial. Primul fascicol supus examinării se deschide cu editorialul *Scrisoare de la Ștefan cel Mare și Sfânt* semnat de Mihai Iacobescu. Autorul într-o formă inedită, cu o evidentă încărcătură patetică, reia o mai veche temă, cea a restituirii simbolice a vremurilor de glorie politică a Moldovei din timpul domniei sfântului voievod. Rubrica *Studii* este cea mai consistentă a tomului, temele cercetate limitându-se la arealul est carpatic și îndeosebi la cel bucovinean,

acoperă toate perioadele istorice, de la arheologie preistorică și antică: *Evoluția habitatului uman în zona orașului Suceava până la constituirea orașului medieval* (Dumitru Boghian) și rapoartele de săpătură întrunite în *Principalele rezultate ale cercetărilor arheologice din așezarea precucuteniană de la Târgu Frumos (jud. Iași)* (Nicolae Ursulescu și Dumitru Boghian), până la rememorarea unor momente din istoria recentă, cum ar fi *Drama refugiaților bucovineni (1940-1941)* (Mihai Aurelian Căruntu). În cadrul aceleiași secțiuni au mai fost atinse și subiecte de istorie medievală românească: *Aspecte istoriografice privind regimul fiscal al crescătorilor de vite din Moldova* (Mihai Lazăr). Analiza mecanismelor care au determinat-o și formele de manifestare ale fiscalității reprezentând, așa cum precizează autorul, un domeniu atins în repetate rânduri, atât în istoriografia străină cât și în cea românească. Elementele ce au influențat evoluția fiscalității merită a fi cercetate acestea fiind, în general, modalități de manifestare ale puterii centrale pe plan intern, o transpunere în domeniul economic a unei autorități politice devenită efectivă după jumătatea veacului al XVI dar având, pentru Țările Române, încă de la început, particularitățile generate de accentuarea dominației Porții. Olimpia Mitric continuă în acest număr studiul *Scriptorii, cărturari și manuscrise în limba română din nordul Moldovei (sec. XVI-XIX)*, proveniența manuscriselor și tipăriturilor precum și circulația acestora în Moldova medievală și modernă reprezentând un domeniu investigat de autoare în numeroase articole și volume. Contribuțiile *Limba română în Bucovina în perioada guvernământului militar* (Gheorghe Moldoveanu), *Evoluții etno-demografice în Bucovina la sfârșitul secolului al XVII-lea – începutul secolului al XIX-lea* (Mihai-Ștefan Ceașu), *Evreii în Bucovina* (Constantin Ungureanu) și *Daco-românism și regionalism la românii din Bucovina, 1948-1949* (Ștefan Purici) sunt tot atâtea crâmpie ale destinului nordului Moldovei intrat în componența monarhiei austriece.

Note și comunicări, scurte intervenții pe teme tot atât de variate ca și cele cuprinse în registrul dedicat studiilor, compun cea de-a doua rubrică a fascicolei. Amintim dintre acestea *Drama refugiului Arhivelor Bucovinei*, în care Ioan Scripcariuc descrie destinul tragic al arhivelor de la Cernăuți supuse de două ori, în 1940 și 1944, refugiului în pripă, situații care i-au afectat starea de conservare. Tragedia s-a prelungit după 1945, în timpul ocupației sovietice, prin cererea adresată României de a restitui toate fondurile de arhivă aparținând teritoriilor intrate după război în componența Uniunii. Mircea Pahomi în *Biserici și mănăstiri catolice din Siret, secolele XIV-XVI. Învățămint catolic la Episcopia din Siret* surprinde ipostaza culturală a misionarismului catolic în Moldova cu urmări mai durabile decât acțiunile politice sau prozelitice. *Serbarea de la mănăstirea Putna din 1871 și ecoul ei în presa bucureșteană* (Constantin Șerban) și *Comemorarea lui Ștefan cel Mare la Putna și Suceava în anul 1904* (George Ostafi) ne plasează în ambianța ceremoniilor prilejuite de cinstirea memoriei marelui voievod, momente solemne stimulatoare ale sentimentului național.

Contribuțiile, unele cu un grad sporit de generalitate, reunite sub titlul *Viața culturală în Bucovina*, reușesc să dea o imagine asupra faptelor de cultură ce au marcat trecutul Moldovei și în special cel al Bucovinei. Două dintre acestea pun în lumină o personalitate marcantă a veacului XVII: *Mitropolitul Petru Movilă – 400 de ani de la naștere. Fiu al credinței, ctitor de cultură* (Vasile Demciuc), *Petru Movilă – fiu credincios al neamului românesc* (Nicolae Cârlan), *Școala de la mănăstirea Putna din secolele XV-XVI* (Mircea Pahomi). Din aceeași rubrică mai menționăm și alte evocări *Ciprian Porumbescu – educator* (Vasile Vasile), *Aron Pumnul, ctitor al Bibliotecii învățăceilor români gimnaziști din Cernăuți* (Ilie Rad) sau *Nicolai Grămadă – toponomast* (Gheorghe Moldoveanu).

Rubrica *Documente* cuprinde semnalarea a *Două scrisori de la Eudoxiu Hurmuzaki păstrate în Arhivele sucevene* (Gavril Irimescu) și documentele prezentate de Harieta Mareci sub titlul *1940 – Generația trădată (Teodor Balan: drama unui intelectual. Scrisori de la Radu Rosetti)*. Ultima secțiune a revistei este cea consacrată evidențierii celor mai însemnate momente din *Viața științifică a Catedrei de Istorie de la Universitatea „Ștefan cel Mare” din Suceava în perioada 1993-1997*.

Cel de-al cincilea număr al revistei, reunind în același registru tematic numeroase contribuții ale cadrelor didactice de la universitatea suceveană, dar nu numai ale acestora, este deschis de editorialul „*Codrul Cosminului*” o revistă de care este nevoie, o pledoarie semnată de Dumitru

Cucu, ce vine să marcheze importanța unei reviste care de-a lungul timpului s-a dovedit a fi un mijloc de recuperare perpetuă a trecutului Moldovei. Rubrica *Studii* acoperă o arie largă a preocupărilor începând cu cele de arheologie preistorică: *Așezările civilizației Cucuteni din bazinul Bahluiului* (Dumitru Boghian), *Unele aspecte ale ritualurilor funerare din aspectul Poienești rezultate prin cercetările de la Podoleni și Zvorăștea* (Mircea Ignat), *Recunoașteri arheologice în Podișul Sucevei* (Bogdan Niculică, Sorin Ignătescu, Dumitru Boghian). Mihai Lazăr continuă și în acest număr să prezinte unele aspecte din trecutul sistemului fiscal *Relații fiscale din Moldova medievală. Unele considerații privind sistemul de impunere*. Din același registru mai semnalăm contribuțiile: *Începutul colonizării Bucovinei în perioada administrației militare (1774-1786)* (Constantin Ungureanu) și *De la relații consulare la raporturi diplomatice între România și SUA – Eugen Schuyler* (Dumitru Vitcu).

În registrul notelor și comunicărilor regăsim intervenții de o mai mică amploare, izvorâte din dorința semnatarilor de a introduce în circuitul științific unele rezultate parțiale. *Decapajul mecanic în arheologie: utilizări și limite* (Nicolae Ursulescu) și *O seceră de bronz descoperită la Mihoveni (comuna Șcheia), județul Suceava* (Bogdan Niculică) sunt cele de preistorie. Olimpia Mitric ne semnalează valorile adăpostite în două așezăminte de cultură: *Fondul de carte veche de pe lângă Episcopia Hușilor (prezentare generală)* și *Fondul de carte veche de la centrul Episcopiei Romanului (prezentare generală)*. De asemenea, nici din acest număr nu lipsesc rubricile deja consacrate: *Viața culturală în Bucovina, Documente, Lucrări ale studenților*.

La sfârșitul fasciculei sunt reunite numeroase recenzii și note bibliografice oferindu-ne informații sumare despre noile apariții editoriale, multe dintre acestea datorate membrilor și colaboratorilor Universității „Ștefan cel Mare” din Suceava.

Marius Chelcu

„Studia Asiatica. Revue internationale d'études asiatiques/International Journal for Asian Studies”, I, 2000, 1-2, 288 p.

O nouă revistă vine în întâmpinarea unor proiecte mai vechi, o revistă care își propune, după cum anunță și titlul, *Studia Asiatica*, să relanseze cercetarea academică românească în multiplele aspecte ale civilizațiilor orientale.

Deși au mai existat preocupări în acest domeniu, și exemplul concludent este dat de *Studia et Acta Orientalia* (apărută între 1957-1981), *Studia Asiatica* este, după cum declară și inițiatorii ei, Eugen Ciurtin și Mihaela Timuș, un spațiu deschis tuturor celor care se interesează de Asia: istorie în toate formele și pentru întreaga cronologie, literatură, știință, folclor și chiar politică, dintr-un spațiu cuprins între Egipt și Extremul Orient.

Studia Asiatica ne apare deci încă de la început (nr. 1-2/2000) sub cele mai bune auspicii, mai ales că din cadrul comitetului științific de patronaj fac parte nume sonore din marile universități, cu tradiție în domeniu, de la Paris, Bonn, Berlin, Göttingen, New Jersey, Tokyo etc., ca și cum era și firesc, reprezentanți ai universităților românești de la Iași și București.

Articolele publicate în acest prim număr cuprind preocupări dintre cele mai diverse, de la omagii aduse unor orientaliști de prim rang de origine română, Anton și Liza Zigmund-Crebu, Arion Roșu, și el român expatriat, sau Ion Matei, personalitate creionată de Viorel Panaite (p. 22-47), la dificile incursiuni în texte sacre iraniene: *Le mihir yast est-il le mihir yast?*, de Eric Pirart, de la Universitatea din Liège, cu siguranță accesibile doar specialiștilor în domeniu (p. 77-115).

Un pionier al studiilor indiene la cumpăna secolelor XIX-XX, francezul Sylvain Lévi, și concepția sa asupra umanismului, văzut ca o alăturare a diversităților societăților umane, este subiectul de analiză al Annei Vergati, care tratează și diferențele sesizate de S. Lévi între umanismul de tip occidental și cel de factură orientală (p. 25-37).

Spațiul românesc și posibilele sale legături cu Orientul fac subiectul a trei articole deopotrivă de interesante. Primul dintre acestea pune în discuție participarea migratorilor alani la fondarea statelor românești, accentul fiind pus asupra Moldovei. Virgil Ciocâltan, semnatarul acestui studiu, bazându-se pe elemente de ordin lingvistic, onomastic, toponimic și pe o analiză atentă a

izvoarelor, conchide că alanii au reprezentat un factor important al afirmării independenței noului stat față de puterile vecine sau față de foștii lor stăpâni, tătarii.

Descrierea drumului unui tânăr prelat secui, Alexandru Csoma de Korös, ne permite, grație lui Bernard le Colloc'h, să facem cunoștință cu realitățile românești din jurul anului 1820, ca și cu aspecte interesante din lumea sud-dunăreană, bulgară și greacă, în drumul spre căutarea obârșiiilor neamului maghiar, în care se angajase, mânat de propria sa curiozitate, tânărul secui (p. 148-177).

Numele celui care a fost Nicolae Milescu Spătarul este fascinant și astăzi dacă cel care s-a aplecat de această dată asupra sa, Eugen Ciurtin, a crezut necesar să urmărească aici istoria și înțelesurile imaginii despre Asia, așa cum le-au păstrat și transmis memoria scrierilor despre lumea orientală. În acest context, teritoriul de la nordul Dunării de Jos apare ca un filtru ce interceptează civilizațiile asiatică deși, cel mai adesea, sub aspect militar. Prezența spătarului Milescu în mediul asiatic al secolului al XVII-lea este, după Leibnitz, „la plus grande affaire de nos temps”. Rețin atenția numeroasele și interesante note de subsol care pot constitui un al doilea studiu absentiv primului (p. 177-209).

O personalitate a studiilor asiatice, suedezul Stig Wikander și bibliografia sa, alcătuită de Mihaela Timuș, după toate regulile academice, se constituie într-un valoros material de informare pus la dispoziția cercetătorilor (p. 209-235).

Ignazio Dondolo este autorul unui articol (p. 133-148) care privește geneza, evoluția și viitorul legii civile în China, din cele mai vechi timpuri (400 î.Hr) – Fa ching – până în Evul Mediu – Ta ching lu – și epoca contemporană, când, din 1914 și până în 1986, s-au perindat numeroase coduri civile, din cauze ce țin de viața politică zbuciumată a statului chinez, probleme încă prezente prin existența a două state chinezești.

În apropiere de China, Turchestanul de Est și drumul mătăsii prind viață sub pana lui Vladimir Liščák (p. 115-131) care creionează tabloul unui activ comerț între China și Europa, ca și între China și India. Generic denumit „drumul mătăsii” (sintagma aparține lui Ferdinand von Richthoffen), această rută comercială a fost calea prin care se schimbau în același timp mătase, lână, aur, argint, lapilaszi, obiecte din sticlă sau se intersectau diferite religii: creștinismul, budismul, islamismul sau religia mozaică.

În paginile revistei și-a găsit loc și o scurtă prezentare a *Asociației pentru studii tibetane*, cu obiectivele propuse. Henk Bleser remarcă cu această ocazie și creșterea interesului pentru lumea asiatică, tradus în numărul de participanți la cel de-al doilea seminar internațional privind Tibetul.

O prezentare de carte (*Thirty-five years in the East*) a lui Johann Martin Honigberger și o impresionantă listă a donațiilor primite de *Studia Asiatica* întregesc imaginea unui prim volum de o înaltă ținută științifică, nu întâmplător în limbi de circulație internațională, cu un aparat critic bine întocmit și exhaustiv, cu câteva reproduceri de stampe și fotografii de epocă, activitate coordonată de Eugen Ciurtin și Mihaela Timuș din cadrul Centrului de istorie a religiilor a Facultății de Istorie de la Universitatea din București.

Marius Popa

„Analele Universității București”, istorie, XLIX – 2000, 122 p.

Ultimul număr al revistei de istorie a universității bucureștene întrunește cinci studii acoperind o tematică variată. Gheorghe Zbucănea ne oferă prin studiul *The Istro-Romanians. Notes regarding their historical past* o schiță a destinului unei comunități etnice a cărei existență o aflăm astăzi la crepuscul, numărul membrilor acesteia fiind în ultimele decenii în continuă descreștere. Sub titlul *Tradiție și rațiune de stat. Considerații asupra politicii agrare a lui Frederic cel Mare*, Bogdan Popa inventariază principalele linii economice promovate de „regele sergent”. Reconstituirea căilor prin care s-a reușit situarea Prusiei în vârful puterilor europene arc la bază textele testamentelor politice redactate în 1752 și 1768. Se remarcă totuși că acel traseu nu a fost marcat de adoptarea unor măsuri inovatoare, ci de atitudinea autoritară a regelui, dublată de supremația rațiunii de stat în argumentarea deciziilor politice.

Alin Ciupală ne plasează în câmpul unui perpetuu conflict, manifest sau de cele mai multe ori mascat, cel dintre *Masculin și feminin în mediul social urban din Vechiul Regat, la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea*. O istorie a feminismului în România se cere încă a fi scrisă și chiar dacă titlul studiului nu reflectă întrutotul conținutul, intervenția se dovedește utilă și integrată curentului din ultimii ani de a repune în discuție această temă.

Formularea doctrinei „securității naționale” în Statele Unite ale Americii în perioada postbelică reprezintă tentativa lui Bogdan Antoniu de a surprinde mecanismele adaptării politicii nord-americane la realitățile interne. Procesul a fost punctat de dorința reunirii printr-o viziune comună a unor entități cărora le lipsea conștiința națională, dar și de permanenta reevaluare a obiectivelor politicii externe menită să răspundă provocărilor antrenate de poziția mereu ascendentă a Statelor Unite în plan internațional. Pentru coerența discursului, acesta este organizat în jurul a trei teme: începând cu schițarea evoluției gândirii politicii americane de la *interes național la securitatea națională*, context ce a determinat o neîncetată acomodare a instituțiilor și instrumentelor politicii externe americane la o doctrină a securității ca reflex al exigențelor din perioada postbelică. Studiul ne oferă în final o perspectivă istoriografică a conceptului de securitate națională.

Prin *Entre culpabilité et mythe. George Călinescu, un historien littéraire roumain pendant le régime communiste*, Gabriel Marin redescoperă ambianța culturală a României totalitarismului comunist din unghiul relațiilor politice, socio-profesionale și simbolice care i-au punctat evoluția în intervalul temporal 1944-1953. Autorul, urmărind atitudinea scriitorilor în relațiile cu factorii comuniști de putere, distinge trei categorii de literați: cei care au aderat deplin la ideologia comunistă, cea a scriitorilor care au fost „seduși” de Partidul Comunist prin imagine, în acest registru integrându-se și George Călinescu, și în cele din urmă cea a scriitorilor excluși din viața culturală, opera lor fiind inadecvată noii ordini politici.

Revista își încheie sumarul cu observațiile Evantiei Bozgan și Ovidiu Bozgan asupra traseului restabilirii relațiilor diplomatice româno-elene oscilând între interesul național și politica de bloc.

Marius Chelcu

„Carpica”, XXX, Muzeul Județean Bacău, 2001, 254 p.

Muzeul Județean Bacău și-a fixat printre obiectivele sale unul deosebit de ambițios: editarea unei publicații anuale care a ajuns în anul 2001 la a XXX-a apariție. Inițiată de primul director al muzeului Iulian Antonescu, primul număr al revistei *Carpica* a apărut în 1968. Chiar de la apariție, ea s-a remarcat atât prin colaboratorii pe care i-a adunat în jurul său dar și prin studiile publicate, ce nu au fost consacrate doar personalităților sau istoriei zonei Bacăului așa cum se poate aștepta de la o revistă locală.

Numărul XXX se remarcă mai întâi prin faptul că articolele prezente abordează teme de la istoria antică până la cea contemporană, editorii preferând o concentrare a lor în două „grupaje”: istoria românilor și istoria universală.

Istoria antică este prezentă prin studiile lui Vasile Ursachi, Cristian Ioan Popa și cel al lui Dan Gh. Teodor. Continuând mai vechile sale preocupări, profesorul Teodor reușește în articolul „Romanitatea spațiului carpato-nistrean” să convingă asupra importanței cercetărilor asupra evoluției din regiunea vechii Dacii rămase în afara posesiunilor romane de la începutul secolului al II-lea dHr. După ce prezintă contribuțiile mai multor istorici pe marginea acestui subiect, autorul realizează o pledoarie convingătoare pentru caracterul romanic al culturilor succedate în zona amintită timp de un mileniu, ce nu ar fi putut fi menținute doar ca o consecință a unor simple fenomene de aculturație.

Contribuții interesante la cunoașterea unor aspecte privind Evul Mediu românesc aduc în prezentul volum: Sergiu Ștefănescu, Anton Coșa și Constantin Tofan. În timp ce Sergiu Ștefănescu face o analiză bine documentată în privința relațiilor de proprietate asupra pământului în lumea satelor iar Anton Coșa pornind de la un document aflat în arhivele Vaticanului demonstrează importanța deslășurării Sinodului diecezan de la Bacău (1663) pentru comunitatea

catolică locală, Constantin Tofan evidențiază condițiile interne și externe ce au contribuit la declanșarea, în spațiul românesc, în anii 1718-1719, a unui flagel (foametea) cu repercusiuni evidente.

Revoluția de la 1848 a fost cercetată de un număr important de istorici români care au analizat cauzele, desfășurarea și consecințele ei. Marius Rotar, pornind de la faptul că aspectele amintite sunt bine cunoscute, analizează în studiul său tipurile și caracteristicile discursurilor ținute în timpul revoluției. Atenția autorului este concentrată în special asupra lui Simion Bărnuțiu și a modului în care sunt construite intervențiile acestuia din 2 mai 1848, în Catedrala de la Blaj, dar și în zilele următoare. Printre explicațiile pe care le găsește Marius Rotar în privința audienței lui Bărnuțiu sunt apelul la istorie și repetata invocare a unui termen-cheie: moartea eroică. Atât latura practică a discursului politic cât și caracterul moralizator-mobilizator sunt surprinse și ele foarte bine.

La fel de interesant considerăm și studiul Lăcrămioarei Marin consacrat unui episod din istoria mentalităților. După ce face o incursiune în literatura de specialitate, autoarea surprinde atitudinea bisericii și a oficialităților statului de-a lungul timpului față de vrăjitorie precum și legăturile ce au existat între intensificarea acestui fenomen și momentele de criză ale creștinismului.

Cornel Vivi Cioaric se ocupă în studiul său intitulat „De la pacea de la Vasvár la asediul Vienei (1683). Țările Române în contextul politicii otomane” de relația existentă în secolul al XVII-lea dintre Țările noastre și două imperii vecine: otoman și habsburgic. Problema locului și rolului românilor în cadrul problemei orientale este cercetată și de Laurențiu Stroe în „Principalele Române și Problema Orientală (1797-1807)”.

Rubrica „Varia” este alcătuită din articolele realizate de Anca Coroluiuc, Sergiu Haimovici și Daniel David.

Volumul de față cuprinde și câteva recenzii aparținând Lăcrămioarei Istina, Ioan Mitrea, Anton Coșa și Elena Artimon consacrate unor lucrări de istorie antică (dar nu numai).

Dacă la subiectele deja amintite adăugăm pe cele tratate de Ioan Murariu, Ioan Ciută, Didi Alistar, Ioan Ungureanu, Andrei Lucaci, Gheorghe Cliveti, Marius Istina și Gabriel Leahu putem spune că prin numărul XXX pe 2001 revista *Carpica* rămâne una din publicațiile muzeale importante din zona Moldovei.

Liviu Brătescu

„Revue historique de droit français et étranger”, Directeur Joseph Méléze Modrzejewski, publiée avec le concours du Centre national de la recherche scientifique, Ed. Dalloz, no. 1, janvier-mars 2002, trimestrielle, 146 p.

Cunoscuta revistă de istorie a dreptului francez și străin, fondată în 1855 și având ca director pe profesorul Joseph Méléze Modrzejewski, nr. 1, pe trimestrul I al anului 2002, are următoarea structură: sumar, articole, diverse, recenzii, cronică, informații diverse, lista lucrărilor trimise redacției revistei.

În rubrica articolelor sunt publicate două articole și anume: 1. Articolul intitulat „Căsătoriile endogame în Egiptul elenistic și roman” (căsătoriile endogame – între frate și soră – existau din epoca ptolemaică și au luat o mare dezvoltare în epoca romană; articolul este semnat de Silvia Bussi de la Universitatea de stat din Milano și printre tematicile articolului se află cel referitor la documentația existentă în acest sens, la endogamia matrimonială și transmisiune ereditară a bunurilor); 2. Al doilea articol se referă la o istorie a legilor privind represiunea abaterilor disciplinare în marina comercială a Franței; este analizată perioada dintre Ordonanța din 1681 și Decretul din 7 noiembrie 1960 (momente intermediare: Codul disciplinar din 1852, Codul disciplinar din 17 decembrie 1926); procesul a fost, evident, cel de înlănzire treptată a sancțiunilor disciplinare (dar a existat și o perioadă în care, în zburciunata perioadă a anilor 1940-1941, au survenit printr-un decret-lege și printr-o lege modificări ale Legii din 17 decembrie 1926 în sensul lărgirii puterii căpitanului de vas și înăsprirea pedepselor).

În evoluția legislativă importantă a fost renunțarea la pedepsele infamante (articolul este semnat de Marie-Hélène Renaut, profesor la Facultatea de Drept din Brest).

Titlurile articolului: *Un drept disciplinar original și specific* (subtitluri: Vasul, un spațiu de viață și de muncă închis și izolat; Oamenii sub constrângere – este citată afirmația atribuită lui Socrate în sensul că „există trei feluri de oameni, cei vii, cei morți și cei care pleacă pe mare”; Un sistem disciplinar particular, apropiat de sistemul penal); *Disciplina zilnică la bord* (subtitluri: Arta de a pedepsi în secolele XVII și XVIII: pedepsele corporale pentru a da exemplu; Arta de a pedepsi în secolul XIX: pedepsele corporale aplicate în numele ordinii; Noul regim disciplinar al marinei comerciale în secolele XX și XXI sau un alt fel de a pedepsi).

În finalul articolului autoarea se întreabă dacă trebuie păstrat specificul disciplinei maritime și scrie: „Considerat mult timp ca o anexă a dreptului penal, regimul disciplinar al marinarului dispune de o certă autonomie după Decretul din 7 noiembrie 1966 care s-a străduit să realizeze, cum de altfel făcuseră și înainte legile din 17 decembrie 1926 și 3 septembrie 1941, un compromis între imperativele disciplinei și voința de a umaniza sancțiunile în vederea creșterii valorii reformatoare a pedepselor”; tot în concluzii se constată o adevărată „eclipsă” a sistemului disciplinar în această materie; articolul prezintă importanță, deoarece este vorba de o materie specială, în care se poate spune că, deși necesitățile navigației impun un anumit regim sancționator, s-a trecut, totuși, de-a lungul secolelor, de la „barbarie” la „civilizație”.

Rubrica „Diverse” cuprinde două articole: primul se referă la Edictele de toleranță din Franța din secolul XVI, articol semnat de Monique Cuillieron și al doilea articol se referă la instituția Intendenței așa cum aceasta apare în lucrările de istorie a dreptului din Franța, articol semnat de François-Xavier Emmanuelli.

Primul articol conține în încheiere concluzia următoare: „În 1589, geniul politic, energia unui om, a lui Henric al IV-lea, a salvat monarhia și regatul de haos” (în cuprinsul articolului se arată cum treptat protestanții au fost admiși în funcții publice, universități, școli, spitale, iar Henric al IV-lea a fost acela care a încununat acest proces, din rațiuni de stat; teza articolului a fost aceea că treptat și prin diferite acte de stat, dar și în practică, s-a ajuns la realizarea de drepturi și pentru protestanți ca cetățeni ai Franței, alături de majoritatea catolică).

Rubrica de recenzii se referă la prezentarea a 11 lucrări dedicate istoriei dreptului din Olanda, Franța, Italia, Belgia și cuprinde ca ramuri și istoria dreptului bisericesc (menționăm câteva dintre aceste lucrări: Edward Peters, *Limis of Thought and Power in Medieval Europe*, Ashgate-Variorum, 2001, XVII&344 p.; Xavier Martin, *L'homme des droits de l'homme et sa compagne, 1750-1850. Sur le quotient intellectuel et affectif du „bon sauvage”*. Bouère, Dominique Martin Morin, 2001, 280 p.; Éric Cusas, *Le statut de la noblesse en France et en Belgique*, précis de législation nobiliaire et héraldique, Préface par le comte Baudouin d'Ursel, 2e éd., Bruxelles, Bruylant, 2002, XII&288 p.).

Rubrica de cronică se referă la prezentarea unor lucrări referitoare la dreptul antic sub titulatura „drepturile cuneiforme” (unul din subtitluri se referă la lucrări privind pe Hittiți. Hittiții sunt menționați se pare pentru prima dată în Vechiul Testament, în legătură cu regele David, Bateșa și Urie Hittitul, într-una din versiunile românești ale Bibliei denumit Heteul).

Ultima rubrică conține diverse noutăți, referitoare la al cincilea Concurs internațional pentru atribuirea premiului Gérard Boulvert și la Tezele de istorie a dreptului și instituțiilor susținute în Facultățile de drept în anul 2001 (menționăm unele din aceste teze: Bellagamba Ugo, *L'avocat à Marseille: praticien du droit et acteur politique, XVIIIe-XIXe siècles*, Aix-Marseille; Dionnet Jean-Pierre, *Le droit de pétition durant la Restauration, 1817-1830*, Poitiers; Servelo Jean-Jacques, Jean Boucher, *1550-1646, ou la théocratie révolutionnaire*, Aix-Marseille).

Betinio Diamant

„Revue historique de droit français et étranger”, Directeur Joseph Mélèze Modrzejewski, publiée avec le concours du Centre national de la recherche scientifique, Ed. Dalloz, no. 2, avril-juin 2002, trimestrielle, pp. 147-260

Revista istorică de drept francez și străin, nr. 2/2002, are următoarea structură: „Articole”, „Diverse”, „Recenzii”, „Cronică”, „Prezentări de reviste”, „Informații diverse”, „In memoriam”, lucrări trimise la redacția revistei.

Rubrica de articole cuprinde un singur articol semnat de Jacqueline Dumoulin având ca obiect reglementarea contravențiilor comise în pădurile comunale supuse regimului forestier în secolul XIX.

Rubrica „Diverse” conține două articole: unul referitor la sancțiunea care se aplica în sudul Franței, în secolul XV, hoților și femeilor adulterine și care pedepse se aplicau „în ascuns” (obligația de a alerga în jurul castelului și bătaia cu vergi, „ad currendum castrum et verberata cum virgis”); al doilea articol se referă la regulile care se aplicau în legătură cu anumite interogatorii (chestionarea de către preot cu ocazia confesiunii, de către judecător cu ocazia mărturisirii și de către medic cu ocazia consultării).

Rubrica de recenzii conține un număr de nouă recenzii și acestea privesc lucrări referitoare la tortura judiciară, modul de a vota și de a alege în timpul Revoluției franceze, biserica și papalitatea în istoria dreptului, istoria justiției franceze de la Revoluție până în zilele noastre, istoria instanțelor militare din SUA dintre anii 1775-1980.

„Cronica” se referă la sistemele de drept ale antichității și conține o listă de lucrări de specialitate publicate, colocvii și congrese ținute, de surse literare și istorice, toate privind dreptul grec al antichității.

Rubrica privind revistele conține prezentarea unora din materialele publicate în prestigioasele reviste de istorie a dreptului, printre care cunoscuta „Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Germanistische Abteilung”, CXVI, 1999 (de altfel, este cunoscută ca fiind cea mai bună revistă de drept roman).

Rubrica de informații diverse se referă la diferite manifestări științifice ale Institutului de drept roman, Societății de istorie a dreptului.

Rubrica „In memoriam” se referă la Roger Vigneron (1937-2002) și Wladyslaw Bojarski (1931-2000); sunt conținute informații privind viața și opera lor.

Betinio Diamant

„Zargidava”, Revistă de Istorie II, editată de Societatea de Științe Istorice din Bacău, 2, 2003

Sumarul celui de-al doilea număr al publicației „Zargidava” corespunde interesului manifestat de redacție și de colaboratorii săi pentru abordarea unor subiecte variate din istoria românilor și din cea universală.

Intenționând să aniverseze 120 de ani de la nașterea lui Vasile Pârvan, editorul a inclus în primele pagini ale revistei două articole semnate de Alexandru Zub și Ioan Mitrea, dedicate vieții și activității marelui istoric. Profesorul Alexandru Zub insistă pe câteva aspecte ale formării intelectuale a lui Pârvan, pe contribuția adusă de Nicolae Iorga la îndrumarea socioculturală a acestuia, dar și pe militantismul de care a dat dovadă în scurta sa viață. La rândul său, profesorul Ioan Mitrea analizează, din perspectiva noilor descoperiri arheologice, valabilitatea unora dintre teoriile formulate de Vasile Pârvan privitoare la istoria geto-dacilor și etnogeneza românilor, cuprinse în cunoscuta lucrare *Getica*.

Rubrica „Istoria Românilor” debutează cu un articol consacrat atestării documentare a unor ținuturi cum ar fi: Iași, Cărligătura, Suceava și Câmpulung dar și evoluției din punct de vedere administrativ a acestora, în secolele XVIII-XIX.

O surpriză plăcută o reprezintă atenția acordată vieții politice românești din secolele XIX-XX și activității unor personalități ce s-au remarcat prin transpunerea în practică a unor proiecte ce aveau ca obiectiv modernizarea societății românești (Mihai Vasiliu, *Liberalismul politic în România până la Marea Unire*; Liviu Brătescu, *Politica militară a guvernelor liberale 1867-1868, 1876-1888*; Jean Ciută, *Gh.I. Brătianu. Fișă biografico-politică*; Eduard Pavel, *Problema națională în viziunea partidelor istorice: P.N.L și P.N.Ț.*)

Andrei Lucaci, continuând preocupările sale mai vechi axate pe inițiativele diplomatice întreprinse de Grigore Gafencu, oferă noi amănunte despre activitatea pe care acesta a desfășurat-o începând cu data de 21 decembrie 1938 la conducerea Ministerului de Externe. Autorul evidențiază în studiul său eforturile depuse de Gafencu în perioada în care a fost șeful diplomației românești pentru ieșirea României din izolarea politico-diplomatică în care se afla

Istoria contemporană este reprezentată în „Zargidava” și de articolele lui Ion Agrigoroaiei, *Măsurile referitoare la modernizarea structurilor și organizării economice din România, 1933-1940*, și Gheorghe Buzatu, *Comuniștii de la București la „judecata” Moscovei (1953)*.

Secțiunea „Istorie Universală” cuprinde, pe lângă interesantul text scris de Livia Liliana Silișteanu, *Simboluri sacre ale corpului uman*, însemnările Adrianei Leahu, ale lui Gabriel Leahu și Viorel Cruceanu pe marginea unui subiect puțin abordat de istoriografia românească – problema colonială văzută ca sursă a conflictelor politice internaționale de la sfârșitul secolului XIX (*Preliminariile conferinței coloniale de la Berlin 15 noiembrie 1884 – 26 februarie 1885. Efemera antantă franco-germană; Un moment al confruntărilor coloniale pentru Sudanul Nilotic: tratatul anglo-congolez din 12 mai 1894. Ecouri diplomatice românești; Politici coloniale în Africa Neagră*).

Volumul se încheie cu o rubrică utilă activității didactice intitulat „Didactica și istorica învățământului” și cu un grupaj consacrat notelor și recenziilor.

Liviu Brătescu

ACTIVITATEA INSTITUTULUI DE ISTORIE „A. D. XENOPOL” ÎN ANUL 2002

Ca și în anii precedenți, activitatea științifică a Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” a avut, în 2002, un conținut bogat și forme variate de manifestare. Cercetătorii ieșeni au finalizat unele programe și proiecte, au elaborat, editat sau coordonat un număr important de cărți, au organizat și participat la manifestări științifice și au îngrijit apariția unor periodice bine primite de specialiști. De asemenea, în 2002 cercetătorii Institutului nostru au acordat o atenție specială investigațiilor în arhivele din țară și străinătate, au publicat un număr sugestiv de studii sau articole și au definitivat mai multe granturi naționale și internaționale. La cele amintite mai înainte trebuie să adăugăm participarea istoricilor ieșeni la schimburile interacademice și activitatea de îndrumare în cadrul doctoranturii efectuată de către șase membri ai colectivului nostru.

După cum se știe, maniera de organizare a cercetării, adoptată de mai mult timp în Institutul „Xenopol”, este aceea a programelor și proiectelor. Fiecare program are o durată de execuție variabilă, în raport cu tema abordată și numărul de participanți. Cititorii noștri au fost familiarizați de-a lungul timpului cu preocupările cercetătorilor ieșeni, motiv pentru care mai jos vom preciza doar programele încheiate și cele aflate în lucru, insistând mai puțin asupra producției științifice generate de ele, care, în parte, se regăsește în precedentele dări de seamă sau în celelalte componente ale prezentării de față.

Programe încheiate:

Programul 1, *Forme și manifestări ale puterii în istoria românilor*, coordonat de prof. dr. Ștefan-Sorin Gorovei, c.p.I, cuprinde un singur proiect:

1.1. *Manifestări ale puterii suverane în Moldova medievală* (elaborat de prof. dr. Ștefan-Sorin Gorovei, c.p.I. și Maria-Magdalena Székely (Gorovei), c.p.III).

Programul 2, *Construcție națională și comunicare interetnică: alogeni în spațiul românesc*, coordonat de prof. dr. Dumitru Vitcu, c.p.I, cuprinde șase proiecte:

2.1. *Emigrația evreilor din România la începutul sec. XX. Motivații, direcții, consecințe* (prof. dr. Dumitru Vitcu, c.p.I);

2.2. *Problema evreiască (1832-1866): origini, evoluție, implicații interne* (dr. Dumitru Ivănescu, c.p.I);

2.3. *Bibliografia Basarabiei, 1812-1918* (dr. Flavius Solomon, c.p.III);

2.4. *Partide politice și parlamentarism în Bucovina habsburgică, 1861-1914* (dr. Mihai-Ștefan Ceaușu, c.p.I);

2.5. *Evrei în viața politică a României, 1918-1925* (dr. Gheorghe I. Florescu, c.p.I);

2.6. *Minoritățile etnice în România “democrației populare”, 1945-1954* (dr. Cătălin Turliuc, c.p.II).

Programe aflate în lucru:

Programul 3, *Modernizare și minorități în spațiul central și est european de la mijlocul secolului XIX la jumătatea secolului XX*, coord. de dr. Dumitru Ivănescu, c.p.I., cuprinde șase proiecte:

3.1. *Mutații demografice și minorități etnice în procesul construcției naționale*, dr. Dumitru Ivănescu, c.p.I.

3.2. *Problema minorităților în raporturile internaționale ale României moderne*, prof. dr. Dumitru Vitcu, c.p.I.

3.3. *Minoritățile în Europa Est-Centrală. Statutul juridic*, dr. Cătălin Turliuc, c.p.II.

- 3.4. *Modernizare și minorități în spațiul central european. Cazul Bucovinei habsburgice*, dr. Mihai-Ștefan Ceașu, c.p.I.
- 3.5. *Urbanizare și identitate etnică în Europa Est-Centrală. Studiu comparativ*, dr. Flavius Solomon, c.p.III.
- 3.6. *Minoritățile etnice în raporturile internaționale la începutul celui de-al doilea război mondial*, drd. Bogdan Alexandru Schipor, ac.

Programul 4, Direcții și modele în cultura română (sec. XIX-XX), coord. prof. dr. Al. Zub, m.c., cuprinde patru proiecte:

- 4.1. *Teorie și metodă în istoriografia română interbelică* (prof. dr. Al. Zub, m.c.);
- 4.2. *Peregrinatio Academica. Tineri români la studii în străinătate, secolul XIX* (dr. Florea Ioncioaia, c.p.II);
- 4.3. *Discurs politic și spațiu public în Moldova regulamentară, 1834-1849*, (drd. Adrian Cioflâncă, a.c.);
- 4.4. *Studioși din Țările Române la Universitatea din Atena în sec. XIX* (drd. Leonidas Rados, c.s.).

Programul 5, România sub regimul comunist. Anii stalinismului, coord. dr. Gheorghe Onișoru, c.p.I, însumează patru proiecte:

- 5.1. *Stalinismul politic: 1948-1956* (dr. Gheorghe Onișoru, c.p.I);
- 5.2. *Concepții și metode în istoriografia românească postbelică. 1948-1965* (dr. Andi Mihalache, c.p.III);
- 5.3. *Rezistența armată anticomunistă din România* (drd. Dorin Dobrinu, c.s.);
- 5.4. *Sistemul represiv din România în anii stalinismului* (drd. Sorin D. Ivănescu, c.s.)

Programul 6, Problema orientală. Factori și implicații în Europa Est-Centrală, cuprinde proiectul *Puterile nordice, Principatele Române și Problema Orientală, 1699-1815*, la care lucrează dr. Veniamin Ciobanu, c.p.I.

Programul 7, Instrumente de lucru: Evul Mediu, coordonat de dr. Silviu Văcaru, c.p.III, cuprinde două proiecte.

- 7.1. *Documenta Romaniae Historica, seria A, Moldova, vol. XXVII/1643-1644* (dr. Silviu Văcaru, c.p.III, drd. Dumitru Agache, c.p.III, drd. Marius Chelcu, c.s., drd. Cătălina Chelcu, a.c.)
- 7.2. *Repertoriul numismatic medieval românesc. Partea a III-a, 1651-1711* (dr. Viorel Butnariu, c.p.II)

În anul 2002, Institutul de Istorie „A. D. Xenopol” a avut o bogată activitate editorială. Vom evidenția, în primul rând, volumele de autor, cu mențiunea că cele poartă ca dată de editare anul 2001 au apărut, de fapt, la începutul anului 2002.

- Viorel Butnariu, *Monnais et parures du Musée d'Histoire de Iași*, Ed. Vasiliana, 2002, 189 p.
- Veniamin Ciobanu, *Istoria românilor*, sub egida Academiei Române, vol. VI, trei subcapitole
 - Maria Magdalena Szekely, *Sfetcicii lui Petru Rareș. Studiu prosopografic*, Ed. Universității „Al. I. Cuza”, Iași, 2002, 675 p.
 - Gh. I. Florescu, *Interferențe româno-americane în sec. XIX-XX. Orizonturi diplomatice și culturale*, Oradea, 2002, 252 p.
 - Gheorghe Onișoru, *Instaurarea regimului comunist în România*, Ed. CNSAS, București, 2002, 375 p.
 - Dumitru Vitcu, Dumitru Ivănescu, Cătălin Turliuc, *Modernizare și construcție națională. Rolul factorului alogen (1831-1918)*, Ed. Junimea, Iași, 2002, 330 p.
 - Alexandru Zub, Vasile Pârvan, *Dilemele unui istoric*, Iași, Institutul European, 2002, 180 p.
- La acestea se adaugă mai multe lucrări colective și ediții:
 - *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, ed. Ioan Caproșu, Marius Chelcu ș.a., vol. IV, *Acte interne (1725-1740)*, Iași, Ed. Dosoftei, 2001, 530 p.
 - *Idées politiques et mentalités, en Pologne et en Roumanie entre l'Orient et l'Occident (XVIIIe-XXe siècles)*. Colloque de la Commission d'Historiens Roumains et Polonais, ed. Veniamin

Ciobanu, Gh. Platon, Bucarest 25-26 septembrie 2001, Presses Universitaires de Cluj, Cluj-Napoca, 2002, 184 p.

- *Istorie și conștiință (History and Consciousness)*, ed. Cătălin Turliuc și Gh. Iacob, Ed. Universității „Al. I. Cuza” Iași, 2001, 512 p.

- *Documenta Catholicorum Moldaviae, A. Documente moldovenești I. Fondul Episcopiei Romano-Catolice Iași (1627-1750)*, vol. I, ed. Silviu Văcaru și Anton Despinescu, Ed. Presa Bună, Iași, 2002, 229 p.

- *Monumentul. Istorie. Arheologie. Restaurare. Conservare*, ed. Silviu Văcaru, Aurica Ichim, Cătălin Hriban, Ed. Junimea, Iași, 2002, 225 p.

- *Săbăoani, file de istorie*, ed. Silviu Văcaru și Fabian Doboș, Ed. Presa Bună, Iași, 2002, 271 p.

- *V. Pârvan. Scrieri de istorie romană*, ed. Nelu Zugravu, coord. și cuvânt înainte de Alexandru Zub, Iași, Ed. Universității „Al. I. Cuza”, 2002, 288 p.

- *A. D. Xenopol, Istoria românilor din Dacia Traiană*, V, ed. St. Lemny, București, 2002 (în seria coordonată de Alexandru Zub)

- *V. Pârvan. Idei și forme istorice*, ed. Alexandru Zub, Cartea Românească, 2002 (sub tipar). Sub egida Institutului de Istorie au apărut, în acest interval, volumul XXXVII al *Anuarului* (red. Șef. Florea Ioncioaia, 2000, 424 p.), vol. IX din *Xenopoliana* (coord. Alexandru Zub, ed. Andi Mihalache, 2001, I, IV, 138 p.) și vol. VII din *Studia et Acta Historiae Iudaeorum Romaniae* (ed. Silviu Sanie și Dumitru Vitcu, Ed. Hasefer, București, 2002, 350 p.).

La lucrările prezentate mai sus trebuie adăugate 210 studii și articole tipărite în revistele din țară și străinătate ce poartă semnătura cercetătorilor noștri.

În anul 2002, colectivul Institutului, în afara obligațiilor contractuale, a obținut și definitivat șapte granturi, dintre care trei internaționale:

a. naționale

- dr. Viorel Butnariu, c.p.II, (responsabil), drd. Dumitru Agache, c.p.III, drd. Marius Chelcu, c.s., *Rațiuni de stat și strategii de integrare a Moldovei în economia de schimb europeană, secolele XIV-XVIII*, grant MEC.

- prof. dr. Dumitru Vitcu, c.p.I, dr. Dumitru Ivănescu, c.p.I, dr. Cătălin Turliuc, c.p.II, *Modernizarea și comunicare socială în România. Minoritarii de la regulamentele organice la Marea Unire*, grant MEC.

- prof. dr. Alexandru Zub, m.c., dr. Andi Mihalache, c.p.III, drd. Adrian Cioflâncă, c.s., *Istoriografia română postbelică. Școli, discursuri, metode*, grant al Academiei Române.

- dr. Cătălin Turliuc, c.p.II, prof. Ion Agrigoroaiei ș.a., *Modernizare și europenism și România interbelică. Instituții politice și sociale*, grant CNCIS.

b. internaționale

- dr. Dumitru Șandru, drd. Dorin Dobrinu, *Colectivizarea în România (1849-1962)*, grant coordonat de Katherine Verdery și Gail Kligman (SUA).

- dr. Gheorghe Onișoru, *Comunismul și minoritățile în România*, grant Volkswagen, 2001-2003, coord. dr. Hildrun Glass, de la Univ. din München.

- dr. Flavius Solomon, *Bibliografia minorităților etnice din Europa de Sud-Est*, proiect coord. de Südost-Institut München.

Pe parcursul anului 2002, Institutul a organizat, singur sau în colaborare, următoarele simpozioane, congrese și mese rotunde:

a. naționale

- **23 ianuarie**, simpozionul *Unirea Principatelor în perspectivă istorică*, organizatori: Institutul de Istorie „A. D. Xenopol” și Muzeul de Istorie al Moldovei. Au participat: prof. univ. dr. Alexandru Zub, m.c., dr. Dumitru Vitcu, prof. univ. dr. Gh. Cliveti, dr. Dumitru Ivănescu, dr. Cătălin Turliuc, conf. univ. dr. Mihai Cojocariu, drd. Adrian Cioflâncă. Cu acest prilej, a fost lansat volumul *Vârstele Unirii. De la conștiința etnică la unitatea națională*, Ed. Fundația Academică „A. D. Xenopol”, coord. Dumitru Ivănescu, Cătălin Turliuc și Florin Cântec.

- **26 ianuarie**, *Statul național modern român*, simpozion organizat în colaborare cu Institutul de Studii Liberale. Au participat: prof. univ. dr. Dumitru Oprea, rectorul Univ. „Al.I. Cuza”,

prof. dr. Alexandru Zub, m.c., prof. univ. dr. Gheorghe Iacob, dr. Dumitru Ivănescu, dr. Cătălin Turliuc, prof. univ. Alexandru Călinescu, conf. univ. dr. Liviu Antonesei. Cu acest prilej au fost lansate câteva dintre ultimele publicații ale Institutului: Alexandru Zub și Flavius Solomon (ed.), *Basarabia. Dilemele identității*; Alexandru Zub și Cătălin Turliuc (ed.), *Populism, demagogie, realism politic*; Dumitru Ivănescu, Cătălin Turliuc, Florin Cântec (ed.), *Vârstele Unirii. De la conștiința etnică la unitatea națională*; Flavius Solomon, *Identitate etnică și minorități în Republica Moldova. O bibliografie*.

- **21 martie**, *David Prodan. 100 de ani de la naștere*: simpozion organizat de Institutul de Istorie „A. D. Xenopol”, la care au participat acad. Gh. Platon, prof. univ. dr. Alexandru Zub, m.c., prof. univ. dr. Victor Spinei, m.c., dr. Andi Mihalache.

- **18 aprilie**, *Vasile Conta – 120*, simpozion organizat la Institutul de Istorie „A.D. Xenopol”, cu participarea următorilor comunicanți: prof. univ. dr. Alexandru Zub, m.c., prof. univ. dr. Ștefan Afloreaici, conf. univ. dr. Valerius Ciucă, dr. Cătălin Turliuc, dr. Maricica Ifrim, drd. Florin Cântec.

- **17 septembrie**, *Figuri ale generației pașoptiste*, simpozion organizat cu ocazia *Zilelor Academice leșene*. Au prezentat comunicări: acad. Gh. Platon, prof. univ. dr. Alexandru Zub, m.c., prof. dr. Dumitru Vitcu, dr. Dumitru Ivănescu, dr. Mihai-Ștefan Ceaușu, drd. Leonidas Rados, drd. Adrian Cioflâncă, drd. Liviu Brătescu, drd. Mihai Chiper.

- **19 septembrie**, *Condiția femeii în societatea românească modernă*, simpozion organizat în cadrul manifestărilor dedicate *Zilelor Academice leșene*. Au luat parte specialiști din domenii conexe. din partea Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” au prezentat comunicări: dr. Cătălin Turliuc, dr. Mihai-Ștefan Ceaușu, prof. dr. Alexandru Zub, m.c., drd. Cătălina Mihalache, drd. Sorin Ivănescu, drd. Cătălina Chelcu și Bogdan Moșneagu.

- **17 octombrie**, *Independența României – 125*, a fost tema unui simpozion ținut la Institutul de Istorie „A. D. Xenopol”, cu participarea mai multor specialiști, dintre care amintim pe acad. Gh. Platon, prof. univ. dr. Alexandru Zub, m.c., dr. Dumitru Ivănescu, prof. univ. dr. Dumitru Vitcu, dr. Cătălin Turliuc, prof. univ. dr. Gh. Cliveti, prof. univ. dr. Ion Agrigoroaiei.

b. internaționale

- **24-26 mai**, *Conférence internationale (8e) sur le droit et la langue*, organizat de Universitatea „Mihail Kogălniceanu” din Iași, împreună cu Institutul de Istorie „A. D. Xenopol”, sub egida Academiei Internaționale de Drept Lingvistic și în cooperare cu Uniunea Juriștilor din România, Centrul Cultural Francez. De la Institutul nostru au prezentat comunicări: prof. dr. Alexandru Zub, m.c., dr. Cătălin Turliuc, dr. Flavius Solomon.

- **24-25 iunie**, *Twentieth Century Romania: a retrospective. Eighth International Conference of the Center for Romanian Studies*. Organizat în colaborare cu Institutul de Istorie „A. D. Xenopol”, s-a desfășurat în 15 sesiuni, dintre cercetătorii ieșeni luând parte: prof. dr. Alexandru Zub, m.c., dr. Dumitru Ivănescu, dr. Gh.I. Florescu, drd. Cătălina Mihalache, drd. Bogdan Schipor, drd. Dorin Dobrinu, dr. Cătălin Turliuc, dr. Mihai-Ștefan Ceaușu, drd. Sorin Ivănescu, dr. Dumitru Șandru, dr. Gh. Onișoru.

- **5-7 iulie**, *Anii 1973-1989: Cronica unui sfârșit de sistem*, simpozion organizat în colaborare cu Memorialul Victimelor Comunismului și al Rezistenței de la Sighet, s-a bucurat de o largă participare internațională. De la Institutul nostru au susținut comunicări: prof. dr. Alexandru Zub, m.c., dr. Andi Mihalache, drd. Cătălina Mihalache, drd. Dorin Dobrinu și drd. Adrian Cioflâncă.

- **15-17 noiembrie**, *Totalitarism, ideologie și realitate socială în România și RDG*, simpozion organizat de Institutul de Istorie „A. D. Xenopol”, împreună cu Goethe Zentrum și Konrad Adenauer-Stiftung. De la Institutul nostru au avut intervenții: prof. dr. Alexandru Zub, m.c., dr. Mihai-Ștefan Ceaușu, dr. Andi Mihalache, dr. Cătălin Turliuc, drd. Sorin Ivănescu și drd. Adrian Cioflâncă.

La fiecare dintre aceste manifestări, intervențiile făcute de membrii Institutului nostru au fost bine apreciate. Numeroase comunicări constituie materia unor volume aflate în curs de tipărire sau programate pentru publicațiile noastre periodice: *Anuarul, Xenopoliana, SAHIR*.

Menționăm, în afară de aceasta, că ședințele bilunare de comunicări la Institut au continuat cu regularitate.

De asemenea, la Institutul nostru, au prezentat comunicări și câțiva istorici străini: Harald Rosenbach (10 apr.), Roger Chartier (27 iun.), Wolfgang Schuller (4 oct.).

În afara manifestărilor precizate mai sus, cercetătorii Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” au prezentat comunicări cu prilejul unor simpozioane și conferințe, multe dintre ele având un caracter internațional. Astfel, Liviu Brătescu a fost prezent la Roman și Iași; Viorel Butnariu la Reșița și Iași; Mihai-Ștefan Ceaușu la Iași și Suceava; Cătălina Chelcu la Iași; Mihai Chiper la Iași; Veniamin Ciobanu la Iași și Suceava (colocviul internațional *Zilele culturii poloneze*, 20-22 sept.); Adrian Cioflâncă la Iași și Sibiu (simpozion internațional organizat de Academia de toamnă româno-germană, 6-11 oct., cu tema *Drepturile omului în conflict cultural*); Dorin Dobrinu la Iași și Sighet (simpozionul internațional *Anii 1973-1989. Cronica unui sfârșit de sistem*, 5-7 iulie); Ștefan-Sorin Gorovei la Iași, Suceava și București (Institutul „Nicolae Iorga”, programul *Europa Centrală și Spațiul Pontic*); Maria-Magdalena Székely-Gorovei la Iași; Dumitru Ivănescu la Bârlad, Vaslui și Iași; Sorin D. Ivănescu la Iași; Andi Mihalache la Iași și Sighet (simpozionul internațional *Anii 1973-1989. Cronica unui sfârșit de sistem*, 5-7 iulie); Cătălina Mihalache la Iași, Sibiu (simpozion internațional organizat de Academia de toamnă româno-germană, 6-11 oct., cu tema *Drepturile omului în conflict cultural*) și Sighet (simpozionul internațional *Anii 1973-1989. Cronica unui sfârșit de sistem*, 5-7 iulie); Bogdan Moșneagu la Iași; Gheorghe Onișoru la Iași și București (simpozioanele internaționale *STASI și Securitatea*, 27 mai; *Acțiuni anticomuniste ale exilului românesc*, Institutul „Goethe”, 11 oct.; *NATO și Tratatul de la Varșovia în oglinzi paralele*, 3 oct.); Leonidas Rados la Iași; Bogdan Schipor la Iași și Sibiu (simpozion internațional organizat de Academia de toamnă româno-germană, 6-11 oct., cu tema *Drepturile omului în conflict cultural*); Flavius Viaceslav Solomon la Iași; Cătălin Turliuc la Iași; Silviu Văcaru la Iași (simpozionul național *Monumental. Tradiție și viitor*, 26-28 sept.); Dumitru Vitcu la Iași și Suceava; Alexandru Zub la Botoșani, Bacău (simpozionul național *Vasile Pârvan*, 3 oct.), București (simpozion național organizat de Alexander von Humboldt Stiftung din Bonn la Sudesteuropa-Tangung in Bukarest, 12 apr.), Vârful Câmpului, Iași (simpozioanele internaționale *90 de ani de învățământ agronomic universitar la Iași*, 24 oct.; *Teritorii: scrieri și (de)scrieri*, 30 mai), Pitești (simpozion internațional *Memorialul ororii*, 6-8 dec. 2001), Roman (colocviu internațional *Convogno In memoriam Petri Tocanel*, 1 oct.) și Sighet (simpozionul internațional *Anii 1973-1989. Cronica unui sfârșit de sistem*, 5-7 iulie).

Pe parcursul anului 2002, o parte din cercetătorii Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” a plecat peste graniță, fie în cadrul schimburilor interacademice, fie datorită unor burse sau proiecte oferite de centre academice din străinătate. Dl. dr. Mihai-Ștefan Ceaușu s-a aflat la Augsburg (Germania), în intervalul 4-23 mar., la un stagiul de documentare, cu o bursă acordată de Fundația „Friedrich Ebert”, prilej folosit și pentru a participa la dezbaterile științifice organizată de Bukowina Institut cu tema *Deportarea germanilor în Bărăgan la începutul regimului comunist din România*. În zilele de 27-29 sept. a fost invitat la Bansco (Bulgaria), la un seminar internațional, unde a conferențiat despre *Rolul istoriei în constituirea identității naționale în România*.

La mijlocul anului 2002, în perioada 1 mai-1 iul., dr. Veniamin Ciobanu a beneficiat de o bursă în Italia, pe care a folosit-o pentru a face investigații în arhive și biblioteci în vederea continuării colecției de documente *Europe and the Porte*.

În zilele de 14-17 mar., drd. Adrian Cioflâncă s-a aflat în Cchia, la Brno, pentru a participa la întâlnirea științifică organizată de Osterreichischen Akademie der Wissenschaften și Austrian Science and Research Liason Office Brno. În Ungaria s-a aflat, timp de trei luni de zile (apr.-iun.), dr. Florea Ioncioaia. Bursa obținută i-a oferit posibilitatea de a face cercetări în arhive și biblioteci la tema *Călătoriile de studii ale tinerilor români în străinătate (secolul XIX)*.

De un stagiul la Open Society Archives a beneficiat drd. Sorin D. Ivănescu, în intervalul 1-15 decembrie. În afara documentării la tema *Sistemul represiv din România, 1948-1953* a prezentat și conferința *Securitatea ca poliție politică în primii ani ai regimului comunist*.

O prezență activă în exterior a avut, în anul 2002, dr. Gheorghe Onișoru. În luna februarie s-a aflat în SUA, în martie și septembrie în Ungaria, în aprilie în Bulgaria, în iulie în Franța și în august în Olanda, pentru a participa la întâlniri pe probleme referitoare la arhivele serviciilor secrete. La Sofia a prezentat comunicarea *Pe marginea eliberării deținuților politici din 1964*, iar

la Budapesta a vorbit despre *Accesul la dosarele de urmărire politică în țările din centrul și estul Europei. O privire comparativă*.

La invitația Departamentului de Studii Balcanice a Universității „Aristotel” din Thessalonice, drd. Leonidas Rados s-a aflat în Grecia, pentru documentare, iar la Universitatea din Florina a susținut comunicarea *N.G. Dossios și studiile bizantine și neogrecești*.

La Kaposvar (Ungaria) s-a aflat, în zilele de 31 aug-1 sept., drd. Bogdan Schipor, pentru a participa la dezbaterile publice cu tema *Formarea națiunii române. Poziții istoriografice românești și maghiare în perioada interbelică*.

Deosebit de fructuoasă s-a dovedit în 2002 activitatea întreprinsă în străinătate de dr. Flavius Viaceslav Solomon. În intervalul 1 ian-31 dec. a beneficiat de un stagiul de cercetare la Universitatea „Ludwig Maximilian” din München. Cu acest prilej a prezentat, la întâlnirea cu tema *Bibliographie der Ethnischen Gruppen Sudosteuropas*, comunicarea *Ethnische Minderheiten in der Republik Moldau*. De asemenea, colegul Solomon s-a aflat, câte șapte zile, la Chișinău, în Republica Moldova (15-21 aug.), pentru documentare, și la Praga (Republica Cehă) în vederea definitivării programului de activitate a Comisiei mixte de istorie româno-cehe.

La Chișinău, cu prilejul unui simpozion internațional (28-29 aug.), unde a conferențiat despre *Basarabia în secolul XX*, s-a aflat dr. Cătălin Turliuc. Același, la Veneția (Italia), 28 nov.-6 dec., a vorbit despre *Anul 1918 și Marea Unire*.

La finele acestei succinte dări de seamă, considerăm oportun să spunem că producția științifică a colectivului de cercetători de la Institutul de Istorie „A. D. Xenopol” trebuie apreciată și în funcție de periodicele scoase sub egida sa (*Anuarul, Xenopoliana* și *SAHIR*), dar și cu activitatea celor șase conducători de doctorat (Alexandru Zub, Dumitru Șandru, Veniamin Ciobanu, Dumitru Vitcu, Dumitru Ivănescu și Gheorghe Onișoru).

Dumitru Ivănescu

RETROSPECTIVE, COOPERARE ZONALĂ, DESCHIDERI

Semnalez, în ordine cronologică și sub un titlu aproape convențional, unele manifestări la care am putut lua parte în anul 2002. Eventualul cititor al acestor rânduri este rugat să le raporteze, pe cât posibil, la darea de seamă a Institutului „A. D. Xenopol”, subscrisă de secretarul științific, pentru același interval.

1. D. Prodan – un secol de la naștere, simpozion organizat la Institutul de Istorie „A.D. Xenopol” (21 martie 2002), a reunit texte privitoare la *Supplex Libellus Valachorum, destinul unei cărți* (Gheorghe Platon), *David Prodan: istoria țărănimii, istoria muncii* (Alexandru Zub), *Politică și istorie în anii comunismului – cazul D. Prodan* (Andi Mihalache), *David Prodan – evocare* (Victor Spinei). Contribuția personală decurgea dintr-o preocupare mai veche, legată de implicațiile teoretice ale operei în cauză, una din cele mai solide din istoriografia română.

2. Cultura și arta greacă în lume, spiritul elen în universalitate, simpozion dedicat *Zilei naționale a Greciei* (25 martie). În acest cadru, la invitația făcută de Comunitatea Elenă din Iași, am avut ocazia să fac, la 23 martie 2002, o expunere sintetică despre legăturile greco-române de-a lungul timpului, cu accent pe epoca regenerării naționale și unele sublinieri privind situația actuală, în perspectiva integrării europene și a mondialismului. Au mai avut intervenții critice Valentin Ciucă (despre *arta greacă*) și profesorul Victor Strat (despre *medicina „homerică”*). Manifestarea a avut loc în „Casa Beldiman”, care găzduiește acum Universitatea Apollonia. A luat parte și consulul general al Greciei, care a rostit o scurtă alocuție în numele ambasadorului țării sale la București.

3. Sesiunea comemorativă consacrată împlinirii unui veac de la nașterea lui David Prodan, desfășurată la 26 martie 2002, în Aula Academiei Române. Alocuția introductivă a fost rostită de președintele Academiei, Eugen Simion, care s-a referit îndeosebi la exemplara monografie *Răscoala lui Horea* și la volumul postum de *Memorii*, făcând un elogiu al istoricului

devenit oarecum și scriitor fără voie. Cornelia Bodea a căutat să definească *ansamblul creației lui D. Prodan*. Opera de istoric al Transilvaniei a fost circumscrisă de Nicolae Edroiu, iar aceea de bibliotecar și arhivist de Ioan Drăgan. Personal, am socotit util să mă ocup de *istoricul muncii și al devenirii naționale*, dimensiuni complementare a căror semnificație va spori, cu timpul, se poate presupune, în analiza operei prodaniene.

4. Basarabia în cultura românească, simpozion la *Fundația Culturală Română* (27 martie), a reunit o seamă de personalități, cu expuneri despre unele aspecte sau probleme specifice. Președintele Academiei Române, Eugen Simion, a evocat prezența activă a cărturarilor dintre Prut și Nistru în venerabila instituție și programele la care ei participă în zilele noastre. Mihai Cimpoi și-a prezentat colegii basarabeni, analizând apoi unele chestiuni de literatură română în zona respectivă. Ștefan Ștefănescu a schițat efigia unui cărturar venit de peste Prut, pr. Paul Mihail, iar N. Manolescu a făcut unele aprecieri critice la adresa acelei literaturi, subliniind exigența unei abordări sincronizante. În ce mă privește, am crezut util un *excurs istoriografic pe tema identității*, ajunsă din nou – și încă în forme acute – la ordinea zilei.

5. Institutul de Cercetări Interdisciplinare Româno-Germane, reuniune la sediul din capitală (27 martie), a dat loc unei analize a activității depuse până acum și a greutăților pe care le înfruntă. Dionisie Ghermani, creatorul Institutului, a făcut unele aprecieri de ordin general, problematica în sine fiind examinată de Bogdan Murgescu, asistat de colaboratori. Am avut ocazia, ca membru fondator, să fac unele considerații cu privire la *nevoia de studii interdisciplinare și comparatiste*, evocând proiectele de acest fel realizate la Iași sau în curs de a se împlini. Colaborarea cu noul institut mi s-a părut benefică, pentru viitor, mai cu seamă în chestiuni relative la didactica istorică și la metodologie. Un reprezentant de la *World University Service*, Hans-Joachim Hug, prezent la dezbateri, a propus soluții practice menite să stimuleze activitățile de acest fel.

6. Cercetarea istoriografică în anii comunismului, dezbateri organizată de Academia Civică (28 martie), a reunit câțiva istorici, între care Petre Diaconu, Andrei Pippidi, Șerban Papacostea, Șerban Rădulescu-Zoner, care s-au referit la diverse aspecte ale domeniului în perioada 1945-1989. Am avut misiunea să moderez această dezbateri, în economia căreia n-au putut fi puse în discuție decât prea puține chestiuni, legate de cronologia etapei, instituții, „frontul istoric”, strategiile de realizare profesională etc. S-au pus întrebări și au fost făcute sugestii privind „orizontul de așteptare” al istoriografiei contemporane. Ana Blandiana și Romulus Rusan, gazdele reuniunii, au evocat la rândul lor activitățile desfășurate la *Centrul Internațional de Studii asupra Comunismului*, centru cu care Institutul de Istorie „A. D. Xenopol” colaborează de mai mulți ani, la *Memorial Sighet*, la *Departamentul de istorie orală* și la publicațiile respective.

7. Fundația „Alexander von Humboldt” (Bonn), prezentată de dr. Harald Rosenbach, la *Goethe-Zentrum* și la *Institutul „A. D. Xenopol”* (10 apr. 2002), unde oaspetele s-a întreținut, pe teme de interes comun, cu cercetători, studenți, cadre didactice etc.

În aceeași zi, la *Centrul Cultural German*, condus de dr. Alexander Rubel, am făcut o expunere despre *Istoriografia ieșeană – tradiție și modernitate*, cu accent pe conexiunile ei germane, temă ce a suscitată o legitimă atenție, dat fiind că faza ei modernă a fost puternic marcată de sursele respective.

8. Dialogul științific în Europa de Sud-Est: cercetări în științele socio-umane, simpozion internațional, organizat la Universitatea din București (12-14 apr. 2002) sub egida *Fundației „Alexander von Humboldt”* și cu participarea cluburilor respective din zonă. La această manifestare au luat parte 85 de humboldtieni și un mic număr de invitați, între care teologul Friedrich Wilhelm Graf (München), diplomatul Mircea Malița (București), istoricul Holm Sundhausen (Berlin). Inegală, reprezentarea pe țări și domenii de specialitate a permis totuși să se facă un bilanț *sui generis* cu privire la științele socioumane din zonă, într-un moment când Comunitatea Europeană caută să arunce noi punți între oameni și popoare, valorificând experiența comună a foștilor bursieri „Humboldt”. Discursurile protocolare rostite în *Aula Magna* de organizatori (Wolfgang Frühwald de la Fundația Humboldt; Jürgen C. Regge de la Fundația Fritz Thyssen;

Armin Hiller, ambasadorul Germaniei; Marcel Lupu de la Clubul Humboldt) au pus în lumină exigențele cooperării academice în această zonă a continentului, resursele existente, perspectivele.

Un *workshop* pe această temă (**Regionale Zusammenarbeit in Südosteuropa**) a permis să se prezinte unele inițiative în plen (Andrei Pleșu despre *New Europe College*; Laszlo Imre Komlosi despre *Quadriga Europaea*; Csaba Lászlo despre *Central European University*) și să se facă apoi analize pe domenii. În secțiunea rezervată istoriei, am putut face eu însumi o *scurtă prezentare a activității istoriografice*, înscrisă în cadrul mai amplu al problematicii românești. Moderatorul acestei secțiuni, Holm Sundhausen (Berlin), a rostit apoi o conferință privind *Reconstrucția științelor umaniste în Europa de Sud-Est: o exigență europeană*, pe seama căreia s-au făcut intense dezbateri, unele continuând apoi în secțiuni, cu argumente specifice fiecăreia. Se cuvine amintită apoi conferința profesorului Friedrich Wilhelm Graf (München) despre *Sinteza europeană a culturii*, pomind anume de la filosofia lui Ernst Troeltsch și relevanța ei actuală. Expuneri demne de interes au făcut, consensual, M. Feher (*Verstehen und Verständigung*) și M. Flonta (*Moralität und Religion*), M. Babeș (*Archäologie und Gesellschaft am Anfang des 21. Jahrhunderts*), M. Malița (*The multidisciplinary study of international relations*) ș.a.

Dialogul științific în Europa de Sud-Est a fost tema unui colocviu desfășurat apoi, în același cadru, cu o conferință în plen (Holm Sundhausen) și lucrări pe secțiuni, cea de istorie având în program analize privitoare la istoriografia tranziției (Bogdan Murgescu, *Historiker im Transformationsprozess, zwischen Rückzug und Engagement*), cooperarea regională în studiul antichității (Miroslav Mirkovic), legăturile universitare dintre Debrecen și Cluj (György Nemeth). A fost, în ansamblu, o bună ocazie de a defini problemele dialogului științific regional și de a sugera soluții pentru viitor. În ce privește istoria, s-au și formulat unele sugestii de continuare a cooperării.

9. Institutul Român de Istorie Recentă (12-13 apr. 2002), reuniune de lucru dedicată programului asumat de noul așezământ, o creație gândită ca factor de stimulare a studiilor despre trecutul apropiat (*Zeitgeschichte, histoire du temps présent, histoire immédiate, recent history* etc.). Conduc de profesorul Andrei Pippidi, institutul s-a distins repede prin inițiative specifice, mai ales de caracter internațional, organizând dezbateri ca aceea despre izvoarele și temele istoriei recente (iulie 2001), inițiind o serie proprie de publicații și dezvoltând programe conforme cu rostul său. Consiliul Științific, prezidat de Jürgen Kocka (Berlin), a pus în discuție activitatea din ultimul an, noile programe și bugetul instituției, făcând aprecierile și sugestiile cuvenite. Sorin Antohi, Dennis Deletant, M. Trebitsch (ținând locul lui Henry Rousso) și un tânăr olandez (în locul lui Hans Blom) au putut face astfel unele recomandări de natură a spori coerența programului și cooperarea cu alte instituții. S-a putut sesiza că studiile deja tipărite și proiectele în curs de realizare constituie un bun început și o promisiune de viitor. Personal, ca membru al Consiliului, am insistat asupra nevoii de a se urmări și sistematiza electronic preocupările existente în domeniu, pentru a determina astfel un spor de eficiență și evitarea paralelismelor în studiul istoriei imediate.

10. Oglinzi retrovizoare. Istorie, memorie și morală în România, o dezbateră publică, la *Institutul Român de Istorie Recentă* (13 apr. 2002), pe marginea volumului cu acest titlu, scos la Editura Polirom de Sorin Antohi în dialog cu Alexandru Zub, volum comentat de Andrei Pippidi și Ovidiu Șimonca.

11. Drumul Damascului, spovedania unui fost torționar, de Doina Jela, și 1956, un an de ruptură: România între internaționalismul proletar și stalinismul antisovietic, de Ioana Boca, prezentări la Târgul de Carte „Librex 2002” (Iași, 18-19 apr. 2002), ca secvențe ale programului de restituire documentară a ultimei jumătăți de secol din istoria noastră.

12. Istorie și politică, dialog în direct cu acad. Dan Berindei, dr. Al. Suceveanu și dr. M. Retegan (26 apr. 2002), în cadrul emisiunii *Dilemele istoriei* inițiată de TVR Cultural. Prilej de a face unele observații pe seama istoriografiei noastre recente și de a constata, bucuros, că Academia Română se implică legitim în asemenea dezbateri, sporindu-și astfel vizibilitatea.

13. Michel Foucault/ Gilles Deleuze: un dialogue, colocviu internațional desfășurat la Iași (Biblioteca Centrală Universitară, 16-18 mai 2002), grație *Centrului Cultural Francez* și altor instituții academice. După cea dedicată lui Foucault (2001), noua reuniune asocia – sub semnul dialogului – alte două figuri ilustre, prezentate de unii specialiști din România și din Franța.

A deschis lucrările (16 mai), moderând și prima sesiune, Paul-Elie Lévy, directorul Centrului inițiator, după care a urmat expunerea lui Philippe Artières (Paris): *Foucault/ Deleuze: une amitié*, cu secvențe de film și discuții dintre cele mai vii. Bogdan Ghiu (București) s-a referit apoi la *Le dehors de l'être: les mots, les choses, le Pli*, iar Ciprian Mihali (Cluj) la *Immanence d'une vie: Deleuze-Foucault aller-retour*. A doua sesiune, moderată de Sorin Alexandrescu (București), a cuprins (în lipsa unui conferențiar clujean, Aurel Codoban) o analiză propusă de Ștefan Afloreaei (Iași) despre *Deleuze: différence et simulacre* și una a subsemnatului despre *Foucault/ Deleuze: réflexions sur le temps*, text situabil oarecum pe linia celui propus la colocviul despre Foucault din aprilie 2001 și prelungind o reflecție mai veche asupra temporalității în discursul istoric.

A treia sesiune (17 mai) a cuprins comunicări făcute de Petru Bejan despre „metafora nomadului” la cei doi filozofi, Corneliu Bilba despre „arheologia și logica sensului”, Sorin Alexandrescu despre „multiplicarea” sensului la ambii gânditori, Philippe Artière încheind ziua cu o nouă comunicare (însoțită de proiecții): *Penser les écritures mineures*.

A treia zi a fost închinată unor filme despre sănătatea mentală, inspirate îndeosebi din opera lui Foucault.

Pentru 22 mai 2002 a fost programată decernarea titlului de *doctor honoris causa* ambasadorului Franței în România.

14. Interculturalitate și democrație: tema noului simpozion (ediția XXX), desfășurat sub genericul „Comuna Vârful Câmpului: trecut, prezent și viitor”, Școala nr. 1 din comună cooperând pentru acesta cu Societatea Culturală „Ecolul Siretului” și cu Universitatea Populară. Preocuparea de bază a acestora din urmă fiind educația permanentă, s-a ales tema enunțată mai sus spre a-i familiariza pe localnici cu o dezbateră de cel mai viu interes la ora actuală în lume. Profesorii din localitate (Dănuț Huțu, Aristide Zub, Paul Rusu ș.a.) au antamat consensual subiecte cu aplicație pedagogică. Dintre invitați, profesorul Liviu Antonesei (Iași) a căutat să definească „o perspectivă interculturală asupra educației integrate”, iar subsemnatul a propus câteva reflecții despre *democrație și societate civilă*. Mi s-a părut că dimensiunea diacronică a temei poate aduce încă limpeziri utile.

15. Conférence internationale (8e) sur le droit et la langue (Universitatea „M. Kogălniceanu”, Iași, 24-26 mai 2002). Pregătită îndelung și minuțios, sub egida Academiei Internaționale de Drept Lingvistic, în cooperare cu Uniunea Juriștilor din România. Institutul de Istorie „A. D. Xenopol” și Centrul Cultural Francez, noua reuniune a avut o temă extrem de actuală: *Drept și limbă – teoria și practica politicilor lingvistice în lume*.

Cuvântul inaugural l-a rostit rectorul Universității-gază, prof. dr. Genoveva Vrabie, subliniind interesul teoretic și practic al noii teme, în împrejurările de azi, iar din partea Academiei de resort a făcut unele sublinieri Joseph Turi (Canada), în calitate de secretar general. Eu însumi a trebuit să adaug unele considerații introductive din partea Institutului coorganizator.

Lucrările propriu-zise au început în sesiune plenară (24 mai), pentru a continua pe secțiuni („atelier”): drept și lingvistică. Am avut cinstea să prezint în plen comunicarea *Nation et identité ethnoculturelle à l'époque de la globalisation*, să moderez în aceeași zi una din secțiunile dedicate dreptului și să fac câteva aprecieri de ansamblu în sesiunea finală (25 mai). De la Institutul de Istorie „A. D. Xenopol” au mai prezentat comunicări: Cătălin Turliuc (*Language and ethnic identity – a Central Eastern European approach*) și Flavius Solomon (*La situation des langues minoritaires dans l'espace ex-soviétique européen*), ambii la un „atelier” lingvistic.

Dintre comunicările având un grad mai înalt de conceptualizare, se cuvin amintite cele propuse de Roland Breton (Paris), Constance Grewe (Strasbourg), Adam Lopatka (Varșovia), Kjell Herberts (Kuni), G. Andrassy (Pécs), Joseph Turi (Montréal), D.A. Kibbee (Urbana/IL.), Q. Zhou (Beijing), Pierre Foucher (Moucton/Ca), André Braen (Ottava/Ca), M. Richevaux

(Dunkerque), Valeria Piergigli (Parma) etc. Temele aduse în discuție au fost diverse, în drept ca și în lingvistică, punctul lor de convergență fiind acela impus de fenomenul integrativ/globalizant și reacția defensivă localistă/națională. Finlandezul Kjell Herbets s-a întrebat chiar dacă putem vorbi azi de un „caracter european” în materie de limbi minoritare. G. Andrassy a voit să distingă între drepturi explicite și drepturi implicite pe plan lingvistic. Relația dintre limbă și descentralizare l-a interesat pe D.A. Kibbee, în timp ce B. Melkewik se ocupa de politica identitară în dreptul internațional. Cazul Elveției și al cantoanelor sale l-a examinat, sub unghi constituțional, Claudine Brohy. Despre incertitudinea limbajului constituțional a vorbit, cu vâdit folos, Geneveva Vrabie, organizatoarea acestei reuniuni, care a și ținut să pună la îndemâna oaspeților *Buletinul științific* al Universității „M. Kogălniceanu” (11/2002), cu unele studii legate chiar de tema conferinței.

16. Teritorii: scrieri și de/scrieri (simpozion interdisciplinar, Iași, 30 mai-1 iunie 2002). Sub egida Universității „Al. I. Cuza” (Iași), a Colegiului „Noua Europă” (București) și a altor instituții academice, a avut loc, la amintita universitate, un simpozion despre *teritorii* sub multiple aspecte. Decanul Facultății de geografie și geologie, gazda reuniunii, a rostit un cuvânt inaugural, subliniind interdisciplinaritatea demersului. Organizat (de Octavian Groza) în patru sesiuni tematice, simpozionul a permis, la urmă, și lansarea unor lucrări semnificative pentru tema pusă în discuție.

Personal, am avut cinstea să mă ocup, la deschiderea simpozionului, de *Teritoriu și teritorii în discursul istoric*, propunând o lectură a temei sub unghiul istoriografiei, pe când alții au tratat-o geografic (Ionel Muntele, Octavian Groza), geopolitic (G. Țurcănașu), antropologic (Ioana Teodorescu, Vintilă Mihăilescu), filozofic (Bogdan Ghiu, Corneliu Bilba), arhitectural (Ana-Maria Zahariade), academic (Claude Karnouh), familial (Ioana Tudora).

Nu e întâia manifestare de acest gen. Dinspre arhitectură, geografie, etnologie etc., s-au făcut în ultimii ani și alte demersuri semnificative pentru miza interdisciplinară și transdisciplinară a epocii noastre.

17. Nicolae Iorga: 131 ani de la naștere (Botoșani, 5-6 iunie 2002). Noul simpozion, înscris în seria de manifestări *Zilele Nicolae Iorga*, a reunit în urbea natală a istoricului cățiva specialiști în domeniu și a dat loc la diverse activități specifice.

Organizat în spațiul generos al Muzeului Județean, simpozionul a fost premers de uvertura unui salon național de carte, destul de sărac însă, cum e și momentul în care ne aflăm, după care s-a putut desfășura programul însuși, moderat inițial, în Sala polivalentă, de Gheorghe Median. Am avut misiunea să prezint, în acest cadru, personalitatea lui *N. Iorga în perspectivă istoriografică*, temă prea amplă desigur pentru timpul de care dispuneam și prea complexă pentru a putea fi examinată serios. Andrei Pippidi, directorul Institutului Român de Istorie Recentă, a descris, în același cadru solemn, posibilitățile actuale de a face să progreseze studiile despre *N. Iorga*, ținând cont de bibliografia existentă, deja foarte amplă, dar și de sursele arhivale. Au mai făcut intervenții: Gh. Median, Angela Olaru, Ionel Bejenaru, ultimii căutând a-l lega, prin noi date, cât mai strâns de urbea nașterii și a copilăriei sale.

O seară muzeală *Acasă la Nicolae Iorga* a încheiat prima zi a manifestărilor, cu evocări, film documentar, lecturi din operă, lansarea unui disc *Nicolae Iorga – discursuri* etc., a doua urmând să fie dedicată unui pelerinaj *Pe urmele lui Nicolae Iorga în Botoșanii de ieri și de azi*.

Știință și gust, măsură și patos, dincolo de orice orgolii localiste, au putut fi sesizate la orice pas în aceste manifestări.

18. Seară germană la „Goethe Zentrum” (Iași, 5 iunie 2002). În cadrul unor manifestări ciclice deosebit de intense, orchestrate de noul director al Centrelui German, dr. Alexander Rubel, a avut loc o dezbatere în jurul volumului *Memorii* de Constantin Sporea, apărut la Editura „Timpul”, cu un studiu introductiv subscris de prof. dr. Dan Mănuacă, directorul Institutului de Filologie Română „Al. Philippide”, care a și definit problemele susceptibile de discuție. În ce mă privește, a trebuit să mă refer la *interferențele româno-germane de la începutul secolului XX*, când autorul cărții de *Memorii* a studiat la Jena și Berlin, interesându-se însă de spații mai largi ale lumii germane. Corespondența, presa, evocările contemporane sau mai târzii sunt pline de

informații capabile să sprijine reconstituirea cu alte mijloace a lumii descrise de Constantin Sporea. V. Pârvan, M. Simionescu-Râmnicăneanu, C. Sandu-Aldea, Traian Bratu, între alții, au lăsat mărturie prețioasă sub acest unghi.

Ultimul a și fost evocat apoi de dr. Astrid Agache în conferința *Traian Bratu aus der Sicht seiner Zeitgenossen*. Planurile se intersectează și se complinesc, sporind șansele cercetătorului de azi de a înțelege și descrie lumea din care s-au hrănit și *Memoriile* lui Constantin Sporea.

19. Twentieth Century Romania: a retrospective. Eighth International Conference of the Center for Romanian Studies (Iași, 24-25 iunie 2002). Noua reuniune a româniștilor americani, deja tradițională la Iași, a avut de astă dată ca temă *România secolului XX*, intenția organizatorilor (*Society for Romanian Studies/SUA* și *Center for Romanian Studies/Iași*) fiind aceea de a propune, secvențial desigur, un bilanț la început de nou secol și mileniu.

După recepția oferită de Centrul condus de dr. Kurt Treptow (23 iunie, seara) și după înregistrările de rigoare din 24 iunie, dimineața, a avut loc deschiderea noului simpozion de către directorul *Centrului de Studii Românești*, a cărui alocuție a fost urmată de altele, rostite de reprezentanții unor așezăminte coorganizatoare. A trebuit să spun eu însumi un cuvânt despre rostul noii reuniuni științifice, mai ales că tema propusă era dintre cele mai incitante: un secol sfâșiat de revoluții și totalitarisme, „secol al extremelor”, cu urmări dintre cele mai grave pentru cei care au intrat abia în noul secol. Cuvinte de salut au fost rostite și de reprezentanți ai Ambasadei SUA, British Council etc.

S-a lansat, cu ocazia deschiderii, volumul *Treasures of Jewish Art: the 1673 illuminated scroll of Easther offered to a Romanian Hierarch*, publicat de Cornelia Bodea (Iași, 2002).

Împărțit în 15 sesiuni, programul a cuprins teme variate, începând cu celea menite să dea un contur cât mai verosimil secolului XX: *Optimism, pessimism, and realism about the Romanian 20th Century* (Paul E. Michelson), *Representing a way of life: the American Library Bucharest* (Kiki Munshi), *British opinion makers on Romania and the Romanians* (Cornelia Bodea), *Istoriografia română a secolului XX între rigoare profesională și așevire politică* (Alexandru Zub).

Celelalte sesiuni au fost moderate de D. Ivănescu, Wally Bacon, Ernest H. Latham, Ileana Orlich, Alexandru Zub, Cornelia Bodea, Gheorghe Florescu, Paul E. Michelson, Ladis K.D. Kristof, Mona Momescu, D. Șandru, Adriana Ionuc, Gerald Ramey, temele antamate de comunicanți acoperind mai toate sectoarele vieții românești din epocă și chiar legăturile acesteia cu lumea din afară.

Institutul de Istorie „A. D. Xenopol”, coorganizator al reuniunii, a găzduit la 24 iunie simpozionul **România în secolul XX: secvențe istorice**. Au luat parte la el, făcând comunicări, Catherine Sorrels (SUA), Sorin Ivănescu, Liviu Țăranu, Alexandru Zub.

Colaborarea cu *Centrul de Studii Românești*, condus de dr. Kurt Treptow, s-a dovedit avantajoasă activității din Institut, căci a permis contacte cu istorici străini, îndeosebi americani, extinderea sensibilă a spațiului editorial și mai cu seamă o difuziune incomparabil mai vastă.

20. Fernand Braudel, la „Nouvelle Histoire“ et les „Annales“ en Roumanie: interférences historiographiques franco-roumaines (colocviu internațional, Iași, 25-28 iunie 2002). Centenarul nașterii lui Braudel a dat loc și în România la manifestări semnificative pentru prestigiul de care se bucură marele istoric. Cea mai substanțială, la Iași, s-a petrecut din inițiativa *Centrului Cultural Francez*, în colaborare cu *Centrul de Studii Europene* și cu *Biblioteca Centrală Universitară*, ultima instituție fiind și locul unde s-au derulat lucrările propriu-zise.

Aceste lucrări au avut un preambul interesant, legat de tema colocviului, dar și de specialitatea invitatului de onoare, istoricul francez Roger Chartier. Au fost „lansate” astfel, la *Centrul Cultural Francez*, volumele *Dinamica capitalismului* de F. Braudel, în versiune românească, și „*Iubite cetățile*”..., *Lectură, public și comunicare în literatura română veche*, de Mircea Vasilescu. Prima introducea publicul cum nu se poate mai bine în opera braudeliană, a doua îl acomoda oarecum cu tematica lecturii, a cărții, a textelor, a educației, de care s-a ocupat îndelung și cu rezultate excelente Roger Chartier.

Prima zi a colocviului (26 iunie), cu două sesiuni, una moderată de Toader Nicoară (Cluj), alta chiar de Chartier, care a și făcut un tur de orizont, vorbind anume despre *Istoria și științele*

sociale după 50 de ani: ocazie de a insista asupra paradigmei „Analelor” și a „noii istorii”, cu trimiteri legitime la Braudel și la discipolii săi, unii nu tocmai fideli. Chartier însuși s-a îndepărtat de acea paradigmă, de istoria cantitativă și de cea serială, pentru a-și căuta o cale proprie în istoria culturii.

În ce mă privește, am propus o paralelă între *Fernand Braudel* și *David Prodan*: *afinități, analogii*, preocupat să observ ce se întâmplă cu niște istorici la fel de înzestrați, dar lucrând în zone cu tradiții, așezăminte și determinări diferite. Unul a mers spre macroistorie și globalism, altul a trebuit să se limiteze la microistorie și la provincia natală, obținând în profunzime, pe „verticală”, ceea ce confratele său francez reușea pe „orizontală”, prin extensie continuă în timp și spațiu.

Au mai prezentat comunicări, în aceeași sesiune, Maria Carpov (*La longue durée, aspect de méthode*), Alexandru-Florin Platon (*Sur deux idées apparentées de l'histoire: Fernand Braudel et G.I. Brătianu*), Barbu Ștefănescu (*Braudel et le monde paysan: thèmes et méthodes empruntés par l'historiographie roumaine*).

În sesiunea postmeridiană, sub „bagheta” lui R. Chartier, au făcut comunicări T. Nicoară, M. Vasilescu, T. Brăilean, ocupându-se de mentalități, lectură și „lungă durată”, economie și istorie.

În ziua următoare (27 iunie), Roger Chartier a vizitat *Institutul de Istorie „A. D. Xenopol”*, cu care ocazie am făcut o prezentare a activității acestuia, iar oaspetele a vorbit despre *noile tendințe în istoriografie*. Sală plină. Întrebări, discuții destul de vii: sunt elemente ce indică o bună întâlnire cu unul din cei mai de seamă istorici ai Franței post-braudeliene.

După-amiază, Roger Chartier a făcut o expunere despre *Noua istorie culturală: definiție și practică*, reluând și adâncind astfel teme la care se referise și anterior, în sala „Hasdeu” a Bibliotecii, ca și la Institutul de Istorie.

Se poate spera că relația cu profesorul Chartier, director la *Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales*, va fi productivă și în viitor.

21. Anii 1973-1989: cronică a unui sfârșit de sistem (simpozion internațional, Sighet, 5-7 iulie). Organizat de *Fundația Academia Civică*, cu sprijinul *Fundației Hanns Seidel* și al altor instituții, noul simpozion de la *Memorialul Victimelor Comunismului și al Rezistenței (MVCR)* a avut ca temă ultima perioadă a dictaturii, încheind astfel seria de analize secvențiale întreprinse anterior. Coordonat de Romulus Rusan și Ioana Boca, programul din acest an a avut astfel și un caracter bilanțier, mai ales că el a adus și muzeistic noutăți însemnate, de natură a completa golurile, a restructura unele teme și a propune o imagine de ansamblu mai coerentă.

Gândit în mai multe sesiuni, simpozionul a avut ca subteme: I. *Rezistența la comunism în deceniile VIII și IX (oponenți și dizidenți)*; II. *Securitatea în viața cotidiană*; III. *A existat o rezistență prin cultură?*; IV. *Implozia comunismului în țările din Est (Solidarnosc, Charta '77, Dizidenți, Mișcările civice din RDG)*, fiecare subtemă desfășurându-se în două serii simultane de comunicări. În ordinea deja indicată, ele au avut ca moderatori pe V. Bukovski și Dennis Deletant, I. Boca și P.E. Michelson, T. Wolton și M. Oprea, Alexandru Zub și A. Petrencu, Ana Blandiana și M. Martin, V. Frunză și B. Nedelcovici, Stéphane Courtois și R. Rusan, M. Zamfir și M. Carp.

Fiind vorba de un mare număr de contribuții (mult peste o sută), ne vom mărgini să indicăm aici doar câteva linii tematice: greva din Valea Jiului (1977), primul sindicat liber. „mișcarea Paul Goma”, sistematizarea satelor și demolările din marile orașe, mai ales din capitală. noile forme de rezistență, azilele psihiatrice, alte victime ale Securității, exilul și diaspora, „numărătoarea inversă” a regimului ceaușist, implozia din Decembrie '89.

Pentru prima oară s-au aflat împreună, la *Memorialul Sighet*, vechi luptători anticomuniști și dizidenți din faza ultimă a regimului, între care Gabriel Andreescu, P.M. Băcanu, Doina Cornea, Radu Filipescu, L. Iuhas, M. Oprea, V. Paraschiv, Stelian Tănase etc. Mărturiile depuse și analizele făcute s-au bucurat de cel mai viu interes.

Participanți din fosta Cehoslovacie (P. Sustrova, L. Valentova, H. Bunčakova), Polonia (B. Lis, H. Wujek), RDG (D. Stein, P. Weiss), RFG (H. Bergel, K. Kilzer), Rusia (V. Bukovski, acum la Cambridge, T. Pokivailova, A. Stîlkalin) au făcut posibile analogii între țările din fostul bloc sovietic.

Experti din Anglia (D. Deletant, Mark Percival), Franța (St. Courtois, P. Vallino, N. Werth, T. Wolton), SUA (P.E. Michelson) și-au adus contribuțiile lor la o mai bună comprehensiune a fenomenului coercitiv din Europa de Est.

Discuțiile aferente, atunci când a rămas timp pentru ele, s-au vădit nu mai puțin demne de interes, contribuind la definirea ansamblului de probleme ale epocii în cauză. „Epocă de aur“? Sintagma a fost evocată adesea, în sens ironic, cu atât mai mult sub cupola unui *Memorial* ca acesta, ajuns să dea seama, prin cifre, imagini, restituții muzeistice, texte etc., tocmai de contrariul acelei sintagme.

Faptul că la noul simpozion au luat parte și dizidenții mai de seamă ai perioadei a înlesnit un dialog între „actorii“ săi și analiștii de mai târziu (istorici, sociologi etc.), dialog benefic sub multiple unghiuri.

Oarecum jubiliar și încheind un ciclu de activități, al X-lea simpozion de la *Memorialul Sighet* a reunit, în plus, o serie de personalități legate de lupta anticomunistă din fostul „lagăr sovietic“, între care Vladimir Bukovski, Henryk Wujec, Petruska Sustrova, ca și cercetători ai fenomenului respectiv, precum Stéphane Courtois, D. Deletant, P.E. Michelson, A. Stłkalin, N. Werth, Thierry Wolton ș.a.

S-au primit mesaje cu înaltă valoare simbolică de la Papa Ioan Paul II (transmis de nuntial apostolic Jean Claude Perisset), de la Lech Walesa, fostul lider al *Solidarității* și președinte al Poloniei postcomuniste (transmis de Bogdan Lis), de la Ion Iliescu, președintele României (transmis de primarul local), apoi de la Asociația Foștilor Deținuți Politici (C. Ticu Dumitrescu), de la PNȚCD (Victor Ciorbea) și, *last but not least*, de la Monica Lovinescu și Virgil Ierunca. Mai toate mesajele au sesizat nevoia ca *Memorialul Sighet* să constituie o bună lecție de istorie pentru noile generații.

Au fost inaugurate, la închiderea simpozionului, zece săli noi ilustrând următoarele teme: *Anul 1948 – sovietizarea României; Anul 1956 – mișcări studențești în România: „Epoca de aur“ sau comunismul kitsch; Opozanți și dizidenți în deceniile VIII și IX; Basarabia în Gulag; Represiuni etnice și religioase; Securitatea între 1948-1949 (completare); D.O. – domiciliu obligatoriu (completare).*

Patru expoziții temporare au fost deschise apoi: *Solidarnosc, o istorie în imagini* (prin Institutul Polon), cu „42 de desene asupra fantasmei socialismului real“ (litografii de Camil Demetrescu, 1980-1982); *Și pereții aveau urechi* (prin Centrul Cultural Ceh); „Condiția română“ (de Ion Barbu); „Ce mai faci tu, Harry?“ (I.D. Sârbu) de Mihaela Șchiopu.

Participanții au putut viziona și două filme strâns legate de epocă: *După-amiaza unui torționar* (de Lucian Pintilie, după *Drumul Damascului* de Doina Jela); *Omul de fier* (de Andrzej Wajda).

O slujbă ecumenică de pomenire a avut loc apoi, cu participarea nuntialului apostolic, la Cimitirul Săracilor.

Al X-lea simpozion de la *Memorialul Sighet*, încheind „faza exploratorie“, cu deplin succes, anunța totodată noi forme de expresie, menite să asigure aprofundarea științifică a sistemului comunist.

Alături de *Memorialul de la Auschwitz* și de *Memorialul păcii din Normandia*, *Memorialul de la Sighet* constituie deja un bun de patrimoniu european, funcționând sub egida Consiliului Europei și având cele mai bune șanse de a se impune încă mai mult în viitor.

Personal, am făcut acolo o comunicare despre *Discursul istoric în anii 70-80: considerații deontologice* și am moderat o sesiune având ca temă *Comunismul cu două fețe: între propagandă și realitate*.

22. Școala de Vară (Sighet, 8-15 iulie 2002), organizată la Sighet de *Fundația Academia Civică*, în colaborare cu *Fundația Konrad Adenauer*, constituie încă un moment în seria de manifestări menite să contribuie la formarea noilor generații în spiritul toleranței interetnice și interconfesionale. Ajunsă la a patra ediție, ea a reușit să adune peste 100 de elevi din toată țara (inclusiv Basarabia) și să-i pună în contact cu specialiști europeni în istoria contemporană, astfel ca din dialogul cu aceștia să poată dobândi o mai bună înțelegere a timpului prezent. Unul din volumele scoase în acest spirit, *Exerciții de memorii*, apărut în seria „Biblioteca Sighet“, a și fost distins cu un important premiu pentru debut eseistic.

Noua ediție a *Școlii de Vară*, deschisă (8 iulie) de istoricul Stéphane Courtois, în calitate de rector, împreună cu Ana Blandiana, ca președintă a Fundației coorganizatoare, a reunit câțiva

istorici pentru a discuta *Cartea neagră a comunismului*, dezbateri la care au luat parte: Stéphane Courtois, Nicolas Werth, Vladimir Bulcovski, Alexandru Zub, Marius Oprea, Anatol Petrencu, Romulus Rusan, ultimul fiind și cel care a coordonat *addenda* la versiunea românească, acum în curs de revizuire.

Pentru a ilustra unele *Acte de protest în perioada regimului Ceaușescu*, au fost invitați să discute cu elevii câțiva muncitori: Vasile Paraschiv cu privire la sindicatul „liber pe care l-a organizat în 1977; Iulius Filip, Marius Boeriu și Dănuț Iacob în legătură cu revolta de la Brașov din același an; Gheorghe Năstăsescu pentru difuzarea de manifeste contra regimului ceaușist.

A doua zi (9 iulie), Nicolas Werth de la *Institutul de Istoria Timpului Prezent* (Paris) a făcut o expunere despre formele de teroare și violență în anii stalinismului, iar subsemnatul a expus tema *Comunism și fascism – o dezbateri istoriografică*. Ambele au stârnit interes și au produs discuții ce vedeau o bună inițiere a auditoriului în problematica respectivă.

Programul a mai inclus expuneri despre *Relațiile româno-americane și clauza națiunii celei mai favorizate* (Mircea Carp), *Literatura de detenție* (Maria Someșan), *Momente din istoria comunismului românesc* (Victor Frunză), *Charta '77 din Cehoslovacia* (Petruska Sustrova), *Securitatea în perioada comunistă* (Marius Oprea), *Argumente pentru o judecată la Moscova* (Vladimir Bukovski), *Memorie și istorie în țările din Estul Europei* (Stéphane Courtois), *Zoon politikon* (Ș. Rădulescu-Zoner), *Amintirea celor care au trecut* (Anca Berlogea).

A fost prezentat, în premieră, filmul *Binecuvântată fii, închisoare*, de Nicolae Mărgineanu, după cartea cu același titlu scrisă de Nicole Valéry Grossu.

Conferința **La ce folosește memoria?**, rostită de Ana Blandiana, a încheiat programul propriu-zis, urmat de un nou concurs: *Ce știu eu despre „epoca de aur“?*

Vizita la *Memorial Sighet*, la *Muzeul Satului* din aceeași localitate și o excursie în Maramureș (ghidată de Gheorghe Mihai Birlea, directorul *Memorialului*) au încheiat noua ediție a *Școlii de Vară*.

Un succes, desigur, încă unul.

23. Figuri ale generației pașoptiste este simpozionul organizat (17 sep. 2002) de Institutul de Istorie „A. D. Xenopol”, cu ocazia noii ediții a *Zilelor academice ieșene*, ca un omagiu adus de comunitatea istoriografică acelor militanți care au știut să se devoteze, la mijlocul secolului XIX, unei mari cauze, deopotrivă națională și socială.

În cadrul acestei manifestări, consumate în Biblioteca Institutului, au fost expuse opt comunicări, având ca obiect personalități de prim-plan, precum *M. Kogălniceanu* (acad. Gh. Platon), *I.C. Brătianu* (L. Brătescu), *I. Heliade-Rădulescu* (M. Chiper), ideea de opoziție politică (A. Cioflâncă), activitatea grupului revoluționar de la Cernăuți (D. Ivănescu), emigrația pașoptistă (D. Vitcu/M.-Șt. Ceaușu), statul național și ideea confederativă (Cr. Ploscaru). S-au pus astfel în lumină fapte, împrejurări și semnificații ce meritau asemenea eforturi, motivate nu numai de unele coincidențe calendaristice, dar și de problematica însăși a momentului.

Personal, am socotit util să dezvolt câteva reflecții marginale despre *Istorie și politică în pașoptismul românesc*, un raport de termeni ce a fost pus adesea în discuție, dar care suscită mereu alte lecturi.

24. Condiția femeii în societatea modernă: problema abordată, în același spațiu și cu același prilej, la 19 sep. 2002, într-un moment când tema feminismului e larg dezbătută sub multiple unghiuri. Au fost invitați, prin urmare, specialiști din domenii conexe, pentru ca analizele propuse să poată fructifica un instrumentar cât mai amplu.

Problemele generale puse de mișcarea feministă au fost completate cu abordări de tip istoric, înlesnindu-se astfel o bună întâlnire între investigația pe „orizontală” a fenomenului și cea diacronică, susceptibilă să dea seama de aspectul său „vertical”. Comunicările prezentate au fost în măsură să releve diferite aspecte, de la condiția femeii în pragul epocii moderne (C. Chelcu) la implicarea ei în lupta de emancipare națională (M.-Șt. Ceaușu), rezistența anticomunistă (S. Ivănescu), dezvoltarea învățământului (C. Mihalache) etc. Statutul juridic al femeii (C. Turliuc) și rolul jucat în perioada interbelică (Gh. Iacob), poziția ei în cadrul familiei (G. Lușan), statutul social (N. Turliuc), raportarea la politica actuală (D. Șandru) și ambiguitățile feminismului (A. Hurubean) conturează un tablou tematic destul de complex.

Personal, am făcut unele observații pe marginea feminismului în raport cu „gândirea corectă”, spre a conchide că o „corectitudine profesională” în studiul acestui fenomen ar fi întotdeauna de preferat.

25. In memoriam Petru Tocănel, la un secol de la naștere și zece ani de la moarte, s-au adunat la *Institutum Theologicum Franciscanum* din Roman (1-4 oct. 2002) specialiști din țară, din Roma, Münster și alte centre universitare, spre a evoca amintirea unui mare teolog, specialist de prim rang în drept canonic și greco-roman sau bizantin, metodologie istorico-juridică, istoria bisericii, inclusiv a catolicismului din spațiul românesc.

Lăsând la o parte mulțimea de comunicări făcute de oaspeți, spre a pune în lumină aportul lui Petru Tocănel într-un domeniu sau altul, voi menționa aici doar textul prezentat în plen de subsemnatul, *Propensiuni catolice și spirit franciscan în România la începutul secolului XX*, text bazat îndeosebi pe jurnalul arhiepiscopului Raymund Netzhammer, pe memorii, presă și mărturii epistolare din epocă, nu fără un anume raport cu opera personalității omagiate. Tema ar merita să fie dezvoltată și pe temeiul documentelor de arhivă, încă prea puțin puse până acum în lumină. Deviza *Plenitudo Legis, Amor Veritatis*, sub care s-au derulat lucrările, definește nu numai mesajul unei opere, dar și spiritul celor adunați să-l pună în valoare.

26. Vasile Pârvan, simpozion național desfășurat la Muzeul Județean din Bacău (3-4 oct. 2002), a inclus o multitudine de teme, în patru secțiuni (1. *Istorie și arheologie*; 2. *Vasile Pârvan, cititorul arheologiei moderne*; 3. *Istorie medie, modernă și contemporană*; 4. *Arhivistică*), care s-au bucurat de o participare destul de amplă (peste 70 de comunicări), sub egida mai multor instituții cointeresate.

Mi-a revenit misiunea să-l prezint, la deschidere, pe *Vasile Pârvan în cultura română*, temă ce obliga la un periplu atent în diverse registre ale istoriei noastre din primul sfert al secolului XX și la situarea perspectivă a unei figuri de prim plan. Mă ajuta să fac acest lucru recenta apariție a eseului *Vasile Pârvan, dilemele unui istoric*.

27. Independența României – 125 de ani a fost tema unui simpozion ținut la Institutul de Istorie „A. D. Xenopol” (17 oct. 2002), cu participarea mai multor moderniști, moderator fiind acad. Gh. Platon. Evenimentul a putut fi pus în legătură cu defecțiunea „concertului european” (Gh. Cliveti), cu situația juridică a naționalităților (C. Turliuc), cu momentul însuși (9 sau 10 mai?) al proclamării sale (D. Ivănescu), cu disputa privind hotarele țării (D. Vitcu), cu sensul independenței după desăvârșirea unității de stat (I. Agrigoroaiei).

Misiunea subsemnatului a fost să schițeze „o perspectivă istoriografică” a temei, pornind anume de la actorii și martorii marelui eveniment, pentru a fixa repere în posteritatea lui atât de bogată în restituții, analize, interpretări.

28. Ion Mincu – 150 de ani, colocviu internațional organizat de Universitatea omonimă de arhitectură și urbanism din București (1-2 nov. 2002), a reunit specialiști din mai multe metropole, interesați de figura aniversată, dar și de o tematică mai vastă, vizând trecerea de la un secol la altul în spațiul artistic.

În sala de teatru a Palatului Cotroceni a avut loc prima parte a lucrărilor, cu saluturi și mesaje de rigoare, cu unele comunicări de caracter mai general. În acest cadru, de o solemnitate gravă, Jeremy Howard (Anglia) a vorbit despre *artele europene la 1900*, făcând un lung periplu comparatist, cu diapozitive și comentariile de rigoare.

Personal, am căutat să definesc, mai departe, unele *Politici naționale la 1900*, preocupat îndeosebi de Europa sud-estică și de situația României până la războiul de întregire. Opera lui Ion Mincu, pe linia elaborării unui stil național în artă, rămâne semnificativă pentru căutările aceluși timp. Expoziția vernisată cu acea ocazie, prima de o asemenea anvergură, aducea în atenție consensual argumente „plastice” mereu valabile.

29. Totalitarism, ideologie și realitate socială în România și RDG a fost tema unui simpozion organizat de *Institutul de Istorie „A. D. Xenopol”*, împreună cu *Goethe Zentrum și Konrad Adenauer-Stiftung*, la Iași (15-17 nov. 2002), în ideea de a stimula un dialog cu finalitate cognitivă și civică totodată. Conceptele din titlu indică o relație ce preocupă intens societățile

postcomuniste din Europa, mobilizându-i și pe istorici pentru explicarea fenomenului totalitar. Și-au asociat eforturile, la acest proiect, sociologi, juriști, psihologi, asigurând reuniunii un caracter multidisciplinar. Au fost puse în lumină ideile de „dominație totală” (W. Schuller), „instituții bastarde” (M.D. Gheorghiu), discurs unic în istoriografie (A. Mihalache), „asumare a trecutului comunist” (L. Bejenaru), mituri istorice (M.-Șt. Ceaușu), „canon” impus de sistem în cercetarea trecutului (S. Lambru), mecanisme ale represiunii (S. Ivănescu), persecuția anticatolică (L. Geier), represiunea simbolică și cea fantasmatică (L. Antonesei), relații româno-germane (C. Turliuc), misiunea CAER-ului (U. Burger), paradigma antifascistă (M. Chioveanu), propaganda regimului comunist (A. Cioflâncă), schimbare și prefacere (G. Poede), tranziție (G. Iacob).

Contribuția subsemnatului, în afară de elementele protocolare, s-a referit la *Istoriografia română între comanda totalitară și imperativul științific*, cu trimiteri la contextul sud-est european, dar și la problemele de ansamblu spre finele regimului comunist, inclusiv cele privitoare la discursul istoric din Germania de Est.

A fost lansată cu această ocazie și o culegere de studii, *Rumânen in Europa*, sub redacția dr. Alexander Rubel, volum ce reunește lucrările altui simpozion pe această temă.

Alexandru Zub

**„FORMAREA NAȚIUNII ROMÂNE ȘI
GÂNDIREA PUBLICĂ ROMÂNĂ ȘI MAGHIARĂ ACTUALĂ”
(Dezbateri publică, Kaposvár, Ungaria, 31 august-1 septembrie 2002)**

Formarea națiunii române și gândirea publică română și maghiară actuală a constituit tema unei dezbateri publice organizate de către *Asociația de Prietenie Ungaro-Română* din Kaposvár, în perioada 31 august-1 septembrie 2002. Demersul a fost sprijinit de autoritățile guvernamentale maghiare și a reunit oameni de cultură din România și Ungaria. La Iași, invitațiile au fost trimise Asociației „Astra” – Despărțământul Kogălniceanu. Cele două asociații nu se află la prima colaborare, între ele existând relații mult mai vechi.

La dezbateră organizată anul acesta la Kaposvár au fost prezenți, din partea *Despărțământului Kogălniceanu*, domnul Victor Durmea, cercetător principal III la Institutul de Filologie Română „Al. Philippide”, în calitate de redactor-șef al publicației „Revista Română” și Bogdan-Alexandru Schipor, asistent-cercetare la Institutul de Istorie „A. D. Xenopol”. Oficialitățile române au fost reprezentate la Kaposvár de consilierul atașatului cultural al ambasadei României la Budapesta, domnul Alexandru Ghișă.

Evoluție istorică, limbă, cultură, conștiință națională, patriotism, toate acestea puse sub semnul unei viitoare integrări și al unei coexistențe europene au constituit temele generale ale discuțiilor. Chiar dacă reuniunea a fost lipsită de aportul unor istorici precum Alexandru Porțeanu sau Bona Gábor, care, din păcate, nu au putut fi prezenți, studiile prezentate și discuțiile au suscitat un real interes. Între acestea, putem menționa pe acela ale lui Peter Biertlán, profesor de istorie la Colegiul „Kaffka-Margit” din Kaposvár, care a vorbit despre asemănările existente în dezvoltarea istorică paralelă a României și Ungariei. Au fost amintite personalitățile lui Iancu de Hunedoara și Matei Corvin, legăturile dintre spațiul carpatic și Europa occidentală în evul mediu, influența exercitată de Imperiul Habsburgic, ce a reprezentat un exemplu pentru dezvoltarea economică și socială a țărilor vecine, contextul Revoluției Franceze, care a determinat schimbări fundamentale ale societăților europene, momentul Revoluției de la 1848, apropierea – din păcate târzie – dintre Nicolae Bălcescu și Lajos Kossuth, care au conștientizat interesele comune ale celor două nații. Aceste interese comune s-ar fi putut concretiza ulterior, la începutul secolului XX, prin crearea unei Confederații Danubiene, însă cele două războaie mondiale și urmările acestora – nu numai în plan politic, dar și în ceea ce privește mentalul colectiv, conștiința publică – au făcut imposibilă găsirea unor punți de legătură. Însă, dacă perioada comunistă s-a caracterizat prin eforturi în direcția înăbușirii sentimentelor naționale, atât în România, cât și în Ungaria, cerințele noii Europe vor putea face posibilă coexistența lor.

O altă analiză interesantă, de data aceasta, asupra formării națiunilor medievale în spațiul intra-carpatic a fost prezentată de către Dimitrie Stoi și Gavril Berecz, ambii din Arad. Termenii de *națiune* și *națiune medievală* au suscitât vii discuții. Semnificațiile celor două noțiuni au constituit tema discursului domnului Alexandru Ghișa, care a subliniat originea termenilor și evoluția lor semantică. Formarea națiunilor, a miturilor fondatoare, locul acestora în evoluția istorică a fiecărui popor, în dezvoltarea conștiinței naționale și a patriotismului au fost ideile principale pe care domnul Ghișa a ținut să le clarifice.

În aceeași notă poate fi încadrat studiul lui Janos Nagy consacrat formării națiunii române și axat pe contribuția reprezentanților Școlii Ardelene, a elitei intelectuale din Moldova, Muntenia și Transilvania la formarea conștiinței și spiritului național românesc.

Nu în ultimul rând trebuie menționată prezentarea, de către domnul Victor Durlea, a rezultatelor unei anchete literare interbelice a publicației „Familia” din Oradea, cu titlul *Ne putem înțelege noi și ungurii?*

La această întrebare ar fi putut răspunde chiar reuniunea organizată la Kaposvár. Asociația maghiară, condusă de László Bejczy, precum și invitații acesteia, și-au propus tocmai acest lucru. Iar sinceritatea discuțiilor, bunăvoința, toleranța, respectul pentru celălalt sunt elementele principale care au guvernat dezbaterile. Rezultatele acesteia ne fac să credem că răspunsul nu poate fi decât afirmativ.

Bogdan-Alexandru Schipor

STAGIU DE DOCUMENTARE ÎN UNGARIA (1-15 decembrie 2002)

În intervalul 1-15 decembrie 2002, ca urmare a unei invitații primite din partea *Open Society Archives*, în cadrul unui proiect de cercetare intitulat **The files of Romanian Communist Secret Service in Comparative Context. A case of pseudo-amnesia**, m-am aflat la Budapesta. Am folosit puținul timp aflat la dispoziție pentru a studia dosarele referitoare la România ce se aflau la sediul OSA, mai ales cele ce făceau referiri la Serviciile Secrete, Armată, Administrație, Partid și Academie în timpul regimului comunist. De asemenea, am avut acces la biblioteca CEU (*Central European University*), unde am consultat diferite lucrări pe care nu le-am găsit în țară. Țin să remarc, pentru a le mulțumi și pe această cale, prestația plină de solicitudine a personalului de la cele două instituții menționate. Materialul documentar obținut în urma acestui program, precum și contactul cu profesorii și cercetătorii de la OSA/CEU mi-au fost de un real folos pentru tema de cercetare la care lucrez în cadrul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” din Iași.

Spre finalul perioadei am ținut o conferință, intitulată *Serviciile Secrete românești în perioada stalinismului*, la care au participat profesori și arhiviști de la OSA și CEU.

Sorin D. Ivănescu

UN PROIECT DE CERCETARE AMERICANO-ROMÂN: „COLECTIVIZAREA ÎN ROMÂNIA, 1949-1962”

Semnificația subiectului

Acest text discută un proiect americano-român interdisciplinar privind *Colectivizarea în România, 1949-1962*. Importanța acestei investigații în România este evidentă pentru cei care se ocupă de istoria recentă. Deși s-a discutat/scriș mai mult despre industrializare, în fapt, colectivizarea a afectat, incomparabil, cel mai mare număr de oameni (Gail Kligman, Katherine Verdery). Însăși industrializarea nu poate fi înțeleasă fără elucidarea colectivizării.

În continuare voi avea în vedere: ideea/inițiatorii proiectului, susținerea cercetării, membrii echipei, întâlnirile de grup, derularea investigațiilor, rapoartele finale, temele majore, studiile de caz, concluzii personale.

Inițiatorii/coordonatorii proiectului

Ideea realizării unei cercetări extensive a fenomenului *Colectivizării în România* aparține doamnelor Gail Kligman și Katherine Verdery. Au fost necesare eforturi suplimentare din partea lor, având în vedere obligațiile didactice și alte angajamente științifice personale. Proiectul a demarat printr-o întâlnire preliminară la **Los Angeles, Statele Unite ale Americii, în aprilie 2000**, la care au participat pe lângă inițiatoarele proiectului, Michael Stewart, Sorin Antohi (care se afla atunci la Stanford University, cu o bursă de cercetare pentru un an academic), Robert Levy, Smaranda Vultur, Octavian Roske, Călin Goina și Liviu Chelcea. Atunci, la Los Angeles, s-au căutat oamenii, ținându-se cont de diverse elemente, care mergeau de la competență profesională și până la diversitatea științifică și teritorială. S-a propus un workshop de inițiere în proiect pentru septembrie 2000, organizat la Timișoara de către Smaranda Vultur.

Cred că ar fi util să creionez profilul profesional al inițiatorilor/coordonatorilor proiectului:

1. Gail KLIGMAN

Este profesoară în cadrul Departamentului de Sociologie la UCLA (University of California, Los Angeles), cu stagii anterioare de predare la University of Chicago și University of Texas, Austin. Domeniile științifice de interes: etnografie, sociologie politică, antropologie culturală, studii de gen (*gender studies*), iar spațiul predilect centrul și estul Europei. Gail Kligman a făcut stagii îndelungate în România începând din anii '70. A făcut cercetări dincolo de munți, mai exact în Maramureș, în satul Ieud. Localitatea fusese vestită prin opoziția la desființarea Bisericii Române Unite cu Roma (greco-catolică) și prin rezistența armată anticomunistă la sfârșitul anilor '40 – începutul anilor '50, iar în anii lui Nicolae Ceaușescu prin natalitatea extrem de ridicată. Ca o curiozitate, în 1998 cercetătoarea americană a devenit cetățean de onoare al comunei Ieud. Gail Kligman face parte din câteva board-uri editoriale ale unor reviste renumite: *East European Politics and Societies*, *Ethnography*, *Slavic Review*, *Theory and Society*. Dintre numeroasele lucrări publicate amintesc: *Căluș: Symbolic Transformation in Romanian Ritual*, 1981 (traducere românească la Editura Univers, 2000); *The Wedding of the Dead: Ritual, Poetics, and Popular Culture in Transylvania* (traducere românească la Editura Polirom, 1998); *The Politics of Duplicity. Controlling Reproduction in Ceausescu's Romania*, 1998 (traducere românească la Editura Humanitas, 2000) etc.

2. Katherine VERDERY

După studii de antropologie la Reed College, Portland, Oregon, și la Stanford University, California, Katherine Verdery a făcut stagii îndelungate în România, începând din anii '70, consacrându-se studierii societății românești cu instrumentele specifice antropologiei, o disciplină care practic nu exista în acel moment la noi (sociologia însăși avea să fie desființată în 1978, doar după puțin peste un deceniu de la reînființarea ei de către regimul comunist). Centrul cercetărilor domniei sale l-a reprezentat o comunitate rurală: satul Aurel Vlaicu din comuna Geoagiu, județul Hunedoara. Temele principale au fost transformarea satului, relațiile interetnice și ideea națională. Atât Katherine Verdery, cât și Gail Kligman au lucrat la începutul stagiului lor românesc cu profesorul Mihai Pop, atunci directorul Institutului de Etnografie și Folclor, care le-a plasat unde credea că era mai potrivit pentru temele pe care voiau să le studieze. Katherine Verdery era interesată de interferența zonelor etnografice, care sunt numeroase în spațiul județului Hunedoara. În 1993 domnia sa a demarat o cercetare privind decolectivizarea în România, acel studiu formând baza proiectului nostru. După terminarea doctoratului în 1977, Katherine Verdery a început să predea antropologie la John Hopkins University, Baltimore. În acest moment, Katherine Verdery este Eric R. Wolf Professor of Anthropology, Director al Center for Russian and East European Studies, University of Michigan, Ann Arbor, Michigan. Este membră a Academiei Americane de Arte și Științe. De asemenea, este membră a câtorva prestigioase colegii de redacție: *Anthropology Today*, *Eastern European Politics and Societies*, *Slavic Review*, *Archives Europeenes de Sociologie*. Din bogata activitate editorială amintesc: *Transylvanian Villager: Three Centuries of Political, Economic, and Ethnic Change; National Ideology under Socialism. Identity and Cultural Politics in Ceausescu's Romania*, 1991 (publicată în românește de Editura Humanitas, în 1994, sub titlul nu tocmai fericit *Compromis și rezistență. Cultura*

română sub Ceaușescu); *What Was Socialism, and What Comes Next?*, 1996 (tradusă în românește de Editura Institutul European, 2003) etc. Katherine Verdery are bune legături și cu Iași, inclusiv/indeosebi cu Institutul de Istorie „A.D. Xenopol” – pe care l-a și vizitat în mai multe rânduri – a cărei membră de onoare este.

Deci, iată din partea coordonatoarelor un interes insistent, constant, față de realitățile românești. Trebuie precizat că cercedatoarele americane fac parte, alături de alții, dintr-un grup de studii occidentale format în anii '60-'70 și care nu avea, cu unele excepții, decât un scop științific în România: nu legături de familie, nu interese ideologice ș.a.m.d.

Susținerea cercetării

Cercetarea noastră a fost susținută financiar de National Council for Eurasian and East European Research (NCEEER) și de U.S. National Science Foundation (NSF), Grant # F004781, administrarea fondurilor făcându-se prin intermediul University of Michigan. De asemenea, o parte din resurse au fost furnizate de the British Academy. De aceea, în studiile noastre de caz va fi obligatorie precizarea: „The research on which this paper is based was supported in part by grants from the National Council for Eurasian and East European Research (NCEEER) and by the U.S. National Science Foundation (NSF), Grant # F004781; both of these were awarded to Professors Gail Kligman and Katherine Verdery for a collaborative project entitled *Transforming Property, Persons, and State: Collectivization in Romania, 1948-1962*. These organizations are not responsible for the views expressed here.”

Membrii echipei

În continuare, spre a nu face ierarhii valorice (care fără doar și poate ar fi subiective), îi voi aminti alfabetic, cu scurte precizări despre încadrarea instituțională și preocupările științifice, pe cercetătorii din echipă. 15 la număr, alăturați celor două inițiatore/coordonatoare de proiect:

1. **Julianna BODÓ**. Cercetătoare de la Centrul de Cercetări Regionale și Antropologice – instituție privată – din Miercurea Ciuc, care anterior colaborase la proiecte care atinseseră problematica „transformării socialiste a agriculturii” în zona Secuimii, utilizând metoda *oral history*, în forma „poveștea vieții”. De asemenea, a participat la cercetări legate de elita maghiară din România după 1989. Centrul, a cărei membră este, avea și până atunci un interes major pentru procesele sociale din timpul comunismului, îndeosebi anii '50. Spre exemplu, parte din cercetări fuseseră publicate în volumul J. Bodó (red.), *Trecutul luminos. Studii din perioada socialistă*, în limba maghiară.

2. **Liviu CHELCEA**. Unul dintre tinerii merituoși, care a absolvit Sociologia la Universitatea București, la jumătatea anilor '90. Coautor, împreună cu Puiu Lățea, al lucrării *România profundă în comunism. Dileme identitare, istorie locală și economie secundară la Sântana*, elogios prefațată de Sorin Antohi, 2000. În prezent își face un doctorat în Antropologie la University of Michigan, Ann Arbor, Michigan.

3. **Dorin DOBRINCU**, Institutul de Istorie „A.D. Xenopol”. Iași. Nu voi comenta abilitățile personale, ci voi încerca pe parcursul prezentării să sintetizez activitatea mea în cadrul colectivului.

4. **Călin GOINA**. Absolvent de Sociologie la Universitatea București, în prezent PhD student la UCLA (University of California, Los Angeles).

5. **Constantin IORDACHI**. Absolvent de Istorie la Universitatea din București, recent PhD la Central European University, Budapesta, preocupat de situația Dobrogei după 1878, naționalism, mișcările de extremă dreapta în România interbelică, antisemitism etc.

6. **Puiu LĂȚEA**. Valabil ce am notat la Liviu Chelcea, inclusiv asumarea unei lucrări de doctorat în Antropologie la University of Michigan, Ann Arbor, Michigan.

7. **Robert LEVY**. Unul dintre româniștii afirmați după căderea comunismului. E suficient să amintesc că este autorul lucrării *Ana Pauker: the Rise and Fall of a Jewish Communist* (tradusă și în românește de Editura Polirom, 2002), rod al unor cercetări insistente de aproximativ un deceniu, desfășurate în diverse spații geografice, cu surse extrem de variate, cum ar fi declarații

oficiale ale liderilor comuniști și documente din fondurile greu accesibile ale CC al PCR și ASRI, până la interviuri (sunt zeci) cu persoane care în parte nu mai sunt în viață.

8. **Linda MILLER.** Juristă americană interesată îndeosebi de realitățile din lumea postcomunistă, care a produs un studiu competent cu privire la aspectele juridice ale colectivizării în România.

9. **Eugen NEGRICI.** Carieră universitară la Universitatea din Craiova și Universitatea din București. Inițial cercetător al literaturii românești medievale și moderne, după prăbușirea totalitarismului a publicat mai multe lucrări privind literatura română sub comunism: *Poezia unei religii politice. Patru decenii de agitație și propagandă* (1995); *Literature and propaganda in communist Romania* (1999), *Literatura română sub comunism* (2002) etc. În cadrul proiectului a asumat investigarea rolului literaturii în campania de colectivizare.

10. **Sándor OLÁH.** Sociolog din Miercurea Ciuc, preocupat de zona secuiască; participă în aceeași echipă cu Julianna Bodó.

11. **Octavian ROSKE.** Anglist, interesat de fenomenul colectivizării, publicând îndeosebi documente (în *Arhivele Totalitarismului* sau în volum, coeditor împreună cu Dan Cătănuș al *Colectivizării în România. Dimensiunea politică*, vol. I, 1949-1953, 2000).

12. **Michael STEWART.** Antropolog britanic, cu cercetări anterioare în Ungaria și România (zona Sibiului), îndeosebi pe chestiuni legate de minorităților etnice.

13. **Dumitru ȘANDRU.** A fost aproape patru decenii cercetător la Institutul de Istorie „A. D. Xenopol”, consacându-se îndeosebi investigării problematicei agrare, apoi profesor la Universitatea „Dunărea de Jos”, Galați. Amintesc doar câteva din lucrările de referință: *Reforma agrară din 1921 în România* (1975), *Populația rurală a României între cele două războaie mondiale* (1980), *Creditul agricol în România între anii 1918 și 1944* (1985), *Satul românesc între anii 1918 și 1944* (1996), *Reforma agrară din 1945 în România*, 2000 etc. De asemenea, are mai multe lucrări depuse la diferite edituri sau în sertarele proprii.

14. **Virgiliu ȚĂRĂU.** Lector la Facultatea de Istorie a Universității Babeș-Bolyai din Cluj. Interesul său ca istoric cuprinde instalarea regimurilor comuniste în Europa de est la sfârșitul celui de-al doilea război mondial (printre altele, într-un studiu fundamentat pe cercetări de arhivă a demonstrat falsificarea alegerilor din 1946 în câteva județe din centrul Transilvaniei) și până la problematica colectivizării dincolo de munți. Este coeditor, alături de Gheorghe Iancu și Otmar Trașcă, al volumului de documente *Colectivizarea agriculturii în România. Aspecte legislative. 1945-1962*, 2000.

15. **Smaranda VULTUR.** Este profesoară la Universitatea de Vest și coordonatoarea Grupului de istorie orală și antropologie de la Fundația A Treia Europă, Timișoara. S-a evidențiat ca unul dintre cercetătorii care au contribuit în mod semnificativ la lansarea cercetărilor de istorie orală în România după 1989, făcând investigații îndeosebi asupra identității culturale și a memoriei, utilizând forma *life story* („povestirea vieții”, altfel spus povestirea autobiografică). Amintesc câteva din lucrările importante care îi poartă semnătura: *Istorie trăită – istorie povestită. Deportarea în Bărăgan (1951-1956)*, 1997; *Lumi în destine. Memoria generațiilor de început de secol din Banat*, 2000; coord. a volumelor *Germanii din Banat în povestirile lor*, 2000; *Memoria salvată. Evreii din Banat, ieri și azi*, 2002 etc.

Au mai avut legătură cu proiectul, deși doar tangențial: Zsuzsanna TÖRÖK, atunci PhD student la Central European University, care a participat doar la întâlnirea de la Timișoara, din septembrie 2000, retrăgându-se ulterior; AUGUSTIN CĂTĂLIN STOICA, PhD student la Stanford University, California, care a fost cooptat în 2001 și a început o cercetare în zona Focșani, dar din motive personale nu s-a putut implica prea mult; Marius OPREA, preocupat de istoria regimului comunist în România, îndeosebi de crearea, evoluția și transformarea Securității. Deși nu a participat la primele faze ale proiectului (a fost cooptat în 2003), va contribui la volumul proiectat a fi publicat în românește cu un studiu de sinteză despre colectivizare și represiune între 1953-1962, în baza documentelor din arhivele centrale.

Prima întâlnire a echipei

S-a desfășurat la **Timișoara, pe 14-15 septembrie 2000**, și s-a dovedit fructuoasă, punându-se la punct elementele necesare derulării unui proiect de amploare atât prin durată, cât și prin resursele umane și materiale angrenate. În privința manierei de abordare a subiectului, s-a optat pentru multidisciplinaritate, instrumentele istoriei, etnografiei/antropologiei și sociologiei fiind indispensabile. S-a convenit să facem o cercetare pe mai multe regiuni (nu în sensul de provincii istorice) ale României, evident că nu toate. Era de preferat să existe comunități complexe: multe etnii, religii, stratificări sociale, regiuni de graniță (statale, provincii ș.a.m.d.). Fără îndoială că în cercetarea noastră trebuia să ținem cont de chestiunile generale legate de colectivizare, precum și de cele specifice, locale. Cercetarea nu trebuia să se facă în localitățile „reprezentative” (cine ar putea spune care sunt acestea?), ci exemplare (cu putere de exemplu).

S-a adăugat relația stat-proprietate din perspectivă antropologică. Intrasem deja în miezul problemelor. În cele din urmă am convenit pentru o cercetare de tip socio-istoric, adică o îmbinare între cercetarea „tipică” istoricului, care în accepțiunea tradițională se bazează pe arhive, și cea „tipică” antropologului-sociologului. Metodologia istoriei orale urma să fie combinată cu cercetările în arhive. Fiecare a avut de învățat de la componenții echipei: antropologii și sociologii de la istorici, cei din urmă de la primii. Spre exemplu, istoricii au făcut „instructajul” cu privire la munca în arhive: locație, fonduri, mod de creare, capcane ș.a.m.d., dar au avut de învățat foarte multe chestiuni: de la metodele interviurilor și necesitatea pregătirii cu minuțiozitate a cercetării și până la importanța faptului „minor” sau a conceptualizării.

Nu s-a știut foarte exact cât avea să dureze proiectul: s-a estimat inițial că va dura un an și jumătate sau doi ani. De asemenea, se aproxima finalizarea printr-un raport de 50 sau 100 de pagini. Fiecare a avut libertatea de a conduce cercetarea proprie, însă cu angajamentul de a nu publica nimic din această problemă până la apariția lucrării principale. De la bun început s-au avut în vedere două „produse” științifice: o carte sintetică publicată în Statele Unite ale Americii și un volum de studii editat în România.

Distribuția membrilor echipei și realizarea primelor cercetări

În cele din urmă, distribuția membrilor colectivului de cercetare a fost următoarea:

1. Julianna BODÓ: două sate din zona locuită de secui, studiu socio-istoric de caz.
2. Liviu CHELCEA: în comuna Reviga, județul (actual) Ialomița, studiu socio-istoric de caz.
3. Dorin DOBRINCU: în localitatea Darabani, județul Botoșani, studiu socio-istoric de caz.
4. Călin GOINA: în comuna Sântana, județul Arad, studiu socio-istoric de caz.
5. Constantin IORDACHI: în comuna Jurilovca, județul Tulcea, studiu socio-istoric de caz combinat cu perspectiva sintetică asupra Dobrogei.
6. Gail KLIGMAN: în comuna Ieud, județul Maramureș, studiu socio-istoric de caz.
7. Puiu LĂȚEA: în comuna Dobrosloveni, județul Olt, studiu socio-istoric de caz.
8. Robert LEVY: studiu de sinteză, fundamentat preponderent pe documentele din arhivele centrale românești, privind colectivizarea, chiaburii și cotele în timpul primului val de „transformare socialistă a agriculturii”, 1949-1952.
9. Linda MILLER: aspectele juridice ale procesului de colectivizare, studiu de sinteză uzând de instrumentele dreptului.
10. Eugen NEGRICI: rolul literaturii în campania de colectivizare, studiu de sinteză încadrabil în istoria literară.
11. Sándor OLÁH: zona fostului raion Odorhei, studiu socio-istoric de caz.
12. Octavian ROSKE: studiu de sinteză privind mecanismele colectării în ire 1949-1957/1958, utilizând îndeosebi legislația epocii, documentele din arhivele centrale.
13. Michael STEWART: zona Sibiu, studiu socio-istoric de caz.
14. Dumitru ȘANDRU: în comuna Pechea, județul Galați, studiu socio-istoric de caz.
15. Virgiliu ȚĂRĂU: zona fostului raion Aiud, studiu socio-istoric de caz.
16. Katherine VERDERY: în satul Aurel Vlaicu, comuna Geoagiu, județul Hunedoara, studiu socio-istoric de caz.
17. Smaranda VULTUR: în comuna Tomnatic, județul Timiș, și în comuna Domașnea, județul Caraș-Severin, studiu socio-istoric de caz.

Se observă cu ușurință că a fost acoperit întregul spațiu geografic al României.

Fiecare dintre cei care asumaseră studii de caz urma să facă cercetări în biblioteci publice și private (lucrări de interes general sau local, manuscrise cu monografiile de localități, cum a fost cazul în cercetarea mea), în arhive centrale și locale (județene, comunale, de CAP), dar și în „arhive” private (a fost propria mea experiență). De asemenea, trebuia realizat un număr de interviuri (minimum 20-25; eu am făcut peste 30), cu persoane cât mai diverse din punct de vedere al distribuției spațiale (spre exemplu, să nu fi fost localizate doar într-un colț al satului etc.): vârstei (cu predilecție cei care erau oameni maturi în anii '40-'60, dar și adolescenți sau copii, povestea fiind susceptibilă de a face mai comprehensivă situația din anii colectivizării); clasei (reale sau create în comunism: săracii (zilierii, chiar străinii de sat etc.), bogații (chiaburii, în general deposedați), activiștii (primarii, președinții de GAC, brigadierii, milițienii, securiștii), atât țărani care s-au colectivizat, cât și cei care au refuzat să intre în structurile colectiviste); naționalității; religiei; genului.

S-a acordat o mare importanță deontologiei profesionale. Întregul proiect trebuia să fie aprobat anual de Human Subjects Institutional Review Board, University of Michigan, care are menirea de a proteja persoanele cercetate, în măsura posibilului – asemănător cu instituția nou-înființatului Avocat al Poporului din România. Interviurile începeau, obligatoriu, cu întrebarea persoanei dacă vrea să fie înregistrată pe bandă sau doar să se scrie povestea ei, fiind interzisă imprimarea fără acceptul expres al interviuatului. Știam că în general țărani încearcă să evite autoritatea științifică a cercetătorului, acesta trebuind să preîntâmpine „șiretenia” sătenilor. Apoi, cercetătorul trebuie numai să-l asculte pe cel interviuat: întrebările să nu fie prea abstracte, nici să ducă la un anumit răspuns. În fond, intenția noastră nu era să etalăm propriile înușări oratorice sau să facem paradă de neologisme în fața țaranilor. O problemă avea să se dovedească tendința interviuaților de a se eschiva de la răspunsuri exacte, cu privire la anumite acțiuni, astăzi considerate reprobabile (în unele cazuri chiar de ei), anumite persoane.

Era foarte important modul de abordare a persoanelor de interviuat, ordinea întrebărilor ș.a.m.d. În general, încrederea oamenilor nu se câștigă ușor. La noi încă are putere de circulație legenda că românii sunt foarte deschiși, primitori. În realitate, oamenii sunt destul de neîncrezători, chiar și atunci când te cunosc. În plus, teama este încă foarte răspândită și fac această afirmație în urma unor investigații în diverse locuri. Tocmai din acest motiv echipa s-a format cu precădere din persoane care efectuaseră deja stagii mai îndelungate în zonele unde urmau să își desfășoare cercetarea, spre a ușura relațiile cu sătenii.

Cercetarea pe teren s-a derulat în intervalul septembrie 2000–februarie 2003, în funcție de programul fiecărui membru al grupului. În ceea ce mă privește, am făcut investigațiile în arhive și interviurile compact între decembrie 2000–martie 2001, ulterior adăugându-se perioade mai scurte. Am putut utiliza și interviuri făcute în vara anului 1997 în zona „mea” (Darabani), când am urmărit în mod deosebit represiunea în colectivizarea agriculturii. Alături de cercetările pe care în aceeași vară le-am efectuat în Vrancea cu partizanii anticomuniști și cu țărani răsculați în timpul colectivizării, și în continuarea unor preocupări teoretice mai vechi, aceasta a reprezentat „ucenicia” mea într-un domeniu (atunci) încă puțin frecventat în România. Cercetarea pe teren nu este ușoară: necesită mult timp, adaptabilitate, disponibilitatea de a accepta ca localnicii să te refuze, evitarea diverselor capcane legate de memoria oamenilor, combinată cu tendința generală a acestora de a ascunde deliberat anumite chestiuni.

A doua întâlnire

A doua întâlnire a grupului de cercetare a avut loc la **București, pe 15-16 septembrie 2001**, adică exact la un an după cea de la Timișoara. În prealabil, fiecare dintre noi realizase o scurtă informare (trei-patru pagini) cu privire la ce făcuse până atunci pe linia proiectului. Dintre coordonatoarele nu a fost prezentă decât Gail Kligman, Katherine Verdery fiind în imposibilitate de a ieși din Statele Unite datorită restricțiilor de zbor impuse de administrația americană, în urma atacurilor teroriste din 11 septembrie 2001 (New York, Washington-Pentagon, Pennsylvania). Katherine Verdery a „participat” totuși parțial la discuții prin telefon.

Rapoartele finale

Fiecare dintre noi a avut obligația să facă un raport cu rezultatele cercetării sale, dimensiunile fiind de 25.000 de cuvinte sau 75 de pagini dublu spațiate, expediat coordonatoarelor. De asemenea, un rezumat de 3.000 de cuvinte trebuia trimis tuturor celor din echipă, pe baza acestora urmând să aibă loc discuțiile de la întâlnirea finală, în februarie 2003. Munca la raportul final a fost extensivă și intensivă, fiind necesară prelucrarea unui volum substanțial de informații: documente de arhivă, presă, literatură istorică și sociologică, interviuri. Acestea din urmă trebuiau transcrise, ceea ce a presupus un ridicat consum de timp (între cinci și șapte ore pentru fiecare oră de înregistrare) și de energie (această muncă este extrem de solicitantă având în vedere atât dicția diferită a „informatoarelor”, cât și discursul în „dialect”). Sursele (lucrări, documente de arhivă, interviuri etc.) urmau a fi citate cu exactitate, cu precizarea că nu trebuiau date numele intervievaților, ci fiecăruia avea să i se găsească un indicativ. Această măsură viza asigurarea confidențialității declarațiilor și protejarea identității martorilor. La fiecare era însă indicat sexul, vârsta, ocupația etc.

În cercetarea noastră am urmărit patru teme majore: transformarea proprietății, transformarea oamenilor, crearea Partidului/Stalului și relația dintre istoriile arhivistice și cele orale. De altfel, în engleză titlul proiectului este: *Transforming Property, Persons, and State: Collectivization in Romania, 1949-1962*. Evident că în cazul fiecărui component al echipei au contat informațiile obținute pe teren (arhive, interviuri etc.), plus experiența personală. În abordarea temelor principale am încercat să răspundem la anumite întrebări. Spre exemplu:

1. **Transformarea proprietății:** Care au fost noile forme de proprietate și cum au făcut relațiile de proprietate? Cum s-a petrecut procesul de colectivizare? Cine cred intervievații că a fost responsabil pentru colectivizare? Care au fost tehnicile principale care în satele „noastre” au rupt proprietățile de la unele persoane și le-au anexat la altele? Ce efecte, dacă au fost, au avut principalele mijloace de trai (diferite pământuri, animale etc.), ecologice (diferite terenuri etc.) și etnice (sate multietnice, sate maghiare sau române) asupra strategiilor de colectivizare? Aceste chestiuni erau necesare deoarece în lucrarea de analiză vor fi comparate satele din acest punct de vedere.

2. **Transformarea noilor persoane:** Cum s-a făcut transformarea formelor de proprietate și efectele relațiilor în concepția oamenilor – aici, cum au văzut ei înșiși relațiile cu alți oameni (rudele lor, alte sate, oameni din afară)? Care au fost sentimentele lor față de un membru sau o familie înrudită, comunitate, o organizație (GAC – Gospodăria Agricolă Colectivă)? Colectivizarea a întărit sau a distrus relațiile dintre oameni? Care au fost cele distruse și care au fost cele strânse? Ce valori a afectat colectivizarea – spre exemplu, valori privind munca, statutul social, responsabilitățile personale și sociale, sau relațiile cu trecutul (proprietatea moștenită presupunea o linie în trecut) – moștenirea de la strămoși și o tradiție de familie sau reputație; colectivizarea a căutat să ștergă trecutul? Cum s-au schimbat relațiile de autoritate, (re)crearea ierarhiei sociale în relațiile publice sau private? Cum au înțeles oamenii relațiile cu autoritățile locale, regionale și naționale ale statului? Cum a afectat colectivizarea ideile despre persoană? De exemplu, „persoanele” în regimurile de proprietate privată sunt adesea gândite ca fiind încrezătoare în ele sau autonome, mai degrabă decât în relații de adâncime cu alții. Ele văd proprietatea (mai mult decât relațiile sociale) ca bază pentru muncă, răsplătă, autorespect și responsabilitate. Ce evidențe au sugerat materialele deținute despre aceste genuri de lucruri înainte și după?

3. **Alcătuirea Partidului/Stalului:** Cum aminteam și mai sus, în pofida faptului că mai mult s-a scris despre industrializare, în fapt colectivizarea a afectat mai mulți oameni, mai direct și în mai scurt timp decât orice altă politică a PMR. Printre acești afectați au fost înseși cadrele de partid – care au fost create, și deci, prin acțiunile lor, au ajutat la crearea Partidului/Stalului. Ce dovezi, dacă sunt, pot fi depistate cu privire la categoria cadrelor care apar și natura Partidului/Stalului pe care îl construiesc? Există dovezi de proceduri regulate birocratice (sau încercări de constituire a lor) sau numai practici arbitrare? Prin rapoartele de muncă ale cadrelor, ei văd că știu ce au de făcut sau dau dovadă de improvizație în raport cu situația lor specifică? În legătură cu diferența de clasă (prin *cote* și *chiaburi*), cadrele au manipulat explicit diferențele etnice sau

religioase unde acestea existau? Ce categorii sau gânduri au reieșit la constrângerea pe care cadrele locale au reușit să o facă: e.g., conștientizarea divizărilor sau dezorganizărilor la nivel înalt? Comunicare slabă între autoritățile locale, regionale și centrale? Frica de pedeapsă de sus sau răsplata locală?

În interesul creării organizației birocratice formale, cadrele de partid au fost adesea trimise în zone unde ele nu aveau legături personale. Deci, această politică a împiedicat îndeplinirea obiectivelor? Comunitățile locale au încercat să încorporeze astfel de persoane în relațiile sociale locale, și viceversa? Cum? Ce evidențe sunt cu privire la relațiile sociale dezvoltate între cadre și diferitele nivele, cum ar fi administratorii locali și activiștii de partid? Astfel de relații au putut sta mai târziu la baza legăturilor personale și beneficiilor în aparatul de partid, de asemenea, birocrății care au fost descurajați să aibă legături locale se vor întoarce logic în organizația lor.

Oamenii aveau explicit ideea „statului” ca entitate?

4. **Alcătuirea și realcătuirea istoriei:** Proiectul nostru a urmărit și modul cum este făcută și refăcută istoria – un subiect care ridică mai multe probleme metodologice. Spre exemplu, este în general acceptat că sursele scrise constituie documente demne de încredere pentru scrierea istoriei, în special sursele arhivistice. În contrast, sursele istoriilor orale sunt în general privite cu neîncredere, din cauză că istoriile orale sunt subiecte cu neajuns de memorie. Istoria perioadei comuniste schimbă această presupuziție generală: sursele scrise au fost mai puțin demne de încredere decât sursele orale, produse explicit pentru interese ideologice particulare. Istoria colectivizării consemnată în documentele oficiale (tipurile documentelor arhivistice le-am discutat în întâlnirile noastre) coincide sau diferă de istoria colectivizării trăită și amintită de intervievați? Ce relație există între aceste două potențial diferite dar legate istorii?

(Indicațiile privind chestiunile din cele patru teme mari amintite aparțin doamnelor Katherine Verdery și Gail Kligman.)

A treia întâlnire

Cea de-a treia și ultima întâlnire s-a crezut inițial că se va desfășura la Halle, în Germania, în decembrie 2002. Apoi au fost luate în discuție Budapesta și București, optându-se pentru ultima capitală. Pe **27-28 februarie 2003**, la New Europe College, **București**, a avut loc o masă rotundă, cu discuții focalizate pe munca/rezultatele noastre în cadrul proiectului. Deoarece volumul analitic *Colectivizarea în România*, care va fi publicat în SUA, este programat a fi scris doar în 2004-2005, această ultimă întâlnire a fost dedicată discuției volumului cu studii de caz, programat să apară în românește. Fiecare participant a trimis înaintea întâlnirii un text de circa 10 pagini, rezumând argumentele ce vor apărea în articole. Pentru discuția noastră, textele au fost grupate oarecum tipologic și s-au făcut observații, sugestii pentru completarea informației, luarea în calcul a unor elemente sau renunțarea la altele.

Câteva idei despre concluziile (parțiale ale) grupului de studiu. Studiile de caz

Diversitatea internă a jucat un rol important în succesul colectivizării. Știm că în anii '40-'50 a existat o preocupare permanentă a Centrului/puterii de a distruge structurile sociale sătești bazate pe rudenie și de a le înlocui cu construirea claselor. Ceea ce a fost oarecum surprinzător – a reieșit în urma studiilor noastre – este că oamenii au ajuns să accepte această noțiune, având doar preocuparea de a nu fi ei integrați în clasele considerate „impure”. Este cazul mai ales cu „chiaburii”. Termenul de „chiabur” a fost nu numai o denumire socială, ci și un *instrument de transformare*, care a dat posibilitatea unei mari marje de manevră pentru funcționarii locali. Foarte interesant s-a dovedit constatarea că în timpul colectivizării avem de-a face cu un stat în formare, care nu reușește să-și controleze structurile inferioare. Multe din directive veneau „de sus” (de la Centru), dar erau destule și „de jos” (regiune, raion, comună), iar cei activând pe plan local puteau ignora directivele de sus în scopuri personale. După căutările primilor ani, agenții colectivizării au ajuns să-și dea seama de potențialul enorm pe care îl oferea specularea specificităților existente pe plan local. Se poate întreba dacă incapacitatea inițială a noului stat-partid de a controla adecvat cadrele locale nu a avut drept rezultat „eșecul” agriculturii românești, alienându-i

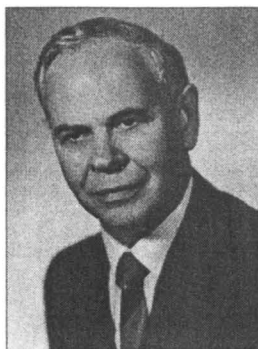
pe țărani și îndreptându-i mai repede către o industrializare insuficient performantă/funcțională ca să-i absoarbă în mod organic.

Volumul în românește va fi compus din studii de caz sau din texte mai „largi” (18 la număr, fiecare dintre ele de 8.000-10.000 de cuvinte). Sarcina editării volumului în românește revine istoricilor Dorin Dobrinu și Constantin Iordachi. Aceasta a fost o decizie luată încă în 2001 (am aflat la întâlnirea din septembrie același an). Obligatoriu vom avea o hartă – sau poate două – a întregii țări, cu evidențierea formelor majore de relief, a schimbărilor administrative din anii colectivizării (în 1950, 1952, 1960), bineînțeles cu localitățile avute în vedere în mod special. Se speră că volumul va fi finalizat și publicat în 2004. S-a convenit că este necesară raportarea la celelalte studii din volum; compararea între diferitele nivele (local, raional, regional, central chiar), pentru a vedea cum circulă ideile, ordinele: problema fenomenului claselor (în ce măsură distruge, creează sau recrează clase; distrugerea, construirea/reconstruirea comunităților); tipic și atipic (intervievații vorbesc inițial tipic, dar apoi ajung să aibă un discurs atipic). Pe baza cercetărilor întregii echipe, s-a făcut observația că preponderent este atipicul. Tipicul este o abstracție, scopul nostru pentru volumul în românește fiind concretul. Este un mod de a înțelege derularea unui proces care a afectat cea mai mare parte a populației țării pe termen scurt, mediu și lung.

Concluzii (strict) personale

Pentru mine participarea la acest proiect a fost un exemplu practic de cum se lucrează în echipă, nevoia de responsabilitate, de respectare a termenilor, evitarea infantilizării și neîncrederii. Trebuie precizat că în cadrul grupului de cercetare a existat în permanență o bună comunicare. S-a dorit să fim cu adevărat o echipă și nu o „adunătură”, după cum se exprima una dintre coordonatoarele la un moment dat. În timp, mi-am format convingerea că s-a intenționat inducerea unui sentiment extrem de productiv: „grupul de egali”.

Dorin Dobrinu

UN MODEL DE CIVILITATE: PROFESORUL VASILE NEAMȚU LA 80 DE ANI

Sunt oameni care, întâlniți în viață, mai ales în perioada de formare profesională, îți marchează decisiv evoluția. Pentru cel ce subscrie aceste pagini de reverență este cazul Profesorului VASILE NEAMȚU, titularul disciplinei de *Istoria medievală a românilor* de la Universitatea din Iași până în 1987, când s-a retras din învățământul superior. Profesorul Vasile Neamțu a fost și a rămas, pentru cei ce l-au cunoscut ca magistrul, coleg, ori în alte ipostaze, un model de comportament, un om cu alese însușiri, un universitar autentic. Și-a asigurat, astfel, respectul tuturor. Anii s-au adunat, a cunoscut și bucurii și necezuri, a fost lovit de pierderi dureroase și ireparabile, dar pe care le-a purtat cu demnitate. Aceeași siluetă frumoasă, cu o ținută întotdeauna îngrijită, același om cu privire plăcută și tandră, gata să lege o discuție, să te asculte și să-ți ofere un sfat, poate fi întâlnit și acum când a devenit octogenar.

Profesorul Vasile Neamțu coboară dintr-un mediu de viață care trimite la originile noastre statale. Origini învăluite în legendă, de aceea au un plus de frumusețe. Satul Tișăuți din preajma Sucevei, unde s-a născut la 19 decembrie 1922, a fost „descălecat” de maramureșeni veniți din Teceu, sat așezat pe valea râului omonim. A fost elev al Liceului „Ștefan cel Mare” din Suceava, oraș cosmopolit încă din Evul Mediu, unde alături de români trăiau nemți, polonezi, ruteni, evrei, armeni, ruși. O structură etnică compozită, care le-a prilejuit elevilor și, în general, concitadinilor, o educație în spirit tolerant. De aceea, cred, și profesorul nostru ne-a vorbit întotdeauna, la modul cel mai firesc, despre colegii săi de alte neamuri, care i-au fost și prieteni.

După bacalaureatul trecut, în 1943, la Liceul „Eudoxiu Hurmuzaki” din Rădăuți s-a înscris la Facultatea de Litere și Filosofie a Universității din Iași. Începea, astfel, o altă etapă a vieții, marcată de multe privațiuni și, mai ales, de consecințele războiului. A fost încorporat și trimis pe front, pe care l-a urmat până în Cehoslovacia. A prins sfârșitul marii conflagrații în haină militară.

După susținerea licenței a făcut un scurt popas profesoral la Școala elementară din Bosanci – Suceava, sat cu o rezonanță aparte în viața rurală din Moldova. Erau acolo oameni vrednici, gospodari respectați, dar îndărătnici, justițiar, care reacționau la nedreptate după reguli nescrise, adesea cu violență. Tânărul profesor s-a bucurat acolo de tot respectul, pentru că bosancenii aveau o considerație specială pentru școală și slujitorii ei. Mai mult, profesorul Neamțu pășea la Bosanci

pe urmele părintelui său, notarul Ambrozie Neamțu, om deosebit de stimat pentru corectitudinea lui, socotit un adevărat „părinte al bosâncenilor”.

În aprilie 1949, a fost chemat de Profesorul Dumitru Tudor, decanul de atunci, ca asistent la secția de istorie a Facultății de Litere și Filosofie a Universității ieșene. Erau anii de după război, rănile nu se vindeaseră, a trebuit să depășească multe lipsuri și să înfrunte urmările anilor de secetă. I-a fost dat să cunoască direct procesul de „democratizare” a învățământului superior, cu înlăturarea valorilor pentru simplul motiv că aparțineau trecutului, cu izolarea de Occident și orientarea spre „răsăritul eliberator”. România pierduse Basarabia, Bucovina de Nord și ținutul Herța, pierdere simțită direct și afectiv mai ales de locuitorii acestei părți de țară. Patriotismului sănătos i se substituia internaționalismul proletar.

Acestea au fost condițiile materiale și morale în care și-a început activitatea universitară profesorul nostru. Nu s-a lăsat, însă, biruit. A avut-o alături pe Doamna Eugenia (Didi) Neamțu, admirabilă prietenă și soție, care l-a sprijinit în toate. A putut urca, încet dar temeinic, treptele ierarhiei și ale afirmării universitare.

Activitatea didactică, pe care a profesat-o cu multă plăcere și dăruire, i-a fost împovărată cu multe discipline. Pe lângă Istoria medievală a românilor, pentru care era hărăzit, a făcut seminarii și cursuri de istorie medievală generală, istoria popoarelor vecine, etnografie, demografie istorică, paleografie chirilică. A răspuns la toate pentru că avea conștiința datoriei. A acumulat mult, ceea ce i-a dezvoltat orizontul profesional, dar efortul prelungit i-a șubrezit sănătatea. Apoi, prin forța situației a fost nevoit să sacrifice din timpul pe care un universitar trebuie să-l rezerve activității de cercetare.

Vasile Neamțu – profesorul a fost, pe întregul traseu universitar, un om al disciplinei și al lucrului temeinic făcut. Seminarul pe care îl modera era un laborator unde se putea învăța mult, pentru că minuția profesorului nu ocolea și nu ierta nimic. Îl văd și acum în orele de seminar când ne vorbea despre drumurile de comerț care legau Occidentul de Orient, segmentele românești ale acestora, relația drum și stat, mărfuri și prețuri, stofe și mirodenii, vămi și vameși, monezi și alte valori. Era un demers didactic, reluat parțial și în cercetare, pe care mult mai târziu aveam să-l apropiu aceluia al lui Jacques Le Goff despre negustorii și bancherii Evului Mediu. „Un săcușor de piper adus din Orient valora în Occident cât un săcușor de aur”, îl auzeam spunând odată, motivându-și afirmația prin importanța oșpeților în viața caselor nobiliare și rostul condimentelor, al aromelor în bucătăria (și farmacia) Europei. Realiza, astfel, și o formă de istorie a alimentației, direcție nouă chiar și în istoriografia occidentală.

Cursurile erau clare, întotdeauna scrise integral și reproduse întocmai. Punea accent pe faptul mărunț (în care nu se pierdea deloc), ceea ce îi asigura o savoare, făcea multe digresiuni pentru conexiuni, ne vorbea curent despre viața cotidiană, fără a o numi astfel, pentru că acest concept nu se impusese atunci la noi. Din expunere se simțea privilegierea factorului economic și sensibilitatea pentru creațiile artistice.

Activitatea științifică a profesorului Vasile Neamțu se individualizează la prima foietare a listei bibliografice. Ne-a mărturisit că s-a orientat spre istoria socio-economică urmând un vechi îndemn al lui Ioan Bogdan. În discursul de recepție la Academia Română, rostit la 8 aprilie 1905, marele slavist constatase că, mai mult decât războaiele, intrigile, rivalitățile dintre partide, intervențiile străine „de care sunt prea pline expunerile de până acum ale istoriei române”, prezintă interes studiul populației, al întemeierii și organizării statelor, al orașelor, studiul proprietății și al nobilimii noastre, condițiile economice și clasele sociale, dreptul, artele și literatura. Totodată, profesorul Vasile Neamțu a urmat, fără să o afirme explicit, direcția „Școlii Anelor”, aceea a istoriei totale. Treptat s-au definit câteva orientări prioritare în activitatea sa de cercetător al trecutului: *istoria comerțului, a tehnicilor și a orașului medieval*. Prin interferența preocupărilor a scris și despre fenomenul social, după cum a marcat în scris, pentru marele public, și unele momente aniversare din trecutul nostru.

Pentru pregătirea și trecerea doctoratului s-a apropiat de o temă fundamentală, *tehnica producției cerealiere*. A fost o cercetare îndelungă, cu caracter interdisciplinar (apelul la arheologie, iconografie, etnografie, lingvistică), a călătorit pentru documentare la biblioteci, arhive și muzee din țară, dar și din țări vecine (Polonia, Bulgaria, Ungaria), a discutat cu mulți specialiști. a

reflectat continuu pentru că implicațiile subiectului erau majore. Concluziile vizau forme fundamentale din viața românilor, începuturile, evoluția și civilizația lor. Pe această cale se urca până la etnogeneza și continuitatea românilor. Ceea ce a rezultat a fost și va rămâne o carte fundamentală: *La technique de la production céréalier en Valachie et en Moldavie jusqu'au XVIII-e siècle* (București, 1975), foarte bine primită de specialiști, distinsă cu Premiul „N. Iorga” al Academiei Române (1977) și solicitată pentru multe biblioteci europene.

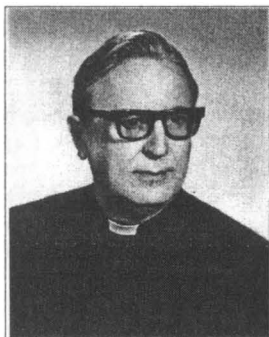
Istoria orașului medieval a avut în profesorul Vasile Neamțu un cercetător pasionat și avizat. Demersul final s-a restrâns la o așezare cu mari rezonanțe istorice românești, orașul Baia, târg de vale, centrul unui cnezat și prima reședință a statului românesc de la est de Carpați. I-a fost aproape la cercetările arheologice întreprinse acolo mai mult de un deceniu și jumătate Doamna Eugenia Neamțu, soție și colaboratoare devotată. A rezultat în final o carte în două volume: *Orașul medieval Baia în secolele XIV-XVII*, apărute la Editura Junimea din Iași în 1980 și 1984. Cel de al doilea tom a fost distins cu Premiul „N. Iorga” al Academiei Române. Este un model de cercetare interdisciplinară, o sumă de știință și de pasiune. Nu toate întrebările ridicate de temă și-au găsit atunci răspuns. A urmat lucrarea monografică *Istoria orașului medieval Baia (Civitas Moldaviensis)* (Editura Universității „Al. I. Cuza”, Iași, 1997), care, dincolo de valoarea științifică a fost investită și cu una moral-afectivă. Era împlinirea unei promisiuni față de Doamna Eugenia (Didi) Neamțu, a cărei memorie o cinstește permanent și sub toate formele.

Domnul Profesor Vasile Neamțu a fost și a rămas un model de civilitate. A cultivat întreaga-i viață concordia, nu a abdicat de la principiile vieții morale, a fost generos cu lauda și elegant când a trebuit să dojenească pe cineva. A fost omul ordinii și al disciplinei în și prin tot ceea ce a făcut, de la locuință la vestimentație, de la felul în care a folosit cartea până la acela în care și-a redactat cursul și lucrările științifice. A fost un om chibzuit pentru că a avut întotdeauna parte de venituri modeste, a iubit frumosul, cartea și opera de artă, a iubit sportul și cozeria, și-a iubit colegii și studenții.

Pentru munca și onestitatea sa, Profesorul Vasile Neamțu a fost cooptat în conducerea Comisiei Monumentelor Istorice pentru Moldova, în aceea a Academiei Române pentru istoria orașelor din România, ori a Societății de Istorie și Retrologie Agrară din țara noastră. Ca semn de grațitudine pentru întreaga-i activitate și pentru colaborare, a fost făcut membru de onoare al Institutului de Arheologie din Iași. A primit medalii, în repetate rânduri, de Ziua Națională a României pentru participarea pe frontul celui de-al doilea război mondial.

Acum, la împlinirea vârstei de 80 de ani, din care cei mai mulți în slujba învățământului universitar și a cercetării academice, îi dorim Profesorului nostru **LA MULȚI ANI** cu liniște și sănătate. Îi dorim să se bucure de ceea ce a înălțat cu știință și hărnicie.

Ion Toderașcu

Dr. ANTON DESPINESCU – 75

La o vârstă ce se atribuia altădată „patriarhilor“, înconjurat de simpatie, grațitudine, iubire, preotul profesor Anton Despinescu manifestă o energie de invidiat, una pusă în slujba Bisericii, chiar și atunci când ia formă istoriografică. Recenta aniversare a unui demisecol de preoție (29 iunie 2003) i-a pus în lumină din nou marile calități ce i-au fost hărăzite și pe care a știut, ca în parabola talanților, să le cultive.

Născut la Iași, pe 19 iulie 1927, a absolvit Seminarul Catolic (1947), apoi Academia Teologică Romano-Catolică (1948), Institutul Teologic din Alba Iulia (1952), unde a funcționat un timp și ca asistent. La Institutul Catolic din Iași a venit în 1956, dar nu a putut funcționa decât până în 1960, din motive politice, reluându-și activitatea didactică abia din 1969, pentru a nu o mai părăsi până azi. A predat *Istoria Bisericii*, *Patrologia*, *Sectologia* ș.a. Un stagiu doctoral la Roma i-a permis să susțină, în 1980, disertația despre activitatea pastorală a primului episcop de Iași, Nicola Giuseppe Camilli. Din 1995, predă cursuri și la Institutul Franciscan din Roman. Doi ani mai târziu, avea să primească titlul de *monsieur*, în semn de recunoaștere a multiplelor sale merite.

Din 1999, coordonează *Departamentul de Cercetare* a istoriei catolicilor din Moldova. În acest cadru, a făcut să apară *Buletinul istoric* și o serie de studii monografice, publicând el însuși (împreună cu Dănuț Doboș) un volum despre *Episcopul Anton Durcovici: o viață închinată lui Dumnezeu și Bisericii* (2002). Alte studii se află în pregătire, atestând o activitate deosebit de rodnică, de care profită și istoricii de meserie.

Membru în *Comisia Națională de Istorie Ecclesiastică Comparată*, a făcut diverse comunicări la reuniuni științifice, luând parte chiar la unele congrese mondiale (București, 1980; Stuttgart, 1985; Madrid, 1990), ca specialist în istoria Bisericii. Simpoziioanele internaționale din Istanbul (1987) și Dubrovnik (1998) i-au permis să-și prezinte opiniile privitoare la istoria conciliilor ecumenice, iar altele, în țară, i-au dat ocazia să clarifice unele aspecte din istoria ceangăilor.

Profesor emerit și consilier, monseniorul Anton Despinescu denotă o tinerețe a spiritului și o energie creativă ce impun respectul oricui. Istoriografia îi datorează câteva achiziții notabile.

Alexandru Zub

**Dr. ECATERINA NEGRUȚI LA 75 DE ANI.
POVARA MODESTIEI**

Ecaterina Negruți-Munteanu, ca să-i folosesc identitatea sub care am aflat-o la intrarea mea în Institutul de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” în urmă cu patru decenii, ilustrează o specie de oameni – *rara avis*, azi – pentru care munca neostoită, temeinică și responsabilă, poate constitui suprema voluptate chiar și atunci când finalitatea ei nu este însoțită nici de recunoașteri zgomotoase, nici de convenitele satisfacții sau recompense materiale.

Născută în Bârlad, la 13 decembrie 1927, Ecaterina Negruți și-a făcut studiile superioare la Universitatea „Al. I. Cuza” din Iași, unde l-a avut ca dascăl și, ulterior, îndrumător în activitatea de cercetare pe distinsul istoric Dimitrie Berlescu, în jurul și sub privegherea căruia s-au format și afirmat – într-o vreme nu tocmai prielnică domeniului – o adevărată pleiadă de profesioniști ce și-au direcționat preocupările în orizontul larg și generos al modernității românești. Reținută la catedră după încheierea studiilor, ca asistentă în cadrul Facultății de Istorie, a fost transferată, din rațiuni administrative, la Institutul de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol”, acolo unde avea să parcurgă, meritat, toate treptele ierarhiei profesionale și să conducă, timp de mai mulți ani, sectorul de istorie modernă, îndeplinind temporar și funcția de secretar științific al Institutului.

Preocupată în egală măsură de îndeplinirea obligațiilor asumate ori atribuite, înscrise ca atare în planurile anuale de activitate științifică ale Institutului, ca și de perfecționarea continuă a mijloacelor și metodelor de lucru, Ecaterina Negruți și-a valorizat de timpuriu disponibilitățile intelectuale printr-un strălucit doctorat susținut la Cluj sub îndrumarea academicianului Ștefan Pascu.

Contactul cu școala istorică clujeană și, mai ales, stagiul de specializare petrecut în Franța, alături de profesorul Louis Henry de la Institut national d'études démographiques din Paris, i-au direcționat, decisiv, preocupările științifice dinspre zona istoriei economico-sociale și instituționale a Moldovei în secolul ce a premers constituirii statului național român modern. Spre cea a demografiei istorice, domeniu pe cât de nou (la Iași) și de pretențios sub raportul instrumentarului specific, chiar al rigorilor metodologice, pe atât de generos finalmente în planul realizărilor personale. De altfel, satisfacțiile profesionale – compensând într-o măsură necazurile familiale de care prea adesea a avut parte – i-au marcat cariera de la prima abordare monografică a unei teme în cadrul sectorului de istorie modernă, moment și eveniment apoi cu multiple semnificații în viața Institutului. Este vorba de finalizarea volumului *Dezvoltarea economiei Moldovei între anii*

1848-1864. *Contribuții*, apărut în Editura Academiei în anul 1963 și distins în anul următor cu premiul „N. Bălcescu” al aceleiași Academii, premiu de care nu au beneficiat însă toți colaboratorii volumului, ci a fost atribuit, selectiv, Ecaterinei Negruți-Munteanu. Lui Leonid Boicu și lui Constantin C. Angelescu. Era cea dintâi mare realizare științifică, nu doar a sectorului, ci a Institutului, care realizare – dincolo de bucuriile provocate celor distinși cu prestigiosul premiu, ori de deziluziile încercate de colaboratorii lor „omiși” de la festin (între ei și coordonatorul lucrării) – atrăgea atenția breslei asupra potențialului creator și al valorii colectivului ieșean de istorici. De precizat că lucrarea se întemeia în proporție covârșitoare pe informația de arhivă și că, aproape în totalitate, pe parcursul documentării și elaborării, autorii își făcuseră din sala de lectură a Arhivelor Statului de la Golia o autentică reședință cotidiană.

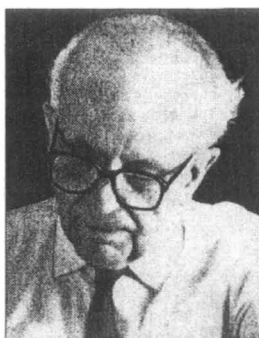
Pasiunea pentru cercetarea fondurilor de arhivă a fost multă vreme molipsitoare, iar predilecția pentru temele de istorie economico-socială și instituțională, evidentă și în cazul de față, era generată într-o măsură și de preocuparea de a evita distorsiunile ideologizante pe care temele de istorie politică, bunăoară, le-ar fi presupus. De aceea, în totalitate, lucrările semnate de Ecaterina Negruți, având o mare capacitate de rezistență în competiția cu timpul, se bucură constant de prețuirea colegilor de breaslă.

Opera sa științifică, însumând câteva volume de autor (în afara masivului capitol consacrat *Agriculturii* din amintita lucrare) precum: *Breslele de slujitori din Moldova între anii 1749 și 1832* (1969); *Satul moldovenesc în prima jumătate a secolului al XIX. Contribuții demografice* (1984); *Migrații sezoniere la lucru în România, 1859-1918* (1991); *Structura demografică a orașelor și târgurilor din Moldova, 1800-1859* (1997) și peste 70 de studii analitice publicate în diverse reviste de specialitate, din țară și străinătate, plus numeroase recenzii sau note bibliografice, se impune așadar prin rigoarea informației și prin temeinicia argumentației, care însușiri, cumulate, dimensionează valoarea autentică.

Când vârsta biologică, cu limite administrative ingrate în cazul istoricului, i-a impus retragerea din Institut, Ecaterina Negruți a făcut-o discret, parcă spre a nu-și tulbura mai tinerii colegi, care, în proporții diferențiate, au avut și – prin apel la conduita-i profesională și morală – poate că încă mai au ce învăța de la ea. S-a retras din Institut, dar nu și din activitate, pentru că, grație acumulărilor în timp și a exercițiului istoriografic greu de stopat artificial în cazul unui profesionist, a continuat să fie prezentă în frontul istoriografic, elaborând și publicând în ultimii ani o excelentă lucrare monografică, câteva studii analitice, precum și o consistentă parte de contribuție în recentul tratat de *Istoria românilor*, vol. VI, editat de Academia Română.

La cei 75 de ani împliniți, vârstă frumoasă și perfect compatibilă cu statutul istoricului activ, urăm distinsei Doamne Ecaterina Negruți sănătate, viață lungă și putere de muncă, spre a-și vedea îndeplinite și alte proiecte științifice, pe care suntem convingeți că le are, asigurând-o de prețuirea și respectul ce i se cuvin din partea foștilor colegi. *La mulți ani!*

Dumitru Vitcu

UN MARE CĂRTURAR: ȘERBAN PAPACOSTEA LA 75 DE ANI

În constelația istoriografică românească a anilor postbelici numele lui Șerban Papacostea se plasează indubitabil la altitudine maximă. Opera sa, impunându-se nu atât prin volum, cât prin consistență, diversitate și originalitate, reprezintă un etalon al acribiei cărturărești, manifestată prin documentație riguroasă, larg orizont cultural, penetrabilitate a analizelor, logică impecabilă a demonstrațiilor și formă elevată.

Provenind dintr-o familie cu rosturi înalte în viața politică și științifică a țării, Șerban Papacostea s-a format intelectual într-un mediu cultivat, ce și-a pus comprehensibil amprenta asupra personalității sale. În casa tatălui său, Petre Papacostea, secretar al Partidului Poporului, condus de mareșalul Alexandru Averescu, se perindau numeroși reprezentanți de seamă ai clasei politice românești, de natură să-i însuflească o receptivitate sporită față de pulsațiile evenimentelor cotidiene majore. Prin unchiul său, Victor Papacostea, reputat specialist în trecutul spațiului balcanic, s-a apropiat de multe din somitățile științifice ale momentului, ceea ce a contat poate decisiv în opțiunea de a îmbrățișa cariera de istoric.

A avut șansa să facă parte din ultima generație de tineri care au urmat studiile universitare înainte ca elita corpului profesoral formată în perioada interbelică să devină victima epurărilor patronate de regimul „democrat-popular”. În anii petrecuți pe băncile Facultății de Litere și Filozofie de la Alma Mater din București s-a atașat în mod deosebit de Gheorghe I. Brătianu, nu numai datorită relațiilor interfamiliale amabile, ci și a convergenței codurilor profesionale și etice.

Semnificativ în acest sens este faptul că, dintre toți discipolii și colaboratorii magistrului, nici unul nu l-a urmat atât de îndeaproape precum Șerban Papacostea în privința direcțiilor prioritare ale investigațiilor, circumscrise problemei implicațiilor prezenței coloniștilor italieni în bazinul pontic în evul mediu și a genezei statalității românești, domenii în care i-a reiterat preocupările și uneori le-a și extins spațial și temporal, elaborând o suită de studii fundamentale, receptate cu deplin interes și de cercurile savante cele mai autorizate de peste hotare.

Similitudinile cu ilustrul istoric martir nu s-au rezumat doar la opera științifică, ci privesc și comportamentul din viața socială: verticalitate în fața ingerințelor factorilor politici în sfera demersurilor cărturărești, distincție, demnitate, delicatețe în raporturilor cu colegii de breaslă.

Până la un anumit punct, paralelismele s-ar putea extinde și în împrejurarea că, la fel ca și mentorul său profesional, a suportat represaliile autorităților comuniste instaurate după abolirea monarhiei, având de îndurat un aspru regim de detenție și deportare în sinistrul lagăr de muncă forțată de la Canal, din fericire însă, nu pentru multă vreme.

Datorită apartenenței la un segment social neagreat de potențaii vremii și a refuzului de a se preta la concesiile de ordin ideologic, a avut de suportat și alte privațiuni, fiind îndepărtat de la Institutul de Istorie și Filozofie din București, la scurt timp de la angajare. Timp de circa patru ani a fost nevoit să funcționeze la Biblioteca Centrală Universitară. Pentru un împătimit al lecturilor nu a fost desigur cel mai neadecvat loc de muncă, însă atribuțiile de acolo au fost de natură să-i răpească mult timp din cel ce ar fi putut fi dedicat prospectărilor istorice.

După reîncadrarea sa, în 1957, la prestigiosul Institut de Istorie din subordinea Academiei, cu sprijinul directorului acestuia, Andrei Țetea, s-a preocupat, pentru început, de teme circumscrise epocii crepusculare a evului mediu și a începutului perioadei moderne, abordând chestiuni aferente urmărilor Reformei în Moldova și relațiilor agrare din Țara Românească. În legătură cu această din urmă problematică a colectat și publicat împreună cu alți colegi un voluminos tom de documente, apărut în cursul anului 1961. În anii următori, investigațiile sale coboară din punct de vedere cronologic, cantonându-se la viața politică a Moldovei și Țării Românești în secolul al XV-lea, în legătură cu care abordează probleme conexe domniilor lui Alexandru cel Bun, Vlad Țepeș, Ștefan cel Mare etc., pentru ca apoi să revină temporar la veacul al XVIII-lea. Încununarea acestor preocupări o reprezintă monografia *Olenia sub stăpânirea austriacă*, apărută în 1971 și reeditată în 1998, distinsă cu premiul „N. Bălcescu” al Academiei Române.

În deceniile ce au urmat, interesele sale prioritare revin la fascinanta epocă a lui Ștefan cel Mare, explorată mai cu seamă din unghiul politicii externe. Florilegiul de studii consacrat acestui segment major al istoriei românilor a fost completat în chip fericit cu o micromonografie dedicată întregii domnii a ilustrului domn al Moldovei, tradusă în 1971 în patru limbi de circulație internațională și ulterior retipărită în formă augmentată. Concomitent s-a aplecat spre examinarea aspectelor legate de conștiința romanității la români și asupra unui larg evantai de teme conexe evului mediu sud-est european. Între acestea un loc esențial în demersurile sale epistemologice au ocupat – precum am menționat deja – problemele care îl preocupaseră pe dascălul său, Gheorghe I. Brătianu, iar, mai înainte, pe Nicolae Iorga: raporturile politice și economice ale genevoizilor și venețienilor în Marea Neagră și începuturile și consolidarea organismelor statale din teritoriile extracarpatiche. Principalele studii consacrate acestei din urmă tematici au fost reunite în volumul *Geneza statului în evul mediu românesc. Studii critice* (Cluj-Napoca, 1988). O problematică conexă celei la care ne-am referit își găsește reflectarea într-un plan mai amplu în admirabila monografie *România în secolul al XIII-lea între cruciată și Imperiul mongol* (București, 1993), una din cele mai remarcabile realizări ale medievalisticii românești din deceniile postbelice.

Un alt domeniu asupra căruia Șerban Papacostea s-a aplecat cu competență, dar și pictate, privește istoriografia națională, prin asumarea calității de editor al unor reprezentanți de marcă ai scrisului istoric, precum Nicolae Iorga, Gheorghe I. Brătianu și Andrei Țetea. Celor trei mari istorici le-a dedicat cu alte ocazii câteva studii de substanță, la ele adăugându-se percutantele evocări ale unor savanți de talia lui David Prodan și Dionisie M. Pippidi, cărora le-a relevat rigorea morală și cotele înalte ale prestației științifice.

Creația sa din domeniul istoriei, de o remarcabilă consistență, constituie un model de proiectare echilibrată a realităților politice, economice, culturale și confesionale din spațiul românesc în turnura plurifațetată a evenimentelor de pe plan european, realizată cu măiestrie aparte, grație unei cunoașteri desăvârșite a istoriei statelor din vecinătatea teritoriilor carpato-dunărene. De aici decurge în mare parte și indubitabilul său prestigiu internațional, reliefat de solicitările frecvente de a-și publica studiile în periodice de tinută, de a participa la manifestări științifice de amploare, de a colabora la faimosul *Lexikon des Mittelalters*, publicat la München și Zürich începând din 1980.

În anii de după revoluția din '89, Șerban Papacostea a devenit director al Institutului de Istorie „N. Iorga”, a cărui activitate a căutat să o dinamizeze și să o diversifice, mulând-o în consonanță cu comandamentele cărturărești majore. În această calitate s-a preocupat ca perio-

dicele Institutului să răspundă mai articulată la chestiuni de interes stringent pentru istoriografia națională și internațională, iar prin tematica lor să se reia tradiția ilustrată de câteva din publicațiile românești de prestigiu din perioada interbelică sau să reitereze modele notorii, configurate în revistele de profil din Occident, într-o viziune adaptată specificului și posibilităților autohtone. În chip firesc, datorită experienței și autorității sale, și-a asumat importante responsabilități în coordonarea câtorva din cele mai reputeate periodice din România, precum *Revista istorică*, *Studii și materiale de istorie medie*, *Revue des études sud-est européennes* și *Il Mar Nero*. Totodată, eforturile depuse în calitate de director al Institutului de Istorie „N. Iorga” s-au concentrat în direcția asigurării unei pregătiri corespunzătoare pentru generațiile tinere de cercetători, cu propensiune atât pentru istoria locală, cât și pentru cea universală. Roadele lor deveniseră deja palpabile încă înainte de demisia de la conducerea Institutului, de la începutul anului 2001, pentru care a invocat motive de sănătate.

O altă fațetă a activității sale din ultima vreme s-a concretizat pe tărâm didactic. Dacă înainte de colapsul regimului totalitar o eventuală carieră universitară îi era prohibită de originea socială „nesănătoasă”, după evenimentele din decembrie 1989 a fost posibilă invitarea sa de a ține cursuri în cadrul Universității din Constanța, în condițiile în care nu s-au găsit soluții adecvate pentru a profesa – cum ar fi fost poate normal – la Facultatea de Istorie a Universității din Capitală. Cicluri ocazionale de prelegeri a susținut și la Universitatea „Albert-Ludwigs” de la Freiburg i.Br.

Mai vechile realizări de marcă pe tărâm științific i-au fost răsplătite încă în anul 1990, prin cooptarea în rândul membrilor corespondenți ai Academiei Române. Cele mai recente, la fel de substanțiale și poate mai valoroase, care i-au adus aprecieri dintre cele mai elogioase și dincolo de frontariile țării, își așteaptă și ele justificata recunoaștere.

În numele colegilor ieșeni, admiratori statornici ai marilor valențe cărturărești și morale ale magistrului Șerban Papacostea, îi transmitem cele mai călduroase urări cu prilejul împlinirii frumoasei vârste de 75 de ani!

Victor Spinei

Dr. ALEXANDRU MOȘANU – 70

Atentă la calendar, comunitatea istoriografică a consemnat deja, în Basarabia și dincoace de Prut, septuagenatul profesorului Alexandru Moșanu. Istoric de prestigiu, militant pentru cauza națională și om politic după desprinderea din Uniunea Sovietică a Moldovei pruto-nistriene, îndeplinind o vreme chiar funcția de președinte al Parlamentului, el s-a impus ca o conștiință vie de care și neprieteni au fost siliți să țină seama.

Născut la 19 iulie 1932, în satul Braniște, județul Bălți, a urmat acolo cursurile primare și Școala Pedagogică, apoi Universitatea de Stat din Chișinău, în domeniul istoriei (1957), distingându-se prin aptitudini care i-au asigurat o carieră științifică și în sfera didactică. Cercetător la Institutul de Istorie al Academiei de Științe, din 1957, apoi cadru didactic la Universitatea amintită, din 1976, el a fost un timp șef de catedră, apoi decan, situându-se în fruntea celor care militau pentru schimbări de profunzime în societatea respectivă.

Ca președinte al Parlamentului de la Chișinău, apoi ca fruntaș politic de nuanță liberală, Alexandru Moșanu a putut contribui chiar la schimbările dorite. Din nefericire, contextul socio-politic și evoluția economiei n-au favorizat reformele propuse, nici soluția așteptată în problema națională. Istoricul s-a văzut silit să se retragă în plan secund, cu speranța că procesul integrării europene va impune și în Republica Moldova reforme consonante.

Pe tărâm științific, Alexandru Moșanu s-a ocupat de mișcarea muncitorească din România la finele secolului XIX și începutul secolului XX, studiile respective servindu-i ca disertații pentru titlurile academice de rigoare. A publicat monografii, studii, articole, extinzându-și cu folos cercetările asupra lumii rurale. Contribuții demne de interes a adus și în domeniul istoriografiei, indispensabil în orice studiu sistematic și cu atât mai mult când e vorba de cauza națională.

Organizând un colocolviu internațional cu tema *Pactul Ribbentrop-Molotov și consecințele sale pentru Basarabia*, profesorul Moșanu a înțeles să asigure un suport cât mai amplu cauzei românești, a cărei actualitate căuta să o mențină cu bun temei și în organismele euro-atlantice. A combătut apoi, cu argumente irefulabile, doctrina „moldovenismului”, reactualizată de adversarii unității politice românești, teză conform căreia ar exista o limbă moldovenească, diferită de cea română. Ultimele evoluții în acest domeniu arată că istoricul avea dreptate, deși omul politic n-a găsit mijloacele de soluționare a problemei.

Fondator și președinte, în prima fază, al Asociației Istoricilor din Moldova, Alexandru Moșanu a înțeles să asigure astfel o bază instituțională muncii în acest domeniu, militând pentru o deplină libertate de expresie pe tărâm științific. În același scop, a întemeiat revista de istorie și cultură *Destin românesc* al cărei titlu sugerează un *credo* și un program.

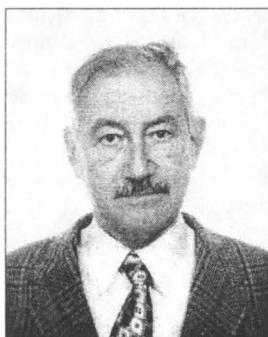
Ca om de știință și pedagog, Alexandru Moșanu și-a dat întreaga osteneală pentru a pregăti noile serii de istorici, conducând teze de doctorat și activând în diverse comisii de specialitate.

Academia Română l-a ales membru de onoare (1993), în chip de recunoaștere a activității sale în istoriografie și în sfera civică.

„Arhitect al mișcării de renaștere, de eliberare națională în spațiul de peste Prut“, cum l-a numit un interlocutor în „Literatura și arta“, Alexandru Moșanu și-a asigurat deja un loc proeminent în seria de istorici militanți ai poporului român. Optimismul său pare intact și după evoluțiile dramatice din ultimul timp, optimism întemeiat pe istorie, dar și pe fenomenul integrativ ce se desfășoară sub ochii noștri: „Unindu-ne cu România, noi ne vom încadra în fluxul general de unificare a Europei“.

Ce să-i dorim, la aniversarea de acum, decât sănătate, bucurie și răgaz, spre a-și vedea împlinite idealurile pentru care militează?

Alexandru Zub

Dr. FLORIN CONSTANTINIU – 70

Dintre istoricii care se manifestă azi în toată plenitudinea. Florin Constantiniu este neîndoiește o figură aparte. Născut la 8 aprilie 1933, și-a făcut studiile medii și superioare în capitală, absolvind Facultatea de Istorie în 1956 și fiind angajat, peste un an, ca cercetător la Institutul de resort, unde a muncit, cu o rară abnegație, până la pensionare.

Medievist în prima fază, a avut șansa să lucreze alături de Andrei Oțetea, istoric de înaltă vocație și de aleasă acribie, pe atunci director al Institutului ce avea să poarte numele lui N. Iorga. Ca tânăr cu eminente însușiri de cercetător, Florin Constantiniu s-a ocupat îndeosebi de secolul XVIII, înțeles ca o epocă de tranziție spre modernitate. A publicat documente din acel interval, însă și un amplu studiu monografic despre *Relațiile agrare din Țara Românească și Moldova în secolul XVIII* (1972), studiu distins cu un premiu al Academiei Române.

Reformele din epoca fanariotă, mentalul sătesc la finele veacului de mijloc, politica externă a domnilor români la începutul crizei orientale constituie direcții de studiu în care Florin Constantiniu a adus importanțe înnoiri. Ele se bazează totodată pe o sensibilă extensie documentară și pe știința inefabilă de a problematiza. Contribuțiile sale, în orice domeniu, se disting prin amplitudinea informației, prin rigoare metodologică, prin subtile conceptualizări, născute din nevoia de a revizui și clarifica fenomene dintre cele mai complexe. E destul să amintim aici intervențiile sale în dezbaterile cu privire la fărâmițarea feudală, epoca fanariotă și mișcarea de idei ce a însuflețit veacul luminilor, chestiuni de periodizare a istoriei etc. Tocmai de aceea a fost numit secretar de redacție pentru volumul III din *Istoria României* (1964), sinteză remarcabilă la care i-a fost dat să colaboreze de aproape, între alții, și cu David Prodan.

Vaste lecturi și o mare curiozitate în exercițiul „meseriei de istoric” i-au permis să se ocupe și de alte chestiuni, de la relațiile externe ale domnilor români în evul mediu până la al doilea război mondial, eveniment cu enorme consecințe pe toate planurile. A început prin a regândi periodizarea însăși a acelei conflagrații, pentru a examina apoi momente, conjuncturi, personalități, contexte, publicând numeroase studii, înnoitoare nu numai documentar, ci și sub unghiul viziunii. Ca și în alte secțiuni sau probleme, a fost interesat mai întâi de istoriografie, pentru a integra corect noile date și a propune reconstrucții valabile.

Istoric deplin, atent la toate registrele meseriei, s-a ocupat și de instrumentarul acesteia, publicând anume documente, colaborând la utile istorii în date, ceea ce presupunea o bună cunoaștere a faptelor, alături de discernământ critic și capacitate de a exprima sintetic materia.

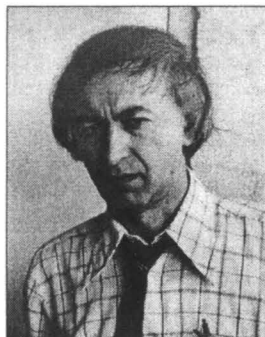
Schimbarea de regim politic l-a găsit pe acest traseu, beneficiar al unor stagii fructuoase în arhive și biblioteci străine, ceea ce i-a permis să profite numai decît de noile oportunități documentare și de exegeză istorică. A publicat studii, documente, sinteze parțiale, pentru a se lăsa apoi sedus de ideea unei sinteze pe cont propriu a istoriei noastre.

O istorie sinceră a poporului român (1997) s-a născut deopotrivă din așteptările epocii și din evoluția gândirii autorului. După ce colaborase masiv la tratatul din anii 60, la un compendiu de *Istoria poporului român* (1970), apoi la pregătirea unui nou tratat, era firesc ca istoricul să încerce o sinteză personală. Numind-o „istorie sinceră”, autorul făcea aluzie la un demers analog al francezului Charles Seignobos, voind totodată să dea un răspuns pragmatic la contestările ce veneau de peste tot la adresa istoriografiei. Motivația e aceeași: „înseamnă că am spus sincer cum înțeleg trecutul, fără reticențe, fără nici un fel de considerație pentru ideile primite de-a gata, fără menajamente pentru conveniențele oficiale, fără respect pentru personajele celebre și autoritățile stabilite”. Altfel spus, ca în vechea deviză, *sine ira et studio*, adică sincer, cu bună credință profesională, „neavând nici de ce te teme, nici de ce inventa”, cum îndemnase un moralist amintit chiar de autor. Care sunt totuși limitele sincerității noastre, în asemenea demersuri, cine ar putea spune că știe? Importantă rămâne însă tensiunea spre adevăr, iar aceasta se simte din plin în studiile lui Florin Constantiniu.

Era firesc ca interpretările aduse unor evenimente sau figuri din istoria contemporană, unele de strictă actualitate, să antreneze controverse, dacă nu și polemici, cărora istoricul a știut să le mențină însă cuvenita civilitate.

Erudiție, devotament profesional, spirit constructiv, dorința de a contribui la limpezirile cerute de timp, sunt însușiri ce se degajă din opera istoricului Florin Constantiniu, destul de pregnante pentru a-i asigura un loc eminent în domeniu. Confrății de breaslă, sensibili și ei la sinceritatea discursului, îl asistă cu bucurie la acest popas aniversar.

Alexandru Zub

Dr. VICTOR SPINEI – 60

Unul din locurile comune ale discursului pe care istoricii îl țin adesea despre ei înșiși este că, în profesiunea lor, afirmarea vine, de regulă, târziu, la capătul unor acumulări îndelungate și temeinice. Biografia profesorului Spinei evocă cel mai bine ambivalența unei asemenea judecăți. altfel spus, gradul ei de adevăr și, în același timp, de voită eroare.

La cei 60 de ani pe care îi împlinește, profesorul Victor Spinei este, de multă vreme, un nume consacrat în medievalistica românească. Specialist în istoria și civilizația medievală timpurie a spațiului est-carpatic, Domnia sa a adus în acest domeniu contribuții substanțiale, fie că este vorba de impactul, în zona amintită, a elementului etnic străin, de relațiile dintre autohtoni și migratori, de continuitățile și discontinuitățile din regiunea nord-pontică și a Dunării de Jos cu perioada post-romană sau de prefigurările statale din Moldova secolelor XI-XIV, toate întrupate în studii și cărți de referință. Ultima dintre aceste cercetări – care a făcut obiectul unui doctorat trecut în 1977 la Institutul de Istorie din București – i-a adus autorului, în urma publicării în volum (*Moldova în secolele XI-XIV*, București, 1982; ediția a doua, adăugită, a apărut la Chișinău, în 1994), prestigiosul premiu al Academiei Române.

Profesorul Spinei nu se remarcă, însă, doar prin contribuții de acest gen, pur istoriografice. Îi datorăm, în egală măsură, și continuarea, la Iași, a tradiției explorărilor de arheologie medievală, cărora, alături de câțiva colegi, le-a consacrat, cu răvnă, talent, dar și cu sacrificii, ample eforturi, desfășurate mai bine de un sfert de secol. Rezultatele lor se regăsesc în toate studiile pe care le-a tipărit, de-a lungul anilor, în revistele de specialitate românești și străine, precum și în volumele pe care le-am amintit, ceea ce confirmă, încă o dată, dacă mai era nevoie, însemnătatea pe care o au sursele în orice operă de restituție creatoare.

Mai există, însă, ceva, care face din numele lui Victor Spinei o importantă referință istoriografică: activitatea de editor al operei înaintașilor. Într-o epocă atât de critică, precum aceea a ultimului deceniu de regim comunist, când constrângerile și renunțările impuse istoricilor erau numeroase și dureroase, Victor Spinei are meritul – care nu va fi niciodată îndeajuns subliniat – de a fi contribuit la repunerea în drepturile-i simbolice firești, negate de autorități, a numelui lui Gheorghe I. Brătianu, a cărui scriere fundamentală: *Marea Neagră. De la origini până la cucerirea*

otomană a editat-o, pentru prima dată, în limba română, în excelența traducere a Michaeliei Spinei. Apărută într-o primă versiune, în 1988, la editura Meridiane (a doua s-a tipărit 11 ani mai târziu, la editura ieșeană Polirom) și completată, în același an, printr-un volum omagial, dedicat, de asemenea, lui Brătianu (*Confluente istoriografice românești și europene*, Iași, 1988), cartea nu numai că recupera, atunci, un monument al istoriografiei naționale cvasi-necunoscut publicului larg; ea era – și, neîndoielnic, va continua să rămână – și un exemplu de restituție culturală, în care anvergura neobișnuită a documentării și spiritul erudit se îngemănau cu o remarcabilă claritate stilistică. Fragmentele din opera lui N. Iorga, îngrijite, ulterior, tot de Domnia sa (volumul III, „Ctitorii”, din *Istoria românilor*, București, 1993, și *Chestiunea Dunării*, Iași, 1998) vădesc o competență editorială întrutotul asemănătoare.

Prin meritele sale istoriografice, profesorul Spinei desfide, negreșit, prejudecata – de la care am și pornit – că, în cercetarea istorică, performanța vine o dată cu vârsta. De fapt, ea vine – dacă vine! – mult mai devreme, prin talent, meșteșug profesional și stăruință. Biografia pe care o evocăm probează în exces acest lucru. Dar, dacă există, totuși, în ea, ceva ce ar putea, la rigoare, justifica nemijlocirea legăturii dintre vârstă și realizări, acest lucru este, probabil, caracterul metodic al modului în care profesorul Spinei a ajuns să dobândească experiența – și, o dată cu ea, recunoașterea – care îl fac astăzi un om de știință reputat. Cercetător la Institutul de Arheologie din Iași, din 1992 și profesor la Universitatea din aceeași localitate, Victor Spinei a acumulat, de-a lungul timpului, prin numeroase specializări și stagii de documentare în străinătate (mai cu seamă în Germania), nu numai o imensă informație profesională, vizibilă în tot ce a scris, dar și o experiență culturală și intelectuală, europeană, apreciată de toți cei care îl cunosc. Cooptarea sa ca membru în comitetele de redacție al mai multor reviste și în diverse asociații naționale, precum și colaborarea cu câteva prestigioase instituții internaționale o probează, în chip natural, ca de altfel, și recenta sa alegere ca membru corespondent al Academiei Române.

Sunt, toate acestea, doar câteva dintre numeroasele laturi și merite ale unei activități ale cărei rezultate l-au impus pe Victor Spinei printre istoricii importanți ai comunității academice românești. Este și motivul – de fapt, motivul principal – pentru care colegii, discipolii și prietenii Domniei sale îi urează, la ceas aniversar, mulți și cât mai buni ani.

Alexandru-Florin Platon

EMANUEL TURCZYNSKI

S-a stins din viață, la München, pe 15 martie 2002, în timp ce era la masa de lucru, definivând un nou proiect științific, octogenarul profesor universitar doctor Emanuel Turczynski, unul dintre cei mai de seamă istorici, contemporani nouă, pe care i-a dat, cu generozitate, pământul Bucovinei.

Născut la 18 iulie 1919 în orașul Cernăuți, a urmat studiile primare și liceale în orașul natal. În această perioadă, pe lângă limba germană maternă, și-a însușit-o și pe cea română, precum și ceva din spiritul aceluși „homo bucovinensis“ de altă dată, pe care-l va cultiva pe tot parcursul vieții.

Evenimentele dramatice din vara anului 1940 au condus, în toamna aceluiași an, l-a strămutarea sa, ca a atâtor altor mii de etnici germani din Bucovina, în Germania. Aici a făcut studii de filologie romanică, de bizantinistică și de istorie sud-est europeană la Universitățile din Berlin, Königsberg și München. La ultima universitate și-a susținut doctoratul, în 1955, cu o teză privitoare la relațiile culturale germano-grecești în epoca modernă, până la înscăunarea regelui Otto, pe care o va publica în 1959, cu titlul: *Die deutsch-griechischen Kulturbeziehungen bis zur Berufung König Ottos*. În centrul universitar din capitala Bavariei, a beneficiat de îndrumarea pertinentă a reputatului profesor Fritz Valjavec, specialist de marcă în domeniul istoriei iluminismului și a sud-estului Europei, ce a condus vreme îndelungată destinele celebrului Südost Institut din München, precum și pe cele ale revistei „Südost-Forschungen“.

După terminarea studiilor, începând cu anul 1949, odată cu ocuparea postului de lector de istorie, limbă și literatura română la Universitatea din München, începe o lungă și fructuoasă carieră didactică. Din 1968 și până la pensionarea sa, în 1984, a funcționat ca profesor la Universitatea din Bochum, unde s-a remarcat ca un dascăl de vocație, contribuind la inițierea câtorva zeci de serii de studenți în domeniul istoriei sud-est europene, al romanisticii și slavisticii.

Totodată, dincolo activitatea de catedră, s-a afirmat ca un cercetător temeinic și profund ce a dat o operă științifică valoroasă. Temele abordate au reliefat rolul și locul popoarelor din arealul Europei sud-estice în civilizația modernă, contribuind la o reevaluare a istoriei și culturii lumii ortodoxe. Din această perspectivă, în lucrarea: *Konfession und Nation. Zur Frühgeschichte der*

serbischen und rumänischen Nationsbildung, apărută la Düsseldorf în 1976, a realizat o amplă și pertinentă analiză, ce-și păstrează actualitatea, a relației dintre ortodoxie și începuturile mișcărilor de emancipare națională în spațiul sud-est european, luând ca exemplu cazul românesc și sârbesc. Pe lângă această direcție majoră a cercetării sale, permanent a avut în atenție istoria provinciei natale, Bucovina, pe care a căutat s-o integreze într-un spațiu mai larg de cultură și civilizație, precum cel central-est european. Mărturie în acest sens stau nenumăratele sale studii, publicate în reviste de specialitate de prestigiu din Germania, privitoare la Universitatea din Cernăuți, la importanța Facultății de Teologie de aici pentru ortodoxia sud-est europeană, la relațiile culturale româno-germane etc., precum și ultima sa lucrare: *Geschichte der Bukowina in der Neuzeit*, apărută la Wiesbaden în 1993, în care a realizat o reușită sinteză a istoriei acestei provincii în timpul stăpânirii habsburgice.

În semn de recunoaștere a omului de știință și a operei sale, colegii de breaslă din Germania i-au dedicat în anul 1989, la împlinirea vârstei de 70 de ani, volumul festiv: *Von der Pruth-Ebene bis zum Gipfel des Ida. Studien zur Geschichte, Literatur, Volkskunde und Wissenschaftsgeschichte des Donau-Balkan-Raumes*, iar ulterior, în 1992, Universitatea din București i-a conferit titlul de *doctor honoris causa*.

Prin dispariția profesorului Turczynski, Bucovina și România, provincia și țara sa de origine, au pierdut un istoric remarcabil ce a căutat mereu, prin operă, să le asigure un loc distinct în istoriografia europeană. Pentru tagma istoricilor însă, exemplul său de profesionalism, rigoare și claritate, rămâne un model ce ar fi de dorit să poată fi continuat.

Mihai-Ștefan Ceaușu

GEORGETA IGNAT

Născută la 12 iulie 1937, în orașul Tecuci, jud. Galați, Georgeta Ignat a urmat cursurile secundare, în anii 1944-1951, și liceale (1951-1954) în orașul natal. În 1954 s-a înscris la Facultatea de istorie-filologie-filosofie de la Universitatea „Al. I. Cuza” din Iași, obținând, în anul 1958, licența în istorie. După încheierea studiilor universitare a ocupat funcția de cercetător științific la Institutul de Istorie „A. D. Xenopol”, unde a activat până la data pensionării (1994).

A debutat în cercetarea științifică la sectorul de istorie contemporană, unde a lucrat o perioadă relativ scurtă de timp, după care, în funcție de prioritățile planului de cercetare al Institutului, a fost repartizată la colectivul de istorie medie a României.

Principala îndatorire profesională a fost legată de participarea, alături de ceilalți colegi, la elaborarea colecției fundamentale a izvoarelor medievale, de interes național, *Documenta Romaniae Historica*, seria A, Moldova.

În această direcție, sub îndrumarea cunoscutului editor de izvoare medievale, Leon Șimanschi, s-a inițiat în multiplele aspecte ale activității de editare a documentelor medievale moldovene, atât a celor scrise în limba slavă veche, cât și a celor în limba română.

Rezultatele n-au întârziat să apară, concretizându-se într-o primă realizare care a constat în colaborarea la vol. I din colecția sus menționată, apărut în Editura Academiei în 1975, urmată, la scurt timp, de participarea la elaborarea vol. II, publicat în aceeași prestigioasă editură în 1976.

O nouă etapă în activitatea științifică a kolegei Georgeta Ignat a fost marcată de participarea la întocmirea *Catologului documentelor interne din domnia lui Vasile Lupu (1635-1653)*, care s-a concretizat în adunarea materialului documentar pentru 11 volume de documente, din care au apărut vol. XXIII (1635-1636), opus distins de Academia Română cu premiul *Eudoxiu de Hurmuzaki*, în 1998, și XXV (1639-1640), vol. XXVII (1643-1644) aflându-se în faza de finalizare pentru editare.

Rezultatul acestui demers a presupus efectuarea unor investigații pentru depistarea și reperierea în fondurile și colecțiile instituțiilor ce conservă fie în original, fie sub formă de copii, traduceri, rezumate și mențiuni piesele avute în vedere pentru cuprinderea lor în colecție. S-a apelat, de multe ori, la microfilme, fotocopii și xerocopii pentru întregirea acestei baze

documentare. Pe lângă această activitate, Georgeta Ignat a avut responsabilitatea atât a indexării tuturor actelor, cât și pe cea a fișării bibliografiei.

O altă temă din planul de cercetare la care a participat a fost *Repertoriul documentelor din a doua jumătate a sec. al XVII-lea*, din care s-a lucrat secțiunea localității, aflându-se în formă dactilografiată în portofoliul colectivului de istorie medie.

În afara preocupărilor de bază privind editarea izvoarelor medievale, Georgeta Ignat a reconstituit, împreună cu șeful colectivului (Leon Șimanschi), începuturile scrisului moldovenesc din sec. XIV-XV în studiul referitor la activitatea cancelariei domnești și a investigat aspecte ale vieții politice moldovenești de după domnia lui Ștefan cel Mare.

A fost o bună colegă, cooperantă, care, deși cu probleme de sănătate, a depus eforturi susținute pentru îndeplinirea îndatoririlor profesionale.

Prin dispariția prematură a kolegei Georgeta Ignat (2 august 2002), colectivul de ev mediu de la Institutul de Istorie „A. D. Xenopol” a pierdut pe unul din cei mai harnici colaboratori ai săi.

Dumitru Agache

ABREVIERI

AARMSI	= Analele Academiei Române, Memoriile Secțiunii Istorice
AARMSLit.	= Analele Academiei Române, Memoriile Secțiunii Literare
AB	= Arhivele Basarabiei
AHR	= The American Historical Review
AIAC	= Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj
AIAI	= Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie "A. D. Xenopol", Iași
AIIC	= Anuarul Institutului de Istorie Cluj
AIINC	= Anuarul Institutului de Istorie Națională, Cluj
AIIX	= Anuarul Institutului de Istorie "A. D. Xenopol", Iași
AISC	= Anuarul Institutului de Studii Clasice
AILL	= Anuarul de Lingvistică și Istorie Literară, Iași
AM	= Arheologia Moldovei
AMAE	= Arhivele Ministerului Afacerilor Externe, București
AMB	= Arhivele Municipiului București
AMN	= Acta Musei Napocensis
AMP	= Acta Musei Porolissensis
AnM	= Analele Moldovei
ANI	= Arhivele Naționale Iași
ANIC	= Arhivele Naționale Istorice Centrale
ANRM	= Arhivele Naționale ale Republicii Moldova
AOSPRM	= Arhiva Organizațiilor Social-Politice din Republica Moldova
APR	= Analele Parlamentare ale României
AR	= Arhiva Românească
ArhGen	= Arhiva Genealogică
ARMSS	= Academia Română. Memoriile Secțiunii Științifice
ARMSI	= Academia Română. Memoriile Secțiunii Istorice
ASB	= Arhivele Statului București
ASB, AN	= Arhivele Statului București. Fond Achiziții noi.
ASB, Doc. ist.	= Arhivele Statului București. Fond Documente istorice (fond provenit de la Academia Română)
ASBc	= Arhivele Statului Bacău
ASBt	= Arhivele Statului Botoșani
ASC	= Arhivele Statului Cluj
ASG	= Arhivele Statului Galați
ASI	= Arhivele Statului Iași
ASMh	= Arhivele Statului Mehedinți
ASO	= Arhivele Statului Oradea
ASRI	= Arhiva Serviciului Român de Informații, București
ASTm	= Arhivele Statului Timișoara
AȘUI	= Analele Științifice ale Universității "Al. I. Cuza", Iași
AT	= Arhivele Totalitarismului, București
AUB	= Analele Universității București
BAR	= Biblioteca Academiei Române
BCMI	= Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice

BCU	= Biblioteca Centrală Universitară
BIFR	= Buletinul Institutului de Filologie Română "A. Philippide"
BMI	= Buletinul Monumentelor Istorice
BOR	= Biserica Ortodoxă Română
BRV	= Bibliografia românească veche
BS	= Balkan Studies, Thesaloniki
CG	= Cuget românesc
CI	= Cercetări istorice (ambele serii)
CMRS	= Cahiers du Monde Russe et Soviétique
CvL	= Convorbiri literare (ambele serii)
DAD	= Dezbaterile Adunării Deputaților
DI	= Dosarele istoriei, București
DIR	= Documente privind istoria României
DR	= Dacoromania, Freiburg I. Br.
DRH	= Documenta Romaniae Historica
FHDR	= Fontes Historiae Dacoromaniae
GB	= Glasul Bisericii
IN	= Ioan Neculce. Buletinul Muzeului Municipal Iași.
JGO	= Jahrbücher für Geschichte Osteuropas
LR	= Limba română, București
MA	= Mitropolia Ardealului
MB	= Mitropolia Banatului
MI	= Magazin Istoric, București
MMS	= Mitropolia Moldovei și Sucevei
MO	= Mitropolia Olteniei
MOF	= Monitorul Oficial, București
MSȘIA	= Memoriile secției de științe istorice și arheologice a Academiei Române, București
NedH	= Nouvelles Etudes d'Histoire, București
NRR	= Noua revistă română, București
RA	= Revista arhivelor
RdI	= Revista de istorie, București
RER	= Revue des Études roumaines
RESEE	= Revue des Études Sud-Est Européennes
RFR	= Revista Fundațiilor regale
RHSEE	= Revue Historique de Sud-Est Européen, București
RI	= Revista istorică
RIR	= Revista istorică română
RITL	= Revista de istorie și teorie literară, București
RMM	= Revista Muzeelor și Monumentelor
Rsl	= Romanoslavica
SAI	= Studii și articole de istorie, București
SCIA	= Studii și cercetări de istoria artei, București
SCILF	= Studii și cercetări de istorie literară și folclor, București
SCIVA	= Studii și cercetări de istorie veche și arheologie
SCN	= Studii și cercetări numismatice
SCSI	= Studii și cercetări științifice. Istorie, Iași
SEER	= The Slavonic and East European Review
SMIM	= Studii și materiale de istorie medie, București
SODF	= Südostdeutsche Forschungen, München
SOF	= Südost-Forschungen, München
SRdI	= Studii. Revistă de istorie
SUBB	= Studia Universitatis Babeș-Bolyai
TD	= Thraco-Dacica, Institutul Român de Tracologie, București

Editura **DOSOFTEI** IAȘI, 2003
Str. Sf. Lazăr nr. 27
Tel./Fax: 0232-235 862; 235 868; 234 194
E-mail: dosoftei@mail.dntis.ro

840 p. – 23,5 cm. (Anuar)

ISSN 0074-039X

Tipar: **Dosoftei** S.A. IAȘI

Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” – care continuă, din 1964, seria de istorie a revistei „Studii și cercetări științifice”, Iași, apărută între 1950 și 1963 – cuprinde studii, comunicări, note, recenzii ș.a., consacrate istoriei românilor, istoriei relațiilor internaționale ale României, istoriei universale etc. Publicația se adresează cercetătorilor din domeniul istoriei românești și universale, profesorilor, studenților și tuturor celor interesați în cunoașterea și studierea istoriei.

La sediul redacției se mai află și pot fi procurate prin comandă următoarele tomuri:

XXI/1984, 728 p.

XXII/1985, 1–2, 1016 p.

XXIII/1986, 1–2, 1160 p.

XXIV/1987, 1–2, 1420 p.

XXV/1988, 1–2, 1338 p.

XXVI/1989, 736 p.

XXVII/1990, 272 p.

XXVIII/1991, 416 p.

Supliment I (C. Istrati, *Condica visteriei Moldovei din anul 1816*), 154 p.

Supliment II (D. Șandru, *Populația rurală a României între cele două războaie mondiale*), 214 p.

Supliment III (Gh. Buzatu și Gh. I. Florescu, *Al doilea război mondial și România. O bibliografie*), 214 p.

Supliment X (Adrian Macovei, *Moldova și Țara Românească, de la unificarea economică la unirea politică din 1859*), 138 p.

Supliment XI (*Temps et changement dans l'espace roumain*, vol. îngrijit de Al. Zub), 262 p.

În atenția colaboratorilor

Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” acceptă pentru publicare studii (circa 30 p.), articole (până la 20 p.), recenzii (circa 5 p.), note bibliografice (1-2 p.) și dări de seamă privind viața științifică internă și internațională.

Toate articolele vor fi prezentate redacției într-un exemplar, culese la computer, împreună cu discheta respectivă, având notele la subsol. Studiile (preferabil în limba română, redactate potrivit normelor actuale ale Academiei Române) vor fi însoțite de un rezumat într-o limbă de largă circulație.

Articolele vor fi trimise redacției până cel târziu în luna iunie, pentru a putea fi publicate în tomul pe anul respectiv. Acceptarea lor spre publicare se face pe baza unor referate elaborate de specialiști. Redacția își rezervă dreptul de a planifica apariția textelor în raport cu propriile exigențe și cere colaboratorilor care le-au trimis să anunțe orice modificare a intențiilor privind publicarea acestora.

**REVISTE PUBLICATE
LA EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE:**

REVISTA ISTORICĂ

STUDII ȘI MATERIALE DE ISTORIE MEDIE

STUDII ȘI MATERIALE DE ISTORIE MODERNĂ

REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE

REVUE DES ÉTUDES SUD-EST EUROPÉENNES

THRACO-DACICA

DACIA – REVUE D'ARCHÉOLOGIE ET D'HISTOIRE ANCIENNE

NOUVELLE SERIE

STUDII ȘI CERCETĂRI ARHEOLOGICE

BULETINUL SOCIETĂȚII NUMISMATICE ROMÂNE

STUDII ȘI CERCETĂRI DE NUMISMATICĂ

ARHEOLOGIA MOLDOVEI

ARHIVA GENEALOGICĂ

ARHIVELE OLTENIEI

EPHEMERIS NAPOCENSIS

ARS TRANSSILVANIAE

ANUARUL INSTITUTULUI DE ISTORIE CLUJ-NAPOCA

ANUARUL INSTITUTULUI DE ISTORIE „A. D. XENOPOL“

DACIA. REVUE D'ARCHÉOLOGIE ET D'HISTOIRE ANCIENNE

STUDII ȘI CERCETĂRI DE ISTORIA ARTEI

- SERIA TEATRU-MUZICĂ-CINEMATOGRAFIE

- SERIA ARTĂ PLASTICĂ

REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE DE L'ART

-SÉRIE THÉÂTRE-MUSIQUE-CINÉMA

-SÉRIE BEAUX-ARTS

ISSN 0074-039X